3 KRONIKA 2011 59
časopis za slovensko krajevno zgodovino

IZ ZGODOVINE LITIJE IN OKOLICE

Odgovorni urednik/ Managing editor:
dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:
mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:
mag. Sonja Anžič-Kemper (Ljubljana), dr. Marjan Drnovšek (Ljubljana),
dr. Aleš Gabrič (Ljubljana), dr. Stane Granda (Ljubljana),
dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),
Irena Lačen Benedičič (Jesenice), dr. Tomaž Lazar (Ljubljana),
mag. Vlasta Stavbar (Maribor) in mag. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.
© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:
14. oktobra 2011

Naslednja številka izide/ Next issue:
februar 2012/ February 2012

Prevodi/ Translations:
Manca Gašperšič – angleščina *(English)*

UDK/ UDC:
Breda Pajsar

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / *Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU*
Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
tel. 01 47 06 200

Letna naročnina/ Annual subscription:
za posameznike/ *Individuals* 20,00 EUR
za upokojence/ *Pensioners* 15,00 EUR
za študente/ *Students* 10,00 EUR
za ustanove/ *Institutions* 26,00 EUR
Cena te številke v prosti prodaji je/ *Single issue:* 10,00 EUR

Izdajatelj/ Publisher:
Zveza zgodovinskih društev Slovenije
Aškerčeva cesta 2
SI–1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:
Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:
Javna agencija za knjigo RS/ *Slovenian Book Agency*
Ministrstvo RS za šolstvo in šport/ *Ministry of Education and Sport*

Računalniški prelom/ Typesetting:
Franc Čuden Medij d.o.o.

Tisk/ Printed by:
Nagode Q_co d.n.o.

Naklada/ Print run:
800 izvodov/ *copies*

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:
Bibliography of the History of Art, Medline; ERIH – European Reference Index for the Humanities

Na naslovni strani/ Front cover: Litja leta 1918/ Litija in 1918 (Javni zavod za kulturo, Litija).

KAZALO

Razprave

Miha Preinfalk : Iz zgodovine Litije in okolice ali »Litija« je več kot le Litija 353
From the history of Litija and its surroundings or »Litija« is more than just Litija 354

Matija Črešnar, Dimitrij Mlekuž : Arheološka podoba Litije v luči novih odkritij 355

Božena Dirjec : Rimska najdba iz Kresnic 369

Igor Sapač : Arhitekturnozgodovinska problematika srednjeveških plemiških dvorov na območju Litije, Šmartna in Gabrovke 371

Lidija Slana : Grad Lihtenberk in njegovi lastniki skozi stoletja 411

Robert Peskar, Modest Erbežnik : Gotske freske v Podpeči pod Skalo – njihov umetnostni značaj in oris restavratorskih posegov 431

Boris Golec : Litija – trg ob reki od srednjeveških začetkov do zatona savske plovbe sredi 19. stoletja 453

Alenka Kačičnik Gabrič : Litija in Litijsko v prvi polovici 19. stoletja 489

Peter Vodopivec : O Vačah pred velikim požarom leta 1834. Vače in okoliška naselja v gradivu franciscejskega katastra 505

Nataša Kolar : Prispevek k zgodovini šolstva v Šmartnu pri Litiji med letoma 1800 in 1850 515

Matjaž Ambrožič : Patronatne pravice in obveznosti gospostva Grmače 525

Eva Holz : Zanimivosti o prometnicah na območju nekdanjega litijskega okrajnega glavarstva v 18. in 19. stoletju 547

Miha Seručnik : Prebivalstvo, kmetijstvo in vinogradništvo okrajnega glavarstva Litija na začetku 20. stoletja 567

Igor Gardelin : Okrajno glavarstvo Litija v obdobju ustavovernih glavarjev v luči časopisnih virov med letoma 1868 in 1881 579

Martin Brilej : Litijska narodna buditelja Luka Svetec in Ljudmila Roblek 605

Irena Ivančič Lebar : Območje občin Litija in Šmartno pri Litiji med obema svetovnima vojnama 611

Nevenka Prhavc Šipič : O tebi šepetam, Litija. Zgodba sester pl. Wurzbach 639

Blaž Otrin : Ustanovitev župnije Litija leta 1936 671

Jože Rozman : Partizanski koridor na litijskem območju med drugo svetovno vojno 683

Tadeja Tominšek Čehulić : Litija med drugo svetovno vojno: posledice za ljudi 699

France Kresal : Sto let razvoja Predilnice Litija 1886–1986 715

Nina Vodopivec : Predilnica Litija in njeni ljudje 731
Erna Jurič : Slovensko bralno društvo Litija – tradicija in poslanstvo 743
Helena Hauptman : Pevsko društvo Lipa Litija skozi zgodovino 751

Po razstavah

Litijski muzej *(Helena Hauptman)* 765

In memoriam

Martin Brilej (1940–2011) *(Helena Hauptman)* 769

Navodila avtorjem 771

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4Litija)(082)

IZ zgodovine Litije in okolice / [prevodi Manca Gašperšič]. - Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2011. - (Kronika, ISSN 0023-4923 ; 59)

ISBN 978-961-6777-10-0

258272256

Iz zgodovine Litije in okolice ali »Litija« je več kot le Litija

Ko smo pri Kroniki v letu 2010 pripravljali in na koncu tudi izdali tematsko številko »Iz zgodovine Bele krajine«, so se porajali pomisleki, ali je glede na obširno zgodovinopisno produkcijo o Beli krajini v zadnjih letih smiselno izdati tudi samostojno belokranjsko številko Kronike. Na koncu so se naši pomisleki izkazali za neutemeljene in belokranjska Kronika je ugledala luč sveta. Pri Litiji takšnih pomislekov že od samega začetka ni bilo. Zgodovinopisna pa tudi siceršnja znanstvena produkcija o tem območju je pičla, raziskovanje je bolj prepuščeno zagnanim ljubiteljem kot strokovnjakom. Veliko pove tudi podatek, da v prvih petdesetih letih izhajanja Kronike kot časopisa za slovensko krajevno zgodovino (1953–2002) v njej ni izšel niti en samostojen članek o zgodovini Litije ali njene okolice. Zato se nam je zdelo prav, da eno tematsko številko posvetimo tudi temu, v zgodovinopisnem smislu zapostavljenemu območju v osrčju Slovenije, ki je naseljeno že več kot dva tisoč let in se torej ponaša s pestro in zanimivo preteklostjo. Čeprav je sprva kazalo, da odziv na našo pobudo ne bo prav velik, je na koncu nastala ena najobsežnejših številk Kronike doslej. Tudi to priča o pravilnosti naše odločitve.

Pri nastajanju »litijske številke« Kronike se je pojavilo več težav, katerih rešitve niso enostavne in enoznačne. Najprej je bilo treba določiti naslov. Čeprav smo v središče raziskovanja postavili Litijo kot danes osrednji kraj obravnavanega območja, je bilo treba upoštevati, da so bili v preteklosti nekateri tamkajšnji kraji enako pomembni ali celo pomembnejši od Litije npr. Vače ali Šmartno, še posebej pa Višnja Gora kot središče zemljiškega gospostva. Da je bila Litija npr. glede na Šmartno dolgo v podrejenem položaju, priča tudi podatek, da je samostojna župnija postala šele leta 1936, do takrat pa je bila podružnica župnije Šmartno. Tako naslov, ki bi vseboval zgolj in samo Litijo, ni mogel priti v poštev. Med številnimi predlogi smo se na koncu odločili za »Iz zgodovine Litije in okolice«. Drugi izrazi kot npr. »Litijsko« ali »Litijsko Posavje« bodisi niso dovolj uveljavljeni ali pa ne opredeljujejo dovolj natančno vsega ozemlja, ki je bilo v pričujoči Kroniki predmet raziskovanja. Treba je namreč upoštevati, da je današnja občina Litija veliko manjša od nekaterih drugih upravnih enot v preteklosti, katerih središče je bilo mesto oz. trg Litija. Tu je mišljeno zlasti okrajno glavarstvo Litija v drugi polovici 19. stoletja, ki je na jugu segalo vse do vasi Krka pri Muljavi, na severu pa skoraj do Trojan. Nekdanje litijsko glavarstvo je torej obsegalo ozemlje, ki ga z današnje perspektive težko imenujemo litijska okolica. Kljub temu smo se odločili, da zaradi zgodovinske korektnosti upoštevamo vse zgodovinske okoliščine, ki so nekdaj opredeljevale pojem »litijska okolica«, tako da je v člankih zajeto relativno obsežno ozemlje, ki je nekoč gravitiralo (ali še danes gravitira) proti Litiji.

Naslednja težava je bila povsem slovnične narave – sklanjanje imena Šmartno pri Litiji. Ker gre v osnovi za pridevniško obliko imena, bi se moralo po tem principu tudi sklanjati, torej iz Šmartnega, v Šmartnem. Toda ravno Šmartno pri Litiji predstavlja v tem pogledu izjemo, saj ga domačini sklanjajo samostalniško, torej iz Šmartna, v Šmartnu (dejansko domačini rečejo »v Šmartni«). Zato smo se kljub nekaterim drugačnim mnenjem odločili, da sledimo navadi domačinov in uporabimo obliko »iz Šmartna«. Ne nazadnje to rabo dovoljuje tudi Leksikon slovenskih krajevnih imen, o dolgoživosti te navade pa pričajo tudi stare razglednice še izpred prve svetovne vojne, s katerimi so popotniki pošiljali pozdrave »iz Šmartna«.

Pričujoča številka Kronike ni imela namena postati zaokrožen zgodovinski pregled celotnega litijskega območja. Takšen projekt bi nedvomno presegel omejen obseg ene številke Kronike. Kot pove sam naslov »Iz zgodovine…«, je litijska številka Kronike mozaik naključno izbranih prispevkov o zanimivi litijski preteklosti in morda spodbuda za njeno nadaljnje raziskovanje.

Miha Preinfalk
odgovorni urednik Kronike

From the history of Litija and its surroundings or »Litija« is more than just Litija

When in 2010 Kronika's thematic issue »From the history of White Carniola« was being compiled and eventually published, we did not see much point in publishing a special issue on White Carniola, given the voluminous historiographical production that had already taken place on the subject over the recent years. However, our scepticism proven unfounded, the White Carniola issue of Kronika ultimately saw the light of day. In the case of Litija, there were no such scruples from the very beginning. Historiographical and other scientific production on the said area is scarce and more research is done by amateurs than professionals. Much can also be learned from the fact that during the first fifty years of its circulation, Kronika as a newspaper for Slovenian local history (1953–2002) featured not a single special article on the history of Litija or its surroundings. Therefore, we considered it appropriate to also dedicate a thematic issue to the so far historiographically neglected area in the heart of Slovenia which, having been settled for more than two thousand years, lays claim to a diverse and interesting history. Although it seemed at first that our initiative would show little or no results, it has ultimately produced one of the most comprehensive issues of Kronika to date. This is only further confirmation that we have made the right decision.

While compiling the »Litija« issue, we encountered several problems for which no simple and straightforward solutions were available. First, it was necessary to determine the title. Although Litija was at the focus of our research as the centre of the area under investigation, consideration also had to be given to the fact that some nearby places used to be at least as important or even of greater importance than Litija – e.g. Vače, Šmartno and especially Višnja Gora as the centre of the land seigneury (Herrschaft). Litija's longstanding inferior position vis-à-vis Šmartno is also suggested by the fact that it became an independent parish no sooner than 1936, until which date it had been subsidiary to the parish of Šmartno. Therefore, any title that contained only the name of Litija, was out of the question. Deciding from among numerous suggestions we finally chose »From the history of Litija and its surroundings«. Other terms such as »the Litija area« or »the Litija Posavje« are either not established enough or they fail to accurately cover the entire territory discussed in the current issue of Kronika. In this regard, account ought to be taken of the fact that the present-day Municipality of Litija is significantly smaller than some other administrative units in the past that centred on the town and market town of Litija, respectively. Here, reference is made, first and foremost, to the district (Bezirkshauptmannschaft) of Litija in the second half of the 19th century, which extended as far south as the village of Krka pri Muljavi and almost as far as north as Trojane. The former district of Litija therefore encompassed a territory that today can hardly be defined as the surroundings of Litija. Regardless of the above, we decided, for the sake of historical correctness, to take into consideration all historical circumstances that once determined the notion of »Litija's surroundings«, so that the articles cover a relatively vast territory which once gravitated (or still does today) towards Litija.

The next problem was of entirely grammatical nature and it related to the Slovene declension of the name Šmartno pri Litiji. Given its essentially adjectival form, the name should be declined in compliance with that principle, i.e. »iz Šmartnega« [from Šmartno], »v Šmartnem« [in Šmartno]. But Šmartno pri Litiji is an exception from the rule, being declined by the locals as a noun, i.e. »iz Šmartna«, »v Šmartnu« (the locals actually say »v Šmartni«, using the feminine gender). For this reason and irrespective of a few differences in opinion, we finally decided to follow the custom of the local inhabitants and use the form »iz Šmartna«. The selected use is, not lastly, allowed by the Lexicon of Slovenian Place Names and the time-honoured custom is also evident from old picture-postcards dating back to before World War I on which travellers conveyed their greetings »iz Šmartna« (from Šmartno).

The current issue of Kronika was never intended to become a complete historical overview of the entire Litija area. Such a project would undoubtedly exceed the limited scope of one single issue. As suggested by the title itself, »From the History...«, the Litija issue of Kronika is a mosaic of randomly selected articles on the interesting past of Litija and, perhaps, an incentive for further exploration.

Miha Preinfalk
Managing Editor of Kronika

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 902.3(497.4Litija)

Prejeto: 12. 8. 2011

Matija Črešnar
dr. arheol., Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI–1000 Ljubljana
Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Center za preventivno arheologijo, Poljanska 40, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: matija.cresnar@gmail.com

Dimitrij Mlekuž
dr. arheol., Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI–1000 Ljubljana
Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Center za preventivno arheologijo, Poljanska 40, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: dmlekuz@gmail.com

Arheološka podoba Litije v luči novih odkritij

IZVLEČEK

Okolica Litije je v arheološki stroki poznana predvsem zaradi nekaterih izstopajočih najdb in najdišč, kot sta depo bronastih predmetov iz Gorenjega Loga iz pozne bronaste dobe in železnodobno naselje na rudonosnem Sitarjevcu. A dosedanje raziskave večinoma niso bile sistematične, saj so najdbe bodisi naključne bodisi rezultat raziskav le na najbolj izpostavljenih lokacijah, kjer je po izkušnjah arheologov večja verjetnost za nova odkritja. Center za preventivno arheologijo ZVKDS (CPA ZVKDS) okolico Litije raziskuje v sklopu širšega projekta, s katerim evidentira kulturno dediščino na območju načrtovanega državnega prostorskega načrta za gradnjo HE na srednji Savi. Delo, ki še ni zaključeno, poteka sistematično in ob uveljavljenih načinih, kot so historična analiza prostora in terenski pregledi, vključuje tudi uporabo sodobne metode daljinskega zaznavanja, lidar oz. lasersko skeniranje površja. Slednja skupaj s terenskimi preverjanji rezultatov prinaša številna nova spoznanja, ki dopolnjujejo poznavanje arheološke in širše kulturne dediščine v okolici Litije.

KLJUČNE BESEDE
Litija, arheologija, kulturna dediščina, daljinsko zaznavanje, lidar

ABSTRACT

THE ARCHAEOLOGICAL IMAGE OF LITIJA IN THE LIGHT OF THE LATEST DISCOVERIES

Litija's surroundings are known to archaeology especially for some outstanding sites such as the depot of bronze artefacts at Gorenji Log dating back to the late Bronze Age and the Iron Age settlement at the mineralised Sitarjevec area. However, most previous research has not been conducted systematically, as the finds were either incidental or the result of research carried out in the most exposed locations where, according to the experience of archaeologists, there is a bigger probability of new discoveries. The Centre of Preventive Archaeology at the Institute for the Protection of the Cultural Heritage of Slovenia (CPA IPCHS) has been conducting research of Litija's surroundings within the framework of a broader project documenting the cultural heritage in the area of the envisaged national spatial plan for the construction of the hydroelectric plant on the middle Sava River. The work, which is still ongoing, is carried out systematically and in compliance with the established procedures such as historical analysis and field walking, and it also includes the use of the state-of-the-art remote sensing method, lidar. The latter, combined with ground truthing of results, ensure numerous new findings that improve the knowledge of archaeological and broader cultural heritage of the area around Litija.

KEY WORDS
Litija, archaeology, cultural heritage, remote sensing, lidar

Uvod

Litijo in njeno okolico močno zaznamujejo naravne značilnosti, ki so sooblikovale (pra)zgodovinsko in današnjo poselitveno podobo tega prostora. Tukaj so se združila območja dostopnih rudnih bogastev, v neposredni okolici mesta tudi razmeroma široka obrečna dolina, primerna za kmetovanje, in reka, ki je od globoke prazgodovine naprej pomenila komunikacijsko os, po kateri so se širile materialne dobrine, znanja in ideje. Na teh naravnih temeljih, ki so jih vsakokratni prebivalci po svojih močeh izkoriščali, se je oblikovala krajina, ki je polna informacij. Za njihovo kar najboljšo dokumentacijo, ki je osnova za nadaljnje raziskave, smo ob uveljavljenih načinih raziskovanja uporabili tudi tehnike daljinskega zaznavanja, predvsem lidar oz. lasersko skeniranje površja, ki je izredno uporabno orodje za prepoznavanje antropogenih znakov na območjih, ki so težko dostopna in poraščena z gozdom. Tu so sledovi človeških aktivnosti dobro ohranjeni, a jih je s tradicionalnimi topografskimi metodami težko zabeležiti, še težje pa primerno dokumentirati in interpretirati.

Prispevek je namenjen predstavitvi novih spoznanj, ki jih prinaša sistematično delo, podprto s sodobno tehnologijo in metodologijo, s katerim poskušamo na Centru za preventivno arheologijo ZVKDS v objektiv raziskav namesto posameznih najdišč postaviti širši prostor ter ga kot takšnega dokumentirati, raziskovati in sčasoma poskušati razumeti.

Kratek oris geoloških danosti

Posavsko hribovje, v katerem leži Litija s svojim zaledjem, obsega osrednji in najizrazitejši del Posavskih gub med Celjsko kotlino oziroma Savskim prelomom na severu in dinarskim krasom na jugozahodu ter Gorjanci na jugovzhodu. Gube so sestavljene iz bolj ali manj erodiranih antiklinal in vmesnih sinklinal, ki se v reliefu kažejo kot vrsta v smeri vzhod – zahod potekajočih slemen. Kamninska sestava območja je izjemno pestra. Najstarejše kamnine, ki segajo v obdobje karbona[1] in perma, so skrilavi glinovci, kremenovi peščenjaki in konglomerati. Te kamnine skupaj pokrivajo tretjino ozemlja, med katerimi so predvsem erodirana jedra izbočenih kamninskih plasti oz. antiklinale. V Litijski antiklinali so te kamnine razkrite na obsežnem območju na obeh bregovih Save od Dola pri Ljubljani do naselja Sava ter ob mnogih savskih pritokih. Ker so neprepustne, prevladuje tukaj denudacijsko-erozijski relief z obilico tesnih grap in globokih dolin. Mezozojske, pretežno karbonatne kamnine prekrivajo predvsem najvišja slemena, ki se razprostirajo od Ljubljanskega polja na zahodu do Posotelja na vzhodu. Različne gline, melji, peski, prodi, peščenjaki oz. usedline oligocenske in miocenske starosti so ohranjene predvsem v dnu Tuhinjske doline in Moravško-Trboveljskega podolja. Redki razširjeni deli dolinskega dna ob Savi so prekriti s karbonatnim prodom, ki se je odložil v kvartarju in ga delimo v starejši in mlajši zasip. V starejši zasip uvrščamo usedline iz gline in ilovice s prodniki ali gruščem ter ostanke würmskih postglacialnih sedimentov, v mlajši pa plasti iz proda in peska, odložene vzdolž reke Save. Na teh plasteh so se razvile plitve do srednje globoke karbonatne obrečne prsti. Sava vstopa v Posavsko hribovje pri Podgradu pri Ljubljani. Njena dolina je najprej vrezana v slabo odporne karbonske glinovce in peščenjake ter trše kremenove konglomerate. Dolinsko dno je razmeroma ozko, v dolinska pobočja pa so vrezani ostanki širokih teras. Na severni strani reko Savo med Dolskim in naseljem Sava spremlja Moravško-Trboveljsko podolje, s katerega potoki odtekajo prečno na Savo. Južno od tod se razprostira t. i. litijska antiklinala z najvišjim vrhom Kumom. Sava si je pot tukaj vrezala v mladopaleozojsko antiklinalno jedro, delno pa tudi v triasne karbonatne kamnine kumskega nariva.[2] Dolina Save je v zgornjem Zasavju vrezana v alpski smeri, pri Litiji pa naredi največji ovinek na vsej svoji poti skozi Posavsko hribovje. Ob tem zavoju je nekaj več ravninskega sveta, ki se na desnem bregu nadaljuje do Šmartna pri Litiji.[3]

Ruda, ki je prisotna na širšem območju, se v okolici Litije nahaja predvsem v kremenovem peščenjaku, precej manj v konglomeratu oz. peščenjaku in le sporadično v skrilavem meljastem glinovcu.[4] V Litijskem rudnem polju, natančneje med današnjima naseljema Poljane in Mamolj, ki meri v dolžino približno 10 km, so na številnih lokacijah ohranjeni ostanki rudarjenja. Gre predvsem za svinčeva, cinkova in baritna rudišča, od katerih so največja Sitarjevec, Zavrstnik, Zagorica in Maljek.[5]

Kratek pregled arheoloških najdišč med Kresnicami in Spodnjim Logom

Prvo arheološko najdišče, ki ga omenjamo v našem kratkem pregledu doslej poznanih arheoloških

1 Zahodno od Zavrstnika so bili v zgornje karbonskih kamninah odkriti rastlinski ostanki, ki imajo pomembno vlogo pri interpretaciji nastanka kamnin (Kolar-Jurkovšek in Jurkovšek, Karbonska).

2 Melik, *Posavska Slovenija*, str. 264–280; Perko, Orožen Adamič (ur.), *Slovenija*, str. 178–192.

3 Šajn, Gosar, Onesnaženost, str. 132.

4 Mlakar et al., O geološki zgradbi.

5 Šajn, Gosar, Onesnaženost, str. 131–132; Godec, *Rudnik*, str. 22–23. Na širšem območju pa segajo rudišča na severu do Vač in Spodnje Slivne, na zahodu do Velike Štange in Gozd-Reka, na jugu do Vintarjevca in Leskovice in na vzhodu do Ljubeža, Velike Preske, Polšnika, Renk, Mošenika, Save in Vovš (Godec, *Rudnik*, str. 21–23).

najdišč, leži na okljuku pri Verneku.[6] Tukaj so v strugi reke Save nasproti železniške postaje Kresnice že sredi 19. stoletja našli antičnemu božanstvu Savusu posvečen žrtvenik, v zidovju gradu Vernek pa so kasneje odkrili še fragment druge are.[7] Ob tem so že v prvi polovici 19. stoletja pri Verneku odkrili tudi rimski srebrnik, kar je doprineslo k oblikovanju domneve o tukajšnji rimski brodarski postaji.[8]

Na strmem skalnatem odrastku hriba nad zaselkom Vernek so danes skromne razvaline gradu Vernek (*Werneck*),[9] ki je v 12. stoletju varoval pomembno tovorno pot, ki je vodila s Trojan skozi Vače in od tod do Save, kjer so blago nakladali na čolne. Grad je izrecno omenjen šele leta 1250 kot *castrum Werdenech*. Pozidan naj bi bil že zgodaj v romanski dobi, saj Valvasorjeva upodobitev grajskih razvalin kaže mogočno stolpasto stavbo, obdano z obzidjem.[10] Danes so ostanki zidov v veliki meri pokriti z rušo, obrambni jarki pa vidni le veščemu očesu. Grad Vernek je tudi prva točka, kjer so sodobne metode raziskav pokazale svojo polno moč. A o tem kasneje.

Navezujoč se na naslednji savski okljuk med Zgornjim Hotičem in Podšentjurjem se zvrstijo tri srednjeveška najdišča, gradič Hotič (*Ketizh, Keltizh*), Stari dvor (*Altenhof*) in gradič Pogonik,[11] ki je dominiral na grebenu, okoli katerega se vije Sava. Razpadajoči ostanki gradiča Hotič stojijo pod hribom pri Spodnjem Hotiču v zaselku Kurja vas. Prvotni dvor je omenjen že leta 1406, v začetku 17. stoletja pa so ga baroni Hallerji pl. Hallersteini predelali v skromno enonadstropno poslopje. Stavba je precej predelana, vendar so v nadstropju še ohranjena okna s kamnitimi prekladami ter majhno gotsko okno v kleti.[12] Stari dvor je izpričan le arhivsko. V 17. stoletju naj bi stal na območju vasi Konj, med Spodnjim Hotičem in Boltijo, a njegova natančna lokacija ni poznana. Gradič Pogonik, ki leži na griču v okljuku Save nasproti Hotiča, naj bi po izročilu leta 1552 pl. Wernegkhi pozidali iz razvalin gradu Vernek. Valvasor ga je upodobil kot eno in pol nadstropno stolpasto stavbo s pomolnima stolpičema na sprednjem pročelju. Grad je v svoji zgodovini prehajal v različne roke, bil med drugim tarča upornih kmetov, huje pa je bil poškodovan v drugi svetovni vojni. Kasneje je bil obnovljen in predelan v vilo z vogalnimi pomoli.[13]

Če prečkamo Savo, na njenem levem bregu dospemo v Gorenji Log,[14] kjer je bila leta 1835 ali leta 1840 odkrita poznobronastodobna depojska najdba. Po Turku je opredeljena kot »manjši depo mešane sestave« in datirana v čas kulture žarnih grobišč, natančneje v stopnjo Ha A.[15]

Od tod na nasprotnem bregu reke uzremo Mežnarjev hrib,[16] ki se dviga visoko nad Podšentjurjem. Na južnem pobočju hriba s cerkvijo sv. Jurija so našli prazgodovinski kamnit artefakt, tu pa naj bi bila v novem veku tudi brodarska postaja.[17]

Naslednje območje z veliko koncentracijo registrirane kulturne dediščine je Litija. Stane Gabrovec omenja tod dve kamniti kladivasti sekiri, eno iz serpentina, najdeno v reki Savi, in eno iz zelenkastega grobozrnatega vulkanita, odkrito v mestu, ki pa sta v sklopu mlajših prazgodovinskih obdobij natančneje neopredeljivi.[18] Nad Litijo, ki leži na obeh straneh Save, dominirata na levem bregu Gradec, od koder sicer izvirajo le časovno neopredeljive arheološke najdbe,[19] na desnem bregu pa Sitarjevec,[20] železnodobno višinsko naselje, pod katerim se nahajajo tudi rudniki svinca in cinka. Pobočja Sitarjevca so dokaj strma, kar velja še posebej za severno, proti Savi obrnjeno stran, najenostavnejši dostop pa je po južnem pobočju, po katerem je na vrh speljana pot. Naselje je dobro nadziralo ravnico ob Savi ter dolini Črnega in Kostrevniškega potoka, kjer lahko predvidevamo poti na Dolenjsko. Hrib sestavljata dva vrhova, ki ju povezuje blago sedlo, jasni sledovi prazgodovinske poselitve pa so bili doslej odkriti le na vzhodnem, višjem vrhu hriba, kjer je bilo prepoznanih več teras. Manj izpovedni so znaki na zahodnem vrhu, kjer je nekaj terasam podobnih struktur, pri katerih pa bi lahko šlo za ostanke rudarjenja, ki je dodobra spremenilo podobo Sitarjevca. Po rezultatih sondiranja, ki so ga izvajali sodelavci Inštituta za arheologijo ZRC SAZU, gre sklepati, da je bil Sitarjevec verjetno poseljen že v starejši železni dobi, nedvomno pa je potrjena njegova obljudenost v času poznega latenskega obdobja. Uporaba rudnika v prazgodovini in antiki doslej še ni dokazana, a je pomenljivo, da je bila v naselju v dveh primerih odkrita tudi meta-

6 *Vernek – Arheološko območje*, EŠD 22879. EŠD oz. evidenčna številka dediščine je dodeljena vsaki enoti nepremične kulturne dediščine, ki je vpisana v register nepremične kulturne dediščine oz. RKD. Müllner, *Emona*, str. 363; Šašel Kos, Savus, str. 116; Šašel Kos, The Roman, str. 291–292.

7 *Vernek – Grad Vernek*, EŠD 27151; Šašel Kos, Savus, str. 116; Šašel Kos, The Roman, str. 293–294.

8 Müllner, *Emona*, str. 364.

9 *Vernek – Grad Vernek*, EŠD 27151.

10 Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 357.

11 *Poganek, Poganick*, EŠD 26023.

12 Smole, *Graščine*, str. 186; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 136.

13 Smole, *Graščine*, str. 369–370; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 250.

14 *Zgornji Log – Arheološko najdišče Gorenji Log*, EŠD 22871.

15 Gabrovec, Jugoistočnoalpska, str. 72, 75–76; Čerče, Šinkovec, Katalog, str. 169–170, 302; Turk, Datacija, str. 108–113.

16 *Podšentjur – Arheološko območje Mežnarjev hrib*, EŠD 16373.

17 Stare, Litija; Godec, *Rudnik*, str. 9.

18 Gabrovec, Litija, str. 94.

19 *Litija – Arheološko območje Gradec*, EŠD 22876. Pečnik je na območju Litije omenjal tudi prazgodovinsko naselbino in gomile, a nam njihova lokacija ni znana (Stare, Litija).

20 *Litija – Gradišče Sitarjevec*, EŠD 22874; Pavlin, Dular, Prazgodovinska.

Slika 1: Gradič Grbin na karti Save z neposredno okolico iz leta 1807.

lurška žlindra.[21] V samem kraju Litija[22] pod Sitarjevcem se omenjajo rimske najdbe, domneva pa se tudi rimskodobno pristanišče.

V zaledju Litije gre omeniti še eno domala pozabljeno lokacijo, gradič Grbin, med drugim jasno viden tudi na karti območja ob Savi iz leta 1807 (sl. 1), omenjen pa tudi pri Valvasorju.[23] Njegova zadnja pot se je, kot nič koliko podobnih, začela z drugo svetovno vojno. Poslopje je propadalo že pred drugo svetovno vojno, ko pa je nemška vojska leta 1941 zasedla Litijo, si je v gradu uredila oficirska stanovanja, družino pa prisilno izselila. Partizani so napad na grad z miniranjem izvedli poleti leta 1944.[24] Posestvo je bilo nato nacionalizirano in pozidano, spomin na grad pa je počasi (z)bledel.[25]

Na naslednji vzpetini proti vzhodu, le dobra dva kilometra stran od Sitarjevca leži domnevno prazgodovinsko gradišče Cvinger, v hribu, na katerem leži naselbina, pa so dokumentirana ležišča železove in svinčene rude.[26]

Le nekoliko nizvodno je na levem bregu Save stal dvorec Ponoviče,[27] ki ga je morda sredi 16. stoletja iz dvora Ponowitsch, omenjenega okoli leta 1320, prezidal kranjski deželni vicedom Viljem Praunsperger. Valvasor je Ponoviče upodobil kot dvonadstropni dvorec, ki pa je današnjo podobo dobil po temeljnih predelavah v baroku.[28] Na zaključku naslednjega grebena, ki je usmerjen pravokotno na reko, je bilo prepoznano gradišče Tičnik z dobro ohranjenim obrambnim sistemom, ki je bilo doslej okvirno datirano v prazgodovinska kovinska obdobja.[29]

Tudi naslednji greben izpričuje nekdanjo obljudenost, saj je na njem nekoč stal grad Knežija (*Graffenweg*, po Valvasorju *Knežki pot*). O njem danes pričajo le še skromne razvaline in ohranjeni obrambni jarek na travnatem slemenu z ledinskim imenom Mačkovine nad Savo blizu Zakrajškove kmetije, nekako na pol poti med Ponovičami in Savo. Po Valvasorjevih trditvah so grad leta 1444 zgradili celjski grofje, takrat pa je v pisnih virih tudi prvič omenjen. Verjetno je prvotno grajsko poslopje obsegalo mogočen dvonadstropen palacij in obrambni stolp znotraj obzidja, ki so ga varovale naravne strmine proti Savi, od grebena hriba pa globok in širok obrambni jarek. Kasneje je bil grad

21 Pavlin, Dular, Prazgodovinska, str. 78–80.
22 *Litija – Arheološko območje Mesto*, EŠD 22875.
23 Valvasor, *Topographia*, sl. 58; Valvasor, *Die Ehre*, IX, str. 183.
24 Hauptman, *Od Verneka*, str. 18; Nekaj informacij je bilo pridobljenih v zapisih Javnega zavoda za kulturo Litija, Muzejski kotiček 10, 2007 (http://www.novasmer.com/Hla/MUZEJSKI%20KOTICEK%2010.doc).
25 Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 109.
26 *Tenetiše pri Litiji – Arheološko najdišče Cvinger*, EŠD 19959. Tudi topografske raziskave Inštituta za arheologijo ZRC SAZU natančne datacije najdišča niso podale (Pavlin, Dular, Prazgodovinska, str. 66, sl. 1; Dular, Tecco Hvala, *South-eastern*, str. 270, kat. št. 68).
27 *Ponawitsch*; *Ponoviče – Grad Ponoviče*, EŠD 8768.
28 Smole, *Graščine*, str. 377; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 254; Hauptman, *Od Verneka*, str. 21–23.
29 *Ponoviče – Gradišče Tičnik*, EŠD 22878.

prezidan, saj ga je Valvasor upodobil kot štiritraktno eno- do dvonadstropno poslopje okrog notranjega dvorišča, z obrambnima stolpoma na pročelni strani. Grad je propadel v 18. stoletju.[30]

Širša okolica, kjer mislimo predvsem na jasne višinske lokacije, je bila v zadnjem času večkrat obravnavana v sklopu širših arheoloških študij, v svojem bistvu predvsem vezanih na prazgodovinska obdobja. Tako se obrobno območja dotika študija J. Dularja,[31] preverjanje podatkov in evidentiranje novih potencialnih arheoloških najdišča pa je pred nedavnim na območju severno od Save izvajal tudi M. Draksler.[32]

Nova arheološka spoznanja v okolici Litije

S kratkim orisom arheološke podobe okolice Litije smo sicer nanizali kar nekaj arheoloških najdišč, ki pa so poznana le v obrisih. Tudi v kolikor gre za gradove z znanim »življenjepisom«, je včasih slabo poznana že njihova ožja okolica, kaj šele njihov širši prostorski pomen. Velik korak naprej v tem pogledu ponuja lasersko skeniranje površja oz. lidar (*Light Detection and Ranging*). Gre za metodo daljinskega zaznavanja, s katero je moč zelo natančno izmeriti zemljino površje. Lidar postaja nepogrešljiv del nabora orodij krajinske arheologije, saj zaradi svoje zmožnosti natančnega dokumentiranja površja pod vegetacijskim pokrovom in tridimenzionalnega modela površja, ki je rezultat metode, ponuja veliko možnosti za prepoznavanje morfoloških značilnosti (arheoloških) krajin in razumevanje geomorfoloških ali antropogenih procesov, ki so krajino preoblikovali.[33]

Ker je vsaka krajina drugačna in ker se analiza prilagaja razmeram, smo se v primeru območja srednje Save odločili, da bo osrednji del analize lidarskih posnetkov identifikacija ostankov antropogenih aktivnosti na prostorih, ki niso intenzivno preoblikovani. To pomeni predvsem strma pobočja nad reko Savo. Dno soteske Save je zaradi dolgotrajnih antropogenih posegov zelo preoblikovano, prepoznavanje sledov človeških aktivnosti pa je s tem tu težko ali nemogoče.[34]

Zato smo naš pogled usmerili predvsem na identifikacijo antropogenih posegov v prostorih, ki so težko dostopni in poraščeni z gozdom, kar pomeni, da so znaki dobro ohranjeni, a jih je s tradicionalnimi metodami zelo težko opazovati. Šele tu lidar pokaže svojo pravo moč pri zaznavanju in dokumentiranju antropogenih posegov v krajino.

Pričujoči pregled nekaterih novih spoznanj o arheoloških ostankih v okolici Litije ni namenjen naštevanju vseh značilnosti, ki smo jih prepoznali pri analizah in interpretaciji lidar posnetkov. S primeri želimo ponazoriti, kako lidar v kombinaciji z analizo historičnih virov pomembno prispeva k oblikovanju novih vedenj o najdiščih, odpira nove smeri raziskav in bogati naše vedenje in s tem zavedanje, da smo le del zgodbe, ki so jo v našo krajino zapisovali že pred nami in katero bodo brez prestanka uporabljali tudi naši zanamci.

Novi podatki o »gradišču« Tičnik

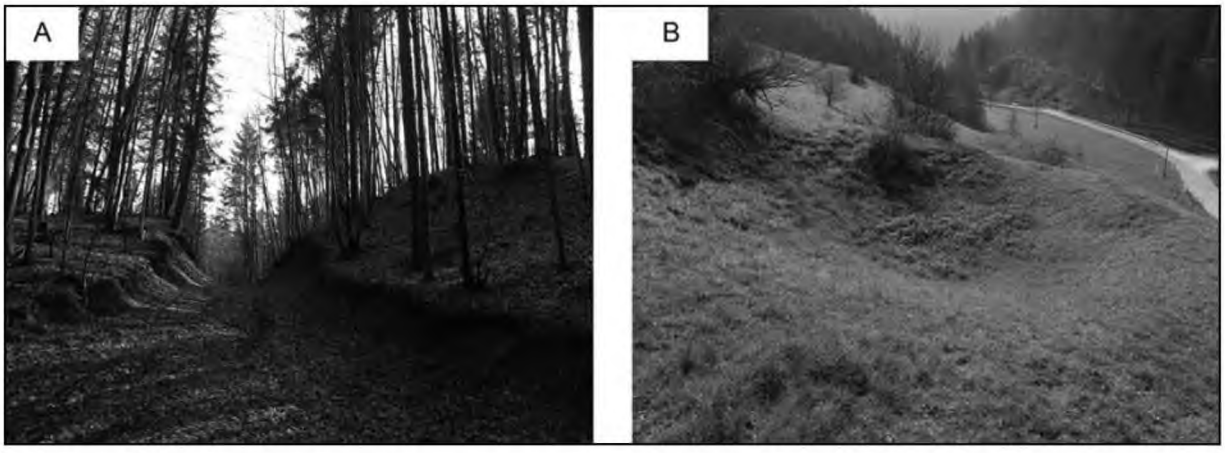
Arheološko najdišče Tičnik leži na vzpetini severozahodno nad naseljem Ponoviče. Analiza lidar posnetka okolice najdišča, ki velja za prazgodovinsko gradišče z dobro ohranjenim obrambnim sistemom, je razkrila mnogo novih informacij (sl. 2). Prepoznali smo skupek linearnih negativnih in pozitivnih značilnosti, ki jih lahko povežemo z najdiščem. Tako greben, na katerem leži najdišče, sekata dva vzporedna nasipa z jarkoma dolžine okoli 75 oz. 80 m. Nasipa sta med seboj oddaljena od 13 do 40 m in visoka okoli 2 m, na najvišji točki pa do 3 m (sl. 3a). Jarka nista zelo ostra, vendar še vedno precej globoka, od 1 do 2 m. Na severovzhodni strani so jarki in nasipi presekani z recentno potjo, ki jo lahko prepoznamo kot izrazito negativno linearno značilnost. Jarka in nasipa se nato nadaljujeta po severnem in manj izrazito tudi po jugovzhodnem pobočju hriba. Tu so značilnosti precej manj izrazite. Na južnem robu sta obe značilnosti presekani z moderno potjo. Od tod naprej ju na jugozahodni strani, ki je precej strma, ni več moč slediti. Vse doslej naštete značilnosti lahko pripišemo dobro vidnemu obrambnemu sistemu.

Na pobočju severozahodno od najdišča smo zabeležili še skupek treh pozitivnih in eno negativno značilnosti. Prva pozitivna značilnost se kaže kot nasip dolžine 100 m in širine okoli 15 m. Nasip je visok 1–2 m, a je zaradi oranja zelo zmehčan. Njegova orientacija – poteka prečno na smer grebena – ustreza usmeritvi obeh nasipov in jarkov naselbine, ki sekajo greben. Nasip se tik pred vrhom grebena zaključi. Severozahodno od nasipa lahko opazimo dve okrogli pozitivni značilnosti (kupa, gomili) premera okoli 35 m in višine 1–2 m. Tudi slednja sta zaradi oranja zelo zabrisana in skoraj nevidna. Nekoliko proti zahodu se nahaja še negativna značilnost (vkop) ovalne oblike, premera okoli 10 m, ki je obdan s šibko pozitivno značilnostjo (nasipom), širine 2–3 m.

30 Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 158; Hauptman, *Od Verneka*, str. 76–77.
31 Dular, Tecco Hvala, *South-eastern*.
32 Draksler, Območje Zagorja.
33 Mlekuž, Poplavne ravnice.
34 Na agrarnih površinah smo po uveljavljeni metodologiji izvajali terenske preglede, površinsko ali podpovršinsko pregledovanje območja. Raziskava v tem segmentu še ni zaključena, a smo na številnih lokacijah evidentirali potencialna arheološka najdišča, katerih obstoj in ohranjenost bo potrebno še natančneje raziskati (Črešnar et al., *Poročilo* 2010; *Poročilo* 2011).

Slika 2: Območje najdišča Tičnik na lidar posnetku: 1) obrambni jarki in nasip, 2) nasip na pobočju in 3) ostanki kmetije Borštnarič.

Slika 3: Terenski posnetki značilnosti na najdišču Tičnik: a) nasipa gradišča in b) ostanki kmetije Borštnarič.

Terenski obhodi, ki so sledili, so potrdili rezultate analiz snemanja. Medtem ko obstoj ograjene naselbine oz. postojanke ni sporen, pa je ob njeni dataciji[35] vprašljivih še nekaj struktur. Nasip, ki poteka skoraj pravokotno na pobočje, je v reliefu sicer viden, a ne jasno opredeljiv kot nenaraven. Pomenljivo je, da poteka v enaki smeri kot jarka in nasipa na grebenu in daje slutiti, da gre za celostno obrambno strukturo, ki ne zapira le najožjega vrhnjega dela grebena, temveč kot že na severni strani tudi del pobočja. Le nekoliko stran sta bili opaženi tudi obe »gomili«, ki bi sicer imeli mesto ob domnevnem železnodobnem gradišču, a ju na podlagi analize lidar posnetka in terenskih obhodov ne moremo niti z gotovostjo interpretirati kot gomili niti datirati v starejšo železno dobo.

Z analizo historičnih virov smo po drugi strani lahko z gotovostjo interpretirali negativno značilnost (sl. 3b). Gre za ostanke domačije *Borstnaric*, kartirane na franciscejskem katastru za Kranjsko, ki prinaša stanje iz dvajsetih let 19. stoletja,[36] oz. *Borštnar* (*Borštnarija*) na reambulančnem katastru za Kranjsko, ki je nastal približno pol stoletja kas-

35 Glede domnevne datacije v železno dobo naj omenimo, da na celotnem območju, ki je najožje prostorsko in kulturno povezano z obravnavanim najdiščem Tičnik, doslej ni bilo evidentirane še nobene naselbine iz starejše železne dobe, ki bi bila delno ali v celoti obdana z dvojnim jarkom in nasipom (Draksler, Območje Zagorja).

36 SI ARS, AS 176, L228a03 k. o. Konj.

neje.[37] Zanimivost, prepoznana na franciscejskem katastru, je pot, ki se od domačije nadaljuje v smeri grebena in nato ostro zavije prečno na greben proti vrhu. Potek poti se sklada z na lidarskem posnetku prepoznanim nasipom, kar pa še ne razlaga njegovega izvora. Kasnejše karte te ceste ne prikazujejo več. Morda gre za starejšo značilnost, ki jo je pot – če je šlo za pot in ne morda nasip ali parcelno mejo – preuporabila.

Analiza lidar posnetka tako kaže, da je prostor najdišča Tičnik palimpsest sledov iz različnih obdobij. To velja tudi za sam obrambni sistem najdišča. Očitna razlika v jasnosti značilnosti jarkov in nasipov namiguje, da morda ne gre za sočasne strukture. Nasipa in jarka na grebenu sta veliko bolj izrazita in delujeta bolj »sveže« od nasipov drugje, kar morda kaže, da sta bila zgrajena ali preuporabljena kasneje od ostalih delov obrambnega sistema.

Ostanki gradu Vernek

Na vzpetinah nad naseljem Vernek smo na lidar posnetkih prepoznali skupek zelo jasnih značilnosti (sl. 4), ki smo jih potrdili tudi na terenskem obhodu.

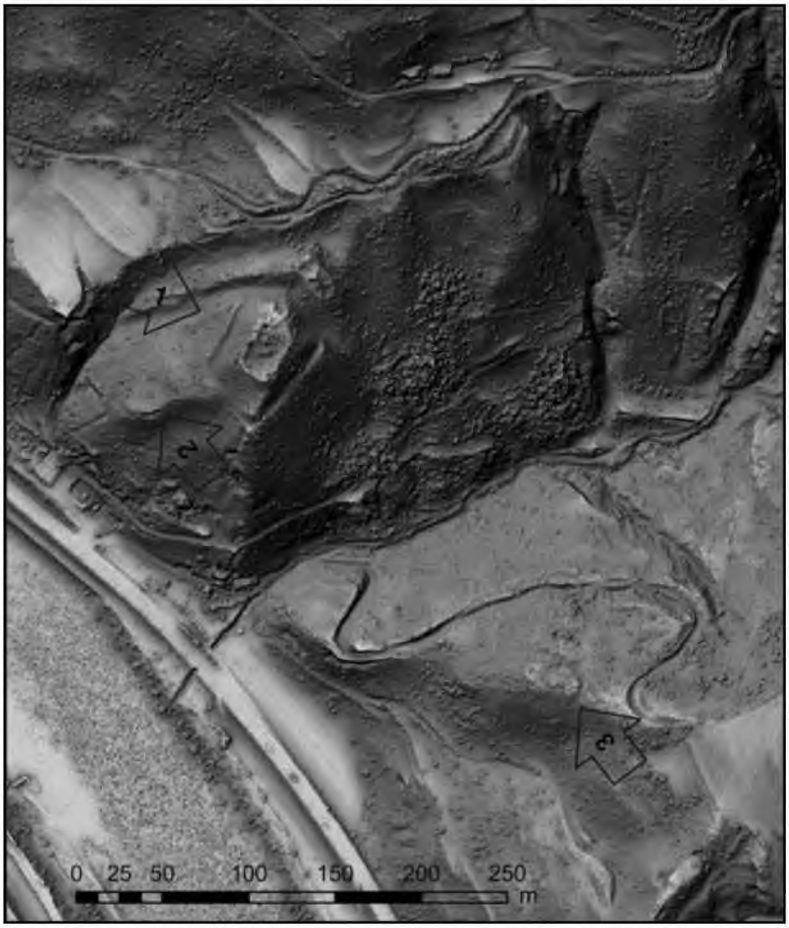
Najizrazitejša značilnost je izravnava pravokotne oblike dimenzij 30 x 20 m na vrhu grebena. Obdana je z ostro pozitivno linearno značilnostjo. Zanjo smo predvideli in kasneje tudi potrdili, da gre za ruševine zidu oz. še stoječe ostanke zidu, ki v višino mestoma merijo tudi več kot 1 m (sl. 5a). Tik za zidom se na vseh straneh začne strmina, ki se spušča do jarka. Ta obdaja prostor pravokotne oblike, dimenzij okoli 60 x 40 m. Jarek je širok med 6 in 8 m ter globok do 2 m. Na severovzhodu se navezuje na globok, kolenčasto zalomljen jarek, ki območje struktur ločuje od grebena in se na obeh straneh izteka v grapi, ki omejuje greben, na katerem stojijo strukture. Tudi drugi jarek, ki poteka okoli 20 m višje in vzporedno s prvim, spretno izkorišča grapo, zato je težko oceniti, v kolikšni meri je delo človeških rok. Na pobočju pod gradom smo prepoznali teraso ovalne oblike, ki jo je moč povezovati z vrtom, zabeleženim v Valvasorjevi *Topographia ducatus Carnioliae modernae*.[38]

Na grebenu jugovzhodno od strukture smo prepoznali antropogeno izravnan prostor pravokotne oblike, dimenzij 17 x 12 m, ki ga obdaja plitva linearna negativna značilnost, jarek. Gre za plato, ki se navezuje na gozdno pot, njegov nastanek in funkcija pa ostajata tudi po preverjanju na terenu neznana.

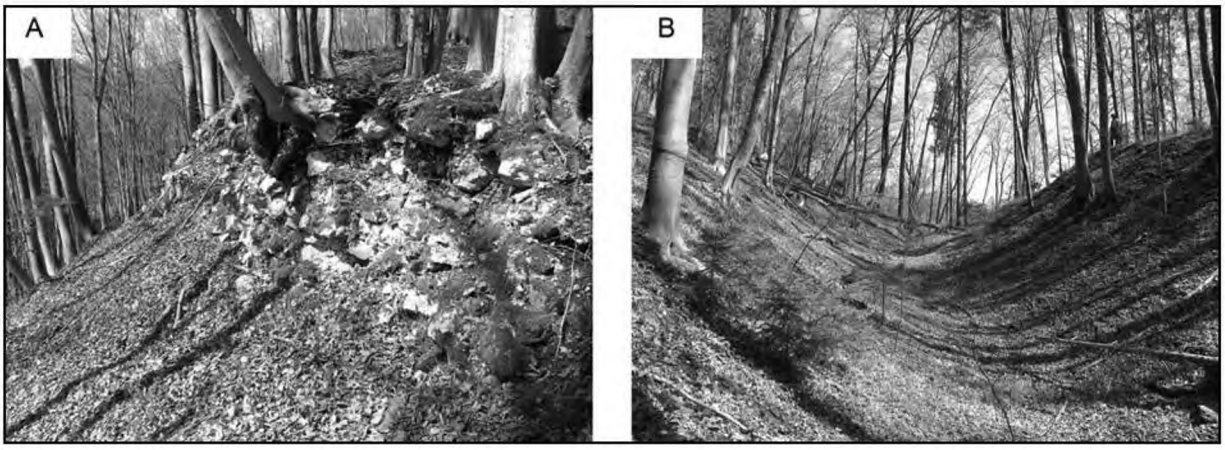
Na grebenu sosednjega hriba, ki se dviga proti naselju Jesenje, smo prepoznali jarek dolžine okoli 50 m, širine 5–8 m in globine okoli 1 m, ki omejuje del vrha vzpetine proti severovzhodu. Znotraj prostora, ki ga omejuje jarek, smo prepoznali še dve zelo neizraziti pozitivni značilnosti ovalne oblike, premera med 5 in 15 m. Pri terenskem preverjanju smo potrdili, da gre za antropogeno spremenjeno območje, ki pa ga ne kronološko in ne funkcionalno še ne moremo natančneje opredeliti.

Po pregledu historičnih kart in literature smo potrdili identifikacijo osrednjega dela območja z največjim številom prepoznanih antropogenih elementov kot ruševine gradu Vernek (*Werneck*), ki je bil postavljen v 12. stoletju. Grad so upravljali vitezi Verneški (Wernegkhi), ki so bili najprej bogenski fevdniki, nato pa višnjegorski, andeški in oglejski ministeriali. V letih 1154–1156 je omenjen vitez Wolvodus Verneški (*Uoluoldus de Uernich*), grad pa izrecno šele leta 1250 kot *castrum Werdenech*, od takrat pa še večkrat s podobnim nazivom. Leta 1250 je bil lastnik gradu oglejski patriarh Bertold, na gradu pa je bil sedež oglejskega vicedoma za patriarhovo posest na Kranjskem. Ob Mirni in Lihtenberku sodi med redke gradove na vzhodnem Kranjskem, ki so še po drugi četrtini 13. stoletja realno ostali v rokah oglejskih patirarhov. Zaradi njegove pomembne strateške lege nad Savo je leta 1258 grad v širšem kontekstu bojev z Oglejem zasedel in porušil Ulrik Spanheimski. Kasneje ga je moral po pogodbi, sklenjeni z oglejskim patriarhom Gregorjem de Montelongom, obnoviti ter priskrbeti vse h gradu pripadajoče podložnike. Ob tem je moral dovoliti, da se v njem ponovno naseli oglejska posadka. Po izpolnjeni obveznosti je grad Ulrik Spanheimski dobil v fevd.[39] Med letoma 1270 in 1276 ga je zasedel Otokar Přemysl, vendar je nadalje ostal v oglejski lasti. Od leta 1335 so imeli Vernek v oglejskem fevdu grofje Ortenburški, na njem pa so živeli njihovi vazali Wernegkhi. V 17. stoletju[40] so pl. Wernegkhi prodali razpadajoči grad in gospoščino Graffenwegerjem. Kot omenja Valvasor, so ti iz njegovih ostankov zgradili gradič Pogonik, nižje na okljuku Save, kamor so se preselili. Kot njemu sočasnega lastnika navaja Valvasor Ernesta Friderika Graffenwegerja. Konec 17. stoletja so gospoščino kupili baroni Apfaltrerji, kot lastnina katerih se navaja tudi v 18. stoletju. Razvalina gradu se omenja še v abecednem seznamu graščin, gradov in gradičev na Kranjskem leta 1854.[41]

37 SI ARS, AS 181, L228c04 k. o. Konj.
38 Valvasor, *Topographia*, št. 299.
39 Tudi v zvezi z obnovitvijo gradu se v literaturi navajajo različne variante (Smole, *Graščine*, Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, Stopar, *Med Goričanami*).
40 Jakič (*Vsi slovenski gradovi*, str. 357) navaja celo stoletje zgodnejši datum kot Stopar (*Med Goričanami*, str. 133) in Hauptman (*Od Verneka*, str. 27).
41 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 649; Smole, *Graščine*, str. 12, 40, 369, 522, 700–701; Kos, *Med gradom*, str. 43, Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 357; Stopar, *Med Goričanami*, str. 132–133; Hauptman, *Od Verneka*, str. 27–28.

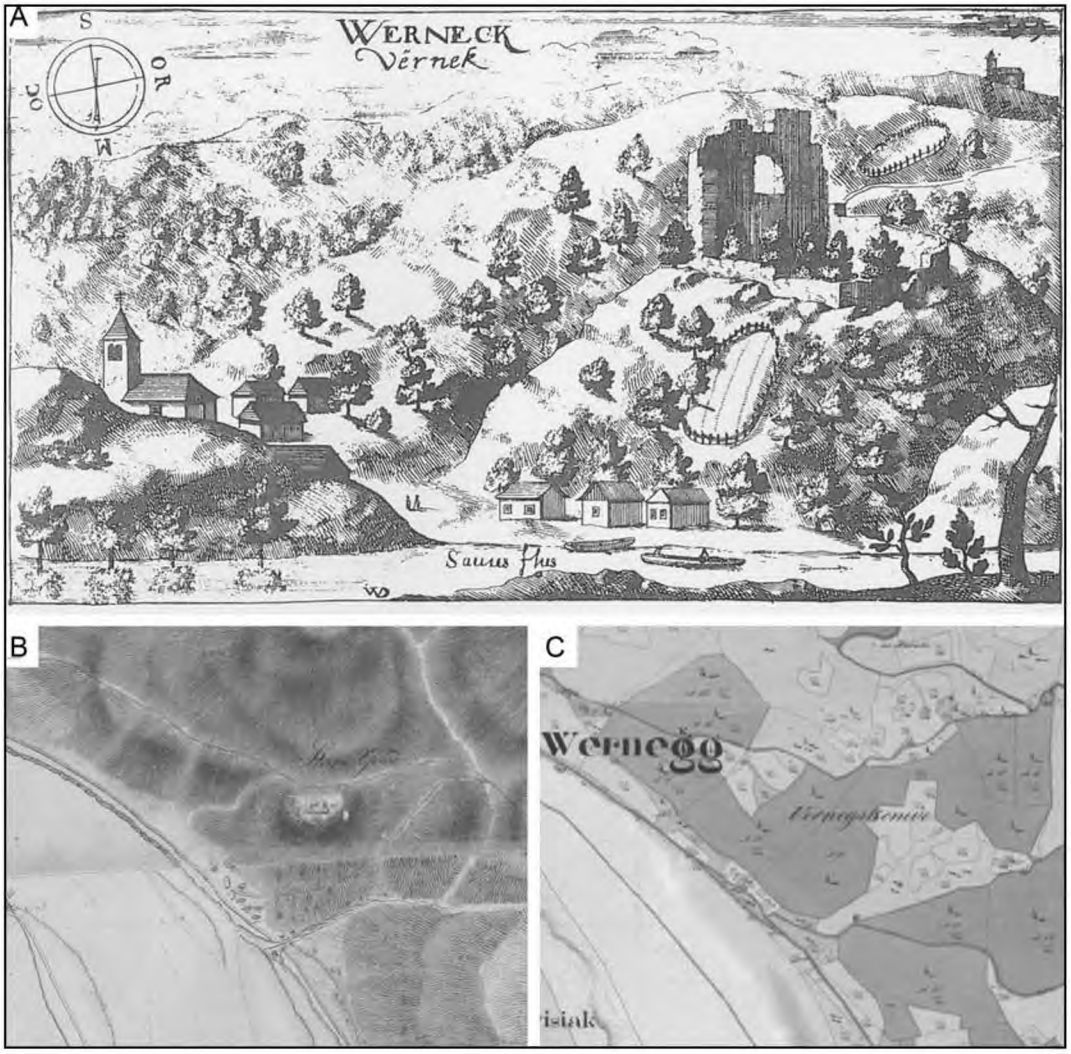
Slika 4: Območje gradu Vernek na lidar posnetku: 1) grad in obrambni jarek, 2) ostanki vrta in 3) sledovi na sosednjem hribu.

Slika 5: Terenski posnetki gradu Vernek: a) ostankov zidov grajskega poslopja in b) jarek.

Objavi v delih Valvasorja, *Topographia ducatus Carnioliae modernae* iz leta 1679 (sl. 6a) in desetletje kasneje še *Slava vojvodine Kranjske* iz leta 1689,[42] prinašata sicer dva različna bakroreza, a so razlike le v detajlih, pri celotni podobi pa ne spremenijo prav dosti. Dejstvo je, da je bil grad že v drugi polovici 17. stoletja v ruševinah in prav verjetno je, da ga po 16. stoletju, ko se iz njega izselili Wernegkhi, naslednji lastniki niso več obnavljali. Po obliki ruše-

42 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 183.

Slika 6: Grad Vernek: a) Valvasorjeva upodobitev na bakrorezu iz Topographia ducatus Carnioliae modernae (št. 299), b) grad Vernek na izrezu iz karte Sava 1807, c) grad Vernek na izrezu iz franciscejskega katastra za Kranjsko (ARS, AS 176, k. o. Hotič (nem. Hottitsch)).

vine sodeč je šlo za mogočno stolpasto zgradbo, obdano z obzidjem, ki je bila po vsej verjetnosti postavljena vsaj že v 1. polovici 12. stoletja.[43] Na pobočju pod gradom je viden ograjen vrt, katerega ostanke lahko morda prepoznamo tudi v terasi na pobočju pod gradom, tik ob vznožju pa nekaj hiš.

Bolj detajlne informacije nam posredujejo historični zemljevidi. Karta iz leta 1807 (sl. 6b) še prinaša izris gradu v ruševinah, ki je tukaj poimenovan *Stari grad*, ter pod njim kot že pri Valvasorju troje stavb. Po južnem in jugozahodnem pobočju je označena tudi pot, ki vodila proti Jesenju in smo jo zaznali tudi na lidarskem posnetku, ob tem pa ni označenega razširjenega prostora, ki je tam danes. Drastično spremembo je opaziti že pri analizi franciscejskega katastra, nastalega le nekaj desetletij kasneje, kjer gradu ni več, območje pa je poimenovano kot Verneške njive (*Vernegskenive*) ter označeno kot pogozdenelo (sl. 6c).

Na omenjenih dveh najdiščih smo s sodobnimi raziskavami prišli do kopice novih podatkov, katerih interpretacija je brez nadaljnjih sistematičnih analiz sicer problematična, a zgodba o arheološkem najdišču se pogosto ne konča s prenehanjem prvotne uporabe. Iste lokacije so bile tako pogosto predmet kasnejše ponovne uporabe, bodisi v iste namene kot nekoč bodisi ne.

Ob tem pa je v okolici Litije potrebno izpostaviti dejavnosti v širšem smislu, vezane na rudarjenje, ki so še do pred nedavnim radikalno posegale v videz pokrajine. Gre za dejavnost s prazgodovinskimi koreninami, ki se je v toku časa spreminjala in predvsem intenzivirala tako v obsegu kot jakosti posegov v okolje, njihovi sledovi pa so jasno vidni v širši okolici.

43 Smole, *Graščine*, str. 12.

Ostanki rudarstva na Sitarjevcu in pri Ponovičah

Metalurška žlindra, odkrita pri arheoloških raziskavah na Sitarjevcu, je kljub doslej še neodkritim prazgodovinskim rovom močan argument, ki nam dovoljuje razmišljanja o rudarstvu na tem rudno bogatem območju vsaj že v železni dobi.[44] Nedvomno pa je rudarstvo tukaj ponovno zacvetelo v zgodnjem novem veku. Eden znamenitejših dokazov za to je nagrobni spomenik rudarskemu mojstru Krištofu Brukerschmidu (*Cristof Brvkherschmid*) iz leta 1537, odkrit na pokopališču v Šmartnu pri Litiji.[45] A to je bil le (ponoven) vzpon dejavnosti, ki se je z različno intenzivnostjo tod nadaljevala vse do leta 1965. Po prenehanju delovanja rudnika je bilo precej truda vloženega v možnosti revitalizacije tega območja tehnične dediščine, v katerem pa so žal ostale tudi negativne posledice za okolje.[46]

Kot smo prepoznali na lidar posnetkih, so pobočja Sitarjevca prepredena s sledovi rudarstva. Tako lahko opazimo sledove rudniških jaškov, nasutij jalovine, površinskih vkopov, drč in vlak. Sledovi so med seboj povezani z omrežjem ugreznjenih poti. Delovanje vode in erozija sta mnoge od sledov zabrisala ali uničila, vendar lahko na podlagi globokih brazgotin in vsekov v pobočja sklepamo, da so sledovi nastajali dolgo časa. Nekateri od sledov so zelo sveži, opisani so v pisnih virih in jih lahko prepoznamo na terenu. Tako smo na lidar posnetku prepoznali vhod v Avgustov rov kot globok, svež vsek v pobočje, pod njim pa obsežno nasuto deponijo, kamor so odlagali jalovino v dveh obsežnih izravnanih terasah (sl. 7, 8a). Ob terenskem pregledu se je izkazalo, da je vsek v pobočje povezan z vhodom v rudniški rov s še ohranjenim lesenim ogrodjem. Iz rova, ki je danes delno že zasut, odteka voda, ki počasi erodira deponijo jalovine. Sočasno smo identificirali tudi terase jalovine, katerih robovi so zgrajeni v tehniki suhozida. Na pobočju pod deponijo smo na lidar posnetku opazili vzporedne jarke, ki potekajo v smeri pobočja. Najbrž gre za ostanke drč ali vlak, po katerih so rudo spravljali v dolino. Na podlagi tega skupka relativno svežih sledov, ki jih zlahka povežemo z rudarstvom, lahko interpretiramo tudi množico drugih, bolj zabrisanih sledov na pobočju Sitarjevca, kot so erodirani vseki in zabrisane terase. Posebej so pomenljivi globoki, močno erodirani vseki, ki jih razlagamo kot ostanke zasutih rudarskih rovov, erodiranih zaradi delovanja površinske in rudniške vode (sl. 7).

Nadalje so zanimive obsežne terase nepravilnih oblik, ki na lidar posnetku ne delujejo antropogeno, pri terenskem obhodu pa smo ugotovili, da gre najbrž za deponije jalovine, ki so zaradi delovanja erozije močno preoblikovane in zmehčane (sl. 7). Vsekakor strukture in sledovi zahtevajo natančnejšo arheološko raziskovanje, saj bomo le tako lahko razumeli njihovo funkcijo in starost.

Zahodno od rudniškega jaška (sl. 7) smo na lidar posnetku prepoznali tudi sklenjeno območje premera okoli 50 m, na katerem je množica plitvih vkopov nepravilne oblike. Območje se nahaja ob območju ugreznjenih poti (sl. 8b). Ob terenskem pregledu smo ugotovili, da gre za plitve vkope v pobočje, premera od nekaj metrov do 20 m in globine do 1 m, obdane s kupi jalovine. Nizki suhozidi tudi tukaj omejuje zaporedje nizkih teras. Gre najbrž za drugačen tip rudarjenja, morda za površinske kope.

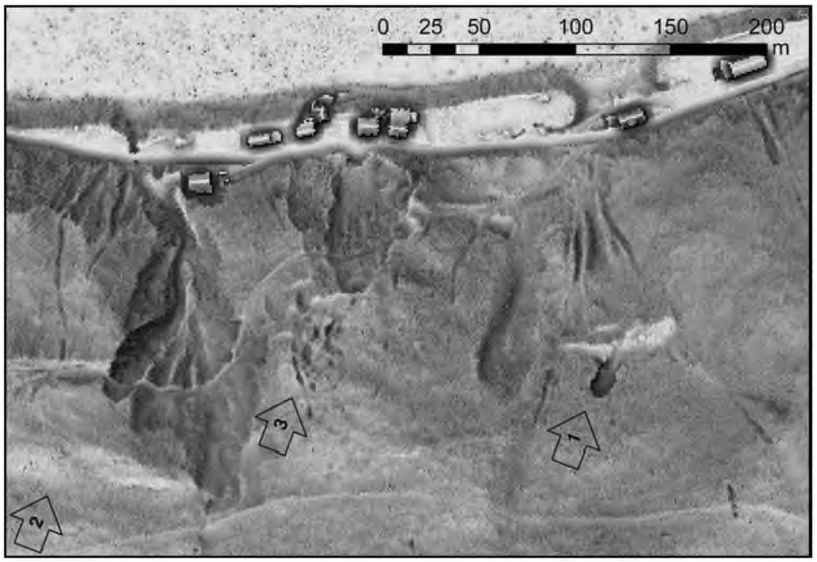
Na severnem pobočju Sitarjevca smo prepoznali tudi omrežje t. i. ugreznjenih poti (ang. *hollow way, sunken lane*, nem. *Hohlwege*, fr. *chemin creux*). Izraz označuje poti, ki so se zaradi dolgotrajne uporabe spustile pod nivo okoliških tal.[47] Običajno nastanejo zaradi prometa (predvsem vozov pa tudi hoje ljudi ali živine), delovanje vode in erozija pa jih le poglabljata. Lahko jih razumemo predvsem kot koridorje ali območja premikanja, kot komunikacije v ožjem pomenu. Poti so povezovale prostore človeških aktivnosti med seboj in z dolino. Omrežja ugreznjenih poti so arheološki sledovi tokov snovi (npr. lesa) iz doline in v dolino (ruda) ter dokumentirajo dolgoročno premikanje ljudi med prostori aktivnosti.

Iz globine ugreznjene poti ne moremo sklepati o njeni starosti, saj lahko ob intenzivni uporabi in na primernih tleh ugreznjene poti nastanejo že v nekaj desetletjih. Bolj so pomenljivi snopi vzporednih ugreznjenih poti. Ti nastanejo tam, kjer ob uničeni oz. opuščeni poti nastane nova, stara pa se posledično zaraste. Območja vzporednih ugreznjenih poti so pogosta na strminah. Sklenjena območja dokazujejo večjo časovno globino uporabe določenih koridorjev. Razvejanje ugreznjenih poti lahko v večji meri povežemo z rudarskimi aktivnostmi, predvsem spravilom rude v dolino, pa tudi z izrabo gozda, povezano z rudarstvom, t.j. spravilo rudniškega lesa, oglarstvo in podobno.

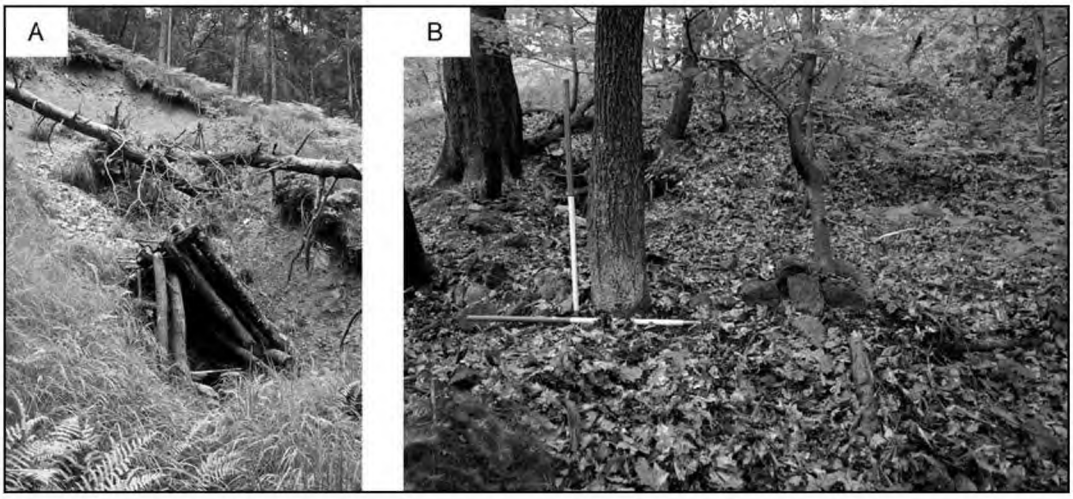
Sklenjena območja ugreznjenih poti najdemo predvsem znotraj gozdov, na pobočjih nad dolino. Danes so običajno zaraščena in opuščena, čeprav v njihovi bližini še vedno potekajo pešpoti. Da so nekatera od teh območij zelo stara, priča tudi dejstvo, da jih prekinejo erozijski jarki in vseki, nastali po opuščanju rudarskih jaškov (sl. 7).

Lahko rečemo, da je celotno severno pobočje Sitarjevca močno preoblikovano z aktivnostmi, povezanimi s rudarstvom. Kot je videti na lidar posnetku, gre za palimpsest, prekrivanje sledov rudarstva iz različnih časovnih obdobij, dodatno preoblikovanih z delovanjem vode in erozije.

44 Pavlin, Dular, Prazgodovinska, str. 78–80.
45 Črnologar, Grobni spomeniki, str. 65–67; Godec, *Rudnik*, str. 10–15.
46 Godec, *Rudnik*, str. 38, 42–47; Šajn, Gosar, Onesnaženost.
47 Hindle, *Roads*; Muir, *The New Reading*.

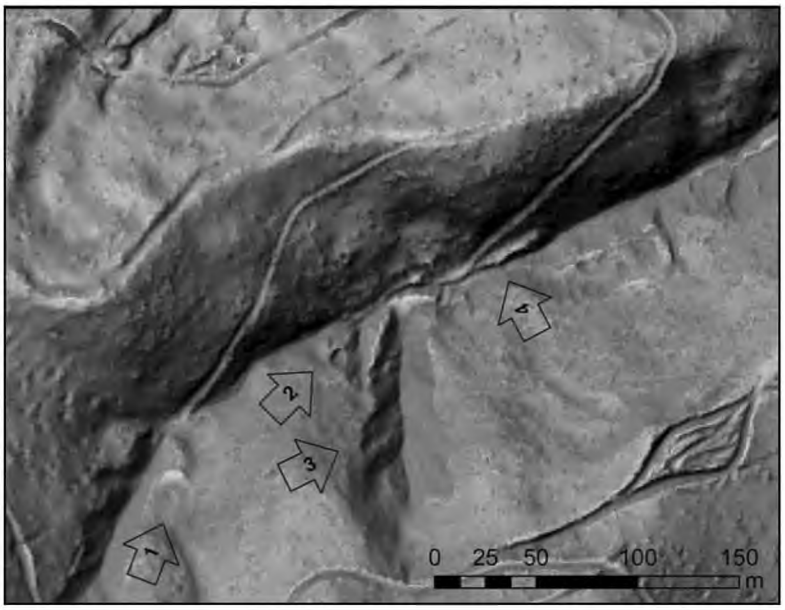
Slika 7: Lidar posnetek severnega pobočja vzpetine Sitarjevec: 1) Avgustov rov z vsekom v pobočje, deponijo jalovine in jarki, 2) terase nepravilnih oblik, 3) območje plitvih površinskih vkopov in deponij jalovine. Na območju je moč opaziti še množico drugih manjših posegov in omrežje ugreznjenih poti.

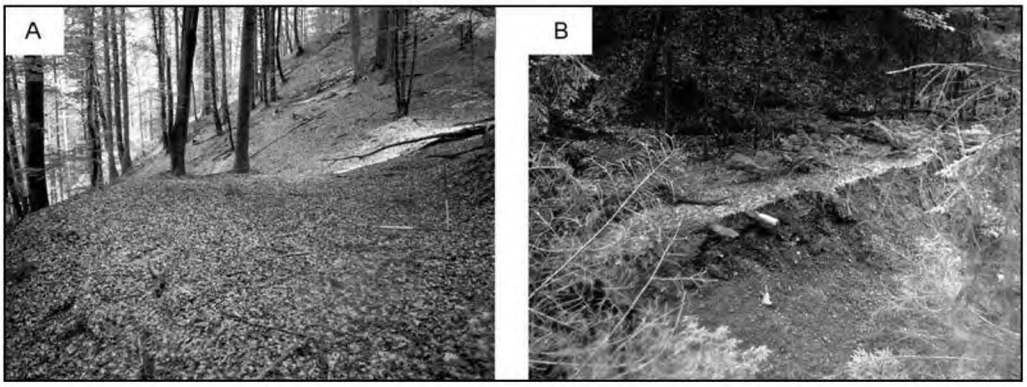
Slika 8: Terenski posnetki sledov rudarjenja na območju Sitarjevca: a) vhod v Avgustov rov in b) plitev vkop z deponijo, obdano s suhim zidom.

Podobne sledove smo odkrili tudi v zaledju Ponovič, ob enem izmed pritokov Konjskega potoka, ki priteče s Svibnega. V dolini potoka je precej sledov rudarskih aktivnosti, najočitnejši je globok, relativno svež vsek, ob katerem se da prepoznati tudi vhod v rudniški jašek. Ker v bližini ni odlagališč jalovine, kot jih najdemo ob drugih jaških in vhodih, sklepamo, da gre le za poskusni rov (sl. 9).

Nekaj deset metrov nižje v soteski je zelo globok erozijski jarek (sl. 9). Na dnu jarka je izvir vode, rumene barve, bogate z limonitom. Na podlagi podobnih sledov iz Sitarjevca sklepamo, da gre za vhod v zdaj zasut rudniški rov. Vsek v pobočje je površinska voda močno erodirala. Deponijo jalovine smo prepoznali v dolini potoka, kjer je oblikovala obširno teraso, v katero je potok vrezal do 4 m globoko korito. V profilu terase smo pri pregledu evidentirali tudi ostanke lesenih konstrukcij (sl. 10a). Višje v dolini, na pobočju nad potokom smo na lidar posnetku prepoznali polkrožno izravnavo premera okoli 15 m (sl. 9). Gre za značilne ostanke oglarske kope, kar je potrdil tudi terenski ogled, ko smo našli tudi drobce oglja (sl. 10b). Tovrstne strukture in sledovi so zelo pogosti povsod, kjer so danes – ali nekoč – bili gozdovi in kažejo na razširjenost oglarjenja po Sloveniji. Zanimivo je, da je na območju v okolici Litije, ki smo ga pregledali na lidar posnetku, to ena izmed redkih tovrstnih struk-

Slika 9: Lidar posnetek zaledja Ponovič: 1) sledovi oglarske kope, 2) vhod v poskusni rov, 3) erozijski jarek, sled zasutega rova in 4) deponija jalovine v strugi potoka.

Slika 10: Terenski posnetki sledov rudarjenja iz zaledja Ponovič: a) ostanki oglarske kope in b) erodirana deponija jalovine v strugi potoka.

tur. Ker rudarstvo in predelava rude zahtevata ogromne količine lesa in oglja, to morda kaže, da je oglje za potrebe predelave rude in topilnice prihajalo od drugod. Morda je neposredna okolica rudnikov bila že zelo zgodaj v veliki meri izsekana.

Zaključek

Območje Litije je zaradi geografskih danosti poseljeno od prazgodovine dalje, saj so bili reka Sava, pomembna smer (pra)zgodovinskih komunikacij, rudonosna nedrja zemlje in dovoljšnja količina rodovitne zemlje, tukaj združeni.

Doslej poznana arheološka najdišča govorijo zgodbo, ki je vezana na naravne vire, njihovo predelavo in uporabo ter nadzorom nad trgovanjem. Analiza lidarskih posnetkov pa dodaja »meso«, prostore aktivnosti, deponije neuporabnih surovin, poti oz. komunikacijske koridorje, ki bodo po končani analizi in interpretaciji nedvomno mnogo jasneje predstavili kompleksno območje, kot je na primer Sitarjevec.

Z natančnostjo, ki nam jo ponuja lidar, smo lahko ob tem znana najdišča in njihova vplivna območja[48] bolje zamejili in opredelili ter s tem poskušali razumeti njihovo časovno globino. Najdišča, ki so bila opredeljena kot enotna območja, lahko vidimo kot komplekse različnih značilnosti in struktur ter opazujemo njihova medsebojna prostorska in časovna razmerja. Najdišča in njihova vplivna območja tako postanejo kompleksni palimpsesti sledov, značilnosti

[48] Vplivno območje najdišča je definirano kot širša okolica nepremične dediščine, določena z zgodovinskega, funkcionalnega, prostorskega, simbolnega in socialnega vidika (44. točka, 3. člena ZVKD-1) in ga je kot takšnega moč tudi zaščititi.

in različnih posegov ter naravnih procesov. Tako smo na eni strani na prostorih znanih arheoloških najdišč, datiranih v prazgodovino, prepoznali značilnosti, ki jih le težko razumemo kot ostanke prazgodovinskih naselbin. Morda imamo opraviti s horizontom novoveških zemljenih utrdb in vojaških struktur, ki so bodisi postavljene na prej neuporabljen prostor bodisi so preuporabile starejše (prazgodovinske) strukture. Tako je bil pri najdišču Tičnik doslej registriran in s tem zavarovan le osrednji del z jarki in nasipi, medtem ko strukture v okolici niso bile niti definirane niti zaščitene. Po drugi strani je na območju gradu Vernek postala bolj razumljiva njegova postavitev v prostor in izraba naravnih danosti pri izgradnji obrambnih struktur, ob tem pa so bili v njegovi okolici prepoznani še doslej nepoznani detajli, nekateri zabeleženi tudi na historičnih kartah.

Lidar nam ob natančni analizi ponuja nov pogled na arheološka najdišča in potemtakem odpira nove smeri raziskav. A rezultate je potrebno podpreti s številnimi drugimi, predvsem t. i. neinvazivnimi raziskavami in terenskimi preverjanji, saj lahko le tako pričakujemo relevantne rezultate, ki bodo razkrili novosti iz (pra)zgodovine kateregakoli območja.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

SI ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko.
AS 181, Reambulančni kataster za Kranjsko.

LITERATURA

Čerče, Peter, Šinkovec, Irena: Katalog depojev bronaste dobe. *Depojske in posamezne najdbe kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem I.* Katalogi in monografije 29 (ur. Biba Teržan). Ljubljana : Narodni muzej Slovenije, 1995, str. 129–232.

Črešnar, Matija, Lavrinc, Matevž in Nadbath, Barbara: *Poročilo o izvedenih predhodnih arheoloških raziskavah na območju DPN za izgradnjo hidroelektrarn na srednji Savi. Območje HE Renke (območja 37, 38, 40).* Ljubljana : Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2011.

Črešnar, Matija, Lavrinc, Matevž, Rižnar, Igor, Milavec, Tina, Novaković, Predrag, Badovinac, David in Nadbath, Barbara: *Poročilo o izvedenih predhodnih arheoloških raziskavah na območju DPN za izgradnjo hidroelektrarn na srednji Savi. Območje HE Renke (območja 22–46).* Ljubljana : Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2010.

Črnologar, Konrad: Grobni spomeniki v Šmartnem pri Litiji. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, 1903, XII/3,4, str. 65–69.

Draksler, Matej: Območje Zagorja ob Savi v prazgodovini / Das Gebiet von Zagorje ob Savi in der Vorgeschichte. *Arheološki vestnik*, 2007, št. 58, str. 121–155.

Dular, Janez, Tecco Hvala, Sneža: *South-eastern Slovenia in the early Iron Age – settlement, economy, society / Jugovzhodna Slovenija v starejši železni dobi – poselitev, gospodarstvo, družba.* Ljubljana : Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 12, 2009.

Gabrovec, Stane: Jugoistočnoalpska regija. *Praistorija jugoslovenskih zemalja* 4. Sarajevo : Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BIH, 1983, str. 21–96.

Gabrovec, Stane: Litija. *Varstvo spomenikov*, 1974, št. 17–19/1, str. 94.

Godec, Ivan: *Rudnik Sitarjevec.* Litija : Javni zavod za kulturo, 2010.

Hauptman, Helena: *Od Verneka do Oble Gorice: gradovi in graščine v občini Litija.* Litija : Villa Litta, 2001.

Hindle, Paul B.: *Roads, tracks and their intepretation.* London : Batsford, 1993.

Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi.* Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1997.

Jurkovšek-Kolar, Tea in Jurkovšek, Bogdan: Karbonska (westfalijska) makroflora iz Zavrstnika. *Rudarsko-metalurški zbornik*, 1986, št. 33/1–2, str. 3–34.

Kos, Dušan: *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja.* Ljubljana : Založba ZRC, 1994.

Melik, Anton: *Posavska Slovenija. Geografski opis. Opis slovenskih pokrajin 3.* Ljubljana : Slovenska Matica, 1959.

Mlakar, Ivan, Škaberne, Janez in Drovenik, Matija: O geološki zgradbi in orudenju v karbonskih kameninah severno od Litije. *Geologija*, 1992, št. 35, str. 229–286.

Mlakar, Ivan: O problematiki Litijskega rudnega polja. *Geologija*, 1993, št. 36, str. 259–339.

Mlekuž, Dimitrij: Poplavne ravnice v novi luči: Lidar in tafonomija aluvialnih krajin. *Arheo*, 2009, št. 26, str. 7–22.

Muir, Roger: *The New Reading of the Landscape.* Exter : University of Exeter Press, 2010.

Müllner, Alfonz: *Emona: ilustrirane arheološke študije s Slovenije in okolice ali kje je Emona dejansko bila?* Ljubljana : Slovensko bibliografsko društvo, 1879 (1996).

Pavlin, Primož in Dular, Janez: Prazgodovinska višinska naselja v Posavskem hribovju. *Arheološki vestnik*, 2007, št. 58, str. 65–120.

Perko, Drago in Orožen Adamič, Milan (ur.): *Slovenija. Pokrajine in ljudje.* Ljubljana : Mladinska knjiga, 1998.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem.* Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1982.
Stare, Vida: Litija. *Arheološka najdišča Slovenije.* Ljubljana, 1975, str. 186.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji – I. Dolenjska. Med Goričanami in Gamberkom.* Ljubljana : Viharnik, 2000.
Šajn, Robert in Gosar, Mateja: Onesnaženost tal v okolici Litije kot posledica rudarskih in metalurških dejavnosti ter naravnih danosti. *Geologija,* 2007, št. 50/1, str. 131–145.
Šašel Kos, Marjeta: Savus in Adsalluta. *Arheološki vestnik,* 1994, št, 45, str. 99–122.
Šašel Kos, Marjeta: The Roman Inscriptions in the National Museum of Slovenia. *Situla: razprave Narodnega muzeja Slovenije* 35. Ljubljana : Narodni muzej Slovenije, 1997.
Turk, Peter: Datacija poznobronastodobnih depojev. *Depojske in posamezne najdbe kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem II.* Katalogi in monografije 30 (ur. Biba Teržan). Ljubljana : Narodni muzej Slovenije, 1996, str. 89–124.
Valvasor, Janez Vajkard: *Die Ehre des Herzogthums Krain / Slava vojvodine Kranjske.* Laibach-Nürnberg, 1689.
Valvasor, Janez Vajkard: *Topographia ducatus Canioliae modernae.* Bogenšperk, 1679.

SUMMARY

The archaeological image of Litija in the light of the latest discoveries

Litija and its surroundings are strongly marked by natural features that co-determined the settlement pattern of the area from prehistory onwards. Here the sites of accessible mineral resources merged with a relatively wide valley appropriate for agriculture and a river that, having served as a communication axis ever since the prehistoric times, allowed the dissemination of material goods, knowledge and ideas.

The paper describes the ways in which modern archaeological methods such as lidar, combined with other techniques and analysis of historical sources, importantly contribute to the development of new knowledge about the settlement of Litija and its surroundings. Lidar (Light Detection and Ranging) is a remote sensing method allowing extremely accurate measurements of the earth's surface. Due to its capacity to accurately model the ground surface under vegetation, it has become an indispensable part of the collection of tools used in landscape archaeology, providing ample opportunities for the recognition of archaeological and historical landscapes and the understanding of geomorphological or anthropogenic processes that transformed the landscape.

Carrying out a study of three cases – the Vernek Castle, the Tičnik hillfort and the remnants of the mining industry at Sitarjevec and near Ponoviče – we have demonstrated how modern archaeological research can contribute to the knowledge about archaeological and broader cultural heritage in Litija's environs.

In the lidar images of the hills above the settlement of Vernek we could thus identify a cluster of clearly discernible characteristics which were also confirmed during our ground truthing research (Fig. 4, 5). Following an overview of historical maps and literature we confirmed the identification of the central part of the area with the highest number of anthropogenic elements recognised as the ruins of the Vernek Castle, which was built in the 12th century. With the use of lidar we were able to identify the elements of the castle, such as the remnants of the walls, moats and even a garden that was depicted in Valvasor's *Topographia Ducatus Carniolae Modernae* (Fig. 6).

The Tičnik archaeological site is located on the northwest slope above the Ponoviče settlement. However, the analysis of the lidar image of the area around the site, which is believed to have been the fort from the early Iron Age, has shown that the Tičnik area is the palimpsest of traces dating back to various periods (Fig. 2, 3).

On the slopes of Sitarjevec above Litija we identified traces of mine shafts, tailings backfills, open pits, chutes and troughs. The traces are connected by a network of hollow ways. Although many traces have been erased or ruined by the force of water and erosion, the impressions and cuttings into the slopes suggest that they were in the making for a long time. Some of them are »fresh«; they are described in written sources and easily identifiable in the field. A considerable number of similar traces of mining activities were detected also in the Ponoviče's hinterland, near one of the tributaries of the Konjski potok, which flows from Svibno (Fig. 7–10).

The entire area around Litija was drastically transformed by mining-related activities. As evident from the lidar imagery, it is a palimpsest, an overlay of traces of mining activities from different periods of time, further transformed by the force of water and erosion.

Combined with other methods and accurate analysis of historical sources, lidar provides a new insight into archaeological sites and landscape as a whole, thus opening new directions in research, not only for archaeology but for a wide array of related disciplines.

1.25 Drugo UDK 903.7(497.4Kresnice)

Prejeto: 27. 5. 2011

Božena Dirjec

univ. dipl. arheol., Ul. Pohorskega bataljona 219, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: bozena.dirjec.@amis.net

Rimska najdba iz Kresnic

IZVLEČEK

Članek obravnava najdbo rimskega oltarja v Kresnicah leta 1975 in ga primerja z znanima rimskima spomenikoma iz Verneka.

KLJUČNE BESEDE
Kresnice, Vernek, rimski oltar

ABSTRACT

A ROMAN FIND AT KRESNICE

The article deals with the find of a Roman altar at Kresnice of 1975 and compares it to the two known Roman monuments in Vernek.

KEY WORDS
Kresnice, Vernek, Roman altar

Rimski oltar iz Kresnic (foto: Božena Dirjec).

Spomladi leta 1975 so v Kresnicah urejali sipino na desnem bregu reke Save. Pri tem so z delovnim strojem izkopali večji obdelan kamen, ki je bil prepoznan kot rimski oltar. Kamen so na sipini nasproti Starega gradu v Verneku našli Avgust Martinšek, Janez in Božena Dirjec.

Oblike rimskega oltarja so lepo ohranjene, višina je 70 cm, širina 36 cm in debelina 30 cm. Zgoraj in spodaj ima profilirane robove, enega zgoraj in spodaj štiri. Zgornji levi rob je poškodovan. Napis ni ohranjen, ker je kamen ležal v produ in vodi. Zadnja stran spomenika je grobo obdelana.

Najdba sicer ni presenetljiva, saj sta poznani najdbi rimskih spomenikov iz Verneka, vasi nasproti Kresnic, na levem bregu reke Save. Tu so leta 1842 ali 1843 našli Savusu posvečen oltar v strugi Save nasproti železniške postaje v Kresnicah. Oltar so prenesli na vrt Antona Cirerja iz Verneka, v bližini cerkve sv. Janeza Krstnika.[1] V vasi je še hiša in vrt Cirerjevih oz. Cerarjevih, kot se danes pišejo.

Kamen iz Verneka je v celoti ohranjen, napis je dobro viden, ker je ležal z napisno stranjo v savskem produ. Spomenik je datiran v 1. ali 2. stoletje,[2] sedaj ga hranijo v Narodnem muzeju Slovenije. Napis: Savo Aug(usto) / sac(rum). / P(ublius) Rufrius / Ve+rus / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito). V prevodu: Posvečeno vzvišenemu Savusu. Publij Rufrij Ver je izpolnil zaobljubo rad in po pravici.[3]

Drugi spomenik, posvetilo neznanemu geniju, so našli leta 1863 v zidovju ruševin Starega gradu v Verneku.[4] Kamen ni v celoti ohranjen, napis je poškodovan. Datiran je v 2. ali 3. stoletje,[5] danes ga hranijo v Narodnem muzeju Slovenije. Napis: [---?] Genio [---?Ma]rtiani NT[---] / [v]oto sus(cepto) / [E]ucarpus v[il(icus)---?] / [---? Ap]puleianus[s ---]. V prevodu: ...Geniju...?Marcijana (sta dala postaviti / je dal postaviti) po opravljeni zaobljubi oskrbnik Eckarp ... Apulejan...[6]

Najdeni spomeniki nam dajo misliti, da je bila v Verneku čolnarska vlečna postaja ali da je Sava tu imela več brzic in je bila za plovbo nevarna. Prednamci so se reki priporočali, da bi jo srečno prepluli. Savusu posvečene oltarje so našli na različnih mestih ob Savi. Vodne poti so bile v rimskih časih za prevoz večjih tovorov cenejše in prikladnejše in so predstavljale najbolj naravno komunikacijo med naselji in deželami.[7] Promet po reki Savi je bil pomemben že v prazgodovini, v antiki se je še povečal.[8]

Danes si je najdeni rimski oltar iz Kresnic mogoče ogledati na trati pred hišo Martinškovih v Kresnicah, št. 23. Objavljen je bil v *Varstvu spomenikov* (21, 1977, str. 231) in v knjigi Helene Hauptman *Od Verneka do Oble Gorice. Gradovi in graščine v občini Litija* (Litija: Villa Litta, 2001, str. 28), slikovno pa do sedaj še ni bil predstavljen.

LITERATURA

Müllner, Alfonz: *Emona*. Ljubljana : Slovensko bibliofilsko društvo, 1996.

Šašel Kos, Marjeta: *Lapidarij Narodnega muzeja Slovenije. Rimski spomeniki.* Ljubljana : Narodni muzej Slovenije, 2004.

Šašel Kos, Marjeta: Promet v antiki – trgovci, vojaki in razbojniki. *Zakladi tisočletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov.* Ljubljana : Modrijan, 1999.

Šašel Kos, Marjeta: Reka kot božanstvo – Sava v antiki. *Ukročena lepotica. Sava in njene zgodbe.* Sevnica : Javni zavod za kulturo, šport, turizem in mladinske dejavnosti, 2009.

Šašel Kos, Marjeta: *The Roman Inscriptions in the National Museum of Slovenia*. Ljubljana : Narodni muzej Slovenije, 1997.

1 Müllner, *Emona*, str. 363.
2 Šašel Kos, *The Roman Inscriptions*, str. 294.
3 Šašel Kos, *Lapidarij Narodnega muzeja Slovenije*, str. 96.
4 Müllner, *Emona*, str. 364.
5 Šašel Kos, *The Roman Inscriptions*, str. 294.
6 Šašel Kos, *Lapidarij Narodnega muzeja Slovenije*, str. 96.
7 Šašel Kos, Promet v antiki – trgovci, vojaki in razbojniki, str. 259.
8 Šašel Kos, Reka kot božanstvo – Sava v antiki, str. 43.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 728.82(497.4Litija)

Prejeto: 30. 5. 2011

Igor Sapač

univ. dipl. inženir arhitekture, univ. dipl. umetnostni zgodovinar, dr. umetnostne zgodovine, kustos za starejšo arhitekturo, muzejski svetovalec, Muzej za arhitekturo in oblikovanje, Pot na Fužine 2, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: igor.sapac@mao.si

Arhitekturnozgodovinska problematika srednjeveških plemiških dvorov na območju Litije, Šmartna in Gabrovke

IZVLEČEK

Na območju Litije, Šmartna in Gabrovke je v visokem in poznem srednjem veku poleg redkih utrjenih ministerialskih gradov stalo zlasti veliko neutrjenih plemiških dvorov. Dvori so tako kot gradovi opravljali funkcije plemiških rezidenc in središč zemljiških posesti, a drugače od njih niso imeli utrdbenih sestavin in niso presegali višine dveh nadstropij. Raziskave kažejo, da so imeli plemiški dvori na obravnavanem območju enako kot v drugih delih Slovenije večinoma obliko dvonadstropnih stolpastih dvoceličnih stavb. V novem veku so vse na obravnavanem območju identificirane stavbe srednjeveških dvorov vključili v zasnove renesančnih dvorcev iz 16. in 17. stoletja. Zato je treba za opredelitev arhitekturnih značilnosti srednjeveških dvorov natančno analizirati stavbni razvoj dvorcev, v katere so jih pozneje vključili. Na obravnavanem območju je ta naloga dokaj težavna, saj so mnoge stavbe v 20. stoletju propadle in jih je mogoče analizirali le še na podlagi skromnih materialnih ostankov in pisnih ter slikovnih virov.

KLJUČNE BESEDE

Litija, Šmartno pri Litiji, Gabrovka, Bogenšperk, Selo, Črni Potok, Grmače, Slatna, Pogonik, Knežija, Knežji pot, Ponoviče, Boltija, Turn pri Gabrovki, Cerkno, Gabrje, Hotič, Grbin, gradovi, dvori, dvorci, arhitekturni razvoj, romanika, gotika

ABSTRACT

THE PROBLEM OF THE ARCHITECTURAL HISTORY OF MEDIEVAL NOBLE COURTS IN THE AREA OF LITIJA, ŠMARTNO AND GABROVKA

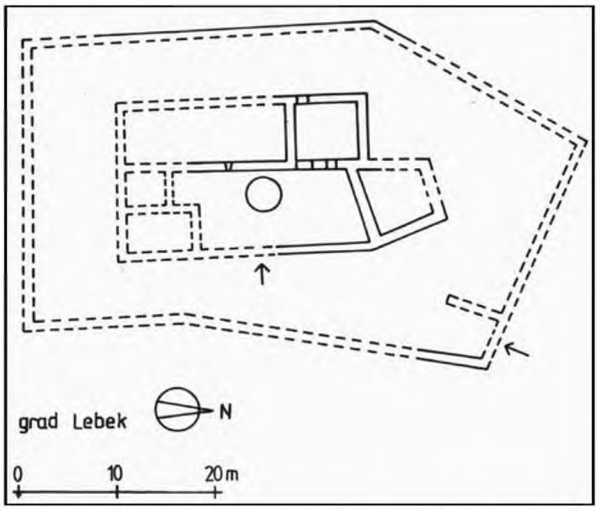
Apart from a few fortified ministerial castles, there were a considerable number of unfortified noble courts in the area of Litija, Šmartno and Gabrovka during the Middle Ages. Just like castles, mansions served as noble residences and centres of estates, with the only difference that they did not have any fortification components and were not more than two-storey buildings. The research shows that most noble courts in the area under discussion, as well as in other parts of the territory of present-day Slovenia, took the shape of two-storey tower-like two-cell buildings. In the Modern Period all buildings of medieval courts identified in the area concerned were included in the designs of Renaissance mansions of the 16th and 17th century. Therefore, in order to determine the architectural features of medieval courts a careful analysis should be made of the architectural development of mansions into which they were later incorporated. In the case of the area under discussion, this task is relatively difficult, as many buildings were destroyed in the 20th century and can only be analysed on the basis of scarce material remnants as well as written and pictorial sources.

KEY WORDS

Litija, Šmartno pri Litiji, Gabrovka, Bogenšperk, Selo, Črni Potok, Grmače, Slatna, Pogonik, Knežija, Knežji pot, Ponoviče, Boltija, Turn pri Gabrovki, Cerkno, Gabrje, Hotič, Grbin, castles, courts, mansions, architectural development, Romanesque period, Gothic period

Ozemlje med Litijo, Šmartnim in Gabrovko je bilo nekoč med tistimi območji na Slovenskem, kjer so bile grajske stavbe posejane najbolj na gosto. Že bežni pogled na veliko panoramsko upodobitev Bogenšperka z okolico iz Valvasorjeve Slave vojvodine Kranjske kaže, da so bile grajske stavbe na območju Litje in Šmartna v 17. stoletju skoraj za vsakim večjim cestnim ovinkom.[1]

Številnost grajskih stavb seveda ni bila odraz posebnega bogastva tega območja, ampak je pričala o veliki razdrobljenosti zemljiške posesti. Na tem območju nikoli ni bilo velikih in pomembnih utrjenih srednjeveških ministerialskih gradov. Le Lebek v bližini Vač in morda tudi Vernek pri Kresnicah sta se mogla meriti s povprečnimi ministerialskimi gradovi na Kranjskem in Štajerskem.[2] Drugi srednjeveški gradovi na tem območju so nastali razmeroma pozno in so bili zelo majhni. Gradova Podpeč (Galenštajn) in Šentjurjeva gora pri Gabrovki sta bila denimo med najmlajšimi in najmanjšimi visokosrednjeveškimi gradovi na Kranjskem. Majhen je bil tudi grad Lihtenberk pri Bogenšperku, ki je imel tako kot bližnji grad Gamberk v Zasavju v srednjem veku zgolj obliko utrjenega stanovanjskega stolpa oz. trdne hiše in je bil brez obzidanega notranjega dvorišča, kakršna so bila v 13. stoletju malodane obvezna sestavina slehernega gradu, pa naj je bil še tako skromen. Gradova Lihtenberk in Gamberk sta bila s stavbno zasnovo še najbolj primerljiva z neutrjenimi dvori v obliki oglatih stolpov. Prav stolpastih dvorov je bilo na tem območju v poznem srednjem veku zelo veliko in v tem prispevku želim opozoriti na njihovo arhitekturnozgodovinsko problematiko.[3]

Tloris razvaljenega srednjeveškega gradu Lebek pri Vačah (Igor Sapač, 1999).

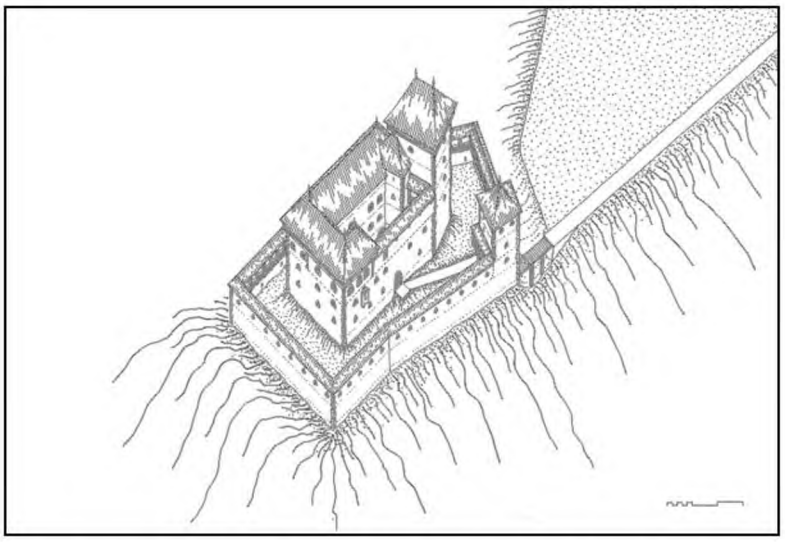

Detajl velike panoramske upodobitve Bogenšperka z okolico iz Valvasorjeve Slave vojvodine Kranjske.

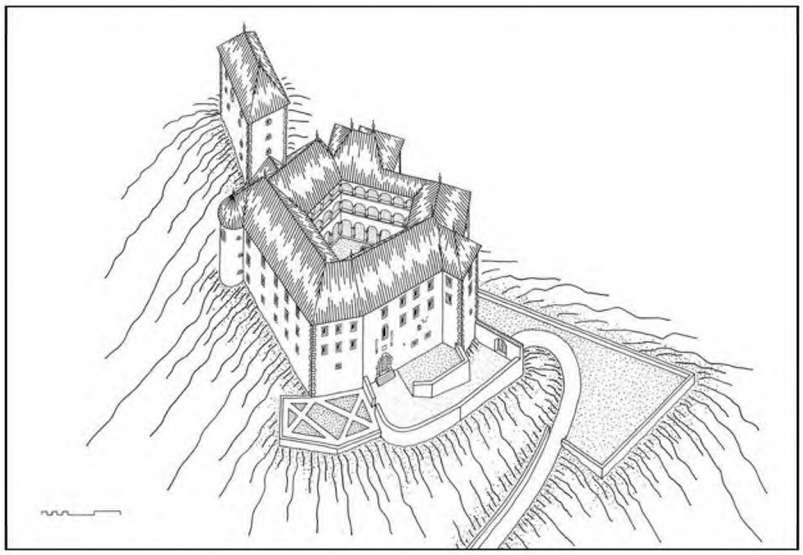
1 Valvasor, *Die Ehre*, XI, upodobitev med str. 620 in 621.

2 Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 10, str. 94–98, 132–134; Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 182–183. Za grad Vernek prim. tudi Djuričič, *Zasavski gradovi*; Črešnar-Mlekuž-Rutar-Nadbath, Vernek, str. 404–406.

3 Za temeljni pregled grajskih stavb na tem območju prim. Jakič, *Vsi slovenski gradovi*; Hauptman, *Gradovi in graščine v litijski občini*; Hauptman, *Od Verneka do Oble Gorice*; Stopar, *Grajske stavbe* 10; Stopar, *Grajske stavbe* 13.

Aksonometrična študija gradu Lebek. Poskus rekonstrukcije podobe v 16. stoletju. (Igor Sapač, 2011).

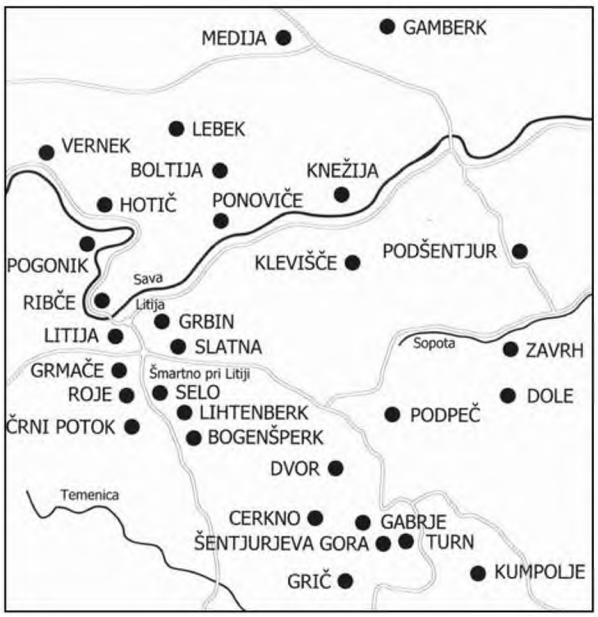
Aksonometrična študija gradu Gamberk. Poskus rekonstrukcije podobe v 18. stoletju. Nad novoveškimi stavbnimi trakti dominira prvotni srednjeveški stanovanjski stolp (Igor Sapač, 2011).

Neutrjeni srednjeveški dvori so bili plemiške rezidence, a jih ni mogoče enačiti z utrjenimi srednjeveškimi gradovi. Med 13. in 15. stoletjem so bili kot bivališča najnižjega plemstva in središča manjših fevdalnih zemljiških posesti po vseh nemških deželah zelo razširjeni, a se v srednjeveških pisnih virih zaradi majhnega pomena omenjajo precej manj pogosto od večjih utrjenih gradov. Že v 15. in 16. stoletju so mnoge od teh stavb opustili. Tiste, ki so ostale, so pozneje vključili v zasnove novoveških plemiških rezidenc.[4] V neokrnjeni obliki se v evropskem prostoru ni ohranila skoraj nobena takšna stavba. Prav zato je terminološka opredelitev tovrstnih stavb drugače kakor pri gradovih ali dvorcih v različnih srednjeevropskih državah zelo različna in neenotna.[5] Temeljni pregledi srednjeevropske grajske arhitekture teh stavb večinoma ne obravnavajo.[6] Zaradi naštetega je zavest o neutrjenih dvorih kot o značilnih bivališčih nižjega srednjeveškega plemstva danes precej manj prisotna kot zavest o utrjenih srednjeveških gradovih. To velja za vso srednjo Evropo, še zlasti pa za slovenski prostor, kjer je preučevanje grajske dediščine šele na začetku.

4 Prim. Zahn, Gülthöfe, str. 168 in sl.; Stopar, *Razvoj*, str. 13.

5 Prim. Svoboda idr., *Encyklopedie Českých tvrzí*.

6 Prim. npr. Piper, *Burgenkunde*; Tuulse, *Burgen des Abendlandes*; Moos, *Turm und Bollwerk*; Líbal, *Burgen und Festungen in Europa*; Zeune, *Burgen*; Krahe, *Burgen des deutschen mittelalters*; Biller-Großmann, *Burg und Schlosss*; Neumann, *Festungsbau-Kunst und –Tehnick*.

Zemljevid z označenimi lokacijami obravnavanih grajskih stavb (Igor Sapač, 2011).

Doslej opravljene raziskave kažejo, da je bilo na območju današnje Slovenije med 12. in 14. stoletjem srednjeveških dvorov prav toliko ali celo nekaj več kot srednjeveških gradov. Večina jih je nastala med 13. in 14. stoletjem, ko je bila srednjeveška kolonizacija najbolj intenzivna. Takrat je večina utrjenih visokosrednjeveških gradov že stala. Vse kaže, da so plemiški dvori v tistem obdobju nastajali zlasti kot posledica omejevanja nižjih ministerialov v težnjah po večji svobodi, osamosvajanju in novih lastnih gradovih s strani višjega plemstva. Zaradi naštetega in zaradi izčrpanih možnosti za kolonizacijo od druge polovice 13. stoletja novih utrjenih gradov skoraj nikjer več niso gradili. Tako je višje plemstvo preprečilo nadaljnje krhanje osrednje oblasti in postopno anarhijo. S prepovedjo gradnje novih gradov je bilo nižje plemstvo obsojeno na življenje v dvorih ali pa na služenje v gradovih višjega plemstva.[7] Dvori so bili v tistem obdobju torej do neke mere alternativa gradovom. Tako kot gradovi so opravljali funkcije plemiških rezidenc in središč zemljiških posesti, a drugače od njih niso smeli imeti utrdbenih sestavin in presegati višine dveh nadstropij. Dvore so plemiči drugače kakor gradove smeli graditi brez privoljenja deželnega kneza.[8] Ker so imeli dvori precej manjši pomen od gradov, se v srednjeveških listinah precej manj pogosto omenjajo. V dvorih je živelo plemstvo, ki si v glavnem ni zagotovilo mesta med pomembnejšim deželnim plemstvom. V 13. in 14. stoletju število dvorov najbrž ni bilo bistveno večje od števila gradov. Pozneje se njihovo število ni povečevalo, saj so si v 13. stoletju uspeli gradove pozidati tudi številni manj pomembni ministeriali; grad v 13. stoletju ni bil več izjema, tako kot denimo v 11. stoletju. Številni novi dvori po 13. stoletju niso bili več potrebni. V 15. stoletju je njihovo število začelo upadati. Eden glavnih razlogov za ta proces je bilo izumiranje starih plemiških družin. Deželni knez je novo višje plemstvo lahko pridobil le iz vrst nižjega plemstva, kar dokazuje proces povzdigovanja vitezov med barone v drugi polovici 15. stoletja. Tako je bilo konec srednjega veka gradov dovolj, dvorov pa preveč.[9] Takrat so dvori kot skromnejša različica srednjeveške plemiške rezidence večinoma izgubili pomen. Številne so že v 15. in 16. stoletju opustili in podrli, tisti, ki so ostali, pa so bili temeljito prezidani ali vključeni v nove zasnove novoveških dvorcev. Zato ni presenetljivo, da Clobucciaricheve, Valvasorjeve in Vischerjeve upodobitve iz 17. stoletja srednjeveških dvorov v avtentični podobi ne kažejo več. Šele v zadnjih desetletjih opravljene raziskave so pokazale, da so bili dvori v poznem srednjem veku pomembna in zelo številna skupina grajske arhitekture na Slovenskem ter da so ključnega pomena za razumevanje celotnega razvoja srednjeveške in tudi novoveške grajske arhitekture v 16. in 17. stoletju.[10]

Prvi raziskovalec arhitekture srednjeveških plemiških dvorov na Slovenskem Ivan Stopar je ugotavljal, da je oznaka dvor ohlapna in da v načelu označuje zgolj stavbo z nekim posebnim pravnim statusom; posamezne stavbe te oznake naj ne bi bile dobile zaradi specifične stavbne zasnove, marveč predvsem zato, ker so bili njihovi lastniki oproščeni običajne desetine. Po drugi strani je Stopar opozoril, da so imeli dvori pogosto obliko stolpov.[11] Ob tem je treba dodati, da so doslej opravljene raziskave v slovenskem prostoru razkrile le zidane srednjeveške dvore, ki so imeli stolpasto obliko, drugače zasnovanih dvorov, denimo v obliki večjih domačij oziroma hiš, pa raziskave doslej niso odkrile. Zaenkrat vse kaže, da so imeli srednjeveški plemiški dvori oziroma osrednja poslopja njihovih stavbnih kompleksov praviloma obliko eno- ali dvonadstropnih oglatih stolpastih stavb. Zato tudi ni mogoče pritrditi Dušanu Kosu, ki ločuje stolpe od dvorov in domneva, da so bili dvori skromnejša

7 Kos, *Med gradom in mestom*, str. 125–128, 217.
8 Prim. Stopar, *Razvoj*, str. 130.
9 Prim. Kos, *Med gradom in mestom*, str. 9.
10 Prim. Stopar, *Razvoj*, str. 125–131; Stopar, Architektursymbolik, str. 147–169; Kos, *Med gradom in mestom*, str. 9 in sl.; Stopar, Gradovi (*Gotika v Sloveniji*), str. 394–395, 398–400; Sapač, *Razvoj grajske arhitekture*; Kos, *Vitez in grad*, str. 32–36; Stopar, *Ostra kopja*, str. 20–21, 80, 84; Sapač, Srednjeveški gradovi ob reki Savi, str. 85–101.
11 Stopar, *Ostra kopja*, str. 20–21, 80, 84.

poslopja od stolpov.[12] Ivan Stopar je ugotovil, da se od druge polovice 13. stoletja, zlasti pa v 14. in 15. stoletju v pisnih virih iste stavbe oziroma lokacije bivališč najnižjega plemstva pogosto omenjajo z dvema različnima terminoma kot turn (stolp) ali hof (dvor), v nekaterih redkih primerih pa se v istem dokumentu omenjajo hkrati z dvema terminoma kot turn und hof (stolp in dvor). Ugotovil je, da se vse te omembe nanašajo na neutrjene stolpaste dvore, ki so se pojavili ob starejših utrjenih visokosrednjeveških gradovih. Stopar je razvil in dokazal tezo, da gre vselej za samo eno stavbo, pri čemer izraz hof (dvor) pomeni pravni status stavbe, izraz turn (stolp) pa njeno arhitekturno zasnovo. Tezo je podkrepil z navedbo, da je večina dvonadstropnih dvorov s strmimi strehami zlasti v primerjavi z nizkimi skromnimi kmečkimi hišami v okolici učinkovala kot stolp.[13]

Stopar je tudi ugotovil, da so bila pravila za gradnjo srednjeveških dvorov trdno določena. O tem priča več pravnih kodeksov iz 13. stoletja; ne nazadnje tudi znameniti Sachsenspiegel – Saško ogledalo Eikeja von Repgowa. V tem priročnem pravnem kompendiju so dokaj natančno določeni omejitveni normativi, ki naj preprečijo, da bi dvori dobili značaj utrdb. Tako brez privoljenja deželnega kneza nihče ne sme postaviti hiše ali gradu. Pač pa ima vsak plemenitnik pravico, da si na svoji posesti tudi brez knezovega soglasja postavi dvonadstropno stavbo, ki pa ne sme imeti utrdbenih sestavin: obrambnega hodnika, obzidja in zidne krone z nadzidki. Vhod ne sme biti več kot za višino kolen nad tlemi. Dovoljen je zgolj obrambni jarek, pa še ta je lahko le devet čevljev širok in sedem čevljev globok.[14] Ločnica med utrjenimi gradovi in neutrjenimi dvori je bila torej natanko določena. Pravni kodeksi seveda ne dokazujejo, da so bili vsi dvori dvonadstropni ali v celoti zidani. Najbrž so bili nekateri dvori nizki in napol leseni; takšne zasnove so bile pogoste tudi še pri skromnejših dvorih oziroma dvorcih v 17. stoletju, ki jih kažejo nekatere Valvasorjeve upodobitve. Srednjeveški leseni stavbni deli zobu časa kajpak niso kljubovali tako uspešno kot zidani in zato danes nikjer na Slovenskem niso več ohranjeni.

Razvaljeni srednjeveški stolpasti dvor Kebelj na Pohorju (foto: Igor Sapač, 1995).

V nespremenjeni obliki se na območju današnje Slovenije, tako kot večinoma tudi drugod v srednji Evropi, niso ohranili niti zidani deli srednjeveških dvorov. V še najbolj avtentični obliki in brez sledov sekundarnih predelav je ohranjen dvonadstropni stolpasti dvor pri Keblju na Pohorju na Štajerskem, ki je sicer razvaljen, a razpoznaven še v celotnem obsegu zidanih delov. Njegova zasnova je pomembna, ker ima ohranjene tudi številne značilne detajle. Kot taka edina v slovenskem prostoru dokaj celovito posreduje predstavo o značilnih stolpastih dvorih iz 13. in 14. stoletja.[15] Za predstavo o podobi neutr-

12 Kos, *Vitez in grad*, str. 33.

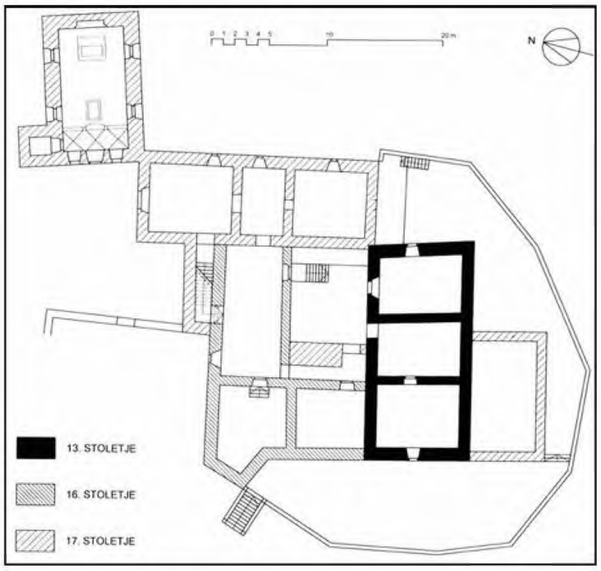
13 Stopar, *Architektursymbolik*, str. 151. Stoparjevo tezo, da termina stolp in dvor pogosto označujeta isto stavbo, potrjuje tudi primer renesančnega dvorca Thurnhof pri Krki na avstrijskem Koroškem, ki se je razvil iz neutrjenega stolpastega dvora iz 13. stoletja; njegovo ime je sestavljenka iz oznak Turn (stolp) in Hof (dvor). Prim. Kohla, *Kärntens Burgen*, str. 319.

14 Repgow, *Der Sachsenspiegel*, Landrecht III, Kap. 66, str. 213; Stopar, Architektursymbolik, str. 147–169; Stopar, *Ostra kopja*, str. 20–21; prim. Stopar, *Razvoj*, str. 130.

15 Stavba se v virih omenja od leta 1312 (Blaznik, *Historična topografija*, I, str. 336). V 16. stoletju je bila opuščena, a njeno zidovje se je ohranilo v skoraj povsem neokrnjeni obliki. Stolp je pozidan na pravokotni talni ploskvi v izmeri 12 x 9 m in ima poldrugi meter debele kamnite zidove. Obsega tri etaže in je bil sprva pokrit s strmo štirikapno leseno streho. Vhod je v pritličju. Spodnji etaži sta bili prečno predeljeni z lesenimi stenami. Za vertikalno komunikacijo so služila lesena stopnišča, ki so bila sredi stavbe. Pritličje je služilo za shrambe in je bilo osvetljeno le skozi dve ozki lini. Vrhnji nadstropji sta služili za bivanje in sta imeli velika biforna okna gotskih oblik z zidanimi obokenskimi klopmi na notranji strani. Vse tri etaže so bile opremljene z lesenimi tramovnimi stropi. Drugo nadstropje ni imelo prečnih sten; tam je bila dvorana, ki je bila opremljena s kaminom in konzolnim straniščem. Na stavbi ni nobenih

jenih stolpastih dvorov lahko služi tudi nekdanji obcestni hospic Jenkova kasarna na Zgornjem Jezerskem, ki izvira sicer šele iz sredine 16. stoletja, a je po zasnovi in z ohranjenimi detajli povsem primerljiv s poznosrednjeveškimi plemiškimi dvori. Posebno dragoceni so zlasti ohranjeni leseni deli, ki jih drugod na Slovenskem ni več mogoče najti.[16] Takšne zasnove so imeli tudi stolpasti dvori na širšem območju Litije in v Zasavju.

S trocelično zasnovo Jenkove kasarne je dobro primerljiv zlasti nekdanji dvor Medija pri Izlakah, ki je nastal v 13. stoletju, v 17. stoletju pa so ga vključili v zasnovo novoveškega dvorca, skoraj povsem uničenega leta 1944. Dvor Medija je bil pozidan na pravokotni talni ploskvi v izmeri okoli 9 x 18,6 m in že od začetka dvonadstropen.[17] Vse kaže, da je bil eden največjih in morda tudi najbolj zgodnjih visokosrednjeveških plemiških dvorov v Zasavju. Drugi dvori na tem območju so bili večinoma nekaj manjši. Doslej opravljene raziskave kažejo, da so imeli stolpasti dvori na tem območju tako kot v drugih delih Slovenije večinoma obliko dvonadstropnih dvoceličnih stavb, pozidanih na pravokotni talni ploskvi v izmeri okoli 9 x 15 metrov. Njihovi obodni zidovi so bili debeli okoli 1 m. V pritličju je bila osrednja veža z lesenim stopniščem in ob njej kuhinja. V prvem nadstropju so bili bivalni prostori, v drugem nadstropju pa je bila dvorana. Notranjščina je bila v pritličju in nadstropju z zidano ali leseno steno prečno razdeljena na dva ali tri prostore. Etaže so bile ločene z lesenimi tramovnimi stropnimi konstrukcijami. Okenske in vratne odprtine so bile opremljene s kamnitimi okviri, ki so bili na večini stavb najbrž zelo utilitarno oblikovani. Stolpasto učinkujoča neutrjena stavba dvora je bila vselej vključena v večji kompleks z gospodarskimi poslopji; ta so bila najbrž večinoma lesena in se nikjer niso ohranila. Ker doslej na nobeni lokaciji niso bile opravljene arheološke raziskave, je o zasnovah kompleksov in o podobi gospodarskih poslopij ob stolpastih dvorih mogoče zgolj ugibati.

Tloris pritličja dvorca Medija z označenimi fazami stavbnega razvoja (Igor Sapač, 2011).

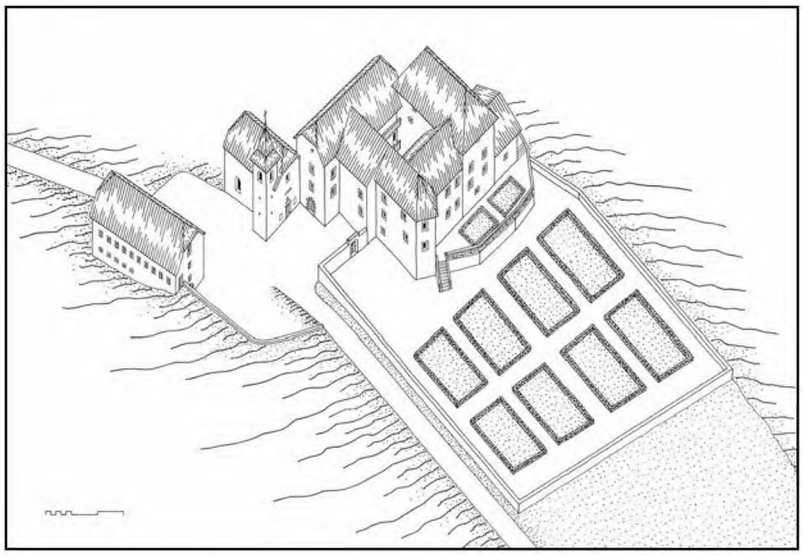
Arhitekturne zasnove večine stolpastih dvorov na Slovenskem je mogoče analizirati zlasti na podlagi stavbnih analiz renesančnih dvorcev, v katere so jih bili v 16. in 17. stoletju vključili. Najznačilnejši na takšen način ohranjeni nekdanji dvori so razpoznavni v zasnovah dvorcev Turn pri Velenju, Eggenwald pri Gornji Radgoni, Hrastovec v Slovenskih goricah, Gracarjev turn pod Gorjanci, Otočec ob Krki, Škrljevo in Rakovnik pri Šentrupertu, Trebnje na Dolenjskem, Boštanj pri Grosupljem, Studeno pri Postojni ter Polhov Gradec, Radovljica in Strmol na Gorenjskem. Ob tem je zanimivo, da so skromne srednjeveške stolpaste dvore ponekod vključili tudi v velikopotezno zastavljene nove zasnove dvorcev in zaradi tega do neke mere okrnili skladnost nove kompozicije. V več primerih so prvotne dvore takrat, ko so jih vključili v večje zasnove novoveških dvorcev, povišali. Tako se je njihov stolpasti učinek še povečal. Prav zaradi stolpastih dvorov, vključenih v zasnove novoveških dvorcev, so prvi raziskovalci grajske arhitekture na Slovenskem napačno sklepali, da se je večina srednjeveških gradov razvila iz prvotnih stolpov.[18] V drugih primerih so stare dvore ob vključitvi v nove zasnove renesančnih dvorcev povsem preoblikovali in jih povsem prilagodili novim delom. V teh primerih je ločevanje srednjeveških in novoveških sestavin mogoče le na podlagi natančne in poglobljene stavbne analize. V nekaterih primerih le značilna imena kot npr. Turn, Podturn ali Turnišče kažejo, da je zasnova novoveškega dvorca nastala na lokaciji oziroma z vključitvijo srednjeveškega stolpastega dvora.

sledov, ki bi kazali na kakršnekoli utrdbene elemente. Prim. Stegenšek, *Konjiška dekanija*, str. 139–141; Stopar, *Razvoj*, str. 127–131; Makarovič, Pričevanje gotskega stolpa, str. 143–205; Sapač, *Razvoj grajske arhitekture*. Od nekoč k dvoru pripadajočega gospodarskega kompleksa je razpoznavna le še lokacija na bližnji ravnici ob dostopni poti k zidani stolpasti stavbi. Prim. Makarovič, Pričevanje gotskega stolpa.

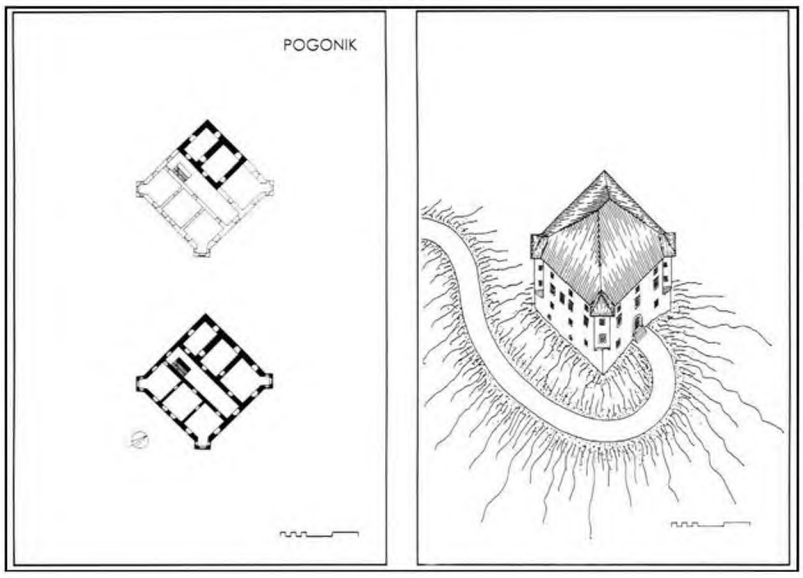
16 Prim. Fister, *Umetnost stavbarstva*, str. 195–196, 394. Poleg stavbe Jenkove kasarne je mogoče z deloma lesenimi srednjeveškimi in novoveškimi dvori primerjati tudi Peklarjevo ali grofovsko hišo iz leta 1695 v Trbovljah (Trg Franca Fakina 5).

17 Stopar, Architektursymbolik, str. 153, 162; Stopar, *Grajske stavbe* 10, str. 99–112.

18 Prim. Komelj, Srednjeveška grajska arhitektura.

Aksonometrična študija dvorca Medija z vključenim srednjeveškim dvorom v 18. stoletju (Igor Sapač, 2011).

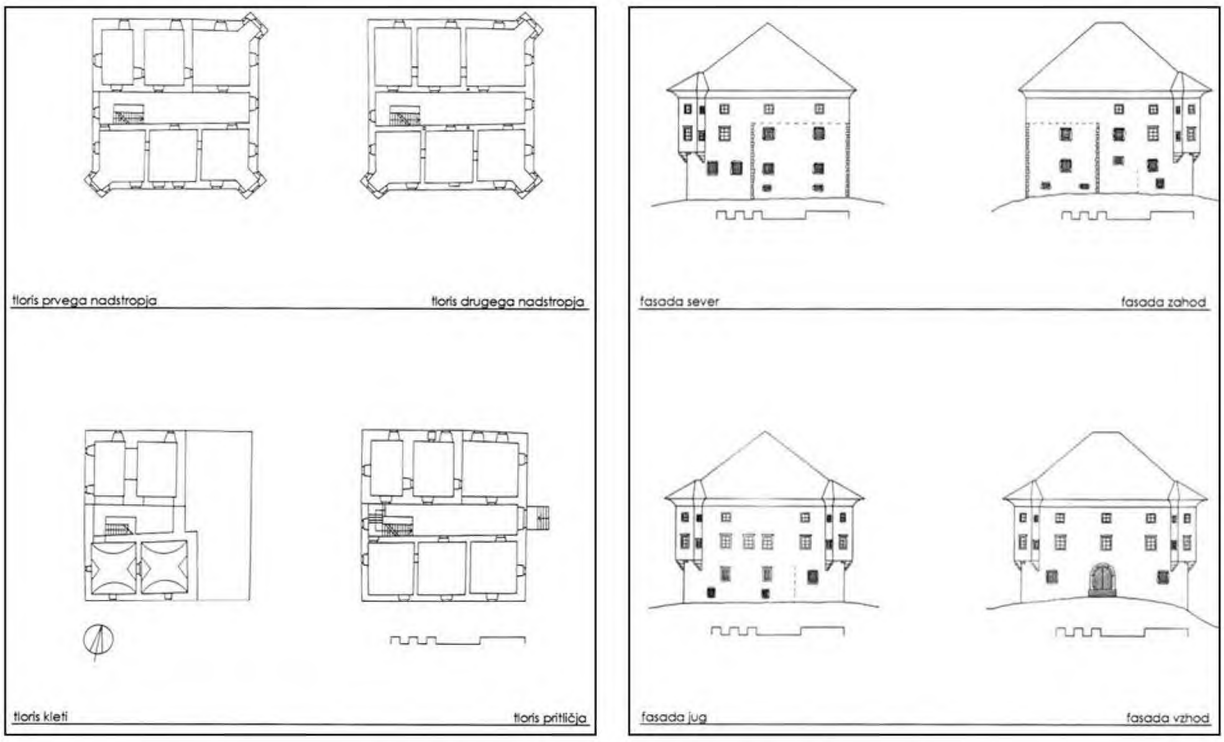

Pogonik pri Litiji. Tloris prvega nadstropja z označenim prvotnim stolpastim dvorom in aksonometrična študija renesančnega dvorca iz 16. stoletja (Igor Sapač, 2003).

Vse našteto je značilno tudi za problematiko preučevanja srednjeveških plemiških dvorov na območju Litije, Šmartna in Gabrovke. Na tem območju je bilo tovrstnih stavb v visokem in poznem srednjem veku zelo veliko. Mnoge so pozneje vključili v novoveške dvorce, od katerih pa so v 19. in 20. stoletju številni propadli. Kljub temu je tudi na podlagi pisnih in slikovnih virov ter materialnih ostankov še mogoče identificirati in z arhitekturnozgodovinskega zornega kota opredeliti številne nekdanje srednjeveške plemiške dvore na tem območju. Tako kot tudi v drugih delih Slovenije so dvori na tem območju stali v bližini vaških naselbin in na nizkih razglednih vzpetinah, nikoli pa na izpostavljenih in naravno močno zavarovanih lokacijah, kakršne so bile značilne za utrjene srednjeveške gradove.

Na skrajnem severozahodnem robu obravnavanega območja se je na vzpetini nad okljukom reke Save ohranil ostanek nekdanjega dvora **Pogonik**, ki se v pisnih virih prvič omenja leta 1444 kot *Paganik*.[19] Srednjeveški dvor so sredi 16. stoletja

19 Kos, *Gradivo za historično topografijo*, II, str. 451; Stopar, *Grajske stavbe* 13. Prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 446.

Tlorisi in izrisi fasad dvorca Pogonik pri Litiji. Poskus rekonstrukcije podobe pred drugo svetovno vojno (Igor Sapač, 2003).

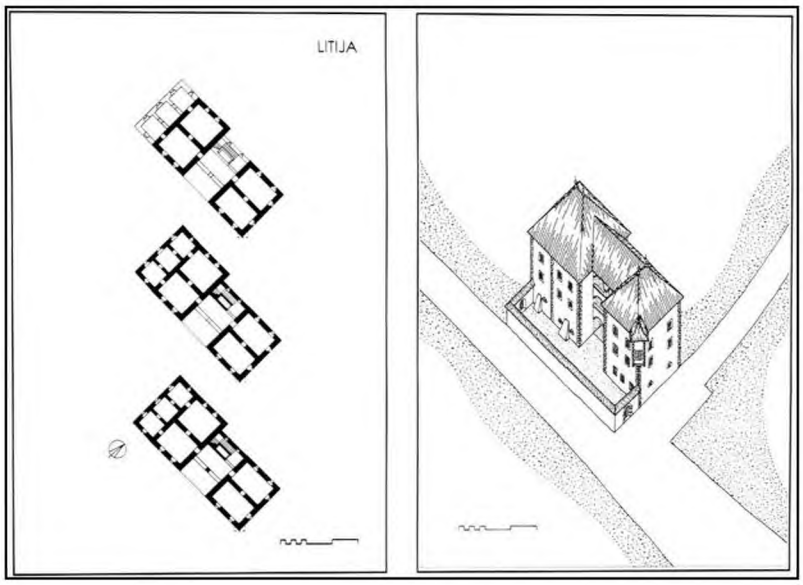
Razvaline dvorca Pogonik okoli leta 1960 (INDOK).

vključili v renesančni dvonadstropni monolitni dvorec, ki so ga bili zgradili gospodje Verneški po opustitvi bližnjega gradu Vernek.[20] Dvorec so leta 1944 požgali partizani.[21] Med letoma 1962 in 1990 so razvaline deloma obnovili in jih preoblikovali v zasebno stanovanjsko stavbo.[22] Na severozahodni strani obnovljene stavbe sta se ohranili prvotni spodnji dve etaži, nekdanje vrhnje nadstropje pa je sedaj nadomeščeno z novim delom. Nekdanji dvo-

20 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 446; prim. Brilej, *Spomin na Litijo*, str. 108–109.

21 Prim. Godec, *Litija in reka Sava*, str. 22, 25, 26.

22 Prim. Komelj, Pogonik, str. 236. Fotografije dvorca iz obdobja po požigu in pred obnovo, ko je bila dobro vidna neometana struktura zidave s sledovi prezidav, so ohranjene v INDOK centru, v knjižnici Mirana Jarca v Novem mestu in v zasebni zbirki lastnika dvorca Dušana Gnezde.

Turn v Litiji. Tloris pritličja s ponazoritvijo stavbnih faz in aksonometrična študija stavbne celote v 18. stoletju (Igor Sapač, 2003).

nadstropni dvor je pozidan na pravokotni talni ploskvi v izmeri okoli 8 x 11 m.[23] Notranjščina je z močno prečno steno razdeljena na dva približno enaka dela. Arhitekturni členi so vsi novejši. Sedaj v klet spremenjeno nekdanje pritličje je bilo sprva opremljeno z lesenim tramovnim stropom, ki je počival na kamnitih konzolah.

Sredi 16. stoletja so stolpasti dvor povišali za eno nadstropje in ga na južni ter vzhodni strani obzidali z novimi prostori. Tako so izoblikovali renesančno kubično gmoto, ki je zgolj ob nadrobnem ogledu kazala, da ni nastala v eni sami stavbni fazi. Na treh vogalih so bili dvonadstropni pomoli, ki so sloneli na po dveh trojnih kamnitih konzolah. Na vogalu, kjer je bil vključen prvotni srednjeveški stolpasti dvor, konzolnega pomola ni bilo. Na zunanjščini in v notranjščini so bili do druge svetovne vojne ohranjeni številni poznogotsko in zgodnjerenesančno oblikovani stavbni členi iz 16. stoletja.[24] V takšni obliki je bil Pogonik ena prvih renesančnih zasnov monolitnih dvorcev na Kranjskem. Na novo renesančno arhitekturno usmeritev je kazala zlasti pravilna kubična stavbna masa s prostori, razvrščenimi simetrično glede na os osrednje veže v pritličju, medtem ko so nekateri poznogotsko oblikovani stavbni členi kazali na močno zakoreninjeno srednjeveško tradicijo. Vogalni pomoli so imeli predvsem funkcijo statusnega simbola in so nadomeščali vogalne stolpe. Renesančni dvorec je bil pomemben, saj je kazal, kako so v 16. stoletju v nove zasnove geometrično pravilnih dvorcev spretno vključevali stare zasnove srednjeveških dvorov, ne da bi te hkrati bistveno spremenili ali okrnili. Zaradi tega je nova renesančna zasnova na enem vogalu, ki pa je bil za poglede iz okolice skoraj neopazen, ostala brez konzolnega pomola.

Drugi zanimiv primer srednjeveškega stolpastega dvora, sekundarno vključenega v večji stavbni kompleks, se je ohranil v središču Litije, v bližini župnijske cerkve. Stavba, poimenovana **Turn** ali **Litijski Turn** oziroma **Farbarjev grad**, je bila poleg cerkve osrednja dominanta jedra trške naselbine že v Valvasorjevem času.[25] Dvor je stal že vsaj v poznem 14. stoletju.[26] Takrat so ga imeli najbrž skupaj s trško naselbino od deželnih knezov Habsburžanov v zastavi Ortenburžani in za njimi do leta 1431 Celjski.[27] Analiza zasnove sedanje stavbe kaže, da je prvotni srednjeveški stolpasti dvor vključen v njen vzhodni del, ki je v drugem nadstropju na zunanjščini poudarjen s konzolnim vogalnim pomolom iz 16. stoletja. V prvotni zasnovi je bil dvor najbrž pravokotna dvocelična dvonadstropna stavba, prekrita s strmo štirikapno streho. Prvotni stavbni členi so zaradi poznejših prezidav sedaj uničeni oziroma zakriti. Morda so ob dvoru že kmalu po njegovem nastanku na južni strani uredili manjše obzidano dvorišče, ki

23 Neutrjeni stolpasti dvor, ki je zakrit v strukturi poznejšega renesančnega dvorca, je po pripovedovanju lastnika Dušana Gnezde identificiral in opredelil že kastelolog Ivan Komelj okoli leta 1960. Prim. Komelj, Pogonik, str. 236.

24 Enak profil je imel tudi široki, polkrožno sklenjeni glavni portal, ki so ga okoli 1975 prenesli na grad Bogenšperk. Prim. Sapač, *Razvoj grajske arhitekture*, str. 142.

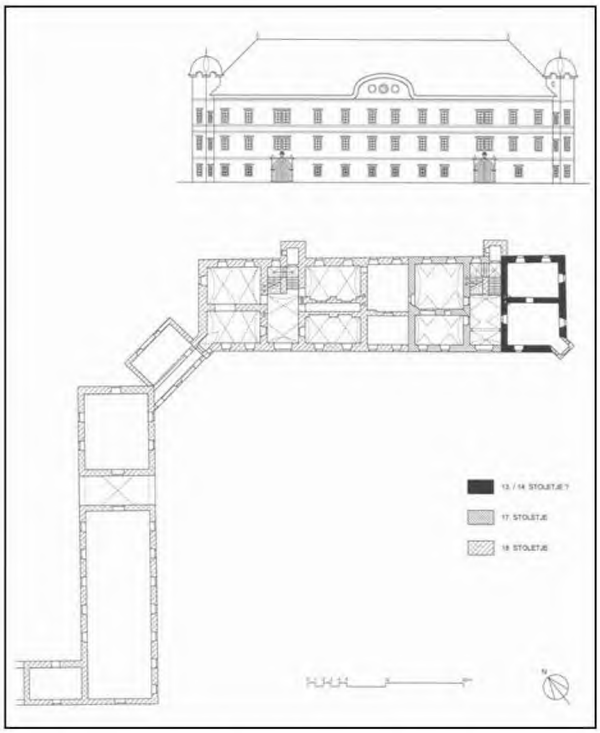
25 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 343–344.

26 Za drugačno mnenje prim. Golec, *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske*, str. 345–346. Stavba je v virih prvič izpričana leta 1583 kot *syz in der Letey* (Golec, navedeno delo, str. 345).

27 Prim. Smole, *Graščine*, str. 260; Godec, *Litija nekoč in danes*, str. 7, 11; Godec, *850 let Litije*, str. 543–548.

ga kažeta Valvasorjevi upodobitvi. Še pred koncem srednjega veka so prvotni stolpasti dvor na zahodni strani dopolnili z novo samostojno stolpasto stavbo, ki je sedaj vključena v zahodni del stavbne zasnove. Stavbna analiza kaže, da je bila tudi tista stavba najbrž že prvotno dvonadstropna. Sredi 16. stoletja so vzhodno stolpasto stavbo prvotnega dvora prezidali in jo v vrhnji etaži opremili s konzolnim vogalnim pomolom, ki je prav takšen kot nekdanji vogalni pomoli bližnjega dvorca Pogonik. Morda so že takrat obe stolpasti stavbi povezali s kratkim veznim traktom, morda pa se je to zgodilo šele v 17. stoletju, v sklopu obnov po požarih v letih 1614 in 1636, v katerih sta bili stavbi poškodovani skupaj z vso naselbino.[28] Najbrž so približno sočasno z gradnjo veznega trakta zahodno stolpasto stavbo na zahodni strani dopolnili s prizidkom. Pozneje je bil stavbni kompleks deležen le še manjših predelav. Valvasorjevi upodobitvi kažeta, da so v osemdesetih letih 17. stoletja vezni trakt opremili z arkadnimi hodniki, ki so nadomestili prvotne lesene hodnike. Proces združevanja obeh srednjeveških stolpastih stavb se je zaključil v 19. stoletju, ko so zahodni del nadzidali in nad celoto postavili novo strešno konstrukcijo, ki je optično poenotila podobo dotlej dokaj razgibanih stavbnih mas. Takrat so predelali tudi večino starih stavbnih členov in podrli obzidano južno dvorišče, ki se je umaknilo razširjeni glavni trški ulici.

Vzhodno od Litije je na razgledni terasi nad levim bregom reke Save stal srednjeveški dvor **Ponoviče**, ki je v virih izpričan od 14. stoletja.[29] V 16. ali 17. stoletju so stavbo nadomestili z manjšim renesančnim dvorcem, tega pa so okoli leta 1714 najbrž po načrtih arhitekta Carla Martinuzzija (ok. 1673–1726) razširili v mogočni baročni dvorec.[30] O zasnovi srednjeveškega dvora moremo zgolj ugibati, saj v sedanji baročni zasnovi ni z gotovostjo razpoznaven. Morda je stal na skrajnem južnem delu sedanje zasnove, tik na robu obrečne terase. Tam je v zasnovi sedanje dvonadstropne stavbe razvidna dvocelična struktura, pozidana na manjši pravokotni talni ploskvi. V renesančni dobi so srednjeveški dvor najbrž preoblikovali in ga razširili. Takrat je nastal monolitni dvorec na pravokotni talni ploskvi z vežo na sredini. V 18. stoletju so renesančno zasnovo po Valvasorjevi upodobitvi sodeč prezrcalili proti severu, da je nastala dolga dvonadstropna baročna stavba na pravokotnem tlorisu z dvanajstosno simetrično glavno fasado in dvema povprek postavljenima dekorativnima stolpičema na vogalih.

Izris glavne fasade in tloris pritličja dvorca Ponoviče z označenimi domnevnimi fazami stavbnega razvoja (Igor Sapač, 2011).

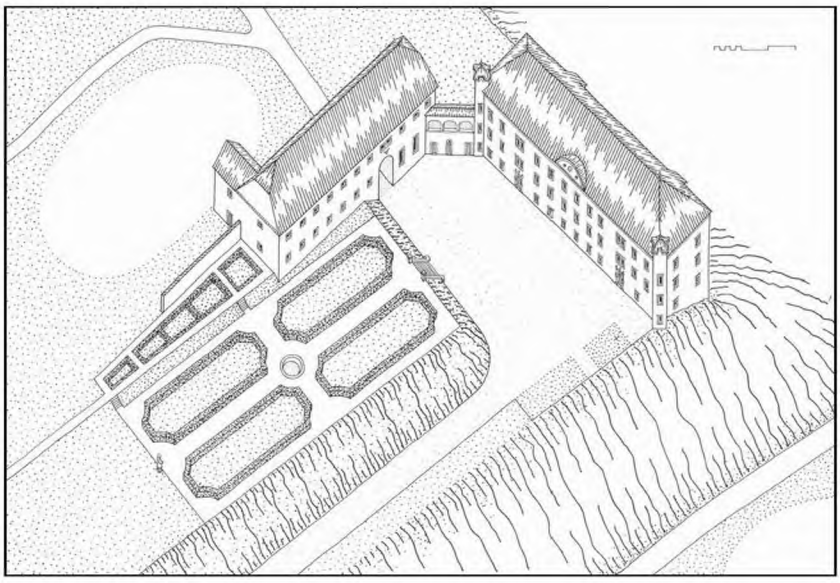
Da so v baročno zasnovo resnično v celoti vključili starejšo renesančno zasnovo, dokumentirano na Valvasorjevi upodobitvi iz okoli leta 1678, kaže izrazita dvojnost baročne zasnove; ta je opazna zlasti pri analizi tlorisa in notranjih prostorov. Baročna zasnova nima značilne ene osrednje veže z glavnim stopniščem, ampak je na straneh opremljena z dvema vežama in dvema troramnima stopniščema. Ta dvojnost kaže, da je sestavljena iz dveh enako oblikovanih, a različno starih polovic, ki ju povezuje dvoosni osrednji del s polkrožnim čelom na zunanjščini. Analiza tlorisne zasnove in primerjava z Valvasorjevo upodobitvijo kažeta, da je baročni arhitekt renesančni dvorec pustil v glavnem nedotaknjen in mu ob strani dozidal pendan. Tako je domiselno razširil renesančno zasnovo in njeno prostornino povečal za več kot dvakrat. Pomanjkljivost, ki je nastala zaradi odsotnosti osrednje veže in portala v osi stavbe, je skušal nekoliko omiliti z rizalitno poudarjenim osrednjim čelom na glavni fasadi.[31] Baročna stavba je dobila dva kakovostna glavna portala; južni je postavljen v osi glavne dostopne poti do dvorca, severni pa v osi parternega vrta. Zaradi temeljitega preoblikovanja vseh stavbnih členov v renesančni in baročni dobi je stavba domnevnega srednjeveškega stolpastega dvora sedaj

28 Prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 344; Godec, *Litija nekoč in danes*, str. 11; Godec, *Litija turistični vodnik*, str. 26; Golec, *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske*, str. 20, 346.

29 Kos, *Vitez in grad*, str. 35; prim. Kos, *Gradivo za historično topografijo*, II, str. 465.

30 Sapač, *Arhitekt Carlo Martinuzzi*, str. 19–20; Sapač, *Stavbna zgodovina dvorca Zalog*, str. 139–176; Sapač, *Baročni arhitekti na Slovenskem*, str. 250–251.

31 Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 10, str. 115.

Aksonometrična študija kompleksa dvorca Ponoviče v 19. stoletju (Igor Sapač, 2011).

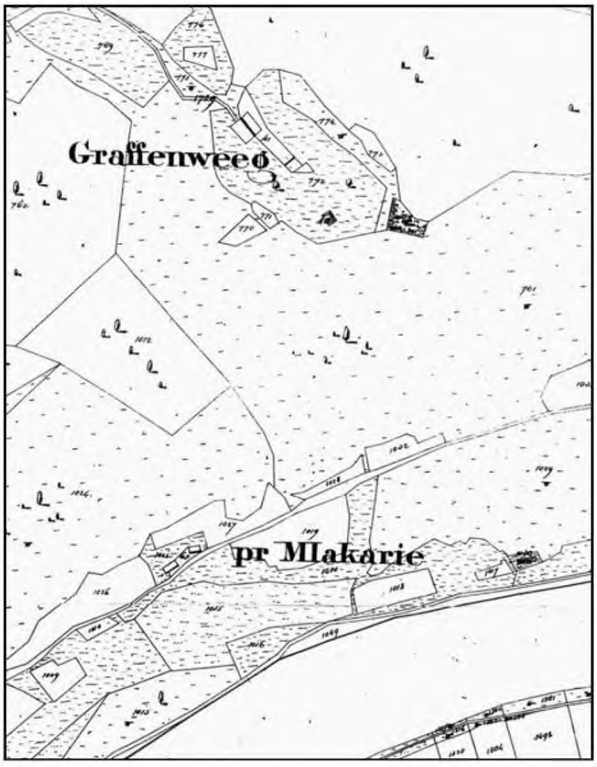

Knežija v Valvasorjevi Skicni knjigi za Topografijo Kranjske. (Valvasor, Topografija Kranjske, str. 81).

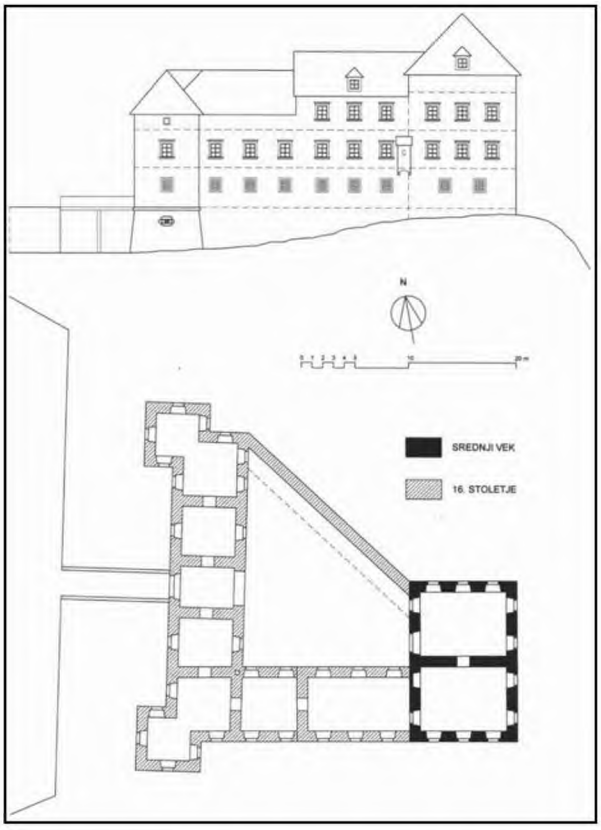
povsem prikrita, čeprav je kot stavbna masa najbrž še v celoti ohranjena.

Vzhodno od dvora Ponoviče je visoko na levem bregu Save nad naselbino Sava in v bližini sedanje domačije Zakrajšek v poznem srednjem veku stal dvor **Knežija** oziroma **Knežji pot**, ki se v virih prvič omenja leta 1444 kot *hof zu Grefenberg*.[32] Po nedokazanih navedbah Janeza Vajkarda Valvasorja naj bi ga bili pozidali grofje oz. pozneje knezi Celjski, ker je ležal ob poti, po kateri so vselej potovali iz Celja k svojim posestim na Kranjsko, in od tod naj bi tudi izviralo njegovo nenavadno ime.[33] Sredi ali v drugi polovici 16. stoletja so prvotni stolpasti dvor povečali v utrjen renesančni dvorec, ki ga je najbrž dala zgraditi rodovina Gall pl. Gallenstein.[34] V 18. stoletju, ko je vlogo središča združene zemljiške posesti prevzel povečani bližnji dvorec Ponoviče, so Knežijo opustili. Na franciscejskem katastru je dvorec že označen kot razvalina. Sedaj so ohranjeni le še zaraščeni in zasuti ostanki spodnjih delov zidovja, ki jih od razsežne ravnice ločuje obrambni jarek. Čeprav so ostanki nekdanje grajske stavbe dokaj skromni, je s pomočjo Valvasorjeve upodobitve[35] in

32 Kos, *Gradivo za historično topografijo*, I, str. 259.
33 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 221–222.
34 Prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 222; Smole, *Graščine*, str. 220.
35 Valvasor, *Topografija Kranjske. Skicna knjiga*, str. 81.

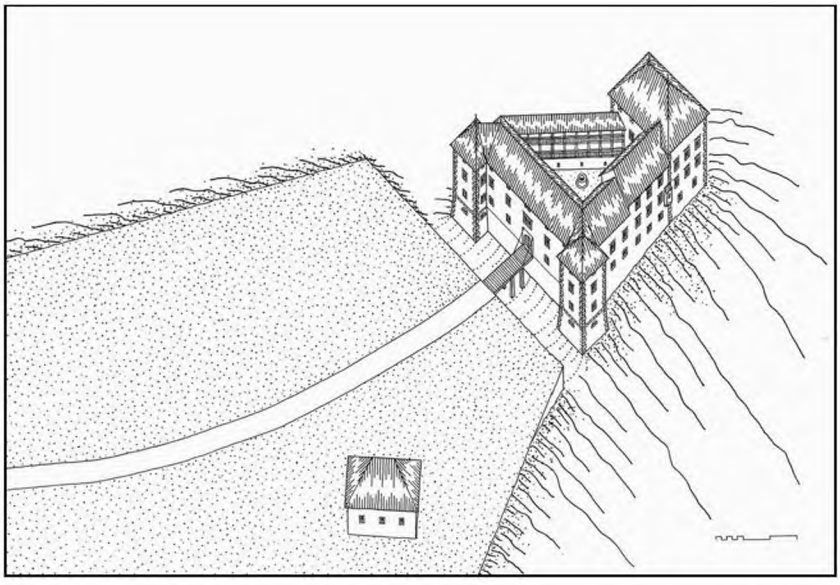

Knežija v mapi franciscejskega katastra iz leta 1824 (ARS, AS 176).

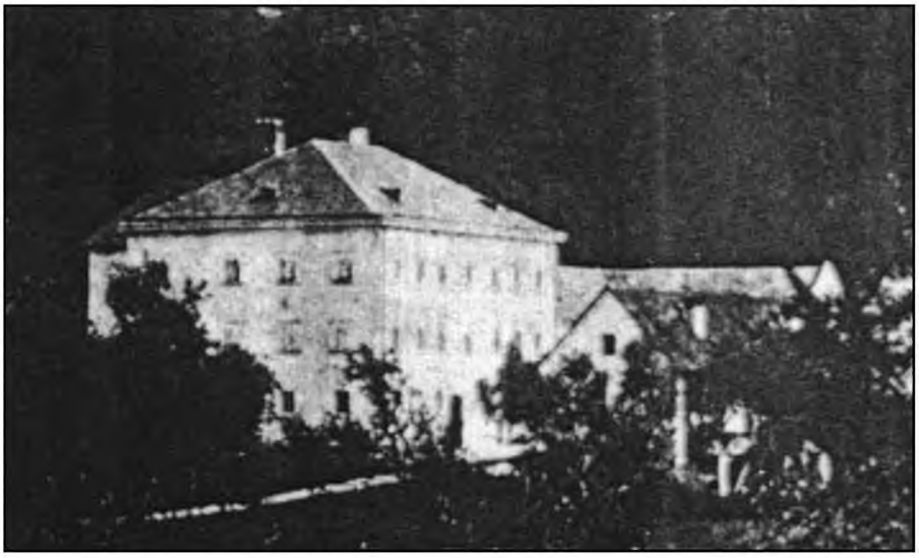

Izris južne stranske fasade in tloris pritličja renesančnega dvorca Knežija z označenimi fazami stavbnega razvoja. Poskus rekonstrukcije (Igor Sapač, 2011).

situacije v mapi franciscejskega katastra še mogoče rekonstruirati temeljne značilnosti njenega stavbnega razvoja. Kompleks je imel nazadnje nepravilno tlorisno zasnovo, ki se je zoževala od zahoda proti vzhodu.

Aksonometrična študija dvorca Knežija z vključenim srednjeveškim dvorom v 17. stoletju. Poskus rekonstrukcije (Igor Sapač, 2011).

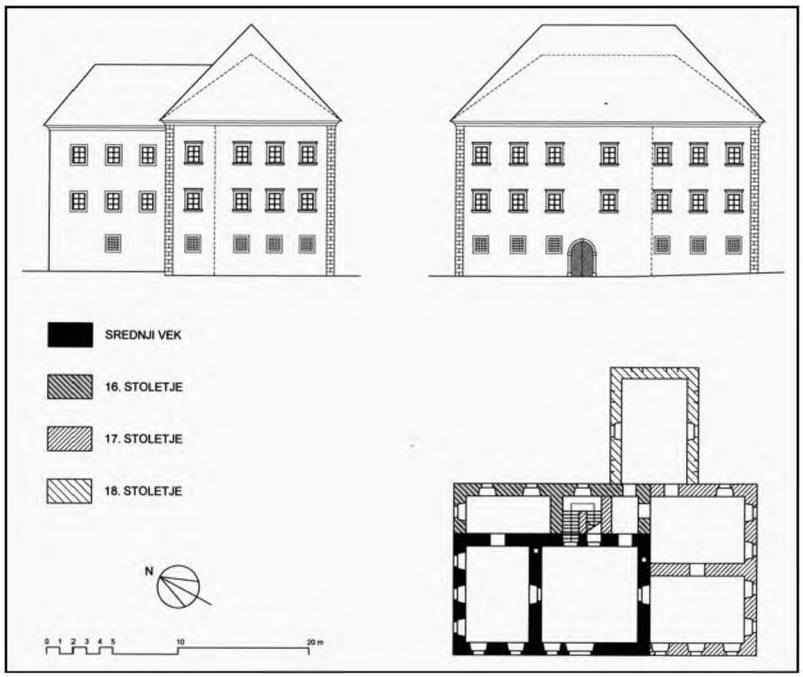
Dvorec Grmače okoli leta 1900 (INDOK).

Na vzhodnem koncu je tik nad strmim pobočjem savske doline na najvišjem delu stavbnega kompleksa na pravokotni talni ploskvi v izmeri okoli 10 x 15 m stala dvonadstropna stavba, ki je bila najbrž 4 x 3-osna in ki jo je mogoče identificirati kot prvotni srednjeveški dvor.[36] V 16. stoletju so tej stavbi na zahodni strani prizidali obzidano dvorišče z dvema nižjima traktoma. Na zahodni strani so povečani kompleks utrdili z dvema oglatima stolpoma; na Valvasorjevi upodobitvi vidna značilna kordonska venčna zidca pričata o njunem renesančnem izvoru. Novo dvorišče sta na južni in zahodni strani zapirala trakta, na severu pa je bil najbrž samo visoki samostoječi zid. Vse te sestavine so gotovo nastale že v 16. stoletju; če bi jih bili pozidali šele v 17. stoletju, Valvasor gotovo ne bi zapisal, da je Knežija starodaven grad. To ugotovitev potrjuje tudi Valvasorjeva omemba dvižnega mostu, ki je držal preko še sedaj ohranjenega obrambnega jarka do glavnega vhoda v grad sredi zahodnega trakta.[37] Če bi renesančne sestavine nastale šele v 17. stoletju, jih gotovo ne bi bili zavarovali z obrambnim jarkom in dvižnim mostom, ki takrat zaradi prenehanja nevarnosti turških vpadov nista bila več potrebna. Po osnovni zasnovi in stavbnem razvoju je bila Knežija dobro primerljiva s sedaj prav tako razvaljenima kompleksoma nekdanjih srednjeveških dvorov in poznejših renesančnih utrjenih dvorcev Luknja pri Novem mestu in Školj ob reki Reki na Notranjskem.[38] V vseh treh primerih so prvotni srednjeveški stolpasti dvor zgradili na koncu dominantnega pomola nad rečno dolino in ga v renesančni dobi dopolnili z notranjim dvoriščem, ki zaradi naravne izoblikovanosti terena ni bilo pravilno pravokotno, ampak trapezoidno. Vse tri stavbe so šele v 16. stoletju na naravno najslabše zavarovani strani opremili z obrambnim jarkom in vogalnima stolpoma. V primeru Knežije so tako kot pri Školju grajsko stavbo z jarkom ločili od razsežne ravnice, kjer so stala gospodarska poslopja. Na Knežiji so še sedaj tam deloma ohranjene razvaline dveh nekdanjih gospodarskih poslopij.[39]

Več srednjeveških dvorov je stalo v okolici Šmartna pri Litiji. Na vzhodnem obrobju vaške naselbine je stal dvor **Grmače**. Njegova srednjeveška zgodovina še ni pojasnjena. V razpoložljivih srednjeveških virih se ne omenja. Da je tam stal dvor, kaže nemško ime Grünhof (zeleni dvor), ki ga je dobil po zeleni barvi okolice. Menda je dvor sprva spadal v okvir posesti bližnjega gradu Roje, o katerem pa v srednjeveških virih prav tako skoraj ni podatkov.[40]

V 16. stoletju so grad Roje takratni lastniki Apfaltrerji opustili in si ob vznožju grajske vzpetine na lokaciji dvora Grmače zgradili nov renesančni dvorec; ta je kot rezidenca rodovine Apfaltrer služil vse do druge svetovne vojne, ko so ga leta 1943

36 Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 10, str. 86.
37 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 222.
38 Sapač, *Razvoj grajske arhitekture*, str. 121–123; Sapač, *Grajske stavbe* 19, str. 158–171.
39 Prim. Hauptman, *Od Verneka do Oble Gorice*, str. 76–77; Stopar, *Grajske stavbe* 10, str. 85–87.
40 Prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 225, 475; Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 57, 130. Grad Roje je zelo verjetno treba enačiti z nekdanjim gradom Jablanica/Apfalter, ki je nastal v 13. stoletju in je bil izvorni grad istoimenske plemiške rodovine. Domneva, da je grad Jablanica stal v bližini naselja Vernek, ne drži. Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 10, str. 80. Opis razvaline F. Schumija iz 19. stoletja se v resnici nanaša na razvalino gradu Vernek.

Dvorec Grmače. Izrisa dveh fasad in tloris pritličja z označenimi fazami stavbnega razvoja (Igor Sapač, 2011).

požgali partizani.[41] Po vojni so v petdesetih letih razvaline glavne stavbe v kompleksu dvorca odstranili, med letoma 2009 in 2011 pa so tam zgradili novo naselje manjših stanovanjskih hiš. Kljub temu je vsaj deloma še mogoče rekonstruirati stavbno zgodovino kompleksa nekdanjega dvorca, ki je bil v slovenskem merilu še najbolj primerljiv s kompleksom dvorca v Polhovem Gradcu.[42]

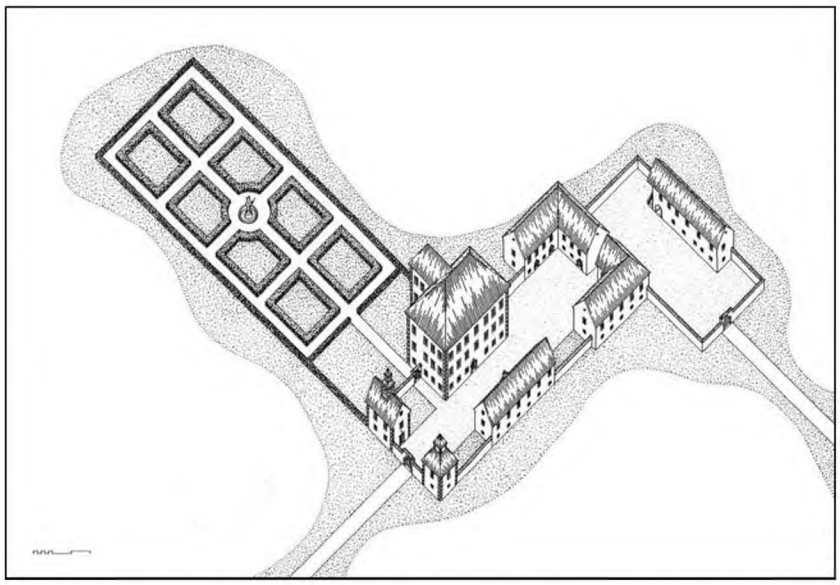
Glavna stavba dvorca Grmače je imela do uničenja podobo dvonadstropne pravokotne 7 x 4-osne monolitne stavbne mase, ki je bila prekrita s štirikapno streho. Okna so bila opremljena s pravokotnimi kamnitimi okviri z renesančno profiliranimi policami in prekladami iz 17. stoletja. Glavni portal je bil polkrožno sklenjen in postavljen nekoliko ekscentrično glede na osrednjo os zahodne glavne fasade.[43] Na začelni vzhodni fasadi je bil monolitni stavbni masi dodan ozek dvonadstropni prizidek, k stranski severni fasadi pa je bila prislonjena pritlična altana; ti sestavini na Valvasorjevi upodobitvi iz okoli 1678 še nista vidni. Glavna stavba je bila vključena v obzidani kompleks, ki je dobro dokumentiran na starejših upodobitvah, fotografijah in katastrskih načrtih ter je v obsegu zahodne polovice vsaj deloma ohranjen še sedaj. Ob vhodu v obzidani kompleks sta v 17. in 18. stoletju stali stavbi kapele in stolpičastega paviljona, zadaj pa so bila ob glavnem dvorišču razna gospodarska poslopja. Na vzhodni strani je bil že izven obzidanega dvorišča parterno oblikovan vrt, ki se je na južni strani navezoval na naravno okolje. Ohranjeno slikovno gradivo omogoča rekonstrukcijo osnovnih značilnosti tlorisne zasnove, podobe fasad in temeljnih potez stavbnega razvoja nekdanje glavne stavbe dvorca.[44] Nadrobnejša analiza predvojnih fotografij kaže, da je bila štiriosna severna stranska

41 Prim. *Črne bukve*, str. 191; *Krajevni leksikon Slovenije*, II, str. 291; Smole, *Graščine*, str. 176; Hauptman, *Od Verneka do Oble Gorice*, str. 61–63. Za rodovino Apfaltrer prim. Smole, Kranjska plemiška družina Apfaltrerjev, str. 24–27; Žvanut, *Od viteza do gospoda*, str. 23; Preinfalk, Rodbina Apfaltrer, str. 66–69.

42 Za dvorec Polhov Gradec prim. Stopar, *Grajske stavbe* 8, str. 40–58; Železnikar, *Polhograjska graščina*; Železnikar, Graščina v Polhovem Gradcu, str. 301–371; Ramovš-Vuga, *Graščina Polhov Gradec*; Kavčič, *Iz skrinje polhograjske graščine*; Suhadolc, Neptunov vodnjak.

43 Podobo zunanjščine stavbe je moč rekonstruirati na podlagi ohranjenih fotografij: INDOK; Brilej, *Spomin na Litijo*, str. 17, 115, 119; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 125; Hauptman, *Od Verneka do Oble Gorice*, str. 62.

44 O razporeditvi notranjih zidov v stavbi je moč sklepati tudi po lokacijah dimnikov, vidnih na predvojnih fotografijah. Morda bo rekonstrukcijo nekdanje podobe dvorca v prihodnje moč še dodatno izpopolniti na podlagi študija arhivskih virov, ki jih hrani Arhiv Republike Slovenije (ARS, AS 735, Gospostvo Grmače, 1582–1862). Gradivo je 10. 3. 1951, 13. 7. 1956 in 6. 1. 1977 Arhivu Slovenije podaril Josip Stare iz Šmartna pri Litiji, 9. 10. 1951 pa dr. Josip Žontar iz Kranja. 28. 8. 1954 je Josip Stare 1 urbar gospostva Grmače Arhivu Slovenije prodal. Prim. Juričić Cargo, Graščina Grmače, str. 741–742. V zvezi z rekonstrukcijo nekdanje podobe dvorca bo najbrž najbolj zanimiv pregled zapuščinskih inventarjev iz časa med letoma 1776 in 1818 in seznamov arhivalij iz časa med letoma 1750 in 1845.

Aksonometrična študija kompleksa dvorca Grmače v 18. in 19. stoletju. Poskus idealne rekonstrukcije (Igor Sapač, 2002).

fasada glavne stavbe dvorca nehomogena in da so skrajni vzhodni del v obsegu ene okenske osi najbrž v 16. ali 17. stoletju prizidali k starejši osnovi. Na nehomogenost in postopni stavbni razvoj osrednje monolitne stavbne mase kaže dokumentirana ekscentrična postavitev glavnega portala na zahodni fasadi. Z upoštevanjem teh nadrobnosti in na osnovi analize rekonstruirane tlorisne zasnove je moč domnevati, da je bila v severozahodni vogal renesančne monolitne stavbne mase vključena stavba srednjeveškega dvora, pozidanega na pravokotni talni ploskvi v izmeri okoli 9 x 15 m. Renesančna monolitna stavbna masa, ki je prvič izpričana na Valvasorjevi upodobitvi, bi potemtakem torej enako kot renesančna monolitna stavbna masa glavne stavbe dvorca v Polhovem Gradcu mogla nastati s postopno rastjo iz prvotnega srednjeveškega dvora, ki je bil najbrž že na začetku dvonadstropen.

Domnevati smemo, da so prvotni stolpasti dvor sredi ali v drugi polovici 16. stoletja razširili in ga prezidali v dvonadstropni renesančni monolitni dvorec, ki je po opustitvi bližnjega gradu Roje prevzel funkcijo rezidence rodovine Apfaltrer. Novi dvorec je bil pozidan na veliki pravokotni talni ploskvi in je bil povsem primerljiv s podobnimi sočasnimi večjimi pravokotnimi monolitnimi dvorci, kot so bili Prežek ali Bajnof na Dolenjskem in Volčji Potok ali Zalog pri Moravčah na Gorenjskem. Veliko kvadrasto stavbno maso so pokrili s strmo štirikapno streho. V drugi in tretji četrtini 17. stoletja so renesančni dvorec prezidali in ga vključili v novi velikopotezno zastavljeni kompleks obzidanega dvorišča s kapelo, paviljonom in gospodarskimi poslopji. Valvasor poroča, da je Ferdinand Apfaltrer dvorec po letu 1632 obnovil in izboljšal ter da je bil prej tam le majhen štok.[45] Med tisto prezidavo so z novimi nadomestili vse starejše stavbne člene in poenotili podobo zunanjščine. Pozneje je dal Henrik Julij Apfaltrer († 1698) pred letom 1678 zgraditi še novo kapelo in v bližini urediti vinograd.[46] Najbrž so hkrati z gradnjo kapele oblikovali veliko obzidano dvorišče s paviljonom in novimi gospodarskimi poslopji pred glavno fasado dvorca. Te sestavine so na Valvasorjevi upodobitvi iz okoli leta 1678 že označene.

Pozneje so najbrž v 18. stoletju, vsekakor pa še pred nastankom franciscejskega katastra leta 1825, glavni stavbi dvorca na vzhodni strani dodali dvonadstropni začelni prizidek. Hkrati so najbrž uredili tudi veliki geometrično zasnovani baročni parterni vrt z osmimi polji. Vrt so opremili s fontano, okrašeno z marmorno plastiko Neptuna, ki je najbrž nastala okoli leta 1700.[47] Približno sočasno z začelnim prizidkom in parternim vrtom so zgradili tudi daljše enonadstropno poslopje konjušnice, ki so ga postavili na dvorišču pred glavno fasado dvorca. Na Valvasorjevi upodobitvi to poslopje, ki je ohranjeno še sedaj, ni označeno, franciscejski kataster pa ga že kaže.

V 19. stoletju je kompleks dvorca doživel nekatere spremembe. Še pred nastankom franciscejskega katastra leta 1825 so južno od geometričnega vrtnega parterja na pobočju vzpetine uredili park v svobodnem krajinskem slogu z vijugastimi potmi in

45 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 225.
46 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 226; prim. Smole, *Graščine*, str. 177.
47 Prim. Vuga, Neptun iz Grmač, str. 48; Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 59. Plastika Neptuna je sedaj postavljena ob dvorcu Bogenšperk.

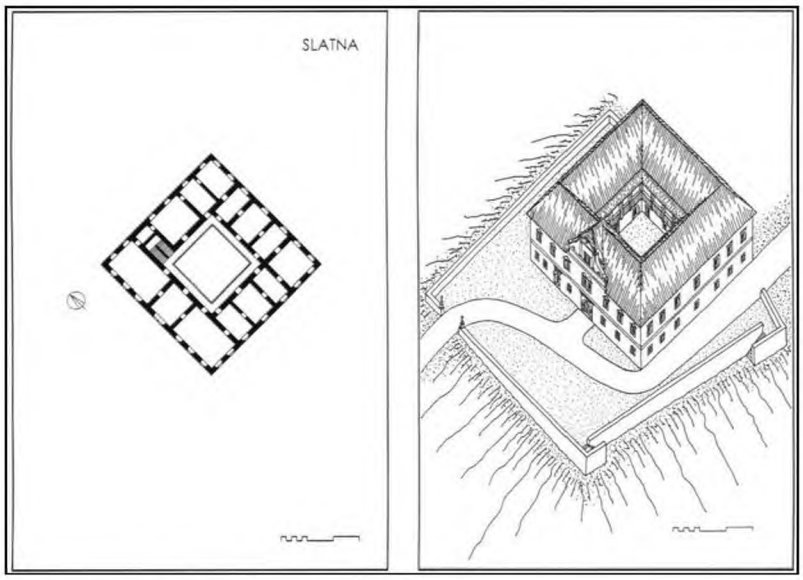
skupinami dreves. Po letu 1825 so podrli stavbo kapele, obzidni vhod v kompleks dvorca in paviljon, na južni strani pa pozidali dve večji gospodarski poslopji, ki sta obe imeli tloris v obliki črke L; z novima poslopjema, od katerih je sedaj ohranjeno le še zahodno, so zaprli glavno dvorišče dvorca proti jugu. Takrat so deloma spremenili tudi geometrično zasnovo vrtnega parterja. Pozneje do požiga leta 1943 kompleks dvorca ni bil več deležen bistvenih sprememb. V petdesetih letih 20. stoletja so razvaline požgane glavne stavbe dvorca in gospodarskega poslopja južno od nje odstranili. Tam so nato postavili nekaj pomožnih lop, sledovi razvalin pa so bili opazni še vse do leta 2009. Na lokaciji v 19. stoletju podrte kapele so v petdesetih letih zgradili večstanovanjsko stavba za uslužbence Kmetijske zadruge Litija. Leta 2009 so podrli starodavno enonadstropno gospodarsko poslopje ob vznožju vzpetine, ki je stalo že izven glavnega dvorišča dvorca in je obstajalo že v Valvasorjevem času. Na tisti lokaciji so nato uredili parkirišče, namenjeno stanovalcem novih hiš na lokaciji nekdanjega dvorca.[48]

Na zahodnem obrobju Šmartna je na razgledni vzpetini v poznem srednjem veku stal dvor **Slatna**, ki se v virih omenja od leta 1436.[49] Dvor je nastal na lokaciji, značilni za srednjeveške dvore, na razgledni, a lahko dostopni vzpetini v bližini vaške naselbine. Valvasor poroča, da so bili že v 14. stoletju njegovi lastniki gospodje s Slatne. V 16. stoletju sta ga imela Erenrajh pl. Peltzhofer in njegova žena Elizabeta, roj. Raumschissl, za njima pa (najbrž od okoli leta 1620) rodovina Wazen pl. Wazenberg, ki je dala staro stavbo povsem podreti in začela graditi nov dvorec; ta je nato dobil tudi vlogo upravnega središča gospostva Svibno.[50] Rodovina Wazen pl. Wazenberg je dala približno istočasno z novim dvorcem Slatna na lokaciji nekdanjega srednjeveškega stolpastega dvora zgraditi tudi bližnji slikoviti dvorec Dob v Mirnski dolini.[51] Dvorec Slatna je v Valvasorjevem času obnovil oziroma dokončal njegov takratni lastnik Jurij Andrej Graffenweger.[52] Dvorec, ki je nastal na lokaciji srednjeveškega dvora v drugi in tretji četrtini 17. stoletja, je bil od leta 1855 v lasti rodovine Windisch-Graetz, med drugo svetovno vojno leta 1943 pa ga je doletela enaka usoda kakor bližnji dvorec Grmače.[53] Po vojni so razvaline požgane stavbe v petdesetih letih povsem odstranili in material odpeljali.[54]

Podobo podrte renesančne stavbe dokumentirajo Valvasorjeva upodobitev, franciscejski kataster in nekaj predvojnih fotografij.[55] To je bila manjša enonadstropna štiritraktna stavba, pozidana na pravilnem kvadratnem tlorisu z notranjim dvoriščem na sredini. Dvorišče ni imelo značilnih arkadnih hodnikov, ampak je bilo v nadstropju najbrž obdano le s preprostim odprtim lesenim hodnikom. V 19. stoletju so stavbo temeljito prenovili; takrat so večino stavbnih členov iz 17. stoletja nadomestili z novimi, glavno fasado pa v osrednji osi na vrhu opremili z velikim volutnim čelom s trikotnim vrhnjim zaključkom. Trikotne zaključke so takrat dobili tudi pravokotni okenski okviri v prvem nadstropju. Morda so hkrati nekoliko preoblikovali tudi polkrožno sklenjeni renesančni glavni portal, ob katerem so na levi strani uredili še manjši podobno oblikovani stranski portal. Kljub predelavi v 19. stoletju je dvorec Slatna do druge svetovne vojne ohranil značilno zasnovo manjšega, a geometrično pravilnega štiritraktnega poznorenesančnega dvorca iz 17. stoletja brez obrambnih sestavin, ki je bil v slovenskem prostoru še najbolj primerljiv s sedaj razvaljenim dvorcem Odolina pri Materiji v Brkinih.[56]

Tlorisna zasnova z enotno širokimi stavbnimi trakti je kazala, da so dvorec, tako kot poroča tudi Valvasor, v 17. stoletju zgradili povsem na novo, in da vanj najbrž niso vključili prav nobenega ostanka porušenega srednjeveškega dvora. Glede na dosedanje vedenje moremo trditi, da so se za popolno odstranitev starejšega dvora in za njegovo nadomestitev s povsem novim dvorcem odločali veliko bolj redko kakor pa za njegovo prezidavo in razširitev. Kljub temu pa primer Slatne nikakor ni povsem izjemen. Za podobno ambiciozno nadomestitev starega dvora z novim dvorcem so se približno sočasno odločili na bližnjem Dobu pri Mirni, enaki pa so tudi primeri renesančnih dvorcev Betnava pri Mariboru, Kromberk pri Novi Gorici in Dobrovo v Brdih, ki so v 16. in 17. stoletju nastali na lokacijah podrtih srednjeveških dvorov.[57] Lokacijo in zasnovo nekdanjega dvora Slatna na območju nekdanjega novoveškega dvorca bi bilo torej mogoče pojasniti zgolj z ustreznimi arheološkimi raziskavami.

48 Spomeniška služba rušenju sicer kakovostnega gospodarskega poslopja ni nasprotovala.
49 Kos, *Gradivo za historično topografijo*, II, str. 555; Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 134; prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 536.
50 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 536–537; prim. Smole, *Graščine*, str. 441.
51 Sapač, *Razvoj grajske arhitekture*, str. 156; Stopar, *Grajske stavbe* 14, str. 12–16.
52 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 537.
53 Smole, *Graščine*, str. 441; prim. Preinfalk, Rodbina Windisch-Graetz, str. 66–69. Za partizanski požig dvorca prim. *Krajevni leksikon Slovenije*, II, str. 285.
54 Hauptman, *Od Verneka do Oble Gorice*, str. 59.
55 Fotografije so objavljene v: Brilej, *Spomin na Litijo*, str. 115; Preinfalk, Rodbina Windisch-Graetz.
56 Sapač, *Grajske stavbe* 19, str. 98–105.
57 Sapač, *Grajske stavbe* 22, str. 9–30; Sapač, *Grajske stavbe* 23, str. 28–63.

Dvorec Slatna. Tloris prvega nadstropja in aksonometrična študija. Poskus rekonstrukcije podobe okoli leta 1900 (Igor Sapač, 2002).

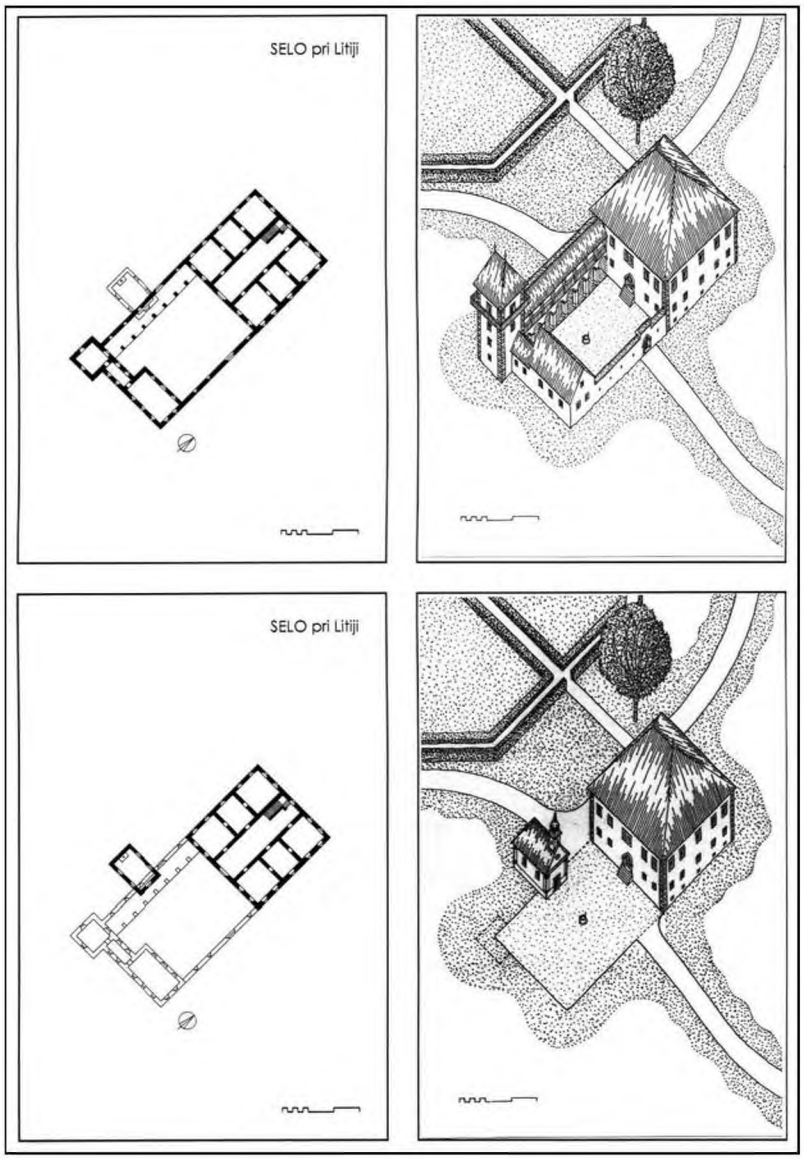

Dvorec Slatna. Izris severne in zahodne fasade. Poskus rekonstrukcije podobe okoli leta 1900 (Igor Sapač, 2002).

Na položni vzpetini južno od Šmartna v bližini Črnega Potoka je stal dvor **Selo** ali **Sela**. Valvasor poroča, da so ga pozidali gospodje Verneški.[58] V razpoložljivih srednjeveških virih se ne omenja. V novem veku je tam stal dvorec, ki je bil konec 19. stoletja opuščen in od katerega sedaj ni več vidnih nobenih ostankov.[59] Osnovna zasnova dvorca je dokumentirana na dveh Valvasorjevih upodobitvah in na franciscejskem katastru. Jedro dvorca je tvorila značilna enonadstropna renesančna monolitna stavba, pozidana na kvadratni talni ploskvi. Takšne stavbe so gradili zlasti v drugi polovici 16. stoletja in na začetku 17. stoletja. Glede na analogne primere (npr. bližnji Pogonik) je mogoče, da je bil v renesančno monolitno stavbo vključen domnevni srednjeveški dvor. Okoli sredine 17. stoletja so monolitni stavbi pred glavno fasado prizidali manjše pravokotno obzidano dvorišče; to je bilo na zahodni strani opremljeno s hodnikom, ki je bil v zgornji etaži lesen. Na vogalu dvoriščnega obzidja so zgradili visok trinadstropni oglati vogalni stolp, ki je imel vrhnjo etažo opremljeno z lesenim razglednim balkonom. Stolp je najbrž nastal kot manieristična parafraza ideje srednjeveškega bergfrida. V takšni podobi kompleks dvorca kažeta Valvasorjevi upodobitvi. Že v 18. stoletju so obzidano dvorišče z vogalnim stolpom podrli, saj ti sestavini na franciscejskem katastru nista več označeni.[60] Ostala je le renesančna monolitna stavba, ob kateri so postavili večjo samostojno kapelo, ki je označena na franciscejskem katastru. Tudi v tem primeru bi bilo natančnejšo analizo stavbnega razvoja in zasnove domnevnega srednjeveškega dvora moč podati zgolj na podlagi ustreznih arheoloških raziskav.

Jugovzhodno od Šmartna stoji dvorec **Bogenšperk**, ki je ena redkih ohranjenih in dobro vzdrževanih grajskih stavb na obravnavanem območju. Stavba je bila doslej strokovne pozornosti deležna

58 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 233.
59 Hauptman, *Od Verneka do Oble Gorice*, str. 41–42.
60 Manj verjetna se zdi domneva, da Valvasorjevi upodobitvi kažeta zgolj neuresničeni projekt.

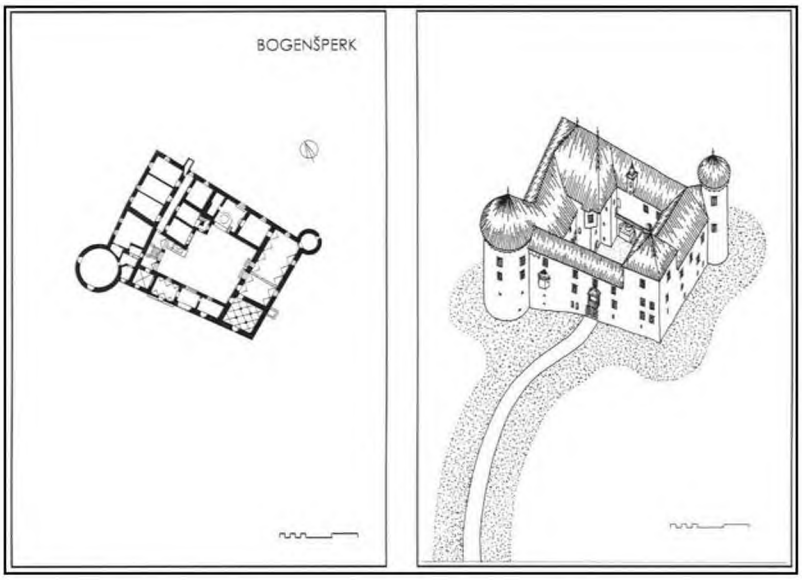
Aksonometrični študiji dvorca Selo. Poskus rekonstrukcije podobe v 17. in 18. stoletju (Igor Sapač, 2002).

zlasti kot dom Janeza Vajkarda Valvasorja, manj pa kot samostojna raščena arhitekturna zasnova. V zadnjih desetletjih opravljena obnovitvena dela so ji poskusila vrniti podobo, ki je dokumentirana na Valvasorjevih upodobitvah, žal pa je bila pri tem zamujena priložnost za njeno nadrobnejšo stavbnozgodovinsko raziskavo, zlasti z ozirom na najstarejše sestavine.[61]

Že bežna analiza tlorisne zasnove kaže, da je stavba zelo heterogena in sestavljena iz časovno in oblikovno različnih delov. Vse kaže, da so najstarejši deli ob sedanjem severovzhodnem vogalu zasnove. Tam stoji kubično stavbno telo, ki je pozidano na skoraj pravilni kvadratni talni ploskvi. Analiza tega dela kaže, da najbrž ni nastal v eni sami stavbni fazi in da je njegova severna polovica, ki je pozidana na talni ploskvi v izmeri okoli 8 x 13 m, starejša od južne polovice. Najbrž je prav tam ob robu vrha vzpetine nad gradom Lihtenberk stalo poslopje srednjeveškega dvora.[62] Ta se v razpoložljivih sred-

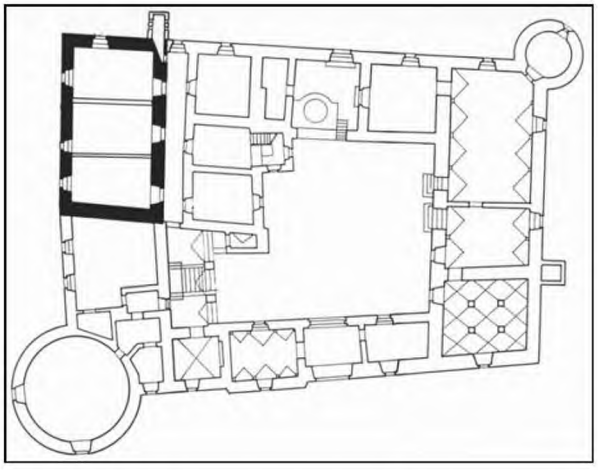
61 Strokovna poročila o stavbnozgodovinskih raziskavah in prenovi dvorca v preteklih desetletjih doslej niso bila objavljena, niti niso javno dostopna. Dela so vodili in nadzorovali konservatorji takratnega Ljubljanskega regionalnega zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine.

62 Že Ludwig Issleib je v 19. stoletju domneval, da je bila grajska stavba zgrajena konec 14. stoletja ali v začetku 15. stoletja. Issleib, Wagensperg, str. 90; prim. Radics, *Johann Weikhard Freiherr von Valvasor*, str. 84; Otorepec, *Iz zgodovine gradu Bogenšperk*, str. 4; Otorepec-Reisp, *Bogenšperk*, str. 3–4; Stopar, *Gradovi na Slovenskem*, str. 169–172; Reisp-Otorepec-Godec, *Valvasorjev Bogenšperk*.

Tloris pritličja in aksonometrična študija sedanje zasnove dvorca Bogenšperk (Igor Sapač, 2002).

njeveških pisnih virih ne omenja, kar pa ni presenetljivo. Dejstvo, da je bil le nekaj lučajev oddaljen od gradu Lihtenberk, kaže, da sta imeli obe stavbi sprva iste lastnike in najbrž tudi isto ime. Morda je bilo na lokaciji sedanjega dvorca Bogenšperk predgradje Lihtenberka s kompleksom gospodarskih stavb. Najstarejši del sedanjega dvorca je najbrž nastal kot lihtenberški dvor; v njem so bivali tisti člani rodovine Lihtenberških, ki niso bivali v gradu Lihtenberk.

Tloris pritličja dvorca Bogenšperk z označeno stavbo prvotnega srednjeveškega dvora (Igor Sapač, 2002).

Lokacija stavbe srednjeveškega dvora v kompleksu dvorca Bogenšperk (foto: Igor Sapač).

Poznogotsko okence na prizidku poslopja srednjeveškega dvora na Bogenšperku (foto: Igor Sapač).

Gradnja samostojnega dvora v neposredni bližini gradu Lihtenberk je bila najbrž nujna, saj je bil Lihtenberk zelo majhen stolpasti grad, konfiguracija terena ob njem pa ni dopuščala širitev.[63] Pred gradnjo dvora je bila prostorska stiska v gradu Lihtenberk zaradi njegovih številnih prebivalcev najbrž nevzdržna.[64] Najbrž so zaradi tega poleg Bogenšperka v okolici Lihtenberka v 14. stoletju zgradili še več samostojnih dvorov in v njih uredili bivališča članov rodovine Lihtenberških. Za to domnevo govori tudi zaselek Dvor jugovzhodno od Bogenšperka, ki je ime prav gotovo dobil po srednjeveškem plemiškem dvoru; ta je propadel že davno nazaj. Razpoložljivi pisni viri ga ne omenjajo.[65] Lihtenberški dvor na lokaciji poznejšega dvorca Bogenšperk se je morda v tretji četrtini 15. stoletja osamosvojil in prešel v last rodovine Wagen.[66] Najbrž je takrat dobil ime Wagensperg. V 16. stoletju je nekdanji skromni srednjeveški dvor dobil funkcijo glavne rezidence rodovine Wagen in je prevzel tudi vlogo bližnjega Lihtenberka, ki je bil od konca 15. stoletja prav tako v lasti Wagnov. Takrat so stavbo srednjeveškega dvora začeli širiti v razmeroma velik utrjen renesančni dvorec. Tako je v 16. stoletju in v prvi polovici 17. stoletja postopno nastala na prvi pogled dokaj skladna celota, ki se šele ob nadrobnejši analizi razodene kot heterogena zasnova z dokaj zapleteno stavbno zgodovino. K prvotni stavbi dvora so od prve polovice 16. stoletja postopno prizidali nekoliko nepravilno štiritraktno renesančno zasnovo z notranjim dvoriščem in vogalnimi stolpi.[67] Obzidano dvorišče je morda nastalo na lokaciji nekdanjega gospodarskega predgradja gradu Lihtenberk.

Sestavine renesančnega dvorca so zgradili v več zaporednih gradbenih fazah. Najprej so stavbo srednjeveškega dvora razširili proti jugu in ji dodali tretje nadstropje. Takrat je nastala značilna monolitna kubična stavbna gmota z osrednjo vežo v pritličju in z vogalnim pomolom v vrhnjem nadstropju. Zasnova je bila po genezi in obliki primerljiva z bližnjim renesančnim dvorcem Pogonik, čeprav je najbrž nastala že nekaj desetletij pred njim. Najbrž so jo zgradili v prvi tretjini 16. stoletja; na to kaže gotsko oblikovano okence na zahodni fasadni steni prizidanega dela. V drugi tretjini 16. stoletja so kubični stavbni gmoti dodali obzidano dvorišče. Hkrati z dvoriščnim obzidjem so zgradili tudi severni trakt s severozahodnim okroglim stolpom in južni trakt z majhnim visokim okroglim jugovzhodnim stolpom. Nazadnje, morda v zadnji tretjini 16. stoletja, so nad starejšim vodnim zbiralnikom zgradili še vzhodni vezni trakt. V prvi polovici 17. stoletja so pozidali zahodni vezni trakt, ki so ga naslonili na notranjo stran obzidja iz 16. stoletja. Takrat so zgradili tudi arkadne hodnike na zahodni in severni strani dvorišča. Zaradi gradnje novega zahodnega trakta so deloma prekrili konzolni venec na kratki zahodni fasadi severnega trakta. V 17. stoletju so zgradili tudi strešni stolpič z uro na vzhodnem traktu, hkrati pa so predelali in povečali okenske odprtine na celotni stavbi ter vzidali sedanji

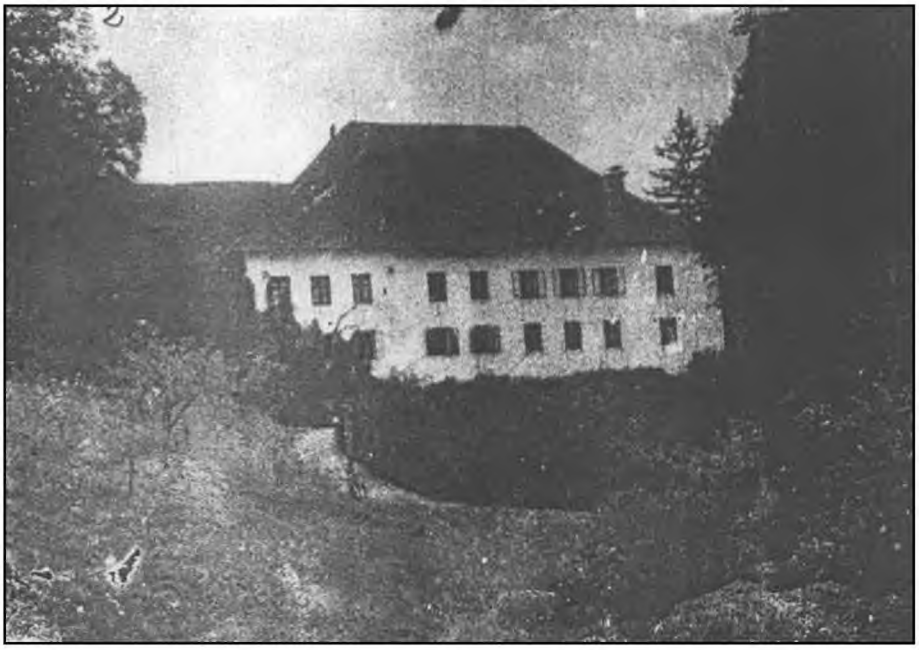
63 Vse kaže, da je imel grad Lihtenberk obliko stanovanjskega stolpa, podobno kot npr. bližnji Gamberk. Sedaj so vidni le še plato z novejšo kapelico in slabo ohranjeni sledovi obodnih zidov. Po obliki platoja je moč domnevati, da je bil grad pozidan na približno pravokotni talni ploskvi v izmeri okoli 9 x 18 m. To domnevo potrjuje tudi Valvasorjeva upodobitev, ki kaže sicer zgolj še v spodnji polovici ohranjeno manjšo 2 x 3 osno stolpasto stavbo brez dodatnega obzidja ali stolpov. Prvotno je poleg pritličja najbrž obsegala še tri nadstropja in je bila pokrita s štirikapno streho. Od pobočja vzpetine je bila ločena z obrambnim jarkom. Na drugi strani jarka je stalo gospodarsko poslopje, katerega ostanki so vidni še sedaj.

64 Prim. Kos, *Med gradom in mestom*, str. 28.

65 Prim. Kos, *Gradivo za historično topografijo*.

66 Prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 621; Otorepec, *Iz zgodovine gradu Bogenšperk*, str. 4–8; Otorepec-Reisp, *Bogenšperk*, str. 4–6.

67 Na dveh arkadnih slopih prvega nadstropja severnega trakta sta vzidani grbovni plošči Wagnov. Na eni je dodana letnica 1558, ki omogoča okvirno datacijo stavbe. Nepojasnjeno je, ali sta plošči vzidani na prvotnem mestu ali pa so ju na arkadne slope vzidali sekundarno. Na dvorišču dvorca je vzidan tudi grb rodovine Gall, ki spominja na Veroniko Gall, soprogo Krištofa I. Wagna, ki je bil lastnik gradu od sredine 16. stoletja do smrti leta 1586. Prim. Otorepec, *Iz zgodovine gradu Bogenšperk*, str. 12–14; Smole, *Graščine*, str. 89.

Zahodna fasada južnega trakta dvorca Turn pri Gabrovki pred prvo svetovno vojno (INDOK).

glavni portal. V takšni obliki dvorec kažejo Valvasorjeve upodobitve iz okoli leta 1680. Kasneje je bila stavba deležna le še nekaj manjših sprememb. Po požaru leta 1759 so preuredili nekatere notranje prostore, preoblikovali nekaj stavbnih detajlov na fasadah in znižali jugovzhodni vogalni stolpič, ki je dobil slikoviti podstrešni konzolni venec.[68] Takrat so odstranili tudi več fasadnih pomolov, ki jih kažejo Valvasorjeve upodobitve in na dvorišču zgradili pokrito enoramno stopnišče. V 19. stoletju so na južni fasadi vzidali biforo neoromanskih oblik, na drugih delih stavbe pa so vzidali nekaj neogotskih portalov in oken. Notranjščino so na novo opremili.[69] Med prenovo okoli leta 1975 so na podlagi Valvasorjevih upodobitev na glavni fasadi ponovno zgradili poligonalni konzolni pomol in lesen balkon, na dvorišču pa so na severovzhodni strani na lokaciji poškodovanega starega poznogotskega portala vzidali širok polkrožno sklenjen poznogotski portal, ki so ga prenesli z glavne fasade bližnjega dvorca Pogonik.[70] Hkrati so temeljito prenovili vse fasadne omete in prostore v notranjščini. Na dvorišču so odstranili enoramno baročno stopnišče, ki je deloma zakrivalo arkade severnega trakta. Kljub številnim prezidavam in širitvam je temeljna zasnova prvotnega srednjeveškega stavbnega jedra ostala dobro razpoznavna.

Podobno zapletena je bila tudi stavbna zgodovina nekoč mogočnega bližnjega dvorca **Turn pri Gabrovki**, ki pa v 20. stoletju ni imel tako srečne usode kot Bogenšperk. Značilno ime Turn kaže, da se je novoveški dvorec razvil iz srednjeveškega stolpastega dvora. To potrjuje tudi Valvasor, ki poroča, da je tam nekoč stal velik in močan stolp, po katerem da je poznejši veliki dvorec dobil ime.[71] Srednjeveški stolpasti dvor je nastal na ozemlju bližnjega gradu Podpeč (Galenštajn), ki je bil dolenjski sedež stare plemiške rodovine Gall pl. Gallenstein.[72] Grad in dvor sta v rokah Gallov ostala do konca 15. stoletja, leta 1539 oziroma 1555 pa so jih nasledili z njimi sorodstveno povezani Gallenbergi.[73]

Dvor je morda že konec srednjega veka dobil vlogo sedeža samostojnega zemljiškega gospostva, ki se je bilo osamosvojilo iz velikega gospostva Podpeč.[74] V 16. stoletju so srednjeveški dvor prezidali in povečali v novoveški dvorec, ki je v rokah Gallenbergov nato ostal do okoli leta 1760, ko je prešel v last Michelangela I. barona Zoisa.[75] Dvorec

68 Za požar leta 1759 prim. Otorepec, *Iz zgodovine gradu Bogenšperk*, str. 24.

69 Prim. fotografijo opremljene notranjščine iz obdobja pred drugo svetovno vojno v: Avbelj, *Jubilej župnijske cerkve*, str. 44.

70 Sapač, Razvoj grajske arhitekture, str. 132–134. Skici dvorca Bogenšperk, ki ju je 1958 izdelal arhitekt Marjan Mušič in kažeta podobo stavbe pred prenovo, sta objavljeni v: Mušič, Rajnik Bogotaj, str. 50–53.

71 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 573–574.

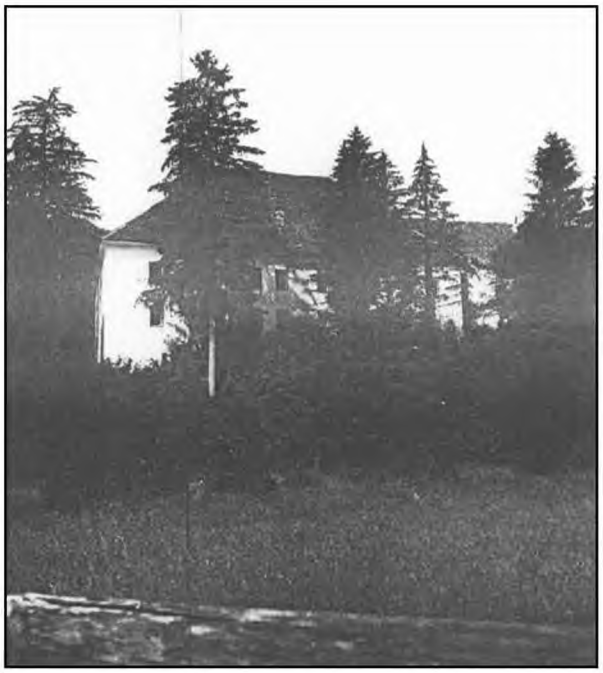
72 Prim. Kos, *Med gradom in mestom*, str. 19.

73 Žvanut, Okus Jošta Jakoba, str. 220–221; Žvanut, *Plemiške zgodbe*, str. 23, 72.

74 Prim. Smole, *Graščine*, str. 361; Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 49, 168.

75 Smole, Graščine, str. 148, 361; Žvanut, Okus Jošta Jakoba, str. 221; Žvanut, *Plemiške zgodbe*, str. 57. Za rodovino Gallenberg prim. Kos, *O melanholiji*; Preinfalk, Rodbina Gallenberg, str. 68–71.

Še dobro ohranjeni dvorec Turn pri Gabrovki na dveh fotografijah iz leta 1952. Foto: Ivan Komelj (INDOK).

je med 16. in 19. stoletjem doživel več temeljitih gradbenih preobrazb, burnega 20. stoletja pa ni preživel. Med drugo svetovno vojno so Nemci menda kot povračilni ukrep zaradi partizanskih akcij dvorec, ki je bil po izselitvi zadnje lastnice grofice Marije Porcia prazen, leta 1943 zaminirali. Večja škoda takrat ni nastala. Polomljena so bila le okna in vrata in deloma je bila poškodovana streha.[76] Po vojni je dvorec ostal prazen. Ko ga je leta 1952 obiskal konservator Ivan Komelj, je bil v dobrem gradbenem stanju; manjkala so le nekatera okna.[77] Kmalu zatem so ga okoliški prebivalci, ki jim je v tistem obdobju primanjkovalo gradbenega materiala, v nekaj tednih razkrili in do tal podrli. Ves uporabni material so odpeljali in porabili za nove gradnje.[78] Lokacijo je zatem prerasel gozd. Danes tam skoraj ni več vidnih sledov, ki bi pričali o nekdanji mogočni stavbi. Kljub temu je na podlagi ohranjenih upodobitev, katastrskih map in starih fotografij še moč dovolj zanesljivo rekonstruirati njeno podobo pred letom 1952 in na tej osnovi opredeliti tudi temeljne značilnosti njenega stavbnega razvoja.[79]

Dvorec je bil pred letom 1952 dolga dvonadstropna stavba, ki je bila sestavljena iz daljšega širšega južnega trakta in krajšega ožjega severnega trakta. Trakta sta bila zaporedno povezana in sta imela enako višino podstrešnega venca. Zaradi terena, ki se je dvigoval od juga proti severu, je bil severni trakt za eno etažo nižji od južnega trakta. Valvasorjeva upodobitev kaže v obsegu južnega trakta precej drugačno podobo dvorca, kot je dokumentirana na franciscejskem katastru in na fotografijah izpred leta 1952.[80] To priča, da so stavbo med letoma 1678 in 1825 vsaj enkrat temeljito prezidali. Hkrati je glede na Valvasorjevo upodobitev, ki kaže močno heterogeno stavbno zasnovo, očitno, da je bila stavba že pred letom 1678 deležna več prezidav in širitev.

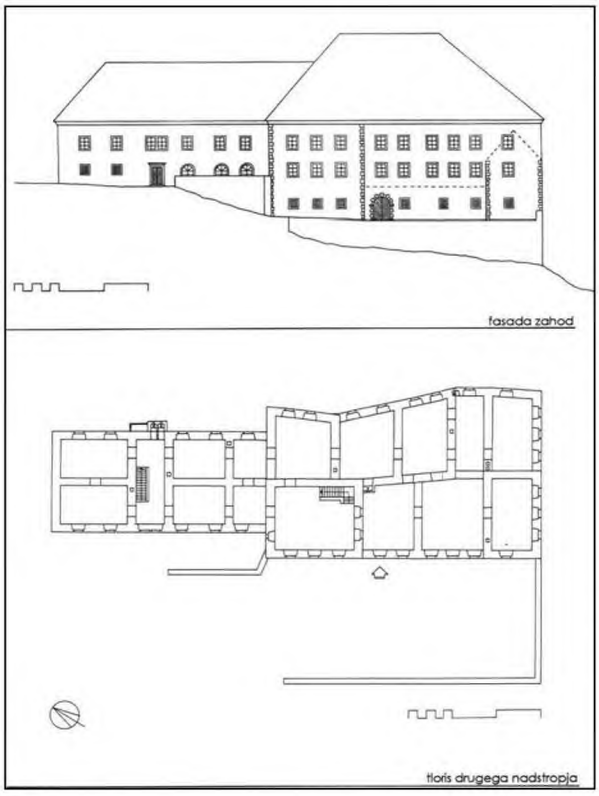
76 Podatek temelji na pričevanju domačinov. V bližini dvorca so nemški vojaki požgali hleve in kozolec na Marofu. Do vsega tega je menda prišlo zaradi tega, ker so partizani v bližini razrušili dva lesena mostova.

77 INDOK, fototeka (fotografije Ivana Komelja iz leta 1952) in Komelj, Terenski zapiski.

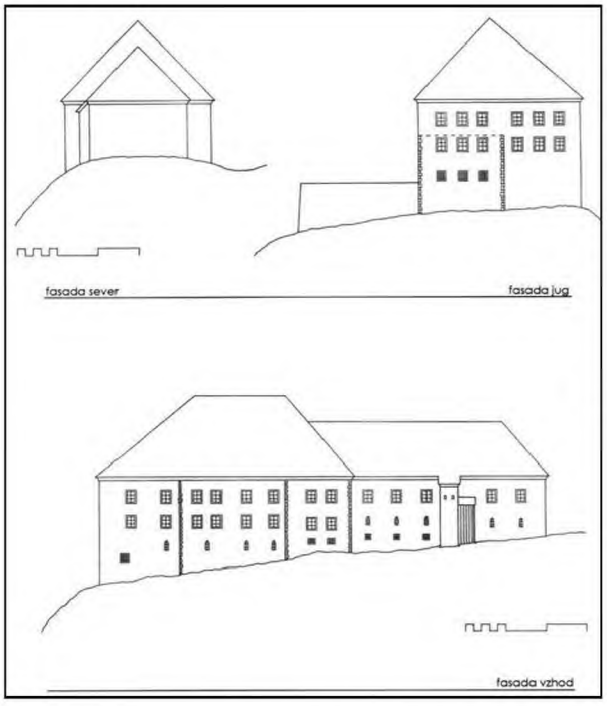
78 Prim. konservatorska poročila v reviji *Varstvo spomenikov*, št. V, str. 149 in št. VI., str. 84. Prim. tudi *Krajevni leksikon Slovenije*, II, str. 262; Hauptman, *Od Verneka do Oble Gorice*, str. 39–40; Žvanut, *Plemiške zgodbe*, str. 73. Podobno usodo kot dvorec Turn so v tistem obdobju doživele zlasti številne cerkve na Kočevskem, ki so večinoma nepoškodovane prestale drugo svetovno vojno. Prim. Zadnikar, *Z mojih poti*. Podobno usodo je doživel tudi bližnji dvorec Lanšprež, ki so ga razkrili in podrli med letoma 1953 in 1954. Prim. Sapač, Domovanje Petra Pavla Glavarja na Lanšprežu, str. 27–51. Sicer v tistem obdobju kljub revolucionarnemu zanosu ohranjenih grajskih stavb zaradi primanjkovanja stanovanjskih površin niso rušili. V petdesetih letih 20. stoletja so sistematično podirali zlasti razvaline tistih gradov in dvorcev, ki so bili med drugo svetovno vojno požgani. Prim. *Črne bukve*, str. 191; Sapač, *Razvoj grajske arhitekture*, str. 229–250; Sapač, *Grad Mirna*. Dvorca Turn pri Gabrovki in Lanšprež pri Mirni sta bili edini grajski stavbi v Sloveniji, ki med drugo svetovno vojno nista bili bistveno poškodovani, a so ju po njej kljub temu podrli.

79 Fotografije v: INDOK; Brilej, *Spomin na Litijo*, str. 135; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 348; Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 169; Hauptman, *Od Verneka do Oble Gorice*, str. 39–40.

80 Valvasor, *Topografija Kranjske. Skicna knjiga*, str. 301.

Turn pri Gabrovki. Poskus rekonstrukcije podobe podrte stavbe: zahodna fasada in tloris drugega nadstropja (Igor Sapač, 2002).

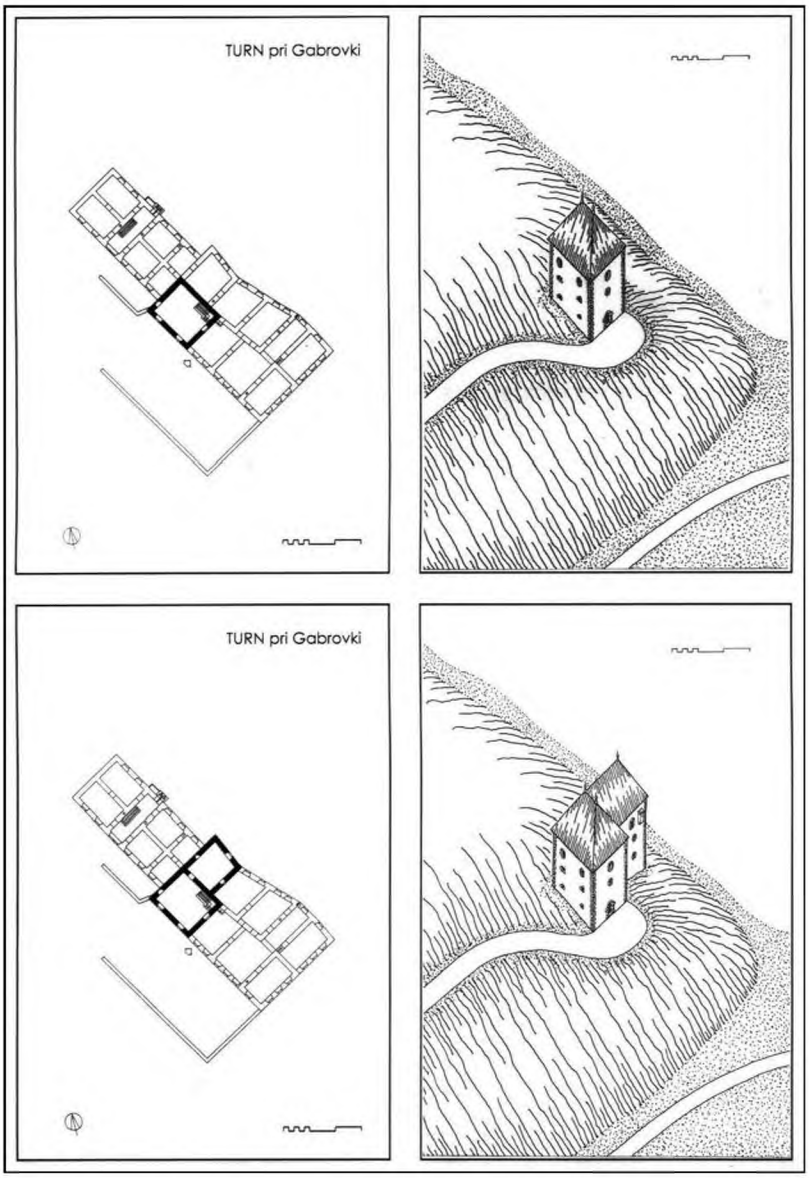
Turn pri Gabrovki. Poskus rekonstrukcije podobe podrte stavbe: severna, južna in vzhodna fasada (Igor Sapač, 2002).

O številnih prezidavah je do leta 1952 pričala tudi vzhodna fasada južnega trakta, ki je bila v tlorisnem poteku večkrat zalomljena. O prezidavah so pričale tudi ponekod neenakomerno razporejene okenske odprtine na fasadah in razporeditev predelnih sten v notranjščini, katerih lokacije je mogoče dokaj zanesljivo rekonstruirati na podlagi dimnikov, vidnih na starih fotografijah, deloma pa tudi na podlagi skromnih sledov na terenu. Z upoštevanjem vseh dokumentiranih nepravilnosti je moč dokaj zanesljivo opredeliti vse glavne faze razvoja stavbe, ki sicer ne obstaja več že več kot pol stoletja. Dokaj zanesljivo je mogoče domnevati tudi lokacijo in velikost prvotnega stolpastega dvora.

Srednjeveški stolpasti dvor je moral biti že od začetka dvonadstropen. Valvasorjeva upodobitev kaže, da je bilo jedro dvorca s prvotnim dvorom vključeno v poznejši dvonadstropni južni trakt, homogeni enonadstropni severni trakt pa je bil mlajši. Dvor je bil vključen v dvonadstropno stavbo na tlorisu v obliki črke L, ki je glede na Valvasorjevo upodobitev tvorila severni del poznejšega enotnega južnega trakta. Analiza rekonstruirane tlorisne zasnove dvorca kaže, da je prvotni neutrjeni srednjeveški stolpasti dvor iz 13. ali 14. stoletja tvoril severozahodni vogal poznejšega južnega trakta in da je bil pozidan na pravokotni talni ploskvi v izmeri okoli 9 x 11 m. Prvotne srednjeveške stavbne člene so med novoveškimi prezidavami odstranili in nadomestili z novimi.

Najbrž so že v poznem srednjem veku, v 14. ali 15. stoletju, prvotni skromni stolpasti dvor razširili z enako visokim, a ožjim stolpastim prizidkom; tega so zgradili na vzhodni strani stolpa na manj ugodnem položaju na pobočju vzpetine nad dolino reke Mirne. Zaradi prilagajanja manj ugodnemu terenu so zunanjo vzhodno steno prizidka zgradili rahlo poševno. S prizidkom so razpoložljivo površino stavbe skoraj podvojili. Prizidek najbrž tako kot prvotno stolpasto poslopje ni imel obrambnih sestavin, ampak so z njim zgolj povečali stanovanjsko površino.[81]

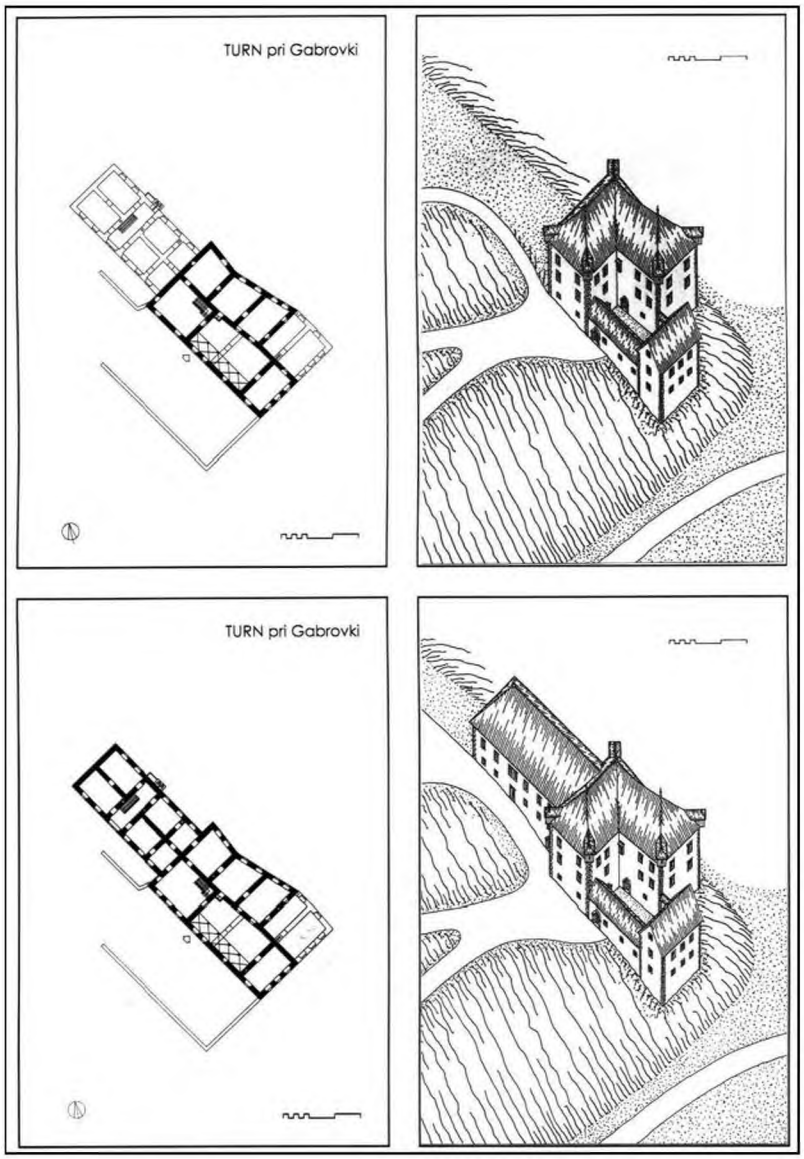
81 Tovrstne širitve stolpastih dvorov v poznem srednjem veku niso bile izjemne. Na enak način so denimo povečali dvor Pakenštajn v bližini Šmartna ob Paki na Štajerskem. Tam so prvotni stolpasti stavbi dvora iz 13. stoletja, ki je bila pozidana na pravokotni talni ploskvi v izmeri okoli 10 x 12,5 m, na daljši bočni stranici prizidali stolpast prizidek na pravokotni talni ploskvi v izmeri okoli 8 x 7 m. Prim. Stopar, *Razvoj*, str. 126; Stopar, *Grajske stavbe* 4, str. 61–64; Šalej-Šterbenk, *Šmartno ob Paki*, str. 53, 74–79, 115–117. Na podoben način so razširili tudi stolpasti dvor Robin dvor ali Hajdek pri Dravogradu na Koroškem, ki so ga po nepotrebnem podrli leta 1981. Fotografije v arhivu Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije Območna enota Maribor kažejo, da so prvotni srednjeveški stolpasti dvor najprej povečali z enim stolpastim prizidkom, nato pa so v 16. stoletju zgradili še drugi stolpasti prizidek, da je nastala zasnova v obliki črke T. Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 4, str. 79–80.

Aksonometrični študiji Turna pri Gabrovki. Poskus rekonstrukcije podobe v 14. in 15. stoletju (Igor Sapač, 2002).

Zatem ko je srednjeveški dvor v poznem 15. stoletju ali v prvi polovici 16. stoletja dobil vlogo središča samostojnega manjšega zemljiškega gospostva, ki se je bilo osamosvojilo iz velikega gospostva Podpeč, so ga temeljito prezidali in povečali v dvorec. Morda se je to zgodilo šele po letu 1555 oziroma 1570, ko je bil njegov lastnik ambiciozni Jošt Jakob pl. Gallenberg († 1594).[82] S prezidavo dvora v dvorec je nastala dvonadstropna stavba na talni ploskvi v obliki kljuke. Stavbi stolpastega dvora s poznosrednjeveškim prizidkom so na jugovzhodni strani dodali nov dvonadstropni jugovzhodni trakt. Stare dele so takrat najbrž prilagodili novim in vse skupaj povezali v dovolj homogeno učinkujočo celoto, ki pa je zlasti z zalomom na vzhodni fasadi kazala, da ni nastala v eni sami stavbni fazi. Hkrati ali malce pozneje so na južni strani opisani zasnovi dodali še majhno dvorišče s pomožnim enonadstropnim južnim traktom in pritlično arkadno vhodno lopo na zahodni strani. Tako je nastala kompleksna in razgibana, a razmeroma majhna zasnova preprostega renesančnega podeželskega dvorca, ki je dobro dokumentiran z Valvasorjevo upodobitvijo. Zasnova dvorca ni bila primerljiva s pravilnimi zasnovami monolitnih dvorcev, kakršne

82 Njegov nagrobnik je ohranjen na severni strani župnijske cerkve v Gabrovki; tja je bil leta 1830 prinesen iz cerkve sv. Pavla v Podpeči. Prim. Smole, *Graščine*, str. 361; Žvanut, *Od viteza do gospoda*, str. 117; Žvanut, Okus Jošta Jakoba, str. 212–213; Žvanut, *Plemiške zgodbe*, str. 73.

Aksonometrični študiji Turna pri Gabrovki. Poskus rekonstrukcije podobe v drugi polovici 16. stoletja in v drugi polovici 17. stoletja (Igor Sapač, 2002).

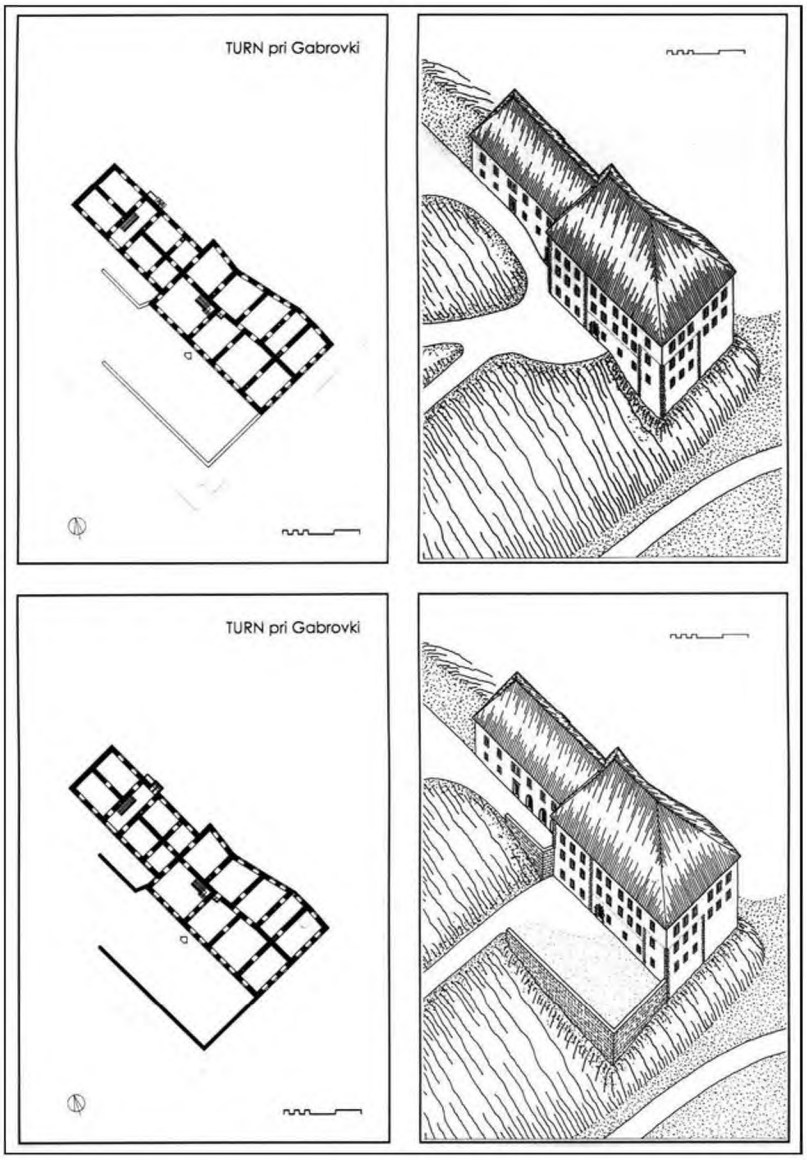
so bile v tistem obdobju na Dolenjskem najbolj razširjene, ampak je kazala, kako so se pri širitvi prvotne srednjeveške stavbe poskusili čim bolj optimalno prilagoditi geomorfološkim danostim.

Poznejši stavbni razvoj se je tem značilnostim prilagodil. Morda je že sin Jošta Jakoba Janez Adam pl. Gallenberg (1589–1664) poskrbel za kakšne manjše dopolnitve in predelave zasnove iz 16. stoletja. Večjo širitev te zasnove pa so izvedli šele pod vnukom Jošta Jakoba Joštom Jakobom II. († 1677), potem ko mu je dvorec kot najmlajšemu od treh bratov pripadel po smrti očeta Janeza Adama leta 1664. Dvorec je bil pred tem dokaj neugleden. Morda se je Jošt Jakob II. za njegovo prezidavo in povečavo odločil tudi zato, ker je cesar Gallenbergom okoli leta 1666 podelil naziv državnih grofov in je potreboval stanu primernejšo rezidenco.[83] Po drugi strani je bila povečava dvorca nujna, ker so Gallenbergi sredi 17. stoletja opustili svoj bližnji matični grad Podpeč (Galenštajn) in Turn pri Gabrovki je prevzel njegovo vlogo središča obsežnega zemljiškega gospostva.[84] Valvasor poroča, da je gospod Jošt Jakob grof Gallenberg na dvorcu veliko obnovil in izboljšal.[85] Navedba se nedvomno nanaša

83 Žvanut, Okus Jošta Jakoba, str. 220; Žvanut, *Plemiške zgodbe*, str. 52–57, 68–90; prim. Smole, *Graščine*, str. 361. Najstarejši brat Jošta Jakoba Janez Friderik se je ustalil na gradu Rožek, ki ga je dal prezidati. Drugi brat Jošta Jakoba Jurij Žiga se je ustalil v dvorcu Soteska, ki ga je dal ambiciozno prezidati in povečati. Prim. Žvanut, *Plemiške zgodbe*, str. 52–57, 68–90.

84 Prim. Žvanut, Okus Jošta Jakoba, str. 214.

85 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 574.

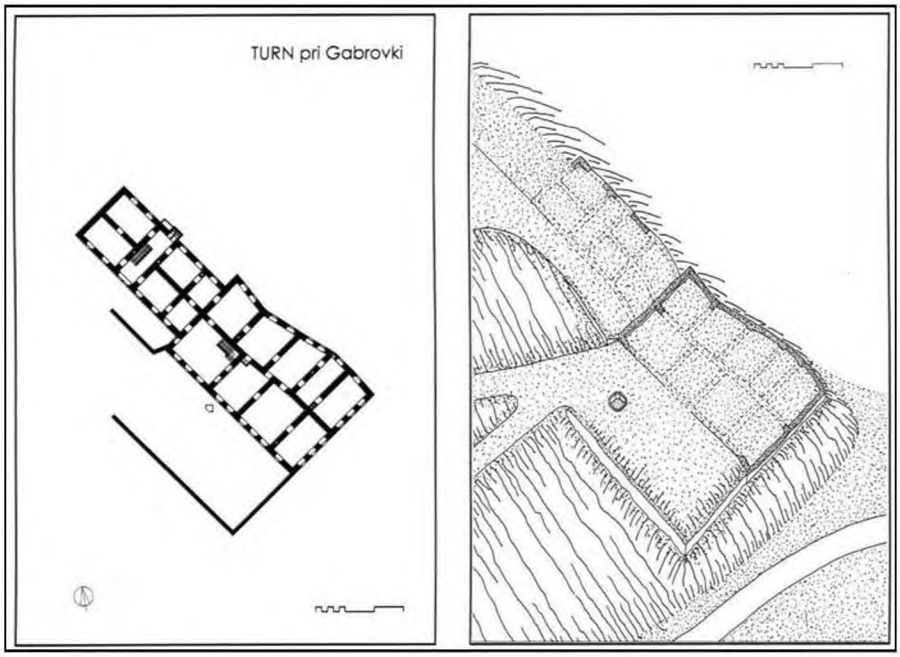

Aksonometrični študiji Turna pri Gabrovki. Poskus rekonstrukcije podobe v 18. in 19. stoletju (Igor Sapač, 2002).

na Jošta Jakoba II. in ne na njegovega deda Jošta Jakoba I. To potrjujejo tudi v Arhivu Slovenije ohranjeni pisni viri. Leta 1666 so pod dvorcem izkopali ribnik, leta 1675 pa so zraven uredili še en večji ribnik.[86] Med letoma 1672 in 1677 so staro zasnovo iz 16. stoletja po načrtih duhovnika, pisatelja, leksikografa in stavbenika Matije Kastelca (ok. 1620–1688) in pod vodstvom stavbenika Carla Riccardija prezidali in jo povečali.[87] Takrat so na severni strani povsem na novo zgradili dolg enonadstropen deloma podkleten trakt, ki je bil zasnovan kot skoraj povsem samostojna stavbna enota; na to je kazal tudi samostojni glavni vhod sredi njegove zahodne fasade. Z velikim novim traktom so presegli pred tem aktualno gradnjo manjših prizidkov ob stavbi prvotnega stolpastega dvora. Tako je nastala zasnova z dvema zaporedno nanizanima samostojnima raznorodnima enotama. Novi trakt so zasnovali in oblikovali v poznorenesančni maniri; okna v nadstropju so opremili z velikimi pravokotnimi profiliranimi okviri. Nad glavnim portalom so vzidali biforno okno. Gradbena dela so trajala več let in v času smrti Jošta Jakoba 1677 najbrž še niso bila povsem končana.

Prezidavo in povečavo dvorca so nadaljevali v prvi polovici 18. stoletja. Nadaljnja širitev stavbe je bila potrebna tudi zato, ker je prevzela funkcijo upravnega središča posesti bližnjega dvorca Ga-

86 Žvanut, Okus Jošta Jakoba, str. 228.
87 Žvanut, Okus Jošta Jakoba, str. 229–231; Žvanut, *Plemiške zgodbe*, str. 81–82, 94, 99.

Aksonometrična študija Turna pri Gabrovki okoli leta 1955 (Igor Sapač, 2002).

brje.[88] Ta je potem, ko je njegov lastnik Danijel grof Gallenberg leta 1697 umrl brez potomcev, kot rezidenca postal nepotreben in so ga opustili.[89] Morda so iz opuščenega dvorca Gabrje na Turn takrat prenesli polkrožno zaključeno ploščo z grboma rodovin Gall pl. Gallenstein in Lamberg, ki je nastala najbrž okoli leta 1580.[90] V 18. stoletju so na dvorcu Turn prezidali in povečali zlasti južni del, ki z zelo heterogeno zasnovo baročnemu okusu gotovo nikakor ni mogel ustrezati. Prezidavo so izvedli zelo spretno; stare sestavine s stavbo srednjeveškega stolpastega dvora vred so brez večjih rušitev dopolnili, tako da je na račun pozidanega malega notranjega dvorišča nastala mogočna monolitna dvonadstropna stavbna masa novega širokega južnega trakta. Novi trakt je dobil enotno oblikovane fasade in visoko strmo streho. Od takrat sta le še razporeditev notranjih prostorov in večkrat zalomljena vzhodna fasada kazali, da trakt ni nastal v eni sami stavbni fazi.[91] Kljub temeljiti prezidavi je stavbna masa prvotnega srednjeveškega dvora ostala skoraj nedotaknjena. Brez sprememb so ohranili tudi poznorenesančni severni trakt iz 17. stoletja. Tako je nastala longitudinalna stavbna zasnova z dvema zaporedno postavljenima enako visokima, a različno širokima traktoma. Vso stavbo so takrat opremili z enotno oblikovanimi preprostimi pravokotnimi maltastimi okenskimi obrobami. Vhod v novi južni trakt je ostal na lokaciji starega vhoda na bivše notranje dvorišče na zahodni strani. Hkrati z obsežnimi gradbenimi deli so na deloma umetno izravnanem pobočju severozahodno od dvorca uredili manjši parterno oblikovan baročni vrt.

Dvorec Turn je z gradbenimi posegi v 18. stoletju dobil podobo, ki je pozneje do leta 1952 niso več spreminjali. V 19. stoletju so predelali in povečali nekaj okenskih odprtin in pri tem odstranili starejše okenske okvire. Na vzhodni fasadi južnega trakta je takrat v pritličju nastalo nekaj šilastoločnih odprtin neogotskih oblik, ki so kazale, da so prezidavo najbrž izvedli v petdesetih letih 19. stoletja, ko je bil Turn v lasti Karla grofa Pace-ja (1821–1884).[92] Pred zahodno fasado so približno takrat uredili izravnano obzidano široko teraso. V takšni obliki je bil dvorec do leta 1952 ena najmogočnejših in stavbnozgodovinsko najbolj zanimivih grajskih stavb na obravnavanem območju.

88 Dvorec Gabrje je sredi 17. stoletja prešel v roke Gallenbergov oz. Danijela grofa Gallenberga († 1697), ki je bil nečak Jošta Jakoba II. (Smole, *Graščine*, str. 148; Žvanut, Okus Jošta Jakoba, str. 219, 221).

89 Prim. Žvanut, *Plemiške zgodbe*, str. 71. Dvorec Gabrje je na Valvasorjevih upodobitvah prikazan kot mogočna monolitna stavba, na franciscejskem katastru pa je označen kot razvalina.

90 Plošča, ki je sedaj shranjena v Dolenjskem muzeju v Novem mestu, menda izvira iz dvorca Turn. Po drugi svetovni vojni jo je rešil zbiralec Leopold Kozlevčar iz Rakovnika pri Šentrupertu. Grbovno ploščo je Emilijan Cevc napačno povezal z gradom Luknja, iz katerega izvira druga podobna plošča. Prim. Cevc, *Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom*, str. 93, 95.

91 S tega vidika je prezidava dvorca Turn primerljiva s sočasno prezidavo dvorca Turn pri Višnji Gori, ki je sedaj prav tako porušen. Prim. Sapač, *Razvoj grajske arhitekture*, str. 67, 196, 243.

92 Prim. Smole, *Graščine*, str. 361. Nagrobnik Karla grofa Pace-ja je ohranjen na pokopališču v Gabrovki.

Tradicija srednjeveških plemiških dvorov v 16. in 17. stoletju

Čeprav so številni srednjeveški plemiški dvori v 15. stoletju izgubili pomen, je temeljna zamisel manjše neutrjene fevdalne rezidence in upravnega središča manjše zemljiške posesti ostala aktualna še vse do 18. stoletja. Stavbe novoveških dvorov so nastajale kot nadomestilo za stavbe srednjeveških dvorov ali pa povsem na novo kot središča osamosvojenih delov večjih zemljiških gospostev.[93] Tako je tudi na obravnavanem območju v 16. in 17. stoletju nastalo nekaj stavb, ki nazorno dokumentirajo arhitekturni razvoj ideje srednjeveškega plemiškega dvora v zgodnjem novem veku. Te stavbe so imele približno enako velikost kot srednjeveški dvori, ne pa tudi stolpaste oblike; nastale so v času, ko je srednjeveški duh viteštva izpodrinila nova renesančna miselnost in ko grajeni simboli v obliki stolpov niso bili več aktualni. V tistem obdobju je srednjeveški vertikalizem nadomestila renesančna zleknjenost stavbnih mas.

Arhitekturni razvoj od stolpastih stavb do horizontalno naglašenih zasnov novoveških dvorov je bil postopen. Že v 15. stoletju večinoma niso več gradili takšnih stolpastih dvorov kot v 13. in 14. stoletju; takrat postavljene stavbe dvorov so imele bolj čokato stavbno maso in so učinkovale manj stolpasto. Značilni primeri tovrstnih zasnov iz poznega srednjega veka na Slovenskem so Pesniški dvor pri Mariboru, Weichselbergerjev dvor v Laškem in jedro sedanjega utrjenega dvorca Mokrice ob Savi.[94] Za oznako tovrstnih poznosrednjeveških ali zgodnjenovoveških dvorov se pogosto uporablja termin štok. Na obravnavanem območju se takšne stavbe dvorov niso ohranile. Hkrati s pojavom nove oblike dvorov so v poznem 15. stoletju in v prvi polovici 16. stoletja mnoge stare dvore iz 13. ali 14. stoletja zaradi nevarnosti turških vpadov dopolnili z obrambnimi sestavinami, zlasti z obzidji in obrambnimi vrhnjimi poletažami, in jim tako dali podobo in status utrjenih gradov. Za spremembo dvora v grad, oziroma za opremljanje dvora z obzidjem je bilo še sredi 15. stoletja potrebno soglasje deželnega gospoda.[95] Obdobje turških vpadov je te omejitve odpravilo.[96]

V 16. stoletju se je razvil nov novoveški tip plemiškega dvora. Kompleksi tovrstnih dvorov so bili enako kot v srednjem veku sestavljeni iz glavne stanovanjske stavbe in stranskih gospodarskih poslopij. Temeljna razlika je bila, da glavne stavbe niso bile tako kot v srednjem veku dvonadstropne in stolpaste, ampak večinoma enonadstropne in pozidane na dolgih pravokotnih talnih ploskvah. Imele so enako funkcijo kot srednjeveški dvori, njihov simbolni pomen pa je bil zaradi manj dominantne podobe nekoliko drugačen. Številne tovrstne stavbe so bile dokaj skromne in so nastale zaradi drobljenja fevdalne zemljiške posesti.

Najbolj preprosta tovrstna ohranjena stavba na obravnavanem območju je dvor **Hotič**, ki stoji ob vznožju vzpetine v vasi Spodnji Hotič pri Litiji. Nastala je kot skromni podeželski dvor v 16. stoletju ali v zgodnjem 17. stoletju.[97] Pomembna je, ker je še sedaj skoraj prav takšna, kot jo kaže Valvasorjeva upodobitev. To je enonadstropna 3 x 4-osna arhitektura, pozidana na pravokotni talni ploskvi. Stavbni detajli so večinoma sekundarno predelani. V notranjščini so prostori pritličja opremljeni z oboki, ki so sedaj zaradi deloma sesute strehe ponekod že podrti. Oboki nad pritličnimi prostori so bili pomembna novost, ki se je uveljavila v 16. stoletju; stavbe srednjeveških dvorov glede na doslej opravljene raziskave večinoma niso imele obokanih prostorov.

Sorodno zasnovo kot dvor v Hotiču je imel tudi dvor **Grič**, ki je stal jugozahodno od Moravč pri Gabrovki in ki so ga podrli že pred drugo svetovno vojno. Njegovo nekdanjo podobo nazorno dokumentira Valvasorjeva upodobitev, ki kaže dolgo enonadstropno preprosto oblikovano pravokotno stavbo z dvokapno streho, prirezano na čop.[98] V takšni obliki je stavba nastala v 16. ali 17. stoletju.

Takšna je tudi zasnova dvora **Boltija**, ki stoji na položni vzpetini severno od dvorca Ponoviče ob poti na Vače. Dvor je nekoč sodil pod zemljiško gospostvo Ponoviče.[99] Sedaj je to enonadstropna 2 x 5-osna pravokotna stavba z dvokapno streho, prirezano na čop. Prednji vogal je poudarjen z elegantnim konzolnim pomolom, ki kaže, da je imela stavba pomen plemiškega bivališča. Vogalni pomol je oprt na kamnite konzole, ki kažejo, da je stavba nastala v 16. stoletju. Drugi stavbni detajli so večinoma predelani. Stavbna masa je še prav takšna, kot je vidna v ozadju Valvasorjeve upodobitve dvorca Ponoviče.

Enaki tip novoveškega dvora se je pojavil tudi v okviru trške naselbine. Vzhodno od Turna v Litiji

93 Zanimiv primer novoveškega dvora, ki je najbrž nadomestil srednjeveški dvor, je ohranjen v Imovici pri Lukovici na Gorenjskem v sklopu domačije na Bregu (Imovica 8). Stavba, ki je sedaj v lasti družine Kotnik, je glede na stavbno maso primerljiva z dvorom Boltija pri Litiji. Prim. Iglič-Kotnik, *Breg v Imovici*, str. 3–32.

94 Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 1, str. 90–91; Stopar, *Grajske stavbe* 3, str. 155–156; Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 86; Sapač, *Razvoj grajske arhitekture*.

95 Stopar, Architektursymbolik, str. 149.

96 Za turške vpade na slovensko ozemlje prim. Jug, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja; Jug, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko od prve tretjine 16. stoletja do bitke pri Sisku (1593); Simoniti, *Turki so v deželi že*; Simoniti, *Vojaška organizacija na Slovenskem*.

97 Stopar, *Grajske stavbe* 10, str. 77–78.

98 Valvasor, *Topografija Kranjske. Skicna knjiga*, str. 86; Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 56.

99 Stopar, *Grajske stavbe* 10, str. 7–8.

Propadajoči dvor Hotič spomladi 2011 (foto: Igor Sapač).

se je v precej predelani obliki ohranil nekdanji **Apfaltrerjev dvor**, ki ga je omenil tudi Valvasor.[100] Na obeh Valvasorjevih upodobitvah Litije je vidno 3 x 6-osno enonadstropno pravokotno poslopje, ki je bilo na uličnem pročelju v nadstropju opremljeno z lesenim odprtim hodnikom. Fotografije na razglednicah Litije iz začetka 20. stoletja kažejo, da je stavba takšno podobo ohranila vse do leta 1910, ko jo je novi lastnik Pavel Kobler temeljito prezidal in posodobil.[101] Stavba je bila še na začetku 20. stoletja krita s strmo štirikapno slamnato streho. Po tem detajlu je mogoče sklepati, da je imel tudi marsikateri skromnejši srednjeveški dvor tovrstno kritino. Litijski Apfaltrerjev dvor je najbrž nastal v prvi polovici ali sredi 16. stoletja; na tak čas nastanka je do leta 1910 kazal značilni polkrožno sklenjeni poznogotski glavni portal, ki je imel poševno posnet rob.

Drugačni, skromnejši in bolj arhaični stavbni tip novoveškega dvora je na obravnavanem območju dokumentiran le v zasnovi stavbe dvorca **Podšentjur**, ki stoji na južnem pobočju vzpetine s cerkvijo v vasi Podkum in je od sredine 18. stoletja neprekinjeno v lasti družine Čop.[102] Stavba se v ohranjenih virih prvič omenja leta 1616 in sicer kot (gosposki) sedež pri sv. Juriju pod Kumom (*der Süz beÿ St: Georgen in Khuemb*) v zapuščinskem inventarju radeškega tržana Martina Zavrla.[103] Podatki iz zapuščinskega inventarja kažejo, da je dvor nastal v dokaj neobičajnih okoliščinah okoli leta 1600 kot središče zemljiške posesti, ustvarjene z nakupom več bližnjih kmetij.[104] Sedaj je to manjša čokata dvonadstropna pravokotna stavba s štiriosno glavno fasado. Njena zunanjost je bila po drugi svetovni vojni predelana in utilitarno preoblikovana; takrat je nastala tudi dvokapna streha, ki je nadomestila nekdanjo čopasto. Kljub temu je zasnova novoveškega dvora, iz katerega se je razvila, še dobro razpoznavna. Rahli zalom glavne fasade kaže, da so prvotno dvocelično stavbo dvora iz zgodnjega novega veka v poznem 18. stoletju razširili proti zahodu. Nekdanjo podobo dvora kaže Valvasorjeva upodobitev; to je bila majhna in najbrž le enonadstropna stavba z dvokapno streho, prirezano na čop. Njegova stavbna masa je bila skoraj še prav takšna, kakršne so bile stavbne mase srednjeveških stolpastih dvorov. Zakaj je okoli leta 1600 nastala stavba s tako arhaično arhitekturno zasnovo, je brez nadrobnejših stavbnih raziskav težko pojasniti. Morda se je razvila iz starejše kmečke domačije. Po drugi strani je mogoče, da so jo zgradili povsem na novo po vzoru takrat prav gotovo še vedno številnih stavb srednjeveških stolpastih dvorov, ki so ne preveč bogatemu in najbrž arhitekturno slabo izobraženemu, a ambicioznemu radeškemu tržanu Martinu Zavrlu morda predstavljali dovolj ugleden statusni simbol. Ko so v poznem 18. stoletju prvotno skromno stavbo razširili, se je njena površina podvojila in nastala je stavbna masa, ki po zasnovi spominja na starejši dvor Hotič.[105]

[100] Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 344; prim. Golec, *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske*, str. 346; Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 7–8.

[101] Fotografije so objavljene v: Brilej, *Spomin na Litijo*, str. 18–19, 43, 49, 73.

[102] Smole, *Graščine*, str. 365; Golec, Iz življenja malih graščakov Čopov, str. 184–186; Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 117.

[103] ARS, AS 309, škatla 97, XXXXI S–7, 8. 10. 1616. Za posredovani podatek se zahvaljujem dr. Borisu Golcu.

[104] Za posredovani podatek se zahvaljujem dr. Borisu Golcu. O domnevnem srednjeveškem dvoru na bližnji vzpetini, imenovani Grac (Gradec), o katerem poroča ljudsko izročilo, moremo zgolj ugibati. Srednjeveški viri ga ne omenjajo. Ostanki danes niso več opazni. Morda je tam nekoč stala zgolj kmečka domačija.

[105] Prim. Golec, Iz življenja malih graščakov Čopov, str. 185–186.

Dvor Podšentjur v Podkumu spomladi 2011 (foto: Igor Sapač).

Tako zasnovane skromne stavbe dvorov, kot je še sedaj dobro razpoznavna zlasti pri dvoru Hotič, so bile v novem veku zelo številne in so jih gradili še vse do prve polovice 18. stoletja.[106] Na podlagi tovrstnih skromnih zasnov poznosrednjeveških oziroma zgodnjenovoveških dvorov so se v drugi polovici 16. stoletja in v prvi polovici 17. stoletja razvili manjši neutrjeni dvorci monolitne oblike, ki so bili pozidani na kvadratni ali pravokotni talni ploskvi in niso imeli notranjega dvorišča. Tovrstne stavbe so z enotno nerazgibano stavbno maso pomenile zadnjo stopnjo arhitekturnega razvoja ideje srednjeveških neutrjenih stolpastih dvorov. Njihove zasnove so bile rezultat kombiniranja izročila srednjeveških neutrjenih stolpastih dvorov in temeljne zamisli značilne beneške renesančne palače. Za tovrstne zasnove dvorcev so bili značilni kvadratni ali pravokotni tlorisi z osrednjo vežo, ki je segala skozi vso dolžino stavbe, in s prostori, razvrščenimi simetrično na os veže. Zaradi kombiniranja srednjeveške tradicije in novih arhitekturnih usmeritev, ki so prihajale iz severnoitalijanskega prostora, so bili stavbni členi na zgodnejših tovrstnih stavbah pogosto neenotno oblikovani; šele proti koncu 16. stoletja so tudi drobne renesančne oblike uspele dokončno izpodriniti močno zakoreninjeno gotsko tradicijo.[107] Pred tem so imele številne tovrstne stavbe tudi elemente, ki so bili odvod utrdbene estetike in so na tak način kazali pomen stavbe kot plemiške rezidence. Značilni so bili npr. konzolni vogalni pomoli, ki so spominjali na utrjene vogalne stolpe. Na obravnavanem območju so tovrstni motivi izpričani na dvorcih Pogonik, Litija, Boltija in Bogenšperk. Stavbni tip monolitnih dvorcev se je v drugi polovici 16. stoletja in v prvi polovici 17. stoletja zelo uveljavil; zaradi razmeroma nizkih stroškov gradnje in hkratne dovolj mogočne podobe si je tovrstne stavbe takrat omislila večina plemstva. Le pomembnejši plemiči so si mogli privoščiti gradnjo večje večtraktne zasnove z notranjim dvoriščem.[108] V 16. in 17. stoletju so se izoblikovale številne variacije osnovne zasnove monolitnih dvorcev. Tako so v temeljnih potezah enako zasnovo dobili večji reprezentančni dvorci kot tudi skromni manjši dvorci, ki so imeli nad zidanim pritličjem zgolj eno leseno nadstropje. Monolitni dvorci so bili enako kot manjši dvori vselej del večjih stavbnih kompleksov, kjer je ob osrednji stanovanjski stavbi stalo še več gospodarskih poslopij, zraven pa so bili tudi vrtovi in sadovnjaki. Monolitni dvorci so nastajali predvsem na nizkih, lahko dostopnih, a razglednih vzpetinah, pogosto tudi ob vznožju vzpetin z opuščenimi srednjeveškimi gradovi. Neredko so jih pozidali tudi povsem sredi ravnine. Dvorci so pogosto nastajali na lokacijah starih srednjeveških dvorov. Številni dvorci so nastali tudi ob vključitvi starih srednjeveških stolpastih dvorov. Na obravnavnem območju so takšni značilni primeri Pogonik, Ponoviče in Grmače.

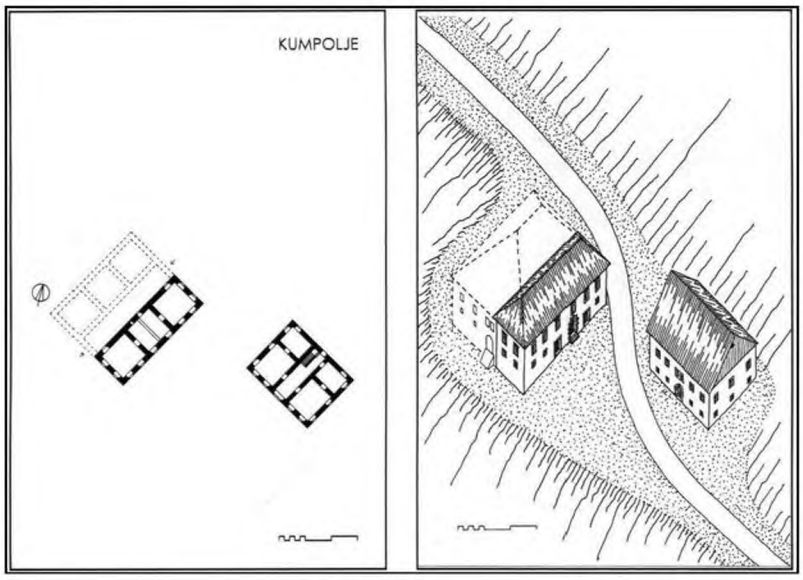
Na obravnavanem območju je ohranjenih oziroma dokumentiranih več stavb, ki kažejo, kako je tradicija plemiških dvorov v 16. in 17. stoletju postopno prešla v kulturo manjših monolitnih dvorcev. Zanimiv primer je kompleks dveh stavb v zaselku **Kumpolje**. V 16. stoletju je tam nastal manjši dvor, ki je še sedaj ohranjen v domala nespremenjeni podobi. To je preprosta enonadstropna stavba z osrednjo vežo in simetrično zasnovano glavno fasado, ki kaže, da je nastala v času, ko se je v arhitekturi uveljavila nova renesančna slogovna usmeritev, hkrati pa je bila še močno zakoreninjena tradicija srednjeveških dvorov. V drugi polovici 17. stoletja so tik ob skromnem novoveškem dvoru začeli graditi večji monolitni dvorec, ki ga niso nikoli dokončali.[109] Načrtovana zasnova novega dvorca je bila zelo podobna zasnovi starejšega dvora, le da je bila precej večja in bolj reprezentativna. Če bi bili uspeli dvorec dokončati, bi imel podobo eno-

[106] Značilni primer poznega skromnega plemiškega dvora iz 18. stoletja je dvor Jevše nad Radno pri Sevnici. Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 70–71. Tovrstnih skromnih stavb so v 17. in 18. stoletju gradili vse manj, kar kažejo tudi Valvasorjeve upodobitve.

[107] Prim. Curk, Delež italijanskih gradbenikov, str. 37–72; Komelj, Utrdbena arhitektura; Šumi, *Arhitektura XVI. stoletja*; Šumi, *Arhitektura XVII. stoletja*; Šumi, *Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem*; Šumi, *Arhitektura 17. stoletja na Slovenskem*.

[108] Na obravnavanem območju je bila takšna zasnova dvorca Slatna.

[109] Valvasorjeva upodobitev (Valvasor, *Topografija Kranjske. Skicna knjiga*, str. 71) očitno kaže le projekt, ki pa v takšni obliki nikoli ni bil dokončan. O tem pričata upodobitev v mapi franciscejskega katastra iz leta 1825 in zasnova sedanje stavbe, ki ne kaže, da bi njen večji del kdaj koli stal. Dvorec je bil sicer med drugo svetovno vojno leta 1943 požgan, vendar so ga po vojni obnovili brez večjih sprememb njegovih temeljnih značilnosti.

Aksonometrična študija kompleksa dvora in nedokončanega dvorca Kumpolje (Igor Sapač, 2002).

Poslopji dvora in nedokončanega dvorca Kumpolje (foto: Igor Sapač).

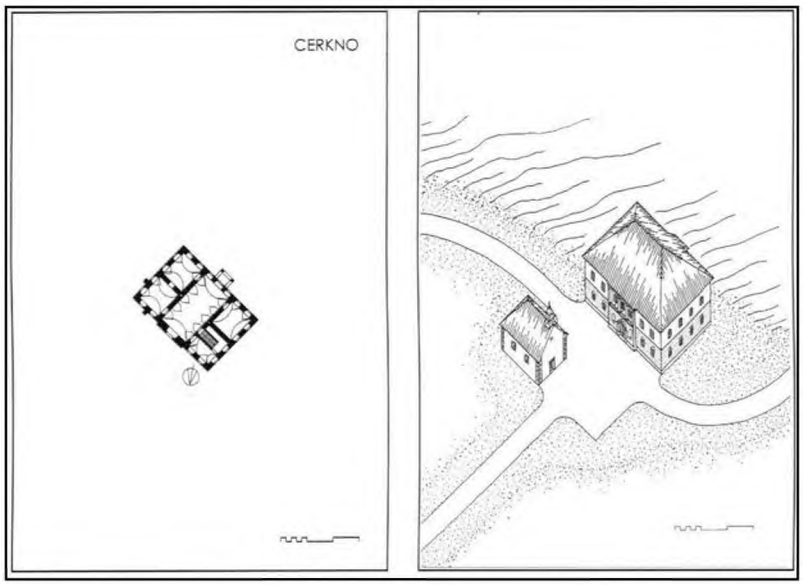
nadstropne monolitne stavbe na kvadratnem tlorisu s središčno vežo in simetrično nanjo razvrščenimi prostori.[110]

Značilna stavba, ki dokumentira razvojni prehod med novoveškimi dvori in monolitnimi dvorci, je dvorec **Cerkno** zahodno od Gabrovke. Sedaj propadajočo stavbo so v 19. stoletju zlasti na zunanjščini preoblikovali v reprezentativnih klasicističnih oblikah, kljub temu pa je prvotna zasnova še razpoznavna.[111] Valvasorjeva upodobitev kaže, da je bila to sprva enonadstropna stavba, pokrita z dvokapno streho, prirezano na čop. Prvo nadstropje je bilo sprva napol leseno in na zunanjščini opremljeno z lesenim odprtim hodnikom.[112] Na zunanjščini je stavba torej učinkovala kot preprost novoveški dvor iz 16. stoletja in je bila primerljiva z bližnjim Apfaltrerjevim dvorom v Litiji. Po drugi strani analiza geometrično pravilne tlorisne zasnove kaže, da je imela stavba najbrž že od začetka obliko modernega

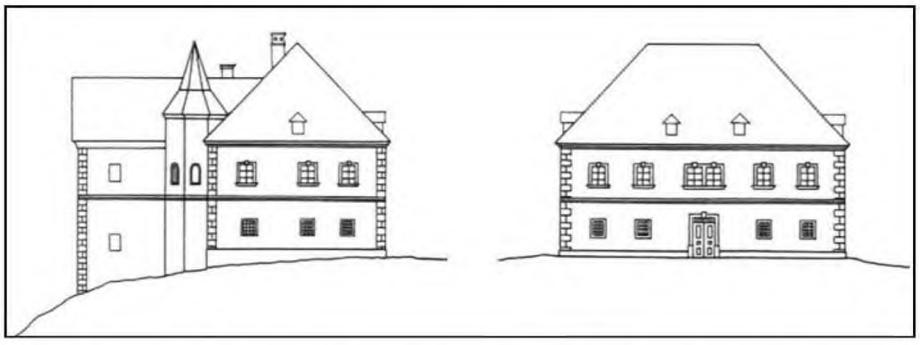
110 Zgradili so le desno tretjino stavbe, brez veže in prostorov na levi strani. Sedaj je to dolgo ozko enonadstropno poslopje, ki je zanimivo zlasti kot dokument postopne gradnje monolitnih dvorcev. Stavbni členi kažejo, da niso nastali pred drugo polovico 17. stoletja. Ohranjen je velik rustikalni portal v pritličju, v nadstropju pa so velika pravokotna okna opremljena s kamnitimi okviri poznorenesančnih oblik.

111 Na začetku ali v prvi polovici 19. stoletja so skromni renesančni monolitni dvorec Cerkno klasicistično prezidali. Takrat je zunanjščina dobila povsem novo podobo. Pritličje je členjeno z rusticiranimi pasovi, nadstropje pa je gladko. Vhod je rizalitno poudarjen. Nadstropje rizalita je triosno. Okna so bila tam sprva segmentno zaključena. Med prenovo leta 1904, kot kaže naslikana letnica, so njihove segmentne zaključke zazidali. Močni pilastri nosijo profilirano gredo, okrašeno s klasicistično ornamentalno štukaturo.

112 Valvasor, *Topografija Kranjske. Skicna knjiga*, str. 354.

Tloris pritličja in aksonometrična študija klasicistično prezidanega dvorca Cerkno (Igor Sapač, 2002).

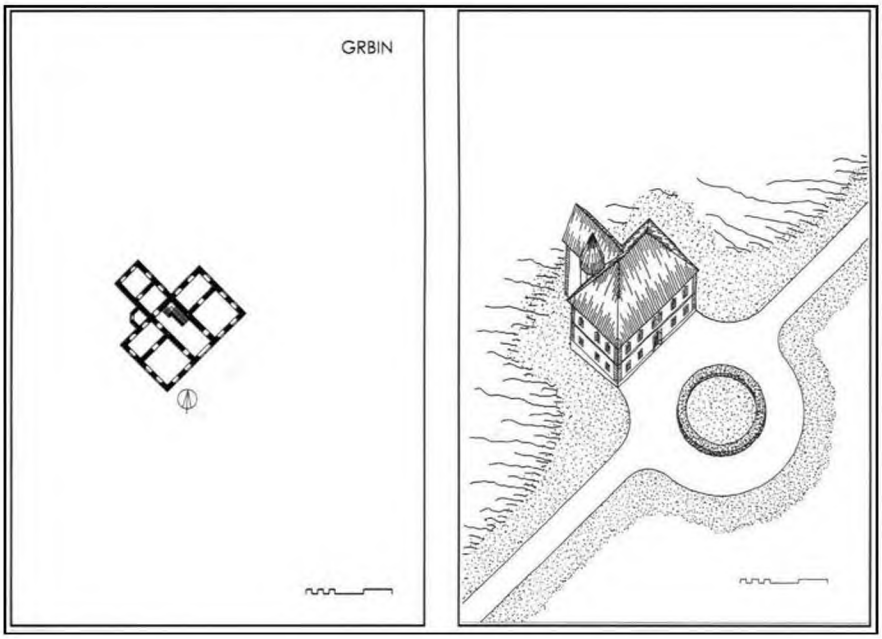
Izris južne in vzhodne fasade dvorca Grbin pri Litiji. Poskus rekonstrukcije podobe pred letom 1944 (Igor Sapač, 2002).

renesančnega monolitnega dvorca, kjer so bili notranji prostori razvrščeni simetrično glede na os osrednje veže. V takšni obliki je stavba najbrž nastala na začetku 17. stoletja. Sedaj predstavlja najlepši ohranjeni primer kombinacije skromnega novoveškega dvora in zasnove reprezentativnega monolitnega dvorca, kakršen je bil denimo bližnji dvorec Grmače.

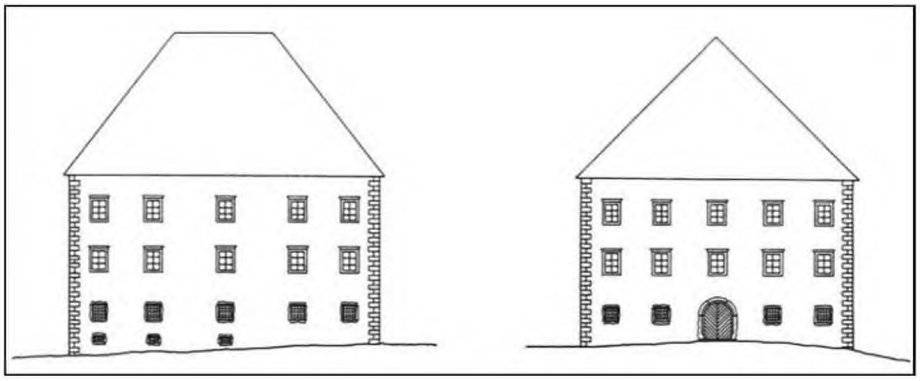
Eno razvojno stopnjo naprej od Cerknega je zasnova nekdanjega dvorca **Grbin**, ki je do druge svetovne vojne stal na vzhodnem obrobju Litije. Manjši monolitni dvorec je najbrž nastal v drugi polovici 16. stoletja ali v prvi polovici 17. stoletja.[113] Po stavbni masi se ni veliko razlikoval od bližnjih dvorov Hotič ali Boltija, z geometrično pravilno zasnovo pa je že kazal na ambicijo po tekmovanju z večjimi monolitnimi dvorci. V osnovi je bil pozidan na pravokotni talni ploskvi in je imel obliko enonadstropne 3 x 5-osne stavbe s simetrično oblikovano vhodno fasado, strmo štirikapno opečno streho in osrednjo vežo v pritličju. Opazno je bilo, da so si njegovi graditelji prizadevali za skladnost njegovih razmerij. V poznem 19. stoletju so prvotno zasnovo, ki jo dokumentira Valvasorjeva upodobitev, nekoliko prezidali in jo dopolnili, a je ostala v temeljnih potezah razpoznavna vse do leta 1944, ko so jo požgali partizani.[114]

113 Prim. Smole, *Graščine*, str. 153; Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 54–55.

114 Valvasor, *Topografija Kranjske. Skicna knjiga*, str. 68; Leta 1893 je renesančni monolitni dvorec Grbin pri Litiji kupil Jožef Strzelba in ga dal prenoviti. K enonadstropni stavbi, ki je že v 18. stoletju dobila pravokotni prizidek na začelni strani, so takrat na začelni strani prizidali osmerokotni stolpič; tega so postavili v kot med prvotno monolitno zasnovo in mlajši prizidek. Stolpič so pokrili s strmo koničasto streho. Hkrati so neoklasicistično preoblikovali zunanjščino dvorca. Okna so takrat opremili z maltastimi okviri. Stavbo so opremili z električno napeljavo, v notranjosti pa so uredili kopalnico in sanitarije, ki so jih umestili v novi začelni stolpič. Prim. Hauptman, *Od Verneka do Oble Gorice*, str. 15–16. Po drugi svetovni vojni so razvaline požganega dvorca povsem odstranili in pozneje tam zgradili nove stavbe.

Tloris prvega nadstropja in aksonometrična študija dvorca Grbin pred letom 1944 (Igor Sapač, 2002).

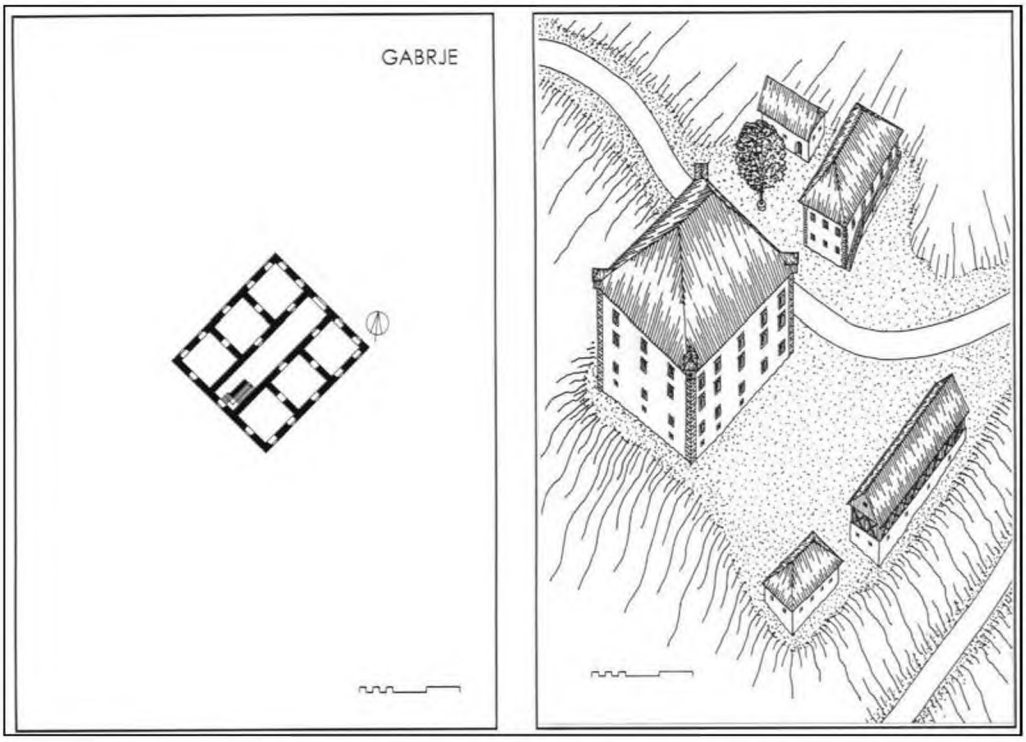

Izris severne in vzhodne fasade dvorca Gabrje. Poskus rekonstrukcije (Igor Sapač, 2002).

Še en razvojni korak naprej od Cerknega in Grbina je bil nekdanji dvorec **Gabrje** pri Gabrovki. Ta stavba je po eni strani predstavljala tip večjega in že skoraj monumentalnega kubičnega monolitnega dvorca, po drugi strani pa je s čokato stavbno maso lepo kazala na tradicijo srednjeveških stolpastih dvorov. Konec 18. stoletja opuščeni in sedaj popolnoma podrti dvorec je najbrž nastal sredi ali v drugi polovici 16. stoletja. Mogočna dvonadstropna geometrično pravilna kubična stavbna masa, krita s strmo štirikapno streho, je dobro dokumentirana na dveh različnih Valvasorjevih upodobitvah in v mapi franciscejskega katastra.[115] Zasnova je bila primerljiva z renesančno zasnovo bližnjega dvorca Pogonik, le da je bila talna ploskev najbrž malce večja. Dvorec Gabrje je kot rezidenca rodovine Gall nastal takrat, ko so opustili bližnji srednjeveški grad Šentjurjeva gora. Čas njegovega nastanka je moč opredeliti na podlagi stavbnih členov, ki so bili tako kot pri bližnjem Pogoniku oblikovani deloma še v gotski tradiciji, deloma pa po novih renesančnih vzorih.[116]

115 Valvasor, *Topografija Kranjske. Skicna knjiga*, str. 63; Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 167.

116 Še pred nekaj desetletji je bilo v bližini nekdanjega dvorca, katerega razvaline so dokončno povsem odstranili šele po drugi svetovni vojni, ob bivših gospodarskih poslopjih ohranjenih nekaj kamnoseško obdelanih kosov okenskih in vratnih okvirov. Med njimi je bil tudi segmentni sklepni del nekdanjega polkrožno sklenjenega glavnega portala, ki je prirezan na ajdovo zrno in po obliki primerljiv z nekdanjim glavnim portalom bližnjega dvorca Pogonik. Fotografije kamnoseško obdelanih kosov hrani INDOK center.

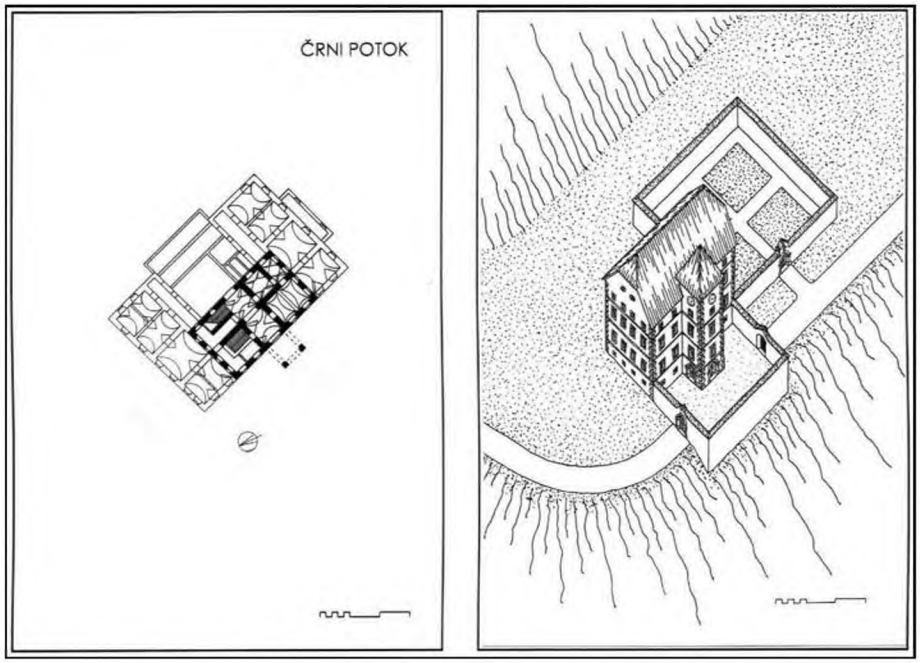

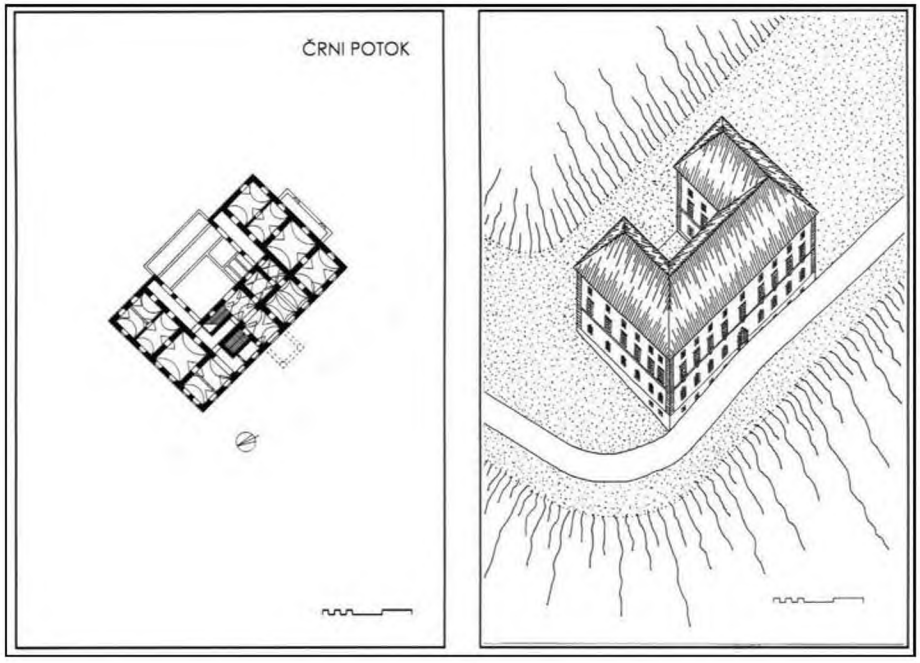
Tloris pritličja in aksonometrična študija dvorca Gabrje. Poskus rekonstrukcije (Igor Sapač, 2002).

Najmlajša stavba, ki na obravnavanem območju zanimivo odseva tradicijo srednjeveških plemiških dvorov v novem veku, je dvorec **Črni Potok** južno od Šmartna. Stavba novoveškega dvorca je na lokaciji srednjeveškega dvora najbrž nastala sredi 17. stoletja.[117] Nekdanjo podobo stavbe, ki je bila v 18. stoletju temeljito prezidana in povečana, je moč rekonstruirati na podlagi analize tlorisne zasnove in Valvasorjeve upodobitve.[118] To je bila manjša simetrično zasnovana pravokotna podkletena arhitektura, ki je poleg pritličja obsegala še prvo nadstropje in podstrešno poletažo. Njena višina ni presegala višine sedanje stavbe. Geometrično pravilne fasade so bile opremljene z renesančno profiliranimi okenskimi okviri in členjene z naslikanimi pasovi. Stavbo je pokrivala dvokapna streha, ki je bila prirezana na čop. Pred osrednjo vežo je stal sedaj povsem odstranjeni vhodni stolpič, ki je bil pozidan na kvadratnem tlorisu in je malce presegal višino stavbe. V opisani obliki dvorec ni mogel nastati veliko pred sredino 17. stoletja. Vhodni stolpič, ki je imel zlasti dekorativni pomen, je kazal, da je stavba nastala v času, ko se je renesansa prevesila v manierizem. S poudarjenim višjim stolpičem so izpostavili pomen prednje fasade in naglasili celotno stavbo. Stolpič, ki ni imel obrambne funkcije, ampak je bil le simbol moči, je imel enak pomen kot stolpaste oblike srednjeveških dvorov; že na daleč je kazal, da ima stavba funkcijo plemiške rezidence.

117 Prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 517.

118 Valvasor, *Topografija Kranjske. Skicna knjiga*, str. 257. Poznorenesančna stavba, ki je bila v 17. stoletju nekaj časa v lasti Janeza Vajkarda Valvasorja, je bila v prvi četrtini 18. stoletja deležna temeljite prezidave. Takrat so povsem spremenili njeno prvotno podobo iz 17. stoletja. Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 39. S prezidavo so najbrž začeli po letu 1704, ko je lastnik dvorca postal Wolf Herbert baron Apfaltrer. Manj verjetno se zdi, da so prezidavo začeli že v poznem 17. stoletju. V nadstropju izzidka dvorca ob severni steni vzidana manjša kamnita romboidna plošča z vklesanim monogramom IKM (Ana Maksimiljana Moscon?) in letnico MDCXCIII (1693) najbrž dokumentira le neko manjšo adaptacijo. Doslej opravljene raziskave še niso pojasnile, ali je plošča vzidana na primarni lokaciji. Prim. Štopar, *Grajske stavbe* 13, str. 39; Smole, *Graščine*, str. 124. Baročno prezidavo so morda izvedli pod vodstvom arhitekta Carla Martinuzzija (ok. 1673–1726). Prim. Sapač, *Arhitekt Carlo Martinuzzi*, str. 35–37, Sapač, Stavbna zgodovina dvorca Zalog pri Moravčah, str. 139–176; Sapač, Baročni arhitekti, str. 250–252. Enonadstropno pravokotno zasnovo z vhodnim stolpičem v osi stavbe, ki jo kaže Valvasorjeva upodobitev, so takrat temeljito predelali. Podrli so vhodni stolpič in prvotnemu monolitnemu jedru na obeh straneh prizidali novi stavbni krili. Tako je nastala široko zleknjena stavbna gmota na talni ploskvi v obliki črke U. Deloma podkleteno stavbo z devetosno glavno fasado so pokrili s strmo večkapno opečno streho. Dvorec so v celoti na novo fasadirali in preuredili njegove notranje prostore. Hkrati so na novo uredili gospodarski kompleks in parterno oblikovani vrt ob vznožju vzpetine.

Aksonometrični študiji dvorca Črni Potok. Poskus rekonstrukcije podobe v 17. in 18. stoletju (Igor Sapač, 2002).

V času gradnje dvorca Črni Potok se je obdobje plemiških dvorov dokončno izteklo. Pozneje na obravnavanem območju niso več zgradili nobene tovrstne stavbe. V 18. in 19. stoletju je nekdanji pomen plemiških dvorov zašel v pozabo. Ker so bile to majhne in v primerjavi z večjimi gradovi in dvorci dokaj skromne stavbe, se je v zvezi z njimi ohranilo tudi razmeroma malo pisnih virov, ki bi pričali o njihovem nekdanjem pomenu. V premenah časa so mnoge stavbe povsem propadle. Ta zapis je zato v vsakem pogledu lahko le bežni oris, ki želi opozoriti na nekatera ključna vprašanja s tem v zvezi v okviru

obravnavanega območja, pa tudi v okviru širšega slovenskega ozemlja. Raziskave nekdanjega pomena plemiških dvorov v slovenskem prostoru so šele na začetku. Večina stavb nekdanjih dvorov ali njihovih lokacij še ni bila nadrobneje dokumentirana in preučena. Mnoge so ogrožene, saj jih slovenska spomeniška služba ni vpisala v register nepremične kulturne dediščine.[119] Tako denimo na obravnavanem območju niso pravno zavarovani propadajoča stavba dvora Hotič in lokacija nekdanjega dvorca Turn pri Gabrovki. Po drugi strani je nekdanji dvorec Gabrje napačno lokaliziran na lokacijo gradu Šentjurjeva gora in kot takšen celo razglašen za spomenik lokalnega pomena.[120] Pomembni dvorec Črni Potok ni razglašen za kulturni spomenik in je v zadnjih letih žrtev čedalje bolj agresivnih adaptacijskih posegov. Na lokaciji dvora in poznejšega dvorca Grmače je pred nedavnim nastalo naselje stanovanjskih hiš, ki je s svojo arhitekturno zasnovo vse prej kot skladno z okoljem, v katerega je umeščeno.[121] Ker lokacija nekdanjega imenitnega dvorca ni bila pravočasno vpisna v register nepremične kulturne dediščine, pred gradnjo novega naselja niso bile izvedene arheološke raziskave, ki bi mogle odgovoriti na vprašanja v zvezi z domnevnim srednjeveškim dvorom na mestu poznejšega dvorca. Težka gradbena mehanizacija je v nekaj dneh brez usmiljenja uničila vse ostanke zidovja, ki je po medvojnem požigu in povojnem rušenju še ostalo pod površjem zemlje. Prav neverjetno se zdi, da smo v obdobju, ko na gradbiščih novih avtomobilskih cest arheološke ekipe skrbno dokumentirajo sleherno ped zemlje, na Grmačah povsem po nepotrebnem izgubili še zadnji vir podatkov, ki bi mogel pojasniti zapleteno stavbno zgodovino nekoč pomembne in sedaj povsem pozabljene plemiške rezidence. Ta ugotovitev lahko seveda privede zgolj do spoznanja, da bo v prihodnje treba stavbe in lokacije nekdanjih plemiških dvorov bolj ustrezno dokumentirati, zavarovati in preučiti, če ne želimo, da bo ta segment kulturne dediščine dokončno zašel v pozabo.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 176 – Franciscejski kataster za Kranjsko
AS 181 – Reambulančni kataster za Kranjsko
AS 309 – Zbirka zapuščinskih inventarjev
AS 735 – Gospostvo Grmače
INDOK – INDOK center pri Ministrstvu za kulturo Republike Slovenije
Fototeka
Komelj, Ivan: Dolenjski gradovi. Terenski zapiski iz let 1945–1949
Register nepremične kulturne dediščine
KMJ – Knjižnica Mirana Jarca Novo mesto
Posebne zbirke: Fototeka (Zbirka fotografij iz obdobja pred drugo svetovno vojno)
Komelj, Ivan: Dolenjski gradovi. Pretipkani terenski zapiski iz let 1945–1949, zvezki I–XV.
Rokopisni oddelek – mapa CLXVII (Inventarna knjiga rokopisov), Ms 81, št. 1 (leto dobave: 1956)
ZVKDS – Zavod za varstvo kulturne dediščine, Območna enota Ljubljana
Zbirka starih razglednic iz obdobja pred drugo svetovno vojno

OBJAVLJENI VIRI IN LITERATURA

Avbelj, Peter (ur.): *Jubilej župnijske cerkve sv. Martina 1901–2001.* Šmartno pri Litiji : Župnijski urad Šmartno, 2001.
Biller, Thomas in Großmann, Ulrich G.: *Burg und Schlosss. Der Adelssitz im deutschsprachigen Raum.* Regensburg : Schnell & Steiner, 2002.
Blaznik, Pavle: *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500.* Maribor : Založba Obzorja, 1988.
Brilej, Martin: *Spomin na Litijo. Litija in okoliški kraji na starih razglednicah.* Litija : Villa Litta klub Fondacija, 1995.
Cevc, Emilijan: *Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom.* Ljubljana : Slovenska matica, 1981.
Curk, Jože: Delež italijanskih gradbenikov na Štajerskem v XVI. in XVII. stoletju. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta VII, 1965, str. 37–72.

[119] V zadnjih letih je na območju Slovenije propadlo več nekdanjih plemiških dvorov. Najbolj boleče so izgube Robin dvora pri Dravogradu, dvora Thumersfelden oz. Štoka v Vuzenici in dvora Eggenwald v Črešnjevcih pri Gornji Radgoni. Tik pred dokončnim propadom so stavbe dvorov Hotič pri Litiji in Rotenturn ter Šahenturn v Gornji Radgoni. Naglo propadajo tudi razvaline dvora Pakenštajn v bližini Šmartnega ob Paki.

[120] Prim. Odlok o razglasitvi kulturnih spomenikov lokalnega pomena na območju Občine Litija, Ur.l. RS, št. 61/2008–2600; http://rkd.situla.org. Pod evidenčno številko enote 16267 so na Gabrski gori namesto razvalin srednjeveškega gradu Šentjurjeva gora vpisane ruševine graščine Gabrje iz prve četrtine 17. stoletja, ki se v resnici nahajajo okoli 1 km severozahodno od tam.

[121] Na začetku februarja 2009 je gradbeno podjetje Trgograd na lokaciji med drugo svetovno vojno požganega dvorca začelo graditi naselje stanovanjskih hiš. Investitor je bila občina Šmartno pri Litiji, ki pred gradnjo ni poskrbela za izvedbo arheoloških raziskav. Župan občine je bil v tistem obdobju Milan Izlakar. Prim. Bojan Rajšek, Na Grmačah bo zraslo naselje, *Delo*, 19. februar 2009. Prim. *Občina Šmartno pri Litiji, obvestila*, sreda, 11. februar 2009 (*Obveščamo vas, da je občina Šmartno pri Litiji pričela z izgradnjo stanovanjskega kompleksa na Grmačah (18 stanovanj) in sicer na mestu, kjer je nekoč stal grad Grmače. Stanovanja bodo v obliki ličnih stanovanjskih hiš.*) http://www.smartno-litija.si/obvestila/2009/stanovanjski-kompleks-na-grmacah.

Črešnar, Matija in Mlekuž, Dimitrij in Rutar, Gašper in Nadbath, Barbara: Vernek. *Varstvo spomenikov. Poročila*, 46/2009, 2010, str. 404–406.

Črne bukve o delu komunistične osvobodilne fronte proti slovenskemu narodu. Ljubljana 1944.

Djuričič, Goran: *Zasavski gradovi.* Ljubljana, 1992 (diplomska naloga na Fakulteti za arhitekturo Univerze v Ljubljani).

Fister, Peter: *Umetnost stavbarstva na Slovenskem.* Ljubljana : Cankarjeva založba, 1986.

Godec, Ivan: 850 let Litije. *Rast. Revija za literaturo, kulturo in družbena vprašanja*, št. 7/8 (XII. 1995), str. 543–548.

Godec, Ivan: *Litija in reka Sava.* Litija : Center za razvoj, 2008.

Godec, Ivan: *Litija nekoč in danes.* Litija : Košarkaški klub, 1992.

Godec, Ivan: *Litija. Turistični vodnik.* Litija : Turistično društvo, 1997.

Golec, Boris: *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja.* Ljubljana, 1999 (doktorska disertacija na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani).

Golec, Boris: Iz življenja malih graščakov Čopov v obdobju 1748–1848. *Kronika*, 1988, 36, str. 184–194.

Hauptman, Helena: *Gradovi in graščine v litijski občini. Od Verneka do Oble Gorice.* Ljubljana, 1999 (diplomsko delo na Pedagoški fakulteti Univerze v Ljubljani).

Hauptman, Helena: *Od Verneka do Oble Gorice. Gradovi in graščine v občini Litija.* Litija : Villa Litta, 2001.

Iglič, Aleš in Kotnik, Matej: *Breg v Imovici.* Imovica, 2002.

Issleib, Ludwig: Wagensperg. *Blätter aus Krain*, III, 1859, str. 90.

Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine.* Ljubljana : DZS, 1997.

Jug, Stanko: Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, XXIV, 1943, str. 1–61.

Jug, Stanko: Turški napadi na Kranjsko in Primorsko od prve tretjine 16. stoletja do bitke pri Sisku (1593). *Zgodovinski časopis*, 9, 1955, str. 26–62.

Juričić Čargo, Danijela: Graščina Grmače : (1582–1862) 1809–1810 : [Arhiv Republike Slovenije], V: Kolanović, Josip-Šumrada, Janez (ur.), *Napoléon et son administration en Adriatique orientale et dans les Alpes de l'Est 1806–1814.* Zagreb : Hrvatski državni arhiv, 2005, str. 741–742.

Kavčič, Jožica in Kavčič, Jože: *Iz skrinje polhograjske graščine.* Ljubljana : Salve, 2009.

Kohla, Franz X.: *Kärntens Burgen, Schlösser und werhafte Stätten.* Klagenfurt : Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1953.

Komelj, Ivan: Pogonik. Konservatorsko poročilo. *Varstvo spomenikov*, IX, 1962–1964, str. 236.

Komelj, Ivan: Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta I, 1951.

Komelj, Ivan: Utrdbena arhitektura 16. stoletja v Sloveniji. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta VII, 1965.

Kos, Dušan: *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja.* Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1994.

Kos, Dušan: *O melanholiji, karierizmu, nasilju in žrtvah. Tržaška afera Gallenberg 1740.* Koper : Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče : Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2004.

Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja.* Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.

Kos, Milko: *Gradivo za historično topografijo Slovenije I–III.* Ljubljana : Inštitut za občo in narodno zgodovino Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 1975.

Krahe, Friedrich-Wilhelm: *Burgen des deutschen mittelalters. Grundriss-Lexikon.* Würzburg : Flechsig Verlag, 2000.

Krajevni leksikon Slovenije (Roman Savnik ur.). Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1968–1980 (4 zvezki).

Líbal, Dobroslav: *Burgen und Festungen in Europa.* Hanau : Dausien, 1993.

Makarovič, Gorazd: Pričevanje gotskega stolpa Keblja o stanovanjski kulturi. *Etnolog*, 5 (LVI), 1995, str. 143–205.

Moos, Stanislaus: *Turm und Bollwerk. Beiträge zu einer politischen Ikonographie der italienischen Renaissancearchitektur.* Zürich : Atlantis, 1974.

Mušič, Marjan: Rajnik Bogotaj. *Kronika*, 7/1, 1959, str. 50–53.

Neumann, Hartwig: *Festungsbau-Kunst und –Tehnick. Deutsche Wehrbauarchitektur vom XV. bis XX. Jahrhundert.* Bonn : Bernard & Graefe Verlag, 2004.

Otorepec, Božo in Reisp, Branko: *Bogenšperk.* Maribor : Založba Obzorja, 1976 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov 70).

Otorepec, Božo: *Iz zgodovine gradu Bogenšperk.* Litija : Odbor za obnovo gradu Bogenšperk, 1974.

Piper, Otto: *Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen.* München : R. Piper & Co., 1912.

Preinfalk, Miha: Rodbina Apfaltrer. *Gea*, 18, nov. 2008, str. 66–69.
Preinfalk, Miha: Rodbina Gallenberg. *Gea*, 18, maj 2008, str. 68–71.
Preinfalk, Miha: Rodbina Windisch-Graetz. *Gea*, 17, mar. 2007, str. 66–69.
Radics, Peter v.: *Johann Weikhard Freiherr von Valvasor.* Laibach, 1910.
Ramovš, Anton in Vuga, Davorin: *Graščina Polhov Gradec. Kamnita in kulturna dediščina.* Celje : Mohorjeva družba, 2007.
Reisp, Branko in Otorepec, Božo in Godec, Ivan: *Valvasorjev Bogenšperk.* Bogenšperk : Odbor za obnovo gradu Bogenšperk, 1990 (četrti dopolnjeni natis).
Repgow, Eike von: *Der Sachsenspiegel.* Zürich : Manesse Verlag, 1984.
Sapač, Igor: *Arhitekt Carlo Martinuzzi in letna rezidenca družine Strassoldo na Zalogu pri Moravčah.* Ljubljana : samozaložba, 2003.
Sapač, Igor: Baročni arhitekti na Slovenskem. *Arhitektura 18. stoletja na Slovenskem. Obdobje zrelega baroka. Katalog razstave Arhitekturnega muzeja Ljubljana.* Ljubljana, 2007.
Sapač, Igor: Domovanje Petra Pavla Glavarja na Lanšprežu skozi čas. *Peter Pavel Glavar. Zbornik prispevkov iz simpozija. Grm, Novo Mesto, 2009.* Lukovica : Čebelarska zveza Slovenije, 2009, str. 27–51.
Sapač, Igor: *Grad Mirna.* Mirna : Studio 5, 2004.
Sapač, Igor: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. III. Notranjska. Porečje Reke z Brkini.* Ljubljana : Viharnik, 2007 (Grajske stavbe 19).
Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. III. Območje Nove Gorice in Gorice.* Ljubljana : Viharnik, 2010 (Grajske stavbe 22).
Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. IV. Brda in Zgornje Posočje.* Ljubljana : Viharnik, 2011 (Grajske stavbe 23).
Sapač, Igor: *Razvoj grajske arhitekture na Dolenjskem in v Beli krajini.* Ljubljana, 2003 (diplomsko delo na Fakulteti za arhitekturo Univerze v Ljubljani).
Sapač, Igor: Srednjeveški gradovi ob reki Savi med Radečami in Mokricami. *Ukročena lepotica. Sava in njene zgodbe.* Sevnica : Javni zavod za kulturo, šport, turizem in mladinske dejavnosti, 2009, str. 85–101.
Sapač, Igor: Stavbna zgodovina dvorca Zalog pri Moravčah. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta 43, 2007, str. 139–176.
Simoniti, Vasko: *Turki so v deželi že. Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju.* Celje : Mohorjeva družba, 1990.
Simoniti, Vasko: *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju.* Ljubljana : Slovenska matica, 1991.
Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem.* Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1982.
Smole, Majda: Kranjska plemiška družina Apfaltrerjev. *Kronika*, 1970, 18/ 1, str. 24–27.
Stegenšek, Avguštin: *Konjiška dekanija.* Maribor, 1909 (ponatis 2010).
Stopar, Ivan: Architektursymbolik in mittelalterlichen Höfen Sloweniens. *Simbole des Alltags – Alltag der Symbole. Festschrift für Harry Kühnel zum 65. Geburtstag.* Graz : ADEVA, 1992.
Stopar, Ivan: *Gradovi na Slovenskem.* Ljubljana : Cankarjeva založba, 1986.
Stopar, Ivan: Gradovi. *Gotika v Sloveniji. Katalog razstave Narodne galerije v Ljubljani.* Ljubljana : Narodna galerija, 1995, str. 394–400.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Med Polhovim Gradcem in Smlednikom.* Ljubljana : Viharnik, 1998 (Grajske stavbe 8).
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Med Goričanami in Gamberkom.* Ljubljana : Viharnik, 2000 (Grajske stavbe 10).
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Med Bogenšperkom in Mokricami.* Ljubljana : Viharnik, 2001 (Grajske stavbe 13).
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Porečje Temenice in Mirne.* Ljubljana : Viharnik, 2002 (Grajske stavbe 14).
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Bela krajina.* Ljubljana : Viharnik, 2004 (Grajske stavbe 16).
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga. Med Solčavskim in Kobanskim.* Ljubljana : Viharnik, 1993 (Grajske stavbe 4).
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Prva knjiga. Območje Maribora in Ptuja.* Ljubljana : Partizanska knjiga, 1990 (Grajske stavbe 1).
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Tretja knjiga. Spodnja Savinjska dolina.* Ljubljana : Park, 1992 (Grajske stavbe 3).
Stopar, Ivan: *Ostra kopja, bridki meči.* Ljubljana : Viharnik, 2007 (Zbirka Življenje na srednjeveških gradovih na Slovenskem).
Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem Štajerskem.* Ljubljana : Slovenska matica, 1977.
Suhadolc, Urška: Neptunov vodnjak v Polhovem Gradcu. Problem datiranja. *Bilten SUZD*, 9-10 (oktober-december), 2010.
Svoboda, Ladislav in Ulovec, Jiří in Chotěbor, Petr in Procházka, Zdeněk in Fišera, Zdeněk in Anderle, Jan in Slavík, Jiří in Rykl, Miroslav in Durdík, Tomáš in Brych, Vladimír: *Encyklopedie Českých tvrzí.* Praha : Argo, 1998–2000 (2 zvezka).

Šalej, Matjaž in Šterbenk, Emil (ur.): *Šmartno ob Paki. Zbornik raziskovalnega tabora ERICa v letih 2001 in 2002*. Velenje : Inštitut za ekološke raziskave, 2003.

Šumi, Nace: *Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem. Obdobje renesanse. Katalog Arhitekturnega muzeja*. Ljubljana, 1997.

Šumi, Nace: Arhitektura 17. stoletja na Slovenskem. Obdobje med pozno renesanso in zrelim barokom. Katalog Arhitekturnega muzeja. Ljubljana, 2001.

Šumi, Nace: *Arhitektura XVI. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1966.

Šumi, Nace: *Arhitektura XVII. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1969.

Tuulse, Armin: *Burgen des Abendlandes*. Wien-München : Schroll, 1958.

Valvasor, Janez Vajkard: *Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga*. Faksimiliran natis originala iz Metropolitanske knjižnice v Zagrebu. Ljubljana : Valvasorjev odbor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, 2001.

Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Herzogthums Crain, XI. Buch*. Laybach-Nürnberg 1689.

Vuga, Davorin: Neptun iz Grmač. *Rodna gruda*, leto 47, št. 3 (marec 2000), str. 48.

Zadnikar, Marijan: *Z mojih poti. Spomini slovenskega umetnostnega zgodovinarja in konservatorja*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1991.

Zahn, Josef: Gülthöfe. *Styriaca. Gedrucktes und Ungedrucktes zur steierm. Geschichte und Culturgeschichte*. Neue Folge, Graz, 1896.

Zeune, Joachim: *Burgen, Symbole der Macht. Ein neues Bild der mittelalterlichen Burg*. Regensburg : Pustet, 1996.

Železnikar, Janja: Graščina v Polhovem Gradcu. *Arheološki vestnik*, 53, 2002, str. 301–371.

Železnikar, Janja: *Polhograjska graščina*. Ljubljana, 1996 (diplomsko delo na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani).

Žvanut, Maja: *Od viteza do gospoda*. Ljubljana : Viharnik, 1994.

Žvanut, Maja: Okus Jošta Jakoba grofa in gospoda Gallenberškega. *Med srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik*. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. 211–243.

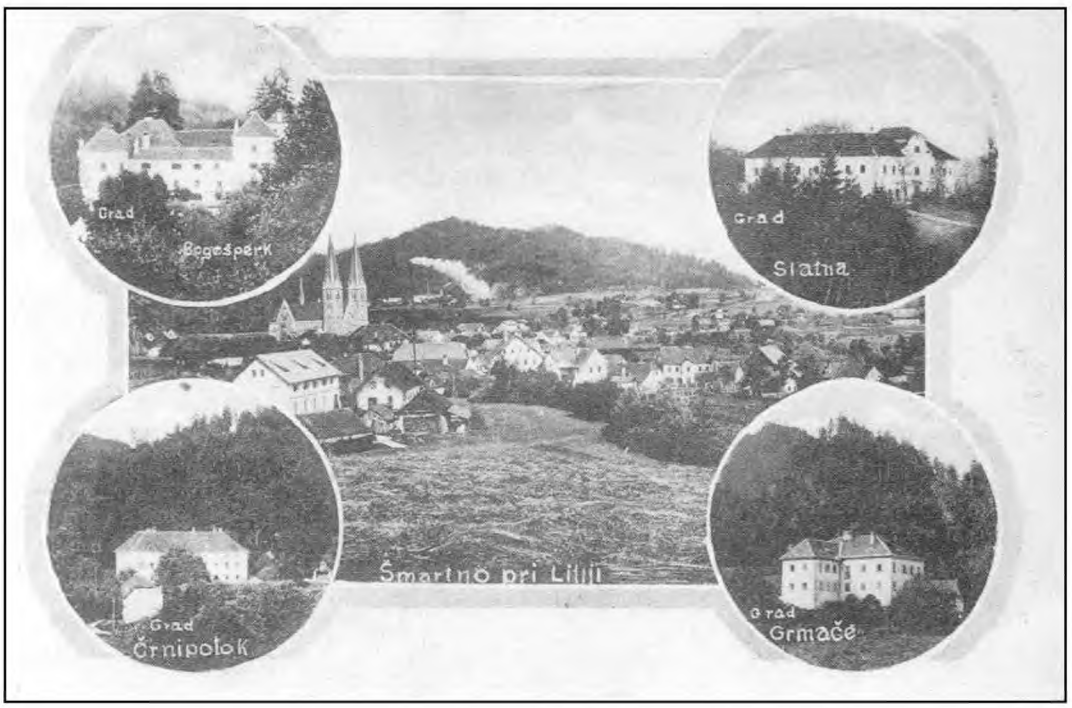
Žvanut, Maja: *Plemiške zgodbe. Kranjsko plemstvo v šestnajstem in sedemnajstem stoletju*. Ljubljana : Viharnik, 2009.

SUMMARY

The problem of the architectural history of medieval noble courts in the area of Litija, Šmartno and Gabrovka

The territory encompassing Litija, Šmartno and Gabrovka was once among the areas most densely dotted with castle buildings in the territory of the present-day Slovenia. Apart from a few fortified ministerial castles, there were a considerable number of unfortified noble courts in the area during the Middle Ages. Just like castles, mansions served as noble residences and centres of estates, with the only difference that they did not have any fortification components and were not more than two-storey buildings. Even though such courts were very common residences of lower nobility and centres of minor feudal estates across the German provinces between the 13th and 15th century, they are rarely mentioned in medieval written sources due to their minor importance in comparison with larger fortified castles. No such building has been entirely preserved in the area concerned or elsewhere in Central Europe. The research shows that most noble courts in the area under discussion, as well as in other parts of the territory of the present-day Slovenia, took the shape of two-storey tower-like two-cell buildings constructed on a rectangular platform measuring approximately 9x15 metres. In the Modern Period all buildings of medieval courts identified in the area concerned were included in the designs of Renaissance mansions of the 16th and 17th century. Therefore, in order to determine the architectural features of medieval courts a careful analysis should be made of the architectural development of mansions into which they were later incorporated. In the case of the area under discussion, this task is relatively difficult, since many buildings were destroyed in the 20th century and can only be analysed on the basis of scarce material remnants as well as written and pictorial sources. Nevertheless, one can safely argue that the designs of medieval unfortified courts were incorporated into Renaissance designs of mansions, such as Pogonik, Turn v Litiji, Knežija, Bogenšperk and Turn pri Gabrovki, and probably also into the designs of mansions of Ponoviče, Grmače and Selo. Only in the case of the former mansion Slatna near Šmartno is it possible to establish that during the construction of its new Renaissance design in the 17th

century, the medieval court was completely demolished and replaced with a new building. Although many medieval courts lost their significance in the 15th century, the fundamental idea of a minor unfortified feudal residence and administrative centre of a small estate remained in existence until the 18th century. Thus, in the 16th and 17th century the area under discussion witnessed the construction of several buildings that illustratively document the architectural development of the idea of medieval noble court in the early Middle Ages. These buildings were of roughly the same size as medieval courts but did not have a tower-like structure.

Šmartno pri Litiji z okoliškimi gradovi na razglednici, odposlani leta 1930 (Brilej, Spomin na Litijo, str. 115).

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 728.83(497.4Litija)
929.5Lichtenbergi

Prejeto: 11. 4. 2011

Lidija Slana

univ. dipl. oec. v pokoju, Brilejeva 6, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: lidija_slana@yahoo.com

Grad Lihtenberk in njegovi lastniki skozi stoletja

IZVLEČEK

Grad Lihtenberk pri Litiji spada med najstarejše gradove na Kranjskem. Postavili so ga vitezi Lichtenbergi, ki so po vsej verjetnosti prišli na Kranjsko kot ministeriali plemenitih Puchsov, ki so v letu 1132 ustanovili samostan Stična. Rodbina Lichtenberg je imela na Dolenjskem precej vasi in kmetij. V 14. stoletju se je ena veja rodbine naselila tudi na Štajerskem in njeni člani so bili vse do leta 1456 v službi Celjskih grofov in izumrli v letu 1541. Moški pripadniki rodbine Lichtenbergov na Kranjskem pa so izumrli v letu 1571 in grad se je dedoval po ženski liniji. Po letu 1634 so ga popolnoma zapustili in kamen uporabili pri dograditvi bližnjega gradu Bogenšperka.

KLJUČNE BESEDE
Grad Lihtenberk, vitezi Lichtenbergi, Kranjsko plemstvo, ministeriali, grofje Višnjegorski, grofje Andeški

ABSTRACT

THE LICHTENBERG CASTLE AND ITS OWNERS THROUGHOUT CENTURIES

The Lichtenberg Castle near Litija is one of the oldest castles in Carniola. It was built by the Knights of Lichtenberg, who most probably settled in Carniola as ministeriales of the noble Puchs, who in 1132 established the monastery in Stična. The Lichtenberg family was in the possession of a considerable number of villages and farmsteads in Lower Carniola. In the 14th century one family branch also settled in Styria; its members remained in the service of the Counts of Celje until 1456 and became extinct in 1541. The male members of the Lichtenberg family in Carniola became extinct in 1571 and the castle was inherited through the female line. After 1634 the Lichtenberg Castle was completely abandoned and its stone was used for the extension of the nearby Bogenšperk/Wagensberg Castle.

KEY WORDS
Lichtenberg Castle, Knights of Lichtenberg, Carniolan nobility, ministeriales, Counts of Weichselberg, Counts of Andechs

Prihod Lichtenbergov na Kranjsko (12. stoletje)

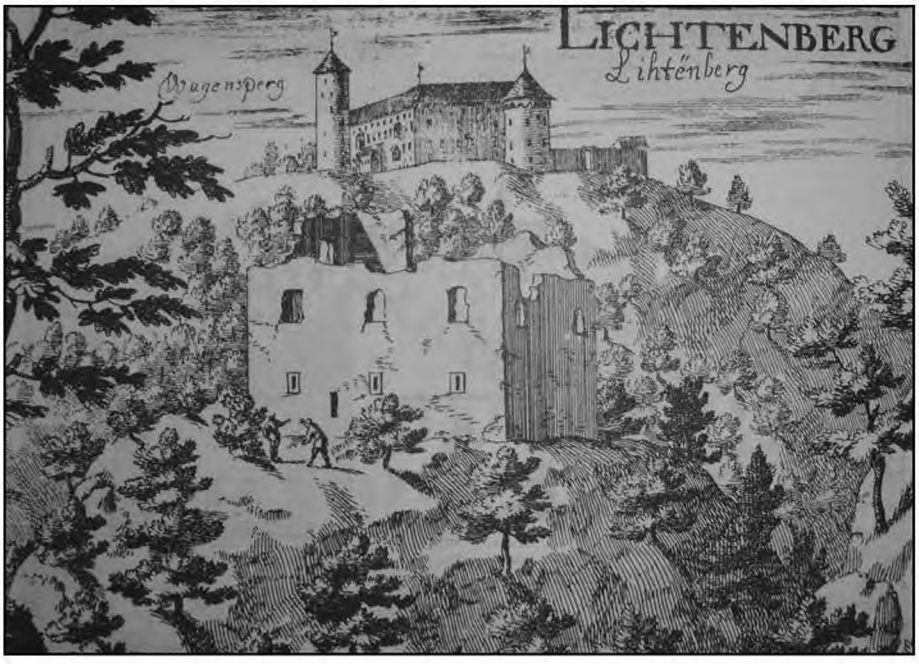
Vse kaže na to, da ima plemiška rodbina Lichtenbergov, ki je gospodarila na Kranjskem več kot sedemsto let, na spodnjem Štajerskem pa okrog sto petdeset let, svoje korenine izven Kranjske. Člani rodbine naj bi prišli na Kranjsko sredi 12. stoletja kot ministeriali svobodnih gospodov iz Puchsa, obenem še z drugimi vitezi, med katerimi so bili tudi Slepšeški, Mehovski in Mirenski.[1]

Bratje Henrik I. Pris, Ditrik in Majnhalm iz Puchsa v zgornji dolini Mure pri Teufenbachu so kot sorodniki grofice Heme Breško-Selške pripadali rodbini savinjskih mejnih grofov in so imeli na Kranjskem ter v Savinjski marki številne posesti, med katere je spadalo bogato gospostvo Višnja Gora s posestjo od Ljubljane do hrvaške meje, s središči in sedeži ministerialov v Lihtenberku, Mirni, Čretežu, Kronovem, Otočcu, Prežeku, Hmeljniku, Šumberku in Mehovem. V fevdu od freisinške škofije so imeli še Gutenwerd (Otok pri Dobravi) na Dolenjskem.[2]

Najmlajši brat Majnhalm je okrog leta 1132 prenesel svoj sedež na Kranjsko in s tem se je rodbina razdelila na kranjsko in štajersko linijo. Henrik I. Pris je po rani smrti brata Ditrika sam vodil štajersko linijo rodbine. Vendar brata nista izgubila stika, očitno sta se zelo dobro razumela in skupaj sta gospodarila nad vsemi posestvi. Njune ministeriale srečamo kot priče v listinah obeh bratov. During z Mirne in Noppo z Lihtenberka sta bila na primer po svojem položaju v seznamu prič v listini Henrika IV. Andeškega iz avgusta 1211 tudi spremljevalca Henrika III. Prisa.[3]

Za upravljanje svojih številnih posesti so teritorialni gospodje potrebovali dobre in zanesljive ministeriale, ki so se nahajali v njihovem spremstvu ter bili stalno pripravljeni na službo in svetovanje svojim gospodom. Kot priče so bili ministeriali navedeni v listinah, ki jih je izdajal njihov gospod in tudi tako so mu izkazovali svojo zvestobo in pripadnost. Ministeriali niso bili samo upravniki gospodovih posesti, posesti so prejemali tudi v fevd in jih zapuščali svojim potomcem ter darovali cerkvenim institucijam za blagor svoje duše. Na dodeljeni posesti so od gospoda prejeli tudi dovoljenje, da si postavijo bivališče, ki je bil ali neutrjen dvor ali v primeru strateških potreb utrjen grad.

Bratje iz Puchsa so imeli zelo dobre odnose z oglejskimi patriarhi, cerkvenimi gospodi na ozemlju južno od Drave.[4] Skupaj s patriarhom Peregrinom so že v letu 1132 sklenili, da bodo v bližini Višnje

Razvalina Lihtenberka v 17. stoletju (Valvasor, Die Ehre XI, str. 338).

1 Komac, *Od mejne grofije*, str. 125.
2 Hauptmann, *Kranjska*, str. 94; Komac, *Od mejne grofije*, str. 124 in zemljevid, str. 127.
3 F. Kos, *Gradivo* V, št. 177, str. 95 (Noppo je kot tretja priča od najmanj sedemnajstih, takoj za Duringom iz Mirne, omenjen le z imenom, vendar se zgodovinarji strinjajo, da je Lihtenberški); Hauptmann, *Kranjska*, str. 95.
4 Sin njihove sestre Heme, poročene z grofom Volfradom iz Trebnjega (Treffen) na Koroškem, je bil oglejski patriarh Ulrik II. v letih od 1161 do 1181.

Gore ustanovili cistercijanski samostan.[5] Morda je prav ta odločitev pospešila Majnhalmovo naselitev v Višnji Gori, kjer je bil pred 1152 pozidan grad. In verjetno je Majnhalm, ki se je s prihodom na Kranjsko pričel imenovati po Višnji Gori, s seboj pripeljal svoje najzvestejše ministeriale, ki so zgradili Lihtenberk, Mirno in druge gradove. Novozgrajeni grad Mirna naj bi budno pazil na pot skozi dolino reke Mirne, Lihtenberk nad Šmartnim, naseljem na desnem bregu Save, pa je imel po svoji legi najprimernejšo nalogo nadzora nad potjo od Save navzdol proti Dolenjski.

Grad Lihtenberk[6] je bil najverjetneje zgrajen pred koncem 12. stoletja in je dal ime gospodom Lichtenbergom.

Izvor plemiške rodbine Lichtenberg

V dolini Labotnice na Koroškem stojijo nad naseljem Šentpavel skromne razvaline gradu Lichtenberg. Zgodnja zgodovina gradu še ni podrobneje raziskana, vendar je domnevno stal že v začetku 12. stoletja. V bližini grajskih razvalin stoji šentpavelski samostan benediktincev, ki ga je leta 1091 ustanovil odvetnik salzburške nadškofije, grof Engelbert I. Spanheimski.

V listinah šentpavelskega samostana iz leta 1201 se nahajata omembi Henrika in Alberta Liechtenbergov, ki sta bila salzburška ministeriala.[7] Koroški grad Lichtenberg, ki ga je imela rodbina Lichtenbergov v lasti do sredine 15. stoletja, je bil močno poškodovan v času kmečkih uporov in kmalu nato zapuščen.[8] Nikjer pa ni najti rodbinske povezave med koroškimi in kranjskimi Lichtenbergi, obe rodbini imata tudi različna grba.

Tudi na južnem Tirolskem je v 13. stoletju stal grad Lichtenberg, čigar razvaline so še vidne. V letu 1513 je po ženski strani prešel z Lichtenbergov na rodbino grofov Khuen-Belasy, v katere posesti je še danes. Glede na dosedanje raziskave tudi tu nič ne kaže na to, da bi bili posestniki tirolskega Lichtenberga v srednjem veku v sorodstvu s kranjskimi Lichtenbergi, bistveno se razlikujeta tudi grba obeh družin. Zanimivo pa je, da sta se v 15. stoletju dve članici te rodbine poročili v tirolski plemiški družini Spaur in Villanders, ki sta bili v naslednjem stoletju prisotni tudi na Kranjskem.[9]

Lihtenberški so bili morda tudi v sorodu s salzburškimi ministeriali iz Rajhenburga, na kar kaže tudi pri slednjih ponavljajoče se ime Prehtel (Prechtel, Prechtlin, Albreht), ki v tistih časih ni bilo zelo pogosto.[10]

Izvor kranjske rodbine Lichtenbergov torej še vedno ostaja zavit v skrivnost. Kot višnjegorski ministeriali so se verjetno pričeli imenovati po novozgrajenem gradu, njihov rod se je nato trdno zasidral pretežno na Kranjskem in se v teh krajih obdržal, od 16. stoletja po ženski liniji, vse do sredine 20. stoletja.

Velike spremembe in izzivi 13. stoletja

Povezavo gospodov Lichtenbergov z Višnjegorskimi dokazuje tudi ponavljajoče se ime glavnega predstavnika rodbine v tem času, Prehtela (Albreht),[11] kajti tudi sin Majnhalma Višnjegorskega se je imenoval Albreht. Do srede 14. stoletja so se na primer zvrstili najmanj trije znani lihtenberški Albrehti. Albreht I. je bil omenjen v 1228,[12] 1244[13] in 1250,[14] Albreht II. v letu 1293[15], Albreht III. v letih od 1337 do 1341.[16] Znana sta tudi dva Verianda in sicer okrog 1200[17] in 1386,[18] Majnhalmov oče pa je bil Veriand.[19] Imeni sta torej ostali v rodbini skoraj dvesto let po izumrtju Višnjegorskih.

Majnhalmov sin Albreht Višnjegorski je umrl okrog 1209 in njegova dedinja je bila hči Zofija, ki se je v letu 1207 poročila z istrskim mejnim grofom Henrikom IV. iz mogočne rodbine Andeških. Njen brat Engelbert je umrl v otroških letih in Zofija je postala dedinja vse obsežne višnjegorske posesti na Kranjskem in v Marki,[20] ki so s poroko pripadle rodbini Andeških. Zofija in Henrik sta po smrti Henrika III. Prisa (1211) podedovala še vso štajersko posest Puchsov.[21]

Višnjegorski ministeriali so po Zofijini poroki postali sicer uradno ministeriali Andeških, vendar so sestavljali pretežno njeno spremstvo in se z mi-

5 Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 61–71.
6 V virih zapisan kot Li(e)chtenberch, Liechtemberch, Lyetemberch, Liehtenberch, Liechtenberg.
7 MDC III, št. 1504, str. 586.
8 Kohla, *Kärntner Burgenkunde*, str. 186 *(»ein öd Schloß«)*.
9 ZAL, LJU 340, šk. XXII, geslo Lichtenberg.; http://austroarchiv.com: Ekkehard Villanders je bil poročen z Elizabeto Lichtenberg, Hans, prvi baron Spaur, pa z Vereno (Frene) Lichtenberg.
10 D. Kos, *Vitez in grad*, str. 172, 256–257.
11 Prav tam, str. 171.
12 UBKr II, št. 54, str. 38–39; št. 55, str. 39; št. 56, str. 39–40; F. Kos, *Gradivo* V, št. 481, str. 239–240; št. 482, str. 240, št. 483, str. 240; Bernhard, *Documenta Patriarchalia*, št. S 17, str. 284–286.
13 UBKr II, št. 128, str. 96–97; F. Kos, *Gradivo* V, št. 836, str. 396; Bernhard, *Documenta Patriarchalia*, št. P 33, str. 224–226.
14 ARS, AS 1063, ZL 1250 VIII. 12; UBKr II, št. 169, str. 132–133; Baraga, *Gradivo* 6/1, št. 112, str. 130, št. 124, str. 143–144.
15 TEA, št. 416, str. 195; D. Kos, *Vitez in grad*, str. 172.
16 GSZ, 1337 IV 24; ARS, AS 1063, ZL 1341 X. 18; D. Kos, *Vitez in grad*, str. 142.
17 Baraga, *Gradivo* 6/1, št. 113 (lat. verzija) in 113a (nem. verzija), str. 131, 133; Komac, *Od mejne grofije*, str. 125; Grebenc, *Stična*, št. 34, str. 22 in str. 184.
18 Baraga, *Kapiteljski arhiv*, št. 16 in 17, str. 55.
19 Hauptmann, *Grofovi Višnjegorski*, str. 224–238.
20 (Slovenska) Marka = pretežni del današnje Dolenjske jugovzhodno od Ljubljane vse do Gorjancev.
21 Hauptmann, *Kranjska*, str. 105.

nisteriali Andeških, ki so prišli večinoma z Bavarskega in so bili ustaljeni na Gorenjskem, niso pretirano družili. Zofija je imela okrog sebe tradicionalne ministeriale svoje hiše, gospode Višnjegorske, Hohenauske, Čreteške, Kronovske, Prežeške, Mokronoške, Slepšeške, Šumberške, Hmeljniške in seveda Lihtenberške.[22] Ti ministeriali so bili od časa do časa tudi v spremstvu njenega moža in verjetno so tudi Lihtenberški z njim preživljali kalvarijo njegovega državnega preklica, ko je bil v letu 1208 obtožen sodelovanja pri umoru kralja Filipa Švabskega, ter vse do njegove smrti v letu 1228.[23]

V januarju 1223 se v Henrikovi listini, s katero je daroval cerkvi sv. Marije v Diessenu šest kmetij na Slapu blizu Vipave, kot priča omenja Noppo z Lihtenberka (*Noppo de Lihtenberc*),[24] v letu 1228 pa je bil Henriku za pričo Albreht (I.) z Lihtenberka. Henrik je malo pred smrtjo, ki ga je doletela 18. julija 1228, podelil posest samostanoma v Ambrasu pri Innsbrucku in v Benediktbeuernu na Bavarskem. Albreht se je v prvi listini imenoval *Prehtilinus de Liehtenberch*, v drugi listini pa *Albertus Prehteli de Lichtenberch*.[25]

Ž. c. Šmartno pri Litiji: grb družine Lichtenberg – detajl z nagrobnika Erazma II. Lichtenberga (foto: Lidija Slana).

22 Komac, *Od mejne grofije*, str. 106.
23 Schütz, Henrik Istrski, str. 123–132.
24 UBKr II, št. 43, str. 32; Kos, *Gradivo* V, št. 371, str. 192.
25 UBKr II, št. 54, str. 38–39; št. 55, str. 39; št. 56, str. 39–40; F. Kos, *Gradivo* V, št. 481, str. 239–240; št. 482, str. 240.

Albreht I. (*Albertus Prechteli de Lichtenberch*) je bil v letu 1228 tudi priča v listini Henrika Andeškega, s katero je ta samostanu v Stični podelil posest v Stojanskem vrhu (Stehanji vasi), v Veliki in Mali Loki, mlin pri Toplicah, dve hubi pod Gorjanci (*ultra montem citra Hungariam*) v Beli krajini ter desetino od 15 hub na hribu pri Volavljah.[26]

Ministeriali so imeli ponavadi v grbu znak svojega gospoda in tudi Henrikovo spremstvo se je kitilo z andeškim orlom, ki je kasneje postal grb vojvodine Kranjske. Čeprav so imeli v 14. stoletju Lihtenberški več različnih grbov, je v naslednjih stoletjih kot grb rodbine Lichtenberg prevladal rdeči ptič, ki po barvi spominja na andeškega orla, vendar nima v vseh upodobitvah heraldične oblike orla. Ne glede na to je v vseh dokumentih naveden kot »orel«.[27]

Henrik IV. Andeški je umrl brez potomcev in andeška posest se je razdelila. Leto dni po njegovi smrti se je petnajstletna Agneza, hči njegovega brata Otona VII., vojvode Meranskega, poročila z devetnajstletnim Friderikom II. Babenberžanom, ki je naslednje leto nasledil očeta, avstrijskega vojvodo Leopolda VI. Slavnega. Andeške posesti, ki so obsegale večino današnje Gorenjske s središčem v Kamniku, so kot Agnezina dota pripadle njenemu možu. Zofija je začasno še zadržala pretežni del svoje dote – višnjegorske posesti, v letu 1230 pa jih je prodala svaku vojvodi Otonu in odšla v benediktinski samostan Admont na Zgornjem Štajerskem, ki je bil ustanovljen v letu 1074 na posesti sv. Heme. Umrla je v letu 1256 in je pokopana v stiškem samostanu, prav tako kot njen mož, brat, starša in stara starša, skratka, celotna dinastija grofov Višnjegorskih je tu našla poslednji počitek.[28] Agnezin oče Oton VII. Meranski je umrl že v letu 1234 in Friderik II. je s pomočjo Agnezine dediščine postal eden največjih teritorialnih gospodov na Kranjskem.[29]

Andeška in višnjegorska posest pa se v letu 1230 ni razdelila le na dva dela, ministerialni grad Lihtenberk s svojimi prebivalci namreč ni pripadel niti Friderіku II. Babenberžanu niti Otonu Meranskemu. Vmešal se je nihče drug kot mogočni oglejski patriarh Bertold (1182–1251), najmlajši brat Henrika IV. Andeškega in eden najbolj uspešnih diplomatov svojega časa. Po svoji funkciji kot patriarh je bil tudi mejni grof na Kranjskem in v Istri. Iz višnjegorske in andeške dediščine je zahteval in dobil gradove Lihtenberk, Vernek in Mirno s pripadajočimi ministeriali ter Slovenj Gradec.

26 UBKr II, št. 56; F. Kos, *Gradivo* V, št. 483, str. 240; Bernhard, *Documenta Patriarchalia*, št. S 17, str. 284–286.
27 D. Kos, *Vitez in grad*, str. 171; heraldični orel mora biti povsem simetrična figura, lihtenberški »orel» pa ima trup zasukan v desno, prav tako nogi (glej: http://www.grboslovje.si/figureorel.php).
28 Komac, *Od mejne grofije*, str. 124.
29 Prav tam, str. 86, 100–101.

Ministeriali s teh gradov so bili odslej v Bertoldovem spremstvu, ki je bil tudi posvetni knez z mejno-grofovsko oblastjo ter obširnimi lastnimi posestvi in se je zlasti po državnem preklicu v letu 1236 nad Friderikom II. Babenberžanom, možem nečakinje Agneze, pogosto mudil v slovenskem delu svojega ozemlja, torej na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem. Bil je cerkveni poglavar, deželni knez in zemljiški gospod, po izjavah sodobnikov markantnega videza. V svoji dolgi vladavini, ki jo je nastopil pri šestintridesetih letih, si je zelo prizadeval za večjo oblast posvetne države patriarhata, ki je v njegovem času doživela največji razcvet. V letu 1238 je sedež patriarhata prenesel iz Ogleja v Videm.[30] V njegovem spremstvu je bil tudi Albreht I. z Lihtenberka. V maju 1244 je bil Albreht (*Prehtelinus de Liehtenberch*) priča v listini, sestavljeni v Tolminu, s katero je patriarh Bertold jamčil Hermanu (II.) Ortenburškemu 1000 breških novcev za osvoboditev grofa Ulrika (II.) s Strmca.[31]

V mesecu avgustu 1250 je oseminšestdesetletni patriarh Bertold med bivanjem v Stični potrdil posestne listine kostanjeviškega in stiškega samostana. V prvi listini, izdani 12. avgusta, je potrdil kostanjeviškemu samostanu vse desetine, ki mu jih je bil podaril koroški vojvoda Bernard. Med pričami je bil naveden Albreht I. z Lihtenberka (*Prechtelinus de Lyetemberch*).[32] Albreht I. je bil decembra tega leta v Ogleju in je nastopil kot priča pri patriarhovi zastavitvi nekih posesti grofu Ulriku s Strmca na Koroškem.[33]

V drugi listini, izdani v Stični 13. avgusta 1250, je patriarh potrdil vse poimensko navedene posesti, ki jih je samostan Stična pridobil z ustanovami, zamenjavami in nakupi v času do leta 1250. Posesti so bile zapisane kronološko, tako da pomeni zaporedna številka 15, kjer je navedeno, da je Veriand (oz. Wertrand) Lichtenberg zamenjal vas s štirimi kmetijami v Dolu za stiško vas Kostrevnico, čas okrog leta 1200.[34]

Veriand je bil torej prvi Lichtenberg, omenjen na Kranjskem in po vsej verjetnosti je bil tudi graditelj Lihtenberka. Grad Lihtenberk je bil sicer v pisnih virih kot »*castrum Liechtenberch*« omenjen šele v letu 1250, ob sklenitvi zavezništva med patriarhom Bertoldom in Ulrikom, sinom koroškega vojvode Bernarda Spanheima, proti grofu Majnhardu III. Goriškemu.[35]

Z zaporedno številko 32 je bila v drugi patriarhovi listini s 13. avgusta 1250 označena darovnica Noppa (oz. Poppa)[36] Lichtenberga, s katero je podaril samostanu pet kmetij pri Bratencah pri Temenici, ki so bile neki neimenovani osebi zastavljene za 10 mark in jih je moral samostan še odkupiti.[37] Noppo je bil omenjen kot priča v listini Henrika IV. Andeškega leta 1211[38] in leta 1223.[39]

V letu 1251, ko je kot zadnji moški član rodbine Andeških umrl eden najvplivnejših patriarhov v zgodovini Ogleja, je bila šestintridesetletna nečakinja Agneza že vdova po vojvodi Frideriku II. Babenberškem, ki je padel v bitki v letu 1246, ter od 1248 poročena z Ulrikom III., sinom koroškega vojvode Bernarda II. Spanheima. S tem zakonom je nekdanja andeška in višnjegorska posest pripadla Spanheimom, ki so si prav tako želeli postati »gospodje Kranjske«.

Ministeriali, ki so bili pripadli Babenberžanu, so morali spet menjati gospodarja, Lihtenberški, Verneški in Mirenski pa so bili že dolga leta v varnem zavetju Ogleja in so upali, da se še dolgo ne bo nič spremenilo. Žal jih burne borbe za oblast, ki so se dogajale v drugi polovici 13. stoletja, niso obšle. Kmalu so se tudi oni znašli v središču dogajanja.

Po Bertoldovi smrti so si Spanheimi, ki niso priznali oglejske dediščine, enostavno prilastili oglejske posesti na Kranjskem. Ulrik je Vernek porušil in v neposredni bližini Lihtenberka zgradil grad Jablanico, ki je pomenila konkurenco Lihtenberku. O tem, da bi porušil tudi Lihtenberk, ni podatkov, morda po njegovem mnenju ni imel take strateške lege kot Vernek ob reki Savi. S temi posegi pa je Ulrik prekršil sporazum, sklenjen s patriarhom v letu 1250, v katerem je bil obljubil, da si ne bo prilaščal pravice nad ljudmi in posestmi, ki so pripadali gospostvom Mirna, Vernek in Lihtenberk.[40] Zlepa ali zgrda si je nameraval prisvojiti andeško in višnjegorsko dediščino, z namenom oslabitve položaja Ogleja na Kranjskem in z željo po lastni uveljavitvi deželnega gospostva na Kranjskem.[41]

Začasen mir je prinesla šele pogodba med Ulrikom in patriarhom Gregorjem di Montelongom, sklenjena v Čedadu v novembru 1261, tako imenovani Čedadski mir, po katerem bi moral Ulrik patriarhu vrniti vse zasedene posesti, spet pozidati Vernek, druge posesti naj bi dobil v fevd. Ulrik je dobil sodno oblast nad celotno Kranjsko, razen nad

30 Okoliš, Patriarh Bertold, str. 165–184.
31 UBKr II, št. 128, str. 96–97; F. Kos, *Gradivo* V, št. 836, str. 396; Bernhard, *Documenta Patriarchalia*, št. P 33, str. 224–226.
32 ARS, AS 1063, ZL 1250 VIII. 12; UBKr II, št. 169, str. 132–133; Baraga, *Gradivo* 6/1, št. 112, str. 130.
33 Baraga, *Gradivo* 6/1, št. 124, str. 143–144.
34 Baraga, *Gradivo* 6/1, št. 113 (lat. verzija) in 113a (nem. verzija), str. 131, 133; Komac, *Od mejne grofije*, str. 125; Grebenc, *Stična*, št. 34, str. 22 in str. 184.
35 Baraga, *Gradivo* 6/1, št. 118, str. 136–138.
36 Ime Poppo je navedeno v latinski verziji listine z 13. avgusta 1250, ime Noppo pa za isto osebo v nemški verziji dokumenta.
37 Baraga, *Gradivo* 6/1, št. 113 in 113a, str. 132 in 133; Grebenc, *Stična*, št. 34, str. 24 in str. 189–190.
38 UBKr II, št. 21, str. 14; F. Kos, *Gradivo* V, št. 177, str. 95.
39 UBKr II, št. 43, str. 32; F. Kos, *Gradivo* V, št. 371, str. 192.
40 Baraga, *Gradivo* 6/1, št. 118, str. 136–138.
41 Komac, *Od mejne grofije*, str. 168–172.

oglejsko posestjo ter njenimi ministeriali in kosezi v okolici Mirne in Lihtenberka.[42]

Agneza Andeška je umrla v januarju 1263 in je pokopana v Stični, njen sin Henrik je umrl leta 1259 in je pokopan v kostanjeviškem samostanu, hčerka, ki je tudi umrla v otroških letih, pa je pokopana v vetrinjskem samostanu.[43] Ulrik III., zadnji moški posvetni član rodbine Spanheimov, je umrl leta 1269 in koroški vojvoda ter gospod Kranjske je na podlagi dedne pogodbe postal njegov bratranec, češki kralj Otokar II. Přemysl. Ta je po pogodbi dobil vso andeško-višnjegorsko in spanheimsko dediščino.[44]

Ministeriali na oglejskih posestih pa še niso imeli miru. Lihtenberk je bil pod Otokarjem spet v nevarnosti. Njegovega gradiščana Lichtenberga naj bi Otokar v letu 1270 za nekaj časa celo zaprl v ječo, ni pa verjetno, da je bil grad tudi porušen, čeprav Valvasor nekaj takega omenja.[45]

V letu 1274 je patriarh Rajmund della Torre od Otokarja med drugim zahteval vrnitev gradov na Kranjskem,[46] (med njimi nedvomno tudi Verneka, Mirne in Lihtenberka), ko pa je moral Otokar v letu 1276 kralju Rudolfu Habsburškemu vrniti vse posesti, razen Češke in Moravske, je patriarh spet razpolagal z Lihtenberkom.[47] Zanimivo je, da se od 1261 do 1288 niti grad Lihtenberk niti plemiči Lichtenbergi v ohranjenih oglejskih listinah nikjer ne omenjajo, čeprav so na gradu prebivali in skrbeli za gospodarske zadeve, saj ime Albreht kaže na kontinuiteto rodu. V fevdu so imeli tudi precej posesti, s katero je bilo treba gospodariti, Oglej pa je po vsej verjetnosti skrbel za vojaško upravo. Grad je namreč do okrog leta 1288 upravljal Bertold s Soffumberga v Furlaniji, ki je upravljal tudi Mirno.[48] V letu 1288 je moral patriarh spet zahtevati vrnitev zgoraj naštetih posesti od koroškega vojvode Majnharda IV. Goriško-Tirolskega, ki je bil tudi zastavni gospod Kranjske in si je grad okrog leta 1288 enostavno prilastil.[49] Gotovo je grad patriarhu le pomenil določeno strateško vrednost, saj je stal blizu poti med Savo in dolino reke Krke.

Očitno je patriarh v letu 1293, ko je umrl Albreht (*Prehtlin*) II. Lichtenberg, že spet imel Lihtenberk, kajti grad je podelil v varstvo dvema plemičema z Bleda, Gebhardu Panini in Rochlepu, možema Albrehtovih hčera, Judite in Tugent.[50] Oba sta prejela varstvo gradu v imenu žena in njunih dedičev, kar pomeni, da je na gradu prebivalo več družin in tudi rod Lichtenbergov se je nemoteno nadaljeval po Albrehtovem nasledniku Albrehtu III., ki je bil v letu 1293 verjetno še mladoleten. Patriarhi so grad podeljevali v varstvo po grajskem fevdnem pravu (*feudum habitantiae*), torej v pogodbeno grajsko upravo. Plemič je moral na gradu dejansko prebivati, drugače je fevd izgubil.[51]

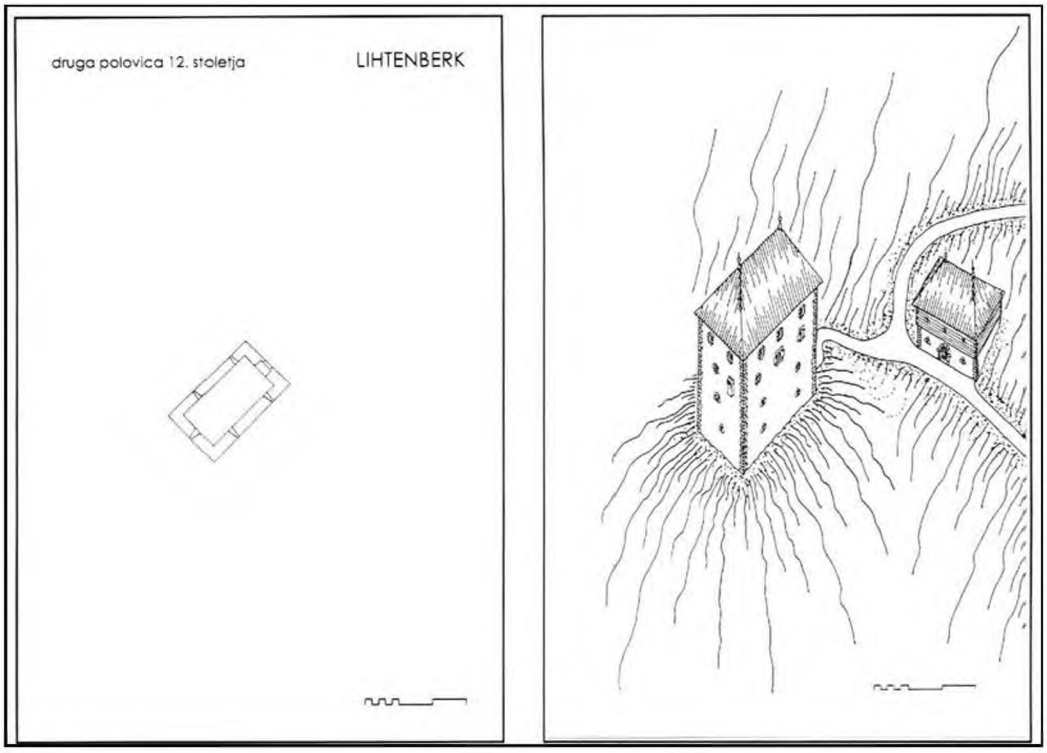
Oglej je nato grad Lihtenberk obdržal do leta 1445, ko se je patriarh Ludvik III. Scarampi Mezzarota odpovedal posvetni oblasti.[52] Izjema je bilo le 30 let med novembrom 1305 in 1335, ko sta imela Lihtenberk (*Lyetemberch*), Mirno (*Neydeck*), Vernek (*Werdeneck*) in še nekaj drugih oglejskih gradov v zastavi koroška vojvoda Henrik in Oton Goriško-Tirolska, vključno s posestjo in vsemi pravicami.[53]

Življenje na Lihtenberku v 14. stoletju se umiri

Ko je Valvasor opisoval Lihtenberk, ki naj bi ga gospodje Lichtenbergi imeli »dolga leta v mirni lasti«,[54] vseh teh političnih pretresov v 13. stoletju gotovo ni podrobneje poznal ali pa jih ni upošteval. Verjetno je bilo naslednje stoletje bolj mirno, če izvzamemo veliko lakoto v Evropi v začetku stoletja (1315–1317) ter epidemijo kuge, ki je sredi stoletja zdesetkala evropsko prebivalstvo in tudi Kranjski ni prizanesla. Na političnem področju je to stoletje zaznamoval prevzem neposredne oblasti Habsburžanov nad Kranjsko v letu 1335 in njihovo postopno širjenje proti morju ter vzpon Celjskih grofov, ki je za kratek čas temeljito spremenil razmerje politične moči na tem ozemlju in je ob koncu stoletja nekoliko vplival tudi na nadaljnjo usodo rodbine Lichtenbergov.

Lichtenbergi so v 14. stoletju živeli razmeroma mirno in skrbeli za svoje posesti ter za blagor svoje duše. Kot njihovi predniki izpred dvesto let so prodajali, kupovali in menjali zemljišča in kmetije ter bili tudi dobrotniki cerkve, posebno stiškega samostana. In kako je izgledal njihov grad, o katerem danes skorajda ni več sledu? Na podlagi skromnih ostankov se da sklepati, da je bil Lihtenberk visoka trdna hiša, pozidana na precej strmi kopi v približno pravokotnem tlorisu v izmeri okoli 9 krat 18 metrov. Prvotno je poleg pritličja stavba obsegala še tri nadstropja in je bila pokrita s štirikapno streho. Predgradje je bilo urejeno na drugi strani grajskega jarka, tam, kjer je še danes ohranjena razvalina mlajše gospodarske stavbe.[55]

42 Prav tam, str. 170–175.
43 Jaksch, *Geschichte Kärntens*, str. 38.
44 Komac, *Od mejne grofije*, str. 225–229.
45 Valvasor, *Die Ehre*, X, str. 224.
46 MDC V, št. 151, str. 102.
47 D. Kos, *Vitez in grad*, str. 171.
48 Prav tam, str. 172.
49 MDC VI, št. 79, 81, str. 54–55; Komac, *Od mejne grofije*, str. 175 (op. 784).
50 TEA, št. 416, str. 195; D. Kos, *Vitez in grad*, str. 172.
51 D. Kos, *Vitez in grad*, str. 63, 171. V literaturi je nekaj napačnih navedb, da sta imeli sestri Judita in Tugent Liechtemberg, soprogi Rochlepa in Gebharda z Bleda, v letu 1293 v »*feudum habitantiae*« grad Lože/Leitenburg (Štupar-Šumi, Stavbna dediščina, str. 607; Sapač, *Grajske stavbe* 20, str. 18).
52 Skubic, *Ribnica*, str. 28–29.
53 MDC VII, 1961, št. 310, str. 118–120.
54 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 339.
55 Sapač, *Razvoj grajske arhitekture*, str. 20; Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 85.

Lihtenberk ok. leta 1200 (Sapač, Razvoj grajske arhitekture).

Iz malo ohranjenih listin tega obdobja je razvidno, da so imeli Lichtenbergi posest po vsej Dolenjski. Skoraj nemogoče je iz vse množice imen razpoznati natančne družinske povezave med njimi, zato bodo v nadaljevanju pri tem prisotne tudi nekatere domneve, podprte s kombiniranjem ter usklajevanjem podatkov iz različnih virov.

Viljem z Lihtenberka (*Wilhalm von Liechtenberch*) je bil v letu 1335 za pričo Vošalku s Štrasberka in ženi Agnezi, ki sta prodajala tri hube na Poljanah in pri Mirni peči.[56] Margareta, hči Lovrenca Auersperga, ki naj bi umrl leta 1350, naj bi bila poročena z »nekim« Lichtenbergom. Morda je bil to ravno Viljem.[57]

Vsi člani rodbine pa niso imeli zanimanja za mirno družinsko življenje. Pustolovska žilica jih je gnala v svet in najbolj pogost način potovanja po svetu je bil služenje v kakšni najemniški vojski. Palman Lichtenberg naj bi bil poveljnik najemniških plačancev, ki so v letu 1337 pod grofom Friderikom Ortenburškim služili srbskemu despotu Dušanu Silnemu.[58] Pilgrim, duhovnik v Paternionu na Koroškem, je bil omenjen v avgustu 1338.[59] Zelo verjetno sta Palman in Pilgrim pripadala rodbini koroških Lichtenbergov, kajti njuna neposredna povezava s kranjskim Lihtenberkom nima trdne osnove.

Jurij I. (*Georg*) in Albreht III. (*Prichtel*) z Lihtenberka sta bila v letu 1337 priči Leopoldu iz Dan, ki je stiškemu samostanu prodal tri hube blizu Metnaja.[60] Zanimivo je, da je imel ta Albreht v grbu iz trohriba rastočo jablano, polno jabolk, ki je bila značilnost grba bližnjih Jablaniških (Apfaltrerjev).[61] Gotovo je bil z Jablanico nekako povezan, saj je bil v letu 1341 omenjen tudi tam.[62]

Albreht in Jurij sta imela več sinov. V primeru, da so bili Albrehtovi sinovi Veriand, Grifo (Grajf) in Gašper, je moral biti Bertold sin ali Jurija I. ali Viljema, kajti Bertold in Grifo, ki sta bila v letu 1393 solastnika gradu, sta bila bratranca. Jurij II. je bil mogoče sin Jurija I.[63]

Bertold »*Lichtenberger*« in žena Ana sta v letu 1371 prodala kovaču Štefanu zemljišče za mlin pri Šentjerneju.[64] Zanimivo je, da Bertold ni imel lastnega pečata, listino sta pečatila priči Herman Čre-

56 Bizjak, Preinfalk, *Turjaška knjiga listin* I, št. 56, str. 112–114.
57 Hübner III, tab. 758.
58 Kosi, *Potujoči*, str. 77. Drugi viri postavljajo viteza Palmana na Štajersko, najprej v službo Habsburžanov, nato v službo Dušana Silnega in njegove sestre Jelene (http://de.wikipedia.org/wiki/Palman_Bracht).
59 Otorepec, Gradivo – Videm, št. 838, str. 170; Jakič, *Gradovi*, str. 445.
60 GSZ, 1337 IV 24.
61 ARS, AS 1063, ZL 1350 XI. 23.; D. Kos, *Vitez in grad*, str. 172.
62 ARS, AS 1063, ZL 1341 X. 18.; D. Kos, *Vitez in grad*, str. 142.
63 ARS, AS 309 XXIX/L, Erazem Lichtenberg, poročno pismo Jurija iz l. 1363 (št. 28).
64 Bizjak, Preinfalk, *Turjaška knjiga listin* I, št. 183, str. 248.

teški in Ulrik Turner. Žena Ana naj bi bila iz rodu štajerskih plemičev Teuffenbachov.[65] Verjetno je bil Bertold prvi Lichtenberg, ki se je povezal s štajerskimi plemiči, kar je pospešilo ustanovitev štajerske veje rodbine v naslednjih letih. V letu 1393 sta Bertold in Ana stiškemu samostanu podarila dve kmetiji v Regrči vasi v šmihelski župniji.[66]

Veriand z Lihtenberka, ki je bil poročen s Floro, po vsej verjetnosti sestro Lovrenca I. s Hmeljnika, je umrl pred letom 1386. V tem letu je verjetno umrla tudi Flora, saj je njen nečak Lovrenc II. Hmeljniški v juniju tega leta izpričal glede kmetije v Hrastju, ki jo je njegova pokojna teta Flora (*mein müm Florey ... selig*), vdova Verianda Lihtenberškega (*Weryants des Lichtenberger*), podarila župniku iz Mirne peči, da se je z župnikom povsem poravnal. Lovrenc je namreč od župnika za kmetijo prejel osem mark beneških šilingov, kmetija sama pa je lahko za vedno ostala v župniji.[67] Isti dan sta Herman in Viljem, grofa Celjska, to poravnavo potrdila in zapečatila.[68]

Jurij iz Mačkovca (*Katzendorf*) pri Žužemberku, ki je v letih 1490–91 cerkvenim ustanovam v Novem mestu, tik pred ustanovitvijo novomeškega kapitlja, prodal precej posesti v tamkajšnji soseščini, naj bi bil po ženski strani potomec vitezov Lichtenbergov.[69]

Drugi sin Albrehta III., Gašper z Lihtenberka, je imel dve hčeri, ki sta bili njegovi dedinji. Prva je bila Agneza, poročena z Burkhardom Holzhausnom, ki je bil celjski glavar v Postojni,[70] druga neimenovana hči naj bi bila poročena z Bertoldom iz Sušja (*von der Dürr*).[71]

Bertold in njegov bratranec Grifo sta bila v letu 1393 navedena kot solastnika Lihtenberka.[72] Grifo (*Greyff der Lyechtenberger*) in žena Diemuta (*Dyemot*) sta v letu 1396 prodala hubo v Brezovem bratovščini cerkve sv. Nikolaja v Novem mestu za osemnajst in pol marke beneških šilingov. Kmetija je bila namenjena za luč pri sv. Nikolaju in za druge cerkvene potrebe. Grifo si je zase in za svoje dediče zagotovil zavetništvo nad podarjeno kmetijo, kar je Lichtenbergom vsako leto prinašalo mernik ovsa in dve kokoši.[73]

Družinske zdrahe v 15. stoletju

V letu 1406 so bili kot dediči gradu in posesti imenovani le trije Lichtenbergi, Nikolaj, Grifov sin, njegov brat Janez in njun bratranec Erazem I. Iz tega leta je namreč ohranjen popis celotne posesti Lichtenbergov, ki je bila oglejski fevd. Oglejski patriarh Anton II. Panciera je 1. aprila 1406 v Vidmu svojemu zvestemu fevdniku Nikolaju, ki je po patriarhovih besedah izviral iz plemenitemu rodu Grifa Lichtenberga (*Graÿsi von Liechtenberg*), njegovemu bratu Janezu (*Johan*) in bratrancu Erazmu (*Erasm*) ter njihovim dedičem, potrdil vse fevde, ki so jih imeli že njihovi predniki.[74] Ti fevdi so bili: grad Lihtenberk z vsem, kar mu pripada, 2 hubi in polovica lastnine s prodajno pravico v »Saiffridsoll«, 4 hube in mlin v Selih (*Gestiecz*), 2 hubi v Lupinici (*Lupinicz*), huba v Žnidarju (*Snaydenberg*), huba v Libergi (*Wilpurchgschies*), huba v Jablanici (*Aphalter*), 3 hube in desetina v Gobi (*Schwainperg oz. Schwamperg*), huba v Vodicah (*Wodicz*), huba v Brezjah (*Fresaw*), 2 hubi na Šentjurski gori (*S. Jorgenperg*), huba v Preski (*Princzkha*), 3 hube in vinska gorica v Jelši (*Erlaw*), 4 hube in ribolov v Hotiču (*Goticz*), huba in mlin v Blagovici (*Glogouicz*), desetina v Logu (*Auen*) in v Šmartnu (*Sand Merthen*), 7 hub v Polšniku (*Philcperg*).[75]

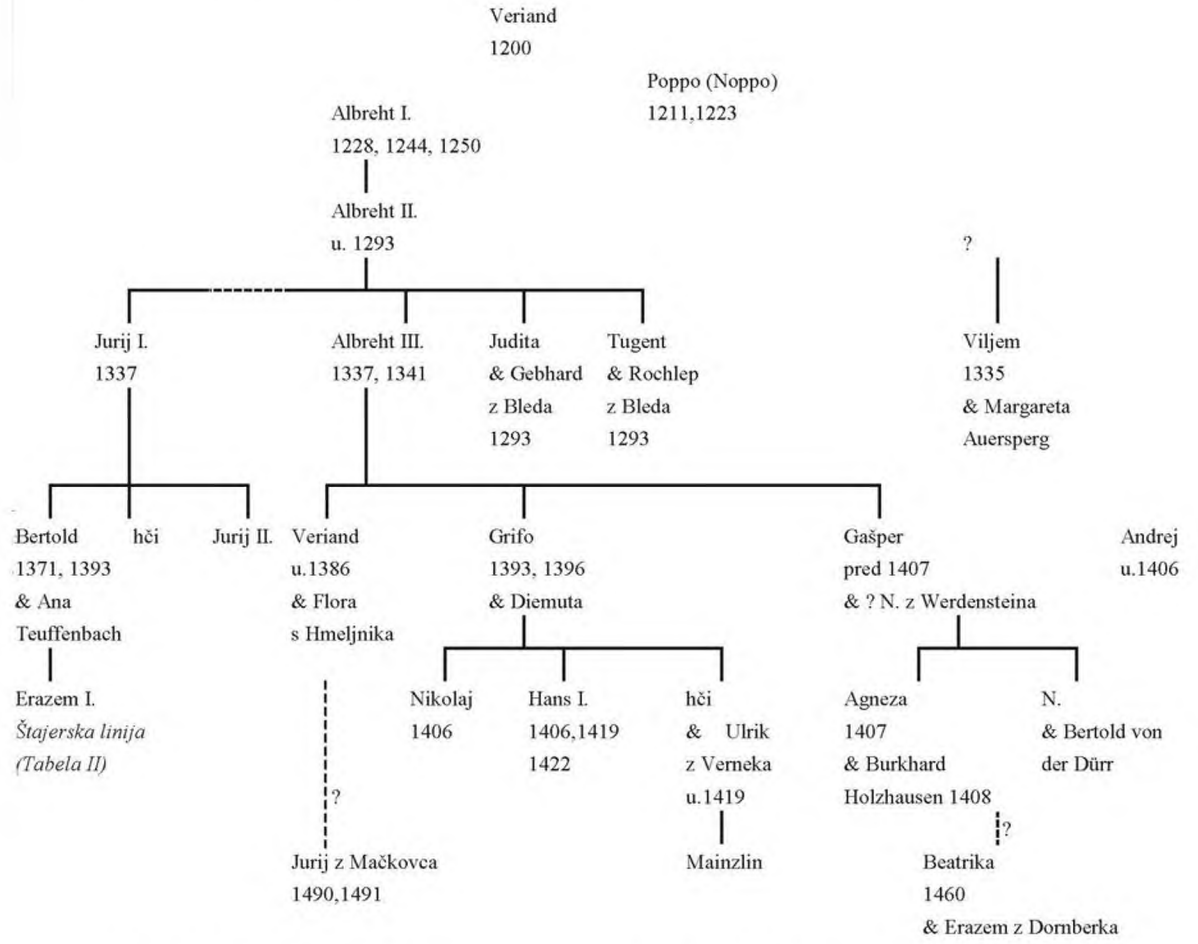
Očitno so bili nekateri člani rodbine prikrajšani pri podelitvi dediščine in začeli so se družinski prepiri. Na četrtino gradu kot dediščino sta se namreč v letu 1407 sklicevali pranečakinji Gašperjeve žene, Agneza z Werdensteina in njena sestra Diemuta. S pritožbo sta šli celo pred deželnega kneza Ernesta Habsburškega in uspeli. Lihtenberk je bil sicer še vedno oglejski fevd, vendar je za izvajanje deželnega prava skrbel deželni knez.[76]

Andrej Lichtenberger, po vsej verjetnosti Nikolajev starejši sorodnik, je umrl 1406 in njegovi dve hubi »*zu Griletsch*« in »*zu Witeczgeschies*« je Pavlu Wuldersu podelil deželni knez Ernest, kar pomeni, da nista spadali v oglejsko posest.[77]

Lichtenbergi so bili v sorodu z nekaterimi bližnjimi plemiškimi družinami, kar je posredno razvidno iz listine iz leta 1419, v kateri nastopa Mainzlin Verneški s stricem (*Oheim*) Hansom Liechtenbergerjem kot darovalec hiše v Šentvidu stiškemu samostanu.[78] Morda je bil Lihtenberški brat Mainzlinove matere, saj je izraz »*Oheim*« praviloma pomenil krvnega sorodnika. V letu 1424 je Hans Liechtenberger pečatil listino Ulrika Macarola in žene Elizabete, ki sta stiški opatiji prodala kmetijo v trebanjski fari.[79]

65 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 338.
66 Grebenc, *Stična*, št. 267, str. 80.
67 Baraga, *Kapiteljski arhiv*, št. 16, str. 55.
68 Prav tam, št. 17, str. 55.
69 Baraga, *Kapiteljski arhiv*, št. 136, str. 95, št. 137–139, str. 96; Šribar, Valvasorji, str. 126.
70 Jakič, *Gradovi*, str. 256.
71 Smole, *Graščine*, str. 259.
72 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 338.
73 Baraga, *Kapiteljski arhiv*, št. 23, str. 57.
74 Bizjak, Preinfalk, *Turjaška knjiga listin* II, št. 23, str. 78.
75 Prav tam, glej indeks: str. 583–623.
76 D. Kos, *Vitez in grad*, str. 172 (op. 436).
77 Umek, *Erbergi in Dolski arhiv*, str. 52.
78 Grebenc, *Stična*, št. 289, str. 85.
79 GSZ, 1424 VII. 18.

TABELA I: STARI LICHTENBERGI - KRANJSKA LINIJA

Štajerska veja Lichtenbergov

Ob koncu 14. stoletja so nekateri Lihtenberški stopili v službo Celjskih grofov, kjer so se precej visoko povzpeli kot fevdniki in zakupniki posesti, oskrbniki na številnih gradovih in uradniki, tam so si ustvarili družine, prav tako njihovi potomci, tako da lahko upravičeno govorimo o štajerski veji Lichtenbergov, ki je obstajala skoraj do sredine 16. stoletja.[80] Šele od njenega izumrtja lahko govorimo o Lichtenbergih, ki so živeli le na območju Kranjske, takrat že povezani z rodbino Schwab.

Kot je bilo že omenjeno, naj bi bil Bertold Lichtenberg poročen z Ano iz pomembne štajerske plemiške rodbine Teuffenbachov.[81] Domnevna zakonca se omenjata od 1371 do 1393. Med njunimi sinovi je največjo čast v svojem dolgem življenju dosegel Erazem I., ki naj bi bil rojen okrog leta 1375. Že zelo mlad je stopil v službo Celjskih in v letu 1400, ko se je oženil z Barbaro, hčerko Štefana Wissendorferja,[82] je bil že gradiščan na gradu Rogatec, ki so ga od Krške škofije imeli v fevdu Celjski.[83] Kasneje je prišel v Celje, kjer je napredoval do pomembne službe dvornega mojstra Celjskih. S Hermanom II. Celjskim je kot dvorni mojster pečatil listino o zamenjavi posesti med kartuzijo Pleterje in Viljemom Paumkircherjem.[84] Do leta 1437 je pečatil še številne druge listine s svojim zanimivim pečatom, ki prikazuje kronanega rdečega ptiča oziroma orla, ki se pripravlja, da bo poletel, stoječega na zelenem trohribu z belim ozadjem.[85] Ta podoba je v letu 1546 oplemenitila tudi grb Wagnov, v 17. stoletju pa je malo spremenjena postala del grba baronov in grofov Lichtenbergov.[86]

80 Pirchegger, *Untersteiermark*, Valdek (str. 175), Stari Žalec (str. 182), Forhtenek (str. 206), Velenje (str. 210), Anderburg, Blagovna (str. 228–229), Rifnik (str. 231), Žusem (237).

81 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 338; ZAL, LJU 340, šk. XXII, geslo Lichtenberg.

82 ZAL, LJU 340, šk. XXII, geslo Lichtenberg.

83 Prav tam.

84 ARS, AS 1063, ZL 1421 XII. 11; Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, str. 158.

85 ARS, AS 1063, ZL 1428 II. 8, Krapina; Šribar, Valvasorji, str. 125.

86 ARS, AS 1063 ZL, 1546 III. 17; Umek, *Erbergi in Dolski arhiv*, str. 53 (Prenos grba na Hansa in Krištofa Wagna).

Erazem I. Lichtenberg si je poleg opravljanja donosne službe na dvoru Celjskih nabiral tudi dodatno premoženje. Od leta 1406 je imel potrjen delež na Lihtenberku in prištevali so ga tudi h kranjskim plemičem.[87] V letu 1426 mu je sestrična Katarina iz Fürstenfelda, hči Merta II. Rogaško-Lemberškega in pl. Lichtenbergove, prodala gospostvo Rifnik s polovico gradu in še nekaj krških fevdov, drugo polovico gradu je prejel po njeni smrti v letu 1437 oz. v nekaterih virih 1445.[88] Po Erazmovi smrti je v letu 1456 krški škof bogato gospostvo podelil neposredno njegovim sinovom.[89]

Friderik II. Celjski, približno Erazmov vrstnik po letih, ga je v letu 1437 bogato obdaril, podelil mu je 81 nepremičnin v 35 vaseh in zaselkih v sodnem območju Lemberg. Tudi ta posest je bila po Erazmovi smrti podeljena sinovom, razen dela, ki je prešel na Prueschinke – grofe Hardegge.[90]

Erazem I. je skrbel tudi za svoj dušni blagor in v aprilu 1428 je z Viljemom s Kozjaka, župnikom v Beli Cerkvi in Jurijem Mindorferjem, oskrbnikom na Klevevžu, izdal pravila bratovščine Presvete trojice in Naše ljube Gospe pri cerkvi sv. Antona v Novem mestu, župnija Mirna Peč, ki je najzgodnejši zametek današnje škofije Novo mesto.[91] Umrl je v visoki starosti pred letom 1456. Soproga Barbara je v tem letu že kot vdova izdala zadolžnico na sinova Hansa in Boltežarja.[92] Zanimivo pa je, da je bil Erazem naveden tudi med štajerskimi plemiči – deželani na seznamu iz leta 1424 v zvezi z dedno poklonitvijo štajerskega plemstva Frideriku IV., ki je po smrti Ernesta Železnega kot skrbnik njegovih mladoletnih sinov zavladal notranjeavstrijskim deželam.[93] Erazem je bil naveden tudi v seznamu Kranjcev iz leta 1421–1422, poleg »kranjskega« bratranca Hansa I., v seznamu kranjskih deželnih stanov iz leta 1446 pa sta navedena le še Hansova sinova, Hans II. in Martin.[94]

Erazem I. in Barbara sta v svojem dolgem zakonu imela lepo število otrok: polnoletnost jih je dočakalo šest: Žiga I., Hans, Franc I., Boltežar in Uršula. Po Erazmovi smrti so dobili bogato dediščino.[95]

Najstarejši Erazmov sin Žiga I. se je okrog 1420 še zelo mlad poročil z Margareto, hčerko štajerskega plemiča Žige Rogendorfa.[96] Izgleda, da ni imel otrok in tudi podjeten ni bil tako kot njegovi mlajši bratje. V letu 1460 mu je brat Hans I. odstopil del posestva Blagovna (*Reifenstein*), ki ga je kupil od Jošta Soteškega.[97] Žigo I. srečamo še kot gosta na poroki nečakinje Veronike na Lihtenberku v letu 1470, naslednje leto je bil že pokojni.

Drugi Erazmov sin Hans je imel v letu 1436 v fevdu od Friderika II. Celjskega grad Stari Žalec (*Alt-Sachsenfeld*) in stolp Log pri Polzeli (*Turn an den Awen*).[98] V letu 1464 je Hans Štefanu Prueschinku prodal nekaj krških fevdov. Tudi on je dočakal za tiste čase častitljivo starost, umrl je v letu 1480.[99]

Tretji Erazmov sin Boltežar naj bi se poročil z Ano Lamberg.[100] Leta 1456 je izpričan kot celjski glavar grofije v Marki in Metliki, ki jo je imel zadnji celjski grof Ulrik II. v zastavi od Habsburžanov.[101] Ko je po Ulrikovi nasilni smrti 9. novembra istega leta v Beogradu prevzel Metliko Habsburžan Friderik, je že naslednje leto imenoval drugega glavarja. Očitno je, da so bili Lihtenberški v nemilosti, vendar le začasno, kajti kmalu jih najdemo v službi deželnih knezov Habsburžanov in kot fevdnike krške cerkve.

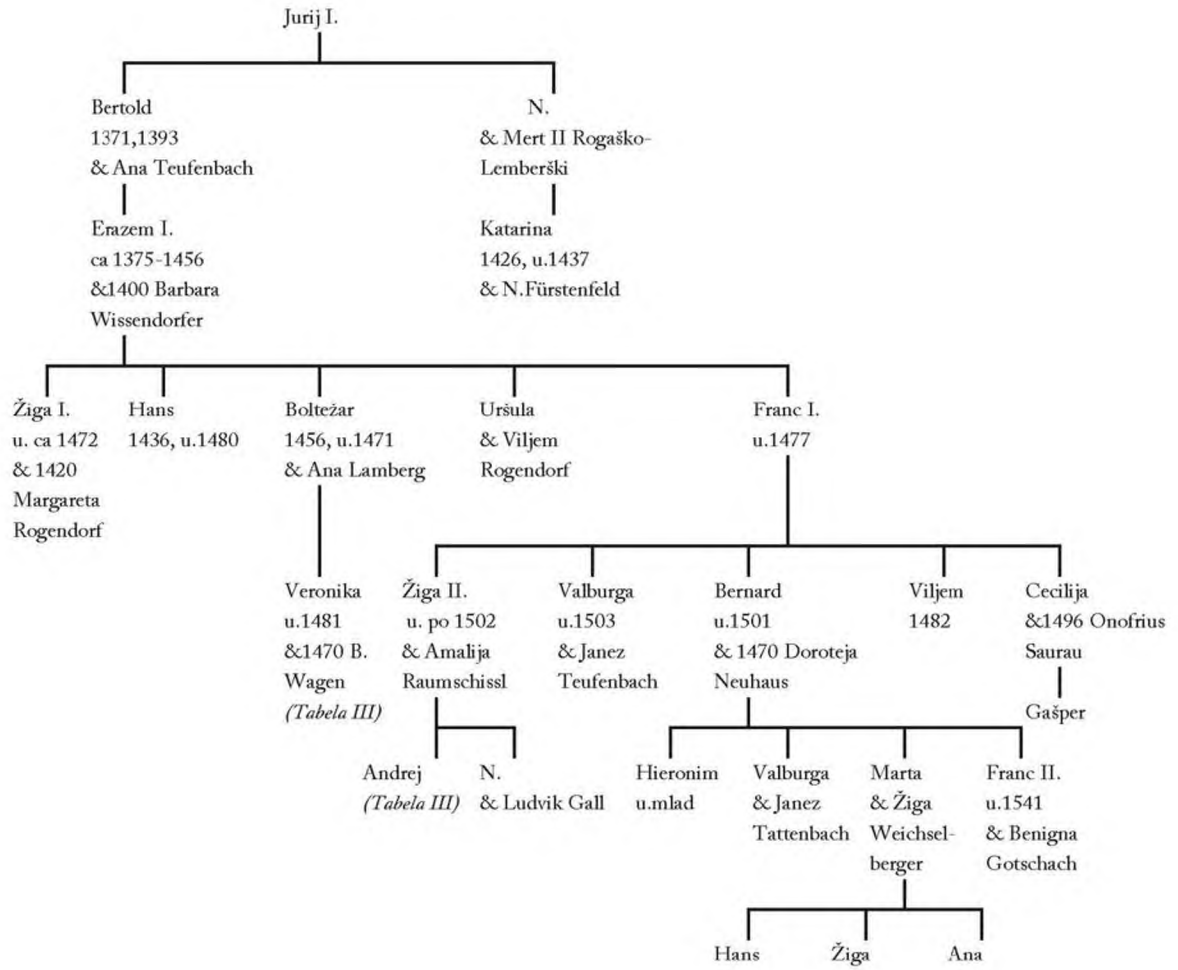
Četrti Erazmov sin Franc I. je po očetovi smrti prevzel Rifnik in ga posedoval do svoje smrti v letu 1477. Podatkov o njegovi ženi ni, njegovi otroci so bili: Žiga II., Bernardin, Viljem, Valburga in Cecilija.[102]

Ni znano, ali je bil Andrej Liechtenberger, znani sholar in humanist z Rifnika (*Dom. Andreas Liechtenberger de Richnek*), ki se je v letih 1464 do 1466 pojavljal kot priča v raznih listinah, Erazmov sin ali vnuk.[103]

Žiga II. Lichtenberg, sin Franca I., je v letu 1477 po dogovoru med brati prevzel Rifnik kot krški fevd. Že prej je bil solastnik Lihtenberka na

87 Nared, *Dežela*, str. 311–314, Seznam Kranjcev (1421–1422).
88 Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 231; Šribar, Valvasorji, str. 126.
89 Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 231; Šribar, Valvasorji, str. 125.
90 Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 231.
91 Baraga, *Kapiteljski arhiv*, št. 42, str. 64; Šribar, Valvasorji, str. 125.
92 ZAL, LJU 340, šk. XXII, geslo Lichtenberg.
93 Nared, *Dežela*, str. 38.
94 Prav tam, str. 318–319.
95 Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 231; ZAL, LJU 340, šk. XXII, geslo Lichtenberg.
96 Hübner III, Tab. 966.
97 Stopar, *Grajske stavbe* 5, str. 16.
98 www.gradovi.si
99 Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 182. ZAL, LJU 340, šk. XXII, geslo Lichtenberg.
100 ZAL, LJU 340, šk. XXII, geslo Lichtenberg.
101 Boltežar Lichtenberg je kot metliški glavar in predsedujoči ograjnemu sodišču izdal neko listino (ARS, AS 1063 ZL 1465 IX 13 in Nared, *Dežela*, str. 90): »Walthasar von Lichtenberg des hochgeborenen Fürsten Graf Ulrichs etc. Hauptman der Grafschaft in der Metlin etc…«. Literatura o Metliki sicer na več mestih omenja, da je bil v letu 1456 za metliškega glavarja imenovan neki Baltazar Sevniški (gl. npr. Rus, *Kronika mesta Metlike*, str. 31; Jakič, *Gradovi*, str. 209). Pomota je verjetno nastala zaradi podobnih nazivov obeh gradov v nemščini: Liechtenwald (Sevnica) / Lichtenberg oz. Liechtenwerk (Lihtenberk).
102 Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 231; ZAL, LJU 340, šk. XXII, geslo Lichtenberg.
103 Simoniti, *Humanizem*, str. 120.

TABELA II. STARI LICHTENBERGI - ŠTAJERSKA VEJA

Kranjskem, v službi deželnega kneza pa je upravljal oziroma imel v zakupu več štajerskih fevdov, Forhtenek pri Šoštanju je upravljal od 1477 do 1500, bil je zakupnik deželno knežjih fevdov Kostela (1490–1493), gradu in trškega dvorca v Šoštanju (1491–1493) ter Velenja (1477–1501). V letu 1492 je cesar Friderik III. svojemu zvestemu oskrbniku na Forhteneku in uradniku v Šoštanju in Kacenštajnu na Štajerskem podelil še vinsko gorico.[104] Žiga II. se je poročil z Amalijo, vnukinjo celjskega komornika Jurija Raumschissla, s katero je imel sina Andreja, ki je pomagal ohraniti kranjsko vejo rodbine, ter hčerko, ki se je poročila z Ludvikom Gallom s Šentjurske gore.[105]

Valburga, hči Franca I., se je poročila z Janezom Teuffenbachom in je umrla v letu 1503, Cecilija pa se je poročila z Onofrijem Saurauom in njen sin Gašper, mož Felicite Lichtenberg, je podedoval del štajerske dediščine Lichtenbergov.[106]

V letu 1482 so bratje Žiga, Bernardin in Viljem *»von Liechtenbergk«* darovali župniku Jakobu in njegovim naslednikom *»zu Tanigkl«* za ustanovljeno mašo zadušnico in molitve svoje rodbine njivo, vrt in *»unser haws mitsampt der fuerstlicher Freyung zu Sandt Joring aul dem Freyhof bey Anderburg vnd Reichenneg.«*[107]

Tudi Bernardin, sin Franca I., se je izkazal kot oskrbnik več gradov na Štajerskem. V letih 1467 do 1475 je bil oskrbnik Rogatca, od leta 1480 do 1484 je bil oskrbnik mogočnega konjiškega gradu in gradu Valdek ob Mislinji, po bratrancu Hansu Žusemskem pa je v letu 1480 prevzel oskrbništvo gradu Žusem (*Süßenheim*), ki ga je opravljal do 1494.[108] Bernardin Lichtenberg naj bi bil tudi med tistimi redkimi plemiči, ki so v avgustu 1475 ušli pokolu v neenaki bitki proti Turkom pri Brežicah. Po nekaterih virih naj bi šele po tej bitki postal

104 Stopar, *Grajske stavbe* 4, str. 24, 99, 123.
105 ZAL, LJU 340, šk. XXII, geslo Lichtenberg.
106 Hübner III, Tab. 844.
107 ARS, AS 1063, ZL 1482 VII. 22, Rifnik.
108 Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 237; Stopar, *Grajske stavbe* 4, str. 121; Stopar, *Grajske stavbe* 5, str. 141.

oskrbnik Rogatca.[109] V letu 1470 se je Bernardin poročil s štajersko plemkinjo Dorotejo iz Dobrne (*Neuhaus*). Imela sta štiri ali pet otrok. Sin Hieronim je kmalu umrl, hči Valburga se je poročila z Janezom Tattenbachom, sinom gradiščana Viljema z gradu Štatenberk pri Ptuju, najmlajša hči Marta pa se je poročila z Žigo Weichselbergerjem iz Višnje Gore pri Laškem (*Weichselberger Turn*), ki je bil od leta 1511 do 1515 zakupnik Laškega.[110]

Bernardinov sin Franc II., ki je bil ob smrti očeta v letu 1501 še mladoleten, je bil zadnji moški potomec štajerske veje Lichtenbergov. Bernardin je pred smrtjo za skrbnika svojemu sinu določil brata Žigo II.[111]

Gregor Liechtenberg (*Liechten[berg?]*), čigar sorodstvene vezi z Erazmovimi sinovi niso znane, je bil v letu 1497 priča listine o inkorporaciji župnije Šmihel novomeškemu kapitlju.[112]

Franc II. je podedoval gospostvo Rifnik in Velenje. Rifnik je obdržal do svoje smrti v letu 1541, Velenje pa je v letu 1537 podaril Hansu Wagnu, sinu svojega bratranca Erazma Wagna in vnuku svoje tete v drugem kolenu, Veronike Lichtenberg, poročene Wagen.[113] Hans Wagen je grad Velenje podaril svoji ženi Heleni Pečaher za prineseno doto 2.000 goldinarjev.[114] Trdnjavo Rifnik z 61 podložniki v 26 naseljih in 47 rudarskih pravic (*Bergrechte*) je po smrti Franca II. podedoval bratranec Gašper Saurau, sin njegove tete Cecilije, poročene Saurau. Weichselbergerji, otroci njegove sestre Marte, Hans, Žiga in Ana, so se v letu 1545 pisno odpovedali materini dediščini.[115]

S Francem II., ki z ženo Benigno Gotschach ni imel otrok, je v letu 1541 izumrla štajerska veja Lichtenbergov, medtem ko se je na Kranjskem obdržala še trideset let, in to po zaslugi Andreja Lichtenberga, sina Žige II.[116]

Ohranila se je originalna listina, ki jo je 17. marca 1546 izdal kralj Ferdinand in s katero je bratoma Hansu in Krištofu Wagnu dovolil, da svoj grb združita z grbom preminulega Franca (II.) Lichtenberga.[117] Do leta 1571 pa so rdečega ptiča v svojem grbu še vedno imeli tudi pripadniki rodbine, ki so prebivali na svojem izvornem gradu Lihtenberku na Kranjskem.

Rod Lichtenbergov se nadaljuje na Kranjskem in izumre sredi 16. stoletja

Grad Lihtenberk nikakor ni bil osamljen v času, ko so Lichtenbergi uspešno delovali tudi na Štajerskem. Poleg tega da so bili štajerski člani rodbine ves čas tudi solastniki gradu, so kranjski člani rodbine, Nikolaj, Hans I. in njuni potomci v njem tudi stanovali. V letih 1432 in 1469 je bil omenjen kot solastnik gradu Konrad Lichtenberg. Njegova sestra Agneza je bila poročena z Martinom, zato sta morala biti Konrad in Martin bratranca, nikakor pa nista mogla biti brata.[118] Martin je umrl pred letom 1472, kajti v tem letu se je njegova vdova Agneza v ponedeljek po sv. Treh kraljih poročila z Gašperjem Lamtaschom, hčerka Elizabeta pa se je poročila z Mihaelom Zwittrom.[119] Brata Martin in Hans II. Lihtenberška sta se v letu 1446 udeležila meddežel-nega zbora v Radgoni, ki ga je sklical kralj Friderik IV. zaradi obrambe Štajerske pred Madžari.[120]

V letu 1463 so bili člani rodbine Lichtenberg pohvaljeni, skupaj s člani nekaterih drugih rodbin, ki so v letu 1462 priskočili na pomoč cesarju Frideriku III., ki je imel težave z bratom Albrehtom in Dunajčani.[121] Cesar je takrat izrazil svojo hvaležnost tudi z izboljšavo kranjskega deželnega grba. Ob tej slovesnosti je bil med enaintridesetimi plemiči iz Kranjske omenjen Konrad Liechtenberger.[122]

Kot lastnica ene četrtine gradu Lihtenberka je bila v letu 1460 navedena Beatrika, hči pokojnega Žige Laaserja in žena Erazma z Dornberka.[123] Ni znano, v kakšnem sorodstvu je bila z Lichtenbergi, morda je bila potomka obeh sestra Werdensteinskih, ki sta v letu 1407 s tožbo pred deželnim knezom Ernestom dobili za dediščino četrtino gradu.[124]

Boltežar Lichtenberg, sin Erazma I., se je potem, ko je izgubil gospodarje Celjske in »službo« pri njih, v letu 1459 poravnal z Engelhardom Turjaškim zaradi gradu Kaštel v Zagorju,[125] vrnil na rodni grad svojih prednikov, Lihtenberk na Kranjskem. Okrog leta 1470 se je že praznovala svatba njegove hčerke Veronike z Boltežarjem I. Wagnom, ki je bil v tem času oskrbnik na deželnoknežjih posestih Hošperk in Šteberk. Oče Boltežar je umrl spomladi 1471.[126]

[109] Valvasor, *Die Ehre*, XV, str. 375, 611; Dimitz, *Krain*, I, str. 287, Radics, *Herbard*, str. 41.
[110] Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 246; ZAL, LJU 340, šk. XXII, geslo Lichtenberg.
[111] ZAL, LJU 340, šk. XXII, geslo Lichtenberg.
[112] Baraga, *Kapiteljski arhiv*, št. 160, str. 107; Šribar, Valvasorji, str. 127.
[113] ZAL, LJU 340, šk. XXII, geslo Lichtenberg; ARS, AS 744, fasc. XII, Chronologikon, str. 3.
[114] Stopar, *Grajske stavbe* 4, str. 123.
[115] Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 231.
[116] ZAL, LJU 340, šk. XXII, geslo Lichtenberg.
[117] ARS, AS 1063 ZL, 1546 III. 17; Umek, *Erbergi in Dolski arhiv*, str. 53.
[118] ZAL, LJU 340, šk. XXII, geslo Lichtenberg.
[119] ARS, AS 309, XXIX/L, Erazem Lichtenberg, št. 22.
[120] Nared, *Dežela*, str. 40 sl., ter priloga 3, str. 315 sl.
[121] Schiviz, *Matriken*, str. 498.
[122] Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 296–298.
[123] ARS, AS 309, XXIX/L, Erazem Lichtenberg, št. 6.
[124] D. Kos, *Vitez in grad*, str. 172 (op. 436).
[125] Preinfalk, *Auerspergi*, str. 86.
[126] ZAL, LJU 340, šk. XXII, geslo Lichtenberg; http://de.wikipedia.org/wiki/Wagen_von_Wagensperg.

Ž. c. Šmartno pri Litiji: detajl nagrobnika Erazma Wagna (foto: Lidija Slana).

Očitno je na starem gradu Lihtenberku pričelo primanjkovati potomcev. Doma je ostala le še Veronika in na njeni poroki je bil tudi njen priletni štajerski stric Žiga I. Ženinu Boltežarju I. Wagnu naj bi Žiga na dan poroke obljubil za Veronikino doto vso posest Lichtenbergov na Kranjskem. Posest je obsegala grad in številne vasi po vsej Dolenjski. Ta listina naj bi bila zadnja, ki jo je izdal Žiga I., potem ga v ohranjenih virih ne zasledimo več.[127]

Veronika je kot gospa Wagen s soprogom do 1479 živela na Hošperku in nato na Šteberku. Rodil se jima je sin Erazem, ona je umrla že po desetih letih zakona, Boltežar pa je upravljal Šteberk do svoje smrti 1499. Kaj se je zgodilo z Lihtenberkom in vso kranjsko posestjo, vsaj delno izkazuje listina, ki jo je v letu 1513 izdal Franc II. s štajerske strani. V listini z dne 7. septembra 1513 Franc II. pripoznava, da je Boltežar Wagen v letu 1481, torej v letu ženine smrti, zastavil veliko vasi, vendar je njegov sin Erazem odkupil samo nekaj od tega.[128] Ob pomanjkanju natančnejših virov lahko le ugibamo, ali je že Franc II. morda odkupil nekaj posesti in morda celo sam grad, tako da se je tam lahko naselil njegov bratranec Andrej, sam pa je obdržal štajerske posesti, ki jih je potem predal Erazmovemu sinu Hansu Wagnu in nečaku Gašperju Saurauu. Morda pa je kranjske posesti odkupil že Andrejev oče Žiga II., ki je bil dovolj premožen, da mu to ne bi povzročilo finančnih težav. Posest zdaj ni bila več tako obširna kot pred slabimi sto leti, ko jo je popisal patriarh Anton, obsegala je le stari grad in nekaj vasi naokrog.

Andrej Lichtenberg se je okrog leta 1495 poročil z Barbaro Nebelsberg z dvora Magolnik (*Nebelsberg*) blizu Svibnega.[129] Živela sta na Lihtenberku, o velikem premoženju, ki so ga imeli predniki, ni bilo več sledu, vendar je bilo dovolj za stanu primerno življenje. Rodili so se jima najmanj štirje otroci in v letu 1511 je družina doživela potres, ki je uničil ali vsaj razmajal precej srednjeveških grajskih stavb na Kranjskem in verjetno tudi Lihtenberku ni prizanesel.

Andrejeva hči Margareta se je v nedeljo po sv. Martinu 1519 poročila z Janezom Schwabom s Tuštanja. Agneza je postala redovnica, nato v letu 1542 priorka v Velesovem in je umrla v letu 1553, najmlajša Ana se je na petek pred sv. Katarino v letu 1536 poročila s Sebastijanom Auerspergom iz mlajše dolenjske veje. Sinu Žigi III. pa je bilo namenjeno, da še nekaj let nadaljuje starodavni rod.[130]

Andrej Lichtenberg je v letu 1519 sklenil z bratrancem in sosedom Erazmom Wagnom sporazum glede nekega gozda, ki naj bi pripadal obema.[131]

V letu 1526 je Andrej Lichtenberg izdal zadolžnico sinu Žigi in ta jo je prevzel.[132] Od tu se Andrej v pisnih virih ne pojavlja več. Bratranec Erazem Wagen je umrl že leta 1522, kar je razvidno iz nagrobnika v cerkvi v Šmartnu pri Litiji.

Ž. c. Šmartno pri Litiji: grba družin Lichtenberg in Purgstall – detajl z nagrobnika Erazma II. Lichtenberga (foto: Lidija Slana).

127 ZAL, LJU 340, šk. XXII, geslo Lichtenberg.
128 ZAL, LJU 340, šk. XXII, geslo Lichtenberg; ARS, AS 744, fasc. XII, Chronologikon, str. 3.
129 ZAL, LJU 340, šk. XXII, geslo Lichtenberg.
130 ARS, AS 309, XXIX/L, Erazem Lichtenberg, št. 4, 12, 13, 24.
131 ARS, AS 309, XXIX/L, Erazem Lichtenberg, št. 42.
132 ARS, AS 309, XXIX/L, Erazem Lichtenberg, št. 36.

Žiga III. se je v ponedeljek po dnevu sv. Vincenca 1526 oženil z Uršulo Purgstall, [133] ki je bila že vdova po Juriju Gallu in je v zakon pripeljala sinčka Martina. Z Žigo sta imela sina Erazma II. in hčer Ano, ki je 18. januarja 1551 sklenila poročno pogodbo s Hansom Khislom, a je umrla že nekaj let po poroki.[134]

Zaradi financiranja obrambe proti Turkom je kralj Ferdinand I. že v letu 1526 zahteval od samostanov izročitev cerkvenih dragocenosti, kasneje pa je od njih terjal tudi velike vsote »posojil«, ki pa jim niso bila nikoli vrnjena. Samostani so morali najemati posojila pri plemičih in meščanih ter jim v ta namen zastavljali svojo zemljo, ki je ponavadi niso več mogli odkupiti.[135] Tako je Žiga za posojilo 200 goldinarjev samostanu Pleterje v letu 1537 pridobil v zastavo samostansko posest v Dolenjih in Gorenjih Raduljah (Radeljci) pri Bučki, Gorenjem in Dolenjem Močvirju in v Zaborštu. Del te posesti je samostan odkupil, kajti v letu 1544 je ta z Žigo zamenjal kmetije v Dolenjih Raduljah in v Dolenjem Močvirju. [136]

V letu 1541 je Žiga izstavil menjalno pismo z Adamom Auerspergom v zvezi z neko kmetijo, po letu 1544 pa o njem ni več glasu.[137] Žena Uršula je umrla že v letu 1543, potem ko je 2. avgusta tega leta napravila oporoko.[138]

Ž. c. Šmartno pri Litiji: grba družin Lichtenberg in Dietrichstein – detajl z nagrobnika Erazma II. Lichtenberga (foto: Lidija Slana).

Žigov naslednik Erazem II. je bil poleg Lihtenberka tudi lastnik gradov Radeljca in Mokronog. Najpogosteje se je nazival Erazem z Radeljce. To morda pomeni, da je prav on na temeljih nekdanjega srednjeveškega dvorca na tem mestu zgradil grad Radeljca, ki je bil udobnejši in morda tudi varnejši od Lihtenberka, razmajanega zaradi posledic potresa. Tudi Erazem je prejel od samostana Pleterje za dano posojilo 23 podložnikov in nekaj njiv pri Mokronogu.[139]

Erazem se je 30. oktobra 1546 v Ljubljani poročil z Magdaleno Dietrichstein.[140] Imela sta dva otroka, Agnezo in Volfa Ditrika. Volf Ditrik je tako postal prvi Lichtenberg, ki je ob krstu dobil dve imeni, kar je v tistem času na Kranjskem že postala velika moda.[141]

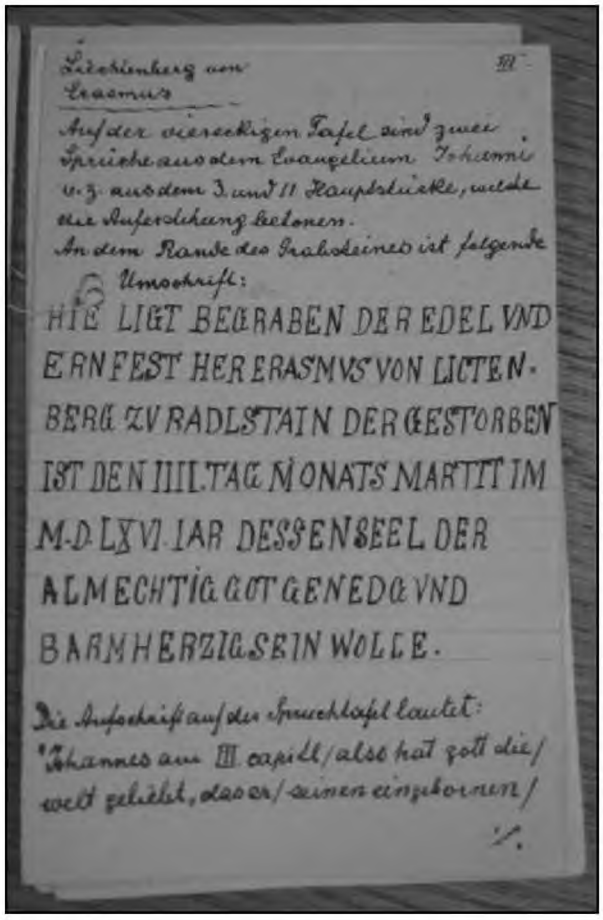
Erazem v letu 1566 še ni bil star 40 let, a je spomladi ob slutnji bližnje smrti že napravil oporoko. V njej je ženi Magdaleni zapustil Radeljco in Mokronog ter pol Lihtenberka, vse z namenom, da bo otroka vzgojila njunemu stanu primerno, da bo hčerki pripravila svatbo ter ji priskrbela poročno obleko in vse, kar ob poroki pritiče devici plemenitega rodu, poleg dote 600 goldinarjev in zlate verige za 102 dukata. Zapisal je tudi, da v primeru izumrtja moškega rodu vse podeduje hči. Morda je bil mali Volf Ditrik zelo bolehen otrok. V testamentu se je spomnil tudi svojega polbrata Martina Galla, s katerim sta se zelo dobro razumela, ter volil njemu in njegovim dedičem vas »*Jelohonaz*« z osmimi in vas »*Onel*« s tremi hubami.[142]

Erazem II. očitno ni dočakal poroke hčerke Agneze, ki je bila 6. novembra 1566. Agneza je kot hči pokojnega Erazma z Radeljce in kot soproga Danijela Obračana s Starega gradu pri Otočcu na ta dan izdala odpovedno pismo za prejeto doto v delnem znesku 400 goldinarjev ob prisotnosti bratranca Jurija Schwaba s Tuštanja, svaka Hansa Khisla in Martina Galla Gallensteina z gradu Knežija ter Mavricija Dietrichsteina, skrbnikov mladoletnega brata Volfa Ditrika.[143] Agneza je kmalu po poroki umrla in vdovec Danijel se je še enkrat poročil, vendar tudi z drugo ženo ni imel potomcev.[144]

Erazmov nagrobnik, ki je še vedno viden v cerkvi v Šmartnu pri Litiji, prikazuje, da je umrl 4. marca 1566. Presenetljivo pa je, da je bil njegov zapuščinski inventar sestavljen šele 30. marca in 4. aprila 1572.[145] Praviloma se je zapuščinski inventar sestavljal do pol leta po smrti, v tem primeru pa je

133 ARS, AS 309, XXIX/L, Erazem Lichtenberg, št. 2, 14.
134 ARS, AS 309, XXIX/L, Erazem Lichtenberg, št. 1, 3, 9; Žabota, Rodbina Khisl, str. 14.
135 Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, str. 184.
136 Prav tam, str. 185.
137 ARS, AS 309, XXIX/L, Erazem Lichtenberg, št. 40.
138 ARS, AS 309, XXIX/L, Erazem Lichtenberg, št. 15.
139 Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, str. 186.
140 ARS, AS 309, XXIX/L, Erazem Lichtenberg, št. 35.
141 Žvanut, *Od viteza*, str. 29.
142 ARS, AS 309, XXIX/L, Erazem Lichtenberg, oporoka.
143 ZAL, LJU 340, šk. XXII, geslo Lichtenberg.
144 Otorepec, Stari grad, str. 69; ZAL, LJU 340, šk. XXII, geslo Lichtenberg.
145 ARS, AS 309, XXIX/L, Erazem Lichtenberg.

Lichtenberg von
Erasmus
Auf der viereckigen Tafel sind zwei
Sprüche aus dem Evangelium Johannis
v. 3. aus dem 3. und 11 Hauptstücke, welche
eine Auferstehung bedeuten.
An dem Rande des Grabsteines ist folgende
Umschrift:
HIE LIGT BEGRABEN DER EDEL VND
ERNFEST HER ERASMVS VON LICTEN-
BERG ZV RADLSTAIN DER GESTORBEN
IST DEN IIII. TAG MONATS MARTII IM
M.D.LXVI. IAR DESSEN SEEL DER
ALMECHTIG GOT GENEDG VND
BARMHERZIG SEIN WOLLE.
Die Aufschrift auf der Spruchtafel lautet:
'Johannes am III capitl/ alsо hat gott die/
welt geliebt, das er/ seinen einigbornen/
'/.

Ž. c. Šmartno pri Litiji: nagrobnik Erazma II. Lichtenberga (foto: Lidija Slana) in prepis z okvirja nagrobnika (ZAL, LJU 340, šk. XXII).

bil sestavljen šele po šestih letih od njegove smrti in skoraj leto dni po smrti njegovega mladoletnega sina Volfa Ditrika.

Volf Ditrik je umrl v letu 1571.[146] Rodbina Lichtenberg je ostala brez moških potomcev, vendar je po ženski strani spet oživela in se kot ptič Feniks vzdignila še više, kot je bila kdajkoli prej.

Kljub temu da naj bi se v letu 1571 s smrtjo Volfa Ditrika nepreklicno končala moška linija plemiške rodbine Lichtenbergov, se je v virih pojavil neki kranjski plemič Gašper Lichtenberg, ki naj bi ga nadvojvoda Karel 5. maja 1573 počastil s 150 goldinarjev vredno srebrno kupo v priznanje za njegovo prizadevanje pri nadvojvodovi poroki v Gradcu![147]

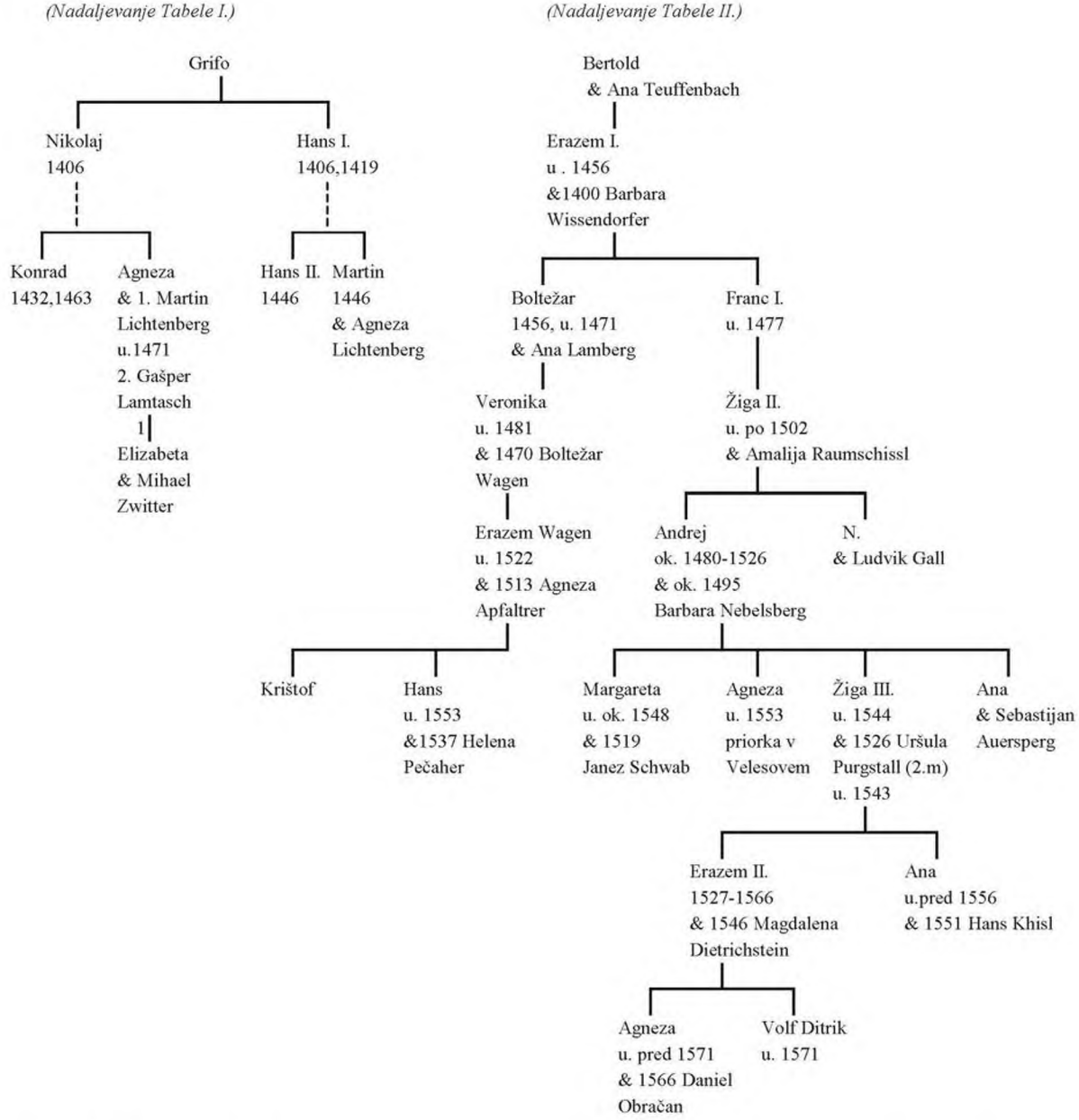
V letu 1573 je v dokončno potrditev, da je rodbina Lichtenberg izumrla, nadvojvoda Karel v Gradcu sinovoma Margarete Lichtenberg, poročene Schwab, Juriju in Krištofu, dovolil, da sta grb preminulega Volfa Ditrika Lichtenberga, združila s svojim grbom. Tako se je rdeči ptič Lichtenbergov za nekaj nadaljnjih stoletij pridružil modremu levu Schwabov. Še več, v letu 1575 so Schwabi od nadvojvode Karla prejeli dovoljenje, da se lahko odtlej imenujejo Schwab pl. Lichtenberg. Tako tudi starodavni priimek Lichtenberg ni utonil v pozabo.[148]

Žalostna usoda starega gradu

Na podlagi Erazmovega testamenta bi morala njegovo posest po sinovi smrti podedovati hči Agneza, poročena Obračan, vendar je bila ta v letu 1571 že pokojna in Lihtenberk je prešel na potomce Erazmove tete Margarete, poročene Schwab. V njem je prebival njen vnuk Martin Bertold Schwab-Lichtenberg, v letu 1630 pa je verjetno postal dota njegove hčere Regine Elizabete, ki se je v tem letu poročila z Janezom Jurijem Kaysellom.[149]

146 ZAL, LJU 340, šk. XXII, geslo Lichtenberg.
147 ZAL, LJU 340, šk. XXII, geslo Lichtenberg.
148 Slana, Lichtenbergi na Tuštanju, str. 174.
149 ZAL, LJU 340, šk. XXII, geslo Lichtenberg.

TABELA III. STARI LICHTENBERGI - IZUMRTJE RODBINE

Janez Jurij Kaysell je bil meščan in trgovec v Ljubljani ter je bil leto dni po poroki sprejet v deželne stanove.[150] Očitno je tudi njemu pomagal navzgor zakon s plemkinjo iz ugledne rodbine. Regina Elizabeta in Janez Jurij sta v gradu stanovala do leta 1634, nato sta od ljubljanskega župana Horacija Carminellija kupila večji in bolj udoben grad Bogenšperk, ki ga je bil najverjetneje postavil oziroma vsaj obnovil morebitni srednjeveški dvor Erazem, sin Veronike Lichtenberg in Boltežarja Wagna po katastrofalnem potresu v letu 1511.[151] Erazmov sin Hans Wagen, dedič Franca II. Lichtenberga, se je v letu 1546 že imenoval *»zu Wagensperg«*, Carminelli pa je bil grad dobil v letu 1630 po smrti zadnjega lastnika, zadolženega Jurija Wagna, kot njegov glavni upnik.[152]

150 Schiviz, *Matriken*, str. 498.

151 Sapač, *Razvoj grajske arhitekture*, str. 66, 132.
152 Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 11–12; Jakič, *Gradovi*, str. 59.

Skromni ostanki Lihtenberka leta 2011 (foto L. Slana).

Regina Elizabeta in Janez Jurij Kaysell sta imela šest otrok, od katerih se je najmlajši sin Franc Albreht poročil z daljno sestrično, hčerko Franca Krištofa II. Schwab-Lichtenberga in v letu 1668 postal baron.[153]

Lihtenberk je bil od potresa 1511 precej razmajan in že Janez Jurij Kaysell je nekaj grajskega kamna po letu 1634 uporabil kot kamnolom za povečanje Bogenšperka, kar je nadaljeval Janez Vajkard Valvasor, ki je v letu 1672 kupil Bogenšperk in Lihtenberk od Jurijevega sina Franca Albrehta.[154]

Starodavni grad, ki je od 12. stoletja spremljal usodo »svoje« rodbine in bil priča spremembam ob napredovanju Kranjske v deželo in vojvodino, je ob koncu 17. stoletja postal skromna razvalina. Na vrsti je bil Tuštanj pri Moravčah, na katerem so potomci graditeljev Lihtenberka osnovali eno najbolj razvejenih in premožnih rodbin na Kranjskem. Lihtenberk kot izvorni grad ministerialne rodbine je bil pozabljen; vlogo izvornega gradu rodbine Schwab-Lichtenberg je prevzel Tuštanj in to vlogo ohranil ves čas, čeprav je rodbina v naslednjih stoletjih gospodarila na še najmanj petdesetih drugih gradovih in posestvih na Kranjskem in Notranjskem.[155]

[153] ARS, AS 744, fasc. XII, Stammtafel, str. 9.
[154] Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 341.
[155] Za nadaljnjo zgodovino Lichtenbergov glej: Slana, Lichtenbergi na Tuštanju, str. 171–200.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije Ljubljana.
AS 309 – Zapuščinski inventarji.
AS 744 – Graščinski arhiv Koča vas, fasc. XII.
Schollmayer-Lichtenberg, Heinrich: *Stammtafel der Lichtenberg in Krain (Nur nach urkundlichen Quellen).* Zusammengestellt von H.S.L., Hallerstein 1922. Tipkopis.
Schollmayer-Lichtenberg, Heinrich: *Chronologikon über die Herren von Lichtenberg in Krain von ihrer ersten Erwähnung an, bis zu ihren Erlöschen, mit Wolf Dietrich v. L., 1571.* Rokopis.
AS 1063 ZL – Zbirka listin.
ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana.
ZAL, LJU 340, Lazarinijeva genealoška zbirka, šk. XXII.

OBJAVLJENI VIRI

Baraga, France: *Kapiteljski arhiv Novo Mesto. Regesti listin in popis gradiva.* Acta Ecclesiastica Sloveniae 17. Ljubljana : Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti v Ljubljani, 1995.
Baraga, France, *Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku. 6/1, Listine 1246–1255.* Thesaurus memoriae, Fontes 2. Ljubljana : Založba ZRC, 1995.

Bernhard, Günther: *Documenta Patriarchalia res gestas Slovenica Illustrantia. Listine oglejskih patriarhov za slovensko ozemlje in listine samostanov v Stični in Gornjem Gradu (1120–1251).* Dunaj : Slovenski znanstveni inštitut, 2006.

Bizjak, Matjaž - Preinfalk, Miha: *Turjaška knjiga listin II: Dokumenti 15. stoletja.* Thesaurus memoriae, Fontes 8. Ljubljana : Založba ZRC, 2009.

Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* III–V. Ljubljana : Leonova družba, 1911, 1915, 1928.

MDC – *Monumenta historica ducatus Carinthiae* I–IV in Ergänzunsheft. Ed. August von Jaksch. Klagenfurt : Kleinmayr, 1896–1906, 1915; V–X. Ed. Hermann Wiessner. Klagenfurt : Geschichtsverein für Kärnten, 1956–1968.

Otorepec, Božo: *Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine) 1270–1405.* Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Ljubljana, 1995.

Preinfalk, Miha Bizjak, Matjaž: *Turjaška knjiga listin I: Listine iz zasebnih arhivov kranjske grofovske in knežje linije Turjaških (Auerspergov) (1218–1400).* Thesaurus memoriae, Fontes 6. Ljubljana : Založba ZRC, 2008.

TEA – *Thesaurus ecclesiae Aquilejensis.* Edidit Joseph Bianchi. Udine : 1847.

UBKr – *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain* I, II. Ed. Franz Schumi. Laibach Verlag des Herausgebers, 1882/3, 1884 u. 1887.

Umek, Ema: *Erbergi in Dolski arhiv.* Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 1991.

NEOBJAVLJEN VIR

GSZ – Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku. Avtor Božo Otorepec, v tipkopisu na zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU v Ljubljani.

INTERNETNI VIRI

http ://austroarchiv.com
http://www.grboslovje.si/figureorel.php
http://de.wikipedia.org/wiki/Palman_Bracht
http://de.wikipedia.org/wiki/Wagen_von_Wagensperg.
http://www.rambow.de/genealogische-tabellen.html (glej Hübner III.)
www.gradovi.si

LITERATURA

Dimitz, August: *Geschichte Krains von den ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813, I–IV.* Laibach : Ignaz Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1874–1876.

Grebenc, Jože M.: *Gospodarska ustanovitev Stične ali njena dotacija leta 1135.* Stična : Samostan Stična, 1973.

Hauptmann, Ljudmil: Grofovi Višnjegorski. *Rad JAZU* 250, Zagreb 1935, str. 215–239.

Hauptmann, Ljudmil: *Nastanek in razvoj Kranjske.* Ljubljana : Slovenska matica, 1999.

Hübner, Johann: *Genealogische Tabellen. Nebst denen darzu gehörigen genealogischen Fragen. Dritter Theil.* (Hübner III). Leipzig : Bei Joh. Friedr. Gleditschens seel. Sohn, 1728.

Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine* (dopolnjen natis). Ljubljana : DZS, 1997.

Jaksch, August von: *Geschichte Kärntens bis 1335.* Klagenfurt : Verlegt bei Ferd. Kleinmayr, 1916.

Kohla, Franz X., Metnitz, G.A., Moro, Gotbert: *Kärntner Burgenkunde. Ergebnisse und Hinweise in Übersicht. Erster Teil, Kärntens Burgen, Schlösser, Ansitze und wehrhafte Statten.* Klagenfurt : Geschichtsverein fur Kärnten, 1973.

Komac, Andrej: *Od mejne grofije do dežele. Ulrik III. Spanheim in Kranjska v 13. stoletju.* Pripravil in uredil Miha Kosi. Thesaurus memoriae, Dissertationes 5. Ljubljana : Založba ZRC, 2006.

Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja.* Ljubljana : Založba ZRC, 2005.

Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem.* Ljubljana : Založba ZRC, 1998.

Mlinarič, Jože: *Kartuzija Pleterje 1403–1595.* Pleterje : Kartuzija Pleterje, 1982.

Mlinarič, Jože: *Stiška opatija 1136–1484.* Novo mesto : Dolenjska založba, 1995.

Nared, Andrej: *Dežela – knez – stanovi. Oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518.* Thesaurus memoriae, Dissertationes 7. Ljubljana : Založba ZRC, 2009.

Okoliš, Stane: Patriarh Bertold v politiki družine Andechs. *Grofje Andeško-Meranski, prispevki k zgodovini Evrope v visokem srednjem veku. Zbornik razprav z mednarodnega simpozija v Kamniku.* Kamnik : Zveza kulturnih organizacij, 2002, str. 165–184.

Otorepec, Božo: Stari grad pri Novem mestu in njegovi lastniki. *Dolenjski zbornik 1990*, Novo mesto, 1991, str. 59–86.

Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülten, Städte und Märkte.* Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, Band 10. München : Verlag R. Oldenburg, 1962.

Preinfalk, Miha: *Auerspergi, Po sledeh mogočnega tura.* Thesaurus memoriae, Dissertationes 4. Ljubljana : Založba ZRC, 2005.

Radics, *Peter von: Herbard VIII. Freiherr zu Auersperg*. Wien: Wilhelm Braumüller, 1862.
Rus, Zvonko: *Kronika mesta Metlike I. Od 12. stoletja do leta 1941*. Knjižna zbirka Belokranjskega muzejskega društva št. 9, Metlika : Belokranjsko muzejsko društvo, 1999.
Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. Zgornja Vipavska dolina*. (Grajske stavbe 20). Ljubljana : Viharnik, 2002.
Sapač, Igor: *Razvoj grajske arhitekture na Dolenjskem in v Beli krajini*. Ljubljana : Fakulteta za arhitekturo, 2003 (diplomsko delo).
Schivizhoffen, Schiviz von: *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*. Görz : Goriška tiskarna, 1905.
Schütz, Alois: Henrik Istrski in njegova povezava s kraljevim umorom v Bambergu. *Grofje Andeško-Meranski, prispevki k zgodovini Evrope v visokem srednjem veku. Zbornik razprav z mednarodnega simpozija v Kamniku*. Kamnik : Zveza kulturnih organizacij, 2002, str. 123–132.
Simoniti, Primož: *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja*. Ljubljana : Slovenska matica, 1979.
Skubic, Anton: *Zgodovina Ribnice in ribniške pokrajine*. Buenos Aires : Baraga S.R.L., 1976.
Slana, Lidija: Lichtenbergi na Tuštanju. *Kronika* 57, II/2009, str. 171–200.
Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana : DZS, 1982.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, II. Dolenjska, Med Bogenšperkom in Mokricami*. (Grajske stavbe 13). Ljubljana : Viharnik, 2001.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Med Kozjanskim in porečjem Save*. (Grajske stavbe 5). Ljubljana : Viharnik, 1993.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Med Solčavskim in Kobanskim*. (Grajske stavbe 4). Ljubljana : Viharnik, 1993.
Šribar, Ljudmila: Valvasorji v Leskovcu pri Krškem. *Janez Vajkard Valvasor in Krško*. Krško : Valvasorjev raziskovalni center Krško, 2008, str. 117–145.
Štupar-Šumi, Nataša: *Stavbna dediščina na Krasu*. Ljubljana : Fakulteta za arhitekturo Univerze v Ljubljani, 1996 (doktorska disertacija).
Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre des Hertzogtums Krain*. Nürnberg 1689 (faksimilirana izdaja, Ljubljana : Mladinska knjiga, München : Rudolf Trofenik, 1971).
Žabota, Barbara: Rodbina Khisl. Novoveška zgodba o uspehu. *Kronika* 51, 1/2003, str. 1–26.
Žvanut, Maja: *Od viteza do gospoda*. Ljubljana : Viharnik, 1994.

SUMMARY

The Lichtenberg Castle and its owners throughout centuries

The Lichtenberg Castle near Litija, one of the oldest castles in Carniola, was probably constructed at the end of the 12th century. The castle was given its name by the Knights of Lichtenberg, ministeriales of the Counts of Weichselberg (present-day Višnja Gora), the founders of the monastery in Stična. The castle was a sturdy four-storey building standing on the hill near the trail leading from the Sava River towards Lower Carniola (present-day Dolenjska).

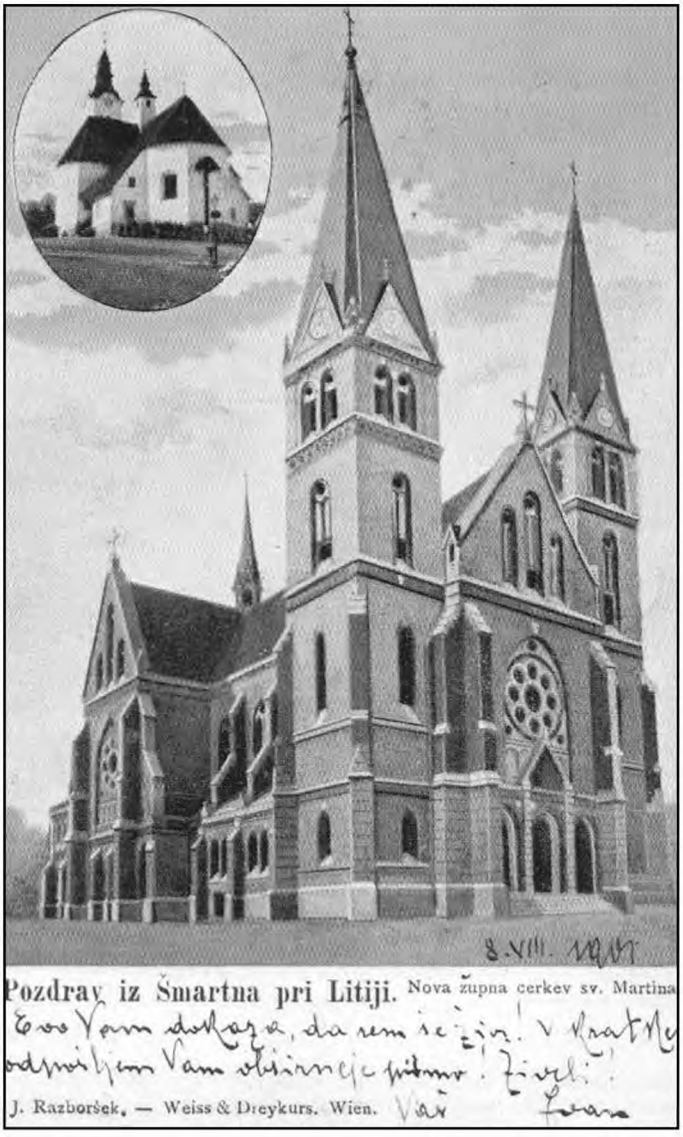
After the extinction of the Counts of Weichselberg the Lichtenbergs became the ministeriales of their heirs, Counts of Andechs, and after the death of Henry IV of Andechs, the castle and the ministeriales passed into the hands of the deceased's brother, Berthold of Andechs, Patriarch of Aquileia. After the turbulent 13th and 14th centuries, when the castle was on the verge of being torn down several times, the situation somewhat improved when the Habsburgs took over the power. Thus, the castle remained in the possession of the Aquileian patriarchs until 1445, when they relinquished their secular authority. Then the castle became a fief that was thenceforth to be granted by the Duke of Carniola.

The family of the Knights of Lichtenberg resided in the castle ever since their arrival in Carniola. They were mentioned in the earliest lists of Carniolan nobles. The Lichtenbergs acquired significant estates in Lower Carniola through purchase, exchange and probably also marriage. At the end of the 14th century and in the first half of the 15th century some members of the family performed lucrative services to the Counts of Celje and the Church in Gurk, where they leased and administered several important castles in Styria (present-day Štajerska). In return for their loyal services the Counts of Celje granted them a considerable number of fiefs. After Counts of Celje became extinct in 1456 the Lichtenbergs became the loyal subjects of the provincial duke, but they retained their Styrian estates until the extinction of the Styrian branch of the family in 1541. These estates were inherited by their relatives, i.e. the Wagens and the Sauraus.

In 1471 Balthazar Wagen got into the possession of the Lichtenberg Castle and the Carniolan estates through his marriage to Veronika Lichtenberg. After her death in 1481 Balthazar pledged most of the estates, so that in the early 16th century

his landed property was reduced to the castle and its immediate surroundings. Veronika's nephew Andreas Lichtenberg moved to the castle, whereas her son Erasmus Wagen lived in the nearby Bogenšperk (Wagensberg) Castle, which he had probably built himself.

The descendants of Andreas Lichtenberg were his daughter Margareta, who in 1519 married Johann Schwab from Tuštanj (Tuffstein) pri Moravče, and his son Sigismund, who in 1526 took over the Lichtenberg Castle. In 1544 Veronika's son Erasmus and her daughter Ana, married Khisl, became the co-owners of the castle. Erasmus died in 1566 and his minor son Wolf Dietrich, the last male descendant of the Lichtenbergs, died in 1571. The castle and the adjacent estate was inherited by the descendants of Erasmus' aunt Margareta, married Schwab, who also resided there until the castle was assigned as dowry to Margareta's great-granddaughter Regina Elisabeth, who in 1634 moved to the Bogenšperk Castle with her husband Georg Kaysell. The Lichtenberg Castle was converted into a quarry for the reconstruction of the Bogenšperk Castle, which removed almost any trace of its existence.

Nova župnijska cerkev sv. Martina v Šmartnu pri Litiji na razglednici, odposlani leta 1901 (Brilej, Spomin na Litijo, str. 129).

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 728.83(497.4Podpeč pod Skalo)
7.021.333:719(497.4Podpeč pod Skalo)

Prejeto: 25. 7. 2011

Robert Peskar

dr. umetnostne zgodovine, docent, konservatorski svetovalec, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Novo mesto, Skalickega 1, SI–8000 Novo mesto; Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: robert.peskar@zvkds.si

Modest Erbežnik

univ. dipl. umetnostni zgodovinar, konservatorski svetovalec, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Ljubljana, Tržaška 4, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: modest.erbeznik@zvkds.si

Gotske freske v Podpeči pod Skalo – njihov umetnostni značaj in oris restavratorskih posegov*

IZVLEČEK

Prispevek obravnava umetnostni značaj gotskih fresk v nekdanji grajski kapeli sv. Pavla v Podpeči pod Skalo in kratek oris konservatorsko-restavratorskih posegov. Najstarejša plast fresk iz let 1390–1395 se veže na naročništvo Henrika Galla in njegove žene Elizabete, ki sta kot posestnika gradu Gallenstein leta 1390 ustanovila beneficij. Freske so se ohranile na severni in južni steni ladje, zahodni steni slavoloka in na poševnih stranicah prezbiterija in slogovno sodijo v okvir t. i. mednarodnega gotskega sloga. Druga obsežna poslikava, po kateri je avtor t. i. Podpeški mojster dobil zasilno ime, je nastala po naročilu duhovnika Henrika Apfaltrerja v prvem desetletju 16. stoletja in je zajela predvsem notranjščino prezbiterija in obok. Prizor Evharističnega Kristusa med Marijo in sv. Janezom Krstnikom na severni steni prezbiterija je nastal že v zadnji tretjini 15. stoletja, donatorska slika v ladji in dva svetnika pa leta 1539.

KLJUČNE BESEDE

ustanovitev beneficija, Henrik Gall, stavbna zgodovina, grajska kapela, gotske freske, grad Gallenstein, Podpeški mojster, Henrik Apfaltrer, konservatorsko-restavratorski posegi, Evharistični Kristus, sv. Vital mučenec

ABSTRACT

GOTHIC FRESCOES AT PODPEČ POD SKALO – THEIR ARTISTIC CHARACTER AND A DEPICTION OF RESTORATION INTERVENTIONS

The paper deals with the artistic character of Gothic frescoes in the former castle chapel of St. Paul at Podpeč pod Skalo and provides a short depiction of conservation and restoration interventions. The oldest layer of frescoes dating back to 1390–1395 was produced to the order of Heinrich Gall and his wife Elisabeth, who as the owners of the Gallenstein Castle founded the benefice. Preserved frescoes are on the northern and southern wall of the nave as well as on the western wall of the vault and on the diagonal sides of the presbytery. Stylistically, all the above frescoes fall within the category of the so-called international Gothic style. Another extensive painting which earned its author the name »Master of Podpeč« was produced to the order of the castle chaplain Heinrich Apfaltrer in the first decade of the 16th century and covered in particular the walls of the presbytery and the vault. The scene of the Eucharist Christ between Mary and St. John the Baptist on the northern wall of the presbytery was produced as early as the last third of the 15th century. The painting of the donors and two saints dates back to 1539.

KEY WORDS

Establishment of the benefice, Heinrich Gall, architectural history, castle chapel, Gothic frescoes, Gallenstein Castle, Master of Podpeč, Heinrich Apfaltrer, conservation and restoration interventions, Eucharist Christ, St. Vitalis the Martyr

* Pričujoči prispevek je začel nastajati že leta 2003 kot predhodni konservatorski program za obnovo (Peskar, Podpeč pod Skalo). Odgovorni konservator za cerkev, Modest Erbežnik, je v tem prispevku avtor poglavja o dosedanjih obnovitvenih delih in konservatorsko-restavratorskih posegih.

Na širšem območju občine Litija se je do današnjih dni ohranilo zelo malo spomenikov srednjeveške umetnosti, čeprav se v tem delu nekdanje dežele Kranjske cerkveno-organizacijske in fevdalne razmere v obdobju srednjega veka ter gradbena in druga dejavnost v novem veku bistveno ne razlikujejo od položaja drugod po Sloveniji. Poleg skopih ostalin nekoč številnih srednjeveških dvorov in gradov,[1] ki so ponekod le še arhivsko izpričani, in komajda omembe vrednih romanskih in gotskih stavbnih sestavin cerkvenih objektov (Podpeč pod Skalo, Vernek, Šmartno pri Litiji, Vodice pri Gabrovki), je tudi primerov srednjeveškega stenskega slikarstva izredno malo. Zato se zdi več plasti srednjeveških fresk v cerkvi sv. Pavla v Podpeči pod Skalo, ki so jih odkrili že leta 1964, velika obogatitev opusa srednjeveškega stenskega slikarstva na tem območju. Zadnje umetnostnozgodovinske opredelitve in nadaljevanje odkrivanja fresk v letih 2007 in 2009 so pokazale, da freske zasedajo zelo visoko mesto v razvoju te likovne zvrsti celo v širšem slovenskem prostoru. To pa narekuje, da si ob tej priložnosti freske nekoliko nadrobneje ogledamo, še posebej zato, ker zadnji konservatorsko-restavratorski posegi na freskah omogočajo celovitejši oris njihovega umetnostnega značaja.

Položaj in zgodovinske okoliščine

Cerkev sv. Pavla v Podpeči pod Skalo stoji v podnožju 776 m visokega skalnega masiva Velike peči, na najvišji točki severnega roba vasi (sl. 1). Še ne dolgo nazaj je cerkev v razmerjih stavbnih mas predstavlja izrazito dominanto v veduti naselja, a so zadnji gradbeni posegi v neposredni bližini močno načeli njeno prostorsko učinkovanje. Toda če se zazremo bolj v preteklost, nam pogled na izsek iz franciscejskega katastra iz leta 1825 pove,[2] da sta v tistem času severozahodno od cerkve stala še dva zidana objekta, najverjetneje grajska pristava, katere razvaline so še danes dobro vidne. Tako je bila cerkev bolj kot danes povezana s stavbno strukturo vasi, ki jo je seveda najbolj zaznamoval nekdanji grad Gallenstein, zgrajen na izpostavljenem skalnem griču v jugozahodnem delu vasi. Vendar imamo v zvezi z oceno cerkvene lege v prostoru na voljo tudi nekaj slikovnih virov. V 19. stoletju je slikar Franz Kurz von Goldenstein v tehniki gvaša upodobil grajske razvaline, cerkev in nekaj hiš, a je očitno dejanske odnose stavbnih mas nekoliko prilagodil likovni kompoziciji.[3] Z našega vidika sta veliko pomembnejši najstarejši risbi, pravzaprav grafiki v Valvasorjevi Topografiji iz leta 1682 (sl. 2) in 11. knjigi Slave Vojvodine Kranjske iz leta 1689, ki skoraj identično razodevata ostaline gradu Gallenstein, ki je bil že tedaj v razvalinah, in cerkev sv. Pavla. Čeprav je cerkev upodobljena prej kot ne shematično, saj prikazuje tristrano sklenjeno stavbno maso z zvonikom na zahodni strani, pa njen dominantni položaj v naselju, ki ga označujejo tri stavbe, pravzaprav ustreza današnjemu stanju.

V arhivskem gradivu kapela prvič nastopa v listini, izdani na dan sv. Jerneja (24. avgusta) 1390, ko sta Henrik Gall, lastnik gradu Gallenstein, in njegova žena Elizabeta ustanovila beneficij.[4] O tem govori tudi latinski napis v kapeli (sl. 3) na poslikavi severne ladijske stene, ki je bil odkrit leta 1964[5] in se glasi: »*Memoria generosi et nobilis d(omi)ni Hain-*

Slika 1: Cerkev sv. Pavla v Podpeči pod Skalo z jugovzhodne strani (foto: Robert Peskar).

1 Na širšem območju občine Litija (vključena tudi občina Šmartno pri Litiji) je do konca 16. stoletja izpričanih dvajset dvorov in gradov: Bogenšperk, Črni Potok, Gerbin, Grmače (Roje), Hotič, Jablanica, Klevišče, Knežija, Lebek, Lihtenberk, Litija, Podpeč pod Skalo – *Gallenstein*, Pogonik, Ponoviče, Ribče, Šela, Slatna, Slivna, Šentjurjeva gora pri Gabrovki, Vernek.

2 ARS, AS 176, Novomeška kresija, katastrska občina Moravče (*Morautsch*), N 162A05; dostopno tudi na spletu: http://www.gov.si/arhiv/kataster/imgb/n/n162a05.jpg.

3 Risbo hrani Narodni muzej Slovenije pod inventarno št. 7337, objavljena v: Smole, *Graščine*, str. 361.

4 Originalna listina iz leta 1390, avgust 24, se ni ohranila, pač pa prepis iz 18. stoletja, hrani: ARS, AS 746, Kostanjevica, f. 14, št. 289; Baraga, Kapiteljski arhiv Novo mesto, str. 56; Puzel, *Idiographia*, str. 67; prim. tudi Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 26.

5 Komelj, Podpeč pri Gabrovki, str. 236.

rici Gall cu(m) uxore sua d(omi)na Elisabeth fundatores huius laudabilis beneficii in Gall(e)nstain. An(n)o D(omi)ni M.CCC.°90. Renouacis picturae 1539«.[6] Ustanovitev beneficija omenja tudi Valvasor, in sicer na dveh mestih, čeprav navaja dve različni letnici.[7] Poleg številnih novoveških listin govori o ustanovitelju podpeške cerkve in njegovi ženi še kamnita napisna plošča, vzidana na severni zunanjščini današnje župnijske cerkve sv. Križa v Gabrovki, ki jo je dal postaviti baron Jožef Gall pl. Gallenstein († 1848) leta 1830.[8] Napisna plošča govori o posmrtnih ostankih (kosteh) obeh zakoncev, ki so jih v podpeški cerkvi izkopali 4. maja 1830 in jih 6. maja pokopali v novi družinski grobnici pri tedanjem stranskem oltarju sv. Gala v cerkvi sv. Križa v Gabrovki, zgrajeni sicer na novo do leta 1824 in posvečeni leta 1828.[9] Tedaj so v Gabrovko prenesli tudi enega od nagrobnikov družine Gallenberg, danes vzidanega v severno steno.[10] Iz teh podatkov je razvidno, da je bila kapela v Podpeči mišljena tudi kot zadnje počivališče obeh zakoncev.

Nekdanji grad v Podpeči, grad Gallenstein, v virih prvič zasledimo leta 1300.[11] Zgradili so ga Galli z Gamberka oziroma Gallenberga po letu 1248 in je od 14. stoletja naprej veljal kot novi skupni sedež rodbine, ki ji je v kratkem času uspel strm socialni vzpon. Gospoščina Gallenstein je bila vseskozi v družinski lasti, sam grad pa naj bi v 16. stoletju močno poškodovali Turki, tako da je bil grad v Valvasorjevem času opuščen. Ostali sta le še grajska pristava in grajska kapela sv. Pavla. Patronat nad kapelo so imeli v rokah seveda Galli, kasneje Gallenbergi, potrditev pa je pripadala župniku v Trebnjem, kar je bilo določeno že v času ustanovitve beneficija. Najbrž to ni bil zgolj slučaj, saj je bil tedanji trebanjski župnik Jurij tudi član družine Gall.[12] Med letoma 1596 in 1600 je v kodeksu dolenjskega arhidiakonata s sedežem v Trebnjem naveden seznam župnij, med katerimi se omenja tudi Podpeč (*Gallenstain*), pri čemer pa je seveda mišljena kaplanija oziroma beneficij.[13] V zadnjem desetletju 16. stoletja je tedanji lastnik beneficija Franc Gall, tudi posestnik gradu Luknja in luteranec,[14] nastavil nekega Ivana Klapšeta za beneficianta, s čimer se trebanjski župnik sicer ni strinjal.[15] Leta 1667 naj bi bil v kapeli neoskrbovan beneficij,[16] vendar najbrž takšno stanje ni trajalo posebej dolgo, saj so bili dohodki beneficija kar mikavni. Trebanjski župniji je bil podrejen tudi vikariat sv. Križa v Gabrovki, ustanovljen pred letom 1600, medtem ko je bila samostojna župnija ustanovljena šele leta 1862.[17] Cerkev sv. Križa se sicer prvič omenja že leta 1387.[18] Leta 1818 naj bi na podlagi dvornega odloka z dne 20. junija 1818 in s prizadevanji že omenjenega barona Jožefa Galla pl. Gallensteina uspeli združiti podpeški beneficij z vikariatom sv. Križa v Gabrovki,[19] čeprav je bilo pri tem več zapletov. Leta 1817 je namreč škofijski ordinariat poskusil, da bi podpeški beneficij združili v Kirchbergov kanonikat v Ljubljani.[20] A kot rečeno, to ni uspelo, tako da je leta 1818 svetokriška cerkev prevzela skrb tudi za podpeško kapelo, kar velja še danes.

Pregled literature

Preden se nadrobneje lotimo osrednje teme pričujočega prispevka, je potrebno vsaj na kratko pregledati dosedanje vedenje o cerkvi oziroma njeni arhitekturi in seveda njenih likovnih sestavinah. Najprej je potrebno poudariti, da je cerkev pozornost strokovne javnosti vzbudila šele z odkritjem fresk leta 1964, ko je Ivan Komelj prvi zapisal kratko notico o najdbi,[21] medtem ko je leto pozneje

6 V prevodu napis pomeni: »V spomin na darežljivega in plemenitega gospoda Henrika Galla in njegovo ženo gospo Elizabeto, ustanoviteljev tega hvalevrednega beneficija v Podpeči (Gallenstein), leta Gospodovega 1390. Obnovitev slikarije 1539.«

7 Valvasor, *Die Ehre*, VIII, str. 756–757; Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 168–169.

8 Napis se glasi: »OSSA HENRICI DE GALL & UXORIS ELISABETHAE FUNDATORUM A. 1390. SACELLI D. PAULI. CUIUS REDITUS A. 1826. GENS PAROCHIAE S. CRUCIS ANNUIT AUCTORE IOSEPHO L. BARONE GALL DE GALLENSTEIN EDICTO SACELLO HUC SOLENNI RITU TRANSLATA. IN. PACE. PII. QVIESCANT DONEC. TVBAE. SONITV. MOVEANTVR!«. V kronogramu v zadnjih dveh vrstah razberemo letnico 1830.

9 Leto izgradnje in posvetitve sporoča napis nad glavnim vhodom: »HAEC EST DOMUS D(OMI)NI SOLI DEO ET S(AN)TA CRUCIS GLORIAE AB ANTONIO ALOYSIO ANTISTITE CONSECRATA MDCCCXXVIII VRGENTE PAROCHO KOSCHIER ET OPITVLANTE POPVLO AEDIFICATA 1824.«; o posvetitvi glej tudi: NŠAL, ŠAL, Župnije, ŠAL/Ž, fasc. 343, Sv. Križ-Gabrovka, listina o posvetitvi oltarja, izdana v Ljubljani, 1828, oktober 26.

10 Nad nagrobnikom Jošta Jakoba pl. Gallenberga († 1594) se nahaja napisni kamen z napisom: »UIBERSETZT AUS DER KAPELLE VON GALLENSTEIN A. 1830«. Ko so leta 1913 župnijski cerkvi sv. Križa prizidali novi stranski kapeli, je bila grobnica odstranjena (nadrobneje o tem: Grebenc, *Zgodovinski pregled*, str. 38).

11 Kos, *Med gradom in mestom*, str. 19; Kos, *Vitez in grad*, str. 121–122.

12 Glej Kos, *Vitez in grad*, str. 126. V drugih virih se kot trebanjski župnik omenja leta 1391 (Otorepec, *Gradivo za slovensko zgodovino*, str. 264).

13 Baraga, Kapiteljski arhiv Novo mesto, str. 290.

14 Höfler, *Trije popisi cerkva*, str. 17, 97.

15 Grebenc, *Zgodovinski pregled*, str. 70. Zanimivo je, da se ime *Ianus Khlopsche* pojavlja tudi med grafiti na freski na jugovzhodni stranici prezbiterija (Povh, *Podpeški mojster*, str. 21).

16 Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 26.

17 Baraga, Kapiteljski arhiv Novo mesto, str. 290; Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 25.

18 Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 25.

19 O tem govori več listin iz leta 1818 v: NŠAL, ŠAL, Župnije, ŠAL/Ž, fasc. 343, Sv. Križ-Gabrovka; glej tudi Grebenc, *Zgodovinski pregled*, str. 21.

20 NŠAL, ŠAL, spisi IV, NŠAL 4, fasc. 40, f. 7/45.

21 Komelj, Podpeč pri Gabrovki, str. 236.

tedaj več plasti odkritih gotskih fresk uvrstil še v pregled novo odkritih stenskih slik v dveh desetletjih po drugi vojni.[22] Komelj je pozneje prispeval tudi skopo omembo cerkvene arhitekture, vendar razen tipološke oznake kratkega prezbiterija in datacije na konec 14. stoletja ne prinaša nekih konkretnih opredelitev.[23]

Seveda so bile z umetnostnega vidika mikavnejše gotske freske. V svoji disertaciji jih je obravnavala že Ksenija Rozman,[24] ki je poslikavo podpeške cerkve pripisala trem različnim slikarjem, in sicer najstarejšemu slikarju prizora na sklepnih stranicah prezbiterija, pozneje imenovanemu Podpeškemu mojstru drugo plast, in sicer prizore na slavoloku, v spodnjem delu sten prezbiterija in na oboku, ki jo je datirala v tretjo četrtino 15. stoletja, in najmlajšemu »restavratorju« iz leta 1539 donatorsko sliko na severni steni ladje. Konkretneje je freske opredelil tudi France Stelè, ki je najstarejšo plast postavil v čas okoli leta 1420, donatorsko sliko v ladji, na kateri sta upodobljena zakonca Gall, pa med pomembnejše pri nas, če ne bi bila leta 1539 preslikana.[25] Malo pozneje je najstarejšo plast fresk uvrstil v okvir t. i. mehkega sloga, mlajšo plast fresk pa skupaj s freskami na Vihru pri Šentrupertu povezal s problematiko avtorstva fresk v cerkvi sv. Nikolaja v Goropeči nad Ihanom ter avtorjem fresk v prezbiteriju župnijske cerkve na Mirni.[26]

Z nadaljnjim raziskovanjem gotskega stenskega slikarstva v Sloveniji, zlasti Janeza Höflerja,[27] je bila večina vprašanj, vezanih na avtorja mirnskih fresk, to je mojstrom Bolfgangom, ki jih je načel France Stelè, pojasnjenih, pri čemer se je seveda izkazalo, da s podpeškimi nimajo veliko skupnega. Kljub temu je plast fresk, pripisana t. i. Podpeškemu mojstru, postala zanimiva za številne raziskovalce. Vilma Praprotnik je Podpeškega mojstra enačila s slikarjem oziroma z delavnico, ki je poslikala cerkev sv. Duha v Čelovniku,[28] Darja Povše pa je iskala povezave s freskantom, ki je poslikal cerkev sv. Duha na Vihru pri Šentrupertu.[29] Konkretnejše povezave med slikarji je na podlagi uporabe šablon za tekstilne vzorce ugotovila Alenka Vodnik,[30] ki je poudarila, da imamo v Podpeči, Čelovniku in na Vihru opraviti s tremi različnimi slikarji, ki kažejo istrskemu krogu podobno slogovno občutje, pri čemer je od imenovanih Podpeški mojster najstarejši. Nekoliko mlajšega Čelovniškega mojstra je označila kot njegovega učenca in naslednika, povezave med podpeškim in vihrskim freskantom pa naj bi razkrivala uporaba dveh enakih tekstilnih vzorcev, vendar pa natančnega razmerja med njima ni bilo mogoče ugotoviti.

Kratko oznako Podpeškega mojstra je prispeval tudi podpisani,[31] ki je v njegov opus uvrstil še nekaj tedaj novo odkritih fresk. Celovito pa je opus Podpeškega mojstra orisala Mojca Povh v svoji diplomski nalogi,[32] ki je vse primere kritično analizirala zlasti v luči splošnega razvoja poznogotskega slikarstva na Dolenjskem ter definirala sorodnosti s sodobniki, med drugim tudi s Čelovniškim mojstrom. Seveda se je Mojca Povh omejila na Podpeškega mojstra, medtem ko sta najstarejša in najmlajša plast fresk v Podpeči ostali bolj ali manj v okviru splošnih slogovnih oznak. Pomembna je še diplomska naloga Janeza Sužnika,[33] ki se je sicer nadrobneje posvetil Čelovniškemu mojstru, a je obravnaval tudi freske v Podpeči z označbo, da gre za krog Čelovniškega mojstra iz prvega desetletja 16. stoletja.

Zadnji pomemben prispevek k interpretaciji podpeških fresk pomeni opredelitev Janeza Höflerja, ki je celovito označil vse do tedaj odkrite plasti fresk v podpeški cerkvi.[34] Zanimiva je zlasti nova datacija najstarejše plasti fresk v čas ustanovitve beneficija in pa obravnava plasti iz časa okoli 1500 (delo Podpeškega mojstra) z vidika poljudnih smeri v razvoju poznogotskega slikarstva v Istri in Sloveniji,[35] pri čemer je avtor v njegov opus uvrstil še nekaj prizorov v cerkvi sv. Jurija na Šentjurskem hribu nad Tržiščem.[36] Seveda pa avtor ni mogel opredeliti tistih partij fresk v Podpeči, ki so bile odkrite v letih od 2007 do 2009. Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije je namreč v svoj redni program dela leta 2007 in 2009 uvrstil nadaljevanje restavratorskih posegov, sofinancerski delež pa je prispevala tudi občina Litija, ki je leta 2007 cerkev razglasila za kulturni spomenik lokalnega pomena.[37] Rezultat posegov so poleg fresk tudi določeni novo odkriti stavbni členi, ki omogočajo dokaj zanesljivo rekonstrukcijo stavbne zgodovine.

Stavbna zgodovina in opis arhitekture

Natančnih podatkov o tem, kdaj so začeli z zidavo gotske kapele, ni ohranjenih. Na osnovi neiz-

22 Komelj, Dvajset let odkrivanja, str. 45–46, 62, 65.
23 Komelj, *Gotska arhitektura na Slovenskem,* str. 285.
24 Rozman, *Stensko slikarstvo*, str. 26–30.
25 Stelè, *Slikarstvo v Sloveniji,* str. 144, 324, 109, 228, 341, 342.
26 Stelè, *Gotsko stensko slikarstvo*, XIV, XV, CXII–CXIII (avtor katalognega opisa je pravzaprav Damjan Prelovšek).
27 Höfler, *Stensko slikarstvo na Slovenskem,* str. 64 in dalje; Höfler, O Mojstru Bolfgangu, str. 346 in dalje.
28 Praprotnik, Ornamentika slikanih okvirov, str. 51, 60.
29 Povše, *Freske v cerkvi sv. Duha na Vihru pri Šentrupertu ter primerjava;* str. 37–39; Povše Winkler, Freske v cerkvi sv. Duha, str. 275 in dalje.
30 Vodnik, *Tekstilni vzorci,* str. 34–36.
31 Peskar, Gotsko stensko slikarstvo, str. 71; Peskar, O srednjeveških freskah, str. 45 in dalje.
32 Povh, *Podpeški mojster,* str. 10 in dalje.
33 Sužnik, *Čelovniški mojster,* str. 63 in dalje.
34 Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji,* III, str. 151–154.
35 Höfler, Das Volkstümliche, str. 16–18.
36 Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji,* III, str. 186.
37 Odlok o razglasitvi cerkve sv. Pavla v Podpeči pod Skalo za kulturni spomenik lokalnega pomena, *Uradni list Republike Slovenije*, 65/2007, str. 9148–9149.

razitega klinastega profila reber z obojestranskim žlebom, ki v Sloveniji nastopa predvsem od zadnje tretjine 14. stoletja naprej,[38] ter podatka o ustanovitvi beneficija leta 1390 lahko s precejšnjo zanesljivostjo sklepamo, da je bila kapela zgrajena v zadnji četrtini 14. stoletja oziroma malo pred letom 1390. Sicer bi majhno polkrožno okence v južni steni ladje in nekoliko večje šilasto okno desno od njega, v katerem krogovičje žal ni več ohranjeno, a je okno vsaj za polovico manjše od zazidanih oken v prezbiteriju, lahko namigovali, da je ladja starejša, vendar pa je stik med prezbiterijem in ladjo v tolikšni meri organski, da imamo najverjetneje opraviti z enotno gradnjo (sl. 4). Ta je sprva zajela gradnjo pravokotne ladje, prejkone krite z ravnim lesenim stropom, in kratkega prezbiterija s triosminskim sklepom, obokanega s križnorebrastim obokom. Prezbiterij sta osvetljevali razmeroma visoki šilasti okenski odprtini v vzhodni in južni stranici prezbiterija, danes obe zazidani, ladjo pa sta osvetljevali že omenjeni okenski odprtini v južni steni, ki sta prišli na dan ob zadnjih restavratorskih posegih. Oblikovno je bil najbolj izrazit prezbiterij, katerega obok sestavljajo masivna rebra, ki slonijo na preprostih geometričnih konzolah, vpetih približno v spodnji tretjini sten. Sklepnik je okrogel in gladek. Dodatno členitev je prvotno predstavljala zakramentalna niša v severni steni, ki pa je danes zazidana. Sprva cerkev ni imela zvonika, ampak najverjetneje najbolj preprosto obliko zvonika, to je zvončnico, nekakšen podaljšek zahodne ladijske stene nad višino slemena strehe. Zvončnica je imela običajno eno ali dve lini z zvonom, kakršne so drugod na Dolenjskem še ohranjene (npr. nekdanja grajska kapela na Šumberku, cerkev sv. Nikolaja v Žužemberku).[39] Druga mogoča oblika zvonika je seveda strešni stolpič, največkrat zgrajen nad slavoločno steno v leseni izvedbi, kakršni v srednjeveški arhitekturi niso bili osamljeni, a so bili na Dolenjskem redki.

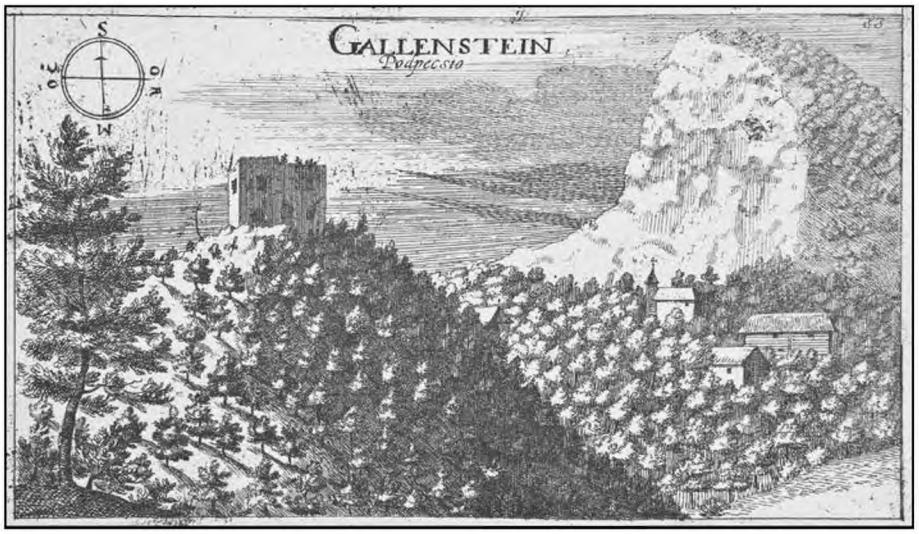
V takšni obliki je bila kapela v poznem srednjem veku večkrat poslikana, vendar bomo o tem nadrobneje govorili v nadaljevanju. Na tem mestu nas bolj zanima nadaljnji razvoj stavbe, ki ga na nek način osvetljujejo tudi freske. V mislih imamo grafite, to so lastnoročni podpisi tedanjih obiskovalcev, ki so jih vrezali ali vpraskali na slikane površine. Z našega vidika sta pomenljiva najstarejši, na notranji strani slavoloka, ki je iz leta 1581, in še posebno najmlajši na jugovzhodni stranici prezbiterija iz leta 1652, ki posredno govori, da takrat freske še niso bile prebeljene in da cerkev do takrat posebnih sprememb najbrž še ni doživela. Tudi že omenjeni podatek o neoskrbovanem beneficiju leta 1667 posredno govori, da najbrž posebna obnova ali posodobitev kapele še ni bila izvedena. Toda če bi verjeli Valvasorjevi upodobitvi (sl. 2), je kapela prve spremembe doživela kmalu zatem, saj je na grafiki iz leta 1682 že upodobljen zvonik. Vendar ta ne ustreza današnji obliki zvonika, ki je v spodnjem delu kvadratne osnove, v zgornjem pa prehaja v oktogonalni stolp (sl. 1). Je pa res, da Valvasorjeve upodobitve v tem smislu niso najbolj zanesljive. Žal ni nobenega podatka o prvotnih zvonovih, ki bi lahko pojasnili čas izgradnje zvonika.[40] Eden izrazitejših časovno opredeljivih sestavin predstavlja le sistem arhitekturne poslikave, sestavljene iz naslikanih pilastrov in naslikanih okvirov okoli odprtin, ki so ga rekonstruirali ob zadnji obnovi, vendar ta prej govori za čas po letu 1700. Kljub temu je najbrž v 17. stoletju ali celo prej kapela doživela določena obnovitvena dela. V ta čas bi namreč lahko postavili arhitekturno poslikavo zunanjščine ladje in prezbiterija, ki so jo predhodno na novo ometali, pri tem pa sta obe prvotni okni v južni steni ladje ostali v funkciji. Poslikava zunanjščine pa je zajela slikanje vogelnikov v tonu žgane siene (opečno rdeče), ki so vrisani v omet še dobro vidni na vogalih ladje in prezbiterija. Istočasno so vsaj na zahodni strani izvedli še dekoracijo v obliki vetrnice, konstruirane s pomočjo šestila, katere sledovi so vidni na zahodni steni levo od zvonika in so kot dekorativen element pogosti na cerkvenih zunanjščinah. Eden sorodnih primerov npr. predstavlja poslikava zunanjščine Marijine cerkve v Drganjih selih pri Novem mestu iz leta 1666.

V prvi polovici 18. stoletja je sledilo več posodobitev. Najprej so na zahodni strani desno od zvonika izdelali nišo, v katero so namestili kip umirajočega sv. Frančiška Ksaverija. Njegovo čaščenje se je z izgradnjo cerkve sv. Frančiška Ksaverija na Veseli Gori pri Šentrupertu v prvi četrtini 18. stoletja razmahnilo tudi na Dolenjsko. Kip so kljub kovani rešetki v značilni baročni obliki pred dvema desetletjema žal ukradli. Verjetno sočasno je sledila najobsežnejša predelava kapele, ki je zajela gradnjo današnjega zvonika po vzoru trebanjskega ali kapiteljskega zvonika v Novem mestu. Ta sta predstavljala model za celo vrsto sorodnih na Dolenjskem. V Tihaboju v svetokriški župniji so npr. takšen zvonik, sodeč po letnici, zgradili že leta 1669, v Dolenjem Kronovem pri Beli Cerkvi pa leta 1739. Istočasno so na severni strani prezbiterija prizidali zakristijo, zazidali prvotne okenske odprtine in prebili nove, in sicer po eno v severni in južni steni ladje ter v južni in vzhodni stranici prezbiterija. Obenem so posodobili glavni vhod, medtem ko so

38 Peskar, *Arhitektura in arhitekturna plastika,* str. 29.

39 Sledov zvončnice zaradi kasnejših posegov oziroma izvedbe ležišč za vmesne lesene lege strešne konstrukcije ni opaziti. Na podstrešju je malo pod sedanjim slemenom zahodne stene vidno le majhno pravokotno okence oziroma lina, ki je prvotno osvetljevala podstrešje.

40 Najstarejši evidentiran zvon je bil iz leta 1887, ki pa je bil uničen v času 1. svetovne vojne (Grebenc, *Zgodovinski pregled,* str. 136).

Slika 2: Upodobitev razvalin gradu Gallenstein in vasi Podpeč pod Skalo v Valvasorjevi Topografiji Vojvodine Kranjske iz leta 1682 (Valvasor, Topographia).

na južni strani prebili nov portal z lesenimi podboji in preklado, ki je enak portalu v zahodni steni zakristije. V 18. stoletju, če že ne prej, je nastal tudi bolj grobi kamniti tlak iz lokalnega apnenca, ki je ohranjen le še pod zvonikom.

Leta 1828 je bila kapela znova v zelo slabem stanju, zato so politične oblasti ukazale, naj se kapela popravi ali podre.[41] Kmalu zatem je stekla obsežna obnova, ki je zajela predvsem ladjo, kjer so prvotni ali že obnovljeni raven lesen strop nadomestili z današnjim banjastim obokom, sestavljenim iz ometane lesene konstrukcije, h kateri sodijo tudi preprosti pilastri. Ti podpirajo venčni zidec, na katerega se opira obok. Na zahodni strani so izdelali pevski kor, vendar je bil ta pred nekaj leti zamenjan. Verjetno so tedaj tudi baročni kamniti tlak zamenjali z opečnimi tlakovci (pred nekaj leti prav tako zamenjani), pri čemer so odstranili tudi ostanke ustanovitelja beneficija in nekaj prvotnih nagrobnikov in jih prenesli v cerkev v Gabrovki.

Istočasno z opisanimi predelavami so skozi stoletja lastniki ali oskrbniki beneficija posodabljali tudi oltarne nastavke. Prvotno obliko je ohranila gotska zidana oltarna menza, ki je znotraj današnjega oltarja ohranjena v celoti. Današnji oltarni nastavek je najbrž že tretji na tem mestu. Verjetno je nastal v prvi polovici 19. stoletja, pri čemer bi utegnili biti kipi starejši, verjetno iz prve polovice 18. stoletja, ko je tedaj nov oltar verjetno nadomestil še starejšega, iz 17. stoletja. Od slednjega se je ohranil eden od kipov, ki je bil najden na podstrešju ladje, ko so pred tremi desetletji menjali streho, in se danes nahaja na enem od stranskih oltarjev v župnijski cerkvi v Gabrovki. Vsekakor je bil današnji oltarni nastavek pozneje večkrat obnovljen, bolj ali manj nestrokovno, pa tudi notranjščina cerkve, o čemer pričata napisa na hrbtni strani. Prvi iz leta 1884 se verjetno nanaša na beljenje notranjščine,[42] drugi pa na obnovo oltarnega nastavka in kipe.[43] Šele v zadnjih letih so bila obnovitvena dela izvedena pod strokovnim nadzorom, ki so zajela tudi restavratorske posege. Njihov rezultat je med drugim tudi precejšni obseg novo odkritih fresk, ki bodo v nadaljevanju seveda v ospredju našega zanimanja. Še prej pa si oglejmo zadnja obnovitvena dela.

Oris dosedanjih obnovitvenih del in konservatorsko-restavratorskih posegov

Pobudo za obnovo cerkve so pristojni območni enoti Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije posredovali bližnji skrbniki (ključar Marjan Resnik) in župnijski urad Sv. Križa v Gabrovki leta 2002. Pobudnikom so bili v letu 2003 poslani osnovni napotki o potrebnih predhodnih postopkih in t. i. predhodni konservatorski program za obnovo in prezentacijo kulturnega spomenika.[44]

Cerkev je bila v slabem stanju predvsem zaradi vlažnih zidov, vlaga je povzročila vrsto poškodb na sami gradbeni strukturi, posledično pa v notranjosti na stenskih poslikavah. Statično je bil prizadet tudi del prezbiterija, predvsem notranja severna stena in obok, kjer je nastalo več razpok, ki so v največji meri posledica prizidane zakristije. Za prisotnost vlage v stenah je bilo več razlogov. Najprej je potrebno omeniti, da je cerkev temeljena na izrazito ilovnatih tleh,

41 Grebenc, *Zgodovinski pregled,* str. 134.

42 Napis v svinčniku je delno nečitljiv: »*Jozef Pipan Jozef Beirvar sta tu ... šetirihala v letu 1884 Leta.*«

43 »*Delno obnovljen 1986 Podkrižnik Hinko.*«

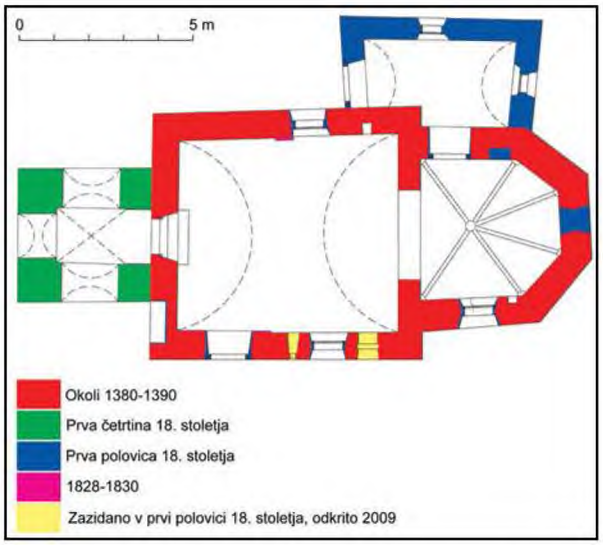
44 Peskar, *Podpeč pod Skalo,* str. 2 in dalje.

Slika 3: Podpeč pod Skalo, Henrik Gall in njegova žena Elizabeta kot donatorja ter napis o ustanovitvi beneficija iz leta 1539 na severni steni ladje; spodaj viden grb Henrika Galla (foto: Robert Peskar).

ki onemogočajo učinkovito vpijanje in odvajanje vode. Poleg tega se na severni strani cerkve neposredno do zidov spušča brežina, na strešinah pa ni bilo žlebov za odvajanje meteorne vode. Kapilarnemu dvigu vlage v zidovih je pripomogel tudi s cementom ojačani spodnji del zunanjih zidov ob stiku s terenom (tako imenovani »cokel«). Zunanji ometi in zidana struktura so bili zaradi delovanja vlage v spodnjih delih sten močno poškodovani in prepereli, izparevanje vlage pa je povzročilo tudi močno izločanje soli. Notranji ometi so poleg naštetih poškodb ponekod prekriti še s plastjo zelenih alg (predvsem freske na jugovzhodni steni prezbiterija), na slavoločni steni pa so poslikave prekrite s plastjo sige.

Predhodni konservatorski program je predvidel potrebne posege za sanacijo vlage: znižanje terena na severni strani (odkop) za učinkovitejše odtekanje vode, izdelavo zračne kinete ob temeljih in name-

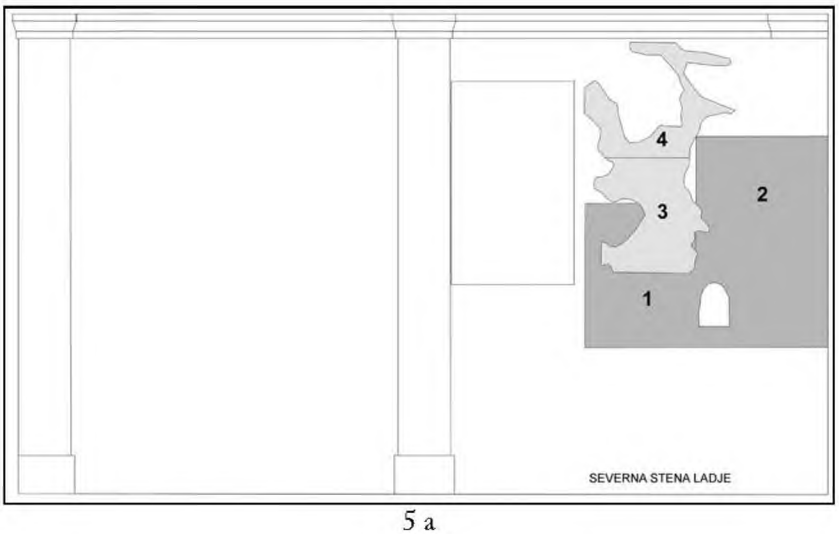
Slika 4: Podpeč pod Skalo, tloris cerkve sv. Pavla z vrisanimi stavbnimi fazami (risal: Bojan Zaletelj (ZVKDS, OE Novo mesto), računalniška obdelava: Robert Peskar).

stitev žlebov za odvajanje meteorne vode.[45] Skladno z navodili so bila navedena dela izvedena v letu 2004, pri čemer se je izkazalo, da so kamniti temelji cerkve izredno plitki in da je izvedba zračne kinete ponekod (zlasti okoli zvonika) skorajda neizvedljiva.

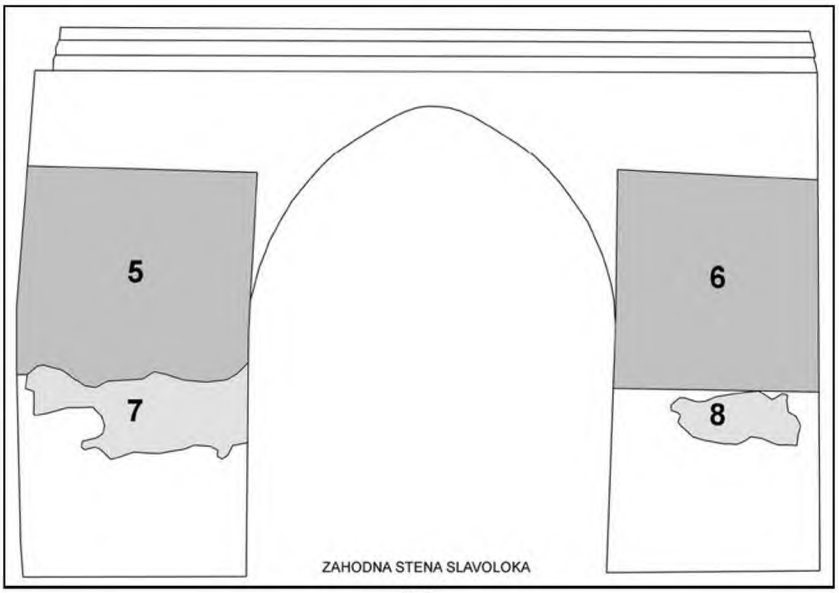
V ladji je bil ob zahodni steni nameščen preprost lesen kor, sidran v južno in severno steno ladje. Po pregledu kora je bilo ugotovljeno, da je dotrajan do te mere, da obnavljanje ni smiselno in bo potrebno izdelati novega. Zavod za varstvo kulturne dediščine, Območna enota Ljubljana, je pripravil smernice in načrt za izdelavo novega kora. Konstrukcijo novega pevskega kora iz hrastovega lesa in izrezljano barvano ograjo (po predloženem vzorcu) je leta 2006 izdelal ključar Marjan Resnik.[46]

Cerkev je bila v večji meri tlakovana z opečnim tlakovcem v enotnem nivoju, v določenih partijah pa s ploščami grobo obdelanega lokalnega apnenca (predvsem v zahodnem delu ladje). Že v letu 2004 je bila načrtovana zamenjava vlažnega in preperelega tlaka z novim, a je bil tlak odstranjen šele v letu 2006. Ker posebni posegi v strukturo zemeljskih plasti niso bili predvideni, tudi niso bile izvedene arheološke raziskave. Po predvidevanjih naj bi se tekom del odkrila le nivojska delitev višjega prezbiterija in za stopnico nižje ladje ob slavoločni steni, toda ob odstranjevanju tlaka sledov stopnice ni bilo videti. Za tlakovanje cerkve je bil predpisan opečni neglaziran tlakovec dimenzij 24 x 24 cm, v prezbiteriju položen diagonalno, v ladji vzporedno, kar je bilo izvedeno leta 2007.

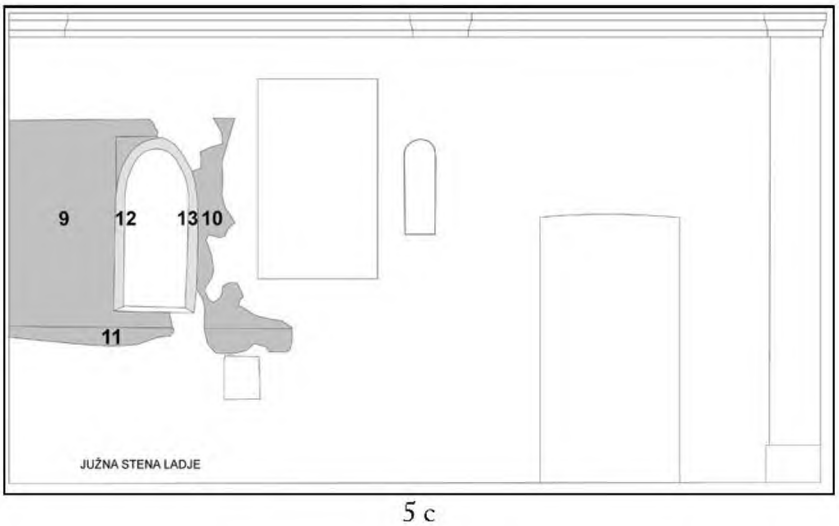
45 Prav tam, str. 4–6.
46 Erbežnik, Vesel Kopač, Podpeč pri Gabrovki, str. 163–164.

4
2
3
1
SEVERNA STENA LADJE

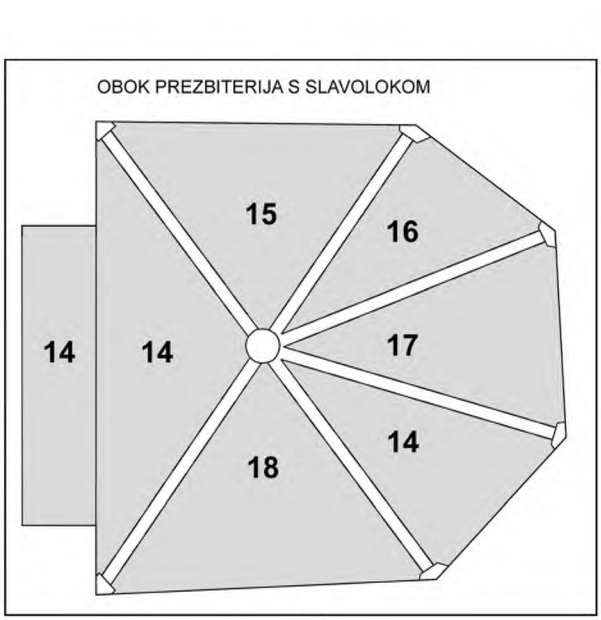
5 a

5
6
7
8
ZAHODNA STENA SLAVOLOKA

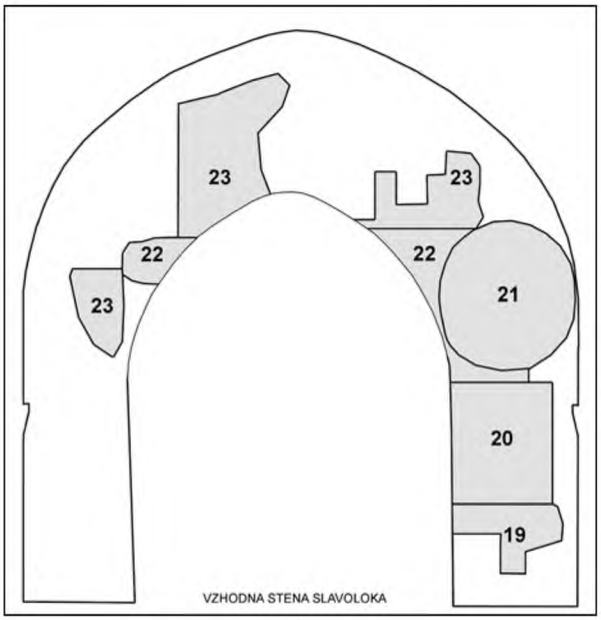
5 b

9
12
13
10
11
JUŽNA STENA LADJE

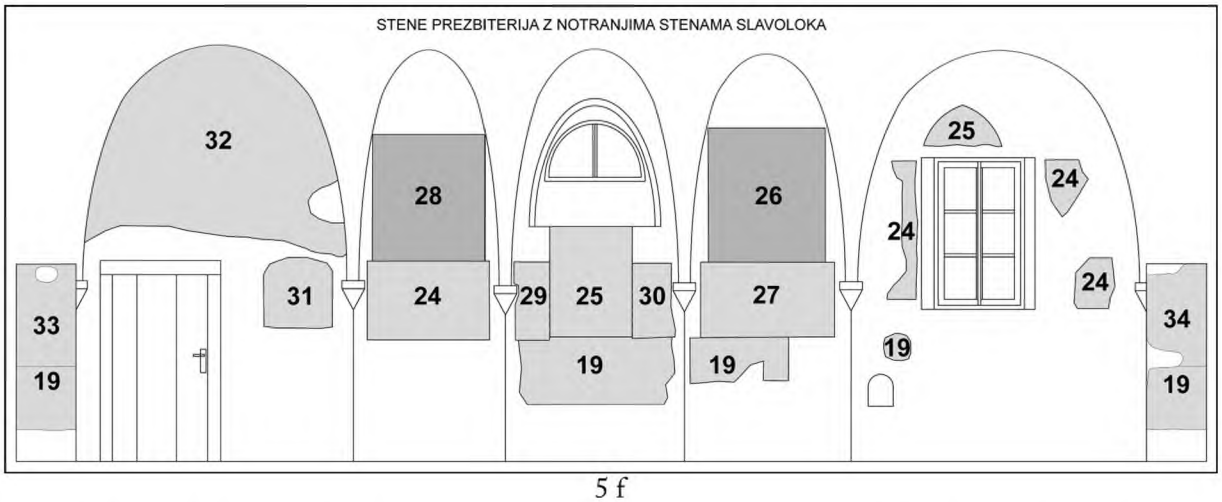
5 c

5 d

5 e

5 f

Slika 5 a, b, c, d, e, f: Podpeč pod Skalo, shema poslikave v notranjščini (risala: Bojan Zaletelj, Robert Peskar). Legenda: 1. Ostanek upodobitve donatorjev z grbom rodbine Gall – 1390/1395; 2. Sv. Barbara in neznana svetnica (sv. Marjeta ?) – 1390/1395; 3. Donatorski par Henrik Gall in njegova žena ter napis – 1539; 4. Nespoznaven prizor (legenda sv. Pavla ?) – 1539 (?); 5. Sv. Jurij (levo), sv. Nikolaj (v sredini) in sv. Urh – 1390/1395; 6. Devica Marija z Jezusom na prestolu med sv. Uršulo (levo) in nespoznavno svetnico – 1390/1395; 7. Rastlinska dekoracija – 1539; 8. Rastlinska dekoracija – 1539; 9. Neznani svetnik ali svetnica – 1390/1395; 10. Sv. Pavel puščavnik (?) – 1390/1395; 11. Fragment napisa v gotski frakturi – 1390/1395; 12. Sv. Erazem – 1539; 13. Sv. Vital mučenik – 1539; 14. Rastlinska motivika – 1500/1510; 15. Lev – simbol evangelista sv. Marka – 1500/1510; 16. Orel – simbol sv. Janeza Evangelista – 1500/1510; 17. Angel – simbol evangelista sv. Mateja – 1500/1510; 18. Vol – simbol evangelista sv. Luke – 1500/1510; 19. Naslikana zavesa s tekstilnimi vzorci – 1500/1510; 20. Sv. Tomaž – 1500/1510; 21. Grb rodbine Apfaltrer – 1500/1510; 22. Rastlinska dekoracija – 1500/1510; 23. Neznani prizor – 1500/1510; 24. Apostoli (večinoma še prebeljeno) – 1500/1510; 25. Zazidano gotsko okno; 26. Sv. Ahac (levo), sv. Martin – 1390/1395 (delno preslikano 1500/1510); 27. Sv. Juda Tadej (levo), sv. Jakob st. (v sredini), sv. Janez Evangelist – 1500/1510; 28. Sv. Pavel (levo), sv. Katarina – 1390/1395 (delno preslikano 1500/1510); 29. Sv. Konstantin – 1500/1510; 30. Sv. Helena Ogrska – 1500/1510; 31. Zazidana zakramentalna niša; 32. Evharistični Kristus med Devico Marijo in Janezom Krstnikom – zadnja tretjina 15. stoletja; 33. Sv. škof s fragmentom napisa v gotski frakturi – 1500/1510; 34. Sv. Lovrenc ali sv. Štefan – 1500/1510.

Slika 6: Podpeč pod Skalo, Sv. Uršula – detajl prizora Device Marije z Jezusom med sv. Uršulo in nespoznavno svetnico (foto: Robert Peskar).

Slika 7: Podpeč pod Skalo, Sv. Pavel – detajl freske na severovzhodni stranici prezbiterija (foto: Robert Peskar).

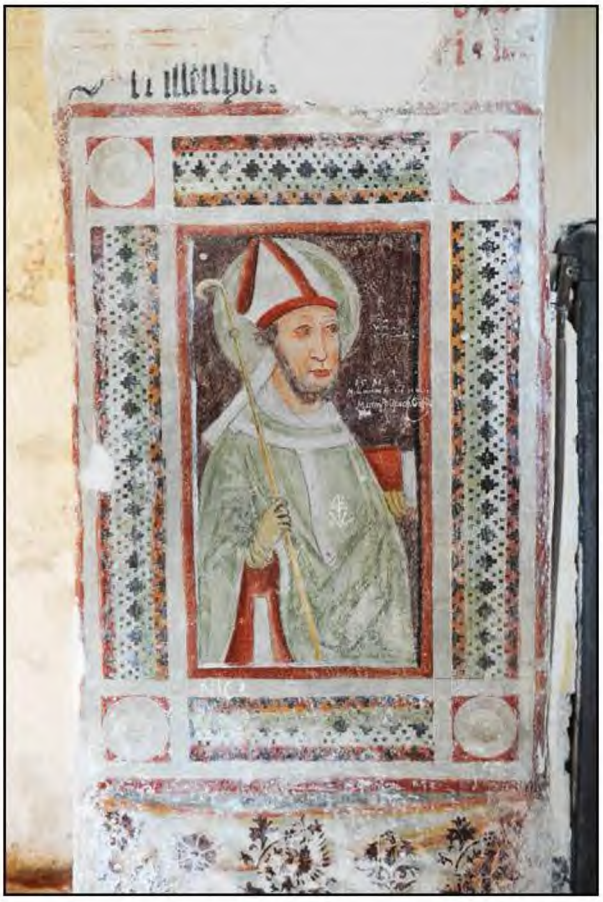
Slika 8: Podpeč pod Skalo, Sv. Ahac – detajl freske na jugovzhodni stranici prezbiterija (foto: Robert Peskar).

Slika 9: Podpeč pod Skalo, Lev – simbol evangelista Marka (foto: Robert Peskar).

Slika 11: Podpeč pod Skalo, Grb rodbine Apfaltrer na vzhodni strani slavoloka (foto: Robert Peskar).

Slika 10: Podpeč pod Skalo, Sv. škof – prizor na notranji strani slavoloka (foto: Robert Peskar).

Slika 12: Podpeč pod Skalo, Sv. Jakob starejši in sv. Janez Evangelist – detajl prizora na jugovzhodni steni prezbiterija (foto: Robert Peskar).

Po predhodnih sanacijskih posegih (zračna kineta, žlebovi) in dodatnem enoletnem izsuševanju tal pred polaganjem novega tlaka so bili izpolnjeni pogoji za izvedbo konservatorsko-restavratorskih del na poslikavah v notranjosti. Zavod za varstvo kulturne dediščine, Območna enota Ljubljana, je predhodno pripravil strokovne podlage za razglasitev cerkve za kulturni spomenik lokalnega pomena in odlok o razglasitvi posredoval svetu Mestne skupnosti občine Litija v potrditev. Odlok je bil sprejet v letu 2007.[47]

Restavratorska dela na poslikavah so se pričela poleti leta 2007. Stanje poslikav in ometov v notranjosti se je po prvih fizičnih raziskavah pokazalo za skoraj značilno za vrsto cerkvenih objektov primerljive starosti, ki so se znašle v podobnih pogojih za nastanek poškodb. Postopki in načini za učinkovito obnovo ometov in poslikav so bili opredeljeni s fazami, ki so pri tovrstnih kulturnih spomenikih običajni. Najprej je bilo predvideno temeljito fotografsko dokumentiranje obstoječega stanja in določitev vrstnega reda postopkov. Ti naj bi zajeli odstranjevanje recentnih beležev in preslikav, hkrati pa tudi odkrivanje poslikav; mehansko odstranjevanje nečistoče (prahu, saj ...); zaščitno utrjevanje lokalnih poškodb; utrjevanje prhkih nosilnih ometov; utrjevanje barvne plasti; injektiranje (utrjevanje stika med plastmi poslikave, ometov in nosilca); kemično odstranjevanje nečistoče in preslikav; odstranjevanje neustreznih kitov, ometov prezidav; odstranjevanje sige, plesni ter kitanje poškodb. Predvideni pa so bili tudi rekonstruiranje in retuširanje (večinoma s črtkanjem v t. i. *tratteggio* tehniki) in končna zaščitna plast. Sproti naj bi potekalo dokumentiranje posegov ter začasno in končno poročilo po zaključku vseh posegov na poslikavah.

Prvi konservatorsko-restavratorski posegi so sprva tekli pod vodstvom restavratorja Radoslava Zoubka iz Restavratorskega centra pri Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Restavratorji so najprej pričeli s čiščenjem poslikav na slavoločni steni v ladji, kjer se je izkazalo, da so bile freske v preteklosti pred nanosom sekundarnega ometa močno nakljuvane. Po odstranitvi zgornje plasti ometa so bila poškodovana mesta zakitana, poslikave pa očiščene.

Restavratorska dela v cerkvi so se nato po kratki prekinitvi nadaljevala že septembra 2007, tokrat pod vodstvom restavratorke Lidije Jelovac Avbelj.[48] Sondirana je bila severna stena v ladji in odstranjena plast sekundarnega ometa debeline do 15 cm, pod katero so bile odkrite površine srednjeveških fresk, ki so bile znova žal močno nakljuvane. Sledila so sondiranja in čiščenje severne in južne stene prezbiterija, polja med rebri na oboku prezbiterija in odstranjevanje sige na južnem loku slavoločne stene, kjer je bilo odstranjevanje sige s skalpelom možno le s predhodnim vlaženjem. Na južni steni ladje je bila očiščena lokacija gotskega okenca, v prezbiteriju na isti strani pa gornji šilastoločni zaključek gotskega okna.

Restavratorski center je z restavratorskimi posegi v cerkvi nadaljeval leta 2009, in sicer pod vodstvom restavratorja Šama Tavžlja. Posegi so bili tokrat usmerjeni predvsem na slavoločno steno z ladijske strani. Izvedena je bila rekonstrukcija glajenega gotskega ometa in utrditev obeh prizorov na slavoločni steni. V celoti je bilo očiščeno gotsko okence s poslikavami v južni steni. Ob odstranjevanju lizen oboka iz 19. stoletja na južni steni ladje, kjer je bila prav tako najdena poslikava, pa je bilo odkrito še manjše gotsko okence blizu južnega vhoda v cerkev.

V letu 2010 so se dela nadaljevala, a so zajela le obnovo kritine zvonika in fasadnih ometov na zvoniku z rekonstrukcijo značilne baročne poslikave, to je naslikanih pilastrov in obrob okenskih okvirov v temno sivem tonu, katere obseg in oblika sta bila delno vidna s pomočjo originalnih vpraskanih kontur v baročnem ometu.

Zaradi pomanjkanja sredstev nadaljevanje posegov v letu 2011 ni bilo izvedeno, a so v prihodnjih letih (v skladu s finančnimi možnostmi) predvidena vsa tista dela, ki bodo pripomogla k ustrezni prezentaciji zunanjščine in notranjščine, okrašene z gotskimi freskami. Konkretno je predvidena obnova zunanjih ometov na cerkveni ladji in prezbiteriju s predstavitvijo že evidentiranih (slikani vogelniki) in še neodkritih poslikav. Pri odstranjevanju novejših motečih plasti ometov je v različnih gradbenih strukturah pričakovati tudi razlike med prvotno pozidavo in kasnejšimi dozidavami in nadzidavami. V notranjosti je nekdanja višina ladje, ki je imela prvotno raven lesen strop, že definirana z gornjim robom poslikav. Poleg naštetega bo potrebno statično sanirati severno steno in obok prezbiterija ter nadomestiti leseno preklado nad vrati v zakristijo. Seveda bo najzahtevnejši poseg predstavljalo nadaljevanje odkrivanja fresk, njihovo restavriranje in predstavitev v celotnem obsegu skupaj z gotskima oknoma v vzhodni in južni steni prezbiterija. Istočasno bosta predstavljeni tudi obe gotski okenci v južni steni ladje, za kar bo potrebna rekonstrukcija kamnitega trilistnega krogovičja v vzhodnem oknu in zasteklitev z okroglimi pihanimi stekelci s t. i. »bucnami« (nem. Butzenscheibe).

Gotske freske in njihov umetnostni značaj

Čeprav si je nekdanja grajska kapela, danes podružnična cerkev sv. Pavla v Podpeči zaslužila vso našo pozornost že zaradi zgodovinskih okoliščin in visoke starosti svoje arhitekture, pa posebno vrednost

47 Odlok o razglasitvi cerkve sv. Pavla v Podpeči pod Skalo za kulturni spomenik lokalnega pomena, *Uradni list Republike Slovenije*, 65/2007, str. 9148–9149.

48 Jelovac Avbelj, *Podpeč pod Skalo*, str. 1–13.

cerkvi dajejo predvsem freske, ki so ne samo likovno in umetnostno mikavne, ampak tudi dokumentarno izrazne. Nastale so v več fazah v poznem srednjem veku kot rezultat visokih ambicij njihovih naročnikov, predvsem pa kot potreba po krasilni dopolnitvi in vsebinski ter delno funkcionalni ponazoritvi cerkvenega prostora oziroma njegovih delov (sl. 5).

Prva, najstarejša plast fresk je zavzela vzhodni del severne in južne stene ladje, ladijsko stran slavoloka in zgornji del severovzhodne in jugovzhodne stranice prezbiterija. Po vsej verjetnosti so freske iz te plasti krasile tudi ostale stene, vendar so bile kasneje bodisi prekrite z mlajšimi plastmi poslikav, kar je na posameznih mestih jasno opaziti, ali pa so bile uničene. Da je šlo za celovitejši sistem poslikave od ohranjenega, je razvidno tudi iz fragmentov na zunanjščini, kjer je bil prvotno poleg obrobe prvotnih oken v polju med oknoma nek prizor (mogoče Križanje), ki pa ga je kasnejše okno uničilo.

Če začnemo v ladji, potem moramo najprej opozoriti na prizore na severni steni ladje, ki so z vidika zgodovinske pričevalnosti posebej zanimivi. Ne glede na to da je na tej steni najmlajša plast z donatorsko upodobitvijo iz leta 1539 zakrila dobršen del najstarejše poslikave, ki je za nameček še močno nakljuvana, je vseeno razbrati, da je slikar iz leta 1539 kompozicijo povzel po starejši, na kateri je bil prav tako upodobljen donatorski par. To poleg detajla oglavnice ustanoviteljeve žene Elizabete na spodnji plasti ter delno vidnih soprogovih nog potrjuje tudi naslikan grb Henrika Galla pod mlajšo kompozicijo, to je rdeč ščitek z vzpenjajočim se enorogom (sl. 3).[49] Pod donatorskim parom in grbom, ki ju je uokvirjala bordura iz cikcakastega traku, je videti tudi napis v gotski minuskuli, ki pa je fragmentarno ohranjen in nečitljiv. Mogoče je označeval grob Henrika Galla in njegove žene, katerih ostanke so leta 1830 prenesli v novo družinsko grobnico. Med donatorsko sliko in slavoločno steno je sledil še en prizor, ki pa je zaradi nakljuvanosti le delno prepoznaven. Janez Höfler je tu razumljivo domneval patrona obeh donatorjev,[50] vendar je v resnici izbor svetnikov, kot kaže, moral narekovati drugi razlog. Gre za upodobitvi dveh svetnic, obrnjenih druga k drugi, od katerih je leva, sv. Barbara, jasno prepoznavna, saj je njen atribut, stolp, dobro viden, desna svetnica pa za zdaj ostaja še uganka, saj je podoba atributa ob njenih nogah uničena. V poštev pa prihaja katera od standardnih svetnic, npr. sv. Katarina ali mogoče sv. Marjeta.[51]

Najstarejša poslikava v ladji se je nato nadaljevala na slavoločno steno, kjer prizor na severni strani znova uokvirja bordura iz cikcakastega traku. Sodeč po atributih so upodobljeni trije svetniki: levo sv. Jurij, v sredini sv. Nikolaj in desno sv. Urh. Kot pendant temu prizoru moramo obravnavati sliko na južni strani slavoloka, kjer je upodobljena Devica Marija na prestolu z Jezusom v naročju, levo stoji sv. Uršula s puščico (sl. 6), svetlolasa svetnica na desni pa ni prepoznavna; viden je le detajl atributa v levici, mogoče posodica z oljem sv. Marije Magdalene. V kombinaciji z oknom na južni strani in malima nišama v južni in severni steni, ki sta služili za obredno posodje, sta obe freski na slavoločni steni najverjetneje služili kot oltarni sliki. K njej sta bili obrnjeni obe svetniški upodobitvi na južni steni ladje, levo in desno od vzhodnega prvotnega okna. Tudi tu nastopa bordura iz cikcakastega traku, ki se ji pridruži še šablonirana bordura iz križcev in pikic, ki jo bomo videli tudi v prezbiteriju. Žal pa svetniški podobi nista najbolje ohranjeni. Od leve so vidni le del roke, oblačila in del atributa, a ni prepoznaven, od figure desno od okna pa vidimo samo del roke s ptičem, mogoče krokarjem, ki bi svetnika označeval kot sv. Pavla puščavnika. Tudi tu je pod slikami tekel gotski napis, a razen nekaj črk ni berljiv. Prvi slikar je okrasil še špaleti vzhodnega okna, a ga je kasneje zakrila mlajša plast fresk iz leta 1539.

V prezbiteriju sta od najstarejše plasti vidna le dva prizora v zgornjem delu severovzhodne in jugovzhodne stranice prezbiterija, ki sta bila odkrita in vsebinsko opredeljena takoj po odkritju. Da gre za najstarejšo plast, je kljub restavratorskim dodatkom slikarja, ki je v cerkvi slikal okoli leta 1500, ugotovila večina piscev. Na severovzhodni stranici sta upodobljena sv. Pavel z mečem in s knjigo ter desno sv. Katarina s kolesom (sl. 7). Pod njenimi nogami vidimo še majhno figuro sključenega rimskega cesarja Maksencija, ki jo je dal mučiti. Na nasprotni jugovzhodni strani pa sta upodobljena sv. Ahac s trnovo vejo v rokah (sl. 8) in sv. Martin desno, ki ravnokar reže plašč, da bi ga daroval revežu.

Z umetnostnozgodovinskega stališča freske prve plasti odpirajo vrsto vprašanj, od katerih je mogoče še najlažje to, kdaj so freske nastale. France Stelè in mlajši pisci so datacijo določili v čas okoli leta 1420, medtem ko je Janez Höfler, kot smo že omenili, čas nastanka pomaknil v čas ustanovitve beneficija leta 1390.[52] Ključ za odgovor, kot je sam ugotovil, po-

49 Za grb Gallov glej: Kos, *Vitez in grad,* str. 124; Valvasor, *Opus Insignium Armorumque*, str. 38, 52, 66, 107, 191, 256.

50 Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji,* III, str. 152.

51 Določen indic o razlogih izbora svetnikov oziroma svetnic bi mogoče ponujali podatki o otrocih zakoncev Gall in drugih sorodnikih, a dosedanje študije o tem niso ravno najbolj zgovorne (glej genealoško preglednico v: Kos, *Vitez in grad,* str. 126). Iz virov je znana le hčerka Marjeta, poročena z Andrejem Apfaltrerjem, ki je leta 1426 pri šentjakobski cerkvi v Ljubljani ustanovila tri maše zadušnice za svojo mamo Elizabeto (Smole, Kranjska plemiška rodbina, str. 24). So pa znani Henrikov oče Nikolaj in brata Nikolaj in Ulrik. Zanimiv je tudi Jurij Gall, ki je bil župnik v Trebnjem, a konkretna sorodstvena povezava še ni razjasnjena, omeniti pa velja še Henrikovo sestrično Dorotejo (glej: Kos, *Vitez in grad,* str. 126–127).

52 Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji,* III, str. 152.

Slika 13: Čelovnik, cerkev sv. Duha: Sv. Janez Evangelist v okenskem ostenju prezbiterija (foto: Robert Peskar).

Slika 15: Podpeč pod Skalo, Sv. Vital – detajl freske v ostenju gotskega okna v južni steni ladje (foto: Robert Peskar).

Slika 14: Podpeč pod Skalo, Evharistični Kristus med Devico Marijo in Janezom Krstnikom na severni steni prezbiterija (foto: Robert Peskar).

nuja donatorska slika. Z odkritjem fresk med zadnjimi posegi se je nedvomno izkazalo, da je bil naročnik fresk Henrik Gall, ki je na najstarejši plasti (pod plastjo iz leta 1539) skupaj s svojim grbom tudi upodobljen. Seveda pa je datacija fresk v čas okoli let 1390–1395 oziroma še v času življenja Henrika Galla, ki je v virih nazadnje izpričan leta 1393,[53] le ena plat interpretacije. Mikavnejša je slogovna opredelitev, ki naj bi razkrila tudi slikarjevo poreklo, a je spričo slabše ohranjenosti in kasnejših preslikav razrešitev tega vprašanja trši oreh. Naš slikar je vse obraze upodobil v tričetrtinskem profilu. Postave, odete v bogato nagubana oblačila, so rahlo nagnjene vstran. Na posameznih mestih draperija sili čez naslikane okvire, s čimer je slikar poskušal ustvariti vtis tretje dimenzije. Obraze je oblikoval predvsem z risbo, kar je lepo opaziti na slavoločnem prizoru Marije z Jezusom, kjer prihajajo do izraza velike otrokove oči in njegova razgibana frizura, pozornost pa vzbuja tudi motiv prstana ali medaljona v Jezusovi levici. V nekaterih detajlih je risba (npr. krone svetnic) zelo spretno izvedena, težje pa je zaradi slabe ohranjenosti določljiva modelacija oblačil na novo odkritih partijah. Tako se moramo v tem pogledu zadovoljiti s prizori v prezbiteriju, kjer poleg risbe opazimo tudi barvno modeliranje gubanja oblačil, vendar gre lahko v določeni meri tudi za kasnejši restavratorski dodatek iz okoli leta 1500, čeprav je ta slikar gojil drugačen slog. V vsakem primeru gre za značilno ušesasto, mehko vzvalovljeno gubanje, ki se pri tleh mehko in logično zaključi.

Iz sistema naslikane draperije (npr. sv. Pavel, sv. Katarina) je razvidno, da imamo opraviti s primerom zgodnejše stopnje t. i. mednarodnega gotskega sloga oziroma konkretneje mehkega sloga, ki se je v severnih deželah, zlasti v osi med Francijo in Češko, razvil v zadnji četrtini 14. stoletja. V osrednji Sloveniji v tem času slikarij podobne slogovne usmeritve ne poznamo, pa tudi v drugih sosednjih pokrajinah, npr. na Štajerskem in Koroškem, v tem času prevladujejo predvsem italijansko usmerjeni slikarski spomeniki. Zaradi tega bo seveda težko ugotoviti zanesljive slogovne vzporednice in morebitna izhodišča našega slikarja. Med vidnejšimi predstavniki zgodnje stopnje mehkega sloga pri nas lahko omenimo predvsem dela slikarja Janeza Aquile iz Radgone in njegove delavnice, ki je poslikala več cerkva v Prekmurju. Iz njegovega opusa je za nas najbolj zanimiva poslikava cerkve v Martjancih iz leta 1392, vendar je njegov slog stilno izrazitejši in bolj odvisen od starejših češkiх zgledov, čeprav je ravno v Martjancih zaznati delež nekega slikarjevega pomočnika, ki je že prežet z elementi novega mehkega sloga s Češke.[54] Od zgodnejših primerov češkega mehkega sloga velja omeniti fresko Križanja z zunanjščine vhodnega poslopja kartuzije v Žičah iz časa okoli leta 1395, ki se danes nahaja v Mestni galeriji Riemer v Slovenskih Konjicah, a gre za precej višjo stopnjo kvalitete.[55] Bliže podpeški stopnji je le fragment sv. škofa kot ostanek okrasitve hišne kapele nekdanje mestne rezidence grofov Celjskih v Celju, ki je najverjetneje nastala še pred letom 1400,[56] in bi jo mogoče lahko šteli med najbolj sorodne, a žal stopnja ohranjenosti ne dovoljuje nadrobnejših primerjav. Med maloštevilne primere, ki so že prežeti z elementi mehkega sloga češkega ali francoskega izvora, velja na Štajerskem omeniti le še freske na južni steni ladje nekdanje minoritske cerkve v Brucku na Muri iz časa okoli 1390–1395.[57] Nobeden od naštetih primerov pa ne kaže kakšnih posebnih zvez z našimi freskami. V osrednji Sloveniji so po slogu omembe vredna vzporednica le dve slikani okni iz cerkve sv. Nikolaja v Bregu pri Preddvoru in dela t. i. mojstra bohinjskega prezbiterija, a gre za skorajda pol stoletja mlajšega slikarja.

Po drugi strani več podobnih primerov, ki so nastali pred letom 1390, najdemo v knjižnem slikarstvu, zlasti na Češkem v času kralja Venclja IV., od katerih je slogovno zelo sorodna upodobitev Križanja v Misalu Sigismunda Knaba iz časa okoli 1380.[58] Na izoblikovanje mehkega sloga na Češkem je sicer odločilno vplivalo tabelno slikarstvo (npr. Třebonski oltar iz okoli 1380).[59] Seveda bi na osnovi naštetih primerov našega slikarja težko označili za potujočega češkega slikarja, čeprav so razmišljanja v tej smeri verjetno še najbliže resnici, toda s tem vprašanje konkretnih delavniških povezav ali izhodišč ostaja še naprej odprto.

Potem ko so v zgodnjih devetdesetih letih 14. stoletja prvič poslikali cerkev, se je po dobrih stotih letih znova pokazala potreba po celovitejši okrasitvi cerkve. Poslikava druge plasti, ki jo bomo obravnavali, je zajela z gotovostjo celotno notranjo in vzhodno stran slavoloka, spodnji pas prezbiterija in njegov obok (sl. 5). Določenih obnovitvenih posegov sta bila očitno potrebni tudi obe sliki na jugovzhodni in severovzhodni stranici prezbiterija iz prve faze poslikave. Vprašljiva pa je opredelitev spodnjega pasu na ladijski strani slavoloka, kjer vidimo rastlinsko ornamentiko. Po poteku ometa, na katerega je slikar slikal, je ta plast mlajša od plasti na notranji strani slavoloka, ni pa povsem jasno, ali pripada drugi plasti ali plasti iz leta 1539. Manjka namreč nekaj tipičnih elementov iz druge plasti, kot so npr. šablonirani vzorčki. Prav tako vprašljiva je časovna opredelitev fragmentarno ohranjenega prizora nad donatorsko podobo iz leta 1539, kjer vidimo le skro-

53 Kos, *Vitez in grad,* str. 126–127.
54 Höfler, Balažic, *Johannes Aquila,* str. 14 in dalje.
55 Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji,* IV, str. 258–260.
56 Prav tam, str. 92–93.
57 Lanc, *Die mittelalterlichen Wandmalereien,* str. 50–52.
58 Hlaváčková, Die Buchmalerei, str. 117.
59 Matějček, Pešina, *Gothic Painting in Bohemia,* str. 60 in dalje.

men fragment konjenika. Čeprav je bordura, sestavljena iz tribarvnega pasu s patroniranim vzorcem, ki je uokvirjala prizor, podobna kot bordura na slikah iz druge plasti, je vendarle za malenkost ožja, pa tudi omet (»*intonaco*«) je lepo izpeljan v omet iz leta 1539. Iz povedanega bi se torej dalo sklepati, čeprav z določenim zadržkom, da se je slikar lotil predvsem prezbiterija. Vendar tudi tu, četudi odštejemo najstarejšo plast, o enotnosti poslikave ne moremo govoriti, kar bomo v povezavi s prizorom na severni steni prezbiterija nadrobneje pojasnili v nadaljevanju. Še preden pa nadaljujemo z ogledom druge plasti poslikave, moramo poudariti, da je slikar, ki se je lotil tega dela, svoje zasilno ime dobil ravno po naši cerkvi, to je t. i. Podpeški mojster.

Najprej si oglejmo poslikavo oboka (sl. 5), kjer je motivika bolj ali manj standardna. Prečno polje ob slavoloku in jugovzhodno polje je zavzela bogata rastlinska ornamentika, ostala polja pa zavzemajo upodobitve simbolov evangelistov. Na polju na severni strani oboka vidimo podobo leva (sl. 9), simbol sv. Marka, in napis »*Sanctus Marcus*«. Na severovzhodnem polju sledi orel, simbol sv. Janeza Evangelista, z napisom »*Sanctus Iohanes*«. Na vzhodnem polju vidimo angela, simbol evangelista Mateja, in napis »*S. Matheus evagelista*«, na južnem polju pa je upodobljen vol (delno še prebeljen), simbol sv. Luke, in napis »*Sanctus Lucas evagelista*«. Ozadja prizorov so v smislu *horor vacui* dosledno zapolnjena s šabloniranimi vzorci v obliki treh različnih rozet in monograma »*Ihs*«, ki je najbrž naslikan tudi na sklepniku, s čimer nadomešča upodobitev Kristusa.

Podpeški mojster je poslikavo sten v prezbiteriju, kolikor je mogoče razbrati po do sedaj odkritih partijah, razdelil na dva pasova. Spodnji del sten je zavzela naslikana zavesa, okrašena s šabloniranimi tekstilnimi vzorci. Vzorce je razčlenila že Alenka Vodnik,[60] zato velja le poudariti, da gre za motiva rozet oziroma cvetov, ki smo jih videli že na oboku, in t. i. *delle »gricce«*, posebne oblike okrašenega blaga z motivom rastlinja in ptic ter drugih motivov.[61] Naslikana zavesa teče na vseh stenah prezbiterija, vključno z notranjo stranjo slavoloka. Nad zaveso pa so v ozkem pasu zavzele dokolenske podobe svetnikov in apostolov.

Na severni notranji strani slavoloka vidimo najprej podobo nekega svetega škofa s knjigo in palico (sl. 10), ki ga je označeval latinski napis v gotski minuskuli (frakturi), a je žal v tolikšni meri poškodovan, da ni razberljiv. Da se ravno ta partija poslikave ni ohranila v večjem obsegu, lahko obžalujemo še toliko bolj, ker je bil nad imenom svetnika naslikan daljši napis z manjšimi črkami v treh vrsticah in bi lahko vseboval letnico nastanka fresk. Tako pa je berljivih le nekaj črk. Na nasprotni strani je upodobljen še nek svetnik – diakon – s palmovo vejico v desnici in knjigo v levici, ki bi lahko predstavljal enega od dveh glavnih rimskih mučencev, sv. Lovrenca ali sv. Štefana.[62] Notranji ločni del slavoloka nad obema svetnikoma pa je zavzela bogata rastlinska ornamentika s storžem podobnimi cvetovi in šabloniranimi rozetami.

Poslikava se je nadaljevala tudi na notranjo stran slavoloka, ki sicer še ni v celoti odkrita. Lepo se je ohranila dokolenska podoba sv. Tomaža apostola na severni strani s sulico v desnici in knjigo v levici. Nad njim je bila na novo odkrita okrogla kompozicija s preprostim zelenim okvirjem, v katerem je upodobljen grb s t. i. dragotinami kot sestavnim delom heraldične podobe (sl. 11). Na oker (zlatem) ščitku je upodobljeno drevo z rdečimi sadeži (jablana ?), dragotine pa sestavljajo draperija, akantovo listovje in glava mladeniča s perutmi. Polje nad lokom je zavzel večji prizor, ki pa še ni odkrit. Vidna je le neka dopasna figura v skrajnem desnem spodnjem kotu. Prav tako prebeljeni so prizori na južni strani slavoloka, vidna so le posamezna mesta med prizori, ki jih krasi rastlinska ornamentika v obliki vitičevja.

Podobe svetnikov so se nadaljevale tudi na južni steni prezbiterija, levo in desno od okna, ki je nadomestilo prvotnega, od katerega se lepo vidi šablonirana bordura v ločnem delu, ki jo vidimo tudi na oboku. Verjetno sta bila naslikana dva celopostavna apostola, a ju še prekrivajo plasti beležev. Zato pa je dobro ohranjena kompozicija s tremi apostoli na jugovzhodni stranici pod starejšim prizorom sv. Ahaca in sv. Martina, ki jo uokvirja preprost okvir v tonu *caput mortuum*, s katerim je slikar poskušal nakazati globinsko učinkovanje. Od leve proti desni prikazuje dokolensko upodobljene: sv. Juda Tadeja z gorjačo, sv. Jakoba starejšega s palico in sv. Janeza Evangelista z zastrupljeno kupo (sl. 12).[63] Na vzhodni stranici, kjer je bilo prav tako prvotno okno, se levo in desno kažeta še dve dokolenski svetniški podobi, a nista apostola. Sodeč po atributu svetnice imamo opraviti z upodobitvijo sv. Helene s križem na desni strani in sv. Konstantinom na levi strani zazidanega okna. Verjetno je nad njima levo in desno od okenske špalete in tudi v njej potrebno pričakovati še kakšno upodobitev svetnikov, a so zaenkrat še pod beleži. Zagotovo pa sta polje pod starejšo sliko sv. Pavla in sv. Katarine zavzela dva dokolensko upodobljena svetnika, najverjetneje apostola, a ju zaradi plasti beležev še ni mogoče identificirati.

60 Vodnik, *Tekstilni vzorci*, kat. 144, 146.
61 Vodnik, *Tekstilni vzorci*, str. 12.
62 Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji*, III, str. 153.
63 Identifikacija apostolov je razen Janeza Evangelista še vedno nekoliko vprašljiva. France Stelè je prepoznal samo Janeza Evangelista (Stelè, *Gotsko stensko slikarstvo*, CXII–CXIII), Mojca Povh je levega označila za sv. Judo Tadeja, srednjega pa za sv. Jerneja (Povh, *Podpeški mojster*, str. 20), medtem ko je Janez Höfler (Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji*, III, str. 153) levega apostola prepoznal kot sv. Juda Tadeja ali Jakoba mlajšega, srednjega pa kot sv. Jakoba starejšega.

Na nek način bi morali kot del opusa Podpeškega mojstra obravnavati tudi obe starejši sliki sv. Pavla (sl. 7) in sv. Katarine na severovzhodni stranici ter sv. Ahaca (sl. 8) in sv. Martina na jugovzhodni stranici, ki ju je Podpeški mojster nekoliko preslikal. Dodal je namreč bele konture oziroma obrise, poudaril osvetljene oziroma senčene dele obrazov, ozadju pa dodal značilne pasove stiliziranih oblačkov. Vsekakor se zdi, da tu lahko že brez posebnih naravoslovnih raziskav, se pravi brez mikroskopa in drugih sorodnih metod, skorajda z gotovostjo določimo obseg preslikav. Toda tega nikakor ne moremo trditi za prizor na severni steni prezbiterija nad nekdanjo zakramentalno nišo (sl. 14), ki je do reform tridentinskega koncila služila za hranjenje najsvetejšega. Gre sicer za še ne povsem odkrit in razmeroma slabo ohranjen prizor, ki ga obrobljа pisana bordura s šabloniranim vzorcem v obliki rotirajočih se ribjih mehurjev. V sredini prikazuje celopostavnega Kristusa Trpina, levo stoji Devica Marija, desno pa sv. Janez Krstnik. O prizoru, ki je že vsebinsko zelo zanimiv, bomo nadrobneje govorili kasneje, na tem mestu nas najprej zanima le to, ali ga lahko kakorkoli povežemo s freskami Podpeškega mojstra. Vendar je odgovor zelo hitro na dlani, kajti že tip bordure, ki ga v doslej znanem opusu Podpeškega mojstra ne poznamo, kot tudi oblikovanje draperije in postavitve figur, ki se očitno razlikujejo od načina slikanja Podpeškega mojstra, kažejo, da je bil tokrat na delu nek drug slikar, po vsej verjetnosti starejši.

Delo Podpeškega mojstra lahko na splošno uvrstimo v širšo skupino bolj ali manj poljudnega stenskega slikarstva konca 15. in začetka 16. stoletja, ki se je razvilo na ožjem območju med reko Krko in Savo oziroma je v manjšem obsegu seglo tudi na območje Zasavja in Štajerske. Gre za skupino spomenikov, katerih slikarski okras se povezuje s Podpeškim mojstrom bodisi kot njegovo delo (Šentrupert, Ševnica, Okrog, Šentjurski hrib, Dolenje Kronovo), delo njegove delavnice (Mirna) ali kot delo njegovih sodelavcev oziroma učencev (Čelovnik, Svete Gore). Zanimivi za obravnavo bi bili tudi tisti spomeniki, ki bi lahko pomenili izhodišče za izoblikovanje osebnega slikarskega sloga Podpeškega mojstra, kot je npr. poslikava zunanjščine cerkve sv. Urha v Vihrah blizu Krškega, kjer gre mogoče za delo nekega starejšega kolega Podpeškega mojstra, ki je bil na višji umetnostni stopnji,[64] pri čemer oblikovanje figur in ozadja s stiliziranimi oblački lahko govori o tesnejših povezavah. V poštev bi končno morali vzeti še nekatere sorodne pojave v sosednjih deželah, konkretno t. i. mojstra iz Schödra (Meister von Schöder), ki v oblikovanju figur in draperije kaže sorodno stopnjo in sorodna izhodišča, kar je bilo v literaturi že poudarjeno.[65] Vendar se na tem mestu ne bomo mogli spustiti v nadrobnejšo analizo vseh aspektov slikarjevega opusa, saj gre za preobsežno problematiko, ki bi močno presegla namen pričujočega prispevka.

Podpeški mojster je po dosedanjih označbah gojil nov poznogotski slog s shematiziranimi »zmečkanimi« gubami,[66] ki jih je slikar najverjetneje spoznal preko južnonemške knjižne ilustracije ali druge grafične produkcije zadnje tretjine 15. stoletja, čeprav doslej v njegovem opusu še ni uspelo odkriti neposredne uporabe grafičnih predlog. Te, konkretno iz knjige Der Schatzbehalter, natisnjene leta 1491 v Nürnbergu, je po zaslugi Janeza Sužnika uspelo ugotoviti v delu t. i. Čelovniškega mojstra, imenovanem po poslikavi cerkve sv. Duha v Čelovniku (župnija Loka pri Zidanem Mostu), ki ga sicer avtor enači z našim slikarjem,[67] a je povečini prevladalo prepričanje, da imamo vendarle opraviti z dvema različnima slikarjema.[68] Da gre dejansko za dva različna slikarja, je mogoče kljub izrazitim sorodnostim sklepati zlasti na podlagi drobnih razlik v oblikovanju obrazov figur, npr. treh apostolov na jugovzhodni steni prezbiterija v Podpeči in nekaterih figur v prezbiteriju v Čelovniku, kot je npr. sv. Janez Evangelist (sl. 13). Razlike se kažejo predvsem v tem, da je Čelovniški mojster senčenje obrazov oblikoval risarsko z drobnimi potezami tankega čopiča, medtem ko je Podpeški mojster senčenje navadno oblikoval bolj slikarsko s širokim čopičem, pri čemer je osvetljene dele bolj poudaril s potezami bele barve. Prav tako so razlike vidne v oblikovanju ust, ki so pri Podpeškem mojstru bolj prefinjeno izvedene. Tudi oblikovanje draperije je pri Čelovniškem mojstru bolj grafično izrazito oziroma je shematizacija gubanja izvedena v večji meri. Seveda bi lahko bilo to tudi posledica določenega razvoja osebnega sloga slikarja v obdobju njegovega življenja, saj naj bi bila po dosedanji stopnji raziskav najbrž razlika v času nastanka obeh poslikav okoli deset let,[69] a nekateri drugi detajli, kot je oblikovanje rok, vendarle govorijo, da je Podpeški mojster za odtenek sposobnejši. Takšno ugotovitev bi podprla tudi primerjava mlajših del Podpeškega mojstra, ki so po času nastanka bližje, npr. v Dolenjem Kronovem, kjer je naš slikar celo pokazal nekaj več volje za oblikovanje krajine z zametki *sfumata*, česar pri Čelovniškem mojstru ni opaziti, saj je krajina naslikana z zelo nizkim slikarskim znanjem. Je pa gotovo, da je moral Podpeški mojster imeti v svoji

64 Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji,* III, str. 207–208.

65 Kühlenthal, Werk und Stil, str. 40–42.

66 Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji,* III, str. 28; *Srednjeveške freske v Sloveniji,* IV, str. 97–101.

67 Sužnik, *Čelovniški mojster,* str. 63 in dalje.

68 Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji,* IV, str. 97–101; Vodnik, *Tekstilni vzorci,* str. 34–36.

69 Primerjaj: Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji,* III, str. 152.

delavnici več pomočnikov, kar pričajo posamezne figure v Podpeči, npr. podoba svetega škofa na notranji strani slavoloka, ki je slabše izvedena.[70] Vse to odpira nadaljnja vprašanja o vpetosti našega slikarja v razvoju poznogotskega stenskega slikarstva na Dolenjskem, a gre tudi v tem primeru za preobsežno tematiko, da bi jo pobližje osvetlili.

Bi pa na tem mestu vendarle morali nekaj reči o dataciji fresk in naročniku poslikave v Podpeči. V opusu Podpeškega mojstra je bilo doslej mogoče najbolj zanesljivo datirati le freske na oboku ladje župnijske cerkve v Šentrupertu in na ladijskem oboku župnijske cerkve na Mirni. Šentruperško poslikavo, ki jo je naročil tedanji vikar, novomeški kanonik in javni notar Fabijan Paroll (1495–1507),[71] lahko povežemo z letnico 1497 na zahodni fasadi, ko so izvedli tudi obokanje, medtem ko obok in poslikavo ladje na Mirni, ki je tedaj sodila v okvir šentruperške župnije, časovno opredeljuje letnica 1498 na južni fasadi. Zanimivo je, da je tudi gradbena dela (obokanje) v obeh primerih izvedla ista delavnica. Za oporo določitve časa nastanka fresk Podpeškega mojstra v Podpeči je doslej veljala prav datacija fresk v Šentrupertu, ki kaže sorodno stopnjo, čeprav nekateri elementi, npr. trilistna bordura kot eden od najbolj razširjenih tipov v 15. stoletju, v Podpeči ne nastopajo. Figura sv. Janeza Evangelista v Šentrupertu je po drugi strani celo nekoliko bolj lepotno uglašena in spominja na primere iz tretje četrtine 15. stoletja, kar bi jo lahko uvrščalo v slikarjev zgodnejši opus, poslikavo v Podpeči pa potemtakem v čas po letu 1500.[72] Določeno pomoč pri dataciji fresk Podpeškega mojstra bi lahko predstavljali tudi nadrobnejši podatki o naročniku, vendar pa smo pri tem vprašanju znova brez večje pomoči arhivskega gradiva. Več nam pove poslikava, konkretneje grbovna kompozicija na vzhodni strani slavoloka, kjer smo že omenili grb s podobo jablane na oker (zlatem) ozadju (sl. 11). Po vsej verjetnosti gre za grb družine Apfaltrer, ki ga v takšni različici poznamo iz Valvasorjeve velike grbovne knjige.[73] Vendar tokrat nimamo opravka z lastnikom gradu, temveč najverjetneje z duhovnikom, to je Henrikom Apfaltrerjem, ki se v neki listini z dne 14. maja 1507 omenja kot beneficiat v gradu Gallenstein.[74] Po vsej verjetnosti je moral prav on kot kaplan poskrbeti za novo okrasitev grajske kapele, čeprav ni znan čas njegovega službovanja. Sicer je tudi možno, da bi bil lahko v tistem času nastanjen na gradu še kakšen član te rodbine, a o tem arhivske listine še molčijo.

Druga najobsežnejša plast poslikave v Podpeči nam torej še ne more razkriti vseh svojih sporočil, zato bo potrebno počakati na nadaljnje raziskave in restavratorske posege. Podobno velja tudi za naslednjo plast poslikave podpeške cerkve, to je že prej omenjen prizor Kristusa Trpina na severni steni prezbiterija (sl. 14). Prizor je na eni strani slabo ohranjen, po drugi pa še neodkrit v celoti, zato za zdaj ni mogoče prepoznati vseh njegovih vrednosti. Jasno pa je videti, da v sredini kompozicije prikazuje celopostavnega Kristusa, t. i. *Imago pietatis*, upodobljenega z značilno držo rok in telesa, zaznamovanih s posledicami križanja. Levo stoji Devica Marija, ki se, upodobljena v tričetrtinskem profilu, obrača k svojemu sinu. Desno je prikazan sv. Janez Krstnik v poudarjeni molitveni drži. Med Marijo in Kristusom se vije naslikana vinska trta, ki je videti, kot da bi bila naslikana kasneje, prav tako posamezni deli ozadja v enakem zelenomodrem tonu. V ozadju bi bil lahko naslikan tudi križ,[75] medtem ko na desni strani vidimo plapolajočo zastavo. Ostali detajli še niso prepoznavni.

Zaradi slabe ohranjenosti se na tem mestu ne bomo spuščali v stilno-formalno analizo, pa tudi več kot približna časovna opredelitev v zadnjo tretjino 15. stoletja za zdaj ni mogoča.[76] Mimogrede lahko omenimo, da je lepo ohranjena bordura z motivom rotirajočih se ribjih mehurjev, ki obrobljа prizor, na Dolenjskem razmeroma redka, saj ta tip poznamo le na fragmentu fresk v Dolenjskih Toplicah z začetka 16. stoletja.[77] Nobenega dvoma pa ni, da imamo opraviti z delom zelo dobrega freskanta, ki je odlično obvladal barvno modeliranje, kar je najbolje razvidno iz Kristusove podobe. V vsakem primeru je za zdaj mikavnejši vsebinski kontekst, ki bi zahteval obsežnejšo študijo, saj gre za ikonografsko zelo zapleteno motiviko. Na tem mestu velja opozoriti predvsem to, da bi lahko podobo Kristusa tipološko opredelili kot Evharističnega Kristusa, posebnega alegoričnega prikaza razgaljenega trpečega Kristusa, ki mu iz ran rastejo simboli evharistije, vinska trta in klasje pšenice; čeprav slednjih na našem prizoru še ne prepoznamo z gotovostjo. Tip podobe naj bi se razvil v poznem srednjem veku, zlasti po sredini 15. stoletja, iz vizije maše sv. Gregorja, papeža, katere sestavni del je Kristus Trpin (*Imago pietatis*) z orodji mučenja, ki se je sv. Gregorju prikazal med opravljanjem svete maše.[78] Zaradi neposredne zveze z evharistijo, ki pomeni najbolj svečan krščanski

70 Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji*, III, str. 153.
71 Peskar, *Šentrupert na Dolenjskem*, str. 25–26.
72 Če bi napis na notranji strani vseboval tudi letnico, potem bi mogoče ta bila 1511, saj je videti zadnji dve črki »*xi*«. Seveda smo pri tem bolj na ravni domnev.
73 Valvasor, *Opus Insignium Armorumque*, str. 63, 105.
74 Grebenc, *Zgodovinski pregled*, str. 50. Žal avtor ne navaja vira podatka.
75 V restavratorskem poročilu lahko preberemo, da gre za prizor križanja, kar pa ne drži (Jelovac Avbelj, *Podpeč pod Skalo*, str. 9).
76 Za mnenje o dataciji se zahvaljujem prof. dr. Janezu Höflerju.
77 Praprotnik, Ornamentika slikanih okvirov, str. 68–69.
78 O tem nadrobneje: Belting, *Slika in njeno občinstvo*, str. 65 in dalje; LCI, 2, str. 199–202; LCI, 1, str. 421; *Leksikon ikonografije*, str. 224.

dogodek in enega glavnih zakramentov, znotraj katerega se izvede blagoslov in sprememba kruha in vina v Kristusovo telo in kri ter nato obhajilo vernikom, je prizor običajno našel svoje mesto blizu zakramentalne niše oziroma hišice, se pravi na severni steni prezbiterijev, kjer so do tridentinskega koncila hranili najsvetejše. Poleg naše freske bi lahko našteli pri nas še nekaj primerov iz 15. stoletja (župnijska cerkev v Mengšu, Marijina cerkev na Blejskem otoku, Marija Gradec pri Laškem). Vendar pa podpeška upodobitev odstopa od bolj ali manj standardnih primerov, saj sta levo in desno upodobljena Marija in sv. Janez Krstnik, ki običajno v taki obliki nastopata v posebni skupini *Déesis*. Sama beseda po grško pomeni prošnjo, motiv pa je razvila bizantinska umetnost že zelo zgodaj. Navadno prikazuje Kristusa, prosto stoječega ali na prestolu, h kateremu se v molitveni drži obračata Devica Marija in Janez Krstnik, ki kot posrednika prosita za milost vseh duš. Zaradi svojega priprošnjiškega karakterja je motiv v zahodnoevropski umetnosti običajno našel svoje mesto predvsem v kompozicijah Zadnje sodbe, medtem ko je kot samostojni prizor razmeroma redek. V slovenskem spomeniškem patrimoniju motiv nastopa predvsem v kontekstu upodobitev Zadnje sodbe (npr. Mengeš, Zgonče).[79] Bolj priljubljen pa je bil poseben tip Marije priprošnjice.[80] V evropskem gradivu *Déesis* nastopa v treh različicah, vendar nobena ne ustreza naši rešitvi.[81] Zato se odpira vprašanje, ali gre v našem primeru za nekakšno redukcijo upodobitve Zadnje sodbe ali pa kar za poseben motiv, kateremu doslej še ni uspelo najti pravih vzporednic. V vsakem primeru je na dlani, da je podpeška freska v slovenskem gradivu edinstvena in bo za njeno pojasnitev potrebno počakati na nadaljevanje konservatorsko-restavratorskih posegov in rezultate nadrobnejših raziskav.

Za konec našega priložnostnega orisa umetnostnega značaja fresk v cerkvi sv. Pavla v Podpeči pod Skalo nam je ostala še najmlajša plast stenskih slik. Z letnico 1539 je datirana na dveh mestih, zato je njen obseg dovolj jasno prepoznaven, čeprav je zaradi poznejših predelav močno okrnjen. Po vsej verjetnosti je neznani slikar preslikal le severno in južno steno ladje, medtem ko se je slavoločne stene z ladijske strani lotil vsaj v spodnjem delu (v zgornjem sledov ni opaziti). Na severni steni je slikar upodobil že obravnavani donatorski par, ustanovitelja beneficija Henrika Galla in njegovo ženo Elizabeto. Slikar je vsaj približno sledil starejši kompoziciji enake vsebine, pri čemer se je najbrž držal tudi oblikovanja oblačil, saj upodobljenca ne nosita oblačil, značilnih za čas nastanka. Ali so bile upodobljene tudi grbovne insignije, žal ni mogoče več ugotoviti. Videti je le, da je freskant iz leta 1539 slikarski okras bolj ambiciozno zasnoval, saj bi mu lahko pripisali še prizor nad donatorsko upodobitvijo, vendar ga zaradi fragmentarnosti ni mogoče prepoznati; viden je le del konja, ki pa ga ne bi mogli opredeliti kot del prizora Pohoda sv. Treh kraljev. Poslikava se je najbrž nadaljevala na zahodno stran slavoloka, a se je ohranil le spodnji del, ki prikazuje slaku podobno rastlinsko ornamentiko. Ta del je imel najbrž podobno funkcijo kot naslikana zavesa v prezbiteriju.

Freskant iz leta 1539 se je lotil tudi južne stene, a se je ohranila le poslikava špalete prvotnega vzhodnega okna, kjer so freske znova prekrile najstarejšo plast poslikav, ki se kažejo na posameznih mestih. V levem ostenju je upodobljen škof v bogatem ornatu, ki ga napis »*S(an)t(us) Erasmus*« spodaj pod figuro opredeljuje kot sv. Erazma, časovno pa letnica 1539 tik nad napisom. V desnem ostenju nasproti vidimo svetnika z dolgo sivo brado s palmovo vejico v levici in z nekim večjim predmetom v desnici (sl. 15). Oblečen je v zeleno haljo z oker (zlatim) pasom. Čeprav predmet v desnici ni prepoznaven, njegovo identifikacijo znova razkriva napis »*S(an)t(us) Vitalis m(a)r(tirus)*«, se pravi kot sv. Vitala mučenca. Najverjetneje gre za sv. Vitala iz Bologne, ki sicer običajno nastopa s sv. Agricolom.[82] Oba sta umrla leta 304 v času Dioklecijanovega preganjanja kristjanov. Manj verjetno imamo opraviti s sv. Vitalom iz Ravene, ki je bil sicer pri naših zahodnih sosedih precej priljubljen že v zgodnjem srednjem veku.[83] V Sloveniji je bilo čaščenje sv. Vitala praktično neznano, zato njegov pojav v Podpeči močno preseneča. Prejkone bi ga morali povezati z željami naročnika, vendar pa tokrat o tem arhivski podatki povsem molčijo. Tudi vprašanje delavniških povezav in stilno-formalne opredelitve fresk je precej težavno. Slikar je nedvomno zelo dobro obvladal tehniko fresko slikarstva, manj vešč pa je bil v samem slikanju. Figure je oblikoval predvsem z risbo, ki pa je, če pogledamo obe svetniški figuri v okenskem ostenju, dokaj okorna. Tudi proporci figur so precej ponesrečeni, je pa slikar poskušal ustvariti vtis prostora, ko je figuro sv. Vitala naslikal v polkrožni niši. Tovrstne težnje po iluzionističnem učinkovanju naslikanega ozadja ali okvirov so sicer v poznogotskem slikarstvu znane že v 15. stoletju, zato to v letu 1539 ni nobena novost. Tudi nežne, slaku podobne vitice, ki krasijo ozadje obeh svetnikov in spodnji del sten, so bile v tem času že uveljavljene (Dolenje Kronovo, poslikava erkerja gradu Otočec). Zaradi naštetega, predvsem pa zaradi obrazne tipike, oblikovanja draperije ter celotnih figur in ozadja bi

79 Stelè, *Slikarstvo v Sloveniji*, str. 62 in dalje; Mikuž, *Positus in medio*, str. 274–278.
80 Menaše, *Marija v slovenski umetnosti*, str. 139.
81 LCI, 1, str. 494–498.
82 LCI, str. 578.
83 LCI, 8, str. 576–577.

morali slikarja uvrstiti v krog poljudnih slikarjev druge četrtine 16. stoletja, ki so še vedno vztrajali v tradiciji poznogotskega slikarstva. Samo kot vzporednico lahko na Gorenjskem in Primorskem v tem času omenimo dela Jerneja iz Loke, ki je bil tako motivno kot likovnoestetsko še vedno povsem zavezan tradiciji pozne gotike. Tudi na Dolenjskem bi lahko našli nekaj podobnih primerov, a so povečini slabo ohranjeni. V povezavi z našo poslikavo so še najbolj zanimivi (danes sneti) ostanki freske sv. Krištofa z donatorskim napisom iz leta 1531 na južni zunanjščini cerkve sv. Helene v Dragi pri Beli Cerkvi, kjer se pojavlja sorodna bordura iz šabloniranega večbarvnega traku, a bolj konkretnih povezav ni več mogoče ugotoviti.[84]

Delo freskanta iz leta 1539 v Podpeči ostaja v doslej znanem gradivu zaenkrat osamljeno, kar pa samo povečuje njegovo predvsem veliko dokumentarno vrednost. Zato upamo, da se bodo ustrezni konservatorsko-restavratorski posegi v cerkvi, še posebej na poslikavah, v bližnji prihodnosti nadaljevali, s čimer bi ta kulturni in verski spomenik dobil podobo, kot si jo nedvomno zasluži.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije.
AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko.
NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana.
ŠAL – Škofijski arhiv Ljubljana.

LITERATURA

Baraga, France: Kapiteljski arhiv Novo mesto. Regesti listin in popis gradiva. *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 17, 1995.

Belting, Hans: *Slika in njeno občinstvo v srednjem veku. Oblika in funkcija zgodnjih tabelnih slik pasijona.* Ljubljana : Založba SKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1991.

Erbežnik, Modest & Vesel Kopač, Irena: Podpeč pri Gabrovki. *Varstvo spomenikov* 43, 2007, str. 163–164.

Grebenc, Alojzij: *Zgodovinski pregled župnije sv. Križ-Gabrovka.* Ljubljana: diplomska naloga na Teološki fakulteti v Ljubljani, 1976.

Hlaváčková, Hana: Die Buchmalerei des Schönen Stils. *Prag um 1400. Der Schöne Stil. Böhmische malerei und Plastik in der Gotik.* Wien : Historisches Museum der Stadt Wien, 1990, str. 113–136 [Ausstellungskatalog].

Höfler, Janez & Balažic, Janez: *Johannes Aquila.* Murska Sobota : Pomurska založba, 1992.

Höfler, Janez: Das Volkstümliche in der spätgotischen Wandmalerei Sloweniens und Istriens. *Der Meister von Schöder. Zur Erhaltung und Erforschung mittelalterlicher Wandmalerei im Ostalpenraum.* Salzburger Beiträge zur Kunst und Denkmalpflege, Band II. Salzburg : Hrsg. Ronald Gobiet, 2002, str. 9–18.

Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem, 5, Dolenjska II.* Ljubljana, 1997 (razmnoženo kot tipkopis).

Höfler, Janez: O Mojstru Bolfgangu in nekaterih pogledih na srednjeveško stensko slikarstvo v Sloveniji. *Raziskovanje kulturne ustvarjalnosti na Slovenskem – Šumijev zbornik.* Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani, 1999, str. 343-364.

Höfler, Janez: *Srednjeveške freske v Sloveniji, I, Gorenjska.* Ljubljana : Družina, 1996.

Höfler, Janez: *Srednjeveške freske v Sloveniji, III, Okolica Ljubljane z Notranjsko, Dolenjsko in Belo krajino.* Ljubljana : Družina, 2001.

Höfler, Janez: *Srednjeveške freske v Sloveniji, IV, Vzhodna Slovenija.* Ljubljana : Družina, 2004.

Höfler, Janez: *Stensko slikarstvo na Slovenskem med Janezom Ljubljanskim in Mojstrom sv. Andreja iz Krašc.* Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani in Partizanska knjiga, 1985.

Höfler, Janez: *Trije popisi cerkva in kapel na Kranjskem in Slovenskem Štajerskem s konca 16. stoletja.* Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 1982.

Jelovac Avbelj, Lidija: *Podpeč pod Skalo. Cerkev sv. Pavla. Poročilo o nadaljevalnem sondiranju v septembru 2007.* Ljubljana: tipkopis – hrani Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Ljubljana, 2007.

K(omelj), I(van): Podpeč pri Gabrovki na Dolenjskem. *Varstvo spomenikov*, IX, 1962–1964, 1965, str. 236.

Komelj, Ivan, Dvajset let odkrivanja srednjeveških stenskih slik. *Varstvo spomenikov*, X, 1965, str. 39-76.

Komelj, Ivan: *Gotska arhitektura na Slovenskem. Razvoj stavbnih členov in cerkvenega prostora.* Ljubljana : Slovenska matica, 1973.

Kos, Dušan: *Med gradom in mestom.* Ljubljana : Založba ZRC, 1994.

Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja.* Ljubljana : Založba ZRC, 2005.

Kühlenthal, Michael: Werk und Stil des Meisters von Schöder. *Der Meister von Schöder. Zur Erhaltung und Erforschung mittelalterlicher Wandmalerei im Ostalpenraum.* Salzburger Beiträge zur Kunst und Denkmalpflege, Band II. Salzburg : Hrsg. Ronald Gobiet, 2002, str. 21–59.

84 Peskar, Gotsko stensko slikarstvo, str. 71, 73.

Lanc, Elga: *Die mittelalterlichen Wandmalereien in der Steiermark.* Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaft, 2002.

LCI – *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 1-8. Freiburg im Breisgau : Herder, 1990.

Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva. Zagreb : Sveučilišna naklada liber kršćanska sadašnjost, 1985.

Matějček, Antonín & Pešina, Jaroslav: *Gothic Painting in Bohemia 1350–1450.* Prague : Artia, 1956.

Menaše, Lev: *Marija v slovenski umetnosti. Ikonologija slovenske Marijanske umetnosti od začetkov do prve svetovne vojne.* Celje : Mohorjeva družba, 1994.

Mikuž, Jure: *Positus in medio, quo me vertam nescio*: freska dvojnega posredništva na pročelju župnijske cerkve v Šmarju. *Šmarska knjiga. Jubilejna monografija ob 500-letnici šolstva v Šmarju.* Šmarje – Sap : Kulturno-raziskovalno društvo Turenček, 2007, str. 271-284.

Otorepec, Božo: *Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine) 1270–1405.* Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1995.

Peskar, Robert: *Arhitektura in arhitekturna plastika okoli leta 1400 v Sloveniji.* Ljubljana : doktorska disertacija na Filozofski fakulteti v Ljubljani, 2005.

Peskar, Robert: Gotsko stensko slikarstvo na Dolenjskem in v Beli krajini – nova odkritja. *Varstvo spomenikov*, 37, 1997, str. 69–96.

Peskar, Robert: O srednjeveških freskah. *Rast*, XIII, februar 2002, str. 43–51.

Peskar, Robert: O stavbni zgodovini župnijske cerkve v Trebnjem in njenem mestu v razvoju poznogotske arhitekture v Sloveniji. *Acta historiae artis Slovenica*, 2, 1997, str. 7–22.

Peskar, Robert: *Podpeč pod Skalo. Predhodni konservatorski program za obnovo in prezentacijo kulturnega spomenika.* Ljubljana: tipkopis – hrani Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Ljubljana, 2003.

Peskar, Robert: *Šentrupert na Dolenjskem.* Ljubljana : Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, 2001 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov; 202).

Povh, Mojca: *Podpeški mojster in slikarstvo okoli 1500 na Dolenjskem.* Ljubljana: diplomska naloga na Filozofski fakulteti v Ljubljani, 1999.

Povše Winkler, Darja: Freske v cerkvi sv. Duha na Vihru pri Šentrupertu. *Rast*, III, št. 4–5 (12–13), 1992, str. 275-286.

Povše, Darja: *Freske v cerkvi sv. Duha na Vihru pri Šentrupertu ter primerjava s freskami iz drugih cerkva v osrednji Sloveniji iz okoli l. 1500.* Ljubljana: diplomska naloga na Filozofski fakulteti v Ljubljani, 1985.

Praprotnik, Vilma: Ornamentika slikanih okvirov v srednjeveškem stenskem slikarstvu v Sloveniji. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, X, 1973, str. 31-78.

Puzel, Paulo: *Idiographia sive Rerum memorabilium Monastery Sitticensis descriptio etc.*, 1719 (rokopis v Arhivu Republike Slovenije, sign. št. 184 r).

Rozman, Ksenija: *Stensko slikarstvo od 15. do srede 16. stoletja na Slovenskem. Problem prostora.* Ljubljana: doktorska disertacija na Filozofski fakulteti, 1964.

Sapač, Igor: *Razvoj grajske arhitekture na Dolenjskem in v Beli krajini.* Ljubljana: diplomsko delo na Fakulteti za arhitekturo, 2003.

Smole, Majda: Kranjska plemiška rodbina Apfaltrerjev. *Kronika*, 18, 1970, str. 24-27.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem.* Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1982.

Stelè, France: *Gotsko stensko slikarstvo.* Zbirka Ars Sloveniae. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1972.

Stelè, France: *Slikarstvo v Sloveniji od 12. do 16. stoletja.* Ljubljana : Slovenska matica, 1969.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji*, 2, Dolenjska. Knjiga 2, Med Bogenšperkom in Mokricami. Ljubljana : Viharnik (Zbirka Grajske stavbe; 13), 2001.

Sužnik, Janez: *Čelovniški mojster in njegov krog (v poljudni smeri delujoča freskantska delavnica ob koncu 15. stoletja in v začetku 16. stoletja).* Ljubljana: diplomska naloga na Filozofski fakulteti v Ljubljani, 2002.

Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre des Herzogthums Krain.* Laibach-Nürnberg, 1689.

Valvasor, Johann Weichard: *Opus Insignium Armorumque*, 1688 (faksimilirana izdaja 1993).

Valvasor, Johann Weichard: *Topographia Ducatus Carniolae modernae*, 1682. Ljubljana : Mladinska knjiga (ponatis), 1995.

Vodnik, Alenka: *Tekstilni vzorci v srednjeveškem stenskem slikarstvu na Slovenskem.* Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998.

SUMMARY

Gothic frescoes at Podpeč pod Skalo – their artistic character and a depiction of restoration interventions

The Church of St. Paul at Podpeč pod Skalo (the Parish of Sv. Križ v Gabrovki) is one of the rare preserved monuments of medieval art in the area of the Litija municipality. The former chapel of the Gallenstein Castle first attracted scholarly attention with the discovery of frescoes in 1964. Enormous documentary value is attributed to the scene that features two donors, Heinrich Gall and his wife Elizabeth with the inscription of 1539 stating that in 1390 the two established a benefice in the chapel, which is also confirmed by archival documents and other records. The church, originally composed only of a nave and a presbytery with a short cross-ribbed vault, was built shortly before that date, while the belfry and vestry are Baroque additions. Thanks to the continued conservation and restoration interventions, the church also disclosed a few fine artistic elements, especially two walled-in Gothic windows on the southern wall of the nave and the hitherto uncovered layers of frescoes on the southern external wall, the nave and the presbytery. The oldest layer dating back to 1390–1395 was made to the order of the founder of the benefice. Frescoes that have been preserved are on the northern wall of the nave (the two aforementioned donors, the coat of arms of the Gall family, St. Barbara and an unknown female saint) and the southern wall of the nave (unrecognisable saints, window jamb), the western wall of the vault (St. George, St. Nicholas, St. Ulrich, Virgin Mary with Jesus on the throne between St. Ursula and an unknown female saint) and on the diagonal sides of the presbytery (St. Paul and St. Catherine, as well as St. Acacius and St. Martin). Stylistically, all the above frescoes are the first examples of the so-called international Gothic style or the »soft style« in Slovenia.

Another extensive painting which earned its author the name »Master of Podpeč« was produced to the order of the castle chaplain Heinrich Apfaltrer in the first decade of the 16th century; it covered in particular the walls of the presbytery (apostles, a deacon and a bishop, the coat of arms of the Apfaltrer family, floral ornaments) and the vault (symbols of evangelists, floral ornaments). The Master of Podpeč was one of the representatives of popular fresco art who in the narrow area of Lower Carniola (present-day Dolenjska) and Zasavje cultivated a new late-Gothic style with schematised »creased« folds under the influence of the central Slovenian painting tradition as well as Istrian painting and southern German graphic production. However, one specific characteristic of the Podpeč frescoes in iconographic terms is the scene of the Eucharist Christ between Mary and St. John the Baptist on the northern wall of the presbytery, which was produced as early as the last third of the 15th century. The last layer of frescoes dating back to 1539 is obviously the work of a not particularly talented fresco painter who continued the tradition of the late-Gothic style. In addition to the donors' painting in the nave, it featured the floral ornaments on the arch and the paintings of two saints (St. Erasmus and St. Vitalis the Martyr) in the newly uncovered window jamb. The most conspicuous painting is that of St. Vitalis, whose worship was practically unknown to Slovenia.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 711.453(Litija)"18":656.62

Prejeto: 22. 8. 2011

Boris Golec

dr., izr. prof., znanstveni svetnik, Zgodovinski inštitut Milka Kosa Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: bgolec@zrc-sazu.si

Litija – trg ob reki od srednjeveških začetkov do zatona savske plovbe sredi 19. stoletja

IZVLEČEK

Med srednjeveškimi trgi slovenskega prostora je Litija posebna po tem, da v trgu in njegovi neposredni bližini ni bilo ne upravno-političnega ne cerkvenoupravnega središča. Trško naselje so priklicale v življenje dejansko samo gospodarske in prometne funkcije, tako pomen kopenske kot rečne poti. Bolj kot pri katerem koli drugem trgu lahko tu opazujemo tesno odvisnost obstanka in profila trga od spreminjajoče se prometno-gospodarske vloge reke. Sava je Litijo ustvarila, ji omogočala obstoj in kratek čas celo razcvet. Tako kot se je povečevala intenzivnost izkoriščanja potencialov reke, je rastel tudi pomen Litije, vse dokler ni rečna plovba s prihodom železnice slednjič prenehala.

KLJUČNE BESEDE

Litija, reka Sava, trg, rečna plovba, gospostvo Višnja Gora, mitnica

ABSTRACT

LITIJA – A MARKET TOWN ON THE RIVER FROM MEDIEVAL ORIGINS TO THE DECLINE OF THE SAVA RIVER NAVIGATION IN THE MID-19TH CENTURY

Litija occupies a special place among medieval market towns in the present-day Slovenian territory in that there was no political or ecclesiastical administrative centre in the market town and its immediate surroundings. The market town was brought to life solely by its economic and transport functions, which were enabled by important land and river routes. The close interconnectedness between the existence and profile of Litija as well as the changing transport-economic role of the river can be observed much better here than in any other market town. The Sava River created Litija, ensured its existence and even brought it a short period of prosperity. The importance of Litija increased with the ever intensifying exploitation of the river's potentials, until the advent of the railway caused the cessation of river navigation.

KEY WORDS

Litija, the Sava River, market town, river navigation, seignory of Višnja Gora, tollhouse

Med trgi srednjeveškega nastanka – teh je v slovenskem prostoru velika večina – je Litija **posebnost** po specifičnem nastanku, ki mu ne bomo našli primerjave. Za utemeljitev tržne oziroma trške naselbine se je tu sicer sama po sebi ponujala lega ob plovni reki in ob prehodu kopenske poti čez Savo, kjer se Zasavsko hribovje na obeh straneh reke umakne manjši ravnini. Toda razen naravno zaščitenega in prometno ugodnega položaja ni bilo na tem mestu nobenih drugih funkcij – civilnoupravnih, cerkvenoupravnih ali obojih, na katere se vzpostavitev trškega naselja navadno nasloni. Litija ni nastala v neposredni bližini gradu kot sedeža zemljiškega gospostva, kar je pri trgih tako rekoč pravilo, niti ni tu izpričan sedež urada (dvor) obsežnega deželskosodnega gospostva Višnja Gora, pod katerega je vseskozi spadala. Poleg tega vse do tridesetih let 20. stoletja ni imela cerkvenoupravne funkcije, ki je vseskozi ostajala v približno tri kilometre oddaljenem župnijskem središču Šmartno.[1] Vsi drugi srednjeveški trgi na Slovenskem, pa tudi peščica zgodnjenovoveških, nastalih iz farnih vasi in protiturških taborskih naselij, so bili nasprotno vezani vsaj na eno vrsto središča oblasti – bodisi svetne bodisi cerkvene.[2] Litijo bi morda lahko primerjali samo s kratkotrajnim, zgodaj propadlim trgom Kronovo na rečnem otoku Krke vzhodno od Novega mesta, ki se v virih omenja vsega dvakrat v 14. stoletju.[3] Celo pri nastanku prav tako propadlega trga Trebnje (današnji Stari trg) sta imela nemajhno vlogo bližnje cerkveno središče in grad v Trebnjem,[4] oba znatno manj oddaljena od trga kakor Šmartno od Litije.

V litijskem primeru gre za trško naselje, ki so ga priklicale v življenje dejansko samo gospodarske in prometne funkcije, tako pomen kopenske kot rečne poti. Zapovrh lahko tu bolj kot pri katerem koli drugem trgu opazujemo tesno navezanost, pravzaprav življenjsko odvisnost obstanka in profila trga od spreminjajoče se prometno-gospodarske vloge reke. Vsekakor drži trditev, da je Sava Litijo ustvarila, ji omogočala obstoj in kratek čas celo razcvet. Tako kot se je povečevala intenzivnost izkoriščanja potencialov reke, je rastel tudi pomen Litije, vse dokler ni rečna plovba s prihodom železnice slednjič prenehala.

Pričujoči prispevek ni celovit zgodovinski prikaz od zgodnjih začetkov do nastopa nove, industrijske dobe. Pri njegovem nastajanju je bilo občutiti zlasti veliko pomanjkanje predraziskav, zato se nekaterim problemom nujno posveča intenzivneje, drugih pa se le dotakne. Marsikatero vprašanje iz litijske preteklosti bo tako treba v prihodnje natančneje raziskati, pritegniti nove, tudi morebitne neznane vire in osvetliti določene probleme še v drugačni luči.

Nastanek trga in njegov razvoj do začetka novega veka

Prva omemba Litije kot trga leta 1386 je sicer znana že skoraj poldrugo stoletje, a je slovensko zgodovinopisje in domoznanstvo nista ozavestila vse do pred kratkim. Pogrešamo jo v referenčnem Kosovem Gradivu za *historično topografijo Slovenije* (1975),[5] očitno zato, ker je bila zgodovinarjem dolgo znana le iz Bidermannove objave (1866), ki pa toponima »Lüti« ne povezuje neposredno z Litijo.[6] Letnice prve omembe trga temu ustrezno ni najti v *Krajevnem leksikonu Slovenije* (1971) in *Enciklopediji Slovenije* (1992).[7] Pojavi se šele v *Krajevnem leksikonu Slovenije* leta 1995,[8] isto leto, ko so Litijani obeležili drug jubilej, in sicer 850-letnico prve znane omembe kraja,[9] ki pa je iz dveh razlogov sporna. Prvič, ker je »villa Littae« izpričana v darovnici patriarha Peregrina stiškemu samostanu že leta 1140, in ne šele v listini istega patriarha iz leta 1145, v kateri pravi: »Lite in parte Crenuch sitam«. Oba podatka se opirata na pozno nastali rokopis *Idiographia* stiškega patra Pavla Pucla iz 18. stoletja,[10] listina iz leta 1145 pa je sicer znana že v prepisu iz 16.–17. stoletja iz arhiva samostana Rein.[11] Upoštevaje Puclovo lokalizacijo toponima v Litijo, ki je pri njem izražena sicer samo pogojno (*villa Littae aut fortasse rectius Littai*), sta se za Litijo odločila F. Schumi (1882/83) in s pridržkom F. Kos (1915), nasprotno pa sta M. Kos (1937) in M. Mikuž (1946) menila, da je mišljena vas Trnovica pri Šentvidu pri Stični.[12] M. Grebenc (1973) je dal pri razlagi toponimov *Lite* in *Littae* prednost Litiji, vendar je poudaril, da ne gre za sâmo Litijo, saj ta ni bila v posesti stiškega samostana, temveč za Gradec na levem bregu Save, kjer je Stični pozneje pripadalo pet kmetij.[13] Za letnico prve omembe Litije je po

1 Po J. Höflerju je okoli leta 1380 z oznako »in sand Mertner Luteyer phar« mišljen še vikariat, sestavni del župnije Šentvid pri Stični, ki je bil leta 1389 skupaj z župnijo-materjo inkorporiran stiški cisterci, v samostojno župnijo pa verjetno povzdignjen v začetku 15. stoletja (Höfler, *Gradivo*, str. 2).

2 Prim. zlasti Curk, *Trgi in mesta*; Golec, Dolenjska mesta; isti, Nastanek in razvoj.

3 Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XII (2001), str. 273.

4 Prav tam, str. 391–392.

5 Kos, *Gradivo*, str. 326–327.

6 Bidermann, Carniolica, str. 26. Povezavo med omembo trga – po Bidermannu »den Märkten /.../ Lüti (?)« – in Litijo je ozavestil šele B. Otorepec (ZRC SAZU, ZIMK, Božo Otorepec, Centralna kartoteka slovenskih listin 1246–1500, 1386 s. d., april 25. ?), preko katerega sem leta 1995 tudi prišel do prve omembe trga.

7 *Krajevni leksikon Slovenije* II, str. 270–272; *Enciklopedija Slovenije* 6, str. 212.

8 *Krajevni leksikon Slovenije* (1995), str. 218.

9 O tem: Godec, 850 let Litije, str. 543.

10 Grebenc, *Gospodarska ustanovitev*, str. 11, 12.

11 Bernhard, *Documenta patriarchalia*, št. S3, str. 257.

12 Grebenc, *Gospodarska ustanovitev*, str. 12; prim. Kos, *Gradivo*, str. 647.

13 Grebenc, *Gospodarska ustanovitev*, str. 213–214; prim. Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 59–60.

M. Kosu obveljalo leto 1256,[14] ko je vojvoda Ulrik Spanheimski izdal samostanu v Reinu pri Gradcu dve darovnici, obe datirani istega dne, 6. aprila, prvo »apud Lutigiam« in drugo »apud Lvtyam«.[15] Glede na Ulrikove spore z oglejskim patriarhom in njegovo zavzetje bližnjega patriarhovega gradu Vernek (pred 24. aprilom 1257),[16] se je vojvoda vsekakor zadrževal nekje na območju Litije, postavlja pa se vprašanje, na kaj konkretno se nanaša predlog »apud« (pri). Litija namreč v srednjeveških in zgodnjenovoveških virih ni samo krajevno, temveč tudi širše pokrajinsko ime, na kar, kolikor je znano, še ni bilo ustrezno opozorjeno. Kostnica sv. Mihaela »v Litiji« (*in Lutya*, 1363) je zagotovo stala v Šmartnu, z litijsko župnijo je mišljena sploh župnija Šmartno (1380: *in sand Mertner Luteyer phar*, 1444: *in Leutteyer pharr*), njeno središče v Šmartnu pa je v virih locirano ne samo s predlogom *pri* Litiji, temveč tudi *v* Litiji: *sand Mertter pharr in der Luttey* (1449).[17] Če je »villa Littae« (1140) oziroma »Lite« (1145) res vas Gradec na levem bregu Save, se pokrajinsko ime ni omejevalo na desni breg reke, ampak je zajelo širši prostor, prejkone ves ravninski svet na obeh straneh Save.[18]

Pisanje nemškega toponima z *i* (*Littai* ipd). namesto z *u* (*Lutya*, *Lutay*, *Lutey*) ni izpričano v originalnih virih še vse do leta 1431,[19] dokončno pa se je uveljavilo šele v 17. stoletju.[20] Zato tudi ne more biti pravilno izvajanje etimologije imena Litija iz latinskega *litus* (breg) oziroma iz srednjevisokonemškega *lîte* (pobočje), kot bi se glede na geografske danosti sicer zdelo logično. Jezikoslovna znanost, oprta na izsledke zgodovinske, je v zadnjem času ponudila veliko prepričljivejšo razlago izvora imena. Po M. Snoju je glede na srednjeveške zapise toponima treba izhajati iz imena *Ljutíja*, kar je po S. Torkarju razložljivo iz svojilnega pridevnika, tvorjenega iz osebnega imena L'utovidъ, torej kot »Ljutovidova (vas)«.[21] Drugo vprašanje je, kje je stalo prvotno naselje, imenovano po Ljutovidu, če ni šlo morda že v samem začetku za večje (Ljutovidovo) naselitveno območje, ki je dalo dolgo rabljeno pokrajinsko ime. To se je sčasoma, vsekakor šele v novem veku, omejilo samo na litijski trg.

Trg je prvič omenjen v listini vojvode Leopolda III. Habsburškega, izdani 26. aprila 1386 v Bruggu v Aargauu. S tem dejanjem je vojvoda dovolil Katarini Celjski, vdovi po grofu Albertu III. Goriškem, in njenemu drugemu možu Ivanu (Hansu) Waldburškemu, da grofom Ortenburškim zastavita razne posesti na Dolenjskem. Te so Habsburžani okrog leta 1364 prepustili v dosmrtni užitek omenjenemu goriškemu grofu in po njegovi smrti leta 1374 še njegovi vdovi Katarini. Med posestmi se skupaj z gradom Višnja Gora, njegovim deželskim sodiščem in mitnico omenjajo tudi trije trgi na tleh višnjegorskega gospostva: Višnja Gora, Litija in Šentvid pri Stični (*die vest der march Vichselberg mit dem lantgericht und der muth und zwen margt Luthy und ze Sant Vyd, da darzů gehoerent*).[22] Tako kot Litija je v tej listini kot trg prvič omenjena tudi Višnja Gora, slabih sto let zatem (1478) povzdignjena v mesto,[23] medtem ko sežejo posredne in neposredne omembe pozneje ugaslega šentviškega trga še v tretje desetletje 14. stoletja.[24] Vsi trije trgi so nastali na tleh gospostva Višnja Gora, na prvotni posesti gospodov Višnjegorskih in od začetka 13. stoletja deželnih knezov Kranjske. Po zmagi nad »uzurpatorjem«, češkim kraljem Otokarjem II. (1278) so gospostvo pridobili Habsburžani in ga dali skupaj z deželo Kranjsko z Marko v zastavo Goriško-Tirolskim.[25] Kateremu od gospodarjev višnjegorskega gospostva gre torej pripisati ustanoviteljstvo treh trgov in kdaj natanko, ostaja vprašanje brez jasnega odgovora. Pri vzpostavitvi trške naselbine je nesporna samo vloga gradiščanov z višnjegorskega gradu, glede na zgodnejše omembe Šentvida pa lahko za čas nastanka drugih dveh trgov izhajamo iz analogije. Tako gre rojstvo litijskega trga po vsej verjetnosti iskati v prvi polovici 14. stoletja, v času Goriško-Tirolskih, če ne že pred koncem 13. stoletja. Omenjanje Litije pred Šentvidom in za Višnjo Goro v listini iz leta 1386 kaže na mesto, ki ga je imela med tremi trgi višnjegorskega gospostva po pomembnosti, potrjeno tudi v 15. stoletju.

Ni odveč opozoriti na sicer že ovrženo trditev F. Zwittra (1929) o nastanku nekaterih kranjskih trgov iz vaškega predhodnika. Mednje je štel Tržič, Vipavo, Senožeče in Litijo, ker naj bi bili izpričani »že

14 Kos, *Gradivo*, str. 326.
15 *Monumenta Historica Ducatus Carinthiae* IV, št. 2628, 2629, str. 492–493.
16 Prav tam, št. 2650, 2684, str. 507, 526–527.
17 Kos, *Gradivo*, str. 326–327.
18 Podobna pokrajinska imena na Slovenskem brez istoimenskega kraja so danes Bohinj, Dobrepolje ali Loški Potok, še v 20. stoletju tudi Ig.
19 Kos, *Gradivo*, str. 327.
20 Obliko *Luthai* najdemo še konec 16. stoletja v kupni pogodbi, ki so jo pečatili trije tržani (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, fasc. 22, Spisi 1540–1799, 8. 2. 1593), slovensko različico imena pa je z *u* (*Lutia*) dvakrat zapisal celo še Valvasor v 70. letih 17. stoletja, preden je Litiji v *Slavi vojvodine Kranjske* (1689) dal ime *Litja* (Valvasor, *Topografija Kranjske*, št. 154; isti, *Topographia*, št. 133; isti, *Die Ehre* XI, str. 342).
21 Snoj, *Etimološki slovar*, str. 236.
22 Listina 1386 april 26., Brugg im Aargau, v: Hauptstaatsarchiv Stuttgart (HStAS), B 23 (Vorm. Österreichische Landesstelle II B Landvogtei), U 144. Povzeto po delni objavi listine v: Hruza, *Die Herren von Wallsee*, str. 378, op. 278. Po tej objavi tudi: Štih, Dežela grofija, str. 134, op. 97. Prim. Golec, Trga Višnja Gora, str. 90–91.
23 Prim. Golec, Trga Višnja Gora, str. 89–90.
24 Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XII (2001), str. 391.
25 Otorepec, Ob 500-letnici, str. 277–278. Objava vira iz leta 1311 v *Monumenta Historica Ducatus Carinthiae*, VIII, št. 47.

v prejšnji dobi kot večje vasi«.[26] Med naštetimi prav Litija najizraziteje odstopa od Zwittrovega modela v trg povzdignjene vasi.[27] Tudi če se je morda oprla na že obstoječi zaselek, ni namreč nobenih indicev, da se je litijski trg razvil iz prvotnega vaškega oziroma hubnega naselja. V prid tezi, da je šlo za **novo načrtno naselbino**, poleg tlorisne zasnove[28] prepričljivo govori posestna enota oštat (Hofstatt), izpričana leta 1460, ko je Litija štela 30 oštatov (domcev).[29] Ob verjetnem brodišču čez Savo torej ni zrastla vas, ampak obcestno trško naselje z nepravilno parcelacijo, ki ni imelo vaškega predhodnika. Prav tako ni v virih opore za domnevo, da sta bila od trga starejša dvorec Turn in podružnična cerkev sv. Miklavža, oba v samem trškem jedru, ki se prvič omenjata šele v 16. stoletju in o katerih bomo še govorili.

Precej preden izvemo za njun obstoj, imamo več zgovornih virov o samem trgu. Za prvega pol stoletja po najzgodnejši omembi (1386) smo sicer prepuščeni retrogradnim sklepanjem. Iz dobrih treh desetletij, ko so imeli gospostvo v zastavi grofje Ortenburški, ni namreč znana nobena omemba Litije in prav tako ne iz prehodnega obdobja po njihovem izumrtju (1418), ko so si višnjegorsko gospostvo kot ortenburški dediči prisvojili grofje Celjski. Kronološko druga omemba litijskega trga je povezana z vrnitvijo gospostva v habsburške roke. Ko ga je Herman II. Celjski skupaj z drugimi posestvi moral vrniti Habsburški hiši, sta v listini, izdani pred 4. marcem 1431, navedena skupaj z gospostvom Višnja Gora tudi trga Litija in Šentvid.[30]

O Litiji odtlej ne manjka zanesljivih in zgovornih virov. Njen nekmečki značaj izkazuje popis deželnoknežjih prihodkov za leti 1438 in 1439, po katerem je višnjegorski gospoščinski oskrbnik Gašper Melz pobral v Višnji gori, Šentvidu in Litiji dajatev dvorni činž (*hofczins* ali *zinspfening*), skupaj dobrih 8 funtov. Po tej so se navedeni trije kraji jasno ločili od vasi višnjegorskega gospostva, četudi v popisu niso izrecno označeni kot trgi. Isti popis spričuje občutno premoč prihodkov, ki jih je Melz v primerjavi z drugima dvema trgoma prejel od Višnje Gore. Medtem ko je bila Litija po davku (1 funt, 5 šilingov, 28 denaričev) primerljiva s Šentvidom (1 funt, 5 šilingov, 15 denaričev), ju je Višnja Gora z 10 funti davka prekosila za več kot petkrat.[31] Do srede 15. stoletja je tudi po velikosti in obljudenosti precej prehitela svoja soseda. Tako je bilo po urbarju gospostva Višnja Gora iz leta 1460 v trgu Višnja Gora 51 oštatov, v litijskem trgu 30 in v šentviškem 16. Ti trije trgi se lahko tako še pred koncem srednjega veka pohvalijo z zanesljivimi kvantitativnimi podatki o svojem posestnem stanju.[32]

Višnja Gora se je po prehodu s Celjskih pod Habsburžane naglo razvijala tudi v pravno-političnem oziru, saj ji je kralj in poznejši cesar Friderik III. že leta 1444 potrdil »stare pravice, kot jih imajo drugi mesta in trgi na Kranjskem«, preselitev naselbine na sedanjo lokacijo in novi privilegiji v šestdesetih letih pa so ji tlakovali pot do pridobitve mestnih pravic in naslova deželnoknežjega mesta (1478).[33] Podpora Habsburžanov Višnji Gori je neprimerno bolj kot Litijo prizadela Šentvid, ki je slednjič kljub odporu izgubil atribute tržne naselbine in slednjič celo trški naslov.[34] Nasprotno je Litija veliko laže ohranila svoje funkcije zaradi oddaljenosti od novonastalega mesta in drugačne gospodarsko-prometne podlage.

Čeprav so jo v nemirnem 15. stoletju pestile nadloge, se je lahko oprla na podporo višnjegorskega gospostva in deželnega kneza kot njegovega lastnika. Tako je kralj Friderik 28. avgusta 1443 v Dunajskem Novem mestu ustregel prošnji po podelitvi privilegija za nedeljski tedenski sejem, ki so jo nanj naslovili prebivalci litijskega trga (*vnser leut gemaneckhlich in vnnserm marckht zu Luthey*). Sejem naj bi že obstajal, potem pa je po navedbi v listini ugasnil zaradi vojn(e) (*von khrieg wegen*).[35] Ni dvoma, da je trgovanje ob nedeljah segalo še v čas nastanka trga, saj so bili prav redni tedenski sejmi eden glavnih atributov trških naselbin. Na drugi strani pa se litijski sejmi kljub deželnoknežjemu privilegiju niso mogli obdržati. Sedemdeset let po prvi obnovitvi je bila potrebna druga, tokrat zaradi vojn

26 Zwitter, *Starejša kranjska*, str. 15, 20.

27 Za druge tri kraje gl. Golec, Senožeče, str. 367; isti, Meščanska naselja, str. 202–203.

28 Prim. ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 142, k. o. Litija, mapni list VI (1825).

29 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 123, I/70a, lit. W–XVII, urbar Višnja Gora 1460, s. p., Luttey.

30 Listina s. d., pred 4. marcem 1431 v: Tiroler Landesarchiv, Innsbruck (TLA), Fridericiana 31/1. Fotokopija listine je v posesti avtorja in v zapuščini Boža Otorepca, ZIMK, ZRC SAZU. Objava regesta: Kovač, Beiträge, str. 163. – V listini je začuda izpuščen višnjegorski trg. Tudi v dveh listinah iz let 1431 in 1433, ki urejata izročitev posesti Habsburžanom, ni višnjegorskega trga, a tudi ne litijskega in šentviškega, ampak govorita samo o gradovih in trdnjavah Kostanjevica, Višnja Gora, Štatenberk in Novo mesto (ARS, AS 1087, Zbirka dopolnilnih mikrofilmov, Listine iz HHStA, 13 D/3, 1431 VII. 15., Innsbruck; 13 D/9, 1433 I. 6., s. l.).

31 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 101, urbar gospostva Kamnik–Stari grad in nekaterih drugih deželnoknežjih posesti 1436–1439, fol. 17. Prim. Otorepec, Ob 500-letnici, str. 278–280; Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XII (2001), št. 5 (77), str. 513–514.

32 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 123, I/70a, lit. W–XVII, urbar Višnja Gora 1460, s. p., Weychselberg, Luttey, Sannd Veitt pey Sittich. Prim. Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XV (2004), str. 546, 548.

33 Otorepec, Ob 500-letnici, str. 279–283; Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XII (2001), str. 514.

34 Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XII (2001), str. 391; XIV (2003), str. 607.

35 Morda je šlo za celjsko-habsburško fajdo 1437–1443. Prepisa listine 1443 VIII. 28., Dunajsko Novo mesto v: ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–5; šk. 191, I/105a, lit. L XIII–1.

(*der khrieg halben*) in požarov (*auch von wegen der prunst*). Cesar Maksimilijan je 23. junija 1514 med postankom v Celju izdal obnovitveni sejemski privilegij, v katerem med drugim omenja svoj rudnik (*vnnsers perckhwechs*), ki mu bo litijski nedeljski sejem prav tako koristil.[36] Istega dne je Maksimilijan zaščitil Litijane (*vnnsern leutten zu Luthey*) tudi pred zastavnim imetnikom višnjegorskega gospostva Jurijem Lambergarjem. Kranjskemu deželnemu vicedomu in upravitelju je namreč izdal ukaz, naj poskrbita, da Lambergar »v nasprotju z vsemi običaji« ne bo silil Litijanov k »neprimerni« tlaki na gradu Višnja Gora,[37] povečani zaradi obnovitvenih del po nedavnem potresu (1511). Litijski trg se torej na prehodu v novi vek ni mogel ponašati z velikostjo in posebnim bogastvom, kaže pa se kot tržni kraj lokalnega pomena, ki mu dviga pomen izkoriščanje rude v bližnji okolici. O tedaj še skromni savski plovbi srednjeveški viri molčijo.

Topografska, posestna in demografska podoba trga v novem veku

V 16. stoletju viri končno spregovorijo o vrsti stvari, od katerih so nekatere neizpodbitno obstajale že veliko prej. Najprej so to seveda prebivalci trga, ki naposled dobijo imena in priimke.[38] Urbarji višnjegorskega gospostva od leta 1566 dalje razkrijejo poleg imen gospodarjev posestno strukturo Litije, listine lokalne provenience spregovorijo o posestnopravnih odnosih, drugi viri pa o pomembnih značilnostih kraja – o podružnični cerkvi sv. Miklavža, dvorcu Litija, mitnici, brodu, savski plovbi in trški (samo)upravi. V začetku 17. stoletja se kot temeljni vir o prebivalstvu in demografskih gibanjih pridružijo še matične knjige župnije Šmartno.

V zvezi s topografijo Litije se najprej ustavimo pri cerkvi in dveh dvorcih kot najmarkantnejših stavbah malega obrečnega trga. Litija se ni mogla ponašati s sedežem župnije niti z gradom nad trgom, ki bi kot gospodar zaznamoval njeno veduto in življenje v trgu. Popotnike, naj so prišli po vodi ali kopnem, so namesto tega od daleč pozdravljali samo zvonik sv. Miklavža in dvoje nadstropnih poslopij. Valvasor jih v svoji *Topografiji Kranjske* (1679) najprej prikaže v podobi[39] in deset let pozneje v *Slavi vojvodine Kranjske* (1689) še v besedi. O cerkvi ne izgublja besed razen omemb dveh požarov,[40] pa tudi o obeh dvorcih ne ve povedati veliko. Pri prvem, ki ga imenuje grad Turn Litija (*Schloß Thurn-Littey*), se za zadnjih sto let od konca 16. stoletja sicer zelo podrobno razgovori o prehajanju z enega lastnika na drugega, pri drugem, nedoločno imenovanem dvor (*ein Hof*), pa navede le zadnja dva gospodarja.[41]

Podružnična **cerkev sv. Miklavža**, zavetnika brodarjev, mornarjev in zoper povodnji, seže vsaj v 15. stoletje, saj je bila leta 1523 ponovno posvečena, tedaj še z drugim patrocinijem, a že z Miklavževim oltarjem. Ko je škof iz Caorleja Danijel de Rubeis 11. septembra 1523 namesto oglejskega patriarha kot krajevnega škofa posvetil v Litiji (*de Lutey*) cerkev in oltarje, je namreč govor o cerkvi sv. Florijana, Boštjana in Kancijana ter o oltarjih sv. Miklavža, Krištofa in Barbare.[42] Posvetitev več cerkva in kapel v šmarski in sosednjih župnijah je po J. Mlinariču vsekakor povezana s turškim pustošenjem, ki ga je to območje doživelo v istem in preteklem letu 1522.[43] Potemtakem je razumljivo, zakaj litijske cerkve ni na seznamu cerkva, ki so malo zatem, leta 1526, prispevale cerkvene dragocenosti za boj proti Turkom, čeravno je bila med darovalkami sosednja, očitno neprizadeta cerkev sv. Katarine na Bregu.[44] Kdaj je litijska podružnica zamenjala patrocinij, viri ne povedo. Po Bizancijevem popisu cerkva na Kranjskem iz leta 1581 je tedaj že bila posvečena sv. Miklavžu (*Litai la chiesa di S. Nicolo*).[45] Nato je vso obravnavano dobo ostala zgolj navadna podružnica župnije Šmartno, krajši čas sicer z lastnim duhovnikom-beneficiatom. Leta 1711 je namreč ljubljanski kanonik Franc Adam pl. Kürchberg pri kapeli Božjega groba v Litiji ustanovil beneficij s štirimi mašami na teden in mu za vzdrževanje duhovnika namenil poleg kapitala svojo graščino Turn s pripadajočimi zemljišči.[46] Vizitacija goriškega nadškofa Attemsa iz leta 1753, neposredno po prenosu šmarske župnije pod goriško nadškofijo, priča o utečenem delu duhovnika-beneficiata.[47] Toda Litiji ni bilo dano imeti lastnega duhovnika niti osemdeset let, kajti beneficij je Jožef II. dodelil Kranjskemu verskemu skladu, njegove obveznosti pa so leta 1788 prenesli na štiri bližnje novoustanovljene

36 Prepisa listine 1514 VI. 23. Celje v: ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–5; šk. 191, I/105a, lit. L XIII–1.

37 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–5, prepis ukaza 23. 6. 1514.

38 Pred tem je znan le en Litijan, Jurij, sin Štefana iz Litije, leta 1474 in 1476 omenjen kot duhovnik v Trebnjem (Koblar, Drobtinice, str. 31).

39 Valvasor, *Topographia*, št. 133.

40 Pri opisu župnije Šmartno pravi, da ima cerkev štiri oltarje, navede pa samo dva, sv. Miklavža in sv. Florijana, ki naj bi ga postavili, ko je trg okoli leta 1614 pogorel (Valvasor, *Die Ehre* VIII, str. 767); pri opisu trga v zvezi s požarom leta 1636 omeni, da je ognjeni ujmi ušla samo cerkev (*Die Ehre* XI, str. 343).

41 Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 343–344.

42 Corgnali, Posvečevanje, str. 146; prim. Höfler, *Gradivo*, str. 2.

43 Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 328.

44 Koblar, Kranjske cerkvene, str. 201.

45 Höfler, *Trije popisi*, str. 32–33.

46 NŠAL, NŠAL 27, Ustanove, fasc. 281, 24. 11. 1711. – Maček, *Mašne in svetne*, str. 266, 501.

47 AAG, Atti pastorali di Attems 7 (22), fol. 145–145A, 142–142A. – Za kopije se iskreno zahvaljujem kolegu Juretu Volčjaku.

lokalne kaplanije.[48] Na usodo beneficija se torej neposredno veže tudi dvorec Turn, o katerem najdemo v literaturi o gradovih več netočnosti, nikjer pa omembe, da je bil v 18. stoletju beneficiatna hiša, sedež in domovanje Kürchbergovega beneficiata.[49]

Zgodovina **obeh litijskih dvorcev, Turna in Apfaltrerjevega dvorca**, je posebej zanimiva zato, ker ni šlo za imuniteti sredi trškega ozemlja. Tako kot druge trške hiše sta stavbi spadali z vsemi urbarialnimi obveznostmi pod višnjegorsko gospostvo,[50] četudi je bil Turn obenem sedež manjše zemljiške gospoščine. Za nobenega od dvorcev ni potrjeno, da bi obstajal pred 16. oziroma 17. stoletjem, kot tudi ne, da bi imel nad trgom kdajkoli kakšno oblast ali upravne funkcije. Ni sicer izključeno, da je šlo pri Turnu prvotno za upravno stavbo gospostva Višnja Gora, a urbarji in drugi viri vztrajno molčijo o kakršnem koli gospoščinskem uradu Litija ali o morebitni tamkajšnji višnjegorski pristavi. Glede na dobro ohranjenost virov, zlasti urbarialnih, je njihov molk pomenljiv.[51]

Turn, katerega (prvi znani) lastnik je bil po Valvasorju Franc Wagen, in sicer poznega leta 1587,[52] se po zadnjih ugotovitvah prvič omenja štiri leta prej, leta 1583, ko so ga Wagni kupili od Gallenbergov, in sicer kot »Syz in der Letey«.[53] Sami posesti, na kateri je stal, je mogoče slediti še nekoliko dlje v preteklost. Po višnjegorskem urbarju iz leta 1578 so namreč dediči Sigmunda pl. Gallenberga posedovali tri oštate, prej v lasti Andreja Ostrarja,[54] ki ga kot imetnika treh oštatov srečamo na istem mestu v urbarju leta 1566.[55] Od leta 1587 do 1633 je bil Turn s krajšimi prekinitvami v rokah pl. Wernekov, nakar ga je imel do smrti leta 1649 Janez Adam Kirchberger.[56] Le-ta mu je dal po požaru leta 1636[57] tudi novo podobo, tako da se v virih odtlej imenuje grad ali turn, prej pa le »plemiško selišče«.[58] Njegova skromna posest osmih hub na obeh bregovih Save je bila sicer že leta 1649 v celoti odtujena z zastavitvami, medtem ko so imeli Kirchbergerji sam Turn še v Valvasorjevem času.[59] Gradič se prejkone skriva za tremi oštati in pol, ki jih je leta 1619 v trgu posedovala vdova Baltazarja pl. Werneka.[60] V naslednjem urbarju iz leta 1705 se kot prvi in največji trški posestnik omenja tretji iz Kirchbergerjevega rodu, Janez Adam.[61] Stavbo kot tako srečamo leta 1752 v terezijanskem katastru med podložnimi hišami gospostva Višnja Gora, in sicer kot največjo litijsko hišo, t. i. beneficiatno hišo,[62] kar je postala leta 1711, ko jo je zadnji Kirchberger, ljubljanski kanonik Franc Adam pl. Kürchberg, podaril novoustanovljenemu beneficiju pri podružnici sv. Miklavža.[63] O dvorcu Turn kot sestavnem delu ustanovnega fonda beneficija govori izrecno tudi potrditev ustanovnih pravic iz leta 1788. Tedaj je beneficij dejansko prenehal obstajati,[64] ne vemo pa, kdaj in kako je prišla v druge roke beneficiatna hiša. Ker zemljiška knjiga višnjegorskega gospostva ni ohranjena, si je treba pomagati z drugimi viri. Zanesljiv kažipot so hišne številke, ki se od prvega oštevilčenja leta 1770 do nastanka franciscejskega katastra (1825–1826) niso spremenile. Na hišni številki 28 najdemo v matičnih knjigah različne družine, a ne tudi podatkov, kdo je bil lastnik hiše.[65] Hiša (dvorec Turn) je bila po

48 Maček, *Mašne in svetne*, str. 501. – Po šematizmu ljubljanske nadškofije za leto 1788 je bil tedaj beneficiatov namestnik v Litiji Janez Konda, ki je pet let pozneje (1793) prebival že v Šmartnu (Pokorn, *Šematizem*, str. 23). Na seznamu duhovnikov šmarske župnije iz leta 1795 ni več ne Konde ne litijskega beneficija (NŠAL, NŠAL 10, ŠAL/Ž, fasc. 401, Šmartno pri Litiji, Tabela menstrua etc.).

49 Tudi J. Maček zamenjuje Turn z graščino Zalog v Moravški dolini (Maček, *Mašne in svetne*, str. 266, 501).

50 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 34, 30. 9. 1757; No. 5, 29. 5. 1752.

51 Pri obravnavi litijskega gradu (Turna) navaja M. Smole kot »lastnike Litije« Ortenburžane, za njimi pa Celjske in od 1431 Habsburžane, vendar se navedbe ne nanašajo na grad (dvorec), temveč na trg (M. Smole, *Graščine*, str. 260). Nekritično jih je povzel Stopar, *Grajske stavbe*, str. 177.

52 Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 343.

53 ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 31, fasc. XVI, G–4/II, 9. 7. 1585, str. 14.

54 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar Višnja Gora 1578, s. p., Marckt Lütei.

55 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–3, urbar Višnja Gora 1566, s. p., Marckht Littaÿ.

56 ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 49, fasc. XXVI, K–20, 28. 7. 1649; fasc. XLIX, W–16, 2. 5. 1645.; Valvasor v *Slavi* podrobno piše o lastnikih (*Die Ehre* XI, str. 343–344), Kirchberg(erj)e pa zmotno imenuje Münchberg(er)ji. Pravilno ime navaja M. Smole, *Graščine*, str. 260.

57 O požaru, ki je 11. aprila 1636 uničil celoten trg skupaj z gradom, poroča Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 343.

58 Kot »syz in der Letey« in »sitz Lethey« nastopa v letih 1581–82 in 1583 (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 31, fasc. XVI, G–4/II, 9. 7. 1585, str. 14; šk. 79, fasc. XXXIV, P–5, 20. 4. 1589, str. 13). Ob kupoprodaji leta 1627 se imenuje »guett oder edlmans siz Litey« (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 119, fasc. IL, W–16, 2. 5. 1645, str. 4), leta 1633 kot »guett Litey« in 1649 končno kot »das gschloß oder thurn Lithey« (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 49, fasc. XXVI, K–20, 28. 7. 1649, str. 1, 4, 7), kakor ga imenuje tudi Valvasor: »Schloß Thurn Littey genant« (Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 343).

59 Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 344. – M. Smole se moti v podatku, da so bili v Valvasorjevem času lastniki Auerspergi, kar očitno izvaja iz sicer pravilne navedbe, da je tedaj »grad spadal pod višnjegorsko gospostvo« (Smole, *Graščine*, str. 260).

60 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 36, urbar Višnja Gora 1619, s. p., Marckht Lÿtheÿ.

61 ÖStA, HHStA, FAA, A–15–23, Urbar Weixelberg 1705, s. p., Marckht Litheÿ.

62 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 5, 29. 5. 1752.

63 NŠAL, Ustanove, fasc. 281, 24. 11. 1711.

64 Maček, *Mašne in svetne*, str. 501.

65 NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, R 1769–1787, R 1788–1792, R 1793–1800, R 1801–1811, R 1812–1823. – 24. novembra 1779 je tu umrl beneficiat Jurij Bric (prav tam, M 1770–1787).

franciscejskem katastru številka hiše v lasti barvarja Urbana Ravnikarja (stavbišče št. 120).[66] Imena Farbarjev grad torej stavba ni nujno dobila šele po Ivanu Jenku, ki se je ukvarjal z barvanjem platna in svile in naj bi jo priženil leta 1844,[67] ampak so lahko litijski Turn imenovali s tem imenom že vsaj dve desetletji prej, ko je bil lastnik barvar Ravnikar. Ker je imela enak pravni status kot katera koli druga hiša v trgu, podsodna gospostvu Višja Gora, je razumljivo, da Turna zadnje stoletje pred zemljiško odvezo (1848) ne bomo našli v kranjski deželni deski, zemljiški knjigi za zemljiška gospostva,[68] niti na uradnih seznamih zemljiških gospostev.[69]

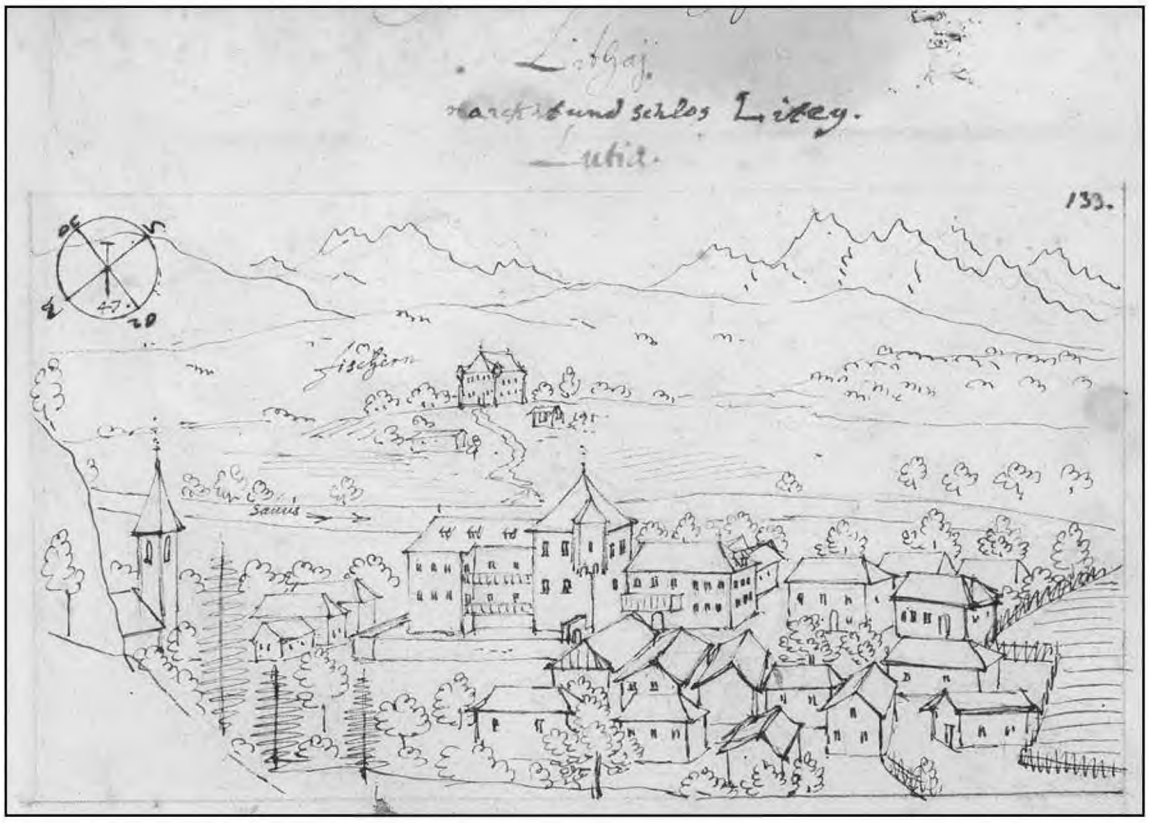
Manj je znanega o manjšem dvorcu, ki ga Valvasor omenja poleg Turna kot »ein Hof«, tedaj (1689) v lasti Apfaltrerjev in pred njimi Barbov.[70] Vse kaže, da gre za nekdanjo Plevnikovo hišo, najbližjo sosedo gradu, v kateri je po Valvasorjevih besedah leta 1636 izbruhnil požar in uničil ves trg skupaj z gradom.[71] Adam Plevnik je namreč od leta 1638 vpisan v kranjsko imenjsko knjigo kot posestnik z območja Litije in je leta 1647 del posesti prodal Sigmundu Apfaltrerju (!),[72] njegovi nasledniki pa leta 1672 preostanek dedičem Marije Sidonije pl. Siebenegg.[73] Dvorec s pritiklinami so zagotovo tisti štirje oštati, ki so po višnjegorskem urbarju leta 1705 pripadali »gospe Kirchbergerjevi«, saj so pobotnice za davek od Kirchbergerjevih oštatov izpričane leta 1724 v zapuščini pokojne lastnice dvorca (*ein hauß oder hoff in der Lithey*) Ane Sidonije Garzarolli pl. Garzarollhof.[74] Pod gospostvom Višnja Gora zasledimo dvorec tudi leta 1752, ko ga je kot drugo največjo hišo v trgu posedoval višnjegorski gospoščinski upravitelj Zaharija Čermelj[75] in ga še isto leto prodal trškemu sodniku Gašperju Marnu.[76] M. Smole, za njo pa tudi drugi avtorji, je kupoprodajo med Čermeljem in Marnom zmotno pripisala dvorcu Turn,[77] vendar gre povsem jasno za »hof Litey« in ne za Turn, ki je že štiri desetletja prej postal beneficiatna hiša. Leta 1773 je bil dvorec v rokah Litijana Franca Vezjaka, v čigar zapuščinskem inventarju sta poleg regesta kupoprodajne pogodbe iz leta 1752 navedena tudi pripadnost gospostvu Višnja Gora in obseg posesti 5 oštatov in 3/4,[78] tj. natanko toliko kot po terezijanskem katastru.[79] Da je v Vezjakovih rokah res pristal nekdanji Apfaltrerjev dvorec in ne Turn, ob že povedanem o lastništvu Turna potrjuje hišna številka 27. Na tej je v krstni matični knjigi leta 1773 izpričan Franc Vezjak, ki je še isto leto umrl, od leta 1779 pa Janez Kobler.[80] Leta 1826 je tu po franciscejskem katastru (stavbišče št. 119) gospodaril Franc Kobler,[81] nakar je njegov priimek ostal pri hiši še globoko v 20. stoletje.[82]

Medtem ko so zdaj pojasnjene zmote v zvezi z obema dvorcema in je ugotovljeno, da je beneficiatna hiša istovetna s Turnom, pa iz razpoložljivih virov ni mogoče razbrati natančne lokacije četrte ključne točke v Litiji, **savskega broda**, prvič prav tako omenjenega šele v 16. stoletju. V urbarju višnjegorskega gospostva iz leta 1460 o njem še ni sledu,[83] kar nikakor ne pomeni, da tedaj ni obstajal. O prevažanju čez reko (*Scheff furt*) pove največ obhodni zapisnik po gospostvu iz leta 1573. Obhodni komisarji so obstoj broda zabeležili pri obravnavi litijskega trga, kar pomeni, da je moral biti neposredno povezan s trško naselbino. Samo iz tega vira je znana brodninska tarifa: brodnina (*Vrfuergelt*) je znašala za mali sod tovora en krajcar in za velikega dva ali tri, pri čemer so najbližji sosedje plačevali za celoletno uporabo pavšalno pristojbino v pšenici. Toda nekaj je pri tem pomenljivo, kar kaže, da brod ni mogel biti v samem trgu. Zapisnik namreč pred omembo broda govori o dveh kmetih, ki posedujeta dve hubi (kmetiji) in poravnavata svoje obveznosti do gospostva v ribah, o brodu pa je

66 ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 142, k. o. Litija, mapni list VI (1825); zapisnik stavbnih parcel, 25. 3. 1826.
67 Stopar, *Grajske stavbe*, str. 178. – Zemljiška knjiga potrjuje Stoparjeve navedbe o lastnikih do leta 1994, povzete po časopisnem članku v Delu (Okrajno sodišče v Litiji, Zemljiška knjiga, k. o. Litija, gl. knj. 1–45, vl. 22).
68 ARS, AS 315, Deželna deska za Kranjsko, indeksi.
69 Prim. *Instanz Schematismus 1798*, str. 66; za leto 1836: Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 505.
70 Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 344.
71 Prav tam, str. 343.
72 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 377. – Plevnikova imenjska renta je bila leta 1638 prepisana na njegovo ime od nekega »gospoda« Hočevarja. Njegovo ime srečamo v šmarski krstni matici 23. novembra 1631, ko se mu je rodila hči Katarina (NŠAL, ŽA Šmarno pri Litiji, R 1614–1636).
73 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 7 (Freisasser, 1662–1756), fol. 195.
74 ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 36, fasc. XVIII, G–77, 20. 12. 1724.
75 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 5, 29. 5. 1752. – O upravitelju Čermelju: prav tam, šk. 89, BT, N 205, No. 1, 1. 5. 1752.
76 ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 126, fasc. LI, W–129, 6. 6. 1760, str. 10.
77 Smole, *Graščine*, str. 260; prim. Stopar, *Grajske stavbe*, str. 177–178.
78 ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 127, fasc. LI, W–153, 24. 9. 1773, str. 1. – Pri Smoletovi je Vezjakovo lastništvo leta 1773 zadnji podatek (Smole, *Graščine*, str. 260).
79 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 34, 30. 9. 1757.
80 NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, R 1769–1787, 18. 5. 1773, 4. 3. 1781; M 1770–1787, 7. 8. 1773, 1. 7. 1779. – Ni zanesljivo potrjeno, da se je Kobler poročil z Vezjakovo vdovo Notburgo, ker poročna matična knjiga za ta čas ni ohranjena, na vdovino verjetno poroko pa kaže njeno redko ime Notburga.
81 ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 142, k. o. Litija, mapni list VI (1825); zapisnik stavbnih parcel, 25. 3. 1826.
82 Okrajno sodišče v Litiji, Zemljiška knjiga, k. o. Litija, gl. knj. 1–45, vl. 39. Prim. Stopar, *Grajske stavbe*, str. 7–8.
83 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 123, I/70a, lit. W–XVII, urbar Višnja Gora 1460.

rečeno, da mu pripadajo tri njive, od katerih plačuje(jo) samo ribe (*Vischdienst*).[84] Sedem let starejši urbar iz leta 1566 jasno pove, da brod ne spada k trgu, temveč k urbarski enoti »Brod pri Litiji« (*Vrfar peÿ der Litaÿ*), ki v urbarju neposredno sledi litijskemu trgu (*Marckht Littaÿ*) in obsega štiri hube. Na treh hubah so navedeni posestniki, od katerih je ime enega enako kot v zapisniku leta 1573. Taisti je skupaj z drugim kmetom naseljen na prvi hubi in uživa poleg te še njive brodniške hube (*die hueben von Furt*); tej je Sava odnesla več kot pol travnikov in je očitno nenaseljena. A to nikakor ne pomeni, da brod ne deluje, saj so na koncu izrecno omenjeni brodniki (*die Fergen*), in sicer v zvezi z uporabo gozda za izkoriščanje lesa.[85] V naslednjem urbarju iz leta 1578 sta na prvi hubi navedena oba posestnika, ki ju pet let prej omenja obhodni zapisnik, od brodu pripadajoče manjše hube (*ain Huebl zum Vrfar gehörig*) pa služijo »oni« – očitno gospodarji ostalih treh hub skupaj (*von diesen beeden stukhen diennen sy*) – več kot pol manjšo denarno dajatev kakor od ostalih hub in 12 rib, vrednih po 20 krajcarjev. Poleg tega so ob pojezdi dolžni s hrano in vinom pogostiti gospoščinske hlapce ter nakrmiti njihove konje.[86] Povsem enake so obveznosti podložnikov »Broda pri Litiji« štiri desetletja pozneje, po urbarju leta 1619,[87] medtem ko sredi 18. stoletja terezijanski kataster za višnjegorsko gospostvo ne pozna več kraja s takim imenom. Dva kraja, med katerima je bil naveden leta 1578 in 1619, sta zdaj popisana neposredno drug za drugim.[88] Kje je torej treba iskati litijski brod in vas ali zaselek »Brod pri Litiji«? Glede na to da je obsegal štiri cele hube, ga nikakor ni mogoče v celoti umestiti v Podkraj, kjer je brod izpričan v 19. stoletju,[89] saj je bilo tam prostora kvečjemu za eno hubo. Težko je tudi verjeti, da bi Sava v 17. ali 18. stoletju tako močno spremenila tok na škodo desnega brega, kjer bi torej izginile kar štiri hube. Vse kaže, da je šlo za hube ob Savi oziroma nad njo v prostoru med Litijo in Št. Jurijem. Po letu 1619 so s prodajo ali zamenjavo prešle iz višnjegorskega pod drugo zemljiško gospostvo in so jih nato šteli bodisi k Velikemu Vrhu bodisi k Št. Juriju, ne več kot samostojno krajevno enoto.[90] Izključena je druga možnost, obstoj pozneje izginule vasi »Brod« nizvodno na Litijskem polju med Litijo in vasjo Breg. Prvič, ni mogoče, da bi hube tako pozno propadle brez sledu, in to tam, kjer so Litijani že v 16. stoletju izpričano imeli njive. Drugič, lokacija za brod na Litijskem polju bi bila povsem neprimerna, saj bi pot proti Šmartnu zlahka obšla Litijo in s tem tudi tamkajšnjo deželskosodno mitnico. Odpade tudi brod vzhodno od vasi Breg, tik pred Ponovičami, saj to območje ni spadalo ne pod višnjegorsko gospostvo niti pod njegovo deželsko sodišče.[91] Brod je bil vsekakor lociran više, nad Litijo, bržkone tam, kjer je obstajal v 19. stoletju. Približno na tem mestu, vsekakor vzhodno od Bedenovega grabna, je namreč leta 1744 vrisan na Florijančičevem zemljevidu Kranjske.[92] Premoščal je kopensko prometnico čez Savo v smeri severozahod – jugovzhod, ki je šla torej nujno od brodišča vzdolž desnega brega reke pod Sitarjevcem in skozi Litijo.[93] Topografski znak za brod na Florijančičevi karti je v 18. stoletju za zdaj tudi edino znano pričevanje o litijskem brodu. Vse kaže, da so ga po letu 1744 za nekaj časa opustili, saj na jožefinskem vojaškem zemljevidu iz osemdesetih let pogrešamo vsako omembo brodov med tistim pod vasjo Breg nasproti Ponovič in brodom pri Kresnicah.[94] Tudi na Žerovčevi karti savske struge iz leta 1807 ni tu ničesar, medtem ko je dobro viden brod pod Bregom.[95] Če je brod pri Litiji v tem času vendarle še obstajal, je moral močno izgubiti na pomenu, kar ne preseneča glede na spremenjene prometne tokove, ki jih je litijsko območje doživelo z vzponom rečne plovbe v 18. in prvi polovici 19. stoletja. Prehod čez Savo je postal za Litijo skoraj nepomemben v primerjavi s prometom po sami reki in dva broda v neposredni bližini preprosto nista bila potrebna. Kdaj je zaživel brod v Podkraju pri Kis-

84 Prav tam, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–5, s. p., 10. 7. 1573.
85 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W–3, urbar Višnja Gora 1566, s. p., Vrfar peÿ der Litaÿ.
86 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar Višnja Gora 1578, s. p Vrfar bei der Lütei.
87 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 36, urbar Višnja Gora 1619, s. p., Vrfar beÿ der Litteÿ.
88 V urbarjih 1578 in 1619 »Brod« ni naveden pri Litiji, ker je ta kot trg pomaknjena proti koncu urbarja, ampak med krajem Gabrje pri Jančah in župo Debeče, ki sta med seboj zelo oddaljena (gl. prejšnji opombi). Rektificirani urbar terezijanskega katastra iz leta 1757 ima enako zaporedje krajev, pri čemer je »Brod« izpuščen (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA N 205, No. 34, 30. 9. 1757).
89 *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 314; Brilej, *Spomin*, str. 44, 96.
90 Leta 1817 Veliki Vrh ni bil samostojen kraj, Št. Jurij pa je bil deloma podložen Ponovičam in deloma Pogoniku (*Alphabetische Ortschafts-Tabelle*, fol. D2). Toda franciscejski kataster iz leta 1826 razkriva tudi kmete, ki so spadali pod graščino Thurnau pri Ljubljani in nekaj deželnih svobodnikov (Stangen Freysaß). Zadnjim so pripadale tudi domačije na Velikem Vrhu, ki ležijo najbliže Litiji. Med njimi je bila današnja Bedenova domačija (stavb. parc. 75–77, h. št. 37), ki se ponuja kot najprimernejša za nekdanjo brodnikovo hubo. – ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, N 142, k. o. Litija, zapisnik stavbnih parcel, 25. 3. 1826.
91 Leta 1817 so v vasi Breg živeli podložniki Slatne, Rakovnika in Pogonika (*Alphabetische Ortschafts-Tabelle*, fol. N). – Prim. meje deželskih sodišč v: *Erläuterungen*, Blt. 32.
92 Florijančič, *Deželopisna karta*.
93 Pot na desnem brezu Save je vrisana na jožefinskem vojaškem zemljevidu, ki pa nima več broda (Rajšp, *Slovenija*, sekcija 191).
94 Prav tam, str. 31, sekcija 191.
95 ARS, AS 1068, Zbirka načrtov, 2/228 (Litija), 2/229 (Breg).

Litija v Valvasorjevi skicni knjigi (1678–79).

Bakrorez v Valvasorjevi Topografiji Kranjske (1679).

letovi hiši, bo treba še raziskati. Odgovora žal ne daje franciscejska katastrska mapa iz leta 1825, ker na tem območju ne prikazuje nobenih brodov.[96] Cenilni operati malo po letu 1830 omenjajo le okrajno cesto, ki vodi iz ljubljanske kresije (z levega, gorenjskega brega Save) v Litijo in seka ozemlje katastrske občine od juga proti severu, ne govori pa o mestu, kjer cesta prestopi v litijsko občino.[97]

Čez reko so seveda vseskozi pluli tudi v sami Litiji, a je šlo za zasebne prevoze z manjšimi čolni, ne za običajen prehod, namenjen javni rabi. Bakrorezna upodobitev Litije v Valvasorjevi *Topografiji* iz leta 1679 prikazuje nekako v višini cerkve sv. Martina, nekoliko niže od mesta, kjer danes stoji most, privezan čoln, na drugem bregu reke pa pot, ki vodi do vode od graščine Ribče.[98] Te poti ni na bakrorezu v *Slavi vojvodine Kranjske* (1689)[99] niti ni vrisana na jožefinskem vojaškem zemljevidu slabih sto let pozneje. Ta ima le pot mimo Ribč vzporedno z reko proti vzhodu, od katere se malo pred Ponovičami odcepi pot k že znanemu brodu pod vasjo Breg na desnem bregu reke.[100]

Prehod čez reko pri Litiji je neposredno povezan tudi z vprašanjem lokacije **mitnice** v rokah višnjegorskega gospostva, izpričane od srede 16. stoletja do sedemdesetih let 18. O njej bomo govorili posebej pri obravnavi gospodarstva. Kje natanko je stala oziroma ali je bila ves čas na istem mestu, iz virov ni razvidno. Brž̌čas se je njena lega spreminjala tudi odvisno od tega, kdo je bil zakupnik. Kot bomo videli, je v 18. stoletju močno pridobila na pomenu kot vodna mitnica, zato jo gre iskati ob reki, v tistem delu, kjer so pristajali savski čolni in ladje. Tedaj se ji je za nekaj časa pridružila še ena mitnica, in sicer državna, katere lokacija je prav tako neznana.

Neprimerno več kot o brodu, mitnici in pristajališču rečnih plovil vemo o **posestni in demografski podobi trga**. Litiji pripada med kranjskimi trgi prednostno mesto po strukturi in širokem časovnem razponu numeričnih virov, ki govorijo o posesti in posestnikih. Gre za eno od treh trških naselbin na tleh višnjegorskega gospostva, za katere poznamo število oštatov že iz zgodnjega leta 1460, in hkrati za enega ne prav številnih trgov na Kranjskem, katerega posestno stanje je do srede 18. stoletja, ko je nastal terezijanski kataster, dokumentirano vsaj enkrat na stoletje. Terezijanski kataster, ki kot prvi omogoča relevantne primerjave velikosti in obljudenosti vseh trgov v deželi, Litijo z vsega 39 hišami jasno umešča med manjše trške naselbine. Tudi v dolenjskem okrožju, kjer so bili trgi v povprečju najmanjši, kar štirje celo z manj kot 20 domovi, se je komajda uvrstila v zlato sredino. Največ domov je premogel Žužemberk (97), za njim Ribnica (93), Mokronog (72), Raka (61), Radeče (57) in Dolenjske Toplice (46), pri čemer sta Raka in Dolenjske Toplice uživala trški naslov kratkotrajno, oba šele v novem veku. Za Litijo so se po številu hiš oziroma posestnikov zvrstili Stari trg ob Kolpi (30), Vinica (27), Turjak (16), Pobrežje ob Kolpi (11), Kostel (10) in propadlo Svibno z vsega tremi domovi.[101]

Videti je, da je imela Litija že ob svojem nastanku 30 posestnih enot – oštatov, kolikor jih je sumarno izpričanih leta 1460.[102] V kolikšni meri je številu oštatov ustrezalo število gospodarjev, je seveda drugo vprašanje. V mlajših urbarjih sledimo namreč nebistvenim odstopanjem od seštevka 30 oštatov, vendar je bilo posestnikov v resnici manj. V urbarju iz leta 1566 je vsota oštatov denimo enaka kot prej in izrecno navedena tudi v naslovu (*Marckt Littaÿ sein 30 Hoffstett*), a je poimensko navedenih samo 20 gospodarjev, ti pa so posedovali tudi po več oštatov in njihovih polovičnih delov.[103]

V naslednji preglednici sta obseg litijske posesti in število gospodarjev prikazana za pet časovnih izsekov, kot ju podajajo urbarji gospostva Višnja Gora in terezijanski kataster (1566–1757). V dveh temeljnih ozirih ni prišlo do sprememb celih tristo let. Število 30 oštatov se je do terezijanskega katastra ohranilo skoraj nespremenjeno, z rahlimi odstopanji navzgor in navzdol (od 28 oštatov do 33 in pol). Hkrati ni bilo nič manj stabilno število gospodarjev (16–20), tako da so še največje spremembe zadevale same oštate, ki so se od konca 16. stoletja opazneje delili in se – kot celote ali po delih – združevali v rokah večjih posestnikov. Pomenljivo je predvsem dejstvo, da je izhodiščna kvota 30 oštatov skoraj povsem zadoščala za poznejše posestne delitve in demografske širitve Litije, ki je tako ostala eden redkih trgov brez mlajšega, kajžarskega elementa. Samo leta 1578 sta med podružniki (*Vndersasen*) posebej navedena dva iz Litije (*zu Lüthei*), prvi s hišico na zemlji lastnika poldrugega oštata in drugi, ki je plačeval zgolj odvetščino zase (*dient Vogthei für sein Person*).[104]

96 ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 142, k. o. Litija, mapni list VI (1825).
97 Prav tam, Cenilni operati, N 142, k. o. Litija, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 6.
98 Valvasor, *Topographia*, št. 133.
99 Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 343.
100 Rajšp, *Slovenija*, str. 31, sekcija 191.
101 Golec, *Družba*, str. 624; prim. isti, Trg Mokronog, str. 65. – Pri številu hiš so mogoča manjša odstopanja od dejanskega stanja.
102 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 123, I/70a, lit. W–XVII, urbar Višnja Gora 1460, s. p., Luttey.
103 Prav tam, šk. 124, I/70a, lit. W–3, urbar Višnja Gora 1566, s. p., Marckht Littaÿ.
104 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar Višnja Gora 1578, s. p., Zu Lüthei.

Leto/obseg posesti	1566[105]	1578[106]	1619[107]	1705[108]	1757[109]
5 oštatov 3/4	–	–	1	1	1
5 oštatov	1	1	–	–	–
4 oštati	–	–	–	1	1
3 oštati 1/2	–	–	1	–	–
3 oštati 1/4	–	–	–	–	1
3 oštati 5/24	–	–	–	–	1
3 oštati 1/8	–	–	–	1	–
3 oštati	2	2	–	–	–
2 oštata 3/4	–	–	2	1	–
2 7/8 in 1/3 oštata	–	–	–	1	–
2 oštata 1/2	–	–	1	1	1
2 oštata 1/8	–	–	–	–	1
2 oštata	1	1	2	1	1
1 1/2 oštata	4	4	1	–	1
1 11/24 oštata	–	–	–	–	1
1 1/8 in 1/3 oštata	–	–	–	1	–
1 1/4 oštata	–	–	3	1	1
1 oštat	10	8	3	1	2
23/24 oštata	–	–	–	–	1
5/6 oštata	–	–	–	–	1
3/4 oštata	–	–	–	1	–
1/2 oštata	2	2	4	4	5
5/8 in 1/3 oštata	–	–	–	3	–
1/6 oštata	–	–	–	-	1
Skupaj posestnikov	20	16	18	18	20
Skupaj oštatov	30	28	29 1/2	32 1/2	33 1/2

Takšno podobo dajejo urbarialni viri, vendar v resnici ni povsem realna. Za trg Litija obstaja namreč popis t. i. donosa od hiš, nastal leta 1752 za potrebe terezijanskega katastra, ki posestno stanje sočasnega urbarja postavlja tako rekoč na glavo. Število hiš namreč močno odstopa od števila 20 posestnikov oštatnih zemljišč – med njimi sta Miklavževa cerkev in beneficiatov dvorec –, izpričanih v katastrskem urbarju (1757). Pod gospostvom Višnja Gora so leta 1752 popisali kar 37 hiš ali skoraj dvakrat toliko, kot je bilo gospodarjev oštatov, ob njih pa sta se na popisu znašli še dve hišici podložnikov bližnje graščine Grmače. Dva hišarja, podložna Višnji Gori, sta posedovala po dve hiši in manjšo od obeh oddajala v najem, medtem ko je imel samo en Litijan v lastni hiši najemnika-gostača.[110]

Tolikšna razlika, ki pomeni skoraj dve hiši na urbarialno posestno enoto, nujno postavlja vprašanji, kako je do tega prišlo in ali ni bilo dejansko število domov nemara že v času prejšnjih urbarjev večje od števila popisanih posestnikov oštatnih zemljišč. Vzrok takega stanja posredno pokaže primerjava imen 37 hišarjev z imeni 20 posestnikov. Med hišarji-posestniki oštatov in hišarji brez zemlje je šlo v veliki večini za sorodstvena razmerja. Po eden ali dva sorodnika sta v kar desetih primerih posedovala hišo na posesti, ki je pripadala nosilcu z enakim priimkom, največkrat gotovo očetu ali bratu. Drugih osem hišarjev je imelo priimke, kakršnih med oštetarji ni najti, vendar moremo tudi tu računati vsaj na nekaj priženjenih zetov ali svakov, medtem ko so bili nekateri hišarji pač v pravem pomenu besede podružniki, imetniki hišic na tuji zemlji, od katere je dajatve v celoti poravnaval njen gospodar. Zakaj se posest tudi uradno ni delila, je bilo lahko posledica več vzrokov, končno tudi nasprotovanja zemljiškega gospostva ali samih Litijanov.

105 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–3, urbar Višnja Gora 1566, s. p., Marckht Littaÿ.

106 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar Višnja Gora 1578, s. p., Marckt Lütei.

107 Prav tam, No. 36, urbar Višnja Gora 1619, s. p., Marckht Lÿtheÿ.

108 ÖStA, HHStA, FAA, A–15–123, Urbar Weixelberg 1705, s. p., Marckht Litheÿ.

109 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA N 205, No. 34, 30. 9. 1757.

110 Prav tam, šk. 134, RDA, N 205, No. 5, 29. 5. 1752. – Po franciscejskem katastru ni bila leta 1826 nobena stavbna parcela v Litiji podložna Grmačam, ampak vse Višnji Gori (ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, N 142, k. o. Litija, zapisnik stavbnih parcel, 23. 3. 1826).

obdobje/rojstva	1709–13	1714–18	**1709–18**	1751–55	1756–60	**1751–60**
trg Litija	22	21	**43**	39	34	**73**
župnija Šmartno	592	520	**1.112**	642	518	**1.160**

Sorodstvene vezi med hišarji-posestniki in hišarji na tuji zemlji na drugi strani pričajo, da tudi zato marsikje še ni bilo potrebe po cepitvi očetne zemlje med brate ali drugo sorodstvo. Bržčas je kakšna od teh hišic obstajala tudi že v času urbarja leta 1705, vendar vse kaže, da moramo nastanek večine iskati šele v prvi polovici 18. stoletja, bliže popisu hiš iz leta 1752. Poleg sorodstvene prepletenosti Litijanov, ki sama po sebi še ni zadosten argument in je nedvomno obstajala tudi v preteklih stoletjih, govori v prid časovno pozni širitvi stavbnega fonda več drugih dejstev. Na prvem mestu je treba opozoriti na skokovit porast novorojencev v primerjanih desetletjih 1709–1718 in 1751–1760, ki ga prikazuje zgornja preglednica. Medtem ko so v drugem obdobju našteli v Litiji kar za 69% več krščencev kot v prvem, so v celotni župniji Šmartno zabeležili komaj opazen porast 4%, a še ta gre večinoma na račun litijskega trga.[111]

Najstarejša šmarska krstna matica se sicer začenja že leta 1614, vendar taka primerjava zaradi nedoslednega navajanja krajev rojstva za 17. stoletje ni izvedljiva. Za sredo tega stoletja se lahko vendarle opremo na pomenljiv in zanesljiv podatek, s katerim je med pravdanjem z Litijani postregel njihov zemljiški gospod, grof Volf Engelbert Auersperg. Po njegovih besedah vsega 18 ali 19 majhnih litijskih kajž (!) ni zaslužilo posebnega upoštevanja, vse skupaj pa naj bi bile vredne komaj kakšnih 200–300 goldinarjev.[112] Toda v zvezi z očitano skromnostjo trških domov je treba upoštevati, da gre za čas deset let po katastrofalnem požaru, ki je po Valvasorju leta 1636 upepelil vse razen cerkve.[113] V tedaj aktualnem urbarju iz leta 1619 resnično ni bilo vpisanih več kot 18 posestnikov, tako da med urbarjem in dejanskim stanjem domov tedaj slejkoprej še ni razlike. Potemtakem je Litija vsaj od srede 16. stoletja posestno stagnirala na približno 20 skromnih domovih, kar utegne biti manj kot v poznem srednjem veku, če je tedaj na vsakem od 30 oštatov (1460) resnično še živel naseljen posestnik. Za širitev hišnega fonda in demografski porast dotlej domala miniaturnega trga so šele v prvi polovici 18. stoletja obstajali tehtni razlogi gospodarske narave, povezani z močnim povečanjem plovbe po Savi, o čemer bomo govorili pri obravnavi gospodarstva.

Letni donos od hiš, ki so ga za potrebe terezijanskega katastra leta 1752 ugotavljali za vsa kranjska mesta in tri trge (poleg Litije še za Radeče in Tržič), omogoča tudi zanimivo primerjavo tržne vrednosti stanovanjskega fonda. Letni donos so namreč izračunavali glede na dejanske višine najemnin v posameznem naselju. Litija, kjer je letno povprečje na hišo znašalo 2,94 goldinarja, se je znašla sicer pri dnu lestvice, a je pomenljivo, da je pustila za seboj dve mesti, Lož (2,81 gld) in Črnomelj (2,59 gld), pa tudi obsežno predmestje Metlike (1,83 gld), medtem ko sta jo opazno prekosila druga dva trga, Radeče (4,50 gld) in zlasti Tržič (12,92 gld), ki se je znašel še v prvi četrtini mest in trgov.[114]

Medtem ko se od srede 18. stoletja dalje v slovenskem prostoru na splošno poveča nabor virov za posestno in demografsko podobo, smo pri Litiji za zadnje stoletje obravnavane dobe precej prikrajšani. V letih po prvem hišnem oštevilčenju (1770) je najvišja ugotovljena hišna številka v trgu 40.[115] Število je rastlo zelo počasi, po ena hiša na desetletje, saj je štel trg po uradni statistiki, objavljeni leta 1817, še vedno samo 44 hiš, šele iz tega leta pa imamo tudi prvi podatek o številu prebivalcev – 255.[116] Med 17 trgi na Kranjskem je bila Litija po številu hiš šele na 15. mestu, po številu prebivalcev pa na 13. Primerjati se je mogla z Motnikom in Vačami, ki sta oba premogla rahlo več hiš (47) in nekaj manj ljudi – Motnik 243 in Litiji sosednje Vače 236, sicer pa je močno zaostajala za povprečjem dolenjskih trgov (83 hiš, 454 prebivalcev) in še bolj za kranjskim (117 hiš, 700 prebivalcev), ki so ga dvigovali notranjski trgi. Na drugi strani pa se Litija ni odrezala slabo s povprečjem 5,80 prebivalca na hišo, s katerim je med 17 trgi zasedla 10. mesto; kranjsko povprečje je znašalo skoraj 6 oseb (5,99), dolenjsko nekaj manj (5,57). Visoko povprečje sicer ni vedno merilo gospodarske razvitosti, a je precej pogosto njen pokazatelj. Tako je najvišje povprečje (7,84 oseb na hišo) izkazoval izrazito neagrarno usmerjeni Tržič s 177 hišami.[117]

V predmarčni dobi, ki jo zaradi vrhunca savske plovbe lahko upravičeno imenujemo »zlata doba Litije«, je litijski trg rastel s hitrejšim tempom kot

111 NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, R 1703–1719, R 1737–1769.

112 ÖStA, HHStA, FAA, A–X–31, Konv. 1, Process deren von Litej etc.,30. 5. 1646.

113 Nesrečni požar je zaradi nepazljivosti poslov izbruhnil 11. aprila 1636 v hiši Adama Plevnika, ki je stala najbliže gradu, ter pogoltnil celoten trg z gradom in bližnjim hrastovim gozdom. Tako naj bi bilo uničeno vse razen cerkve sv. Miklavža, ki se je komajda rešila objema plamenov (Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 343).

114 Golec, Zemljiški katastri, str. 292–296.

115 Hišna številka 39 je v krstni matični knjigi prvič izpričana 23. julija 1772, številka 40 pa 1. novembra 1781 (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, R 1769–1787).

116 *Haupts-Ausweis*, fol. M.

117 Izračuni na podlagi statističnih podatkov v *Haupt-Ausweis*. – Upoštevani so samo tisti kraji, ki jih med trge prišteva sodobna uradna statistika (*Alphabetische Ortschafts-Tabelle*).

dotlej. Po franciscejskem katastru je imel leta 1826 sicer le 41 stanovanjskih zgradb in prav toliko hišnih številk (skupaj z graščino Gerbin zunaj trga),[118] po ljudskem štetju 1830 pa so tu našteli 48 hiš. V teh je bilo 65 stanovanj in skupno 322 prebivalcev (148 moških in 174 žensk),[119] tj. za 67 ali kar za dobro četrtino več kot trinajst let prej, leta 1817. Povprečno število stanovalcev na hišo se je tako s 5,80 povzpelo že na 6,71, kar je zgovoren dokaz ugodnih možnosti za preživetje.

Ker trg ni premogel civilnoupravnih in cerkvenoupravnih funkcij, so tu šolani ljudje predstavljali še večjo izjemo kot v drugih trgih v deželi. Najti jih je bilo v obeh dvorcih in v beneficiatovi hiši, med tržani pa le tu in tam koga, ki je znal brati in pisati. Tudi šola pred koncem obravnavane dobe ni izpričana, ampak so se vse oblike javnega pouka odvijale pri župniji v Šmartnu.[120]

Imena in priimki Litijanov dajejo vtis, da so se med njimi šele proti koncu obravnavane dobe naseljevali prišleki od drugod z neslovenskimi priimki, a še ti izjemoma. V terezijanskem katastru leta 1752 je bil tak kvečjemu priimek Karaša, v franciscejskem leta 1826 pa vrvarski priimek Scharumbosky oz. Szarambossky. V vseh petih popisih posestnikov od leta 1566 do 1826 bomo našli priimek Šega in do leta 1752 Kožel. Od rodbinskih imen hišnih posestnikov iz leta 1826 so bili v trgu sto dvajset let pred tem (1705) Šega, Ravnikar, Tičar, Urbajs in Primožič. Od priimkov Litijanov leta 1705 pa so 127 in 139 let prej (1578 in 1566) izpričani trije: Šega, Kožel in Malic.[121]

Gospodarstvo Litije v novem veku

Kot majhen podeželski trg je bila Litija razumljivo življenjsko odvisna od lastnega **agrarnega gospodarstva**. To za večino trških prebivalcev ni predstavljalo samo dopolnilne dejavnosti, ampak poglavitni oziroma sploh edini vir preživljanja. Litijanom resnično ni primanjkovalo obdelovalne zemlje, ki so ji jo očitno že ob nastanku trga odmerili na Litijskem polju. Četudi so leta 1566 gospoščinskim uradnikom potožili, da jim voda povzroča veliko škode in jim nalivi odtrgajo več kot polovico polja z ograjami in njivicami vred, je urbar, v katerem so se znašle te besede, zrcalo njihove dobre preskrbljenosti z obdelovalnimi površinami. Zemljo so premogli vsi trški gospodarji, pri čemer je bila njena površina odvisna od tega, koliko oštatov jim je pripadalo. Dva soseda, ki sta posedovala vsak le po en oštat, Blaže in Martin Šega, sta imela denimo za en dan oranja (približno en oral), prvi eno njivo, drugi tri, vsak pa tudi dva travnika, ki sta zahtevala pri Blažetu dva dni koščevega dela in pri Martinu poldrugi dan. Največji gospodar Marko (eden redkih brez priimka) s petimi oštati je temu ustrezno premogel pet njiv, ki jih je preoral v petih dneh, in pet travnikov za štiri dni košnje. Ker niso imeli lastnega gozda, je Litijanom primanjkovalo samo lesa za kurjavo in plotove.[122]

Po terezijanskem katastru dvesto let pozneje je slika zelo podobna, mogoča pa je tudi primerjava z agrarnim gospodarstvom drugih trgov na Kranjskem. Posevek zimske rži kot skupni imenovalec posejanih površin pokaže, da so bili litijski gospodarji med trškimi v povprečju daleč največji. Kar 12 ali 60% jih je posejalo več kot deset mernikov in 15 ali tri četrtine več kot pet, le eden manj kot mernik. Za primerjavo naj rabi samo podatek, da je v Žužemberku, drugem trgu po agrarni moči posestnikov, izkazovalo nad deset mernikov 15% gospodarjev, nad pet mernikov pa slaba polovica, medtem ko je bila v Mokronogu in Radečah več kot polovica gospodarjev sploh brez lastnega posevka.[123] Pri tem je seveda treba upoštevati, da navaja urbarski del katastra za Litijo le 20 posestnikov, napoved donosa od hiš pa skoraj še enkrat toliko, 39 stanovanjskih hiš. Sodeč po ponavljajočih se

118 ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 142, k. o. Litija, zapisnik stavbnih parcel, 25. 3. 1826.

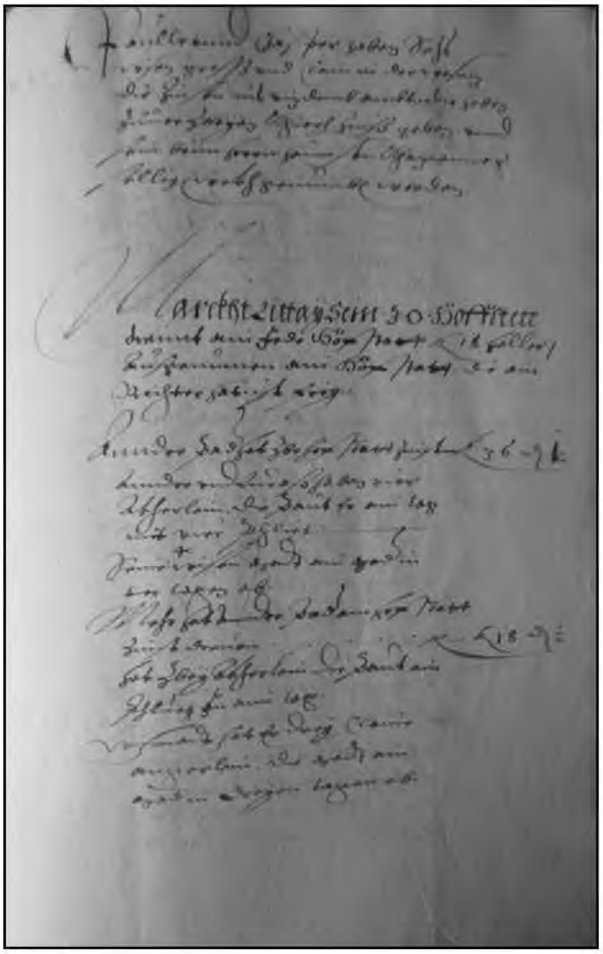
119 Prav tam, Cenilni operati, N 142, k. o. Litija, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 3.

120 Natančnejša poročila o šmarski šoli imamo kot za večino šol na Slovenskem šele iz terezijanske dobe. V letu izida prvega šolskega zakona, leta 1774, je župnija Šmartno poročala, da bi bilo zelo koristno, ko bi imeli sposobnega učitelja, da pa doslej ni bilo tu nobene šole niti učiteljev (šolmoštrov), temveč zgolj napol vešč (*halbkündiger*) organist, ki je 15 let hkrati opravljal službo mežnarja (ARS, AS 14, Deželno glavarstvo za Kranjsko, šk. 12, PP Lit. F, Nr. 12, Vol. 1, Šole, 16. 4. 1774). Višnjegorsko gospostvo pa je za območje svojega deželskega sodišča navedlo, da je po župnijah, med drugim v šmarski, nekaj naslovnih »šolmoštrov« (*betitlte Schulmeisters*), ki skrbijo le za glasbo pri bogoslužjih in so obenem večinoma tudi mežnarji (prav tam, 21. 4. 1774). V leta 1822 napisani topografiji šmarske dekanije župnika Franca Praprotnika (v Šmartnu od 1799) najdemo o šoli naslednji zapis: »Kolikor daleč ljudje pomnijo, je bil tu vedno organist in 'šolmošter', da je otroke poučeval branja, pisanja in računanja, sicer pa ni za zdaj mogoče navesti nobenih posebnih podatkov. Stanje šole je odvisno od znanja in prizadevnosti učitelja. Tako je bila v letih 1795, 1794 itd. tu zgledna šola, ker so imeli zelo sposobnega učitelja Venclja Rihterja, pozneje prestavljenega v Ribnico.« (NŠAL, NŠAL 10, ŠAL/Ž, fasc. 401, Šmartno pri Litiji 1739–1825, Topographia etc., 11. 9. 1822).

121 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W–3, urbar Višnja Gora 1566, s. p., Marckht Littaÿ; AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar Višnja Gora 1578, s. p., Zu Lüthei; prav tam, No. 36, urbar Višnja Gora 1619, s. p., Marckht Lÿtheÿ; ÖStA, HHStA, FAA, A–15–123, Urbar Weixelberg 1705, s. p., Marckht Litheÿ; AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 6, 29. 5. 1752; AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 142, k. o. Litija, zapisnik stavbnih parcel, 25. 3. 1826.

122 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–3, urbar Višnja Gora 1566, s. p., Marckht Littaÿ.

123 Golec, *Družba*, str. 607. Prim. Golec, Trg Mokronog, str. 98.

Trg Litija v višnjegorskem urbarju iz leta 1566.

priimkih je šlo med gospodarji oštatov in hišarji brez posesti, kot že rečeno, v zelo veliki meri za sorodstveno razmerje. Posest je sicer ostala v rokah enega, dejansko pa je lahko stalo na njej tudi po več hiš. V tej luči je treba gledati na izjemno visok individualni posevek litijskih gospodarjev. Obdelovalne površine so bile v praksi nedvomno že razdeljene med več obdelovalcev, če že ne tudi med več lastnikov. A kljub temu je šlo, gledano v celoti, za obilen posevek. Poleg tega so Litijani redili tudi veliko živine, 46 glav goveje in 2 konja, kar je precej nad hišnim povprečjem dolenjskih trgov in glede na obsežne njivske površine pričakovano.[124]

Dejavnost, s katero Litija, nasprotno, ni imela posebne sreče, so bili **sejmi**, atribut vsake prave trške naselbine oziroma njena ključna sestavina, brez katere so trgi lahko sčasoma izgubili celo trški naslov. Kot smo videli, je nedeljski tedenski sejem kar dvakrat ugasnil že do začetka novega veka, česar zagotovo niso zakrivile samo vojne in požari, standardni prikladni izgovori in opravičila prosilcev za podelitev ali obnovo raznih privilegijev. Tudi leta 1514 drugič obnovljeni tedenski sejem je namreč v 16. stoletju ponovno propadel, najpozneje v drugi polovici stoletja, ki sicer kljub postopnemu zatonu zgodnjega kapitalizma ne velja za gospodarsko neuspešno. Ugasnitev nedeljskega sejmarjenja v tržcu ob Savi potrjuje neomenjanje sejma v spisih urbarialne reformacije leta 1573 in v pet let mlajšem višnjegorskem urbarju (1578),[125] posredno pa je izpričana tudi v poročilu lastnika gospostva Gamberk iz leta 1580; ta je podprl prošnjo trga Vače po pridobitvi tedenskega sejma z utemeljitvijo, da med Vačami, Ljubljano, Kamnikom in Višnjo Goro ni nobenega tedenskega sejma.[126] Tako so litijski tržani deželnega kneza leta 1616 spet prosili za sejemski privilegij, tokrat že tretjič, in mu v prepisu predložili privilegija iz let 1443 in 1514. Kot pravijo v prošnji, naj bi sejem iz različnih razlogov, zlasti zaradi požarov, opustili »naši starši«, zdaj pa jim delajo veliko škodo novonastali sejmi po okoliških vaseh. Očitno so ugotovili, da se v kraju brez župnijske cerkve sejmi ob nedeljah ne obnesejo, zato govori prošnja nadvojvodi Ferdinandu o novem sejmu ob ponedeljkih, obenem pa so prosili še za podelitev pravice do štirih letnih sejmov: pozno jeseni v nedeljo po sv. Miklavžu, spomladi v nedeljo *letare* in na praznik sv. Florijana (4. maj), zgodaj jeseni pa v nedeljo po sv. Mihaelu.[127] O letnih sejmih v virih dotlej ni bilo sledu, kar ne pomeni, da jih prej nikoli ni bilo, a v novih časih jih je kazalo »legalizirati«. Ker je dvorna komora upoštevala nestrinjanje mesta Ljubljane in trga Vače glede dveh sejmov, je dobila Litija leta 1619 samo privilegij za dva letna sejma (v nedeljo *letare* in po mihaelovem) in za ponedeljkov tedenski sejem, čeprav je slednjemu nasprotovala Višnja Gora, češ da nihče ne pomni, da bi tak sejem v Litiji kdaj že obstajal.[128] Vse tri sejme je leta 1642 potrdil tudi Ferdinand III., vendar pa Litijanom v sodnem procesu z grofom Volfom Engelbertom Auerspergom, novim lastnikom gospostva Višnja Gora in s tem novim trškim gospodom, ni uspelo ubraniti nepisane pravice, da so sejmarji prosti plačila vsakršne mitnine, ki jo je zdaj uvedlo višnjegorsko gospostvo.[129]

124 Golec, *Družba*, str. 610. Prim. Golec, Trg Mokronog, str. 99.

125 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–5, s. p., 10. 7. 1573. – Litije v urbarju iz leta 1578 ni med kraji, v katerih gospostvo na letnih sejmih pobira stojnino (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar Višnja Gora 1578, s. p., Marckt Lütei).

126 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 285, I/145, lit. W III–2, 12. 8. 1580.

127 Prav tam, šk. 191, I/105a, lit. L XIII–1, s. d., predstavljeno 10. 12. 1616.

128 Prav tam, 6. 3. 1617, 28. 3. 1617, 19. 4. 1617. – ARS, AS 1063, Zbirka listin, Kronološka serija, 1619 IX. 18., Dunaj.

129 ÖStA, HHStA, FAA, A–X–31, Konv. 1, Process deren von Litej etc., 30. 5. 1646.

Kot vse kaže, so v Litiji v 17. stoletju samovoljno uvedli še dva sejma, pač po zgledu prenekaterega kraja v deželi, ki je začel s sejmarjenjem brez deželnoknežjega privilegija. Od štirih litijskih živinskih sejmov, navedenih pri Valvasorju (1689),[130] je cesarski privilegij leta 1619 privilegiral samo prvega in zadnjega, medtem ko so Litijani dva vpeljali samovoljno: na florijanovo in v nedeljo po sv. Rešnjem telesu. Leta 1646 so priznali, da zanju resnično nimajo svoboščin, da pa sta se »v vseh časih« odvijala neovirano.[131] Isti štirje sejmi so se ohranili še dolgo. O njih govori poleg Valvasorja urbar gospostva Višnja Gora leta 1705, ki jih umešča med 17 letnih proščenj na tleh višnjegorskega deželskega sodišča,[132] in nato še poročilo trškega sodnika dolenjskemu okrožnemu komisarju iz leta 1752.[133] Nasprotno pa od srede 17. stoletja ni več poročil o tedenskem sejmu, ki ga sto let pozneje zanesljivo ni bilo več in je tako ugasnil že tretjič, zdaj očitno enkrat za vselej. Vizitacijski komisar za mesta je namreč leta 1752 zapisal, da je v trgu pet letnih sejmov in nobenega tedenskega, stojnino in mitnino (*zoll*) pa daje gospostvo v letni zakup.[134] Isto leto nastalo poročilo litijskega trškega sodnika govori sicer še vedno le o štirih sejmih in navaja iste semanje dneve kot Valvasor.[135] Štiri dokaj dobro obiskane letne sejme omenja tudi H. G. Hoff leta 1808,[136] a je podatek bržkone preprosto povzel po Valvasorju. V uradnem poročilu upravitelja višnjegorskega gospostva iz leta 1782 so denimo navedeni samo trije: v ponedeljek sredi posta, na florijanovo in mihaelovo.[137] V tridesetih letih 19. stoletja najdemo v kranjskih letnih šematizmih najprej štiri stalne datume litijskih sejmov – 2. april, 4. maj (florijanovo), 25. junij in 1. oktober (po mihaelovem)[138] – nato v letih 1837–1840 poleg naštetih še peti sejem na nedeljo po miklavževem,[139] od 1841 dalje pa spet nekdanje sejemske termine, vendar namesto nedelj ponedeljke: ponedeljek po nedelji *letare*, florijanovo, ponedeljek po sv. Rešnjem telesu, ponedeljek po mihaelovem in ponedeljek po miklavževem.[140] Peti sejem in spremenjeni datumi so vsekakor povezani s potrditvijo cesarja Franca I. za pet letnih sejmov (1833),[141] katere vsebine ne poznamo. O tedenskem sejmu nasprotno do konca obravnavane dobe ni več nikakršnih poročil. Glavna referenca za njegov neobstoj so cenilni operati franciscejskega katastra, ki kmalu po letu 1830 kot najbližji tržni kraj s tedenskim sejmom navajajo Novo mesto in za njim Ljubljano.[142] Litija je torej od 17. stoletja stavila na letne namesto na vedno znova propadli tedenski sejem, ni pa ji uspelo od sejmarstva iztržiti toliko, kot je pričakovala, saj jih je z novimi lastniki višnjegorskega gospostva od štiridesetih let 17. stoletja dalje prizadela novouvedena sejemska mitnina ali sejmarina.

Prav s sejmi je povezana prva znana omemba Litije v kakšnem slovenskem besedilu[143] – »v Litije« (*Vlitye*) – ki jo kaže omeniti samo zaradi tega zanimivega dejstva. Povod za to so dali višnjegorski meščanski čevljarji in usnjarji, ko so se marca 1706 na letnem sejmu v Litiji uprli, da bi gospoščinski zastopniki pregledali njihovo usnje, višnjegorskega upravitelja Pura pa so celo fizično napadli. Začel se je sodni spor pred vicedomskim sodiščem v Ljubljani, ki je po zaslišanjih in zaprtju storilcev privedel 21. aprila 1708 do njihove prisege, da bodo spoštovali vicedomsko razsodbo o pregledovanju usnja in plačali nastale sodne stroške. Devet Višnjanov je glasno ponovilo naslednje zapisane besede: »... persežem Gospud Bogu eno čisto persego, de se jest óčem temo abšido, gliha kateri je ta desete dan tega mesca aprila v tem lete 1706. per vicdamije naprej šau, toku dobro v Litije (*Vlitye*) koker tudi na vseh drujeh semneh višenskega gospostva rihte ta leder skoze gospoda Pura flegarja jenu rihtniga namestnika te grešine Višne Gore vizitirat ali pregledat pestiti jeno nemo gospudu Puro neč sam, tudi ne skuzi eniga druziga za tega vola kaj sturiti, per tem tudi te ekspenze plačati oblubem ...«.[144]

130 Prvi se je odvijal v nedeljo *letare*, drugi 4. maja na praznik sv. Florijana, tretji v nedeljo po sv. Rešnjem telesu in četrti v nedeljo po sv. Mihaelu (Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 343). – Iste sejme navaja na drugem mestu kot proščenja pri podružnici sv. Miklavža (prav tam, VIII, str. 767).

131 ÖStA, HHStA, FAA, A–X–31, Konv. 1, 30. 5. 1646.

132 Prav tam, A–15–123, Urbar Weixelberg 1705, s. p., Herrschafft Weixelberg landtgerichts jahrs khirchtag.

133 ARS, AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 88, fasc. XXVIII, 7. 11. 1752.

134 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 5, 29. 5. 1752.

135 ARS, AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 88, fasc. XXVIII, 7. 11. 1752.

136 Hoff, *Historisch-statistisch-topographisches Gemaehlde*, str. 112.

137 ÖStA, HHStA, FAA, A–X–32, Konv. 5, 24. 9. 1782.

138 *Schematismus 1834*, str. 220; *Schematismus 1835*, str. 228; *Schematismus 1836*, str. 238.

139 *Schematismus 1837*, str. 242; *Schematismus 1838*, str. 246; *Schematismus 1839*, str. 257; *Schematismus 1840*, str. 281.

140 *Schematismus 1841*, str. 277; *Schematismus 1842*, str. 290; *Schematismus 1843*, str. 307; *Provinzial-Handbuch 1844*, str. 318; *Provinzial-Handbuch 1846*, str. 356; *Provinzial-Handbuch 1847*, str. 366; *Provinzial-Handbuch 1848*, str. 376.

141 *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 314.

142 ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 142, Cenilni operati, N 142, k. o. Litija, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 7.

143 V šmarskih župnijskih matičnih knjigah, pisanih v latinskem jeziku, je toponim Litija izpričan že prej: 4. junija 1651 beremo »ex Lithya« (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, R 1614–1636), pri Valvasorju pa v skicni knjigi (1678–79) in na bakrorezu v *Topografiji* (1679) »Lutia« in v Slavi (1689) »Litja« (Valvasor, *Topografija Kranjske*, št. 154; isti, *Topographia*, št. 133; isti, *Die Ehre* XI, str. 342).

144 Golec – Okoliš, Turjaški arhiv, str. 122–124; Golec, *Slovenska prisežna*, VGO–ČEV–1, točki 2 in 6.

Kot vse kaže, je bilo prav **usnjarstvo** dejavnost, ki je pred razcvetom savske plovbe najbolj zaznamovala litijsko neagrarno gospodarstvo, nato pa, presenetljivo, povsem prenehala. Po višnjegorskem urbarju iz leta 1619 je pri Litiji (*Marckht Lÿtheÿ*) poleg dajatev od oštatov sumarno navedena še dajatev usnjarina (*Ledrergelt*), ki jo izrecno plačujejo (samo) prebivalci trga (*alda im Markht Lytheÿ*). Vsakemu litijskemu usnjarju je gospostvo naložilo letno obveznost 8 krajcarjev, pri čemer je pomenljivo visoka skupna vsota, kar dva goldinarja in pol. Če jo namreč delimo z 8 krajcarji, kolikor naj bi plačal vsak posameznik, bi jo moralo plačevati 18,75 mož. Kako so jo izračunali, žal ne vemo, očitno tudi ob upoštevanju različnih zaslužkov usnjarjev in njihovega spreminjajočega se števila. Kakor koli že, v trgu s samo 18 posestniki, je moral biti delež usnjarskih hiš zelo visok.[145] Primerljivih kvantitativnih podatkov nimamo žal ne iz časa prej ne pozneje. Urbar iz leta 1578 govori le na splošno o usnjarjih in čevljarjih v višnjegorskem deželskem sodišču, ki že »od nekdaj« letno plačujejo dvanajst črnih šilingov.[146] Da se obveznost nanaša tudi na litijske obrtnike, priča navedba v obhodnem zapisniku ob urbarski reformaciji pet let prej (1573): vsak čevljar v trgu (mišljeni so seveda tudi usnjarji) plača ob binkoštih 12 šilingov.[147]

Ko bi litijske usnjarje in čevljarje zajel urbar iz leta 1705, prvovrsten vir za spoznavanje podeželske obrti v višnjegorskem deželskem sodišču, ne bi bili prepuščeni ugibanju, kdaj je ta obrtna panoga v trgu ugasnila. Tako pa v urbarju, kjer so navedeni vsi plačniki letne stojnine, imenovane »letenca« (*Letenza*), ni podatkov ravno za Litijo, katere obrtniki pač niso veljali za podeželske, temveč za trške. Zanimive podatke najdemo v urbarju za bližnje Šmartno, podeželski kraj z 18 ali največ obrtniki v vsem višnjegorskem deželskem sodišču. Najštevilnejši so bili šmarski vinotoči (5) in takoj za njimi usnjarji (4), Šmartno pa je po obrti precej prekašalo drugi dve župnijski središči, nekdanji trg Šentvid pri Stični z 12 in Šmarje z 8 obrtniki, kraja z najbolj razvito neagrarno dejavnostjo.[148] Farna vas Šmartno je bila sicer vseskozi močan konkurent litijskemu trgu, kjer so se zagotovo tudi zato tem raje in laže preusmerili v dejavnosti, povezane z reko, pri katerih jih od Save odmaknjeno Šmartno ni moglo ogrožati.

Ob pomanjkanju drugih virov lahko le domnevamo, kdaj po letu 1619 je litijsko usnjarstvo doživelo zaton. Sredi 18. stoletja, ko so nastali zelo zanesljivi popisi obrti in obrtnikov, močno preseneti ugotovitev, da niso v Litiji popisali niti enega predstavnika usnjarske ali čevljarske obrti. Litije, kakršno smo spoznali v začetku 17. stoletja, očitno ni bilo več. Poročilo o obrtni in trgovski dejavnosti, ki ga je za okrožni urad v Novem mestu 7. novembra 1752 sestavil trški sodnik kot predstojnik trške samouprave, navaja vsega pet različnih neagrarnih poklicev in poimensko njihove nosilce. Najštevilnejši so bili čolnarji (*Schiffleite*), lastniki rečnih plovil,[149] po številu sedem, za njimi štirje vinotoči in tkalci ter po en mesar in barvar platna. Proizvodne obrti torej skoraj ni bilo več, o nekdanji živahni usnjarski dejavnosti, ki so jo urbarji posebej izpostavljali, pa zdaj sploh ni sledu. Kot najbolj donosna kombinacija se očitno kaže naveza čolnarstva z vinotočem, izpričana pri dveh Litijanih, Gašperju Marnu (trškem sodniku) in Hanžetu Jerancu, medtem ko je edini mesar Hanže Repina sočasno imel še vinotoč. Od skupno 29 v seznamu navedenih oseb, od katerih sta bila dva podložnika Grmač, se jih je z neagrarno dejavnostjo ukvarjalo 14 ali slaba polovica. Poročilo navaja tudi prej omenjene letne sejme, pri čemer ne pozabi pripomniti, da na njih (domačinom) večinoma konkurirajo obrtniki in kramarji iz drugih krajev in vasi, mitnino in stojnino pa pobira višnjegorsko gospostvo, ne trg.[150] Več kot očitno je, da so bile prioritete Litijanov zdaj drugje – na Savi in ob njej. Vsak četrti mož s seznama je naveden kot čolnar, vsak sedmi je točil vino.

Nekaj mesecev prej je za potrebe terezijanskega katastra nastal tudi popis obrtnega davka, ki ne navaja imen, temveč le številke. Podatki so skoraj enaki kot v malo mlajšem poročilu, le število vino-

145 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 36, urbar Višnja Gora 1619, s. p., Marckht Lÿtheÿ.

146 Prav tam, No. 35, urbar Višnja Gora 1578, s. p., Marckt Lütei.

147 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–5, s. p., 10. 7. 1573.

148 ÖStA, HHStA, FAA, A–15–23, Urbar Weixelberg 1705, s. p., Landtgerichtliche jahrlich verglichene Standtgeldtgebührnuß etc.

149 Čolnarji je bil uveljavljen slovenski naziv za nemškega *Schiffmann*. Na litijskem območju je pojem izpričan že v najstarejši krstni matici leta 1634 v poklicnem priimku Čovnar: »patris Thomae Zounar« (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, R 1614–1636, 6. 7. 1634). Za 18. stoletje je temeljni sodobni referenčni vir za ustrezno poimenovanje terezijanski čolnarski patent iz leta 1766, ki izraz *Schiffmann* prevaja kot *čolnar* (*Zhounar*), tega razlikuje od čolnarskega hlapca – *Schiffknecht* (*Zhounarski Hlapiz*), *Schiff* pa slovensko imenuje *čoln* (*Zhoun*) (ARS, AS 14, Deželno glavarstvo za Kranjsko, šk. 304, Patenti, 23. 3. 1766). Ko pa so se savska plovila v 18. stoletju občutno povečala, se je namesto čolna upravičeno uveljavil izraz ladja (prim. Müllner, Die Zukunft, *Argo* VIII (1900), stolpec 105). Tudi v slovenski prisegi, dani leta 1801 pred krajevnim sodiščem župnije Šmartno pri Litiji, najdemo za nemški *Schiff* slovensko *ladjo*: »Prozhjemaine te u Toshbe stojezhe Ladie«, »te u Toshbe sapopadene Ladie«, »teiga naſsai Postauleina al naſsaidaina te Ladie« (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, fasc. 23, Spisi 16. stol. – 19. stol. II., prisega Janeza Klančarja, 10. 7. 1801).

150 ARS, AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 88, fasc. XXVIII, 7. 11. 1752.

točev je za enega višje (5) in čolnarjev za enega manjše (6), očitno zato ker je bil sedmi čolnar podanik graščine Grmače, in ne gospostva Višnja Gora, na podanike katerega se popis nanaša. Kot je mogoče razbrati iz višine obrtnega davka, bi bila najdonosnejša ali pa vsaj najbolj obdavčena dejavnost barvanje platna (17 krajcarjev), nato točenje vina (10 kr), mesarstvo (6 kr), tkalstvo (5 kr) in šele nazadnje čolnarstvo (3 kr). Od vseh trških obrtnikov je bil cehovsko povezan (*zunftmessig*) samo barvar, vključen v barvarski ceh v Ljubljani, vsi drugi pa izrecno necehovski (*unbezunfft*).[151]

Popis obrtnega davka poznamo sicer za vsa kranjska mesta, od trgov pa ga – pomenljivo – premoreta le dva obsavska – Litija in Radeče, poleg Tržiča tudi edina, za katera so ocenili letni donos od hiš.[152] Zgovorne so ugotovitve, da je v večjih Radečah s 67 hišami število obrtnikov znašalo 41, v Litiji z 39 domovi pa le 17 (nekateri so zaradi dveh dejavnosti šteti dvakrat). Poleg tega so se lahko Radeče pohvalile s širokim naborom kar 17 različnih obrti in še s tremi kramarji, medtem ko je v Litiji živelo le pet obrti, kramarja pa ni bilo sploh nobenega. Toda na drugi strani opazimo med trgoma občutno razliko glede razmerja med trgom in reko. Radeče imajo res devet vinotočev, a samo enega čolnarja.[153] Še bolj preseneti spoznanje, da ni v terezijanskem katastru izpričan niti en (poklicni) čolnar v mestu Krško[154] in po popisu hiš iz leta 1754 prav tako nobeden v mestu Brežice na štajerski strani Save.[155] Isti vir za Štajersko žal ne vsebuje podatkov o poklicih v drugih dveh štajerskih obsavskih trgih – Sevnici in Rajhenburgu,[156] da bi lahko poklicno podobo Litijanov ustrezno umestili v poklicno-gospodarsko sliko vseh mest in trgov vzdolž plovnega dela reke. A kakor koli, Litija je sredi 18. stoletja poleg izrazite agrarne usmerjenosti zelo očitno vezana na Savo in na koristi, ki jih je prinesla nova doba s povečano in posodobljeno rečno plovbo. Ni naključje, da se je število prebivalcev in zagotovo tudi hiš od začetka do srede stoletja tako močno povečalo. Poleg tega je mogoče sklepati, da so se Litijani šele v tem času odpovedali tradicionalni usnjarsko-čevljarski dejavnosti in jo prepustili kmečkim okoličanom. Njihov skromni, pozabljeni tržec je dobil novo, drugačno vlogo in podobo živahnega stičišča, ki mu jo je uspelo obdržati do velike prelomnice sredi 19. stoletja.

V prvi polovici 18. stoletja je namreč močno pridobila na pomenu **plovba po Savi** in presegla dotedanje lokalne potrebe. Interes države za rečni promet, ki je naše dežele in rastoče pristanišče Trst povezal z novo osvojenimi habsburškimi pokrajinami v Panonski nižini, je rodil načrte za obsežno regulacijo reke. Vzdolž njenega toka so tako od tridesetih let gradili vlečne poti za vleko čolnov proti toku, na litijskem odseku na desnem bregu reke in tako torej skozi samo Litijo.[157] Savska rečna plovba je Litijo v 18. in prvi polovici 19. stoletja temeljito predrugačila. Kot rečno pristanišče izpostavlja litijski trg sicer že Valvasor (1689), ki prav v pristajanju rečnih ladij išče razlago za nastanek krajevnega imena: »Kar zadeva ime, ne najdem nobenega nemškega izvora, ampak sem v pomanjkanju le-tega izvor prisiljen izpeljati iz latinske besede *Littus*, ki označuje breg ali privoz (*ein Ufer oder Anfahrt*), kajti trg je zgrajen na bregu reke Save, zato tu pristajajo ladje, ki vozijo navzgor in navzdol in uporabljajo litijski trg za pristan.«[158]

Čeprav za plovbo po Savi nimamo pričevanj pred 16. stoletjem, ni dvoma, da je v določeni meri obstajala že v srednjem veku, če upoštevamo, da je na primer iz 15. stoletja znano splavarjenje na Savinji.[159] Prva savska plovila na daljše razdalje so bili splavi, med prvimi po imenu znanimi splavarji pa je tudi Litijan Tomaž Zapor (*Thoma Zapor de Lythia*), ki je sredi 16. stoletja (1557–1560) z lesom oskrboval Zagreb.[160] Mitninska knjiga vodne mitnice v Krškem za petletje 1569–1574 razkriva še eno ime iz iste družine, Litijana Jožefa Zaporja. V omenjenem obdobju je plulo mimo Krškega 25 njegovih splavov s trgovskim blagom. Večkrat je vozil skupaj z ljubljanskim splavarjem Mihaelom Wuschakom, edinim, ki je s svojimi 45 splavi omenjen v mitninski knjigi pogosteje kot on.[161] Preseneča, da primka Zapor ne srečamo med litijskimi posestniki oštatov v urbarjih iz let 1566, 1578 in 1619,[162] prav tako pa tudi ne med Litijani, vpisanimi v kranjsko imenjsko knjigo 1546–1618.[163]

151 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 6, 29. 5. 1752.
152 Golec, Zemljiški katastri, str. 287, 292.
153 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 123, RDA, N 168, No. 22, 5. 6. 1752.
154 Prav tam, šk. 140, RDA, N 239, No. 8, 1756; No. 3, 3. 1. 1749.
155 StLA, Landschaftliches Archiv, Antiquum, Häuserzählung 1754, K 18, H 71, C 149 (Stadt Rann); prim. Golec, Podoba brežiške, str. 47–49.
156 StLA, Landschaftliches Archiv, Antiquum, Häuserzählung 1754, K 18, H 70, C 88 (Markt Lichtenwald), H 71, C 154 (Markt Reichenburg).
157 Umek, Plovba po Savi, str. 233 sl.
158 Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 342–343.
159 Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 153, 154.
160 Laszowski, *Povjesni spomenici*, str. 73, 300, 308, 320, 351, 386; prim. Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 153.
161 Umek, Promet po Savi, str. 264.
162 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–3, urbar Višnja Gora 1566, s. p., Marckht Littaÿ; ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar Višnja Gora 1578, s. p., Marckt Lütei; prav tam, No. 36, urbar Višnja Gora 1619, s. p., Marckht Lÿtheÿ.
163 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 360–362.

Kdo so bili litijski savski prevozniki, ne vemo zatem vse do nastanka terezijanskega katastra sredi 18. stoletja (1752), ko je v trgu živelo sedem čolnarjev (*Schiffleite*). Viri višnjegorskega gospostva in šmarske župnije so namreč o rečni plovbi zelo molčeči, kar je glede na njihovo naravo povsem razumljivo. V tem pogledu povedo vse do terezijanske dobe komaj kaj tudi podatki o **litijski mitnici** višnjegorskega gospostva, izpričani od srede 16. stoletja dalje. Glede na to, da je bila mitnica deželskosodna, meja deželskega sodišča Višnja Gora pa je tekla po Savi,[164] bi lahko upravičeno pričakovali, da so na njej pobirali mitnino tako od blaga, ki je reko prečkalo, kot od tistega, ki je po njej prihajalo, bodisi v rečnem tranzitu bodisi od tod namenjeno po kopenskih poteh v notranjost deželskega sodišča. Ponuja se namreč analogija z enako mitnico v Krškem, ki je pokrivala kopenski in rečni promet in za katero poznamo iz kratkega obdobja 1569–1574 natančen popis pobrane rečne mitnine.[165] Toda za mitnico v Litiji nasprotno vse do štiridesetih let 18. stoletja ni nobenega indica, da bi bila upravičena zahtevati kakršno koli pristojbino od rečnega prometa. Zelo zgovorna je razlika v vsebini mitninske tarife krškega gospostva iz leta 1575 in treh mitninskih tarif višnjegorskega gospostva z začetka 17. in začetka 18. stoletja. Medtem ko govori krška tudi o blagu na splavih,[166] navajajo višnjegorske tarife le tovore, tovornike, sode in podobno.[167] Še več, pripis v tarifi iz začetka 17. stoletja pravi, da gre tod skozi zelo malo železa in jekla, ker se vse pošilja navzdol po Savi.[168] Še eno jasno znamenje torej, da savski tranzitni promet po meji višnjegorskega gospostva in deželskega sodišča tedaj ni mogel biti podvržen plačevanju deželskosodne mitnine. Mitnino na litijski mitnici so plačevali kvečjemu tovorniki, ki so tu prevzemali blago s savskih plovil in ga nato tovorili po kopnem.

Tudi zato so bili prihodki litijske mitnice skromni. V drugi polovici 16. stoletja je letna zakupnina – znana je za štiri leta – nihala med dobrimi 12 in 15 goldinarji in bila vsakokrat nižja od zakupnine za sosednjo mitnico v Zavrstniku. Litijska mitnica je med sedmimi tedanjimi mitninskimi postajami deželskega sodišča prinašala sploh najmanj za mitnico v Leskovcu oziroma pozneje Osredku. V letih 1552/53 in 1553/54 jo je imel v zakupu domačin Martin Tratar, za obračunsko leto 1558/59 Marko Pah ter za leto 1572/73 Mihael Tratar.[169] V 17. stoletju je izpričana še nekajkrat, neposredno leta 1609, posredno z imenom mitničarja Andreja Tratarja v letu 1626/27 in zadnjič v letnih obračunih 1670/71 in 1671/72, ko jo bila v zakupu litijskega trškega sodnika Janeza (Hansa) Kožela in je zakupnina znašala 19 goldinarjev in pol.[170] Glede na to, da je v 16. stoletju sočasno z litijsko izpričana mitnica v Zavrstniku, leta 1626/27 pa v Šmartnu, torej na križiščih tovornih poti južno od Litije, je z mitnico v Litiji lahko mišljena samo mitninska postaja v samem trgu ali kvečjemu ob brodu nekoliko nad Litijo, vsekakor na meji deželskega sodišča, ki je tu tekla po Savi. Prav mogoče je, da je bila celo starejša od same trške naselbine.

Mitnino v celotnem deželskem sodišču je imelo skoraj poltretje stoletje v zakupu višnjegorsko mesto, ki jo je dobilo še kot trg leta 1461 od cesarja Friderika III., začasni zakup pa je nato dejansko postal trajen.[171] Litijski zakupniki so bili tako v resnici podzakupniki, dokler ni gospostvo Višnja Gora leta 1706 prevzelo pobiranja mitnine spet v neposredno upravo in začelo sámo sklepati zakupne pogodbe z zasebniki.[172] Tako je leta 1709 neki Franc Anton De Giorgio za čednih 100 goldinarjev vzel v zakup mitnino v trgu Litija, Šmartnu in na Vačah, sicer že v ponoviškem deželskem sodišču, a tudi tam v rokah Višnje Gore.[173] Resda je šlo za tri mitnine skupaj, toda višina zakupnine pritegne pozornost ob primerjavah z zakupnino štiri desetletja prej in z mitnico v Višnji Gori. Vsota 100 goldinarjev leta 1709 se sicer nanaša na mitnino v treh krajih, ne samo v Litiji, a je pomenljivo višja od one v Višnji Gori, na glavni dolenjski prometnici, ki je v istem času, v letih 1706–1717, znašala samo 70 goldinarjev na leto, neupoštevaje sejme.[174] Bila je tudi več kakor petkrat višja od zakupnine litijske mitnice (samo v Litiji?) štiri desetletja prej (1670–72), ko ta ni dosegala niti 20 goldinarjev. Ko je zakupnina izpričana naslednjič, leta 1755, je šlo za vsoto 112

164 Meje deželskega sodišča gl. v: *Erläuterungen*, Blt. 31, 32; prim. Golec, Trgovski promet, str. 81, 88.
165 Umek, Promet po Savi, str. 263 sl.
166 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 114, RDA, N 141, No. 29, urbar Krško 1575, s. p. Meuth und Vrfargelt; prim. Koropec, Krško, str. 56.
167 Golec, Trgovski promet, str. 91–92; ÖStA, HHStA, FAA, A–15–123, Urbar Weixelberg 1705, s. p., Mauth Ordnung oder Tarÿfa der Herrschaft Weixelberg.
168 Golec, Trgovski promet, str. 91.
169 Golec, Trgovski promet, str. 83–85. – Ime Martina Tratarja, posestnika poldrugega oštata v trgu, je navedeno tako v urbarju leta 1566 kot 1578. Marko Pah utegne biti identičen z največjim posestnikom Markom, ki je po urbarju leta 1566 posedoval pet oštatov in mu daje mlajši urbar priimek Maurer. Mihaela Tratarja v urbarjih iz druge polovice 16. stoletja še ni, je pa posestnik s tem imenom izpričan v urbarju za leto 1619. – ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–3, urbar Višnja Gora 1566, s. p., Marckht Littaÿ; ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar Višnja Gora 1578, s. p., Marckt Lütei; prav tam, No. 36, urbar Višnja Gora 1619, s. p., Marckht Lÿtheÿ.
170 Golec, Trgovski promet, str. 87.
171 Prav tam, str. 78.
172 Prav tam, str. 94. – Natančneje o tem v urbarju iz leta 1705: ÖStA, HHStA, FAA, A–15–123, Urbar Weixelberg 1705, s. p., Mauth Gefehl; A–XI–4, s. d., Pro Memoria, po 29. 10. 1757.
173 ÖStA, HHStA, FAA, A–XI–10, Konv. 3, 4. 7. 1709.
174 Prav tam, A–XI–4, Konv. 3, 4. 7. 1706, 4. 7. 1707, 4. 7. 1715, 20. 6. 1716, 4. 7. 1716, 4. 7. 1717.

goldinarjev, iste tri mitnice pa je tedaj zakupil Litijan Gašper Marn.[175] Na dlani je, da so se mitninski dohodki na območju Litije močno povečali, kar gre očitno pripisati tudi pobiranju mitnine od rečnega prometa. Vprašanje, kdaj jo je višnjegorsko gospostvo uvedlo in kako, se izmika jasnemu odgovoru. Morda kmalu po letu 1706, ko je prenehalo dajati celotno mitnino v pavšalni zakup mestu Višnja Gora, ali pa že nekoliko prej. Poznejših pričevanj Litijanov iz leta 1772, da je vodna mitnica obstajala od nekdaj,[176] ne gre jemati za suho zlato, saj so bile dane v specifičnih okoliščinah in s povsem določenim namenom. Bile so tudi edini dokaz za starost in upravičenost pobiranja vodne mitnine in ker gospostvo ni moglo predložiti nobenih pisnih dokazov, so mu mitninjenje rečnega blaga nazadnje prepovedali.

Pomenljiva je ugotovitev, da zanj pred 18. stoletjem ni nobenih indicev. Tako je mitninska tarifa v urbarju iz leta 1705 skoraj povsem enaka obema starejšima tarifama z začetka 17. stoletja, brez omembe česar koli, povezanega z rečno plovbo.[177] Tem bolj je zato pomenljiva mitninska tarifa, ki jo je upravitelj višnjegorskega gospostva izdal 19. junija 1742 samo za mitnico v Litiji. V oči pade, da je enaka kot prejšnje, da pa sta na samem začetku dodani dve postavki, za čoln z vinom (*Von Ein schiff Wein*) 12 krajcarjev in za čoln z žitom (*Von Ein Schiff Getreid*) 8 krajcarjev, vrhu tega obe med najvišjimi.[178] Vse, kar se je dogajalo pozneje, potrjuje domnevo, da je višnjegorsko gospostvo svoji obstoječi mitnici dodalo novo funkcijo, in sicer pobiranje pristojbine tudi od blaga, ki potuje po reki, ne samo čeznjo. Formaliziralo jo je najpozneje s tarifo leta 1742, potem ko jo je, glede na višino zakupa mitnine in poznejše izjave prič, zanesljivo prakticiralo že prej.

Najbrž ni naključje, da je omenjena (nova) tarifa nastala le nekaj tednov zatem, ko je država po izvedenih obsežnih regulacijskih delih na Savi uvedla plačevanje vodne mitnine na postajah v zgornjem toku reke med Zalogom in Radečami. Mitninske prejemnike je nastavila v Klečah, Litiji in Radečah, potem ko sta bila litijski in radeški kameralni mitninski urad (vsaj formalno) ustanovljena že štiri leta prej (1738).[179] V Litiji sta torej od leta 1742 nekaj časa delovali dve mitnici, ena državna – vodna in druga gospoščinska oz. deželskosodna, za kateri za zdaj ni potrjeno, da bi bili operativno ali kako drugače povezani. Iz povsem praktičnih razlogov bi ju sicer prav lahko upravljal isti zakupnik, sicer pa sta bili po namenu in tarifah povsem različni. Državno vodno mitnino so prvič odpravili že leta 1754, a so jo leto pozneje ponovno uvedli, mitnica v Litiji pa je nato izpričana še sredi šestdesetih let. Tedaj je imel mitninski prejemnik letno plačo 15 goldinarjev, zelo skromno v primerjavi s prejemnikom v Klečah pri Dolskem, ki so mu namenili štirikrat več (60 gld).[180] Očitno sta obe mitninski postaji ugasnili še pred letom 1781, ko so vodno mitnino pobirali le v Radečah.[181] Nizvodno od Litije je v drugi polovici 18. stoletja močno pridobila na pomenu postaja Prusnik (nedaleč od današnje železniške postaje Zagorje ob Savi), kjer je že sredi stoletja izpričan sedež inšpektorja rečne plovbe,[182] od leta 1766 pa je imel tu sedež čolnarski urad, dobro desetletje z zelo pomembnimi funkcijami.[183] Po kranjskem šematizmu za leto 1795 sta na Savi obstajala dva navigacijska (mitninska) urada, prvi v Zalogu in drugi v Prusniku,[184] ob zgornjem teku nad Radečami pa ni bilo nobene (navadne) državne mitnice, kakršne so bile ob spodnji Savi v Radečah, Impoljci in Krškem ter na štajerski strani v Sevnici, Rajhenburgu in Brežicah.[185] Tudi v prvi polovici 19. stoletja je med Zidanim mostom in Zalogom obstajala ena sama državna mitninska postaja, navigacijski urad v Prusniku, ki je deloval samo do leta 1829.[186]

Precej več vemo o litijski zasebni, tj. o deželskosodni mitnici gospostva Višnja Gora. Gospoščinski upravitelj je leta 1752 dolenjskemu okrožnemu uradu v Novem mestu poročal, da je postavljena ob reki Savi (*zu Littaÿ an dem Saustrohm*) in da je ena od treh mitnic v deželskem sodišču, poleg višnjegorske na komercialni cesti in mitnice na (Zgornji) Krki na stranski cesti.[187] Leta 1758, ko je bil njen zakupnik Litijan Gašper Marn, naj bi zakupnina prinašala gospostvu 40 goldinarjev, v Višnji Gori 70 in na Krki 25.[188] Za enako zakupnino je Marn, tedaj litijski trški sodnik, vzel mitnino v zakup leta 1764. Ker se je zakupna pogodba nanašala na tri mitnice, v Litiji, Šmartnu in na Vačah, je višina zakupa presenetljivo nizka glede na 112 goldinarjev zakupnine za iste tri mitnice, za kolikor je Marn zakupil mitnino še devet let prej, leta 1755,[189] de Giorgio pa leta 1709 za 100 goldinarjev.[190] Še posebej, ker se med letoma 1706 in 1758 ni spremenila višina zakupnine za mitnico

175 Prav tam, A–XI–10, Konv. 3, 1. 1. 1755.
176 Prav tam, A–XI–4, Konv. 3, 3. 10. 1772, 7. 10. 1772, 16. 10. 1772.
177 Prav tam, A–15–123, Urbar Weixelberg 1705, s. p., Mauth Ordnung oder Tarÿfa der Herrschaft Weixelberg.
178 Prav tam, A–XI–4, Konv. 3, Tariffa der Herrschaft Weixlbergischen Landgerichts Maut zu Littaÿ, 19. 6. 1742.
179 Umek, Plovba po Savi, str. 247.
180 Prav tam, str. 253.
181 Prav tam, str. 260.
182 Prav tam, str. 251, 253.
183 Prav tam, str. 257–258.
184 *Schematismus 1795*, str. 57.
185 Prav tam, str. 56.
186 *Schematismus 1807*, str. 73; *Schematismus 1826*, str. 163; *Schematismus 1827*, str. 172; *Schematismus 1829*, str. 51; *Schematismus 1830*, str. 51.
187 ÖStA, HHStA, FAA, A–XI–4, Konv. 3, 9. 6. 1752.
188 Prav tam, 10. 3. 1758.
189 Prav tam, A–XI–10, Konv. 3, 1. 1. 1755.
190 Prav tam, 4. 7. 1709.

na komercialni cesti v Višnji Gori, ki je obakrat znašala 70 goldinarjev.[191] Za tolikšen upad pri Litiji najdemo verjetno, a gotovo ne edino razlago v besedah novega gospoščinskega upravitelja Jožefa Globočnika, ki je leta 1773 omenil težave zaradi neplačevanja, tj. izogibanja plačevanju mitnine, tako da so tedaj vse zakupnine skupaj prinašale precej manj kot nekoč, le še 124 goldinarjev.[192] Kot izkazuje poročilo istega upravitelja tri leta pozneje (1776), se je v zadnjih 15 letih povečala samo zakupnina na Krki (30 gld), višnjegorska in litijska pa sta se zmanjšali za približno sedmino, prva na 60 in druga na 34 goldinarjev.[193] V resnici je šlo za skupno kar 15 mitninskih postaj, oddanih trem zakupnikom. Delovale so tako, da je plačilo mitnine na eni od njih veljalo za prehod po celotnem deželskem sodišču. Po besedah upravitelja Globočnika naj bi zdaj gospostvo prejemalo veliko manj mitninskih dohodkov kot prej, in sicer zaradi odvzete vodne mitnine v Litiji (*wegen abgesprochener Wasser Mauth zu Littaÿ*) in zmanjšane tarife.[194]

Kaj se je torej zgodilo z vodno mitnino, o kateri ni pred letom 1742 nobenega sledu, leta 1776 pa je o njej govor kot o odvzeti? Najsi so se višnjegorsko gospostvo in Litijani še tako trudili dokazati, da je obstajala »od nekdaj«, jo je gospostvo slednjič izgubilo, ker ni moglo utemeljiti njene upravičenosti. Ko bi imelo v rokah trdne pisne dokaze za njeno pravno podlago, bi jih sredi stoletja vsekakor predložilo dunajskim centralnim organom, ki so tedaj potrjevali stare mitninske privilegije. Tako pa je v novi tarifi privatne mitnine gospostva Višnja Gora, izdani 29. oktobra 1757 na Dunaju, govor samo o konjski in živinski mitnini ter o oprostitvah plačevanja le-te, med tarifnimi postavkami pa ni nobenega čolna![195] Višnjegorsko gospostvo si očitno ni upalo predložiti v potrditev samovoljno dopolnjene mitninske tarife iz leta 1742, ki je zapovrh veljala samo za Litijo.

Zdi se več kot verjetno, da je prav z novo tarifo iz leta 1757 povezan prej omenjeni nenadni padec zakupnine na treh mitnicah – Litija, Šmartno in Vače – med letoma 1755 in 1758 s 112 na vsega 40 goldinarjev. Prevozniki so se očitno upirali plačevati vodno mitnino, za katero gospostvo Višnja Gora ni imelo pravne podlage. Na drugi strani pa se gospostvo oziroma litijski mitninski zakupnik mitninjenju rečnega blaga nista kar tako odpovedala. Pomenljiva je vsebina pisma, ki ga je leta 1767 na kranjsko deželno glavarstvo naslovil višji poštni upravitelj Franc Jožef Amignon. Od radeškega tržana Jožefa Kukovca, ki je zanj peljal čoln, naložen z medom in vinom, je višnjegorski mitninski prejemnik v Litiji (*Zolleinnehmer zu Litteÿ*) zahteval plačilo pristojbine (*Zollgebühr*), enako pa tudi od drugih ladij, ki so šle mimo. Amignona je presenetilo, da bi bilo višnjegorsko gospostvo tu upravičeno pobirati kakšno mitnino, saj postaja Litija ni bila navedena v patentu z 12. maja 1757.[196] Očitno tudi ni bil edini, ki je litijsko pristojbino problematiziral. Tako je okrožno glavarstvo v Novem mestu leta 1770 naslovilo na gospostvo Višnja Gora vprašanje, kakšno vodno mitnino od čolnarjev pobira v Litiji (*Wasser-Mauth von denen Schiff-Leuthen*), kakšno mostnino in cestno mitnino v Šmartnu (*zu St. Märthen eine Bruck und Weeg-Mauth*), kakšne so tarife in iz katerega naslova izhajajo.[197] Odgovor gospoščinskega upravitelja se je glasil, da se mitnina pobira na podlagi urbarja iz leta 1618 in odtlej nespremenjeno. Cesarski patent z 12. maja 1757 da sicer res ne navaja pristojbine od čolnov v Litiji (*die Abnahm von der Schiffen zu Littaÿ*), vendar ravna tamkajšnji mitninski zakupnik enako kot pred rektifikacijo. Od neoproščenih natovorjenih čolnov, ki plujejo mimo, pobira po 12 krajcarjev, v Šmartnu, skozi katerega ne vozijo vozovi, pa zahteva od vsakega natovorjenega konja po en krajcar mostnine (*Bruckmauth*).[198]

Ker se državna oblast s tovrstnimi odgovori ni zadovoljila, je moral inšpektor Auerspergovih posesti v Ljubljani leta 1772 na ukaz Dunaja predložiti dokaze o pravicah višnjegorskega gospostva do vodne pristojbine. Ker pa razen sklicevanja na urbar iz leta 1618 – ta vodne mitnice in mitnine seveda ne omenja – ni bilo drugih verodostojnih pričevanj, je višnjegorski gospoščinski upravitelj priskrbel izjave zapriseženih prič, in to v kratkem času kar dvakrat. Pet starejših Litijanov, starih med 60 in 80 let, je pod prisego pričalo, da je gospostvo takšno mitnino pobiralo »od nekdaj« (*von unerdenklichen Jahren*). Njihov lastni spomin je segal od 40 do 60 let v preteklost, od svojih staršev in prednikov pa naj bi slišali, da je omenjena vodna mitnina (*Wasser Mauth*) za blago, ki je potovalo navzgor in navzdol po reki, obstajala »v vseh časih« (*zu allen Zeithen*).[199] Naslednje leto je gospoščinski upravitelj kot »Pro memoria« zabeležil, da štirje prevozniki iz Zaloga, Dolskega in iz ljubljanskih predmestij Sv.

[191] Prav tam, A–XI–4, Konv. 3, 4. 7. 1706. – Po zakupnih pogodbah za višnjegorsko mitnico od leta 1706 do 1766 se je zakupnina z izhodiščnih 70 goldinarjev povzpela med letoma 1717 in 1736 na 80, kolikor je znašala še leta 1744, za leto 1766 pa 60 goldinarjev (prav tam).
[192] Prav tam, 7. 12. 1773.
[193] Prav tam, s. d., Pro memoria, po 22. 10. 1776.
[194] Prav tam, 18. 11. 1776.
[195] Prav tam, 29. 10. 1757.
[196] Prav tam, s. d., prejeto 16. 3. 1767.
[197] Prav tam, 13. 12. 1770.
[198] Prav tam, 12. 1. 1771. – Po navedbi E. Umek, ki se opira na podatke deželnega glavarstva iz leta 1772, je knez Auersperg pobiral v Litiji od čolna, naloženega z vinom, pristojbino v višini 17 krajcarjev (Umek, Plovba po Savi, str. 261).
[199] Prav tam, 3. 10. 1772, 7. 10. 1772, 16. 10. 1772. – Zanimivo je, da je pričevanja najprej 3. oktobra 1772 pisno potrdil trški sodnik Gašper Marn, nato pa za vsako pričo posebej le nekaj dni zatem, 16. oktobra, še upravitelj graščine Grmače kot naprošeni podpisnik.

Peter in Krakovo zavračajo plačilo vodne mitnine v višini 12 krajcarjev, ki jo je tedaj kot zakupnik pobiral trški sodnik Gašper Marn.[200] Novi upravitelj gospostva je še isto leto na zahtevo okrožnega urada v Novem mestu poročal, da prejema Marn samo 12 krajcarjev od vsakega neoproščenega čolna, sicer pa pobira pristojbino od različnih vrst blaga glede na tarifo iz leta 1757. Zaradi neplačevanja naj bi zakup mitnine v celotnem deželskem sodišču od rektifikacije dalje padel z dobrih 226 goldinarjev na vsega 124, tako da trpi gospostvo zaradi tega veliko škodo.[201] Da se vodna mitnina v Litiji resnično pobira že od nekdaj, naj bi bilo zdaj pripravljenih pričati že 12 ljudi.[202] Vendar takšni majavi dokazi državnim oblastem niso zadoščali, saj je kranjsko deželno glavarstvo takoj zatem od inšpektorja Auerspergovih posesti v Ljubljani zahtevalo, naj o litijski vodni mitnici predloži »cesarsko potrditev« (*eine allerhöchste Bestätigung*) in mu zaradi dotedanje neizpolnitve ukaza zagrozilo z ostrejšimi ukrepi.[203] Mesec dni pozneje, 4. marca 1774 je sprejelo sklep, da ima knez Auersperg za višnjegorsko gospostvo sicer pravico pobirati mitnino po kopnem, nikakor pa ne vodne pristojbine v Litiji (*die Wasser-Gebühr zu Littay*), ki je zato do izdaje dvorne resolucije povsem odpravljena.[204] S tem ko je zavrnil potrditev pravice do vodne mitnine, je dvorni dekret takšno odločitev 11. junija 1774 samo potrdil. Gospoščinski upravitelj je dve leti pozneje sicer sestavil osnutek prošnje za posebne privilegije[205] in ga najverjetneje tudi odposlal, vendar prav nič ne kaže na uspeh. Konec istega leta 1776 je lahko v izkazu o mitnicah v gospostvu Višnja Gora zgolj ugotavljal, da gospostvo zdaj prejema veliko manj mitninskih prihodkov zaradi odvzete vodne mitnine v Litiji in zmanjšane tarife. Kot smo videli, se je celotna višnjegorska zakupnina od leta 1758 znižala za približno sedmino. Neprimerno večjemu upadu sledimo pri zakupnini litijske mitnine: leta 1755 še 112 goldinarjev, leta 1764 le 40, 1776 še manj – 34. Leta 1776 so v domeno njenega zakupnika, neimenovanega trškega sodnika – spadale tri mitninske postaje: poleg Litije še Zavrstnik in Šmartno ter živinska stojnina na Vačah onstran Save.[206] Koliko je k zadnjemu znižanju zakupa mitnine prispevala odprava vodne mitnine v Litiji, iz virov žal ni razvidno. Tudi o poznejšem delovanju tamkajšnje kopenske mitnice v doslej uporabljenih virih ni poročil, kar seveda ne pomeni, da je ne bi bilo.

18. stoletje in modernizirana savska plovba sta bila vsekakor tista, ki sta **povzdignila veljavo Litije** in njenemu precej povečanemu prebivalstvu prinesla relativno blagostanje. H. G. Hoff, nemški polihistor, ki je kot uradnik služboval na Kranjskem, ni brez razloga poudaril, da temu obsavskemu trgu ni šlo še nikoli tako dobro. V svojem historično-topografsko-statističnem orisu Kranjske iz leta 1808 je Litiji namenil naslednje besede: »Trg Litija leži ob Savi pod hribom in je zelo udobno pristajališče blaga (*Waarenniederlage*) za trgovske ladje, ki tu počivajo. Ob povečanju trgovine in ladijske plovbe po Savi prihaja trg do občutno večje blaginje, ki je prej ni bilo. Štirikrat na leto se tu odvijajo dokaj dobro obiskani sejmi. Trg pripada knezu Auerspergu, lastniku gospostva Višnja Gora. V njem je tudi grad, imenovan Turn v Litiji (*Thurn zu Littay*), nenavaden zaradi številnih lastnikov, ki so ga doslej posedovali. Njegovi prvi lastniki so bili v 16. stoletju gospodje »von Wagensberg«, nato pa jih je zelo hitro menjaval.«[207]

Medtem ko je Hoff kratko zgodovino Turna in podatek o štirih letnih sejmih prepisal od Valvasorja, po katerem je nekritično povzel tudi slovensko ime trga – *Litja* (!), mu gre vsekakor verjeti, ko govori o gmotnem napredku, povezanem z rečno plovbo. O tem so ga poučili sodobniki, ki so še pomnili prejšnje čase ali pripovedovanje o njih, o živahnem utripu kraja pa se je zanesljivo prepričal tudi na lastne oči.

V čem vse je Litija napredovala in kako so se spremembe odrazile sicer, razen v povečanju števila hiš in prebivalcev, je težko ugotavljati brez primerljivih kvantitativnih podatkov. Te pogrešamo še zlasti za gonilo razvoja – savsko plovbo. Rečni promet na Savi je namreč za prvo polovico 19. stoletja še precej neraziskan,[208] posebej njegov obseg in vpliv brodarstva na socialne razmere obrečnega prebivalstva. Raziskovalnih izzivov je vsekakor še veliko, saj temelji naše védenje predvsem na opisih sodobnikov in drugih sekundarnih virih. Po I. Vrhovcu so po odhodu Francozov (1813) vzporedno z modernizacijo plovbe dobili večjo težo nekateri drugi kraji na račun zdaj manj pomembne brodarske postaje pri Prusniku. »Povzpetniki« naj bi bili trije kraji z brodarskimi uradi, in sicer najbolj izrazito Zalog, nato Litija, ki jo Vrhovec imenuje »pravo selišče savskih brodnikov«, in od leta 1830 tudi Krško. Kar zadeva brodarske urade, so Vrhovčeve navedbe zelo približne, saj je šlo za različni vrsti uradov, mitninsko-davčne in gradbeno-vzdrževalne. Navigacijska urada mitninske narave sta sprva obstajala samo v Zalogu (s prekinitvijo 1841–1845) in Prusniku (do 1829) in šele po letu 1830 (izmenično) tudi v Radečah, Im-

200 Prav tam, 30. 3. 1773.
201 Prav tam, 7. 12. 1773.
202 Prav tam, 19. 1. 1774.
203 Prav tam, 4. 2. 1774.
204 Prav tam, 22. 3. 1774.
205 Prav tam, s. d. 1776. – V osnutku je naveden tudi dvorni dekret z datumom 8. julij 1774.
206 Prav tam, 18. 11. 1776.
207 Hoff, *Historisch-statistisch-topographisches Gemaehlde*, str. 212.
208 Gl. zlasti Müllner, Die Zukunft.

poljci in Jesenicah, od 1846 spet samo v Zalogu, nikoli pa v Litiji in Krškem.[209] Navigacijski gradbeni urad (sprva komisariat) v Radečah, podrejen gradbeni, cestni in navigacijski direkciji v Ljubljani, pa je imel med svojim osebjem vsaj od leta 1822 t. i. navigacijskega asistenta v Krškem in od leta 1824 kot tretjega, poleg radeškega in krškega, še navigacijskega asistenta v Litiji, ki se mu je med zaposlenimi vzdrževalci vlečnih poti sočasno pridružil en litijski rudar.[210] Tako za Litijo ni mogoče govoriti o kakšnem »brodarskem uradu« v pravem pomenu besede, ampak le o maloštevilnem gradbeno-vzdrževalnem osebju – dveh oziroma eni osebi. Mesto navigacijskega asistenta namreč niti ni obstajalo kontinuirano,[211] poleg tega pa ne asistent ne vzdrževalec (rudar oziroma delovodja) nista vedno prebivala v trgu.[212] V drugi polovici 30. let so uslužbenci ukinjenega navigacijskega gradbenega urada v Radečah postali neposredno podrejeni gradbeni direkciji v Ljubljani kot njeno t. i. vodno gradbeno osebje (*Wasserbau-Personal*).[213]

Vrhovec omenja tudi pomenljivo razliko med Litijo in precej večjim ter pomembnejšim Krškim. Čeprav se je brodnikov »v Krškem kar trlo«, naj bi znal le malokateri tamkajšnji meščan »obrniti to v svojo korist«, medtem ko so dajali Litijani povsem drugačen vtis, saj je »vsa Litija živela skoro samo ob brodarstvu«. Vrhovec se je pri zadnji trditvi oprl na sodobnega opazovalca, domoznanca Henrika Costo, oziroma na njegov opis službene poti z rečno ladjo od Zaloga proti hrvaški meji. Costa je leta 1838, torej v litijski »zlati dobi«, doživel svoj kratek postanek v Litiji takole:

»Po približno štirih urah in pol smo dosegli municipalni trg Litija, ki leži na desnem bregu reke, ob vznožju hriba Sitarjevec. Tu je prav tako pristajališče (*ein Landungsplatz*) in tako rekoč gojišče (*die Pflanzstätte*) kranjskih savskih čolnarjev. Tu zgradijo večino savskih ladij in tu so tri pomembne vrvarske delavnice, v katerih izdelujejo 20 do 30 sežnjev (38–57 m) dolge in poldrugo colo (4 cm) debele vrvi za vleko ladij, izključno iz italijanske konoplje. Zaradi svoje naloge sem se moral v Litiji kratek čas zadržati, pri čemer sem si imel priložnost ogledati trg s starim istoimenskim gradom in se veseliti podjetnosti ljudi. Prebivalci trga dolgujejo svoj zaslužek najprej savski plovbi; če je ta odprta, to pomeni, da reka ni zamrznjena ali da voda ni prenizka ali previsoka, dnevno pripelje mimo 10 do 15 ladij, od katerih jih je večina tukaj doma ali pa se tu ustavijo.«[214]

Leto pozneje (1839) Costo dopolnjuje opis potovanja od Zaloga do Krškega, ki ga je v *Carniolii* objavil H. Kronberg. Tudi ta je Litijo predstavil kot pomemben čolnarski kraj, omenil tri tamkajšnje vrvarne in še podkrepil Costove trditve o lastništvu savskih plovil in zaslužku od plovbe: »Tega trga pri opisu Save ne smemo preskočiti, saj je glavno domovanje (*Hauptaufenthalt*) kranjskih čolnarjev. Od okoli 40 kranjskih trgovskih čolnov, ki vozijo po Savi, je v povprečju četrtina vedno v posesti prebivalcev Litije in ko so v prejšnjih časih ceh (*die Innung*) savskih čolnarjev zastopali štirje predstojniki, so jih največkrat izvolili iz vrst Litijanov. Čeprav se nekateri prebivalci trga ukvarjajo tudi z obdelovanjem zemlje, daje glavni zaslužek vendarle samo rečna plovba, od katere živi petina, poleg dnevnih delavcev pri c. kr. ustanovi za navigacijske gradnje (*k. k. Navigations-Bauanstalt*). Tukaj so tudi tri vrvarske delavnice, iz katerih, tako kot iz zaloških, prihajajo colo do poldrugo colo debele (2,6–4 cm) ter 40 do 60 sežnjev (76–113 m) dolge vrvi za vleko kranjskih ladij proti toku.«[215] Dragocen je Kronbergov podatek o Litijanih kot pred-

209 Npr. *Schematismus 1807*, str. 73; *Schematismus 1827*, str. 172; *Schematismus 1829*, str. 51; *Schematismus 1830*, str. 51: *Schematismus 1840*, str. 79; *Schematismus 1841*, str. 83; *Schematismus 1842*, str. 82–83; *Schematismus 1843*, str. 91; *Provinzial-Handbuch 1844*, str. 95; *Provinzial-Handbuch 1845, str.95; Provinzial-Handbuch 1846, str. 95; Provinzial-Handbuch 1847, str. 97; Provinzial-Handbuch 1848*, str. 97.

210 Sprva sta obstajali le dve asistentski mesti, šele šematizem za leto 1822 pa razkriva, da sta asistenta delovala v Krškem in Radečah; litijski je kot tretji asistent prvič izpričan leta 1824 (*Schematismus 1820*, str. 189; *Schematismus 1821*, str. 157; *Schematismus 1822*, str. 170; *Schematismus 1823*, str. 171; *Schematismus 1824*, str. 166; *Schematismus 1825*, str. 167; *Schematismus 1826*, str. 134; *Schematismus 1827*, str. 145; *Schematismus 1828*, str. 66).

211 V letih 1829–1832, ko so bila pri radeški navigacijski komisiji (komisariatu) zasedena vsa tri mesta navigacijskih asistentov, ni v Litiji najti nobenega (v Radečah dva, v Krškem enega), ampak je izpričan le rudar (*Schematismus 1829*, str. 43; *Schematismus 1830*, str. 43; *Schematismus 1831*, str. 45; *Schematismus 1832*, str. 56). Od leta 1833 je bil eden od treh asistentov vedno tudi v Litiji, le da je njegovo mesto v letih 1844 in 1846 navedeno kot nezasedeno; rudarja je leta 1841 zamenjal navigacijski delovodja (*Navigations-Werkführer*), (*Schematismus 1833*, str. 59; *Schematismus 1834*, str. 57; *Schematismus 1835*, str. 60; *Schematismus 1836*, str. 62; *Schematismus 1837*, str. 62; *Schematismus 1838*, str. 62; *Schematismus 1839*, str. 62; *Schematismus 1840*, str. 67; *Schematismus 1841*, str. 68; *Schematismus 1842*, str. 68; *Schematismus 1843*, str. 77; *Provinzial-Handbuch 1844*, str. 81; *Provinzial-Handbuch 1845*, str. 81; *Provinzial-Handbuch 1846*, str. 84; *Provinzial-Handbuch 1847*, str. 84; *Provinzial-Handbuch 1848*, str. 84).

212 Prvi litijski navigacijski asistent Valentin Stubel (gl. op. 210) ni bil v katastrski občini Litija (trg in Št. Jurij) leta 1826 ne hišni ne zemljiški posestnik (ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 142, k. o. Litija). Leta 1840 je navigacijski gradbeni delovodja (*k. k. Navigations-bauwerkführer*) Anton Prašnik, v šematizmih označen kot rudar, umrl v Št. Juriju, leta 1842 pa je Antonija Potočnik, soproga »navigacijskega gradbenega asistenta litijskega distrikta«, preminila v Šmartnu (des *Navigationsbau=Assistenten des Distrikel Litai*) (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, M 1830–1842, fol. 78, 94).

213 Radeški navigacijski gradbeni urad je v šematizmih zadnjič naveden leta 1837, nato pa je govor o vodnem osebju (*Wasser-Personal*) gradbene direkcije (gl. op. 211).

214 Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 93–94.

215 Kronberg, Die schiffbare Save, str. 355.

stojnikih čolnarskega ceha, s katerim je bilo mišljeno združenje čolnarjev pri leta 1766 ustanovljenem čolnarskem uradu v Prusniku.[216]

Kar zadeva pomen reke za Litijo in poklicno usmerjenost njenih prebivalcev, najdemo potrditev Costovih in Kronbergovih besed v cenilnih operatih franciscejskega katastra, nastalih v začetku tridesetih let, malo pred njunima popotovanjema. Prednost Save je bila rečna plovba, ki prebivalcem litijske katastrske občine ni omogočala samo ugodnejše prodaje produktov, ampak je vir zaslužka predstavljala tudi vlečna živina za vleko čolnov po reki navzgor.[217] V katastrski občini Litija, ki je poleg trga vključevala vas Št. Jurij, se je dobri dve tretjini od skupno 118 družin (od tega 65 v Litiji) preživljalo samo s kmetijstvom, slaba tretjina (32) pa s kmetijstvom in obrtjo. Med obrtniki je bilo največ čolnarjev (11) in krčmarjev (10), sledili so po trije vrvarji in mlinarji ter en kovač, krojač, mizar, mesar in klobučar.[218] Zgovorna je primerjava s sosednjim Šmartnim, ki ga kot močno obrtniško središče z 18 obrtniki kaže že urbar iz leta 1705.[219] Leta 1830 se je v šmarski katastrski občini – obsegala je Šmartno z znatno manjšim Ustjem – ukvarjala z obrtjo četrtina družin, tudi tu skupaj s poljedelstvom. Od skupno 44 obrtnikov so našteli največ krčmarjev (19), kovačev (5), kramarjev (4) in strojarjev (3), dve družini sta tudi tu živeli od čolnarstva. Poveden je še podatek, da je imelo Šmartno 108 hiš ali več kot enkrat več od Litije (48), prebivalcev (641) pa skoraj natanko enkrat toliko (322).[220]

Litije žal ni mogoče primerjati s Krškim, ki ga cenilni operati upravičeno označujejo kot »pomemben trgovski kraj, ker je pristajališče in pretovarjališče savskih ladij«, ne povedo pa, s katerimi obrtmi so se ukvarjali mestni prebivalci.[221] Za trg Radeče je slika podobna kot v terezijanskem katastru sredi 18. stoletja. Tu sicer leta 1830 srečamo družino uradnika pri navigacijskem uradu in dve družini uradnikov mejnega carinskega urada, nihče pa ni živel od čolnarstva ali od kakšne z njim povezane proizvodne obrti.[222]

Litija na Žerovčevi karti toka reke Save iz leta 1807.

Vprašanje savske plovbe je tesno povezano tudi z vprašanji iz litijske topografije. Toda če želimo vedeti, kje v Litiji naj bi izdelali večino savskih ladij in kje so stale tri vrvarske delavnice, ostanemo vsaj za zdaj skoraj na začetku poti. Žerovčeva karta iz leta 1807 je v tem pogledu bolj ali manj »nema«,[223] presenetljivo malo pa pove tudi franciscejski kataster z mapo, nastal sredi dvajsetih let. Tudi v litijskem primeru se je namreč potrdilo, da je kataster kot vir tovrstnih podatkov pogosto zelo malo uporaben.[224] Pri Litiji bomo zaman iskali parcele z oznako pristajališče in podobno. Rečni privozi in stranske ulice v trgu niti ne štejejo za samostojne parcele, ampak so očitno samo nekakšni podaljški edine poti skozi trg, označene kot pot od Št. Jurija do Litije in od Litije do Šmartna, od katere se v Litiji odcepi pot proti gradu Gerbin. Če ne štejemo cerkve sv. Miklavža s pokopališčem in kovačije na vzhodnem robu trga, so tudi podatki o stavbiščih na moč skromni, saj so stavbe pri vseh navedene zgolj kot stanovanjske in gospodarske, nekatere še z omembo dvorišča. Poleg tega so poklicne oznake posestnikov redko drugačne kot kmet (*Bauer*) in kajžar (*Keuschler*). Le Urban Ravnikar, že omenjeni lastnik

216 Prim. Vrhovec, Čolnarji in brodniki, str. 135.
217 ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, N 142, k. o. Litija, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 5.
218 Prav tam, & 3.
219 ÖStA, HHStA, FAA, A–15–23, Urbar Weixelberg 1705, s. p., Landtgerichtliche jahrlich verglichene Standtgeldtgebührnuß etc.
220 ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, N 154, k. o. Šmartno pri Litiji, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 3.
221 Prav tam, N 84, k. o. Krško, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 3.
222 Prav tam, N 227, k. o. Radeče, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 3.
223 ARS, AS 1068, Zbirka načrtov, 2/228.
224 Prim. Golec, Zemljiški katastri, str. 368–377.

Turna (h. št. 28, stavb. št. 120), je naveden kot barvar, vrvar Vincenc Scharumbosky oziroma Szarambassky pa ima blizu Save drugo poleg druge dve stanovanjski hiši z isto hišno številko 23 (stavb. št. 118 in 125), zgrajeni ob privozu za nekdanjim Apfaltrerjevim dvorcem. Pristajališče rečnih ladij je bilo vsekakor na praznem prostoru ob njegovih dveh hišah, drugo pa po vsej verjetnosti na manjšem prostoru ob Savi, od koder se je po privozu prišlo naravnost do cerkve.[225] Imena lastnikov čolnov bo treba iskati v drugih virih, zlasti v šmarskih župnijskih maticah,[226] franciscejski kataster pa bo lahko nato rabil za identificiranje lokacij njihovih domov. Po A. Müllnerju sta v Litiji v tem času bivala lastnika čolnov in hkrati vrvarja brata Kobler, od katerih se je eden priženil v Šegovo hišo.[227]

V »zlati dobi« rečnega prometa in s tem litijskega trga, v prvi polovici 19. stoletja, se vidni napredek kraja kaže tudi v njegovi zunanji podobi. Skoraj polovica stavb v trgu je po franciscejski katastrski mapi zidanih, lesene so le manjše in tiste na vzhodnem robu trga proti Šmartnu.[228] V cenilnih operatih z začetka tridesetih let, ki skupaj obravnavajo Litijo in Št. Jurij, pa je o stavbnem fondu povedano, da je v Litiji več hiš zgrajenih iz lomljenega kamna in pokritih s skodlami. Druge stavbe, vključno z gospodarskimi poslopji, so v srednje dobrem gradbenem stanju, zgrajene iz lesa in pokrite s slamo. O naprednem razmišljanju Litijanov priča navedba, da je za primer požara zavarovanih kar 13 stanovanjskih in 20 gospodarskih poslopij,[229] kar je zlasti za dolenjske razmere zelo visok delež.[230]

Nič pa ni moglo Litije zavarovati oziroma obvarovati pred radikalnimi spremembami, ki jih je v življenje tega obsavskega trga prinesla izgradnja Južne železnice do Ljubljane leta 1849. Železniška postaja Litija na drugem bregu Save in most,[231] ki je kmalu zatem povezal oba bregova (1852), nista mogla niti približno odtehtati izgub, ki jih je utrpel litijski trg, s tem ko je ostal na »napačnem« bregu. Za ponazoritev vstopa v »novo dobo« si sposodimo besede I. Vrhovca: »V kratkem času je [železnica] popihala s Save ladije in kričeče poganjače ob nje obrežju. Po hrumeči in poprej tako živi savski dolini je postalo tiho, kakor bi prišla kuga nad njo. Gostilne v Zalogu in Litiji so se hitro praznile in trava je začela rasti pred hišami, kjer se je le še malo let poprej trlo oblastnih in zapravljivih brodnikov, tovornikov, voznikov in popotnih ljudi.«[232] V gospodarskem pogledu si je morala Litija od srede 19. stoletja poiskati drugačen »modus vivendi« z novimi časi.

Upravna podoba trga do srede 19. stoletja

Kljub majhnosti in poudarjeni agrarni podobi se je Litija uvrščala med tiste kranjske trge, ki so se v razmerju do svojega zemljiškega gospostva lahko pohvalili z eno najvišjih stopenj avtonomnosti. Raziskave kažejo, da sta imela na Dolenjskem od skupno samo petih upravno-sodno avtonomnih trgov večjo samoupravo od Litije Mokronog kot edini trg s temeljnim privilegijem in Radeče, edini imetnik trškega pomirja. Litijski trg se je lahko primerjal z Žužemberkom, katerega trška samouprava je bolje dokumentirana in ki je imel določene prednosti, a ga je ovirala tesnejša navezanost na zemljiško gospostvo. Zadnja od te peterice je bila Ribnica,[233] od drugih kranjskih trgov pa so podoben položaj kot Litija uživale Vače, njen prvi trški sosed na gorenjski strani Save.[234]

Tako kot za veliko večino trgov na Kranjskem tudi za Litijo močno pogrešamo dokumente domačega, trškega izvora, da ne govorimo o kakšnem ohranjenem trškem arhivu. Arhiv Republike Slovenije sicer hrani arhivski fond z imenom Trg Litija z dokumenti iz časovnega razpona 1779–1849, a je poimenovanje povsem neustrezno. V resnici gre namreč za gradivo nadrihtarskega urada za litijsko območje s konca predmarčne dobe, med katerim se je znašlo nekaj sodobnih in tudi starejših dokumentov, povezanih z litijskim trgom.[235] Ugotovitve o upravnem razvoju trga skozi stoletja do končne odprave trške avtonomije (1811) temeljijo tako predvsem na gradivu višnjegorskega gospostva, v znatni meri shranjenem v Auerspergovem rodbinskem arhivu na Dunaju, in na dokumentih župnije Šmartno pri Litiji.

225 ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 142, k. o. Litija, zapisnik stavbnih parcel, 25. 3. 1826; zapisnik zemljiških parcel, 1. 3. 1826; mapni list VI (1825).

226 V krstnih maticah so med botri pogosto navedeni »Schiffleute« oziroma »Schiffman« in drugi poklici (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, R 1801–1811, R 1812–1823, R 1823–1842, R 1841–1844, R 1844–1855).

227 Müllner, Die Zukunft, *Argo* VIII (1900), stolpec 106.

228 ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 142, k. o. Litija, mapni list VI (1825).

229 Prav tam, Cenilni operati, N 142, k. o. Litija, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 13.

230 Medtem ko je bila v Novem mestu zavarovana dobra četrtina hiš (68 od 240), sta bili v Krškem takšni le dve od 118 (prav tam Cenilni operati, N 170, k. o. Novo mesto, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 13; N 84, k. o. Krško, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 13).

231 Še pred zgraditvijo železnice se je litijskemu gostilničarju in tedanjemu trškemu rihtarju Martinu Šegi porodila zamisel, da bi čez reko zgradil ladijski most na vrvi (*Seilschiffbrücke*). Znana je le iz ukaza okrajne gosposke Stična nadrihtarju na Grmačah, naj si s komisijo, ki jo bodo sestavljali litijski trški rihtar in dva občinska odbornika, ogleda lokacijo in o predlogu izrazi mnenje (ARS, AS 153, Trg Litija, šk. 1, 1/35, 22. 6. 1846).

232 Vrhovec, Čolnarji in brodniki, str. 142.

233 Golec, *Družba*, str. 381–402.

234 Pokorn, Regesti listin; Mal, Privilegiji.

235 ARS, AS 153, Trg Litija, šk. 1–2.

Litija je stopila v novi vek kot razmeroma majhen trg, kar pa zadeva védenje o njenem pravnoupravnem položaju, skorajda kot nepopisan list. Zgledovala se je lahko po sosednjem mestecu Višnja Gora, ki se je izločil iz skupnega gospostva in deželskega sodišča Višnja Gora, in po bližnjem trgu Vače, ki je kljub majhnosti verjetno že zgodaj dosegel precejšnjo stopnjo avtonomije,[236] toda posnemanja »dobrih zgledov« ni moglo biti brez volje in pristanka trškega gospoda, gospostva Višnja Gora. Spremembe, ki so jih trgi dosegli v 16. stoletju v okrepitvi upravnih in sodnih pristojnosti, so v litijskem primeru zagotovo pomenile tudi utrditev dotlej šibkega statusa trga in tržanov. Glede na slabo dokumentiranost v poznem srednjem veku, ko ne poznamo imena niti enega Litijana, ampak samo trško srenjo, dobimo vtis, da trg tedaj ni poznal pojma tržana. Tega sicer ni moč utemeljevati zgolj z dejstvom, da je prvi znani tržan (*burger inn der Luthey*) izpričan šele sredi 16. stoletja.[237] Bolj pomenljivo je naslavljanje, ki so ga uradniki cesarja Maksimilijana I. namenili Litijanom leta 1514 ob obnovitvi privilegija tedenskega in oprostitvi prekomerne tlake. V obeh dokumentih namreč pogrešamo oznako tržani (*Bürger*), ki jih nadomeščajo zgolj »naši podaniki v trgu Litija« (*vnnser Leut gemainenklich vnnsers Marckhts zu Luthey*) oziroma preprosto »naši podložniki v Litiji« (*vnnsern vnnderthanen zu Luthey*).[238]

Pri sklepanju **o stopnji avtonomije in o upravnih razmerah** nikakor ne smemo prezreti temeljne okoliščine, in sicer oddaljenosti od gosposčinskega sedeža na višnjegorskem gradu. Noben trg srednjeveškega nastanka na Kranjskem ni bil od svojega trškega gospoda toliko odmaknjen in hkrati zaradi naravnih ovir na poti tudi težko dosegljiv. Litija je torej živela precej samostojno življenje na meji deželskega sodišča, daleč od nadzora svojih gospodarjev oziroma njihovih organov. Ni izključeno, da je trgu zato že v poznem srednjem veku načeloval nekakšen sodnik, ne sicer v smislu avtonomnega sodnega organa in predstavnika trške skupnosti navzven, temveč kot uslužbenec višnjegorskega gospostva.[239] Višnjegorsko gospostvo vsekakor ni moglo dosledno nadzorovati prometa s prostolastno posestjo Litijanov. Tako je ta prehajala iz rok v roke tudi s pisno overitvijo tretjih oseb.[240]

Potem ko je leta 1566 v urbarju prvič izpričan litijski trški sodnik, oproščen dajatve od svojega oštata (*ain Hofstatt die ain Richter hat, ist freÿ*),[241] se kmalu odpre še vpogled v njegove civilnopravne in kazenskopravne pristojnosti, in sicer ob poglavitni ugotovitvi, da ni leta 1578 v reformiranem urbarju višnjegorskega gospostva niti besede o litijskem trškem sodstvu. Po tem se Litija ne razlikuje od večine trgov, ki so bili tedaj del deželnoknežjih komornih gospostev, gre pa za bistveno razliko z Radečami in Mokronogom, katerih trško sodstvo je imelo avtonomen položaj, zapisan tudi v urbarjih leta 1575 oziroma 1610.[242] V gospostvu Višnja Gora je veljalo za eksemptno le sodišče istoimenskega mesteca z lastnim pomirjem, medtem ko je litijskemu trgu pripadala samo »standardna« pravica starejših dolenjskih trgov do sodnega prisedništva. Tako sta mestno in deželsko sodišče Višnja Gora vabili za prisednike h krvnim pravdam po nekaj tržanov iz Litije in Šentvida (*etlich burger von der Luthey*),[243] takšno določilo pa v naslednjem urbarju iz leta 1619 že pogrešamo.[244]

Litijski trg je vse upravne in sodne pristojnosti kasnejšega časa pridobil in utrdil v času, ko je bil skupaj z gospostvom v rokah deželnega kneza in je spadal pod dvorno komoro (do 1618). Doseženo stanje, ki v očeh reformacijske komisije ni zadoščalo za vnos v temeljni urbar, se potrjuje z odsotnostjo Litije in Litijanov v vicedomskih sodnih protokolih.[245] Za tržec s 30 oštati in okoli 20 gospodarji[246] bi bilo pravzaprav iluzorno pričakovati obstoj avtonomnega prvostopenjskega sodstva, katerega razsodbe bi na drugi stopnji razsojalo vicedomsko sodišče v Ljubljani.

236 Mal, Privilegiji, str. 116–119.

237 Kot toženka zaradi nekega fevda se je pred ograjnim sodiščem za Kranjsko znašla Katarina, vdova tržana Andreja Kosma (*Andreen Cassamb Burgers Inn der Luthey*) (ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, protokoli št. 6 (1555–1560), 26. 7. 1558).

238 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–5, prepis listine in ukaza 1514 VI. 23., Celje; prepis iste listine tudi v šk. 191, I/105a, lit. L XIII–1.

239 V najbližjem trgu Vače onstran Save je denimo sodnik prvič izpričan leta 1467 (regest 1467 VIII. 24. v: Pokorn, Regesti listin, str. 213.

240 Tak je bil vsaj primer poldrugega oštata v Litiji, ki ga je Gašper Pišek, tržan z Vač, leta 1534 prodal dedičem Matije Suška z Brega pri Litiji. Čeprav se je letni činž plačeval gospostvu Višnja Gora, je kupoprodajo pečatil oskrbnik z gradu Lebek, uradnik prodajalčevega zemljiškega gospoda (prepis listine 1534 VI. 18. v: ÖStA, HHStA, FAA, A–X–31, Konv. 1, Process deren von Litej etc., 30. 5. 1646).

241 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–3, urbar Višnja Gora 1566, s. p., Marckht Littay.

242 Golec, *Družba*, str. 381–382, 384–385; isti, Trg Mokronog, str. 34–37.

243 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar Višnja Gora 1578, s. p., Statt Weixlburg Pürckhfridts ausweisung, Malefiz rechtens furderung.

244 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 36, urbar Višnja Gora 1619.

245 V protokolih je zaslediti samo zasebno tožbo litijskega tržana Marka Laha zaradi neke hiše v Šmartnu pri Litiji (ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 373, protokoli zaslišanj 1582–1584, fol. 80, 28. 3. 1582).

246 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar Višnja Gora 1578, s. p., Marckt Lütei; No. 36, urbar Višnja Gora 1619, s. p., Marckht Lÿtheÿ.

In vendar so Litijani znali tiho uveljaviti prenekatero pravico zaradi oddaljenosti od Višnje Gore. Svoje nepisane pravice in svoboščine so povečevali v praksi ob nenasprotovanju gospoščinskih upraviteljev, ne da bi o njih obstajal kak privilegijski akt. Ko je denimo deželnoknežja komisija hotela leta 1573 videti privilegije o dajatvah trga, so se Litijani spretno izgovorili, da so jih pred veliko leti (*vor langen jaren*) dali v potrditev Joštu Lilienbergu in jih z njegovo smrtjo izgubili. Zapisi te objezdne komisije so sploh najpopolnejši izkaz trških upravnih razmer v zgodnjem novem veku. Očitno je trški sodnik že tedaj pobiral glavno urbarialno dajatev, denarni činž, saj mu je pripadal delež v višini 40 šilingov.[247] Poleg binkoštne dajatve, ki so jo plačevali samo trški čevljarji, je komisija zabeležila še obveznost od vsakega oštata na letni veči (*panteiding*). O morebitnih volitvah sodnika na veči, tedaj že uveljavljenih v Radečah,[248] zapisnik molči, zato pa posredno pove nekaj več o sodnikovem delokrogu. Sodnik (*richter zur Lythei*) se je moral zagovarjati pred obtožbo višnjegorskega oskrbnika, da je dal brez njegove vednosti v zakup nekaj vinskih vrčev z napačno mero in da je nekoga izpustil iz »ječe« (*auß dem stokh zuschlahen*). Da gospostvo ni moglo vedno učinkovito nadzirati dogajanja v trgu, je spričo oddaljenosti razumljivo. Kot že od srednjega veka je imel trg edino delovno obveznost v obliki stavbne tlake na višnjegorskem gradu,[249] ki pa je tržani (*die burgerschafft in der Lythey*) tedaj že več let niso opravljali.[250] Po domačinih, zakupnikih mitnice, je gospostvo pobiralo v Litiji tudi mitnino, kar je kontinuirano izpričano od srede 16. stoletja.[251]

Vprašanje, kdaj je Litija dobila **trškega sodnika** in ali so ga tržani od samega začetka volili sami, presega naše spoznavne možnosti. A če se opremo na omenjeno objezdo leta 1573, ki se pri višini trškega činža sklicuje na stari reformirani urbar, takoj zatem pa pove, kolikšen delež pripada sodniku,[252] ni izključeno, da je funkcija sodnika obstajala še pred koncem srednjega veka. Zadnja obsežnejša reformacija deželnoknežjih gospostev, na katero se običajno nanašajo poznejše oznake »stari reformirani urbarji«, je namreč potekala v zadnjih letih 15. stoletja.[253] Glede na oddaljenost Litije od Višnje Gore in s tem povezane potrebe bi bila uvedba trškega sodnika povsem realna. Veliko bolj kočljivo je sklepanje o času uvedbe voljene funkcije, oprto zgolj na analogije iz soseščine. Za trg Višnja Gora je denimo potrjeno, da mu je Friderik III. priznal pravico do sodniških volitev leta 1461,[254] medtem ko za sodniške volitve na Vačah ni zanesljivega dokaza, da so res segale še v 15. stoletje.[255]

Za Litijo je gotovo le to, da je v drugi polovici 16. stoletja imela tako lastnega trškega sodnika kot institucijo trškega sodišča. Potem ko v letih 1566 in 1573 zasledimo sodnika, vemo za obstoj sodišča od osemdesetih let dalje. Pomenljiva je ugotovitev, da si je trško sodišče vsaj v določeni meri uspešno prilastilo del civilnopravnih pristojnosti, ki so ostale drugod trdno v rokah zemljiškega gospostva. V Litiji se je namreč pred trškim sodiščem in ob njegovi overitvi odvijal promet z nepremičninami, sicer urbarialno zavezanimi višnjegorskemu gospostvu. Ali je šlo za utečeno prakso ali zgolj za izjeme, ne vemo, saj poznamo samo dva primera listin iz let 1582 in 1612, s katerima so Litijani sredi 17. stoletja dokazovali prostolastno naravo svoje trške posesti. Obe listini so z osebnimi pečati overili trški sodnik (*marktrichter*) in posamezni tržani (*mitburger*), toda pred trškim sodiščem (*markhtgericht in der Lithey, in markht Littey vor gericht*) in leta 1582 povrhu tega z izrecnim lociranjem nepremičnin na Litijsko polje pod (litijsko) jurisdikcijo (!) (*im Litheyer feldt vnnd jurisdiction*).[256] Iz 16. in 17. stoletja poznamo iz arhiva župnije Šmartno sicer še nekaj pogodb tržanov in okoličanov, ki so za pečatelje zaprosili trškega sodnika in druge tržane, vendar kot zasebnike, ne kot institucijo trškega sodišča,[257] trški sodniki pa nekajkrat tudi sami nastopijo kot pogodbeniki.[258]

247 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–5, s. p., 10. 7. 1573.
248 Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XV (2004), str. 391.
249 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–5, s. p., 10. 7. 1573.
250 Prav tam, dopis oskrbnika Karla Mihaela Pleškoviča zastavnemu imetniku Hansu Khislu z dne 10. 7. 1573.
251 Golec, Trgovski promet, str. 84, 85, 87.
252 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–5, s. p., 10. 7. 1573.
253 Prim. Umek, Reformirani urbarji, 312. – Višnjegorski urbar iz leta 1619 se denimo sklicuje na »Relation im 1498« (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar 1578, s. p., Marckt Lütei; No. 36, urbar 1619, s. p., Vischwaid gegen Weixelberg gehorund).
254 Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XIV (2003), str. 607.
255 Cesar Leopold I. je Vačam leta 1667 potrdil domnevno vsebino privilegija, ki jim med drugim dovoljuje volitve trškega sodnika; tak privilegij naj bi imeli Vačani že pred 188 leti (1479), a so jim ga menda uničili Turki (ARS, AS 1063, Zbirka listin, Kronološka serija, 1667 IX. 21., Dunaj; prim. Mal, Privilegiji, str. 119).
256 Prepisa listin 1582 V. 14., Litija in 1612 XI. 16., Litija v: ÖStA, HHStA, FAA, A–X–31, Konv. 1, Process deren von Litej etc., 16. 1. 1651. – V listini iz leta 1582 je naveden prvi po imenu znani litijski trški sodnik Mihael Tratar.
257 NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, fasc. 22, Spisi 1540–1799, 8. 2. 1593 (kupno pismo), 30. 10. 1626 (zadolžnica), 10. 3. 1638 (zadolžnica); fasc. 23, Spisi 16.–19. stol. II, 1645–1698, 10. 5. 1645 (poročna pogodba).
258 Trški sodnik Adam Matič: NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, fasc. 22, Spisi 1540–1799, 8. 2. 1593, 10. 1. 1622; Adam Plevnik: prav tam 30. 10. 1626; trški sodnik Andrej Koželj: prav tam, 10. 3. 1638; prav tam, fasc. 23, Spisi 16.–19. stol. II, 1645–1698, 10. 5. 1645; nekdanji trški sodnik Matija Šega: prav tam, fasc. 22, Spisi 1540–1799, 21. 8. 1651; prav tam, fasc. 23, Spisi 16.–19. stol. II, 1645–1698, 7. 2. 1656.

V navedenih listinah pogrešamo trški svet in občino, tedaj že uveljavljena organa v upravno avtonomnih trgih Radeče in Mokronog.[259] Tako kot je deželni vicedom leta 1515 imenoval v svojem ukazu le litijsko sosesko (*nachberschafft in der Luthey*),[260] je tudi leta 1582 prevzemnik hiše v Litiji dal obljubo zgolj pred sodiščem in sosesko (*vor gericht vnd nachperschafft*). Glede pravne narave funkcije trškega sodnika in vprašanja njegove izvoljenosti oziroma postavljenosti s strani zemljiškega gospostva je pomenljiva prošnja Litijanov deželnemu knezu za sejemske pravice iz leta 1616, v kateri se naslavljajo samo kot tržani litijskega trga (*n. die burger des markhts in der Littey*).[261] Litija je tedaj nedvomno premogla trškega sodnika, a ta očitno (še) ni imel predstavniških pristojnosti navzven, t. j. pred deželnimi in centralnimi oblastmi.

Takšen značaj sodniške funkcije ni nujno povezan z (ne)izvoljenostjo s strani tržanov. Litijani so svoje sodnike vsekakor že tedaj volili, zemljiško gospostvo pa potrjevalo, vendar je sodnik še vedno veljal predvsem za gospoščinskega, ne za trškega predstavnika. Ko se je trg v štiridesetih letih 17. stoletja z novim gospodarjem grofom Auerspergom zapletel v sodni spor, namreč ni bilo sporno, da Litijani gospoščinskih dajatev ne nosijo sami v Višnjo Goro, ampak prihaja lastnik v Litijo ponje in ob tej priložnosti potrdi trškega sodnika (*damahlen den richter zu confirmiern*).[262] Da bi si tržani izborili pravico do volitev sodnika šele potem, ko je višnjegorsko gospostvo leta 1618 prišlo iz deželnoknežjih rok v zasebne, je komaj verjetno.

O tem, da so nekateri Litijani veljali za **tržane** (*civis*), drugi pa ne, pričajo posredno že najstarejše matice župnije Šmartno pri Litiji.[263] Na delitev na tržane in netržane kaže tudi zadolžnica Marka Božiča iz leta 1638, ki je označen zgolj kot stanujoč v Litiji (*wonhaft in der Litteÿ*), listino pa je pečatil trški sodnik.[264] Še bolj očiten je primer iz leta 1640, ko je v odpovednem pismu Janže Matič naveden le kot Litijan (*von Lÿteu*), pri dejanju pa sta bila navzoča dva tržana (*Burger zu Lÿtheÿ*).[265]

O sprejemanju med tržane ne vemo sicer nič in se lahko opremo zgolj na analogije s podobno ustrojenimi trgi. Šele leta 1772 končno naletimo na omembo tržanske prisege (*mit einem bürgerlichen jurament*), in sicer v primeru, ko je nekaj tržanov nastopilo kot priče.[266] Pravnoformalna delitev družbe na prave tržane in netržane je bila v mali Litiji sicer težko izvedljiva, saj je število vseh trških hišnih gospodarjev znašalo komaj kaj več kot za trški svet. Tudi zadnji je v virih komajda izpričan. V prizivu notranjeavstrijski vladi v Gradcu so se Litijani leta 1645 podpisali kot »N. Richter, Rath und Gemeine Burgerschaft des Markhts zu Lÿtaÿ in Crain«.[267] Sodnik in svet sta omenjena še sedem let zatem (1652) v sporu z grofom Auerspergom.[268] Kjer deluje trški svet, mora seveda obstajati tudi občina polnopravnih tržanov, a so ti v Litiji izpričani le posamič, nikoli pa kot občina.

Kot rečeno, se je litijska trška samouprava svobodneje razvijala v času, ko je bilo gospostvo Višnja Gora še deželnoknežja last in so ga posedovali zastavni imetniki. Prisotnosti gospostva, katerega sedež je bil precej oddaljen, tržec tako rekoč ni občutil. Krajevno oblast je domala v celoti utelešal trški sodnik, ki je pobiral gospoščinske dajatve in overjal posestne spremembe. Litijani so svoja zemljišča »de facto« uživali kot prostolastna, sodnik ali kdo drug iz njihovih vrst pa je imel v zakupu tudi trško mitnico, za katero se zopet ni pogodil z gospostvom, temveč z mestom Višnja Gora; le-to je namreč do začetka 18. stoletja nastopalo kot krovni zakupnik vseh mitnic v deželskem sodišču.[269] Spremembe so nastale po letu 1631, ko je višnjegorsko gospostvo postalo last žužemberške veje grofov Auerspergov. Uvedba desetega pfeniga za posestne spremembe ter sejemske mitnine za tuje sejmarje, ki so ju imeli Litijani za samovoljo novih lastnikov gospostva, sta pripeljali do sodnega procesa pred deželnoglavarskim sodiščem v Ljubljani. Litijani so s starimi kupnimi pismi dokazovali, da so »pravi lastniki« svojih zemljišč in ne enaki podložnikom na hubah, saj se sicer ne bi imenovali tržani. Trdili so, da svojih zemljišč ne uživajo ne po zakupnem ne po kupnem pravu, temveč jih imajo v popolni lasti in jih smejo kot take kupovati in prodajati brez pristanka zemljiškega gospoda.[270] Deželnoglavarsko sodišče je leta 1646 razumljivo razsodilo v prid grofa Volfa Engelberta Auersperga, za plačilo nastalih sodih stroškov pa je rubežnik deželnih stanov Litijanom zaplenil kar sedem glav živine.[271] Nenalaganje kakršnih koli obveznosti je bilo namreč v preteklosti zgolj tiha koncesija zastavnih imetnikov gospostva oziroma svoboščina, ki so jo Litijani tem laže uveljavili zaradi oddaljenosti od Višnje Gore. Poslej pa je obveljala obveznost desetega pfeniga, značilnost

259 Golec, *Družba*, str. 383–385; isti, Trg Mokronog, str. 50.
260 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–5, prepis ukaza 6. 3. 1515.
261 Prav tam, šk. 191, I/105a, lit. L XIII–1, s. d., predstavljeno 10. 12. 1616.
262 ÖStA, HHStA, FAA, A–X–31, Konv. 1, Process deren von Litej etc., 30. 5. 1646.
263 NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, npr. P 1660–1720, 24. 11. 1660, 16. 1. 1673.
264 Prav tam, fasc. 22, Spisi 1540–1799, 10. 3. 1638.
265 Prav tam, 30. 4. 1640.
266 ÖStA, HHStA, FAA, A–XI–4, Konv. 3, 3. 10. 1772.
267 Prav tam, s. d. (prejeto 16. 6. 1645).
268 Prav tam, A–X–31, Konv. 5, 16. (manjka mesec) 1652.
269 Golec, Trgovski promet, 78, 83–85.
270 ÖStA, HHStA, FAA, A–X–31, Konv. 1, 30. 5. 1646.
271 Prav tam, A–XI–4, Konv. 3, 17. 11. 1646.

kupnopravnega razmerja, ki jo potrjuje tudi terezijanski kataster sredi 18. stoletja.[272]

Litijani so se torej leta 1646 morali ukloniti obema zahtevama novega zemljiškega gospoda,[273] nakar so si z neuspelo apelacijo pri notranjeavstrijski vladi nakopali samo še dodatne stroške.[274] Stvar se kljub vsemu ni povsem polegla vsaj do leta 1652, ko je notranjeavstrijska vlada v Gradcu vnovič posegla v pobliže neznani spor med deželnim upraviteljem ter sodnikom in svetom trga Litija glede tlake in desetega denariča.[275] Omemba sporne tlake navaja k sklepu, da je grof Volf Engelbert Auersperg hotel tržanom vsiliti tudi to ponižujočo obveznost, ki je Litijani po lastni navedbi v procesu leta 1646 dotlej niso poznali. Če izvzamemo dva podložnika Grmač, vse kaže, da Litijani v zgodnjem novem veku res niso imeli nikakršnih delovnih obveznosti, saj pogrešamo njihovo omembo tako v urbarjih[276] kot pozneje v terezijanskem katastru.[277]

Spor z grofom Auerspergom odstre zaveso tudi nad osebnopravnim položajem prebivalcev litijskega trga. Zgovorna je oznaka, ki jo je novi trški gospod grof Volf Engelbert o njih zapisal leta 1646. Po njegovem niso Litijani brez sejemske pravice nič drugega kot navadni kmetje (*pur lauter pauern*), med katerimi nihče ne zna ne brati ne pisati, vsi skupaj in vsak posameznik pa so tako s prvo sodno instanco kot s činžem, davkom, tlako in vsemi drugimi obveznostmi podrejeni grofu. O njihovem prepričanju, da jim ob posestnih spremembah ni treba plačevati desetega pfeniga, je Auersperg na obtožbo odgovoril: »V deželi sploh ni znana oblika premoženja, ki bi s činžem, davkom, tlako, personalno in realno instanco pripadalo določenemu zemljiškemu gospostvu in se hkrati imenovalo lastna posest podložnika. Litijani namreč niso 'rimsko ljudstvo, svobodno državno mesto, republika ali kaj podobnega', temveč 'censiti et coloni'. Razen svoboščine tedenskega sejma so po naravi, običajih in dolžnostih trški kmetje ali kmečki tržani (*burgerliche paurn oder peüerliche burger*), takšni ljudje pa si ne morejo sami predpisovati nikakršnih statutov (*kheine statuta schmiden*) in so torej dolžni plačevati tudi deseti denarič.«[278]

Nizka stopnja osebnih pravic je bila v stoletjih zgodnjega novega veka nasploh značilnost trškega prebivalstva. V tem pogledu skoraj ni zaznati razlik med prebivalci trgov z razvito sodno-upravno avtonomijo in formalnopravno družbeno diferenciacijo na eni ali prebivalci nominalnih tržcev na drugi strani, saj so bili oboji z redkimi izjemami zgolj rojenjaki (*erbholden*) svojih zemljiških gospodov. Oseba, rojena v katerem koli trgu, je z rojstvom postala osebno odvisen rojenjak, čigar navezanost na zemljiškega gospoda je lahko prenehala samo z odpustom iz rojenjaškega razmerja, največkrat povezanim z odkupom.[279] Tako so se marsikdaj komajda razlikovali od navadnih podložnikov ali sploh ne.

Navzlic videzu, da je litijski trg z razsodbami v letih 1646–1649 utrpel škodo na svojih pravicah, gre le za eno plat medalje. Pravo je bilo dejansko na strani mladega grofa Auersperga in ta je samo v praksi uveljavil pravice, ki so že prej pripadale zemljiškemu gospodu, a se jih višnjegorsko gospostvo v praksi ni posluževalo. Litija tako odslej ni imela slabšega položaja od drugih kranjskih trgov, ampak se je z njimi po stopnji pravic pravzaprav šele izenačila, pred tem pa je uživala zgolj nepisane predpravice. Auerspergi so se vsekakor ravnali po praksi v svojem domačem trgu Žužemberk, zato niso mogli dovoliti, da bi imela mala Litija večje pravice kot Žužemberčani.[280] V pogledu avtonomnih pravic se ni spremenilo takorekoč nič, saj Auerspergi vanje niso posegli. Litijski tržani so mogli še naprej vsako leto voliti trškega sodnika, ki ga je potrjeval zemljiški gospod, odločati v trškem svetu kot prvi sodni instanci in nemoteno uživati sejemske pravice. Prva sodna instanca nad Litijani je kot dotlej pripadala trškemu sodniku, druga ali prizivna instanca pa gospostvu Višnja Gora. Najbolj jasno je razmerje izraženo leta 1648 v zapuščinski zadevi za umrlim tržanom Janezom Matičem. Skrbniške račune sta »justificirala« gospostvo Višnja Gora kot višja sodna instanca (*als obern Instanz*) in trško sodišče kot nižja (*Markhtgericht in der Litteÿ vntern Instanz*), en izvod ratifikacije je prejel skrbnik, drugega trg, dokument pa je v trgu Litija podpisal in pečatil višnjegorski gospoščinski oskrbnik.[281] V bolj podrejeni vlogi se kaže Litija nekaj desetletij pozneje, leta 1682, ko je cenitev zapuščine

272 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 5, 29. 5. 1752.
273 ÖStA, HHStA, FAA, A–X–31, Konv. 1, 30. 5. 1646.
274 Prav tam, s. d. 1650 (dopis grofa V. E. Auersperga deželnemu glavarju po 27. 9. 1649).
275 Prav tam, A–XI–3, Konv. 5, 16. (manjka mesec) 1652.
276 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar 1578, s. p., Marckt Lütei; No. 36, urbar 1619, s. p., Marckht Lÿtheÿ. – Že leta 1514 je Litijanom uspelo pri cesarju izposlovati oprostitev od stavbne tlake na gradu Višnja Gora (ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–5, prepis ukaza 23. 6. 1514).
277 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205; šk. 89, BT, N 205. – Pri graščini Grmače so bila sredi 18. stoletja vsa zemljišča zakupna in podvržena primščini, eden od obeh litijskih podložnikov pa zavezan tudi k denarni tlaki (prav tam, šk. 114, RDA, N 137, No. 8, 18. 11. 1756).
278 ÖStA, HHStA, FAA, A–X–31, Konv. 1, 30. 5. 1646.
279 O pojmu rojenjaštva prim. Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 79, 384. – O rojenjaštvu govori denimo listina kneza Heinricha Auersperga o obveznostih Litijanov (ARS, AS 153, Trg Litija, šk. 1, 1779 V. 19., Dunaj).
280 Prim. Golec, Trg Žužemberk, str. 31–33.
281 NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, fasc. 22, Spisi 1540–1799, 29. 2. 1648.

tržana Matije Matiča uradno podpisal višnjegorski gospoščinski upravitelj (*von Ambt wegen*), trije tržani pa so navedeni samo med skupno petimi cenilci.[282] Gospostvo je bilo tudi prvostopenjska instanca nad litijskim trškim sodnikom, če je bil ta tožena stranka. Zaradi nasilnega odvzema cinaste steklenice nekemu svojemu podložniku je lastnik graščine Hotič Janez Andrej pl. Lilienstein leta 1661 tožil upravitelju višnjegorskega gospostva litijskega trškega sodnika Matica, nakar je upravitelj kot prva instanca razpisal sodni narok in obtoženca nanj poklical s pečatom, ne le preko sodnega sluge.[283]

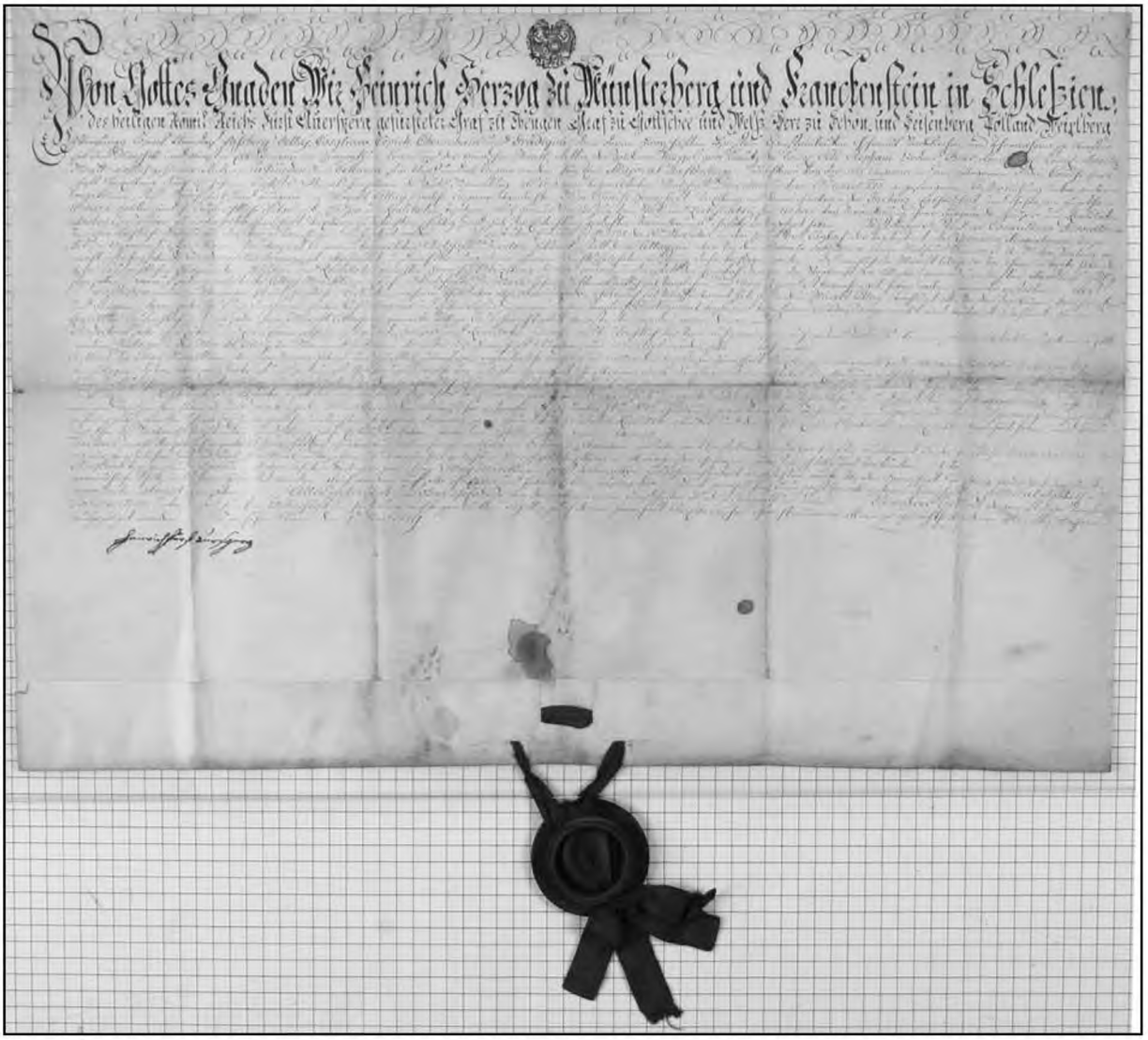
Odmaknjenost tržca od gospoščinskega in deželskosodnega sedeža se je od nekdaj potrjevala kot njegova prednost za samostojno opravljanje prenekatere upravne funkcije zemljiškega gospostva. Tako je gospoščinski pisar vsake toliko prihajal v Litijo, da je po upraviteljevem naročilu pregledal »papirje« (*gewise(r) Litheysche(n) schrüfften*).[284] Kdo je Litijanom vodil trško pisarno, iz razpoložljivih virov ni razvidno. Služba trškega pisarja kot takšna ni namreč nikjer omenjena in formalno morda sploh ni obstajala. Nemara jo je pogosto opravljal kar trški sodnik sam, nikjer pa ni rečeno, da so bili vsi trški sodniki pismeni. Litija tudi skoraj zagotovo ni premogla lastnega trškega pečatnika, saj so vsa znana pečatenja opravili tržani z osebnimi pečatniki.

V 18. stoletju je nastajanje dokumentov pri trških organih in posameznikih slabše dokumentirano s konkretnimi primeri, ohranjenimi dokumenti, moralo pa je biti precej utečeno. Na to kaže tudi listina kneza Heinricha Auerperga iz leta 1779, dokument, ki se je očitno ohranil v Litiji[285] in katerega vsebino domoznanska literatura že dolgo razlaga zelo izkrivljeno, tako rekoč v popolnem nasprotju z dejansko vsebino, za povrh še z napačno letnico 1778.[286] Ko je gospodarski direktor Auerspergovega fideikomisa (združenih gospostev) spomladi 1778 opravljal pregled stanja, se je pokazalo, da se beneficiat in tržani trga Litija (*Burger im Marckt Littaÿ*) upirajo izpolnjevati obveznost do višnjegorskega gospostva, h kateri so zavezani kot njegovi rojenjaki in podložniki (*Urbarsholden*), tj. plačevanju dajatev od svojih kupnopravnih zemljišč ob vsakokratnih posestnih spremembah. O sporni zadevi sta se 20. novembra v Ljubljani posvetovala Auerspergov gospodarski direktor in odvetnik, ki je zastopal Litijane. Ker so bili argumenti na strani kneza, so se morali Litijani z direktorjem poravnati, knez pa je o zadevi naslednje leto 19. maja v Ljubljani izdal listino, v kateri je preciziral njihove obveznosti. Tako sta bila inventariziranje zapuščin umrlih in sestavljanje vseh pogodb v zvezi z lastništvom v trgu Litija v izključni pristojnosti višnjegorskega gospostva proti plačilu ustreznih pristojbin, ki jih gospostvo sicer prejema od kupnopravnih zemljišč. Še naprej pa je gospostvo tržanom (*ihnen Littay Märcktlern*) priznavalo izvzetost od vsakršne naturalne tlake, razen od v deželi običajne stavbne tlake.

Litijani so torej dotlej neredko zaobšli gospoščinsko upravo pri sestavi in overitvi raznih pogodb, prepričani, da jim takšna pravica pripada, leta 1778 pa so jo dokončno izgubili. Pozornost pritegne dejstvo, da jim gospostvo Višnja Gora v posestnih pogodbah ni priznavalo naslova tržani, ampak jih je obravnavalo enako kot druge podložnike: »v trgu Litija stanujoči podložnik gospostva Višnja Gora (*der Herrschaft Weixelberg in dem Markt Littaÿ wohnhafter Unterthan*).[287] Nasprotno še srečujemo oznako tržan (*Bürger*) v nekaterih sodnih zadevah.[288]

Trškemu sodniku je sicer ostajala omejena prva sodna instanca, ki jo lepo ponazarja primer iz leta 1773. Trgovec Matija Klemenc je pri inšpektorju Auerspergovih posesti v Ljubljani tožil sodnika Gašperja Marna, potem ko pri slednjem ni dosegel sodnega zadoščenja zoper litijskega čolnarja Gregorja Šego, s katerim se je pogodil za prevoz blaga po Savi, sodnik pa je skupaj s še enim Litijanom (sodnim prisednikom?) odločil, da ima prednost pri prevozu Ljubljančan, ki je Šegi prvi plačal aro.[289] Tudi po jožefinskih sodnih reformah sredi osemdesetih let, ko so se gospoščinska sodišča preoblikovala v t. i. krajevna sodišča (*Ortsgericht*),[290] litijski trški sodnik ni izgubil čisto vseh pristojnosti. Tako je leta 1789 sodnik Marn podpisan pod zadolžnico tržana Antona Urbajsa, ki je na dražbi odkupil posest svojega zadolženega brata Franca in se kupnino zavezal plačati v dveh letih.[291] Sam stečaj Franca Urbajsa in vse tožbe s tem v zvezi pa je obravnavalo

[282] Prav tam, fasc. 23, Spisi 16.–19. stol. II, 1645–1698, 23. 7. 1682.
[283] ÖStA, HHStA, FAA, A–XI–2, Konv. 2, 11. 1. 1661, 19. 1. 1661.
[284] Ko je marca 1698 je višnjegorski upravitelj poslal svojega pisarja v Litijo, da bi v hiši Gregorja Šege pregledal nekaj litijskih pisanj, je v hišo vstopil »gospod« Franc Kirchberger (lastnik dvorca Turn) in mu jih vzel iz rok, kar je dalo povod za upraviteljevo pritožbo (ÖStA, HHStA, FAA, A–XI–2, Konv. 2, 9. 6. 1698, 17. 1. 1698).
[285] Listina 1779 V. 19., Ljubljana v: ARS, AS 153, Trg Litija, šk. 1, 1/1 (hrani se v skladišču Zbirke listin: AS 1063). Delni prepis tudi v: ÖStA, HHStA, FAA, A–XI–1, Konv. 11, 13. 7. 1779.
[286] Prim. *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 314; Župančič, *Mesto Litija*, str. 7; *Krajevni leksikon Slovenije II*, str. 271.
[287] ÖStA, HHStA, FAA, A–XI–3, Konv. 2, Patrimoniales Urkundenbuch Weixelberg 1787–1795.
[288] Prav tam, A–XI–3, Konv. 2, Fragmente von Prozessen 1657–1843, 24. 4. 1783, 8. 4. 1789, 26. 10. 1789.
[289] Prav tam, 24. 4. 1783.
[290] Prim. Žontar, *Struktura uprave*, str. 136–138.
[291] ÖStA, HHStA, FAA, A–XI–3, Konv. 2, Fragmente von Processen 1657–1843, 26. 10. 1789.

Listina grofa Auersperga, Ljubljana, 19. maj 1779.

krajevno sodišče gospostva Višnja Gora.[292] Izpričana je tudi še stara praksa, da trški sodnik v trgu pobira gospoščinske dajatve. Iz leta 1786 je namreč ohranjeno potrdilo že znanega sodnika Marna za prejeto plačilo vinskega daca.[293]

Čeprav ni dokumentirana, se je takšna praksa skoraj brez dvoma obdržala do sodno-upravnih reform v času francoske zasedbe, ko so bila vsa patrimonialna sodišča odpravljena, sodstvo in uprava pa podržavljena (1812). Sklepamo lahko, da je litijski trški sodnik do konca »starega režima« razsojal v manjših zadevah, kolikor mu jih je seveda prepuščalo višnjegorsko krajevno sodišče, pobiral dajatve za gospostvo, vodil trško blagajno, predvsem pa skrbel za red in mir v živahnem obrečnem kraju, kjer so se stekali ljudje od blizu in daleč. Ohranitev sodniške funkcije je bila potrebna že zavoljo tega. Sodeč po poznejši praksi v predmarčni dobi so se vseskozi obdržale tudi sodniške volitve, o katerih ni sicer nobenih neposrednih pričevanj razen omembe iz srede 17. stoletja, da (izvoljenega) sodnika potrdi gospostvo.[294]

Ko je **francoska zasedbena oblast** na prelomu leta 1811 in 1812 prilagodila upravno in sodno strukturo Ilirskih provinc francoskim vzorom,[295] je prenehala obstajati tudi litijska trška (samo)uprava. Ob oblikovanju prvih upravnih občin z od zgoraj imenovanim županom (maire) je nastala občina Li-

292 Prav tam, 24. 3. 1789, 8. 4. 1789.
293 Prav tam, 8. 8. 1789.
294 Prav tam, A–X–31, Konv. 1, Process deren von Litej etc., 30. 5. 1646.
295 Prim. Žontar, *Struktura uprave*, str. 201.

tija, ki je pokrivala širše ozemlje in katere župan je, sodeč po izdanih dokumentih, le izjemoma uradoval v Litiji, sicer pa običajno v graščini Slatna. V začetku se je nekajkrat podpisal tudi kot župan v Litiji in Prežganju.[296]

Po restavraciji avstrijske oblasti so francoske občine leta 1814 ukinili in namesto teh ponovno uvedli okraje, ki so jim zdaj podredili na novo oblikovane glavne občine s (pod)občinami. Litija je postala podobčina, v katero je poleg trga sodila vas Št. Jurij, pet podobčin (Litija, Šmartno, Sv. Peter in Pavel, Liberga in Jablanica) je skupaj sestavljalo glavno občino Litija, ta pa je s še dvema občinama, Veliki Gaber in Stična, sestavljala okrajno gosposko Stična s sedežem v nekdanjem cistercijanskem samostanu, zdaj državnem gospostvu v rokah Verskega sklada.[297] Na okrajne gosposke so prešle vse upravne in davčne pristojnosti ter pristojnosti patrimonialnih sodišč iz časa pred francosko upravo,[298] torej tudi sodne zadeve krajevnega sodišča gospostva Višnja Gora in omejene pristojnosti litijskega trškega sodnika. Čeprav je nastala glavna občina Litija kot ena od treh v obsežnem stiškem okraju, se pomen same Litije v upravnem pogledu, tako kot že pod Francozi, ni povečal, ampak prej narobe. Sedež glavne občine, nadrihtarski urad, namreč po dosedanjih ugotovitvah ni bil v trgu, temveč na bližnjih graščinah. Njeno delovanje je pobliže znano le za zadnje desetletje predmarčne dobe, ko je imel predstojnik z nazivom nadrihtar (*Oberrichter*) izmenično sedež na Slatni in Grmačah, nazadnje pa v Šmartnu.[299]

Litija kot taka je bila le (pod)občina, a so ji kot drugim trgom priznali nekaj več veljave.[300] Obdržala je premoženje iz časa pred Francozi, smela se je naslavljati trška občina (*Marktgemeinde*), njen občinski predstojnik ali rihtar je nosil naziv trški rihtar (*Marktrichter*) in tega so tu enako kot pred francosko dobo volili. Volitve trškega rihtarja so izpričane leta 1847, ko je okrajna gosposka v Stični po odstopu rihtarja Antona Zagorca naložila nadrihtarskemu uradu na Grmačah, naj določi dan za nove volitve, volivni zapisnik pa v osmih dneh pošlje v Stično v potrditev. Koliko oseb je imelo volivno pravico in katere, ni izpričano, ampak je govor le o volitvah »po občini Litija« (*durch die Gemeinde Littai*).[301] Čeprav je v litijsko občino spadal tudi Št. Jurij, so bile volitve zelo verjetno pridržane samo določenemu krogu oseb iz samega trga.[302] Tako kot večina drugih (pod)občin je imela v tem času vsega dva odbornika (*Ausschusmänner*), a še posebnega rihtarjevega pomočnika v Št. Juriju (*Richtergehilfe*), kar sicer ni bilo izjema.[303] Med posebnosti je sodilo lastno finančno poslovanje s trško blagajno (*Marktcassa*). Polnila se je predvsem s prihodki od sejemskih stojnin (*Standgelder*) – tega privilegija trg v preteklosti ni imel – in zakupi raznih trških zemljišč, upravljal pa jo je trški rihtar sam. Nadzor nad trškimi financami je pripadal okrajni gosposki v Stični in nadrihtarju glavne občine Litija.[304] Postavlja pa se vprašanje, ali so v predmarčni dobi v Litiji še individualno podeljevali trške pravice kot v nekaterih drugih trgih. Glede na strukturo virov tržanov kot takih ne najdemo. Pomenljivo je, da jih po letu 1810 ni zaslediti niti v šmarskih župnijskih maticah.[305]

Leto 1849, ko je mimo Litije pripeljal prvi vlak in je savska plovba razen splavarstva prenehala, je bilo tudi leto velikih upravno-sodnih reform v Avstrijskem cesarstvu. Te so Litiji prinesle določene prednosti, čeravno ne takoj. Leta 1850 je dobila samo moderno občino z izvoljenim občinskim odborom in županom, šele čez slabi dve desetletji, ko je postala sedež litijskega okrajnega sodišča in okrajnega glavarstva, pa so se v trg, prvič v njegovi zgodovini, prenesle tudi širše upravne in sodne funkcije.[306] Litija se je preobrazila v upravno-sodno središče obsežnega zaledja na obeh bregovih Save, kar je pripomoglo tudi k njenemu povečanemu pomenu v gospodarskem in kulturnem oziru.

296 NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, fasc. 23, Maire Litija in Štanga, 9. 1. 1812, 10. 1. 1812, 17. 1. 1812, 24. 1. 1812, 1. 2. 1812, 2. 2. 1812, 9. 5. 1812, 16. 5. 1812, 19. 10. 1812.

297 *Haupt-Ausweis*, fol. M.

298 Prim. Žontar, *Struktura uprave*, str. 227–230.

299 ARS, AS 153, Trg Litija, šk. 1, 1/13, 17. 10. 1839; 1/16, 9. 3. 1845, 25. 5 1845; 1/25, 26. 5. 1845 (nadrihtar Križman v Šmartnu); 1/26, 30. 10. 1845; 1/31, 21. 8. 1845; 1/32, 19. 12. 1845; 1/13, 3. 2. 1846; 1/34, 16. 7. 1846, 25. 7. 1846, 1. 8. 1846, 9. 9. 1846, 22. 9. 1846, 27. 10. 1846; 1/35, 22. 1. 1846, 21. 5. 1846, 20. 5. 1846, 1/39, 10. 4. 1846; šk. 2, 2/75, 9. 10. 1847; 2/77, 7. 8. 1847; 2/86, 24. 3. 1847; 2/89, 16. 4. 1847; 2/117, 25. 11. 1849 (nadrihtarski urad v Šmartnu); 2/127, 12. 9. 1849 (nadrihtarski urad v Šmartnu); 2/130, 9. 6. 1846.

300 Prim. Žontar, Začetki občin, str. 72–73. – Za Žužemberk gl. Golec, Trg Žužemberk, str. 38, 41.

301 AS 153, Trg Litija, šk. 2, 2/87, 8. 5. 1847.

302 V precej večjem trgu Žužemberk je imelo leta 1814 volivno pravico 16 mož, volitev pa se jih je udeležilo le 10 (Golec, Trg Žužemberk, str. 38).

303 ARS, AS 153, Trg Litija, šk. 2, 2/147, Župani in odborniki, s. d. (pred 8. 5. 1847).

304 O finančnem poslovanju trga vsebuje največ podatkov zapisnik zaslišanja trškega rihtarja Martina Šege pred nadrihtarjem na Grmačah zaradi očitkov treh Litijanov (prav tam, 2/141, 11. 2. 1846). O trški blagajni (*Gemeindekassa des Marktes Littai*) tudi: prav tam, šk. 1, 1/39, 10. 4. 1846.

305 Prim. NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, R 1801–1811, R 1812–1823, R 1823–1842, R 1841–1844, R 1844–1855.

306 Prim. Župančič, *Mesto Litija*, str. 8.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AAG – Archivio Arcivescovile di Gorizia
Atti pastortali di Attems: 7 (22).
ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko: šk. 101, 123, 124, 191, 285, 373.
AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani: šk. 88.
AS 14, Deželno glavarstvo za Kranjsko: šk. 12, 304.
AS 153, Trg litija: šk. 1–2.
AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko: št. 4, 5, 7.
AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko: šk. 114, 123, 134.
AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko: N 142; Cenilni operati, N 84, N 142, N 154, N 227.
AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko: protokoli št. 6.
AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani (= Zap. inv.): šk. 31, 36, 49, 119, 126.
AS 315, Deželna deska za Kranjsko: indeksi.
AS 1063, Zbirka listin: Kronološka serija: 1619 IX. 18., Dunaj; 1667 IX. 21., Dunaj.
AS 1068, Zbirka načrtov, 2/228–229.
AS 1087, Zbirka dopolnilnih mikrofilmov, Listine iz HHStA: 13 D/3, 1431 julij 15., Innsbruck; 13 D/9, 1433 januar 6., s. l.
NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
NŠAL 10, ŠAL/Ž: fasc. 401.
NŠAL 27, Ustanove: fasc. 281.
ŽA Šmartno pri Litiji: fasc. 22, 23; R 1614–1636, R 1703–1719, R 1737–1769, R 1769–1787, R 1788–1792, R 1793–1800, R 1801–1811, R 1812–1823, R 1823–1842, R 1841–1844, R 1844–1855, M 1770–1787, M 1830–1842.
ÖStA, HHStA – Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien
FAA – Fürstlich Auespergsches Archiv: A–15–23, A–X–31, A–X–32, A–XI–1, A–XI–2, A–XI–3, A–XI–4, A–XI–10.
StLA – Steiermärkisches Ladesarchiv, Graz Landschaftliches Archiv, Antiquum Häuserzählung 1754 : K 18 = gl. op. 155.
TLA – Tiroler Landesarchiv, Innsbruck
Fridericiana: 31/1.
ZRC SAZU, ZIMK – Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Zgodovinski inštitut Milka Kosa
Božo Otorepec, Centralna kartoteka slovenskih listin 1246–1500.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Alphabetische Ortschafts-Tabelle von Krain und des Villacher Kreis. Laibach, 1818, 1819.
Bidermann, Dr.: Carniolica. *Mittheilungen des Historischen Vereins für Krain* XXI (1866), str. 24–26.
Bernhard, Günther: *Documenta patriarchalia res gestas slovenicas illustrantia : listine oglejskih patriarhov za slovensko ozemlje in listine samostanov v Stični in Gornjem Gradu (1120–1251) = Patriarchenurkunden von Aquileia für Slowenien und die Urkunden der Klöster Sittich und Oberburg (1120–1251).* Dunaj = Wien : Slovenski znanstveni inštitut = Slowenische Wissenschaftsinstitut; Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006.
Brilej, Martin: *Spomin na Litijo. Litija in okoliški kraji na starih razglednicah. Ob 850-letnici prve omembe Litije v pisnih virih.* Litija : Villa Litta klub – fondacija Litija, 1995.
Corgnali, G. B.: Posvečevanje in potrditev kapel v Sloveniji l. 1523. *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 17 (1936), str. 143–148.
Costa, Heinrich: Reiseerinnerungen aus Krain. Laibach : Eger'sche Gubernial-Buchdruckerei, 1848.
Curk, Jože: *Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem. Urbanogradbeni oris do začetka 20. stoletja.* Maribor : Obzorja, 1991.
Enciklopedija Slovenije 6. Krek–Marij. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1992.
Erläuterungen zum historischen Atlas der Österreichischen Alpenländer. I. Abteilung. Die Landgerichtskarte, 4. Teil: Kärnten, Krain, Görz und Triest. Wien : Adolf Holzhausens Nachfolger, 1929.
Florijančič pl. Grienfeld, Janez Dizma: *Deželopisna karta vojvodine Kranjske.* Ljubljana 1744, Faksimile (Monumenta slovenica VI). Ljubljana : Slovenska knjiga, 1995.
Godec, Ivan: 850 let Litije. Rast. *Revija za literaturo, kulturo in družbena vprašanja* (Novo mesto) VI (1995), str. 543–546.
Golec, Boris: Dolenjska mesta in trgi v srednjem veku. *Rast. Revija za literaturo, kulturo in družbena vprašanja* (Novo mesto) XII (2001), št. 1, str. 125–129; št. 2, str. 269–276; št. 3–4, str. 391–395; št. 5, str. 511–515; št. 6, str. 637–641; XIII (2002), št. 1, str. 91–97; št. 3–4, str. 355–362; št. 5, str. 499–506; št. 6, str, 633–640; XIV (2003), št. 1, str. 109–113; št. 2, str. 227–231, št. 3–4, str. 357–362; št. 5, str. 481–488; št. 6, str. 603–608; XV (2004), št. 1, str. 118–126; št. 2, str. 261–268; št. 3–4, str. 391–397; št. 5, str. 544–552; št. 6, str. 690–697.
Golec, Boris: *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18.*

stoletja (doktorska disertacija). Ljubljana, junij 1999.

Golec, Boris: Meščanska naselja Vipavske in njihove posebnosti do konca fevdalne dobe. *Kronika* 55 (2007), str. 201–230.

Golec, Boris: Nastanek in razvoj slovenskih meščanskih naselij – naslednikov protiturškega tabora: *Zgodovinski časopis* 54 (2000), 1. del, str. 369–393, 2. del, str. 523–562.

Golec, Boris: Podoba brežiške mestne družbe do jožefinske dobe. V: *Župnija sv. Lovrenca v Brežicah. Ob 220-letnici župnijske cerkve* (Brežiške študije 1). Brežice : Župnijski urad, 2003, str. 11–49.

Golec, Boris: Senožeče in Prem – nenavadni trški naselbini na t. i. Kraških gospostvih. *Kronika* 54 (2006), str. 365–384.

Golec, Boris: *Slovenska prisežna besedila trških skupnosti in neagrarnih poklicnih skupin.* Ljubljana : Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU : 2011 (http://nl.ijs.si/e-zrc/prisege2/index-sl.html).

Golec, Boris: Trg Mokronog od nastanka do odprave trške avtonomije. V: Kapus, Marko (gl. ur.): *Trg Mokronog skozi stoletja* (Zbornik župnije Mokronog. 2. zvezek). Mokronog : Studio 5 Mirna, 2003.

Golec, Boris: Trg Žužemberk v dobi trške samouprave (do 1849). V: Legan, Marjan – Rozman, Jože: *Žužemberški grad. Suhokranjski zbornik 2000.* Žužemberk : Občina, 2000, str. 30–45.

Golec, Boris: Trga Višnja Gora in Žužemberk sta potrjeno zgodnejšega nastanka. *Rast. Revija za literaturo, kulturo in družbena vprašanja* (Novo mesto) XXI (2010), št. 3, str. 89–92.

Golec, Boris: Trgovski promet na širšem območju Višnje Gore do konca 18. stoletja v luči deželskosodnih in mestnih mitnic. *Zgodovinski časopis* 49 (1995), str. 75–98.

Golec, Boris: Zemljiški katastri 18. in 19. stoletja kot vir za stavbno, gradbeno in urbanistično zgodovino slovenskega ozemlja – 1. del. *Arhivi* 32 (2009), str. 283–338; 2. del. *Arhivi* 33 (2010), str. 339–396.

Golec, Boris – Okoliš, Stane: Turjaški arhiv na Dunaju in njegovi slovenski dokumenti. *Arhivi* XIX (1996), str. 118–133.

Grebenc, Jože M.: *Gospodarska ustanovitev Stične ali njena dotacija leta 1135.* Stična : Samostan, 1973.

Haupt-Ausweis über die Enteilung des Laibacher Gouvernementsgebiethes in Provinzen, Kreise, Sectionen, Bezirks-Obrigkeiten, Hauptgemeinden, Untergemeinden und Ortschaften, nebst deren Häuser- und Seelenzahl im Jahre 1817 [Laibach, 1817].

Hoff, Heinrich Georg: *Historisch-statistisch-topographisches Gemaehlde vom Herzogthume Krain und demselben einverleibten Istrien. Ein Beytrag zur Voelker und Laenderkunde.* Laibach : Johann Retzer, 1808.

Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Peti del: Dolenjska II.* [Ljubljana] : prva redakcija, oktober 1997 (elaborat).

Hruza, Karel: *Die Herren von Wallsee. Geschichte eines schwäbisch-österreichischen Adelsgeschlechts (1171–1331).* Linz : Oberösterreichisches Landesarchiv, 1995.

Instanz Schematismus für das Herzogthum Krain 1798. Laibach : Anton Degotarsi, 1798.

Koblar, A.(nton): Drobtinice iz furlanskih arhivov. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* I (1891), str. 1–38.

Koblar, Anton: Kranjske cerkvene dragocenosti l. 1526. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko* V (1895), str. 20–33, 77–83, 116–118, 143–153, 195–205, 237–259.

Koropec, Jože: Krško v obdobju velikih slovenskih kmečkih vstaj. V: Smrekar, Lado (ur.): *Krško skozi čas 1477–1977. Zbornik ob 500-letnici mesta.* Krško : Skupščina občine, Odbor za pripravo praznovanja 500-letnice Krškega, 1977, str. 45–59.

Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem.* Ljubljana : Založba ZRC SAZU, 1998.

Kovač, Karl: Beiträge zur Geschichte Krains, I. Teil. *Carniola* II (1911), str. 159–172.

Krajevni leksikon Dravske banovine. Krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev Dravske banovine. Ljubljana : Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine, 1937.

Krajevni leksikon Slovenije. II. knjiga. Jedro osrednje Slovenije in njen jugovzhodni del. Ljubljana : DZS, 1971.

Krajevni leksikon Slovenije. Ljubljana : DZS, 1995.

Kronberg, Heinrich: Die schiffbare Save in Krain. *Carniolia. Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater u. geselliges Leben*, 1839, Nr. 88, str. 350–351; Nr. 89, str. 354–355; Nr. 90, 358–359; Nr. 91, str. 362–364; Nr. 92, str. 366–367.

Laszowski, Emilij: *Povjesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba prijestolnice dalmatinsko-hrvatsko-slavonske. Svezak trinaesti (Računi god. 1535.–1560.).* Zagreb : Slob. i kralj. grad, 1931.

Maček, Jože: *Mašne in svetne ustanove na Kranjskem in v Avstrijski Istri. Urejanje, državni nadzor in premoženje duhovnih in svetnih ustanov pri cerkvah na Kranjskem in v Avstrijski Istri do leta 1809. Prispevek k obravnavi državnega cerkvenstva na Kranjskem.* Ljubljana : Celjska Mohorjeva družba, 2005.

Mal, Jos.: Privilegiji trga Vače. *Carniola* NV III (1912), str. 116–121.

Mlinarič, Jože: *Stiška opatija 1136–1784.* Novo mesto : Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba, 1995.

Monumenta Historica Ducatus Carinthiae, I–XI. Klagenfurt : Ferd. V. Kleinmayr [etc.], 1896–<1972>.

Müllner, Alfons: Die Zukunft der Stadt Laibach. *Argo* VII (1899), stolpci 122–133, 144–147, 158–162, 174–179; VIII (1900), stolpci 21–26, 64–70, 87–91, 104–109, 128–132, 144–146.

Otorepec, Božo: Ob 500-letnici mesta Višnja Gora. *Zbornik občine Grosuplje X. Gospodarska, kulturna in zgodovinska kronika.* Grosuplje : Občinska konferenca SZDL občine Grosuplje, 1978, str. 277–294.

Pokorn, Franc: Regesti listin župnega arhiva na Vačah. *Carniola* NV III (1912), str. 212–215, 283–292.

Pokorn, Frančišek: *Šematizem duhovnikov in duhovnij v ljubljanski nadškofiji l. 1788.* Ljubljana : Knezo-škofijski ordinariat, 1908.

Provinzial-Handbuch des Laibacher Gouvernements im Königreiche Illyrien für das Jahr 1844; 1845; 1846; 1847; 1848. Laibach : Egger' sche Gubernial-Buchdruckerei.

Rajšp, Vincenc (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Opisi, 2. zvezek.* Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1996.

Schematismus des Laibacher Gouvernements-Gebieths für das Jahr 1819; 1820; 1821; 1822; 1823; 1824; 1825. Laibach : Leopold Eger.

Schematismus für das Herzogthum Krain 1795 mit verschiedenen nützlichen Nachrichten geographischen und statistischen Inhalts. Laibach : Ignaz Merk, [1795].

Schematismus für das Laibacher Gouvernement-Gebieth im Königreiche Illyrien für das Jahr 1830; 1831; 1832; 1833; 1834; 1835; 1836; 1837; 1838; 1839; 1840; 1841; 1842; 1843. Laibach : Eger'sche Gubernial-Buchdruckerei.

Schematismus für das Laibacher Gouvernement-Gebieth im Königreiche Illyrien (Jahr) 1828; 1829. Laibach : Leopold Eger.

Schematismus für Krain, Görz und Gradiska auf das Jahr 1807. Laibach : Leopold Eger, [1807].

Schematismus von Krain und Kärnten vom Jahre 1826; 1827. Laibach : Leopold Eger.

Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain.* Görz : Selbstverlag, 1905.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem.* Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1982.

Snoj, Marko: *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen.* Ljubljana : Modrijan, Založba ZRC, 2009.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Druga knjiga. Med Bogenšperkom in Mokricami.* Ljubljana : Viharnik, 2001.

Štih, Peter: Dežela grofija v Marki in Metliki. V: Rajšp, Vincenc, Bruckmüller, Ernst (ur.): *Vilfanov zbornik: pravo – zgodovina – narod = Recht – Geschichte – Nation.* Ljubljana : Založba ZRC (ZRC SAZU), 1999.

Umek, Ema: Promet po Savi in mitnina v Krškem (1569–1574). V: Mihelič, Darja (ur.): *Gestrinov zbornik.* Ljubljana : Založba ZRC (ZRC SAZU), 1999, str. 263–270.

Umek, Ema, Reformirani urbarji deželnoknežjih gospostev na Kranjskem. *Zgodovinski časopis* 36 (1982), str. 311–321.

Valvasor, Janez Vajkard: *Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga (Faksimiliran natis originala iz Metropolitanske knjižnice v Zagrebu).* Ljubljana : Valvasorjev odbor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, 2001.

Valvasor, Johann Weichart: *Topographia Ducatus Carnioliae Modernae.* Wagensperg in Crain, 1679 (faksimilirana izdaja, Ljubljana : Cankarjeva založba, München : Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 1970).

Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain,* I–XV. Laybach, 1689.

Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije.* Ljubljana : Slovenska matica, 1961.

Vrhovec, Ivan: Čolnarji in brodniki na Ljubljanici in Savi. V: *Temni oblaki. Čolnarji in brodniki na Ljubljanici in Savi* (Zabavna knjižnica, IX. zvezek). Ljubljana : Slovenska matica, 1895, str. 97–143.

Zwitter, Fran: *Starejša kranjska mesta in meščanstvo.* Ljubljana : Leonova družba 1929.

Župančič, Jože: *Mesto Litija. Statistični, zemljepisni, zgodovinski, kulturnoprosvetni in gospodarski podatki.* [s. l. : s. n.], 1952.

Žontar, Jože: *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848.* Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 1998.

Žontar, Jože: Začetki občin na Kranjskem. *Arhivi* 29 (2006), str. 65–75.

SUMMARY

Litija – a market town on the river from medieval origins to the decline of the Sava River navigation in the mid-19th century

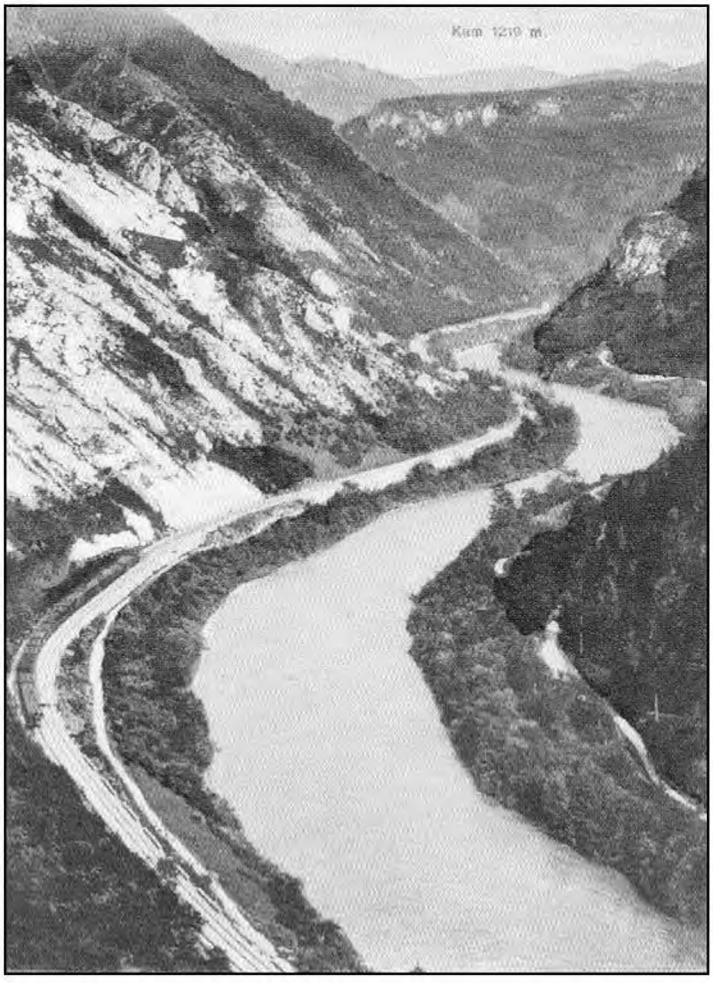
Litija occupies a special place among medieval market towns in the present-day Slovenian territory in that there was no political or ecclesiastical administrative centre in the market town and its immediate surroundings. The market town was brought to life solely by its economic and transport functions, which were enabled by important land and river routes. The close interconnectedness between the existence and profile of Litija as well as the changing transport-economic role of the river can be observed much better here than in any other market town. The Sava River created Litija, ensured its existence and even brought it a short period of prosperity. The importance of the market town increased with the ever intensifying exploitation of the river's potentials, until the advent of the railway (1849) caused the cessation of river navigation.

As has only recently been discovered, Litija was first mentioned as a market town in 1386, while its establishment dates back to at least the first half of the 14th century. The name Litija was originally a provincial designation that only gradually became limited to the market settlement, which did not evolve from a pre-existing village but emerged as a new settlement at the Sava River crossing. Other most recent conclusions that significantly differ from the hitherto findings concern the etymology of the name. According to the medieval records of the toponym (*Lutigia*, *Lutya*, *Lutey* and so forth), one has to assume that the original name was *Ljutíja* rather than *Lutíja*, a derivative of the personal name L'utovidъ. Belonging to the seignory of Višnja Gora (Weixelberg) throughout its existence, the market town was under ducal jurisdiction until 1618 and later passed into private ownership, enjoying a considerable freedom due to its distance from the seat of the seignory. Until the Sava River navigation reached its peak, Litija's economy was more or less non-existent. It was already in 1443 that the duke had to renew the privilege of hosting a weekly fair, which was followed by two ducal privileges in 1514 and 1616, but to no lasting avail. Until the very end of the period under discussion, annual fairs (Jahrmärkte) recorded much greater success.

In 1460 the market town counted thirty farmsteads (Hoffstatt), whose number remained largely unchanged for a long time. In the 16th and 17th century the number of landowners was even as low as twenty. The population and the number of houses increased significantly only in the first half of the 18th century. Thus, in 1752 the market town had thirty-nine houses and by 1830 their number rose to forty-eight. Litija remained one of the smallest and yet most recognisable market towns in Carniola for its specific activities. By the mid-18th century it had drastically changed its economic orientation and retained it until the cessation of river navigation one hundred years later. While sources from the 16th and 17th century contain many references to tanners, they had all but disappeared by 1752. With the rise and modernisation of river navigation, which had in the first decades of the 18th century passed under state jurisdiction, the inhabitants of Litija began to engage in river transport and hospitality business. In 1752 the seventeen local tradesmen included seven boatmen (Schiffleute), i.e. river boat owners, and four wineries; in 1830 the cadastral municipality of Litija counted eleven boatmen, ten innkeepers and three rope makers, i.e. ship rope manufacturers. Descriptions of Litija from the first half of the 19th century reveal a flourishing river harbour with rope-makers' workshops and a residential quarter housing a significant share of Carniola's shipowners. On the other hand, there are no documents confirming the existence of a so-called navigation office (Navigationsamt) that is mentioned in popular literature. Furthermore, according to the most recent findings, the river ferry most likely neither remained in the same location for the entire time, nor was it ever located in the market town itself. The tollhouse of the seignory of Višnja Gora, which must have been built at an early date and was administered under lease by local inhabitants, often the market town judge, appeared in written sources from the mid-16th century onwards. In addition to collecting road toll (Wegmaut), before 1742, the inhabitants also began to use it on their own to collect the so-called river toll (Wassermaut) from the passing river vessels, a practice that the state eventually prohibited in the 1770s.

In political administrative terms, Litija was one of autonomous market towns in Carniola, which was largely owing to its geographical distance from the seat of the seignory. The position of the market town judge was first documented in 1566. It became electable prior to 1618, when the seignory of Višnja Gora came into private possession, and its origins may reach back as far as the Middle Ages. The market town judge was granted limited first-instance jurisdiction and the right to collect levies for the seignory of Višnja Gora. Written sources also make mention of the market town council (Marktrat), but not of a specific market town

municipality (Marktgemeinde), as the number of full inhabitants hardly sufficed to fill the market town council. Litija was likewise not granted its own market town seal. Having passed under the jurisdiction of the Counts or Dukes of Auerspergs as owners of the estate (from 1631 onwards), the inhabitants of Litija lost part of their unwritten rights. Hence, their hitherto freehold property (freieigener Besitz) became subject to the right of purchase (Kaufrecht), and in 1778 the seignory issued a prohibition on trade in market town's real estate without its acknowledgement. Following the abolition of town and market town autonomies during the French occupation (1811) only a few modest signs of the market town's (self-)administration were preserved until the end of the pre-March period. 1849 brought about a radical change in administrative and especially economic life.

Savska dolina na razglednici, odposlani okoli leta 1910 (Brilej, Spomin na Litijo, str. 105).

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 94:656.62(497.4Litija)"18"

Prejeto: 18. 5. 2011

Alenka Kačičnik Gabrič

mag. zgodovine, višja arhivistka, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: alenka.kacicnik@gov.si

Litija in Litijsko v prvi polovici 19. stoletja*

IZVLEČEK

Kraj Litija je nastal ob največji vijugi, ki jo v vsem Posavskem hribovju naredi Sava. Čeprav se je v daljni preteklosti center območja razvil v bližnjem Šmartnu, je Litija izkoristila prednost svoje lege ob savskem bregu. Na njen razvoj je poleg rudarjenja močno vplivalo brodarjenje na Savi, saj so brodovi Savo v okolici Litije prečkali na več mestih. Čeprav je bila Litija trg, se življenje njenih prebivalcev v prvi polovici 19. stoletja ni veliko razlikovalo od življenja v njenem kmečkem zaledju. Večina njenih prebivalcev je obdelovala večje ali manjše kmečke posesti, ljudje pa so lego ob savskem bregu izkoristili in si dodatni zaslužek iskali v dejavnostih in obrteh, vezanih na v takratnem času gost rečni promet.

KLJUČNE BESEDE
Litija, Sava, trg, obrt, brodarstvo, 19. stoletje

ABSTRACT

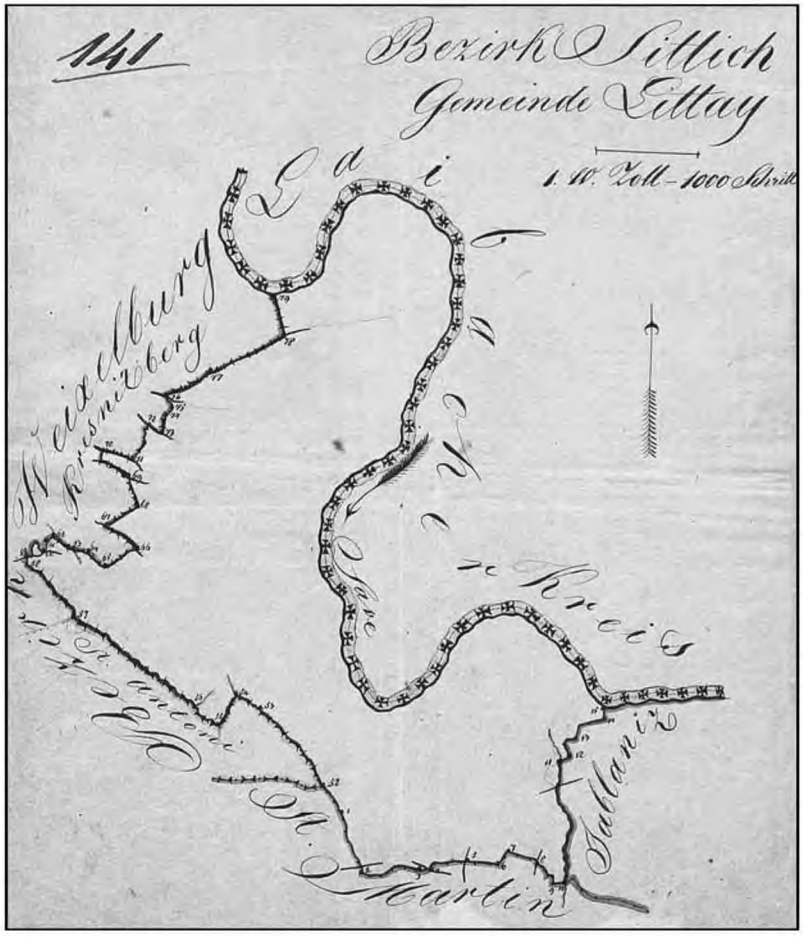
LITIJA AND THE BROADER LITIJA AREA IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

The Litija settlement emerged at the arc of the greatest bend made by the Sava River in the entire Posavje range. Even though in the distant past the centre of the area developed in the nearby Šmartno pri Litiji, Litija took the advantage of its position on the Sava River bank. Apart from the mining industry, the Litija area and its development were strongly influenced by river navigation, with ferries crossing the Sava at several points near Litija. Regardless of the fact that Litija was a market town, the life of its inhabitants in the first half of the 19th century did not differ considerably from the life in its rural hinterlands. Most inhabitants of Litija worked their various-sized farms, while others took further advantage of Litija's position on the river bank by deriving extra income from activities and handicrafts associated with the then dense river traffic.

KEY WORDS
Litija, the Sava River, market town, handicrafts, ferrying, 19th century

* Nekatere podatke iz gradiva franciscejskega katastra za katastrsko občino Litija, glavnega vira za pripravo pričujočega članka, je v svojem članku pred leti objavil dr. Boris Golec. Članek z naslovom Dolenjsko Zasavje nekdaj: svet od Litije do Radeč pred 162 leti je bil objavljen v glasilu *Zasavc*, 1995, l. 5, št. 5–8.

Kraj Litija je nastal ob največji vijugi, ki jo v vsem Posavskem hribovju naredi reka Sava.[1] Dejansko je v daljni preteklosti pojem Litija označeval območje in ne naselja, saj tega tudi v resnici še ni bilo, čeprav je bila širša okolica okljuka reke Save verjetno poseljena že v prazgodovini.[2] Ozemlje je bilo prvotno naseljeno v dokaj redkih zaselkih in vasicah.[3] Staro naravno pot ob Savi je mogoče zaslediti že v bronasti dobi, s severa pa se ji je priključila pot, po kateri so od prvega tisočletja pred našim štetjem prevažali jantar od Baltika proti Italiji.[4] Starejše središče območja je bilo nekdaj sicer v bližnjem Šmartnu, Litija pa je izkoristila prednost svoje lege ob savskem bregu, zaradi česar se je kraj hitreje razvijal.[5] Na območje Litije in njegov razvoj je poleg rudarjenja močno vplivalo brodarjenje na Savi, saj so z brodovi prečkali Savo na več mestih v okolici Litije. V drugi polovici 18. stoletja je manjši brod, uporaben le za prevoz ljudi, vozil preko Save v Klečah, pri vasi Kresnice in »1200 korakov od Litije« pri gradu Ponoviče pa sta bila broda, s katerima so preko Save vozili poleg ljudi tudi polno naložene kmečke vozove.[6] Kraj je imel pravico pobiranja mostnine od blaga, ki je šlo čez Savo po brodu.[7] Na prevoz z ladjami, ki se je prav razvil šele v srednjem in novem veku,[8] so se navezovale mnoge, za manjši trg z močnim kmečkim zaledjem ne toliko običajne obrti in industrijske panoge, ki so se razvile v Litiji, kot so vrvarstvo, ladjarstvo, tiskanje tkanin, gostinstvo in trgovina.[9] Bližina Save in promet na njej sta bila zato tudi vzrok za naseljevanje ljudi, ki so se s temi obrtmi ukvarjali, Litija pa je spadala med naselja z večjim številom rečnih mornarjev oz. čolnarjev.[10]

Skica katastrske občine Litija v gradivu franciscejskega katastra (SI ARS, AS 176 Franciscejski kataster za Kranjsko, k. o. Litija N 142, protokoli).

1 Melik, *Posavska Slovenija*, str. 269.
2 Golec, Litija, str. 212.
3 *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 313.
4 Godec, 850 let Litije, str. 543, 544.
5 Melik, *Posavska Slovenija*, str. 270.
6 *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, str. 31.
7 *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 314.
8 Prav tam, str. 309.
9 Brilej, *Spomin na Litijo*, str. 16.
10 Umek, Plovba po Savi, str. 267.

Leseni most v Litiji (foto: Vekoslav Kramarič, last: Slovenski etnografski muzej).

Za avstrijski del habsburške monarhije je bil v dvajsetih letih 19. stoletja za potrebe izračunavanja višine davkov iz zemljiške posesti izdelan franciscejski katastrski operat, ki dandanes predstavlja izvrsten vir za preučevanje zgodovine manjših krajev in njihovega zaledja. Osnovno popisno enoto je predstavljala katastrska občina. Po takrat opravljenih meritvah je katastrska občina Litija merila 1739 oralov 1538 kvadratnih sežnjev (1740 oralov 44 kvadratnih sežnjev),[11] na njeno, precej nenavadno obliko pa je najbolj vplival potek struge reke Save. Pravzaprav sta teren katastrske občine Litija sestavljala dva, le v malem delu stikajoča se dela, oba v obliki nekoliko deformiranih pravokotnikov. Prvi, manjši, se je raztezal od vzhoda proti zahodu, drugi, večji del, pa od severa proti jugu.[12] Sava je na tem območju predstavljala tudi mejo med ljubljansko in novomeško kresijo, torej med Gorenjsko in Dolenjsko. Savski bregovi na območju katastrske občine Litija so bili v času izdelave franciscejskega katastra porasli z gozdom, ponekod pa so se ob njeni strugi raztezali pašniki ali travniki.

Kraj Litija leži severno od Novega mesta, ki je bilo v prvi polovici 19. stoletja središče novomeške kresije. Od njega je bila oddaljena 10 1/4 milje. Na ozemlju katastrske občine Litija je trg Litija ležal v severovzhodnem delu območja tesno ob savskem bregu oz. na vzhodnem robu ravnine, ki so jo pokrivale večinoma obdelane njivske površine. Na jugu in zahodu katastrske občine je bilo nekoliko več gozda, na severu pa je območje kraja omejeval tok reke Save.[13] Sprva je trg Litija obsegal le naselje na desnem bregu Save, na levem bregu nasproti Litiji pa je stal kraj Gradec. Kraja nekdaj nista imela veliko stikov, saj ju je do leta 1852 povezoval le brod v Podkraju, njuno postopno povezovanje in končno združitev pa je omogočila šele izgradnja mostu leta 1852.[14]

Drugi pomembnejši kraj v katastrski občini Litija je bil Sv. Jurij (St. Georgen, danes Podšentjur). Kraj leži severozahodno od Litije ob strugi reke Save, v prvi polovici 19. stoletja pa ga je obdajalo nekaj ravninskih njiv in travnikov, ki so proti zahodu hitro prehajali v hribovje. Po hribih nad Savo so pretežno rasli gozdovi, med gozdne površine pa so se na gosto mešali pašniki. Popolnoma na severu območja katastrske občine Litija na okljuku Save je ležalo s treh strani z rečno strugo obdano posestvo Pogonik (tudi Poganek,[15] Poganetz), nedaleč od samega kraja Litija pa še posestvo Grbin (Gerbin). Najbolj oddaljen kraj v katastrski občini od litij-

11 Oral, tudi joh, je toliko sveta, kolikor ga lahko jarem volov zorje v enem dnevu, 3 merniki posevka je 1600 kvadratnih sežnjev (ali klafter) oz. 57,55 a; glej Kuret, *Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848*, str. 50. V pričujočem primeru je to približno 1001,66 ha 5532,1 m^2 (1002,24 ha 158,27 m^2), številka v oklepaju pa je vrednost dodatno opravljenih meritev.

12 SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

13 SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

14 Brilej, *Spomin na Litijo*, str. 44 in 96.

15 Golec, Dolenjsko Zasavje nekdaj, 2. del, str. 32; glej tudi Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, str. 369.

skega trga ni bil oddaljen več kot pol ure, nekoliko bolj je bil od Litije odmaknjen le kraj Sv. Jurij (Podšentjur).[16]

Podnebje tod so opisovalci razmer zaradi vplivov Save in velikih gozdnih površin v bližini označili kot vlažno, niso pa pozabili omeniti tudi, da je verjetno visoka vlaga vzrok za pogosto meglo, ki na vegetacijo sicer ni vplivala preveč dobro, čeprav je tudi zavirala ni preveč.

V civilnih in policijskih zadevah je tukajšnje območje sodilo pod upravo okrajne gosposke Stična, cerkveno upravno pa je nad prebivalci območja katastrske občine Litija bdela župnija sv. Martina (Šmartno). Šole v Litiji v prvi polovici 19. stoletja še niso imeli.[17] Veliko daljšo tradicijo šolstva je na širšem območju Litije imelo bližnje Šmartno, kjer je šola pod okriljem stiških menihov izpričana že v 17. stoletju.[18] Po opažanjih zapisovalcev razmer na območju katastrske občine Litija ni bilo nobenih posebnosti ali znamenitosti, prav tako pa niso opazili kakršnihkoli spomenikov ali drugih zgodovinskih pomnikov.[19]

Na severu je ozemlje katastrske občine Litija mejilo na strugo reke Save, proti vzhodu na katastrsko občino Jablanica, proti jugu na katastrsko občino Šmartno in Sv. Anton in proti zahodu na katastrsko občino Kresnice v okraju Višnja Gora. Po podatkih popisa iz leta 1830 je na območju katastrske občine Litija živelo:

	moški	ženske	hiše	stanovanja
trg Litija	148	174	48	65
Sv. Jurij	153	132	38	53
skupaj	301	306	86	118

Skupaj je v katastrski občini v času izdelave franciscejskega katastra živelo 607 ljudi. Samo s kmetovanjem se je preživljalo 86 družin, s kmetovanjem in obrtjo pa 32 družin. Od obrtnikov je na območju katastrske občine Litija oblačila šival en krojač, klobuke en klobučar, čevlje pa je izdeloval en čevljar. Žito so mleli trije mlinarji, meso je predeloval in prodajal en mesar. Sava je bila v času izdelave franciscejskega katastra še plovna in je predstavljala eno pomembnejših prometnih žil, zaradi česar so se v krajih ob njeni strugi razvile tudi nekatere obrti, ki jih v drugih podeželskih trgih v prvi polovici 19. stoletja ni bilo najti. Na obravnavanem območju je tako deloval še en mizar, enajst čolnarjev (ali tudi rečnih mornarjev), trije vrvarji in 10 gostilničarjev.[20] Vrvarji so pletli zelo močne vrvi iz t. i. laške konoplje, ki so jo kupovali od pridelovalcev na Vačah, semenj, kjer so jo prodajali, pa so imenovali »prediv dan«. Semenj se je odvijal vsako leto pred sv. Andrejem (30. november).

Del obrtnikov se je na Litijskem naselil vsekakor zaradi dokaj gostega rečnega prometa, saj podatki za leto 1813 navajajo, da se je dnevno v litijskem rečnem pristanišču ustavilo 20 do 25 ladij.[21] Poleg običajnih mizarjev in tesarjev so zato v Litiji delali tudi različni ladijski mojstri. V Litiji so ladje predvsem tesali, pa tudi popravljali. Vzdolž reke so rečne ladje delali tudi v nekaterih drugih krajih, npr. v Klečah, Lazah, Poljanah pri Kresnicah, v Krškem in drugod. Tipi plovil in način plovbe so se običajno prilagajali posebnostim posamezne reke in vrsti robe (npr. les), kar je pomenilo, da so bile med rekami lahko precejšnje razlike.[22] V Litiji so lahko ladjarji kupovali tudi razno orodje in opremo za ladje.[23]

Kljub temu da je bila Litija trg, se življenje njenih prebivalcev ni veliko razlikovalo od življenja kmečkega prebivalstva v njeni okolici. Podobno kot v drugih manjših lokalnih središčih je bila samooskrba še vedno glavni namen pridelave,[24] saj ukvarjanje z obrtjo, trgovino ali gostinstvom samo po sebi ljudem še ni prinašalo dovolj dohodkov, da bi se lahko posvetili samo obrtni dejavnosti. Zato je vsak obrtnik v kraju moral obdelovati manjšo ali večjo njivo ter rediti nekaj živine, da je lahko preživel sebe in svojo družino. Najbolj nas o tem prepriča pogled v zapisnik stavbnih zemljišč, ki navaja, da je ob skoraj vsaki hiši v trgu stalo še gospodarsko poslopje, ki je služilo za obdelavo in spravilo pridelkov, za večino tržanov pa je vpisan kmečki status. Poleg tega so imeli nekateri od tržanov v posesti več stanovanjskih hiš, ki so jih oddajali najemnikom.

Prebivalci na Litijskem so se v prvi polovici 19. stoletja v glavnem prehranjevali z zelenjavo, zeljem, krompirjem, repo, fižolom, proseno kašo in ajdo. Pekli so mešan kruh, ki so ga mesili iz ajdove, ječmenove in nekaj koruzne moke. Meso je bilo na njihovih mizah le ob večjih praznikih in drugih posebnih priložnostih. Običajno je kmečka družina svojo kmetijo obdelovala sama, na večjih kmečkih posestvih pa so poleg domače družine delali v povprečju še po en hlapec in dve dekli.

16 SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.
17 SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.
18 Damjan, *Litijsko šolstvo skozi čas*, str. 19.
19 SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.
20 SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.
21 Godec, 850 let Litije, str. 546.
22 Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 151.
23 Godec, 850 let Litije, str. 546.
24 Bäck, Hermagor, str. 58.

Seznam lastnikov stavb v Litiji[25]

ime lastnika	status	kraj in hišna številka bivanja	vrsta poslopja
Dobrauz Anton	kmet	Litija 1	stanovanjska zgradba
Primaschitsch Georg	kmet	Litija 2	stanovanjska zgradba
Zhernizh Mathias	kajžar	Litija 3	stanovanjska zgradba
Zhernitz Mathias	kmet	Litija 3	stanovanjska zgradba
Domian Michael	kmet	Litija 4	gospodarsko poslopje
"	"	"	stanovanjska zgradba
Tiz(tsch)ar Matheus	kmet	Litija 5	stanovanjska zgradba in gospodarsko poslopje
Sallar Anton	kmet	Litija 6	stanovanjska zgradba
"	"	"	gospodarsko poslopje
Paulin Georg	kmet	Litija 7	stanovanjska zgradba
Lekovitz Nicolaus	kmet	Litija 8	gospodarsko poslopje
"	"	"	stanovanjska zgradba
Urbais Franz	kmet	Litija 9	stanovanjska zgradba
Urbais Franz	kmet	Litija 9	gospodarsko poslopje
Mandel Kaspar	kmet	Litija 10	stanovanjska stavba
"	"	"	"
Pogatschnig Maria	kmetica	Litija 12	stanovanjska zgradba
Schega Anton	kmet	Litija 13	stanovanjska zgradba in gospodarsko poslopje z dvoriščem
Schega Anton	kmet	Litija 13	gospodarsko poslopje
Repina Kasper	kmet	Litija 14	stanovanjska zgradba
"	"	"	gospodarsko poslopje
"	"	"	gospodarsko poslopje
Mikilitz Joseph	kmet	Litija 16	stanovanjska zgradba
Schegsch Georg	kmet	Litija 17	stanovanjska zgradba
"	"	"	stanovanjska zgradba in gospodarsko poslopje
Kovatsch Franz	kmet	Litija 18	stanovanjska stavba z dvoriščem
Schega Johan	kmet	Litija 21	gospodarsko poslopje in stanovanjska stavba z dvoriščem
Penne Johan	kmet	Litija 22	stanovanjska stavba in gospodarsko poslopje z dvoriščem
"	"	"	gospodarsko poslopje
Sharambosky Vinzenz	vrvar/kmet	Litija 23	stanovanjska stavba
Kobler Johann	kmet	Litija 23	stanovanjska zgradba
Szarambosky Vinzenz	vrvar	Litija 23	stanovanjska zgradba z dvoriščem
Kobler Franz	kmet	Litija 26	stanovanjska stavba in gospodarsko poslopje z dvoriščem
Koblar Franc	kmet	Litija 26	stanovanjska stavba z gospodarskim poslopjem in dvorišče
Koblar Johan	kmet	Litija 27	stanovanjska stavba
cerkev sv. Nikolaja			cerkev s pokopališkim prostorom
Rauneker Urban	najemnik	Litija 28	gospodarsko poslopje
"	"	"	stanovanjska stavba
Raunekar Urban	?[26]	Litija 28	stanovanjska zgradba z dvoriščem
Raunekar Urban	kmet	Litija 28	stanovanjska zgradba
"	"	"	"
mežnarija		Litija 29	stanovanjska stavba
Obressa Michael	kmet	Litija 30	stanovanjska stavba z dvoriščem

25 SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, protokol stavbnih zemljišč, nepaginirano.
26 V evidenci stavbnih zemljišč je njegov poklic težko prebrati, v abecednem seznam lastnikov zemljiških parcel v katastrski občini Litija pa je njegov status kmet.

Writz Joseph	kmet	Litija 33	stanovanjska stavba z dvoriščem
Zherne Anton	kmet	Litija 35	gospodarsko poslopje in stanovanjska stavba
Prapretnig Michael	kmet	Litija 36	gospodarsko poslopje in stanovanjska stavba z dvoriščem
Schega Martin	najemnik[27]	Litija 37	gospodarsko poslopje
"	kmet	"	gospodarsko poslopje in stanovanjska stavba
Schega Martin	kmet	Litija 37	gospodarsko poslopje z dvoriščem
Schega Martin	kmet	Litija 37	stanovanjska stavba z dvoriščem
Klantschar Joseph	kmet	Litija 40	gospodarsko poslopje in stanovanjska stavba
Roth Johann	posestnik	Litija 41	stanovanjska stavba
"	"	"	gospodarsko poslopje z dvoriščem
"	"	"	stanovanjska stavba in gospodarsko poslopje

V času popisa so od živine v katastrski občini Litija redili 11 konj, 70 volov, 66 krav, 50 telet in 120 prašičev. Konje in prašiče so večinoma kupovali na Hrvaškem, medtem ko so govedo v glavnem vzrejali sami, zato je bilo običajne domače pasme. Z izjemo prašičev so domačo živino poleti pasli na pašnikih in po gozdovih, po košnji in žetvi pa tudi na travnikih in njivah (strniščna paša). Konje so uporabljali za pomoč pri najtežjih kmečkih opravilih, zato so jih običajno bolje krmili.[28] Poleg trave ali sena so jim dodajali še oves in včasih travi primešali druga žita. Litijani so konje vpregali tudi pri vleki čolnov, brodov in manjših ladij, ki so plule po Savi proti toku in iz južnih krajev, predvsem iz Hrvaške, prevažale trgovsko blago.[29] Kravam in teletom so včasih pokladali svežo deteljo. Pozimi so konje, vole in krave krmili s senom in otavo ter kdaj pa kdaj z deteljo, ko pa je tega začelo zmanjkovati, so živini v jasli polagali tudi slamo. Prašiče so krmili s krompirjem, rumeno repo in ostalimi zelenjavnimi odpadki. Običajno so jih dobro poredili (zmastili) in nato zaklali, meso porabili za hrano, maščobo pa za mast, največkrat za domače potrebe.

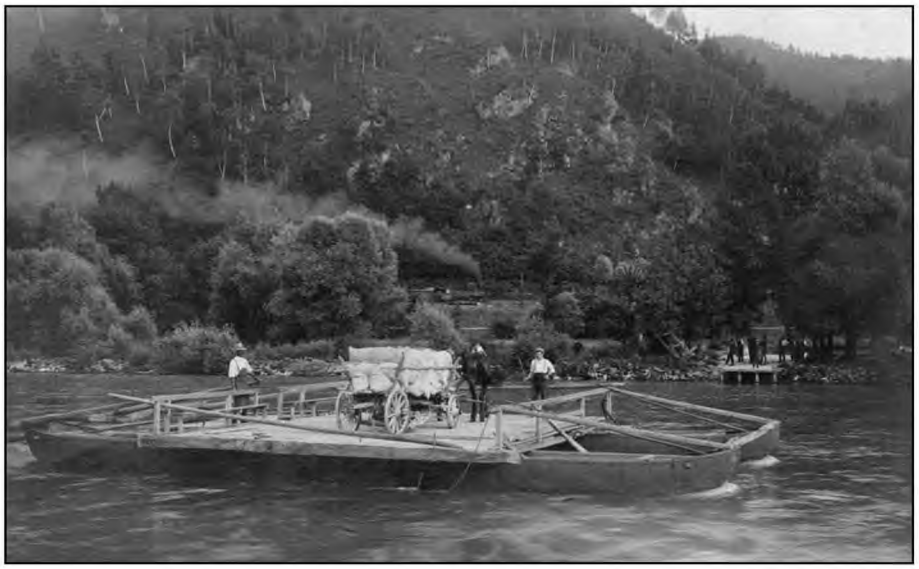
S konji in voli so si kmetje pomagali pri poljskih opravilih, konje pa so poleg tega uporabljali tudi za različne, predvsem krajše prevoze oseb in blaga. Z lastno ali najeto vprego so se vozili do ne prav oddaljenega Trebnjega in do glavne komercialne ceste Dunaj–Trst. Cesta, ki je Litijo povezovala z glavno komercialno cesto iz Ljubljane, je sekala območje katastrske občine v smeri od juga proti severu ter je bila vedno dobro vzdrževana, medtem ko so za ostale poljske poti slabše skrbeli.

Krave so tukajšnji prebivalci redili za pridobivanje mleka, ki so ga včasih vsega porabili doma, včasih pa so ga del predelali v maslo in ga prodali. Za rejo primerna teleta so puščali neprivezana in prosta, tiste živali, ki jih doma niso potrebovali, pa so prodajali mesarjem za zakol.

Vole, ki niso mogli več opravljati dela na poljih in pomagati pri vleki, ter krave, ki niso več dajale mleka, so nekaj časa bolje krmili, nato pa prodali živinskim trgovcem. Na večjih posestvih so imeli v povprečju po dva konja ali štiri vole, dve ali tri krave, eno ali dve teleti in po dva prašiča. Perutnine niso veliko redili, večinoma je je bilo pri hiši le za domače potrebe, pa tudi s čebelarstvom se tukaj ni nihče ukvarjal.[30]

Sava teče ob severni meji katastrske občine od zahoda proti vzhodu. Brodarstvo po Savi je bilo močno razvito že v rimskih časih, pa tudi kasneje je imela plovba po Savi velik pomen za prebivalstvo ob rečni strugi. Ljudje so se za naklonjenost savskih voda najprej poklanjali rimskemu bogu Savusu, v srednjem veku pa so več krščanskih cerkva ob njenem toku posvetili sv. Miklavžu, zavetniku brodarjev, čolnarjev in ribičev. Brodarstvo na Savi se je še okrepilo v času hitrega razvoja tržaškega pristanišča, saj je po glavni vodni prometni poti z juga proti Trstu potovalo žito, vino, hrastovi hlodi za ladjedelništvo ter drugo trgovsko blago. Od hrvaške meje do Zaloga je bilo 14 postaj, od katerih so bile na območju Litije postaje Ponoviče, Litija, Št. Jurij, Poganek in Apnenec pri Ribčah. Vožnja po Savi navzdol je bila samo na videz lažja kakor po toku navzgor, ker je bila nevarnejša, zato so bili tudi tovori manjši. Navzgor je bilo treba ladje vleči z živino vse od Siska do Zaloga. Na najtežjih, ponekod skoraj nedostopnih mestih so morali to delo opraviti ljudje.[31] Imenovali so jih »*vlačugarji*«, ob savskem bregu pa je bila za dostop do obrežja vdelana ozka steza. Po letu 1840 so smeli za vleko rečnih plovil uporabljati tudi živinsko vprego.[32] V času, ko so za vleko čolnov in ladij po Savi začeli namesto človeških rok uporabljati tudi vlečne konje in vole, so nekdaj za ljudi predvidene ozke poti morali razširiti

27 V zapisniku stavbnih zemljišč je označen kot najemnik, v abecednem seznamu lastnikov zemljiških parcel pa kot kmet.
28 SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.
29 Godec, 850 let Litije, str. 545, 546.
30 SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.
31 Godec, 850 let Litije, str. 545, 546.
32 *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 314.

Brod na Savi (foto: Fran Vesel, last: Slovenski etnografski muzej).

na račun bližnjih zemljišč, česar njihovi lastniki niso vedno z navdušenjem sprejemali. Marsikdo se je po pravico odpravil celo po pravni poti, Anton Vertačnik (Vertatschnig) pa je leta 1847 svojega soseda prijavil v prvi vrsti zaradi opravljanja nedovoljene dejavnosti, pa tudi, ker mu je z vleko ladij s pomočjo živine uničeval zemljišče: »... *a. daß Josef Soraitsch von Breg beim Schiffzuge die Grundstücke des Vertatschnig durch den Viehtrieb verderbe*, ...«.[33] In čeprav so lastniki po njih še vedno lahko pasli živino, rastje na teh zemljiščih ni smelo biti višje od 3 čevljev, da ne bi oviralo prometa.[34] Pri Renkah so zaradi neprehodnega terena ob strugi v skale zabijali tramove in jih pokrili z deskami ter tako napravili zasilno pot za vleko ladij proti toku reke. Delo, ki je bilo že v običajnih razmerah težko in nevarno, je postalo še težje ob preveliki vodi, pa tudi sušna obdobja so bila ovira za prevažanje tovorov po vodi. Pozimi je promet oviral led ob robu struge, v hudih zimah pa je led celo plaval po vodi sredi reke. Takrat so morali brodarji poiskati najbližje pristanišče ali zavetje ter počakati na ugodnejše plovne razmere. Od savskega brodarstva so zaslužili del sredstev za svoje življenje brodniki in njihovi hlapci, tisti, ki so opravljali »vlečno službo«, pa tudi tisti, ki so v krajih ob vodni poti postregli s hrano in pijačo. Posredno je brodarstvo nudilo dodatni zaslužek še okoliškim voznikom z lastnimi vpregami, saj se je dostikrat primerilo, da je bilo treba tovor iz različnih vzrokov prepeljati po suhem.[35] Čolnarji oz. ladjarji so se pretovarjanju skušali čimbolj izogibati,[36] saj je prekladanje tovora po eni strani lahko dodatno poškodovalo tovor, pomenilo pa je tudi dodatne stroške in povzročalo veliko izgubo časa. Poleg naštetih koristi za lokalno prebivalstvo je prevažanje po vodi tudi tistim, ki se z brodarjenjem ali neposredno na plutje in tovorjenje po Savi vezanimi dejavnostmi niso ukvarjali, nudilo možnost prodaje lastnih proizvodov.

V Savo se pritekajoč iz katastrske občine Šmartno ob vzhodni meji območja steka potok Reka (Recca), ki je v prvi polovici 19. stoletja poganjal dva mlina (ali dva mlinska kamna). Ribnikov, jezer ali močvirij tukaj ni bilo. Ribolovna pravica na litijskem območju Save je pripadala gospostvu Višnja Gora ter nekaj manjšim svobodnim posestvom. Eno od teh je bilo tudi na okljuku Save ležeče in s treh strani z vodo obdano posestvo Pogonik (Poganitz), ki pa je imelo poleg koristi, ki jih je nudila lega neposredno ob rečnem bregu, tudi nekaj škode, saj je Sava ob svojih bregovih nasipavala pa tudi odnašala prst z zemljišč.[37]

Valvasor že leta 1689 poroča, da je imela Litija v njegovem času pravico do štirih letnih sejmov, čeprav prvi ohranjeni trški privilegij datira šele v leto 1778, ko je trški gospod Henrik grof Auersperg tržane oprostil tlake in jim dovolil prosto razpolaganje s svojo lastnino. Drugi privilegij je trg dobil leta 1833, z njim pa je cesar Franc I. Litijanom podelil pravico do petih letnih sejmov.[38] Podatek je

33 SI ARS, AS 153, šk. 2, št. 88, Prijava soseda zaradi nedovoljenih dejavnosti (23. 4. 1847): »... *a. da Josef Soraitsch z vleko ladij s pomočjo živine uničuje Vertačnikovo zemljišče* ...«.
34 Umek, Plovba po Savi, str. 239.
35 Godec, 850 let Litije, str. 545, 546.
36 Umek, Plovba po Savi, str. 248.
37 SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.
38 *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 314. V pregledanem gradivu podatka na osnovi navedene listine ni bilo mogoče preveriti.

Gostilna »Pri Fortuni« v Litiji, 1905 (last: Slovenski etnografski muzej).

Litija v začetku 20. stoletja (foto: Vekoslav Kramarič, last: Slovenski etnografski muzej).

nekoliko presenetljiv, saj franciscejski katastrski operat kot eden verodostojnejših virov za prvo polovico 19. stoletja o tem, da bi imel kraj Litija lastni sejem, ne poroča. Nenavadno pa je tudi, da sejmov ne bi imelo naselje s tržnimi pravicami, saj je bila uvedba tedenskih sejmov bistveni in večkrat tudi edini znak, ki je meščanske ali tržne naselbine gospodarsko ločil od vasi.[39] Najbližji, nekoliko večji sejem, kjer so lahko prebivalci Litije prodajali in kupovali potrebno blago, se je vsak ponedeljek odvijal v Novem mestu. Novo mesto je bilo pol milje oddaljeno od okrajne glavne ceste in tri milje od glavne komercialne ceste, obe pa sta bili vedno v dobro prevoznem stanju. Tukajšnji ljudje pa so pogosteje zahajali na sejem v Ljubljano, ki je bila oddaljena 6 ½ milje,[40] do leta 1834 pa je imela pravico do dveh tedenskih sejmov. Sejemska dneva

39 Valenčič, Ljubljanski tržni red, str. 184.

40 SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

sta bili sreda in sobota.[41] Na sejme v Ljubljani je prihajalo veliko prodajalcev iz obsavskih vasi, v glavnem pa so viške pridelkov prodajale kmetice z manjših kmetij.[42] Prodajno blago so na prodajna mesta največkrat prenašale na glavah, redkeje v rokah ali na ramenih.[43]

Pridelava na kmetijah

Kot je običajno v tukajšnjih krajih, so kmetje pridelovali največ žita, npr. pšenico, rž,[44] ječmen, proso, ajdo, oves, koruzo, ob žitih pa tudi krompir, repo in deteljo. V manjših količinah, ki niso bile posebne omembe vredne, pa so gojili tudi lan in zelje, rumeno repo in fižol. Dejansko pa vsi kmetje niso sejali vseh pridelkov.

Na travnikih je rasla sladka in ponekod mešana krma za živino, ki so jo kosili večinoma dvakrat na leto, na nekaterih travnikih pa tudi samo enkrat v letu. Travo so kosili tudi na tistih obdelovalnih zemljiških površinah, ki so bile porasle s sadnimi drevesi, med katerimi je rasla trava. Sadna drevesa so bila različnih sort, najobičajnejše pa so bile jablane, čvečke (slive) in orehi.

Kmetje so po opažanjih zapisovalcev razmer svoja zemljišča glede na naravne pogoje skrbno obdelovali in dobro skrbeli za posevke: »... *Das Akerland wird fleißig bearbeitet.* ...«.[45] Ker je bilo območje odprto, a tudi nekoliko zavarovano, so bili pridelki dokaj dobre kvalitete. Ko so jih pobrali, so njive pognojili in jih pripravili za naslednjo setev. Travnikov razen izjemoma niso gnojili, prav tako pa jih niso posebej zalivali. Vendar so vsako leto zgodaj poleti očistili, pregrabili in poravnali krtine po travnati površini. Travniške parcele, na katerih so rasla tudi sadna drevesa, so se običajno raztezale okoli hiš. Ponavadi je med sadno drevje odtekala gnojnica iz hlevov, kar je po mnenju opisovalcev razmer predstavljalo lažji način gnojenja sadnega drevja.

Za pašnike in gozdove niso posebej ali dodatno skrbeli, pač pa so jih popolnoma prepuščali naravni rasti in samoobnovi.

Del kmetij na obravnavanem območju je bil majhen in ni dovoljeval reje večjega števila živine, s katero bi si lahko kmetje olajšali svoj položaj in bi lažje plačevali desetino ter ostale dajatve in obveznosti. Razdrobljena kmečka posest in premajhne kmetije so predstavljale veliko oviro na poti k izboljšanju razmer tako v tukajšnjem kmetovanju kakor v življenju tukaj živečega prebivalstva. Primerjava površin je pokazala, da so prevladovale njivske površine in gozd, manj pa je bilo travnikov, zato je včasih primanjkovalo krme za živino. Kmetje so morali zaradi tega med prvimi na tukajšnjem območju začeti sejati veliko detelje, s katero so nadomeščali pomanjkanje trave. Število glav živine in delavcev je bilo sorazmerno možnostim gospodarjenja na kmetijah.[46]

Njive so obdelovali smotrno, orali običajno s preprostimi plugi, ki so delali eno brazdo, medtem ko so bile brane, s katerimi so po oranju prebranali njive, že v celoti železne. Obdelava zemljišč je bila zaradi kvalitete prsti ponekod lažja, drugod pa težja. Od ostalih orodij so tukaj uporabljali še srpe, kose, lopate, motike in drugo orodje, ki je bilo povsem enake konstrukcije kakor podobna orodja v okolici.

Pšenico, rž in ječmen so sejali septembra in jih nato julija ali avgusta naslednje leto poželi in pospravili. Oves, proso, koruzo in krompir so sejali in sadili v mesecu marcu. Prva dva pridelka so poželi avgusta, druga dva pa pobrali oktobra hkrati z repo, ki so jo sadili poleti. Prašno ajdo so sejali junija, julija ali celo avgusta na požeto njivo, poželi pa jeseni. Seno so kosili junija, na nekaterih travnikih pa so lahko avgusta ali septembra kosili še otavo.

Njivski pridelki so bili običajno dobre kakovosti in predvsem pšenica je ponavadi dobro obrodila. Večji del so je kmetje porabili doma, vsako leto pa je bilo tudi nekaj presežka (viška), ki so ga prodali na tedenskih sejmih v Ljubljani.[47]

Poleg pomanjkanja travnikov in pašnikov je bilo v katastrski občini Litija opaziti relativno malo sadnih dreves, to pa je bil glavni vzrok, da je tukaj dozorelo malo sadja. Lesa za kurjavo je bilo po mnenju poročevalcev v gozdovih dovolj, ob varčni porabi pa je bilo za vse prebivalce dovolj tudi gradbenega lesa.

V katastrski občini Litija je bilo 17 celih hub, katerih velikost je znašala od 7 do 9 oralov, štiri tričetrtinske hube v velikosti 3 ali 4 orale in dvanajst polovičnih hub, katerih velikost se je gibala med 2 in 3 orali. 14 je bilo četrtinskih hub, velike so bile od enega do dveh oralov, 36 ali več kot polovica lastnikov obdelovalnih zemljišč pa je bilo kočarjev, ki so posedovali od pol do tričetrt orala zemlje.

41 Valenčič, Ljubljanski tržni redi, str. 184; glej tudi Židov, *Ljubljanski živilski trg*, str. 40.
42 Židov, *Ljubljanski živilski trg*, str. 23.
43 Prav tam, str. 46.
44 V cenilnem elaboratu franciscejskega katastra je uporabljen izraz (das) Korn. Predvidevam, da so izraz v pomenu žito uporabljali kot splošno oznako za eno od najpogostejših žit v določenem okolju. V tem primeru naj bi po mnenju dr. Petra Vodopivca označeval rž, zato sem tudi sama v vseh naštevanjih različnih žit izraz (das) Korn prevedla kot rž. Dr. Vodopivcu se za informacijo najiskreneje zahvaljujem.
45 SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano: »... *Njive so skrbno obdelane.* ...«.
46 SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.
47 SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

Grad Ponoviče (foto: Aleš Gabrič).

Na območju katastrske občine sta imeli svojo posest zemljiški gospostvi Višnja Gora in Ponoviče (Ponowitsch), imenja Grbin (Gerbin, Gerben), Thurnau[48] in Štanga (Stangen), posest Pogonik (tudi Poganek, Poganez) in cerkev sv. Jurija. Žitna desetina je pripadala državnemu gospostvu Stična (Staatsherrschaft Sittich), pravico lova v katastrski občini Litija pa so smeli uživati gospostvo Slatnik (Slateneg) ter imenji Črni Potok (Schwarzenbach) in Grmače (Grünhof) skupaj.[49]

Na območju katastrske občine Litija sta stala enonadstropna gradova Pogonik (Poganek) in Grbin (Gerbin), enonadstropnih pa je bilo tudi več stanovanjskih hiš, ki so stale v trgu Litija. Bile so zidane iz lomljenega kamna, pokrite pa s skodlami. Ostale stavbe in gospodarska poslopja v Litiji so bile v srednje dobrem stanju, delno so bile zidane in delno lesene, za strešno kritino pa so uporabljali slamo. Protipožarno je bilo zavarovanih 13 stanovanjskih stavb in 20 gospodarskih poslopij, kar je v primerjavi z nekaterimi drugimi kraji precej, posredno pa se iz števila zavarovanih poslopij izkazuje tudi takratni življenjski standard tukajšnjega prebivalstva. Kakor v drugih krajih so se tudi prebivalci Litije od ognja čutili posebej ogrožene, saj so bile nekatere hiše zgrajene neustrezno in iz hitro gorljivega lesa. Poleg tega so po opažanju sokrajanov nekateri prebivalci z ognjem še nemarno ravnali: »... *daß in dem Dorfe St. Martin und dem Markte Littay die meisten Häuser feuergefährlich gebaut sind, und daß die Insassen durchgehends mit Feuer sehr unvorsichtig umgehen.* ...«.[50] Dodatne skrbi zaradi požarne ogroženosti ljudi in premoženja je povzročala navada, nevarna zlasti za strnjena naselja, da so na predvečer in v nočeh pred velikimi prazniki vsi, tudi še tako revni prebivalci v lesenih kajžah, streljali v bližini hiš: »... *in diesem Bezirke der in der Volks- und Landessitte tief eingewurzelte Unfug bestehe, daß an den Vorabenden und in den Nächten vor den hohen Festtagen ganz in der Nähe der Häuser, ja sogar selbst aus dem schlechtesten hölzernen Keuschen herausgeschossen werde.* ...«.[51]

48 Smoletova navaja dve zemljiški gospostvi, ki sta se pojavljali z imenom Thurnau, pri Ljubljani in pri Podpeči. Iz zapisov v cenilnem elaboratu za katastrsko občino Litija natančnejša označba gospostva ni vidna, Golec pa v svojem članku navaja Turn pri Ljubljani. Dr. Miha Preinfalk me je ob moji dilemi prijazno opozoril, da v ZAL-u pod signaturo SI ZAL LIT 35, Zbirka listin Litija, Listina 1779, maj 10, hranijo listino, ki dokazuje lastništvo Codellijev, lastnikov Turna pri Ljubljani, tudi za nekatera zemljišča v okolici Litije. Listino je transkribirala Barbara Žabota. Tudi njima obema sem za informacijo iskreno hvaležna.

49 SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

50 SI ARS, AS 153, šk. 1, št. 65: »... *so hiše v vasi Šmartno in trgu Litija večinoma zgrajene tako, da so nevarne zaradi možnosti požarov, poleg tega pa mnogi prebivalci z ognjem zelo neprevidno ravnajo.* ...«.

51 SI ARS, AS 153, šk. 2, št. 99: »... *v tem okraju med ljudmi obstaja globoko zakoreninjen običaj, da zvečer in v nočeh pred velikimi prazniki v bližini hiš streljajo vsi, tudi še tako revni prebivalci iz najbornejših lesenih kajž* ...«.

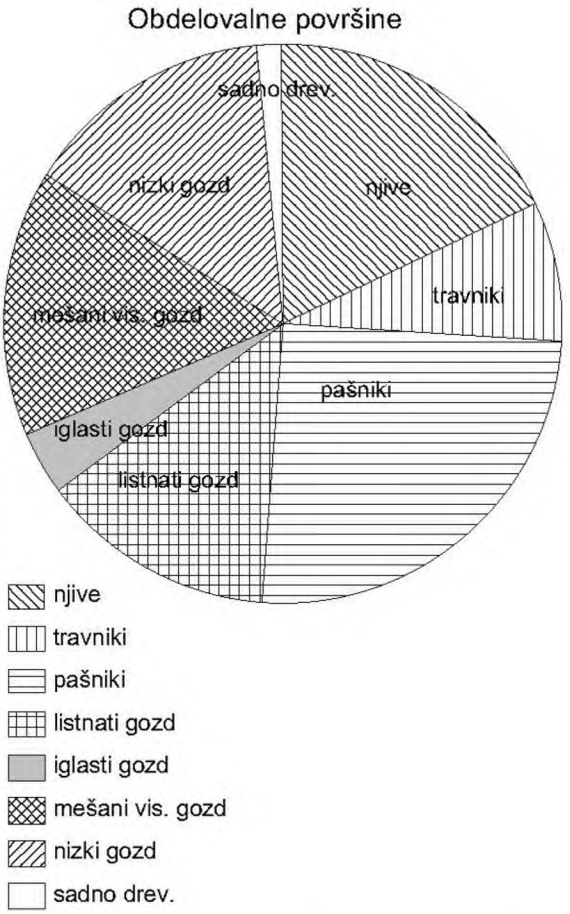
Velikost in obdelava zemljiških površin

Izdelava franciscejskega cenilnega operata prinaša tudi prvo sistematično izmero zemljiških obdelovalnih površin.

Obdelovalne površine v katastrski občini Litija (or.- oral; kv. kl.- kvadratne klaftre (kvadratni sežnji)):

	1. meritev	2. meritev
Njive	268 or. 420 kv. kl.	268 or. 403 kv. kl.
Travniki	123 or. 932 kv. kl.	129 or. 941 kv. kl.
Pašniki	372 or. 1201 kv. kl.	366 or. 301 kv. kl.
Listnati gozd	201 or. 457 kv. kl.	
Iglasti gozd	55 or. 767 kv. kl.	
Mešani visoki gozd	232 or. 992 kv. kl.	489 or. 616 kv. kl.
Nizki gozd	220 or. 1209 kv. kl.	220 or. 1209 kv. kl.
Pašniki s sadnim drevjem	20 or. 486 kv. kl.	20 or. 530 kv. kl.
skupaj	1495 or. 17 kv. kl.	1491 or. 123 kv. kl.[52]

Pregledovalci oz. odgovorni geometri s prvimi meritvami očitno niso bili preveč zadovoljni, saj so v cenilnem elaboratu navedene prve izmerjene količine pri vseh zemljiških kulturah večkrat popravljene, pri gozdu, ki so ga v prvotni meritvi celo razdelili glede na vrsto na listnati, iglasti in zreli gozd, pa so v popravljeni varianti združili in izmerili le njegovo skupno površino, ki je znašala 487 oralov 568 kvadratnih sežnjev.[53] Samo nizki gozd, ki je v takratnem času večinoma označeval še nedorasli gozd ali površine, v pretežni meri zaraščene z gostim grmičevjem, kjer so lahko okoliški prebivalci kljub precej nekvalitetnemu lesu sekali les za kurjavo, je ostal samostojna kategorija obdelovalnega zemljišča.

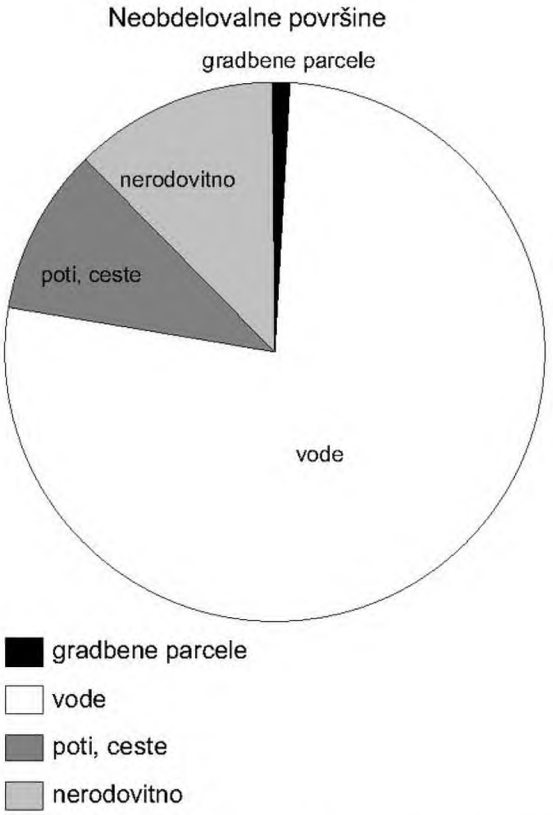
Neobdelana zemljišča so predstavljala gradbene parcele, ki jih je bilo za 3 orale 919 (879) kvadratnih sežnjev,[54] potoki in reke so zavzemali površino 186 (188) oralov 414 kvadratnih sežnjev,[55] ceste in poti 24 (25) oralov 486 (648) kvadratnih sežnjev,[56] nerodovitnih pa je bilo po takratnih meritvah 30 oralov 1553 (1347) kvadratnih sežnjev[57] zemljiške površine. Skupaj je bilo neobdelanih zemljišč 244 oralov 899 kvadratnih sežnjev.[58] V primerjavi z ostalimi zemljišči je bilo neobdelanih zemljišč malo. Velika večina le-teh je bila vodnih površin, velik del preostale neobdelane površine pa so predstavljale ceste in poti ter pozidana zemljišča.

52 SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano. V tabeli so ob 2. meritvi združene gozdne površine vpisane v rubriko mešani visoki gozd.

	1. meritev v ha	2. meritev v ha
Njive	154,51	154, 52 (154,41)
Travniki	71,19	71,19 (71,02)
Pašniki	214,70	210,93
Listnati gozd	115,94	
Iglasti gozd	31,96	
Mešani visoki gozd	232,36	281,88
Nizki gozd	134,06	134,06
Pašniki s sadnim drevjem	11,69	11,71 (11,71)
skupaj	861,12	858,86 (859,31)

53 280 ha 7475 m^2

54 prva meritev 2,06 ha, druga meritev 2,04 ha
55 prva meritev 107,3 ha, druga meritev 108,3 ha
56 prva meritev 14 ha, druga meritev 14,63 ha
57 prva meritev 17,84 ha, druga meritev 17,77 ha
58 140,88 ha; SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

Cenilci so zemljiške kulture v katastrski občini Litija ob cenitvi donosov razdelili na kakovostne razrede po naslednjem ključu: njive so bile razdeljene na štiri kakovostne razrede, travniki na tri, pašniki na dva, gozd pa so sprva razdelili na listnati ter iglasti in mešani visoki gozd. Vsaka gozdna kategorija je obsegala en kakovostni razred. Ko so kategorije gozda spremenili in ves gozd razdelili na visoki in nizki gozd, je imel visoki iglasti gozd dva razreda, nizki gozd pa en kakovostni razred. Posebno kategorijo so predstavljali travniki, porasli s sadnim drevjem. Pri delu si cenilci niso mogli pomagati z nobenimi pripomočki, kot so različne evidence, ki bi jih lahko uporabili za pomoč pri izračunu donosov in davkov, saj take evidence večinoma sploh niso obstajale ali pa so bile neuporabne.[59]

Na njivah prvega kakovostnega razreda so pridelke menjavali v petletnem kolobarju, v obhodnem času petih let pa so njivske parcele štirikrat pognojili. Prvo leto so sejali najprej ječmen, nato deteljo, naslednje leto pa na celi njivi deteljo. Tretje leto so na pognojeno njivo sejali proso, četrto leto pa prav tako na pognojeno njivo pšenico. Kot strniščni pridelek so posejali repo. Peto leto so na celo pognojeno njivo posejali koruzo. Tla njiv prve kategorije so bila sicer rodovitna, če pa so se dotikala roba struge reke Save, je bila podlaga zemljišča ponavadi ilovnata.

Setveni koledar za njive prvega kakovostnega razreda

	Glavni pridelek	Strniščni pridelek
Prvo leto	ječmen	detelja
Drugo leto	detelja	
Tretje leto	proso	
Četrto leto	pšenica	repa
Peto leto	koruza	

Na njivah drugega kakovostnega razreda se je setveni koledar ponovil po šestih letih, v katerih so njive štirikrat pognojili. Prvo leto so na pognojeno njivo posejali pšenico, po žetvi pa deteljo, drugo leto so njivo v celoti zasejali z deteljo, tretje leto so ponovno gnojili, nato pa na polovico njive posejali ječmen, na drugo polovico pa proso. Kot strniščni posevek so na polovico njive posejali ajdo. Četrto leto so spet po celi njivi sejali rž in po žetvi ajdo kot strniščni posevek. Peto leto, ko so na njivo posadili krompir, so pred setvijo ponovno gnojili, šesto leto pa so na isto njivo posejali oves. Njive drugega kakovostnega razreda so ležale večinoma še v ravnini ali na rahlo nagnjenih pobočjih, prst, ki je pokrivala njihovo površino, pa je bila globoka, ponekod nekoliko pomešana s savskimi prodniki in peskom.

Setveni koledar za njive drugega kakovostnega razreda

	Glavni pridelek	Strniščni pridelek
Prvo leto	pšenica	detelja
Drugo leto	detelja	
Tretje leto	ječmen, proso	ajda
Četrto leto	rž	ajda
Peto leto	krompir	
Šesto leto	oves	

Na njivah tretjega kakovostnega razreda so izvajali štiriletni setveni kolobar, v okviru katerega so gnojili dvakrat. Prvo leto so na pognojeno njivo sejali pšenico in kot strniščni pridelek ajdo, drugo leto pa so na celo njivo posejali oves. Tretje leto so ponovno gnojili in posadili krompir, četrto leto pa sejali oves na celo njivo. Njive tretjega kakovostnega razreda so imele od prvih dveh bolj neugodno lego, saj so večinoma ležale na strmih pobočjih, kjer je bilo zemljo težje obdelovati, prst pa je bila manj rodovitna kakor pri predhodnih dveh kakovostnih razredih. V njej je bilo pomešanega veliko kamenja in skal, podlaga pa je bila večinoma ilovnata.[60]

59 SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

60 SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

Setveni koledar za njive tretjega kakovostnega razreda

	Glavni pridelek	Strniščni pridelek
Prvo leto	pšenica	ajda
Drugo leto	oves	
Tretje leto	krompir	
Četrto leto	oves	

Najslabše so bile njive četrtega kakovostnega razreda, pokrivale pa so površino 73 oralov 1328 kvadratnih sežnjev[61] na 149 zemljiških parcelah, od katerih je bila vzorčna parcela št. 313.

S strniščno pridelavo se nikjer niso posebej ukvarjali, pač pa so kot soprodukte oz. dodatne pridelke na vseh ustreznih njivah gojili zelje (okoli 75 kosov), lan (4 cente), korenje (40 mernikov) in fižol (35 mernikov). V primerjavi z osnovnim pridelkom od dodatnih pridelkov ni bilo posebnih dobičkov, slamo, ki so jo pridelali s sejanjem žit, pa so porabili na kmetijah, npr. kot strešno kritino, večino pa so pozimi, v času pomanjkanja druge krme, pokladali živini. Na strniščih so včasih še pasli živino.[62]

Travniki prvega kakovostnega razreda so v tej katastrski občini pokrivali površino 11 oralov 905 (990) kvadratnih sežnjev[63] na 14 (15) parcelah, od katerih je bila vzorčna parcela št. 957 v velikosti 2 orala 431 kvadratne sežnje.[64] Tovrstne travnike so kmetje gnojili in tudi namakali, sladko travo pa so na njih lahko kosili dvakrat v letu. Jeseni je na njih zraslo travo še popasla živina. Čisti povprečni donos na enem spodnjeavstrijskem oralu je letno znašal 20 stotov[65] sladkega sena in 10 stotov otave. Travniki so ležali delno v ravnini in delno po položnejših delih vzpetin nad dolino. Prst travnikov je bila ponekod globlja, drugod plitvejša, zemljina pa se je po različnih površinah lahko precej razlikovala, saj je bilo na nekaterih zemljiščih v njej nekoliko več peska, drugod pa je bila bolj ilovnata.

Travniki drugega kakovostnega razreda so ležali delno v ravnini, delno pa na položnejših pobočjih ali nekateri celo v kotanjah (poglobitvah). Kvaliteto njihovega donosa je zniževala voda, ki se je v obliki močvirnatih mlak zadrževala na njihovi površini, čeprav sta bila sestoj prsti in njena podlaga podobna kakor pri travnikih prvega kakovostnega razreda. Tudi na travnikih drugega kakovostnega razreda so travo kosili dvakrat, običajno pa na njih po drugi košnji ni zraslo dovolj trave, da bi jo živina v jeseni še lahko popasla. Povprečen donos teh travnikov na enem spodnjeavstrijskem oralu je bil 16 stotov sena in 8 stotov otave.

Travniki tretjega kakovostnega razreda so zavzemali površino bolj ali manj strmih pobočij hribov, na prsti, pomešani s peskom in kamenjem, pa je rasla sladka trava, ki so jo kosili le enkrat letno. Jesenska paša živine na njih ni bila možna, saj se po košnji trava ni več uspela dovolj obrasti. Na enem spodnjeavstrijskem oralu travnika tretjega kakovostnega razreda so letno v povprečju nakosili 7 stotov sladkega sena. Dodatne rabe na travnikih ni bilo.[66]

Pašniki prvega kakovostnega razreda so ponekod ležali na ravnem terenu, mnogo več pa jih je bilo po hribovju na precej strmih pobočjih. Pretežno ilovnata prst je bila močno pomešana s peskom in kamenjem, zato je bila trava, ki je rasla na travnikih, sicer sladka, vendar pičla (redka, borna). Količino donosa pašnikov je bilo težko ugotavljati, saj so kmetje na njih ves čas pasli živino. Cenilci so zato donos ocenili v višini polovice donosa travnikov tretjega kakovostnega razreda. Po mnenju ocenjevalcev je na takih pašnikih na površini enega spodnjeavstrijskega orala zraslo za 4 stote sladkega sena.

Pašniške površine drugega kakovostnega razreda so pokrivale strma pobočja, na katerih je poleg trave raslo še vsakovrstno grmičevje. Prst na teh zemljiščih je bila ilovnata, pomešana s peskom in kamenjem, kljub neugodni legi in siromašni prsti pa je tod rasla, čeprav borna, sladka trava. Njihov donos so ocenjevalci ocenili na 2 stota na površini enega spodnjeavstrijskega orala, kar je pomenilo ¼ donosa travnika tretjega kakovostnega razreda. Višino donosa so preračunali po ceni 30 krajcarjev za en stot in izračunali donos 1 goldinarja na leto.

Gozd so ocenjevalci razdelili v tri razrede. Kakršnih koli zapisov dotedanjega gospodarjenja in urejanja gozdov zapisovalci razmer, ki bi jim pri delu lahko bili v pomoč, niso našli. Najprej so opisali visoki gozd z listnatim drevjem, razvrstili pa so ga v en kakovostni razred. V gozdnem sestoju je prevladovala rdeča bukev, ki so jo kmetje sekali predvsem za kurjavo in kot t. i. delovni les (Werkholz) za različne potrebe v svojem gospodinjstvu in pri gospodarjenju na kmetijah. Dobo obraščanja gozda so ocenili na 80 let. Ker tudi od občine določeni predstavniki za zapisnik niso mogli podati ustrezno izpolnjenih obrazcev in podatkov, je komisija sklenila, da bo delala samo po metodi primerjave. V osnovni izračun so ocenjevalci vključili tudi dodatno rabo gozdnih površin. V gozdovih so praviloma sekali 30 palcev dolge cepanice, po nekaj letih pa so skoraj izsekan gozd požgali in nato pustili, da se je sam spet obrasel. Prst, na kateri je rasel tovrstni gozd, je bila precej humozna, vendar je

61 42,53 ha
62 SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.
63 prva meritev 6,66 ha, druga meritev 6,69 ha
64 1,3 ha
65 1 cent= 100 funtov= 56 kg; glej Holz, Prometne razmere v Beli krajini, str. 776.
66 SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

Savski breg pri Litiji danes (foto: Aleš Gabrič).

bilo v zemljino primešanega veliko kamenja, v prsti gozdov v dolini pa je bilo kamenje predvsem apnenčasto. Ocenjevalci so ugotovili, da je bil tukajšnji gozd v času zbiranja podatkov za vnos v evidenco katastrskega elaborata sicer že precej obraščen, kljub temu pa se je ponekod še kazalo devastiranje, ki so ga uporabniki povzročali s sekanjem lesa in pašo živine v gozdu. Njegov donos so ocenili na 1,25 sežnja lesa na enem oralu zemljišča.

Kot dodatno rabo je cenilni elaborat za gozdove v katastrski občini Litija navajal grabljenje listja, ki so ga kmetje potrebovali za nastiljanje živini. Listje so tukajšnji prebivalci v gozdovih grabili skozi vse leto, bolj občasno, vendar v periodičnih intervalih, pa so v gozdove prignali živino na pašo.[67]

Nizki gozd je bil prav tako razvrščen le v en kakovostni razred. Gozdni sestoj je bil mešan, pol je bilo rdeče bukve, polovico sestoja pa so predstavljale breze. Kakor so bili vajeni tukajšnji prebivalci, so vejevje v teh gozdovih razsekali na drobne kose, drobir pa so nato porabili za nastilj živini v hlevih. Večje in močnejše drevje so porabili za domače potrebe, redke viške pa so tudi prodali. Doba obrasti nizkega gozda je bila ocenjena na 10 let. Tudi za te gozdne površine, ki so bile zaradi škodljive paše živine zelo uničene, voljeni zastopniki občine niso mogli podati ustrezno izpolnjenih obrazcev s podatki, s katerimi bi si ocenjevalci razmer lahko pomagali pri izračunavanju letnih donosov, zato so njihov letni donos ocenili na ¾ ali 0,75 sežnja lesa na enem oralu z gozdom druge kategorije poraslega zemljišča. Nizki gozd je rasel na praviloma zelo pusti (in s hranilnimi snovmi revni) ilovnati zemljini, pomešani s kamenjem, predvsem v severnem in severovzhodnem delu katastrske občine pa so bile gozdne parcele na precej strmih pobočjih, katerih podlago so v glavnem predstavljale skale.

Ocenjevalci so opazili, da prebivalci z gozdom niso znali ravnati, saj je bila starost lesnega sestoja zelo raznolika, od prav starih dreves do veliko mladja: »... *Äusserst regellos behandelte, daher auch Holzbestände von sehr verschiedenen Alter.*« ....[68] Poleg paše živine v teh gozdovih ni bilo nobene druge dodatne rabe.

Travniki s sadnim drevjem (sadovnjaki) so v katastrski občini Litija pokrivali površino 20 oralov 486 (336) kvadratnih sežnjev,[69] ki je bila razdeljena na 66 parcel. Po mnenju ocenjevalcev je bilo treba tovrstna zemljišča ocenjevati po delih in so ¾ površine travnika/sadovnjaka ocenili kot travnik prvega kakovostnega razreda, ¼ površine parcele pa kot sadni vrt. Letni donos travnika/sadovnjaka so nato ovrednotili na 15 centov sena in 7 centov otave, donos sadnega drevja pa so enačili z donosom njive prvega kakovostnega razreda. Travniki/sadovnjaki so ležali na površinah delno na ravnini, nekateri pa so bili tudi na položnejših vzpetinah, kjer je bila

67 SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

68 SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano: »... *skrajno nepravilno obravnavan, zato je bil tudi lesni sestoj zelo različnih starosti ...*«.

69 prva meritev 11,69 ha, druga meritev 11,64 ha

tudi zemljina nekoliko slabša. Dodatne rabe na teh obdelovalnih površinah ni bilo.[70]

Ko je bila sredi 19. stoletja mimo Litije zgrajena železnica od Dunaja proti morju, je rečno brodarstvo postopoma izumrlo, odmrle pa so tudi nekatere obrti, ozko vezane na nekdanjo dejavnost. Veliko število tujcev, Italijanov, Čehov, Hrvatov itd., ki so prišli v Litijo kot delavci pri gradnji železnice, je v trg in njegov miren življenjski ritem vnašalo občutke nelagodja, nemir, bojazen pred širjenjem nalezljivih bolezni[71] in povzročalo težave.[72] Dohodki, ki so v kraj pritekali zaradi lege ob bregu reke Save, so presahnili, prebivalci pa so morali najti način preživetja z železnico in možnostmi, ki so ji prinašali železni tiri.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
SI ARS, AS 153, Trg Litija
SI ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, k. o. Litija N 142, zapisnik stavbnih zemljišč, abecedni seznam lastnikov, cenilni elaborat.

LITERATURA

Bäck, Roland: Hermagor – ein »peripheres Zentrum« Kärntens. Die Geschichte der Marktsiedlung vom Hochmittelalter bis 1850. *Stadtgemeinde Hermagor-Presseggersee. Geschichte-Kultur-Natur* (ur. Heidematie Rogy). Forschung und Kunst 38, Klagenfurt a. W., 2010, str. 49–61.

Brilej, Martin: *Spomin na Litijo: Litija in okoliški kraji na starih razglednicah: ob 850-letnici prve omembe Litije v pisnih virih.* Litija : Villa Litta klub – fondacija, 1995.

Damjan, Eli: *Litijsko šolstvo skozi čas.* Litija : Osnovna šola, 2000.

Godec, Ivan: 850 let Litije. *Rast*, l. VI, št. 7/8 (XII. 1995), str. 543–548.

Golec, Boris: Litija. *Enciklopedija Slovenije*, zv. 6, Krek-Marij. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1992, str. 212.

Golec, Boris: Dolenjsko Zasavje nekdaj: Svet od Litije do Radeč pred 162 leti. *Zasavc*, l. 5, 1995, št. 5–8.

Holz, Eva: Prometne razmere v Beli krajini od sredine 18. stoletja do prve svetovne vojne. *Kronika*, 58, 2010, str. 775–792.

Krajevni leksikon Dravske banovine. Krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev Dravske banovine. Ljubljana : Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine, 1937.

Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek: cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem.* Ljubljana : ZRC SAZU, Založba ZRC, 1998 (Zbirka ZRC; 20).

Kuret, Niko: *Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848: topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1818) in Georga Götha (1842).* Prvi del, 1. snopič. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1985.

Melik, Anton: *Posavska Slovenija.* V Ljubljani : Slovenska Matica, 1959.

Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787, Opisi, 2. zvezek (ur. Vincenc Rajšp, transliteracija Majda Ficko). Ljubljana : ZRC SAZU, Arhiv RS, 1996.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem.* Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1982.

Umek, Ema: Plovba po Savi v 18. stoletju. *Zgodovinski časopis*, 40, 1986, št. 3, str. 233–268.

Valenčič, Vlado: Ljubljanski tržni redi in prepoved kupčevanja. *Kronika*, l. 12, 1964, str. 184–193.

Židov, Nena: *Ljubljanski živilski trg: odsev prostora in časa (1920–1940).* Ljubljana : Viharnik : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.

SUMMARY

Litija and the broader Litija area in the first half of the 19th century

The Litija settlement emerged at the arc of the greatest bend made by the Sava River in the entire Posavje Mountain range. The old centre of the area was in the nearby Šmartno, whereas Litija took advantage of its position on the Sava River bank and experienced rapid development. Apart from the mining industry, the Litija area and its development were strongly influenced by the Sava River navigation with ferries crossing at several points in the vicinity of Litija. River transport was also of crucial importance for Litija's numerous handicrafts and industries that were less typical of a small market with predominantly rural hinterlands, such

70 SI ARS, AS 176, k. o. Litija N 142, cenilni elaborat, nepaginirano.

71 SI ARS, AS 153, šk. 1, št. 43, Opozorila glede morebitnega prenašanja bolezni po graditeljih železnice ob Savi.

72 SI ARS, AS 153, šk. 1, št. 12, Glavna občina Litija-Šmartno-Korespondenca, Ilirski gubernij 1846.

as rope-making, shipbuilding, textile printing, hospitality industry and commerce. The vicinity of the Sava River also contributed to the influx of people, with Litija positioned on a stretch along the river that was settled by a considerable number of river navigators and ferrymen, respectively.

In the first half of the 19th century the Sava River was the main transport route connecting markets to the north and south of Litija. From the fourteen stations lined between the Croatian border and Zalog, Ponoviče, Litija, Št. Jurij, Poganek and Apnenec pri Ribčah situated in the broader Litija area. The Sava navigation provided ferrymen, their hired men, »tow servicemen«, as well as those who served food and drink along the river route with partial sustenance. The river also proved lucrative for nearby horse-cart drivers, as the freight often had to be transported on land.

In the first half of the 19th century the cadastral municipality of Litija counted altogether 607 inhabitants. Eighty-six families engaged exclusively in agriculture and thirty-two families engaged in agriculture and handicrafts. Even though Litija was a market town in the first half of the 19th century, the life of its inhabitants did not considerably differ from that of the population in the surrounding areas. Since dealing in handicrafts, commerce or hospitality business alone failed to provide sufficient sustenance for the inhabitants of Litija to specialise in one particular craft, every craftsman in the area also had to work a field and breed some livestock to provide for himself and his family.

Even though the settlement of Litija was granted market rights, there are no data indicating that the area had its own trade fair. The closest fair where the inhabitants of Litija could sell and buy the necessary goods was in Novo mesto, which organised weekly Monday fairs, and they would also often trade at Ljubljana fairs.

Farmers cultivated their fields and grew crops with great care and in accordance with nature; however, the fragmentation of agricultural land and already small farmsteads posed a major barrier on the path towards improving agricultural practices and the life of the local population. Regardless of the above, crops were usually of good quality. They were mainly grown for domestic consumption, while surplus (excess) crops were sold each year at trade fairs.

In the mid-19th century, the construction of the railway line through Litija that connected Vienna and the Littoral precipitated the decline of ferry traffic as well as some handicrafts and businesses closely connected to it.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 94:332.21(497.4Vače)"18"

Prejeto: 19. 6. 2011

Peter Vodopivec

dr., univ. profesor in znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: peter.vodopivec@inz.si

O Vačah pred velikim požarom leta 1834.
Vače in okoliška naselja v gradivu franciscejskega katastra

IZVLEČEK

Avtor na osnovi cenilnega operata franciscejskega katastra predstavlja razmere v katastrski občini Vače v tridesetih letih 19. stoletja. V občini je tedaj živelo 863 prebivalcev, ki so se po podatkih cenilnega operata vsi ukvarjali s kmetijstvom, kar je bilo še obrtne dejavnosti, pa je bila namenjena le domačim potrebam. Glavni poljski pridelki so bili pšenica, rž, ječmen in oves, kmetovalci pa so pridelovali tudi proso, ajdo, krompir in deteljo. Na travnikih in vrtovih so hkrati pridelali najnujnejše za domačo rabo, vendar v tako majhni meri, da ti pridelki niso bili vključeni v katastrsko cenitev. Nekoliko več je bilo živine, saj so v cenilnem operatu našteli 223 volov, 158 krav, 88 telet, 300 ovac, 302 svinji in 11 konj. Avtor poskuša v zaključku oceniti denarno vrednost bruto pridelka in jo primerja s plačami tedanjih uradnikov, profesorjev in zdravnikov.

KLJUČNE BESEDE
Franciscejski kataster, cenilni operat, katastrska občina Vače, prebivalstvo, kmetijstvo, živinoreja, bruto pridelek, 19. stoletje

ABSTRACT

VAČE BEFORE THE GREAT FIRE OF 1834. (VAČE AND THE SURROUNDING SETTLEMENTS IN THE DOCUMENTS OF THE FRANCISCEAN CADASTRE)

Drawing on the assessment protocol of the Franciscean Cadastre, the author presents the conditions in the cadastral municipality of Vače during the 1830s. At the time the municipality counted 863 inhabitants. According to the data from the assessment protocol, all inhabitants engaged in agriculture, and what little was left of handicraftsmen's activities was done for domestic purposes. Principal crops included wheat, rye, barley and oats, followed by millet, buckwheat, potatoes, and clover. Meadows and gardens were also used for the production of the most essential food crops for domestic consumption; however, the scope of such activities was too small for the produce to be included in the cadastral survey. Livestock was somewhat more numerous, as the detailed survey counted 223 oxen, 158 cows, 88 calves, 300 sheep, 302 swine and 11 horses. In the conclusion the author tries to estimate the monetary value of the gross crop production by comparing it against the income of the then officials, professors and doctors.

KEY WORDS
Franciscean Cadastre, assessment protocol, cadastral municipality of Vače, population, agriculture, cattle farming, gross crop production, 19th century

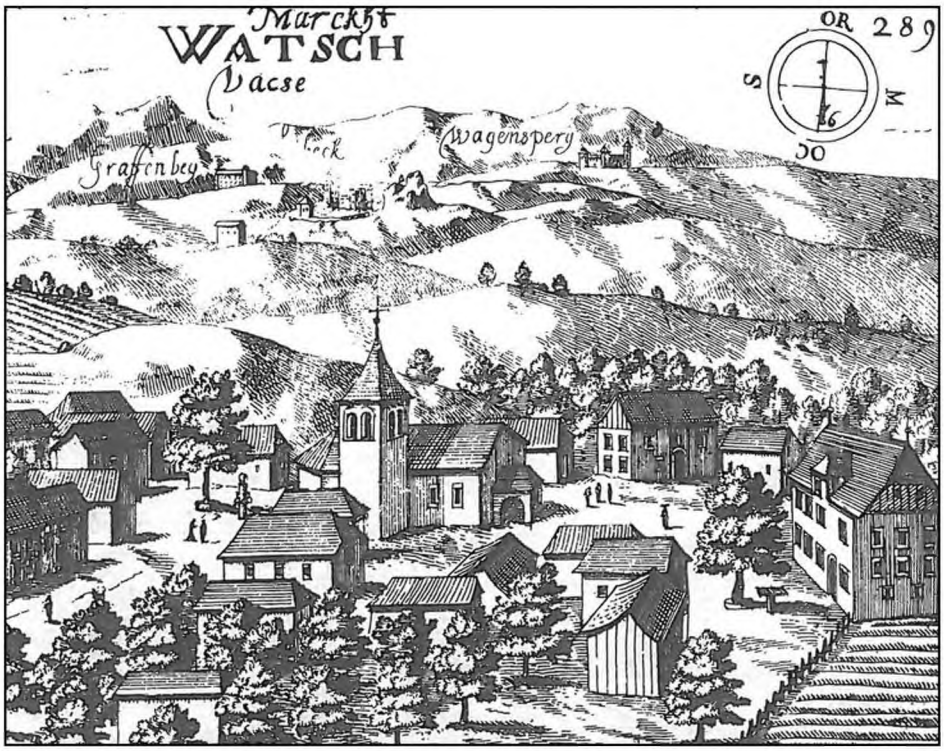
V spomin na Alojza Juvana (1889–1989), z domačije pri Praprotnik na Kleniku

V velikem požaru, ki je zajel Vače v noči med 8. in 9. oktobrom 1834, je po podatkih v literaturi zgorelo 28 hiš, med drugim kaplanija s šolo, močno poškodovana pa je bila tudi župnijska cerkev sv. Andreja, ki so jo sicer sprva za silo popravili, vendar devet let pozneje zaradi poškodb podrli.[1] Poročilo o požaru, ki ga je ljubljanski okrožni urad 10. oktobra 1834 poslal ljubljanskemu guberniju, je bilo še precej nedoločno, saj so okrožni uradniki v njem ugotavljali le, da je ogenj na Vačah uničil velik del stanovanjskih in gospodarskih poslopij z vsem pripadajočim premoženjem, hkrati pa vzpodbudili k zbiranju pomoči za ponesrečene in okrajno gosposko v Ponovičah pozvali, naj čim prej pripravi natančno poročilo o vzrokih požara in nastali škodi.[2] Starejši Vačani so še stoletje pozneje pripovedovali, da je zagorelo »pri Gorenc«, kjer je imela »Gorenčevka v svoji shrambi polno skladovnico masla«. Delala in kuhala naj bi pozno v noč in si pri tem svetila s trskami. Ena od njih naj bi ji padla na pod in povzročila požar.[3] Zgodba je ostala v spominu vse do današnjega dne, četudi v nekoliko razširjeni različici, po kateri naj bi bila Gorenčevka sama doma, do požara pa naj bi prišlo potem, ko sta se z možem sprla in je ta jezno odšel iz hiše.[4] Zanimivo je, da v okrajni gosposki v Ponovičah o tem oktobra leta 1834 niso ničesar vedeli. V pogovoru z Vačanom Janezom Šerkom so, kot so 20. oktobra 1834 poročali okrožnemu uradu v Ljubljano, sicer res ugotovili, da je požar izbruhnil v hiši Simona Grilca, po domače »pri Gorenc«, ko je bila njegova žena Helena, mati šestih otrok, sama doma, da pa ta ni mogla ničesar več povedati, saj je v plamenih izgubila življenje.[5]

Vače (naselje oz. trg) naj bi imele leta 1831 po podatkih, ki jih je na osnovi župnijskih statusov slabo stoletje in pol pozneje (leta 1979) objavil župnik Valentin Benedik, 266 prebivalcev, v vaški župniji, ki je obsegala še naselja Ržišče,[6] Slivna, Gora, Kandrše, Klenik, Potok, Široka Set, Laze, Zahrib in Konj, pa naj bi tedaj živelo skoraj 1600 ljudi, med njimi nemalo otrok, saj so bile nekatere družine precej velike, nekatere pa so imele v reji tudi najdenčke in sirote, med drugim iz Trsta in okolice.[7] Katastrska občina Vače, ki so jo v postopkih priprave franciscejskega katastra izmerili in kartografirali sredi dvajsetih let 19. stoletja,[8] popisali ter donose in vrednost njenih zemljišč in pridelkov pa ocenili v letih 1831–1833,[9] je bila občutno manjša od župnije. Po površini je merila 2483 oralov in 269 (s kasnejšimi popravki 427) kvadratnih sežnjev, kar je približno 1430 hektarov (1 oral = 0,52 ha, 1 kvadratni seženj = 3,59m^2), poleg trga Vače pa je obsegala naselja Ržišče, Slivno, Klenik in Potok[10] ter nekatere razpršene hiše, tako da sta bili »najbolj odročna hiša oz. ledina uro oddaljeni od naselja«. V občini je leta 1830 živelo 420 moških in 443 ženskih oseb, torej skupno 863 »duš«, ki so prebivale v 135 hišah in 178 stanovanjih.[11] Razen župnišča, ki je bilo »iz dobrega materiala« in grajeno v nadstropje, so bile druge stanovanjske hiše zvečine »še na povsem običajen način« iz lesa in v »srednje dobrem stanju«. Nekatere so imele temelje iz kamna, druge iz »dobrega materiala« grajeno pritličje, toda kritina je bila povsod iz slame. Stanovanja naj bi ne bila prostorna, še več: bila naj bi umazana in opremljena z majhnimi okni.[12]

Ob stanovanjskih so stala gospodarska poslopja, ki so bila prav tako v glavnem obložena z lesom – le maloštevilna med njimi so bila obzidana ali pa so imela s kamenjem obložene temelje. Gospodarska poslopja naj bi bila – v nasprotju s stanovanjskimi – precej prostorna: z njimi povezani podi so bili ponekod zidani, večinoma pa na zidanih stebrih in so poleg za mlatenje služili za shranjevanje listnate stelje ali »drugih orodij«.[13] Prebivalci Vač so se v tridesetih letih 19. stoletja po podatkih katastrskih cenilcev vsi ukvarjali s kmetijstvom in le redki tudi z obrtjo, med okoli 140 lastniki stavbnih parcel pa so bili razen župnika Antona Breganta in »nadrihterja« (ljudsko: župana) Jakoba Šerka vsi (celo lastnik mlina na Vidrnici Janez Bregar, doma iz Ržišč) nave-

1 Benedik, *Vače*, str. 37.
2 SI ARS, AS 14, reg. VIII, fasc. 12, 22347/1834.
3 Jože Zupančič, *Pred 100 leti je požar uničil Vače.* Gl. www.vace.si/pozar.htm Članek naj bi izšel leta 1934, vendar na spletni strani ni navedeno, kje.
4 Ustna informacija gospe Kristine Juvan z dne 22. maja 2011.
5 SI ARS, AS 14, reg. VIII, fasc. 12, 23965/1834. O tem, da je bila Helena Grilc mati šestih otrok, gl.: Benedik, *Hiše na Vačah*. Na podatek me je opozoril gospod Zvonimir Kolenc, za kar se mu najlepše zahvaljujem. Gospe Anki Kolenc in gospodu Zvonimirju Kolencu se zahvaljujem tudi za druge nasvete in opozorila.
6 V spominu domačinov izvorno Ržiše. Podatek gospoda Zvonimirja Kolenca.
7 Benedik, *Hiše na Vačah*. Po Benedikovih podatkih je leta 1831 v Vačah in naštetih vaseh živelo 1569 ljudi, nekatere družine pa so imele že v prvi polovici 19. stoletja po več kot 10 otrok.
8 SI ARS, AS 176, k. o. Vače. Katastrske mape za katastrsko občino Vače imajo letnico 1826.
9 Prav tam, L327 PZ (Catstral-Schätzungs-Elaborat der Gemeinde Waatsch).
10 V cenilnem operatu je bila med naselji v katastrski občini Vače omenjena tudi Široka Set, ki pa je po katastrskih mapah že spadala v sosednjo (vzhodno) katastrsko občino Rovišče. Gl. SI ARS, AS 176, L327 (k.o. Vače) in L230 (k.o. Rovišče).
11 SI ARS, AS 176, L 327 PZ, Uvod, & 1 - &3.
12 Prav tam, & 13.
13 Prav tam.

Pogled na Vače z juga v 17. stoletju (J. W. Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain, XI. Buch, str. 624).

deni kot kmetje.[14] Protipožarno sta bili – tik pred požarom leta 1834 – zavarovani samo dve hiši: kaplanija in hiša enega sedmih lastnikov stavbnih zemljišč s priimkom Klinc, obe pri štajerski protipožarni zavarovalnici, kar se je zdelo celo zapisovalcu cenilnega operata malo.[15] Na vsakodnevnem jedilniku prebivalcev naj bi bile običajne in tudi drugod razširjene jedi: žganci, močnik ali kaša, fižol, fižolova in zelenjavne juhe, krompir, zelje, repa in mlečni izdelki ter ob praznikih prekajeno meso.[16] Zanimivo je, da franciscejski cenilni operat za vaško občino ne omenja, kaj so prebivalci pili, medtem ko so popisovalci v drugih katastrskih občinah omenjali tudi najbolj običajne in priljubljene pijače: vodo, žganje in vino.[17]

Katastrska občina Vače je spadala v ljubljansko okrožje (kresijo), mejila pa je na katastrski občini Peče in Kandrše na severu, na občine Peče, Drtija in Hotič na zahodu, na občini Hotič in Konj na jugu in na občine Rovišče, Konj in Zabava na vzhodu. Za upravne, davčne in policijske zadeve je bila pristojna okrajna gosposka Ponoviče. Vače so imele tržni privilegij in so bile vse od srednjega veka trg,[18] pravico do štirih letnih sejmov pa so ohranile tudi v prvi polovici 19. stoletja, kar je bilo po mnenju zapisovalcev franciscejskega katastrskega cenilnega elaborata »izjemno« (»merkwürdig«). Župnija je bila pod patronatom stiškega samostana, na Vačah (v naselju) pa naj bi bila že pred nastankom Ilirskih provinc leta 1809 tudi šola (trivialka), ki naj bi v času francoske vlade prenehala z delom.[19] Po odhodu Francozov je bila šola obnovljena in je vse do požara leta 1834 delovala v kaplaniji.[20] Vače in okoliška naselja je s širšo okolico povezovala le ena javna cesta, okrajna cesta iz Moravč v Ponoviče, ki sta jo vzdrževali občina in okrajna gosposka in naj bi bila v »dovolj dobrem stanju«, vozne in druge poti

14 Prav tam, &3, L327 PT (Bauparzellen Protokoll der Gemeinde Waatsch, Kreis Laibach, Bezirk Ponovitsch). Anton Bregant je bil v popisu naveden kot župnik, čeprav naj bi bil po podatkih Valentina Benedika (Benedik, *Vače*, str. 59) župnik le do leta 1826, ko naj bi ga nasledil dotedanji kaplan Matevž Kristan. Ta naj bi bil nato župnik vse do leta 1865 in naj bi leta 1844 tudi »postavil« novo cerkev na Vačah. Anton Bregant je torej v spisku lastnikov stavbnih parcel v katastrski občini omenjen kot »stari župnik«.

15 Ugotavljal je namreč, da sta »bey der steyermärkischen Feuerassekuranz« zavarovani »bloß die Kaplaney und das Haus Klinz«, L327PZ, Uvod, &13.

16 SI ARS, AS 176, k.o. Vače, L327PZ, Uvod, & 3.

17 Sinobad, Radovljica, str. 52.

18 Mal, Privilegiji trga Vače, str. 116–121, Benedik, *Vače*, str. 9–16.

19 Schmidt, *Zgodovina šolstva*, str. 65. Schmidt se je v knjigi skliceval na poročilo ljubljanskega škofijskega ordinariata, ki je omenjalo, da je na Kranjskem od prihoda Francozov zaprlo vrata 16 trivialk, med njimi trivialka na Vačah. Vače so torej dobile šolo že pred letom 1809 in ne šele leta 1813, kot je domneval Valentin Benedik v knjigi *Hiše na Vačah in njih prebivalci*. Po Benedikovih podatkih so si Vačani že leta 1806 želeli šole, vendar naj bi je ne dobili. Schmidtov podatek pa kaže, da so bila njihova prizadevanja uspešna.

20 Benedik, *Hiše na Vačah*.

Graščina Ponoviče v 17. stoletju (J. W. Valvasor, Topographia ducatus Carnioliae modernae, 1679, št. 190).

med naselji v občini in med kmetijami, ki naj bi jih vzdrževali z občinskimi sredstvi, pa naj bi bile – nasprotno – zelo slabe in speljane »prek najbolj kamnitih vzpetin«. Kot najbližji tržni kraj je bilo v cenilnem operatu navedeno »mesto« Kamnik, kjer je bil tedenski sejem vsak torek in kamor je bilo mogoče priti po okrajni cesti prek Moravč, ki pa naj bi bila »bolj slabo vzdrževana«.[21]

V katastrski občini Vače so po cenilnem operatu prevladovala nagnjena, gričevnata, proti jugu padajoča zemljišča, ki so bila le v redkih, bolj ravnih, »dolinskih« legah primerna za »ekonomske kulture«. Polja so bila sicer izpostavljena svežemu vetru in »dobrodejnim vplivom« sonca, toda v veliki večini strma, zaradi česar so močnejši nalivi odnašali rodovitno zemljo, rastje pa je bilo nizko. Klima naj bi bila »precej zmerna«, zemljišča pa so bila razdeljena tako, da so bili hiše obdane s travniki, na katerih so rasla sadna drevesa. Od teh so se v vseh smereh širile obdelovalne površine z različnimi, med seboj pomešanimi »kulturami« in pašniki, vse skupaj pa je obdajal gozd. Omembe vredna potoka naj bi bila samo dva: južno od Vač izvirajoča Vidrnica (v cenilnem operatu – nemško: Ruschoubach) in na severu Kandrščica. Oba naj bi pri večjih nalivih prestopila bregove in povzročala manjšo škodo, Vidrnica, ki je namakala travnike južno do Vač, pa je poganjala tudi mlin s štirimi kolesi.[22] Po cenilnem operatu naj bi drugih pomembnejših potokov in vodnih virov v občini ne bilo, ni pa bilo omenjeno, da bi to povzročalo posebne težave pri preskrbi z vodo. Živine je bilo namreč kar precej: popisovalci so našteli 223 volov, 158 krav, 88 telet, 300 ovac, 302 svinji in 11 konj.[23]

Živina naj bi bila zvečine »poprečne pasme«. Govedo je bilo domačega porekla: kmetje so imeli krave po šest do sedem let za molžo in telitev, nakar so jih prodali na trgu ali mesarjem, vole pa so tri do štiri leta uporabljali za vleko plugov in voz in jih potem prodali na tedenskih ali letnih sejmih. Podobno kot govedo naj bi bile domače reje in običajne pasme ovce, ki so bile velike, močne in so imele grobo volno. Strigli so jih dvakrat letno in volno večinoma porabili doma, ovce pa so prodajali na trgu v Kamniku ali jih sami klali in prodajali meso. Skupaj z ovcami so se poleti pasle prav tako prodaji na trgu namenjene koze. Konje so kupovali na Štajerskem, Hrvaškem in Gorenjskem, iz Štajerske pa so bile tudi svinje. Konje so uporabljali pri prevažanju in kmečkih opravilih, svinje pa so klali za domače potrebe in »špeh« porabili doma. Na večjih kmetijah naj bi imeli v povprečju štiri vole, tri krave molznice, dve mladi govedi, dva do tri prašiče in osem do dvanajst ovac. Živinska krma je bila takšna kot drugod: konje so poleti deloma pasli, deloma pa so jim dodajali svežo deteljo in »zelo malo ovsa«, medtem ko so jih pozimi krmili s senom, slamo in posušeno deteljo. Poleti se je ob delnem dodajanju krme paslo tudi govedo, ki je pozimi jedlo slamo »vseh vrst« in »manj sena«. Prašičja krma je bila sestavljena iz detelje, zdroba, pomij in »nekaj repe ali krompirja«, ovce in koze, ki so se poleti prav tako pasle, pa naj bi pozimi hranili s

21 SI ARS, AS 176, k.o. Vače, L327PZ, Uvod, &6 in &7.
22 Prav tam, & 5.
23 Prav tam, & 4.

posušenim listjem in senom. Perutnine v cenilnem operatu niso omenjali.[24]

V tedanji katastrski občini Vače naj bi poleg že omenjenega mlina na Vidrnici ne bilo »industrijskih obrti«, kar je bilo obrtne dejavnosti, je bila očitno namenjena le domačim potrebam. Rudarjenje s fužinarstvom, ki je bilo še živo v Valvasorjevem času in v 18. stoletju, je v začetku 19. stoletja že propadlo, presahnila pa je tudi prodaja prediva litijskim vrvarjem, ki so izdelovali vrvi za čolnarje na Savi.[25] Po površini je bilo v občini največ (1253 oralov in 1365 oz. s kasnejšim popravkom 522 kvadratnih sežnjev, tj. skupno nekaj več kot 721 ha) t. i. visokega gozda,[26] sledili pa so poljska zemljišča (556 oralov, 465 oz. s popravkom 212 kvadratnih sežnjev, torej okoli 321 ha) in pašniki (nekaj manj kot 446 oralov, 257 ha). Travnikov je bilo 72 oralov in 660 oz. 605 kvadratnih sežnjev, približno 42 ha), travnikov s sadnimi drevesi pa le 55 oralov in 516 (478) kvadratnih sežnjev (32 ha). Neobdelanih in gospodarsko neizkoriščenih zemljišč, med katerimi so bile stavbne parcele, ceste, poljske poti in potoki, je bilo še sto oralov (57,5 ha).[27] Glavni poljski pridelki so bili pšenica, rž,[28] ječmen in oves, kmetovalci pa so pridelovali tudi proso, ajdo, krompir in deteljo ter na travnikih »sladko« in »kislo krmo«. V gozdu je bilo največ bukovih dreves, smrekovine in rdečega bora, sadna drevesa na travnikih pa so dajala sadje. Kmetje so poleg tega na poljskih površinah in vrtovih pridelovali najnujnejše za domačo rabo: zelje, lan, repo, stročnice, korenje in tako dalje, vendar v tako majhni meri, da popisovalci teh pridelkov niso vključili v katastrsko cenitev. Zanimivo, da naj bi to – kot so menili cenilci – veljalo tudi za lan, ki so ga nekdaj uspešno trli za predivo za vrvi. Prodaji prediva je bil v predhodnih stoletjih celo posvečen sejem pred sv. Andrejem, t. i. »prediv dan«, ki ga pa cenilci v katastru niso omenjali.[29]

Opis kmečkih del in obdelovanja zemljišč je bil v cenilnem operatu za Vače podoben kot v cenilnih operatih drugih katastrskih občin, saj so bili ti oblikovani precej shematično. Ocenjevalci so pohvalno prikazovali prizadevanja kmetovalcev za čim večji pridelek, ugotavljali, da so ti z »izbranimi semeni« sejali in sadili »najboljše možne rastline« ter orali in rahljali prst »s precej močnimi zamahi«. Polja so gnojili z živinskim gnojem, ob poganjanju posevkov spomladi pa so jih ženske s »prizadevno vztrajnostjo« primerno oplele. Travnike v bližini hiš, potokov in cest naj bi na »naraven način« namakali, v ostalem pa naj bi bili travniki – tako kot pašniki in gozdovi – »prepuščeni naravi«. Podobno naj bi bilo – razen ob »spomladanskem čiščenju« – tudi s travniki s sadnim drevjem, saj s sadnih dreves »niso vedno očistili niti gosenic«.[30] Sicer pa naj bi bili po mnenju katastrskih ocenjevalcev nižje rastje, visoka, marsikje neugodna lega ter pobiranje desetine v naravi, zaradi česar so bila polja prikrajšana za »del slame kot gnojilo«, omembe vredna ovira za dvig »kulture tal«. Vrste zemljišč z izjemo travnikov, ki so imeli v primerjavi s polji malo površine, naj bi bile pri tem v ugodnem medsebojnem razmerju. Orna zemlja je po površini ustrezno sledila gozdovom, pašniki, travniki in travniki s sadnim drevjem pa poljem. Vseeno naj bi število živine in za delo sposobnih ljudi ne dopuščalo nadaljnje širitve kmetijskih »gospodarstev«, pri posameznih poljedelskih opravilih – na poljih, travnikih in pri mlačvi – pa naj bi kmetovalci dosegali običajne donose.[31]

Pridelovalni koledar je bil seveda podoben kot drugod v nekoliko višjih legah Kranjske. Pšenico in rž so kmetovalci sejali pred »polovico oktobra«, proso sredi maja, ječmen, oves in deteljo konec marca, ajdo med 20. in 30. julijem, krompir pa so sadili v začetku maja. Pšenico so želi v začetku avgusta, ječmen proti sredi julija, oves in proso proti koncu avgusta, ajdo v začetku oktobra. Rž so spravljali proti sredi julija, deteljo konec junija in septembra ter krompir kopali proti sredi oktobra. Seno so kosili v začetku junija in otavo v začetku oktobra, travnike, primerne za eno samo košnjo pa v drugi polovici avgusta.[32] Koruze v cenilnem operatu niso omenjali. Pridelki so bili po oceni popisovalcev običajno dobre kvalitete in po ceni primerljivi s pridelki sosednih občin, prodajali pa so jih zvečine v sosedstvo, trgovcem, mlinarjem ali celo »vse do Moravč«. Seno so porabili doma za živinsko krmo, les za drva in drugo kurjavo pa nabirali v gozdu. Dobre kvalitete in namenjeno samo domačim potrebam naj bi bilo tudi seno s travnikov s sadnim drevjem, ki je služilo za »sladko krmo«. Domači porabi je bilo prav tako namenjeno sadje (jabolka, hruške in slive), ki naj bi ga zvečine »použili« kmetovalci z ožjimi in širšimi družinskimi člani.[33]

24 Prav tam.
25 Prav tam, & 14. Benedik, *Vače*, str. 10, 14. *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 326–327.
26 Po terminologiji iz konca 18. stoletja so bili »visoki gozdovi« gozdna področja, primerna za redno gospodarjenje. Gl.: Valenčič, Gozdarstvo, str. 419–420.
27 SI ARS, AS 176, k. o. Vače, cenilni operat, L327PZ, Uvod, & 8. 1 oral (1 Joch) = 1600 kvadratnih sežnjev = 5754 kvadratnih metrov.
28 V cenilnem operatu nemško: Korn, kar pomeni »žito« (nemško: Getreide). Toda v 19. stoletju so izraz zaradi razširjenosti rži in njenega pomena za prehrano prebivalstva v vsakdanji rabi uporabljali tudi za rž oz. nemško: Roggen. Gl.: *Deutsch-Slowenisches Wörterbuch*, Herausgegeben auf Kosten des Hochwürdigen Fürstbischofes von Laibach Anton Alois Wolf, Erster Teil (A-L), Laibach 1860, str. 886: Kornacker, der, polje za žito, za rež dobro, žitno polje, rež; der mit Korn angebaut war, režišče, režiše.
29 Benedik, *Vače*, str. 10.
30 SI ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, k.o. Vače, cenilni operat, L 327PZ, Uvod, & 10.
31 Prav tam.
32 Prav tam.
33 Prav tam, & 11.

Mlin na Vidrnici danes (foto: Zvonimir Kolenc).

V posestnem pogledu so bila poljska zemljišča s travniki in pašniki – kot povsod – zakonsko razdeljena v dominikalna, ki naj bi jih zemljiški gospodje obdelovali v lastni režiji, in rustikalna, ki so jih obdelovali kmetje – podložniki. Kmetije so bile različno velike: tri so bile večje od hube (cele kmetije ali grunta). Ena je obsegala hubo in pol v izmeri 36 oralov (20,7 ha), druga hubo in eno tretjino v obsegu 22 oralov (12,6 ha), tretja pa hubo in eno četrtino (34 oralov, 19,5 ha). 27 je bilo celih hub (kmetij – gruntov), ki so obsegale od 28–56 oralov (od 16 ha do 32 ha), 2 sta bili tričetrtinski z 20 do 27 orali (11,5 ha – 15,5 ha), 28 je bilo polovičnih s 7–40 orali (4 ha – 23 ha), 2 sta bili dvetretjinski s 16 – 19 orali (9 ha – 11 ha) in 2 četrtinski s 25–28 orali (14 ha – 16 ha). 38 je bilo še tretjinskih hub s 6–10 orali (3,4 ha – 5,7 ha), 30 pa kajžarjev in bajtarjev. Na večjih kmetijah naj bi imeli po dve dekli in dva hlapca oz. enega hlapca in enega pastirja.[34]

Podložniki so bili razdeljeni med različna zemljiška gospostva. Zemljiška gospostva so bila: župnija Vače, župnijska cerkev sv. Andreja, cerkvi sv. Florijana v Gori in sv. Egidija, gospostva Ponoviče, Stična in Mekinje, graščine Dol pri Ljubljani, Tuštanj, Kandrše, Češnjice pri Moravčah, Belnek pri Drtiji, Zalog pri Moravčah in celo precej oddaljene Bokalce (Stroblhof) pri Ljubljani. Zemljiški gosposki naj bi bili še imenje Höffern in Lambergov kanonikat pri ljubljanski stolnici, omenjeni pa so bili tudi kmetje svobodnjaki. Desetino so pobirali: župnija Vače, gospostvo Ponoviče, graščina Križate (Kreuzdorf) pri Kandršah, cerkev sv. Florijana, dvorec grofov Witzensteinov v (Spodnjem) Hotiču, Matija Avbelj iz Hrastnika, Anton Ustar iz Slivne, Andrej Avbelj iz Bitič in Jože Krulc iz Bukovce (Ržišče). Odvetniška gosposka (Vogteiherrschaft) je bilo gospostvo Stična.[35]

V katastrski občini je bilo najmanj njiv prvega kakovostnega razreda (vsega 11 oralov, 209 kvadratnih sežnjev, tj. 6,4 ha). Te so bile zvečine na ravnicah v neposredni bližini vasi ali pa na lahno proti jugu (»proti Savi«) nagnjenih pobočjih. Obdelovali so jih v triletnem kolobarju, in sicer tako, da so prvo leto na tretjini močno pognojene zemlje zasejali proso, na dveh tretjinah pa pšenico in ajdo. Drugo leto zemlje niso gnojili, tretjino oralov pa so posejali s pšenico in deteljo ter dve tretjini z ržjo in ajdo. Tretje leto so dvotretjinsko pognojili in na tretjini zemlje posejali ječmen in ajdo, na tretjini deteljo, na tretjini pa posadili krompir. Na njivah prvega razreda so v povprečju pridelali približno 246 litrov pšenice, 172 litrov rži, 125 litrov ječmena, 125 litrov prosa, 376 litrov ajde, 755 litrov krompirja in 5,56 centov (okoli 313 kilogramov) detelje na oral. Vrednost bruto pridelka naj bi bila 30 goldinarjev 48 1/4 krajcarja na oral, največ dohodka pa je bilo – preračunano v goldinarje – od pšenice, ajde in koruze.[36]

34 Prav tam, & 12, & 3,

35 Prav tam, & 12. Večina gospostev je v cenilnem operatu navedena v nemščini. Pri ugotavljanju, za katera gospostva gre, in pri ugotavljanju njihovih sodobnih imen sta mi ljubeznivo pomagala dr. Marko Štuhec in dr. Boris Golec, ki me je prijazno opozoril še na nekatere druge netočnosti in pomanjkljivosti. Obema se najlepše zahvaljujem.

36 Količine so v cenilnem operatu navedene v avstrijskih mecenih in centih. 1 mecen = 2 mernika = 61,5 litra, 1 cent pa 56 kilogramov. Cene posameznih kultur pa so bile naslednje: 1 mecen pšenice 2 goldinarja 15 krajcarjev, 1 mecen rži 1 goldinar 23 krajcarjev, 1 mecen ječmena 1 goldinar 12 krajcarjev, 1 mecen prosa 1 goldinar 20 krajcarjev, 1 mecen

V triletnem kolobarju so obdelovali tudi njive drugega kakovostnega razreda. Teh naj bi bilo 136 oralov 1206 kvadratnih sežnjev (79 ha), glede na lego, sestavo tal, klimatske razmere in donos pa naj bi se po mnenju ocenjevalne komisije malo razlikovale od njiv prvega razreda. Na njivah drugega razreda so – kot na njivah prvega razreda – prvo leto eno tretjino pognojene zemlje posejali s prosom in dve tretjini s pšenico in ajdo. Drugo leto niso gnojili, na dveh šestinah oralov pa so sejali pšenico in deteljo, na treh šestinah rž in ajdo in na eni šestini oves. Tretje leto so zopet dvotretjinsko pognojili in na eni tretjini sejali ječmen in ajdo, na drugi tretjini deteljo, na tretji pa sadili krompir. Na njivah drugega kakovostnega razreda so povprečno pridelali približno 303 litre pšenice, 113 litrov rži, 109 litrov ječmena, 55 litrov ovsa, 109 litrov prosa, 276 litrov ajde, 615 litrov krompirja in 4,44 centa (248 kilogramov detelje) na oral, denarna vrednost bruto pridelka pa naj bi bila 24 goldinarjev 33 ¾ krajcarja na oral.[37]

Največ – 374 oralov 744 kvadratnih sežnjev, torej skoraj 215,5 ha – je bilo njiv tretjega razreda. Tudi te so obdelovali v triletnem kolobarju, prvo leto kot njive prvega in drugega razreda, drugo leto pa so po tretjinskem gnojenju sejali na tretjino oralov pšenico in deteljo, na tretjino rž in ajdo in na tretjino ječmen in deteljo. Tretje leto so tretjinsko pognojili, hkrati pa na eni tretjini sejali oves, na tretjini deteljo, na tretjini pa sadili krompir. Na njivah tretjega razreda so povprečno pridelali okoli 123 litrov pšenice, 54 litrov rži, 70 litrov ječmena, 82 litrov ovsa, 70 litrov prosa, 136 litrov ajde, 371 litrov krompirja in 3,33 centov (186 kilogramov) detelje na oral, kar naj bi bilo skupaj vredno 14 goldinarjev 37 krajcarjev. Njiv zadnjega – četrtega razreda je bilo 33 oralov 1253 kvadratnih sežnjev, skupno 18,9 ha. V to kategorijo so spadala strma, vetrovom in drugim »škodljivim klimatskim vplivom« izpostavljena zemljišča med pašniki in gozdom. Kot njive višjih treh razredov so kmetovalci tudi njive četrtega razreda prvo leto močno pognojili, pri tem pa na polovici oralov zasejali rž in na drugi polovici posadili krompir. Drugo leto niso gnojili, sejali pa so oves. Tretje leto so polovično pognojili, zasejali pa prašno (spomladansko – jaro) ajdo. Pridelek na njivah četrtega razreda je bil seveda precej manjši kot na njivah drugih kategorij. Kmetovalci naj bi na teh njivah povprečno pridelali le mecen (61,5 litra) rži, 2 mecena (123 litrov) ovsa, 1 mecen in 43/64 (skoraj 100 litrov) prašne ajde in 5 mecenov (327,5 litra) krompirja na oral. Količinam primerna naj bi bila tudi vrednost bruto pridelka: 5 goldinarjev in 50 ¼ krajcarja.[38] Paša na požetih poljih bi naj v »tej občini ne bila običajna«, slamo pa so porabili za krmo, strešno kritino in steljo.

Travniki so bili razdeljeni v tri kakovostne razrede, največ – 53 oralov, 1210 kvadratnih sežnjev – 31,3 ha) pa je bilo travnikov drugega kakovostnega razreda. V nasprotju z v bližini stanovanjskih hiš, potokov in cest nahajajočimi se travniki prvega razreda (8 oralov, 1280 kvadratnih sežnjev – okoli 5 ha), so bili travniki drugega razreda zvečine na gričevnatih zemljiščih ali med goščavjem in gozdom. Trava na teh travnikih je bila gosta, srednje visoka in »sladka«, občasno – ob ugodnih vremenskih razmerah so jo, kot na travnikih prvega razreda, kosili po dvakrat, večkrat pa jo je jeseni popasla živina. Na travnikih drugega razreda so na en oral pridelali 12 centov (672 kilogramov) sladkega sena, kar je bilo po oralu precej manj kot na travnikih prvega razreda: na teh so namreč pridelali 24 centov (1344 kilogramov) sladkega sena in 12 (672 kilogramov) centov sladke otave po oralu. Travnikov tretjega kakovostnega razreda je bilo 9 oralov, 1217 kvadratnih sežnjev – torej 5,7 ha, ležali pa naj bi v kotanjah s kislo, glinasto prstjo. Trava na teh travnikih naj bi bila sicer visoka, a kisla, kosili pa so jo dvakrat letno in nakosili 12 centov (672 kilogramov) kislega sena in 6 centov (336 kilogramov) kisle otave. Vrednost pokošenega sena in otave na travnikih prvega kakovostnega razreda je bila povprečno 15 goldinarjev na oral, sena s travnikov drugega razreda 5 goldinarjev 24 krajcarjev na oral ter kislega sena in kisle otave na travnikih tretjega razreda 5 goldinarjev 42 krajcarjev na oral.[39]

Še manj krme in sena kot s travnikov tretjega kakovostnega razreda je bilo s pašnikov, ki so se nahajali med njivami in po gričevnatih pobočjih in bili delno poraščeni z »nekoristnim« goščavjem. Trava na pašnikih je bila nizka, toda gosta in sladka in zato za živino »zdrava« in hranljiva. Pašnike so cenilci razdelili v dva razreda. Na pašnikih prvega razreda v obsegu 86 oralov 1437 kvadratnih sežnjev, so kmetovalci nakosili 4 cente (224 kilogramov) sladkega sena v vrednosti 1 goldinarja 48 krajcarjev po oralu, na pašnikih drugega razreda (358 oralov 104 kvadratna sežnje), ki so ležali na strmih pobočjih in gričevnatem terenu, pa le 2 centa (112 kilogramov) sladkega sena v vrednosti 54 krajcarjev na oral, saj je bila trava tu redka.[40] Povsem drugačna je bila seveda kvaliteta travnikov s sadnim drevjem, na katerih naj bi nakosili 18 centov (okoli 1000 kilogramov) sladkega sena in 9 centov (504 kilograme) sladke otave na oral. Skupna vrednost pridelka na teh pašnikih (s sadjem vred) naj bi bila 18 goldinarjev 48 ¼ krajcarja na oral, od tega vrednost sadja

ajde 1 goldinar 3 krajcarje, 1 mecen krompirja 16 krajcarjev in 1 cent detelje 27 krajcarjev. SI ARS, AS 176, k. o. Vače, cenilni operat, L 327 PZ, Schätzung des Natural – Ertrages in der Gemeinde Waatsch, & 3.

37 Prav tam.

38 Prav tam.

39 Prav tam, & 4.

40 Prav tam, & 5.

Vače s severne strani (foto: Peter Vodopivec).

7 goldinarjev 42 krajcarjev. Sadje (jabolka, slive in hruške) so, kot že omenjeno, kmetje pojedli kar doma, saj naj bi bilo »navadne kvalitete« in bi za kaj drugega niti ne bilo uporabno.[41] Žganjekuha v cenilnem operatu ni bila omenjena, čeprav so v vaški občini – podobno kot drugod – del domačega sadja prav gotovo porabili tudi za kuhanje žganja.

Več težav kot pri popisovanju in ocenjevanju ornih zemljišč, travnikov in pašnikov so imeli popisovalci in cenilci pri popisu in oceni stanja v gozdovih, saj o tem, kakšne so bile predhodne razmere, niso imeli poročil in podatkov, hkrati pa ni bilo tudi nobenega pravega načrta za gospodarjenja z gozdovi. O »boljšem gozdnem gospodarstvu« in dolgoročnejši porabi lesa naj bi pač nihče ne razmišljal, zato čas za koriščenje gozda ni bil točneje določen in so vse vrste lesa sekali v vseh letnih časih. V vaški občini je prevladoval visoki gozd z bukvijo, nekaj je bilo tudi smrek in drugih drevesnih vrst. Običajni metodi koriščenja gozda sta bili prebiralna in gola sečnja, torej sečnja posameznih ali skupin dreves ter sečnja vseh dreves na določeni površini, les pa so lastniki gozdnih parcel (vseh je bilo 73) zvečine porabili za kritje lastnih potreb pri kurjenju in gradnji ali pa ga na Vačah prodajali lesa potrebnim prebivalcem občine. Cenilci so tudi gozdove razdelili v dva razreda: gozdovi prvega razreda so rasli na globoki in rodovitni zemlji, njihova lega pa ni bila »prestrma« in za sečnjo ne težko dostopna. Sestava teh gozdov naj bi bila »precej enovita«, čeprav naj bi zaradi nerednega prebiranja v njih rasla drevesa vseh starosti. Gozdovi drugega razreda pa so rasli na strmih, kamnitih pobočjih in bili za koriščenje teže dostopni. Tudi v teh gozdovih je prevladovala bukev.[42] V katastrski občini Vače naj bi – po cenilnem operatu – gozdovi lastnikom ne prinašali večjega dohodka, lesna trgovina pa še ni imela tistega pomena, kot ga je imela pozneje.

Na osnovi vsega povedanega lahko tako ugotovimo: prebivalci katastrske občine Vače so v prvi polovici 19. stoletja živeli skoraj izključno od kmetijstva, saj so različne neagrarne dejavnosti (fužinarstvo, rudarjenje, trgovina in razne obrti), s katerimi so se v predhodnih stoletjih ukvarjali njihovi dedje in pradedje, do začetka 19. stoletja že propadle. Glavni vir dohodka in preživetja je bilo zato poljedelstvo. Če poskušamo izračunati približno denarno vrednost enoletnega bruto pridelka v občini, dobimo naslednjo sliko: vrednost povprečnega bruto pridelka na njivah prvega kakovostnega razreda je bila po oceni katastrskih cenilcev 30 goldinarjev 48 ¼ krajcarjev za oral, kar znese pri 11 oralih in 209 kvadratnih sežnjih nekaj manj kot 343 goldinarjev. Vrednost povprečnega bruto pridelka na njivah drugega kakovostnega razreda je bila 24 goldinarjev 33 ¾ krajcarja na oral, kar znaša pri 136 oralih 1206 kvadratnih okoli 3150 goldinarjev. Njiv tretjega kakovostnega razreda je bilo 374 oralov 744 kvadratnih sežnjev, vrednost povprečnega bruto pridelka pa naj bi bila 14 goldinarjev 37 krajcarjev na oral,

41 Prav tam, & 7.

42 Prav tam, & 6.

skupaj približno 5466 goldinarjev. Vrednost na njivah četrtega kakovostnega razreda pridelanega bruto pridelka (33 oralov 1253 kvadratnih sežnjev površine, 5 goldinarjev 50 ¼ krajcarja na oral) pa je bila v skupnem seštevku skoraj 198 goldinarjev. Kmetovalci vaške katastrske občine so potemtakem na vseh njivskih površinah pridelali za približno 9200 do 9300 goldinarjev bruto pridelkov letno. Da bi si vsaj malo predstavljali, koliko je bilo to in kaj je to pomenilo, poglejmo tedanje plače mestnih uradnikov, vzgojiteljev, profesorjev in zdravnikov: pisar prvega razreda je imel v prvi polovici 19. stoletja plačo 300 goldinarjev letno. Slovničar in leksikograf Anton Murko je, ko je služboval kot vzgojitelj pri grofu Wickenburgu v Gradcu, za leto dni prejel 400 goldinarjev. Gimnazijski profesor je zaslužil do 600 goldinarjev na leto, mlajši profesor ljubljanskega liceja, okrožni komisar drugega razreda in vodja licejske knjižnice v Ljubljani Matija Čop pa so imeli 800 goldinarjev letne plače (Čop je imel ob tem še brezplačno stanovanje). Povprečen dohodek samostojnega zdravnika je bil približno 800 goldinarjev letno. Od 100 do 200 goldinarjev več so zaslužili srednje stari in starejši profesorji ljubljanskega liceja, medtem ko je univerzitetni profesor na Dunaju zaslužil celo do 1500 goldinarjev na leto.[43] Vrednost letnega bruto pridelka na vseh njivah vaške katastrske občine bi torej ustrezala letnemu dohodku 31 pisarjev prvega razreda. Prav toliko je na leto zaslužilo 11 do 12 zasebnih zdravnikov ali nekaj manj kot 16 gimnazijskih profesorjev, približno toliko pa je znašala tudi letna plača 9 do 10 licejskih profesorjev srednjih let oziroma 6 do 7 (starejših) profesorjev dunajske univerze.

Kmetijstvo je ostalo glavna gospodarska panoga in glavni vir dohodka prebivalstva na Vačah in v sosednjih naseljih še več kot stoletje, gospodarsko pa je občina, prvotno trgovsko in prometno usmerjena proti severu, proti Moravčam in Kamniku, vse bolj težila proti Savi, hkrati pa tudi proti Litiji in Zagorju, mimo katerih je sredi 19. stoletja stekla železnica.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 14, Gubernij v Ljubljani, reg. VIII, fasc. 12.
AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, k. o. Vače, mape, L 327 PZ, L 327 PT, k.o. Rovišče, mape.

LITERATURA

Benedik, Valentin: *Vače, Prazgodovinska naselbina, trg in župnija.* Vače : Župnijski urad na Vačah, 1972.

Benedik, Valentin: *Hiše na Vačah in njih prebivalci s stanjem 31. 12. 1978.* Vače : Župnijski urad na Vačah, 1972 (www.vace.si/BENEDIKH.htm).

Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana : Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine, 1937.

Mal, Josip: Privilegiji trga Vače. *Carniola* 1912, str. 116–158.

Melik, Vasilij: Nekaj o cenah, plačah in kulturi v predmarčni dobi. *Zgodovinski časopis* 39, 1985, str. 67–73.

Novak, Janja: *Preska v luči franciscejskega katastra.* Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1987 (diplomska naloga na Oddelku za zgodovino FF v Ljubljani).

Roblek, Polona: *Preddvor v luči franciscejskega katastra.* Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2002 (diplomska naloga na Oddelku za zgodovino FF v Ljubljani).

Schmidt, Vlado: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem*, II. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1964.

Sinobad, Jurij: Radovljica v luči franciscejskega katastra. *Radovljiški zbornik 1992.* Radovljica : Skupščina občine Radovljica, 1992.

Vahčič, Jasna: Prispevek k zgodovini Rimskih toplic na preloma iz devetnajstega v dvajseto stoletje. Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1988 (diplomska naloga na Oddelku za zgodovino FF v Ljubljani).

Valenčič, Vlado. Gozdarstvo. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, Zgodovina agrarnih panog I. zvezek, Agrarno gospodarstvo. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za zgodovino, Državna založba Slovenije, 1970.

Zupančič, Jože: *Pred sto leti je požar uničil Vače* (www.vace.si/pozar.htm)

[43] Melik, Nekaj o cenah, plačah in kulturi, str. 69–70.

SUMMARY

Vače before the great fire of 1834. Vače and the surrounding settlements in the documents of the Franciscean Cadastre

Drawing on the assessment protocol of the Franciscean Cadastre, the author describes the conditions in the cadastral municipality of Vače during the 1830s. Comprising only the settlements of Ržišče, Slivno, Klenik and Potok, together with a few houses and fallows no more than one hour's walk away, the Vače cadastral municipality was significantly smaller than the Parish of Vače. At the time the municipality counted 863 inhabitants who resided in 135 houses. The latter and agricultural buildings were mostly wooden constructions with thatch roofs.

According to the assessment protocol, all inhabitants of Vače engaged in agriculture during the 1830s. The remaining few who engaged in handicrafts did so for domestic use. Mining and ironworks, still prominent industries in the 17th and 18th century, had died out by the early 19th century, as had sales of yarns to Litija's rope-makers who supplied the Sava River ferrymen. Apart from the above listed and the mill on the Vidrnica stream, there were no longer any other noteworthy handicrafts practiced in the area. The main crops included wheat, rye, barley and oats, followed by millet, buckwheat, potatoes, clover, as well as »sweet« and »sour« fodder. Meadows and gardens were also used for the production of the most essential food crops for domestic consumption (cabbage, flax, turnip, legumes, carrots, fruits, etc.). However, such agricultural activity was carried out on such a small scale that the produce was not included in the cadastral survey. Livestock was somewhat more numerous, as the assessment protocol counted 223 oxen, 158 cows, 88 calves, 300 sheep, 302 swine and 11 horses, but even in this case farmers only sold small quantities of meat and animals at trade fairs. The closest market was in Kamnik.

In the end the author concludes that the cadastral municipality of Vače produced about 9.200 to 9.300 florints gross crops yearly on approximately 321 hectares of fields divided into four classes (with the majority being classified as third class agricultural land). The value of annual gross crop production in all fields belonging to the cadastral municipality thus equalled the income of 31 first-class scribes or 11–12 private physicians in Carniola; it was slightly lower than the income of 16 gymnasium teachers and roughly the equivalent of the earnings made by 9–10 lyceum professors in Ljubljana or 6–7 (senior) professors at the University in Vienna. Initially, the cadastral municipality of Vače was a north-bound trade and transport hub gravitating towards Moravče and Kamnik. However, since the advent of the railway in the mid-19th century, its economy began to gravitate towards the Sava River, Litija and Zagorje.

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 37(497.4Šmartno pri Litiji)"1800/1850"

Prejeto: 17. 6. 2011

Nataša Kolar

mag. zgodovinskih znanosti, muzejska svetovalka, Pokrajinski muzej Ptuj - Ormož, Muzejski trg 1, SI–2250 Ptuj
e-pošta: natasa.kolar@pok-muzej-ptuj.si

Prispevek k zgodovini šolstva v Šmartnu pri Litiji med letoma 1800 in 1850

IZVLEČEK

V prispevku avtorica predstavi topografske podatke o Šmartnu pri Litiji med letoma 1800 in 1850 ter se v nadaljevanju osredotoči na prikaz razvoja šolstva v kraju. Obravnava podatke o najemu prostora za šolo, vire dohodkov in njihovo višino za učitelja Henrika Mayerja ter predmetnik trivialne šole. Prispevek se konča z navedbo statističnih podatkov obiska učencev v nedeljski šoli v letih od 1821 do 1830 ter trivialne šole med letoma 1840 in 1850.

KLJUČNE BESEDE

Šmartno pri Litiji, prva polovica 19. stoletja, nedeljska in trivialna šola, predmetnik, dohodki učiteljev, šolska statistika

ABSTRACT

A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE SCHOOL SYSTEM IN ŠMARTNO PRI LITIJI BETWEEN 1800 AND 1850

The authoress of the contribution first presents topographical data on Šmartno pri Litiji in the period 1800–1850 and then proceeds to describe the development of the local school system. In doing so she examines the data about renting rooms for school purposes, sources of income and their amount for teacher Henrik Mayer, and the curriculum of the lower primary school. At the end she provides statistical data concerning the attendance of Sunday school in the period 1821–1830 and the lower primary school in the period 1840–1850.

KEY WORDS

Šmartno pri Litiji, first half of the 19th century, Sunday and lower primary school, curriculum, teachers' income, school statistics

Topografija Šmartna v prvi polovici 19. stoletja

V prvi polovici 19. stoletja je davčna občina Šmartno pri Litiji obsegala 1672 johov 38 klafter.[1] Občina je bila sestavljena iz krajev Šmartno (*St. Martin, St. Märthen, Shmartno*)[2] in Ustje (*Ustie*). Mejila je na stiški in višnjegorski okraj ter je bila obkrožena z griči in nizkimi hribi jugovzhodno od Litije.[3] Njeno neenakomerno ozko, od zahoda proti vzhodu tekočo podobo razčlenjujejo trije potoki: Reka, Kostrevnica in Črni potok.[4] Občino sta sekali dve okrajni cesti. Prva, ki je bila speljana od glavne prometne ceste proti Litiji, je vodila od juga proti severu, druga pa proti kraju Ponoviče v ljubljanskem okraju v severovzhodni smeri.[5] Šmartno je bilo pomembno križišče in izhodišče v dolenjsko gričevje,[6] saj je bilo od okrožnega središča Novo mesto oddaljeno 10 milj v severozahodni smeri. Novo mesto je bilo za Šmarčane zaradi tedenskih ponedeljkovih sejmov tudi tržni kraj, vendar so prebivalci občine Šmartno svoje kmetijske pridelke zaradi višjih cen rajši vozili na trg v Ljubljano. Na pravosodnem področju (sodstvo in policija) je bila občina Šmartno podrejena okrajni oblasti Stična.[7]

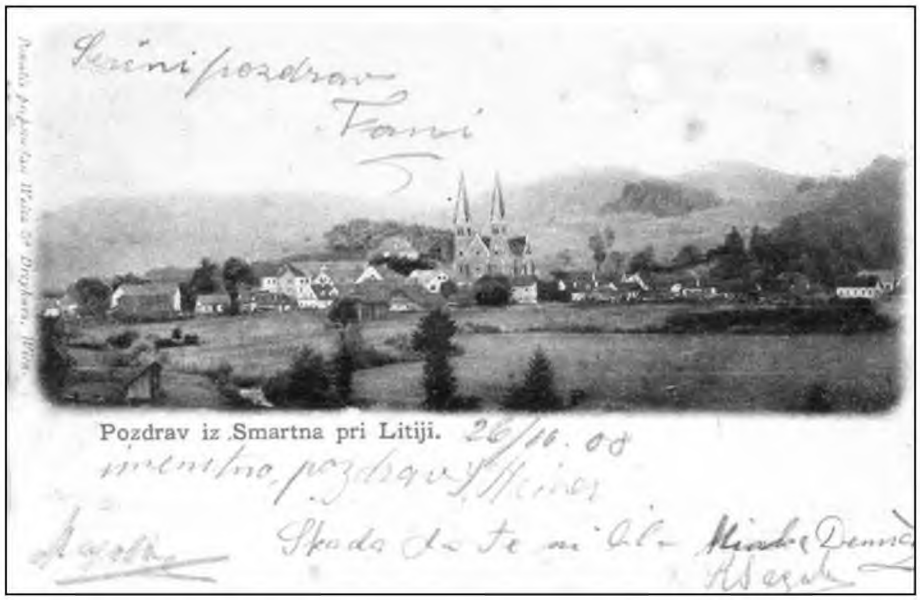
Po konskripcijski[8] reviziji iz leta 1830 je v Šmartnu in na Ustju živelo 792 prebivalcev.[9] V Šmartnu je bilo 309 moških, 332 žensk, 108 hiš in 146 družin, na Ustju pa 69 moških, 82 žensk, 20 hiš in 31 družin. Od teh se jih je 129 ukvarjalo s poljedelstvom, z obrtjo in poljedelstvom 44, bila sta še dva dušna pastirja in en učitelj. Med obrtniki so bili trije usnjarji, pet kovačev, dva čevljarja, zidar, štirje kramarji, dva mesarja, dva krovca, brodar, sedlar, ključavničar in devetnajst gostilničarjev.

Prehrana prebivalcev občine Šmartno je vsebovala zelenjavo, zelje, jabolka, repo, fižol, proseno in ajdovo kašo, zmesni kruh iz ajde, ječmena in rži. Mesne jedi so revnejši ljudje uživali samo ob praznikih in posebnih priložnostih, premožni ljudje pa so jedli meso vsak dan.[10]

V občini je bila zemlja razdeljena na dominikalno in rustikalno.[11] Rustikalna zemlja je bila razdeljena v hube – kmetije, ki so obsegale eno kmetijo in toliko zemlje, da jo je lahko obdelala ena družina; podložniki so jo imeli v zakupu. Huba je bila kot obdelovalna enota osnova za odmero bremen. Osnovni obveznosti podložnikov do fevdalnega gospoda sta bili tlaka in dajatve, ki niso bile povsod enake. Po rustikalni napovedi je bilo v občini 7 celih gruntarjev s kmetijo od 9 do 20 johov, pet tričetrtinskih gruntarjev je imelo od 7 do 10 johov, trinajst polovičnih gruntarjev od 4 do 6 johov, dvainštirideset četrtinskih gruntarjev od 2 do 4 johe in sedeminpetdeset kočarjev od pol do enega joha zemlje. Cenilni elaborat franciscejskega katastra za katastrsko občino Šmartno navaja, da so imeli na večjih gruntih služinčad, po enega hlapca in dve dekli.

Sestavni del občine so bila tudi zemljiška gospostva: Slatna[12] (*Slátena, Slatina, Slateneg*),[13] Grmače (*Germadische, Germazhe, Grünhof, Grienhof*),[14] državno gospostvo Stična, nadalje gospostva Selo (*Selo, Geschiez*)[15] oziroma Sela (*Gschiess, Tannenberg*),[16] Bogenšperk (*Bogensperk, Wagensperk*),[17] Črni Potok (*Schwartzenbach, Zherni Potok*),[18] Štanga in Grbin (*Gerben, Gerbin*),[19] župnišče Šmartno in beneficiat na hribu. Žitno desetino je dobivalo gospostvo Stična. Skupne lovske revirje so v občini imeli gospostvo Slatna ter posestvi Črni Potok in Grmače.

1 1 seženj (klaftra) = 6 čevljev = 1,896 metra; 1 oral = 1 joh = 1 kvadratna klaftra = 1600 kvadratnih sežnjev = 57,5 ara = 5754,64 kvadratnega metra.
2 UKM, Alphabetisches Verzeichniß, 1846, str. 63.
3 *Krajevni leksikon*, str. 319. O trgu Litija v začetku 19. stoletja piše H. G. Hoff, Historisch-statistisch, str. 113.
4 V prvi polovici 19. stoletja so jih uporabljali za pogon dveh kovačnic in treh mlinov (Kolar, Šmartno, str. 11).
5 Prav tam.
6 *Krajevni leksikon*, str. 320.
7 Okrajna oblast Stična je imela status državne ustanove – gospostva »verski sklad« (Religionsfond Herrschaft). Cistercijanski samostan Stična, ki ga je ustanovil oglejski patriarh Pelegrin leta 1336, je bil ukinjen z jožefinskimi reformami leta 1784. Premoženje je prešlo v roke verskega sklada, ki ga je upravljala država (Die Königreich Illyrien, str. 40).
8 Konskripcijo (popis vojnih obveznikov) so v habsburški monarhiji uredili leta 1770 po pruskem sistemu. Vojaška služba je bila do leta 1802 dosmrtna, nato znižana na deset do štirinajst let glede na rod vojske, pozneje pa na osem let (Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 368 in 369).
9 Valvasor je v drugi knjigi Slave vojvodine Kranjske na str. 181 opisal Šmartno (St. Märten) kot vas s štirimi kmečkimi hubami (kmetijami). Prebivalcev je bilo nekaj čez 100, med njimi je bilo veliko pastirjev in različnih rokodelcev, posebno dosti je bilo usnjarjev. V vasi je bilo 18 gostiln. Če primerjamo Valvasorjevo oceno števila prebivalcev v Šmartnu v času, ko je pisal topografijo in kakor je sam pripomnil na navedeni strani, in število prebivalcev leta 1830, je prebivalstvo v vasi približno v stoletju in pol naraslo za skoraj osemkrat. To lahko pomeni, da so se v stoletju in pol izboljšale življenjske okoliščine in gospodarske razmere, saj je bilo Šmartno do sredine 19. stoletja upravno, gospodarsko in sakralno središče tega dela Zasavja (Kolar, Šmartno, str. 16).
10 Kolar, Šmartno, str. 10.
11 Absolutistično gospodarsko pravo je razlikovalo med rustikalnimi podložniki, katerih zemlja je bila obdavčena, in dominikalnimi podložniki, katerih zemlja ni bila obdavčena. Dominikalna zemlja je bila tista, ki je pripadala dvoru. Obdelovale so jo nesvobodne kmečke družine, vsi agrarni presežki so pripadali dvoru (Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 384).
12 Hoff, Historisch-statistisch, str. 183 in 219.
13 UKM, Alphabetisches Verzeichniß, str. 119.
14 Prav tam, str. 25.
15 Prav tam, str. 97.
16 Stopar, *Grajske stavbe*, II. Dolenjska, str. 131.
17 UKM, Alphabetisches Verzeichniß, str. 8; Hoff, Historisch-statistisch, str. 185.
18 Prav tam, str. 118.
19 Hauptman, *Od Verneka*, str. 18.

Razglednica Pozdrav iz Šmartnega pri Litiji, odposlana 26. oktobra 1908 (hrani: Javni zavod za kulturo Litija).

Rektifikacijska mapa na podlagi katastrske mape iz leta 1825 (ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko – Novomeška kresija, k. o. Šmartno pri Litiji, N 154).

V kraju sta bili župnija[20] in šola. Pravico do patronata in upravljanja župnije in šole je imela cesarsko-kraljeva oblast Stična.[21]

Šolstvo v Šmartnu

Habsburška monarhija je leta 1805 na področju šolstva izdala drugi avstrijski zakon z naslovom *Politična šolska ustava nemških šol* (*Politische Verfassung der deutschen Schulen in den k., auch k. k. deutschen Erbstaaten*). Zakon je uvedel tri različne stopnje osnovnih šol: trivialke, glavne šole in normalke, ob tem so obstajale še nedeljske šole. Normalke in glavne šole so bile edine osnovne šole, ki so omogočale prehod na gimnazijo. Na območju današnje Slovenije je bilo v predmarčnem času samo 16 krajev, ki so dajali svojim osnovnošolcem to možnost izobraževanja.[22]

20 Župnija sv. Martina je kot vikariat pražupnije Šentvid pri Stični, skupaj z matično župnijo, od leta 1389 pripadala stiškemu samostanu. Vikariat sv. Martina je leta 1667 obsegal podružnične cerkve: sv. Jurija na Blečjem vrhu, sv. Mohorja in Fortunata na Libergi, sv. Jurija pod gradom Pogonikom, sv. Miklavža v trgu Litija, sv. Križa v Brezju, sv. Marije Magdalene na Gradišču, sv. Petra v Vintarjevcu, sv. Ane v Jablanici, sv. Benedikta v Kresnicah, sv. Katarine na Bregu pri Litiji, sv. Marije na Javorju. Po popisu duš (Seelenconscription) stiških župnij na Dolenjskem iz leta 1754 je živelo na območju vikariata Šmartno skupno 2905 prebivalcev, 1429 moških in 1476 žensk (Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 841 in 848). V začetku 19. stoletja je bila dekanija sv. Martina pri Litiji ena izmed 14 dekanij novomeškega okrožja v ljubljanski škofiji (Hoff, Historisch-statistisch, str. 2).

21 Kolar, Šmartno, str. 10.

22 Ciperle, Vovko, *Šolstvo*, str. 52; Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 2, str. 140.

V predmarčnem obdobju so bili na šolskem področju najpomembnejši ukrepi avstrijskih posvetnih in cerkvenih oblasti: razviti mrežo rednih in nedeljskih šol, vzdrževati in izobraževati učitelje, predpisovati vsebine in usmerjati ideje o osnovnošolskem pouku. Pozornost so posvečali tudi učnemu jeziku, ki je bil nemški. Za uspešen razvoj in uspešno delo šole so bile potrebne tudi materialne možnosti, ki so na podlagi higienskih in pedagoških zahtev omogočale ustrezne šolske prostore, opremo, kurjavo in učne pripomočke. Skrb za šolske materialne stroške je bila po določbah zakona iz leta 1805 razdeljena med občine, zemljiška gospostva (dominije) in patrone (cerkveno in posvetno gosposko).[23] Po odhodu Francozov so avstrijske oblasti kot prvi ukrep na področju šolstva ponovno uvedle cerkveno nadzorstvo v osnovnih šolah.[24]

Zaradi skromnih in negotovih sredstev, ki so bila odvisna od krajevnih razmer, je bilo šolstvo v predmarčnem obdobju na Kranjskem slabo razvito, šolski obisk pa je zelo nihal. Leta 1816 je bilo pri 246 župnijah in vikariatih le 62 šol, od teh 5 glavnih, 5 dekliških in 52 trivialk.[25]

V Šmartnu ima šolstvo dolgo tradicijo. Kraj je dobil prvo šolo, enorazrednico, leta 1665. V zasebnih hišah in v kapeli na Pungrtu so otroke učili brati, pisati in računati ter verouk. Poučevali so stiški menihi.[26]

V Šmartnuje bila v prvi polovici 19. stoletja trivialna šola.[27] Po določilih šolske zakonodaje so občine morale skrbeti za šole oziroma šolske stavbe. Za zidavo slednjih naj bi prispevale nekvalificirano delovno silo in dovoz gradbenega materiala. Zemljiška gospostva (dominiji) naj bi plačala gradbeni material za zidavo šole, delo obrtnikov pa patroni (cerkvena in posvetna gosposka), prav tako tudi učne pripomočke.[28] Šola v Šmartnu v predmarčnem obdobju še ni imela lastne stavbe.[29] Za potrebe tedenskega in nedeljskega pouka je bila najeta soba v poslopju pleskarja Janeza Ravnikarja (hiša številka 19), ki je spadalo k okrajnemu gospostvu Stična. Ob nedeljski šoli so tu poučevali tudi verouk. Eno do dve uri popoldan je učitelj učil učence abecedo, branje in pisanje, od dve do tri ure pa je potekal pouk vere. Takšen pouk je bil pripravljen za od deset do trinajst let stare otroke, ki so imeli v religiji že nekaj osnove. Sedem- in osemletne otroke je poučeval učiteljev sodelavec – pomočnik v zimskem času v prostorih župnišča.[30]

Okrajno gospostvo Stična je na podlagi prošnje z dne 8. septembra 1838 poročalo o mnenju Ivana Ravnikarja kot najcenejšega ponudnika prostorov za nedeljsko šolo in se spraševalo, ali je bila njegova ponudba res najcenejša ali pa bi morali iskati druge prostore. Odgovora na vlogo po osemnajstih dneh še niso dobili. Nadalje je okrožni urad Novo mesto z dopisom obvestil cesarsko-kraljevi gubernij, da bi želeli imeti za trivialno šolo kakšen drug šolski objekt ali pa bi vzeli v najem po pogodbi s predlaganim podložnikom ustreznejše prostore.

Tudi za leta 1842, 1843 in 1844 je bila napisana prošnja okrožne pisarne za plačilo najema prostorov na ime Jožefa Juvana po predloženih računih.[31] Gospostvo Stična je v svoji vlogi z dne 3. julija 1842 prosilo okrožni urad v Novem mestu za poravnavo stroškov ogrevanja za leto 1842 ter za podaljšanje pogodbe za leti 1843 in 1844. Gubernij in okrožni urad v Novem mestu sta obveščala drug drugega o izdatkih oziroma o prepiru glede plačevanja šolskih izdatkov za šolo v Šmartnu, za podružnico na Bregu. Pokrivanje šolskih izdatkov je bilo naloženo provincialnemu kameralnemu plačilnemu uradu[32] že za leto 1845, plačeval pa naj bi tudi za leta od 1846 do 1848.[33]

Župnišče v Šmartnu je v svoji vlogi študijsko dvorno komisijo prosilo za pojasnilo, kako to, da od 25. maja 1835 do leta 1843 še niso dobili plačane najemnine v višini 242 goldinarjev za stanovanje cerkovnika, ki je bil obenem organist in šolski učitelj. Okrožni urad Novo mesto je to vlogo poslal v preučitev okrajnemu gospostvu Stična skupaj s poračunanim izkazom od 23. aprila 1835 do leta 1843. Okrajno gospostvo Stična je to vlogo poslalo dalje na provincialno državno knjigovodstvo, ki se je glede tega obrnilo na gubernij. Deželna vlada je vlogo obravnavala na svoji seji 29. marca 1844 in sklenila, da se glede stroškov za najemnino šolskih

23 Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 2, str. 115.
24 Ciperle, Vovko, *Šolstvo*, str. 52; Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 2, 1988, str. 113. Za šolskega nadzornika v Šmartnem pri Litiji je knezoškofijski ordinariat v Ljubljani imenoval dekana Josefa Burgerja; za nadzornika ga je 16. septembra 1836 potrdila tudi deželna vlada (NŠAL, Dekanija Litija, Šolstvo, št. 1637/330).
25 Mal, *Zgodovina*, str. 405.
26 *Šmartno nekdaj in danes*, 1995, str. 21.
27 Iz Protokola, ki ga je naredil šolski nadzornik pri rednem obisku trivialne šole St. Martin pri Litiji 9. septembra 1823, izvemo, da je bila šolska stavba zidana, imela je dovolj svetlobe, pozimi so jo lahko dobro ogrevali, v njej je lahko bilo 80 šolarjev, opremljena je bila tudi z vsemi takrat potrebnimi pripomočki (NŠAL, Dekanija Litija, Šolstvo, št. 1109/267).
28 Ciperle, Vovko, *Šolstvo*, str. 53; Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 2, str. 115.
29 Šolsko poslopje so Šmarčani dobili šele leta 1872. Do tedaj so od leta 1868 šolarji imeli pouk v prvem nadstropju mežnarije ob župnijski cerkvi, pred tem pa v najetih zasebnih prostorih, kot razberemo iz navedenih virov (*Šmartno nekoč in danes*, str. 21).
30 NŠAL, Dekanija Litija, Šolstvo, dopis št. 3/328, 25. oktober 1818.
31 SI AS 14, Gubernij, dopis št. 9618.
32 Kameralni in vojaški plačilni urad v Ljubljani je bil podrejen ljubljanskemu guberniju in je po letu 1814 upravljal tudi druge upravne sklade, podružnično kreditno blagajno in deželni sklad (Das Königreich Illyrien, str. 26; Priročniki in karte, str. 82).
33 SI AS 14, Gubernij, dopis št. 7076 in št. 11617.

Razglednica Šmartna pri Litiji, začetek 20. stoletja (hrani: Javni zavod za kulturo Litija).

prostorov in najemnino za cerkovnika ter vzdrževanje vseh teh objektov oziroma plačilo le-teh obrne na okrožni urad v Novem mestu, ki naj poravna najemnino.

Trivialni šoli v Šmartnu je bilo za šolsko leto 1844 dodeljenih 40 goldinarjev; tako je bilo zapisano v poročilu cesarsko-kraljeve ilirske državne blagajne po odloku z dne 20. januarja in 24. februarja 1845. Po podpisani pogodbi z dne 26. januarja 1845 je bilo namenjenih skupno 60 goldinarjev, in sicer za najemnino poslopja za celo leto 36 goldinarjev, za kurjenje 21 goldinarjev, za čiščenje 3 goldinarje.[34]

Glede šolskih stroškov je še dalje potekalo obsežno dopisovanje z ustreznimi ustanovami, ki so skrbele za okrajno gospostvo Stična in s tem tudi trivialno šolo v Šmartnu. Tako je sporočil gubernij v Ljubljani dne 17. septembra 1848, da je treba za potrebe šole v Šmartnu pri Litiji za leta od 1846 do 1849 brez odlašanja črpati sredstva iz šolskega fonda, za katerega je pristojen cesarsko-kraljevi urad v Novem mestu.[35]

Da v Šmartnu v obravnavanem obdobju za namene šole ni bilo samostojne stavbe, ampak so bili le najeti prostori za učilnico v zasebnih hišah, je treba slediti takratni vsesplošni miselnosti zemljiških gospodov in patronov: kolikor več sredstev so izdali za šolo, toliko manj jim je ostalo za njihove potrebe. Na Kranjskem je od 297 župnij leta 1832 imelo šolo 28 odstotkov. Med vzroki, zakaj je bilo šolstvo na Kranjskem v primerjavi z drugimi deželami habsburške monarhije na slovenskem ozemlju slabo razvito, omenjamo pomanjkanje krajevnih virov in šolskih prostorov, ki so bili potrebni za organiziranje pouka.[36]

Dohodki učiteljev

V predmarčnem času je bila sestava učiteljevih dohodkov podobna tisti iz jožefinske dobe. Na deželi je učitelj živel v glavnem od cerkovniških dohodkov, saj je bil v prvi vrsti cerkovnik, v mestu pa je bil njegov glavni vir šolnina. Ob tem je dobival še prejemke iz deželnega in krajevnega šolskega sklada, kjer so se zbirali dohodki od kake ustanove ali prispevki občine, ki so bili uvedeni kot posebna dajatev prav v ta namen. Tak način je veljal tudi za šolo in učitelja v Šmartnu pri Litiji.

Kakšni in kolikšni so bili dohodki učitelja šmarske šole v predmarčnem času, izvemo iz dopisa provincialnega državnega knjigovodstva guberniju. Deželni vladi so sporočili višino dotacije za šolskega učitelja, cerkovnika in organista Henrika Mayerja iz Šmartna pri Litiji. Njegovi letni dohodki so znašali 105 goldinarjev 22 krajcarjev. Ker pa ta dohodek ni dosegel zakonsko predpisane višine letne plače učiteljev, ki je znašal 130 goldinarjev, so morali primanjkljaj 24 goldinarjev 38 krajcarjev pokriti iz normalnega šolskega fonda. Mnenje državnega knjigovodstva je bilo, da se šolskemu učitelju doplačilo izplača na osnovi dvornega dekreta z dne 10. maja

34 SI AS 14, Gubernij, dopis št. 6660, Ljubljana, 15. marec 1845.

35 Iz dopisa št. 3840 z dne 12. februarja je razvidno, da je trivialna šola v Šmartnu dobila po predloženih računih izdatkov iz šolskega fonda 60 goldinarjev. S tem so bili pokriti tudi izdatki in najemnina za šolski prostor. Obvestili so tudi, da je bil izčrpan sklad za leto 1845 (SI AS 14, Gubernij).

36 Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 2, str. 119 in 120.

Razglednica Šmartna pri Litiji, začetek 20. stoletja (hrani: Javni zavod za kulturo Litija).

1799.[37] Po tem pravilu so lahko denar izplačali le z donacijo v gotovini. To pa ni bil trajen vir, zato so izplačali za ta primer le manjšo vsoto za preživljanje učitelja, kolikor je bilo seveda na razpolago denarja. Znesek so morali izplačati v celoti. Temu mnenju je sledilo mnenje deželnega urada, da bodo tako zavarovali obstoj šole.[38]

Učitelj Henrik Mayer, ki je poučeval med letoma 1817 in 1830, je hkrati opravljal tudi službo na dveh lokacijah, v Štangi in na Javorju. Za to službo je prejel plačilo v naravi, ki je bilo sestavljeno iz 14,5 mernika (1 mernik = 23 kilogramov) prosa in 193 prgišč preje. Za njim so učili še Lovrenc Smolič (Smolizh), kaplan (*cooperator*) Johann Zaverl, kaplan Anton Kashman in drugi.

Kakšni so bili dohodki učiteljev v naslednjih letih, nam viri ne poročajo. Do sredine stoletja so se verjetno zgodile še kakšne spremembe, ki so omogočale boljše življenjske razmere.

Pouk

Kakšne predmete so učili v šoli? Učna snov trivialk je bila omejena na verouk, branje, pisanje in računstvo. Takratni povprečni učenci so zaradi različnih vzrokov to snov osvojili v treh ali štirih letih. Šolska obveznost je trajala šest let.[39] Učni jezik je bil v mestih in večjih krajih nemški, na podeželju pa slovenski. Nedeljske šole so bile v glavnem slovenske. Na Kranjskem so v trivialkah uporabljali dvojezične nemško-slovenske učbenike, od leta 1829 naprej so učili v slovenskem jeziku.[40]

Politična šolska ustava iz leta 1805 je določala različne učne predmete za trivialke (podeželske) in glavne (mestne) šole. Glede na obe vrsti osnovnih šol je razlikovala tudi način pouka, in sicer zaradi različne stanovske pripadnosti učencev na deželi in v mestu.[41]

O predmetniku trivialne šole v Šmartnu pri Litiji izvemo iz pisma cesarsko-kraljevega okrožnega urada Novo mesto z dne 26. septembra 1819, poslanega šolskemu nadzorniku za Novo mesto, Trebnje in Šmartno pri Litiji. V pismu so navedene odredbe z določili nekaterih sprememb za osnovne šole. Tretji razred trivialke je imel naslednje predmete: religijo, biblijske zgodbe Stare in Nove zaveze ter učenje evangelija, lepopis, nemški narek, branje iz učne knjige, navodilo k spisom, računanje, nemško slovnico, branje in pisanje latinice po nareku.

Pouk religije je potekal tako, da so lahko otroci vero in naravoslovje dobro razumeli ali obdržali v spominu po navodilih katekizma. Naučiti so se morali pravilno brati. Pisava je morala biti čitljiva, okrasitev črk pa ni bila dovoljena. Pravopis, narek in spis so morali biti povezani s slovnico. Za učenje pravilne pisave je bilo predpisano več vaje. Pisanje spisov so uporabili za priložnostno vajo nareka. Razširili so jih lahko le na nekatere pisne oblike ter izvlečke.

Pouk računstva so omejili na štiri računske operacije z ulomki in v sorazmerju ali s sklepnim računom. V vseh treh razredih so morali otroci raču-

37 SI AS 14, Gubernij, dopis št. 26704, Ljubljana, 17. september 1848.
38 Kolar, Šolstvo, str. 20.
39 Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 2, str. 125.
40 Ciperle, Vovko, *Šolstvo*, str. 56.
41 Več o tem gl. Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 2, str. 176.

nati ustno in na pamet preračunavati seštevanje in odštevanje. Seznanili so se tudi z vrednostmi raznih vrst novcev in mer.

Pri poučevanju nemške slovnice se je moral učitelj »varovati izbranih pripomb in pretanjenosti«, pravila za izgovarjavo je pojasnjeval z mnogimi primeri, da so si jih vtisnili v spomin. Zapostavljena nista smela biti branje in narek latinice.

Tri ure na teden so bile posvečene religiji skupaj z zgodovino biblije in razlago evangelija, prav toliko tudi poučevanju računstva in nemške slovnice. Dve šolski uri tedensko sta bili predpisani za branje, narek in spise, ena ura pa za branje in pisanje latinice po nareku. Pouku religije sta bili dodani še dve uri tedensko, ena je bila posvečena učenju religije, druga njeni zgodovini. Pri teh dveh urah je bil poudarek na učenju katekizma. Tretja ura je bila namenjena vaji za branje in pisanju latinice.

V drugem razredu so namenili branju berila štiri ure tedensko. V tretjem razredu so bile ure računstva namenjene računanju na pamet; ta način je imel prednost pred računanjem s številkami. Računanje na pamet je bilo predpisano že od prvega razreda naprej, v drugem in tretjem razredu so nadaljevali računanje s številkami, ki je moralo biti vedno povezano.

Vsa ta navodila je moral šolski nadzornik poslati učiteljem pred vsakim začetkom šolskega leta.[42]

Po določilih pristojne zakonodaje je bilo šolsko leto trivialne šole v Šmartnu razdeljeno na dva dela: na poletni in na zimski tečaj oziroma semester. Učitelji so za vsako šolsko leto vodili tudi statistiko učencev trivialne in nedeljske šole. Navajamo dve taki statistični tabeli za obisk učencev:

Nedeljske šole od leta 1821 do leta 1830
Trivialne šole od leta 1840 do leta 1850

Številno učencev, ki so obiskovali nedeljsko šolo v letih od 1821 do 1830, je bilo naslednje:

Leto	1821	1822	1823	1824	1825
Učenci	45	51	48	55	53
Leto	1826	1827	1828	1829	1830
Učenci	47	44	47	38	47

V navedenih letih je nedeljsko šolo vodil učitelj Henrik Mayer, ki je v njej učil že od leta 1817. Uspeh poučevanja je bil dober. Pouk, ki je bil slovenski, je potekal eno do dve uri popoldan. Učitelj Meyer je ustrezal vsem merilom in izpolnjeval vse pogoje svojega poklica. Bil je vztrajen pri pouku, njegovo obnašanje do nadrejenih in do šolarjev je bilo ustrezno. Dobro je opazoval učence pri šolskih urah in pri dojemanju učne snovi (predmetov); pouk je vodil v redu, tako kot je bilo natančno predpisano v metodni knjigi.[43]

V predmarčnem obdobju je bil šolski obisk na Kranjskem slab. V primerjavi s Štajersko, predvsem mariborskim okrožjem (97 odstotkov), je bil na Kranjskem odnos med všolanimi otroki in učenci 40-odstoten, do leta 1847 pa se je zvišal na 56 odstotkov.[44] Za to je mnogo vzrokov. Obisk je bil predvsem odvisen od premoženjskega stanja staršev, ki je bilo na podeželju zaradi različnih okoliščin in bremen neugodno. Za slab šolski obisk so bili krivi tudi neprimerni šolski prostori, ker v učilnicah ni bilo dovolj prostora za vse všolane otroke.[45] Iz Protokola, ki ga je naredil šolski nadzornik pri rednem obisku trivialne šole v Šmartnu 9. septembra 1823, izvemo, da sta za slab obisk šole krivi oddaljenost šolarjev od šole in revščina staršev, ki so svoje otroke pogosto prisilili k delu doma in na polju. Zato so morali občasno izostati od pouka, kar sicer ni bilo upravičeno, bilo pa jim je oproščeno. Glede na te zadeve je njihov učni uspeh ocenil za zadovoljiv.[46]

Iz tabele o obisku šole je razvidno, da so v nekaterih šolskih letih oziroma semestrih pri pouku prevladovale deklice, zlasti v poletnem semestru, ko so starši potrebovali dečke za delo pri kmečkih opravilih. Sklepamo lahko, da so bili starši v Šmartnu z okolico zelo ozaveščeni glede pismenosti svojih otrok, tudi deklic, saj so jim kljub že omenjenim vzrokom omogočili osnovno izobraževanje. Na splošno je v predmarčnem času na Kranjskem šolski obisk deklic naraščal hitreje kot obisk dečkov, seveda, če je bila v kraju trivialka.[47] Nasprotno deklice brez premožnih staršev, ki bi jih poslali v normalke in v glavne oziroma privatne šole, niso imele možnosti za izobrazbo.[48]

Prav tako lahko iz tabele le delno razberemo odstotek razvitosti šolstva v Šmartnu in ga primerjamo z deželnim za Kranjsko, saj so začeli voditi statistiko za šolo sposobnih otrok (med 6. in 12. letom starosti), ki so bili vpisani oziroma nevpisani šele z letom 1846. Podatki kažejo razmerje med za šolo sposobnimi otroki, vpisanimi in nevpisanimi.

42 Vsebino pouka na trivialkah prim. Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 2, str. 187–192.

43 Ocena učitelja Henrika Mayerja je zapisana v protokolu šolskega nadzornika po obisku šole v Šmartnu 9. septembra 1823 (NŠAL, Dekanija Litija, Šolstvo 1817–1867. Protokol št. 1109/267).

44 Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 2, str. 124 in 127.

45 Prav tam, str. 123.

46 NŠAL, Dekanija Litija: Šolstvo 1817–1867, Protokol, št. 1109/267.

47 Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 2, str. 125.

48 Prav tam, str. 141.

Šolska statistika v letih od 1840 do 1850

Leto	Učenci			Zimski semester (z. s.)			Poletni semester (p. s.)			V primerjavi s prejšnjim letom			
	F: fantje D: deklice Sk: skupaj									Več učencev		Manj učencev	
	F	D	SK	F	D	SK	F	D	SK	z. s.	p. s.	z. s.	p. s.
1840	87	89	185	31	38	49	19	28	47				
1841	88	98	185	31	38	49	19	28	47	7	11		
1842	95	119	214	33	40	73	23	29	52	4	5		
1843	75	102	177	46	165	111	33	49	82				
1844	96	108	204	44	60	104	44	60	104	34	34		
1845	98	106	204	40	58	98	40	58	98			6	6
1846*	Vpisani (o)						Nevpisani (oo)						
C.	78	87	165				89	107	196				
N.	54	50	104				68	48	116				
1847													
C.	65	66	131				84	82	166				
N.	48	46	94				62	42	104				
1848													
C.	67	61	128				79	83	162				
N.	47	49	96				59	43	102				
1849													
C.	63	57	119				65	73	138				
N.	50	58	108				57	52	109				
1850													
C.	71	56	127				68	83	151				
N.	62	69	131				70	54	124				

* Z letom 1846 so začeli voditi statistiko za celodnevno šolo, ostajala pa je še vedno nedeljska šola. Statistični podatki so označeni: C – celodnevna šola, N – nedeljska šola. Istočasno je navedeno, koliko je bilo vpisanih (oznaka o) in nevpisanih učencev (oznaka oo).

Razmerje v odstotkih po letih je bilo za:

celodnevno šolo naslednje:

Leto	Stevilo za šolo sposobnih otrok	Vpisani	Nevpisani	Odstotek vpisanih (%)
1846	361	165	196	45,70
1847	307	131	166	46,67
1848	390	128	162	32,82
1849	257	119	138	46,30
1850	278	127	151	45,68
povprečje				43,43

za nedeljsko šolo naslednje:

Leto	Stevilo za šolo sposobnih otrok	Vpisani	Nevpisani	Odstotek vpisanih (%)
1846	220	104	116	47,22
1847	198	94	104	47,22
1848	198	96	102	48,48
1849	217	108	109	49,70
1850	255	131	124	51,37
povprečje				48,79

Povprečni letni šolski obisk v Šmartnu je bil za navedena leta za celodnevno šolo 43,43-odstoten, nekoliko je odstopal le v revolucionarnem letu 1848 in je ustrezal povprečju obiska na Kranjskem,[49] za nedeljsko šolo pa je bil 48,79-odstoten. Iz navedenih podatkov lahko povzamemo, da je bila ozaveščenost staršev za pridobitev osnovne izobrazbe otrok v Šmartnu primerno razvita.

V predmarčnem času je avstrijska vlada dopustila uveljavljanje slovenščine v osnovni šoli. Na Kranjskem so začeli dvojezično izdajati šolske knjige[50] za drugi razred trivialk na podeželju in postopoma tudi za mesta. Tako so počasi omogočili večjo enotnost osnovne šole.[51]

Iz šolskih poročil lahko razberemo, da so pouk obiskovali tudi siromašni otroci, ki si niso mogli kupiti knjig, zato so jih dobili zastonj od verskega sklada oziroma okrožnega urada. Iz dokumenta je razvidno, da so leta 1837 dobili od okrožnega urada za zimski semester naslednje knjige:

A. L. P. Toplein	4 knjige
Evangelij	3 knjige
Deželne pripovedke	4 knjige
Mestne pripovedke	1 knjiga
Mali katekizem	7 knjig
Mala čitanka	8 knjig
Berilo, II. za mestne šole	3 knjige
Knjiga z imeni mest	38 knjig
Slovensko-nemški mali katekizem	4 knjige
Nemško-slovenske mestne pripovedke	6 knjig

Kakor na drugih področjih je tudi na področju šolstva prinesla marčna revolucija leta 1848 mnoge spremembe. Najprej so študijsko dvorno komisijo, vrhovni avstrijski šolski upravni organ, zamenjali z novoustanovljenim prosvetnim ministrstvom in imenovali komisijo, ki bi pripravila načrt za prenovo šolstva. Nov šolski načrt je bil izdelan junija 1848 in je vseboval mnogo novosti,[52] ki pa jih v osnovnih šolah niso mogli uresničiti, saj je še naprej ostala v veljavi zakonodaja Politične šolske ustave iz leta 1805. Položaj šol in učiteljev se je začel izboljševati šele z uveljavitvijo določil osnovnošolskega zakona iz leta 1869. Po tem zakonu so postale šole državne in deželne ustanove, učitelje pa so plačevale dežele.[53]

Za poglobljen prikaz razvoja šolstva v Šmartnu pri Litiji v predmarčnem obdobju bo potrebno večletno sistematično planirano projektno raziskovanje. Tokrat je bilo v okviru prispevka možno predstaviti le nekatere podatke iz arhivskega gradiva in literature, ki so bili avtorici na voljo.

49 Gl. podatke za Kranjsko v Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 2, str. 136.

50 O predpisanih učnih knjigah za trivialke gl. Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 2, str. 223.

51 Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 2, str. 204.

52 Osnutek zakona je predvideval med drugim enotno osnovno šolo. Za osnovne šolo naj bi skrbele občine, za srednje pa dežele in javna uprava. Osnutek je omogočal tudi večjo dostopnost šolanja na vseh šolskih stopnjah. Vendar je še ohranil elemente starega, saj osnovno šolanje ni bilo enotno, ker bi morali učenci dokončati šolsko obveznost, ki je trajala do dvanajstega leta, na treh šolah: na osnovni, na meščanski in na gimnaziji. Zakon je želel uveljaviti tudi načelo narodne enakopravnosti, tako da bi pouk v osnovnih in srednjih šolah potekal v maternem jeziku učencev. Več o tem gl. Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 2, str. 7.

53 Ciperle, Vovko, *Šolstvo*, str. 61.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AS – Arhiv Slovenije:
SI AS 14 – Gubernij v Ljubljani, zbirka konvolutov
SI AS 176 – Franciscejski kataster, katastrska občina Šmartno pri Litiji.

NŠALj – Nadškofijski arhiv Ljubljana:
Status animarum Šmartno pri Litiji (1815–1900).
Dekanija Litija, Šolski spisi in Šolska statistika za čas od 1821 do 1867, šk. 11, šk. 13.

TISKANI VIR

UKM – Univerzitetna knjižnica Maribor
Alphabetisches Verzeichniß aller Ortschaften und Schlösser – Namen des Herzogthums Krain in deutsch und krainischer Sprache, das Komentar zur Spezialkarte der Herzogthums Krain von Heinrich Freyer, Druck Josef Blasnik, Laibach, 1846 (zbirka raritet).

INTERNETNI VIRI

Hoff, Heinrich Georg: Historisch-statistisch-topographisches Gemälde vom Herzogthume Krain, und demselben einverleibten Istrien ein Beytrag zur Völker- und Länderkunde. Dostopno na: http://www.dlib.si/v2/Details.aspx?URN=URN:NBN:SI:DOC-WPHUFQ1O, 15. 7. 2011

Die Königreich Illyrien nach seiner neuesten Einteilung statistisch topographisch beschrieben, Laibach und Klagenfurt, 1826. Dostopno na: (http://books.google.si/books?id=shh9AAAAMAAJ&pg=PP5#v=onepage&q&f=false, 15. 7. 2011.

Das Königreich Illyrien, ein Taschenbuch für Reisende, Laibach 1827. Dostopno na www.dlib.si/v2/PreviewSave.aspx?urn=URN:NBN:SI:doc, 15. 7. 2011.

LITERATURA

Ciperle, Jože, Vovko, Andrej: *Šolstvo na Slovenskem*. Ljubljana : Slovenski šolski muzej, 1987.

Damjan, Eli: *Litijsko šolstvo skozi čas*. Litija : Osnovna šola Litija, 2000.

Handbücher und Karten zur Verwaltungsstruktur in den Ländern Kärnten, Krain, Küstenland und Steirmark bis zum Jahre 1918, ein historisch-bibliographischer Führer = Priročniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorju in Štajerski do leta 1918, zgodovinsko-bibliografski vodnik = Manuali e carte sulle strutture amministrative nelle province di Carinzia, Carniola, Litorale e Stiria fino al 1918, guida storico-bibliografica (ur. Jože Žontar et al.). Graz [etc.] : Steirmärkisches Landesarchiv [etc.], 1988.

Hauptman, Helena: *Od Verneka do Oble Gorice, gradovi in graščine v občini Litija*. Litija : Villa Litta, 2001.

Kolar, Nataša: Šmartno v prvi polovici 19. stoletja. *Argo*, XXXVIII, 1995, str. 10–16.

Kolar, Nataša: Šolstvo v Šmartnem pri Litiji v prvi polovici 19. stoletja. *Argo*, XXXVII, 1994, str. 19–21.

Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana : Zveza za tujski promet za Slovenijo, 1937.

Mal, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*. Celje : Mohorjeva družba, 1993.

Mlinarič, Jože: *Stiška opatija 1136–1784*. Novo mesto : Dolenjska založba, 1995.

Osnovna šola Šmartno, Šmartno nekdaj in danes, izdano ob 330. letnici šolstva v kraju (ur. Valerija Kepa). Šmartno, 1995.

Schmidt, Vlado: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem*, 2. Ljubljana : Delavska enotnost, 1988.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana : DZS, 1982.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji*, II. Dolenjska, Med Bogenšperkom in Mokricami. Ljubljana : Viharnik, 2001.

Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev, od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana : Slovenska matica, 1996.

Zgodovina Slovencev. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1979.

SUMMARY

A contribution to the history of the school system in Šmartno pri Litiji between 1800 and 1850

In the first half of the 19th century the tax municipality of Šmartno pri Litiji comprised the towns of Šmartno and Ustje. Šmartno was an important junction and starting point into the Lower Carniola (the present-day Dolenjska) hills. With its weekly Monday fair, Novo mesto provided a market for the inhabitants of Šmartno, but higher prices lured them into taking their produce to the Ljubljana market instead. With regard to justice administration (the judicial system and the police), the Municipality of Šmartno was under the jurisdiction of district authorities in Stična. The town also had a parish and a school. The right of patronage and administration over the parish and the school was exercised by the Imperial-Royal authorities in Stična.

In the first half of the 19th century Šmartno opened a lower primary school (*Trivialschule*). For the purposes of conducting weekly and Sunday instructions the school rented a room in the building of the wall painter Janez Ravnikar and then with Jožef Juvan. Sunday school also provided religious instruction. The teacher gave lessons in the alphabet, reading and writing for one to two hours in the afternoon, which was followed by two to three hours of religious instruction. Such a curriculum was designed for children aged between ten and thirteen years who already had basic religious knowledge. Seven- and eight-year-olds, on the other hand, were taught by the teacher's colleague – winter semester assistant – in the parish house. The third year of the lower elementary school provided the following curriculum: religious instruction, Biblical stories from the Old and New Testament, the Gospel, calligraphy, German dictation, textbook reading, written composition instructions, arithmetic, German grammar, as well as Latin reading and writing to dictation. Between 1817 and 1830 instruction was given by Henrik Mayer, who was succeeded by Lovrenz Smolizh, Johann Zaverl, Anton Kashman and others.

Average full-day school attendance in Šmartno in the period 1846–1850 was 43.43%, save a slight deviation being observed only during the revolutionary year of 1848, and corresponded to average full-day school attendance in Carniola. Average Sunday school attendance was 48.79%. From the data above it may be concluded that the parents were adequately aware of the importance of elementary education for the children of Šmartno.

A more in-depth description of the development of the school system in Šmartno pri Litiji in the pre-March period will necessitate years of systematic project research. Within the framework of this contribution it was possible to present only certain data from archival materials and literature that were available to the authoress.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929.5Apfaltrer
94:27-774(497.4Litija)"1286/1941"

Prejeto: 28. 5. 2011

Matjaž Ambrožič

docent, dr. zgodovine, duhovnik, znanstveni sodelavec, Teološka fakulteta UL, Poljanska c. 4, p. p. 2007, SI–1001 Ljubljana
e-pošta: matjaz.ambrozic1@guest.arnes.si

Patronatne pravice in obveznosti gospostva Grmače

IZVLEČEK

Razprava strnjeno predstavi razvoj in vsebino patronatov v slovenskem prostoru s posebnim ozirom na njihove značilnosti, ki so se odražale tudi pri patronatnem gospostvu Grmače. Njegovi lastniki baroni Apfaltrerji so kot imetniki patronatne pravice nad župnijo Polšnik to izvrševali od leta 1286 do leta 1941. Znanstvena raziskava je pokazala, da gre v primeru gospostva Grmače oziroma rodbine Apfaltrer za najdaljši nepretrgani zasebni patronat na Kranjskem, če ne celo v današnji Sloveniji! Ob tem spoznanju je avtorja predvsem zanimala aplikacija cerkvene, deželne in državne zakonodaje na mikro ravni izvrševanja patronatnih pravic in dolžnosti na primeru župnije Polšnik. V raziskavo so bile zajete tudi bližnje župnije iz litijske okolice in šentpetrska ter stolna župnija v Ljubljani, kjer je gospostvo Grmače imelo svoje podložnike, in z njimi povezane obveznosti pri popravilu cerkvenih in šolskih zgradb ter pri izplačilu mašnih ustanov.

KLJUČNE BESEDE
patronat, gospostvo Grmače, rodbina Apfaltrer [Apfaltrern], župnija Polšnik

ABSTRACT

RIGHTS AND OBLIGATIONS OF PATRONAGE OF THE GRMAČE/GRÜNHOF SEIGNORY

The paper provides a concise presentation of the development and the substance of patronage in the Slovenian territory, with a special emphasis on their characteristics that were also evident in the case of the Grmače seignory. Its owners, the Apfaltrer Barons, exercised the right of patronage from 1286 to 1941. The research shows that the case of the Grmače seignory and the Apfaltrer family, respectively, involves the longest continuous private patronage in Carniola. With this in mind, the author is interested above all in the application of ecclesiastical, provincial and state legislation to the micro-level implementation of patronage rights and obligations on the example of the Parish of Polšnik. The research also covers the nearby parishes in the broader Litija area as well as the Parish of Šentpeter and the Cathedral Parish in Ljubljana, where the Grmače seignory had its subject and related obligations pertaining to the restoration of church and school buildings as well as to the payments to religious institutions.

KEY WORDS
Patronage, Grmače/Grünhof seignory, Apfaltrer family [Apfaltrern], Parish of Polšnik

Razvoj in vsebina patronatov

Patronat ima svoj izvor v germanski dobi cerkvenega – kanonskega prava, ki je trajala od Pipina Malega do Gratiana (8.–12. stoletje). Njen značilni pojav so bile t. i. lastniške cerkve s prevladujočim vplivom laikov – zemljiških gospodov – na cerkvene zadeve. Ti so zidali cerkve, jih opremili in vzdrževali. Pri njih so samovoljno nastavljali duhovnike. V srednjem veku so imele cerkve in cerkvene ustanove tudi svoje zavetnike (zaščitnike) – odvetnike, advokate (nem. Vogt). Ti so imeli nalogo braniti pred napadi svoje cerkvene stranke in cerkveno premoženje tudi z oboroženo silo ali pa so jih zastopali pred sodiščem. Iz nekdanje lastninske pravice pri lastniških cerkvah in beneficijih, ki je slonela na lastništvu ali njemu podobnem razmerju, je nastal patronat. Patron je smel predlagati – prezentirati klerika, kateremu naj se podeli cerkev ali beneficij pod njegovim patronatom, toda predlaganega klerika je imenovala in potrdila cerkvena oblast – običajno krajevni škof.

Važno je razlikovati med javnimi in zasebnimi patronati. Javni patronati so bili tisti, ki jih je izvrševal vladar ali v njegovem imenu vlada. Mednje so na ozemlju današnje Slovenije spadali deželnoknežji patronati in patronati verskega sklada. Vsi ostali so bili zasebni patronati. Med zasebne patronate so prištevali tudi tiste, ki so bili združeni z državnimi domenami, pa patronate cerkvenih dostojanstvenikov in korporacij (ustanov) ter mestnih občin.[1]

Najvažnejša patronova pravica je bila prezentacijska pravica predlagati klerika za vsako izpraznjeno mesto (službo) pri patronatni cerkvi oziroma beneficiju. Predlog se je imenoval prezentacija (lat. praesentatio). Na ozemlju današnje Slovenije se je prezentacija vršila nekoliko drugače, kakor jo je določal *Zakonik kanonskega prava* iz leta 1917.[2] Kleriški patron je od škofa dobil listo treh kandidatov (terno), ki jih je škof na podlagi konkurznega razpisa[3] imel za najvrednejše. Izmed njih je potem patron enega izbral. Tudi pri javnih patronatih se je postopalo na podlagi terna-predlogov ordinarijev. Laiškemu patronu pa je škof poslal seznam vseh sposobnih prosilcev (t. i. kvalifikacijsko tabelo) za dotično mesto ali službo, izmed katerih je patron predlagal enega.[4]

Pravico do preživnine je imel patron, ki je brez svoje krivde zašel v revščino. V tem primeru sta bila cerkev ali beneficij zavezana, da ga vzdržujeta, tudi če se je patronatnim pravicam odpovedal v korist cerkve ali pa si je ob ustanovitvi izgovoril rento, ki se je izkazala za nezadostno. Patroni so imeli tudi častne pravice. V patronatni cerkvi so smeli imeti svoj grb ali drug znak svoje rodbine z odgovarjajočim napisom. Pri cerkvenih procesijah in pogrebih so imeli v sprevodu prednost pred ostalimi laiki. Na izbranem mestu v cerkvi so lahko imeli svoj sedež, vendar je moral ta stati izven prezbiterija in ni smel imeti baldahina. Ob smrti so imeli v patronatni cerkvi pravico do zvonjenja, slovesnega mrliškega opravila in pokopa.[5]

Zakonik kanonskega prava iz leta 1917 je našteval patronove obveznosti. Prva je bila obveznost nadzora nad upravo cerkvenega premoženja. Gradbena obveznost je nastopila, ko se je pokazala potreba po popravilu cerkve ali nadarbinskih poslopij ali pa potreba po novogradnji pri razpadajoči cerkvi. Na patrona so padli stroški iz naslova zgradbe cerkve. Obveznost dotacije je nastopila, če je patronat izviral iz dotacije.[6] Patronom pa ni bilo potrebno prispevati k stroškom, ki so nastali zaradi pomnoženih izdatkov za bogoslužje ali pa za povečanje cerkve, če se je pomnožilo prebivalstvo.[7] Kasneje bomo videli, da se je prav zaradi tega gospostvo Grmače tako slabo odrezalo pri financiranju gradnje in opreme nove župnijske cerkve na Polšniku, saj je prispevalo le 1% njene vrednosti.

Patronatne zadeve so se zadnjih 150 let odvijale po smernicah, ki so bile zakoličene v dobi jožefinizma. Cesar Jožef II. (1780–1790) je zastopal stališče, da mora vsaka župnija imeti svojega patrona. Patronat nad novoustanovljenimi jožefinskimi župnijami je prevzel verski sklad v primeru, če ga je domači zemljiški gospod odklonil. Patronom je bila naložena obsežna gradbena dolžnost, ki ni prenehala, četudi so se svojim pravicam odpovedali. Na ta način so patronati postali realna bremena, kar po kanonskem pravu nikdar niso bili. Starejši predpisi o patronatnih bremenih so ostali tudi po avstrijskem konkordatu (1855) sprva nespremenjeni. Novo ureditev so prinesli deželni zakoni v 60-ih letih 19. stoletja. Razbremenitev patronov je obstajala v tem, da je bila njihova tangenta[8] skrčena na tretjino (na nekdanjem Kranjskem na petino) gradbenih stroškov. Dve tretjini oziroma štiri petine stroškov je padlo na župljane.[9] Zakon o medverskih odnosih z dne 7. maja 1868 je v čl. 9 to lastnost patronatov poudaril in določil, da so pri realnem patronatu patronatne dolžnosti neodvisne od veroizpovedi patrona. V verski zakonodaji, izdani 7. maja 1874, pa je

1 Kušej, *Cerkveno pravo*, str. 197–198.
2 *Corpus Iuris Canonici 1917*, kan. 148, 149, 455.
3 Ko je bila župnija zaradi smrti, odstavitve ali premestitve bivšega župnika izpraznjena, je škofijski ordinariat razpisal konkurzni razpis za novega župnika, na katerega so se prijavili zainteresirani duhovniki, ki so imeli opravljen župniški izpit oziroma so izpolnjevali razpisne pogoje.
4 Kušej, *Cerkveno pravo*, str. 199–200.
5 *Corpus Iuris Canonici 1917*, kan. 1455; Kušej, *Cerkveno pravo*, str. 201.
6 *Corpus Iuris Canonici 1917*, kan. 1469.
7 Kušej, *Cerkveno pravo*, str. 202.
8 Konkurenčna tangenta je bila na konkurenčni obravnavi določen prispevek posameznega zavezanca.
9 Wahrmund, *Das Kirchenpatronatrecht*, str. 199.

država v čl. 32 obljubila, da se bodo patronatna razmerja uredila posebej, kar pa se vse do razpada monarhije ni zgodilo. Patronatna razmerja so v stari Jugoslaviji zaradi agrarne reforme, ki je nameravala razlastiti tudi cerkveno posest, postala nevzdržna, saj so bila s patronati povezana javnopravna realna bremena.[10] Zadevo naj bi razrešil konkordat.

Leta 1934 je stopil v veljavo zakon o razrešitvi rodbinskih fidejkomisov, ki je od upravičencev zahteval, naj prijavijo svojo patronatno pravico na osnovi fidejkomisne listine.[11] V neratificiranem konkordatu med Svetim sedežem in Kraljevino Jugoslavijo, podpisanem 25. julija 1935, je bilo v čl. 18 določeno, da bo Katoliška Cerkev v Jugoslaviji prejemala letno državno subvencijo, s katero bo pod državnim nadzorstvom upravljala sama. Čl. 21 je določal, da bodo morali biti ukinjeni vsi javni kot tudi zasebni patronati.[12]

Na podlagi agrarne reforme za veleposestva je v letih 1937–1939 prišlo do odkupa patronatnih bremen knezov Auerspergov na Kočevskem. Patronatnih pravic in bremen se je leta 1940 z odkupom želel rešiti tudi zadnji lastnik Grmač baron Rihard Apfaltrern, kar pa mu nazadnje zaradi nemške okupacije ni uspelo. Številna gospostva so patronatne pravice ohranila prav do 2. svetovne vojne, med njo in po njej pa jih zaradi razmer niso več mogle izvrševati.

Tik pred vojno se je leta 1940 pod škofom Rožmanom odvijala ljubljanska škofijska sinoda. Njen rezultat je bil tudi *Zakonik ljubljanske škofije*, ki je v štirih členih opredeljeval patronove pravice in dolžnosti. Zanimivo je, da v njih ni najti določb o prezentaciji župnikov, pač pa le določbe o sodelovanju patronov pri upravi cerkvenega premoženja.[13]

Izvrševanje patronatnih pravic je patronom aprila 1941 onemogočila nemška okupacijska oblast na Gorenjskem, Štajerskem, Koroškem (Mežiška dolina) in v Zasavju. Na ozemlju pod italijansko okupacijo so se patronatne pravice prezentacije župnikov pri konkurznih razpisih za izpraznjene župnije izvrševale do leta 1943. Od navedenega leta naprej v *Ljubljanskem škofijskem listu* ne zasledimo nobenega konkurznega razpisa več, ki bi omenjal patrone.[14] Po končani vojni se patronati niso obnovili, pač pa so se v imenovanje župnikov v prvih povojnih letih vtikali novi »patroni« – komunistični oblastniki, ki so zanje zahtevali svoj pristanek.

Patronatne zadeve gospostva Grmače oziroma rodbine Apfaltrer [Apfaltrern]

Rodbina Apfaltrer se je naselila na Kranjskem že v 11. stoletju. Prvotno je posedovala grad Roje, ki pa so ga kasneje opustili, saj ga je dvakrat uničila strela. Kupili so bližnji grad Grmače in združili njune posesti. Janez Jakob Apfaltrer je Grmače leta 1614 prodal ljubljanskemu kastelanu Štefanu Stroblu, Jakobov nečak Adam Sigmund pa je leta 1632 Grmače kupil nazaj.[15] Nasledil ga je sin Ferdinand Ernest, ki je gospostvo prodal dedičem svojega svaka Ernesta Mihaela pl. Scherenburga, med katerimi je bil tudi brat Julij Henrik. Brata sta leta 1672 prejela dedni baronski naziv, združen s predikatom »Apfaltrern«.[16] Po Juliju Henriku je Grmače leta 1698 podedoval sin Oton Henrik. Leta 1737 mu je sledil Janez Ignac, ki je umrl leta 1765. Njegovi sinovi Franc, Ignac, Ernest in Janez Nepomuk so si leta 1768 razdelili očetovo dediščino. Grmače je prevzel Janez Nepomuk, a jih je takoj prepustil bratu Francu. Po njegovi smrti leta 1796 je patronatne pravice izvrševal Feliks Apfaltrer, leta 1800 pa je bil za lastnika Grmač priznan Frančev brat Ernest Apfaltrer, ki pa je bil duhovnik. Po poravnavi je tri četrtine gospostva prevzel Ernestov nečak Alojzij Apfaltrer. Po stričevi smrti mu je leta 1815 pripadel tudi majorat Grmače s pridruženima gospostvoma Roje in Loka (pri Zidanem Mostu) ter hiša v Ljubljani. Leta 1825 je od verskega sklada kupil še Mekinje. Po njegovi smrti sta si leta 1855 obsežno posest razdelila nečaka: Oton je dobil Križ in Mekinje, Rudolf pa preostalo posest. Rudolf Apfaltrern je v oporoki leta 1890 Grmače prepustil nečaku Rihardu Apfaltrernu, ki jih je obdržal do 2. svetovne vojne.[17]

Na ozemlju župnije Šmartno pri Litiji so bili sedeži kar štirih gospostev: Grmače [Grünhof, Grienhoff], Bogenšperk [Wagensperg], Črni potok – Selo [Schwarzenbach – Geschiess] in Slatna [Slatteneck]. Šlo je za manjša gospostva, ki so imela podložnike tudi v sosednjih in nekoliko bolj oddaljenih župnijah. Grmače so npr. v 18. stoletju imele 50 kmetij in pol. Nobeno od njih pa ni imelo patronata nad domačo župnijo Šmartno pri Litiji, ki je bila v po-jožefinski dobi pod patronatom kranjskega verskega sklada pod naslovom gospostva Stična, ker je bil leta 1395 šmarski vikariat skupaj z matično župnijo Šentvid pri Stični inkorporiran stiški cisterci. Gospostvo Slatna je imelo patronat nad župnijo Javorje pri Šmartnu, gospostvo Grmače pa nad župnijo Polšnik.[18]

10 Kušej, *Cerkveno pravo*, str. 207–210.
11 Ambrožič, *Ustanovitve*, str. 66.
12 *Enchiridion dei Concordati*, str. 902, 904–906, 920.
13 *Zakonik ljubljanske škofije*, str. 148, 199, 200.
14 Gl. *Ljubljanski škofijski list* iz let 1942 in 1943.
15 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 225–226.
16 Apfaltrerji kljub svojemu starodavnemu poreklu, ki jih je uvrščalo med t. i. praplemstvo, niso nikoli presegli svojega baronskega naziva. Tega so prejeli leta 1672 skupaj s predikatom »Apfaltrern«. Prav zaradi tega so se zlasti v 19. in 20. stoletju raje posluževali predikata kot priimka in so svoje ime podpisovali s končno črko n, torej Apfaltrern. Istočasno z baronskim nazivom so prejeli tudi izboljšavo grba – ta se je razširil s podobo gole črnke in črnih perutnic, medtem ko je izvorni grb z jablano in sedmimi zlatimi jabolki postal srčni ščit. Preinfalk, *Rodbina Apfaltrer*, str. 66.
17 Smole, *Graščine*, str. 176–177.
18 *Catalogus cleri 1905*, str. 74, 186, 188.

Cerkev Lurške Matere Božje na Polšniku (foto: Barbara Žabota, 2011).

Patronat gospostva Grmače oziroma seniorja rodbine Apfaltrer nad župnijo Polšnik

Večino gradiva o patronatu Apfaltrerjev nad cerkvijo in kasneje župnijo Matere Božje na Polšniku hranita Kapiteljski arhiv Novo mesto in Nadškofijski arhiv Ljubljana, del gradiva pa hrani tudi Arhiv Republike Slovenije. Lahko rečemo, da gre za najdaljši nepretrgani zasebni patronat na Kranjskem, ki ni bil prekinjen niti v letih 1614–1632, ko Apfaltrerji niso bili lastniki Grmač! Rodbina je namreč patronatne pravice izvrševala od leta 1286 pa do leta 1941, ko je prišlo do nemške okupacije. Patronatne pravice so bile vezane na seniorja rodbine, ki je bil običajno lastnik Grmač.[19] Njihovi imetniki pa niso vedno prebivali v matični graščini Roje – Grmače, ker so imeli v lasti še druge. Od tod tudi občasno različne navedbe lastnikov Grmač in seniorjev rodbine, ki so kot patroni predlagali polšniške župnike.

Izvrševanje prezentacijske pravice predlaganja polšniških duhovnikov – župnikov

Začetki Apfaltrerjevega patronata segajo v 16. oktober 1286, ko je oglejski patriarh Rajmund della Torre (1273–1299) v Čedadu izdal listino, s katero je ustanovil kuracijo[20] na Polšniku. Bratje Friderik, Bernard in Haynselm (Janez) Apfaltrer so na svojem zemljišču v šentrupertski župniji v kraju »Pillichperg« [Polšnik] z dovoljenjem pokojnega šentrupertskega župnika Hermana sezidali cerkev Matere Božje in ji darovali potrebno opremo. Verjetno je šlo za večjo kapelo. Župnik Herman je iz šentrupertske župnije izločil kraje od »Nag« do »Cliemberga«. Patriarh je določil, naj ti kraji vzdržujejo duhovnika na Polšniku in mu dajejo darove. Rodbina Apfaltrer je dobila prezentacijsko pravico predlaganja vsakokratnega duhovnika, potrjeval (konfirmiral) pa ga je šentrupertski župnik.[21] Ozemlje kuracije (duhovnije) Polšnik je s tem postalo neke vrste vikariat pražupnije Šentrupert na Dolenjskem.[22] Dokončno je Polšnik postal samostojna župnija med letoma 1493–1507,[23] kar bo razloženo

19 Zanimivo je, da Apfaltrerji kot patroni v polšniški župnijski cerkvi niso imeli svoje grobnice, pač pa je v stari župnijski cerkvi leta 1650 našla svoj poslednji počitek Barbara Valvasor. Njena nagrobna plošča je ohranjena tudi v današnji župnijski cerkvi. NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 251, Jernej Müller knezoškofijskemu ordinariatu, Polšnik, 10. 11. 1830.

20 Kuracija je bila dušnopastirska enota s svojim duhovnikom – kuratom, ki je bil podrejen bližnjemu župniku.

21 Koblar, *Drobtinice*, str. 104–105.

22 Začetki šentrupertske pražupnije segajo v 11. stoletje. Prvotno se je imenovala po bližnjem gradu Škrljevo. Leta 1393 je oglejski patriarh Janez Sobieslav izročil patronatske pravice celjskemu grofu Hermanu II. Po smrti zadnjega Celjskega (1456) je patronat prešel na Habsburžane. Cesar Friderik III. je leta 1493 župnijo inkorporiral tedaj ustanovljenemu kolegiatnemu kapitlju v Novem mestu. Po inkorporaciji je župnik šentrupertske župnije postal novomeški kapitelj, prošt pa je v njegovem imenu v Šentrupertu nastavljal vikarja. Leta 1810 je župnija postala samostojna, novomeški kapitelj pa je obdržal samo še patronatne pravice.

23 Leta 1493 je bila šentrupertska župnija in z njo vred polšniška kuracija inkorporirana novomeškemu kolegiatnemu kapitlju, ki je pred letom 1507 (verjetno zaradi hribovitega

v nadaljevanju. Nekdanjo župnijsko cerkev so leta 1904 podrli in sezidali novo, ki je bila leta 1905 posvečena Lurški Materi Božji. Od stare je ostal le zvonik.[24]

Patronat se je najbolj kazal v prezentacijski pravici patrona, da je škofu[25] v imenovanje in potrditev predlagal novega župnika ali beneficiata. Zato na tem mestu velja omeniti vse znane polšniške župnike, ki so jih prezentirali Apfaltrerji. Prvi znani polšniški duhovnik Peter Ulič [Vlitsch] je bil še kot kurat prezentiran leta 1491. Takratni šentrupertski župnik in arhidiakon v Slovenski marki (dolenjski arhidiakonat) Jakob Auersperger – Turjaški ga ni hotel potrditi brez predhodne privolitve patriarha, saj so se glede prezentacijske pravice oglašali različni »imetniki«, ki naj bi si jo prilastili. V pismu patriarhu je zapisal: »Plemenita Kunigunda, hči vojaka Konrada Apfaltrerja, je prezentirala kot patrona kapele Matere Božje v Polšniku Petra Uliča in jaz naj ga potrdim in umestim. Branil sem se, kljub temu da ste mi ukazali, ker se prepirata Kunigunda in Janez pl. Apfaltrer, kdo je patron te kapele. Vsak mi je prezentiral svojega. Ne umestim nikogar, dokler se s pismi ne dokaže [patronatna] pravica. Gregor Lamberger, Kunigundin sin, je pokazal nekoč pred patriarhom pristno patronsko pismo; meni pa je Janez pl. Apfaltrer prinesel pokazat prav tako staro pismo in trdil, da ima kot starosta družine Apfaltrer patronsko pravico. Kakor je že pred osemdesetimi leti neki njegov prednik prezentiral duhovnika za Polšnik Volbenku, šentrupertskemu župniku, in ta ga je potrdil. Imel sem sam ta pisma v roki. Sedaj se je pa oglasil še deželni glavar v Ljubljani, trdeč, da ima samo cesar pravico oddajati fevde oziroma on kot glavar. Dokler te stvari prav ne rešite, ne morem nobenega umestiti. Da pa ne bo zaradi pravde treba delati daljne poti v Videm, naj se v našem kraju postavijo razsodniki, za katere priporočam kranjskega, šmarskega in žužemberškega župnika.«[26]

Ker je bil šentrupertski župnik Jakob Turjaški pobudnik in prvi prošt leta 1493 ustanovljenega novomeškega kolegiatnega (zbornega) kapitlja, je bila šentrupertska župnija kapitlju inkorporirana,[27] z njo vred pa tudi ozemlje polšniške kuracije, ki je bila neke vrste šentrupertski vikariat. Na ta način je novomeški prošt kot predstojnik kapitlja prišel tudi do potrditvene pravice za polšniškega kurata, ki je bil le nekaj let zatem povišan v župnika, saj je novomeški kolegiatni kapitelj z inkorporacijo šentrupertske župnije postal njen župnik in kot tak imetnik potrditvene pravice za polšniškega duhovnika v smislu listine iz leta 1286. Nekatere polšniške župnike so potrdili kar šentrupertski vikarji, verjetno po predhodnem pooblastilu novomeškega prošta. Ostaja pa odprto vprašanje, ali je prišlo ob posredni inkorporaciji polšniške kuracije (preko inkorporacije šentrupertske župnije) novomeškemu kapitlju do kakšnega sporazuma med Apfaltrerji in kapitljem glede patronata.

Potrditvena pravica, ki so jo v imenu kapitlja izvajali novomeški prošti, je dobro dokumentirana tudi v gradivu, ki ga hrani novomeški kapiteljski arhiv. Dne 18. maja 1507 se omenja župnik Gregor (Plebanus Ecclesie S. Marie in Pilichperg).[28] Jurij in Blaž Apfaltrer z Roj sta 3. avgusta 1532 kot dedna fevdnika in podeljevalca (kolatorja) župnijske cerkve na Polšniku namesto starešine rodbine, bratranca viteza Hansa Apfaltrerja, ki je bil svetovalec ogrskega in češkega kralja, glavar, oskrbnik in gradiščan na Dunaju, prezentirala po smrti Erazma Slaparja šentrupertskemu vikarju Nikolaju Kompoljskemu za novega polšniškega župnika Tomaža Steklino iz Litije s prošnjo, da ga potrdi.[29] Nato je seznam polšniških župnikov prekinjen za dobrih 60 let.

Ni izključeno, da so se župnije v tistem obdobju polastili protestantski patroni iz rodbine Apfaltrer, ki so nanjo umeščali predikante. Šele 5. maja 1597 se kot polšniški župnik omenja Marko Janežič. Patron župnije je bil takrat luteran Andrej pl. Apfaltrer. Dne 1. oktobra 1600 se omenja župnik Mihael Bartol,[30] ki ga je že 10. januarja istega leta prezentiral Andrej pl. Apfaltrer z Roj in Slatne.[31] Ker dotedanji kaplan[32] Mertel Smuk zaradi svoje neprizadevnosti deželi ni mogel plačati letnih davkov, je 19. julija 1618 Adam pl. Apfaltrer iz Motnika za novega župnika prezentiral Boštjana Aparnika.[33] Po njegovi smrti je 24. aprila 1621 Adam pl. Apfaltrer z Roj in (Gorenjega) Motnika novomeškemu proštu in kapitlju prezentiral duhovnika Nikolaja Božiča [Woschiz, Weinacht] s prošnjo, da ga potrdi in umesti.[34] Na Polšniku je župnikoval do svoje smrti leta 1641. Adam pl. Apfaltrer z Roj je novomeškemu proštu Frančišku

ozemlja in moledovanja patronov Apfaltrerjev) botroval njeni osamosvojitvi oziroma povzdignjenju v župnijo, saj se navedenega leta omenja župnik Gregor. Tudi v starih škofijskih šematizmih se je kot čas ustanovitve župnije Polšnik navajalo obdobje pred letom 1509. Dolinar, *Prošti*, str. 10; Koblar, Drobtinice, str. 83; *Catalogus cleri 1880*, str. 146.

24 *Letopis Cerkve na Slovenskem* 2000, str. 255.

25 V poznem srednjem veku so si potrditvene pravice za svoje inkorporirane župnije prisvojili tudi številni kapitlji in samostani. V duhu odločb Tridentinskega koncila so pri nas v praksi ponovno prišle v roke škofom šele v dobi jožefinskih reform.

26 Koblar, Drobtinice, str. 82–83.

27 Dolinar, *Prošti*, str. 10–11.

28 Koblar, Drobtinice, str. 83.

29 Baraga, Kapiteljski arhiv, str. 135.

30 Koblar, Drobtinice, str. 83.

31 Baraga, Kapiteljski arhiv, str. 155.

32 Kar dve prezentacijski listini iz tistega časa govorita o kuratni cerkvi Matere Božje na Polšniku kot podružnici šentrupertske župnije.

33 Baraga, Kapiteljski arhiv, str. 163–164.

34 Prav tam, str. 164.

Mravu za župnika župnije Naše ljube Gospe na Polšniku 3. aprila 1641 prezentiral Adama Merčuna.[35] Slednji se je župniji odpovedal že poleti leta 1642. Senior rodbine Adam pl. Apfaltrer je zato novomeškemu proštu Frančišku Mravu 1. avgusta 1642 prezentiral novega župnika Janeza Umka. Dne 19. septembra je proštu obljubil, da mu bo po kanonični umestitvi izkazoval pokorščino, kapitlju pa čast, in da bo v župniji bival ter skrbel za dušno pastirstvo. Isto obljubo je ponovil tudi 29. junija 1643 po prevzemu župnije v kanonično posest.[36] Umek je na Polšniku pastiroval do svoje smrti spomladi 1670. Janez Jurij pl. Apfaltrer z Roj, (Gorenjega) Motnika, s Turna v Brezniku itd. je proštu Germaniku grofu Thurnu 15. aprila 1670 na župnijo Naše ljube Gospe na Polšniku prezentiral Pankracija Vosellija – Vozlja, omenjeni prošt pa ga je potrdil 29. aprila 1671.[37] Župnikoval je do pomladi 1702.

Apfaltrerjev patronat nad župnijo Polšnik v *Slavi vojvodine Kranjske* omenja tudi Valvasor. Zapisal je, da je prezentacijska (predložna) pravica pripadala starešini rodbine Apfaltrer, konfirmacijsko (potrditveno) pa je imel novomeški kapitelj. V Valvasorjevem času je bil polšniški župnik pravkar omenjeni Pankracij Vozelj [Woselius].[38]

Janez Krstnik Kostnek oziroma Hostnik [Kostnegkh, Hostnig] je bil župnijski vikar v letih 1702–1729.[39] Dne 15. maja 1702 ga je v naglici novomeškemu dekanu Avguštinu Ivankoviču prezentiral Jurij Žiga baron Apfaltrer z Motnika, dedni odvetnik boštanjske župnije.[40] Zadeva ni dovoljevala odlašanja, ker so sorodniki pokojnega župnika že marsikaj odnesli iz župnišča. Patron in dediči pokojnega župnika Vozlja so se poravnali 21. januarja 1705.[41]

Janez Krstnik Mihelčič [tudi Mihelič] je bil župnijski vikar v letih 1729–1748.[42] Reverz o nastopu službe je maja 1731 poslal proštu Juriju Frančišku Ksaverju pl. Marottiju, ki je bil obenem tudi pičenski škof.[43] Janez Seifrid baron Apfaltrer je 9. marca 1748 kot odvetnik župnije Polšnik s patronatsko pravico proštu Antonu Gothardu baronu Erbergu za župnijskega vikarja prezentiral Antona Grilca [Grilz, Grilliz]. Grilc je kmalu zatem proštu, dekanu in kapitlju obljubil dolžno pokorščino. Dne 16. avgusta 1760 je novomeškemu kapitlju naznanil, da je nekdanji polšniški župnik Janez Krstnik Hostnik v svoji oporoki namenil glavnico 150 goldinarjev za osem letnih maš, ki naj bi se darovale v župnijski cerkvi. Ker o tem ni bilo pravnega instrumenta, je izdal za to potrebno listino.[44] Grilc je na Polšniku ostal do leta 1762, ko je postal novomeški kanonik. Iz ohranjene dokumentacije je razvidno, da so bili v zadnjih desetletjih pred jožefinskimi reformami polšniški župniki nekateri novomeški kanoniki (Grilc, Znanc, Kranjc), ki so na Polšniku imeli svoje vikarje.

Ignacij Polc je bil župnijski vikar le v letih 1762–1763. Sledil mu je župnijski upravitelj (administrator) Fortunat Šeriak (1763–1764). Vikar in nato novomeški kanonik Janez Krstnik Znanc [Snanz] je župnijo Polšnik dobil 11. maja 1764. Testament je napravil 23. januarja 1767.[45] Župnijo je po njegovi smrti verjetno upravljal šentrupertski kaplan Marko Kranjc [Krainiz], ki ga je kapitelj izmed šestih kandidatov 6. maja 1767 goriškemu nadškofu Karlu Mihaelu grofu Attemsu (1752–1774) namesto umrlega kanonika Znanca predlagal za desetega novomeškega kanonika,[46] 11. maja pa ga je nadškof potrdil za polšniškega župnika.[47]

Na tem mestu je potrebno pojasniti vprašanje, na kakšen način je goriški nadškof Attems prišel do potrditvene pravice za polšniškega župnika. Goriški nadškof Attems je bil obenem tudi novomeški prošt. Na to mesto ga je 17. avgusta 1756 imenovala cesarica Marija Terezija z namenom, da bi s proštijskimi dohodki lažje uresničil ustanovitev goriškega semenišča. Ker ni prebival v Novem mestu, sta ga v proštijskih zadevah zastopala kapiteljska dekana Anton Mateg in Martin Jožef Jabacin.[48]

Po Kranjčevi smrti pomladi 1769 novomeški dekan Martin Jožef Jabacin[49] sprva ni mogel najti duhovnika, ki bi želel sprejeti revno župnijo Polšnik,[50] nato pa se je nanj le obrnil župnijski upravitelj Simon Kordiš [Cordisch]. Zato je Jabacin nadškofa Attemsa zaprosil, naj pripravi inštrument – listino, na podlagi katere bi patron Karl baron Apfaltrer izvêdel prezentacijo.[51] Do nje očitno ni prišlo, saj je bil Simon Kordiš nato župnijski vikar od 27. marca 1769 pa do leta 1779.[52] Martin Jožef

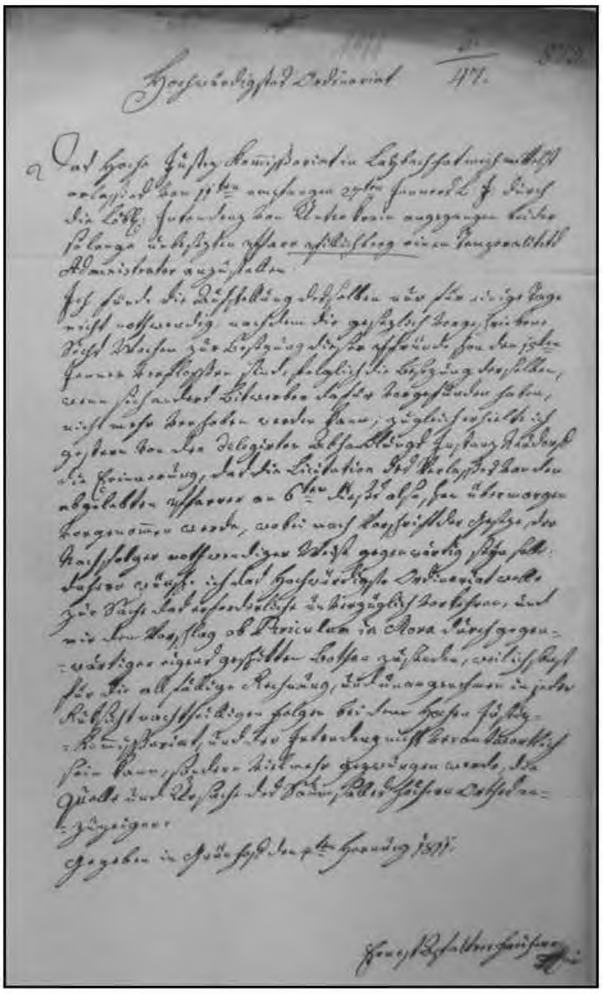
35 Prav tam, str. 170.
36 Prav tam, str. 170–171.
37 Prav tam, str. 181, 182.
38 Valvasor, *Die Ehre*, VIII, str. 723.
39 Steklasa, *Zgodovina*, str. 146.
40 Patronat nad župnijo Boštanj je imelo gospostvo Boštanj, potrditveno pravico pa novomeški prošt. Valvasor, *Die Ehre*, VIII, str. 800; *Catalogus cleri 1905*, str. 188.
41 Baraga, Kapiteljski arhiv, str. 198, 199.
42 NŠAL 572, š. 379, Polšnik, b.
43 Baraga, Kapiteljski arhiv, str. 207.
44 Prav tam, str. 214, 229.
45 Prav tam, str. 237.
46 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 251, Kolegiatni kapitelj goriškemu nadškofu Karlu Attemsu, Novo mesto, 7. 5. 1767.
47 Tako je mogoče razbrati iz pripisa na vrhnjem robu predhodno navedenega dokumenta.
48 Dolinar, *Prošti*, str. 110.
49 Martin Jožef Jabacin je bil v letih 1775–1789 novomeški prošt.
50 Leta 1782 je bilo v hriboviti župniji 76 hiš, v njih pa je stanovalo 77 družin; skupaj 476 duš. V duhu jožefinskih reform so ji nameravali iz svibenske župnije pridružiti še Hude Ravne in Glinek – 70 duš, ustanovitev lokalne kaplanije na Tepah pa je župnik Martin Markuša odsvetoval zaradi premajhnega števila vernikov in bližine Polšnika. NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 251, Concentrations Tabelle, Polšnik, 24. 8. 1782.
51 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 251, Martin J. Jabacin goriškemu nadškofu Karlu Attemsu, Novo mesto, 23. 3. 1769.
52 Pokorn, *Šematizem duhovnikov in duhovnij*, str. 226.

Markuša [Markussa] je bil sprva župnijski vikar, nato pa župnik v letih 1779–1783.[53]

Anton Pleskovič je bil župnik od leta 1783 do svoje smrti 21. februarja 1799.[54] Stalno je moral prosjačiti za finančno dopolnitev kongrue.[55] Nazadnje je zaradi bolezni glave poleti 1797 zaprosil za pomoč, pomladi 1798 pa je postal povsem nesposoben za opravljanje župniške službe. Zakupnik svibenskega gospostva Matej Jager je skupaj s ključarji patrona Feliksa barona Apfaltrerja zaprosil, naj knezonadškofijskemu ordinariatu da soglasje, da bi v pomoč bolnemu župniku smel nastaviti kaplana, ki bi bil hkrati upravitelj župnije. Sprva so na ordinariatu nameravali nastaviti žirovskega kaplana Gašperja Grašiča, ki je bil že poprej polšniški kaplan, nazadnje pa so se odločili za Andreja Stegnerja. Ko je kot upravitelj prišel na Polšnik, je naletel na težave, saj mu župnik Pleskovič ni hotel izročiti dohodkov, zataknilo pa se je tudi pri stanovanju. Tako so morali iskati novega duhovnika, ki bi maševal vsaj ob nedeljah in praznikih.[56] Zadevo je zaključila šele Pleskovičeva smrt. Od 7. do 28. marca 1799 je župnijo upravljal svibenjski kaplan Anton Gorišek.[57]

Potem ko je leta 1787 župnija Polšnik prešla iz goriške v ljubljansko nadškofijo, so se prezentacije župnikov odvijale na relaciji senior rodbine Apfaltrer – knezonadškofijski ordinariat. Župniški konkurz oziroma izbor župniških kandidatov, izmed katerih naj bi patron predlagal najprimernejšega, je poslej namesto novomeškega kapitlja izvajal ljubljanski knezo(nad)škofijski ordinariat. Ta je 29. marca 1799 patrona Feliksa barona Apfaltrerja zaprosil, naj za novega župnika predlaga Antona Zupančiča. Baron je prezentacijo podpisal že 1. aprila, Zupančič pa je bil 4. aprila 1799 za polšniškega župnika kanonično umeščen v Šentrupertu.[58] Župnikoval je do svoje smrti 30. novembra 1810. Prej je bil od leta 1795 sacelan v graščini Črni Potok.[59] Škofijski konzistorij je po Zupančičevi smrti za župnijskega upravitelja imenoval šmarskega beneficiata Luka Koporca, gospodarska uprava župnijske nadarbine[60] pa naj bi se za obdobje izpraznjenega župnijskega sedeža zaupala patronu in ključarjem. Tako je zahteval lastnik domačega gospostva Klevišče Anton Gollmayer. Okrožna intendenca je bila mnenja, naj se čim prej nastavi duhovnik, ki bi prevzel tudi gospodarsko upravo župnije. Toda 30. decembra zaradi pomanjkanja duhovščine na Polšniku še vedno ni bilo župnijskega upravitelja. Zato je ordinariat okrožni intendenci predlagal, da bi se takoj izvedel razpis za izpraznjeno župnijo, da bi na ta način hitreje prišli do ustreznega župniškega kandidata.[61] Tudi patronu Apfaltrerju se ni zdelo smiselno, da bi bil le za nekaj tednov upravitelj gospodarskih zadev. Na razpis sta se prijavila dva prosilca. Škof Anton Kavčič je 5. februarja 1811 lastniku Grmač in patronu župnije Polšnik duhovniku Ernestu baronu Apfaltrerju sporočil, da je primernejši Jožef Martin Antončič, zato ga je patron takoj predložil v potrditev.[62] Antončič je župnikoval od 7. februarja 1811 do 24. januarja 1816, ko je resigniral. Nato je 22. marca postal sacelan pri Ernestovem nečaku Alojzu baronu Apfaltrerju na Križu pri Komendi,[63] ki je po stričevi smrti leta 1815 postal lastnik Grmač.

53 Prav tam, str. 165.
54 Prav tam, str. 230.
55 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 251, Anton Pleskovič nadškofijskemu oficiju, Polšnik, 3. 1. 1795.
56 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 251, Anton Pleskovič nadškofijskemu oficiju, Polšnik, 29. 7. 1797; Matej Jager in ključarji Feliksu Apfaltrerju, Polšnik, 16. 5. 1798; Knezonadškofijski ordinariat Andreju Stegnerju, Ljubljana, 19. 5. 1798; Andrej Stegner knezonadškofijskemu ordinariatu, Ljubljana 28. 5. 1798.
57 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 251, Knezonadškofijski ordinariat deželnemu glavarstvu, Ljubljana, 4. 7. 1799, št. 5/458.
58 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 251, Knezonadškofijski ordinariat Feliksu Apfaltrerju, Ljubljana, 29. 3. 1799, št. 32/197; Feliks Apfaltrer knezonadškofijskemu ordinariatu, Ljubljana, 1. 4. 1799; Knezonadškofijski ordinariat Antonu Zupančiču, Ljubljana, 4. 4. 1799, št. 32/197.
59 Pokorn, *Šematizem duhovnikov in duhovnij*, str. 114.
60 Cerkveno premoženje na župnijah se je nekdaj delilo na dva dela. Prvi del je predstavljalo premoženje, ki je bilo last dotične cerkve (lat. fabrica ecclesiae) in je služilo za njeno vzdrževanje. Upravljalo ga je t. i. cerkveno predstojništvo, ki so ga sestavljali župnik, patron in vsaj dva ključarja – navadno ugledna člana soseske. Drugi del premoženja je predstavljala župnijska nadarbina (lat. praebenda, nem. Pfründe), ki je služila za vzdrževanje vsakokratnega župnika. Z njo je župnik relativno prosto razpolagal. Ponekod so pri cerkvah obstajali tudi beneficiji, ki so služili za vzdrževanje beneficiatov. Zelo podobno nadarbinskemu premoženju je bilo tudi samostansko premoženje, ki je pripadalo različnim cerkvenim redovom, kongregacijam in družbam. Posebno skupino cerkvenega premoženja pa so predstavljale cerkvene (duhovne) ustanove. Služile so številnim cerkvenim namenom in so bile večinoma zvezane s cerkvenimi beneficiji ali fabrikami. Mašne ustanove so bile povezane z obhajanjem sv. maš za umrle (npr. ustanovne sv. maše, aniversariji – obletnice ...), številne ustanove pa so bile namenjene za vzdrževanje večne luči in za razsvetljavo cerkve. V teh primerih ustanova ni bila samostojna pravna oseba in se je morala upravljati ločeno od cerkvenega in nadarbinskega premoženja. Za izobraževalne in dobrodelne ustanove je kanonsko pravo postavljalo posebna določila. Naziv »ključar« nima nobene zveze s ključi dotične cerkve, pač pa s ključi cerkvene blagajne – skrinjice. V starih časih so župnik in ključarja navadno v januarju delali letni obračun cerkvenih dohodkov in izdatkov (lat. ratio). Za to priložnost so odprli skrinjico, ki je bila zaklenjena s tremi ključavnicami. Vsak član cerkvenega predstojništva je imel svoj ključek, zato so skrinjico lahko odprli le ob navzočnosti vseh treh.
61 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 251, Škofijski kozistorij Luki Koporcu, Ljubljana, 3. 12. 1810, št. 873; Škofijski kozistorij Francu Pungertniku, Ljubljana, 3. 12. 1810, št. 873; Andrej Gollmayer okrožni intendenci, Ljubljana, 14. 12. 1810; Okrožna intendenca Novo mesto škofijskemu ordinariatu, Novo mesto, 27. 12. 1810; Škofijski konzistorij okrožni intendenci Novo mesto, Ljubljana, 30. 12. 1810.
62 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 251, Ernest Apfaltrer škofijskemu ordinariatu, Grmače, 4. 2. 1811; Škof Anton Kavčič Ernestu Apfaltrerju, Ljubljana, 5. 2. 1811, št. 5/48.
63 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 251, Jožef Antončič škofijskemu ordinariatu, Križ, 27. 3. 1816.

Dopis patrona Ernesta barona Apfaltrerja škofijskemu ordinariatu glede nepotrebnosti nastavitve začasnega župnijskega upravitelja.

Knezoškofijski ordinariat je za župnijskega upravitelja v duhovnih zadevah ponovno imenoval šmarskega beneficiata Luka Koporca, patrona Alojza barona Apfaltrerja pa naprosil, da bi prevzel gospodarsko upravo župnijske nadarbine. Interkalar[64] naj bi šel kar na račun verskega sklada, kar je kazalo na slabo gmotno stanje polšniške župniške nadarbine. Koporc pa ni bil sposoben za gospodarsko upravljanje nadarbine, zato je ordinariat patrona pozval, naj pohiti s predlogom za novega župnika, da bi mogel biti nastavljen do sv. Jurija (24. aprila), ko so se delali letni obračuni cerkvenih financ, zlasti interkalarjev. Dejansko je potem župnijo upravljal svibenski kaplan Jožef Poličar, patron Apfaltrer pa se je po grmaškem oskrbniku Matošiču želel znebiti gospodarske uprave. Prevaliti jo je želel kar na zakupnika svibenskega gospostva in na kaplana Poličarja. Okrožni urad je patronu naročil, naj potem poskrbi za ustreznega upravitelja in za dohodke resigniranemu župniku Antončiču.[65]

Vmes naj bi se zgodil taktični prenos seniorata znotraj rodbine Apfaltrer, kar pa zanikajo prihodnje prezentacije. Alojz baron Apfaltrer je namreč kot »namestnik« v Gradcu živečega patrona Janeza Nepomuka barona Apfaltrerja 19. marca 1816 za novega polšniškega župnika predlagal Blaža Lušino. Kapitularni konzistorij, ki je škofijo vodil za časa izpraznjenega škofijskega sedeža po smrti škofa Antona Kavčiča, je novega župnika umestil z dekretom, datiranim 6. aprila 1816. Ob primopredaji župnije je bil 22. aprila napravljen tudi inventar.[66] Župnik Lušina je takoj začel z nedeljsko šolo za otroke. Leta 1822 je bilo v župniji 115 hiš, štela pa je 755 duš. Na Polšniku je Lušina ostal do 18. oktobra 1824, ko je odšel za župnika v Belo Cerkev. Župnijski upravitelj je bil za njim do sv. Petra – 29. junija 1825 Matevž Primožič,[67] stric poznejšega ljubljanskega knezoškofa dr. Janeza Zlatousta Pogačarja.

Pravi patron je v resnici še naprej ostal Alojz baron Apfaltrer, ki je 28. marca 1825 za polšniškega župnika prezentiral Jerneja Müllerja. Umeščen je bil 24. aprila 1825,[68] župnikoval pa je do julija 1863, ko se je upokojil. V župniji je ostal do svoje smrti 26. decembra 1866.

Dne 4. maja 1863 je knezoškofijski ordinariat polšniško župnijo razglasil za izpraznjeno in morebitne prosilce povabil, naj se prijavijo na konkurzni razpis in predložijo prošnje patronatnemu gospostvu Grmače. Dne 12. junija 1863 je za podelitev izpraznjene župnije zaprosil šmarski kaplan Matevž Tavčar.[69] Poprej ga je patronu moral kot sposobnega kandidata predložiti tudi ordinariat, saj ga je patron Rudolf baron Apfaltrern prezentiral že 8. junija,[70] torej štiri dni pred vložitvijo uradne prošnje. Tavčar je bil polšniški župnik od 7. julija 1863 do 29. septembra 1869, ko je odšel za župnika v Komendo.[71]

64 Interkalar je bil dohodek v obdobju izpraznjenega beneficija ali nadarbine.

65 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 251, Kapitularni konzistorij okrožnemu uradu, Ljubljana, 24. 1. 1816, št. 80; Kapitularni konzistorij Alojzu Apfaltrerju, Ljubljana, 24. 1. 1816, št. 5/80; Okrožni urad Alojzu Apfaltrerju, Novo mesto, 27. 2. 1816, št. 1551.

66 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 251, Alojz Apfaltrer kapitularnemu konzistoriju, Ljubljana, 19. 3. 1816; Kapitularni konzistorij dekret za Blaža Lušino, Ljubljana, 6. 4. 1816, št. 1086; Inventar, Polšnik, 22. 4. 1816.

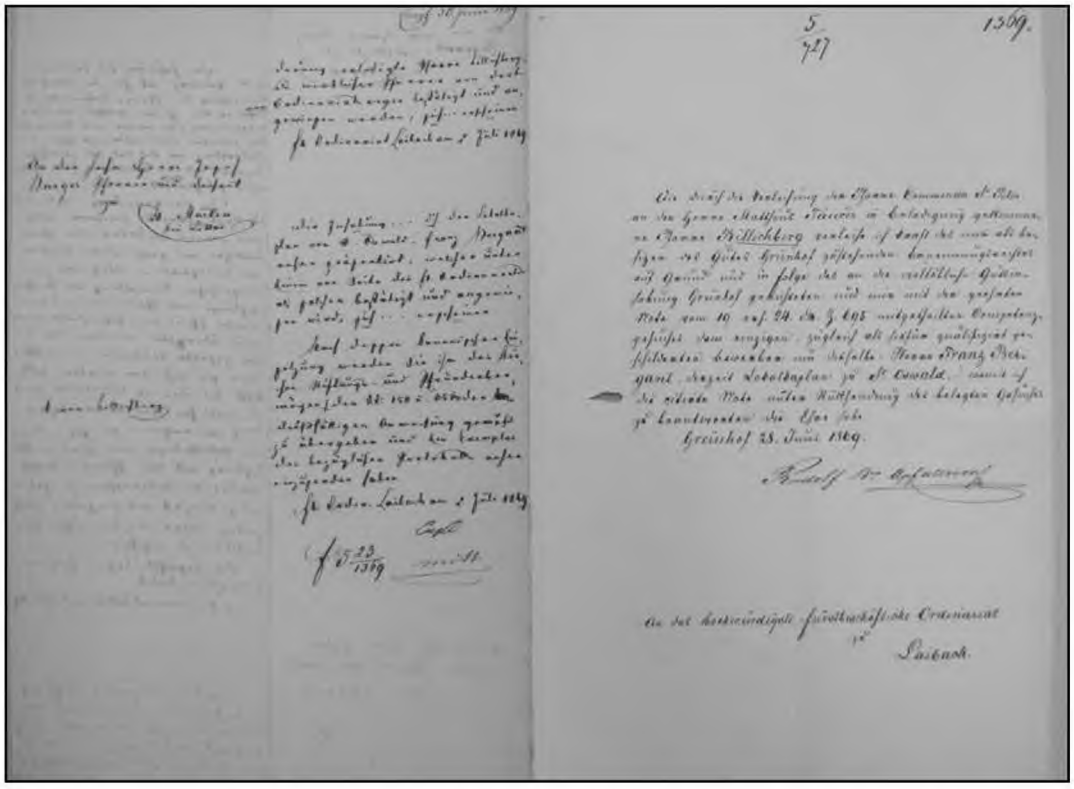
67 Pokorn, *Besnica pri Kranju*, str. 174.

68 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 251, Alojz Apfaltrer škofu Alojziju Wolfu, Ljubljana, 28. 3. 1825; Škofijski ordinariat dekret za Jerneja Müllerja, Ljubljana, 24. 4. 1825, št. 1264.

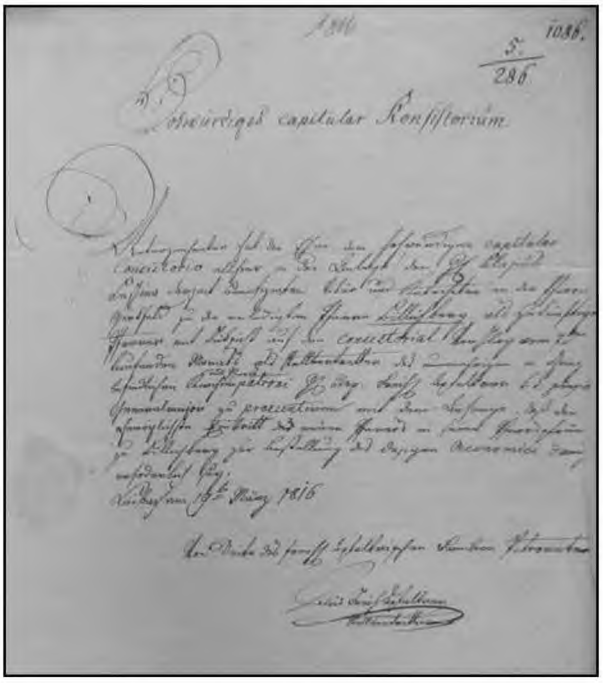
69 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 251, Knezoškofijski ordinariat okrožnica dekanijam, Ljubljana, 4. 5. 1863, št. 30/553; Matevž Tavčar imetniku gospostva Grmače, Šmartno, 12. 6. 1863.

70 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 251, Izjava Rudolfa Apfaltrerna, Ljubljana, 8. 6. 1863.

71 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 251, Knezoškofijski ordinariat dekret za Matevža Tavčarja, Ljubljana, 7. 7. 1863, št. 1363; Knezoškofijski ordinariat deželni vladi, Ljubljana, 30. 9. 1869.

Patron Rudolf baron Apfaltrern po premestitvi Mateja Tavčarja za novega župnika župnije Polšnik izmed prosilcev predlaga lokalnega kaplana iz Šentožbolta Franca Berganta.

Alojz baron Apfaltrer kot zastopnik patrona Janeza Nep. barona Apfaltrerja kapitularnemu konzistoriju za novega polšniškega župnika predlaga Blaža Lušino.

Konkurzni razpis za novega župnika je trajal od 13. aprila do 25. maja 1869. Ordinariat je patronu kot najprimernejšega kompetenta[72] predlagal Frančiška Serafina Berganta. S predlaganim kandidatom se je strinjal tudi patron Rudolf baron Apfaltrern in ga 28. junija 1869 prezentiral. Bergant je bil imenovan za župnika 30. septembra 1869, župnikoval pa je do svoje smrti 1. maja 1871.[73] Za njim je bil župnijski upravitelj svibenski kaplan Matija Absec od 12. maja do 23. julija 1871. Za svojo službo je zahteval poplačilo 63 goldinarjev avstrijske veljave interkalarnega prihodka od 369 goldinarjev 55 krajcarjev vrednih letnih nadarbinskih dohodkov.[74]

Po določbah tedanjega kanonskega prava je moral patron izvesti prezentacijo v šestih tednih, sicer je podelitev župnije pripadla škofu. Andrej Petek je

72 Kompetent je bil prosilec za razpisano mesto župnika.

73 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 251, Knezoškofijski ordinariat gospostvu Grmače, Ljubljana, 19. 6. 1863, št. 5/695; Rudolf Apfaltrern knezoškofijskemu ordinariatu, Grmače, 28. 6. 1869; Knezoškofijski ordinariat dekret za Frančiška Berganta, Ljubljana, 30. 9. 1869, št. 5/1048; Dekanija Šmartno knezoškofijskemu ordinariatu, Šmartno pri Litiji, 1. 5. 1871, št. 41.

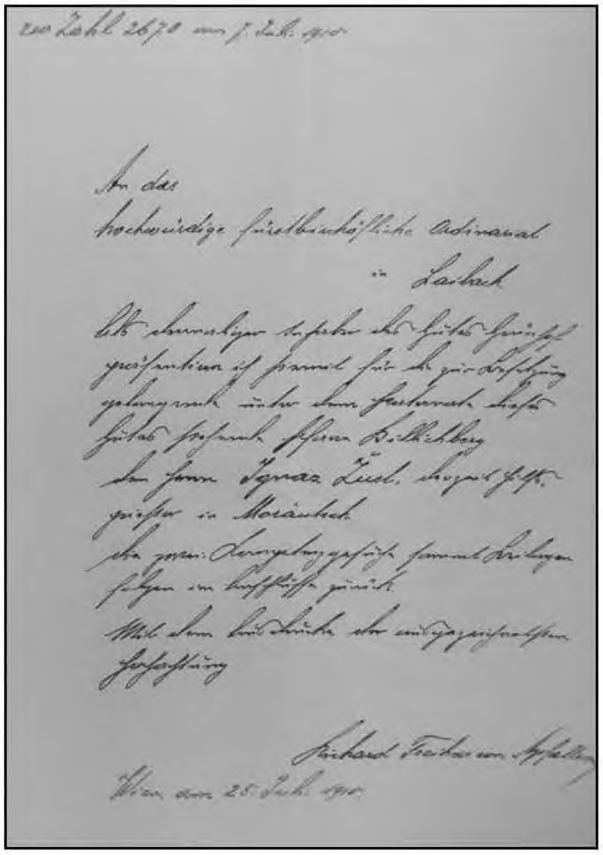
74 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 252, Knezoškofijski ordinariat dekanijskemu uradu Šmartno, Ljubljana, 3. 5. 1871, št. 3/112; Deželni predsednik knezoškofijskemu ordinariatu, Ljubljana, 5. 9. 1871, št. 6135; Matija Absec knezoškofijskemu ordinariatu, Šmartno, 11. 4. 1872.

kot edini kandidat za polšniško župnijo patrona zaprosil 6. maja 1871. Rudolf baron Apfaltrern ga je prezentiral 9. julija 1871, dekret o imenovanju za župnika pa je ordinariat izdal 24. julija. Petek je župnikoval do 20. novembra 1890.[75] Župnijo je za njim od 24. novembra 1890 do 26. junija 1893 upravljal bivši kaplan iz Sv. Križa (Gabrovke) Jernej Zupanc, saj se na razpis ni prijavil noben prosilec. Zaradi težavnega dela na hriboviti župniji je 25. aprila 1893 zaprosil za premestitev v Motnik.[76] Za Zupancem je bil od 1. julija 1893 do 9. julija 1895 župnijski upravitelj tudi Jakob Ml. Pokorn. Dekret mu je ordinariat izdal že 13. junija 1893. Na Polšniku si je nakopal hudo revmatično bolezen.[77]

Janez Nepomuk (Ivan) Globelnik je bil najprej župnijski upravitelj od 10. julija 1895 do 4. avgusta 1897. Ker ni bilo interesentov, je bila polšniška župnija 30. aprila 1897 ponovno razpisana. Na konkurzni razpis se je prijavil le Globelnik. Patron Rihard baron Apfaltrern ga je prezentiral 5. julija 1897, mesec dni pozneje pa je knezoškof Jakob Missia ob kanonični umestitvi podpisal še župniški dekret.[78] Globelnik je župnikoval do 30. julija 1910. Z veliko gorečnostjo, žrtvami in naporom je bila leta 1905 dograjena nova župnijska cerkev Lurške Matere Božje. Proračun je znašal 28.605 kron. Darovali so: cesar 1000 kron, patron 400 kron, nekateri imenitneži po 100 kron ali manj, preostale stroške pa so pokrili ljudje s prispevki in z delom. Kljub vsemu je ostalo 5250 kron dolga, veliko denarja pa so morali še zbrati za novo cerkveno opremo (oltarje, prižnico ...). Vrednost gradnje skupaj z opremo je na koncu narasla na okoli 40.000 kron.[79] Gradnjo nove župnijske cerkve je gospostvo Grmače podprlo le s simboličnim zneskom 400 kron, prav tako pa v letih 1909–1911 ni sodelovalo pri gradnji novega šolskega poslopja, saj za to iz naslova povečanega števila prebivalstva, kot smo že omenili, ni bilo pravne podlage. Verjetno je tudi to botrovalo Globelnikovemu odhodu v Vipavo, kjer pa je že leta 1911 umrl. Na Polšniku so za njim ostali dolgovi.

Ignacij Žust je za razpisano mesto polšniškega župnika gospostvo Grmače zaprosil 25. junija 1910. Patron Rihard baron Apfaltrern, ki je bil tedaj ministrski svetnik na Dunaju, ga je prezentiral 25. julija 1910, knezoškof Anton Bonaventura Jeglič ga je potrdil 30. julija, kanonično pa je bil umeščen 4. avgusta. Na Polšniku je pastiroval do 29. septembra 1914, ko je odšel za župnika v Ajdovec.[80]

Za njim je župnijo od 30. septembra 1914[81] do 26. aprila 1935 upravljal Jernej Kovič. Polšniška župnija je bila torej formalno nezasedena skoraj 21 let! Verjetno so temu stanju botrovale predhodno omenjene nejasne patronatne razmere v Kraljevini Jugoslaviji. Ko je bila župnija po dolgih letih po-

Patron Rihard baron Apfaltrern knezoškofijskemu ordinariatu za novega polšniškega župnika predlaga Ignacija Žusta.

75 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 252, Andrej Petek gospostvu Grmače, Škocjan, 6. 5. 1871; Kvalifikacijska tabela Andreja Petka, Ljubljana, 22. 6. 1871; Rudolf Apfaltrern knezoškofijskemu ordinariatu, Krupa, 9. 7. 1871; Knezoškofijski ordinariat dekret za Andreja Petka, Ljubljana, 24. 7. 1871, št. 5/728.

76 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 252, Dekanijski urad Šmartno knezoškofijskemu ordinariatu, Šmartno, 4. 12. 1890, št. 97; Jernej Zupanc knezoškofijskemu ordinariatu, Polšnik, 25. 4. 1893; NŠAL 572, š. 379, Polšnik, c.

77 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 252, Knezoškofijski ordinariat dekret za Jakoba Pokorna, Ljubljana, 13. 6. 1893; Nota deželnega predsednika, Ljubljana, 4. 9. 1893, št. 10372; Pokorn, *Besnica pri Kranju*, str. 182.

78 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 252, Kvalifikacijska tabela za Ivana Globelnika, Ljubljana, 18. 6. 1897; Knezoškofijski ordinariat gospostvu Grmače, Ljubljana, 18. 6. 1897, št. 1925; Rihard Apfaltrern knezoškofijskemu ordinariatu, Novo mesto, 5. 7. 1897; Knezoškofijski ordinariat dekret za Janeza Globelnika, Ljubljana, 5. 8. 1897, št. 2407.

79 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 252, Župnijski urad Polšnik knezoškofijskemu ordinariatu, Polšnik, 1. 5. 1912, št. 101.

80 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 252, Ignacij Žust gospostvu Grmače, Moravče, 25. 6. 1910; Rihard Apfaltrern knezoškofijskemu ordinariatu, Dunaj, 25. 7. 1910; Knezoškofijski ordinariat Ignaciju Žustu, Ljubljana, 30. 7. 1910; Knezoškofijski ordinariat umestitveni dekret za Ignacija Žusta, Ljubljana, 4. 8. 1910, št. 3266; NŠAL 572, š. 379, Polšnik, c.

81 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 252, Službena tabela Jerneja Koviča, Ljubljana, 14. 7. 1926.

novno razpisana, se je 11. februarja 1934 na konkurzni razpis prijavil le župnijski upravitelj Kovič. Škofijski ordinariat je nato 5. marca 1934 patrona Riharda Apfaltrerna,[82] ki je tedaj živel na Dunaju, zaprosil za prezentacijo župnijskega upravitelja Koviča za polšniškega župnika. Dne 17. marca je patron želji ordinariata ugodil, vendar je škof Gregorij Rožman s potrditvijo zavlačeval dobro leto. Kovič je bil zato za polšniškega župnika kanonično umeščen šele 26. aprila 1935.[83] To je bila tudi zadnja prezentacija polšniškega župnika s strani Apfaltrerjev – lastnikov gospostva Grmače. Župnik Jernej Kovič je bil civilno upokojen 1. marca 1936,[84] vendar pa je na Polšniku ostal do avgusta 1938.

Dne 25. julija 1938 je škof Gregorij Rožman za župnijskega upravitelja imenoval Franca Klopčiča, ki pa je na Polšnik prišel šele 1. septembra 1938.[85] Ostal je do maja 1941, ko so ga Nemci pregnali na Hrvaško.

Patronatna bremena gospostva Grmače

V uvodnem delu smo omenili, da so si do 2. svetovne vojne pri vzdrževanju župnijskih cerkva, nadarbinskih in šolskih objektov ter nakupu njihove opreme stroške delili župnija, patron in gospostva. Način njihove udeležbe so določali na konkurenčnih obravnavah, kjer so se domenili tudi za obliko prispevka. Ta je bil lahko v denarju, lesu, gradbenem materialu, prevozih, tlaki ipd. Gospostvo je pri konkurenčni obravnavi lahko nastopalo ločeno kot patron ali pa kot fevdalni gospod svojih podložnikov na ozemlju neke župnije. V primerih župnij pod njegovim patronatom je gospostvo lahko nastopalo hkrati kot patron in kot fevdalni gospod svojih podložnikov.

Iz povedanega sledi, da je gospostvo Grmače pri konkurenčnih obravnavah glede župnije Polšnik igralo dvojno vlogo: vlogo patrona in fevdalnega gospoda svojih tamkajšnjih podložnikov. V župnijah Hotič, Kolovrat, Šmartno pri Litiji, Primskovo, Vače, Ljubljana – Šentpeter in Moravče, ki jih omenja ohranjeno gradivo v Arhivu Republike Slovenije, je nastopalo zgolj kot fevdalni gospod tamkajšnjih podložnikov, torej kot njihov zakoniti zastopnik, ki je bil dolžan poskrbeti, da so se poravnale njihove obveznosti do domače župnije.

Večina arhivskega gradiva gospostva Grmače glede cerkvenih zadev, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije, se nanaša na vzdrževanje cerkva in šol v prej omenjenih župnijah. Gospostva so bila namreč vključena v gradnje in vzdrževanje šol zato, ker so bile šole pri nas do leta 1869 župnijske in pod nadzorom Cerkve.

Problem terezijanske reforme šolstva po letu 1774 je bil v pomanjkanju gmotnih sredstev za vzdrževanje učiteljev in šolskih poslopij. Breme njihovega vzdrževanja je bilo prepuščeno župnijam, lokalnim oblastem ter župnijskim patronom. Marsikje je zato pouk potekal kar v mežnariji ali kaplaniji, poučeval pa je cerkovnik ali organist. Pri gradnji šolskih poslopij so se stroški običajno razdelili po naslednjem ključu: ¼ župnija, ¼ gospostva in ½ patron. Bolj intenzivno so začeli graditi nove šole na Kranjskem šele po letu 1850. Deželna vlada si je v tistem obdobju skupaj s škofijo tudi prizadevala za dvig učiteljskih plač.[86]

Gospostvo Grmače in vzdrževanje župnijskih ter šolskih poslopij

Liberga

Deželni urad je gradbenemu mojstru Leopoldu Hofferju leta 1794 odobril plačilo stroškov, ki so v letih 1788 in 1789 nastali pri gradnji cerkvenih in šolskih poslopij po župnijah in lokalnih kaplanijah. Mednje je sodila tudi jožefinska lokalna kaplanija Liberga, ki pa je bila kmalu ukinjena in priključena župniji Šmartno pri Litiji. Če dotična cerkev v tistem času ni imela dovolj lastnega premoženja, je prvo polovico gradbenih stroškov moral nositi patron, drugo polovico pa zemljiška gospostva po številu kmetij. Na podlagi tega načela se je predpostavljalo, da bo na lokalijo Liberga za opravljena gradbena dela prišlo 51 gld 22 kr stroškov, od katerih naj bi jih polovica (25 gld 41 kr) padla na zemljiška gospostva. Svoj delež za pol-kmetijo je gospostvo Grmače moralo nakazati na patronatno gospostvo Stična v osmih dneh.[87]

Šmartno pri Litiji

Gospostvo Slatna je novomeškemu okrožnemu uradu sporočilo, da je bila za potrebe šole odsvojena najeta hiša v Šmartnu. Okrožni urad je 4. no-

82 Na prezentacijskem dokumentu v slovenščini se je podpisal brez baronskega in plemiškega naziva.

83 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 252, Jernej Kovič škofijskemu ordinariatu, Polšnik, 11. 2. 1934; Rihard Apfaltrern škofijskemu ordinariatu, Dunaj, 17. 3. 1934; Škofijski ordinariat umestitveni dekret za Jerneja Koviča, Ljubljana, 26. 4. 1934, št. 1970.

84 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 252, Ministrstvo pravde, Beograd, 3. 2. 1936, št. 11388; Kraljevska banska uprava Dravske banovine škofijskemu ordinariatu, Ljubljana, 8. 4. 1937, št. 10931/1.

85 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 252, Kraljevska banska uprava Dravske banovine škofijskemu ordinariatu, Ljubljana, 15. 10. 1938, št. 27036/1/38; Škofijski ordinariat Francu Klopčiču, Ljubljana, 25. 7. 1938, št. 3570; Franc Klopčič škofijskemu ordinariatu, Polšnik, 2. 9. 1938.

86 Volčjak, Oris zgodovine šolstva, str. 320, 329–330.

87 ARS, AS 735, š. 15, B, Liberga lokalija, Okrožni urad gospostvu Grmače, Novo mesto, 25. 1. 1796, št. 318.

vembra 1793 gospostvo Grmače povprašal, če bi bilo pripravljeno konkurirati za nakup imenovane hiše, ki je bila v kraju edina primerna za izvajanje pouka, oziroma za postavitev nove, saj je bila šola v Šmartnu potrebna.[88] Gospostvo Grmače je nekaj časa premišljevalo, katera od ponujenih opcij bi bila zanj cenejša, saj je v župniji posedovalo kar 30 kmetij s podložniki. Zato je Franc baron Apfaltrer predlagal, naj se rešitev najde v sodelovanju s patronatnim gospostvom Stična ter z gospostvom Višnja Gora in baronom Codellijem, ki sta v župniji prav tako imela svoje podložnike.[89] Okrožni urad ni želel odložiti postopka konkurenčne porazdelitve stroškov, zato je 21. decembra 1793 gospostvom naročil, naj se v osmih dneh izjasnijo glede svojih prispevkov.[90]

Šola je še naprej ostala v najetih prostorih. Od 1. maja 1815 do 31. oktobra 1816 so stroški najemnine znašali 45 gld. Mizar je za izdelavo šolskih klopi računal 8 gld 44 kr, 6 kubičnih sežnjev drv za ogrevanje pa je stalo 9 gld. Za kritje stroškov najemnine so se ravnali po nemškem šolskem zakoniku. Porazdelili naj bi si jih v enakih delih patron, gospostva in župnija. Za plačilo klopi bi moral poskrbeti patron, stroške kurjave pa naj bi si v enakih delih delila patron in gospostva. Patronatno gospostvo Stična je na posamezne konkurenčne zavezance porazdelilo stroške. Gospostvo Grmače je za najemnino moralo plačati 2 gld 8 ¾ kr, za kurjavo pa 1 gld 7 ½ kr; skupno 3 gld 16 ¼ kr. Denar je moralo v osmih dneh nakazati patronatnemu gospostvu Stična.[91] Glede količine drv v naravi se je gospostvo Slatna posvetovalo z Grmačami, saj je nastal problem glede njihove vrednosti v denarju.[92] Okrajna gosposka in gospostvo Stična je zato Grmače opozorilo, da morajo upoštevati čl. 41 nemškega šolskega zakonika, ki je gospostvom izrecno predpisoval, da so dolžna skrbeti za ogrevanje šolskih prostorov. Litijski nadsodnik je namreč gospostvu nasvetoval oddajo prave količine drv – 3 dunajske kubične sežnje, 1 seženj pa je tedaj veljal 1 gld 30 kr.[93] Gospostvo Grmače je bilo pripravljeno prispevati 2 sežnja.[94] Gospostvo Slatna pa je imelo vsaj toliko gozda kot Grmače, zato so Grmače od stiške okrajne gosposke zahtevale, naj se enakomerno obremeni še ostala tri gospostva: Bogenšperk, Slatno in Črni Potok.[95] Toda stiška gosposka je vztrajala pri prvotni razdelitvi stroškov. Črnemu Potoku naj bi zaradi majhne površine gozda primanjkovalo stelje, ostala gospostva pa naj bi drva še naprej prispevala v naravi.[96] Oskrbnik Matošič je litijskemu nadsodniku ponovno sporočil, da se Grmače z obremenitvijo ne strinjajo in da so pripravljene prispevati le 2 sežnja.[97] Novomeški okrožni urad je računal, da bi letno za kurjavo zadostovalo 6 kubičnih sežnjev drv, kolikor je na posamezno učilnico predvideval tudi nemški šolski zakonik. Zato je predlagal, da bi po dvoje gospostev skupaj (Črni Potok in Grmače ter Slatna in Bogenšperk) drva prispevalo izmenjaje vsako drugo leto. Gospostvo Črni Potok naj bi prispevalo v denarju za 3 kubične sežnje drv po krajevni ceni 1 gld 30 kr za seženj. Zavrnitev ali ugovorov, ki jih je grmaško gospostvo naslovilo na nadsodnika in stiško gosposko, naj bi se poslej zaradi sloge in razumevanja vzdržalo. Grmačam je bilo naloženo, da v 24-ih urah po prejemu pisma dostavijo manjkajoči seženj drv in o tem pri nadsodniku pridobijo potrdilo.[98] Ukor je grmaškega oskrbnika očitno presenetil. Zato je brez dodatnega ugovora nadsodniku sprva nameraval izročiti 4 gld 30 kr, namesto da bi les dostavil iz dominikalnega gozda. Težave naj bi nastale tudi zato, ker je kot uslužbenec šele nastopil svojo službo, gospostvo pa je pred kratkim za gradnjo mostu skupnosti priskrbelo določeno količino lesa. Zato je Matošič zaprosil, da bi smel tretji seženj drv poslati v treh tednih.[99] Iz povedanega je razvidno, da je takratna oblast dokaj hitro in učinkovito znala urediti plačilno nedisciplino.

Leta 1820 je letna najemnina za učilnico znašala 35 gld, stroški za kurjavo pa so bili predvideni v višini 12 gld. Iz specifikacije obveznosti gospostev, ki jo je naredil upravitelj gospostva Slatna Križman, je razvidna razporeditev stroškov za šmarsko šolo:[100]

88 ARS, AS 735, š. 15, B, Šmartno šola, Okrožni urad gospostvu Grmače, Novo mesto, 4. 11. 1793, št. 4133.
89 ARS, AS 735, š. 15, B, Šmartno šola, Franc Apfaltrer gospostvu Grmače, Ljubljana, 6. 12. 1793.
90 ARS, AS 735, š. 15, B, Šmartno šola, Okrožni urad gospostvu Grmače, Novo mesto, 21. 12. 1793.
91 ARS, AS 735, š. 15, B, Šmartno šola, Okrožni urad gospostvu Grmače, Novo mesto, 25. 10. 1816, št. 8056/97.
92 ARS, AS 735, š. 15, B, Šmartno šola, Gospostvo Slatna gospostvu Grmače, Slatna, 18. 11. 1816.
93 ARS, AS 735, š. 15, B, Šmartno šola, Okrajna gosposka gospostvu Grmače, Stična, 19. 11. 1816, št. 1607.
94 ARS, AS 735, š. 15, B, Šmartno šola, Gospostvo Grmače litijskemu nadsodniku, Grmače, 22. 11. 1816.
95 ARS, AS 735, š. 15, B, Šmartno šola, Gospostvo Grmače okrajni gosposki Stična, Grmače, 22. 11. 1816.
96 ARS, AS 735, š. 15, B, Šmartno šola, Okrajna gosposka gospostvu Grmače, Stična, 25. 11. 1816, št. 1649.
97 ARS, AS 735, š. 15, B, Šmartno šola, Gospostvo Grmače litijskemu nadsodniku, Grmače, 28. 11. 1816.
98 ARS, AS 735, š. 15, B, Šmartno šola, Okrožni urad gospostvu Grmače, Novo mesto, 14. 12. 1816, št. 9350/221.
99 ARS, AS 735, š. 15, B, Šmartno šola, Gospostvo Grmače okrožnemu uradu, Grmače, 26. 12. 1816.
100 ARS, AS 735, š. 15, B, Šmartno šola, Gospostvo Slatna gospostvom litijskega sodnega okraja, Slatna, 23. 11. 1820.

	šolska najemnina		drva		činž	
	gld	kr	gld	kr	gld	kr
Župnijska nadarbina Šmartno	1	40	-	51 ½	2	31 ½
Gospostvi Črni Potok in Selo	3	20	1	43	5	3
Gospostvo Bogenšperk	1	40	-	51 ½	2	31 ½
Gospostvo Grmače	1	40	-	51 ½	2	31 ½
Gospostvo Poganek	-	-	-	51 ½	-	51 ½
Gospostvo Grbin	1	40	-	-	1	40
Gospostvo Slatna	1	40	-	51 ½	2	31 ½
SKUPAJ	11	40	6	½	17	40 ½

Patronatna gospostva, odvetniške gosposke, okrajna gospostva, cerkvena in krajevna predstojništva je okrožni urad naprosil, naj mu pošljejo svoja mnenja tudi glede zavarovanja šolskih in cerkvenih poslopij.[101]

Naslednji podatki o obveznostih do šmarske šole so šele iz leta 1839. Gubernijski odlok z dne 13. septembra 1838 je določil razporeditev konkurenčnih stroškov za kritje potreb šole (Trivialschulle) v letih 1835–1837 v višini 80 gld 40 kr. Na patrona in posamezna gospostva v šmarski župniji je odpadlo po 24 gld 28 ½ kr.[102] Stroški so v naslednjem triletju 1838–1840 narasli na 112 gld, kakor je bilo določeno z gubernijskim dekretom 16. julija 1842. Okrajna gosposka Stična je Grmačam odmerila 34 gld 20 kr konkurenčnega prispevka – tangente, 10 gld 50 kr od kmetij in 6 gld 2 kr činža.[103] Tokrat Grmače niso plačale činža, zato jih je okrajna gosposka pozvala, naj to storijo brez odlašanja v osmih dneh.[104] Opomin je zalegel in denar je bil 17. oktobra že nakazan.[105]

Poleg šole je gospostvo Grmače moralo prispevati tudi za šmarsko župnijsko cerkev in župnišče. Okrajna gosposka Stična je 25. marca 1837 od gospostev, ki so imela podložnike v šmarski župniji, zahtevala popis kmetij. Dokumentacijo naj bi potreboval predvsem župnijski urad, konkretno župnik Jožef Burger, ki mu ni bilo povsem natančno znano stanje kmetij in njihova pripadnost gospostvom. Na podlagi popisa so določili njihove konkurenčne prispevke pri gradbenih delih na cerkvi in župnišču.[106] Na njegov poziv je gospostvo Grmače sestavilo seznam svojih podložnikov v šmarski župniji. 12 jih je bilo v Tenetišah, 6 na Jablanici, 4 na Jelši, po 1 na Roden vrhu in Peči, 5 na Libergi, 6 na Lupinci, 4 na Kostrevnici, 6 v Volčji jami, 3 na Reki, 3 na Zavrstniku in 1 v Litiji. Od njih je gospostvo plačalo 35 gld 5 kr hubnih prispevkov.[107]

Leta 1837 so pri stari župnijski cerkvi sv. Martina, ki je stala na mestu sedanje, želeli povišati zvonik in vanj obesiti nove zvonove. Za predvideni projekt so nameravali porabiti sredstva iz Praprotnikove zapuščine. Hkrati so morali urediti v župnišču še stanovanje za drugega kaplana. Deželno glavarstvo je 22. decembra 1836 ukazalo izvesti konkurenčno obravnavo. Novomeški okrožni urad jo je 20. aprila 1837 razpisal za 22. junij 1837, nanjo pa so morali priti pooblaščeni zastopniki gospostev. V primeru odsotnosti je o njihovem prispevku odločala večina prisotnih.[108] Židovje zvonika je bilo poškodovano zaradi zvonjenja in požara, ki je uničil zvonikovo kapo. V kaplanovo stanovanje so nameravali predelati tretjo župnikovo sobo. Da bi se župnišče lahko pokrilo z opečno kritino, je bilo potrebno izdelati močnejše ostrešje, saj se starega ni dalo popraviti. Za načrtovana popravila so predvideli kar 3140 gld 34 kr stroškov, od tega naj bi 1895 gld 49 kr odpadlo na račun župnišča, 834 gld 44 kr na račun zvonika, iz zapuščine Franca Praprotnika pa naj bi namenili 410 gld 1 kr. Nabava novih zvonov je bila stvar župnijske skupnosti. Gospostva naj bi v materialu prispevala za 125 gld 31 kr. Na posamezno gospostvo je prišlo 35 gld 5 kr obveznosti, ki jih je moralo poravnati v osmih dneh. Gospostva so lahko poslala ugovor v 14 dneh.[109] Gospostvo Grmače je 4. junija 1838 pravico do ugovora uporabilo, zato je upravnik Mencinger zaprosil za zaustavitev konkurznega postopka do konca julija.[110] Ker se je z gradbenimi deli mudilo, so oblasti gospostvu vljudno sporočile, da zadeve ne

101 ARS, AS 735, š. 15, B, Šmartno zavarovanje cerkvenega in šolskega poslopja pred požarom, Okrožni urad okrajnim gospostvom, Novo mesto, 20. 5. 1826, št. 681/15.
102 ARS, AS 735, š. 15, B, Šmartno šola, Okrožni urad gospostvu Grmače, Novo mesto, 2. 7. 1839, št. 2099.
103 ARS, AS 735, š. 15, B, Šmartno šola, Okrajna gosposka gospostvu Grmače, Stična, 7. 9. 1842.
104 ARS, AS 735, š. 15, B, Šmartno šola, Okrajna gosposka gospostvu Grmače, Stična, 3. 10. 1842, št. 1394.
105 ARS, AS 735, š. 15, B, Šmartno šola, Gospostvo Grmače okrajni gosposki Stična, Grmače, 17. 10. 1842.
106 ARS, AS 735, š. 15, B, Šmartno župna cerkev in župnišče, Župnijski urad Šmartno gospostvu Grmače, Šmartno, 31. 3. 1837, št. 29/2.
107 ARS, AS 735, š. 15, B, Šmartno župna cerkev in župnišče, Izkaz podložnikov, Grmače, 4. 4. 1837.
108 ARS, AS 735, š. 15, B, Šmartno župna cerkev in župnišče, Okrožni urad gospostvu Grmače, Novo mesto, 20. 4. 1837, št. 3598.
109 ARS, AS 735, š. 15, B, Šmartno župna cerkev in župnišče, Okrožni urad gospostvu Grmače, Novo mesto, 8. 5. 1838, št. 3794.
110 ARS, AS 735, š. 15, B, Šmartno župna cerkev in župnišče, Gospostvo Grmače okrožnemu uradu, Grmače, 4. 6. 1838, št. 32.

bodo podaljševali.[111] Vendar pa je moralo priti nekaj vmes, saj do popravila zvonika očitno ni prišlo. Leta 1847 je predstojništvo župnijske cerkve ponovno želel spraviti v tek popravilo zvonika, ki je pogorel leta 1835. Za 20. julij 1847 je novomeški okrožni urad razpisal konkurenčno obravnavo, ki je za gospostva predvidevala iste prispevke kot 10 let poprej.[112]

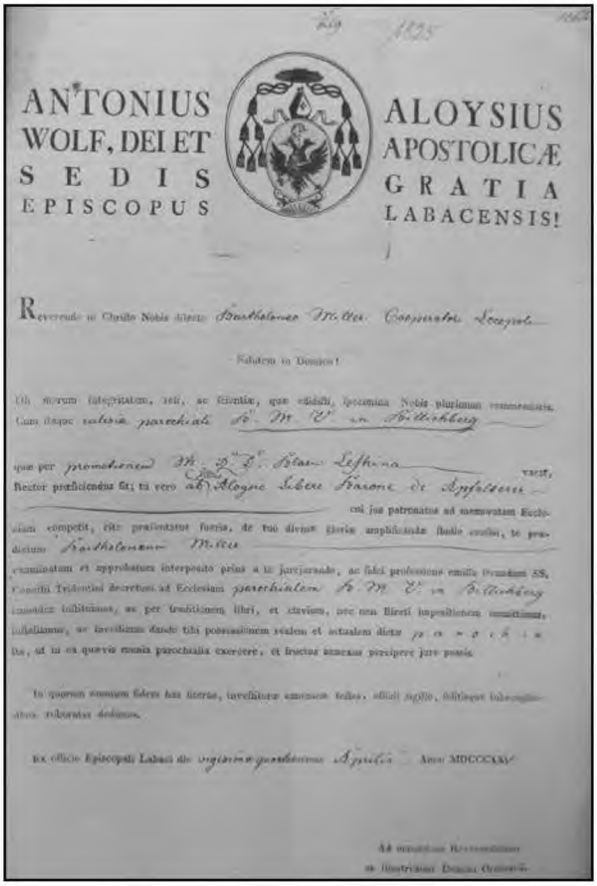
Naj omenimo še eno časopisno notico: posestnik graščine Grmače, visokorodni gospod Rihard baron Apfaltrern, se je leta 1916 zanimal za preureditev kapelice na Pungertu v nagrobni spomenik žrtvam 1. svetovne vojne.[113]

Polšnik

Na Polšniku je grmaško gospostvo nastopalo v vlogi patrona. Iz ohranjene dokumentacije je mogoče sklepati, da za potrebe župnije ni bilo radodarno. Omenili smo že njegovo zadržano držo pri gradnji nove župnijske cerkve in šole na začetku 20. stoletja. Je pa tudi res, da potrebe na majhni župniji niso bile tako številne, kot npr. v šmarski. O izvajanju patronatnih dolžnosti oziroma o kritju patronatnih bremen v župniji Polšnik so ohranjeni le nekateri zgodovinski drobci.

Dne 17. februarja 1820 je novomeški okrožni urad gospostvu Grmače naložil, naj uredi zadeve glede 52 gld vrednega volila, kar pa se do srede junija še ni zgodilo.[114] Podobno zavarovanje kot v Šmartnu so želeli tudi na Polšniku, saj so pozimi 1825 imeli požar na župnišču in šoli. Patronu župnije ga je v imenu prebivalcev močno nasvetovalo gospostvo Slatna.[115]

Leta 1839 je gospostvo Grmače odobrilo uporabo 208 gld iz župnijskega premoženja za prekritje zvonika in strelovod.[116] Leta 1841 se je gospostvo obrnilo na ordinariat tudi glede postavitve novega velikega oltarja v župnijski cerkvi, za katerega naj bi se porabilo 248 gld iz cerkvenega premoženja. Ordinariat je postavitev odobril.[117] Istega leta je župnik Jernej Müller 50 gld iz Miklove in Mlakarjeve

ANTONIUS
WOLF, DEI ET
S E D I S
EPISCOPUS

ALOYSIUS
APOSTOLICÆ
G R A T I A
LABACENSIS!

Knezoškof Anton Alojzij Wolf po premestitvi Blaža Lušine za polšniškega župnika po predlogu patrona Alojza barona Apfaltrerja imenuje Jerneja Müllerja.

mašne ustanove porabil za nakup državne obveznice, za kar je dobil soglasje gospostva Grmače.[118]

Za časa župnika Müllerja se je končala doba fevdalizma. Dne 2. januarja 1849 mu je ordinariat naročil, naj predloži fasijo[119] župnijske nadarbine, da bi mu oblasti nakazale predujem kongrue[120] na račun ukinjenih desetin, tlake in ostalih zemljiških pravic, predvsem urbarialnih dajatev v žitu. Za odškodnino naj bi se obrnil na višja mesta. Tovrstna plačila so se nakazovala iz verskega sklada. Župnijska nadarbina je v tistem času imela 335 gld 36 ¾ kr letnih dohodkov. Letna odškodnina za izgubljene dohodke je znašala 183 gld 19 2/4 kr.[121] Gospostvo Grmače v zadevah, povezanih z zemljiško odvezo, ni omenjeno.

111 ARS, AS 735, š. 15, B, Šmartno župna cerkev in župnišče, Okrožni urad gospostvu Grmače, Novo mesto, 19. 8. 1838, št. 8053.
112 ARS, AS 735, š. 15, B, Šmartno župna cerkev in župnišče, Okrožni urad gospostvu Grmače, Novo mesto, 31. 5. 1847, št. 6216.
113 Šmartno pri Litiji. *Domoljub*, 29 (28. 9. 1916), št. 39, str. 514.
114 ARS, AS 735, š. 15, C, Polšnik mašna ustanova, Okrožni urad gospostvu Grmače, Novo mesto, 18. 6. 1820, št. 1079.
115 ARS, AS 735, š. 15, B, Šmartno zavarovanje cerkvenega in šolskega poslopja pred požarom, Gospostvo Slatna gospostvu Grmače, Slatna, 23. 5. 1825.
116 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 251, Gospostvo Grmače knezoškofijskemu ordinariatu, Grmače, 5. 9. 1839.
117 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 251, Knezoškofijski ordinariat guberniju, Ljubljana, 15. 7. 1841.
118 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 251, Knezoškofijski ordinariat guberniju, Ljubljana, 26. 9. 1841.
119 Fasija je bila davčna napoved dohodkov.
120 Kongrua so bili župnikovi ali kaplanovi letni dohodki – plača.
121 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 251, Knezoškofijski ordinariat Jerneju Müllerju, Ljubljana, 2. 1. 1849, št. 4; Državno glavarstvo knezoškofijskemu ordinariatu, Ljubljana, 17. 8. 1852, št. 8014.

Iz let 1847–1848 je v grmaškem fondu ohranjena tudi dokumentacija o mašni ustanovi za pokojno Jedrt Podrenk s Tep. 100 gld je namenila za obletnico z nokturnom in sv. mašo. Denar je bil naložen pri dediču in cerkvenem ključarju Juriju Mandlu, od katerega pa je cerkveno predstojništvo terjalo izplačilo 5% obresti za kritje obletnice. Župnik Jernej Müller se je zavzemal, da bi kapital naložili in vezali v katerega od javnih skladov, obveznico pa bi hranili v župnišču. Seveda je s transakcijo moralo soglašati tudi gospostvo Grmače, ki je skupaj z župnikom in s ključarjema sestavljalo župnijsko cerkveno predstojništvo. V imenu gospostva je zadevo spremljal oskrbnik Josef Schweiger.[122] Iz kasnejših let je ohranjenih še nekaj dokumentov glede volil za mašne ustanove, pri katerih pa grmaško gospostvo ni sodelovalo.

Ljubljana – stolnica

Iz let 1787 in 1788 sta ohranjeni pobotnici o 4% polletnih, 60 gld vrednih obrestih mašne ustanove Jožefa Leopolda barona Apfaltrerja,[123] ki so se izplačale od 3000 gld domestikalnega kapitala. Izplačilo je odobril Franc baron Apfaltrer svojemu bratu Ernestu, ki je bil beneficiat mašnega beneficija Benedikta pl. Dinzlischa na gradu Poganek, bival pa je tudi v lastni hiši v Ljubljani.[124] Dvakrat letno je dobil po 46 gld tudi od mašne ustanove Ane Garzarolli, roj. Apfaltrer. Ernest baron Apfaltrer je vmes zbolel, zato izplačila mašnega beneficija, ki ga je pri stolnici ustanovil stric kanonik Jožef Leopold baron Apfaltrer, niso bila popolna, zaradi česar se je pritožil. Za izplačilo denarja je moral stolnemu blagajniku predložiti seznam opravljenih maš. Pomožni škof Jožef Mikolič mu je vljudno odgovoril, da mu zaradi bolezni pripada plačilo 265 maš. Težave so nastale zato, ker Ernest pri sebi ni imel ustanovnega pisma in je zadevo zaostril okrožni urad.[125] Mašni dar je tedaj znašal 20 kr za mašo; 265 maš je torej veljalo 88 gld 20 kr.

Ljubljana – Šentpeter

Okrožni urad v Ljubljani je 28. septembra 1821 gospostvo Grmače obvestil, da je do 6. oktobra za postavitev kape na levem zvoniku predmestne župnijske cerkve sv. Petra dolžno prispevati svoj konkurenčni prispevek. Znesek je bil verjetno naveden v odloku okrožnega urada z dne 7. avgusta 1821, št. 5608, ki pa se ni ohranil.[126]

Kolovrat

Z dvornim dekretom z dne 7. februarja 1822 so bila odobrena popravila v kolovratskem župnišču, za katera je pripravil načrt c. kr. dvorni gradbeni svetnik. Predvideni stroški naj bi znašali 1893 gld ½ kr C.M.[127] Zanje naj bi prispevali patron – gospostvo Stična (pod patronatom kranjskega verskega sklada) 913 gld 27 ½ kr, gospostva za gradbeni material 530 gld 15 kr in župnijska skupnost z ročnim delom in tlako 449 gld 18 kr. Lokalna komisija je seveda dopustila možnost, da se je material prispeval v naravi.

Na koncu dokumenta je seznam naslovnikov, katerim je bil poslan. Odslikava pripadnost podložnikov, ki so jih v župniji Kolovrat imela naslednja gospostva: Grmače, Ponoviče, Brdo pri Lukovici, Mekinje; graščine: Kandrše, Medija, Spodnji Kolovrat, Zgornji Kolovrat, Tuštanj, Žalog pri Moravčah, Krumperk, Dol pri Ljubljani; župniji: Vače in Kamnik, ter Lambergov kanonikat ljubljanskega stolnega kapitlja.[128] Nazadnje so gospostva in graščine morale prispevati za 513 gld 6 kr v materialu. Na gospostvo Grmače je odpadlo le 17 gld 46 kr prispevka.[129]

Moravče

V skladu z gubernijskim odlokom je ljubljanski okrožni urad za gradnjo novega gospodarskega poslopja deželnoknežje župnije v Moravčah za 23. julij 1821 razpisal krajevno komisijsko obravnavo. Okrajni gosposki Brdo je naročil, naj nanjo povabi vse konkurenčne zavezance in gospostva, ki imajo v moravški župniji podložnike. V primeru odsotnosti jih je morala seznaniti s sklepi.[130]

122 ARS, AS 735, š. 15, C, Polšnik mašna ustanova, Okrajno sodišče Brdo pri Lukovici oporoka Jedrt Podrenk, Brdo, 21. 10. 1847; Kameralna prokuratura Nota, Ljubljana, 30. 11. 1847, št. 6015.

123 Kapitularja ljubljanskega stolnega kapitlja sta bila v 18. stoletju tudi dva člana družine Apfaltrer: dr. Karel Jožef baron Apfaltrer (1714/1715–1719) in Jožef Leopold baron Apfaltrer (1735–1758). Slednji je ustanovil pri stolnici Apfaltrerjevo mašno ustanovo, do katere je imel prednostno pravico sorodnik. Ambrožič, *Prošti*, str. 93, 97.

124 ARS, AS 735, š. 15, A, Patronatne zadeve, Pobotnica Franca Apfaltrerja, Ljubljana, 1. 11. 1787; Pobotnica Ernesta Apfaltrerja, Ljubljana, 12. 6. 1788.

125 AS 735, š. 15, A, Patronatne zadeve, Jožef Mikolič Ernestu Apfaltrerju, Ljubljana, 7. 2. 1791; Ernest Apfaltrer nadškofijskemu oficiju, Poganek, 8. 3. 1791.

126 AS 735, š. 15, B, Št. Peter v Ljubljani župna cerkev, Okrožni urad gospostvu Grmače, Ljubljana, 25. 9. 1821, št. 8107; Župnija Polšnik okrožnemu uradu Novo mesto, Polšnik, 16. 1. 1848.

127 Conventions-Münze.

128 ARS, AS 735, š. 15, B, Kolovrat župnišče, Okrajna gosposka zemljiškim gospostvom, Ponoviče, 6. 4. 1822, št. 354.

129 ARS, AS 735, š. 15, B, Kolovrat župnišče, Okrajna gosposka gospostvu Grmače, Ponoviče, 4. 8. 1822, št. 692.

130 ARS, AS 735, š. 15, B, Moravče župnišče, Okrajna gosposka gospostvu Grmače, Brdo, 24. 6. 1821, št. 735.

Ljubljanski okrožni urad je 30. septembra 1829 gospostvo Grmače opozoril, naj izvrši plačilo konkurenčnega prispevka pri cerkveni gradnji v Moravčah.[131] Gospostvo se je najprej izgovarjalo, da odločbe ni prejelo, zato je zaprosilo, naj bi se prisilna izvršitev zaustavila. Okrožni urad je 31. oktobra zahteval, naj plačilo nemudoma izvrši. 30 gld ¼ kr vredno obveznost je gospostvo poravnalo novembra.[132]

V župnišču je župnik Potočnik želel urediti tudi kaplanovo stanovanje, kar bi stalo 283 gld 57 ¼ kr. Gospostvo Grmače je bilo s strani okrajne gosposke Ponoviče naprošeno, da bi se 26. aprila 1837 ob 10. uri udeležilo konkurenčne obravnave v župnišču ali pa poslalo svojo izjavo, da se strinja s povračilom stroškov.[133]

Iz pobotnice, datirane 6. aprila 1832, je razvidno, da je gospostvo Grmače za moravško šolo v letih 1823–1829 ljubljanski okrožni blagajni plačalo 24 kr C.M. založniškega prispevka.[134] Iz izvlečka porazdelitvenega izkaza stroškov z dne 7. julija 1841 izvemo tudi, da so bila gospostva za potrebe moravške šole za leti 1840 in 1841 dolžna plačati skupaj 90 gld prispevkov. Na Grmače je odpadlo 1 gld 39 kr.[135] Podoben izvleček o konkurenčnem prispevku za plačilo najemnine šolskih prostorov (učilnice pri Andreju Šlibarju v Moravčah) in za ogrevanje iz leta 1842 pove, da so v ta namen gospostva plačala 45 gld. Grmače so morale plačati 1 gld 34 ½ kr prispevka. Od tega je 1 gld 30 kr šlo na račun kmetije, 4 ½ kr pa je veljal konkurenčni prispevek.[136] Leta 1846 je bil letni prispevek za šolo 55 gld, gospostvom pa je bila odmerjena tangenta v višini 18 gld 40 kr.[137]

Dne 30. novembra 1842 je okrajna gosposka Zalog pri Moravčah gospostvo Grmače povabila, da se 19. decembra udeleži razpisane konkurenčna obravnave za gradnjo nove šole v Moravčah.[138]

Primskovo

Deželni urad je leta 1825 prejel prošnjo župnijskega vikarja s Primskovega za gradbena dela na cerkvi in župnišču. Stroški so bili knjigovodsko ocenjeni na 866 gld 35 ¼ kr, pavšalno pa naj bi znašali 750 gld M.M.[139] Patron[140] naj bi prispeval 280 gld 51 ½ kr, gospostva v materialu 469 gld 8 ¼ kr, nekaj je obljubila tudi graščina Podpeč (Gallenstein). Posamezno gospostvo naj bi v denarju prispevalo po 17 gld 42 kr, denar pa naj bi v štirinajstih dneh poslalo na novomeški okrožni urad.[141]

Okrožni urad je okrajni gosposki Turn pri Podpeči naročil popis kmetij, ki so tudi v primskovški župniji pripadale različnim konkurenčni obravnavi zavezanim gospostvom. Predložiti ga je morala v štirinajstih dneh. Gospostvo Grmače je bilo v znamenju prijateljskega sodelovanja 16. decembra 1825 naprošeno, da pripravi podatke o svojih podložnikih v župnijskem vikariatu Primskovo ter jih v predpisani obliki pošlje na okrožni urad.[142] Oskrbnik Grmač Šimnovic je zahtevane podatke poslal že 20. decembra. Ni mu jih bilo težko zbrati, saj naj bi gospostvo v primskovškem vikariatu imelo le tri podložnike, za katere naj bi plačalo 7 gld 59 kr 5 den prispevkov.[143] Očitno pa se je oskrbnik obotavljal izročiti prispevke na podlagi lažne prijave. Novomeški okrožni urad je brez prizanašanja zahteval denar do 15. marca 1826, da bi se lahko dokončala gradnja novega župnišča.[144] Dne 5. junija 1826 pa so na okrožnem uradu ugotovili, da bi moralo biti grmaških podložnikov več, zato so gospostvu Grmače določili prispevek v višini 19 gld 19 kr, ki naj bi ga plačalo v osmih dneh.[145] Oskrbnik Šimnovic se tokrat ni dolgo obotavljal in je denar poslal ter 24. junija od okrožnega urada zahteval potrdilo o njegovem prejemu.[146]

131 ARS, AS 735, š. 15, B, Moravče župna cerkev, Gospostvo Grmače okrožnemu uradu, Grmače, 15. 10. 1829.
132 ARS, AS 735, š. 15, B, Moravče župna cerkev 1829, Okrožni urad gospostvu Grmače, Ljubljana, 30. 9. 1829, št. 10679 in 31. 10. 1829, št. 11602; Gospostvo Grmače okrajni gosposki Brdo, Grmače, 14. 11. 1829.
133 ARS, AS 735, š. 15, B, Moravče župnišče, Okrajna gosposka gospostvu Grmače, Ponoviče, 28. 3. 1837, št. 33.
134 ARS, AS 735, š. 15, B, Moravče šola, Pobotnica okrožne blagajne, Ljubljana, 6. 4. 1832.
135 ARS, AS 735, š. 15, B, Moravče šola, Okrajni urad gospostvu Grmače, Zalog pri Moravčah, 7. 7. 1841, št. 692.
136 ARS, AS 735, š. 15, B, Moravče šola, Okrajni urad gospostvu Grmače, Zalog pri Moravčah, 21. 1. 1842.
137 ARS, AS 735, š. 15, B, Moravče šola, Okrajni urad gospostvu Grmače, Zalog pri Moravčah, 11. 12. 1844, št. 4336.
138 ARS, AS 735, š. 15, B, Moravče šola, Okrajni urad gospostvu Grmače, Zalog pri Moravčah, 30. 11. 1842, št. 2835/14.
139 Metall-Münze.
140 Patron je bilo gospostvo Stična.
141 ARS, AS 735, š. 15, B, Primskovo župnišče, Okrožni urad gospostvu Grmače, Novo mesto, 29. 7. 1825, št. 6610.
142 ARS, AS 735, š. 15, B, Primskovo župnišče, Okrajna gosposka gospostvu Grmače, Turn pri Podpeči, 16. 12. 1825, št. 421.
143 ARS, AS 735, š. 15, B, Primskovo župnišče, Gospostvo Grmače okrajni gosposki Turn, Grmače, 20. 12. 1825.
144 ARS, AS 735, š. 15, B, Primskovo župnišče, Okrožni urad gospostvu Grmače, Novo mesto, 25. 1. 1826, št. 581.
145 ARS, AS 735, š. 15, B, Primskovo župnišče, Okrožni urad gospostvu Grmače, Novo mesto, 5. 6. 1826, št. 4178.
146 ARS, AS 735, š. 15, B, Primskovo župnišče, Gospostvo Grmače okrožnemu uradu Novo mesto, Grmače, 24. 6. 1826.

Hotič

Revolucionarno leto 1848 je prineslo razpad fevdalnega sistema, v katerega so bile vpete tudi patronatne obveznosti gospostev. Že v tistem času so se jih gospostva želela otresti, saj je z zemljiško odvezo nastopila nova realnost. Zastopnik gospostva Grmače je julija 1848 protestiral proti neupravičenim zahtevam, da bi gospostvo kot konkurenčni zavezanec prispevalo za gradnjo nove šole v Hotiču in za malenkostna popravila župnišča.[147] Zadeva se je vlekla celo leto. Okrajna gosposka Zalog pri Moravčah (Wartenberg) je skladu z ministrskim odlokom novo konkurenčno obravnavo razpisala za 3. julij 1849, nato pa jo prestavila na 10. julij 1849.[148] Tokrat je šlo za gradnjo novega župnišča. Zaradi izgube urbarialnih dajatev so bila gospostva upravičena do odškodnine, zato je bilo potrebno na novo določiti njihove obveznosti. S tem v zvezi je upravnik gospostva Grmače, Josef Schweiger, za konkurenčno obravnavo pripravil posebno izjavo. V njej je zapisal, da so politične oblasti tovrstne dolžnosti prisilno naložile gospostvom po umiku Francozov, zato bi jih morale umakniti ter jim povrniti stare pravice. Pritoževal se je nad slabim gospodarskim položajem gospostev, ki so zaradi zemljiške odveze zapadla v stisko in pomanjkanje. Domnevna odškodnina naj bi gospostva v gospodarskem oziru okrepila v starem položaju, da bi mogla nadaljevati s kritjem patronatnih bremen. Vendar pa je ob tem izrazil svoj dvom in poudaril razliko med vrednostjo odvzetega premoženja in višino morebitne denarne odškodnine. Zato je na koncu izjave zapisal, da gospostvo Grmače ne bo več moglo po starem običaju skrbeti za gradnjo in vzdrževanje bogoslužnih zgradb župnije Hotič.[149]

Vače

V Valvasorjevem času sta bila pri župnijski cerkvi sv. Andreja na Vačah dva beneficija: beneficij sv. Mihaela, ki ga je podeljeval cesar, in beneficij Naše Ljube Gospe, ki ga je podeljeval grof Lamberg. V tistem času je bila v cerkvi tudi Apfaltrerjeva nagrobna plošča.[150] Na podlagi spodaj navedenega družinskega izročila in prepisa ustanovne listine lahko upravičeno sklepamo, da sta bila prvotno oba beneficija ustanovljena s strani članov rodbine Apfaltrer.

Beneficij sv. Mihaela je bil prvotno Apfaltrerjev – vsaj tako se je ohranilo v družinskem izročilu, ki ga je deželnemu glavarstvu leta 1794 posredoval Franc baron Apfaltrer. Leta 1442 naj bi beneficij sv. Mihaela ustanovil Jurij Apfaltrer. Ustanovna listina naj bi bila shranjena v arhivu neke prelature. Njen prepis naj bi oče Janez Ignac izročil Žigu grofu Gallenbergu. Čeprav sta ga skupaj z bratom kanonikom Leopoldom iskala, ga nista več našla. Od svojega očeta je tudi slišal, da naj bi rodbina Apfaltrer izgubila prezentacijsko pravico nad beneficijem sv. Mihaela v času protestantizma. V inventarju je pod št. 4 našel tudi podatke o srebrnem pozlačenem kelihu, ki je skupaj s pateno pripadal oltarju sv. Mihaela, imel pa je Apfaltrerjev ščit in grb. Lastnina beneficija pa naj bi bila dva srebrna pozlačena križa iz let 1475 in 1476, ki sta na stalcu imela ščit in grb Andreja Apfaltrerja. Beneficij naj ne bi imel kapitala, saj je bilo čisto zlato pred odkritjem Amerike redko.[151]

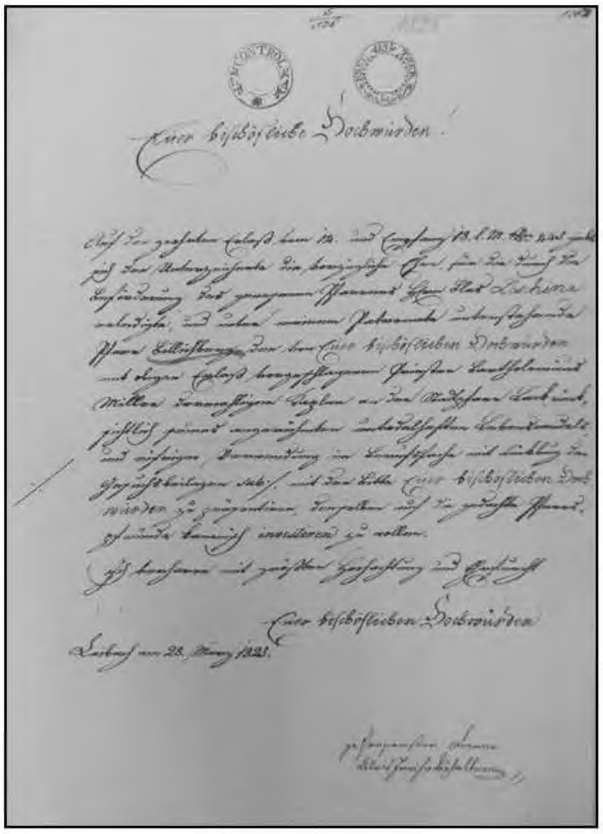
Ob navedbi datacij pravkar omenjenih križev in njunega darovalca takoj opazimo anahronizem. Nedvomno sta spadala k beneficiju Naše Ljube Gospe in ne k beneficiju sv. Mihaela. Dne 25. septembra 1474 je namreč Andrej Apfaltrer, gospodar graščine Lebek, ustanovil beneficij za zgodnjika (zornič arja), ki je bil dolžan za dušni blagor prednikov in bližjih sorodnikov v župnijski cerkvi na Vačah darovati vsak dan zgodnjo mašo. V ustanovni listini je posebno naveden ustanovnikov oče Konrad, ki je nameraval ustanoviti mašno ustanovo že za časa Pija II. (1458–1464). Beneficij je bil ustanovljen na čast vsemogočnega Boga, v slavo Kraljice Device in Porodnice Marije in vseh nebeških zborov. Za vzdrževanje »kaplana« je zagotovil tretjino desetine v Dolu, dva dela desetine od železa na Vačah, pa po eno kmetijo »zu Vünna« in na Bregu. Ni pa zagotovil samo dohodkov za vzdrževanje kaplana – zgodnjika, ampak mu je postavil tudi hišo.[152] Prezentacijska pravica za beneficij Naše Ljube Gospe je po protestantski dobi prešla na grofe Lamberge.

Ostali podatki o Apfaltrerjih in njihovih prispevkih za vaško šolo in cerkev so z začetka 19. stoletja. Za izvajanje šolskega pouka se je na Vačah leta 1815 uredila in najela učilnica. Stroške 193 gld 34 kr je založil župnik Anton Bregant. Patronatno gospostvo Stična je šele leta 1819 po konkurenčni obravnavi prispevalo 130 gld 10 kr, preostanek 63 gld 24 kr pa je padel na gospostva, ki so v župniji imela svoje podložnike. Ljubljanski okrožni urad je gospostvo Grmače terjal, naj v osmih dneh poravna

147 ARS, AS 735, š. 15, B, Hotič župnišče, Dokument brez naslovnika, Hotič, 13. 7. 1848.
148 ARS, AS 735, š. 15, B, Hotič župnišče, Okrajna gosposka gospostvu Grmače, Zalog pri Moravčah, 13. 6. 1849, št. 1641 in 24. 6. 1849, št. 1790.
149 ARS, AS 735, š. 15, B, Hotič župnišče, Izjava gospostva Grmače, Hotič, 10. 7. 1849.
150 Valvasor, *Die Ehre*, VIII, str. 829.
151 ARS, AS 735, š. 15, A, Patronatne zadeve, Franc Apfaltrer deželnemu glavarstvu, Ljubljana, 14. 3. 1794.
152 ARS, AS 735, š. 15, D, Beneficiat Vače, Prepis ustanovnega pisma Andreja Apfaltrerja, Ljubljana, 25. 9. 1474.

svoj konkurenčni prispevek v višini 52 ¼ kr.[153] Za triletje 1825–1827 so Grmače okrajni gosposki Ponoviče za šolo plačale 1 gld 13 kr.[154] Leta 1829 je državno knjigovodstvo določilo prispevek 30 gld, ki je bil med patrona, gospostva in župnijo porazdeljen po tretjinah. Okrajna gosposka Ponoviče je Grmače morala ponovno terjati za 13 kr prispevka za najemnino vaške šole.[155] Naslednje leto je grmaški delež znašal 30 ¼ kr, okrožni urad pa je za plačilo gospostvo moral ponovno terjati.[156] Leta 1835 je bil grmaški konkurenčni prispevek za plačilo šolske najemnine 14 kr 2 den, za podložne kmetije pa je gospostvo plačalo še 3 gld.[157]

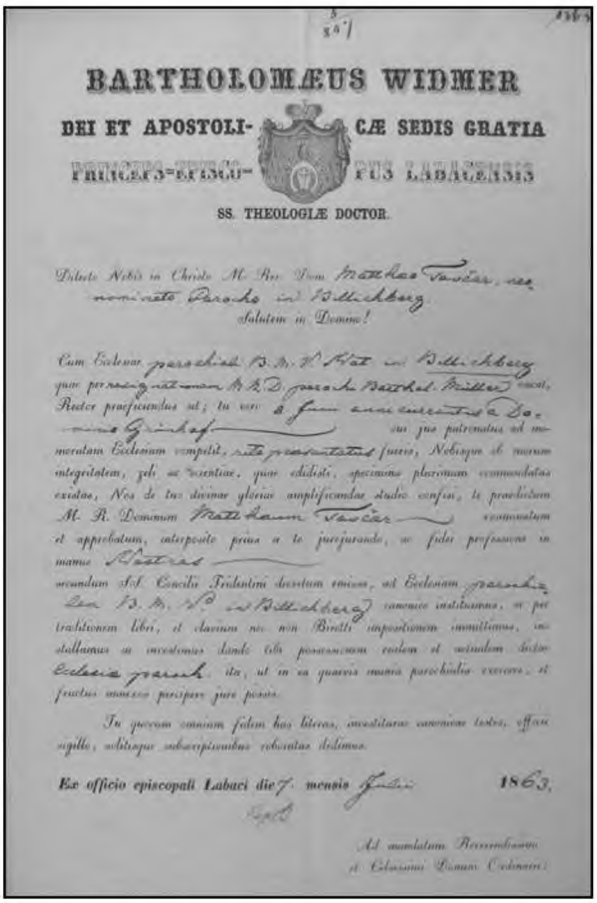
Na Vačah je v tistem času službo učitelja opravljal cerkovnik, za katerega so v kaplaniji želeli urediti stanovanje. Župniji je bila naložena gradnja nove kaplanije pa tudi nove šole v vrednosti 1400 gld. Pravzaprav so želeli šolo ločiti od kaplanije, kar pa se ni zgodilo. Obe stavbi so zgradili tako, da sta imeli skupno streho. Deželni urad je načrt odobril, gospostvo Grmače pa je bilo naprošeno, da se o njem izjasni do 20. februarja 1836.[158] Na gospostva je odpadlo 606 gld 25 ½ kr konkurenčne tangente – prispevka. Za podložne kmetije so Grmače morale plačati 13 gld 25 kr.[159] Dne 10. novembra 1841 je gosposka grmaško zamudo plačila morala naznaniti okrožnemu uradu. Vsega skupaj so bili potrebni kar trije opomini, da je bil 6. maja 1842 denar vendarle poslan.[160] Za leti 1842 in 1843 so Grmače za vaško šolo morale prispevati 3 gld od kmetij, 48 gld konkurenčnega prispevka in 21 kr za šolske potrebe.[161] Zopet je bil za neplačanih 21 kr potreben opomin. Ob vsem povedanem preseneča plačilna nedisciplina gospostva Grmače, saj je šlo za drobiž.

Patron Alojz baron Apfaltrer knezoškofu Wolfu za novega polšniškega župnika predlaga Jerneja Müllerja.

Kaj dosti bolje ni bilo niti s prispevki za vaško cerkev in župnišče. V župniji Vače je grmaško gospostvo imelo 11 podložnikov; po 1 na Vrhu in Žvarovljah, po 2 v Cvetežu in Hotiču ter 5 v Cirkušah. Za 22. julij 1828 je bila razpisana konkurenčna obravnava za gradnjo novega župnišča in gospodarskega poslopja. Na njej so se gospostva morala izjasniti, ali bodo prispevala v materialu ali v denarju. Ker do dogovora očitno ni prišlo, je bila za 24. maj 1830 razpisana nova obravnava, potem pa za 11. junij še ena.[162] Stroški gospostev naj bi znašali 502 gld 52 ½ kr, na Grmače pa naj bi odpadlo 11 gld 49 kr plus 3 gld za podložne kmetije.[163] Gospostvo je svoje obveznosti poravnalo 7. decembra 1830. Zapletov pa še ni bilo konec. Gospostvo Medija se je pritožilo, da v vaški župniji nima 7 ½ kmetije, pač pa le 1 ¼ kmetije. Zato je okrajna gosposka Ponoviče morala med gospostva

153 ARS, AS 735, š. 15, B, Vače šola, Okrožni urad gospostvu Grmače, Ljubljana, 28. 10. 1819, št. 8069.
154 ARS, AS 735, š. 15, B, Vače šola, Gospostvo Grmače okrožnemu uradu Ljubljana, Grmače, 29. 12. 1828.
155 ARS, AS 735, š. 15, B, Vače šola, Okrožni urad gospostvu Grmače, Ljubljana, 17. 12. 1829, št. 13703; Okrajna gosposka gospostvu Grmače, Ponoviče, 10. 8. 1830, št. 1000.
156 ARS, AS 735, š. 15, B, Vače šola, Okrožni urad gospostvu Grmače, Ljubljana, 17. 4. 1832, št. 3628.
157 ARS, AS 735, š. 15, B, Vače šola, Okrajna gosposka reparticija za gospostvo Grmače, Ponoviče, 15. 5. 1835.
158 ARS, AS 735, š. 15, B, Vače župnišče, Okrožni urad gospostvu Grmače, Ljubljana, 21. 1. 1836, št. 655.
159 ARS, AS 735, š. 15, B, Vače šola, Okrajna gosposka reparticijski izvleček za gospostvo Grmače, Zalog pri Moravčah, 10. 7. 1841.
160 ARS, AS 735, š. 15, B, Vače šola, Okrajna gosposka reparticijski izvleček za gospostvo Grmače, Zalog pri Moravčah, 10. 11. 1841, št. 1331; 18. 3. 1842, št. 1331/841; 16. 5. 1842, št. 1191/12.
161 ARS, AS 735, š. 15, B, Vače šola, Okrajna gosposka reparticijski izvleček za gospostvo Grmače, Zalog pri Moravčah, 26. 3. 1843.
162 ARS, AS 735, š. 15, B, Vače župnišče, Okrožni urad gospostvu Grmače, Ljubljana, 2. 7. 1828, št. 6335; Okrajna gosposka gospostvu Grmače, Ponoviče, 17. 5. 1830, št. 686; 7. 6. 1830, št. 771.
163 ARS, AS 735, š. 15, B, Vače župnišče, Okrajna gosposka gospostvu Grmače, Ponoviče, 5. 8. 1830, št. 1080; Okrožni urad gospostvu Grmače, Ljubljana, 19. 10. 1830.

BARTHOLOMÆUS WIDMER

DEI ET APOSTOLI- CÆ SEDIS GRATIA

SS. THEOLOGIÆ DOCTOR.

Knezoškof Jernej Vidmar po resignaciji Jerneja Müllerja za polšniškega župnika po predlogu patronatnega gospostva Grmače imenuje Mateja Tavčarja.

na novo porazdeliti stroške, kar je pomenilo, da so Grmače morale naknadno doplačati še 35 ¼ kr.[164]

Leta 1834 je pogorelo cerkveno ostrešje, zato je bilo potrebno zagotoviti zasilno streho. Material naj bi stal 107 gld 33 kr, tako da bi na posamezno gospostvo odpadlo 2 gld 43 kr prispevka, ki naj bi ga v štirinajstih dnevih nakazali okrajni gosposki Ponoviče. Tokrat se je oskrbnik Mencinger podvizal in prispevek takoj plačal.[165] O nadaljevanju zadeve dokumentacija ni ohranjena. Naj dodamo, da je poleg cerkve na Vačah takrat zgorelo tudi 28 hiš. Po požaru so sicer cerkev popravili, vendar pa popravilo cerkvi ni dalo prave trdnosti. Staro cerkev so podrli leta 1843 in na istem mestu postavili novo, ki ima glavni vhod iz obratne strani kakor prejšnja. Od stare cerkve je ostal zvonik. Nova cerkev je bila dozidana in blagoslovljena leta 1844. Posvetil jo je knezoškof Anton Alojzij Wolf na četrto pobinkoštno leto 1845. Še isto leto so začeli z deli na zvoniku, ki so ga povišali, saj je nova cerkev znatno višja od stare.

Odkup patronatnih pravic in bremen gospostva Grmače

Dne 27. januarja 1940 je zadnji lastnik graščine Grmače Rihard Apfaltrern škofu Rožmanu poslal svojo odpoved patronatu na župnijo Polšnik pod pogojem, da z odpovedjo patronatnih pravic odpadejo tudi vse dolžnosti. To naj bi storil iz svobodnega nagiba, ker je bil prepričan, da je škofu veliko do tega, da ima pri podeljevanju in upravljanju župnije svobodne roke.[166] S škofije so mu sporočili, da je patronat združen s pravicami in z dolžnostmi: »Patronova dolžnost je, da po zakonitih predpisih prispeva ob konkurenci svoj delež za cerkev ali nadarbinska poslopja. Te dolžnosti škof[ijski] ordinariat patrona ne more oprostiti, mogoč je le primer, da se patron odkupi bremen z enkratnim zneskom, ki bi znašal za Polšnik 10.000 din.«[167] Patrona so pozvali, naj se izjasni glede predlaganega zneska, ki bi služil kot sklad za vzdrževanje župnijske cerkve in nadarbinskih poslopij. O odkupu patronata bi morali napraviti tudi posebno pogodbo. Ordinariat je zaprosil bansko upravo v Litiji, naj se tudi sama izjasni glede predloga. Zadeva se leta 1940 ni razrešila. Dekanijski urad Šmartno pri Litiji je župnijskemu uradu Polšnik 31. decembra 1940 sporočil, »da se hoče patron Apfaltrern iznebiti patronstva. Zato bo moral plačati nadarbini in ž[upnijski] cerkvi 10.000 din.« Za ta denar naj bi se kupila nepremičnina. Župnijski upravitelj Franc Klopčič je bil mnenja, da bi za ta znesek na Polšniku težko kupil zemljo. »Nadarbina ima sama zemlje preveč in jo niti v najem ne morem dati,« je zapisal. Zato je predlagal, da bi se popravili nadarbinsko poslopje, cerkveni paramenti, orgle in krstni kamen.[168] Gospodarski svet škofijske kurije pa je na seji 25. januarja 1941 sprejel naslednji sklep: »Ker je treba tangento patronata ob posameznih popravilih in posebej ob konkurenčnih obravnavah porabiti za določena popravila, je nemogoče odkupnino naenkrat porabiti. Najboljše je, če župnijski urad na Polšniku kupi za odškodnino kakšno gozdno parcelo, ki bo od časa do časa prinašala za popravila dosedanjo patronatno tangento.«[169] Razrešitev zadeve je onemogočila nemška okupacija, ki je botrovala tudi koncu starodavnega patronata Apfaltrerjevega gospostva Grmače nad župnijo Polšnik.

164 ARS, AS 735, š. 15, B, Vače župnišče, Okrajna gosposka gospostvu Grmače, Ponoviče, 16. 10. 1831, št. 1809.

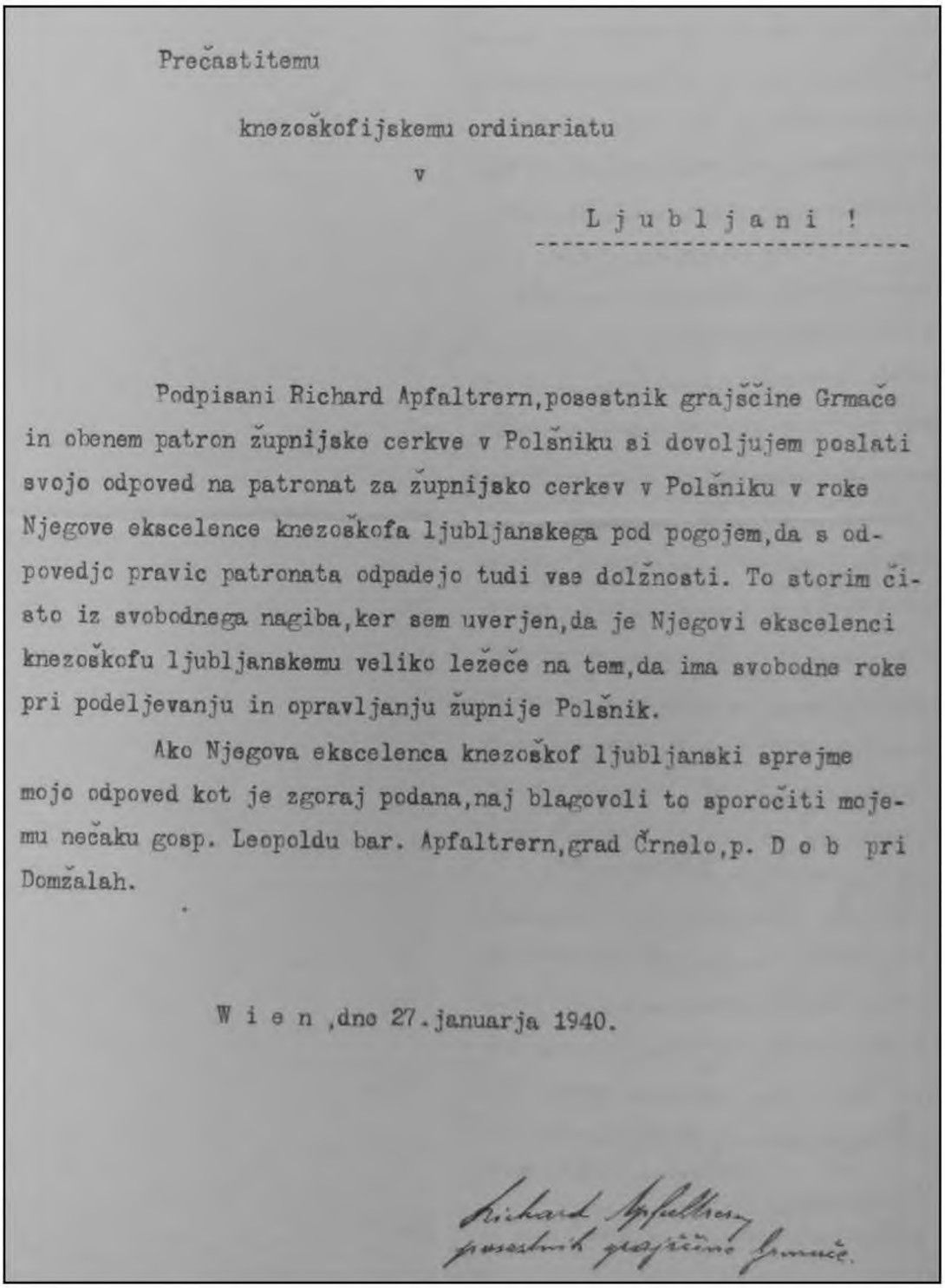
165 ARS, AS 735, š. 15, B, Vače župnišče, Okrožni urad gospostvu Grmače, Ljubljana, 3. 6. 1835, št. 6202; Gospostvo Grmače okrajni gosposki Ponoviče, Grmače, 27. 6. 1835, št. 53.

166 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 252, Rihard Apfaltrern škofijskemu ordinariatu, Dunaj, 27. 1. 1941.

167 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 252, Škofijski ordinariat Rihardu Apfaltrernu, Ljubljana, 31. 1. 1940, št. 602.

168 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 252, Župnijski urad škofijskemu ordinariatu, Polšnik, 18. 1. 1941, št. 12.

169 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 252, Škofijski ordinariat banski upravi, Ljubljana, 19. 2. 1940, št. 602; Gospodarski svet škofijskemu ordinariatu, Ljubljana, 26. 1. 1941.

Prečastitemu

knezoškofijskemu ordinariatu

v

L j u b l j a n i !

Podpisani Richard Apfaltrern,posestnik grajščine Grmače in obenem patron župnijske cerkve v Polšniku si dovoljujem poslati svojo odpoved na patronat za župnijsko cerkev v Polšniku v roke Njegove ekscelence knezoškofa ljubljanskega pod pogojem,da s odpovedjo pravic patronata odpadejo tudi vse dolžnosti. To storim čisto iz svobodnega nagiba,ker sem uverjen,da je Njegovi ekscelenci knezoškofu ljubljanskemu veliko ležeče na tem,da ima svobodne roke pri podeljevanju in opravljanju župnije Polšnik.

Ako Njegova ekscelenca knezoškof ljubljanski sprejme mojo odpoved kot je zgoraj podana,naj blagovoli to sporočiti mojemu nečaku gosp. Leopoldu bar. Apfaltrern,grad Črnelo,p. D o b pri Domžalah.

W i e n ,dne 27.januarja 1940.

Richard Apfaltrern
posestnik grajščine Grmače.

Patron Rihard Apfaltrern sporoča škofijskemu ordinariatu svojo odpoved patronatu nad župnijo Polšnik.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 735 – Gospostvo Grmače (1582–1862), š. 15, Ecclesiastica A, B, C, D.
NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
NŠAL 572 – Zapuščine, Franc Pokorn, š. 379.
ŠAL – Škofijski arhiv Ljubljana
Župnije, š. 251, 252, Polšnik 1767–1869 in 1871–1960.

LITERATURA

Ambrožič, Matjaž: Prošti, dekani in kanoniki ljubljanskega stolnega kapitlja. *Stolnica sv. Nikolaja v Ljubljani 1707* (ur. Metod Benedik). Ljubljana : Stolna župnija sv. Nikolaja, Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti, Društvo Mohorjeva družba, 2008, str. 85–103.

Ambrožič, Matjaž: Ustanovitve zasebnih kanonikatov ljubljanskega stolnega kapitlja. *Stolnica sv. Nikolaja v Ljubljani 1707* (ur. Metod Benedik). Ljubljana : Stolna župnija sv. Nikolaja, Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti, Društvo Mohorjeva družba, 2008, str. 48–84.

Baraga, France: Kapiteljski arhiv Novo mesto. Regesti listin in popis gradiva. *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 17, 1995.

Catalogus cleri tum saecularis tum regularis nec non parochiarum & beneficiorum dioecesis Labacensis ineunte anno 1880 in *1905*. Labaci, 1880 in 1905.

Corpus Iuris Canonici. Romae, 1917.

Dolinar, France M.: *Prošti novomeškega kapitlja 1493–1993*. Novo mesto : Dolenjska založba, 1993.

Enchiridion dei Concordati. Due secoli di storia dei rapporti Chiesa-stato (ur. Erminio Lora). Bologna : Edizioni Dehoniane, 2003.

Koblar, Anton: Drobtinice iz furlanskih arhivov. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*, 2, 1892, str. 30–92; 3, 1893, 101–109; 4, 1894, 16.

Kušej, Rado: *Cerkveno pravo katoliške cerkve s posebnim ozirom na razmere v kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev*. Ljubljana : Založba juridične fakultete, 1927.

Letopis Cerkve na Slovenskem 2000. Ljubljana : Nadškofija Ljubljana, 2000.

Pokorn, Frančišek: *Besnica pri Kranju. Prispevek k zgodovini župnij ljubljanske škofije*. Ljubljana : Knezoškofijski ordinariat ljubljanski, 1909.

Pokorn, Frančišek: *Šematizem duhovnikov in duhovnij v ljubljanski nadškofiji l. 1788*. Ljubljana : Knezoškofijski ordinariat ljubljanski, 1908.

Preinfalk, Miha: Rodbina Apfaltrer : plemiške rodbine na Slovenskem. *Gea*, 18, 2008, št. 11, str. 66–69.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, Ljubljana : DZS, 1982.

Steklasa, Ivan: *Zgodovina župnije Šent Rupert na Dolenjskem*. Ljubljana : samozaložba, 1913.

Šmartno pri Litiji. *Domoljub*, 28. 9. 1916, št. 39, str. 514.

Valvasor, Johann W.: *Die Ehre des Herzogthums Krain*. Buch VIII, XI. Laybach–Nürnberg, 1689.

Volčjak, Jure: Oris zgodovine šolstva v Preddvoru do konca 1. svetovne vojne. *Kronika*, 53, 2005, 319–350.

Wahrmund, Ludwig: *Das Kirchenpatronatrecht und seine Entwicklung in Oesterreich*. Bd. II. Wien, 1896.

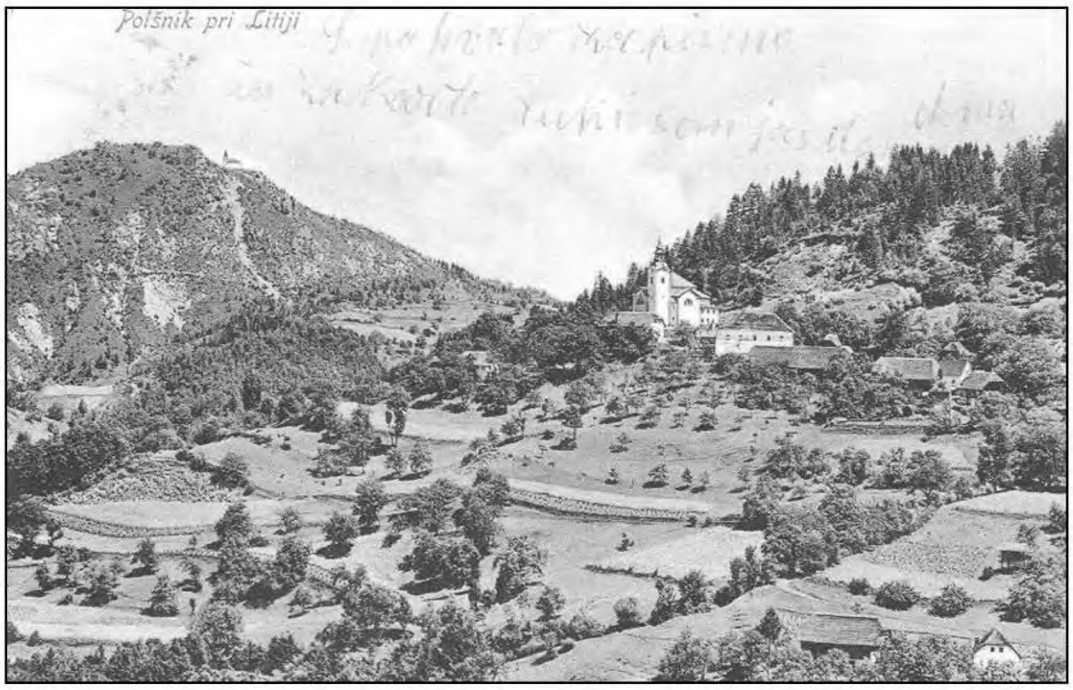
Zakonik ljubljanske škofije. Ljubljana : Škofijski ordinariat, 1940.

SUMMARY

Rights and obligations of patronage of the Grmače/Grünhof seignory

Patronage arose from the former property right related to proprietary churches and benefices. The patron was allowed to propose i.e. present a cleric to whom a church or benefice would be granted under his patronage, but the proposed cleric was to be nominated and appointed by the ecclesiastical authority, usually the local bishop. The case of the Grmače seignory involved the longest continuous private patronage in Carniola or even the entire territory of the present-day Slovenia, which the Apfaltrer family exercised from 1286 to 1941. The rights and obligations of patronage related to the head of the family who was usually the owner of the Grmače seignory. The discussion makes mention of all known Polšnik parish priests presented by the Apfaltrer patrons. Originally, the right of presentation was exercised by the Šentrupert parish priest and after the parish was incorporated into the collegiate chapter of Novo mesto by the local provost. After the Parish of Polšnik passed from the Archdiocese of Gorizia to the Archdiocese of Ljubljana in 1787, presentations of parish priests were negotiated between the head of the Apfaltrer family and the Prince-Archbishopric ordinariate.

Until World War II the costs of maintenance of parish churches, sinecures and school facilities, as well as the costs of the purchase of pertaining equipment were divided among the parish, patron and seignories. Their participation was defined at competition discussions where they would also agree on appropriate forms of contributions. A seignory had the right to make a separate presentation as a patron or a feudal lord of his serfs in the territory of a parish. The Grmače seignory had a double role in competition discussions in the Polšnik parish – that of a patron and that of a feudal lord of local serfs. In the parishes of Hotič, Kolovrat, Šmartno pri Litiji, Primskovo, Vače, Ljubljana–Šentpeter and Moravče the Grmače seignory appeared only in the role of a feudal lord of local serfs, hence in the role of their legal representative with the responsibility of settling their obligations to the local parish. As evident from the preserved documents, the Grmače seignory had no ear for the needs of the local parishes. There are only a few and fragmentary historical records on the fulfilment of patron's obligations or the settlement of patron's burdens in the Parish of Polšnik. On 27 January 1940 the last owner of the Grmače mansion, Baron Richard Apfaltrer, sent his resignation from the patronage over the Parish of Polšnik to Bishop Gregorij Rožman under the condition that the resignation would also relieve him of all pertaining obligations. The settlement was delayed by the German occupation, which also put an early end to the patronage of the Apfaltrers' Grmače seignory over the Parish of Polšnik.

Polšnik na razglednici, odposlani leta 1910 (Brilej, Spomin na Litijo, str. 103).

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 656(497.4Litija)"17/18"

Prejeto: 21. 7. 2011

Eva Holz

dr., znanstvena svetnica v pokoju, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana

Zanimivosti o prometnicah na območju nekdanjega litijskega okrajnega glavarstva v 18. in 19. stoletju

IZVLEČEK

Litijski prostor sta omejevali dve pomembni prometnici. Na severu je bila to do sredine 19. stoletja reka Sava in za tem železniška proga, na jugu pa državna cesta, ki je povezovala Ljubljano z Novim mestom in naprej z Zagrebom. Povezave med obema so bile zelo slabe, zato je vsaka prometnica nase vezala le svojo bližnjo okolico, to pa je sprožalo vprašanje gradnje in vzdrževanja lokalnih cest in poti.

KLJUČNE BESEDE
Litija, promet, reka Sava, plovba, plovila, ceste, poti, železnica

ABSTRACT

INTERESTING FACTS ABOUT TRAFFIC ROUTES IN THE AREA OF THE FORMER LITIJA DISTRICT IN THE 18TH AND 19TH CENTURY

The Litija area was encircled by two important traffic routes; in the north this was the Sava River until the 19th century and later the Southern Railway, and in the south a section of the Zagreb state road linking Ljubljana with Novo mesto and Zagreb. Connections between the two traffic routes were extremely poor; therefore each one fed only its immediate surroundings, which in turn raised the question regarding the construction and maintenance of local roads and routes.

KEY WORDS
Litija, traffic, the Sava River, navigation, vessels, roads, routes, railway

Območje Litije in njene okolice sta v 18. stoletju omejevali dve pomembni prometnici: na severu reka Sava, na jugu pa del zagrebške državne ceste, ki je potekala iz Ljubljane proti Novemu mestu in naprej proti Zagrebu. V 17., še bolj pa v 18. stoletju so bile plovne reke pomembne prometnice. Na čoln ali pa na rečno ladjo se je dalo naložiti več tovora, kot so ga lahko po takratnih cestah prenesli tovorni konji in prepeljali tovorni vozovi. Nesreča Kranjske je bila ta, da so njene reke težavne za plovbo z večjimi čolni. To težavo so poskušali reševati na različne načine, vendar je narava vedno zmagala.

Ozemlje med Savo in zagrebško državno cesto je imelo v 18. in tudi v 19. stoletju slabe prometne povezave. V 18. stoletju je omenjena le ena cesta oziroma pot, ki je opravljala to funkcijo. Za take razmere je bil v precejšnji meri kriv teren, ki pri takratnem znanju ni dopuščal večjih del. Tako so bili na eni strani bližnji kraji navezani na promet po reki Savi – pa tudi tu so bili dostopi do obale večinoma zelo težavni – na drugi strani pa na državno cesto. V drugi polovici 19. stoletja je vlogo, ki jo je prej imela v prometu Sava, prevzela železniška proga, ki je sledila toku Save od Zidanega Mosta do Ljubljane. Povezava med obema prometnicama, sedaj med železnico na severu okrajnega glavarstva in državno cesto na njegovem jugu, pa je bila še vedno pomanjkljiva. Ta težava je postajala vse bolj očitna. Deželne in lokalne cestne oblasti so jo skušale omiliti, pri tem pa so naletele na vrsto težav. O cesti, ki naj bi povezovala obe pomembni prometnici, so govorili, razpravljali in se kregali več desetletij. Ko so ob koncu 19. stoletja speljali še dolenjsko železnico, je bila slaba povezava med severnim in južnim delom okrajnega glavarstva še očitnejša.

Plovna Sava in težko prevozne kopne poti ob koncu 17. in v 18. stoletju

V 17. stoletju je na območju Litije prevladoval promet po Savi. O težavnosti plovbe po tej reki je v svoji Slavi vojvodine Kranjske pisal že Janez Vajkard Valvasor.[1] Savo je predstavil kot eno glavnih rek na Kranjskem, ki žene mnogo fužin, mlinov, žag in je zelo bogata z ribami. Deloma je bila primerna tudi za plovbo, vendar je bila po njegovem pripovedovanju ta dokaj nevarna, čeprav so čolni pluli v obe smeri, po toku in proti toku. Proti toku so po Valvasorjevem opisu pluli tako, da so čolne porivali z drogovi, kar je bilo težaško delo, vendar pa še vedno lažje kot veslanje na galejah. Na tedanje čolne, ki so pluli po Savi, so lahko naložili 1680 kg (30 centov) tovora. Kljub nevarnostim je bilo na Savi precej prometa, saj je po tej reki potovalo blago s Hrvaške, dela Štajerske in Dolenjske. Ob hudih zimah je Sava zmrznila in zgodilo se je, da npr. v februarju nekaj dni promet ni potekal. Ponekod je že obstajala vlečna pot za čolne. Bila je vklesana v skale in ni bila primerna za ljudi ali živino z vrtoglavico.[2]

Litija je bila v tem času kar pomembno pristanišče na desnem bregu Save. Kraj je ležal tik pod hribom, imel pa je tudi nekaj ravne zemlje in obdelanih površin. V letu 1636 jo je zajel velik požar, ki je prizadel tudi okolico. V Litiji so bili v 17. stoletju na leto štirje živinski sejmi, v nedeljo po četrti postni nedelji, ob praznovanju sv. Florijana (četrti dan v maju), v nedeljo po sv. Rešnjem telesu in na nedeljo po nadangelu Mihaelu, kar kaže na pomembnost njenega položaja.[3]

Kljub temu da je bila plovba po Savi v 18. stoletju nevarna, je bila to ena od pomembnejših prometnic v tem predelu Kranjske. Po njej je potovalo blago pa tudi potniki. Tako je npr. deželni glavar Janez Gašper Čobenzl 24. maja 1722 po Savi odpotoval na Dunaj. Po reki je plul do Zidanega Mosta, nato pa pot nadaljeval po kopnem preko Celja do Dunaja.[4] Z vprašanjem rečne plovbe so se začeli ukvarjati že v letu 1720. Takrat so želeli predvsem preučiti tokove Save. V letu 1723 je pri tem delu sodeloval tudi Franc Anton Steinberg, ki je bil poznan predvsem kot preučevalec Cerkniškega jezera.

Pomembnost Save je narasla v vojnem času prve polovice 18. stoletja, ko je bila pomembna preskrba vojske s hrano (predvsem z žitom). Tedaj so od Zemuna do Siska pluli rečni čolni, ki so imeli nosilnost od 224 do 280 ton (4000 do 5000 centov). V Sisku je bilo skladišče, kjer so pretovarjali žito na manjše čolne, ki so pluli do Radeč. Tam je bilo potrebno ponovno pretovarjanje na še manjše čolne, ki so imeli nosilnost od 5,6 do 8,4 tone (100 do 150 centov). Ti so lahko pluli do Zaloga. Tak način transporta je bil počasen in drag, zato je oblast sklenila, da je treba Savo regulirati tako, da bodo lahko po njej pluli večji čolni. Kazalo je, da se bo to dalo urediti, ker tok Save v tem času ni bil tako divji in ni bil razdeljen na več rokavov kot pozneje. Ko je bil leta 1735 sklenjen mir med Avstrijo in Francijo, so transporti hrane za vojaštvo prenehali, obenem pa je zamrlo tudi zanimanje za regulacijo Save.

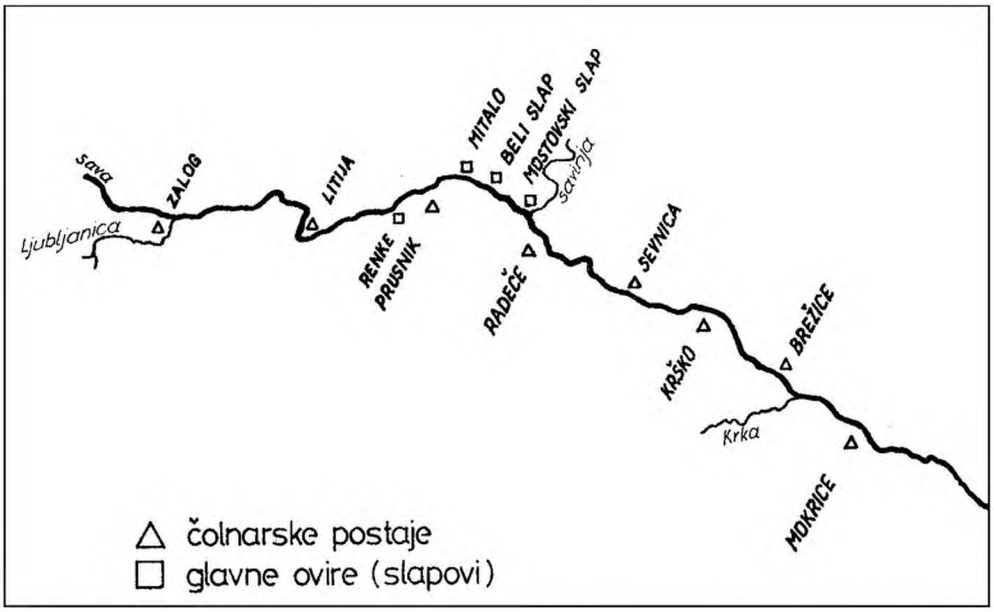
Rastoča žitna trgovina čez Trst in Reko je dokazovala, da je ta predel Save zelo prometno obremenjen. To se je izrazito pokazalo v obdobjih slabih

1 Valvasor, *Die Ehre*, II, str. 158–159.

2 Valvasor, *Die Ehre*, II, str. 158–159 in str. 606–607.

3 Valvasor, *Die Ehre*, IX, str. 343. O plovnosti po Savi in o njenem pomenu v prometu in trgovini v 18. stoletju je na osnovi arhivskih podatkov zanimivo sliko predstavil Alfons Müllner (Müllner, Die Saveschifffahrt), še podrobneje pa je gospodarski pomen Save tega časa predstavila Ema Umek (Umek, Trgovski promet po Savi v 18. stoletju; ista, Plovba po Savi v 18. stoletju).

4 Müllner, Die Saveschifffahrt, 8, 1899, stolpec 128.

Skica plovne Save na Kranjskem in čolnarskih postaj na njej v letu 1736. Čolnarske postaje so označene s trikotnikom, slapovi, ki so ovirali potovanje, pa s kvadratkom (Umek, Plovba po Savi v 18. stoletju, str. 235).

žitnih letin, ko so v Italiji potrebovali večje količine žita; slabe letine pa so bile na vsake tri do štiri leta.[5]

Dne 6. junija 1735 je bila prva konferenca, ki je govorila o problematiki toka Save od Zaloga do Krškega. Vodil jo je deželni glavar grof Korbinijan Saurau, sodelovali pa so še baron Cavalieri, višji vahtmojster Benedikt pl. Neffern, tajnik dvorne komore in temišvarski administrativni svetnik, poslan z Dunaja, Janez Seyfried baron Zetschker, pl. Buseth (Wusetti), višji prejemnik Franc Sigmund Kappus pl. Pichelstein in Paul Ignaz Reschen. Tok Save so želeli urediti tako, da bi bila plovna za večje čolne od Zaloga do Zagreba. Težave, na katere so naleteli v tem predelu, pa so bile: zaraščena obala, ki je onemogočala vleko čolnov, peščine in rokavi v reki, nizka voda, ob kateri se je rečni tok razdelil, in veliki zavoji na reki; največja pomanjkljivost pa se jim je zdela ta, da se čolnarski hlapec z drogom ni mogel ujeti ob obalo. Predvidevali so, da bi ob ureditvi struge lahko po reki pluli tudi večji čolni. Za transport od Radeč do Kašlja so predvidevali 40 čolnov, ki bi lahko naložili vsak do 16 sodov, v petih dneh pa naj bi prevozili razdaljo v obe smeri. Tako bi mesečno lahko do Kašlja spravili do 3200 sodov. Šlo je predvsem za transporte žita.[6]

Leta 1735 je cesarska resolucija sporočala, da so izboljšave namenjene predvsem transportu hrane za armado. Cesar je za ureditev plovbe zahteval od dežel ne le tlako, pač pa tudi denar. Stanovi so pristali na to in dela so se lahko začela. Potrebna sredstva za ureditev Save bi po načrtu prispevala državna blagajna, poleg nje pa še Srbija, Slavonija, Štajerska in Kranjska, vsaka po 20.000 goldinarjev. Hrvaška ni bila sposobna zbrati denarja, zato naj bi prispevala brezplačno tlako. Cesarska blagajna pa se je sprijaznila s tem, da bo plačala še del, ki bi ga morali prispevati Hrvaška in Slavonija. Na ta način bi nekako zbrali potrebnih 100.000 goldinarjev.

Finančna sredstva pa niso pritekala tako, kot je bilo dogovorjeno. Težave na Savi so povzročali predvsem slapovi, zlasti Beli slap med Hrastnikom in Trbovljami. Tu so bile potrebne velike izboljšave. Do konca leta 1735 je bilo končano delo med Kašljem in Klečami in na tem odseku so že lahko pluli večji čolni. Plačilo in oskrba čolnarjev tedaj še nista bila določena, zato je vsak zahteval toliko, kolikor je lahko. Gospostva, tovorniki in gostilničarji so se pritoževali zaradi visokih cen transporta žita in vina.[7] V letu 1736 je deželni maršal grof Anton Jožef Auersperg določil tarifo za prevoze: od Brežic do Kašlja 14 goldinarjev, od Krškega (ali Vidma) do Kašlja 12 goldinarjev, od Sevnice do Kašlja 10 goldinarjev, od Radeč do Kašlja 9 goldinarjev. Dela so dobro napredovala do leta 1737, ko se je udrl hrib pri Prusniku, zasul Savo in onemogočil plovbo. Začela so se obsežna in draga dela za odstranjevanje materiala, ki ga je v reko nanesel plaz. Promet je bil ohromljen, saj so morali blago s čolnov prelagati na vozove in ga prevažati po zasilni poti čez plaz. V tem težavnem času je bila določena posebna tarifa: od Mokric do zemeljskega plazu je bilo treba plačati 10 goldinarjev, od Brežic do plazu 9 goldinarjev, od Krškega do plazu 7 goldinarjev, od Sevnice do plazu

5 Müllner, Die Saveschifffahrt, 8, 1899, stolpci 129–131.
6 Müllner, Die Saveschifffahrt, 8, 1899, stolpec 131.
7 Prav tam.

5 goldinarjev in od Radeč do plazu 4 goldinarje. Za prevoz po zasilni poti čez plaz pa je bilo treba plačati po 3 krajcarje od velikega vedra oziroma 30 krajcarjev od drugega blaga, ki je bilo na ladji. Od plazu do Kleč ali Kašlja je bilo treba za čoln plačati 5 goldinarjev. Na zgornji strani plazu je kot komisar nastopal Ignac baron Apfaltrer, na spodnji strani pa Franc Sigmund baron Zetschker. Ta dva naj bi nadzorovala, da posamezniki ne bi izkoriščali težavnih razmer. Vendar pa se bližnji sosedje, ki so skrbeli za prevoz čez plaz, niso držali predpisane tarife in so za prevoz blaga izsiljevali neprimerno plačilo. Dela za odstranitev plazu so potekala še v letu 1738. Druga dela na Savi so bila med tem že končana. Uredili so težave, ki so jih povzročali manjši slapovi in Sava je bila plovna. Prav tako so uredili tudi 7,72 km (4072 sežnjev) dolgo vlečno pot, ki so jo morali deloma vklesati v skalo; vse je bilo dobro narejeno.[8]

Nesreča s plazom in nova avstrijska vojna, tokrat s Prusijo, sta zavrla plovbo po Savi in pozornost ter denar preusmerila v vojno. Med letoma 1745 in 1777 je bilo tako na Savi zelo malo del. Kljub temu pa se je transport žita proti Trstu in na Reko nadaljeval.

Kakšna je bila Sava v drugi polovici 18. stoletja, so opisali popisovalci, ki so v letih od 1763 do 1783 pripravljali vojaške zemljevide. Z njimi so skušali prikazati, v kakšnih razmerah bi se na opisanih območjih znašla vojska. Ti opisi tako kot že Valvasor omenjajo dejstvo, da je plovba po Savi tvegana. Plovba se je začela v Zalogu, kjer so ob ugodnih razmerah in primernem vodostaju (se pravi ne premalo in ne preveč vode) iztovorili dnevno po 10 ton blaga, ki je bilo namenjeno v Trst ali na Reko. Vse te količine so seveda potovale tudi mimo Litije. Do Zaloga so blago pripeljali s tovornimi vozovi, tu so ga naložili na čolne in poslali naprej proti Hrvaški; v nasprotni smeri sta proti toku Save večinoma potovala žito in vino.

Pogled na vojaški zemljevid nam pokaže, da je bilo tedaj v Savi precej otočkov in peščin. Sava je bila od Zaloga naprej sicer plovna, vendar le za manjša plovila. Imela je kamnito in peščeno dno, globoko od 0,94 do 1,56 m, bregova sta bila položna, glede na višino vode sta bila visoka od 0,63 do 0,95 m. Pri vasi Kleče je bil majhen brod, ki je čez reko prevažal le ljudi, 750 m dalje pa je bil brod, ki je lahko čez reko prepeljal moštvo dveh kasarn. Na tem brodu so prečkali reko tudi kmečki vozovi. Podoben brod je bil pri vasi Kresnice, kjer je bila Sava široka le 7,5 m in globoka od 1,89 do 2,5 m. To globino je ohranila do Litije in še malo dlje. V bližini Litije je bil tudi brod, oddaljen 900 m v smeri proti gradu Ponoviče.[9] Poti, ki so na tem odseku vodile ob reki, od Zaloga do Litije, so bile slabe, po njih se je dalo jezditi ali voziti le s kmečkimi vozovi. Za težke vojaške vozove so bile neprimerne. Ob primernem vzdrževanju bi bila s konjsko vprego lahko prevozna pot od dvorca Ribče do Hotiča, pot po levem bregu Save do Vidma in pot, ki je potekala čez brod pri Kresnicah in se nato usmerila navzgor po desnem bregu Save do Podgrada.[10]

Od Litije naprej je imela Sava kamnito dno in dokaj hiter tok. Do Prapretnega pri Hrastniku je bila široka od 60 do 105 m, globoka pa od 1,89 do 3,16 m; okrog čolnarskega urada je bila globoka od 1,89 do 3,78 m, široka od 45 do 75 m, ob samem zavoju pa 105 m. Bila je plovna in brez čolna je ni bilo mogoče prečkati.[11]

Od Litije do vasi Renke je bila na desni strani Save pešpot, na katero so se navezovale poti, ki so vodile v notranjost na dolenjsko stran. Pri vasi Renke se je pot na desni strani Save končala in se znova pojavila malo pred čolnarskim uradom na zavoju Save in nato spremljala tok reke. Na levem bregu so se pešpoti pri brodu čez Savo pri Litiji usmerjale v notranjost. Brodu so se približale pri kraju Sava, kjer so imeli manjši čoln za prevažanje ljudi, nato so spremljale reko do sotočja z Medijo.[12] Ta pot je bila namenjena vleki čolnov, uporabna pa je bila tudi za konje in pešce, ne pa tudi za vozove; bila je kamnita, večkrat vlažna in spolzka.[13]

Tok Save pod Hrastnikom, Sv. Leonardom, Šavno pečjo in Suhadolom je bil zelo hiter; reka je bila tu široka od 60 do 112,5 m, globoka pa 1,89 do 3,16 m, bregovi so bili strmi, visoki od 1,89 do 3,78 m. Bila je plovna, prečkati pa se jo je dalo le s čolnom.[14] Pri Zidanem Mostu Sava ni bila dosti širša od svojega pritoka Savinje, saj je bila široka 22,7 m, globoka pa od 1,26 do 1,58 m. Tu je bil tudi majhen brod za pešce.[15] Od Zidanega Mosta do Loke pri Zidanem Mostu je bila Sava široka od 30,3 do 37,9 m, globoka pa do 2,21 m. Do Loke ni bilo mogoče potovati po levem bregu, pač pa le po desnem.[16] Prehod čez Savo je bil pri kraju Brod, ki leži na desnem bregu nasproti kraju Loka. Zaradi čeri in hitrega toka reke je bil ta brod precej nevaren.[17] Pri Radečah, kjer se v Savo izliva potok Sopota, je bila Sava široka od 60 do 75 m, globoka pa od 1,89 do 5,67 m. Imela je peščeno dno, oba bregova sta bila visoka po 3,7 m in zelo strma. Reka je bila plovna, vendar pa je bila struga neenako-

8 Müllner, Die Saveschifffahrt, 9, 1899, stolpci 144–147.
9 *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 2, sekcija 191, str. 31.
10 Prav tam.
11 *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 5, sekcija 192, str. 159.
12 Prav tam, zemljevid.
13 Prav tam, str. 159.
14 Prav tam, sekcija 192 in 193, str. 152–157, str. 159, str. 179, str. 180.
15 *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 2, sekcija 201, str. 49.
16 Prav tam, str. 45, 49.
17 Prav tam, str. 37.

Maksim Gaspari: Brodniki in »vlačugarji« (Jože Župančič, Mesto Litija, 1952, str. 7).

merno globoka, ob enem bregu precej globlja kot ob drugem, zato je bila plovba nevarna.[18] Širina Save od Vrhovega do Prapretnega je postopoma naraščala od 45 do 60 m, globina pa je bila ponekod tudi 2,21 m. Pri vasi Breg so se ljudje preko reke prevažali v malih čolnih.[19] Pri Kompolju je bila široka od 45 do 60 m, čez njo je vozil slab brod. Pri Boštanju, Dolnjem Boštanju in Radni pa je bila široka že 75 m. Pod Radno je vozil v Sevnico dober brod, kadar pa je reka narasla, je bila ta zveza prekinjena.[20] Pri Brestanici je bila Sava široka okoli 75,8 m, globoka pa od 11 do 13 m. Dno je bilo večinoma peščeno. Tudi tu je vozil brod. Na desnem bregu nasproti Brestanice je bila mitnica, mimo je peljala tudi pot.[21] Prehod čez reko z brodom je bil pri Vidmu pri Krškem. Ta je bil tako velik, da sta bila lahko na njem hkrati dva voza. Sava je bila tu široka 75,8 m, prav pri prehodu je bila globoka 9,48 m.[22] Nekoliko nižje proti Stari vasi je bila široka že 189,6 m in je imela peščeno dno.[23] Od Stare vasi naprej se je tok Save delil v več rokavov, nastajale so plitvine in peščeni otočki, ki jih je reka odplavljala, saj je tu pogosto menjala strugo. Čez te rokave so se ljudje prevažali s splavi, ki so naenkrat lahko prepeljali po dva voza. Podoben prehod čez Savo je bil še pri Čatežu ob Savi.[24] Proti toku so plovila vlekli.[25]

Ker je bilo plovbe po Savi vse več in so bile razmere med trgovci in lastniki čolnov dokaj neurejene, je cesarica Marija Terezija leta 1766 izdala čolnarski vozni red (rolo). V njem je bilo določeno, da se morajo vsi lastniki čolnov oglasiti na čolnarskem uradu v Prusniku, kjer so jih vpisali v matriko. Lastnik čolna je moral plačati 2 goldinarja, čolnarski hlapec pa 30 krajcarjev takse. Čolni so morali biti zgrajeni po določenem modelu in oštevilčeni. Noben čolnar ni smel voziti na svojo roko in bil je odgovoren za blago, ki ga je prevažal. Če ni mogel plačati nastale škode, so to poravnali iz skupne blagajne korpusa lastnikov tako, da so potem krivca terjali za poravnavo škode.

Do Zaloga se je od Krškega potovalo 6 dni, od Sevnice 5 dni, od Radeč 4 dni, od plazu 2 ¾ dneva, od Litije pa 1 ½ dneva. Do Krškega ali Brestanice pa je potovanje od Siska trajalo 8 dni, od Narta 5 dni, od Terne pri Zagrebu 4 ½ dneva, iz Suseda 2 ½ dneva, iz Mokric 1 ¼ dneva, od Brežic pa ¾ dneva. Za pot je bilo treba plačati: od Siska do Krškega 12 krajcarjev za 56 kg (1 cent), 13 krajcarjev od stara in od vedra od Terne pri Zagrebu 4 krajcarje; od Krškega do Zaloga 11 krajcarjev za 56 kg (1 cent), za star 11 ½ krajcarjev, od vedra 6 krajcarjev. Blago, ki je tehtalo manj, zavzemalo pa precej prostora, so obračunavali po tovoru. Od Siska do Krškega je bilo treba za tovor plačati 25 goldinarjev in od Krškega do Zaloga prav toliko. Za vožnjo po reki navzdol je veljala polovična tarifa. Če je čoln peljal samo navzdol, je bilo treba od Zaloga do Krškega plačati 13 goldinarjev 31 ½ krajcarjev, od Krškega do Siska pa 26 goldinarjev 28 ½ krajcarjev. Če je moral čoln zaradi pretovarjanja čakati, je dan čakanja stal 1 goldinar 30 krajcarjev. Čolnarski hlapci, ki so prejemali oskrbo, ki je bila vredna 21 krajcarjev, so imeli na dan še 17 krajcarjev dnine, brez hrane in pijače jim je tako pripadalo 38 krajcarjev na dan. Vsi čolnarji so bili tudi oproščeni vojaščine tako dolgo, dokler so bili vpisani v rolo.[26] Tem predpisom je bilo leta 1767 dodano še dopolnilo, ki je določalo, da smejo vožnje med Siskom in Zalogom opravljati le tisti čolnarji in čolni, ki so bili vpisani v rolo. Ostala plovila, lastna ali izposojena, so ustavljali, z

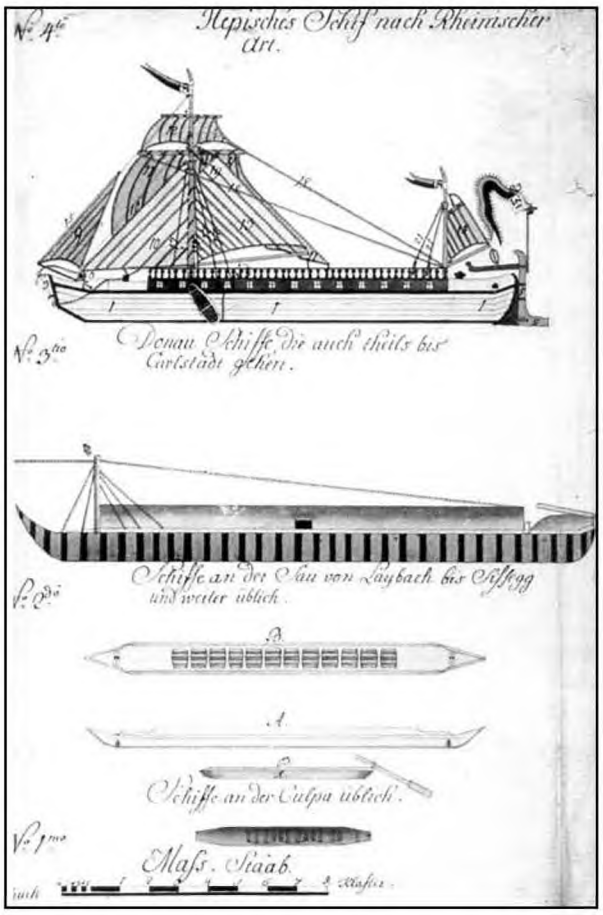
18 Prav tam, str. 36.
19 Prav tam, str. 41–42.
20 Prav tam, sekcija 216, str. 127.
21 *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 5, sekcija 217, str. 298.
22 Prav tam, str. 275.
23 Prav tam, str. 274.
24 Prav tam, str. 273.
25 *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 2, sekcija 220, str. 153.
26 Müllner, Die Saveschifffahrt, 10, 1899, stolpci 158–162.

njih preložili blago, plovila zaplenili, čolnarji pa so bili ob zaslužek. Želo podobno je cesarica omejevala tudi vožnje po kopnem z lastnimi kočijami po državnih in poštnih cestah v korist poštne kočije. Dne 13. novembra 1767 je bilo v dodatku k čolnarskemu patentu iz 23. marca 1766 še določeno, da mora vsak čoln plačati v čolnarsko blagajno 15 krajcarjev; iz tega denarja so plačevali davek za čolnarske mojstre in hlapce.

Plačilo za plovbo od Siska do Krškega je bilo prej 12 krajcarjev in od Krškega do Zaloga 11 krajcarjev za cent, sedaj se je povečalo na 16 oziroma 13 krajcarjev. Čolnarski mojstri so morali vsem uskokom prepovedati vožnjo, plačilo za vodne pravice pa so morali poravnavati lastniki blaga. Od Siska do Krškega so vozili 9 dni, od Krškega do Zaloga pa 6 dni. Postaje so bile Dobravšak, Naret, Terna pri Zagrebu, Sused, Mokrice, Brežice, Krško, Sevnica, Radeče, plaz pri Zagorju, Litija, Kleče, Zalog. Nosilnost čolnov je bila 9520 kg (170 centov), cena prevoza do Krškega 16 krajcarjev za 56 kg (1 cent), na čoln 45 goldinarjev 20 krajcarjev. Od Krškega do Zaloga 13 krajcarjev za cent, kar je bilo na čoln 36 goldinarjev 50 krajcarjev. Za prevoz enega tovora od Siska do Krškega je bilo treba plačati 42 goldinarjev 40 krajcarjev, od Krškega do Zaloga 34 goldinarjev 40 krajcarjev. Cena prevoza po toku navzdol je bila 17 goldinarjev 20 krajcarjev do Krškega, od Krškega do Siska 21 goldinarjev 20 krajcarjev.

Dne 15. januarja 1773 je bil za navigacijskega direktorja z dvornim dekretom imenovan cesarski svetnik Gabrijel Gruber. Dela za izboljševanje plovbe po Savi so se nadaljevala, za to pa je bilo potrebnih tudi vse več ljudi, inženirjev in drugih uradnikov. Tudi pri delu čolnarskih uradov je bilo zaposlenih vse več ljudi. Leta 1777 je cesarica še vedno ugotavljala, da je plovba nevarna. Ovire, s katerimi so se spopadali čolnarji in vzdrževalci, so bile samovoljno pripenjanje vodnih mlinov, drevesa, ki so z bregov padala v Savo, plazovi in material, ki so ga ti nanesli v reko, slaba ali pa popolnoma uničena vlečna pot.

V letu 1778 je oblast preklicala rolo in razglasila svobodo plovbe po Savi. Gruber je v poročilu, ki ga je napisal v letu 1779, menil, da bo to zelo škodovalo varnosti plovbe. Ker čolnarji niso bili več vpisani v rolo, tudi niso bili več oproščeni vojaške službe, zato so se razbežali in lastniki čolnov so zelo težko sestavili zaupanja vredno posadko. Leta 1779 je bil z dekretom z dne 5. junija za navigacijskega direktorja imenovan grof Hohenwart. Leta 1781 je deželno glavarstvo obvestilo stanove, da je z najvišjim odlokom ukinjen navigacijski fundus z vsemi osebami, plačili in stroški.

Gruberjeva skica rečnih čolnov. V sredini je čoln za plovbo po Savi, v primerjavi s čolnom za plovbo po Donavi (zgoraj) oz. Kolpi (spodaj) (hrani Javni zavod za kulturo Litija).

Trgovina z žitom in dobave proti Trstu so se nadaljevale, v Jesenicah na Dolenjskem naj bi zgradili večje skladišče za žito, da bi bilo to bližje Trstu.[27]

Dvorni dekret je 28. marca 1794 določil, da morajo čolni, ki plujejo od Zaloga navzdol ali pa naložijo pod Prusnikom še dodaten tovor, in tisti, ki so s Štajerske pripluli po Savinji, plačati mitnino v Jesenicah. Tisti, ki so jih naložili v Jesenicah in so šli mimo urada v Kompolju,[28] so morali tu plačati pristojbino, tako da je ob vožnjah po toku navigacijski urad v Zalogu pobiral vodno carino, pristojbino za kanal pri Prusniku in povišano vodno mitnino. V Radečah so pobirali vodno carino od čolnov, ki so pluli od Radeč ali pa so pripluli po Savinji s Štajerske, od dodanega tovora in doplačila za nepopolna plačila v Zalogu. V Jesenicah so pobirali plačila za plovbo od tu naprej. Pri plovbi proti toku

27 Müllner, Die Saveschifffahrt, 11, 1899, stolpci 174–179.
28 Urad v Kompolju so ukinili 2. junija 1834, njegovo delo so prenesli na urad v Radečah.

so v Jesenicah pobirali vodno carino od čolnov, ki so prihajali s Hrvaške, urad v Radečah pa še za dodatni tovor in pristojbino od čolnov, ki so tu začenjali s plovbo, pristojbino za kanal pri Prusniku in pa zvišano vodno mitnino. V Zalogu je bilo treba plačati vodno mitnino od Prusnika, plačilo za kanal in vodno mitnino za čolne, ki so pluli v prostoru med Radečami in pod Prusnikom. Čolni, ki niso pluli mimo teh postaj, so morali pristojbino plačevati na vmesnih postajah v Brežicah, Krškem, Ševnici, Zagorju ali Radečah. Plačilo za kanal pri Prusniku, ki je znašalo 14 krajcarjev za čoln, so v Zalogu plačevali čolni, ki so pluli s tokom, v Kompolju pa tisti, ki so pluli proti toku. Kdor se je skušal izogniti plačilu in so ga ulovili, je moral plačati kazen, ki je znašala trikratno vsoto določenega plačila.

Za čoln, ki je bil naložen s kakršnim koli blagom, je bilo treba od Zaloga do Radeč in od tu do hrvaške meje plačati 3 goldinarje, če je bil manj naložen (t. i. polovični čoln) je bilo treba plačati 1 goldinar 30 krajcarjev, četrtinski čoln pa je moral plačati 45 krajcarjev.

Od Zaloga do Litije (Ponovič) je celoten čoln plačal 1 goldinar, do Zagorja 1 goldinar 30 krajcarjev. Za vožnjo proti toku je bilo treba plačati od hrvaške meje do Zaloga 3 goldinarje, do Radeč oz. Zidanega Mosta 2 goldinarja. Čolni, ki so prevažali vino, so morali poleg tega plačati še 1 krajcar za vedro. Ker je bilo že v resoluciji z dne 5. maja in 5. avgusta 1736 rečeno, da je plovna ureditev namenjena predvsem pospeševanju trgovine med Ogrsko, Hrvaško, Slavonijo, Srbijo, Jadranskim morjem in Italijo, poleg tega pa tudi udobnosti transporta naših kranjskih brambovcev v deželo Kranjsko, so imeli erarski transporti prednost. To je veljalo še posebej v vojnem času. Tako je bilo glede na protokol zasedanja višjega rudniškega sodišča (Berg-Obergericht) z dne 10. oktobra 1796 s kresije sporočeno, da »so dobave za vojsko končane in sedaj lahko vsak svobodno naroči poljubno količino ladij za plovbo po Savi«. Leta 1799 je podjetnik in fužinar Leopold Ruard prosil za dovoljenje, da bi od Pasjeka do Zaloga tovoril surovo železo na čolnih, ki so sicer vozili za vojsko in erar. Vojaško poveljstvo je na to prošnjo odgovorilo 4. januarja 1800 »da je vsem lastnikom čolnov za počitek in popravilo njihovih plovil po vsaki plovbi z erarskim blagom od Siska do Zaloga dovoljen tri dnevni počitek. To lahko izkoristi Ruard«. Rudarski urad je v tem odgovoru videl izmikanje, saj je bila zadeva nemogoča. Upravnik v Pasjeku Anton Kosta je na to odgovoril, da se noben lastnik čolna ne bo odločil za take pogoje, da bi uporabljal čoln št. 56, ki je označen kot neuporaben za erarsko plovbo. Vojaško poveljstvo je na to odgovorilo, da se je za ta čoln potegoval ljubljanski magistrat, uporabljal naj bi ga za prevoz premoga, in čoln tudi dobil; ljubljanski magistrat je imel tedaj v Zagorju pravico do brezplačnega iskanja rude in le Ruard je bil njegov omembe vreden tekmec.[29]

Po ureditvi tovornega prometa so nameravali urediti tudi ladijski poštni promet. Marca 1809 naj bi bila uvedena poštna ladja, ki naj bi plula od Zaloga do Siska, prevažala pa bi le ljudi. Ljudje, ki so nameravali potovati, so se morali oglasiti pri c. kr. navigacijski odpravi v Ljubljani na Novem trgu. Tu so imeli določene uradne ure. Ob normalni vožnji bi ladja priplula v treh dneh do Zagreba, v petih pa do Siska, za nazaj bi potrebovala približno 14 dni. Predvidene postaje so bile Zalog, Kleče, Litija, Zagorje, Radeče, Sevnica, Krško, Brežice, Jesenice, Zagreb, Sisak. Potnik je moral za vožnjo po kopnem od Ljubljane do Zaloga plačati 51 krajcarjev, od Zaloga do Kleč 6 krajcarjev, do Litije 12 krajcarjev, do Zagorja 18 krajcarjev, do Radeč 42 krajcarjev, do Jesenic 48 krajcarjev, do Zagreba 54 krajcarjev in do Siska 2 goldinarja konvencionalne vrednosti.[30]

Ob izbruhu vojne s Francijo je postala Sava ponovno zanimiva za promet s hrano (žitom).

Kopne povezave s Savo

Sava je bila v 18. stoletju najpomembnejša prometnica na litijskem območju pa tudi sicer. Nanjo so se navezovale nekatere poti, ki so skušale tudi notranjost povezati z reko. Vendar pa je bila njena vloga predvsem v tranzitnem prometu, za to pa so bile krive tudi zelo slabe povezave krajev, ki so bili nekoliko oddaljeni od reke, še slabša pa je bila povezava med Savo na severu in zagrebško državno cesto na jugu. Ureditev tega problema je bil prevelik zalogaj za znanje in denarne zmožnosti v drugi polovici 18. stoletja. Za opis poti nam služijo vojaški popisi iz sredine 18. stoletja.

Za poti, ki so se na levem bregu Save spuščale do reke ali pa vodile ob njej, je bilo v 18. stoletju značilno, da so bile kamnite in zelo slabe, prehodne so bile peš in s konjem (ježa), včasih tudi z navadnimi kmečkimi vozovi, ki so jih vlekli voli, neprevozne pa so bile za večje, težje vojaške vozove. Prav tako so vasi, ki so bile raztresene po pogorjih in tudi hiše v posameznih vaseh, med seboj povezovale poti, včasih steze, ki so bile prehodne peš ali pa s konjem.[31] Edina pot, ki je bila primerna za večje vojaške vozove, je bila že omenjena pot od Ponovič do Vač; ker pa je niso vzdrževali, je bila slaba.

Levo obalo Save je od Vidma naprej spremljala tudi pešpot, ki je bila včasih primerna za ježo in na posameznih odsekih celo za vozove, predvsem male kmečke vozove z volovsko vprego. Ta pot je povezovala kraje Videm–Kleče (kjer je bil brod čez otoč-

29 Müllner, Die Saveschifffahrt, 2, 1900, stolpci 21–26.
30 Prav tam.
31 *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 2, sekcija 191, str. 32.

ke v Savi) – od tu je potekala bolj ali manj blizu savske struge mimo vasi Grabnar (U graben) – nato je bolj odmaknjeno sledila toku Save do Ribč, sledila Savi do vasi Vernek in naprej do Hotiča, do gradu Ponoviče ter do vasi Sava in Mošenik. Med tema vasema je bila pot dobro prevozna, naprej pa ne; na mnogih mestih je bila preozka ali pa preveč kamnita. Od tu dalje je sledila toku Save do izliva Medije, kjer je sedaj železniška postaja Zagorje; tu je nato zavila navzgor proti kraju Zagorje.[32]

Težavne so bile tudi poti v dolino in obratno. To so bile praviloma težko prevozne gozdne poti, namenjene pešačenju ali ježi. Bile so preveč kamnite in včasih naporne še za pešačenje.[33]

Poti, ki so vodile z desnega brega v notranjost, so bile enako slabe kot poti na levi strani Save. To so bile pešpoti, ki so bile deloma primerne za ježo in na posameznih odsekih tudi za male kmečke vozove, ki so jih vlekli voli. Okoli Litije in bližnje okolice je bilo kar nekaj pešpoti. Še najboljša je bila pot proti Šmartnu, ki je zarisana kot stranska pot.[34] Izjema med temi potmi je bila vozna pot, ki je šla iz Litije skozi Šmartno, Veliko Kostrevnico, mimo Višnjega Grma in po dolini Temenice do zagrebške državne ceste. Bila je široka od 2,18 do 3,79 m, grajena na trdih in peščenih tleh. Vendar pa je bila zaradi dežja izprana in polna lukenj in kotanj. V dobro komunikacijsko cesto bi jo lahko popravili brez velikih stroškov. Tako bi pridobili dobro povezavo državne ceste z reko Savo. Ugodna in zelo potrebna bi bila za vasi in gradove, ki ležijo tu okoli na strmih in hribovitih predelih. Cesta je imela še to naravno prednost, da ni bila speljana po grebenih, pač pa po dolinicah, nekoliko se je dvignila le pri Višnjem Grmu in Velikem Gabru.[35] To je bila edina ugodna povezava notranjosti s Savo in povezava med Savo in zagrebško državno cesto, saj je bila možna povezava z Višnjo Goro, ki je ležala ob deželni cesti, vendar pa so bile te povezave le pešpoti. Tu bi se lahko navezali na državno cesto; Višnja Gora je bila tudi dokaj dobra komunikacija proti Stični.[36]

Podatki, ki jih je pripravila popisna komisija v drugi polovici 18. stoletja, ko je pripravljala vojaške zemljevide, nam zelo nazorno povedo, da so imele nekoliko bolj oddaljene vasi slabe povezave z Litijo in tudi s Savo. Le pri vaseh Dolgo Brdo in Jablaniške Laze je pripomba, da lahko vozijo pridelke le v Litijo do reke Save.[37]

32 *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 2, zemljevid; *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 5, sekcija 192, zemljevid.
33 *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 5, sekcija 192, str. 153–156, 161, 163.
34 *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 2, sekcija 191, zemljevid.
35 Prav tam, sekcija 203, str. 69.
36 Prav tam, str. 64, str. 66–67.
37 Prav tam, sekcija 202, str. 52.

Prometne razmere v 19. stoletju

V letu 1808 (17. februarja) je deželno okrajno glavarstvo sporočalo, da se s transporti blaga ukvarja 1300 čolnov, vsak pa naloži po 22,4 tone (400 centov) tovora. Plovila so služila do 40 let. Take čolne so izdelovali v Zalogu, Klečah, Litiji, Zidanem Mostu, Radečah in Krškem. Tu so bile tudi vrvarne, kjer so delali po 83,42 do 87,21 m (44 do 46 sežnjev) dolge vrvi, ki so tehtale od 25 do 47,5 kg (50 do 95 funtov). Te vrvi za vleko ladij so bile narejene večinoma iz italijanske konoplje. Vsak čoln je imel po 12 takih vrvi. Les za čolne so sekali v gozdovih na Igu, surovo obdelanega so spuščali po Iščici v Ljubljanico in do Št. Petra v Ljubljani. Tu so ga naložili na vozove in peljali do Zaloga. Če je bil namenjen v Litijo, so ga znova spustili v vodo. Izdelovalnice čolnov v Zidanem Mostu so dobivale les iz škofijskih gozdov v Gornjem Gradu; ta je priplul po Savinji.[38]

Čolni, ki so jih gradili v prvi polovici 19. stoletja (1838), so bili dolgi 52 m, dno pa je merilo 47,4 m, kljuna na obeh straneh sta merila po 2,3 m. Širina trebuha v notranjosti je bila 4,15 m, v zunanjem delu pa 4,57 m, globina je bila 1,09 m. Dno je bilo narejeno iz smrekovih desk, ki so bile debele po 12,5 cm, stranice pa so bile debele celo 15 cm. Deli so se med seboj popolnoma ujemali in bili pritrjeni z železnimi zakovicami. Za tak čoln so jih porabili od 672 do 728 kg. Sprednji del je bil konstruiran tako, da je bil nekoliko težji in se je lahko potopil 0,316 m globlje. K čolnu te vrste je spadalo še šest velikih vesel iz hrastovine, ki so tehtala po 11 kg, ter 12 manjših, ki so tehtala po 8,5 kg; razen tega pa še 18 drogov za odrivanje, ki so bili okovani z železom in so tehtali po 8 kg. Čoln je imel tudi 14 do 16 vrvi, ki so bile dolge po 75,84 m. Imel je tudi priprave za izčrpavanje vode in osem dvigal, da so ga lahko splavili, če je nasedel. Tak čoln je z vso opremo stal od 900 do 1.000 goldinarjev.[39]

Izdelovanje vrvi je bilo pomembno in dobičkonosno. V Zalogu je Nikolaj Likovič delal 75,84 m (40 sežnjev) dolge in kot roka debele vrvi, vsaka mu je prinesla 36 goldinarjev dohodka. V Litiji sta vrvi izdelovala brata Kobler. Eden od njiju se je priženil v hišo Šega, kjer so tudi izdelovali vrvi, bili pa so tudi lastniki čolnov.[40]

Čas Ilirskih provinc od leta 1809 do 1813

V času Ilirskih provinc Sava kot prometnica na Kranjskem ni igrala večje vloge. Od Siska do izliva Une vanjo je bila mejna reka med Ilirskimi pro-

38 Müllner, Die Saveschifffahrt, 6, 1900, stolpci 104–109.
39 Prav tam.
40 Prav tam.

vincami in Avstrijo. Zaradi uvedbe celinske zapore je Napoleon okrepil prometno povezavo vzhod–zahod, večino transporta je prevzel kopni promet. Celinska zapora je bila tudi vzrok, da so bile celotne province obdane s carinsko mrežo, ki je bila posebno gosta na območju sedanje Slovenije. To je povzročalo prometu, ki je bil že tako oslabljen zaradi vojnih časov, še dodatne težave. Pod inšpektorat v Sisku so spadale carine na Savi tudi v naših krajih, bile so v Jesenicah, Krškem, Radečah, Prusniku in Zalogu. Sicer pa je iz francoskih časov v dokumentih le nekaj omemb o tem, da je Sava spreminjala strugo, v letu 1810 se je premaknila proti Pogoniku, tako da je bilo treba vlečno pot urediti na novo in jo premakniti na desni breg. V januarju 1810 so tudi poročali o nesreči, ko se je pod Zalogom prevrnil čoln, naložen s sadjem in s seboj potegnil v vodo tudi enega vola, ki je utonil.[41]

Čas od Ilirskih provinc do uvedbe železnice

Čolnarstvo po Savi se je dopolnjevalo s prevozništvom, posebno še po letu 1820, ko so se pri nas uveljavili težji tovorni vozovi parizerji. Na te vozove so lahko naložili po 8,4 do 11,2 tone (150 in tudi 200 centov). Ti vozovi so imeli kolesa s premerom 116 do 130 cm, širina šine je bila 16 cm, debelina pa 2 cm, železne osi so imele v premeru 8 cm, pesto pa je bilo dolgo 42 cm. Od Siska do Trsta so vozili 14 dni, carino pa so morali plačevati v Jesenicah. Take vozove so imele nekatere firme v Sisku, v Veliki Gorici. Hribar v Jesenicah je imel štiri parizarje in 36 konj, v Krškem sta se s prevozništvom ukvarjala Zotter in Gregorič, v Blanci Lenče in v Zidanem Mostu Potočin. Ti so vozili naravnost v Trst, imeli so tudi čolne. Posamezniki so kot špediterji vozili v Trst tudi na lastno pest; tja so vozili žito in volno, nazaj pa kolonialno blago.[42]

Brez nesreč pri plovbi po Savi seveda ni šlo. Navigacijska komisija ljubljanske kresije je leta 1817 poročala, da je pohlep vzrok za mnoge nesreče. Zato so sklenili ustanoviti nadzorni odbor iz štirih zaupnih mož, ki naj bi nadzorovali plovbo. Urejeni bi morali biti tudi merilci višine vode. Nočne vožnje so bile prepovedane, čolni niso smeli biti krajši od 35,07 m (18 sežnjev in 3 čevlje) – to se je merilo od sprednjega do zadnjega dela – in ne ožji od 2,84 m (9 čevljev). Ti predpisi so bile objavljeni 16. junija 1817, ponovili pa so jih avgusta 1831 in oktobra 1840. Predpisana je bila tudi teža tovora za plovbo proti toku in po toku. Na čoln so računali posadko šestih močnih hlapcev, ki so bili oproščeni vojaščine. Plovba od Jesenic do Zaloga je ob ugodnih razmerah trajala od 58 do 60 ur. Za čoln, ki je bil polno naložen, je bilo treba plačati 116 goldinarjev. Vendar pa plovba navadno ni minila brez večjih ali manjših nesreč in poškodb.

Vlečna pot – volarska cesta – za vleko čolnov je bila okrog leta 1830 od Jesenic do Krške vasi na desnem bregu Save, od tu do Brežic in do Krškega pa enkrat na desnem, enkrat na levem bregu, pač odvisno od višine vode in odločitve čolnarskega mojstra. Od Krškega do Sauška je potekala po desnem bregu, pri Saušku se je preselila na levi breg. Od tu dalje je vleklo 20 do 30 ljudi pod pečinami »pri ploheh« 5 do 6 ur. To je bilo edino mesto, kjer so čolne še vlekli ljudje, saj so po letu 1801 na vseh drugih mestih za vleko že uporabljali živino. Ta vleka je šla do Sv. Nikolaja in Save, kjer se je vleka čolnov spet preselila na desni breg, čolni pa so po tej strani pluli vse do Zaloga. Plovba se je začenjala v marcu, najboljši čas pa je bil od binkošti do konca avgusta. V malih ladjah so vozili od Siska do Zaloga 14 dni, v velikih pa do Zidanega Mosta v treh tednih. Če nadaljevanje plovbe od Zidanega Mostu proti Zalogu ni bilo mogoče, so tovor v Radečah preložili na vozove in ubrali pot čez Celje in Trojane proti Ljubljani in Trstu. Vožnja po toku je do Siska trajala tri dni. Med plovbo so ljudje živeli na čolnu. Pluli so le podnevi, ponoči pa na odseku med Siskom in Rugelcami le takrat, ko je bila voda mirna in so pluli po toku.[43]

Prihod južne železnice v Ljubljano 16. avgusta 1849 je povsem spremenil tako gradnjo čolnov kot tudi sam promet. Konec je bilo čolnarskih postaj od Zidanega Mosta po toku navzgor. Tok Save se je od Zidanega Mosta naprej umirjal in bil bolj vodnat, zato so za plovbo od Zidanega Mosta po toku začeli graditi večje čolne, na katere so lahko naložili tudi po 100 sodov ali pa so lahko sprejeli po 1352,7 do 1537,17 litrov žita (22 do 25 mecnov). Ko so odprli železniško progo Dunaj–Ljubljana, so začeli žito nalagati v vreče, ki so vsebovale do 122,9 litra žita (dva mecna), saj je bilo prekladanje sodov v vagone v Zidanem Mostu predrago. Zaradi prizadevanj za čim večji in čim cenejši prevoz po Savi so bile nesreče precej pogoste. Posebno v letu 1853 so poročali o vrsti nesreč, vzroki zanje pa so bili preobloženi čolni in premalo mož posadke.[44] V letu 1859 so z raznimi predpisi skušali urediti plovne razmere na reki. Čolni so postajali vse večji, vendar pa jih je bilo na reki tudi vse manj in tudi količina prepeljanega tovora je bila vse manjša. V letu 1859 naj bi bilo tako le še 16 čolnov, ki so prepeljali do 2.240 ton (40.000 centov) tovora. Plovba po Savi je zamrla leta 1862, ko so 1. oktobra odprli železniško povezavo Zidani Most–Sisak.[45]

41 Prav tam, 2, 1900, stolpci 21–26.
42 Prav tam, 8, 1900, stolpci 144–146.
43 Prav tam, 6, 1900, stolpci 104–106.
44 Prav tam, 7, 1900, stolpci 128–132.
45 Prav tam, 8, 1900, stolpci 144–146.

Vleka z volovsko vprego. Večji čolni so imeli do 17 članov posadke. Med njimi je bil tudi bikar, ki je šel pred čolnom od postaje do postaje in organiziral vlečno živino. K posadki so spadali tudi kortelaši, navadno jih je bilo sedem; to so bili začetniki, ki so pri plovbi opravljali različna manjša dela. Tako sta po dva hodila za vlečno živino in pazila na vrvi, da se niso zapletale v grmovje, skale in debla. Čolne so lahko vlekli tudi konji (maketo hrani Javni zavod za kulturo Litija).

O zadregah potnikov, ki so potovali s čolni po Savi, sta za prvo polovico 19. stoletja na razpolago vsaj dva zapisa, ki sta bila namenjena širšemu občinstvu. Heinrich Kronberg je leta 1839 v *Carniolii* opisal svoje potovanje od Zaloga do Krškega s tovornim čolnom, ki pa je sprejemal tudi potnike; v svojih spominih na potovanja po Kranjski, ki so izšli leta 1848, pa je isto pot opisal Henrik Costa.

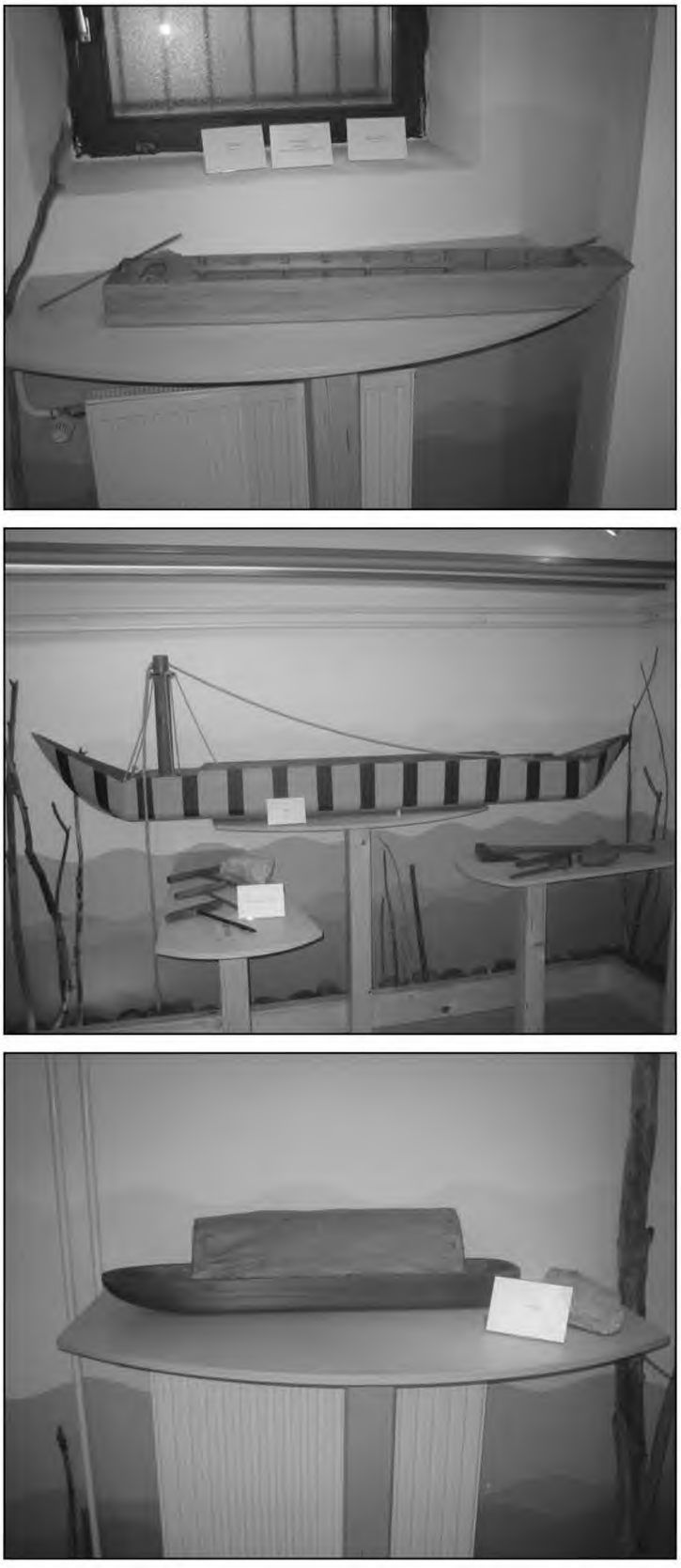
Kronberg je najprej opisal težave, s katerimi se je moral spopasti potnik že v Zalogu. Tam si je sicer lahko preskrbel podatke o tem, kdaj bo čoln odplul, vendar pa to navadno ni držalo, tako da je moral potnik računati z vsaj dvema urama zamude.[46] Nato opisuje čolne, njihovo posadko ter reko in njeno okolico. Po njegovem mnenju dolgočasna plovba je trajala 2 do 3 ure, da so pripluli do polotoka, na katerem je grad Pogonik, od tu dalje pa so po kratki vožnji pristali na desnem bregu v Litiji. Litijo je predstavil kot glavno domovanje kranjskih čolnarjev. Od približno 40 čolnov, ki so tedaj pluli po Savi, jih je bila vsaj četrtina v lasti domačinov iz Litije. V tem času so bile v Litiji tudi tri vrvarne. Poljedelstvo pa je bilo po njegovem mnenju le dodatna dejavnost prebivalcev Litije.

Plovbo so nadaljevali ter pripluli do vasi Sava. Tu se je začenjala dolina reke Save vse bolj ožiti, omejevali so jo hribi. Ob obali je tekla le vlečna pot, in sicer do šest ur oddaljenega kraja Radeče. Kronberg omenja, da je vlečna pot tu vklesana v skalo. Pri Korenu se je potnikom predstavila divja lepota doline, vlečna pot pa je bila tu tako ozka, da čolnov ni vlekla živina, pač pa od 40 do 60 ljudi.[47] Nato omenja Zagorje in navigacijsko postajo (urad) Prusnik. Okolica naj bi bila tu divja, nenaseljena in posebno neprijazna pozimi. Tu sta živela le c. kr. vodja navigacijskih gradbenih del in zakupnik za vleko čolnov. Ob kanalu je bilo še vedno vidno, kje se je pred sto leti udrl zemeljski plaz. V Prusniku so potniki prestopili v drug čoln, njihov se je tu ustavil in počival en dan. Na novem čolnu je naletel na sopotnike – turiste. Pri nadaljevanju poti so si ogledali znane slapove in brez večjih težav pripluli do Radeč, kjer so prenočili, naslednje jutro pa nadaljevali pot.[48] Pred odhodom so jim financarji pregledali veljavnost potnih listov in tudi prebrskali prtljago.[49]

Spomniti velja, da je avstrijska oblast v tem času posameznikom dokaj oteževala potovanje; preden je izdala potno dovoljenje, je zahtevala vrsto potrdil. Potno dovoljenje je vsebovalo zelo natančen popis osebe, ki ji je bilo namenjeno, in tudi natančen popis poti, po kateri se je moral popotnik gibati. V

46 Kronberg, Die Schiffbare, No 88, Freitag am 1. März 1839, str. 351.

47 Prav tam, No 89, Montag am 4. März 1839, str. 354–355.
48 Prav tam, No 91, Montag am 11. März 1839, str. 362–364.
49 Prav tam, No 92, Freitag am 15. März 1839, str. 366–367.

Različni tipi čolnov, ki so vozili po Savi: savski čoln, tombas, strehar (makete hrani Javni zavod za kulturo Litija).

letu 1836 je oblast objavila tudi podrobnejše predpise o nadzoru nad čolni, ki so pluli po Savi. Od 1. februarja 1837 je moral imeti vsak lastnik čolna ali pa njegov kapitan svoj potni list kot tudi potne liste posadke in potnikov, ki jih je prevažal. Potne listine so morali vidirati v navigacijskem uradu v Zalogu; to proceduro so nato ponovili še v Radečah in v Jesenicah. Plovba brez potrdil je bila prepovedana. To je seveda veljalo tudi pri vračanju. Na čoln niso smeli sprejemati ljudi brez potnih listin. Lastniki čolnov in njihovi kapitani so morali imeti potrdilo za vsako vožnjo posebej: lastniki o tem, da vozijo zase, kapitani pa o tem, koga vozijo. Navigacijske oblasti so morale preprečiti potovanje s čolnom vsakemu, ki ni imel potnih listin, odkrivati so morale vagabunde in jih izročati vojski ali pa siceršnji oblasti v kraju, kjer je bil navigacijski urad; ta je z njimi ravnala po predpisih. Lastnika čolna ali kapitana, na čigar plovilu so ujeli ljudi brez potnih listin, so kaznovali denarno (od 5 do 25 goldinarjev) ali pa s temu primerno zaporno kaznijo. O tem je odločala okrajna oblast, pod katero je spadal lastnik plovila ali pa kapitan. Navigacijski urad je moral o takih dogodkih sproti obveščati okrajne oblasti. Uvedbo tega nadzora je morala kresija javno objaviti na običajen način, okrajnim oblastem pa so morali še podrobneje pojasniti njihove dolžnosti.[50]

Kronberg nato nadaljuje z opisom potovanja po Savi, ki je potekalo dokaj mirno. Na odseku med Sevnico in Krškim omenja med drugim tudi to, da so leta 1837 dobro popravili vlečno pot v Loški vasi, Blanci in Piavškem, nove mostove pa so postavili v Impoljci in Artu. V Jesenicah sta bila obmejni carinski urad in ogrski tridesetinski urad. Ko je Sava zapuščala Kranjsko, je tekla po veliki ravnini. Ni imela neke določene struge, pač pa je ustvarjala vedno nove rokave, ovinke in večkrat ogrožala prebivalce, ki so živeli ob njenih bregovih. Na koncu pa Kronberg še pripominja, da naj ljudje, če niso vezani na potovanje po reki, od Krškega naprej raje potujejo po kopnem, saj je reka od tu dalje zaradi zavojev zelo počasna, plovba po enolični ravnini pa prav tako počasna in dolgočasna.[51]

V spominih na potovanja po Kranjskem, ki so izšli leta 1848, je plovbo po Savi opisal še Henrik Costa.[52] Tudi on se je najprej spotaknil ob težave, ki so nastale že ob vkrcanju v Zalogu, predvsem ga je motilo zavlačevanje odhoda. Ko je govoril o vasi Kleče, je omenil, da je tu pristanišče za čolne, ki prevažajo vino in žito na Gorenjsko. Do Litije so potovali približno štiri ure in pol. Omenil je, da so v Litiji skladišča za tovor, naselbine kranjskih čolnarjev, prav tako je govoril o treh vrvarnah. O Litiji je povedal še, da sta to trg in grad istega imena. Prebivalci se morajo za svoj zaslužek zahvaliti predvsem plovbi po Savi. Če je bila plovba odprta (to je pomenilo, da reka ni bila zamrznjena ali da voda ni bila ne previsoka ne prenizka), tedaj je peljalo mimo Litije 10 do 15 čolnov na dan, večinoma domačinov. Potovanje od Litije naprej opisuje podobno kot Kronberg, Tako govori o tem, da je pokrajina od vasi Sava naprej temačna, reko stiskajo visoki hribi, ob reki pa je vlečna pot. Tu pa se pojavi novost, saj že omenja tudi železniško progo. Ta je potekala od Zidanega Mosta po levi strani Save. Prva postaja je bila pri Peklarju, nato je šla proga proti Zagorju (druga postaja) in do Ribč nasproti Litiji (tretja postaja). Pri vasi Gradec pri Pogoniku je prečkala Savo z amerikanskim mostom, dolgim 170,64 m (90 tekočih sežnjev), in se nadaljevala neposredno v 122 m dolg predor Pogonik.

Most je imel prvega pol stoletja obstoja leseno konstrukcijo ameriškega tipa howe. Podobno zasnovo je imel tudi most čez Dravo. Konstrukcija je bila izdelana po načrtih inženirja Karla Ghege, macesnov les zanjo pa so pripeljali iz štajerskega Mürzzuschlaga. Most je imel streho, ki je bila zavarovana s cinkovo pločevino. Četrta postaja so bile Kresnice, peta Zalog, kjer je železnica prečkala Ljubljanico čez navaden most in peljala nato skoraj v ravni črti na ljubljanski kolodvor.[53]

Kopenske povezave v drugi polovici 19. stoletja

Pomena dobrih cestnih povezav so se tudi v litijskem okrajnem glavarstvu začeli zavedati v drugi polovici 19. stoletja. Ob tem so naleteli na podobne težave kot v drugih okrajnih glavarstvih na Kranjskem: na pomanjkanje denarja tako za dobro vzdrževanje že obstoječih cest, kaj šele za gradnjo novih. V litijskem okrajnem glavarstvu so se pogosto spopadali tudi z zemeljskimi plazovi, ki jih je sprožalo deževje in so zasuli posamezne cestne predele.

Okrajne ceste so se navezovale tako na železniško progo kot tudi na Savo, na južnem delu glavarstva pa na zagrebško državno cesto. Povezovale so se med seboj in ustvarile tekom let in desetletij kar primerno mrežo, vendar pa so ves čas obstajale tudi pomanjkljivosti, ki so z razvojem gospodarstva postajale vse bolj očitne.

Popis okrajnih cest v letu 1855 je pokazal prvo pregledno sliko cestne mreže v drugi polovici 19. stoletja. Na vsem Kranjskem so bile ceste slabe. Tedanji gospodarstveniki so prav slabe prometnice krivili za to, da se industrija na Kranjskem ni bolj razmahnila. Spoznali so, da sama železniška proga še ne reši vseh težav, če ni dobro povezana s svojo okolico in tu so spet pridobile pomen lokalne ceste, tako okrajne kot občinske. Del odgovornosti so tako

50 Holz, Policijski predpisi, str. 576.
51 Kronberg, Die Schiffbare, No 92, Freitag am 15. März 1839, str. 366–367.
52 Costa, *Reiseerinnerungen aus Krain*.
53 Prav tam, str. 93–95; Rustja, *150 let*, str. 41–42.

na lep način prenesli na lokalno prebivalstvo, ki naj bi se nekoliko bolj potrudilo, da bi bile prometnice na njihovem področju dobre. Za dela na njih naj bi izbirali čas, ko kmetje nimajo toliko opravkov na lastnih njivah. Sicer pa so bili na Trgovsko-obrtni zbornici mnenja, da so kmetije na Kranjskem tako majhne, da bi si kmetje lahko vzeli čas ter pomagali pri gradnji dobrih prometnic, gradbenega materiala (gramoza in peska) je tako povsod v bližini dovolj. Podražitev hrane (žita) je dokazala, da so dobre komunikacije zelo potrebne predvsem v deželah, ki so se cestam že skoraj odrekle, ali pa tistim, ki imajo tako slabe ceste kot Kranjska.[54]

Na levem bregu Save je litijsko okrajno glavarstvo s kamniškim okrajnim glavarstvom povezovala dolska glavna stranska cesta. Dolga je bila 36,03 km. Od dunajske državne ceste se je odcepila v Črnučah in šla nato desno čez Šentjakob, Senožeti proti Ponovičam.

Moravška stranska cesta je prav tako povezovala kamniško okrajno glavarstvo z litijskim. Dolga je bila 20,85 km. Od dunajske državne ceste se je odcepila v vasi Prevoje na desno in šla čez Moravče v Ponoviče.

Tretja okrajna cesta na levem savskem bregu v tem popisu je glavna stranska cesta v Zagorje. Dolga je bila 24,65 km. Začela se je v vasi Moravče v kamniškem okrajnem glavarstvu in potekala čez Medijo do Zagorja ter naprej do meje s Štajersko pri Trbovljah.

Krajša cesta na levi strani Save je bila še šentjakobska stranska cesta, dolga 6,44 km. V Ljubljani se je odcepila od založke ceste na levi strani in šla čez Hrastje proti Šentjakobu, kjer se je povezala z dolsko cesto.

Desni breg Save so v tem popisu z notranjostjo povezovale tri okrajne ceste. Stranska cesta Zalog–Kresnice je bila dolga 23,79 km. Peljala je od Zaloga do Šmartnega skozi Kresnice in Litijo. Besniška cesta je bila dolga 18,96 km. Začenjala se je v Ljubljani in je potekala skozi Štepanjo vas, Sostro, Babno goro, do Šmartnega, od tu čez Breg, kjer je prečkala Savo s pomočjo broda in se povezala z dolsko in moravško cesto. Stiška cesta je bila dolga 4,74 km. V kraju Studenec se je odcepila od zagrebške državne ceste, potekala čez Stično in Vir nazaj na državno cesto.[55]

Naslednji popis je predstavil okrajne ceste v letu 1861. Bil je precej natančnejši in ponuja zanimivo primerjavo tako v samem popisovanju cest kot tudi v številu cest, ki so dosegle nivo okrajne ceste. Opisuje tudi ceste, ki so v tem času obvladovale levo stran Save in povezovale litijsko okrajno glavarstvo s kamniškim okrajnim glavarstvom.

Okrajna cesta Kamnik–Litija je bila dolga 30,52 km. Pred krajem Duplica se je odcepila od ceste Mengeš–Kamnik, Bistrico je prečkala čez 56,8 m dolg most in šla nato ob njeni levi obali skozi Radomlje, mimo gradu Črnelo proti Dobu, od tu do Vira je tekla po dunajski državni cesti, nato pa je šla preko Prelog, Ihana, Sela, Vidma proti Dolu in od tu čez Kleče, Dolsko, Senožeti, Spodnje in Zgornje Ribče, Dašnik, Vernek proti Hotiču, kjer se je povezala s cesto Litija–Vače.

Okrajna cesta Moravče–Zagorje je bila dolga 41,03 km. Začenjala se je v Prevojah na dunajski državni cesti, potekala je preko Spodnjih Kosez, Moravč, Peč, Kandrš, Loke in Toplic do Zagorja, do zagorske železniške postaje ob Savi.

Cesta Trojane–Ržiše je bila dolga 8,23 km. Na Trojanah se je odcepila od dunajske državne ceste, šla pa je skozi kraje V Zideh, Šentgothard, Brezje, Dobrljevo, Čemšenik, proti Ržišam.

Cesta Trojane–Zagorje je bila dolga 5,68 km. Od dunajske državne ceste se je odcepila V Zideh in šla ob potoku Orehovica mimo kraja Podlipovica proti Zagorju. Za Zagorjem se je povezala s cesto Moravče–Zagorje.

Prometnica Zagorje–Trbovlje je bila dolga 7,58 km. Začenjala se je v Zagorju, šla mimo Sv. Urha do Trbovelj na štajerski strani.

Okrajna cesta Litija–Vače–Moravče je bila dolga 30,63 km; začenjala se je v Litiji na desni strani Save, reko je prečkala preko državnega mostu v Litiji in šla skozi vasi Gradec, Zgornji Log, Hotič, v Vače. Od tu je šla mimo gradu Belnek proti Moravčam.

Cesta Vače–Kandrše je bila dolga 3,78 km. V Vačah se je odcepila od prej omenjene ceste in tekla proti Kandršam, kjer se je povezala s cesto Moravče–Zagorje.

Cesta Ljubljana–Dol je bila dolga 11,09 km. Začenjala se je v šentpeterskem predmestju v Ljubljani, šla skozi vas Hrastje do broda čez Savo pri Brinju in nato po levem bregu Save do Beričevega, s pomočjo broda je prečkala Bistrico in šla naprej do Dola in se priključila na cesto Kamnik–Litija.

Z desnega brega Save proti notranjosti so vodile naslednje ceste:

Cesta Ljubljana–Zalog–Litija je bila dolga 36,25 km. Začenjala se je na koncu šentpeterskega predmestja in šla skozi vasi Moste, Studenec, Devica Marija v Polju, Zalog do Podgrada in nato ob desnem bregu Save mimo Laz, Kresniških Poljan, Kresnic in Šentjurja do Litije.

Cesta do Studenca je bila dolga le 1,80 km. Za Mostami se je odcepila od prej omenjene ceste ter peljala do Studenca, Ljubljanico je prečkala s pomočjo mostu, na drugi strani se je priključila cesti Ljubljana–Besnica–Litija.

Okrajna cesta Ljubljana–Besnica–Litija je bila dolga 50,39 km. Začenjala se je v ljubljanskem

54 *Bericht* (1857), str. 120–123.
55 Prav tam, str. 100–101, 105, 107–109.

predmestju Poljane, čez most je prečkala Gruberjev kanal in šla nato skozi vasi Štepanja vas, Zadvor, čez Babno goro proti Besnici in od tu čez Malo Trebeljevo, Sv. Martin–Nachbarschaft(?), Zavrstnik, Šmartno pri Litiji in se povezala s cesto Litija–Radohova vas.

Okrajna cesta Litija–Radohova vas je bila cesta, ki je prečkala litijsko okrajno glavarstvo od Litije do zagrebške državne ceste. Imenovali so jo tudi bogenšperška cesta. Dolga je bila 26,54 km. Začenjala se je v Litiji in šla čez Šmartno pri Litiji, Bogenšperk, Pusti Javor, Sobrače, do Radohove vasi ob zagrebški državni cesti.

Cesta Litija–Polšnik–Mirna je bila dolga 55,18 km. Začenjala se je v Šmartnu pri Litiji ter šla skozi vasi Ustje, Zagorica, Breg, Spodnji Log, Tepe, Polšnik, Goba, Čeplje, Brezovo, Orešje, Tihaboj, Selo, Migolica, naprej do Mirne, kjer se je povezala s cesto Velika Loka–Boštanj.

Povezava proti jugu je bila tudi cesta Litija–Jablanica–Moravče, ki je bila dolga 25,39 km. V Bregu se je odcepila od zgoraj omenjene ceste ter povezovala Laze, Jablanico, Selšek, Čerovico proti Moravčam, kjer se je povezala s cesto Moravče–Trebnje.

Cesta Radeče–Polšnik je bila dolga 30,34 km. Začenjala se je v Radečah na državni cesti pri Krški vasi in je vodila skozi vasi Njivice, Stari dvor, Jagnjenica, Zagrad, Čatež, Sv. Jur proti Polšniku do ceste Litija–Polšnik–Mirna.

Cesta Radeče–Dole je bila dolga 17,44 km. V Jagnjenci se je ločila od prej omenjene ceste in šla skozi Počakovo, Sv. Janez, Radgonica, Zagozd in Dole na cesto Litija–Polšnik–Mirna.

Svibno je povezovala cesta, ki je bila dolga 3,79 km in se je od ceste Radeče–Dole odcepila pri Sv. Janezu, šla skozi Svibno navzdol proti Podleščevju (Podlešovje) do ceste Radeče–Polšnik.

Cesta Trebnje–Moravče je bila dolga 16,27 km. Blizu Trebnjega se je odcepila od zagrebške državne ceste ter šla skozi vasi Kamniti potok, ne daleč od Mrzle Luže do ceste Velika Loka–Boštanj. To cesto je po kratkem času zapustila in šla naprej skozi Trnje, mimo gradu Mala Loka, Čatež, Okrog, mimo gradu Turn, mimo Moravč, Klanca, Sv. Križa; za tem krajem se je priključila na cesto Litija–Polšnik–Mirna.

Cesta Veliki Gaber–Okrog je bila dolga 9,86 km. Začenjala se je blizu Velikega Gabra na zagrebški državni cesti in šla skozi vasi Stranje, Žubina, Križišče proti Okrogu, kjer se je povezala s cesto Trebnje–Moravče.

Cestna povezava Žužemberk–Stična je bila dolga 26,54 km. Začenjala se je v Žužemberku, kjer so se pravzaprav srečale štiri ceste, in šla skozi vasi Prapreče, Poljane, Male in Velike Reberce, Breg, Zagradec, Fužine, Marinča vas, Velike Lese, Muljava, Gorenja vas, Mrzlo polje do Studenca, kjer je prečkala zagrebško državno cesto in šla nato naprej do okrajnega urada v Stični.

Cesta Krka–Velike Lese je bila dolga 2,84 km. Pri Gmajni blizu Krke se je odcepila od ceste Krka–Rob, šla proti Velikim Lesam na cesti Stična–Žužemberk.

Cesta Krka–Rob je bila dolga 23,42 km. Cesto Stična–Žužemberk je zapustila pri kraju Gabrovščica (Gabrovče) in šla skozi vasi Krška vas, Gmajna do Krke, tu je prečkala reko Krko preko 22,75 m dolgega mostu ter šla nato naprej skozi vasi Hočevje, Zdenska vas, Predstruge, Ponikve proti Rašici, kjer je presekala cesto Turjak–Kočevje in šla naprej skozi Podlog in Knej do Roba.[56]

Prebivalci, ki so živeli ob železnici na odseku med Litijo in Zagorjem, so imeli posebne težave, zaradi katerih so se pritožili kranjskemu deželnemu zboru. V letu 1863 so tako obravnavali njihovo pritožbo, da so ob gradnji železnice uničili vlečno pot za čolne, ki so jo prebivalci okoliških vasi uporabljali tudi kot peš pot. Železnica je občinam izplačala neko odškodnino, poti pa ni obnovila, zato naj bi prebivalci vasi ob železnici med Zagorjem in Litijo hodili peš v Litijo kar ob progi ali pa celo po progi. Dokler je bila železnica v državnih rokah, so jim to nekako spregledovali, ko pa je prišla v roke železniške družbe, je bila pot ob progi ali po njej prepovedana. Ljudje, ki so imeli opravke v Litiji na sodišču ali na davčnem uradu, so se morali sedaj tja peljati z vlakom, kar je stalo 90 krajcarjev in jim je bilo predrago, saj so se morali peljati v obe smeri in to jim je pobralo preveč časa. Občine so bile prepričane, da ni njihova dolžnost plačati izgradnje te uničene poti, zahtevale pa so, naj se obnovi pot, ki je povezovala Zagorje, Mošenik in Litijo, ali pa naj se zgradi novo vozno in pešpot, ki bo povezovala te kraje.[57]

S podobno težavo se je deželni zbor ukvarjal tudi v letu 1872. Tokrat je šlo za občinsko pot od Radeč do kraja Sava. Tudi tu je gradnja proge uničila del vlečne poti, ki je služila tudi za pešpot. To pot je vzdrževala država, prebivalci pa so deželni zbor prosili za finančno pomoč 1000 goldinarjev iz deželnega sklada. Podporo naj bi jim izplačevali na podlagi predloženih računov za opravljena dela; nekatera dela pa naj bi prevzela in plačala županstvo Radeče in vasi Trebežnik, Podkraj, Ruda, Orešje, Sava, ki so bili zainteresirani za to pot, saj so jo potrebovali, ko so gnali živino na sejem in ko so spravljali les iz gozdov. Na 11. seji 7. decembra 1872 so predlog sprejeli.[58]

V prometu litijskega okrajnega glavarstva je igral pomembno vlogo most čez Savo v Litiji. Bil je zelo

56 *Bericht* (1861), str. 159–165, 176.
57 *Obravnave*, 1863. 39. seja, 30. 3. 1863, str. 13.
58 *Obravnave*, 1872. Priloga 46, str. 506–507; 11. seja, 7. 12. 1872, str. 145.

obremenjen in ga je bilo treba popraviti, vendar je bil to za deželo prevelik finančni zalogaj, zato bi morala priskočiti na pomoč država.[59] Država se je otepala te naloge in dokazovala, da je vzdrževanje mostu obveznost dežele, saj so se tu stekale okrajne ceste, ki so prišle z juga in severa. Litijski most je bil torej pomemben za promet v notranjosti dežele, ne pa preko njenih meja. Sam most so v letu 1855 res postavili na državne stroške. Njegova naloga je bila povezovati oba bregova Save in do leta 1873 so ga tudi vzdrževali na državne stroške. Letni stroški za njegovo vzdrževanje so v času od 1865 do 1873 znašali 987 goldinarjev 64 krajcarjev. Mostnina je letno prinašala 3.000 goldinarjev. Cenik za mostnino, ki sta jo imela v zakupu Martin Kočevar in Josip Gorup, pa je bila za vprežno živino 6 krajcarjev, za težko nevprežno živino 3 krajcarje in za lahko nevprežno živino 1 ½ krajcarja.

Deželni odbor se je torej odločno upiral prevzemu vzdrževanja tega mostu. Izmikali so se tudi s tem, da most pomaga prebivalcem Dolenjske, da lažje pridejo do železniške postaje v Litiji. Poleg tega so omenili tudi to, da v veljavni deželni postavi za Kranjsko ni deželnih mostov, so le mostovi okrajnih cest, ki jih morajo vzdrževati okrajni cestni odbori. Prevzem tega mostu s strani litijskega cestnega odbora bi bil mogoč le s spremembo postave (ustave). Pomembna točka odpora proti spremembi pripadnosti tega mostu je bila finančna plat. Dežela tako visokih vsakoletnih stroškov vzdrževanja ne bi zmogla. Ministrstvo za notranje zadeve je vseeno sklenilo, da mora most preiti v vzdrževanje litijskega cestnega okraja, deželna vlada pa naj stori vse, da se bo to zgodilo.[60] Nazadnje pa je most le ostal v lasti države.[61]

Pomembna cesta, s katero so se dokaj zavzeto ukvarjali tako v kranjskem deželnem zboru, deželnem odboru in litijskem cestnem okraju, pa je bila cesta, ki je potekala iz Litije do zagrebške državne ceste. To je bila cesta Litija–Pluska (ali Litija–Radohova vas), imenovana tudi bogenšperška cesta. Povezava med Litijo in zagrebško državno cesto je sicer že obstajala, vendar pa je bila slaba. O tej povezavi so razpravljali desetletja dolgo. Opis pogajanja za gradnjo te ceste je hkrati tudi prerez skozi desetletno gospodarsko in družbeno dogajanje v tem predelu Kranjske. V drugi polovici 19. stoletja sta tako med seboj tekmovali dve smeri in vsaka je imela svoje zagrizene zagovornike. Ena smer je bila stara povezava po Kostrevniški in Temeniški dolini, druga pa je bila smer čez Bogenšperk, Leskovico, Pusti Javor in naprej proti zagrebški državni cesti. Ureditev primerne ceste skozi Kostrevniško in Temeniško dolino so v deželnem zboru sprejeli v letu 1861. O razdelitvi stroškov del med posamezne občine so se morali dogovoriti cestni okraji v Litiji, Trebnjem in Stični. Vendar pa so po letu 1861 glasovi o novi cesti potihnili.[62]

Pogovori o povezavi Litije z zagrebško državno cesto so znova oživeli v letu 1872. Ob tem so se spomnili, da so o taki povezavi govorili že v letu 1857. Ko so v tem letu pripravljali ureditev te ceste, so predvidevali, da bi jo bilo bolje speljati tako, da bi se izognila Bogenšperku in šla po Kostrevniški dolini, skozi Lupinsko Bukovje (kasneje vedno imenovano kot Lipinsko Bukovje) do Ježe in Temenice. Ob tem potoku, kjer je že bila konkurenčna (skladna) cesta, ki je vodila iz Šentlovrenca v Trebnje, blizu Trebnjega bi se nova cesta povezala z zagrebško državno cesto. V letu 1858 so za gradnjo in ureditev te ceste predvidevali stroške 20.270 goldinarjev. O novi trasi so potem še kar resno razmišljali, v letu 1861 pa je vse potihnilo, kajti v tem letu je bil sprejet sklep, da se ustavijo vsa načrtovana cestna dela na Kranjskem.

V letu 1871 je v deželnem zboru na prigovarjanje več občin znova oživela zamisel o tej trasi. Zaradi vrste pomislekov o njej pa so pripravili tudi gradivo o popravilu ceste čez Bogenšperk. Ta dela so bila najprej preračunana na 27.300 goldinarjev, po popravkih in popustih na 25.085 goldinarjev in končno na 22.673 goldinarjev. Leta 1872 so ob tem opozorili še na znano dejstvo, da je celotna trasa Litija–Pluska zelo nevarna na predelu okoli Bogenšperka, da pa se je zaradi železniške postaje v Litiji kljub temu okrepil promet po tej cesti; uporabljali so jo tako prebivalci s stiškega, trebanjskega in celo žužemberškega območja. Prav tako so opozorili na pritožbe tržaškega poštnega ravnateljstva glede tega, da zaradi nesreč na tej cesti zamuja pošta ali pa je ovirano njeno normalno delovanje, kajti po tej poti je morala pošta potovati dvakrat na 24 ur, se pravi tudi ponoči. Na 11. seji kranjskega deželnega zbora 7. decembra 1872 so govorili o vseh teh težavah in o visokih stroških popravil, zato je prišlo do veljave tudi mnenje, naj bi s to cestno gradnjo še nekoliko počakali, ker se pripravlja gradnja dolenjske železnice. Ta naj bi nase pritegnila precejšen del prebivalstva, ki je sedaj vezano na cesto čez Bogenšperk, hkrati pa je prišla spet na dan zamisel o popravilu ceste čez Lupinsko Bukovje. Zato je deželni zbor sprejel sklep, da se z bogenšperško cesto zaenkrat ne bodo ukvarjali.[63] Le mimogrede, dolenjska železnica je bila dograjena in je začela obratovati v letu 1894.

V letu 1874 so ponovno omenjali nevarne predele na cesti čez Bogenšperk.[64] Cesta je postala spet aktualna v letu 1876. Tokrat so se pogajali o tem, ali

59 *Obravnave*, 1874. 12. seja, 16. 10. 1874, str. 185–186.
60 *Obravnave*, 1874. Priloga 16, str. 118–120.
61 *Obravnave*, 1875. Priloga 14, str. 126.
62 *Obravnave*, 1865/66, str. 234.
63 *Obravnave*, 1872, str. 145–146.
64 *Obravnave*, 1874, str. 179.

naj popravijo cesto čez Bogenšperk ali cesto čez Lupinsko Bukovje. Vsaka smer je imela tako dobre kot slabe strani in vsaka je imela svoje goreče zagovornike, obe poti pa sta bili slabi. Po načrtu naj bi nekako popravili obe, ki bi se povezali v kraju Sobrače. Svoje zagovornike je imela smer, ki naj bi od tu dalje tekla ob potoku Temenici in se pri Zidanem Mostu pri Trebnjem povezala z zagrebško državno cesto. Deželni inženir je bil mnenja, da je ta trasa nepraktična, saj je kar lep čas tekla vzporedno z zagrebško državno cesto in bi jo zato po njegovem mnenju v tem predelu premalo uporabljali. Menil je tudi, da bi bilo najbolje, če se čez prelaz ohrani sedanja cesta, katera koli ali bogenšperška ali tista čez Lupinsko Bukovje, ki pa jo je seveda treba razširiti in popraviti. Bogenšperška cesta je bila najbližja povezava s Stično, kjer sta bili sodnija in davkarija. Po tej cesti je bila tudi najbližja povezava iz Litije proti Žužemberku, Krki in Velikim Laščam. Če bi hoteli skrajšati povezavo med Litijo, Trebnjim, Novim mestom ter proti Mirni in do Mokronoga, pa bi bila bolj primerna cesta čez Lupinsko Bukovje. V tem primeru bi morala iti nova smer po prehodu čez gorovje na najnižji točki v smeri Ježce, Mišji dol, Mačji dol, Šentlovrenc proti Veliki Loki, ne pa vzdolž Temenice.[65] V tem letu je izreden naliv poškodoval okrajne ceste v občinah Ržišče, Kandrše, Kolovrat, Kotredež. Za njihov popravilo so potrebovali za 1000 goldinarjev pomoči iz deželnega zaklada.[66]

Po raznih težavah in nesrečah, ki so doletele ceste v litijskem okrajnem glavarstvu, n.pr. po velikem vdoru hriba pri Zagorju, ki se je zgodil po hudem deževju v jeseni 1882 in po velikih stroških popravila,[67] je v letu 1885/86 spet prišla na vrsto povezava med Litijo in zagrebško državno cesto. Najprej so se poslanci v deželnem zboru seznanili s historiatom dogajanja, nato so spet opozorili na to, da bo dolenjska železnica bistveno spremenila potrebe in obnašanje prebivalcev na Dolenjskem in bo povezava proti južni železnici bolj ali manj stranskega pomena.[68] Občine Trebnje, Mirna, Šentrupert, Dobrnič, Velika Loka, Novo mesto in Mokronog so se leta 1886/87 obrnile na deželni zbor s prošnjo, naj popravijo cesto čez Bogenšperk. Svojo prošnjo so utemeljevale s tem, da je ta cesta zelo strma in se pozimi na njej vozovi večkrat prevrnejo; to se je sicer dogajalo tudi poleti, vendar pa ne tako pogosto. Po strmini navzdol se je dalo voziti le, če sta bili zavrti obe zadnji kolesi, pa še na vsakem kolesu je moral nekdo stati.[69]

V naslednjem zasedanju leta 1887/88 je deželni zbor obravnaval obširno prošnjo prebivalcev Trebnjega in županstva v Prapročah, naj se popravi in uredi cestna povezava Trebnjega in Litije in tista čez Lupinsko Bukovje.[70] Na drugi strani pa so občine Šmartno, Trebeljevo in Šentvid prosile za popravilo in izboljšavo ceste čez Bogenšperk.[71] V tem času so bili že tako daleč, da so preračunavali stroške, ki bi jih morali prispevati litijski cestni odbor (11.000 goldinarjev), stiški in trebanjski, ki bi tudi imela koristi od te ceste, pa 3.000 oziroma 3.500 goldinarjev. Celotna vsota je bila preračunana na 23.734 goldinarjev. Manjkalo je torej še 6.234 goldinarjev, to vsoto pa naj bi pokrili iz deželnega zaklada oziroma naj bi jo dežela dovolila kot podporo za gradnjo. Dela naj bi bila končana v dveh letih, razdeljena pa bi bila tako, da bi v letu 1888 uredili cesto od Šmartna do Bogenšperka, v letu 1889 pa od vrha hriba do Pustega Javorja.[72]

V letu 1888 so podrobno razpravljali o obeh smereh, o smeri čez Bogenšperk in o smeri čez Lupinsko Bukovje. Primerjali so tudi potrebna finančna sredstva, ki bi jih po predračunih zahtevala popravila ene ali druge smeri. Celotno popravilo ceste čez Bogenšperk bi stalo 61.000 goldinarjev, celotno popravilo ceste čez Lupinsko Bukovje pa 68.500 goldinarjev. Na tej cesti so bili dragi predvsem odseki v Kostrevniški in Sobraški dolini in večja zgradba čez Temenico. Razen tega naj bi cesto čez Lupinsko Bukovje podražili tudi slab, plazeč se teren in precej studencev. To bi povzročalo tudi večje vzdrževalne stroške. Nova cesta čez Bogenšperk bi se od stare odcepila pri mostu za Šmartnim in bila speljana tako, da bi čim bolj omilili vzpetine in spuste.[73]

Ker cesar ni potrdil sklepa deželnega zbora o gradnji ceste čez Bogenšperk, so se takoj obnovila nasprotja med vsemi tremi cestnimi odbori. Litijski je bil še vedno za gradnjo, trebanjski odbor se je spomnil, da ima dobre cestne povezave proti Sevnici in ceste proti Litiji skoraj ne potrebuje, stiški cestni odbor pa je dejal, da odklanja vsako soudeležbo pri cesti proti Litiji, saj drži skozi stiški cestni okraj državna cesta in je promet na vse strani dober, cesta čez Bogenšperk pa bi zanje pomenila le škodo, saj bi odtegnila promet z glavne ceste.

Peripetije okrog bogenšperške ceste so trajale že tako dolgo, da se je cesta v tem času po zakonu z dne 28. julija 1889 prekategorizirala v deželno cesto. Stroški popravil deželne ceste pa so šli v breme dežele in udeleženih cestnih okrajev, kot se je

65 *Obravnave*, 1876. Priloga 19, str. 166.
66 *Obravnave*, 1876. Priloga 19, str. 150.
67 *Obravnave*, 1883. Letno poročilo. Čl. 6, Občila, str. 70–72.
68 *Obravnave*, 1885/86. Letno poročilo. Čl. 6, Občila, str. 78–80.
69 *Obravnave*, 1886/87. str. 279.
70 *Obravnave*, 1887/88. str. 159–160, 326.
71 *Obravnave*, 1887/88. str. 14.
72 *Obravnave*, 1887/88. Priloga 27. Poročilo deželnega odbora o preložitvi ceste čez Bogenšperk, str. 577–579; 17. seja, 23. 1. 1888, str. 325–326.
73 *Obravnave*, 1888. Priloga 59. Poročilo deželnega odbora o preložitvi ceste čez Bogenšperk, str. 349–355.

določilo za vsak primer posebej, za kar pa je bil potreben sklep deželnega zbora. Ker sta se trebanjski in stiški cestni okraj branila prevzeti svoj del stroškov, bi jima te lahko dodelili. Stroški za popravilo ceste čez Bogenšperk so bili sedaj preračunani na 47.300 goldinarjev. Polovico stroškov 23.650 goldinarjev bi morala prevzeti dežela Kranjska, drugo polovico pa naj bi si razdelili litijski cestni okraj (14.856 goldinarjev 72 krajcarjev), trebanjski cestni okraj (6.081 goldinarjev 37 krajcarjev) in stiški cestni okraj (2.702 goldinarjev 91 krajcarjev). Cesto so nameravali graditi v dveh delih, tako kot je že bilo sklenjeno. V prvem delu do Bogenšperka in v drugem delu od tu do Pustega Javorja.[74] O tem poročilu so razpravljali v deželnem zboru. Deželnoodborski namestnik baron Wurzbach[75] je gradnji na lep način nasprotoval tako, da se je spet spomnil dolenjske železnice in predlagal, naj s cestnimi popravili počakajo do leta 1891. Ob omembi dolenjske železnice so bili nekateri poslanci mnenja, da bo med obema prometnicama, južno in bodočo dolenjsko železnico, potrebna tudi cestna povezava in bo tako bogenšperška cesta še kako potrebna.[76]

Leta 1890 so se razmere spet nekoliko spremenile. Govorice o gradnji dolenjske železnice so postajale bolj konkretne, to pa je potrdilo stiški cestni odbor v njegovem stališču, da ceste čez Bogenšperk ne potrebuje in zanjo tudi ne bo nič prispeval. Na drugi strani pa je bilo sklenjeno, da bodo cesto čez Bogenšperk popravljali po odsekih in najprej omilili najhujše strmine. Za popravilo bogenšperške ceste se je v letu 1890 zavzemalo tudi 11 občin: Litija, Šmartno, Vače, Šentvid, Bukovica, Češnjica, Veliki Gaber, Radohova vas, Hotič, Konj in Temenica. V svoji peticiji so navajale, da je ta cesta pomembna za lokalni promet, ki je precej živahen na obeh straneh Bogenšperka, na območju med osrednjo Dolenjsko in Savsko dolino. V tem prostoru je bilo nad 80 sejmov letno, nanje pa so prihajali prav po omenjeni cesti. Občine so bile mnenja, da bo cesta pomembna tudi po uvedbi dolenjske železnice, saj bo povezovala obe železnici. Hkrati pa so opozarjali na cestni odsek od Leskovice do Pustega Javorja, ki je bil zelo strm in bi po njihovem mnenju dela na cesti ob Bogenšperku ne imela velikega pomena, če ne bodo uredili tudi tega predela. Oglasila se je tudi Trgovsko-obrtna zbornica v Ljubljani in poudarila pomen bogenšperške ceste. Začudena je bila nad povsem odklonilnim stališčem stiškega cestnega odbora in bila mnenja, da je potrebno urediti celotno cesto in ne le enega dela. Spet je ugovarjal baron Wurzbach, ki je trdil, da bo cesta z gradnjo dolenjske železnice postala povsem nepotrebna. O cesti je razpravljalo še več poslancev in končno so sklenili, da jo bodo popravljali po delih.[77] Popravilo cestnih predelov je prevzel podjetnik Anton Koprivnikar, ki je najprej uredil predel od Kamna do Bogenšperka. Ta predel je bil končan in predan v rabo v oktobru 1891. Na predelu med Bogenšperkom in Pustim Javorjem so delali v letu 1892 in pričakovali, da bodo v poletju 1892 z deli končali.[78]

V letu 1892 je stiški cestni odbor kar naenkrat spremenil svoje mnenje o bogenšperški cesti in zahteval, da je treba popraviti cestni predel od Pustega Javorja do Pluske, ker je ta del ceste slab, bo pa postal pomemben, ko bo stekla dolenjska železnica. To zahtevo so obravnavali na 4. seji deželnega zbora 23. septembra 1892 in sprejeli stališče, da bo popravljen predel bogenšperške ceste od Kamna do Pustega Javorja, kot je bilo predvideno, da pa je bolj kot odsek od Pustega Javorja do Pluske potreben popravila odsek od Kamna do Šmartna, prav tako bi bila potrebna popravila tudi cesta od Šmartna do Litije.[79] Leta 1892 so se začeli oglašati kmetje, ki so imeli posest v bližini, kjer so popravljali cesto in prijavljali škodo, ki je ob popravilu ceste nastala na njihovi posesti.[80] Oglasil se je tudi podjetnik Anton Koprivnikar in prosil za doplačilo del pri gradnji drugega odseka ceste.[81] Po uspešni kolavdaciji ceste je Koprivnikar prejel dodatno plačilo 2798 goldinarjev 15 krajcarjev, drugi podjetnik Anton Lončarič pa 778 goldinarjev 64 krajcarjev.[82]

V letu 1895 je občina Temenica predložila prošnjo, da bi popravili cesto med Pustim Javorjem in Radohovo vasjo, ker se je promet med Litijo in Trebanjsko ter Temeniško dolino zelo povečal, odkar je popravljena cesta čez Bogenšperk. Ozko grlo je sedaj postal predel od Pustega Javorja do železniške postaje v Radohovi vasi. Cesta je bila ozka, razrita in polna klancev. Tej prošnji so ugodili takoj, ker so že bili pripravljeni načrti za popravilo in tudi denar za začetna dela.[83]

Leta 1897 se je spet udrl hrib pri Zagorju na desnem bregu potoka Medije in zasul strugo potoka v dolžini 100 m, narasla voda pa je poplavila tudi okrajno cesto. Dela za ureditev struge in popravilo ceste so bila težavna in draga.[84] V letu 1899 so se začeli pogovori o ureditvi cestnega odseka med Šmartnim in Litijo. Deželni odbor je pripravil po-

74 *Obravnave*, 1889. Priloga 71. Poročilo deželnega odbora o določitvi doneskov k stroškom za preložitev ceste čez Bogenšperk, str. 422–428.

75 Alfonz baron Wurzbach-Tannenberg (1852–1939), graščak v Črnem Potoku, v veleposestvo je bil izvoljen na splošnih volitvah 12. 8. 1889, 28. 11. 1895 in 24. 9. 1901 (Melik, *Volitve*, str. 340, 341).

76 *Obravnave*, 1889. 16. seja, 22. 11. 1889, str. 342–344.

77 *Obravnave*, 1890. Priloga 36. Poročilo deželnega odbora o preložitvi ceste čez Bogenšperk, str. 286–289; 11. seja, 18. 11. 1890, str. 224–230.

78 *Obravnave*, 1892. Letno poročilo. Čl. 6, Občila, str. 154.

79 *Obravnave*, 1892/93. 4. seja, 23. 9. 1892, str. 62–63.

80 *Obravnave*, 1892/93. 2. seja, 15. 9. 1892, str. 15.

81 *Obravnave*, 1892/93. 9. seja, 2. 5. 1893, str. 203–204.

82 *Obravnave*, 1894/95. Letno poročilo. Čl. 6, Občila, str. 192.

83 *Obravnave*, 1894/95. 6. seja, 22. 1. 1895, str. 123–124.

84 *Obravnave*, 1897/98. Letno poročilo. Čl. 6, Občila, str. 118.

ročilo, v katerem je poročal o tem, da se v Šmartnu, skozi katerega pelje deželna cesta Litija–Pluska, srečata še okrajni cesti Moravče–Litija in Ljubljana–Besnica. Promet iz vseh teh smeri se je osredotočil v Šmartnu na cesto Šmartno–železniška postaja v Litiji. Zaradi tega je v Šmartnu začela nastajati gneča, saj je bila cesta do Litije slaba, ozka, strma, torej zelo potrebna popravila. Predlagali so gradnjo nove, ki bi bila še enkrat daljša, za vse skupaj pa bi potrebovali 12.000 goldinarjev. Od tega bi moral polovico plačati deželni zaklad, drugo polovico pa litijski okrajni cestni zaklad. V deželnem zboru je to problematika predstavil govornik upravnega odseka baron Wurzbach, ki je najprej pohvalil načrt, nato pa dokazoval, da so tako obsežna dela povsem nepotrebna in predraga, ker ne dežela ne litijski okrajni cestni odbor nimata denarja za take posege. Predlagal je, da se omilijo strmine na že obstoječi cesti. O tem naj bi sklepali na naslednjem zasedanju deželnega zbora; to mnenje je bilo tudi sprejeto.[85] V omenjenem letu se je deloma podrl most na deželni cesti Litija–Pluska v Šmartnu. Promet pa se kljub temu ni ustavil, ker so začasno zgradili lesen most.[86]

Za zasedanje v letih 1899/1900 je deželni odbor pripravil podrobnejše poročilo o ureditvi cestnega odseka med Šmartnim in Litijo.[87] Na 14. seji 3. maja 1900 je o tem poročilu govoril poročevalec upravnega odseka Povše in predlagal sklep, naj naročijo deželnemu odboru, da o vsem zasliši okrajni cestni odbor in naj nato poroča deželnemu zboru. Nato se je oglasil poslanec baron Wurzbach in predlagal, naj deželni odbor predloži novo, jasnejše in točnejše poročilo o nameravanem popravilu. Temu je ugovarjal poslanec Žitnik, nato se je oglasil še poročevalec Povše in njegov prvotni sklep je bil nazadnje sprejet.[88]

Na zasedanju v letih 1900/1901 je bilo v letnem poročilu omenjeno, da so zadevo o popravilu ceste predali okrajnemu cestnemu odboru, ki naj bi o vsem poročal do 1. julija 1900, kar se pa ni zgodilo.[89] Zato sta v letu 1903 županstvi Litije in Šmartna znova prosili za popravilo ceste Šmartno–Litija.[90] V letu 1904 se je na novo zgrajenem predelu pri Bogenšperku udrlo nekaj podpornih zidov in kanal. Ko si je tehnik deželnega stavbnega urada ogledal škodo, je poročal, da je to posledica slabega materiala in površnega dela ter da je treba škodo takoj popraviti. Popravila je nadzoroval deželni inženir.[91]

V letih 1905 in 1906 so morali popraviti most v Temenici na deželni cesti Litija–Pluska.[92] Ob koncu leta 1905 je deželni zbor odobril načrt zakona o popravilu ceste Litija–Pluska na odseku med Šmartnim in Litijo. V avgustu 1906 je deželna vlada sporočila, da je cesar potrdil načrt zakona in deželni stavbni urad je tako lahko sprejel naročilo, da razpiše popravilo cest. Začel je tudi razpravo o odkupu potrebnih zemljišč. Tu pa so nastale težave, ker posestniki niso hoteli sprejeti predlogov odkupa. C. kr. vlada je zato na prošnjo okrajno cestnega odbora uvedla razlastitveno razpravo. Ko so 3. septembra 1907 obhodili predvideno traso, tega obhoda se je udeležil tudi deželni tehnik, so posestniki izjavili, da odstopijo zemljišča, ki so potrebna za popravilo ceste. Sprejeli in podpisali so zapisnik, po katerem je imel deželni odbor pravico, da sme pred izvršeno cenitvijo prevzeti zemljišča pod pogojem, da se bodo odškodnine obrestovale po 5% od dne, ko se bodo dela začela, pa do izplačila. Okrajno cestni odbor je bil nato obveščen, da se gradnja lahko začne.[93] Na tem zasedanju je bil končno sprejet tudi sklep, da se uredi težaven del ceste med Šmartnim in Litijo tako, da se v 894 m dolg del ceste vključi bivša okrajna cesta Litija–Jablanica–Moravče, ki se v Litiji odcepi od sedanje deželne ceste, in se zato ta predel izloči iz okrajnih cest. Stroški del v višini 24.000 kron naj se razdelijo na polovico, med deželni in litijski cestni zaklad.[94]

V letu 1910 je že postalo jasno, da je za dobro delovanje gospodarstva v bližini železnice potrebna tudi dobra cestna povezava do železnice. Tega leta so obravnavali predlog, ki je nastal leta 1906 o popravilu Markótovega klanca na deželni cesti Litija–Pluska. Ta klanec je imel naklon tudi 14,5% in je zelo oviral promet proti železniški postaji v Radohovi vas. Omilili bi ga tako, da bi premaknili deželno cesto v predelu pod klancem, da bi šla skozi vas Prapreče in se nato pri vasi Temenica spet vrnila na staro cesto. Nov cestni predel je bil dolg 1100 m, vsa potrebna dela pa bi stala 13.000 kron. Stroške bi si delila na polovico deželni zaklad in okrajno cestni

85 *Obravnave*, 1898/99. Priloga 66. Poročilo deželnega odbora s katerim se predloži project in pa dotični načrt o preložitvi deželne ceste Litija–Pluskava med Litijo in Šmartnim, str. 650–653; 19. seja, 12. 5. 1899, str. 479–481.

86 *Obravnave*, 1898/99. Letno poročilo. Čl. 6, Občila, str. 134.

87 *Obravnave*, 1899/1900. Poročilo deželnega odbora, s katerim se zopet predloži projekt in dotični načrt zakona o preložitvi deželne ceste Litija–Pluskava med Litijo in Šmartnim, str. 642–645.

88 *Obravnave*, 1899/1900. 14. seja, 3. 5. 1900, str. 337–340.

89 *Obravnave*, 1900/1901. Letno poročilo. Čl. 6, Občila, str. 154.

90 *Obravnave*, 1903. 2. seja, 2. 10. 1903, str. 28.

91 *Obravnave*, 1904. Letno poročilo. Čl. 6. Občila, str. 124.

92 *Obravnave*, 1905/07. Letno poročilo 1905. Čl. 6, Občila, str. 136. Letno poročilo 1906. Čl. 6, Občila, str. 144.

93 *Obravnave*, 1905/07. Letno poročilo 1906. Čl. 1. Rešitev v Najvišje potrjenje predloženih deželnozborskih sklepov in zakonskih načrtov, str. 2; Letno poročilo 1905. Čl. 6, Občila, str. 126; Letno poročilo 1906. Čl. 6, Občila, str. 138, Letno poročilo 1907. Čl. 6, Občila, str. 148.

94 *Obravnave*, 1905/07. Priloga 72. Poročilo deželnega odbora o preložitvi ceste Litija–Pluskava na progi med Litijo in Šmartnim z dotičnim načrtom zakona, str. 317–318. Priloga 89. Poročilo upravnega odseka o preložitvi deželne ceste Litija–Pluskava na progi med Litijo in Šmartnim, str. 340–341. 11. seja, 23. 11. 1905, str. 234–235.

odbor v Višnji Gori. Deželni odbor je sprejel nalogo, naj se ta predlog čim prej posreduje cesarju v potrditev, da bi se dela lahko takoj začela.[95] Načrt zakona o popravilu je bil potrjen 3. oktobra 1910.[96] Leta 1908 je bilo ugodno rešeno tudi vprašanje odkupa zemljišč na odseku Šmartno–Litija. Dela, ki so bila ocenjena na 20.700 kron, je prevzel podjetnik Josip Lončarič in zanje plačal kavcijo 2.700 kron. Popravila so bila narejena in promet je stekel že v letu 1908. Ko je potekla enoletna garancijska doba, so podjetniku vrnili kavcijo.[97]

Leta 1910 je poročevalec Povše opozoril deželni zbor, da prebivalci kumskega pogorja lahko pridejo do železniške postaje v Zagorju le s čolnom. Zato so Zagorjani ustanovili zadrugo za zgradbo mostu pri železniški postaji Zagorje. Most je stal 41.000 kron, dohodki od mostnine pa niso bili dovolj visoki, da bi obrestovali naloženi denar, zato so prosili za finančno pomoč. Deželni zbor je sklenil, da jim iz kredita za ceste in občila dovoli podporo v višini 2.000 kron.[98]

Deloma je bila z železniškim prometom povezana tudi prošnja občine Polšnik, da bi izboljšali okrajno cesto, ki je šla iz Litije proti Polšniku in nato naprej čez Brezovo proti Mirni na Dolenjskem. Cesta je bila priznano slaba in prebivalci so tarnali, da jih stane vožnja pridelkov in blaga do tri ure oddaljene železniške postaje v kraju Sava toliko, da jim od izkupička za blago ne ostane dovolj. Kumsko območje je bilo prometno v celoti zanemarjeno in bi bilo potrebno solidne preureditve, ki pa bi bila zelo draga. Upravni odsek je deželnemu odboru predlagal, naj pošlje deželnega tehnika na ogled ceste pa tudi razmer v celotni občini, da bi ugotovil, kaj bi se dalo urediti.[99]

Začetek prve svetovne vojne je prinesel omejitve na vseh področjih civilnega življenja, tako tudi v prometu. Ko se je vojna razraščala, je v septembru leta 1915 c. kr. deželni predsednik na Kranjskem izdal razglas »o potovalnem prometu in izkazu«. Poveljstvo jugozahodne fronte je izdalo razglas, po katerem je bila fronta razdeljena na ožje in širše območje. V ožje območje so šteli na Tirolskem območje od črte Nauders, greben Centralnih Alp čez Brenner do Großglocknerja, Koroško, Kranjsko, Primorsko in Reko z okolico. Za potovanja na to območje so veljala posebna določila. Na ožjem vojnem območju se je moral potujoči izkazati s potnim listom, ki ga je izdalo avstrijsko oziroma ogrsko skupno ministrstvo, in z dovoljenjem pristojnega poveljstva. Potujoči so se morali izkazati še z neke vrste osebno izkaznico, ki so jo smele izdajati državne in policijske oblasti bivališča, etapna stacijska poveljstva, poveljstva žandarmerijskih postaj in zaupniki, ki jih je politična oblast določila prav v ta namen.[100]

95 *Obravnave*, 1908/1910. 20. seja, 25. 1. 1910, str. 760; 24. seja, 31. 1. 1910, 991. Priloga 170. Poročilo deželnega odbora za preložitev Markótovega klanca na deželni cesti Litija–Pluskava, z dotičnim načrtom zakona, str. 471–473.

96 *Obravnave*, 1911/12. Letno poročilo. Čl. 1. Rešitev v Najvišje potrjenje predloženih deželnozborskih sklepov in zakonskih načrtov, str. 4.

97 *Obravnave*, 1908/1910. Letno poročilo 1908. Čl. 6, Občila, str. 144. Letno poročilo 1909. Čl. 6, Občila, str. 176.

98 *Obravnave*, 1908/1910. 32. seja, 28. 10. 1910, str. 1285.

99 *Obravnave*, 1911/12. 9. seja,14. 2. 1912, str. 335–336.

100 Holz, *Razvoj cestnega omrežja.*

VIRI IN LITERATURA

TISKANI VIRI

Bericht der Handels=und Gewerbekammer für das Kronland Krain zu Laibach an das hohe k.k. Ministerium für Handel und Volkswirtschaft über den landwirthschftlichen, industriellen und commerziellen Zustand ihres Kammerbwezirks, in den Jahren 1854, 1855, 1856. Laibach 1857.

Bericht der Handels=und Gewerbekammer für das Kronland Krain zu Laibach an das hohe k.k. Ministerium für Handel und Volkswirtschaft über den landeswirthschaftlichen, industriellen und commerziellen Zustand ihres Kammerbezirkes in den Jahren 1857 bis inclus. 1860. Laibach 1861.

Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani v letih od 1861 do 1912/13.

Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1783. 2. zvezek. Ljubljana, 1996; 5. zvezek, Ljubljana, 1999.

LITERATURA

Costa, Heinrich: *Reiseerinnerungen aus Krain.* Laibach, 1848.

Holz, Eva: *Razvoj cestnega omrežja na Slovenskem ob koncu 18. in v 19. stoletju.* Ljubljana : Založba ZRC, 1994.

Holz, Eva: Policijski predpisi o cestah, vozovih in potnikih od cesarice Marije Terezije do sredine 19. stoletja. *Acta Histriae* 18, 2010, str. 557–596.

Kronberg, Heinrich: Die Schiffbare Save in Krain. *Carniolia. Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater u. geselliges Leben.* Št. 88, 89, 91, 92, 1839.

Melik, Vasilij: *Volitve na Slovenskem.* Ljubljana : Slovenska matica, 1965.

Müllner, Alfons: Die Saveschifffahrt. *Argo. Zeitschrift für krainerische Landeskunde* VII. 1899, št. 8, stolpci 128, 129–131; št. 9, stolpci 144–147; št. 10, stolpci 158–162; št. 11, stolpci 174–179. VIII, 1900, št. 2, stolpci 21–26; št. 6, stolpci 104–109; št. 7, stolpci 128–132; št. 8, stolpci 144–146.

Rustja, Karel: *150 let proge Celje–Ljubljana.* Ljubljana : Slovenske železnice, 1999.

Umek, Ema: Trgovski promet po Savi v 18. stoletju. *Kronika* 12, 1964, str. 194–200.
Umek, Ema: Plovba po Savi v 18. stoletju. *Zgodovinski časopis* 40, 1986, str. 233–268.
Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre des Herzogthums Krain.* Laibach-Nürnberg, 2.te unveränderte Auflage. Rudolfswerth : J. Krajec Buchdruckerei, 1877.

SUMMARY

Interesting facts about traffic routes in the area of the former Litija district in the 18th and 19th century

The former district of Litija was encircled by two important traffic routes – the Sava River running from Videm to Zidani Most and later the Southern Railway in the north, and a section of the Zagreb state road in the south. There were unsuccessful plans to connect the two routes already in the 18th century, prior to the establishment of the district. Albeit challenging for the navigation, the Sava River had an important role in the 18th century, as large quantities of goods were transported both up and down its course. Adapting to the river conditions, boats used for the navigation in the upper course, between Zidani Most and the Zalog harbour, were relatively small, yet big enough to make goods transport a sensible enterprise. In the 18th century the Sava River was an important transit route for grain from the east destined for Italy. What is more, the authorities were well aware of its significance during every single conflict that shook Central Europe.

In the 18th century connections between the Sava River and the section of the Zagreb state road were very poor. Therefore, most merchants and drivers were either centred their enterprises on the Sava River or the state road. Nevertheless, with the exception of state roads, all major and minor routes in the 18th century Carniola were in a bad condition, steep, bumpy, narrow and also dangerous.

After the wars that marked the beginning of the 19th century, road and river traffic was gradually revived. In the mid-19th century the territory of the present-day Slovenia also witnessed the advent of the railway, with positive and negative consequences. The railway supplanted the troublesome navigation on the Sava from the Zalog harbour to Zidani Most and attempts were made to construct feeder roads. The advent of the railway also gave impetus to the efforts towards ensuring better connections between towns along the Zagreb state road (around Višnja Gora, Stična and Krka) and the railway station in Litija. Negotiations and disputes over where and how these connections were to be established dragged on for decades until they finally led to an agreement on connecting the north and south ends of the Litija district. At that time the Lower Carniola railway was also built in the southern part of the district, the use of which demonstrated that the link between the northern and southern parts of the district were indeed indispensable. The major spread and development of traffic routes in the area, as everywhere else, was stopped by World War I.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 35.07:33.012(497.4Litija)"18/19"

Prejeto: 10. 10. 2011

Miha Seručnik

dr. zgodovinskih znanosti, asistent, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: miha.serucnik@zrc-sazu.si

Prebivalstvo, kmetijstvo in vinogradništvo okrajnega glavarstva Litija na začetku 20. stoletja

IZVLEČEK

Pričujoči prispevek je poskus pregleda demografije in agrarnega gospodarstva okrajnega glavarstva Litija na podlagi objavljenih podatkov popisa prebivalstva iz leta 1900 in davčne revizije iz leta 1896. Uvodoma sta podana opis območja, ki ga je okrajno glavarstvo obsegalo na začetku 20. stoletja, in kratka predstavitev njegove takratne upravne strukture. V razpravi so predstavljeni podatki o gostoti poseljenosti ter primerjava intenzivnosti različnih katastrskih kultur in živinoreje. Dodatna pozornost je posvečena vinogradništvu.

KLJUČNE BESEDE

Gabrovka, kmetijstvo, Litija, okrajno glavarstvo, prebivalstvo, sodni okraji, vinogradništvo, Višnja Gora, živinoreja

ABSTRACT

THE POPULATION, AGRICULTURE AND VITICULTURE OF THE DISTRICT OF LITIJA AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The paper at hand attempts to provide an overview of the demography and agrarian economy of the district of Litija on the basis of the published data from the population census of 1900 and tax audit of 1896. In the introduction, the paper describes the area encompassed by the district of Litija in the beginning of the 20th century and briefly outlines its administrative structure at the time. The discussion presents the data regarding the density of population and draws a comparison between the intensity of various cadastral cultures and livestock production. Additional attention is also placed on viticulture.

KEY WORDS

Gabrovka, agriculture, Litija, district, population, judicial districts, viticulture, Višnja Gora, livestock production

Kratek opis geografskih značilnosti in upravne delitve

Litija je bila svojčas kraj, ki je bil sedež več upravnih organov. V avstrijski dobi so se tu poleg občine nahajali okrajni davčni urad, okrajno sodišče in okrajno glavarstvo. Slednje je nastalo sredi 19. stoletja, potem ko je po marčni revoluciji 1848 Avstrijsko cesarstvo zaradi ukinitve kresij in delegiranih okrajnih gospostev reorganiziralo deželno upravo.[1] V celoti je litijsko okrajno glavarstvo merilo 686,45 km².[2] Z geografskega vidika je združevalo zelo raznolika območja, katerih glavna skupna značilnost je bila razgibanost in hribovitost površja. Na severu je obsegalo Zahodno Posavsko hribovje, ki je predalpsko hribovje z zelo strmimi in precej visokimi hribi. Na skrajnem severnem delu je segalo do Trojan in Čemšeniške planine. Na delu med Zagorjem ob Savi in vasjo Znojile se je okrajno glavarstvo dotikalo deželne meje s Štajersko, ki je potekala po potokih Trboveljščica in Bevščica. Dolina reke Save, ki hribovje seka od zahoda proti vzhodu, je zelo ozka in vzhodno od Litije preide v svoj najožji del. Proti jugu se hribovje spusti v tipično dolenjsko gričevnato pokrajino. Skrajni južni del okrajnega glavarstva je segal južno od današnje trase dolenjske avtoceste, ki je speljana mimo Višnje Gore in Ivančne Gorice, kjer pokrajina dobi poteze dolenjskega krasa. Na tem predelu je okraj vključeval Muljavo, vas Krko blizu izvira istoimenske reke, najjužnejši kraj pa je bila vas Laze nad Krko.[3]

Od prometnih povezav je treba omeniti progo Južne železnice, ki je tekla vzdolž Save. Na območju litijskega okrajnega glavarstva je imela, tako kot še danes, štiri postaje, in sicer v Kresnicah, Litiji, Savi in Zagorju. Do izgradnje železnice, ki je bila tod speljana že pred iztekom prve polovice 19. stoletja, je vlogo glavne prometnice igrala reka Sava.

Toda obe, tako reka kot železnica, sta igrali pomembno vlogo bolj za Kranjsko in celotno monarhijo (povezava Dunaja s Trstom) kot pa za okrajno glavarstvo, saj so bili njegovi pretežni deli zaradi razgibanega površja bolj ali manj odrezani od obeh prometnic. Tako je bila na primer cestna povezava ob Savi med Litijo in Zagorjem zgrajena šele po koncu druge svetovne vojne.

Druga železniška povezava, ki je prečkala ozemlje litijskega okrajnega glavarstva, je bila dolenjska proga, ki je bila dograjena leta 1894 (Novo mesto) in je tekla bolj ali manj vzporedno z deželno cesto iz Ljubljane v Novo mesto. Obe progi sta se združili šele v Ljubljani. Sicer je preko okrajnega glavarstva teklo nekaj cestnih povezav, ki so se križale ravno v Litiji. Ena je vodila preko bližnjega Šmartna pri Litiji preko Bogenšperka in Sobrač do Radohove vasi, druga pa bolj vzhodno preko Gabrovke na Mirno. Na sever je vodila pot preko reke Save skozi Vače proti Moravčam. Na področju upravne delitve je geografskim značilnostim v grobem sledila ureditev sodnih in davčnih okrajev. Obe vrsti okrajev sta se ozemeljsko načeloma ujemali, čeprav so bila možna tudi določena odstopanja. Na ozemlju litijskega okrajnega glavarstva so se sedeži okrajnih sodišč in davčnih uradov nahajali v Litiji in Stični. Iz slednje se je po letu 1900 okrajno sodišče preselilo v Višnjo Goro.[4] Meja med obema okrajema je potekala približno po ločnici med višjim Posavskim hribovjem in nižjim dolenjskim svetom. Od opisane sheme sta odstopali katastrski občini Volavlje in Ilova Gora, ki sta bili upravno podrejeni okrajnemu glavarstvu v Litiji, v pravnih zadevah pa sodišču v Ljubljani. Leta 1903 se je katastrska občina Ilova Gora izločila iz občine Krka in se priključila k občini Račna. S tem je tudi na področju splošne uprave in samouprave prešla pod okrajno glavarstvo v Ljubljani.[5]

V ustavni dobi habsburške monarhije so na najnižji ravni njene upravne ureditve obstajale t. i. krajevne ali politične občine (*Ortsgemeinde* oziroma *politische Gemeinde*, v sočasnem slovenskem prevodu tudi selske občine), ki so jim načelovali župani. Ozemeljsko so pokrivale lahko eno, običajno pa več katastrskih občin. Občine so bile, podobno kot danes, enote lokalne samouprave, ki pa so prevzemale tudi nekatere upravne pristojnosti.

Na strukturo krajevnih občin so se oprli tudi popisi prebivalstva, saj so bile te prikladnejše od starejših katastrskih občin, na katerih je slonela statistika obdelovalne oziroma obdavčene zemlje. Pri katastrskih občinah se je namreč razmeroma pogosto dogajalo, da so njihove meje naselja delile na dva ali na tri dele. Krajevne občine so bile na drugi strani oblikovane tako, da se je delitev naselij zgodila le izjemoma.

1 Okrožja oziroma kresije je ukinil cesarski odlok z dne 26. junija 1849. Okrajna glavarstva so vpeljali že leta 1849, jih nato v dobi Bachovega absolutizma ukinili, v dokončni obliki pa so spet začela delovati po letu 1867. Za podrobnosti glej Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, str. 447–448.

2 *Gemeindelexikon von Krain*, str. 103.

3 V Kraljevini SHS je Litija postala sedež sreza (okraja), ki se je ozemeljsko glede na nekdanje okrajno glavarstvo razširil za nekaj kvadratnih kilometrov, sicer pa se ni bistveno spremenil. Zato lahko za nekoliko podrobnejši geografski opis z vključenimi geološkimi podatki in drugimi podrobnostmi preberemo v *Krajevnem leksikonu Dravske banovine*, str. 308–309.

4 Prenos sodišča se je zgodil po ukazu pravosodnega ministrstva (Justizministerium) z dne 5. 11. 1899. Odlok je začel veljati 1. 1. 1901. Glej *Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko*. Leto 1899, XXIII. kos, str. 68.

5 *Gemeindelexikon von Krain*, str. 237. Za potrebe pričujočega članka obravnavamo omenjeni katastrski občini kot del litijskega okrajnega glavarstva in okrajnih sodnih uradov v Litiji oziroma Višnji Gori.

Struktura poseljenosti litijskega okrajnega glavarstva

Hribovito območje litijskega okrajnega glavarstva je bilo brez večjih ravnin in večinoma redko poseljeno. Gostota prebivalstva v litijskem sodnem okraju je bila 50,7 prebivalcev na kvadratni kilometer, v sodnem okraju Višnja Gora pa je bila s 55,8 prebivalci na kvadratni kilometer le za spoznanje višja.

Večja raznolikost v gostoti poseljenosti se je kazala na ravni krajevnih občin. Poleg tega so bile slednje precej različne tudi po ozemeljskem obsegu. Sodni okraj Litija je po velikosti predstavljal dve tretjini celotnega okrajnega glavarstva, sestavljalo pa ga je 17 občin. V višnjegorskem sodnem okraju jih je bilo na drugi strani kar 24. Kljub temu da so se na območju severnejšega sodnega okraja nahajale velike in redko poseljene občine, pa je ozemlje občin Zagorje in Ržiše predstavljalo območje največje zgostitve prebivalstva v celotnem sodnem okraju. Takšna gostota prebivalstva je bila posledica zagorskega premogovnika.[6] Dejansko dobimo precej realnejšo sliko o gostoti prebivalstva v severnem delu okrajnega glavarstva Litija, če odštejemo podatke za občini Zagorje in Ržiše. V tem primeru gostota severnejšega sodnega okraja pade s 50,7 na 41,86 preb./km^2.

Še zanesljivejši od gostote prebivalstva je podatek o številu ljudi na hišo, ki odraža koncentracijo večstanovanjskih hiš. V obeh omenjenih občinah je ta podatek (Zagorje 11,37 preb./hišo, Ržiše 9,21 preb./hišo) bistveno odstopal od ostalih občin v okrajnem glavarstvu (povprečje 5,51 preb./hišo). Drugo skrajnost je predstavljala občina Gradišče s 3,62 prebivalci na hišo.[7] Tu so na statistični podatek najverjetneje vplivale zidanice oziroma hrami, ki niso bili stalno naseljeni.

Posebno pozornost velja nameniti še Višnji Gori, ki je po podatkih popisa iz leta 1900 (1569,57 preb./km^2) za približno tridesetkrat prekašala povprečje gostote prebivalstva v okrajnem glavarstvu in za več kot petkrat sicer najgosteje poseljeno občino Zagorje. Nenavadna statistična vrednost je posledica izredno majhnega ozemlja občine. Pri oblikovanju mestne občine, ki je obsegala manj kot četrt kvadratnega kilometra, je najverjetneje šlo za preživetek njenega mestnega statusa iz preteklosti.[8] Če podatke o njeni površini, prebivalcih in številu hiš prištejemo k sosednji občini Dedni Dol, dobimo precej realnejšo sliko.[9] Gostota prebivalstva je resda z 91,1 preb./km^2 višja kot v večini okoliških občin, vendar daleč od vrednosti, izračunane za samo Višnjo Goro. Še nekoliko večja gostota prebivalstva je izpričana v bližnji občini Hudo.

Ostale občine so bile z manj kot 80 prebivalci na kvadratni kilometer redkeje naseljene. Najredkejša gostota prebivalstva je bilo v občinah Velike Pece, Leskovec in Polica. Južni del okrajnega glavarstva je tako bil sestavljen iz med seboj pomešanih gosteje in redkeje poseljenih občin. Gosteje naseljeni so bili ravninski predeli (dolina reke Krke, dolina Višnjice in Temenice) z več obdelovalnimi površinami, med njimi pa so se nahajali hribi s prevladujočim gozdom.

Raba tal

Na prevladujoče agrarnih območjih so demografski kazalci v tesni povezavi s kmetijskimi gospodarskimi dejavnostmi, slednje pa poleg podnebja pogojujejo predvsem geografske značilnosti regije. Razlike v razgibanosti površja med obema sodnima okrajema okrajnega glavarstva Litija so se zato kazale tudi v rabi tal oziroma razdelitvi katastrskih kultur.

V redkeje poseljenem litijskem sodnem okraju so večji delež zastopale ekstenzivne katastrske kulture. Največ je bilo gozda, ki ga je bilo v primerjavi z višnjegorskim sodnim okrajem za 9% več. Višja sta bila tudi deleža pašnikov in neobdavčenih površin. Pri tem je treba upoštevati, da so bile zaradi različno velikih občin razlike absolutnih površin katastrskih kultur še nekoliko večje od njihovih relativnih deležev.

Težavnejši relief litijskega sodnega okraja se je kazal v višjem odstotku katastrsko neobdavčenih zemljišč. Mednje so sodile vodne površine, ceste in vse površine, ki niso bile primerne za kmetijsko pridelavo.[10] Kar osem od sedemnajstih občin litijskega sodnega okraja je imelo več kot 100 hektarov neobdavčenih površin. Vse razen Šmartna pri Litiji so se nahajale neposredno ob reki Savi, torej na območju z največjimi višinskimi razlikami in najostrejšimi nakloni terena.

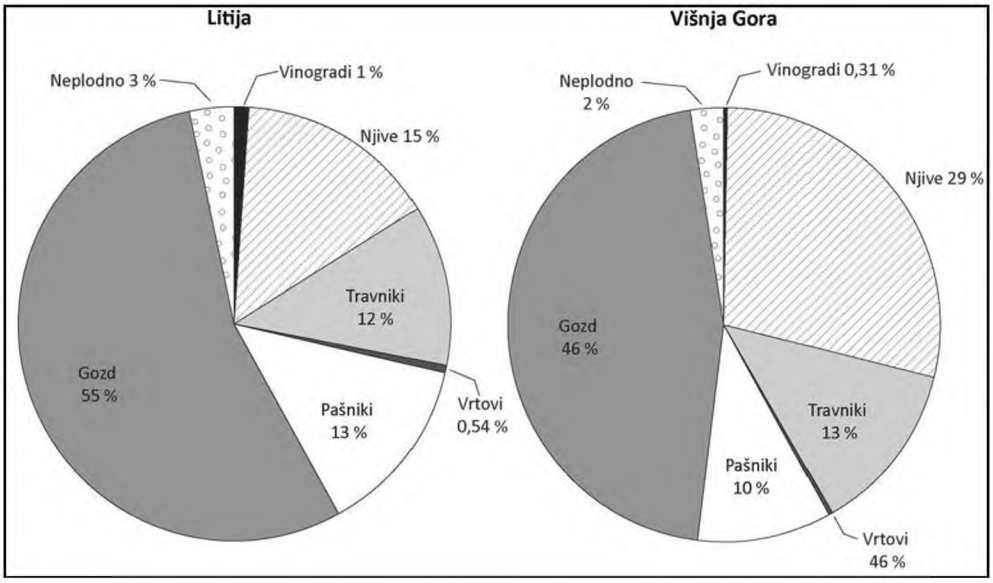
6 Najštevilčnejše naselje sicer ni bilo Zagorje, ki je po popisu leta 1900 štelo 805 prebivalcev, ampak Toplice – današnje Podvine (del Zagorja), ki so imele kar 1540 prebivalcev. Ržiše so bile, tako kot danes, majhna vas. Kljub temu so bile sedež občine, ki je vključevala naselji Podkraj pri Zagorju s 732 prebivalci in Loke pri Zagorju z 807 prebivalci.

7 Gostota prebivalcev na kvadratni kilometer v Gradišču je bila s 50,53 v mejah povprečja okrajnega glavarstva.

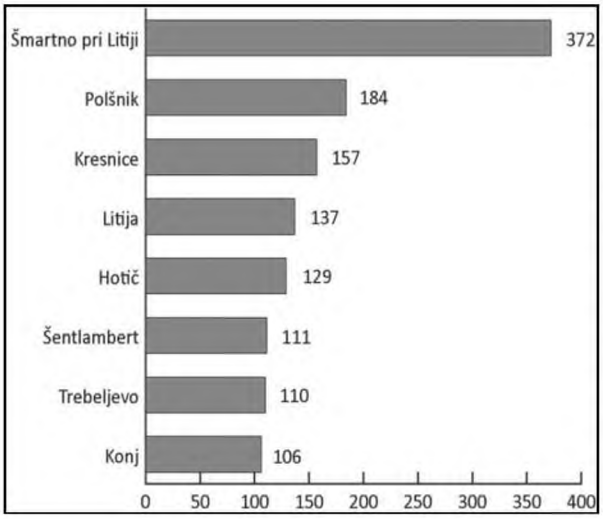
8 Za več podatkov o Višnji Gori v predmoderni dobi glej Golec, Elite.

9 Katastrski občini Dedni Dol in Višnja Gora so združili že geometri, ki so risali karte franciscejskega katastra. Primerjaj ARS, AS 176, N346, katastrska občina Višnja Gora, grafični del.

10 Poleg njih pa še stavbna zemljišča, ki so bila podvržena posebnemu hišnemu davku, in zemljišča, ki so bila odtegnjena kmetijskemu namenu zaradi kake druge rabe, na primer kamnolomi, peskokopi itd. Primerjaj Državni zakonik RGBl. 88/1869, § 6, str. 349.

Grafikon 1. Deleži katastrskih kultur v sodnih okrajih Litija in Višnja Gora.[11]

Grafikon 2. Občine z več kot 100 ha neobdavčenih zemljišč.[12]

Njive kot primer intenzivnejše katastrske kulture so bile močneje zastopane v sodnem okraju Višnja Gora. Njihov delež je bil dvakrat večji kot v litijskem okraju. Za odstotek več je bilo tudi travnikov. Na drugi strani so se skoraj vsi vinogradi nahajali v sodnem okraju Litija. Okrajno glavarstvo Litija je premoglo 687 hektarov vinogradov, od tega jih je višnjegorski sodni okraj premogel le slabih 71 hektarov.

Med katastrskimi kulturami, ki jih navaja *Leksikon občin*, manjkajo sadovnjaki. Podatki o njih so skriti v rubriki vrtovi.[13] V drugi polovici 20. stoletja je bilo s sadjarstvom obravnavanega območja tesno povezano podjetje Presad iz Gabrovke, ustanovljeno leta 1957. Sadje za svoje pijače so sprva odkupovali od okoliških kmetov, pozneje pa so imeli precejšnje lastne nasade.[14] Videti je, da je pomen sadjarstva v okolici Gabrovke zrasel šele v 20. stoletju. Sadjarsko dejavnost sicer omenja že pismo Podružnice Kranjske kmetijske družbe Sveti Križ (Gabrovka) iz leta 1893,[15] vendar uradni podatki o razdelitvi katastrskih kultur v *Leksikonu občin za Kranjsko* tega ne potrjujejo. V takratni občini Moravče (pri Gabrovki, op. p.) je bilo »vrtov« manj kot hektar in pol. Občina Dole pri Litiji, s katero so gabrovški kmetje soustanavljali svojo podružnico Kmetijske družbe, je premogla skoraj natanko enako površino »vrtov«. Vse občine, kjer je delež »vrtov« presegal 1% skupne površine, so ležale ob Savski dolini oziroma na skrajnem severu okrajnega glavarstva.[16] Najvišji delež so »vrtovi« s 3% dosegali v občini Zagorje. Del teh površin je pripadal tudi zelenjavnim vrtovom, vendar iz obravnavanih podatkov ni mogoče ugotoviti, kolikšen delež so slednji dejansko predstavljali.

11 Grafikon je izdelan na podlagi podatkov revizije zemljiškega katastra iz leta 1896. Numerične podlage so na voljo v tabelah 3 in 4. Avtor: Miha Seručnik. Vir: *Gemeindelexikon von Krain*, str. 88–103.

12 Grafikon je izdelan na podlagi podatkov revizije zemljiškega katastra iz leta 1896. Numerične podlage so na voljo v tabelah 3 in 4. Avtor: Miha Seručnik. Vir: *Gemeindelexikon von Krain*, str. 88–103.

13 V slovenščini takšno združevanje ni smiselno, postane pa razumljivo v nemškem jeziku, ki pozna »sadne« in »zelenjavne vrtove« (Obstgarten, Gemüsegarten).

14 Belec, *Stanje in perspektive*, str. 21–22.

15 ARS, AS 533, fasc. V1 Vinogradništvo, 935/1894.

16 En odstotek »vrtov« so imele občine Hotič, Kolovrat, Konj, Ržiše, Šentlambert in Vače. Dva odstotka »vrtov« je bilo mogoče najti v Kandršah in Kotredežu.

Nekaj desetletij mlajši *Leksikon Dravske banovine* je podatke o (zelenjavnih) vrtovih združeval z njivami, sadovnjake pa je navajal kot samostojno rubriko.[17] Iz tega je mogoče sklepati, da vrtovi niso igrali velike vloge, kar pa niti ne preseneča, saj okrajno glavarstvo ni imelo pravih mestnih naselij, ki bi zmogla ustvariti povpraševanje za pridelke tržnega vrtnarjenja.

Primerjava podatkov iz *Leksikona Dravske banovine* s statistiko, objavljeno v *Leksikonu občin za Kranjsko* presega obseg pričujočega prispevka tako glede zastavljenega časovnega okvira kot zaradi metodoloških težav. Zaradi spremembe občinskih meja in meja okraja (sreza) ter drugačnega navajanja katastrskih kultur bi takšna primerjava zahtevala obširnejšo študijo. Kljub temu lahko na podlagi navedb *Krajevnega leksikona Dravske banovine* sklepamo, da je v prvi polovici 20. stoletja prišlo do določenega razvoja sadjarstva na obravnavanem območju. Poleg grobe ocene, da so se površine sadovnjakov povečale, navedimo, da banovinski *Leksikon* izrecno navaja prodajo sadja iz občine Sv. Križ pri Litiji v Ljubljano.[18]

Toda vrnimo se nazaj v čas preloma 19. v 20. stoletje. Južneje od Gabrovke, na območju sodnega okraja Višnja Gora, je bil delež »vrtov« še za štiri odstotne točke manjši kot v sodnem okraju Litija. Če odmislimo občino Višnja Gora, kjer so »vrtovi« dosegali enak delež 3% kot v Zagorju, jih je bilo več kot odstotek v 5 od 23 občin.[19]

Živinoreja

Razlike med sodnima okrajema so bile opazne tudi pri statistiki živine. Občinski leksikon navaja štiri kategorije, in sicer konje, govedo, ovce in svinje. Večji litijski sodni okraj je premogel več glav živine pri vseh štirih skupinah, vendar so bile pri primerjavi njihovih deležev opazne podobne razlike kot pri katastrskih kulturah. Govedo je bilo povsod prevladujoča vrsta živine. V litijskem okraju je predstavljalo slabi dve tretjini, v višnjegorskem pa približno tri četrtine gojenih živali. Na ravni občin je na govedo odpadel največji delež v občini Draga, kjer je z 89% predstavljalo skoraj vso živino.

Skromnejši pogoji v litijskem okraju so botrovali opazno višjemu deležu ovac in svinj. Zanimivo je, da se prisotnost ovac v posamezni občini ni vedno ujemala s sorazmernim deležem pašnih površin. Pašniki so bili prisotni najmanj v 2% v vseh občinah, medtem ko ovac statistika ponekod sploh ni zabeležila. Takšne so bile občine Žalna (16% pašnikov), Gradišče (9% pašnikov), Temenica (8% pašnikov), Stehanja vas in Zagorica (7% pašnikov), Podboršt in Hudo (5% pašnikov), Muljava in Prapreče (4% pašnikov) ter Draga (2% pašnikov). Najvišji delež so ovce dosegale v občini Dole pri Litiji, kjer so predstavljale kar 30% vse živine. Dole so bile poseben primer, saj so premogle komaj dobrih tisoč glav živine (seštevek vseh treh kategorij), čeprav so bile po obsegu med večjimi občinami.

Najobsežnejši pašniki, vsaj po njihovem deležu, so se nahajali v občini Kresnice, kjer so obsegali 29% skupne površine. Velik delež so s 23% dosegali še v občini Trebeljevo. Drobnica je v teh krajih dosegala deleže 21% (Trebeljevo) in 12% (Kresnice).

Iz navedenega je mogoče povzeti, da so določen del tako govedi kot drobnice še vedno pasli, pri čemer je med posameznimi kraji prihajalo do znatnih odstopanj. Žal obravnavani podatki ne omogočajo bolj kakovostnih sklepov o deležih hlevske in pašniške živine.

Konji so litijskem okrajnem glavarstvu predstavljali najmanj številno vrsto gojenih živali. Njihov relativni delež je sicer bil najvišji v Višnji Gori (19%), ki pa je bila, kot že rečeno, s stališča statistike problematična zaradi svoje majhnosti. Največ konj je bilo v občinah Šentvid pri Stični in Krka, kjer pa so predstavljali razmeroma nizke deleže v primerjavi s svinjami in govedom.

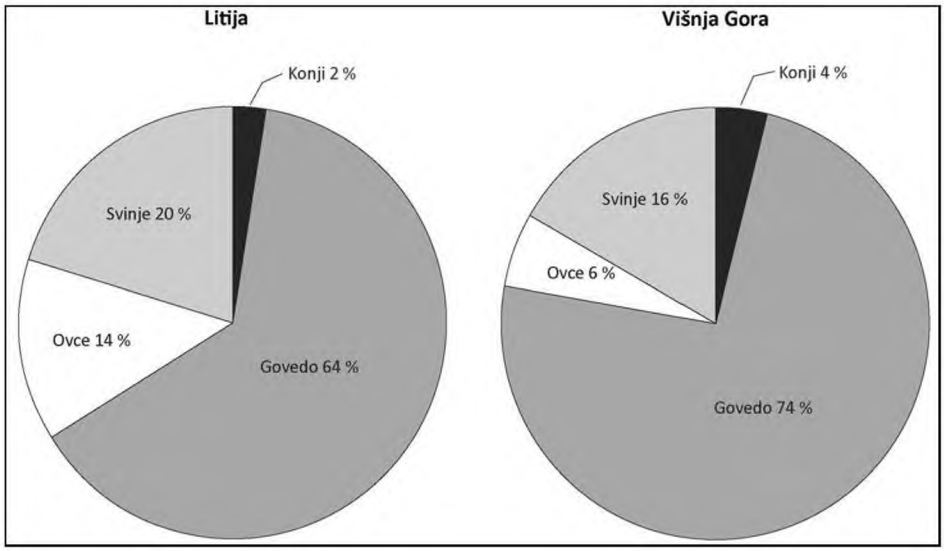
Delež svinj v litijskem sodnem okraju je bil ne le večji (dobra petina), ampak tudi nekoliko manj spremenljiv in se je gibal med 13% in 32%. V višnjegorskem sodnem okraju je bil najmanjši delež svinj 4%, najvišji 30%, na skupni ravni pa je dosegal približno eno šestino.

Najbolj intenzivno živinorejsko območje je bila občina Krka na najjužnejšem delu okrajnega glavarstva. Občina, ki je s 37 km^2 sodila med večje v okrajnem glavarstvu, je premogla ne le največje število živali, ampak tudi najvišje število glav na kvadratni kilometer. Na drugem mestu je bil Šentvid pri Stični, kjer je bil živinski stalež že 1,5-krat manjši. Na skoraj enaki ravni je bila živinoreja še v bližnji občini Veliki Gaber. V zasavskem delu okrajnega glavarstva je bila živina najbolj zgoščena v občini Ržiše, kjer je bil njen stalež enako visok kot v Velikem Gabru. Nekoliko nižje število glav živine na kvadratni kilometer sta imeli še občini Šmartno pri Litiji in Kandrše.

17 *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 308–333.

18 *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 318. Občina Sv. Križ je bila nekoliko povečana nekdanja občina Moravče, priključili so ji kraja Čeplje in Brezovo, ki sta pred prvo vojno sodila v občino Polšnik. Površina tukajšnjih sadovnjakov je v tridesetih letih 20. stoletja znašala 5 hektarov. Na tem območju je bilo tri desetletja prej po podatkih *Leksikona občin* manj kot 3 hektare »vrtov«.

19 En odstotek »vrtov« je bilo v Češnjicah, Stehanji vasi, Temenici in Velikem Gabru, dva odstotka pa v Šentvidu pri Stični.

Grafikon 3. Deleži posameznih vrst živine.[20]

Vinogradništvo

Najbolj strnjeni nasadi vinske trte na območju okrajnega glavarstva Litija so se nahajali v občinah Gradišče in Moravče pri Gabrovki in so predstavljali 8% oziroma 7% vseh zemljišč v občini. Gre za območje Moravške Gore, Gobnika in Kamnega Vrha, Sevna, Vinjega in Ježnega Vrha, kjer vinograde najdemo še danes, vendar v manjšem obsegu kot pred 111 leti. Razmeroma strnjene površine so se nadaljevale še dlje na sever v občino Šmartno pri Litiji, natančneje v katastrsko občino Liberga. Večje gorice so bile Preska nad Kostrevnico, Bič, Cerovica, Jagodnik ter zaselek Šentjanževec pri Bogenšperku. Po skupni površini vinogradov je bilo Šmartno pri Litiji s 110 hektari takoj za Moravčami (199 ha) in Gradiščem (123 ha), vendar je bil njihov relativni delež precej manjši in je obsegal le 2%.[21]

Proti zahodu, na območju katastrske občine Vintarjevec,[22] so strnjeni sklopi vinogradov izginili, pojavljale so se le še posamezne parcele. Enako je veljalo za hriboviti svet občine Trebeljevo. Ob skupni vinogradniški površini dobrih 30 hektarov, razpršeni na slabih 72 km^2 tu res ne moremo več govoriti o vinorodnem območju. Kljub temu jih velja omeniti kot zanimivost, saj bomo danes vinograde na tem območju le s težavo našli, ohranili so se le v okolici Vintarjevca.

Vinske gorice so se nahajale tudi na območju vasi Jablaniški Potok in Bukovice pri Litiji, ki je spadala pod takrat precej manjšo občino Litija. Nekoliko manjši sklopi vinogradov so se nadaljevali na desnem bregu Jablaniškega potoka pri Zelencu in severovzhodno nad Zgornjo Jablanico. Posamezne parcele so bile razsejane še po vsej okolici, povsem brez vinogradov je bila le okolica Brega pri Litiji in Tenetiš. Območje katastrske občine Litija, ki je obsegalo ravnino in hribe na levem savskem bregu, je premoglo komaj poldrugi hektar vinogradov.

Najbolj severni strnjeni vinogradi litijskega okraja so se nahajali v občini Polšnik, in sicer pri Mamolju ter na južnih pobočjih Kleviške špice in Ostreža med Zgornjimi Tepami in Prevegom. Manjša gruča vinogradov je ležala še desno ob cesti, ki vodi iz Tep v Polšnik.

V ostalih občinah ob Savi je bilo vinogradov bistveno manj, vendar pa so čisto brez njih bile le tri katastrske občine, in sicer Kandrše, Kolovrat in Vače. Najmanjša izpričana površina vinogradov je bila v katastrski občini Zabava, in sicer komaj 700 m^2.[23] Ostale občine so imele od nekaj deset arov do

20 Grafikon je izdelan na podlagi podatkov revizije zemljiškega katastra iz leta 1896. Numerične podlage so na voljo v tabelah 5 in 6. Avtor: Miha Seručnik. Vir: *Gemeindelexikon von Krain*, str. 88–103.

21 Za dobo okrog preloma stoletja nimamo na voljo katastrskih kart, vsaj v državnem arhivu ne, ki bi prikazovale takrat aktualno stanje. Zaradi tega smo se za natančnejšo določitev vinskih goric oprli na mape franciscejskega katastra. Na njihovi podlagi temelji tudi prikaz vinogradniških površin na priloženem zemljevidu. Ker se do prihoda trtne uši vinogradniške površine niso zmanjševale, jih je kljub precejšnjemu časovnem razkoraku mogoče uporabiti za ugotavljanje umestitve vinogradov v prostoru.

22 Na ravni katastrskih občin je bilo vinogradov v okolici Vintarjevca pravzaprav še vedno nadpovprečno veliko. Predstavljali so 2,8% vseh površin v katastrski občini, medtem ko je bila povprečna vrednost za okrajno glavarstvo Litija komaj 1,6%.

23 Najverjetneje je šlo za eno samo parcelo. Na grafičnih kartah franciscejskega katastra vinograda ni mogoče najti, torej je moral biti mlajši. ARS, AS 176, L232 Zabava, listi A01–03.

nekaj hektarov vinorodnih površin. Če se zdi danes okolica Polšnika nenavadna lokacija za vinograde, velja omeniti, da je svojih 8 hektarov vinske trte na območju Ravenske vasi premogla celo občina Zagorje.

V višnjegorskem sodnem okraju, ki je imel precej manj razgibano površje, je bilo vinogradništvo skoraj povsem obrobnega pomena. Največjo površino so zasedali v občini Temenica, kjer so s 40 hektari predstavljali 4% vsega ozemlja. Največji gorici sta bili Mihelca[24] in Čagošče. Nekaj vinogradov se je nahajalo še vzhodno do Vrha pri Sobračah in nad Pustim Javorjem.

Na drugo mesto po obsegu vinogradniških površin se je uvrstila občina Šentvid pri Stični, ki je imela manj kot 7,5 hektarov, njihov delež pa ni dosegal niti enega odstotka celotne občine. Pravzaprav je več kot odstotek vinogradov poleg Temenice premogla le mala občina Prapreče s slabih 6 hektarov veliko gorico Medvedjek. Od 24 občin, ki so tvorile sodni okraj Višnja Gora, jih kar polovica (vključno z Višnjo Goro) ni imela nobenih vinogradov.

Kot že rečeno, je središče vinogradništva v litijskem okrajnem glavarstvu predstavljalo območje okrog Moravč in Gradišča, intenzivnejše vinogradniške površine pa so se nadaljevale do Jablanice in Polšnika. Ko je v osemdesetih letih 19. stoletja po Dolenjskem pričela pustošiti trtna uš, jih je njihova odmaknjena in razmeroma izolirana lega za nekaj časa obvarovala pred uničenjem. Vinorodne gorice litijskega okrajnega glavarstva so bile leta 1906 med zadnjimi na Kranjskem, ki so klonile pred trtno ušjo. Ob odkritju je bila žuželka razširjena na celem območju od Temenice do Jablanice.[25]

Sicer se težave za vinogradnike niso začele šele s prihodom trtne uši, ampak že dobro desetletje prej. Najmanj od začetka devetdesetih let 19. stoletja se je v vinogradih okrog Gabrovke začela pojavljati peronospora. Pridelki so trpeli in leta 1893 so vinogradniki ocenjevali, da jim je »strupena rosa« uničevala več kot polovico letine.[26]

Po njihovih navedbah so peronosporo že takrat pričeli zatirati s škropljenjem, kar je vinogradnike litijskega okraja uvrščalo med bolj napredne na Kranjskem.[27] Na Vipavskem, kjer so se s to trtno boleznijo spopadali že od konca osemdesetih let, imamo uradna poročila o večji razširjenosti škropljenja z modro galico šele za leto 1891.[28]

Kljub temu se postavlja vprašanje učinkovitosti zatiranja peronospore, saj so več kot 50% izgube pridelka zelo visoke. Možnih razlogov za takšno stanje je lahko več: (a) škropljenja se niso lotili vsi, (b) pomanjkljivo znanje ali pomanjkanje modre galice je botrovalo slabi pripravi škropiva, (c) vinogradniki, ki so opisovali stanje v svojem okraju v prošnji za denarno podporo, so pretiravali pri navedbah o obsegu škode.

Leta 1893 so se gabrovški kmetje organizirali v podružnico Kranjske kmetijske družbe za župniji Sveti Križ (Gabrovka) in Dole pri Litiji ter začeli snovati lastno trsnico in drevesnico.[29] Za potrebe obeh nasadov so izbrali devet parcel na Gobniku, ki jih je prodajala Trboveljska premogokopna družba. Slednja je opuščeni sadovnjak in vinograd nameravala pogozditi, vendar se je izkazalo, da zemljišča za kaj takega niso primerna. Zato so sklop parcel v skupni izmeri slabe 3 orale (1,73 hektara) prodajali. Na zemljišču so stali lesena stanovanjska hiša in vinski hram, oba krita s slamo, ter hlev in lopa, na njegovi meji pa se je nahajal studenec. Cena 500 gld, ki je Premogokopna družba ni bila pripravljena spustiti, je bila za finančne zmogljivosti gabrovške podružnice previsoka. Zato so se vinogradniki obrnili na Kranjsko kmetijsko družbo v Ljubljani, da jim izposluje denarno podporo pri deželnih oblasteh.[30]

Deželni odbor je prošnjo obravnaval z naklonjenostjo, vendar je glede na količino denarja, ki ga je imel v svojem proračunu rezerviranega za dodeljevanje podpor, odobril le 200 gld, za preostanek pa prošnjo predal Deželni vladi v Ljubljani. Slednja je od Kmetijske družbe zahtevala dodatnih pojasnil. Odgovor in ponovna prošnja gabrovške podružnice za finančno podporo, ki sta sledila, sta žal zadnji spis na temo podružnične trsnice v gradivu Kranjske kmetijske družbe.[31] Zaradi tega ni mogoče zatrditi, da so Gabrovčani uspeli svoje načrte uresničiti. Se je pa zato obdržala gabrovška podružnica, ki je v nadaljnjih letih prejemala dopise in okrožnice Kmetijske družbe iz Ljubljane.

Sklep

Kot je bilo rečeno že v uvodnem delu, je okrajno glavarstvo Litija vključevalo geografsko dokaj različne predele. Nahajalo se je na prehodnem območju med Ljubljansko kotlino, in Dolenjsko, kot jo razumemo danes. Razgibano ozemlje severnega

24 Segala je tudi v sosednjo občino Gradišče in torej v sodni okraj Litija.

25 Razglas c. kr. deželne vlade za Kranjsko z dne 27. julija 1906, št. 15.602. *Deželni zakonik* 13/1906, str. 30; Razglas c. kr. deželne vlade za Kranjsko z dne 17. avgusta 1906, št. 16.439. *Deželni zakonik* 15/1906, str. 32; Razglas c. kr. deželne vlade za Kranjsko z dne 19. septembra 1906, št. 19.347. *Deželni zakonik* 20/1906, str. 46.

26 ARS, AS 533, fasc. V1 Vinogradništvo 1891–1901, 935/1894. Natančnega podatka o začetku pojavljanja peronospore spis ne da, navaja le, da so se škode pojavljale zadnjih nekaj let.

27 Prav tam.

28 ARS, AS 38, šk. 920, 810/1892.

29 ARS, AS 533, fasc. V1 Vinogradništvo, 935/1894.

30 Prav tam.

31 Prav tam.

dela okrajnega glavarstva je botrovalo precej redki poselitvi in razmeroma slabi prometni povezanosti. Po drugi strani je središče okrajnega glavarstva ležalo ob eni prvih in najpomembnejših prometnic habsburške monarhije – Južni železnici. Manj razgiban svet v južnem delu okrajnega glavarstva, ki je spadal pod sodni okraj Višnja Gora, je ležal ob pomembni deželni cesti, ki je vodila proti Novemu mestu, tej pa se je pred iztekom 19. stoletja pridružila še dolenjska železnica.

Oba dela – severni in južni – sta bila precej redko poseljena in usmerjena predvsem v kmetijstvo. Razlike v geografskih in podnebnih pogojih so se odražale v strukturiranosti kmetijskih dejavnosti. V severnem litijskem sodnem okraju je bilo nekoliko manj poljedelstva, v krajih z ugodnimi pogoji pa je pomembno vlogo igralo vinogradništvo.

Zanimivo je, da obravnavani statistični podatki kažejo na razmeroma majhen pomen sadjarstva kljub dejstvu, da zanj obstajajo ugodne razmere. Poudariti velja, da v obravnavanem času, kljub znanemu izseljevanju v tujino, še ne moremo govoriti o depopulaciji in zaraščanju podeželja v današnjem smislu. Vsekakor je do porasta pomena sadjarstva prišlo šele v 20. stoletju.

Na področju živinoreje je v okrajnem glavarstvu prevladovala govedoreja, ki je bila bolj intenzivna v njegovem južnem delu. Ovčereja je bila bolj skromno zastopana, nekoliko večji delež ji je pripadel v bolj hribovitem severnem delu okrajnega glavarstva. Na drugi strani v posameznih delih višnjegorskega sodnega okraja drobnice sploh ni bilo.

Precej pomembnejše od drobnice je bilo gojenje svinj. Slednje je bilo bolj intenzivno v litijskem sodnem okraju, kjer je nanj odpadla petina vseh gojenih živali, medtem ko je v višnjegorskem dosegalo eno šestino.

Število konj je bilo nekoliko višje na jugu okrajnega glavarstva, vendar je bila to najmanj številna vrsta živine, ki ni presegala 4% vseh živali, medtem ko jih je bilo v litijskem sodnem okraju še za odstotek manj.

S področja zgodovine vinogradništva je zanimiva epizoda okrog ustanavljanja trsnice in drevesnice v Gabrovki, ki kaže na razmeroma visoko mero informiranosti tamkajšnjih vinogradnikov. Časovno sovpada z ustanavljanjem podobnih trsnic po Dolenjskem in v Beli krajini, torej na območjih, ki jih je trtna uš prizadela bistveno prej kot litijsko okrajno glavarstvo. Žal iz raziskanih virov ni mogoče zatrditi, ali je bilo pridobivanje denarnih sredstev za trsnico na koncu tudi dejansko uspešno. Sicer je vinogradništvo v krajih od Gabrovke do Jablanice na jugu in celo Polšnika na severu obsegalo znatno večje površine kot jih danes. Dosti vinskih goric obstaja še danes, kar nekaj pa jih je v 20. stoletju izginilo. Nadomestile so jih druge kulture – sadovnjaki, travniki in gozd. Danes se večji del sveta na tem območju zarašča z gozdom, med zidanicami pa je mogoče najti številne vikende.

Numerične priloge

Tabela 1. Podatki o prebivalstvu za sodni okraj Litija po rezultatih popisa prebivalstva 1900. Vir: Gemeindelexikon von Krain, str. 88–103.

Občina	Prebivalci	Hiše	Površina [km²]	Prebivalcev/km²	Prebivalcev/hišo
Dole pri Litiji	733	135	24,88	29,46	5,43
Gradišče	814	225	16,11	50,53	3,62
Hotič	1020	146	11,35	89,87	6,99
Kandrše	835	164	19,74	42,30	5,09
Kolovrat	435	78	12,61	34,50	5,58
Konj	532	90	18,66	28,51	5,91
Kotredež	1089	176	21,74	50,09	6,19
Kresnice	879	143	20,71	42,44	6,15
Litija	1615	258	22,87	70,62	6,26
Moravče pri Gabrovki	1692	424	29,47	57,41	3,99
Polšnik	1836	335	64,96	28,26	5,48
Ržiše	2284	248	18,77	121,68	9,21
Šentlambert	1238	226	33,27	37,21	5,48
Šmartno pri Litiji	2446	453	44,94	54,43	5,40
Trebeljevo	1937	338	71,81	26,97	5,73
Vače	792	138	14,28	55,46	5,74
Zagorje	2980	262	10,66	279,55	11,37

Tabela 2. Podatki o prebivalstvu za sodni okraj Višnja Gora po rezultatih popisa prebivalstva 1900. Vir: Gemeindelexikon von Krain, str. 88–103.

Občina	Prebivalci	Hiše	Površina [km²]	Prebivalcev/km²	Prebivalcev/hišo
Bukovica	478	110	10,53	45,39	4,35
Češnjice	332	88	7,40	44,86	3,77
Dedni Dol	335	65	7,41	45,21	5,15
Dob	509	118	11,60	43,88	4,31
Draga	364	69	6,02	60,47	5,28
Gorenja vas	370	75	5,71	64,80	4,93
Hudo	158	32	1,68	94,05	4,94
Križna vas (Kriška vas)	223	37	5,51	40,47	6,03
Krka	2100	424	37,08	56,63	4,95
Leskovec	513	89	13,40	38,28	5,76
Luče	222	44	5,06	43,87	5,05
Muljava	280	59	5,71	49,04	4,75
Podboršt	242	56	4,19	57,76	4,32
Polica	766	143	18,16	42,18	5,36
Prapreče	274	54	3,69	74,25	5,07
Radohova vas	341	77	4,36	78,21	4,43
Stehanja vas	286	60	6,72	42,56	4,77
Šentvid pri Stični	2016	437	28,32	71,19	4,61
Temenica	498	118	10,34	48,16	4,22
Velike Pece	253	59	7,41	34,14	4,29
Veliki Gaber	887	185	11,61	76,40	4,79
Višnja Gora	361	81	0,23	1569,57	4,46
Zagorica pri Velikem Gabru	341	77	5,68	60,04	4,43
Žalna	663	134	11,80	56,19	4,95
Višnja Gora + Dedni Dol*	696	146	7,64	91,10	4,77

* Dodan seštevek dveh političnih občin. Za podrobnosti glej besedilo v poglavju *Struktura poseljenosti litijskega okrajnega glavarstva.*

Tabela 3. Katastrski podatki za sodni okraj Litija po podatkih revizije zemljiškega davka 1896. Površine so navedene v hektarih. Vir: Gemeindelexikon von Krain, str. 88–103.

Občina	Vinogradi	Njive	Travniki	Vrtovi	Pašniki in planine	Gozd	Neobdavčeno
Dole pri Litiji	7,07	277	512	1,5	55	1600	36
Gradišče	123	267	180	0,58	141	865	35
Hotič	0,25	257	113	14	96	526	129
Kandrše	0,07	504	172	37	207	1014	40
Kolovrat	0	232	109	12	79	782	47
Konj	1,93	207	202	13	208	1128	106
Kotredež	11,33	381	255	33	259	1190	45
Kresnice	7,58	282	247	0,01	598	780	157
Litija	40,57	369	219	3,77	165	1352	137
Moravče pri Gabrovki	199	506	363	1,36	235	1567	75
Polšnik	63,5	706	832	9,47	777	3918	184
Ržiše	1,99	400	197	22,23	123	1081	53
Šentlambert	10,72	579	297	37,09	580	1712	111
Šmartno pri Litiji	110,37	607	543	4,98	244	2612	372
Trebeljevo	30,61	712	998	0,88	1742	3887	110
Vače	0	366	99	8,48	182	737	36
Zagorje	8,25	221	107	29	68	585	48
Skupaj	616,24	6873	5445	228,35	5759	25336	1721

Tabela 4. Katastrski podatki za sodni okraj Višnja Gora po podatkih revizije zemljiškega davka 1896. Površine so navedene v hektarih. Vir: Gemeindelexikon von Krain, str. 88–103.

Občina	Vinogradi	Njive	Travniki	Vrtovi	Pašniki in planine	Gozd	Neobdavčeno
Bukovica	5,07	354	116	4,4	90	464	20
Češnjice	0,61	203	47	11	49	414	15
Dedni Dol	0	110	133	1,1	45	438	14
Dob	3,29	398	44	0,66	94	595	25
Draga	0	135	110	0,25	13	330	14
Gorenja vas	0,51	209	51	0,35	14	280	16
Hudo	0	92	17	0,53	8,25	43	7
Križna vas (Kriška vas)	0	121	127	0	64	230	9
Krka	3,25	654	598	7,45	530	1831	85
Leskovec	0	246	332	0,04	188	549	25
Luče	0	72	78	0	53	294	9
Muljava	0,35	191	91	0,13	25	248	16
Podboršt	0	256	13	0,51	21	117	11
Polica	0,09	330	390	1,15	292	771	32
Prapreče	5,87	174	32	1,83	14	125	16
Radohova vas	0	232	52	0,88	6,8	128	16
Stehanja vas	0,91	348	13	5,66	48	242	14
Šentvid pri Stični	7,43	828	286	51,15	323	1263	74
Temenica	40,1	261	125	5,37	80	489	33
Velike Pece	0	234	13	0,27	26	452	16
Veliki Gaber	3,38	546	80	10,79	54	428	39
Višnja Gora	0	10	7,28	0,73	0,63	0	4
Zagorica pri Velikem Gabru	0	339	13	0,64	37	165	13
Zalna	0	246	145	0,38	185	570	34
Višnja Gora + Dedni Dol*	0	120	140,28	1,83	45,63	438	18
Skupaj	70,86	6589	2913,28	105,27	2260,68	10466	557

* Dodan seštevek dveh političnih občin. Za podrobnosti glej besedilo v poglavju *Struktura poseljenosti litijskega okrajnega glavarstva.*

Tabela 5. Statistika živine za sodni okraj Litija. Vir: Gemeindelexikon von Krain, str. 88–103.

Občina	Konji	Govedo	Ovce	Svinje	Glav živine/km²
Dole pri Litiji	27	545	298	134	40,3
Gradišče	42	1395	0	255	105,0
Hotič	16	466	24	178	60,3
Kandrše	70	1696	190	550	126,9
Kolovrat	29	351	40	141	44,5
Konj	12	392	53	149	32,5
Kotredež	36	1312	428	394	99,8
Kresnice	44	1074	202	408	83,4
Litija	78	1418	34	710	98,0
Moravče pri Gabrovki	168	948	6	516	55,6
Polšnik	117	4251	1206	1038	101,9
Rižiše	132	1968	255	639	159,4
Šentlambert	14	1984	548	652	96,1
Šmartno pri Litiji	219	3660	603	1497	133,1
Trebeljevo	90	4620	1581	1101	98,8
Vače	23	507	137	282	66,4
Zagorje	56	316	2	172	51,2

Tabela 6. Statistika živine za sodni okraj Višnja Gora. Vir: Gemeindelexikon von Krain, str. 88–103.

Občina	Konji	Govedo	Ovce	Svinje	Glav živine/km²
Bukovica	15	398	31	112	52,8
Češnjice	5	264	12	70	47,5
Dedni Dol	10	163	9	56	32,1
Dob	33	429	8	114	50,3
Draga	15	183	0	8	34,2
Gorenja vas	8	270	2	72	61,7
Hudo	6	114	0	19	82,8
Križna vas (Kriška vas)	3	213	20	54	52,6
Krka	200	7120	675	1200	247,9
Leskovec	6	972	168	106	93,4
Luče	9	179	5	27	43,5
Muljava	8	228	0	56	51,1
Podboršt	16	222	0	23	62,4
Polica	62	1358	224	164	99,5
Prapreče	21	161	0	86	72,7
Radohova vas	19	193	1	71	65,2
Stehanja vas	19	284	0	70	55,5
Šentvid pri Stični	324	3186	270	933	166,4
Temenica	34	742	0	160	90,6
Velike Pece	21	250	4	78	47,6
Veliki Gaber	176	1160	2	564	163,8
Višnja Gora	21	79	4	8	494,7
Zagorica pri Velikem Gabru	11	279	0	54	60,6
Žalna	19	526	0	143	58,3
Višnja Gora + Dedni Dol*	31	242	13	64	31

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 38, Deželni zbor in odbor za Kranjsko
AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko
AS 533, Kmetijska družba v Ljubljani, fasc. V1 Vinogradništvo 1891–1901

TISKANI VIRI

Deželni zakonik za vojvodstvo Kranjsko. = Landesgesetzblatt für das Herzogthum Krain. Ljubljana, Natisnila Klein in Kovač (Eger).

Gemeindelexikon von Krain. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900. Wien, K. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1905.

Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder [RGBl]. Wien, 1849–1918.

LITERATURA

Belec, Denis: *Stanje in perspektive sadjarstva v občini Litija.* Ljubljana : Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, Oddelek za agronomijo, 2007 (diplomsko delo).

Golec, Boris: Elite v majhnih mestih – Višnja Gora »ab urbe condita« (1478) do terezijanskih reform sredi 18. stoletja. *Mestne elite v srednjem in zgodnjem novem veku med Alpami, Jadranom in Panonsko nižino* (ur. Janez Mlinar in Bojan Balkovec). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2011, str. 208–249.

Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana : Zveza za tujski promet za Slovenijo v Ljubljani, 1937.

Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev: od naselitve do zloma stare Jugoslavije.* Ljubljana : Slovenska matica, 1961.

SUMMARY

The population, agriculture and viticulture of the district of Litija at the beginning of the 20th century

During the last fifty years of the Habsburg Monarchy Litija was the centre of the district administration divided into judicial districts of Litija and Stična (transferred to Višnja Gora in 1900). The paper at hand provides an overview of the demography and agrarian economy of the district of Litija on the basis of the published data from the population census of 1900 and tax audit of 1896.

The area under the jurisdiction of Litija encompassed the subalpine Zasavje mountains in the north and extended much further to the south to include Višnja Gora, Stična as well as the source and the upper part of the Krka River. Especially the northern half of the area covered a variegated and hardly passable terrain. The density of population was low, not exceeding fifty-three inhabitants per square kilometre. At the municipal level the density of population was somewhat more variable, with the highest deviation being documented in the municipalities of Zagorje and Ržiše as a consequence of the Zagorje coalmine.

The mountainous judicial district of Litija was composed of municipalities with more than one half of their surface covered with forest. The hilly judicial district of Višnja Gora, however, comprised smaller municipalities with more diverse ratios between cadastral cultures. In some municipalities forest cover was lower, taking up only slightly more than one third or one quarter of the entire surface. Lower share of forest areas was usually related to the significantly greater share of arable land.

Cattle-farming was the mainstay of livestock production, followed by pig production, which was on a significantly smaller scale. Sheep and goats abounded in mountainous municipalities such as Polšnik, Dole pri Litiji and Trebeljevo, and were less present in flat areas where they bred together with horses. Some municipalities in the judicial district of Višnja Gora did not engage in sheep and goat breeding at all.

The Litija district also included wine-growing areas. Most vineyards were located on the sunny slopes of the judicial district of Litija and a few could also be found in the environs of Zagorje. The largest concentration of vineyards was in the areas around Gabrovka and Moravče pri Gabrovki, and wine-growing plantations could also be found in the cadastral municipalities of Jablanica, Liberga and Polšnik. With regard to the judicial district of Višnja Gora, there were only a few vineyards in the municipality of Temenica, which was closely tied to vine-clad hillsides near Gabrovka. In the remaining municipalities there were either no vineyards or the areas under vineyards accounted for less than one percent of the entire surface.

At the end of the 19th century vineyards across Carniola were devastated by phylloxera. Having organised themselves under the Gabrovka-based branch office of the Carniolan Agricultural Society, winegrowers tried to found a grapevine nursery which would supply the surrounding areas with disease resistant vines. Unfortunately the studied documents are not conclusive whether their attempts to acquire a subvention for their project were successful. Nevertheless the time at which the branch office was founded (1893/94) suggests that local winegrowers were well-informed and determined, especially given the fact that in these parts phylloxera was officially confirmed no sooner than 1906, i.e. later than elsewhere in Carniola.

The district of Litija was a peculiar administrative area. At first glimpse a territorially cohesive and complete unit, it encompassed geographically very different landscapes, from subalpine mountains to Lower Carniolan karst. It was an explicitly agricultural area in which the scope of individual agricultural activities was strongly defined by geographical features.

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 316.347:316.443(497.4Litija)"1868/1881"

Prejeto: 30. 9. 2011

Igor Gardelin

podiplomski študent zgodovine na UP FHŠ Koper, Dolnja Bitnja 1, SI–6255 Prem
e-pošta: igor.gardelin@gmail.com

Okrajno glavarstvo Litija v obdobju ustavovernih glavarjev v luči časopisnih virov med letoma 1868 in 1881

IZVLEČEK

Po letu 1859, ko je v Habsburški monarhiji padla absolutistična državna ureditev in je nastopila ustavna doba, so bili v avstrijski polovici države po načelu delitve sodstva od uprave leta 1868 ustanovljeni okraji. V posameznih kronovinah so bili ustanovljeni okraji, ki jim je načeloval okrajni glavar. V litijskem okraju je bilo obdobje od ustanovitve do leta 1881 zaznamovano z nemškoliberalnimi okrajnimi glavarji, ki so pogostokrat prihajali v konflikt s tamkajšnjim slovenskim prebivalstvom. Boj med slovenskim in nemškim taborom se je odražal na politični, socialni, narodnostni in verski ravni, vse dokler niso nemški liberalci izgubili oblast na državni ter deželni ravni. Z imenovanjem Slovencev na čelo dežele Kranjske in litijskega okrajnega glavarstva v začetku osemdesetih let pa je zapihal nov veter, ki je iz okraja in dežele odpihnil nemško prevlado.

KLJUČNE BESEDE

Litija, okrajno glavarstvo, Julij Fränzl-Vesteneck, Luka Svetec, narodnostni boj, ustavoverci, nemški liberalci

ABSTRACT

THE DISTRICT ADMINISTRATION OF LITIJA IN THE PERIOD OF CONSTITUTIONALIST GOVERNORS ACCORDING TO NEWSPAPERS BETWEEN 1868 AND 1881

After 1859, when the absolutist regime in the Habsburg Monarchy fell and gave way to the age of constitution, the Austrian half of the state saw in 1868 the establishment of districts in compliance with the principle of separation of judiciary from the administration. Individual crown provinces established districts which were placed under the rule of district governors. In the district of Litija, the period from its establishment to 1881 was marked by German liberal district governors who would often come into conflict with the local Slovenian population. The struggle between the German and Slovenian side reflected on political, social, national and religious level, until the German liberals lost both state and provincial power. The placement of Slovenes at the helm of the province of Carniola and Litija's district administration in the early 1880s brought about a new wind of change which blew away German supremacy.

KEY WORDS

Litija, district administration, Julius Fränzl-Vesteneck, Luka Svetec, national struggle, constitutionalists, German liberals

Uvod

Habsburška monarhija je v drugi polovici 19. stoletja doživela številne spremembe na političnem, upravnem in narodnostnem področju. Na deželnem nivoju so bili v 60. letih ponovno ustanovljeni okraji z okrajnim glavarjem na čelu, med njimi je bil na novo ustanovljen tudi okraj s sedežem v Litiji. Slovenski in nemški politični tabor, ki sta se oblikovala v tistem času, sta delovala tudi na lokalnem področju, saj so bili poleg politično-upravnih okrajev vzpostavljeni tudi volilni okraji. V trinajstletnem obdobju od ustanovitve do leta 1881 so bili okrajni glavarji v Litiji iz nemškoliberalne oz. ustavoverne stranke. Zaradi svojih stališč, ki so bila nenaklonjena slovenskim narodnostnim zahtevam, so pogostokrat prihajali v spore s tamkajšnjim slovenskim prebivalstvom. Medtem ko so želeli Slovenci enakopravnost ter jezikovne pravice, je nemški tabor vztrajal pri ohranitvi obstoječega vodilnega položaja ter ohranitvi oz. utrditvi nemške kulture na Kranjskem. V litijskem okraju boj med obema taboroma ni potekal le na verbalni ravni, ampak je prišlo tudi do sporov, fizičnih spopadov, številnih afer, škandalov, incidentov in goljufij pri volitvah, kar je obremenjevalo odnose med slovensko in nemško stranjo, ki jo je v Litiji pooseblja okrajni glavar. Teža dogodkov iz litijskega okraja je bila takšna, da so o njih redno poročali takratni časopisi ter širili novice izven okraja.

Glavna vira takratnega dogajanja sta bila časopisa *Slovenski narod* in *Slovenec*. Prvi je bil mladoslovensko liberalno glasilo, ki je od leta 1868 najprej trikrat tedensko izhajal v Mariboru, od leta 1872 pa je izhajal v Ljubljani in je leta 1873 postal dnevnik.[1] Drugi, *Slovenec*, pa je bil časnik političnega katolicizma (staroslovencev), ki je izhajal od leta 1873 trikrat tedensko v Ljubljani in je bil protiutež liberalnemu *Slovenskemu narodu*.[2]

Litijski primer je zanimiv, ker pokaže, kako so se odvijala nasprotja med slovenskim in nemškim taborom v obdobju, ko so se »Kranjci« razdelili na Slovence, ki so bili v večini in so v glavnem živeli na podeželju, in Nemce, živeče večinoma v mestih, ki so predstavljali vodilni sloj v avstrijskem delu monarhije in v posameznih deželah. Tudi v okrajnem glavarstvu, kot je bilo litijsko, so bili v sedemdesetih letih 19. stoletja na čelu nemško-liberalni okrajni glavarji, ki so bili Slovencem zelo nenaklonjeni in so si v deželi, kjer so slednji predstavljali večino, prislužili njihov prezir, če ne celo sovraštvo. Primer na mikroravni namreč pokaže, da so se morali Slovenci tudi na lokalnem nivoju boriti proti nemškemu taboru, ki je bil v določenem smislu v prednosti, da so se lahko oblikovali kot narod. Najbrž je ta občutek ogroženosti povzročil pospešek slovenskega narodnega razvoja tudi na podeželju in v trgih, kjer se je bil boj med dvema narodnima idejama.

Ker so časniki že a priori in po sami naravi subjektivni in nagnjeni k poročanju v korist svoje strani, bo naloga predvsem prikazovala, kakšen odmev je imelo ravnanje nemško-liberalne strani v časnikih nasprotne, slovenske strani.

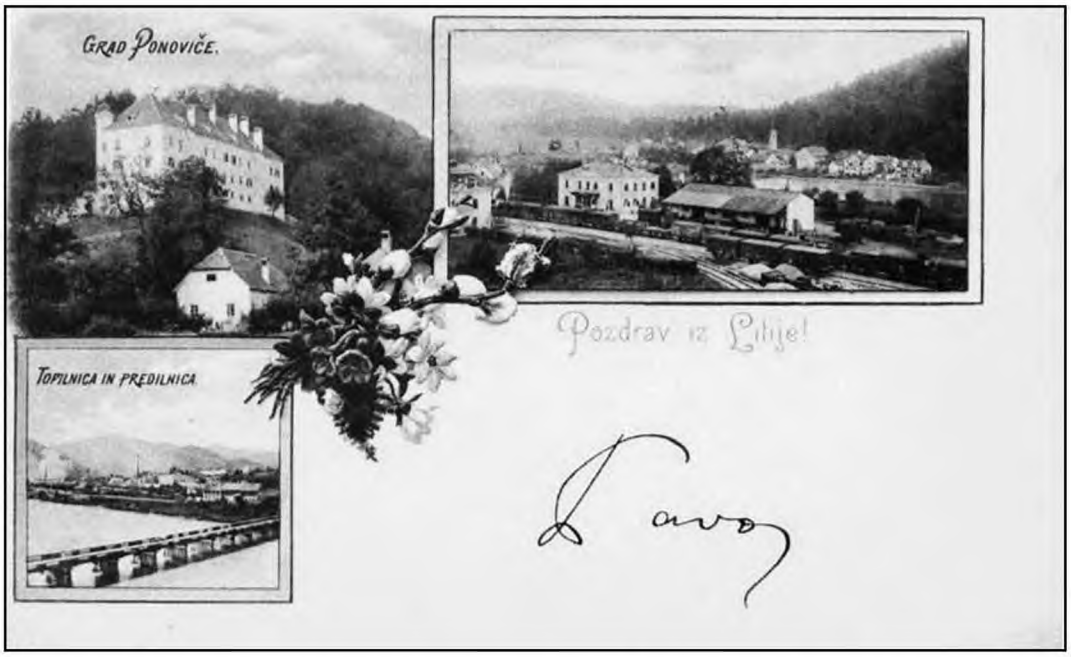
Nastanek okraja Litija

Okraj Litija je bil skupaj z ostalimi okraji na Kranjskem in v ostalih deželah v avstrijski polovici cesarstva ustanovljen leta 1868, potem ko se je po letu 1859, ki je bilo zaznamovano s porazom Avstrije proti Franciji in Sardiniji ter koncem absolutizma, začela nova ustavna ureditve države, ki je terjala preureditev celotnega sistema oblasti. Predlogi za reforme so se oblikovali od leta 1863, eno glavnih načel pri oblikovanju okrajnih glavarstev pa je bila ločitev sodne in upravne funkcije. Osnova je bila ideja, da bi z nekaterimi popravki ponovno vzpostavili okrajna glavarstva, ki so delovala že med letoma 1850 in 1854, vendar z nekaterimi popravki, saj so npr. želeli, da bi se sodni okraji (ki so bili sicer manjši) pokrivali z novimi upravnimi okraji. Tako je bila leta 1864 predlagana razdelitev Kranjske na 11 okrajev, torej enega več kot prej, pri čemer je bil ustanovljeno novo okrajno glavarstvo s sedežem v Litiji. Prej je bilo namreč v Trebnjem. Politične okrajne oblasti so bile preimenovane v okrajna glavarstva šele pozneje, pred tem so jih imenovali okrajni uradi. Do takrat v trgu Litija še ni bilo državnih uradov, zato je bilo treba prostore zanje dobiti na novo. Primeren prostor so našli nedaleč od litijske železniške postaje na posestvu gospostva Ponoviče, kjer je bil takrat mešani okrajni urad, zato je bil iz praktičnih razlogov prostor prikladen tudi za urade okrajnega sodišča in okrajnega glavarstva.[3]

Leta 1867 je bila na Kranjskem uvedena uredba o reformi politične uprave, ki jo je cesar Franc Jožef odobril 11. januarja 1867, po njej pa so 10. marca istega leta prenehali z delovanjem mešani okrajni uradi, z delom pa so pričele nove sodne in upravne administrativne oblasti. Okrajne predstojnike je imenoval državni minister; okrajne komisarje, okrajne sekretarje in uslužbence pa deželni predsednik. V Litijo je bil za okrajnega predstojnika imenovan grof Aleksander Auersperg, kasnejši litijski okrajni glavar Janez Pajk pa za okrajnega predstojnika v Ljubljani.[4]

Po sprejetju temeljnega zakona o sodni oblasti in ločitvi pravosodja od uprave, ki je bil sprejet na pobudo nemškoliberalnih poslancev v dunajskem državnem zboru konec leta 1867 in ga je cesar pod-

1 *Enciklopedija Slovenije* 12 (Slovenski narod), str. 48.
2 *Enciklopedija Slovenije* 11 (Slovenec), str. 295.
3 Žontar, Obnovitev okrajnih glavarstev, str. 437–445.
4 Prav tam, str. 450–452.

Grad Ponoviče na razglednici, odposlani leta 1899. V poslopju gospostva so bili prvi uradi litijskega okrajnega glavarstva (Brilej, Pozdrav iz Litije, str. 27).

pisal 19. maja 1868, je bila vpeljana reforma v vseh ostalih deželah monarhije, okrajne oblasti pa so bile 10. junija 1868 preimenovane v okrajna glavarstva. Z manjšimi popravki se je takšna upravna razdelitev dežele ohranila še po razpadu Avstro-Ogrske v novi, jugoslovanski monarhiji.[5]

Uradno osebje okrajnega glavarstva, kot so bili okrajni glavar, okrajni komisar, okrajni adjunkt, okrajni zdravnik, okrajni sekretar, kanclist, uradni sluga in služitelj, je bilo zadolženo za številne naloge. Najpomembnejše so bile pospeševanje osnovnega šolstva, upravljanje z javnimi cestami ter skrb za javno varnost z nadzorom nevarnih članov družbe, izvedbo nočne straže ter nadzorom nad točilnicami. Za zagotavljanje reda in miru pa je imel okrajni glavar na voljo tudi žandarmerijo.[6]

Eden od snovalcev reforme deželni predsednik baron Alexander Bach je ob ustanovitvi okrajev poudaril, da bodo morali biti uspehi delovanja okrajnega glavarstva vidni zlasti navzven, torej v neposrednih in živahnih stikih s prebivalstvom. Velik pomen je namreč pripisoval odnosu organov okrajnega glavarstva do prebivalstva, ki se mora kazati s samoumevno vljudnostjo in ustrežljivostjo. Še posebej naj bi ta načela prišla do izraza v uradnih zadevah s slovenskim prebivalstvom, do katerih naj bi bili uradniki pravični in bi z njimi poslovali v slovenščini – v slovenskem jeziku naj bi z njimi poslovali ustno, pisne vloge v slovenščini pa bi morale biti rešene v istem jeziku. Dolžnost uradnikov okrajnega glavarstva, katerih znanje slovenščine naj bi bilo samoumevno, naj bi bila ta, da bi si z vso resnostjo prizadevali za izpolnjevanje načel o rabi slovenskega jezika.[7]

Politično dogajanje v drugi polovici šestdesetih let 19. stoletja ter slovenski in nemški politični tabor

Z ustavno ureditvijo, kot jo je predvideval februarski patent leta 1861, je bil za volitve v deželne zbore vzpostavljen zapleten volilni sistem. Volivci so bili razdeljeni v štiri kurije oz. skupine: veleposestnike, trgovske zbornice v mestih, mestne volivce in podeželske volivce, za vse pa je veljal premoženjski cenzus. Vsaka kurija je nato pošiljala poslance v dunajski državni zbor, takšen sistem kurij pa je v deželnem zboru preferiral veleposestniški in meščanski sloj, ki so ga večinoma predstavljali Nemci. Po februarskem patentu je bil predstavnik državne uprave v deželi deželni predsednik, glavni organ deželne avtonomije pa deželni zbor.[8]

Slovenščina na Kranjskem je v tem času začela prodirati kot uradni jezik in začela počasi izpodrivati nemščino. Slovenski kandidati so namreč zmagali v večini mest in trgovinski zbornici ter prevladali v deželnem zboru. Na pobudo nemških liberalcev, ki so od pomladi 1867 prevladali v državnem zboru, je prišlo do preklica konkordata in ponovnega državnega nadzora nad cerkvijo in šolstvom. Sprejeti so bili številni zakoni npr. o ena-

5 Prav tam, str. 451–452.
6 Prav tam, str. 438, 452.
7 Prav tam, str. 452–453.
8 Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 72–73.

kosti pred zakonom, svobodi govora in združevanja in o kazenskem postopku, ki so omogočili bolj liberalen sistem v avstrijski polovici monarhije. Temeljni državni zakon o splošnih pravicah državljanov je v 19. členu določal narodno in jezikovno enakopravnost, vendar je zaradi njegove nejasnosti prišlo do številnih zapletov pri njegovem izvajanju. Leta 1869 je bil sprejet nov osnovnošolski zakon, ki je šolo odvzel nadzoru duhovščine, moderniziral šolstvo in uvedel šolsko obveznost. Po novem so šolski sveti v posvetovanju z občinami odločali o šolskem jeziku, kar je pomenilo, da je slovenščina postala učni jezik na Kranjskem. Preklicu konkordata ter novi liberalni zakonodaji, ki so ji rekli tudi »decembrska ustava«, je nasprotovala slovenska duhovščina. Na volitvah marca 1867 je nastopila z geslom *»vse za vero, cesarja in domovino«*. V slovenski narodni program je vključila še obrambo katoliških načel in se v državnem zboru proti nemškim liberalcem povezala s tirolskimi klerikalci. Kot posledica klerikalizacije narodne politike so svobodomiselni (liberalni) štajerski Slovenci leta 1869 v Mariboru ustanovili časopis *Slovenski narod*, ki je postal glasilo narodnjakov. Leta 1872 se je njegovo uredništvo preselilo v Ljubljano, istega leta pa je začel izhajati tudi katoliški časopis *Slovenec*. Slovenski liberalci so se zavzemali za *»močno in svobodno Avstrijo«*, saj so bili mnenja, da lahko le ta uspešno brani Slovence pred italijansko in nemško nevarnostjo. Nasprotovali so dualizmu, zagovarjali federalizem, podpirali sodelovanje z drugimi slovanskimi in posebej južnoslovanskimi narodi, oba slovenska tabora pa sta imela za glavni cilj Zedinjeno Slovenijo. Zanimivo je, da so priznavali povezanost katoliške cerkve s slovenskim narodom, kar je v nasprotju z liberalnimi načeli, saj so zagovarjali iskanje kompromisa tudi na račun načel, kar jim je kasneje škodilo pri verodostojnosti in političnem ugledu.[9]

Vse do prve polovice sedemdesetih let je slovenski tabor ne glede na notranje delitve nastopal enotno proti Nemcem in nemški politiki. Veljalo je, da na Slovenskem obstajata dva tabora oz. stranki – narodna oz. slovenska ter nemška. Nemški tabor je zavračal oznako »narodni« ter se razglasil za liberalnega, antiklerikalnega in zvestega ustavi. V tem duhu so Nemci v Ljubljani leta 1868 ustanovili Ustavoverno društvo (Verfassungsverein) ter začeli izdajati časopis *Laibacher Tagblatt*, ki je usahnil leta 1880. V njihovi stranki so bili uradniki, trgovci, obrtniki, na podeželju tudi gostilničarji in lokalni veljaki, imela pa je tudi precej Slovencev. Od začetka njihova stališča niso bila skrajna, s porastom slovenskega množičnega gibanja, ki se je manifestiralo na taborih, pa so naraščale napetosti, ki so pripeljale tudi do fizičnih spopadov.[10]

Med letoma 1868 in 1869 sta se na Kranjskem oblikovali dve poglavitni politični stranki. Ustavoverno društvo (Konstitutioneller Verein), ki je nastalo iz nemškega liberalnega tabora, in društvo Slovenija. Ustavoverno društvo je bilo ustanovljeno 7. julija 1868. Na ustanovnemu sestanku je bilo 138 ljudi, glavni člani pa so bili Josef Suppan (predsednik), Karl Deschmann (Dežman), Adolf Schaffer, Friederich Kaltenegger, Robert Schrey, Trpin, Franz Dimitz, Friederich Keesbacher in Raimund Pirker. Stranka ni imela podpore med večinoma slovenskim podeželskim prebivalstvom Kranjske, ampak le v mestih, kjer je bilo veliko nemškega prebivalstva.[11]

Ustavoverci so imeli med letoma 1869 in 1882 v rokah ljubljanski občinski svet, leta 1873 so dosegli prepričljivo zmago na prvih neposrednih volitvah v dunajski parlament, leta 1877 pa so zmagali na deželnozborskih volitvah ter imeli na Kranjskem absolutno nemškoliberalno prevlado do naslednjih parlamentarnih volitev leta 1879.[12] Po padcu nemškoliberalne vlade na Dunaju so Slovenci na državnozborskih volitvah osvojili večino v vseh volilnih okrajih na Kranjskem.[13] Kranjski deželni predsedniki Aleksander Auersperg, Sigmund Conrad pl. Eybesfeld, Karel Wurzbach, Bohuslav Widmann, Franc Kalina in drugi so bili vse do prihoda Andreja Winklerja leta 1880 Slovencem nenaklonjeni.[14]

V volilnem programu na kranjskih deželnozborskih volitvah so se ustavoverci zavzemali za dokaj široko zastavljen program: za utrditev svobode, nasprotovanje federalizaciji države in programu Zedinjene Slovenije, želeli so neposredne volitve v državni zbor, enakopravnost narodov in jezikov ter veroizpovedi, reformo gospodarstva in davkov ter zmanjšanje stroškov za vojsko in njeno reformo.[15]

Nacionalna podlaga ustavoverne stranke sprva ni bila nemška. Ker pa so njeni meščanski volivci prevzeli nemško nacionalno zavest, se je stranka preoblikovala v nemško. Nemci so glede narodne pripadnosti zagovarjali svobodno odločitev, Slovenci pa so narodno pripadnost utemeljevali na maternem jeziku. Primer »izbire narodne pripadnosti« je Karel Dežman, ki je bil sprva v slovenskem taboru, kasneje pa je prestopil v nemškega. Takšni ljudje so si s slovenske strani prislužili ime »nemškutarji« in »narodni izdajalci«, za Nemce pa so ti bili »do Nemcev prijazni Slovenci«.[16]

Ljudje, ki jim je slovenski tabor dal etiketo »nemškutar« oz. »nemčur«, pa so bili mnenja, da se nikakor niso odpovedali svojemu slovenskemu izvoru in jeziku. Še naprej naj bi skrbeli za svoje slo-

9 Prav tam, str. 80–84, 86, 88.
10 Prav tam, str. 85–86.
11 Matić, *Nemci v Ljubljani 1861–1918*, str. 75, 91.
12 Prav tam, str. 105.
13 Melik, *Volitve na Slovenskem 1861–1918*, str. 215.
14 Matić, *Nemci v Ljubljani 1861–1918*, str. 105.
15 Prav tam, str. 107.
16 Pančur, Začetek ustavne dobe, str. 27–28.

vensko poreklo, le da z naslonitvijo na nemško kulturo, ki lahko *»edina zagotovi slovensko kulturno napredovanje«*, in se še niso zavedali nevarnosti ponemčevanja.[17]

Ustavoverna stranka je bila sestavljena dokaj heterogeno. Združevala je vse od nemških nacionalistov, svobodomislecev pa do zmernih elementov ter nazorsko in socialno konservativnih ljudi.[18]

Med letoma 1868 in 1871 so Slovenci začeli z javnimi zbiranji na prostem, t. i. tabori, na katerih so zahtevali izpolnitev programa Zedinjene Slovenije. Največ ljudi, in sicer 30.000 se je zbralo na taboru 19. maja 1869 v Vižmarjih.[19]

Laibacher Tagblatt je tabore opisoval kot zborovanja zmanipuliranih neizobraženih in nerazgledani kmetov, ki gredo na tabor le zato, ker jim je tako ukazal župnik s prižnice.[20]

Obdobje okrajnega glavarja Auersperga in incident na Jančah in v Vevčah

Ob začetku množičnih zborovanj leta 1868 je prišlo do spremembe volilnega reda dežele Kranjske. Temeljil je na načelu koristi oz. interesov veleposestnikov, mest, obrtnikov in kmečkih občin. Čeprav je bilo stališče časopisa *Slovenski narod*, da bi bilo bolje, če bi se volilo po splošni in enaki volilni pravici, se to ni zgodilo. Tretji člen deželne ustave je bil spremenjen tako, da je bila Litija v skupini s trgi, kot so Mengeš, Vače, Bela Peč, Mokronog, Radeče in Turjak med tistimi, ki so izgubili volilno pravico z obrazložitvijo, da nimajo posebne *»obrtnije«* ter imajo majhno število prebivalcev.[21]

V tistem času je bil okrajni glavar v Litiji grof Aleksander Auersperg. V očeh Slovencev je bil *»hud fevdalec«*, aristokrat in birokrat, ki se je najbolj zameril zaradi dogodkov na Jančah in v Vevčah.[22] Kranjski veleposestniki so grofa Auersperga izvolili v deželni zbor namesto grofa Karla Coroninija, ki je odstopil.[23]

Javno izražanje narodnih zahtev je pripeljalo do enega večjih incidentov med slovenskim narodnim taborom – t. i. »narodnjaki« in nemškim taborom oz. »nemškutarji«. Zgodil se je 23. maja 1869 v krajih Vevče in Janče, ko je *Deutsche Turnverein* oz. t. i. turnerji organiziral shod na Jančah kljub vnaprejšnjim opozorilom s strani tamkajšnjih kmetov. Ti naj bi bili razburjeni, ker so na vižmarskem taboru slišali, da jih hočejo nemškutarji oropati vere in maternega jezika.[24]

Kmetje so turnerje vnaprej opozorili, da bodo nastopili proti njihovemu političnemu demonstriranju, bobnanju in razsajanju, ter predlagali, naj raje ostanejo doma. Celo župnik na Jančah Arko je pisal Dežmanu, naj turnerji raje ostanejo v Ljubljani, ker je na Jančah vse nastrojeno proti njim.[25]

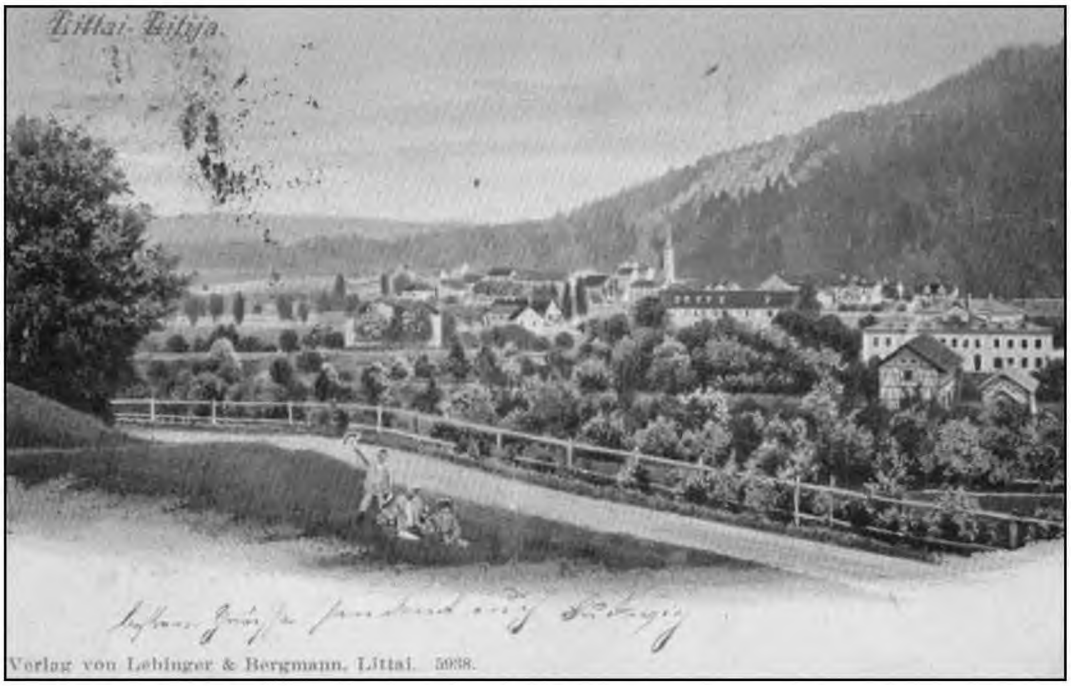
Kljub temu je skupina ljubljanskih turnerjev 23. maja odšla na Janče. Po poročanju *Slovenskega naroda* je 65 turnerjev (nekateri naj bi bili celo oboroženi), med katerimi je bil tudi Dežman, kljub opozorilom, naj ostanejo doma, odšlo na Jančjo goro, kjer so ob cerkvi zasadili v tla svojo zastavo.[26] Časopis *Laibacher Zeitung* je nasprotno poročal o mirnem izletu turnerjev, ki niso imeli nobenega namena provocirati in sploh niso pričakovali, da bodo naleteli na takšen »sprejem« s strani slovenskih kmetov. Zaradi lepega razgleda so namreč tudi v preteklih letih tja organizirali spomladanske izlete, pa takrat ni bilo nobenega izgreda.[27]

Okoli njih so se zbrali slovenski kmetje, ki so njihovo dejanje razumeli kot provokacijo, in zahtevali, da odstranijo zastavo. Kmetov naj bi bilo po oceni turnerjev okoli 60, *Laibacher Zeitung* pa navaja številko okoli 15 do 20.[28] Ker turnerji niso želeli odstraniti zastave, so jo kmetje sami odvzeli in ker so jo turnerji branili, se je med njimi vnel pretep, ki se je končal tako, da so turnerji zbežali brez svoje zastave.[29]

Kljub temu izgredu so turnerji telegrafirali v Ljubljano, da pridejo v Vevče, kamor so si naročili vojaško glasbo. Povabljene goste, med katerimi so bili tudi častniki pešpolka grofa Huyna, so zaprosili za vojaško pomoč. *Slovenski narod* je napisal: *»Vedli so se, kakor da bi naravnost delali na to, da bi prišlo do tepeža med ljudstvom in oboroženo silo in kakor da bi hoteli s pomočjo vojakov izbrisati svojo hibo na Jančji gori.«*[30]

Tudi v Vevčah je prišlo do novega incidenta, ko so tja prišli turnerji v spremstvu žandarjev in častnikov na konjih. Zaradi domnevnega ogrožanja turnerjev se je vnel spopad med častniki, žandarji in neoboroženimi kmeti. Kmete so preganjali po polju z žitom, mnogo je bilo ranjenih, mrtev pa je obležal odpuščeni desetnik Jakob Rode. Slednji, ki je žandarje in častnike opominjal, da je njihovo ravnanje protiustavno, je bil s sabljo ranjen po glavi ter prestreljen čez usta in večkrat zaboden. Da ni prišlo do večjega števila žrtev, so poskrbele tri kompanije Huynovih pešcev, ki so turnersko društvo pospremile v Ljubljano.[31]

17 Vodopivec, *O gospodarskih*, str. 173–176.
18 Melik, *Slovenci 1848–1918*, str. 241.
19 Pančur, Uveljavitev, str. 28.
20 Matić, *Nemci v Ljubljani 1861–1918*, str. 75, 91.
21 *Slovenski narod*, 3. 10. 1868.
22 *Slovenski narod*, 21. 10. 1869.
23 Melik, *Volitve na Slovenskem 1861–1918*, str. 339.
24 Matić, *Nemci v Ljubljani 1861–1918*, str. 98.
25 *Slovenski narod*, 3. 6. in 5. 6. 1869.
26 *Slovenski narod*, 3. 6. 1869.
27 *Laibacher Zeitung*, 1. 6. 1869.
28 *Laibacher Zeitung*, 1. 6. 1869.
29 *Slovenski narod*, 1. 6. 1869.
30 *Slovenski narod*, 1. 6. 1869.
31 *Slovenski narod*, 1. 6. 1869.

Razglednica Litije, odposlana leta 1903 (hrani Javni zavod za kulturo Litija).

Slovenski narod povzema, da neprijaznost proti t. i. nemškutarjem izvira iz dejstva, da se Slovenci že več kot 20 let bojujejo za narodni jezik in narodno enakopravnost, kar sta jim zagotavljala cesarski manifest in ustava, vendar vse ostaja bolj ali manj na papirju in ni nobene resne volje po uresničitvi. Prava ironija je, da se imajo »nemškutarji« za ustavoverneže, hkrati pa grobo kršijo ustavo. Izlet turnerjev na Jančjo goro in v Vevče časnik vidi kot izzivanje, saj je bila to skupaj že četrta »praska« med slovenskimi narodnjaki in turnerji po Svetem Vidu in Ježici.[32]

Deželni predsednik Kranjske Sigmund Conrad pl. Eybesfeld je 29. maja 1869 izdal razglas, naslovljen na deželane, v katerem je izrazil ogorčenje zaradi tragičnih dogodkov nad nič hudega hotečimi sodeželani in napovedal, da bodo krivci odgovarjali pred zakonom. Hkrati je ljudi pozival, naj imajo zaupanje v cesarsko-kraljevo oblast, saj sta tako vera in jezik zaščitena z zakonom in jima ga ne more nihče odtujiti. Eden od stavkov v razglasu se glasi: *»Država ščiti vašo vero z vso svojo močjo, vaš jezik pa je zakonsko vpeljan v urade in šole in bo tako tudi ostalo«*.[33]

Slovenski narod je na to odgovoril, da so za izredno stanje krivi nemškutarji, ki vedno vžgejo prepir in ko se ta vname, svoje nasprotnike vlačijo na zatožno klop, sami pa se v brezskrbnosti pred državnimi zakoni javno na shodih in v časopisih posmehujejo in napadajo svoje nasprotnike. Zato avtor v članku zahteva, naj se zakoni enako izvajajo tako za Slovence kot za nemškutarje. Navaja še, da naj bi turnerji imeli na Jančah in v Vevčah tudi orožje, na jermenih privezane debele svinčene krogle, zato bi morali njih *»dati v preiskavo«*. Opozarja tudi, da bi moral biti shod turnerjev zaradi vnaprejšnjih opozoril o verjetnosti incidenta prepovedan, vendar se to ni zgodilo. Teden pred dogodkom pa je bil s strani oblasti prepovedan shod Sokolov, katerim pa je bil napovedan slovesen sprejem.[34]

Po navedbah *Slovenskega naroda* je časopis *Laibacher Zeitung* 1. junija 1869 poročal o pisanju nekega dijaka 22. maja o tem, da pridejo naslednji dan turnerji *»v Janče na boj«*, a naj bi tega dijaka že zaprli. Nadalje je *Laibacher Zeitung* pisal, da je *»znani slovenski voditelj«* kmetom na Jančah obljubil 50 goldinarjev, če vzamejo turnerjem zastavo.[35]

Po incidentu so na Janče prišli huzarji oz. *»Arpadovi sinovi«*, kot so jim rekli Slovenci. O njih prebivalci niso imeli najboljšega mnenja, saj so imeli občutek, da sejejo strah in trepet. Ti so na ukaz okrajnega glavarja Auersperga in s pomočjo duhovnika Arka opravljali preiskavo, da bi našli pismo iz Ljubljane, ki naj bi za zastavo turnerjev obetalo 50 goldinarjev, čeprav *Slovenski narod* piše, da to sploh ni obstajalo. Turnersko zastavo so 26. maja po zaslugi nekega hlapca Zrimška našli v grmovju nad Volovjem. Ta je oblastem obljubljal tudi *»ruska pis-*

32 *Slovenski narod*, 1. 6. 1869.
33 *Laibacher Zeitung*, 31. 5. 1869.
34 *Slovenski narod*, 17. 6. 1869.
35 *Slovenski narod*, 3. 6. in 5. 6. 1869.

ma« ter *»sumljive dopise iz ljubljanske čitalnice«*, kar se je izkazalo za potegavščino. Nezaupanje in nestrpnost med stranema prikazuje dogodek, ki se je pripetil, ko se je grof Auersperg peljal čez Šmartno. Takrat je nekdo zaklical *»Naj žive Slovenci!«*, zato ga je ukazal grof Auersperg *»od vojakov obstopiti«*, da so ti zaznamovali njegovo ime.[36]

Ozračje je bilo napeto, pritožbe so letele na netaktno ravnanje čet v Vevčah ter na to, da so vojaki pod poveljstvom glavarja Auersperga v janški okolici postopali kot v poraženi deželi. In kot da to ne bi bilo dovolj, so morali Slovenci iz vojaških ust še slišati, da so *»Galgenvogel«*, saj se naj bi okoriščali z nesrečo drugih ljudi. Nazadnje je izredno stanje ponehalo, ko so bili konjeniki 5. junija umaknjeni iz ljubljanske okolice.[37]

Po poročanju *Laibacher Tagblatta* je ministrstvo na Dunaju pohvalilo litijskega okrajnega glavarja Auersperga zaradi zaslug pri dogodkih z Janč. Iz tega *Slovenski narod* sklepa, da je treba biti za napredovanje v službi ali pa za pohvalo sovražen do Slovencev.[38]

Da so imeli nemški nacionalni krogi zelo podcenjevalen odnos do Slovencev, bi lahko sklepali iz izjave nekega notarja iz Litije, ki je baje rekel, da: *»... mu med takimi prekleto neumnimi ljudmi in farškimi orodji ni več živeti; če bo še eno leto med tem neumnim slovenskim ljudstvom živel, ga smejo zvezati in v Savo vleči«*.[39]

Zaradi dogodkov na Jančah in v Vevčah so sodni epilog videli le slovenski kmetje, saj jih je bilo okoli 20 obsojenih na zaporne kazni od štirih mesecev do 3,5 let.[40]

Dva izmed teh kmetov, Janez Anžur, star 50 let ter oče osmih otrok, ter Andrej Anžur, star 40 let in oče treh otrok, ki sta bila obsojena na 2 leti in 6 mesecev oz. 10 mesecev zapora in denarno kazen, sta odšla na Dunaj prosit cesarja Franca Jožefa I. za pomilostitev. S pomočjo pisatelja Frana Levstika sta bila 8. avgusta 1870 na avdienci pri cesarju, kjer sta svojo prošnjo izrekla v slovenščini, ker nista znala nemško. Andrej je v imenu obeh izrekel: *»Svitli cesar, ponižno prosimo, da bi ta naša prošnja uslišana bila, usmilite se naših nedolžnih otrok in naših žen!«*, na kar naj bi cesar v slovenščini odgovoril: *»Je že dobro«*.[41]

Po besedah *Slovenskega naroda* se oba Anžurja nista mogla prečuditi, kako so cesar in vsi veliki gospodje pri njem *»pohlevni«* in prijazni ter si zaželeli, da bi bili takšni tudi v Litiji in Ljubljani.[42]

Spopad med nemškimi turnerji in slovenskimi kmeti je v deželi povzročil preplah. Kranjski deželni predsednik Conrad je v pismu, ki ga je poslal tržaškemu namestniku, napisal, da so tabori *»ustvarili od tabora do tabora vse bolj napet položaj med narodnostmi v deželi in povzročili pri podeželskem prebivalstvu izzivalno razburjenje v nacionalnem in cerkvenem pogledu. To dejstvo je posledica vsebine govorov strankinih voditeljev na tribuni o zedinjenju vseh Slovencev v eno upravno območje, o uvedbi jezika v šole in urade«*. V naslednjih letih je bilo kljub mnenju oblasti, da tabori ogrožajo javni red in mir, organiziranih še nekaj taborov, dokler zaradi prepovedi liberalne vlade in trenj med liberalnimi in klerikalnimi Slovenci niso dokončno zamrli.[43]

Da bi utrdili položaj slovenstva, je v Litiji po večletnem zatišju leta 1864 prišlo do nove pobude za ustanovitev čitalnice. Do ustanovitve je prišlo 3. februarja 1870, ko je 20 ljudi oz. mož izvolilo začasni odbor. Njen cilj pa bil, da bi ta bila *»osredina za naš okraj, ki bi ljudi zbujala za narodno reč«*.[44]

Slovenci glede na članek, objavljen v *Slovenskem narodu* 30. aprila 1870, ki je razpravljal o morebitnem razpustu kranjskega deželnega zbora in novih volitvah, niso bili zadovoljni niti s stanjem v deželi niti v litijskem okraju. V članku avtor ugotavlja, da se v primeru volitev ni bati nemškutarjev na podeželju, v kolikor se Slovenci politično aktivirajo. Hkrati pa vidi kot nalogo deželnega glavarja, ki bo nadomestil *»nemogočega«* Conrada, da iz Kranjske *»odpravi«* litijskega glavarja Auersperga. Temu so očitali aristokratizem in birokratizem ter sovraštvo do vsega, kar spominja na Slovence. Sprva je kazalo, da želi biti prijazen s kmeti in župani, vendar naj bi to storil, ker jih je želel *»dobiti v pest«*. Na zadnjih volitvah pa je pokazal svojo moč proti dr. Tomanu, katerega je želel zapreti.[45]

Slovenski narod je tudi poročal o znanju in uporabi slovenščine pri uradnikih v litijskem okraju. O uradnikih je poročal, da grof Auersperg *»govori in piše slovenski«*, za druge uradnike pa navaja različen nivo govorjenja in pisanja slovenščine. Med njimi so tudi taki, ki znajo *»kranjsko špraho«*, nekateri pa so zagrizeni nemčurji. Tako je Ravnikar, vodja zemljiške knjige npr. rekel, *»da še slovenskega kruha ne bi jedel«*.[46]

Prihod okrajnega glavarja Franza Schönwetterja in utrjevanje nemštva

Upi, da bi v Litiji dobili Slovencem bolj prijaznega glavarja po *»paši«* Aleksandru Auerspergu, ki je po pisanju *Slovenskega naroda »po milosti svojega*

36 *Slovenski narod*, 8. 6. in 24. 6. 1869.
37 *Slovenski narod*, 22. 6. in 13. 7. 1869.
38 *Slovenski narod*, 17. 7. 1869.
39 *Slovenski narod*, 9. 11. 1869.
40 *Slovenski narod*, 19. 3. 1870.
41 *Slovenski narod*, 11. 8. 1870.
42 *Slovenski narod*, 11. 8. 1870.
43 Melik, *Slovenci 1848–1918*, str. 370–371.
44 *Slovenski narod*, 8. 2. 1870.
45 *Slovenski narod*, 30. 4. 1870.
46 *Slovenski narod*, 20. 6. 1871.

soimenjaka ministra postal deželni glavar Kranjski«, se niso uresničili. Na njegovo mesto je v Litijo prišel celjski glavar Franz Schönwetter, ki je bil znan po tem, da se je po Savinjski dolini boril za nemškutarstvo, slovenskim narodnjakom metal polena pod noge in kršil ustavna načela glede narodnega jezika. Ker je v preteklosti aktivno podpiral nemškutarskega kandidata Vrečka, ki je imel slogan *»Nemštvo je v nevarnosti«* ter zaradi njegove premestitve v kraje, znane po dogodkih z Janč in iz Vevč, avtor sklepa, da je poslan z nalogo utrditi nemštvo ter posredno zagotoviti ustavoverno prevlado na Kranjskem. Zaradi tega je v članku pozival, naj bodo Slovenci v okraju branik narodne zavesti.[47]

Celjski Nemci so obžalovali premestitev Schönwetterja, saj so ga želeli izvoliti za častnega meščana v vseh krajih Savinjske doline, kar jim ni uspelo, v dunajskem *Figaroju* pa so objavili članek, v katerem so ga po biblijsko slavili kot mučenika. Ko je Schönwetter prišel v Litijo, je doživel čuden sprejem. Ko je prišel na železniško postajo v Litiji, ga ni tam sprejel nihče, zato je moral sam odkorakati čez savski most, kar ga je ujezilo. Šele kasneje so se mu šli predstavit le podrejeni c. kr. uradniki. Litijski župan Kobler, pohvaljen kot vrl narodnjak, pa sploh ni prišel na poklon.[48]

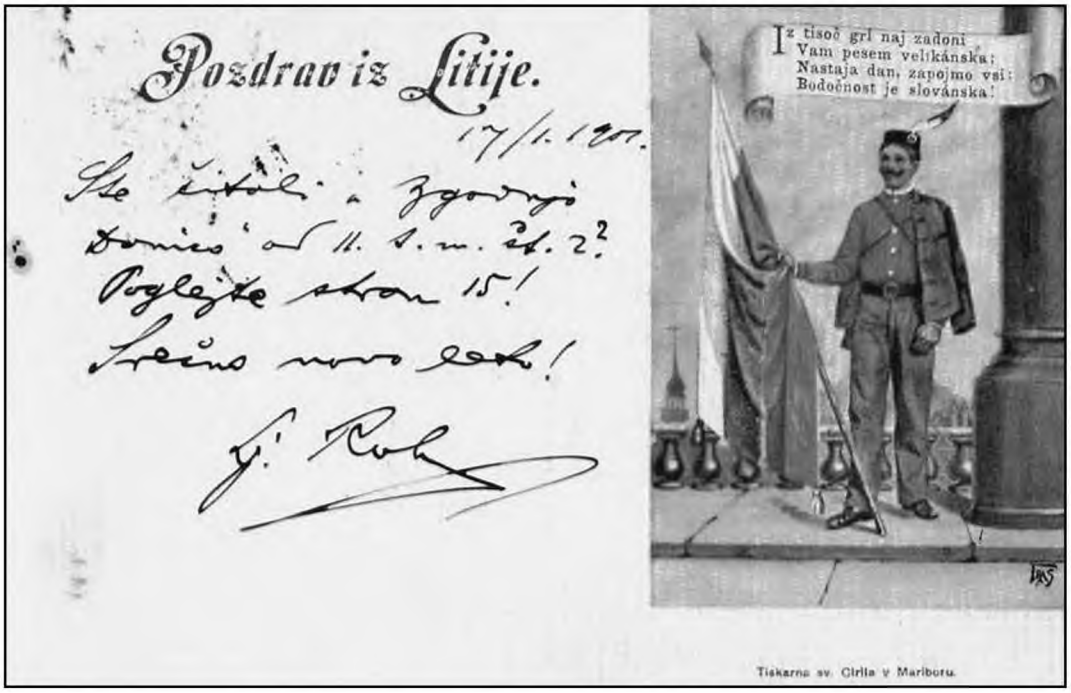
V *Slovenskem narodu* je bil 30. marca 1872 objavljen članek, ki opozarja na širitev nemškutarstva v mestih in trgih na Kranjskem, za kar vidi vzrok v malomarnosti in mlačnosti Slovencev. Omenja, da je v Litiji *»zasajenih precejšnje število nemškutarskih cvetov, kteri se na tej zemlji čedalje bolj domače čutijo ter svoje korenine in osatovo perje razpenjajo«*. Trdi, *»da je na Kranjskem naš kraj najbolje nemškutarski, vsaj najmanje se zaveda svoje narodnosti«*. Nemškutarji, ki so se v glavnem nahajali okoli okrajnega glavarstva in železnice, naj bi zaničevali vse, kar je narodno, in Slovencem pravijo *»Slawische Hunde«*. Avtor pravi, da na te ljudi, ki so *»brez zdrave pameti«*, ne smemo biti jezni in opozarja na nekega železniškega uradnika, ki je po rodu Čeh ter je največji zasmehovalec Slovencev in sploh ne protestira, če mu nekdo očita, da je *»renegad«*. Avtor si želi, da bi v Litijo prišla kakšna dva energična narodnjaka, ki bi poskrbela, da bi Litijani spoznali, da se psovke nanašajo na njih ter da bi nato nemški napuh izginil.[49]

Ko so 2. junija 1872 odprli novo čitalnico v Šmartnu pri Litiji, je ljubljanski Sokol organiziral tja in v Litijo svoj drugi izlet. Takrat pa Litijani niso »šparali« z narodnjaškimi gestami. Možnarji so pokali, množica je vzklikala *»živioklice, katerih ni bilo ne konca in kraja«*, Sokoli pa so bili presenečeni, ko so zagledali njim v čast pripravljen slavolok na savskem mostu blizu Koblarjeve hiše. Okoli dvajset parov v belo oblečenih deklic je pred njimi potresalo cvetje. Sokole je pogostil litijski župan Koblar, dr. Zarnik in Josip Nolli pa sta v govorih poudarjala edinost med Sokoli. Podoben sprejem je Sokole čakal tudi v Šmartnu. Odjeknile so častne salve, tudi tam jim je bil postavljen slavolok, sprejele pa so jih tamkajšnje gospodične. Ena od njih je sokolski zastavi darovala venec iz *»Slovanom drazega drevesa – lipe«*. Na vsaki hiši so vihrale tri do štiri slovenske zastave in povsod se je trlo ljudstva, ki jih je navdušeno pozdravljalo. Največja gneča pa je bila na prostoru pred cerkvijo, kjer sta bila postavljena dva mlaja.[50] Skratka slovenskim narodnjakom so v Litiji izkazali popolnoma drugačno dobrodošlico kot pa okrajnemu glavarju Schönwetterju.

Leta 1873 so potekale neposredne državnozborske volitve, kar je pomenilo, da poslancev niso volili več deželni zbori, ampak neposredno volivci. V začetku leta so zaradi volilne reforme in uvedbe direktnih volitev v dunajski državni zbor na Slovenskem zbirali podpise za protestno peticijo, ki so jo naslovili na cesarja. Ko je zvedel, da se zbirajo podpisi tudi v litijskem okraju, je Schönwetter nastopil proti tistim, ki so peticijo podpisali ali skrbeli za podpise. Njegova »nemškutarska« jeza je zadela občinskega tajnika Bevka, nekega uradnika, ki je bil narodnjak, najbolj pa g. Blaža, krčmarja in trgovskega agenta v Litiji. Najprej je 5. februarja pred njegovo krčmo poslal tri biriče, da stražijo in preprečijo podpisovanje peticije, nato pa ga je naslednji dan poklical k sebi in ga zasliševal *»kot kakega zločinca«*. Zanimalo ga je, kdo mu je poslal adreso in kdo jo je podpisal, hkrati pa je okrajni glavar Blaža prepričeval, kako so Nemci dobri in da dajejo denar za slovensko šolstvo. Na to mu je Blaž odgovoril s člankom v *Slovenskem narodu*, ki poroča, kako v časniku *Laibacher Tagblatt* psujejo Slovence. Ne glede na Schönwetterjev pritisk so peticijo podpisali vsi v Litiji in okolici.[51]

Maja 1873 je bil v *Slovenskem narodu* objavljen članek, ki je na eni strani hvalil delovanje in napredek šmartinsko-litijske čitalnice pod vodstvom g. Adamiča, po drugi pa opozarjal na hiranje čitalnice pod novim odborom. Izraža tudi začudenje nad krajani Šmartna, ki imajo nemčurskega župana. Njegovi birokrati, ki so znali le nemško, so razglas v slovenskem jeziku, ki je bil dan od c. kr. okrajnega glavarja v Litiji, *»da v celjskem, konjiškem in šmarskem okraji so somenji prepovedani«*, raztolmačil, da *»od cesarske komisije v Litiji je prepovedan konjski semenj v Litiji na Kranjskem in Šmartnem tudi«*. Pomešani so bili pojmi konj in Konjice, Šmarje in Šmartno in

47 *Slovenski narod*, 24. 2. 1872.
48 *Slovenski narod*, 23. 3. 1872.
49 *Slovenski narod*, 30. 3. 1872.
50 *Slovenski narod*, 9. 5. in 13. 6. 1872.
51 *Slovenski narod*, 11. 2. in 13. 2. 1873.

Sokolska razglednica iz Litije, odposlana leta 1901 (Brilej, Pozdrav iz Litije, str. 25).

navsezadnje še Kranjska in Štajerska. »*Le tako naprej in dobili boste od Bizmarka gotovo lončeno medalijo*«, pravi avtor članka. Glede c. kr. uradov v Litiji pa je avtor mnenja, da so še kar pravični, saj »*samo sodnija županstvom nemško dopisuje*«.[52]

V Šmartnu pri Litiji je županoval posestnik Anton Knaflič, ki je bil izvoljen na županskih volitvah tudi 18. februarja 1874. Njegova protikandidata sta takrat bila »*jezuitovec*« Koprivnikar ter ustavoverec mecklenburški luteran Knuth, ki sploh ni znal slovensko, je pa bil izvoljen na naslednjih volitvah leta 1877.[53]

Kot odgovor, kako naj bi se na podeželju odpravljalo nemškutarje, je *Slovenski narod* dal za zgled Stanislava Šranca, župnika v Hotiču. Ko mu je zdravnik iz Zagorja g. Morše poslal oznanilo v nemščini, »*kateri dan pride koze stavit*«, je ta po končani pridigi prebral to samo v nemščini, kakor mu je bilo poslano. Ko je zdravnik prišel na določen dan, ni bilo prisotne nobene ženske niti otrok. Začuden je vprašal, ali ni bilo prebrano oznanilo in je izvedel, da ga je župnik prebral, vendar ga ni razumel nihče od kmetov, ker je govoril v nemščini. Zdravnikova pot je bila zastonj, zato je moral razočaran oditi nazaj domov. »*Gotovo je mislil, da mu bode g. fajmošter za tolmača ali pa da je Hotič na Pruskem*«, piše v članku ter še, »*da bi vsi izobraženci na Slovenskem tako ravnali, bi mnogo 'pikelhavberjev' kopita pobralo, ker bi se nemškovanje prav lepo 'ad absurdum' spravilo*«. Zaradi tega dejanja je c. kr. glavarstvo proti župniku sprožilo preiskavo, vendar mu niso mogli nič očitati, kajti v njegovem ravnanju ni bilo nič nezakonitega.[54]

Slovenski tabor je bil od začetka sedemdesetih let razklan, ker je katoliška stran zahtevala aktivno sodelovanje v boju za katoliške interese, kar ni ugajalo liberalcem in je bilo usodno pri volitvah v deželni zbor. Slovenci so na volitvah nastopili ločeno, zato je zmago slavila nemška stran. To pa ni bil edini vzrok za zmago slednjih, saj so se ti poslužili vladnega pritiska, uradništva, volilne geometrije in številnih nepravilnosti.[55]

Na Kranjskem so 16. oktobra 1873 kmečke občine volile poslance v državni zbor. V litijskem okraju so kandidirali grof Jožef Emanuel Barbo na strani klerikalcev (izvršilni odbor Slovenija), Janez Brolih na strani nemškutarjev, kmečki volivci pa so zadnji trenutek za kandidata postavili Petra Kozlerja. Izvoljen je bil grof Barbo, ki je na volišču Litija za okraje Litija in Stična dobil 67 glasov, Brolih je dobil 6 glasov, Kozler pa le dva, je pa bil v skupini Ljubljana–Litija–Ribnica na drugem mestu.[56] *Slovenski narod* je bil mnenja, da če bi Kozler vložil kandidaturo teden prej, bi v Litiji slavila narodnoliberalna stranka.[57] V poročanju o izidu volitev sta se tako *Slovenec* kot *Slovenski narod* bolj ukvarjala z negativno kampanjo in agitacijo nasprotne slovenske strani in razglašala zmago v okrajih, kjer sta

52 *Slovenski narod*, 18. 5. 1873.
53 *Slovenski narod*, 21. 2. 1874 in 18. 3. 1877.
54 *Slovenski narod*, 10. 6. in 20. 6. 1873.
55 Pančur, Razdor, str. 29–30.
56 *Slovenec*, 18. 10. 1873.
57 *Slovenski narod*, 17. 10. in 18. 10. 1873.

zmagali, kot pa da bi skupaj nastopili proti ustavovercem.

Volilna reforma, ki je prinesla neposredne volitve, bi bila za Slovence ugodna, če ne bi mlado- in staro-slovenci nastopili eden proti drugemu in dosegli manjši uspeh od možnega. Delitev slovenskega tabora na liberalce in klerikalce je bila med Slovenci sprejeta z nejevoljo in kritikami, zato je njihova pomiritev leta 1875 naletela na veliko odobravanje.[58]

Na volitvah volivcev je Brolih dobil po en glas iz Šmartna, štiri pa v Zagorju, zavoljo rudnika, večina pa je bila za slovenskega kandidata.[59]

Litija, ki je bila majhen trg in občina, po mnenju *Slovenskega naroda* našteje pri volitvah več uradnikov kot pa kmetov. Na železnici 4, na okrajnem glavarstvu 4, na davkariji 4, na sodniji 4, pri zdravnikih 2, kar znese skupaj 18. Okrajni *»paša«* Schönwetter je mislil, da bo zmaga njegova, kajti vsem uradnikom je zapovedal priti na volitve. Nekaterim posestnikom, ki so že 20 let plačevali davke, je odvzel volilno pravico, zaradi česar šest kmetov ni smelo glasovati, ter bil prepričanja, da narodnjaki ne bodo glasovali složno. Na koncu so »nemčurji« dobili 16 glasov, narodnjaki pa 50, kar je Schönwetterja tako razjezilo, da narodnemu županu Koblerju *»nij pustil niti enega soda na mostu pomiti, češ da je to cesarsko kraljevi most, ne pa županjski«*.[60]

V času ustavovernih nemško-liberalnih glavarjev so bili namesto Slovencev za uradniška mesta favorizirani Nemci. Oba slovenska časnika *Slovenec* in *Slovenski narod* poročata o nekem upokojenem finančniku Kölnarju, ki je na priporočilo okrajnega glavarstva dobil mesto poštarja v Zagorju, kjer so bili Nemci le v rudniku ali pri železnici, ostali prebivalci pa so bili Slovenci. Kölnar ni znal besede slovensko, za to mesto pa se je potegovalo tudi veliko uglednih Slovencev. Očitno so prevladale njegove »zasluge«, ko je v času janških dogodkov zmerjal slovenske prvake in jih celo obsojal na vislice ter zaničeval vse, kar je bilo slovensko. Kölnar je dobil skupaj s pokojnino in poštarsko plačo 1300 goldinarjev na leto, poleg tega pa še stanovanje. Nazadnje je moral v zapor, ker je zaradi pohlepa ogoljufal pošto za 2000 goldinarjev, vendar je *Slovenec* mnenja, da bo že vse dobro, ker je do sedaj *»dobro nemškutaril«*.[61]

Negodovanje in občutek nepravičnosti je povzročilo tudi imenovanje učitelja v Ljubljani, Nemca J. Epiha, za okrajnega šolskega nadzornika v litijskem okraju, ker naj bi ta skrbel za nemške in ne slovenske interese.[62]

Drugega decembra 1873 je bila 25-letnica vladanja cesarja Franca Jožefa, ki so jo slovesno praznovali tudi v Litiji. Ponoči je bil trg razsvetljen, zgodila pa se je tudi neprevidnost, za katero je bil odgovoren okrajni glavar Schönwetter. Kraj naj bi spravil v veliko nevarnost, ko je dal zakuriti na mostu čez Savo, ki povezuje trg z železniško postajo, kar je osmodilo končnico pri mostu, da je bil ta poškodovan. Zaradi vetra, ki je iskre odnašal na četrt mosta, je ogrožal sâmo Litijo, ki bi zaradi malomarnosti lahko pogorela. Na mostu se je namreč streljalo ravno v trenutku, ko bi morali priti potniki do vlaka oz. oditi, vendar si niso upali pravočasno preko mostu do postaje. Članek, ki o tem poroča, se zaključi, da bo moral drugič župan kot šef krajevne policije opomniti glavarja na red, kar nakazuje na obrnjeno vlogo med slovenskim županom in nemškim okrajnim glavarjem.[63]

Nova neprijetnost, povezana z nadlegovanjem katoliške strani, se je zgodila marca 1874, ko je glavar Schönwetter poslal žandarje na Savo, Vače in v Hotič v tamkajšnje cerkve. Najprej so prišli tretjo postno nedeljo t. j. 13. marca, in nato četrto nedeljo, 20. marca, ko so udeležence pri maši posebej vznemirili. Nemir med verniki in motenje pridige v mali fari pri Hotiču je posebno povzročil žandar pri jutranji in nato še pri popoldanski maši, ko je skozi okno gledal v cerkev, od koder sta ga prepodila dva fanta. Prišel naj bi po službeni dolžnosti, toda vzbudil je sum policijskega nadzorovanja, ker je *»tihotapsko«* opazoval in poslušal dogajanje in se ni udeležil obreda znotraj cerkve, kakor je bilo to običajno.[64]

Zanimivo je, da se je delitev na »civilizirane« nemške kulturne kroge in »barbarske« slovanske kazala pri poročanju o navadnem pretepu. Ljubljanski dopisnik *Triester Zeitung* je o nekem pretepu fantov v litijskem okraju poročal kot o *»slovenski surovosti«*.[65] Najverjetneje je šlo za dogodek, ki se je 4. junija 1874 zgodil v vasi Šentlambert (Sv. Lampreht) v okolici Litije, ko so se *»po stari surovi šegi«* zaradi dolgotrajnega sovraštva stepli fantje, eden pa je celo posegel po puški in ranil drugega.[66] Pisec članka v *Slovencu* ostro protestira proti takšnemu označevanju in dodaja, da tudi Nemci ne bi bili veseli, če bi podobne pretepe imenovali *»nemška divjost«*.[67]

Kratko obdobje okrajnega glavarja Janeza Pajka in goljufije pri volitvah v trgovinsko in obrtno zbornico

Schönwetterjevo obdobje je bilo v Litiji končano, ko je prišla avgusta 1874 vest, da je bil Janez Pajk, do tedaj administrativni referent pri deželni

58 Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 87.
59 *Slovenski narod*, 21. 10. 1873.
60 *Slovenski narod*, 21. 10. 1873.
61 *Slovenec*, 20. 12. 1873; *Slovenski narod*, 19. 12. 1873.
62 *Slovenski narod*, 19. 7. 1873.
63 *Slovenski narod*, 5. 12. 1873.
64 *Slovenec*, 26. 3. 1874.
65 *Slovenec*, 16. 6. 1874.
66 *Slovenski narod*, 11. 6. 1874.
67 *Slovenec*, 16. 6. 1874.

komisiji za uravnavanje zemljiškega davka, imenovan za okrajnega glavarja v Litiji. Eden glavnih razlogov za Pajkovo premestitev pa naj bi bilo dejstvo, da se je potegoval za slovenske kmete, zaradi česar pri odpustnem dekretu s prejšnjega mesta ni dobil pohvale, kakor je bilo običajno in bi si jo po mnenju avtorja članka v *Slovencu* tudi zaslužil.[68]

Decembra 1874 so na Kranjskem potekale volitve v trgovinsko in obrtniško zbornico. Sestavljeni volilni zapisnik (oz. imenik) je bil 14 dni od 3. decembra dalje na pregledu pri vladnem komisarju Juliju vitezu Fränzlu pl. Vestenecku. Ti bi morali biti sestavljeni na podlagi zborniških zapisnikov, kjer bi imeli volilno pravico vsi člani, ki plačujejo najmanj 2 gld in 10 kr davka. *Slovenec* je poročal, da je (nemškutarska, ustavoverna) volilna komisija želela krčmarjem, kramarjem in branjevcem odvzeti volilno pravico, kar pa je ta zanikala. Vesteneck pa je pri sestavi volilnih zapisnikov hotel odvzeti volilno pravico tudi obrtnikom, kar pa se ni zgodilo zaradi prevelikega upada dohodkov v zbornico, če bi to obveljalo. Vsa njegova dejanja so bila za vsako ceno usmerjena k nemški zmagi na volitvah.[69]

Zaradi takšnih in podobnih goljufij pri volitvah, zaradi katerih je prišlo do protestov, je slovenski tabor sprožil preiskavo, ki so jo vložili ne glede na zaplembe slovenskih časopisov. Za preiskavo so bili zadolženi okrajni glavarji, za katere so se bali, da bodo delovali pristransko, saj so bili *»iudex in propria causa«*, t.j. stranka in sodnik v eni osebi. Iz tega razloga so zahtevali tudi sodno preiskavo. V Litiji je za to bil zadolžen okrajni glavar Pajk, ki je 25. januarja zaslišal 18 mož iz občine Krka, vključno z županom Antonom Godcem in njegovimi svetovalci. Ti so se obnašali pošteno in so Pajku povedali, da so bili volivci ogoljufani, župan pa je posebej povedal, da od volivcev ni dobil legitimacij, kakor to *»terja postava«*. Za tako nezakonito ravnanje naj bi bila odgovorna c. kr. komisar Sertič iz Litije in na Hudem naseljeni *»pemski«* (češki) Nemec Hanf, ki sta zavedla biriče in raznašalce listov. Vsi zaslišani možje so zahtevali, da se *»volitev ovrže in ponovi«*.[70]

Slovenec je v začetku februarja pisal še o novem nepravilnem ravnanju glede volitev. V Zagorju ob Savi so odkrili nezakonitost, za katero je bil kriv vodja tamkajšnje tovarne Langer. Okrajno glavarstvo v Litiji je poslalo volilne liste po pošti zagorski občini, ki bi jih morala razdeliti, vendar je te na pošti brez prisotnosti župana Dornika sprejel Langer in nato pobiral podpise za nemčurske kandidate. Županu je Langer prinesel recepis v podpis šele čez dva dni, ko je imel vse podpisane v svojih rokah.[71]

Okrajni glavar Pajk se je s svojim ravnanjem zameril *»višjim osebam«*, zato se je moral od svojega položaja po enem letu posloviti. Zaradi svojega delovanja, ki je bilo posredno v prid Slovencem, je julija 1875 odšel oz. moral iti v pokoj.[72]

Imenovanje okrajnega glavarja Vestenecka in začetek težavnega obdobja v Litiji

Dvanajstega avgusta 1875 je časopis *Slovenec* objavil, da je za okrajnega glavarja v Litiji imenovan Julij Fränzl pl. Vesteneck. Že 2. septembra je novinar v istem časopisu objavil članek o prispevku v dunajskem časopisu *Neue Freie Presse,* v katerem avtor izraža veselje nad upokojitvijo litijskega okrajnega glavarja Pajka, ki ni bil kos *»narodnim«* ter *»klerikalnim agitacijam«*, in z velikimi upi gleda na Vestenecka. Avtor je v *Slovencu* zapisal, da je to bolj malo verjetno, ker je bil prepričan, da je *»nemčurjem«* v litijskem okraju že odklenkalo.[73]

Žal pa temu ni bilo tako. Komaj je Vesteneck nastopil svojo funkcijo, že je začel v litijskem okraju ustvarjati spore s Slovenci. Bil je izrazito pronemško in protislovensko usmerjen politik, saj je trdil, da bo šolstvo cvetelo, ko bo iz njega izpodrinjena slovenščina. Svojo voljo pa je mdr. uveljavljal tudi tako, da je članom okrajnega šolskega sveta v Litiji, ki niso razumeli nemško, prepovedoval uradovanje v slovenščini.[74]

Vesteneck je pripadal uradniškemu plemstvu, družina pa je imela graščino v Mirni na Dolenjskem. Imel naj bi malo prihodkov in bil prezadolžen. Josip Vošnjak ga je v knjigi spominov opisal z besedami: *»Mladi Vesteneck, ne ravno sloveč po svojih moralnih lastnostih, slabo vzgojen, lahkomiseln, potraten se nikoli ni naučil brzdati svoje strasti«*. Poročil se je s hčerjo deželnega predsednika Kranjske Sigmunda Conrada pl. Eybesfelda, kar mu je omogočilo bleščečo uradniško kariero. Ko je postal okrajni glavar v Litiji, je prišel v konflikt z narodnim taborom z notarjem Luko Svetcem na čelu, proti kateremu je lahko računal na vladno podporo, medtem ko se je Svetec lahko naslanjal le na narodno stranko.[75]

Novega litijskega okrajnega glavarja je v svojih spominih opisal tudi kasnejši kranjski deželni glavar Fran Šuklje: *»Vesteneck, vladni tajnik in graščak v Mirni na Dolenjskem, brezvesten mož brez pravnega čuta, moralna propalica...«*. Očital mu je, da se je po njegovih navodilih s podkupovanjem, grožnjami in silo doseglo zaželeni cilj, da je trgovska in obrtna zbornica, ki je bila *»od nekdaj trdnjava narodne zavednosti«*, prišla v nemškutarske roke.[76]

68 *Slovenec*, 25. 8. in 5. 9. 1874.
69 *Slovenec*, 8. 12. 1874.
70 *Slovenski narod*, 27. 1. 1875.
71 *Slovenec*, 11. 2. 1875.
72 *Slovenec*, 1. 7. 1875.
73 *Slovenec*, 12. 8., 2. 9. in 4. 9. 1875.
74 *Slovenec*, 16. 11. 1875.
75 Vošnjak, *Spomini*, str. 316.
76 Šuklje, *Iz mojih spominov*, str. 107.

Julij vitez Fraenzl pl. Vesteneck (zasebna last).

Vesteneckova akcija proti slovenskim klerikalcem je bila tudi prepoved misijona na Vačah, speljana z naklepnim razširjanjem laži o epidemični davici oz. difteritisu. V Ljubljano je deželni vladi poslal telegram, da so za *»vnetico v grlu«* umrli že trije ljudje, zato ne smejo obhajati misijona, ker bi ta še razširil to bolezen. Iz Ljubljane so mu sporočili, da to spada v pristojnost okrajne policije pod poveljstvom okrajnega glavarja, zato je Vesteneck iz *»policijsko-zdravilskih«* razlogov misijon prepovedal s soglasjem deželne vlade. Dejansko za to boleznijo ni v kraju umrl nihče in ker okrajni glavar ni prepovedal tudi sejmov, se je nad njegovo odločitvijo pri deželni vladi pritožil župnik z Vač.[77] Dr. Emil Stöckl, ki ga je deželna vlada poslala zdravit bolezen, je na terenu spoznal, da je v bila telegramu okrajnega glavarja neresnica, zato je deželna vlada ovrgla razglašeno prepoved zaradi zavajanja.[78]

Težave je Vesteneck povzročil tudi krajanom šentviške okolice, ko jim je s 1. decembrom 1875 *»zaradi velike umrljivosti«*, ki naj bi jo povzročala domnevna bolezen, prepovedal pokopavanje na pokopališču v Šentvidu ter jim zapovedal pokopavanje na novem pokopališču v Velikem Gabru, ki bi ga morali urediti v treh dneh. V tako kratkem času pa se pokopališča ni moglo zgraditi, saj bi bilo potrebno tudi poprejšnje posvetovanje občin. Delo je oteževal tudi velik sneg. Ker je Vesteneck vztrajal pri svoji odločitvi in celo ni dovolil pokopa nekega otroka v Šentvidu, se je župnik pritožil škofiji in deželni vladi zaradi *»samovoljnega in nezaslišanega ravnanja okrajnega glavarja«*.[79]

Ob nadomestnih volitvah v kranjski deželni zbor februarja 1876 so *»nemškurski«* veleposestniki namesto umrlega poslanca Franca Rudeža in barona Rasterna izvolili Vestenecka. Tako je poleg funkcije okrajnega glavarja v Litiji imel tudi funkcijo deželnega poslanca. Slovenska stran mu je v časopisu *Slovenec* očitala, da za to mesto sploh ne bi smel kandidirati, ker ni živel v Ljubljani, a je kljub temu prišel tja in delal agitacijo.[80]

Vesteneck je hotel tudi dokazati, da so z njegovim mandatom nastopili drugi, za nemški tabor bolj ugodni časi. Ob izletu *»nemškutarskih turnerjev«* 25. junija na Sveto Goro in v Zagorje je 14 dni pred prihodom ob prisotnosti dveh oboroženih žandarjev zagotavljal, *»da ne bodo tepeni«*. Demonstrativno je želel pokazati slovenskim narodnjakom, da se dogodki z Janč in iz Vevč ne bodo več ponovili. Po poročanju *Slovenskega naroda* je bil shod miren, ker Slovenci na priporočilo *»pametnega«* župnika Kosmača *»nemškim pionirjem«* niso posvečali pozornosti, saj so bili prepričani, da so za take stvari *»tempi passati«*.[81]

Nečednosti okrajnega litijskega glavarja še ni bilo konec, temveč so se šele začele. Ker je *Slovenec* 22. avgusta pisal o *»čudnem«* Vesteneckovem ravnanju pri volitvah šolskega sveta v Šentvidu pri Stični, oblast ni ukrepala proti njemu, ampak proti časopisu. Pisal je namreč o nepravilno izpeljanih volitvah, ker je šentviški župan prejel vabilo na volitve šele večer pred glasovanjem, ter o Vesteneckovi uzurpaciji pristojnosti na seji predsedovanja šolskega sveta. Zaradi tega članka je bil časopis *Slovenec* zaplenjen.[82]

Ko je Vesteneck kandidiral za načelnika cestnega odbora, vendar ni bil izvoljen, se je v *»turškem listu«* (*Laibacher Tagblatt*) pojavil članek litijskega dopisnika, ki se je *»hudoval«* nad cestnim odborom. Maščevati se je hotel tako, da je cestnemu odboru očital slabe ceste ter da ni nič storil v njihovo izboljšanje in tudi izrazil protest proti sestavi le-tega, saj je nasprotoval izvolitvi duhovnikov.[83]

Ravnanja glavarja Vestenecka so bila tako sporna, da je na seji državnega zbora o proračunu 9. decembra o njih govoril slovenski poslanec dr. Vošnjak. Povedal je, da so slovenski časopisi zaradi Vestenecka večkrat zaseženi ter poslance obvestil o Vesteneckovih nečednostih pri volitvah cestnega odbora, ki so spominjale na burlesko.

77 *Slovenec*, 4. 12. in 7. 12. 1875.
78 *Slovenec*, 13. 1. 1876.
79 *Slovenec*, 23. 12. 1875.
80 *Slovenec*, 10. 2. in 4. 4. 1876.
81 *Slovenski narod*, 27. 6. 1876.
82 *Slovenec*, 22. 8. in 24. 8. 1876.
83 *Slovenec*, 2. 12. 1876.

Pripominjal je, da se vlada na neustaven način vmešava v nameščanje deželnih uradnikov ter predstavil pereč problem litijskega okrajnega glavarja na Kranjskem. Po njegovem mnenju je bil Vesteneck kot mladi tajnik ljubljanske deželne vlade imenovan za okrajnega glavarja v Litijo zaradi zaslug politične agitacije pri spornih volitvah v kranjsko trgovinsko zbornico leta 1875. Naslednje leto je prišel v deželni zbor na volitvah v skupini veleposestnikov, kar pa naj mu še vedno ne bi bilo dovolj in je želel postati še načelnik cestnega odbora v litijskem upravnem okraju. Volivci, ki so bili večinoma narodni župani, Vestenecka na položaj niso izvolili. Čeprav so volitve potekale po zakonu, je deželna vlada razglasila volitve za neveljavne in razpisala nove. V novem *»drugem krogu«* se je po Vošnjakovih besedah *»posrečilo z vztrajnim agitacijam in celemu uradnemu pritisku, kakor ga uporabljajo ob teh prilikah politični organi, okrajnemu glavarju vsaj toliko, da je bil v odbor voljen«*. Ko se je novi odbor zbral, da izvoli načelnika, Vesteneck spet ni dobil zadostne podpore. Zaradi »upora« je bil odbor spet razpuščen in razpisan je bil »tretji krog« volitev. Da mu ne bi tudi v tretje spodletelo ter da bi dobil sebi naklonjene člane v odbor, Vesteneck ni izbiral sredstev. Uporabil je agitacijski aparat vlade, dajal je različne obljube, ustrahoval ter žugal županom, ki so bili volivci v cestni odbor. Posebej se je spravil na litijskega župana Alojzija Koblarja, ki ga je *»preganjal s srdom, ki ni čisto nič viteškega imel v sebi«*. Koblar je imel mandat župana že 16 let in je bil čislan in spoštovan gostilničar. Vesteneck je v svoji sovražnosti šel celo tako daleč, da je svojim uradnikom z okrožnico prepovedal hoditi v *»županovo«* gostilno. Tak nesmiseln ukrep seveda ni imel nobenega učinka, temveč je dosegel celo nasprotno. Jezni odborniki so 25. novembra volili »neodvisen« odbor, Vesteneckov cilj pa je propadel. Vošnjak je govor zaključil, da takšno ravnanje kaže na izrazito politično agitacijo vladnih organov ter lahko le zmanjšuje vladno avtoriteto v deželi. Zanimiva je tudi reakcija z nasprotne strani, ki je vse označila za laž ter izrazila hvaležnost, da se politične oblasti s podporo vtikajo v občine. Vošnjakovim pritožbam je oporekal Dežman, *»ki sicer vedno molči, in le tedaj skoči pokonci, kadar čuje o tožbah naših, da bi jih zavračal«*.[84]

Volitve v kranjski deželni zbor leta 1877 in peripetije v zvezi z njimi

Potem ko sta slovenski klerikalni in liberalni tabor po volitvah v trgovsko-obrtno zbornico leta 1875 obnovila slogo, so Slovence leta 1877 čakale volitve v kranjski deželni zbor. Takrat so Slovenci izgubili večino v trgovsko-obrtni zbornici, vzroke za poraz pa je tako klerikalni kot liberalni tabor videl v delovanju drugega, vendar sta oba spoznala, da je bolje, da združita moči in se pripravita na nove volitve.[85]

Desetega marca 1877 so v Šmartnu pri Litiji potekale občinske volitve. Za župana ni bil izvoljen Slovenec, ampak Nemec. Ta ni bil kranjski Nemec, ampak Nemec iz Mecklenburga, Friedrich Knuth, ki se je pred leti preselil na Kranjsko. Časopis *Slovenski narod* je pisal, da bo uradoval po nemško in se hkrati posmehoval njegovemu znanju slovenščine, saj *»misli, da je ženska, kadar slovenski govori«*, za njegove občinske svetovalce, kmeta Lovšeta in Miho Zupančiča pa navaja, da še pisati ne znata.[86]

Zaradi članka v *Slovencu* 14. junija z naslovom *»Kdo davke povikšuje?«*, je časopis zaplenila policija. In kaj je takega v časopisu pisalo? V času, ko so se bližale deželnozborske volitve, se je *Laibacher Tagblatt* obregnil ob zapravljanje deželnega denarja predvsem za slovenske *»narodne zadeve«*. Proti temu je polemiziral *Slovenec* ter opozoril na dejstvo, da se je ob prošnji deželnih uradnikov za povišanju plač za njih zavzel le poslanec Vesteneck kljub slabemu denarnemu stanju dežele. Poslanci so mu izkazali izredno hvaležnost in se mu šli osebno zahvaliti v Litijo. Ker slovenska narodna večina uradnikom ni hotela povišati plače, je *Tagblatt* te hudo napadal, hvalil pa Vestenecka, ki da se bori za dobro uradnikov. Dejansko pa je šlo za manever, kako si pred volitvami pridobiti uradnike na svojo stran, saj naj bi bili uradniki dovolj dobro plačani. Poleg tega so *»nemčurski agitatorji«* večkrat poudarili, da ne bo za župana postavljen nihče, kdor ne bo volil uradnikov v deželni zbor, ter črnili »narodnjake«, češ da so v šestletni dobi ogromno zapravljali in da bo zaradi tega moral vsak plačati 7 goldinarjev več za novo norišnico v Ljubljani. Slovenci so okrajnemu glavarju očitali, da pošilja vojake pri izterjavi davkov, čeprav tega že zelo dolgo ni bilo, v želji po zmagi na volitvah pa so pozivali k slogi. Razglašali so: *»Vsi za enega in eden za vse in zmaga bo gotovo naša«*.[87]

Dopisnik iz Novega mesta je volivce litijskega okraja ob Vesteneckovem obisku v mestu opozarjal, naj se ne pustijo pregovoriti in naj delajo v korist *»našega naroda«*, saj želijo *»nemčurji«* spremeniti Kranjsko v *»švabsko deželico«*.[88]

Eden od glavnih agitatorjev za nemško stran v Litiji je bil zdravnik Eržen, po mnenju dopisnika *Slovenskega naroda*, *»osebe, vredne, da se ji sezida novo norišnico v Ljubljani«*. Opisuje ga kot zagrizenega *»nemškutarja«*, enega prvih privržencev *Tagblatta*, hudega sovražnika slovenskega naroda, ki namerava

84 *Slovenec*, 21. 12. 1876.

85 Melik, *Slovenci 1848–1918*, str. 485–487.
86 *Slovenski narod*, 18. 3. 1877.
87 *Slovenec*, 14. 6. 1877.
88 *Slovenec*, 19. 6. 1877.

pri volitvah narediti vse za zmago nemškega tabora. Označuje ga za norca, ki zna ljudi obirati, da igra vlogo »hausknechta«, ki mu dobro pristoji, vendar pa da se pametni volivci ne bodo pustili pregovoriti *»od takih duševnih siromakov«*. Največja surovost, ki pa je ne bi pričakoval od zdravnika in *»kulturonosca«*, je bila, da je napadel in užalil mirnega uradnika.[89]

Na volitvah, ki so potekale 7., 10. in 14. julija, so se v Litiji že v začetku pojavile nepravilnosti. *Slovenec* in *Slovenski narod* sta poročala, da so bili na priporočilo okrajnega glavarja Vestenecka izvoljeni ljudje, ki tam volilne pravice sploh niso imeli. Vesteneck je bil sam izvoljen v Zagorju, baron Beno Taufferer pa v Lučah.[90] Kot take so omenjali še komisarja Sertiča z Vač, gozdarja Scheyerja iz Št. Jurija pri Svibnem in inženirja Nickela iz Kresnic. Kršen naj bi bil 16. člen volilnega zakona, ki je določal, da *»tisti, ki ima pravico v velikem posestvu* (Vesteneck), *ne sme voliti ne v mestih, ne v kmetskih srenjah, o drugih pa postava določuje, da se imajo volilni možje voliti po občinski postavi od 17. marca 1849«*.[91]

Na deželnozborskih volitvah leta 1877 je nemški tabor triumfiral, saj je dobil v kranjskem deželnem zboru večino (20 : 16). Pot do nje je Nemcem že tlakoval Vesteneck z zmago v trgovsko-obrtni zbornici leta 1875. K številnim vzrokom za poraz slovenskega tabora so največ prispevali vladno nasilje, izjemno slab gospodarski položaj na Kranjskem in izjemno uspešna ustavoverna agitacija.[92]

Pomembno je vplivalo tudi dejstvo, da je vlada leta 1877 črtala doklade k davkom in s tem dosegla zmanjšanje števila volilnih upravičencev med nižjimi davkoplačevalci, ki so večinoma volili za slovensko stran, kar je okrepilo uradniško skupino in omogočilo nemško zmago v mestni kuriji.[93]

Za nov incident v Litiji pa je po volitvah prispeval litijski zdravnik Eržen, po rodu Idrijčan. Večer po volitvah sta on in nemško-češki lekarnar Mühlwenzel v gostilni pretepla in skoraj *»na pol ubila«* narodnega organista in pisarja Zalokarja. V članku je objavljeno, da je Eržen sicer znan po preteklih pretepih, vendar da se v Litiji in okolici nikdar še ni zgodilo toliko javnih škandalov, dokler ta *»steber«* nemške stranke ni prišel sem in da si človek skoraj ne upa več iti po trgu, da ne naleti na takšnega človeka.[94]

Ta surovost pa ni ostala nekaznovana. Sodna obravnava zoper napadalca se je začela 26. septembra na okrajnem sodišču v Litiji. Eržena in Mühlwenzela je zastopal dr. Robert Schrey, srenjskega pisarja pa odvetnik Brolih, oba iz Ljubljane.[95] *»Zatoženca«* sta se branila, češ da so bili ozmerjani z izrazom *»nemškutar«*, Brolih pa je temu ugovarjal, da to za njih ni žalitev, ampak čast. Eržen je bil na koncu obsojen na sedem dni zapora in 35 goldinarjev globe, lekarnar pa na šest dni zapora in 30 goldinarjev globe.[96]

Na to odločitev se je Eržen pritožil na deželno sodišče v Ljubljano. Obravnava je bila 16. novembra, sodišče pa je potrdilo odločitev prve instance in tako je Eržen izgubil pritožbo.[97]

Slovenec je 1. junija poročal, da je bil dr. Eržen prestavljen iz Litije v Postojno, 20. julija pa je poročal, da je bil prestavljen za okrajnega zdravnika v Črnomelj. V Črnomlju tega niso bili veseli, saj je zamenjal priljubljenega in narodno usmerjenega dr. Pavliča, ki je bil premeščen v Litijo.[98]

Ko so 16. septembra 1878 potrjevali deželnozborske volitve, je v deželnem zboru prišlo do viharne seje. Dr. Janez Bleiweis je opozoril Vestenecka, kako si drzne kršiti ustavo in voliti še v velikem posestvu, potem ko je volil že v kmečkih občinah. Kritizirala sta ga tudi poslanec Josip Vošnjak in Luka Svetec. Čeprav se je pričakovalo, da se bo zagovarjal, da ni poznal ustave, pa se je očitkom le smejal, kakor po navadi pa ga je tudi tokrat branil Dežman. Poslanec Svetec je spregovoril o vseh dotedanjih Vesteneckovih *»grehih«* od cestnega odbora, Erženovega škandala, do zadeve o poštarju Čožu.[99]

Vesteneck je le odgovoril, da so vse te hude obtožbe trač in da je Eržen že bil kaznovan za svoje dejanje. Svetec je poudaril, da za Erženovo kaznovanje ni odgovoren litijski okrajni glavar, temveč deželni predsednik vitez Kalina, saj je Vesteneck storil vse, da bi ga rešil *»pravične«* kazni. Predlagal je še, da bi Vestenecka in njegove uradnike zaradi nepravilnosti pri volitvah prijavili preiskovalni komisiji, kar pa je predsednik vitez dr. Kaltenegger zavrnil.[100]

Zaradi ustrahovanja poštarja je bila 28. septembra proti Vestenecku v deželnem zboru vložena interpelacija. Do incidenta je prišlo na dan pred volitvami, 23. junija 1877, ko so trije deželni poslanci v trebanjskem okraju Vesteneck, Taufferer in stiški davkar Alojzij Lilleg odšli do pošte v Sv. Roku poleg Šentvida, kjer je služboval Janez Čož. Vesteneck ga je nagovarjal, da mora kot državni uradnik glasovati za vlado, on pa je odvrnil, da bo glasoval po svoji vesti in volil *»nacionalno«*. Zaradi tega mu je Vesteneck zagrozil, da bo izgubil službo in je zato poklical iz Trsta komisarja Ratoliska, naj pregleda Čoževo pisarno. Ugotovil ni nobene nepravilnosti,

89 *Slovenski narod*, 13. 6. 1877.
90 *Slovenec*, 28. 6. 1877.
91 *Slovenski narod*, 29. 6. 1877.
92 Matić, *Nemci v Ljubljani 1861–1918*, str. 191.
93 Melik, *Volitve na Slovenskem 1861–1918*, str. 150, 217.
94 *Slovenski narod*, 11. 7. 1877.
95 *Slovenski narod*, 3. 10. 1877.
96 *Slovenec*, 2. 10. 1877.
97 *Slovenski narod*, 17. 11. 1877.
98 *Slovenec*, 1. 6., 20. 7. in 6. 8. 1878.
99 *Slovenec*, 19. 9. in 21. 9. 1878.
100 *Slovenec*, 19. 9. in 21. 9. 1878.

Luka Svetec (Brilej, Litijski obrazi, str. 200).

le to, da je po prepričanju klerikalen. Ne glede na to je Vesteneck poskrbel, da je Čož naslednji dan po tem, ko je glasoval za narodne poslance v Stični, izgubil službo. Čož, ki je vestno služil že 30 let, se je na odločitev poštne direkcije iz Trsta pritožil, vendar sploh ni dobil odgovora.[101]

Na isti seji deželnega zbora je poslanec Karel Klun opozoril na Vesteneckovo ravnanje glede šole v Velikem Gabru. Ta se je odcepila od Šentvida, kjer je bila odlična šola, ter se ustanovila na novo, po mnenju Kluna ne zavoljo potrebe ali prebivalcev, ampak po Vesteneckovi volji, ki je podpiral tamkajšnjega župana in mu osebno zagotavljal mandat. Župan je bil Vesteneckov podpornik. Očitali pa so mu, da kljub večletnemu županovanju ni sklical nobene seje, ljudje pa niti ne vedo, kdo so občinski odborniki. Ko so želeli nekateri odborniki podpisati peticijo zoper šolo, jim je Vesteneck pod grožnjo kazni to prepovedal.[102]

Glavni argument Vestenecka za novo šolo je bil, da je ta potrebna zaradi prevelikega šolskega okraja. To je sprožilo v šentviški okolici splošno nejevoljo. V deželnem zboru pa je širil neresnico, da ga pri tem podpirajo župani in ljudstvo. Poslanci Karel Klun, Luka Svetec in Josip Poklukar so o tej zadevi razpravljali v deželnem zboru.[103]

Zaradi kritičnega članka, ki se je nanašal na Vestenecka in zidanje šole v Velikem Gabru, je bila 110. številka *Slovenca* z dne 8. oktobra 1878 zaplenjena, temu pa je sledila interpelacija v deželnem zboru, ki jo je vložil poslanec Klun.[104]

Kako so časnikarji izkoristili vsako priložnost pisati proti Vestenecku, priča članek o njegovem »častihlepju«, ki ga je *Slovenski narod* objavil 1. februarja 1879 z naslovom *»Kako litijski Vestenek sam za sebe reklamo dela«*. Cesarska akademija znanosti je vsem, ki so pomagali pri izkopavanjih na Kranjskem, poslala posebno zahvalo akademije. Ker je pohvalo dobil tudi Vesteneck, je sam o tem objavil vest v *Laibacher Tagblattu* ter se tako pohvalil. Avtor v *Slovenskem narodu* mu v članku očita, da je dal v časopis pohvalo natisniti tako, kakor da jo je dobil le on in nihče drug in naredil reklamo za svoj *»ego«*.[105]

Vesteneck je istega leta dobil še cesarsko priznanje, ki ga je bil najbrž zelo vesel. Zaradi pospeševanja mobilizacije ob zasedbi Bosne in Hercegovine v preteklem letu ter podpore in oskrbovanja ranjencev, je bilo njemu, ljubljanskemu okrajnemu glavarju Wurzbachu in drugim podeljeno najvišje cesarjevo priznanje.[106]

Imenovanje Andreja Winklerja za deželnega predsednika Kranjske in začetek konca Vesteneckovega glavarstva v Litiji

Po razpustitvi državnega zbora na Dunaju maja 1879 so bile razpisane volitve poslancev, ki so bile izvedene v kmetskih občinah 24. junija, v mestih in trgih pa 30. junija.[107]

Ljubljanski volilni odbor je že v začetku dobival pritožbe zaradi izvedbe volitev, zlasti iz litijskega okraja. Zaradi tega je moral objaviti naznanilo, *»da po čl. 28 postave od 2. aprila 1873 okrajni glavarji določujejo dan in uro volitve volilnih mož, kraj in sobo, kje se ima volitev vršiti, določujejo župani«*.[108]

Karel Klun, ki je kandidiral v skupini kmečkih občin Ljubljana–Litija–Ribnica, je bil izvoljen enoglasno, na volišču v Litiji pa je prejel 78 glasov.[109]

101 *Slovenec*, 1. 10. 1878.
102 *Slovenec*, 1. 10. 1878.
103 *Slovenec*, 8. 10. 1878.
104 *Slovenec*, 15. 10. 1878.
105 *Slovenski narod*, 1. 2. 1879.
106 *Slovenski narod*, 11. 6. 1879.
107 *Slovenski narod*, 27. 5. 1879.
108 *Slovenec*, 14. 6. 1879.
109 *Slovenski narod*, 25. 6. 1879.

Nad izidom volitev je bil slovenski tabor navdušen, saj so zmagali v vseh kmečkih občinah. Zmago so proslavili z večerno veselico. Pred poslopjem ljubljanskega okrajnega glavarstva je dr. Bleiweis pozdravil volivce, v ljubljanski čitalnici pa se jim je zahvalil tudi Klun in obrazložil, kako bo skrbel za blagor v državnem zboru.[110]

V *Slovencu* je bil 26. avgusta 1879 objavljen članek, ki je kritiziral volilni red na Kranjskem ter predlagal popravke volilnega sistema, da bi postal bolj pravičen. Po novem predlogu bi moral biti trg Litija s 400 prebivalci vključen med mesta skupaj s kraji, kot so Cerknica, Vipava, Železniki, Kropa, Mengeš, Planina, Senožeče, Sodražica, Mokronog, Žužemberk in Radeče. Vsa mesta bi bila razdeljena v 3 skupine s približno 19.000 prebivalci, ki bi v državni zbor volile vsaka po enega poslanca. Za deželni zbor pa naj bi bil en poslanec na skupino mest s 7350 meščani. Litija bi tako nastopala v drugi skupini skupaj s Kamnikom, Škofjo Loko, Mengšem in Vrhniko.[111]

Kljub ne najbolj ugodnemu vremenu se je okoli 100 pevcev ljubljanske čitalnice ter narodnjakov iz drugih krajev udeležilo izleta v Litijo ter na grad Bogenšperk. Ko so prišli z vlakom v Litijo, jih je doletel veličasten sprejem. Pokali so možnarji, čakala jih je deputacija litijskih tržanov na čelu z županom Koblarjem in notarjem Svetcem. Slednji jih je tudi nagovoril, deklica v belem krilu jim je na zastavo pripela venec v narodnih barvah. Pred mostom onkraj Save so jim postavili slavolok, ves trg je bil v narodnih zastavah, največje pa naj bi plapolale s cerkvenega zvonika in hiše Luke Svetca. Po zajtrku v Koblarjevi gostilni in maši, pri kateri je zbor čitalnice tudi pel, so odšli v Šmartno, kjer so se srečali s profesorjem Jernejem Brezovarjem, ki je v Rusiji deloval na področju šolstva in dobil zato tudi odlikovanje. Sledil je izlet na Bogenšperk, slavje pa je nato nekoliko pokvaril dež. Zanimivo je, da so se okrajni glavar Vesteneck in nekateri uradniki umaknili njim neljubi in neprijetni slovenski narodni veselici.[112] Sicer pa, kot je poročal *Slovenski narod*, *»jih ni nihče pogrešal«* in *»Litija in okolica je pokazala svoj narodni značaj«*.[113]

Od leta 1879, ko so nemški liberalci izgubili večino v državnem zboru, je bil ministrski predsednik konservativni Eduard Taafe. Slednji je vladal tako, da je poskušal s koncesijami nenemškim narodom ublažiti nacionalna nasprotja. To je pomenilo, da je nemški pritisk na dežele, kot je bila Kranjska, popustil, slovenski vpliv v deželi se je večal, nemški pa padal. V obdobju Taafejeve vlade (1879–93) so Slovenci dosegli precej, kar se je kazalo tudi v tem, da je dunajska vlada priznala Kranjsko za slovensko deželo. Pomemben mejnik za razvoj na Kranjskem pa je bilo tudi imenovanje Slovenca Andreja Winklerja za deželnega predsednika Kranjske, ki je opravljal funkcijo med letoma 1880 in 1892. Čas njegovega uradovanja je bil zaznamovan s povečevanjem slovenskega uradništva in posledično zmanjševanjem nemškega (od leta 1883 so bili na položaje okrajnih glavarjev imenovani samo še Slovenci) ter povečane veljave slovenščine kot uradnega jezika.[114]

Zaradi nove politike v deželi, ki je bila sedaj nenaklonjena nemškemu taboru, je postal Winkler ustavovercem simbol slovenizacije Kranjske in zato nepriljubljena oseba, s katero so obračunavali v javnem življenju. To obdobje je pomenilo zaton ustavovernega društva na Kranjskem in njegovo preobrazbo iz stranke v nemško narodno skupnost.[115]

Po sklepu nemške večine v deželnem odboru je okrajni glavar Vesteneck zahteval, s podporo »njegovega« adjutanta *»višenjskega«* barona Taufferjerja, uvedbo nemščine na trirazredni šoli v Litiji. Zaradi tega je nastal hud spor v okrajnem šolskem svetu v

Kranjski deželni predsednik baron Andrej Winkler (zasebna last).

110 *Slovenec*, 26. 6. 1879.
111 *Slovenec*, 26. 8. 1879.
112 *Slovenec*, 12. 8. 1879.
113 *Slovenski narod*, 13. 8. 1879.
114 Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 104–105.
115 Matić, *Nemci v Ljubljani 1861–1918*, str. 231–232.

Litiji. *Slovenski narod*, ki je objavil članek, se je spraševal, *»kako dolgo bodo še Vestenecki terorizirali in agitirali na Kranjskem«* in *»ali res smejo proti ustavi in paragrafu 19. početi, kar se jim ljubi«*. Škliceval se je tudi na besede ministrskega predsednika Taafeja, ki je rekel: *»Slovani se ne smejo ob steno pritiskati!«*, zato časnik pravi, da se Vesteneck *»protivi celemu ministrstvu in v svojej slepej strasti seje povsod razdor in nemir!«*.[116]

Maja 1880 je bil Vesteneck na volitvah v veleposestniški kuriji ponovno izvoljen v kranjski deželni zbor. Ker je leto pred tem odstopil s tega mesta, naj bi bil to dokaz, *»kako zelo je nemštvo v nevarnosti«*. Poleg tega naj novi ministrski predsednik Taafe ne bi želel kandidatur političnih uradnikov (kot je bil npr. Vesteneck). Kljub temu da je bil Vesteneck na slabem glasu zaradi volitev v trgovinsko zbornico in pri Slovencih osovražena oseba, so ga veleposestniki izvolili, tudi s pomočjo barona Jožefa Schwegla.[117]

Kot demonstracijo proti nemškim občinam, ki so Taafeju izkazovale nezaupnico, pa so mu nasprotno slovenske podeljevale naziv častnega občana, prav tako deželnemu predsedniku Winklerju. Kot prve so jima to čast izkazale občine Črnomelj, Cerknica, Litija in Kamnik.[118]

Ko se je Vesteneck vrnil iz Ljubljane, kjer je na seji deželnega zbora zaradi slabega stanja policije ter nesnage v Litiji napadal litijski občinski odbor ter ob tem izrekel še nekaj opazk na račun poslancev Pfeiferja, Svetca in Ota Detele, so mu v Litiji pripravili ovacije.[119] V *»nemško-židovskih dunajskih listih«* (kot pravi avtor članka v *Slovenskem narodu*) je pisalo: *»Ustavovernemu deželnemu poslancu okrajnemu glavarju v. Vestenecku se je v priznanje njegovega neustrašljivega postopanja v deželnem zboru pripravila ob njegovi vrnitvi v Litijo velikanska ovacija, katere se je prebivalstvo velikansko udeleževalo«*. Napravila mu jo je godba rudokopnega društva, na čelu katerega je bil *»prusijanski privandranec«* Friedrich Werhan. Godba je okrajnemu glavarju v čast zaigrala nemško pesem *»Die Wacht am Rhein«*, ki sta jo oba tudi rada zapela. V Litiji naj bi prebivalci zvedeli o vsem šele potem, ko je godba odkorakala od Vesteneckovega stanovanja skozi Litijo. *Slovenski narod* je članek zaključil: *»Da bi pa mi pošteni in resnicoljubni Litijčanje slavili prihod in 'zasluge' tacega moža kakor je Fränzl, ki je s ciničnim veseljem sramotil litijsko občino javno v deželnem zboru, moža katerega črtimo iz dna svoje duše, to more trditi in verjeti samo kak ljubljanski kazinar ali dunajski jud«*.[120]

Ko *»hudobni nemškutarji«* v Ljubljani zaradi novih okoliščin niso več mogli dosegati svojih ciljev, so svoje sile usmerili v blatenje kranjskega deželnega predsednika Winklerja. V *»škandaloznem listu dunajskih judov«*, kakor ga imenuje *Slovenec*, so izhajali članki polni hudobe, izmišljotin in osebnega sovraštva z namenom prikazati Winklerja *»kot preganjalca nemščine na Kranjskem«*.[121]

Rojstni dan cesarja Franca Jožefa so praznovali tudi v Litiji. V čast njegove petdesetletnice so na hišah 22. avgusta ob osmih zvečer postavili luči, naredili so veliko transparentov, pred oknom hiše Luke Svetca pa je visel velik orel s cesarjevo podobo v sredini. Podobno so bile okrašene še stavbe okrajnega glavarstva in sodišča, povsod pa so vihrale zastave.[122]

Nemška stran je pripravila svojo proslavo na strelišču, ki pa se je Slovenci niso udeležili, ker je *»preveč dišala po prusaštvu«*.[123]

Tisti dan je Vesteneck povabil ljubljanske *»nemčurske«* strelce oz. *»liedertaflerje«*, ki pa naj ne bi prišli praznovat le cesarjevega rojstnega dne. Sprejeli so jih z godbo, po poročanju *Slovenskega naroda* pa je bilo izmed vseh zastav v Litiji le šest narodnjaških. Dodaja še, da *»bi mislil človek, da Litija nij na Slovenskem, marveč na Pruskem«*. Ob osmi uri zvečer so strelci v spremstvu godbe odšli v trg, igrali pa naj bi vse, razen tistega, kar bi morali – cesarsko himno, kar so storili šele pozneje pri poslopju okrajnega glavarstva, ko je to od njih zahteval neki narodni uradnik. To družbo je stražilo enajst žandarjev, med njo pa je bil tudi *»višnjegorski Ciceron«*, učitelj Škrbinec, *»kateri ljubi vse, kar ni slovensko«*.[124]

Deželni vladni svetovalec grof Gustav Chorinsky, ki je preiskoval pritožbe faranov Svete gore, je po obisku kraja 24. avgusta proti Vestenecku in okrajnemu šolskemu svetu sprožil disciplinsko preiskavo, ker naj bi prebivalce silila, da svoje otroke pošiljajo v bolj oddaljeno šentlamberško šolo.[125]

V članku, ki je bil objavljen v *Slovencu* 6. novembra 1880, je pisalo, kako so se do sodnijskega adjunkta obnašali nemškutarji v Litiji. Na neki veselici so rudarski uradniki *»po rodu in mišljenji prusaki«* peli pesem *»Die Wacht am Rhein«*. Sodnijski adjunkt jim je oporekal, češ da *»smo v Avstriji in ne kje na Pruskem«*. Za svoje dejanje je bil adjunkt kot *»slovenski rovar«* ovaden deželni sodniji, kjer je deželni sodnik Čuber proti njemu začel disciplinsko preiskavo ter ga izpraševal, ali res raje govori po slovensko kot po nemško.[126]

116 *Slovenski narod*, 1. 1. 1880.
117 *Slovenski narod*, 26. 5. 1880.
118 *Slovenec*, 10. 6. 1880.
119 *Slovenec*, 15. 7. 1880.
120 *Slovenski narod*, 20. 7. 1880.
121 *Slovenec*, 17. 8. 1880.
122 *Slovenski narod*, 27. 8. 1880.
123 *Slovenec*, 26. 8. 1880.
124 *Slovenski narod*, 4. 9. 1880.
125 *Slovenski narod*, 2. 9. 1880.
126 *Slovenec*, 6. 11. 1880.

Ko je bil 26. julija 1880 odlikovan šentviški kirurg Lukan, se je ob njegovem odlikovanju zgodilo, da je na slovesnosti, kjer je bilo zbranih veliko ljudi, Vesteneck odlikovanca nagovoril le v nemščini. Nad dejstvom je polemiziral avtor v članku v *Slovenskem narodu*, kjer je zapisal, da nekateri župani nemško ne razumejo. Nadaljeval je, da so ob pojedini »*nemčurski privrženci in klečeplazi*« napivali le Vestenecku, narodnjaki pa takrat niso dvigali čaš. Na vsako napitnico je zaigrala tudi litijska godba, vendar ne »*Die Wacht am Rhein*«, temveč cesarsko himno. Nekdo izmed narodnjakov je izrekel hvalo deželnemu predsedniku Winklerju in v svojem govoru omenil, da je cesar Slovencem »*milost skazal*«, ko je postavil Winklerja, »*sonarodnjaka, ki bo rešil Slovence krivic, ki so se jim godile na Kranjskem*«. Z narodnjaške strani je doživel navdušene klice »*živio*«, z nemške pa tišino. Prav tako ni bil deležen časti cesarske himne, kakor so to večkrat naredili Vestenecku, »*kakor da je on bolj pomembna oseba*«.[127]

V *Slovencu* je 23. oktobra 1880 župnik Anton Trepal iz kraja Kopanje objavil pismo in odgovor okrajnega glavarja Vestenecka glede uradnega dopisovanja v slovenskem jeziku, ko mu je poslal farne zapisnike oz. matrike. Takrat se je namreč v skladu z 19. členom temeljnega državnega zakona o splošnih pravicah državljanov po deželnih uradih začela širiti slovenščina. Vesteneck je namreč odgovoril, da duhovniki vodijo matrike kot državni organi, katerih delovni jezik v notranjem prometu je le nemški. Temu je Trepal oporekal z argumenti, da duhovnik ni državni uradnik ter da tudi v drugih predelih Avstro-Ogrske npr. v Istri, na Primorskem ali Hrvaškem delujejo duhovniki in uradniki, ki sploh ne znajo nemško ter uradujejo v maternem jeziku. V *Slovencu* pa je bilo objavljeno mnenje, da je vprašanje o jeziku, v katerem se sestavljajo zapisniki, zgolj notranjecerkveno vprašanje in se države ne tiče.[128]

V začetku leta 1880 je cestnemu odboru v Litiji, ki je bil izvoljen leta 1876 oz. 1877, potekel mandat, vendar so se volitve novega odbora izvedle šele konec leta, najverjetneje zaradi Vesteneckove preračunljivosti. Ta je 10. novembra pohitel in izdal razglas, da bodo volitve novega cestnega odbora potekale 12. novembra ob dveh popoldne. Županom, bolj naklonjenim Vestenecku, naj bi se sporočilo, naj pridejo s svetovalci, narodnim pa, da je povabljen samo župan. K narodno bolj zavednima županoma, kolovraškemu, ki naj ne bi dobil niti vabila na volitve, in polšniškemu, je bil poslan »*davkarski eksekutor*« z žandarjem, ki jima je rekel, da morata na dan volitev z njimi rubiti zaostale davke. Na ugovarjanje, da morata na volitve, sta dobila odgovor, da sta nujno potrebna pri rubljenju ter da bodo v Litiji že opravili svoje brez njiju. Zaradi tega se je grof Anton Pace pritožil pri deželni vladi v Ljubljani, ki je poslala grofa Chorinskega kot vladnega komisarja opazovat volitve. Na volitvah se je zbralo 43 volivcev, ker so tudi narodni župani pripeljali svetovalce. Vesteneck je govoril o velikih stroških, ki jih je prejšnji odbor naredil občinam, ker so morale plačevati 15% »*priklad*« za cestne potrebe. Temu je ugovarjal grof Pace, češ da so občine plačevale le 10%. Volitve so potekale burno in zbegano, rezultat pa je bil, da je Vesteneck dobil 30 glasov, ostali pa manj kot polovico. Proti izidu volitev se je nato postavil Luka Svetec, ki je od vladnega komisarja zahteval razglasitev nezakonitosti volitev na podlagi številnih nepravilnosti. Očital je, da kolovraški župan ni bil vabljen in bi njegovi trije glasovi lahko bistveno vplivali na izid volitev ter da so nekateri imeli več glasov, kot jim je dejansko pripadlo. Chorinsky je Svetčevi zahtevi ugodil, nove volitve pa so bile napovedane za 19. novembra. Med tem časom je bila opravljena velika agitacija, na dan volitev se je zbralo 53 volivcev. Takrat so bili izvoljeni Vesteneck, njegovi trije podporniki, kandrški župan Obreza, trboveljski župan Selan in kresniški župan Spunt, poleg njih pa še Janez Jeretin, litijski župan Alojzij Koblar in grof Pace. Enega pooblaščenca je izvolil še deželni odbor, glede drugega, ki ga izvoli največji davkoplačevalec, pa se je zapletlo, ker je v preteklosti pravica pripadla knezu Windisch-Graetzu, zanjo pa se je tistega leta zavzemal zagorski rudnik. Vesteneck je imel izjemno željo postati načelnik cestnega odbora, *Slovenec* pa je izražal bojazen, da se bo to tudi zares zgodilo. Avtorja je v članku skrbelo, da bi s tem, ko bi imel nakopičene funkcije, zaostajali njegovi osnovni uradniški posli okrajnega glavarja. Pri tem še dodaja, da če bi se kljub temu lahko pri okrajnem glavarstvu tako shajalo, potem je to dokaz, da je zaposlenih preveč uradnikov, ki so davkoplačevalcem le strošek.[129]

V *Slovencu* je bila 23. decembra 1880 objavljena novica, da je deželna vlada razpustila litijski cestni odbor. Avtor je članek zaključil: »*Upamo, da se bodo nove volitve vršile svobodno in da bo skoraj konec pritiska, ki si ga dovoljuje litijski okrajni glavar*«.[130]

Afera »*pobijanja oken v Litiji*« in Vesteneckovo slovo

Leto 1881 se je v litijskem okraju začelo z Vesteneckovim nasprotovanjem narodnim popisovalcem pri popisu prebivalcev leta 1881. Namesto teh je kot komisarje pri štetju ljudstva imenoval davčne uradnike in »*tajčkrajnerja*« Hanfa iz Hudega, za katere je bil prepričan, da so bolj zanesljivi.[131]

127 *Slovenski narod*, 11. 8. 1880.
128 *Slovenec*, 23. 10. in 9. 11. 1880.
129 *Slovenec*, 27. 11. 1880.
130 *Slovenec*, 23. 12. 1880.
131 *Slovenski narod*, 13. 1. 1881.

Dogodek, ki se je zgodil v noči med 6. in 7. februarjem 1881, pa je naznanil konec Vesteneckove funkcije okrajnega glavarja v Litiji in boljše čase za tamkajšnje Slovence.

Na deželno predsedstvo je pritožbo, podprto s pričami, vložil litijski župan Koblar. Objavljena je bila v časopisih *Vaterland* in *Tribüne*. Tam so Vestenecku očitali, da je na čelu pijane družbe s še dvema drugima uradnikoma in vodjo žandarmerijske postaje ter nekaj rudniškimi uradniki *»bombardiral s kamenjem in kepami neko hišo v Litiji, v kteri stanuje okrajni komisar Delkot«*. Razbili naj bi 24 stekel in naredili za 7 goldinarjev škode. Zaradi razgrajanja z »bombardiranjem« ob 11. ponoči so zbudili litijske tržane, kar se ne spodobi za ljudi, ki so dolžni čuvati javni red in mir in je to vredno zgražanja. *Slovenec* je ob tem dogodku poročal, da je to hud udarec za »nemškutarijo« na Kranjskem in ustavoverno politiko, kar ni edini Vesteneckov greh. Navaja še, da mu je poslanec Svetec v preteklosti že očital, da ni dorasel službi okrajnega glavarja. Zdaj pa, da si je, ko je mera pregreh polna, *»litijski paša sam vrat zavil in nihče ga ne more več rešiti, če je prav ministra Konrada zet«*. Sprožena je bila tudi preiskava, in vse je bilo v pričakovanju, da jo bo deželna vlada začela in krivce kaznovala po zakonu.[132]

Na pisanje se je Vesteneck odzval v dunajskem časopisu *Politische Correspondenz*, zanikal svojo udeležbo ter drugih uradnikov pri razbijanju oken v Litiji in žugal, da bo tožil litijskega župana.[133] V časopisu *Laibacher Wochenblatt* pa je Vesteneck predstavil svojo različico dogodkov. Po njej naj bi se v nedeljo 6. februarja 1881 pri skupni večerji v Ravniharjevi gostilni v Šmartnu pri Litiji zbrali okrajni glavar Vesteneck, okrajni komisar Gustav Delkot, okrajni zdravnik dr. Pavlič, rudniški vodja Werhan, rudniški inženir Werhan mlajši, nadplavžar Unger, davkar Rudolf Rotter, davkarski kontrolor Karl Moschner in postajni načelnik Jože Babnik, poštar Treo in *»vahtmajster«* Karl Wagner. Pavliča so kmalu poklicali k nekemu bolniku, Delkot, ki je bil prejšnji dan v Ljubljani na plesu, je prav tako želel oditi, vendar mu to Werhan ni dovolil in naj bi mu za šalo žugal, da mu bo razbil okna na hiši, če odide domov. Delkot naj bi mu zato dovolil, da mu razbije okna, zato ga je spustil domov. Druščina se je odpravila domov v treh vozovih. Prvi ter drugi, v katerem je bil Vesteneck, sta se odpeljala domov, tretji, v katerem je bil Werhan, pa se je ustavil pred Delkotovim stanovanjem. Werhan mu je nato, z domnevnim Delkotovim privoljenjem, s kepami razbil sedem zunanjih in šest notranjih stekel njegovega pritličnega stanovanja ter odšel. Vahtmajster Wagner, ki je prišel pogledat, kaj se dogaja in je spoznal bežečega Werhanovega sina, je naslednji dan zjutraj k Delkotu v poizvedovanje poslal žandarja ter se z njim pogovoril o dogodkih. Potem ko je bil Wagner zadovoljen z razlago o razbijanju oken za šalo in ker naj ne bi bilo nobenega hrupa, je o dejanju poročal okrajnemu glavarju, ni pa naznanil dogodkov sodišču. Delkot pa je poleg tega tudi izjavil, da mu je dejanje Werhan takoj priznal in mu plačal odškodnino za okna in steklo, ki jih je razbil z njegovim privoljenjem, zaradi česar naj dejanje ne bi bilo kaznivo.[134]

Vesteneck naj bi po dopisu iz Litije, ki je bil objavljen v *Slovenskem narodu*, poskušal nekatere priče pregovoriti, da bi molčale ali krivo pričale, zato je litijski župan prijavil sodišču domnevno kaznivo dejanje.[135] Da bi z razbijanjem šip svojega stanovanja sredi zime Delkot soglašal, se je avtorjem člankov v slovenskih časopisih zdelo malo verjetno, saj noben razumen človek ne bi želel, da spi na mrazu. Okrajno sodišče v Ljubljani je kazenski postopek v začetku marca 1881 ustavilo z ugotovitvijo, da gre za šalo, zato je tudi manjkal *»hudobni namen«* oz. naklep.[136]

Ker je litijski župan Koblar obdolžil tudi Wagnerja, da se je udeležil razbijanja oken, ga je slednji tožil in zadeva je prišla na ljubljansko sodišče.

Na obravnavi tožbe litijskega vahtmajstra in Vesteneckovega iskrenega prijatelja Karla Wagnerja proti litijskemu županu Alojziju Koblarju zaradi *»razžaljenja časti«* na ljubljanskem okrajnem sodišču je bil Koblar spoznan za nekrivega in oproščen. Wagnerja je zastopal namestnik državnega pravnika Mühleisen, Koblarja pa Luka Svetec ter zagovornik Alfonz Mosche. Wagner je Koblarja tožil zato, ker ga je ta v svoji objavi deželnemu predsedstvu o dogodkih v Litiji baje neupravičeno obtožil razbijanja oken ter da je bil tisti večer popolnoma pijan. Koblar je dejanje prijavil deželnemu predsedstvu v Ljubljani, ker tega ni mogel storiti v Litiji, saj so bile vpletene osebe, ki bi jim moral dejanje prijaviti. Svetec je ugovarjal, da primera ne bi bilo smiselno obravnavati, dokler se ne opravi preiskava o krivi izpovedbi prič, toda sodnik je odredil zaslišanje prič. Priče Josip Razpotnik, Kobivšek, Edmund Planinšek, Janez Simončič in posestnik Knaflič so potrdile navedbe Koblarja. Priča Jožefa Lavrenčič je povedala, da ni želela obremeniti Wagnerja in Vestenecka zaradi njihovih položajev, priča Martin Hacin pa je zanikal Vesteneckovo prisotnost pri razbijanju oken. Mosche je v zaključnem govoru poudaril, da bi bil absurd, če bi se moral župan zaradi opravljanja dolžnosti, to je prijave kaljenja javnega reda in miru, zagovarjati na sodišču. Sodnik je na koncu sprejel razlago, da je Koblar opravljal svojo dolžnost in

132 *Slovenec*, 15. 2. in 17. 2. 1881.
133 *Slovenec*, 19. 2. 1881.
134 *Slovenski narod*, 22. 2. 1881.
135 *Slovenski narod*, 22. 2. 1881.
136 *Slovenski narod*, 9. 3. 1881.

prijavil nered. Ker je tožnik priznal, da ni imel nobenega slabega namena, je Koblarja oprostil ter Wagnerju naložil stroške postopka. Kljub temu je Wagner napovedal pritožbo na deželno sodišče.[137]

V Litiji naj bi Vestenecku v prid zbirali podpise za peticijo, da *»oknopobijanje«* ni nič hudega, saj je Vesteneck dober gospod. Podpisa sta zbirala dva človeka. Prvi je bil Wakonigg, kramar in dvojni krčmar v Litiji, ki mu je Vesteneck dovolil odpreti dve krčmi brez županovega privoljenja ter mu podelil še druge krčmarske predpravice, zaradi česar je moral župan vložiti pritožbo pri deželni vladi. Drugi pa je bil po navedbah *Slovenskega naroda »neki narobe-svet s pridevkom Lipek, ki je s celim trgom v kregu in iz samega kljubovanja nemškutar, če ravno nobene nemške besedice ne zna«*. Peticija je vsekakor bila zaman, saj so bili Vesteneckovi dnevi v Litiji končani.[138]

V kočevsko-ribniškem okraju se je razširila novica, ki je bila objavljena tudi v časopisih, da bo Vesteneck prišel tja za okrajnega glavarja. V *Slovenskem narodu* je ob tej priliki avtor članka zapisal: *»Kaj smo zagrešili, da bi nas hoteli z Vesteneckom kaznovati? Za božjo voljo prosimo slavno deželno vlado, naj nam tega ne stori! Kogarkoli naj nam pošlje le z gospodom Vesteneckom naj nam prizanese! Le tega ne!«*.[139]

Na srečo tamkajšnjih prebivalcev ter dolgoletnih želja Slovencev pa so govorice izkazale za neresnične, saj so prišle z Dunaja novice »iz zanesljivih virov«, da nihče ne misli na to, da bi Vestenecka pustili na Kranjskem.[140]

Zaradi vseh preteklih nedostojnih Vesteneckovih izgredov in izbruhov nebrzdane narave ga po Vošnjaku niti sorodstvene vezi s Conradom, ki je bil minister na Dunaju, niso mogle ohraniti na Kranjskem.[141]

Medtem pa je Vesteneck zaradi žaljenja časti tožil dunajska časnika *Tribüne* in *Vaterland*, ker sta ga obdolžila, da naj bi se udeležil razbijanja oken. *Tribüne* je zapisal, da jih veseli, da jim daje okrajni glavar priliko pojasniti svoje delovanje na dunajskem sodišču ter da se o teh aferah že predolgo govori, zato jih je treba prenesti iz Litije na Dunaj, kjer se bodo drugače cenile kot v njegovem okraju.[142]

Na dan 3. aprila 1881 je bil Vesteneck uradno premeščen v Gradec, na njegovo mesto pa je prišel »narodni« okrajni glavar Matija Gril, bivši komisar v Mariboru. V *Slovencu* je pisalo, da so bili Vesteneckovega odhoda Slovenci veseli, saj se je *»odlikoval«* kot nasprotnik slovenskega naroda, vendar pa mu zaradi njegovih zvez na visokih položajih ni bilo lahko priti do živega. Rešiti se ga je že zaman prizadeval prejšnji deželni predsednik Kalina. Ljudstvo je poslancem pošiljalo prošnje, da bi zamenjali Vestenecka, kar se je končno tudi zgodilo.[143]

Časopis *Laibacher Wochenblatt* je 9. aprila pisal, da je to dejstvo huda, vendar ne nepričakovana stvar, kajti slovenska stran je že dolgo imela cilj spraviti Vestenecka iz dežele. Afera pobijanja oken je za slovenski tabor prišla *»ravno ob pravem času«*, ko Vesteneck ni imel več zaščite na deželnem in državnem nivoju, saj bi bila njegova premestitev v obdobju ustavoverne vlade težko izvedljiva. To pove tudi citat iz prej omenjenega časopisa, ki pravi: *»V nekem drugem obdobju bi bili vsi ti poskusi neuspešni, zdaj pa je moral v 'eri trgovanja' pasti na ljubo maloštevilčnim fanatičnim nacionalnim kričačem. Njegova kariera je bila izvrstna in brezhibna, kar priznavajo tudi nacionalni časopisi...«*.[144]

Preden se je Vesteneck poslovil od položaja v Litiji, je poskrbel za nov škandal. V kavarni ljubljanske kazine sta 27. aprila 1881 pozno ponoči sedela in se pogovarjala adjunkt ljubljanski trgovec Bučar in sodniški praktikant Štefan Lapajne, ko je okoli dveh po polnoči prišla v kazino *»vesela«* družba. Bili so profesorji dr. Binder in Proft, Gartenauer in Adamek, finančni sekretar Feyrer in Vesteneck, ki se je s popivanjem po lokalih poslavljal od funkcije v Litiji. Družba se je usedla k sosednji mizi in ker je slišala, da se človeka pogovarjata po slovensko, so ju zmerjali z besedami *»Sausprache«*, *»Bauernsprache«*, *»Hundsprache«*, *»Knechtensprache«*... itd., vendar sta se oba pogovarjala dalje.[145]

Nato pa Vesteneck reče Lapajnetu *»Čemu zijate v mene?«*, na kar mu je ta odgovoril, da ne zija ter se je pogovarjal naprej z Bučarjem. Vesteneck ga je potem vprašal, ali ga pozna ter ve, kdo je, na kar mu je ta odgovoril, da ga pozna in se mu predstavil z imenom in funkcijo, Vesteneck pa je odgovoril: *»So ein Wicht«*, in dodal še, da bi se kot c. kr. uradnik sramoval govoriti v slovenskem jeziku. Na to mu je Lapajne odvrnil, da se on ne sramuje, vendar so stvari, ki bi se jih lahko človek bolj sramoval. Vesteneck pa mu je nato rekel, da se bo onečastil in mu pljunil v obraz, nakar mu je Lapajne rekel, da bo lahko to dejanje obžaloval.[146]

Med Vesteneckom in njegovo družbo ter Lapajnetom in Bučarjem se je skoraj vnel fizični spopad. Ker slednja dva nista hotela zapustiti lokala, je to storil Vesteneck in njegova družba. Zaradi razžalitve časti je Lapajne proti Vestenecku vložil

137 *Slovenski narod*, 16. 3. 1881.
138 *Slovenski narod*, 22. 3. 1881.
139 *Slovenski narod*, 24. 3. 1881.
140 *Slovenec*, 29. 3. 1881.
141 Vošnjak, *Spomini*, str. 316.
142 *Slovenec*, 31. 3. 1881.
143 *Slovenec*, 5. 4. 1881.
144 Matić, *Nemci v Ljubljani 1861–1918*, str. 224.
145 *Slovenski narod*, 30. 4. 1881.
146 *Slovenec*, 18. 6. 1881.

tožbo. Obravnava na sodišču je bila 14. junija, vendar na njej Vestenecka ni bilo, ker je bil v Gradcu, zato ga je zastopal odvetnik Schrey. Sodnik je Vestenecka spoznal za krivega razžaljenja časti in ga obsodil na 40 goldinarjev kazni ali 8 dni zapora. Zanimivo je, da je Vesteneck zaradi olajševalnih okoliščin dobil nižjo kazen, ki bi sicer bila od 3 do 6 mesecev zapora. Najbolj je pretehtalo, *»ker ima obsojeni veliko c. kr. službo, kteri bi se z zaporom utegnila škoda goditi«*. Prav tako je moral plačati tudi vse stroške postopka.[147]

Vaterland se je odločil objaviti izjavo, baje ker se je zbal nemškoliberalnih porotnikov, v kateri je zanikal Vesteneckovo metanje kep v komisarjevo okno. Tudi litijski župan tega ni trdil, pač pa da je to storila družba, v kateri je bil Vesteneck. Tožba proti *Tribüne* pa je šla v nadaljnjo obravnavo. Pisec članka v *Slovencu* je upal, da bo na sodišču Vesteneck sprevidel, *»da so minuli tisti časi, ko je on zaradi svojih posebnih zvez v Ljubljani in na Dunaji vse premogel«*.[148]

V časopisu *Slovenski narod* je bil 1. maja objavljen članek o ljudeh iz okraja Stična, ki so se šli posloviti od odhajajočega Vestenecka. Omenjal je davkarja Lillegga, višenjska pedagoga Škrbinca in Högerja ter gabrskega učitelja Zajca, ki je vodil deputacijo treh Gabrovcev. Avtor članka je hudomušno dodal, *»da jih bodo štirinajst dni hrbti boleli«* zaradi priklanjanja.[149]

Dopisnik *Neue Freie Presse* je v svojem časopisu 9. julija objavil, da bodo imele razmere na Kranjskem žalostne posledice, če se bodo nadaljevale. Obžaluje odhod okrajnega glavarja v Litiji Vestenecka, omenja možnost razpustitve deželnega zbora ter dodaja, da zahtevajo narodnjaki odstavitev še dveh okrajnih glavarjev, ki sta na strani *»deutsch-krajnarjev«*. Vse to pa ni moglo preprečiti, da se ne bi ustanovil *»krajni oddelek nemškega Schulvereina«*, pravi dopisnik. Avtor članka v *Slovencu*, ki je povzel poročanje *Neue Freie Presse*, pa je poudaril, da *»odkadar Vestenecka ni več v Litiji, se od tam nič več ne sliši, in ljudje živijo tudi tam enomerno in vsakdanje kakor drugje«*.[150]

Sodišče v Ljubljani je Vestenecka, ki je medtem postal c. kr. okrajni glavar v Gradcu, spoznalo za krivega razžalitve časti praktikanta Lapajneta in ga obsodilo na 10 goldinarjev kazni in 8 dni zapora.[151]

Ob Vesteneckovem slovesu je višenjski učitelj (v časopisu imenovan samo z inicialko H.) agitiral med učitelji litijskega okraja, naj dajo Vestenecku v spomin svoje fotografije. To naj bi bilo po navedbah pisca v *Slovenskem narodu* pritisk na učitelje, saj bi tako Vesteneck videl, kateri so mu *»zvesti«* in kateri ne, kar bi se utegnilo učiteljem maščevati ob morebitnem prihodnjem imenovanju Vestenecka na visoke funkcije na ravni dežele Kranjske, če bi se ustavoverci vrnili na oblast.[152]

Na seji državnega zbora na Dunaju 8. decembra 1881 je poslanec Heilsberg interpeliral vlado o vzrokih prestavitve Vesteneka kot okrajnega glavarja najprej iz Litije v Gradec, nato pa iz Gradca v Deutsch-Landsberg na Štajerskem.[153]

Afera *»pobijanja oken v Litiji«* na dunajskem porotnem sodišču

Porotno sodišče na Dunaju je Vesteneckovo tožbo proti časopisu *Tribüne* obravnavalo od sredine januarja do prvega tedna februarja 1882, o zadevi pa je obširno in celo večkrat tedensko sproti pisal *Slovenski narod*. Kot bivši odgovorni urednik *Tribüne* je bil tožen Josef Haman, ki ga je zagovarjal dr. Josef Porzer, *»jeden najduhovitejših dunajskih zagovornikov«*, Vestenecka pa dr. Josef Kopp. Sodišču je predsedoval Eduard pl. Tannenhain. Hamanu je očital razžalitev časti, ker je objavil članke, da se je vitez Vesteneck udeležil »oknopobijanja« v Litiji ter da je bil predstavljen kot navaden pijanec. Kopp je predstavil vse dogajanje kot šalo med prijatelji in zavrnil, da bi bila druščina pijana, hkrati pa diskvalificiral slovenske priče dogodka. Tako je Martina Hačina opisal, da je brezposeln in da ga je po dogodku zaposlil litijski župan, kočijaža in sina nočnega čuvaja pa označil za pijanca. Opomnil je tudi, da je bil litijski župan na drugi stopnji v tožbi proti Wagnerju obsojen na 60 goldinarjev kazni ter da so šli sovražniki okrajnega glavarja celo tako daleč, da so priče, ki so pričale njemu v korist, obtožili krivega pričanja. Toženec Haman je izjavljal, da je nedolžen in zagotavljal objektivnost, da je objavil članke v dobri veri, saj pozna oba dopisnika, ki sta mu poslala članke, že dolgo let in sta zelo zanesljiva ter da je novica, da okrajni glavar pobija okna, redkost. Verjel pa je tudi poročilu litijskega župana Koblarja, ker naj bi bilo napisano kot akt uradnika in ne kot Vesteneckovega političnega nasprotnika.[154]

Sodišče je zaslišalo Martina Hačina, slugo pri okrajnem glavarstvu Antona Sevčka, nočnega čuvaja Jožeta Razpotnika, Friderika Werhana, sestro litijskega krčmarja Josipino Lavrenčič, šefa litijske postaje Jožeta Babnika in Roberta Raunicherja, krčmarja in kočijaža enega izmed vozov, ki je peljal Vesteneckovo družbo. Vsem je bilo skupno pričevanje, da Vestenecka niso videli metati kep v šipe,

147 *Slovenec*, 18. 6. 1881.
148 *Slovenec*, 25. 6. 1881.
149 *Slovenski narod*, 1. 5. 1881.
150 *Slovenec*, 14. 6. 1881.
151 *Slovenski narod*, 15. 6. 1881.
152 *Slovenski narod*, 15. 6. 1881.
153 *Slovenec*, 10. 12. 1881.
154 *Slovenski narod*, 18. 1., 19. 1. in 20. 1. 1882.

niso pa mogli z gotovostjo zanikati, da je bil prisoten ob dogodku.[155]

Pričali so tudi slovenska državna poslanca Poklukar in Josip Vošnjak ter deželni poslanec dr. Luka Svetec, ki so opisali Vestenecka in dokazovali, da je v preteklosti večkrat kršil zakone. Pripovedovali so tudi o njegovih vpletenostih v številne afere. Po Poklukarju je bil eden izmed takih dogodkov, ko je Vesteneck razdeljeval državne podpore in jo zavrnil prebivalcem Dovernika, ker niso volili po njegovih pričakovanjih in je nekatere ljudi prepozno pozval k volitvam, tako da jim je dejansko odrekel volilno pravico.[156]

Svetec pa je omenjal, da je bil litijski župan večkrat žrtev Vesteneckove samovolje, saj se mu je ta maščeval, kadar se je le mogel npr., da je prepovedal uradnikom zahajati v županovo krčmo. V sporu pa sta bila tudi zaradi sestave zapisnikov volilnih mož, ker je želel Vesteneck vpisati take osebe, ki dejansko niso sodile vanj.[157]

Ker je želel zagovornik Porzer dokazati nemoralnost Vestenecka in pokazati, da je sposoben storiti očitano mu dejanje, je zahteval, naj se prebere obsodba Vestenecka v primeru žaljenja Štefana Lapajneta. Navedel je dokaz, da je Vesteneck *»širil demoralizacijo«*, ker je bil v intimnih odnosih z učiteljico, kar se naj ne bi spodobilo za okrajnega glavarja ter šolskega nadzornika. Neka priča je bila pripravljena povedati, da je Vesteneck ponoči skozi okno prilezel k učiteljici, ki je morala zaradi njegovega nadlegovanja celo zapustiti svoje stanovanje. Sodnik je na ugovarjanje dr. Koppa zavrnil zahtevo dr. Porzerja, ki je zaradi tega napovedal pritožbo ničnosti, ker ni mogel predložiti dokazov v korist svojemu klientu, sodišče pa je menilo, da to ni povezano z obravnavo. V Vesteneckovo korist je pričal dr. Schrey, ki je zanikal njegovo nezakonito ravnanje in povedal, da je Vesteneck *»vedno bil predmet posebnega sovraštva nacijonalno-klerikalne stranke na Kranjskem«*, kar naj bi bila posledica tega, da je bil v deželnemu zboru sprejet zakon, ki je vzel šolo iz vpliva oz. pristojnosti nacionalno-klerikalnih krogov.[158]

Obravnava se je končala v začetku februarja 1882, ko je 11 porotnikov od 12 potrdilo Hamanovo krivdo. Sodišče je tako razsodilo, da je Haman kriv razžalitve časti po vseh očitanih členih iz kazenskega zakonika ter ga obsodilo na 6 mesecev zapora ter na plačilo sodnih stroškov. Časopisu *Tribüne* so zasegli 100 goldinarjev od kavcije, spornih številk, kjer so bili objavljeni inkriminirani članki, pa niso zasegli, ker tega ni nihče predlagal. Porzer se je pritožil ter zahteval ničnost sodbe. Na kasacijskem sodišču je bil glavni argument za ničnost nepravilno vodeni postopek sodnika, ki obravnave ni vodil tako, da bi to odgovarjalo zakonu in pravičnosti, saj bi porotniki prišli do drugačnega spoznanja, če bi se obravnava vodila po zakonih in bi lahko Porzer izvajal želene dokaze. Hamanov odvetnik pa naj bi tudi večkrat dobival neupravičene ukore zaradi kritiziranja Vestenecka. Vitez Schmerling, ki je vodil obravnavo, je zavrgel pritožbo ničnosti in tako zaključil zadevo.[159]

Litija po okrajnem glavarju Vestenecku

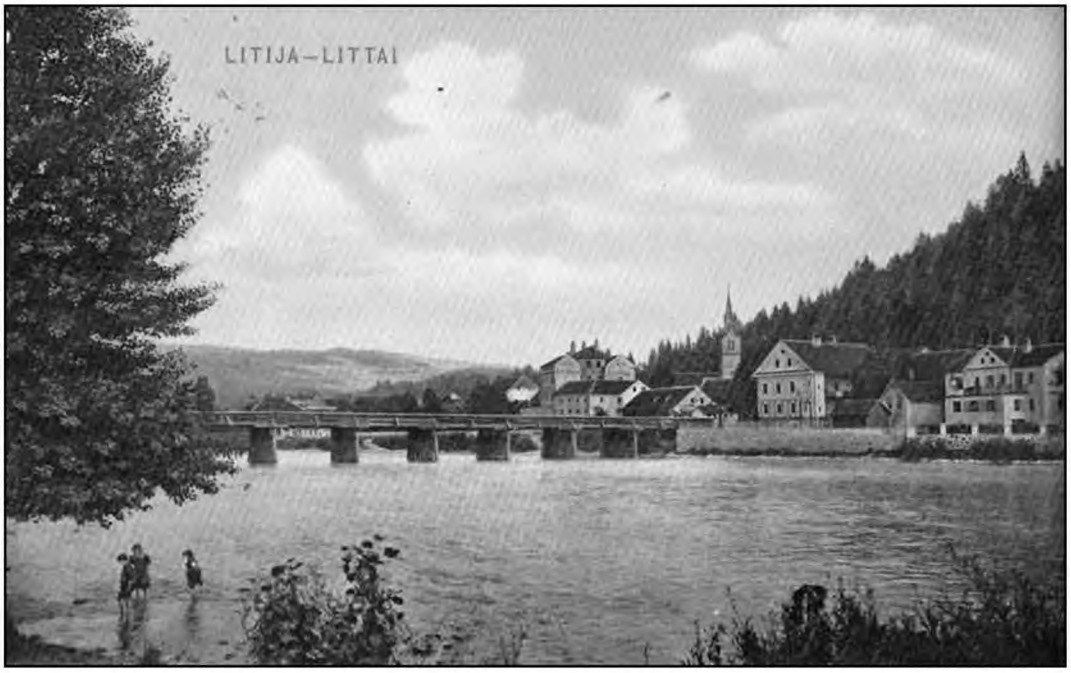
Vesteneckovega pajdaša Werhana so lastniki rudnika odslovili 29. junija. Tega so bili zelo veseli v slovenskem taboru, saj je Werhan predstavljal enega od stebrov germanstva v Litiji.[160] Namesto njega je kot vodja rudarnic in tovarn v rudnik prišel Rudolf Eichhälter, ki je postal častni občan. Po pisanju *Slovenskega naroda* je *»mož vsega spoštovanja vreden«* ter *»pošten Nemec in nam Slovencem v vsakem oziru pravičen«*.[161]

Poleti 9. julija so člani društva Sokol ponovno prišli na izlet v Litijo in Šmartno. Kakor ponavadi so bili sprejeti z velikim navdušenjem. Zanimivost v programu njihovega obiska je bila, da so si pogledali hišo, kjer so se *»pobile tiste znane 'šipe', o katerih se zdaj samo toliko ve, da vitez Vesteneck – nij bil navzoč, ko so se pobijale!«*. Na dan tega obiska je hotelo nekaj litijskih »nemškutarjev« organizirati svojo »kontra veselico«, vendar neuspešno. Zalomilo se jim je, ko so novega vodjo rudokopa Eichhälterja prosili za igranje godbe rudokopne družbe, vendar jih je ta hladno zavrnil z besedami: *»Für solche Zwecke gebe ich die Werksmusik nicht her!«*. Po mnenju pisca članka se po tem vidi, da so se razmere v Litiji izboljšale, zdaj ko ni več Werhana, ki je na grob način zastopal nemško kulturo v Litiji.[162]

Časopis *Slovenski narod* je 12. oktobra 1882 poročal, da sta zapuščeni rudnik in fužina s svinčeno rudo oz. svincem v Litiji ponovno oživela. Pisal je, da tam zopet mrgoli delavcev, da se postavljajo novi plavži in peči ter da je trgovina živahna in naročila *»mnogobrojna«*. Pisal pa je še, da je v interesu litijske okolice, da bi blagostanje trajalo čim več časa.[163]

Na seji kranjskega deželnega zbora 26. septembra 1882, ko je bilo na dnevnem redu financiranje neobligatornega pouka nemščine v slovenskih ljudskih šolah, je poslanca Svetca napadel poslanec dr. Schrey, češ da kot član okrajnega in krajevnega šolskega sveta ni uradno nastopil proti litijskemu uči-

155 *Slovenski narod*, 23. 1. in 24. 1. 1882.
156 *Slovenski narod*, 24. 1. 1882.
157 *Slovenski narod*, 25. 1. 1882.
158 *Slovenski narod*, 26. 1. in 28. 1. 1882.
159 *Slovenski narod*, 9. 2. in 13. 6. 1882.
160 *Slovenec*, 6. 7. 1882.
161 *Slovenski narod*, 10. 7. 1882.
162 *Slovenski narod*, 11. 7. 1882.
163 *Slovenski narod*, 12. 10. 1882.

Razglednica Litije, odposlana leta 1908 (hrani Javni zavod za kulturo Litija).

telju, ki »*je pozabil na svojo dolžnost, ker se nij brigal za pouk nemškega jezika v ljudskej šoli litijskej*«.[164]

Šlo je namreč za primer, ko je učitelj izvedel naročilo deželnega odbora in deželnega šolskega sveta za nemški pouk tako, da so se za pouk prijavili le trije učenci, kar je bilo premalo za njegovo izvedbo. Ko je prišel v Litijo deželni nadzornik ljudskih šol Rajmund Pirker in ugotovil navedeno stanje, je učitelju rekel: »*Tu boste precej videli kako se taka stvar napravi!*« Nato je vprašal otroke »*Otroci, kdo hoče nemški znati?*« in vsi otroci so vstali iz klopi ter se prijavili, da se hočejo naučiti nemško. Pirker je povedal učitelju, da »*tako se mora delati in učencev ne manjka*«. Naročil je še, »*da se ima natanko ravnati po ukazih kranjskega deželnega zbora in deželnega šolskega sveta, drugače ga bo moral prijaviti in prišel bode v disciplinarno preiskavo*«. Navdušenje otrok pa je kmalu minilo, saj se je zgodil osip takoj po uvedbi pouka. Pozimi je bilo še nekaj učencev, poleti pa nobenega.[165]

Slovenec je 4. aprila 1882 objavil vest, povzeto po ruskem državnem vestniku iz 20. januarja 1882, da je ruski car Aleksander III. 8. januarja z redom sv. Stanislava II. stopnje odlikoval v Šmartnu pri Litiji rojenega Jerneja Brezovarja »*za uzorno službovanje in posebne zasluge na učiteljskem polji*«. To ni bilo njegovo prvo odlikovanje, saj je pred tem od ruskega vladike že prejel red sv. Ane.[166]

Marca in aprila 1882 je poslanec Klun v imenu številnih občin mdr. tudi Litije in Šmartna pri Litiji oddal prošnjo dunajskemu državnemu zboru za enakopravnost slovenskega jezika na sodiščih in za ustanovitev višjega sodišča v Ljubljani.[167]

V mesecu juliju leta 1883 je avstrijski cesar Franc Jožef prišel na uradni obisk na Kranjsko, na poti v Ljubljano pa se je njegov vlak 11. julija ustavil tudi v Litiji. Ljudje so se oblekli prazniku primerno in so okrasili železniško postajo z zastavami, med drugim tudi z narodnimi trobojnicami. Ko je ob 4. uri in 11 minut cesarski vlak pripeljal v Litijo, ga je navdušeno pozdravilo zbrano občinstvo, med katerim so bili uradniki, duhovniki in šolska mladina iz Litije in Šmartna. Ko je cesar izstopil, so mu otroci zapeli cesarsko himno, litijski župan Alojzij Koblar pa je v krajšem govoru poudaril veselje in radost litijskega okraja in Kranjske zaradi njegovega prihoda. Zagotovil je trdno vdanost, zvestobo in zahvalo za »*neštevilne dobrote*« ter prosil Boga, da mu da veliko zdravja in ga še dolgo ohrani na prestolu. Cesar je nato Koblarja vprašal, ali je že dolgo župan in ali so v njegovi občini le kmečki ljudje itd., o različnih stvareh pa je spraševal tudi druge uradnike in du Schrey, češ da kot član okrajnega in krajevnega šolskega sveta ni uradno nastopil proti litijskemu učihovnike. Ob odhodu so cesarja navdušeno pozdravili z »*živioklici*«, dopisnik iz Litije pa je še poročal o nepopisnem veselju slovenskega občinstva, saj »*od najmlajšega šolskega otroka do sivolasega starčka čuje se le govor o presvitlem vladarji*«.[168]

164 *Slovenski narod*, 30. 9. 1882.
165 *Slovenec*, 10. 10. 1882.
166 *Slovenec*, 4. 4. 1882.
167 *Slovenec*, 18. 3. in 22. 4. 1882.
168 *Slovenski narod*, 12. 7. 1883.

Ko je *Slovenski narod* poročal o stanju uradovanja v slovenskem jeziku na Kranjskem, je ugotovil, da v deželi tri četrtine občin uraduje v slovenskem jeziku. Najbolj pohvalno piše o uradovanju v slovenščini v postojnskem in logaškem okraju na Notranjskem za razliko od kamniškega, kranjskega in radovljiškega okraja na Gorenjskem, kjer »*se hudo nemškutari*«. O ljubljanskemu okraju pa, da je dober, litijski se je »*zboljšal*«, čeprav je na Dolenjskem »*tu in tam še prav slabo*«.[169]

Na seji dunajskega državnega zbora 7. decembra 1883 je ministrski predsednik Eduard Taafe odgovoril na interpelacijo poslanca Heilsberga o premestitvi litijskega okrajnega glavarja Vestenecka. V odgovoru mu je povedal, da vprašanje posega v izvršilno vladno pravico in da mu ne bi bilo treba odgovarjati, vendar bo to vseeno storil. Zavrnil je navedbe interpelacije, da je bilo veliko premestitev in trdil, da jih je bilo dejansko malo. Hkrati pa je Taafe priznal, da zna biti premeščanje zelo občutljivo za prizadeto osebo. Vestenecku naj ne bi bilo prepovedano udeleževati se sej kranjskega deželnega zbora, poslanci pa vladi ne morejo preprečiti, da bi ravnala, ko se ji to zdi potrebno in tako je bilo tudi v Vesteneckovem primeru. V postopku naj se ne bi kršila nobena njegova pravica, tako da je obdržal svoje dostojanstvo, plačo in bil premeščen v drug, »*službenim koristim primernejši kraj*«. Ministrski predsednik je nazadnje poudaril še, da uradniki zase nikakor ne smejo zahtevati splošne svobode, »*ampak se morajo ravnati po tem, kar zahtevajo postava, pokorščina do vladne oblasti in namenom odgovorne vlade primerna delavnost*«. Po mišljenju ministrskega predsednika so ta načela tako pomembna, da pri njih ne sme popustiti nobena vlada.[170]

Zaključek

Obdobje ustavovernih litijskih okrajnih glavarjev med letoma 1868 in 1881 je bilo eno izmed najrazburljivejših med slovensko in nemško stranjo glede medsebojnih odnosov med prebivalstvom in organi okrajnega glavarstva. Načelo, po katerem bi morali biti slednji vljudni, ustrežljivi in bi morali upoštevati narodnostne razmere ter skrbeti za poslovanje v slovenščini, se ni izvajalo tako, kot bi se moralo. Ravnanja ustavovernih okrajnih glavarjev, ki so delovali avtoritarno, ščitili svoje dominantne položaje in utrjevali nemško kulturo, ter številne afere, so povzročili, da je v litijskem okraju slovenska stran sprejela njihova dejanja kot negativen pritisk glavarjev, ki jim vsiljujejo svojo voljo. Zaradi sporov, spopadov, afer, škandalov, šikaniranj in goljufij so časopisi o dogodkih iz litijskega okraja redno poročali. Vsa ta dejanja pa so bila v nasprotju s smernicami, po katerih naj bi delovali okrajni glavarji, vendar je vladanje nemških liberalcev na Dunaju med letoma 1873 do 1879 omogočalo, da so kranjski ustavoverni glavarji imeli oporo na državnem nivoju. Če pogledamo, kakšni so bili odnosi okrajnih glavarjev do prebivalcev litijskega okraja, ugotovimo, da so z izjemo glavarja Pajka, z vsakim naslednjim glavarjem šli na slabše. Obdobje okrajnega glavarja Auersperga je bilo zaznamovano z incidentom na Jančah in v Vevčah, obdobje glavarja Schönwetterja pa z vsiljevanjem nemške kulture in pritiski na slovenske narodnjake in cerkev. Največji pečat v litijskem okraju pa je naredilo načelovanje okrajnega glavarja Vestenecka. Funkcijo okrajnega glavarja je opravljal šest let, hkrati pa je bil tudi deželni poslanec. Kombinacija njegovega karakterja, nebrzdane in nepopustljive narave v kombinaciji s položaji, ki jih je zasedal, je povzročila nenehne spore, škandale in afere. Poleg slovenskih narodnjakov in političnih nasprotnikov so vsiljevanje Vesteneckove volje občutili še duhovniki, litijski župan Koblar, v sebi ugodne odločitve pa je silil še okrajni šolski svet in okrajni cestni odbor. Obdobje ustavovernih glavarjev oz. Vestenecka pa se je izteklo, ko je nemškoliberalna stranka prešla v opozicijo na državnem nivoju in je novi kranjski deželni predsednik Winkler poskrbel za pravi ustavni red v deželi in ni zapostavljal večinskega slovenskega prebivalstva. To je pomenilo, da so se morali ustavoverni funkcionarji, ki so temu nasprotovali, posloviti od položajev. To je doletelo tudi Vestenecka, in to ravno tedaj, ko se je ugotavljalo njegovo vpletenost v »*afero pobijanja oken v Litiji*«. Čeprav je po njegovi premestitvi v Litijo za okrajnega glavarja prišel Matija Gril, pa se razmere niso umirile še dve leti, kar je bilo po eni strani posledica dejstva, da je deželnemu zboru z ustavoverno večino, ki je še krojilo deželno politiko, mandat potekel šele leta 1883, po drugi strani pa zadeva ni potihnila zaradi Lapajnetove tožbe proti Vestenecku in Vesteneckove tožbe proti dunajskemu časopisu *Tribüne* zaradi razžalitve. Glede na vse konflikte, ki jih je Vesteneck generiral, ni nič presenetljivega, da je njegov proces proti časopisu *Tribüne* pozorno spremljalo slovensko časopisje. Po koncu ustavovernega obdobja je število spornih zadev med nemškim in slovenskim taborom drastično upadlo. Ostal je le spor glede pouka nemškega jezika, ki je bil na deželni in ne na okrajni ravni. Časopis *Slovenski narod* je v takrat pisal, da so se razmere v litijskem okraju glede uradovanja v slovenščini izboljšale. Očitno so se odnosi med prebivalstvom in okrajnim glavarjem, ki je ugodil jezikovnim zahtevam, izboljšali in popravili do te mere, da se je začel uresničevati ideal, ko okrajno glavarstvo služi potrebam prebivalstva in ne obratno, kot je bilo to pod ustavovernimi glavarji, ki so želeli oblikovati litijski okraj in prebivalstvo po lastnih vizijah.

169 *Slovenski narod*, 26. 7. 1883.
170 *Slovenec*, 10. 12. 1883.

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISI

Laibacher Zeitung, 1869
Slovenec, 1873–1883
Slovenski narod, 1869–1883

LITERATURA

Enciklopedija Slovenije. 11. in 12. zvezek. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1997 in 1998.

Matić, Dragan: *Nemci v Ljubljani 1861–1918*. Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2002.

Melik, Vasilij: *Slovenci 1848–1918*: Razprave in članki. Maribor : Založba Litera, 2002.

Melik, Vasilij: *Volitve na Slovenskem 1861–1918*. Ljubljana : Slovenska matica, 1965.

Pančur, Andrej: Razdor v narodnem gibanju. *Slovenska novejša zgodovina 1 : Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja 1848–1992* (ur. Jasna Fischer et al.). Ljubljana : Mladinska knjiga, 2005, str. 29–30.

Pančur, Andrej: Uveljavitev slovenskega narodnega gibanja. *Slovenska novejša zgodovina 1. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja 1848–1992* (ur. Jasna Fischer et al.). Ljubljana : Mladinska knjiga, 2005, str. 28–29.

Pančur, Andrej: Začetek ustavne dobe in oblikovanje slovenskega tabora. *Slovenska novejša zgodovina 1. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja 1848–1992* (ur. Jasna Fischer et al.). Ljubljana : Mladinska knjiga, 2005, str. 26–28.

Šuklje, Fran: *Iz mojih spominov I. del.* Ljubljana : Slovenska matica, 1988.

Vodopivec, Peter: *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju.* Ljubljana : Institut za novejšo zgodovino, 2006.

Vodopivec, Peter: *Od Pohlinove slovnice do samostojne slovenske države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja.* Ljubljana : Modrijan, 2006.

Vošnjak, Josip: *Spomini.* Ljubljana : Slovenska matica, 1982.

Žontar, Jože: Obnovitev okrajnih glavarstev na Kranjskem (1867). *Zgodovinski časopis*, 55, 2001, št. 3–4 (124), str. 437–454.

SUMMARY

The district administration of Litija in the period of constitutionalist governors according to newspapers between 1868 and 1881

After the fall of absolutism in 1859 the Habsburg Monarchy introduced a constitution that brought about novelties in the administrative and political field. The separation of judiciary from the administration led in 1868 to the establishment of districts across the crown provinces in the Austrian half of the Austro-Hungarian Monarchy which were placed under the rule of district governors, as well as to the formation and public appearance of political parties. Carniola saw the establishment of eleven districts, including a new one in Litija.

From its establishment to 1881, the district of Litija was run by governors from the German camp who used their position to enforce their will and prostrate the Slovenian national movement. That led to an inevitable conflict with the Slovenian population in the district. The district governors further strengthened their position in 1872, after the German liberals took over the government in Vienna and even more so in 1877, after they won the majority in the provincial diet of Carniola. The first major incident took place at Janče and Vevče during the days of the district governor Auersperg, when members of the German Turnverein triggered violent events that claimed lives among the Slovenes, yet the district governor saw to it that only the Slovenian side was brought to justice. The district governor Schönwetter, who came from (the then German town of) Celje used his position to further assert the German supremacy in Litija's district administration, which did not earn him much favour with the Slovenian population. He was succeeded by the district governor Janez Pajek, who was forced to retire a year later for having detected too many irregularities at the election in the Chamber of Commerce and Industry, which put him in the good books of the Slovenes but definitely not the Germans. The last in the series of constitutionalist district governors in Litija was Julius Fränzl von Vesteneck, whose six-year term left the strongest mark on the relations with the inhabitants of the Litija district. Due to his relentless attitude towards matters concerning the Slovenian inhabitants, imposition of the German language, pro-German stance, election fraud, numerous affairs and scandals, conflicts and retaliation against those who refused to bow, von Vesteneck

caused much tension between the Slovenes and the Germans, which was frequently reported by newspapers. He stood against the Church, stirred much indignation with the controversial election in the district school council, but the greatest uproar followed the election in the road committee, during which he did not spare any illegal infringement to push his way in. The fall of the German liberal government in Vienna also brought about political change in Carniola with the appointment of a Slovene, Andrej Winkler, as district president. During his term, the Germans began to lose their positions to the Slovenes. The end of the constitutionalist era and von Vesteneck's rule over the district administration came with the »affair of smashing windows in Litija«, when von Vesteneck had allegedly took part in throwing snowballs into the house of the district commissary Delkot. Von Vesteneck's successor was a Slovene Matija Gril. During his term, the situation of the Slovenes gradually began to turn for the better.

Središče Šmartna pri Litiji na razglednici, odposlani leta 1917 (Brilej, Spomin na Litijo, str. 141).

1.25 Drugo UDK 930.85:061.2(497.4Litija)"18/19"

Prejeto: 30. 5. 2011

Martin Brilej †

organizator dela v pokoju

Litijska narodna buditelja Luka Svetec in Ljudmila Roblek*

IZVLEČEK

Na prehodu 19. v 20. stoletje oz. kar pol stoletja sta v Litiji delovala Ljudmila Roblek in Luka Svetec, oba izjemno zavzeta narodna buditelja. Svetec, ki je bil kulturno in politično med najbolj angažiranimi Slovenci, je stanoval v Litiji, deloval pa na celotnem slovenskem etničnem prostoru. Kot soustanovitelj družbe sv. Cirila in Metoda je leta 1885 uspel k narodnostnemu gibanju pritegniti domala vse Slovence. Pri delu v Ciril-Metodovi družbi je Svetcu najbolj pomagala Ljudmila Roblek, ki je prav tako stanovala v Litiji in bila skupaj z njim soustanoviteljica prvih kulturnih društev (pevsko društvo, čitalnica) v Litiji.

KLJUČNE BESEDE

Luka Svetec, Ljudmila Roblek, Litija, družba sv. Cirila in Metoda, kulturna društva

ABSTRACT

NATIONAL REVIVALISTS FROM LITIJA – LUKA SVETEC AND LJUDMILA ROBLEK

Ljudmila Roblek and Luka Svetec, both fervent national revivalists, worked in Litija at the turn of the 19th and 20th century or during a period spanning as much as half a century. Svetec, one of culturally and politically the most engaged Slovenes, resided in Litija, but was active across the whole Slovenian ethnic territory. As a co-founder of the St. Cyril and Methodius Society he managed in 1885 to attract practically the entire Slovenian population to join the national movement. While performing his work at the Cyril and Methodius Society, Svetec received most support from Ljudmila Roblek, likewise a resident of Litija, who co-founded with him the first cultural societies in Litija (choral society, reading society).

KEY WORDS

Luka Svetec, Ljudmila Roblek, Litija, St. Cyril and Methodius Society, cultural societies

* Besedilo je bilo v nekoliko spremenjeni obliki objavljeno v avtorjevi knjigi Litijski obrazi. Litija : Aco, 2008, str. 205–208, 220–226.

Luka Svetec – narodni buditelj, književnik, politik (1826–1921)

Luko Svetca uvrščamo med najpomembnejše Slovence, ki so se v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja zavzemali za enakopraven položaj Slovencev, slovenski jezik in splošno priznanje slovenske identitete. Rojen je bil 8. oktobra 1826 v Podgorju pri Kamniku, kjer je obiskoval osnovno šolo, gimnazijo pa v Ljubljani. Odločil se je, da bo študiral pravo, zato je odšel na Dunaj in tam leta 1853 zaključil študij. Po vrnitvi z Dunaja je opravljal službo po raznih krajih, najprej na Hrvaškem kot Bachov huzar. Sledila so službena mesta v Mokronogu, Kočevju, Brdu pri Lukovici in Ljubljani, kjer je bil magistralni komisar. Svetec je imel zaradi svoje pokončne drže in zavzemanja za slovenstvo nenehne težave, ki so bile tudi vzrok pogostih premeščanj iz kraja v kraj. Zlasti njegovo zavzemanje za slovenski jezik je bilo za takratne oblasti moteče, zato se je leta 1869 upokojil. Za nekaj let se je preselil v Idrijo, leta 1873 pa kot upokojenec prišel v Litijo, kjer je postal notar in v Litiji živel vse do svoje smrti.

Luko Svetca v Litiji povezujemo z zgodbo, ki se je začela že mnogo pred njegovim prihodom v Litijo. Ded Svetčeve žene Terezije je bil litijski župan in zgodilo se je, da je ena od njegovih hčera zanosila z nekim avstrijskim plemičem, ki pa je bil že poročen. To je bila v tistih časih huda neprijetnost in oče župan je želel hčer čim prej poročiti. V tistem času je v Litijo prišel potujoči krojač iz Italije, ki se je pisal Tura, ter zaprosil za krojaško obrt. Župan mu je dovoljenje za opravljanje obrti izdal, v »zameno« pa je od njega zahteval, da poroči njegovo hčer. V zakonu županove hčere in krojača Ture so se nato rodili trije otroci, deček in dve deklici. Ena od njih je bila Terezija Tura (1852–1936), ki se je nato poročila z Luko Svetcem. Luka in Terezija Svetec sta imela tri otroke. Ivan je umrl že kot dojenček, Albin (1877–1915) je postal oficir, Pavle (1875–1927) pa je bil kasneje glavar in vladni svetnik. Rodbina Svetec se je nato razvejala na več strani, njeni potomci pa danes živijo v raznih krajih po Sloveniji.

Luka Svetec je bil v prvi vrsti narodni buditelj in borec za slovenski jezik. Že leta 1861 je v Ljubljani ustanovil Pravniško društvo, ki se je zavzemalo za uvajanje slovenskega jezika v takratni pravni red. V letih 1884 in 1885 je v Ljubljani vodil pripravljalni odbor za ustanovitev Družbe sv. Cirila in Metoda, oz. Ciril-Metodove družbe (CMD),[1] ki je bila nato ustanovljena leta 1885 kot slovenska narodnoobrambna organizacija in je nedvomno veliko prispevala h krepitvi slovenske narodnostne (samo)zavesti v času, ko so se razmere v habsburški monarhiji na narodnostnem področju zelo zaostrile. Zlasti se je skušala postaviti po robu nemškemu in italijanskemu raznarodovalnemu delovanju na šolskem področju. CMD je imela 336 podružnic, ki so jih ustanovili na ozemlju habsburške monarhije v obdobju 1885–1918. V njih je bilo več kot 6.500 odbornic in odbornikov. Svetec je ob ustanovitvi napisal odločno vabilo za pristop v družbo in oblikoval pravila družbe.

Svetčeva družina v Litiji okrog leta 1915. Od leve proti desni so: Terezija Svetec, vnuk Pavle Svetec, vnukinja Milica Svetec Bartenjev (1906–2004) in Luka Svetec.

1 Družba sv. Cirila in Metoda je bila ustanovljena leta 1885, njeno osnovno poslanstvo pa je bil boj za narodnostno, jezikovno, kulturno in socialno samostojnost Slovencev. CMD je bila narodno-obrambna šolska organizacija za boj pred potujčevanjem in splošno odvisnostjo ter za ustanavljanje šol in vrtcev v krajih, kjer so bili ti tuji.

Luka Svetec je za svoje ustvarjalno delo prejel visoka odlikovanja.

Svetčeva žena Terezija je bila prav tako zelo zavzeta družbena delavka. Kot navaja pisec njenega nekrologa v koledarju CMD iz leta 1938, je bila prva slovenska dama, ki se je leta 1885 udeležila skupščine CMD v Ljubljani in s tem postala »povzročiteljica plodonosnega ženskega gibanja v družbi.« V Litiji je bila med soustanovitelji podružnice, nato pa stalna odbornica in zavzeta prostovoljka. Leta 1929 je za svoje neumorno 40-letno delo prejela diplomo častne predsednice CMD. V 85. letu starosti je umrla 20. decembra 1936 v Litiji.

Luka Svetec je bil več let podpredsednik CMD, pobudnik in ustanovitelj dramskega društva v Ljubljani ter prvi predsednik tega društva, pomembno pa je bilo tudi njegovo delo pri ustanovitvi Slovenske matice, kjer je bil odbornik skoraj 40 let.

Iz litijske podružnice CMD je vzniklo tudi bralno društvo, kasneje čitalnica, danes pa litijska knjižnica. Prav tako ima v litijski podružnici CMD korenine litijsko Pevsko društvo Lipa, ustanovljeno leta 1886, ki uspešno deluje še danes in se šteje za drugo najstarejše pevsko društvo v Sloveniji. Luka Svetec je bil v Litiji tudi pobudnik gradnje prvega šolskega poslopja ter nosilec kulturnega, izobraževalnega in narodnobuditeljskega življenja. Svetčeva meščanska družina je tudi kot celota delovala napredno in Litijo v tistem času dvignila na visok nivo razvitosti. Poleg žene Terezije je bila društveno zelo aktivna tudi Svetčeva tajnica Ljudmila Roblek, ki je bila soustanoviteljica litijskega bralnega društva.

Politika je bila stalna spremljevalka Svetčevega življenja in dela, saj je že zgodaj dojel, da bo lahko svoje narodnobuditeljske ideje udejanjal le skozi politiko. Tako je bil leta 1863 izvoljen za namestnika deželnega odbornika, nato pa za deželnega odbornika iz kurije mest, trgov in trgovske zbornice. Kot poslanec deželnega zbora je Svetec leta 1864 v zboru začel govoriti slovensko, kljub temu da je bil uradni jezik nemški. Luka Svetec je bil tudi poslanec državnega zbora na Dunaju, kjer je deloval enako kot v deželnem zboru – neomajno se je boril za

V Litiji so pred Svetčevo hišo večkrat prirejali razna slavnostna zborovanja, na katerih so počastili Luko Svetca, obenem pa zbirali denar za CMD. Fotografija je bila posneta med letoma 1910 in 1915.

slovenstvo, slovenski jezik in enakopravno vlogo Slovencev v takratni avstro-ogrski državi. V državnem zboru se je zavzemal za dualizem, kar mu je nakopalo nekaj težav s strani liberalnih slovenskih Mladoslovencev.

Svetec kot književnik je pisal pesmi in prozo. V svojih delih je v glavnem izražal narodnobuditeljske vsebine. Njegova največja zasluga na področju književnosti je v aktiviranju drugih slovenskih piscev, da so zlasti po letu 1849 pričeli uporabljati enotnejši slovenski knjižni jezik.

V Litiji je bil Luka Svetec med najbolj uglednimi osebnostmi. Spoštovanje so mu prebivalci Litije izražali na vsakem koraku. Svoj ugled in avtoriteto si je pridobil kot notar, kot vsestranski društveni delavec in eden najpomembnejših Litijanov doslej, saj je v Litiji ustanovil vse pomembne organizacije in šolo. Ob njegovi 70-letnici so mu pripravili veliko slavje. Litija se mu je oddolžila z imenovanjem ulice in leta 1996 s postavitvijo spomenika.

Pogreb Luke Svetca v Litiji, 23. januarja 1921.

Umrl je 21. januarja 1921 v Litiji. Kronist v »Kroniki slovenskih mest« je takrat zapisal, da je v Litiji v visoki starosti 95 let umrl Luka Svetec, nestor v vrstah slovenskih politikov, pisateljev in narodnih delavcev.

Ljudmila Roblek, društvena delavka in narodna buditeljica (1853–1937)

Ljudmila Roblek je bila konec 19. in na začetku 20. stoletja ena najznamenitejših Litijank. Rojena je bila 9. septembra 1853 v Mokronogu, kjer je obiskovala osnovno šolo, višjo ljudsko šolo pa v Ljubljani pri uršulinkah. Leta 1875 jo je pot zanesla v Litijo, kjer je postala uradnica oz. tajnica v notarski pisarni litijskega notarja Luke Svetca. Stanovala je na sredini takratnega litijskega trga, v Roblekovi hiši, ki še vedno – sicer nekoliko predelana – stoji v starem delu mesta.

Ljudmila Roblek, kot jo je objavil koledar CMD leta 1924. Imela ja kratko pristrižene lase, kar je bilo v tistem času za ženske skorajda nezaslišano. S tem je izražala svojo odločnost, samostojnost in neodvisnost. Nikoli ni bila poročena niti ni imela svojih otrok. V Svetčevi notarski pisarni je delala 40 let.

Roblekova hiša v Litiji leta 1934 (zgoraj) in leta 2008. V njej sta bila ustanovljena litijska podružnica CMD in litijsko bralno društvo, iz katerega je nastala knjižnica.

Ljudmila Roblek je že takoj po prihodu v službo k notarju Luki Svetcu pokazala obilo sposobnosti in nadarjenosti za to zahtevno in odgovorno delo. Poleg tega je takoj dojela in sprejela tudi Svetčeve narodnostne programe in vsa njegova prizadevanja za slovenstvo. Bila je izobražena ženska in v Litiji vseskozi v prvih vrstah narodnih buditeljev. Neumorno je razvijala vse mogoče oblike dejavnosti slovenskih organizacij, jih ustanavljala, njen največji projekt pa je bil ustanovitev podružnice CMD v Litiji, kar ji je tudi nadvse uspelo. Nato je vse svoje življenje posvetila delovanju te družbe, zlasti pa se je izkazala pri nabiranju denarja za njeno delovanje ter ustanavljanju podružnic na podeželju. Pri tej dejavnosti je bila sila iznajdljiva in vztrajna. Za CMD je nabirala knjige, pokroviteljske prispevke, ustanovitvene in letne prispevke, prodajala koleke, razglednice, blago in srečke. Za razne darilne izdelke, npr. »srca«, je pripravljala izreke slovenskih književnikov, ki so jih nato prodajali na sejmih in žegnanjih v korist CMD.

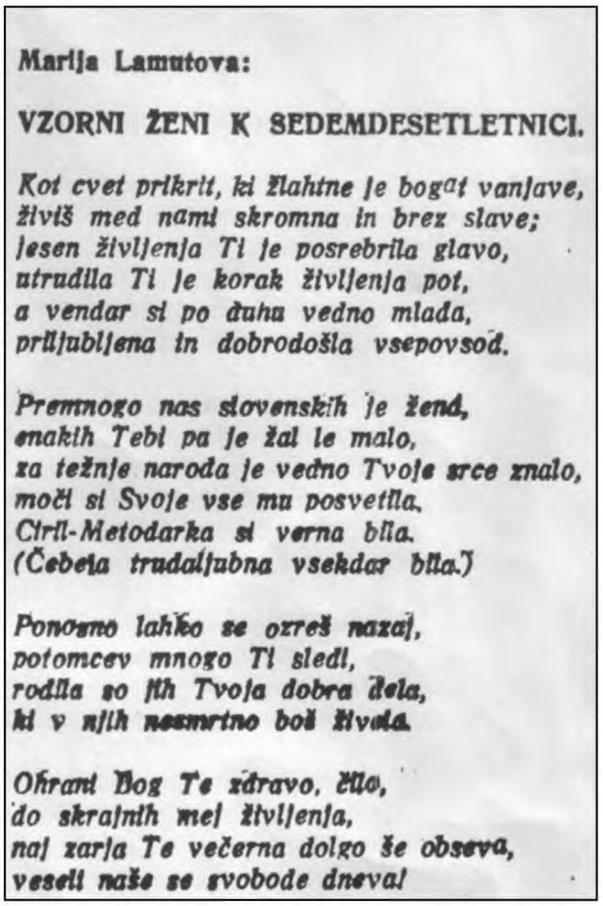
Roblekova je dajala pobude tudi za znamenite Svetčeve veselice, ki so potekale kot narodna slavja, denar od veselic pa je bil seveda namenjen delovanju CMD. Po njeni zamisli je družba pričela izdajati razglednice s slikami znamenitih Slovencev, kot npr. Franceta Prešerna, Ivana Hribarja, Valentina Vodnika, Simona in Davorina Jenka, Josipa Jurčiča, Janka Kersnika, Simona Gregorčiča in drugih. Razglednice so tiskali na Češkem. Med drugim je Ljudmila Roblek leta 1899 izdala tudi razglednico Litije, ki je imela v dobi dvojezičnosti besedila samo v slovenskem jeziku.

Eno najpomembnejših del Ljudmile Roblek je bilo zavzemanje za slovenska narodna imena. Za vsak dan v letu je izdala polo narodnih krstnih imen ter pozivala Slovence, naj svojim otrokom dajejo slovenska imena. V uvodu te pole je navedla, da imajo Nemci že dolgo svoja narodna imena, prav tako Italijani, Srbi in Hrvati. »Zakaj naj bi torej Slovenci ostali starokopitni in ne bi tudi s slovenskimi imeni otrok kazali svoje narodne zavesti?«, je zapisala ob tej priložnosti. Ko je leta 1897 v Trstu začel izhajati list »Slovenka«, je Roblekova pridno dopisovala vanj in priobčevala slovenska krstna imena s pozivi: »Slovenke, dajte svojim otrokom slovenska krstna imena!«

Koledar CMD je leta 1924 zapisal: »*Ljudmila Roblek je med prvimi slovenskimi damami zaznala pretečo nevarnost in jela klicati na narodno brambo po izbranem geslu: Nič več ne damo trgati si od naroda; / zato me Družbo svetega Cirila – Metoda / iz svoje vse moči povsod podpirajmo, pri vsaki priliki za njo nabiramo!*«

Sicer pa je Roblekova veliko dopisovala v »Slovenski narod«, »Edinost« in »Slovanski svet«. Njeni članki so bili bodrilni, z njimi je nenehno pozivala Slovence k narodni zavesti in ponosu.

Ob njeni 80-letnici leta 1933 je »Jutro« zapisalo, da »*so Litijanke v času delovanja Ljudmile Roblekove, slovele kot najbolj delavne slovenske žene 'v prid in prospeh' naši šolski CMD*«.

Marija Lamutova:

VZORNI ŽENI K SEDEMDESETLETNICI.

Kot cvet prikrit, ki žlahtne je bogat vanjave,
živiš med nami skromna in brez slave;
jesen življenja Ti je posrebrila glavo,
utrudila Ti je korak življenja pot,
a vendar si po duha vedno mlada,
prijubljena in dobrodošla vsepovsod.

Premnogo nas slovenskih je žend,
enakih Tebi pa je žal le malo,
za težnje naroda je vedno Tvoje srce znalo,
moči si Svoje vse mu posvetila,
Ciril-Metodarka si verna bila.
(Čebela trudaljubna vsekdar bila.)

Ponosno lahko se ozreš nazaj,
potomcev mnogo Ti sledi,
rodila so jih Tvoja dobra dela,
ki v njih nesmrtno boš živela.

Ohrani Bog Te zdravo, čilo,
do skrajnih mej življenja,
naj zarja Te večerna dolgo še obseva,
veseli naše se svobode dneva!

Marija Lamut je ob 70-letnici Ljudmile Roblek v »Slovenskem narodu« objavila v čast jubilantki pesem.

Ko je Luka Svetec v Litiji zaprl svojo notarsko pisarno, se je tudi službovanje Ljudmile Roblek v Litiji zaključilo. Nekaj let je še delovala v Splošnem slovenskem ženskem društvu. Po Svetčevi smrti leta 1921 se je preselila k njegovi vdovi Tereziji, nato pa k svoji polsestri v Ljubljano, kjer je živela v zelo težkih gmotnih razmerah. Nazadnje so jo sprejeli v ljubljansko Jožefišče.

Njena zadnja leta so bila težka. Hroma v nogah, slepa in brez denarja je živela v Jožefišču od darov in dobrotnikov, predvsem članic CMD, ki so jo redno obiskovale. Vse življenje je zbirala denar za delo CMD, za slovensko narodno prebujanje, nazadnje pa se je znašla v veliki revščini in onemoglosti. Brez pomoči svojih prijateljic iz CMD ne bi dočakala 80-letnice. Ob tem visokem jubileju so ji leta 1933 organizirali slavje v ljubljanski Kazini, kamor so jo pripeljali z avtom. Na slovesnosti so jo številni prijatelji in znanci, med njimi velika večina žensk, članic CMD, obdarili s cvetjem in lepimi zahvalnimi govori.

Ljudmila Roblek je umrla 31. avgusta 1937 v Ljubljani.

SUMMARY

National revivalists from Litija – Luka Svetec and Ljudmila Roblek

In the second half of the 19th and the beginning of the 20th century two fervent national revivalists, Luka Svetec (1826–1921) and Ljudmila Roblek (1853–1937), lived and worked in Litija. Svetec actively advocated a greater recognition of the Slovene language in public life already as a young state official, which was also the reason for his frequent transferrals. After retiring he moved as a notary to Litija, where he spent the rest of his life. It was already in 1861 that he founded the Legal Society in Ljubljana, which strove for the introduction of the Slovene language in the then legal system. In the period 1884–1885 he chaired the Ljubljana-based preparatory committee for the founding of the Cyril and Methodius Society. His wife Terezija was an ardent social worker as well. Svetec was not only the bearer of cultural, educational and national revival life in Litija, he also served as a politician in the provincial and national assemblies. As a man of letters he especially encouraged other writers to use a more standard Slovenian literary language.

While performing his work at the Cyril and Methodius Society, Svetec received most support from his secretary at the notary's office, Ljudmila Roblek, who co-founded with him the first cultural societies in Litija (choral society, reading society). On her proposal, the Cyril and Methodius Society began issuing picture-postcards featuring pictures of famous Slovenes; in 1899 it also issued a picture-postcard of Litija which in the period of bilinguism only featured the text in Slovene. Roblek urged the Slovenes to give their children Slovenian names and wrote for various Slovenian newspapers. At an old age she moved to Ljubljana, where she lived in great privation.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 352.07(497.4Litija)"1918/1939"
352.07(497.4Šmartno pri Litiji)"1918/1939"

Prejeto: 24. 3. 2011

Irena Ivančič Lebar

prof. geografije in zgodovine, kustos – muzejska svetovalka, Zasavski muzej Trbovlje, Ulica 1. junija 15, SI–1420 Trbovlje
e-pošta: irena.zmt@siol.net

Območje občin Litija in Šmartno pri Litiji med obema svetovnima vojnama

IZVLEČEK

Prispevek poskuša podati splošen prikaz območja današnjih občin Litija in Šmartno pri Litiji med obema svetovnima vojnama. Območje je spadalo v okraj (od leta 1922 uradno imenovan srez) Litija, ki se je raztezal od Čemšeniške planine na severu do Laz pri Vidmu na jugu, na zahodu do Dolskega oziroma Laz, na vzhodu pa do Ključevice, vzhodno od Kuma. Po prvi svetovni vojni je okraj obsegal 41 občin, 11 na obravnavanem območju; po končani komasaciji leta 1937 pa 15 občin, 7 na obravnavanem območju. Na pretežno hribovitem svetu je od gospodarskih panog prevladovalo kmetijstvo, le na severu, kjer si je Sava vrezala strugo skozi Posavsko hribovje, sta se razvila industrija in rudarstvo. Zasluga za to gre predvsem železnici, leta 1849 speljani v soteski Save.

KLJUČNE BESEDE

Občina Litija, okraj Litija, srez Litija, občina Šmartno pri Litiji, upravne spremembe med svetovnima vojnama, volitve, župani, gospodarstvo, komunalna infrastruktura, šolstvo, zdravstvo, kultura, šport, litijska župnija

ABSTRACT

MUNICIPALITIES OF LITIJA AND ŠMARTNO PRI LITIJI IN THE INTERWAR PERIOD

The paper aims to provide a general overview of the area of the present-day municipalities of Litija and Šmartno pri Litiji between the world wars. The area concerned belonged to the district (since 1922 officially named srez*) of Litija, which stretched from the Čemšenica Mountain in the north to Laze pri Vidmu in the south, and from Dolsko or Laze in the west to Ključevica east of Kum in the east. After World War I the district comprised forty-one municipalities, eleven in the area concerned. However, following the consolidation of municipalities in 1937, the area encompassed altogether fifteen municipalities, seven in the area under discussion. The prevailing economic activity in the predominantly mountainous terrain was farming; only the area in the north, where the Sava River dug its bed through the Posavje Mountains, saw the development of industry and mining. The factor that largely contributed to the industrial development was the advent of the railway, which was built in the Sava River gorge.*

KEY WORDS

Municipality of Litija, district of Litija, srez of Litija, Municipality of Šmartno pri Litiji, administrative changes in the interwar period, elections, mayors, economy, municipal infrastructure, educational system, health system, culture, sports, Parish of Litija

Uvod

Zanimivo je, da je Marija Makarovič v sedmem zvezku o slovenski ljudski noši v besedi in podobi Litijo z okolico označila za Litijsko Posavje, in sicer, kot pravi v opombi, na predlog akademika dr. Ivana Gamsa. Zasavje res ni enotna naravna ali ekonomska regija, vendar jo je prvi poimenoval prav Litijan Rudolf Badjura leta 1928 v svojem turističnem vodniku po Zasavju in vanj vključil tudi Litijo.[1]

Namen obravnavanega članka seveda ni polemizirati o regijah, regionalizacijah in problemih, ki se s tem v zvezi že dolgo vlečejo, ampak podati splošen prikaz območja današnjih občin Litija in Šmartno pri Litiji v obdobju med obema svetovnima vojnama.

Vse izdane publikacije, članki v časopisih ali diplomske naloge, ki obravnavajo Litijo in naselja v njeni okolici, se obdobja med obema svetovnima vojnama ognejo ali mu namenijo le nekaj stavkov. To se mi ni zdelo razumljivo, dokler nisem začela iskati gradiva za popis prebivalstva za posamezne občine in kraje v letih 1921 in 1931, za gospodarske razmere in položaj kmetov v tem obdobju, razširjenost posameznih obrtnih dejavnosti, podatke o oskrbi prebivalcev z vodo in električno energijo. Želela sem raziskati tudi zdravstvene razmere, popolnoma drugačne od tistih v ne tako oddaljenih rudarskih krajih zasavskega revirja. Pregledala sem arhivske fonde v Zgodovinskem arhivu Ljubljana in Arhivu Republike Slovenije, kjer sem gradivo pričakovala, a je za to obdobje le fragmentarno. Z njim bi lahko naredila le pregled šolstva, kar pa ni bil namen. Zato sem za osnovo uporabila Krajevni leksikon Dravske banovine iz leta 1937 in podatke iz njega dopolnila z najdenim gradivom v arhivih, publikacijah in člankih.

Okraj (srez) Litija

Konec prve svetovne vojne je bila Litija še vedno sedež leta 1854 ustanovljenega okraja Litija, ki je do leta 1867 spadal pod ljubljanski deželni sodni okraj, od tega leta dalje pa so zadeve politične uprave prenesli na okrajni urad Litija. Obsegal je dotedanji okraj Litija in občini Moravče in Dol (pri Ljubljani). Število občin je od 15 leta 1854 naraslo na 41 leta 1869 (upravni okraj Litija je obsegal dva sodna okraja: Litijo in Višnjo goro; v sodnem okraju Litija je bilo 17 občin).[2] Do izgradnje južne železnice (1849) in uvedbe modernih občin (1850) je bilo Šmartno pri Litiji mnogo pomembnejše od sosednje Litije. Ko so okrajno glavarstvo in okrajno sodišče iz Stične leta 1854 preselili v Šmartno, so ju nastanili v dvorcu Sela (Selšce) poleg Šmartnega. Ugodna lega ob železnici je Litiji omogočila, da je postala pomembnejša in leta 1867 so vanjo preselili tudi upravno glavarstvo in sodišče.[3]

Leta 1922 so v Sloveniji na podlagi Zakona o obči upravi za okraje uvedli ime srez, za predstojnike sreski poglavar, za okrajne urade pa sresko poglavarstvo. Leta 1929 sprejeti Zakon o notranji upravi je uvedel imeni sreski načelnik in sresko načelstvo.[4]

S površino 699 km^2 (723 km^2 leta 1936) se je okraj raztezal od Posavskega hribovja na severu in severovzhodu preko dolenjskega gričevja in izrazito kraškega sveta na jugu, na zahodu pa se je dotikal Ljubljanske kotline. Leta 1931 je v okraju prebivalo 39.821 ljudi,[5] gostota pa je znašala 57/58 ljudi na km^2. Gosteje je bil naseljen južni del okraja, kar je bilo zaradi naravnih razmer razumljivo. Zaradi rudarstva in industrije je bila najgosteje naseljena občina Zagorje s 142 prebivalci na km^2, najredkeje pa občini Trebeljevo na zahodu z 29 prebivalci na km^2 in Polšnik na skrajnem vzhodu s 30 prebivalci na km^2. Občina Litija je bila z 92 prebivalci na km^2 druga najgosteje naseljena občina okraja. Prevladovali so mali zaselki, zlasti v Zasavju, kjer je bilo nekaj večjih vasi le v dolini Save. Na zahodu okraja je bilo veliko samotnih kmetij, na dolenjski strani ob Temenici in Višnjici so bile vasi še precej majhne. Šele na dolenjskem krasu so bile tesno stisnjene. Najpomembnejša naselja so se razvila ob obeh glavnih prometnicah. Ob Savi sta bili to Litija, ki je prevzela vodilno vlogo Šmartnu, in Zagorje; na dolenjski strani pa Višnja Gora, Stična in Šentvid pri Stični, od katerih je Stična kazala največ živahnosti.[6]

Občine in pripadajoči kraji

Ko so nastajale moderne občine, je deželni zakon, ki je izšel 2. januarja 1869, predvidel: »*Iz sedanjih občin se imajo narediti take županije, da vsaka ima najmanj po 3000 duš; manjše se smejo le izjemno gledé na posebne razmere krajev dovoliti.*«[7] Glavni namen teh zahtev je bil, da bi bile občine tako velike, da »*le velike županije morejo na krepkih nogah stati in mnogovrstne soseskine zadeve dobro oskrbovati in tako samoupravo ali samostojnost (avtonomijo) soseskino uresničiti*«.[8] Kolikor mogoče so upoštevali meje župnij, a ponekod to ni bilo izvedljivo. V li-

1 Badjura, *Zasavje*.
2 http://www.zal-lj.si.
3 *Krajevni leksikon*, str. 313, 314.
4 ES, 8, str. 113–114.
5 *Definitivni rezultati popisa 1931. godine*, str. 22.
6 *Krajevni leksikon*, str. 309, 310.
7 Načrt novih županij na Kranjskem. *Kmetijske in rokodelske novice*, l. 29, št. 9, 1871 (priloga).
8 Prav tam.

Okraj Litija leta 1928 pred komasacijo občin. Z debelejšo črto je označeno območje današnjih občin Litija in Šmartno pri Litiji (Ilustrirani Slovenec, št. 4, 22. 1. 1928, str. 29: Pregled krajevnih občin v ljubljanski oblasti).

tijskem okraju je načrt predvidel naslednje občine s katastrskimi oziroma davčnimi občinami (v oklepaju so pravilna imena krajev):[9]

1. **Litija**, 3.311 duš: Litija, Jablanica, Kresnice, Kresniški Vrh, Hotič.

2. **Polšnik**, 4.382 duš: Dole, v Moravčem (Moravče – poznejša občina Sv. Križ), Vodice, Ukrog (pozneje Okrog v občini Sv. Križ), Polšnik, Košica (Konjšica), Velika Goba.

3. **Zagorje**, 3.743 duš: Režiše (Ržišče), Loke, Šemnik, Kotredeže (Kotredež), Potoška vas, Kolovrat, Zagorje.

4. **Vače**, 4.114 duš: Vače, Kanderše (Kandrše), Konj, Roviše (Rovišče), Šent Lampert (Šentlambert), Zabava, Sava.

5. **Šent Vid pri Zatičini (Šentvid pri Stični)**, 7.037 duš: Št. Vid (Šentvid pri Stični), Bukovica, Dob, Veliki Gaber, Male Dole, Podboršt, Prapreče, Radohova vas, Zagorica, Stojanski Vrh, Temenica, Zoberače (Sobrače), Češnjice, Hudo, Gorenja vas, Muljava, Velike Pece, Metnaj, Zatičina (Stična).

9 Prav tam.

884 73. kos.

Tek. št.	Nova občina	Sedanje občine, odnosno njih deli
5	Marija Gradec	u. o. Marija Gradec k. o. Št. Peter iz u. o. Št. Rupert
6	Sv. Krištof	u. o. Sv. Krištof
7	Sv. Lenart	u. o. Sv. Lenart k. o. Št. Rupert in Trobni dol iz u. o. Št. Rupert
8	Trbovlje	u. o. Trbovlje brez k. o. Hrastnik in vzhodnega dela k. o. Ojstro

Srez: Litijski.

Tek. št.	Nova občina	Sedanje občine, odnosno njih deli
1	Kresnice	u. o. Kresnice u. o. Velika vas
2	Krka	u. o. Krka
3	Litija	u. o. Litija brez krajev Cirkuše, Boltija, Konj, Osredki, Ovčji hrib in Zahrib iz k. o. Konj in brez k. o. Jablanica
4	Polšnik	u. o. Polšnik brez kraja Brezovo
	Stična	u. o. Hudo u. o. Gorenja vas u. o. Muljava k. o. Stična in Metnaj iz u. o. Št. Vid
	Sv. Križ	u. o. Moravče u. o. Dole kraj Brezovo iz u. o. Polšnik
	Šmartno pri Litiji	u. o. Šmartno k. o. Ježen vrh iz u. o. Gradišče k. o. Jablanica iz u. o. Litija
	Št. Lambert	u. o. Št. Lambert

Tek. št.	Nova občina	Sedanje občine, odnosno njih deli
9	Št. Vid pri Stični	k. o. Št. Vid iz u. o. Št. Vid u. o. Češnjice u. o. Bukovica u. o. Temenica u. o. Radohova vas u. o. Velike Pece u. o. Dob u. o. Podboršt
10	Trebeljevo	u. o. Trebeljevo
11	Vače	u. o. Vače u. o. Kandrše kraji Boltija, Konj, Cirkuše, Zahrib, Ovčji hrib, Hrib in Osredki iz u. o. Litija u. o. Kolovrat brez vzhodnega dela k. o. Kolovrat (Podlipovice)
12	Veliki Gaber	u. o. Stehanja vas u. o. Veliki Gaber u. o. Zagorica k. o. Gradišče in Polšane iz u. o. Gradišče
13	Višnja gora	u. o. Višnja gora u. o. Dedni dol u. o. Polica u. o. Leskovec u. o. Luže u. o. Jalna u. o. Kriška vas u. o. Draga
14	Zagorje ob Savi	u. o. Zagorje u. o. Rižišče u. o. Kotredež kraj Podlipovica (vzhodni del k. o. Kolovrat) vas Jesenovo z naselji Krže in Razlake iz u. o. Trojane

Srez: Ljubljanski.

Tek. št.	Nova občina	Sedanje občine, odnosno njih deli
1	Borovnica	u. o. Borovnica in kraj Breg in Rco iz u. o. Preserje
2	Brezovica	u. o. Brezovica u. o. Log

Uredba o spojitvi občin v srezu Litija (Službeni list Kraljeve banske uprave Dravske banovine l. 4, št. 73, 12. 9. 1933, str. 884).

6. **Višnja Gora**, 5.233 duš: Draga, Kerka (Krka), Ilova Gora, Podbukovje, Sušica, Višnja Gora, Dedni Dol, Velika Loka, Križna vas, Leskovec, Dobrava, Luča (Luče), Polica, Blečni Vrh (Blečji Vrh), Verhe (Vrh).

Vidimo, da priporočil niso upoštevali in zmagali so tisti, *»ki se sebično potegujejo zato, da bi celo majhne vasi bile same za-se. To pa je blizu tako, kakor da bi kajžar se bahal, da zmore in premore to, kar celi gruntar«.*[10]

Do leta 1918, ko je bilo v novi državi z naredbo z dne 5. novembra 1918 odločeno, da naj občine poslujejo tako kot dotlej, je bilo v okraju Litija ustanovljeno 41 občin. Sprememba je nastala šele po letu 1933, ko so začeli s komasacijo občin, torej spet z njihovim združevanjem. Po končani komasaciji leta 1937 se je število občin v Dravski banovini zmanjšalo s prejšnjih 1.065 na 403.[11]

Do začetka komasacij občin na območju litijskega okraja ni bilo bistvenih sprememb (leta 1921 mu je bila dodeljena občina Velika vas iz kamniškega okraja). Leta 1933 je uredba o spojitvi občin v Dravski banovini 41 občin v litijskem okraju združila v 14. Nove občine so postale: Kresnice, Krka, Litija, Polšnik, Stična, Sv. Križ, Šmartno pri Litiji, Št. Lambert, Šentvid pri Stični, Trebeljevo, Vače, Veliki Gaber, Višnja Gora in Zagorje ob Savi.[12] Leta 1936 je okraju Litija pripadla tudi vsa občina Sv. Jurij pod Kumom, ki je prej spadala pod okraj Krško, izgubil pa je vasi Žalno, Plešivico, Veliko Loko, Veliko vas, Malo Loko in Luče iz občine Višnja Gora ter Zagorico, Sv. Križ in Vrh pri Sv. Križu iz občine Kresnice, ki so pripadle okraju Ljubljana okolica. S temi spremembami je okraj Litija na vzhodu pridobil gorato ozemlje okrog Kuma, izgubil pa manjše površine na zahodu.[13]

V območju litijskega okraja je bilo pred drugo svetovno vojno torej 14 občin, od katerih jih je pet po drugi svetovni vojni pripadlo trboveljskemu okraju (pravzaprav so jih tedanjemu trboveljskemu okrožju priključili že Nemci med drugo svetovno vojno), in sicer: Dole pri Litiji, Polšnik, Št. Lambert, Zagorje in Podkum. Druge predvojne občine litijskega okraja pa so pripadle okraju Ljubljana okolica. Ko je bil leta 1952 uveden komunalni sistem in so postale občine najmanjša upravna enota, se je izoblikovala občina Litija, ki je od leta 1965 do leta 2002 pokrivala območje današnjih občin Litija in Šmartno pri Litiji.

Na območju donedavnih občin Litija in Šmartno pri Litiji je bilo med obema svetovnima vojnama sedem občin, in sicer: Dole pri Litiji (do leta 1929, ko je bila za nekaj časa priključena k Sv. Križu – Gabrovki), Kresnice, Litija, Polšnik, Sv. Križ (Gabrovka), Šmartno pri Litiji in Vače. V vseh skupaj je bilo 124 naselij.

Gibanje števila prebivalcev

V litijskem okraju je po popisu prebivalcev leta 1921 živelo 36.246[14] prebivalcev. Število je do naslednjega popisa leta 1931 naraslo na 39.821[15] ali za 9,86%. Porast je bil večji kot v Dravski banovini, kjer je znašal 7,9%, a manjši kot v celotni državi (16,24%). Prirodni prirastek (razlika med številom rojstev in številom umrlih na 1000 prebivalcev) je bil v istem desetletju v Dravski banovini 10,92‰, v okraju Litija pa 14,65‰.[16]

Tabela 1: Število prebivalcev leta 1921 in 1931.[17]

Občina	**1921**	**1931**
Dole pri Litiji (po komasaciji pripadla Sv. Križu)	703	713
Gradišče (pripadla občini Sv. Križ)	710	746
Hotič (pripadla Litiji)	1.184	
Kresnice	858	1.006
Konj (pripadla Vačam)	549	
Litija	1.745	4.465
Sv. Križ (Moravče, Gabrovka)	1.531	1.702
Polšnik	1.764	1.910
Šmartno	2.259	2.055
Trebeljevo	1.730	1.862
Vače	623	672
Skupaj	**13.656**	**15.131**

V prvi tabeli vidimo, kako se je med popisoma leta 1921 in 1931 gibalo število prebivalcev na obravnavanem območju. V popisu leta 1931 ni občin Konj in Hotič, v tem času sta bili zaradi številnih komasacij priključeni prva Vačam, druga Litiji. Pri Dolah pri Litiji v uradnem popisu leta 1931 še niso upoštevali krajev Čeplje, Goba, Preženjske njive in Zgornje Jelenje, ki so občini pripadli leta 1936. Vidimo, da se je v vseh občinah, razen v Šmartnu pri Litiji, število prebivalcev dvignilo zaradi naravnega prirastka. Pri Litiji pa je nastal porast zaradi priključitve Hotiča, dela območja Šmartna in tudi zaradi priselitev. Kot središče sreza so bile v Litiji skoncentrirane centralne funkcije, ki so zahtevale večje število zaposlenih v javnih službah in uradih. To je pomenilo priliv prebivalcev tudi zaradi služnostnih dejavnosti in industrije.

Ostalih primerjav ni mogoče narediti (razen za izrekanje o veroizpovedi), saj je popis leta 1921 zajel le prisotno prebivalstvo po občinah in prebivalstvo

10 Prav tam.
11 Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, str. 464.
12 www.zal-lj.si, Opis fonda Litija.
13 *Krajevni leksikon*, str. 308.
14 *Definitivni rezultati popisa 1921. godine*, str. 304, 305.
15 Prav tam, str. 22. V *Krajevnem leksikonu* (str. 12) je številka 39.757.
16 *Krajevni leksikon*, str. 12, 13.
17 *Definitivni rezultati popisa 1921. in 1931. godine*.

po veroizpovedi, prebivalstvo po starostnih skupinah pa le za celoten okraj. V celotnem litijskem okraju se je za katoliško vero od 36.246 prebivalcev izreklo 36.219 ali 99,9%. Od ostalih veroizpovedi je bilo 16 pravoslavcev, od tega na obravnavanem območju 12 (4 v Litiji, 1 v Hotiču in 7 v Šmartnu) in 11 evangeličanov (na obravnavanem območju 7: 1 v Litiji in 6 v Hotiču). V celotnem litijskem okraju je bilo leta 1921 3.404 (9,39%) otrok do četrtega leta starosti, 8.640 otrok med petim in štirinajstim letom (23,83%) in 4.016 otrok med 15. in 19. letom (11,07%). Prebivalcev med 20. in 39. letom starosti je bilo 9.666 (26,66%), 6.364 (17,55%) pa v starosti 40 do 59 let. Našteli so 4.082 prebivalcev, starih nad 60 let ali 11, 26%, med temi 3 stare čez 100 let, 15 pa v starosti med 90 in 94 let. Z današnjega zornega kota je bila takratna starostna struktura ugodna.

Leta 1931 se je v litijskem okraju od 39.821 prebivalcev za katoličane izreklo 39.771 ali 99,87%. Od ostalih veroizpovedi se je 26 prebivalcev izreklo za pravoslavno vero (od tega na obravnavanem območju 8 v Litiji in 2 v Šmartnu), 19 za protestante (15 v Litiji in 1 v Šmartnu), 1 za ostale krščanske veroizpovedi in 4 za ostale vere oziroma brez pripadnosti (2 v Litiji, 1 v Moravčah). Je pa popis leta 1931 zajel poklice aktivnega prebivalstva na podlagi takratne klasifikacije poklicev, na žalost le za celoten okraj. Od 20.162 zaposlenih oseb v litijskem okraju je bilo 12.351 moških in 7.811 žensk. Razumljivo največ (13.359) je bilo zaposlenih v kmetijstvu, gozdarstvu in ribištvu (7.553 moških in 5.806 žensk), 4.110 v industriji in obrti (žensk le 890), večina v Zagorju; 766 v trgovini, bančništvu in prometu in 1.515 v drugih poklicih ali brez oznake poklica.[18]

Občinski odbori in župani

Nadzor nad občinami je po prvi svetovni vojni najprej prevzela Narodna, nato Deželna vlada. Z ustanovitvijo oblasti je nadzor nad občinami prešel nanje. Pri občinskih volitvah so dotedanji sistem davčnega cenzusa z volilnimi razredi zamenjali z več zaporednimi akti in končno odpravili z zakonom o volitvah v občinska zastopstva v Sloveniji, sprejetim 18. februarja 1922. Zakon o notranji upravi z dne 19. junija 1929 je za občinska predstojništva vpeljal ime občina. Ustava iz leta 1931 je kot samoupravna telesa predvidela samo občine. Nov zakon o občinah je bil sprejet 14. marca 1933. Zakon je določil, da je na čelu občine namesto župana predsednik, nosilec najmočnejše kandidatne liste. Vse občinske posle vodi uprava, sestavljena iz predsednika in dveh do petih članov. Tudi člani uprave so vedno v vrstnem redu na prvih šestih mestih večinske kandidatne liste.[19]

Prve občinske volitve so potekale leta 1921 na podlagi uredbe o volitvah v občinska zastopstva iz 15. maja 1920. S to uredbo so imeli pravico voliti *»vsi oni 21 let stari državljani moškega ali ženskega spola kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki imajo vsaj že eno leto svoje redno bivališče v občini ali ki kot javni nameščenci, nameščenci zasebnih železnic (izvzemši one malih železnic), v dušnem pastirstvu ali v službi cerkvenih oblastev nameščeni duhovniki vseh veroizpovedanj, notarji, odvetniki, civilni inženjerji in civilni geometri, k praksi pripuščeni zdravniki in živinozdravniki vsaj od začetka prve razgrnitve volilnih imenikov redno bivajo v občini.«* Aktivno žensko volilno pravico pa so tik pred volitvami, 17. februarja 1921, z uredbo prestolonaslednika črtali.[20]

Volitve niso potekale v vseh občinah sočasno, ampak najprej 26. aprila v Ljubljani, potem v ostalih mestih in trgih, 4. maja pa tudi v kmečkih občinah. Občinske odbornike in namestnike so izvolili na podlagi obveznih kandidatnih list. Njihovo število je bilo po občinah različno glede na število volilnih upravičencev. V občinah z manj kot 500 prebivalci so volili do 10 odbornikov in prav toliko namestnikov; v občinah z manj kot 2.000 prebivalci 16 odbornikov in ravno toliko namestnikov; v občinah z manj kot 5.000 prebivalci pa 24 odbornikov in 24 namestnikov.[21] Na obravnavanem območju se je njihovo število gibalo med 9 in 25.

Za vse občine volilni izidi niso na razpolago. V Litiji je od skupno 344 volilcev volilo 276. SLS (Slovenska ljudska stranka) je dobila 9 odbornikov, zanjo je volilo 146 volilcev, združeni nasprotniki (demokrati, narodni socialisti, socialni demokrati, samostojni in komunisti) so dobili 7 odbornikov, zanje je volilo 130 volilcev. V Kresnicah je SLS dobila 5 odbornikov, Gospodarska stranka (združeni demokrati, samostojni in narodni socialisti) 7 in komunisti 4 odbornike.[22] V Polšniku je za SLS glasovalo 130 volilcev (dobila je 9 odbornikov) za Kmetsko zvezo pa 88 volilcev (dobila je 7 odbornikov). V Dolah pri Litiji so bili 103 oddani glasovi, SLS je dobila 71 glasov (11 odbornikov) in SKS (Samostojna kmečka stranka) 32 glasov (5 odbornikov).[23] Na prvih sejah občinskih odborov so odborniki iz svoje sredine izvolili župana. Znani so naslednji: v Litiji je župan postal Hinko Lebinger, v Kresnicah Jožef Bokal, v Šmartnu pri Litiji dotedanji župan Leopold Hostnik in v Polšniku Janez Borišek.[24]

18 Prav tam.

19 Zakon o občinah, komasacija občin, občinske volitve, šolske občine in učiteljstvo, *Učiteljski tovariš*, 1, št. 10, 12. 10. 1933.

20 Perovšek, *Uredba o ženski volilni pravici*, str. 242.

21 Občinske volitve v Sloveniji, *Slovenski gospodar*, 1921, št. 9. 3. 3. 1921.

22 Sijajni uspehi SLS. *Slovenec*, št. 100, 4. 5. 1921, str. 1; št. 101, 5. 5. 1921, str. 1.

23 Velik napredek SLS. *Slovenec*, št. 102, 7. 5. 1921.

24 Izidi občinskih volitev. *Slovenec* št. 107, 13. 5. 1921; št. 111, 19. 5. 1921; št. 124, 4. 6. 1921, št. 133, 15. 6. 1921.

Pogled na Litijo – Gradec leta 1930. V ospredju delavsko naselje tekstilne tovarne (vir: ZAL, fototeka).

Podatki za naslednje občinske volitve leta 1924 so na razpolago. Nekaj si jih lahko pogledamo.[25] Volitve občinskih odborov so v vseh občinah potekale 29. junija 1924, za župana in svetovalce pa različno. V Dolah pri Litiji so na volitvah občinskega odbora izvolili 9 odbornikov in 4 namestnike, za župana pa 13. julija Janeza Medveda. V Kresnicah so istega dne za župana izvolili Jožefa Bokala. V Konju so na volitvah izvolili 9 odbornikov, 10. junija so na volitvah za župana in svetovalce za župana izvolili Franca Kovača. V Litiji so izvolili 17 odbornikov in ravno toliko namestnikov. Na volitvah 7. avgusta so za župana izvolili Hinka Lebingerja. V Moravčah (Sv. Križ, Gabrovka) so izvolili 17 odbornikov in ravno toliko namestnikov, 3. julija so za župana izvolili Janeza Resnika. V Polšniku so na volitvah izvolili 17 odbornikov, 13. julija so za župana izvolili Janeza Prelca. V Šmartnu pri Litiji so izvolili 25 odbornikov in 20 namestnikov. Dne 7. julija so odborniki za župana izvolili Leopolda Hostnika. V Vačah so volili devet odbornikov in štiri namestnike, 6. julija so za župana izvolili Jakoba Kimovca.

Podatkov za naslednje volitve do druge svetovne vojne ni na razpolago, iz nekaterih zapisov pa je razvidno, da je v Litiji poleg Hinka Lebingerja le en mandat županoval Franc Lajovic, član liberalne stranke, in sicer v obdobju, ko je bil v Marseillu ubit kralj Aleksander (verjetno na volitvah leta 1933, županoval je do leta 1936).[26] Hinko Lebinger zadnjega mandata pred drugo svetovno vojno ni zaključil, saj ga je okupatorska oblast takoj na začetku vojne z družino izgnala v Srbijo.[27]

V Šmartnu pri Litiji je med prvo svetovno vojno in tudi po njej do leta 1921 županske posle opravljal Anton Jurič. Leta 1921 je postal župan Leopold Hostnik, leta 1927 Ernest Drčar, leta 1931 Ferdinand Tomažin, leta 1933 Josip Strman in leta 1936 Ignac Rus.[28]

V Polšniku so se do druge svetovne vojne po letu 1924 za župana zvrstili: Anton Repovž, Fincinger, Korinšek (iz Šklendrovca), Pograjc (iz Rodeža) in Tori (iz Tep).[29] Zadnji župan občine Konj pred pripojitvijo k občini Vače je bil Marko Dernovšek.[30]

Komunalna infrastruktura

Komunalna ureditev v današnjem pomenu besede je bila v obravnavanem obdobju še v povojih. Večina cest je bolj spominjala na kolovoze, z vodo so se v glavnem oskrbovali iz studencev ali vaških vodnjakov, o kanalizaciji še ni bilo ne duha ne sluha, elektrifikacija pa je bila omejena na območjih okrog tovarn in rudnikov. Elektriko so si »privoščili« le redki posamezniki. Seveda je vse omenjeno razumljivo, saj so prevladovale vasi; le trg Litija, razdeljen na več krajev (Gradec, Podsitarjevec, Grbin in Litijo), je z nekaj mestnimi poslopji (Elsnerjevo hišo, poslopjem tvrdke Lebinger & Bergmann, prodajalno pri Škofu, s poslopji okrajnega glavarstva, pošte, železniške postaje, sodnije, s tekstilno tovarno in topilnico ter delavskim naseljem Na Stavbah) dajala že bolj urbaniziran videz. Delavsko naselje Na Stavbah so zgradili leta 1926 in zanj namenili obsežen prostor na levem bregu Save v bližini tekstilne tovarne. Med bloki so uredili obsežen park.

25 ARS, AS 61, šk. 1.
26 Brilej, *Litijski obrazi*, str. 84–94.
27 Prav tam.
28 Prav tam.
29 Fele, *Ko Polšnik se v čas ujame*, str. 83.
30 Ocepek, *Sava pri Litiji z okolico*, str. 22.

Občina Šmartno pri Litiji se je otepala s stalnim primanjkljajem v proračunu, kar naj bi bila posledica popravil na cestah, za katera so morali najemati posojila. Da bi proračun vsaj delno zapolnili, so pobirali vedno višjo naklado na vse v občini predpisane direktne davke, razen na osebno dohodnino. Zato so leta 1921 določili 300% naklado od vsakega litra vina in mošta, prodanega v gostilnah.[31] Kljub temu da gradivo ni na razpolago, lahko sklepamo, da v ostalih občinah ni bilo nič drugače in je bil to eden od glavnih vzrokov za slabo razvito infrastrukturo.

Prometna povezanost

V prometnem pogledu sta bili za te kraje pomembni dve veliki prometnici od zahoda proti vzhodu: na severu Sava, nekoč pomembna zaradi brodarstva, pozneje zaradi dvotirne železniške proge Ljubljana–Zidani Most, na jugu pa dolenjska železnica in državna cesta Ljubljana–Zagreb. Zveze med obema žilama so bile slabe, ni bilo povezave niti z železnico niti z avtobusno progo, le z banovinsko cesto I. reda Radohova vas–Bogenšperk–Litija, Velika Loka–Moravče–Litija in Mirna–Polšnik. Zato je bil južni del okraja gospodarsko slabo navezan na Litijo, kamor je spadal upravno. Za izboljšanje prometnih zvez z Ljubljano je »visel v zraku« načrt ceste ob Savi, uredili pa so le cestno povezavo med Radečami in Litijo v dolini Sopote, ki naj bi omogočila zvezo Ljubljana–Zidani Most brez velikih ovinkov preko Celja ali Sevnice.[32]

Leta 1933 so v banovini izvedli kategorizacijo cest. Razdelili so jih v državne, banovinske I. reda, banovinske II. reda, dovozne ceste k železniškim postajam, občinske ceste I. reda in občinske ceste II. reda. Seznam državnih cest je določil zakon o državnih cestah, izdan leta 1928. Kategorizacija banovinskih cest je izšla v odločbi ministrstva za gradnje oktobra 1933, občinske ceste pa so bile kategorizirane in vpisane v kataster občinskih cest po posameznih občinah. Z večanjem števila avtomobilov so postajale pomembne, saj so prevzemale vedno več osebnega in tovornega prometa. Zato jih je bilo potrebno postopoma rekonstruirati, jim prilagoditi širino cestišča, vzpone in obnoviti mostove. Na banovinskih cestah naj bi imeli mostovi nosilnost vsaj 9 ton, na občinskih pa vsaj 3–5 ton.[33]

Na seji cestnega okrajnega odbora v Litiji, ki je potekala 24. aprila 1930, so ceste kategorizirali. Za banovinske ceste II. reda so določili naslednje:[34]

Cesta Litija–Sava na levem bregu Save v dolžini 9 km je pomenila zvezo posestnikov petih občin z železniškima postajama Litija in Sava.

Zvezna cesta od vasi Breg preko Zagorice do stika s cesto Litija–Šmartno v dolžini 1 km je bila pomembna za povezavo zaledja Polšnika in Jablaniške doline s Šmartnim in cesto Trebeljevo–Besnica.

Odcep od ceste II. reda Vače–Medija od Mlinš v dolžini 2,3 km naj se ponovno uvrsti v banovinsko cesto II. reda, saj veže del zaledja Moravške in Peške doline, ki gravitira na postajo Zagorje.

Od zagorske cerkve do stika na občinsko cesto Zagorje–Sv. Jurij pod Kumom v izmeri 1,9 km, saj se po tej cesti odvija ves promet od zagorske postaje v občino Kotredež.

Odcep od banovinske ceste II. reda Izlake–Trbovlje pri vasi Zagorje do mostu pri železniški postaji Zagorje v dolžini 1,7 km. Ta cesta veže celotno zaledje Zagorja od Trojan, Moravške doline in Kandrš z železniško postajo Zagorje.

Na predlog nekaterih občinskih odbornikov so dodali naslednje odcepe: za povezavo zaledja Šmartna z Litijo odcep ceste Litija–Pusti Javor preko Dobrave na Ustje v dolžini 1,5 km; za povezavo občine Kotredež in zaledja z zagorsko železniško postajo odcep od zagorske cerkve (banovinske ceste Izlake–Trbovlje) preko Kotredeža do ržiške meje v dolžini 6,4 km; odcep od banovinske ceste Vače–Izlake pri razpotju čez Briše na odcep za Kolovrat za povezavo celotnega zagorskega zaledja z državno cesto čez Trojane in zagorsko železniško postajo.

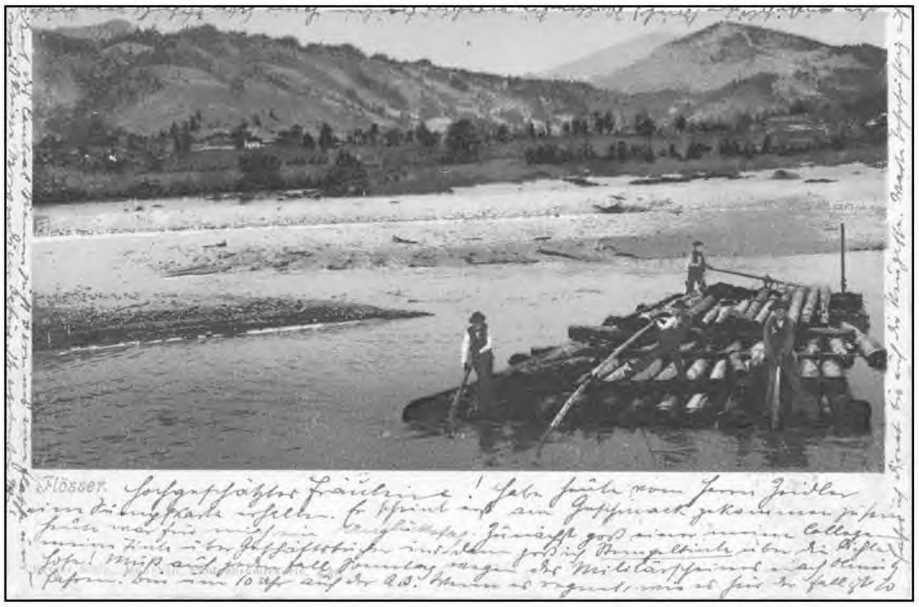
Kako pomembna je bila železnica, kažejo prizadevanja prebivalcev za izgradnjo mostov ali cestnih povezav z njo. Krajani Kresniških Poljan (današnje Jevnice) in Male Dolge Noge so šli še dlje in leta 1929 z lastnimi sredstvi in prostovoljnim delom zgradili železniško postajališče, ki so mu dali ime Jevnica. S tem se jim je odprla pot v svet, lahko so se zaposlovali zunaj kraja in se vozili na delo z vlakom.[35]

Med Litijo in Zagorjem ob Savi čez Savo ni bilo nobenega mostu in prebivalci vasi na pobočjih nad njenim desnim bregom tja do Polšnika in dalje so si morali pomagati z brodom, da so prišli do najbližje železniške postaje na Savi. To je trajalo do leta 1935, ko so vzhodno od vasi Sava zgradili lesen most na betonskih opornikih. Zemljišče na obeh bregovih Save sta darovala kmeta, eden od njiju tudi večjo vsoto denarja.[36]

31 ZAL, LIT 3, Knjiga zapisnikov sej občinskega odbora.
32 *Krajevni leksikon*, str. 310.
33 Prav tam, str. 65.
34 ZAL, LIT 1, šk. 3, a. e. 39.
35 Godec, Praznovanje v Jevnici.
36 Ocepek, *Sava pri Litiji z okolico*, str. 33.

Odprtje železniške postaje Jevnica leta 1928 (Brilej, Spomin na Litijo str. 71 – objava z dovoljenjem avtorja).

Flos na Savi leta 1900 (hrani: Knjižnica Litija).

Sava je od izliva Ljubljanice še vedno veljala za plovno reko, čeprav se je promet po njej omejeval le na splavarstvo in posamezne brode, ki so prevažali ljudi z enega na drugi breg. Po Savi so prevažali predvsem posekan les. Hlode (več vagonov lesa) so na zbirališčih, ki so bila običajno nekdanje brodarske postaje (Ribče, Sava, Renke), sestavili v večji splav. Obrezan les je šel dobro v promet do Zemuna, jamski pa do Zagorja, Trbovelj in Hrastnika. Splavarji so bili organizirani v zadrugah, poklic se je večinoma prenašal iz roda v rod. Ko so splav (flos) naredili, sta šla nanj ponavadi dva splavarja (flosarja), eden spredaj, drugi zadaj. Za moč sta s seboj jemala sodček vina in mesnine.[37]

Oskrba z vodo

Ivo Pirc leta 1938 pravi: »*Vse občine so preskrbljene s pitno vodo iz zaprtih vodnjakov. V 7*[38] *naseljih imamo vodovod in sicer v Šmartnem, Zagorju, Kotredežu, Sv. Križu, Zabavi, Višnji gori, skupaj za*

37 Prav tam, str. 22.
38 V šestih – seštevek je napačen.

2772 prebivalcev. Samo ena vas v občini Litija je brez vodnjakov, ker ima v bližini potok in uporablja to vodo. V tej vasi se bo postavil higijenski vodnjak«.[39]

Preskrba z zdravo pitno vodo je eden od osnovnih pogojev za zdrava naselja in njihove prebivalce. »*Glede preskrbe s pitno vodo je pri nas higienska propaganda takorekoč že dovršila svoje delo. Kmečki gospodar se je hitro znašel in je skoraj brez izjeme spoznal, kako velikega pomena in potrebno je, da se preuredi oskrba s pitno vodo. Danes – hvala Bogu – ni več treba razlagati in utemeljevati, naj se vodnjaki in studenci tako in tako urede, kajti z vsega podeželja se oglašajo gospodarji s prošnjami za pomoč in preureditev.*«[40] V vaseh, kjer ni bilo vaških vodnjakov, so morali (v glavnem ženske) vodo prenašati od včasih zelo oddaljenih izvirov. Takšno delo je bilo zelo naporno in tudi voda ne vedno neoporečna. Zanimiv je zapis o Gradiščanih, prebivalcih vasice vzhodno od Litije, ki so si že leta 1940 napeljali v vas elektriko, z vodo pa je bilo slabše. V vasi je primanjkovalo izdatne pitne vode. Pod vasjo je bil sicer izvir, od koder so morale žene in dekleta s škafi v rokah ali na glavah prenašati vodo, potem ko so se jim pokvarili vozički, na katerih so v sodih vozili vodo za živino in za domače potrebe. Prenašanje je bilo naporno in zamudno in tudi voda ni bila najboljša. Boljša voda je pritekala na vzhodu vasi pri studencu *Pod gabrom*, nekateri so mu rekli tudi *Medvedova roja.* Beseda roja (Medvedova po kmetu, na čigar zemljišču se je izvir nahajal) naj bi pomenila kraj, kjer izvira voda. Takšnih imen krajev je v okolici Litije več (v bližini Šmartna in graščine Grmače, Podroje se nahajajo v bližini Šmartna).[41] V maloštevilnih krajih (v Gradcu, Litiji in Šmartnu pri Litiji) so premogli vodovod. S šestimi vodovodi je bilo preskrbljenih 2.772 prebivalcev v 12 naseljih, kar je predstavljalo 6,7% prebivalcev litijskega okraja.[42] V Gradcu so se že leta 1912 z vodovodno črpalko oskrbovali z vodo iz Save.[43] Kljub majhnemu številu prebivalcev, ki so bili oskrbljeni z vodo iz vodovoda, kvaliteta vode ni mogla biti zelo slaba, saj bolezni kot posledica onesnažene vode niso bile pogoste.

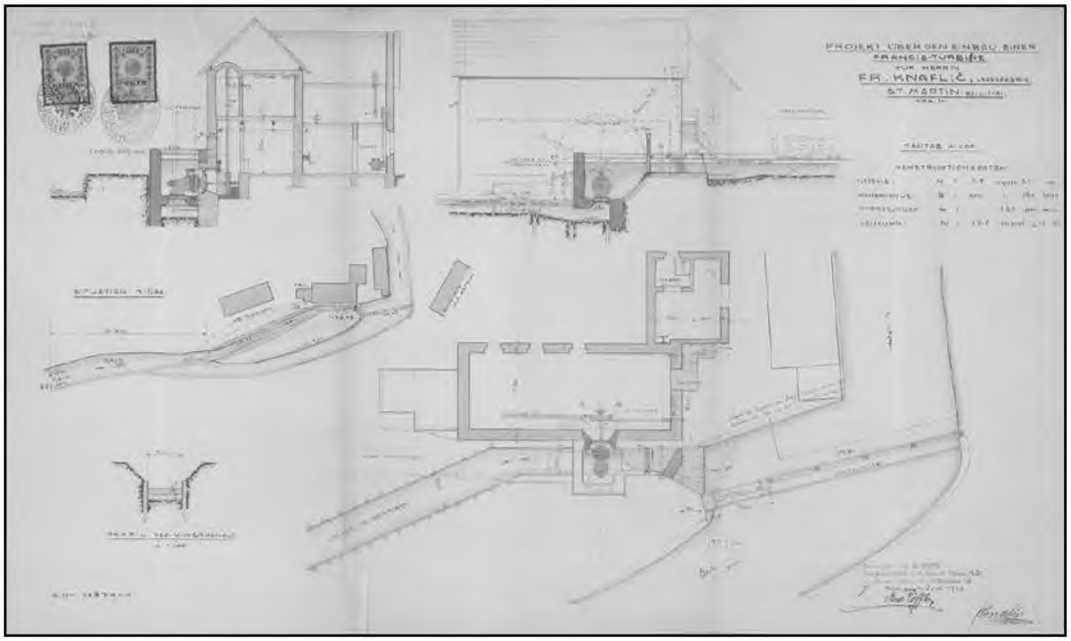
Oskrba z električno energijo

Z električno energijo je bilo med svetovnima vojnama preskrbljenega 36% celotnega prebivalstva takratne Slovenije. V celoti so bila preskrbljena le večja mesta (Ljubljana, Maribor, Celje in Ptuj) in Litiji bližnji rudarski kraji v Zasavju. Večja podjetja in rudniki so se oskrbeli z električno energijo iz lastnih agregatov. Elektrifikacija se je razvijala z majhnimi lokalnimi elektrarnami, ki so jih gradili v mestih in večjih krajih na deželi. Male centrale pa niso zadoščale, zato so jih začeli opuščati. Njihovo nalogo so prevzele večje, oddaljene elektrarne, ki so se med seboj povezale po daljnovodih. Z načrtno elektrifikacijo se je že pred prvo svetovno vojno začel ukvarjati kranjski deželni odbor. Izdelani so bili tudi projekti za nekatere večje hidroelektrarne na Savi in njenih pritokih, zgradili pa so le hidroelektrarno na Završnici (leta 1914 na potoku Završnica pod Stolom), druge projekte je preprečila prva svetovna vojna. Kljub velikemu številu elektrarn, in sicer 758 (od tega vodnih 574, kaloričnih 156 in mešanih 28), je bilo javnih, takih, ki so električno energijo prodajale, le 137, 621 je električno energijo proizvajalo v glavnem za lastne potrebe. Večino so zgradili ali posodobili po prvi svetovni vojni. Najpomembnejše javne elektrarne so bile: Fala (zgrajena leta 1918); elektrarne Kranjskih deželnih elektrarn s štirimi vodnimi elektrarnami (HE): Završnico, Bohinjem, Zagradcem in Žiremi ter s termoelektrarno (TE) Kočevje; HE Majdič v Kranju; HE Česenj v Tacnu; TE državnega rudnika Velenje (1929) in Mestna elektrarna Ljubljana (TE). Večja industrijska podjetja so imela svoje elektrarne, in sicer: Trboveljska premogokopna družba, ki je leta 1925 zgradila novo TE ob Savi (prvo je leta 1905 zgradila ob Trboveljščici), Kranjska industrijska družba, Združene papirnice Vevče, Predilnica bombaža Tržič, Rudnik svinca Mežica in Jugočeška Kranj. Javne elektrarne so leta 1935 proizvedle 175.000.000 kWh električne energije, zasebne 60.000.000 kWh, skupaj pa 205 kWh na prebivalca.[44]

Kranjske deželne elektrarne so po daljnovodih oskrbovale večino Dravske banovine, a je bil v tem obdobju predviden daljnovod le do Litije, v del okraja južno od nje pa ne.[45] Tam so si nekateri iznajdljivi posamezniki sami postavili majhne električne centrale. Eden takšnih je bil Izgoršek, lastnik tovarne pohištva v Šmartnu, ki je v letih 1923–1925 ob potoku postavil majhno elektrarno in z električno energijo oskrbel še ostale hiše v Šmartnu.[46] Tudi Janez Marn ml., čevljar v Mali Kostrevnici, je dobil leta 1936 dovoljenje za postavitev lastne hidroelektrarne na potoku Kostrevnica, pozneje pa tudi dovoljenje za priključitev gospodarskih strojev nanjo (poleg uporabe za razsvetljavo).[47]

Tekstilna tovarna oz. predilnica Mautner je začela proizvajati električno energijo že leta 1886. Takrat verjetno le za razsvetljavo. Ni znano, ali se je že vrtel kakšen elektromotor. Med svetovnima vojnama so imeli tri parne stroje in eno parno turbino

39 Pirc, *Zdravje* II, str. 579.
40 Pirc, Za zdrava podeželska naselja.
41 Gradiščani si grade vodovod, *Zasavski vestnik*, št. 44, 4. 11. 1953.
42 Pirc, *Zdravje* II, str. 537.
43 Brilej, *Spomin na Litijo*, str. 44.
44 *Krajevni leksikon*, str. 59–61.
45 Prav tam, str. 677.
46 Jurič, *Zgodovina Občine Šmartno pri Litiji.*
47 ZAL, LIT 1, šk. 7, a. e. 219.

Načrt Knafličeve električne naprave na Črnem potoku (ZAL, LIT 1, šk. 5, a.e. 63).

za proizvodnjo elektrike. Najstarejši stroj z močjo borih 37 kW je proizvajal enosmerni tok napetosti 110 V. Tudi talilnica svinca in srebra, ki je začela obratovati leta 1888, je zaradi takrat moderne tehnologije za obratovanje potrebovala električno energijo. Proizvajali so jo v lastni preprosti termocentrali. Moč naprave je bila skromnih 125 kW, to je moč, ki jo ima danes motor boljšega osebnega avtomobila. Elektriko so uporabljali predvsem za razsvetljavo delovišč in za pogon elektromotorjev. Prodajali so jo drugim odjemalcem na levem bregu Save, kar pomeni, da je ta, predvsem industrijska elektrarna, delovala že kot javna elektrarna. Vse kaže, da elektrike niso napeljali na desni breg Save, torej v Litijo, niti ne v notranjost rudnika in do njegovih delovišč.[48] Lastnik tovarne usnja Franc Knaflič je leta 1913 na Črnem potoku zgradil električno napravo s Francisovo turbino za dobavo električne energije v tovarno. S 15,8 KM (11,6 kW) je bila prešibka, da bi z njo poganjali elektromotorje.

Treba je omeniti, da je že pred drugo svetovno vojno tudi v Kresnicah zasvetila električna žarnica. To se je zgodilo na božični večer leta 1939, ko so v Kresnicah blagoslovili električno napeljavo. Apnenice Kresnice so se takrat priključile na daljnovod kranjskih deželnih elektrarn, ki je potekal preko Moravč in Dešna mimo apneniškega kamnoloma v Zapodju in se tam odcepil k apnenicam. Občina Kresnice je iz transformatorja pri apnenicah dala napeljati električne vode do vasi. Večina vaščanov je s podjetjem, ki je napeljalo elektriko v hiše, sklenila pogodbe. Vsa dela so bila opravljena poleti in jeseni leta 1939.[49] Naslednje leto so si tudi vaščani Gradišča, vzhodno od Šmartna, v vas potegnili električno napeljavo.[50]

V obdobju svetovne gospodarske krize (1929–1933), ki se je pri nas začela z zamikom, zato je tudi dalj časa trajala, so organizirali javna dela. Poleg tega da so z njimi v kritičnih časih zaposlili brezposelne, so spadale pod pojem »javna dela« vse pomembne gradnje, ki so imele *»splošno korist za kulturni, gospodarski in socialni dvig vsega naroda«*. V program javnih del so bili zajeti: železnica, elektrifikacija, javna hidrotehnična in pogozdovalna dela, ceste in mostovi ter letališča v Dravski banovini. Kako nepomemben je bil pravzaprav litijski okraj, je vidno tudi po tem, da so bili v vseh obsežnih delih, ki so bila načrtovana na območju Dravske banovine, na obravnavanem območju predvideni le elektrifikacija krajev med Domžalami, Litijo in Trojanami, pogozdovalna dela v kraških in hudourniških območjih ter izgradnja mostu čez Savo pri Kresnicah (kot samostojen projekt, ki pa je bil uresničen šele po drugi svetovni vojni).[51] Podatka, da so poleg ostalih delavcev tudi brezposelni rudarji iz Trbovelj leta 1934 gradili cesto iz Velike Loke (v publikaciji *Ko Polšnik se v čas ujame* na str. 58 je omenjeno naselje Velika Reka, a v bližnji in daljni okolici ni kraja s tem imenom) proti Preski, ni bilo moč preveriti. Čeprav gradnja v omenjeni publikaciji javnih del ni omenjena, je podatek verjetno točen, saj je šlo skoraj gotovo za vojaški strateški objekt, o katerem

48 Brate, Elektrifikacija Litije.

49 Martinšek, 60 let elektrike v Kresnicah.

50 Gradiščani si grade vodovod, *Zasavski vestnik*, št. 44, 4. 11. 1953.

51 *Program javnih del.*

javnost ni bila obveščena. Cesta naj bi povezala Ljubljano s Posavjem. Delo je potekalo v glavnem ročno, pesek za makadam pa so dobivali kar v sproti odprtih kamnolomih.[52]

Gospodarstvo

Večina prebivalcev se je ukvarjala s kmetijstvom, čeprav je bila manj kot polovica vseh površin obdelovalnih. Več kot polovico površin še danes pokriva gozd, a gozdarstvo ni imelo takšnega pomena, kot bi pričakovali glede na odstotek gozdov. Le v severnem delu okraja sta bila razvita rudarstvo (v Zagorju in Litiji) in industrija (v Litiji, Kresnicah in Zagorju), Šmartno pa se je ponašalo s številnimi obrtnimi dejavnostmi. Ni treba posebej omenjati, da je bilo tudi tu veliko gostiln (na primer v Šmartnu 18, na Savi sedem, v Polšniku tri).

Kmetijstvo

Med kmetijskimi panogami je v litijskem okraju prevladovalo poljedelstvo, čeprav so njive, vrtovi in sadovnjaki obsegali le 20% površine (14.415 ha). To je razumljivo, če vemo, da so gozdovi pokrivali več kot 50% površine (na podlagi gozdarske statistike 36.032 ha, na podlagi okrajne statistike pa 37.187 ha). Večina je pripadala absolutnim gozdnim tlom na strmih pobočjih grap, v Savini soteski, na dolenjskih kraških planotah in na slemenih zasavskih hribov. Medtem ko je bil v hribih delež obdelane zemlje pod 20%, okrog Janč celo pod 10%, ga je bilo na jugu okraja veliko več kot 20%. Sem je segel pas intenzivno obdelanega srednjedolenjskega gričevja, kjer je bilo ponekod več kot polovica vseh površin obdelanih.[53]

V litijskem okraju je bilo leta 1933[54] od 29.322 ha kmetijskih površin 44,5% ali 13.059 ha njiv, 25,2% oziroma 8.280 ha travnikov, 22,1% ali 6.475 ha pašnikov, 2,3% oziroma 678 ha vrtov, 1,4% (406 ha) sadovnjakov, 1,1% (313 ha) barij in 0,4% ali 112 ha vinogradov. Količine, omembe vredne za celotno banovino, so v litijskem okraju veljale za ječmen, proso, ajdo (okrog 100 ha), lan (134 ha) in korenje (439 ha).[54]

Tabela 2: Število posestnikov in obdelovalnih površin na obravnavanem območju leta 1931.[55]

Občina	Število posestnikov	Število kočarjev	Število najemnikov	Obdelovalne površine (ha)	Gozdovi (ha)	Ostalih površin (ha)
Dole pri Litiji	145	53	3	940	1.600	38
Kresnice	150	120	30	964	1.794,5	115
Litija	332	46	259	1.294,12	2.162,43	123,95
Polšnik	221	42	13	2.390,15	3.778,65	195,45
Sv. Križ (Gabrovka)	235	122	6	1.415	2.010	18
Šmartno pri Litiji	294	265	83	1.888	3.793	155
Vače	304	77	52	1.721	2.586	154
Skupaj	**1.681**	**725**	**446**	**10.612,27**	**17.724,58**	**799,4**

Tabela 3: Leta 1940, po izvršeni mlačvi, je dal pregled pridelka žitaric naslednje številke (pridelek je v metrskih centih (mq = 100 kg)).[56]

Občina	Pšenica			Ječmen			Oves			Rž			Soržica		
	Površina ha	a	Pridelek mq	Površina ha	a	Pridelek mq	Površina ha	a	Pridelek mq	Površina ha	a	Pridelek mq	Površina ha	a	Pridelek mq
Dole	97	95	783	19	95	227	21	65	192	11	50	85	30	0	178
Kresnice	194		1608	40		440	22		352	35		452	-	-	-
Litija	313		2194	69		670	40		390	13		107	-	-	-
Polšnik	63	75	382	26		205,5	19	75	172,75	-	-	-	59	50	357
Sv. Križ	3	65	44,5	4	50	36	3		22	2	75	21	-	-	-
Smartno	70		770	37		370	35		22	2	75	21	-	-	-
Vače	172		389,8	53		121,2	14		117,2	5	10	32,2		90	11,2
Skupaj	**914**	**36**	**8471,3**	**249**	**45**	**2.069,7**	**155**	**40**	**1267,7**	**69**	**20**	**718,2**	**90**	**40**	**546,2**

52 Fele, *Ko Polšnik se v čas ujame*, str. 58.
53 *Krajevni leksikon*, str. 309.
54 Prav tam, str. 19, podatki so za leto 1933.
55 Prav tam, str. 310–328.
56 Prav tam.

Statističnih podatkov o količinah za posamezne poljščine v občinah ni na razpolago, na podlagi podatkov posameznih statističnih popisov si lahko ustvarimo le okvirno sliko. Od žitaric, kot lahko vidimo v spodnji tabeli, je bilo največ površin (914 ha) posejanih s pšenico, sledil je ječmen, posejan na 249 ha, oves s 155 ha, soržico (mešanica pšenice in rži) so gojili na 90 ha in rž na 69 ha. Sorazmerno s površinami so pridelali največ pšenice, in sicer 847,13 ton. Na podlagi podatkov o izvršeni mlačvi so vseh žitaric pridelali 1.307,31 ton.[57]

V tem obdobju smo iz podatka o količini poljščin ugotovili, da so na kmetijah sejali tudi lan. V Leskovici (jugovzhodno od Šmartna) so še leta 1930, marca ali aprila, sejali jari lan, septembra pa zimskega. Na večjih kmetijah so ga posejali na okrog 2.000 m^2. Sejali so ga gospodarji, ženske pa so ga ob sv. Jakobu (25. julija) populile.[58]

Obravnavano območje je precej hribovito, brez večjih širših dolin in ravnin, razen doline Save in nekaterih njenih pritokov. Za poljedelstvo so najugodnejša tla v ravnini okoli Šmartna pri Litiji in v okolici Kostrevnice. Zaradi velikih naklonov, saj ima okrog 60% površin naklon nad 30%, so primerne sadjarske lege.[59] Na razvoj sadjarstva vplivajo tudi ugodna klima z dovolj padavinami v rastni dobi ter bližina Ljubljane in nekaterih drugih večjih krajev, rednih odjemalcev sadja.

Sadna drevesa so bila zastopana takole (število dreves): jablan 45.563, hrušk 33.656, sliv 24.997, češenj 12.870, orehov 5950, breskev 3.158 in marelic 84. Treba je povedati, da so večino sliv porabili doma za izdelavo žganja, hruške in jabolka tudi za mošt. Da bi sadjarji pri zasajanju novih sadovnjakov delovali čimbolj enotno in zaradi potrebne standardizacije sadja, je kraljeva banska uprava 4. oktobra 1932 na podlagi zakona o pospeševanju kmetijstva z dne 6. septembra 1929 določila in odredila sadni izbor za Dravsko banovino. Odtlej so v drevesnicah lahko gojili le sorte tega izbora. Litijski okraj je spadal v dolenjsko sadjarsko okrožje, kjer so določili za sajenje naslednje glavne sorte: baummanovo reneto, gdanski robač in ontario. Za ostalo sadje so veljale sorte kot za celotno banovino.[60] Kljub temu da število posajenih češenj ni bilo največje, je bil z njimi litijski okraj, poleg novomeškega, na Kranjskem najbolje zastopan, predvsem v občini Trebeljevo.

Ni podatka, da bi sadje v večjih količinah oddajali trgovcem, saj je bila trgovina s sadjem še slabo organizirana. Bolj udomačena sta bila njegovo prevažanje na ljubljanski trg, verjetno tudi v bližnje zasavske rudarske kraje, in domača predelava – že omenjena žganjekuha in sušenje.

Za enega najbolj vnetih sadjarjev je veljal posestnik Anton Godec iz Jevnice, ki je imel pred drugo svetovno vojno veliko posestvo v vasi Mala Dolga Noga pod Jančami in na njem okrog 5.000 sadnih dreves. Bil je med najbolj umnimi in naprednimi sadjarji. Za to dejavnost je navdušil tudi sovaščane. Dokazal jim je, da je sadjarstvo med najbolj donosnimi gospodarskimi panogami v Zasavju.[61]

S 112 ha vinogradov je bil litijski okraj od 19 vinorodnih okrajev na 15. mestu, torej skoraj na repu. Spadal je k predelom s kvantitetno pridelavo, kjer je bilo več samorodnih sort kot kvalitetnih trsov. Večina vinogradov je ležala na jugovzhodu okraja.[62]

Tudi živinoreja je bila pomembna, predvsem v jugozahodnem delu s središčem v Stični, kjer je bilo razvito predvsem mlekarstvo. Pomembnost živinoreje izhaja tudi iz dejstva, da je bilo v litijskem okraju 2.397 ha posejanih z deteljo in 353 ha z lucerno. Leta 1934 so redili 16.563 glav govedi, 7.605 svinj, 2.060 konj, 1.397 ovac in 43.398 perutnine.[63] Večino so gojili za lastne potrebe, nekaj živine so prodali v Trbovlje in Hrastnik, perutnino tudi na ljubljanskem trgu.

Pirc leta 1938 piše: »*Glavna hrana v litijskem okraju je kruh, krompir in fižol. Kruh je iz pšenične, ajdove in koruzne moke – približno 1/2 kg na osebo. Meso je goveje in svinjsko, 1/10 kg dnevno; dostikrat nadomestujeta krompir in fižol mesno hrano. Začimba je mast, loj, sol, kis. Stradanje se opaža vsako leto posebno spomladi, preko leta pa predvsem v industrijskih krajih n.pr. v Zagorju, kjer je mnogo nezaposlenih rudarjev. V občini Vače zaradi slabe letine, pridelka ni niti za četrt leta. 60% kmetov nima drugega, kar kupi. V občini Litija je 100 brezposelnih delavcev z velikimi družinami v pomanjkanju. V občini Mlinše: 72% posestnikov kupuje živila na up. Pomanjkanje vlada tudi v občinah Sv. Križ, Stična in Šmartno, kjer je velika revščina. Ni živeža, za kupovanje ni denarja. Srednje kmetije pridelajo komaj za 5 mesecev, mali kmetje in kočarji pa trpe pomanjkanje*«.[64]

Ko so leta 1939 zbirali podatke o zalogah živil po posameznih občinah, da bi zaradi slabe letine ugotovili potrebne dodatne količine, so samo iz občine Sv. Križ (Gabrovka) sporočili skoraj zadostne količine pridelane hrane (zadoščala bi za 353 dni), vse ostale občine so javile precejšnje pomanjkanje do nove letine. Pri izračunu potrebne dnevne količine hrane na odraslo osebo so računali: 750 gr moke, 180 gr fižola in 50 gr masti. Del moke so lahko nadomestili s krompirjem.[65]

57 ARS, AS 132, fasc. 3.
58 Makarovič, *Litijsko Posavje*, str. 4.
59 Belec, *Stanje in perspektive sadjarstva*, str. 11.
60 *Krajevni leksikon*, str. 42, 43.
61 V spomin sadjarju Godcu iz Jevnice, *Zasavski vestnik*, št. 38, 23. 9. 1953, str. 3.
62 *Krajevni leksikon*, str. 39.
63 Prav tam, str. 309.
64 Pirc, *Zdravje* II, str. 615.
65 ARS, AS 132, fasc. 4, a. e. 8.

Razširjeni gozdovi, predvsem na vzhodu in jugovzhodu obravnavanega območja, so prebivalcem nudili možnost prodaje lesa. Po zemljiški odvezi v 19. stoletju (med letoma 1853 in 1855) je plemstvo obdržalo precejšnje površine obdelovalne zemlje, ravno tako gozdove in pašnike. Od vseh 38 gradov, gradičev, gradišč ali utrdb na širšem območju Litije, kolikor jih je v svoji publikaciji *Od Verneka do Oble Gorice* obdelala Helena Hauptman, jih je bilo v tem obdobju že 21 v ruševinah ali o njih ni bilo nobenega sledu več. Od ostalih sedemnajstih sta dve graščini s posestjo prišli v last Dravske banovine (Ponoviče in Lebek), v lasti plemstva jih je bilo še pet: Turn, Črni Potok, Bogenšperk, Slatna in Grmače. Ostali so prišli ali v kmečko last (Hotič) ali v last premožnih meščanov (Zavrh, Grbin, Farbarjev turn, Cerkno, Kumpolje) in trgovcev (Pogonik, Lebek). Med plemiškimi družinami so bili še vedno najbolj pomembni Windisch-Graetzi, ki so imeli na obravnavanem območju poleg gradov Bogenšperk in Slatna obsežne gozdove. Z agrarno reformo, ki je v tridesetih letih zajela tudi gozdne površine v lasti veleposestnikov, so na celotnem ozemlju Dravske banovine izgubili 8.651,57 ha gozdov, na območju Okrajnega glavarstva Litija pa 15 gozdnih parcel v katastrskih občinah Konj, Šmartno, Polšnik, Jablanica in Liberga.[66] Skupaj so merile 37,37 ha, in sicer 20,13 ha v katastrski občini Šmartno pri Litiji na štirih parcelah, v Konju 7,38 ha na treh parcelah, v Polšniku 3,13 ha na dveh parcelah, v Jablanici 2,92 ha na dveh parcelah, v Libergi na 2,47 ha na dveh parcelah in v Vintarjevcu 1,38 ha na eni parceli.[67]

V rudnike Zagorje, Trbovlje in Hrastnik so les še po drugi svetovni vojni splavljali po Savi. Ena od »postaj«, kjer so les navezali v splave, so bile Ribče. Les so prodajali tudi lesni trgovini v Litiji in Šmartno, iz občine Dole pri Litiji tudi v Šentrupert za železniške pragove. Lesna trgovina je veliko stavbnega lesa izvozila v Italijo. Kmetje so prodajali jamski les za dodatni zaslužek skoraj iz vseh vasi v občini Dole pri Litiji; iz občine Kresnice; iz občin Polšnik, Šmartno pri Litiji in Vače.[68]

Na banovinskem posestvu Ponoviče s 476,84 ha površine (18,26 ha njiv, 131,76 ha travnikov in 325,63 ha gozda) so uredili živinorejsko središče in vzorno kmetijo z obsežno drevesnico, kokošnjaki in žrebčarno za vzrejo konj.[69] Da bi kmete (na)učili umnega kmetovanja, so organizirali številne tečaje. Mnoge so vodili učitelji, ki so že v šolah s praktičnim vrtnarskim poukom na šolskih vrtovih vzgajali mlade kmetovalce. Pri tem je bil zelo dejaven upravitelj litijske šole Drago Rostohar, ki je leta 1934 v Litiji organiziral prvo sadjarsko razstavo.[70]

Obrt in industrija

V Litiji in Šmartnu pa tudi v nekaterih drugih krajih je bila med obema svetovnima vojnama precej razvita obrt. Veliko je bilo čevljarjev, saj so imeli usnje v Knafličevi tovarni usnja »pri roki«. Šmarski čevljarji so obiskovali sejme v Novem mestu, Žužemberku, Stični, Moravčah in v drugih dolenjskih krajih. Čevljarski vajenci so v koših nosili čevlje, narejene v domačih delavnicah, tudi po devet ur daleč. S sejma so se vračali naslednji dan.[71] V tem obdobju je bilo še v navadi, da so čevljarji hodili v štero (izraz pomeni, da so družine občasno najemale oblačilne obrtnike, ki so naredili obutev in tudi obleko za vso družino). Skoraj v vsaki vasi je delal izučen ali vsaj priučen čevljar, v Šmartnu jih je bilo celo več. Kmetje so usnje in podplate za čevlje običajno kupovali na semnju ob sv. Martinu. Za ta namen so navadno prodali tele. Če je bila družina številna, so kupili usnje tudi za štirinajst parov čevljev.[72] Poleg čevljarjev so bile znane tudi šivilje. V Šmartnu in Litiji so občasno delale vsaj tri, ki so se izučile šiviljske obrti. Po domovih so šivale še priučene šivilje, ki so gospodinjam večkrat tudi svetovale, kako lahko same kaj zašijejo.[73]

Poleg čevljarske so se razvile tudi kolarska, sedlarska, tesarska in kovaška obrt. Nekateri obrati so imeli že zametke industrijske dejavnosti. Podjetje Kunstler je premoglo parno žago in mizarstvo. Tudi Koprivnikar v Litiji je imel mizarsko delavnico.[74]

V Šmartnu je pred drugo svetovno vojno deloval Izgorškov mizarski obrat, ki so ga po drugi svetovni vojni vključili v sestav republiškega podjetja Tesar s centrom v Ljubljani.[75]

Tovarno usnja in krzna v Šmartnu je leta 1841 zgradil industrialec Franc Knaflič. Podplatno usnje z blagovno znamko Frakna je slovelo po številnih državah Evrope in je bilo plod znanja in izkušenj. Recepture je dopolnjeval tudi njegov sin Pavel Knaflič, ki si je veliko znanja pridobil v tujini.[76] V drugi polovici 19. stoletja se je začela usnjarska obrt počasi spreminjati v industrijo. Manjši obrati so se povezovali, napredovali so tisti, ki so hitreje sledili spremembam časa. Veliki usnjarski obrati so tako povzročili propad četrtine malih usnjarn. Usnjarne na Slovenskem so uvajale svinjsko usnje, predvsem

66 ZAL, LIT 1, a. š. 3, a. e. 42.
67 *Geodetska pisarna Litija.*
68 *Krajevni leksikon*, str. 310, 311, 315, 319, 326.
69 Prav tam, str. 34; Šolsko-vrtnarski tečaj v Litiji in na Ponovičah, *Učiteljski tovariš*, št. 34, 4. 10. 1934, str. 2.
70 Šolsko-vrtnarski tečaj v Litiji in na Ponovičah, *Učiteljski tovariš*, št. 34, 4. 10. 1934, str. 2.
71 80-letnica pevskega in gasilskega veterana Franceta Jančeta, *Zasavski vestnik*, št. 40, 7. 10. 1953, str. 2.
72 Makarovič, *Litijsko Posavje*, str. 6.
73 Prav tam, str. 7.
74 Pavlica, *Mesto Litija skozi zgodovino*, str. 39.
75 Praznik delovnega kolektiva Tesar, *Zasavski vestnik*, št. 49, 9. 12. 1953, str. 2.
76 Breznikar, *Obrtno šolstvo*, str. 4.

Šmartno pri Litiji leta 1940 (ZAL, fototeka).

rastlinsko strojeno za galanterijo.[77] Leta 1934 je začela tudi Knafličeva tovarna usnja v Šmartnu pri Litiji s predelavo svinjskega usnja. Vendar so predelovali predvsem goveje kože, delno v podplatno usnje, delno v gornje usnje za obutev.[78]

V občini Polšnik, ki je leta 1931 štela 1.910 prebivalcev, je bilo pred drugo svetovno vojno kar 44 obrtnikov, od tega v samem Polšniku 21. Obrtne dejavnosti so bile zelo različne, odvisne od potreb in možnosti. V Renkah so se štirje ukvarjali s splavarjenjem (vsi iz iste družine), dva tudi v Konjšici; v Polšniku so obratovale tri gostilne in prav toliko trgovin. Šivilje in krojači so bili skupaj štirje, sedem je bilo mlinarjev, trije čevljarji, trije furmani, dva kovača, dva zidarja, dva mizarja, trije tesarji, trije sodarji, lesni trgovec in trafikant.[79]

Omeniti velja tudi oglarstvo, ki so ga v kraje na Dolah pri Litiji prinesli italijanski oglarji. Na področju Kuma, Podkuma, Dol in Sv. Križa (Gabrovke) so začeli močneje oglariti po prvi svetovni vojni. Oglje so vozili na železniški postaji Mirna in Velika Loka, glavni trgovec pa je bil Alojz Potrbin iz Mirne. Porabniki oglja so bili kovači v bližnji in daljni okolici.[80]

Da so bile gostilne tako kot drugod številne, ni treba posebej poudarjati. Število vseh ni znano, na voljo so nepreverjeni podatki, da jih je bilo v Šmartnu kar 18, v Polšniku tri, na Vačah sedem.

Koliko je bilo v tem obdobju vseh obrtnih delavnic ali dejavnosti v ostalih občinah, ni znano, je pa v letih 1922 do 1927 Okrajno glavarstvo Litija izdalo 13 obrtnih dovoljenj za obrtne dejavnosti v obravnavanih občinah, in sicer leta 1922 tri, leta 1923 tri, leta 1924 štiri, leta 1925 nobenega, leta 1926 eno in leta 1927 dve. Od tega so bile tri gostilne, dve klavnici in mesnici, mlekarna, stojnica za prodajo mesa, ključavničarska delavnica in kovačnica, parna žaga, mestna tehtnica in dovoljenje za električno razsvetljavo.[81]

Seveda je bilo v tem obdobju še vedno v navadi, da so si kmetje pri večini opravil pomagali sami, obrtnike (na primer tesarje, kovače, krojače, šivilje) so potrebovali le za opravila, ki jih niso znali ali mogli opraviti sami.

Industrija se je razvila ob železnici v Litiji in v Kresnicah ter v Šmartnu pri Litiji, ki je imelo pred izgradnjo železnice ob Savi pomembno prometno lego na stičišču cest proti Štajerski in Dolenjski ter v Ljubljansko kotlino.

Najprej si oglejmo apnenice v Kresnicah, najmlajši industrijski obrat, ki ga je Gvidon Birolla leta 1930[82] postavil po opustitvi apnenic v Zagorju leta 1928. Podjetje se je imenovalo Antonija Birolla – Apnenice Kresnice po vdovi Ivana Birolle, leta 1901 umrlega lastnika zagorskih apnenic. Pred ustanovitvijo novega obrata v Kresnicah je Gvidon Birolla pregledal številna območja Slovenije in se nazadnje odločil za Kresnice zaradi najugodnejših pogojev. Pogorje na levem bregu Save v smeri proti Moravčam in v višini okrog 200 m nad Savo je že na površini kazalo velike gole sklade apnenca, kar je pridobivanje pocenilo. Poleg tega je že pred letom 1846 južna železnica za uporabo apnenca odprla kamnolom. Uporabljali so ga za pridobivanje velikih

77 ES, 14, str. 105, 106.
78 Prav tam.
79 Fele, *Ko Polšnik se v čas ujame*, str. 53–63.
80 *Dole pri Litiji, kraj, kjer živi oglarstvo.*
81 ZAL, LIT 1, a. š. 3, a. e. 37.
82 V ES št. 1 je v geslu Apnarstvo letnica 1931, na spletni strani tovarne pa letnica 1929.

kamnitih blokov pri gradnji železniškega predora pri Pogoniku in za izgradnjo opornih zidov ob železniški progi med Lazami in Zagorjem. Velika prednost je bila tudi bližina železnice, ki je poenostavila transport, saj so lahko peči zgradili v neposredni bližini glavne proge Zidani Most–Ljubljana. Edina slabost je bila precejšnja oddaljenost kamnoloma od peči. Premostili so jo z izgradnjo žičnice čez Savo, ki je začela obratovati leta 1928. V tem letu so začeli graditi tudi tovarno in jo končali v začetku leta 1930. Dovoljenje za začetek obratovanja podjetja je izdalo Okrajno glavarstvo Litija dne 28. marca 1930. V novem podjetju je bilo zaposlenih 25 delavcev, delovodja in obratovodja. Kmalu pa so se pojavile težave. Nova tehnologija ni delovala po načrtu, delavci so bili nekvalificirani. Birolla je moral predelati peči, kar ga je stalo 310.000 dinarjev. Šele v drugi polovici leta 1931 je proizvodnja spet stekla. Gospodarska kriza, ki je zajela tudi gradbeništvo, je ohromila proizvodnjo. Apnenice so skoraj šest let obratovale le z delno kapaciteto. Poleg tega jih je pestilo tudi odplačevanje visokih obresti od najetega kredita. Ko je leta 1939 postal direktor podjetja profesor Drago Pur, so začeli vlagati v razširitev. Zgradili so manjši peči za žganje gramoza, kasneje so v obeh žgali apno. Kljub nekaterim kadrovskim napakam je podjetje ob začetku druge svetovne vojne odlično uspevalo.[83]

V Litiji je že od leta 1886 delovala tekstilna tovarna oz. predilnica. Na začetku je zaposlovala 150 delavcev, leta 1901 že 450. Lastniki so se do prve svetovne vojne menjali. Leta 1912 je tovarno kupil Mautnerjev tekstilni koncern, ki je vse tekstilne tovarne na ozemlju Slovenije (razen tržiške) združil v koncernu Združena avstrijska tekstilna industrijska delniška družba (Vereinigte österreichische Textilindustrie A.G.) s sedežem na Dunaju. Tekstilne tovarne na slovenskem ozemlju v okviru Avstro-Ogrske niso imele velikega pomena. Delovale so odmaknjene od tekstilnih središč, vendar so bile sodobne, z moderno opremo, čeprav manjše od avstrijskega povprečja. Vse so delovale na parni pogon v novih ali preurejenih tovarniških zgradbah. Med prvimi industrijskimi obrati so začele uporabljati električno energijo, najprej za razsvetljavo, potem za pogon strojev.[84]

Po prvi svetovni vojni so tudi za tekstilno industrijo nastale nove razmere z ločitvijo od močno razvitih tekstilnih središč v Avstriji in na Češkoslovaškem ter z novim nenasičenim trgom na jugu nove države. Tekstilna industrija ni imela več podrejenega položaja in bi lahko prevzela vodilno vlogo v tekstilni industriji. Predloga, da bi v Sloveniji zgradili veliko tovarno za izdelavo vojaškega sukna, lodna in odej, ki bi v začetku zaposlovala 500 delavcev, ministrstvo za trgovino in industrijo v Beogradu ni podprlo, a je slovenska tekstilna industrija s 37% vse tekstilne proizvodnje v Jugoslaviji kljub temu dosegla velik napredek.[85]

Po prvi svetovni vojni se je Združena avstrijska tekstilna industrijska delniška družba (Vereinigte österreichische Textilindustrie A.G). razdelila na avstrijski del s sedežem na Dunaju in na češki del s sedežem v Náchodu. Krovno družbo je predstavljala firma Vereinigte Textil Maatshappijen Mautner N.V. s sedežem v Rotterdamu na Nizozemskem. Češka skupina je obsegala Mautnerjeve tekstilne tovarne na Češkoslovaškem in v Jugoslaviji do leta 1930. Tega leta so Mautnerjeve tovarne v Jugoslaviji pripadle avstrijski skupini.[86]

Dne 28. marca 1923 je bilo ustanovljeno podjetje Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner, d.d. s sedežem v Ljubljani, ki je prevzelo v upravljanje tekstilni tovarni v Litiji in Preboldu. Podjetje je formalno ustanovila Ljubljanska kreditna banka ob sodelovanju Mautnerjevega tekstilnega koncerna, dejansko pa dunajski Bodencreditanstalt, praška Obrtniška banka in Mautnerjev koncern. Formalno razmerje med domačim in tujim kapitalom osnovne glavnice je bilo 55 : 45 in se je naslednje leto še izboljšalo v korist domačega kapitala, ker je Ljubljanska kreditna banka prevzela še 5000 delnic od Arturja Kufflerja in Isidorja Mautnerja. Do leta 1930 je razmerje med domačim in tujim kapitalom znašalo 60 : 40.[87]

Leta 1930 je prišlo do velikih sprememb, ki so bile že rezultat gospodarske krize. Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner so prišle iz interesne sfere praške Obrtniške banke v interesno sfero dunajskega Creditanstalta für Handel und Gewerbe. Ljubljanska kreditna banka je opustila udeležbo pri Jugoslovanskih tekstilnih tvornicah Mautner, prodala delnice in odpovedala kredit. Vse delnice je prevzel konzorcij, ki so ga sestavljali Kreditni zavod za trgovino in industrijo v Ljubljani, Jugoslovanska združena banka v Zagrebu, Jugoslovanska banka v Zagrebu in Creditanstalt z Dunaja. Delnice so si razdelili vsak eno četrtino. Formalno razmerje med domačim in tujim kapitalom osnovne glavnice je bilo 75 : 25 in je ostalo nespremenjeno do 22. julija 1941, ko je Creditanstalt na izrednem občnem zboru delniške družbe deponirala vse delnice (100.000 delnic).[88]

Bombažna predilnica v Litiji je delala z 38.432 vreteni in leta 1939 izdelala 2.352 ton bombažne preje v vrednosti 58.359 dinarjev. Od leta 1920, ko je tovarna obnovila svoje delovanje in zaposlovala

83 Hudomalj, *Apneničarstvo v Zasavju*.
84 Kresal, *Tekstilna industrija*, str. 31, 32.
85 Prav tam, str. 94–96.
86 Prav tam, str. 98.
87 Prav tam.
88 Prav tam, str. 101.

Razglednica Litije, poslana leta 1929. Spodaj je viden industrijski predel Litije ob železnici: levo predilnica, desno topilnica. Na desnem bregu Save, desno od mostu, je viden trški del Litije (ZMT, fototeka).

500 delavcev, se je število delavcev (podatki so za obe tovarni skupaj) do leta 1931 povečalo na 656, leta 1939 pa že na 1.052.[89]

Rudarstvo

V litijskem okraju je bilo rudarstvo že zelo dolgo pomembna gospodarska panoga. V okolici Litije so pridobivali in predelovali svinec, cink in železo, v novejšem času pa sta zaradi majhnih količin njihovo pridobivanje in predelava izgubila pomen. Namesto rud je bilo vedno bolj pomembno pridobivanje premoga v Zagorju.[90]

Rudišče železa in svinca, ki je sestavljeno iz več vzporednih žil različne debeline in različnih sistemov, se razteza od Polšnika do Ljubljane. Kjerkoli so zasledili rudo, so odprli rov, ki je sledil žilo. S tem so nastali številni majhni obrati, največkrat na pobudo zasebnikov in manjših skupin, ki so v večini primerov špekulirale s prodajo in profiti. Sistematičnega dela je bilo malo in še tega so opravljali v glavnem tujci. Topilnica v Litiji je črpala rudo za svoj obrat v Sitarjevcu, Zavrstniku, Pustem Malnu, Meljaku in Pasjeku. Iz Sitarjevca so rudo iz rova Avgust na koti 301 do topilnice prevažali po žičnici, iz ostalih obratov pa z vozovi. Po prvi svetovni vojni je Rudarska družba Litija (Gewerkschaft Littai) izkoriščala samo Sitarjevec, najprej žilo Almo v Zubau rovu, nato med letoma 1927 in 1931, po odkritju nove žile, iz Glavnega rova. Dnevna produkcija v teh letih je bila nad 10 ton koncentratov svinčeve rude, ki so jo vso pošiljali v Nemčijo. Družba je opravljala tudi delne raziskave in začela na pobudo graškega geologa dr. A. Tornquista v Maljeku kopati podkopni Savski rov, s katerim bi presekali celotno rudišče. Tudi raziskave pojavljanja cinka v Konjskem Potoku pri Ponovičah so bile uspešne. Odkrili so žilo debeline 60 cm, sledili so jo smerno v dolžino nekaj nad 40 m, kjer jo je dolinska prelomnica pretrgala. Obratovanje so leta 1931 ustavili zaradi svetovne gospodarske krize. Rudnik so vzdrževali do leta 1935, nato je popolnoma propadel. Med drugo svetovno vojno, leta 1942, je celovška Bleiberger Union začela odpirati stare jame zaradi pridobivanja barita. Obnovili so gravitacijsko pralnico in strojnico.[91] Litijski plavž je leta 1913 zaposloval 179 delavcev in proizvedel slabo petino celotne slovenske proizvodnje svinca. Rudo so v Litijo dovažali tudi od drugod. Leta 1920 so proizvedli 52.030 ton svinca. Kot stranski proizvod so pridobivali cinkovo rudo, ki so jo dobavljali cinkarni v Celju. Poleg tega so v topilnici pridobivali tudi svinčev lošč, s katerim so krili potrebe lončarstva. Leta 1925 so sprejeli slovenski pravilnik, družba se je preimenovala v slovensko firmo Rudarska združba Litija. Topilniški del je do leta 1932 posloval pod posebno firmo Blei und Silberhütte G.m.b.H. Littai (Delniška družba topilnica svinca in srebra Litija), v omenjenem letu pa so ga združili z Rudarsko združbo Litija. Zaradi visokih odškodninskih zahtevkov okoliških prebivalcev zaradi škode, ki sta jih na okoliških gozdovih in kulturah povzročala dim in prah iz topilnice, ter zaradi gospodarske krize, je topilnica leta 1930 prenehala obratovati. Njeno imetje je kupila Pražarna in kemična tovarna Celje, ki je vsa zemljišča in obstoječe zgrad-

89 Prav tam, .str. 103.
90 *Krajevni leksikon*, str. 310.
91 Litijski rudnik nekoč in danes, *Zasavski vestnik*, št. 26, 1. 6. 1953, str. 6.

be prodala, večino družbi Mautner, lastnici litijske predilnice.[92]

V letih od 1938 do 1940 so v gorskih vasicah Spodnje in Zgornje Vodice (severozahodno od Gabrovke) začeli spet raziskovati nahajališče manganove rude, ki se razteza med kotanjami kraških pojavov skalnih stebrov. Izkopali so 15 m globok jašek, 18 m dolg vpadnik in okrog 50 m dolgo jamsko progo. Naleteli so na 30 do 80 cm debelo manganovo žilo in jo pripravili za izkoriščanje. Nekaj so je že odkopali in naložili pred jamo. Ker so z deli začeli brez predhodnega dovoljenja pristojnih oblasti, je rudarska oblast prepovedala nadaljnja dela. Lastnik je ukazal vso nakopano rudo zmetati nazaj v jamo in opustiti nadaljnja dela in raziskovanje.[93]

Tudi v rudniku železove rude v Pasjeku so leta 1938 ali 1939 spet odprli nekaj starih rovov, a so obrat zaradi majhnih količin rude kmalu zaprli.[94]

Tabela 4: Količina nakopanega svinca in število zaposlenih v rudniku Sitarjevec v obdobju 1919 do 1931.[95]

Leto	Količina nakopanega svinca (ton)	Količina obogatene rude (ton)	Število zaposlenih
1919	1.057	54,42	9
1920	580,80	21,82	3
1927	12.050	1205,00	192
1928	23.146,8	2271,20	246
1929	20.859,6	2085,96	235
1930	21.591,05	2003,95	194
1931	-	-	24

Šolstvo

V novi državi je bilo konec nevarnosti ponemčevanja, ki je v zadnjem obdobju obstoja Avstro-Ogrske vedno bolj prihajala do izraza. Napredni učitelji so si takoj po prevratu leta 1918 prizadevali za modernizacijo šolstva in poenotenje šolske zakonodaje. V Sloveniji je leta 1918 obveljala stara avstrijska zakonodaja, odpravili so le nemški učni jezik. Leta 1929 so sprejeli šolski zakon, ki je poenotil osnovno šolstvo v celotni Jugoslaviji. Uvedel je koedukcijo, skupni pouk za dečke in deklice, a le tam, kjer razmere niso dovoljevale ločenega pouka. Zakon je prepovedal tudi telesno kazen in uvedel razrede, oddelke in ocene, kakršne poznamo danes. Po novem je bila najboljša ocena pet, prej ena. Zakon je označil šolo za narodno in jo razdelil na štiriletno osnovno in štiriletno višjo narodno šolo, v kateri je trajal pouk do učenčevega štirinajstega leta. Na podeželju narodna šola običajno ni imela sedmega in osmega razreda, zato je bila mladina deležna le šestletnega rednega šolanja. Za ustanavljanje narodnih šol, nameščanje in plače učiteljev je skrbela država. Zato so lahko učitelje kot državne uslužbence premeščali v zakotne kraje, če so bili po mnenju oblasti preveč napredni ali ji kako drugače niso ustrezali.[96]

Leta 1935 je v Dravski banovini ena šola pokrivala 1.329 prebivalcev. V litijskem okraju je bilo leta 1940 34 šol s 163 oddelki, torej ena šola na 437 prebivalcev. Šolska nadzornika sta bila Drago Roštohar in Josip Dolgan.[97]

To je bilo obdobje, ko so imele šole predvsem v kmečkem okolju še vedno velik pomen za življenje kraja. Z raznimi prireditvami in praznovanji, ki so jih prirejale ob različnih slovesnostih, so povezovale celoten kraj in bile središče kulturnega dogajanja. Večino (11) od 14 šol na obravnavanem območju so ustanovili že v drugi polovici 19. ali na začetku 20. stoletja, in sicer: na Vačah leta 1838, v Gabrovki 1853, v Hotiču 1860, v Kresnicah 1875, v Šmartnu 1876, v Litiji in Štangi 1877, v Konjšici 1900, v Savi in na Polšniku 1904 ter v Dolah leta 1906. Pri večini prvih šol pouk ni potekal v šolskih zgradbah, ampak so jim za to odstopili prostore večinoma v župniščih. Šele pozneje so zgradili za takratne razmere primerna šolska poslopja. Mnogi otroci so v šole hodili od daleč, zato jih niso obiskovali vsak dan. Ker pa je bila zavest staršev o pošiljanju otrok v šolo v tem obdobju že mnogo višja kot prej, so se za ustanovitev lastne šole zavzemali tudi v nekaterih drugih krajih. Takšni kraji so bili Ribče, Jevnica in Kostrevnica. V Ribčah so dobili šolo leta 1919, v Jevnici 1921 in v Kostrevnici leta 1929.

Prebivalci Jevnice, katerih otroci so potrebovali za pot iz vasi Mala Dolga Noga v šolo v Kresnice uro in pol, so si že leta 1895 prizadevali za zgraditev lastne šole. V občini Kresnice s svojo zahtevo niso prodrli. Ponovno so poskusili leta 1910, a jim ni uspelo dobiti primernega prostora za učitelja. Šele po prvi svetovni vojni, ko sta se leta 1919 za samostojno šolo posebej zavzela posestnika Anton Godec in Melhior Zupančič, so se prizadevanja uresničila. Šolo so odprli leta 1921. Šolsko sobo in učiteljevo stanovanje sta dali v najem posestnici Ana in Marija Kokalj. Šola je bila do leta 1935 enorazrednica, nato je postala dvorazrednica. Že prvo leto jo je obiskovalo 62 učencev, po tem letu je število strmo naraščalo in doseglo v šolskem letu 1938/39 124 učencev.[98]

92 Mohorič, *Problemi in dosežki rudarjenja na Slovenskem* I, str. 41.
93 Nahajališče manganove rude, *Zasavski vestnik*, št. 35, 2. 9. 1953, str. 6.
94 Fele, *Ko Polšnik se v čas ujame*, str. 58.
95 Češmiga, *Rudarstvo LR Slovenije*, str. 205.
96 Ivančič Lebar, *Osnovno šolstvo*, str. 11.
97 Prav tam, str. 11.
98 ZAL, LIT 23, Mikrofilmi.

Tudi prebivalci Liberge in bližnjih vasi Kostrevnica, Preska in Tisje so si že ob koncu 19. stoletja brez uspeha prizadevali dobiti lastno šolo. Po prvi svetovni vojni so pri okrajnem šolskem nadzorniku Bezeljaku dobili zagotovilo, da bodo njihovi zahtevi ugodili. Zahtevo so formulirali takole: »*Otroci so bili do sedaj šoloobvezni v 6 razredni osnovni šoli v Šmartnem pri Litiji. Za vse otroke oddaljenejših hribovskih sel in vasi je bil priključen na šmartinski šoli poseben razred za oddaljene šolarje, ki so ga obiskovali v dveh oddelkih samo po trikrat tedensko. Šolarji-ke pa so kljub tem ugodnostim precej trpeli na dolgem potu. Oddaljenost od sel in vasi do šole v Šmartnem znaša nad 4 km, od nekaterih hribovskih krajev pa celo do 9 km (Preska, Tisje).*«[99] Predlog za ustanovitev šole je bil na občinskem odboru občine Šmartno pri Litiji 7. oktobra 1928 soglasno sprejet. Šola je začela z delom 1. decembra 1929 najprej v najeti sobi nekdanje trgovine v lasti Alojza Jesenška, ki so jo preuredili v začasno učilnico. Učitelj Albert Poljanšek je stanoval pri Jožetu Koritniku na Dvoru. Šola je bila na začetku dvorazrednica, obiskovalo pa jo je 84 otrok. Dobri nameni za izgradnjo šolskega poslopja so zaradi različnih vzrokov propadli, nesoglasja z Janezom Jesenškom, ki oktobra leta 1930 ni hotel odpreti šolske sobe, pa so privedli do iskanja novih prostorov. Prvega so dobili v gostilni pri Okrogarju, kjer je potekal pouk do 6. oktobra 1931, ko so uredili sobo v gasilskem domu. Krajani so bili proti odvijanju pouka v gostilniških prostorih. V gasilskem domu je bila soba pozimi včasih tako mrzla, da jim je zmrznilo črnilo. Da so se ogreli, so posedali okrog peči. V takih razmerah je potekal pouk do izgradnje novega šolskega poslopja leta 1953. Zaradi spora med krajani Liberge in Kostrevnice, kje naj stoji šola, so krajani Liberge svoje otroke demonstrativno pošiljali v Šmartno. S tem se je število otrok z 80 v šolskem letu 1930/31 zmanjšalo na 46 v naslednjem šolskem letu in je do začetka druge svetovne vojne le počasi naraščalo do števila 68 v šolskem letu 1940/41.[100]

Po končani osnovni šoli so se otroci na območju litijskega okraja lahko izobrazili za razne poklice v obrtno nadaljevalni šoli v Šmartnu pri Litiji in v Kresniških Poljanah, kjer je delovala gospodinjska nadaljevalna šola.[101] V Litiji je od leta 1935 poleg osnovne šole in nižje gimnazije delovala tudi meščanska šola. Prostore je imela v poslopju dekliškega doma Na Stavbah.[102]

Številni vajenci in pomočniki so se kalili pri šmarskih obrtnikih, med katerimi so bili nekateri znani tudi zunaj meja Šmartna. Šmarski dekan Anton Gornik je Izgorškovo mizarstvo priporočil arhitektu Jožetu Plečniku in po njegovih načrtih je opremilo Narodno in univerzitetno knjižnico v Ljubljani.[103]

Za razvoj obrtnih dejavnosti je bilo pomembno, da so obrtnik in pri njem zaposleni vajenci pridobivali čim več novih znanj. Ugodnejše razmere za obrtno šolo so nastale šele na podlagi ministrove uredbe iz leta 1883, ko je bil za vso Avstrijo sprejet prvi zakon o ustanavljanju obrtnonadaljevalnih šol. Obiskovali so jih predvsem vajenci in obrtniki, mlajši od 18 let. Šole je deloma vzdrževala država, večino stroškov pa so sprejeli deželni in lokalni oblastni organi. Ustanavljali so jih v tistih krajih, v katerih je bilo zadostno število vajencev (20 do 30). Učenci teh šol so morali zaključiti ljudsko šolo in biti vešči pisanja, branja in računanja. Šole so se delile v splošnonadaljevalne in strokovnonadaljevalne. Prve so obiskovali vsi vajenci enega šolskega okraja, druge pa so bile namenjene za nadaljnje izobraževanje vajencev posameznih obrti. V slovenskih krajih je bil učni jezik slovenščina. To je bila pomembna odločitev, saj so vajenci nujno potrebovali strokovno izobrazbo, pouku pa so lahko sledili le v maternem jeziku, ker so nemščino obvladali le redki. Za takratne potrebe je zadostovala dvorazredna šola, ki so jo včasih dopolnili s pripravljalnim tečajem, ponekod tudi s tečajem za trgovske vajence. Pouk je trajal sedem ali osem mesecev. Navadno je bil organiziran od oktobra do konca aprila, in sicer za obrtnonadaljevalne šole najmanj osem ur, za pripravljalni razred sedem in za trgovski tečaj najmanj šest ur na teden. Vajenci niso plačevali pristojbin za šolo, vse šolske potrebščine so dobili v šoli. Za predavatelje so bili najbolj primerni učitelji ljudskih šol, ki so se izobrazili na dodatnih tečajih. Nastavljal jih je šolski odbor. Izbirali so med učitelji s primerno izobrazbo v tehniških, umetnoobrtnih in trgovskih predmetih. Vodstvo šole je mojstre obveščalo o obisku pouka njihovih učencev. Po končanem šolanju so dobili odhodno spričevalo.[104]

Leta 1898 so tudi šmarski obrtniki in trgovci spoznali, da je za napredek obrtništva nujno, da ustanovijo obrtnonadaljevalno šolo. Dne 19. novembra 1898 je kranjski deželni odbor naznanil deželni vladi v Ljubljani, da priznava potrebo po ustanovitvi obrtnonadaljevalne šole v Šmartnu pri Litiji. Število učencev je bilo omenjenega leta 25, od tega 7 trgovskih, 6 mizarskih, 5 krojaških učencev, 4 kovaški in 3 čevljarski učenci.[105]

Med prvo svetovno vojno je bil pouk v šoli za dve leti prekinjen. Obrtniki in trgovci so leta 1920 prosili deželno vlado za ponovni začetek pouka in denarno pomoč oziroma prevzem stroškov. Očitno so Šmarčani z resolucijo uspeli, saj se je šolanje na-

99 ZAL, LIT 33, Mikrofilmi.
100 Poglajen, *50 let šole Velika Kostrevnica*, str. 6–10.
101 *Krajevni leksikon*, str. 311.
102 Pavlica, *Mesto Litija skozi zgodovino*, str. 48.
103 Breznikar, *Obrtno šolstvo*, str. 8.
104 Prav tam, str. 4, 5.
105 Prav tam, str. 6.

daljevalo do pomladi leta 1941, ko je šola prenehala delovati. V šolskem letu 1927/28 je bilo v dveh razredih 52 vajenk in vajencev, v šolskem letu 1933/34 je šolo obiskovalo 47 učencev v dveh razredih. Tudi v letu 1934/35 sta bila dva razreda.[106]

V Litiji, kjer je bilo mnogo žena zaposlenih v predilnici in med odsotnostjo od doma za svoje otroke niso imele varstva, je bila potreba po organizirani varstveni ustanovi že med svetovnima vojnama velika. Izkoristila jo je mlada vzgojiteljica Franja Potokar, ki je prišla v Litijo leta 1928 k družini Lajovic za vzgojiteljico njihovih otrok. Leta 1929 je odprla vrtec, v katerega je bilo že prvo leto vpisanih 60 otrok. Za vrtec je učilnico prvega razreda v dopoldanskem času odstopila litijska osnovna šola, kmalu so se preselili v Dekliški dom Na Stavbah. Vzgojiteljica je namreč navezala stike z vodstvom predilnice, saj je vrtec obiskovala večina otrok delavk iz predilnice. Varstvo je trajalo pet ur dnevno, prehrane niso imeli zagotovljene, malico so nosili od doma.[107]

Leta 1928 je ljubljanska oblastna skupščina sklenila kupiti veleposestvo Ponoviče, pol ure hoda oddaljeno od Litije, in ga urediti v deško vzgajališče, ki je bilo do tedaj nameščeno v prisilni delavnici v Ljubljani. Sprejemali so težko vzgojljive otroke od osmega leta starosti. V zavod so jih pošiljali občine, starši ali varuhi. Prostore vzgajališča so uredili v prvem in drugem nadstropju gradu, in sicer učilnico, ki je obenem služila za jedilnico, po eno delavnico za krojače, čevljarje in mizarje; štiri spalnice in tri skladišča. Za otroke, za katere namestitve niso mogli plačati starši ali svojci, je plačala občina oziroma banovina. Število otrok je bilo omejeno na 56, šola pa je veljala za narodno. Poleg pouka so otroci na banovinskem posestvu opravljali poljska, gospodarska in drevesničarska opravila. Dečki, ki niso obiskovali šole, so bili zaposleni v delavnicah. Večina otrok je izhajala iz revnih družin ali so bili sirote.[108]

Zdravstvo

Med prvo svetovno vojno so pošiljali ranjene vojake v zaledje in kmalu je začelo primanjkovati prostora v bolnišnicah. V Litiji je Rdeči križ uredil zasilni vojaški bolnišnici za rekonvalescente s 100 posteljami v litijski osnovni šoli in v sokolskem domu.[109]

Po prvi svetovni vojni se je zdravstveno stanje prebivalstva izboljševalo predvsem zaradi povečanega bolniškega skrbstva, izboljšane bolniške nege, boja proti nalezljivim boleznim, urejanja življenjskih razmer in skrbi za zdravo telo. A skrb za bolnika še vedno ni bila zadostna in uspešna, saj velik del bolnikov ni bil deležen zdravniške pomoči. Primanjkovalo je bolnišnic in zdravniškega kadra, zdravniških pripomočkov, zdravil in aparatov, bolniki pa so velikokrat tudi prepozno prihajali na zdravljenje. Do brezplačne bolniške oskrbe so bili upravičeni le delavci in uslužbenci, ki so imeli urejeno zdravstveno zavarovanje preko bratovske skladnice, ter tisti s pravico do ubožnega lista. Večina malih kmetov, malih trgovcev in malih obrtnikov je ostala brez oskrbe, ker so bili denarno nezmožni. Država je imela s svojo državnozdravstveno politiko nalogo bdeti nad ljudskim zdravjem. Za nalogo si je zadala tudi boj proti nevednosti in približanje zdravstvene zaščite vsem slojem prebivalstva. To nalogo so zaupali higienski organizaciji, ki se je začela razvijati leta 1920, leta 1923 pa je bil ustanovljen Higienski zavod v Ljubljani (v nadaljevanju zavod).[110]

Za osveščanje ljudi so v sklopu zavoda ustanovili Odsek za propagando in didaktiko. S predavanji in potujočimi razstavami so ljudi osveščali o nujni skrbi za osebno higieno, o pravilni negi otrok, o čistih stanovanjih, pravilni prehrani, zmernem uživanju alkohola... Visoko število obiskovalcev povsod, kjer je higienska razstava gostovala (v litijskem okraju v Šmartnu pri Litiji, Šentvidu pri Stični, Višnji Gori, Stični in na Izlakah), je bila potrditev, da je dosegla svoj namen.[111]

Za boj proti nalezljivim boleznim je zavod ustanovil dezinfekcijsko službo in leta 1923 v Ljubljani tudi prvo šolo za dezinfektorje. Do leta 1922 je dezinfekcija spadala v delovno področje občin. Župan je sam skrbel za njeno izvajanje, opravljal pa jo je praviloma občinski sluga, ki v večini primerov ni imel ustrezne izobrazbe. Leta 1922 je izšel začasni pravilnik o kolonah za dezinfekcijo, ki je dezinfekcijsko službo uredil enotno za celo državo in določil, naj pri vsaki okrajni sanitetni upravi ustanovijo kolono za dezinfekcijo. Dezinfektorji so morali končati dezinfektorsko šolo. Pravilnik je delokrog dezinfektorjev razširil na celotno epidemiološko delo, ki je vključevalo tudi poizvedovanje, higienske inšpekcije in drugo, ter jih s tem postavil za pomočnike uradnim zdravnikom in zdravnikom - epidemiologom.[112] Leta 1925, po končanem drugem letu dezinfektorske šole, je bila ustanovljena dezinfekcijska kolona tudi v okraju Litija. Ni znano, koliko dezinfekcij so opravili v litijskem okraju. V letu 1925 so jih skupaj 940 v 1.352 delovnih dneh, od tega 808 v privatnih stanovanjih, 96 v bolnišnicah, 31 v šolah, 5 v zaporih.[113] Uspešnost dezinfekcij se je pokazala predvsem med epidemijami nalezljivih bolezni.

106 Prav tam, str. 18, 19.
107 Pavlica, *Mesto Litija skozi zgodovino*, str. 50.
108 Dragoš, Zavod za zdravstveno zaščito, str. 115.
109 Kobe - Arzenšek, Pregled zgodovine Rdečega križa, str. 60.
110 Ivančič Lebar, *Zgodovina zasavskega zdravstva*, str. 32.
111 Pirc, *Zdravje* II, str. 217.
112 Prav tam, str. 176, 177.
113 Prav tam, str. 180.

Pri akutnih boleznih so bile v tem obdobju v ospredju štiri: trebušni tifus, griža, škrlatinka in davica. V prvih povojnih letih do leta 1924 je prevladovala griža, potem škrlatinka, ki se je leta 1930 umaknila davici. Vzrok za naraščanje števila obolelih za davico in hude epidemije v prej neokuženih predelih je po mnenju strokovnjakov ležal v naraščajočem prometu, ki je te kraje šele povezal z ostalimi središči. Takšen je bil tudi litijski okraj, kjer se je obolelost za davico med letoma 1920 in 1923 gibala med 0,28 in 2,21 obolelih na 10.000 prebivalcev; med letoma 1924 in 1926 sploh ni bilo obolelih, potem pa je med letoma 1927 in 1929 obolevnost narasla z 0,27 na 2,13 obolelih (na 10.000 prebivalcev), naslednje leto 10,14. Največ obolelih je bilo leta 1931, in sicer 17,05 na 10.000 prebivalcev. To je bilo veliko manj kot v nekaterih drugih okrajih, na primer v okraju Celje-mesto (30,44 leta 1934), kljub veliko bolje urejeni zdravstveni oskrbi.[114] Na podlagi zapisov v šolskih kronikah lahko sklepamo, da je bilo več obolelih v Litiji. Zapis v kroniki osnovne šole Hotič iz leta 1932 namreč pravi, da je Higienski zavod iz Ljubljane otroke cepil proti davici, ker je ta razsajala v Litiji.[115] To potrjuje zapis v knjigi *Zdravje v Sloveniji,* ki pravi, da je postala davica v občini Litija endemična. Leta 1931 so imeli 50 primerov obolelih predvsem v gosto naseljenih predilniških delavskih hišah. Zato je moral zavod izvesti zaščitno cepljenje, obvezno za vse otroke, stare od enega do osem let. Skupno so cepili 468 otrok.[116]

Tudi škrlatinka v litijskem okraju, razen leta 1923, ko je bilo na 10.000 25,13 obolelih prebivalcev, ni prizadela velike škode. Gibala se je med 0,28 leta 1921, 9,39 leta 1924 in 10,92 leta 1929. Tudi ta bolezen je bila bolj razširjena v urbanih predelih Dravske banovine. V litijskem okraju so leta 1935 otroke simultano cepili proti davici in škrlatinki.[117]

Pričakovali bi večjo obolevnost s trebušnim tifusom, a podatki kažejo, da je bilo največ obolelih leta 1920 (14,64 na 10.000 prebivalcev) in 1922 (6,90 na 10.000 prebivalcev), v ostalih letih pa ni presegla 3 obolelih na 10.000 prebivalcev.[118]

V prvih povojnih letih je veliko ljudi zbolelo za grižo. Leta 1920 je bilo v litijskem okraju 24,03 obolelih na 10.000 prebivalcev, naslednje leto kar 60,20, a je število že leto zatem padlo na 0,28 obolelih na 10.000 prebivalcev. Tudi v naslednjih letih število ni bilo visoko.[119]

Nekateri zdravstveni statistični podatki so na razpolago za celoten litijski okraj, za posamezne občine pa ne. Zato ni mogoče narediti primerjave med posameznimi deli okraja, kar bi pokazalo, kakšna je bila razlika med Litijo, kjer je bila že razvita industrija, in ostalimi, kmečkimi občinami. Samo en zapis o epidemiji davice v Litiji še ni dovolj za posplošitev.

Borba proti akutnim nalezljivim boleznim je obsegala prijavljanje bolezni, poizvedovanje o primerih, izolacijo bolnikov, prevoz bolnikov v bolnišnice, dezinfekcijo okuženih prostorov, imunizacijo in asanacijo naselij. Slednje je razkrivalo stanovanjske razmere prebivalcev in veliko bedo v vaseh, kjer je bilo zelo slabo poskrbljeno za higienske razmere, ki bi preprečevale širjenje predvsem črevesnih bolezni. V prvi vrsti je šlo za asanacijo stranišč, kanalizacije in pitne vode. Podatki, ki jih je dal litijski okraj v zvezi z asanacijami, so naslednji:[120] »*Stanje dvorišč je pomanjkljivo. V enem primeru se je napravila asanacija. V prvi vrsti bi bilo potrebno asanirati stanovanjske prostore, gospodinjska poslopja, hleve in dvorišča; nato kanale in vodnjake. Denarnih sredstev bi se v vaseh ne moglo dobiti. Možno bi bilo le to, da bi prizadeti sami dajali vso delovno moč in nekaj materiala. Pomoč v denarju bi bila zelo velika, ker se v tem oziru za asanacijo še ni prav nič naredilo. Po strokovnem nasvetu so le maloštevilni bogatejši posestniki asanirali svoje zgradbe, v 2 slučajih pa je občina sama (Zagorje, Višnja gora) prisilila lastnike k asanaciji radi tujskoprometnih ozirov. Samo zadružnim potom, brez denarne pomoči od strani samoupravnih ali državnih oblasti se ne more nič narediti. Nasvetovana je bila asanacija naselij občinam.*«

Umrljivost se je v tem obdobju v okraju Litija zmanjšala, in sicer z 20,9‰ leta 1921 na 13,3‰ leta 1931. Še vedno je bila zaskrbljujoče visoka umrljivost dojenčkov, predvsem v prvem letu starosti (leta 1921 209, leta 1935 100), saj je število rojstev padalo, čeprav je sodil litijski okraj med okraje z najvišjo rodnostjo. Leta 1921 je bila rodnost 33,7‰, leta 1935 pa le še 22,3‰.[121]

V tem obdobju je začelo padati število obolelih in umrlih za tuberkulozo kot kompleks vplivov socialnega, gospodarskega in prosvetnega značaja. V litijskem okraju je leta 1921 na 10.000 oseb umrlo 23,8 prebivalcev (87 oseb), leta 1935 12 (49 oseb), kar je bilo precej manj kot v najbolj ogroženem okraju Murska Sobota (21,5). Tuberkuloza je v tem obdobju prenehala biti bolezen z največjim številom umrlih. Naraščati je začelo število obolelih na srcu in ožilju in za posledico kapi, čeprav je bilo v litijskem okraju število med najnižjimi: leta 1921 11,2 obolelih na 10.000 prebivalcev, leta 1935 pa celo samo 10,0 obolelih na 10.000 prebivalcev. Več je bilo obolelih za rakom, in sicer je v obdobju 1921–1923 umrlo 40 oseb, v obdobju 1933–1935 pa

114 Prav tam, str. 467, 477.
115 ZAL, LIT 21, Mikrofilmi.
116 Pirc, *Zdravje* II, str. 511.
117 Prav tam, str. 485.
118 Prav tam, str. 488.
119 Prav tam, str. 494.
120 Prav tam, str. 579.
121 Pirc, *Zdravje* I, str. 50, 53.

45.[122] Večina obolelih za tuberkulozo je bila v industrijskih krajih, kar dokazuje poročilo litijskega okraja:[123] »*Obolenj na jetiki je mnogo, ker vlada v litijskem okraju velika revščina, so slaba stanovanja in prehrana. K številu obolenj mnogo pripomorejo razne tovarne in rudnik v Zagorju. Vsi težji primeri so bili zdravljeni pri zdravniku, ali pa so bili poslani v razna zdravilišča.*

V litijskem okraju imamo 35 ljudskih šol, 2 meščanski in 3 otroške vrtce, in sicer v Litiji, Toplicah in Zagorju. Meščanski šoli sta v Litiji in Zagorju ob Savi. Higijensko stanje šol je v litijskem okraju po večini nezadostno. V učilnicah se radi pomanjkanja prostorov drenja veliko število otrok. Sobe so male in vlažne, nezadostno razsvetljene, prenizke in imajo premalo klopi in v nezadostnem številu. Za izboljšanje šolskih poslopij bi bilo potrebno večje subvencije.«[124]

V tem obdobju se je začelo razvijati javno zdravstvo z ustanavljanjem zdravstvenih domov, ki so odigrali pomembno vlogo pri izboljševanju zdravstvenega varstva. Na obravnavanem območju niso predvideli gradnje nobene od javnih zdravstvenih ustanov. Prebivalci so bili odvisni od zasebnih zdravnikov oziroma okrajnega zdravnika, ki je cepil otroke in opravljal zdravstveno službo v okraju. To službo so poverili dr. Tomu Zarniku, zdravniku iz Zagorja, ki je bil obenem zdravnik bratovske skladnice.[125]

Poleg Toma Zarnika so v Litiji delovali štirje splošni zdravniki. Ivan Premrov je začel z zdravniško prakso že pred prvo svetovno vojno. Leta 1912 se je udeležil prve balkanske vojne, se po njej vrnil v Litijo in opravljal delo zdravnika do druge svetovne vojne. Franc Lebinger je po končanem študiju začel z zdravniško prakso v Novem mestu in jo leta 1933 nadaljeval v Litiji, kjer ga je v delo vpeljal Ivan Premrov. Ker, kot je bilo že omenjeno, zdravstvenih domov ni bilo v bližini, je bilo potrebno hude bolnike po slabih makadamskih cestah in poteh z gasilskim avtomobilom prepeljati v Ljubljano. Večino poškodb pa sta omenjena zdravnika oskrbela kar sama na domovih bolnikov ali v lastni ambulanti.[126] Poleg njiju sta delovala še dva zdravnika, o katerih razen njunih imen ne vemo skoraj nič. To sta bila Vladimir Orel, ki je opravljal prakso v Litiji, in Ukmar (njegovo ime ni znano), ki je opravljal prakso splošnega zdravnika na levem bregu Save, morda tudi v tekstilni tovarni, kjer so leta 1905 izdelali načrte za gradnjo zdravniške ambulante.[127]

Ana Planinšek, babica v Litiji od leta 1931 do 1963 (vir: Martin Brilej, Litijski obrazi, str. 167) – objavljeno z dovoljenjem avtorja.

Znano je, da so občine od nekdaj skrbele za zadostno število babic, na območju Litije sta bili to Dolškova in Potiskova, ki pa sta bili že tik pred upokojitvijo. Leta 1929 je župan Hinko Lebinger prepričal Ano Planinšek, da se je izšolala za babico in leta 1931 nastopila službo babice. Območje njenega delovanja, ki ga je obvladovala s kolesom, se je raztezalo od Janč do Polšnika in od Vač do Obolna. Ana Planinšek je že med prvo svetovno vojno delala kot prostovoljka Rdečega križa v zasilni vojaški bolnišnici, nameščeni v sokolskem domu. Po prvi svetovni vojni se je v Beogradu izučila za instrumentarko in je pridobljeno znanje koristno uporabljala v poznejši praksi.[128]

Zanimivo je, da leta 1919 kot dobro voljo v borbi proti prevelikemu uživanju alkohola niso odobrili prošnji J. Razborška za žganjekuho, odobrili pa so dvema prošnjama za prodajo žganja.[129]

122 Prav tam, str. 55, 56, 61.
123 Prav tam, str. 644.
124 Prav tam, str. 704.
125 Ivančič Lebar, *Zgodovina zasavskega zdravstva*, str. 37.
126 Morda še niste vedeli, *Glasilo občanov*, št. 4, 1974, str. 7; Brilej, *Litijski obrazi*, str. 102, 103.
127 Imena zdravnikov se spominja stara mama Erne Jurič. Podatek, da so v tekstilni tovarni leta 1905 izdelali načrt za gradnjo ambulante, je v publikaciji Martina Brileja *Pozdrav iz Litije* na str. 44.
128 Brilej, *Litijski obrazi*, str. 167–170.
129 Prav tam.

Kultura in šport

Kulturna dejavnost z društvi, ustanovljenimi pred prvo svetovno vojno, je med vojno zamrla, a po vojni kmalu spet zaživela. Svojo predvojno dejavnost so nadaljevali Pevski zbor Lipa, Gasilska godba, katoliško Prosvetno društvo (nekdanje Slovensko katoliško prosvetno društvo); na novo je bila leta 1923 ustanovljena Svoboda.

Zelo pomembno vlogo so imele takratne šole, saj so učitelji marsikje poleg širjenja znanja otrok in njihovega kulturnega udejstvovanja v sklopu šol skrbeli tudi za šolanje in kulturno udejstvovanje njihovih staršev. Vodili so pevske zbore za odrasle (Moški pevski zbor v šoli Veliki Gaber), v šolah so poleg šolskih knjižnic uredili tudi javne knjižnice za odrasle (v šolah Veliki Gaber, Polšnik) in pomagali pri delovanju društev: v Polšniku Podmladku Rdečega križa, Protialkoholnemu društvu, Kolu jugoslovanskih sester, Izobraževalnemu društvu, Ciril Metodovemu društvu; v Dolah pri Litiji Viteškemu društvu; v Sv. Križu (Gabrovki) Katoliškemu prosvetnemu društvu.[130]

Leta 1923 so v Litiji ustanovili Svobodo, ki je leta 1924 razvila svoj prapor. Štela je 150 članov in imela tamburaški, telovadni, dramski in kolesarski odsek. Tamburaški odsek je štel med 20 in 50 članov, telovadni odsek okrog 90, imel je moški, ženski, mladinski in obrtni naraščaj. Vadili so na prostem, ker za vadbo niso imeli primernih prostorov. V slabem vremenu so vadili v kuhinji predilnice. Leta 1927 so priredili nastop na vrtu restavracije Pošta. Dramska sekcija je štela okrog 30 članov. Oder so izdelali sami v dvorani predilnice Na Stavbah, kulise jim je dala Svoboda Radeče. Zaradi nesoglasij z vodstvom predilnice so se dogovorili z gostilničarjem Cerarjem, ki jim je dovolil v dveh sobah podreti vmesni steni. Skupaj s teraso so zgradili neke vrste dvorano, ki je sprejela okrog 120 ljudi. Vsa dela so opravili sami s prostovoljnim delom. Z vsako prireditvijo so napolnili dvorano. Ko so želeli odigrati Moškričevo dramo Rdeče rože, je oblast poslala komisijo, ki je pregledala dvorano in ugotovila, da ne ustreza varnostnim in higienskim zahtevam. Pogoji za obnovitev dvorane so bili finančno nesprejemljivi, zato omenjene drame niso uprizorili. Kolesarski odsek je štel 20–25 članov. Prirejali so izlete v Ljubljano na volilno zborovanje, v Šmartno na proslavo koscev, v Maribor, preko Bogenšperka na Javorje, z Vač v Moravče. Leta 1934 so organizirali kolesarsko dirko v Šmartnu pri Litiji. Organizirali so praznovanja prvega maja. Na predvečer so izvedli slavnostno akademijo, na kateri so sodelovale vse sekcije. Po akademiji so odšli na bližnji hrib Svibno, kjer je točno ob polnoči tamburaški odsek zaigral internacionalo. 1. maja zjutraj so po Litiji igrali budnico, nato so se odpravili na izlet. Če je bilo prvomajsko praznovanje prepovedano, so se skrivaj domenili za izlet na določen kraj in tja odšli posamično. Skupaj s tamburaškim odsekom se je običajno zbralo okrog 50 ljudi. Dostikrat so jih zasledovali orožniki.[131] Po celjskem zletu Svobod leta 1935, kamor je iz Litije odšlo okrog 50 svobodašev, so bila vsa društva razpuščena in delo so nadaljevali v leta 1936 ustanovljenem društvu Vzajemnost. Dne 1. januarja 1941 so ga oblasti razpustile.[132]

Gasilska godba, ki jo je Gasilsko društvo ustanovilo leta 1899, je delovala do začetka prve svetovne vojne leta 1914. Po dolgem premoru je začela ponovno delovati leta 1929. Finančno so jo podpirali nekateri litijski občani, v glavnem pa so jo financirali godbeniki sami. Med gospodarsko krizo je prenehala z delom. Leta 1937 so vse inštrumente prodali godbi iz Petrovč.[133]

Slovensko katoliško izobraževalno društvo, pozneje imenovano Prosvetno društvo, ki je leta 1907 začelo delovati v Šmartnu pri Litiji, so po uvedbi diktature leta 1932 razpustili. Do leta 1933 so delali v okviru litijskega prosvetnega društva, tega leta so razpustili tudi to. Šmarčani so hoteli nadaljevati s kulturno dejavnostjo v okviru Gasilskega društva Velika Kostrevnica, a so bili med vajo že dovoljene predstave trije igralci aretirani. Dvorano Prosvetnega društva so zapečatili. Dekan Anton Gornik je še pred razpustom Prosvetne zveze vzel društveni dom za pet let v najem za cerkev. Ob zaprtju mu je uspelo dokazati, da brez dvorane ne more zadovoljivo opravljati verskega dela med župljani. Aprila 1935 je cerkev kupila dvorano z vsem inventarjem.[134]

Tako kot kulturna društva so tudi športna med prvo svetovno vojno prenehala delovati. V letih po prvi svetovni vojni so se ob splošni telovadbi začele razširjati tudi druge športne zvrsti. Okvirji takratnega sokola so postali pretesni, mladino so začele zanimati igre z žogo. Dne 30. avgusta 1929 so v Litiji ustanovili prvi športni klub. Sprva je prevladoval nogomet, 11. marca 1934 pa je bila ustanovljena tako imenovana lahkoatletska sekcija. Športna dejavnost se je širila in v naslednjih letih so potekala prva kegljaška, odbojkarska, smučarska in namiznoteniška tekmovanja. Tudi atletika se je vedno bolj uveljavljala in Litijani so se vedno pogosteje udeleževali atletskih tekmovanj po Sloveniji. Doma so organizirali vrsto uspelih medklubskih mitingov, najbolj uveljavljen je postal vidovdanski tek od Šmartna do Litije. Veliko priznanje litijski atletiki je

130 ARS, AS 132, fasc. 3.

131 Vuk, *O delu litijske Svobode*.

132 Pred ustanovnim občnim zborom litijske »Svobode«, *Zasavski vestnik*, št. 5, 5. 2. 1953, str. 3.

133 Pavlica, *Mesto Litija skozi zgodovino*, str. 58.

134 Avbelj, *Jubilej cerkve sv. Martina*, str. 41.

Litijske »sokolice« pred prvo svetovno vojno (hrani: Javni zavod za kulturo litija).

bila izvolitev Draga Jordana v odbor jugoslovanske lahkoatletske zveze leta 1937.[135]

Zelo aktivno je bilo litijsko sokolsko društvo. Njegovi začetki segajo v konec 19. stoletja. Leta 1912 pa so zgradili Sokolski dom z velikim sokolom na strehi nad vhodom (med drugo svetovno vojno so ga Nemci odstranili). V njem se je odvijala zelo pestra dejavnost. Poleg telovadnih vaj so tu uprizarjali tudi igre in organizirali plese, zabave, maškarade in miklavževanja. V sokolskih vrstah je sodelovalo veliko Litijanov. Litijski sokoli so imeli številne nastope v Litiji, predvsem na prostem in na množičnih prireditvah, kot so bili sokolski zleti. Nastopili so tudi v Pragi na vsesokolskem zletu leta 1937, v Sarajevu leta 1934, večkrat v Ljubljani, v Beogradu in drugih mestih. V Litiji sta bila starosta sokola tudi predsednik Okrajnega sodišča Turatto in podjetnik Franc Lajovic. Med načelniki je bil tudi učitelj Veno Taufer, ki je leta 1943 padel v Gabrovki. Dolgoletni tajnik Sokola je bil Franc Pleničar, litijski gostilničar in posestnik ter tajnik Sreskega načelstva.[136] Sokolsko društvo je delovalo tudi v Polšniku in na Savi.

Orli, ki so med drugim želeli postati konkurenca sokolskemu gibanju, so po prvi svetovni vojni svojo organizacijo obnovili pod geslom »V vsako faro orlovski odsek«. Na obravnavanem območju je na podlagi razpoložljivih podatkov delovalo le eno orlovsko društvo, in sicer na Polšniku. Ostali orlovski odseki so delovali v sklopu Slovenskih katoliških izobraževalnih društev. Leta 1929, ob sprejetju zakona o ustanovitvi Sokola Kraljevine Jugoslavije, Jugoslovanska orlovska zveza ni pristala na vključitev vanj. S tem jih je doletela usoda zakona – ukinitev.[137] Po evharističnem kongresu, ki je potekal leta 1935 v Ljubljani, so jih začeli ponovno ustanavljati.

Med prvo svetovno vojno so prenehale z delom skoraj vse podružnice Slovenskega planinskega društva, med njimi tudi litijska, posavska in trboveljska. Občutno se je zmanjšalo število članov. V litijski podružnici jih je ostalo le 27 (leta 1905 jih je bilo 56). Mrtvilo se je vleklo do leta 1920, ko je planinstvo spet oživelo. Litijska podružnica je začela ponovno delovati leta 1921 s prirejanjem izletov v bližnjo okolico in v gore ter obnavljanjem markacij na planinskih poteh. Leta 1927 so uresničili idejo o izgradnji planinskega zavetišča na Sveti Gori, priljubljeni izletniški točki Litijanov.[138]

Večina društev je delovala v občinskih središčih, torej v večjih krajih. Za ostala so bili zaslužni navdušenci v posameznih vaseh, običajno učitelji v tamkajšnjih ali bližnjih šolah. Na podlagi podatkov v Krajevnem leksikonu Dravske banovine, ki pa niso popolni, so društva delovala v 13 krajih obravnavanih občin. V 5 krajih le eno, v ostalih 8 pa dve ali več. Leksikon navaja naslednja društva: 6 podružnic Sadjarskega in vrtnarskega društva, 6 Slovenskih katoliških izobraževalnih društev, 5 društev Sokola Kraljevine Jugoslavije, 5 gasilskih društev, 4 Prosvetna društva, 3 pevske zbore (Pevsko in godalno društvo Struna na Vačah, Pevsko društvo Zvon v Šmartnu in Litiji in Pevsko društvo Lipa v Litiji), 2 Gledališka odra (v Šmartnu pri Litiji in v Litiji), 2

135 Vuk, *Iz zgodovine litijske atletike*.
136 Brilej, *Spomin na Litijo*, str. 22, 24.
137 Rozman, Orlovski odsek na Vrhniki, str. 172.
138 Pavlica, *Mesto Litija skozi zgodovino*, str. 59.

podružnici Jadranske straže, 2 Podmladka Rdečega križa, 2 Društvi kmečkih fantov in deklet, in po eno: Podružnico Ciril Metodove družbe, Jugoslovensko učiteljsko udruženje, Podružnico Slovenskega planinskega društva, Čebelarsko društvo, Združenje kovinarjev, Tamburaško društvo, Gasilsko godbo, Tujsko-prometno društvo in Športni klub. Razumljivo je največ društev delovalo v Litiji (18 oziroma 19, če štejemo sem tudi Kino Draga v Gradcu, ki se je že skoraj zlil z Litijo), in v Šmartnu pri Litiji (9).[139]

Cerkev

V novi državi sta morali poleg izgube slovenskega narodnega ozemlja na zahodu in severu tudi obe škofiji, ljubljanska in lavantinska (pozneje mariborska), preoblikovati svoje meje. Ker še nista bili organizirani v metropolijo – cerkveno pokrajino, sta bili neposredno podrejeni apostolskemu sedežu v Vatikanu. Konkordat med Vatikanom in jugoslovansko državo leta 1935 naj bi sicer obnovil nadškofijo v Ljubljani z edinim sufraganom v Mariboru, a je bil uresničen šele leta 1961.[140]

Ljubljanska škofija, kamor spada obravnavano območje, je imela leta 1931 274 župnij, 8 ekspozitur, 217 kaplanij, 3 manemisariate (brez odgovornega pastirstva) in 25 beneficijev.[141] V litijskem okraju je bilo takrat 19 župnij, na obravnavanem območju pa 9, in sicer: Dole, Sava, Kresnice, Hotič, Polšnik, Šmartno pri Litiji, Janče, Prežganje, Velika Štanga in Vače.

Leta 1936 se je z odlokom Pravosodnega ministrstva z dne 12. marca 1936 o odobritvi ustanovitve samostojne župnije Litija uresničila dolgoletna želja Litijanov, ki so morali do tedaj krste, poroke in pogrebe opravljati v Šmartnu, na Savi ali na dve uri oddaljenih Vačah. Ljubljanski škof je listino o ustanovitvi župnije sv. Nikolaja podpisal 7. aprila, ljubljanski stolni kapitelj na seji 17. marca, slavnostna uveljavitev pa je potekala 1. maja 1936. Obenem je bil za župnega upravitelja imenovan dotedanji kaplan – ekspozit Vinko Lovšin. Od 1. maja je vodil vse dejavnosti župnika. Poleg župnika sta delovala tudi dva kaplana. Plačo so prejemali iz državne blagajne, toda šele v novem proračunskem letu s 1. aprilom 1937.[142]

V novo župnijo so vključili iz župnije Šmartno Litijo, Sv. Jurij, Veliki Vrh, Grbin (razen številk 15, 16, 17 in 18), Breg (razen številk 26, 27, 28, 29 in 30) in Tenetiše – skupaj 1.500 duš; iz župnije Sava Gradec, kolikor ga spada pod to župnijo – 1.100 duš; iz župnije Vače Gradec, kolikor ga spada pod to župnijo, ter celotno vas Gornji Log – 400 duš. Skupno je štela nova župnija okoli 3.000 duš. K njej so priključili podružnični cerkvi sv. Katarine na Bregu in sv. Jurija v Sv. Juriju (današnji Podkum). Dogovorili so se tudi glede skupnega pokopališča, za katerega je dal trški odbor izdelati načrte za razširitev. Za ustanovitev lastne župnije gre zahvala trem župnikom iz Šmartna, Vač in Save, ki so se odrekli odškodnini.[143]

Zaključek – povzetek

Iz izkušenj vemo, da predstavlja dvajset let v zgodovini kratko obdobje. A tudi v tako kratkem času se lahko zgodijo spremembe, ki vplivajo na življenje posameznika ali širše skupnosti. Družbenopolitične in upravne spremembe, ki so se zgodile po prvi svetovni vojni, na hitrejši razvoj posameznega kraja neposredno niso imele velikega vpliva, prav tako ne na hitrejši razvoj kmetijstva in komunalne opremljenosti posameznih območij. Dostopni podatki kažejo, da se je obravnavano območje razvijalo podobno kot ostali okraji (srezi), ki niso doživeli industrializacije. Litija se je s centralnimi funkcijami razvila v središče regije, ostali deli pa so stagnirali ali nazadovali. To je bilo v obravnavanem obdobju, ko so bile močne težnje po centralizaciji, normalno. Vsaka oblast s politično-ekonomskimi vzvodi pospešuje ali zavira razvoj nekega območja. Večina občin v litijskem okraju se je pomembnosti prometnih povezav zavedala. Zaradi omejenih finančnih sredstev so najemale kredite, da so z njimi posodobili vsaj nekatere ceste ali zgradili povezave z železnico. Umetne regionalizacije in komasacije so mnogokrat ovira razvoju, saj so za življenje ljudi veliko bolj pomembne naravne, ekonomske in predvsem prometne povezave. Slednje je bilo velika ovira za razvoj obravnavanega območja, ki se je le počasi razvijalo, v glavnem pa zaostajalo za razvitimi območji takratne Slovenije. Rudniki so v tem obdobju prenehali delovati, industrija pa je bila v glavnem predelovalna, temeljila je na surovinah in bila locirana na severu ob železnici. V hribovitih predelih okraja je bila razvita prodaja in predelava lesa. To je bilo premalo za nadaljnji razvoj celotnega območja, železnica na severu pa je bila za osrednji del predaleč, zato se je ta del usmeril k drugim središčem. S tem pa je moč celotnega območja slabela. Tudi obravnava območja kot kmetijskega zaledja za bližnjo industrijsko regijo Zasavja (revirjev) se je pokazala za neuspešno. Naravne ovire za to so prevelike in tudi potrebe Zasavja so bistveno presegle zmožnosti litijskega območja, konfiguracija terena pa ni dovoljevala intenzivnega kmetijstva, ki bi pripomoglo k hitrejšemu razvoju.

139 *Krajevni leksikon*, str. 310, 311, 313, 314, 315, 318, 320, 325, 326, 327.
140 Prav tam, str. 20.
141 Prav tam.
142 Nova župnija Litija. *Slovenec*, 28. april 1936.
143 Prav tam.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 61, Pokrajinska uprava za Slovenijo, Oddelek za notranje zadeve 1919–1924.
AS 132, Okrajno glavarstvo Litija 1916–1941.
Javni zavod za kulturo, Litija
Fototeka.
Narodopisni oddelek Knjižnice Litija
Razglednica flosa na Savi leta 1900.
Republika Slovenija, Ministrstvo za okolje in prostor, Geodetska uprava Republike Slovenije, Območna geodetska uprava Ljubljana, Geodetska pisarna Litija
Podatki o velikosti parcel Huga Windischgrätza.
ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana:
LIT 1, Okrajno glavarstvo Litija (vodopravni spisi).
LIT 3, Občina Šmartno pri Litiji, AŠ 1, knjiga zapisnikov sej občinskega odbora 1913–1929.
LIT 36, Zbirni fond Litija, AŠ 1, 2. knjiga, Strokovno nadaljevalna šola Litija.
Mikrofilmi: LIT 21 (OŠ Hotič), LIT 23 (OŠ Jevnica), LIT 33 (OŠ Velika Kostrevnica).
Fototeka: H1-085-008 – Litija-Gradec leta 1930; H1-210-004 – Šmartno 1940.
ZMT – Zasavski muzej Trbovlje
Fototeka, Razglednice drugih krajev, Litija.

ČASOPISI

Ilustrirani Slovenec, 1928
Kmetijske in rokodelske novice, 1871
Slovenec, 1921
Slovenski gospodar, 1921
Učiteljski tovariš, 1933, 1934
Zasavski vestnik, 1953

ELEKTRONSKI VIRI

www.zal-lj.si, Opis vsebine fonda LIT 1, Okrajno glavarstvo Litija (vodopravni spisi).

LITERATURA

Avbelj, Peter: *Jubilej župnijske cerkve sv. Martina 1901–2001.* Šmartno : Župnijski urad Šmartno in KS Šmartno, 2001.
Badjura, Rudolf: *Zasavje.* Ljubljana : Zveza za tujski promet v Sloveniji, 1928.
Belec, Denis: *Stanje in perspektive sadjarstva v Občini Litija* (diplomsko delo). Ljubljana : Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, Oddelek za agronomijo, 2007.
Brate, Tadej: Elektrifikacija Litije – 120 let prvega elektromotorja na Slovenskem. *Elektro novice, interno glasilo Elektro Ljubljana*, letnik VIII, št. 5., dec. 2008, str. 37.
Breznikar, Magda: *Obrtno šolstvo v Šmartnem pri Litiji 1898–1941.* Šmartno pri Litiji : Ustvarjalno središče Breznikar, 1999.
Brilej, Martin: *Litijski obrazi.* Litija : ACO, 2008.
Brilej, Martin: *Spomin na Litijo.* Litija : Vila Litta klub – fundacija, 1995.
Češmiga, Ivan: *Rudarstvo LR Slovenije.* Ljubljana : Nova proizvodnja, 1959.
Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine. Sarajevo : Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, 1932.
Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine. Beograd : Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, 1937.
Dole pri Litiji, kraj, kjer živi oglarstvo (ur. Jože Prah in Miloš Brinovec). Brežice : Zavod za gozdove Slovenije, območja enota Dole pri Litiji in Športno društvo, Sekcija za ohranjanje naravne in kulturne dediščine, 2002.
Dragaš, Bogoljub: Zavod za zdravstveno zaščito mater in otrok – matica za zaščito otrok. *Kronika slovenskih mest,* 3, št. 2, 1936, str. 115–123.
Enciklopedija Slovenije, 8, 14. Ljubljana : Mladinska knjiga Ljubljana, 1994, 2000.
Fele, Stane*: Ko Polšnik se v čas ujame.* Polšnik : Kulturno društvo Pavle Voje, 2008.
Godec, Jože: Praznovanje v Jevnici. *Glasilo občanov*, št. 1, januar 1989, str. 8.
Hauptman, Helena: *Od Verneka do Oble Gorice* (gradovi in graščine v Občini Litija). Litija : Vila Litta klub, 2001.
Hudomalj, Andrej: *Apneničarstvo v Zasavju* (seminarska naloga). Trbovlje : Gimnazija in ekonomska šola, 1994.
Ivančič Lebar, Irena: *Osnovno šolstvo v Revirjih.* Trbovlje : Revirski muzej Trbovlje, 1992.
Ivančič Lebar, Irena: *Zgodovina zasavskega zdravstva.* Trbovlje : Zasavski muzej Trbovlje, 2008.
Jurič, Erna: *Delovanje ljubljanske oblastne skupščine 1927–1929* (diplomsko delo). Ljubljana : Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, junij 1993.
Kobe - Arzenšek, Katarina: Pregled zgodovine Rdečega križa na Slovenskem. *Kronika,* 14, 1966, št. 1, str. 53–61.
Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana : Zveze za tujski promet za Slovenijo, 1937.
Kresal, France: *Tekstilna industrija v Sloveniji.* Ljubljana : Založba Borec Ljubljana, 1976.
M. I.: Morda še niste vedeli. *Glasilo občanov*, št. 4, 1974, str. 7.
Makarovič, Marija in Dolenc, Jana: *Litijsko Posavje: Slovenska ljudska noša v besedi in podobi 7.* Ljubljana : Zveza kulturnih organizacij Slovenije, 1994.

Martinšek, Avgust: 60 let elektrike v Kresnicah. *Glasilo občanov*, št. 12, dec. 1999, str. 4.
Mohorič, Ivan: *Problemi in dosežki rudarjenja na Slovenskem*, I. knjiga. Maribor : Založba obzorja Maribor, 1978.
Ocepek, Angelca: *Sava pri Litiji z okolico*. Na Savi, junija 1994.
Pavlica, Petra: *Mesto Litija skozi zgodovino* (diplomsko delo). Ljubljana : Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, 1996.
Perovšek, Jurij: Uredba o ženski volilni pravici. *Slovenska kronika XX. stoletja*. Ljubljana : Nova revija, 1995, str. 242.
Pirc, Bojan in Ivo: *Zdravje v Sloveniji,* I. knjiga. Ljubljana : Higijenski zavod v Ljubljani, 1937.
Pirc, Ivo: Za zdrava podeželska naselja. *Orač: za bodočnost slovenskega kmeta,* št. 8, avgust 1940, str. 189, 190.
Pirc, Ivo: *Zdravje v Sloveniji,* II. knjiga. Ljubljana : Higijenski zavod v Ljubljani, 1938.
Poglajen, Marjana: *50 let šole Velika Kostrevnica*. Velika Kostrevnica : OŠ Šmartno pri Litiji, Podružnična šola, 2003.
Program javnih del v Dravski banovini. Ljubljana : Udruženje Jugoslovenskih inženjerjev in arhitektov sekcija Ljubljana, 1937.
Rozman, Boris: Orlovski odsek na Vrhniki. *Kronika,* 41, 1993, št. 3, str. 165–175.
Uredba o spojitvi občin v Srezu Litija. *Službeni list Kraljeve banske uprave Dravske banovine* l. 4, št. 73, 12. 9. 1933, str. 884.
Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev* (Od naselitve do zloma stare Jugoslavije). Ljubljana : Slovenska matica, 1996.
Vuk, Viktor: *Iz zgodovine litijske atletike* (tipkopis). Litija : Knjižnica Litija, narodopisni oddelek.
Vuk, Viktor: *O delu litijske Svobode* (tipkopis). Litija : Knjižnica Litija, narodopisni oddelek.

SUMMARY

Municipalities of Litija and Šmartno pri Litiji in the interwar period

Until 1933 the Litija district, having been formed in 1854, comprised forty-one municipalities that in 1931 counted 39,821 inhabitants (57/58 people/km^2). Covering an area of 723 km^2 the district extended from the Posavje Mountains in the north and northeast, the Lower Carniola (present-day Dolenjska) and distinctly karst world in the south, to the Ljubljana basin in the west. After the consolidation of municipalities, which took place between 1933 and 1937, the forty-one municipalities of the Litija district were merged into fourteen and the fourteen municipalities in the area of the present-day municipalities of Litija and Šmartno pri Litiji were merged into seven (Dole pri Litiji, Kresnice, Litija, Polšnik, Sv. Križ (later Gabrovka), Šmartno pri Litiji and Vače). In 1931 the above mentioned municipalities counted altogether 15,131 inhabitants. 1921 saw the first elections to municipalities, which were officially designated as such in 1929. The old tax census was abolished and the bearer of the strongest candidate list was appointed to the helm of the municipality. Nine to twenty-five members of the municipal council and deputies, depending on the number of voters, were elected on the basis of mandatory slates.

From the present perspective, the municipal regime was still in its initial stage. Most roads were, at best, reminiscent of cart trails. There were only two major east-west traffic routes: the Sava River in the north and the Lower Carniola railway and the Banovina road Ljubljana–Zagreb in the south. The main sources of water were streams and village wells. The water distribution system was set up only in a few places. During the period under discussion there was still no sewerage. Electrification was limited to areas surrounding industrial plants and mines; however, electrical installations were most often too weak to ensure electric lighting and simultaneously feed power to electric motors. With regard to the general population, electricity was a commodity affordable to few individuals who set up simple aggregates on nearby brooks or converted the existing mills or mill saws.

Agriculture, especially farming, was the principal economy. Another important activity was livestock production, even though it was mostly intended for domestic consumption. Part of the cattle was sold to Trbovlje and Hrastnik, and poultry would also make its way into the Ljubljana market. Due to the favourable climate and geographical position of the area, fruit growing flourished as well. Fruit was mostly transported to the Ljubljana market and nearby Zasavje mining centres, and the remainder was used for domestic processing – distillation and drying. Vast forests were the local farmers' source of additional income. Mine timber was transported to Zagorje, Trbovlje and Hrastnik on the Sava River. Wood trade was developed in Litija and Šmartno pri Litiji, from where construction timber was exported to Italy and sleeper timber was transported to Šempeter.

Handicrafts were highly developed especially in Litija and Šmartno pri Litiji. Shoemaking was the predominant trade, and many shoemakers went from house to house making shoes for entire families. Similar held true for seamstresses. Other crafts included wheelwrighting, saddle-making, car-

pentry and blacksmithing. Taverns abounded everywhere and mention should also be made of charcoal burning, which had developed in the vicinity of Dole and Sv. Križ.

During the period under discussion some handicrafts (the Knaflič tannery and the Izgoršek joinery) grew into an industry, but the main industrial production was concentrated near the railway, which was constructed along the Sava River in 1849. The oldest industrial plant was Litija's spinning mill (1886), which at that time operated as part of the Yugoslav textile factory Mautner. It employed 500 workers in 1920 and no fewer than 1,052 in 1939. The spinning mill operated with 38,432 spins and in 1939 produced 2,352 tonnes of cotton yarn.

In 1930 Gvidon Birolla built limekilns in Kresnice. Lime was obtained from a fairly distant quarry located on the other side of the Sava River. The distance was overcome with the construction of a cableway. Limekilns employed 25 workers and an overseer and generally flourished despite a few difficulties.

Mining was for a long time a very important industry in the Litija district. The iron and lead mine extended from Polšnik to Ljubljana and wherever the ore was found a small mine was opened. The excavated ore from Sitarjevec, Zavrstnik, Pusti Maln, Meljak and Pasjek was transported to the Litija smeltery. After World War I only the Sitarjevec mine remained in use, where in 1930, just prior to its closing, they excavated 21,591,05 tonnes of lead ore and the smeltery produced 10 tonnes of lead ore concentrates. The mine was closed down due to its non-profitability and the smeltery was shut down because of complaints from beekeepers and local population.

The interwar period was a time when schools were still of immense importance for the life of the town, especially its rural population. Various events and festivities organised on various solemn occasions brought together the people from the entire area and were the centre of cultural activities. The majority (eleven) of fourteen schools in the area were built already before World War I. In the interwar period schools were also built in Ribče, Jevnica and Kostrevnica, so that children no longer had to walk miles to schools in distant villages.

Given the complete absence of any public health care institution, health situation in the Litija district and the area under discussion were better than expected. The local population was dependent on private physicians (Litija listed four) or a district general practitioner who inoculated children and provided district health service.

Cultural and sports activities of societies founded before World War I were temporarily terminated during the war and revived afterwards. Most societies were based in municipal centres and others were run by enthusiasts in individual villages. The most numerous were the Fruit Growers' and Gardeners' Society, the Slovenian Catholic Educational Society, the Sokol Society of the Kingdom of Yugoslavia, as well as fire-fighters' societies, teachers' societies and choirs.

Interestingly, Litija obtained its own parish no sooner than 1936. Until then, the local inhabitants conducted baptism, wedding and funeral ceremonies in Šmartno pri Litiji, Sava and in the village of Vače two hours away. The solemn opening of the new Parish of St. Nicholas took place on 1 May 1936.

1.05 Poljudni članek UDK 929.52Wurzbach

Prejeto: 14. 7. 2011

Nevenka Prhavc Šipič

likovni pedagog, Reboljeva 11, SI–1236 Trzin
e-pošta: nevenka.prhavc@guest.arnes.si

O tebi šepetam, Litija.
Zgodba sester pl. Wurzbach*

IZVLEČEK

Del razvejane družine Wurzbach se je v drugi polovici 19. stoletja naselil ali pa si kupil posestva v Litiji in njeni okolici in tam vztrajal do dvajsetih let 20. stoletja. To sta bili družini dveh izmed desetih sinov ljubljanskega odvetnika Maksimilijana pl. Wurzbacha. Prispevek, ki je napisan pretežno po spominih družinskih članov, prinaša kratek pregled te mnogoštevilne družine in opis družinskega življenja štirih sester Wurzbach v Litiji, ki so se rodile v družbeno neenakovrednem zakonu med Viktorjem pl. Wurzbachom in kajžarjevo hčerko Frančiško Rozina.

KLJUČNE BESEDE
družina Wurzbach, družina Rozina, zgodovina, Litija, Črni Potok, Pilpoh, Lanšprež, Preddvor

ABSTRACT

I AM WHISPERING ABOUT YOU, LITIJA. THE STORY ABOUT THE VON WURZBACH SISTERS

A part of the ramified Wurzbach family settled or purchased estates in Litija and its environs in the second half of the 19th century and continued to live there until the 1920s. These were the families of two of Ljubljana's solicitor Maximilian von Wurzbach's ten sons. The paper at hand, which mainly draws on memories of family members, provides a short overview of this numerous family and describes the family life of the four Wurzbach sisters in Litija who were born in a socially unequal marriage of Viktor von Wurzbach and a poor small farmer's daughter Frančiška Rozina.

KEY WORDS
Wurzbach family, Rozina family, history, Litija, Črni Potok/Schwarzenbach, Pilpoh, Lanšprež/Landspreis, Preddvor

* Izvleček, povzetek in ključne besede je napisala Maša Šipič, ki je tudi vstavila opombe in sestavila seznam virov in literature.

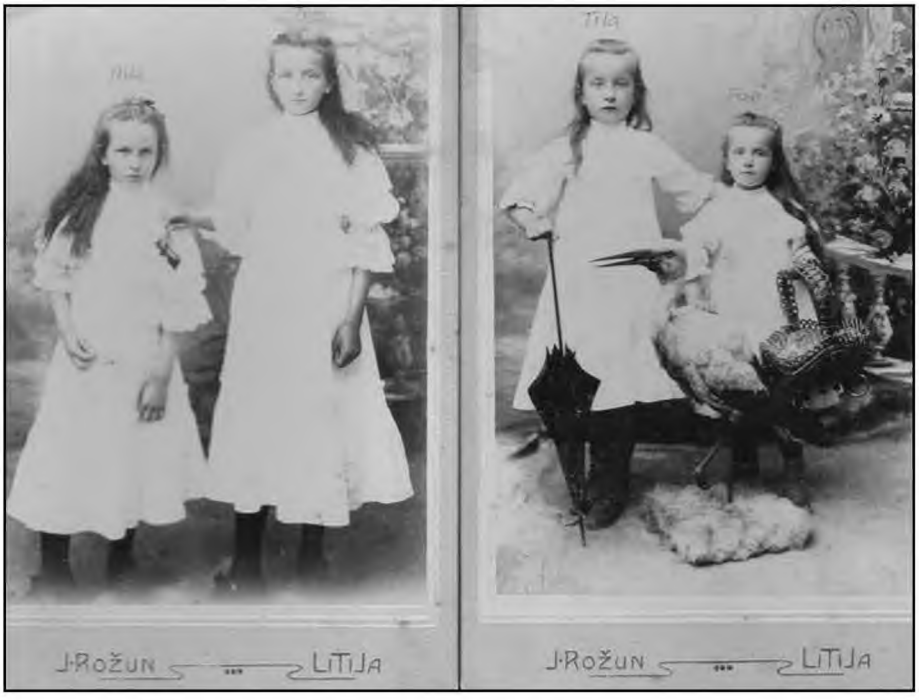
Uvod

Preteči mora mnogo let, da lahko človek napiše svojo življenjsko zgodbo. Ko potujemo skozi čas, se lastnih zgodb največkrat ne zavedamo. Hitimo iz dneva v dan in takrat ne razmišljamo o tem, da ustvarjamo dogodke, ki so nadvse zanimivi in bi jih bilo potrebno komu povedati ali zapisati. Šele s starostjo, ko postanejo poti krajše in koraki počasnejši, se zaveš, da puščaš za seboj velik del življenja, prepojenega z veseljem in žalostjo, ki je včasih radostilo ali pa žalostilo srce tebi in tebi bližnjim. Dogodkov ljudje ne zapisujemo in v starosti ne napišemo biografskega romana. Morda dogodke povemo mlajšim, še najraje vnukom, ki so vedno radovedni in hvaležni poslušalci. Pri nas doma smo imeli to srečo, da sta bili babica[1] in teta[2] odlični pripovedovalki zgodb iz svojega življenja.

Želja, da bi napisala zgodbo oziroma kroniko o štirih sestrah Wurzbach, se mi je porodila že pred mnogimi leti. Vse zgodbice in dogodke, ki so jih doživele kot otroci in potem kot mlada dekleta v Litiji, pa tudi pozneje, smo poslušali ob dolgih zimskih večerih, ko nam jih je pripovedovala teta Tila ali pa nam jih je med počitnicami pripovedovala babica. Tila in babica sta bili dve izmed štirih sester Wurzbach.[3]

Toda zgodbe so sčasoma zbledele, ostali so samo utrinki, ki večinoma niso bili več povezani s časom in krajem. V spomin so mi jih ponovno priklicali nenavadni dogodki, ki so me prisilili zbirati dokumente in listine za čas, ki je daleč za nami. Bilo je torej potrebno potovati v preteklost. Pa saj čas teče samo naprej. Menda je edina možnost, da ga obrneš nazaj, v za to določenih ustanovah. Tako se je začela moja odprava v arhive in knjižnice.

Dokumentacijo in podatke o prednikih družine Wurzbach smo začeli zbirati leta 1992 zaradi uveljavljanja lastništva nekaterih denacionaliziranih posestev, ki so bila povezana s sorodniki babice in starih tet; vse je vodila teta Dida.[4] Potrebno je bilo opraviti mnogo poti, zato sem bila sprva njena voznica, saj sama ni imela vozniškega izpita. Kasneje sem tudi dejavno sodelovala in po njeni smrti namesto svoje mame[5] prevzela zadevo. Podatkov je bilo vedno več, namesto dokumentov pa me je vedno bolj prevzemala njihova vsebina. Začela sem »zasliševati« mamo o posameznih listinah. Vse tiste zgodbe, ki sem jih slišala v otroštvu od babice in tete Tile, so zdaj ponovno oživele. Naša mama je te zgodbe dobro poznala, saj jih je tudi ona poslušala kot otrok. Zdaj jih je morala še enkrat pripovedovati meni. Neverjetno, koliko dogodkov je še imela v spominu in jih je tudi z veseljem obnovila. Rada se

Sestre pl. Wurzbach leta 1905 (od leve): Mila, Toni, Tila, Fanči (last avtorice).

1 Antonija Roglič (Toni, 1895–1967), roj. pl. Wurzbach.
2 Klotilda Kovačič (Tila, 1898–1979), roj. pl. Wurzbach.
3 Poleg Toni in Tile še Emilija (Mila, 1897–1917) in Frančiška (Fanči, 1900–1921) pl. Wurzbach.
4 Antonija Olga Roglič (Dida, 1928–1994).
5 Marija Ana Prhavc (Riča, 1919–2005), roj. Roglič.

je spominjala časov iz mladosti. Vse slišano sem zapisovala v notes ali snemala na diktafon. Pogostokrat je bila mama že utrujena od govorjenja in mi je na koncu vedno rekla: »Pa zakaj vse to rabiš?«

Jaz pa sem ji odgovorila, da bom morda nekoč napisala kroniko o njeni mami in tetah. Takrat se je vedno zasmejala. Zdelo se ji je dobro, rekla pa je: »Najbrž«.

No, kakorkoli, nabirali so se dokumenti, nabirale so se zgodbe, stare anekdote, ki sta jih pripovedovali babica in teta, so ponovno oživele, obiskala sem kraje, ki jih prej še nikoli nisem, in kar je najpomembneje, spoznala sem sorodnike in druge ljudi, vse te čudovite osebe, ki jih drugače sploh nikoli ne bi.

Sprva sem sestavila rodovnik. Ker je bilo podatkov ogromno, mi je pomagal mož. Vse dokumente in podatke sem dobila v arhivih, muzejih, državnih uradih, cerkvenih ustanovah, v pismih, ki jih hranim, dnevniku mojega starega očeta in pri sorodnikih. Nekaj prav nenavadnih podatkov pa mi je priskrbela hčerka Maša, ki dela v Slovanski knjižnici. V bistvu bi bili ti dokumenti samo suhoparne številke z imeni in priimki ter naslovi, če ne bi bili povezani z zgodbami ljudi, ki so bili na listinah zapisani. Vse dogodke, ki sem jih dobro poznala, sem spisala v obliki zgodb, ostale pa približno orisala.

Res pa je, da mi je bilo včasih kar hudo, ko sem morala pravljični svet, ki mi je ostal v spominu, zliti z dokumenti, in nastala talina ni bila več tako čarobna.

Wurzbachi na Kranjskem

Prvi rodovnik rodbine Wurzbach je sestavila moja teta Dida, Antonijina hčerka, ko je potrebovala dokumentacijo o lastništvu grobnice na ljubljanskih Žalah. To je bilo v šestdesetih letih dvajsetega stoletja. Iz dokumentov je razvidno, da so bili predniki pokopani sprva na pokopališču pri Sv. Krištofu in leta 1906 prekopani na novo pokopališče na Žalah v dve grobnici na desni strani ob zidu. Dobro se spomnim, da se je v zvezi z lastništvom grobnic teta Dida tožarila z Žalami, pa tudi pričkala s sorodniki iz Nemčije. Zaključek je bil tak, da je podjetje Žale eno od grobnic prodalo, za drugo pa je sodišče priznalo kot dedinjo mojo babico Antonijo Roglič, rojeno pl. Wurzbach.

Naša zgodba se začne tako rekoč na pokopališču, saj se je vse vrtelo okoli dveh grobnic in pokojnikov, pokopanih v njej. Dida je za izhodišče rodovnika vzela Maksimilijana pl. Wurzbacha,[6] ki je pokopan v grobnici in je napisan na spomeniku. Rodovnik, ki ga še hranim, je napisan na črtasti poli papirja, strganega iz sredine zvezka. Povezuje pa osnovne podatke o Maksimilijanu in sorodstveno vez med njim in mojo babico Antonijo. Maksimilijan je bil njen praded.

Do babičine smrti leta 1967 se za rodovnik ni nihče kaj dosti zanimal. Poznali smo samo zgodbe, ki sta jih pripovedovali babica in njena sestra Tila – tantika, kakor smo jo klicali mi, otroci, saj je bila naša stara teta. Zgodbe so se nam zdele kot kakšne pravljice, morda pravljice bratov Grimm, kjer se prepletata dobro in hudo, a na koncu največkrat prevlada dobro.

Spomnim se dogodka po babičini smrti, ko me je Dida prosila, naj grem z njo na Slovensko akademijo znanosti in umetnosti. Iz akademije jo je poklicala gospa Gspan[7] in ji omenila rodovnik. Srečanje je bilo zelo prijetno. Gospa je imela izpisan rodovnik Maksimilijana Wurzbacha, njegovih osmih otrok in še sorodstveno povezavo s teto Dido. Bila je presenečena, da je v Sloveniji še toliko potomcev po Maksimilijanu Wurzbachu.

Res je, da se je večina Wurzbachov odselila v letih 1939 in 1940 v Nemčijo in Avstrijo. Tisti moški, ki so ostali v Sloveniji, pa so bili po vojni zaprti, izgnani ali pa so takoj po vojni izginili neznano kam. Ugibalo se je, da je morda kateri od njih končal v Kočevskem Rogu. Pa vendar jih je nekaj ostalo tu. Med njimi tudi moja babica Toni in njena sestra (moja stara teta) Tila.

V petdesetih in šestdesetih letih si je babica dopisovala s sestričnama Klaro in Emo,[8] ki sta živeli v avstrijskem Gradcu. Ema ji je pošiljala pakete s pravo kavo ali pa pakete elegantnih oblek, ki smo jih pozneje predelali in jih radi nosili. Tudi sama sem bila večkrat deležna teh oblačil. Še danes se jih rada spominjam. Bila so res »šik«, marsikdo me je spraševal, kje sem jih dobila. Pošiljala nam je tudi risalni pribor, ki sva ga z bratom potrebovala v šoli, ter pavs papir in rotring peresa, za kar sva ji bila nadvse hvaležna. Marsikateri naš prijatelj je s temi peresi risal programe in si olajšal delo.

No, kakorkoli že, do babičine smrti so bili za nas mlade Wurzbachi odmaknjen, iluzoren svet, kjer so ljudje živeli v izobilju. Za nas so bile zgodbe o graščakih Wurzbachih pravljice iz daljne preteklosti.

Resno delo okoli rodovnika se je pričelo ob osamosvojitvi Slovenije. Že v uvodu sem omenila, da je s pisanjem rodovnika pričela Dida. Nadaljevala je tam, kjer je leta 1963 končala. Vedno sva hodili skupaj, jaz kot šofer, teta pa kot iskalka in zbiralka podatkov. Včasih pa jo je peljal tudi bratranec

6 Dr. Maksimiljan pl. Wurzbach (1781–1854), odvetnik v Ljubljani.

7 Nada Gspan Prašelj, slavistka, strokovna svetnica ZRC SAZU.

8 Sestri Klara (1889-1958) in Emilija (Ema, 1894–?) pl. Wurzbach.

Grad Lanšprež leta 1920 (last: Attila v. Wurzbach).

Boris,[9] Tilin sin. Večkrat sva se oglasili pri katerem od domačinov, ki so Wurzbache poznali, in nikoli ni nihče povedal nič slabega o njih.

Med Wurzbachovimi posestvi, ki so bila nacionalizirana, je bilo tudi posestvo Lanšprež med Trebnjim in Mirno. Ko sva s teto prvič obiskali Lanšprež, se nama je kraj zdel zelo lep, prav tako pokrajina, a od gradu je ostala le še kapela. Grad so po vojni podrli in material porabili za gradnjo dobskih zaporov. K zaporom pa je več ali manj sodilo tudi posestvo Lanšprež. V eni od zgradb na posestvu je takrat živela neka gospa. Menda je bila žena paznika iz Doba. Pripovedovala nama je, da je okoli leta 1972 posestvo obiskal Artur pl. Wurzbach (1888–1973), zadnji predvojni lastnik gradu. Pripeljal ga je šofer v livreji, v črnem mercedesu. Ko je zagledal razvaline, se je zjokal. Kar nekaj časa sta klepetala in povedala mu je, kako je bilo po vojni z gradom. Teta Dida se je pozneje spomnila, da ji je soseda nekoč omenila, da jo je iskal nekdo iz Nemčije in da je rekel, da je njen sorodnik.

Artur, ki je bil Didin stric, je leta 1942 zapustil Lanšprež zaradi težkih vojnih razmer. Okoliškim kmetom je razdelil živino, pohištvo in razne spominke, sam pa odpeljal nekaj vozov prtljage proti Ljubljani, vendar so mu Nemci na takratni meji med Italijo in Nemčijo vse pobrali. Konec vojne je dočakal na Krumperku, kjer ga je aretiralo Okrajno notranje ministrstvo Domžale. Zaprt je bil v Kamniku in Domžalah. Iz pole aretiranca lahko razberemo, da ni deloval proti OF. Bil je izpuščen in jo je kmalu za tem peš mahnil k sorodnikom v Nemčijo. Seveda je njegova zgodba bolj zapletena, zapletene pa so bile tudi zgodbe drugih ljudi v času druge svetovne vojne. Že to, da je ostal živ, je moral biti pravi čudež.

Dida je bila zelo zabavna gospa. Odločila se je, da obišče upravo Doba in povpraša, kako je danes s tem posestvom. Na dogovorjeni dan sva se pripeljali do vhoda v zapore Dob. Jaz sem se malo pošalila in ji rekla: »Kaj pa, če naju obdržijo, pa še nikomur nisva povedali, kam greva?«

Dida pa je kot iz topa izstrelila: »Ja, saj greš na svoje.«

»Daleč sva prišli, iz gradu v zapore,« sem rekla.

Dida pa je vztrajala: »Kamen je kamen.«

Smeh sva zadržali, ker sva se bližali vhodu v zapore. V sprejemni pisarni na vhodu so naju dodobra popisali in potem naju je eden od zaposlenih odpeljal v pisarno pravne službe. Gospod, ki naju je sprejel, je bil pravnik. Bil je zelo prijazen. Teto je vprašal, zakaj jo zanima Lanšprež. Odgovorila mu je, da je bilo posestvo pred vojno last naših prednikov in da je ob osamosvojitvi dana možnost vračila prej zaplenjenega premoženja. To možnost je izkoristila in vložila vlogo za denacionalizacijski postopek. Gospod na nasprotni strani mize jo je začudeno pogledal in jo vprašal, kaj bo s posestvom, saj ni navajena delati na zemlji. Vprašal jo je: »Kdo vam bo pa delal na zemlji?«

Teta, ki se je znala včasih dobro pošaliti, mu je odvrnila: »Hlapci in dekle.«

Vsi trije smo se spogledali, nato pa od srca nasmejali. Nato nama je prijazno razložil, kako je danes z Lanšprežem. Danes je posestvo v državni lasti. Takšna srečanja so me vedno spravila v dobro voljo.

9 Boris Kovačič (1934–1999), slovenski skladatelj in glasbenik.

Zanimivo je bilo tudi prvo srečanje z uršulinkami v samostanu v Svetem Duhu pri Škofji Loki, kamor sva se kasneje s sestrično Katjo[10] večkrat vračali. Pred obiskom se mi je zdel samostan trdnjava brez možnosti vstopa. Po obisku pa sem mnenje spremenila. Z veseljem sem prebirala njihovo kroniko in se spominjala zgodb, ki jih je pripovedovala teta Tila, ko je pred prvo svetovno vojno in med njo skupaj s sestrami obiskovala uršulinsko šolo.

Po smrti tete Dide mi je dokumente pomagala iskati sestrična Katja. V času po Didini smrti me je začelo vedno bolj zanimati še živeče sorodstvo. S sestrično Katjo sva se nekoč odpravili na matični urad Šmartno pri Litiji po nekatere podatke. Takrat sem ji predlagala, da se zapeljeva do Črnega Potoka, do hiše št. 3, kjer so se rodile sestre Wurzbach. Danes je hiša lepo urejena in nič kaj ne spominja na kajžo iz 19. stoletja. V njej je živela danes že pokojna Silva Verček.[11] S Katjo sva imeli srečo, da sva jo spoznali. Ob prvem srečanju sem bila osupla – kot bi zagledala teto Tilo. V pogovoru z njo sem ji to večkrat omenila. Tilo je dobro poznala. Ta je k Silvi velikokrat zahajala v času, ko je učila na Javorju. Pri njih je večkrat igrala violino. Seveda je pogovor stekel okoli rodovnika in podatkov, ki sem jih iskala.

Riča na litijskem mostu leta 1939 (last avtorice).

Kasneje sem Silvo obiskala skupaj z mamo. Silva in moja mama sta bili daljni sestrični. To srečanje je bilo eno samo nostalgično oživljanje časov iz preteklosti. Mama, ki je bila rojena v Litiji in se je v času med obema vojnama večkrat vračala v te kraje, je Silvi pripovedovala svoje dogodivščine. Nakar je prevzela besedo Silva in mamine zgodbe dopolnjevala. Najzanimivejše je bilo pripovedovanje, kako se je moja mama, ki so jo vsi klicali Riča, učila voziti avto:

Poleti leta 1939 se je Riča kot dvajsetletno dekle odpravila z vlakom na počitnice v Litijo. Obiskala je staro mamo Ano Roglič[12] *– očetovo mamo, ki jo je imela srčno rada. S sestričnama Mico in Polono Lajovic*[13] *so pohajkovale po bližnjih krajih in gričih. Najraje so jo mahnile mimo pokopališča do Šmartna in proti Črnemu Potoku mimo Pilpohove hiše, kjer se je rodila njena mama. Naneslo pa je, da sta nekega dne z Mico med sprehodom srečali oskrbnika Bogenšperka, Franca Drofenika. Peljal se je v DKW kabrioletu, ki je bil last Windisch-Graetzev z Bogenšperka. Ustavil se je in Mico, ki jo je dobro poznal, povprašal po gospodični, ki jo je spremljala. Riča, ki je bila zelo zgovorna, je kar sama povedala, kaj jo veže na Litijo in okolico. Drofeniku se je zdelo mlado dekle simpatično in je predlagal, da ju z avtom zapelje do Bogenšperka. Obema se je zdela ideja odlična. Prisedli sta v avto in se po gosposko odpeljali do gradu. Ker lastnika ni bilo doma, sta si lahko grad po mili volji ogledovali. Hodili sta po hodnikih in sobanah, odpirali omare in si ogledovali oblačila in predmete, ki so jih imeli lastniki shranjene za čas, ko so tu preživljali počitnice. Ko sta se naveličali, sta predlagali skrbniku, naj ju pelje nazaj. Sedli so v avto, da se odpeljejo v Litijo. Tedaj pa je Drofenik predlagal, da bi mogoče gospodična sedla za volan in poskusila peljati avto. Riča, ki tudi kasneje nikoli ni naredila šoferskega izpita in je bila netehnični tip, kakor je sama dejala, je takrat brezskrbno prijela za volan in mislila, da bo kar peljala. Drofenik jo je podučil, da je potrebno pritisniti na plin. Ko je Riča dojela, kaj mora početi, je avto skakal kot podivjan konj. Gospod Drofenik je po kratki vožnji ugotovil, da takole ne bo šlo, sploh pa ne po klancu navzdol. Predlagal je, da pelje do doline sam, v dolini pa prevzame volan Riča. Tako se je tudi zgodilo. Cesta v dolini je bila do Šmartna dokaj ravna, tako da z volanom ni bilo veliko dela, le na plin je bilo potrebno pritiskati. Mico, ki je sedela zadaj, je bilo neznosno strah. Držala se je za sedež in*

10 Katja Jeraj Valentinčič, prevajalka.
11 Silva Verček (1921–2000), roj. Rus.
12 Ana Roglič (Nina, 1865–1942), roj. Arko.
13 Marija (Mica, 1922–1988) Lajovic in Polona Hönigsfeld (1927–2002), roj. Lajovic.

Franc Drofenik na litijskem mostu leta 1939 (last avtorice).

kričala: »Skupi lezem, skupi lezem!« Tako so se nekajkrat peljali sem in tja mimo Črnega Potoka in ravno ko je peljala mimo Pilpohove hiše, jo je opazila Silva. Ko je zagledala Ričo, kako vozi avto, je stekla v hišo in zavpila: »Pridite pogledat Wurzbachovo Ričko, kako vozi Windisch-Graetzev DKW!«

Moralo je biti zares zabavno. Mica je zadaj kričala, da bo »skup zlezla«, iz Pilpohove hiše so ženske kričale: »Rička, Rička, zaletela se boš,« Riča pa se je smejala in vozila kot profesionalka. Le Drofenik je bil bolj bled in resen in je upal, da se bo vse dobro končalo. No ja, Drofeniku je bila Riča všeč, Riči pa avto. Kombinacija všečnosti je bila idealna. Tako se je tistega poletja Riča še večkrat učila voziti avto, kasneje pa nikoli več.

S Silvo, ki je bila v bistvu njena daljna sestrična, sta se razšli v upanju, da se še obiščeta, a se to ni zgodilo, ker je Silva kmalu zatem umrla.

Srečanje z Attilo

Hčerka Maša me je pred nekaj leti presenetila, ko mi je po elektronski pošti poslala kopijo zapisa iz Gorenjskega glasa. Zapis pripoveduje o prvem srečanju sestre in brata potomcev Wurzbach iz Preddvora. Bila sem presenečena, da živi še kdo od preddvorske veje Wurzbachov v Sloveniji. Miroslav Rant (Miro) in polsestra Marjeta Kampuš Ciglenečki sta otroka preddvorskega Maksa,[14] tistega Maksa, katerega zgodbe, ki sta jih pripovedovali moja babica in teta Tila, so bile vedno zabavne, polne smeha in dokaj nenavadne. Maks je po vojni izginil neznano kam. Domnevamo, da je bil ubit v eni od povojnih čistk.

V imeniku sem poiskala telefonsko številko Mira Ranta in takoj sva se dogovorila za srečanje. Bilo je zgodaj spomladi leta 2003. Z Mirom in ženo Olgo smo se odpeljali v Preddvor do gradu, kjer so pred drugo svetovno vojno živeli Wurzbachi, in šli še do grobnice med cerkvijo in gradom, v kateri so pokopani nekateri od Wurzbachov.

Grad sem dobro poznala, saj sem kot desetletni otrok tam preživela en mesec na počitnicah pri teti Julki in stricu Evgenu.[15] Po vojni je bil v gradu namreč vzgojni dom za sirote in stric je bil tam ravnatelj, teta, očetova sestra, pa je otroke poučevala v domu in v šoli. Tisti čas so bili gojenci ravno na počitnicah na Visokem na Tavčarjevini in v gradu ni bilo nikogar. Tako sem se sama potikala po grajskih sobah, po parku za gradom in bližnji okolici. Danes je grad prazen in je last občine.

Kasneje sem z možem še večkrat obiskala Mira, tega izredno dobrosrčnega človeka, predvsem pa izjemnega športnika. Peljali smo ga tudi do moje mame. Srečanje je bilo zanimivo. Ker sta oba rada veliko govorila, sta govorila drug čez drugega, eden eno, drugi drugo. Po slabi uri močno čustveno obarvanega besednega bučanja, kdo koga pozna in kdo jih več pozna, sta se razšla v upanju, da se še srečata in v miru pogovorita. A to se ni zgodilo, ker je naša mama kmalu za tem zbolela in umrla. Kar leto dni je trajalo, da sem prebolela mamino smrt, tako kot je ona potrebovala leto dni, da je prebolela smrt svojega očeta.

Je pa zanimivo, da je imel Miro stike s preddvorskimi Wurzbachi, ki so se že pred drugo svetovno vojno preselili v Nemčijo, v Berchtesgaden k sorodnikom.

14 Maksimilijan pl. Wurzbach (1910–1945?).

15 Julijana (Julka, 1912–2002) Varl, roj. Prhavc in Evgen Varl (1911–1986).

Še istega leta (2003) je naneslo, da je v Slovenijo prispel na obisk Attila Wurzbach, ki prav tako pripada preddvorskim Wurzbachom. Mi smo že vedeli, da nekje v Nemčiji živi Attila, a nismo vedeli, kje natančno. Že samo ime nam je bilo zanimivo, a smo vedeli, da je bil njegov ded Artur velik oboževalec Turkov. V mladosti je želel študirati orientalistiko, a mu oče tega ni dovolil. Napisal in prevedel je kar nekaj turških pesmi in jih leta 1915 izdal v samozaložbi v pesniški zbirki *Das Neue Turan*. Dolga leta smo bili prepričani, da izvira od tod tudi ideja za ime. Toda temu ni tako. Ime mu je dala stara mama (mamina mama) po nekem filmskem igralcu.

Attila je do leta 1952 živel v Ljubljani in tam štiri leta obiskoval osnovno šolo in prvi letnik nižje gimnazije, kar smo izvedeli šele iz dopisovanja po elektronski pošti z njim. To pot je obiskal devetdesetletno teto Nano (Janja Vehovec, roj. Grošelj), mamino sestro, ki je sicer živela pri sinu na Reki, a se je večkrat vračala na svoj dom v Gorenjo vas pri Muljavi. Tu smo se srečali z Attilo. Srečanje je bilo prijetno, polno informacij in presenečenj. Ob tej priliki se je naš rodovnik »postaral« za dobrih tristo let, kajti Attila je imel že izdelan rodovnik od leta 1590 naprej. Seveda v rodovniku niso bili vpisani vsi sorodniki, ki so ostali po vojni v Sloveniji, a vse te sem imela popisane že sama.

Teta Nana je vse presenečala s svojim spominom in čilostjo in ni nič kaj kazala svojih devetih križev. V mladosti je bila odlična plavalka in je bila v plavalni reprezentanci. Kip plavalke, ki je stal nad vhodom kopališča Ilirija v Ljubljani, je predstavljal prav njo. Izdelal ga je kipar France Gorše (1897–1986). Leta 2007 je bil kip ukraden.

Seveda smo se z Attilom in Nano kasneje še večkrat srečali, in to v Preddvoru. Tam sem spoznala skoraj vse Wurzbache, ki živijo po Evropi. Na praznovanju Attilove sedemdesetletnice leta 2009 v Preddvoru nas je bilo več kot petdeset.

No, naš rodovnik zdaj zgleda kot petsto let staro drevo z vejami, ki segajo širom po Evropi, nekatere tudi prek Atlantika. Nekatere od vej so se že davno posušile, druge pa so še kako žive in delajo družbo temu času in prostoru.

Napisati na kratko o Wurzbachih niti ni tako enostavno. Pred letom 1753 ni na področju današnje Slovenije verjetno živela nobena oseba s tem priimkom. Predniki izhajajo iz Vogtlanda, ki je bil del Turingije in je še danes del nemške zvezne dežele Thüringen. Na Kranjskem so se prvič naselili v drugi polovici 18. stoletja. Prvi priseljenec je bil Samuel Wurzbach (1753–1807). Kot častnika avstrijske vojske ga je pot zanesla na Kranjsko. Z družino je živel na Ptuju, v Ribnici in Ljubljani. Šteje se za prvega Wurzbacha na Kranjskem.

Samuelov sin Maksimilijan pa je bil rojen v Ljubljani kot drugi otrok. V Ljubljani je končal gimnazijo in kot Knafljev[16] štipendist nadaljeval študij prava na Dunaju. Poročen je bil z Jožefo Pinter (1789–1881), hčerko ljubljanskega lectarja in svečarja Mihaela Pinterja iz šentjakobskega predmestja. V zakonu se jima je rodilo deset sinov in hči. Z družino je živel v Ljubljani, sprva na Gosposki ulici, kasneje pa je kupil hišo na današnjem Novem trgu. Zanimivo je, da se je tudi Jožefina sestra Ana Marija Pinter[17] (1785–1869) poročila v plemiško družino. Njen mož je bil komorni tajnik Jožef Anton Maffei de Glatfort (1786–1854).[18]

Maksimilijan Wurzbach je deloval v Ljubljani kot ugleden odvetnik (med drugim je bil odvetnik barona Žige Zoisa) in urednik časnika *Laibacher Wochenblatt*. Pri njem so se zbirali takratni literati in pesniki, tudi naš pesnik France Prešeren. Prešerna je za kratek čas v advokaturi zaposlil kot adjutanta, a sta kmalu prišla navzkriž. Bil pa je tudi poročna priča Primičevi Juliji.[19]

Prav zabavno je bilo gledati TV nadaljevanko o Prešernu, kjer je bil Maksimilijan prikazan kot strog in načelen človek, in prikaz ni daleč od resnice. Tak je bil tudi do svojih otrok, ki so bili pozneje večinoma advokati. Kar sedem (Karel, Maksimilijan, Jožef, Erazem, Samuel, Julius in Avgust)[20] jih je študiralo pravo na Dunaju, kar je za eno družino izjemno, celo v evropskem merilu.

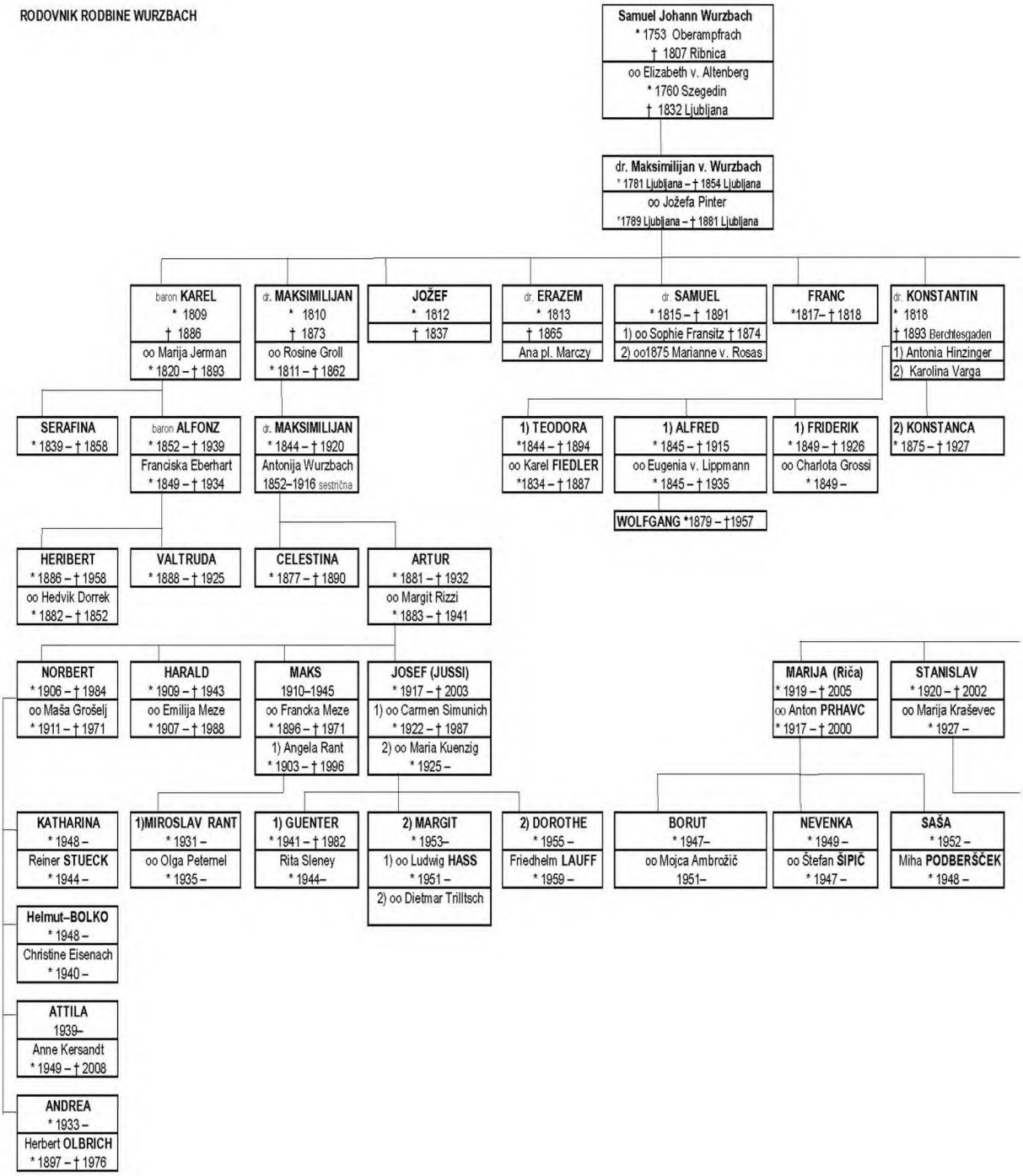
Vsi njegovi otroci so bili zelo uspešni, posebno Konstantin in Karel. Oba sta pisala pesmi. Nenavadno je bilo tudi to, da so se morali sinovi poleg izobraževanja na fakulteti izučiti tudi za enega od rokodelskih poklicev.

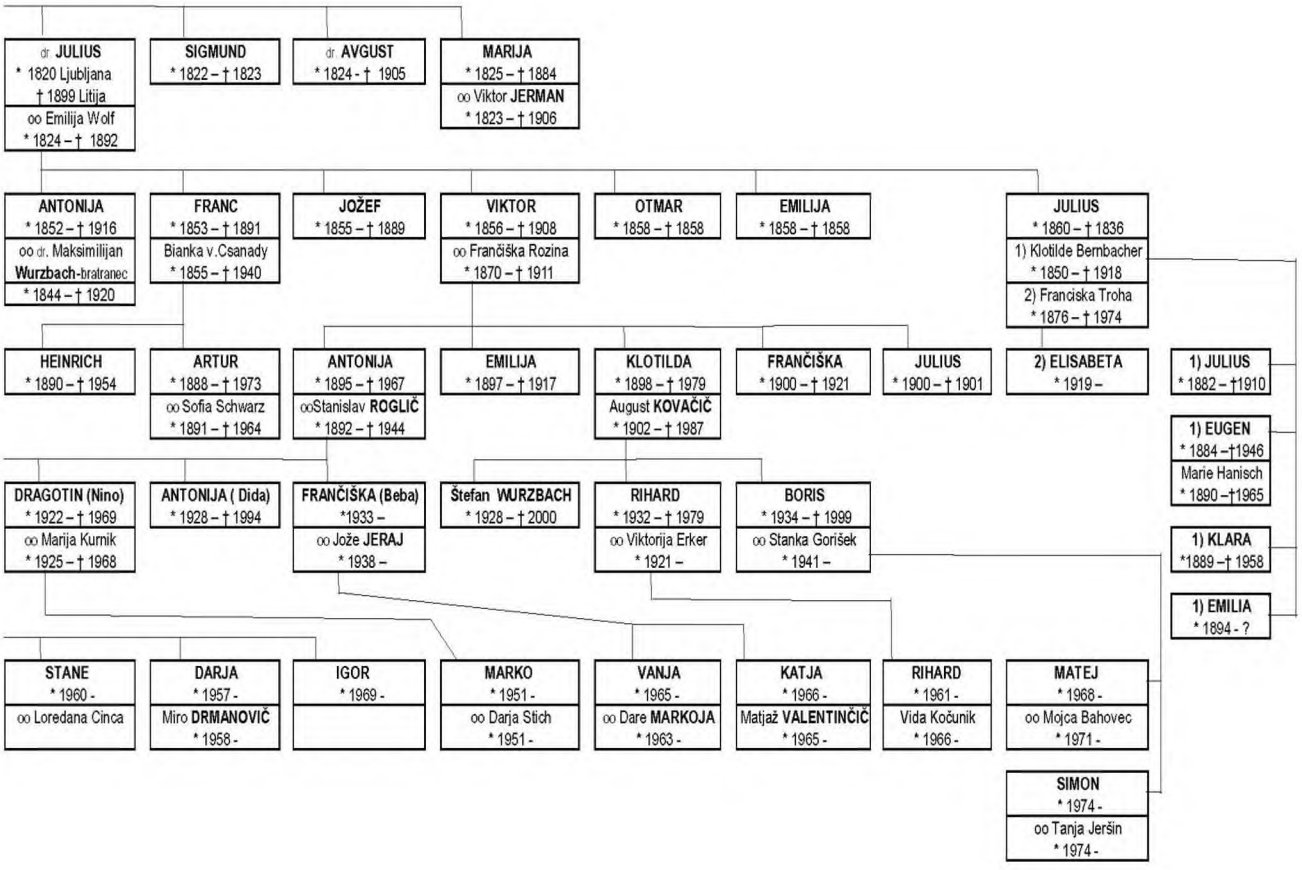
Najpomembnejši je bil Konstantin (1818–1893), leksikograf, bibliograf, pesnik in pravi poliglot, saj je bil prevajalec za več jezikov. Konstantin je končal študij filozofije v Lvovu. Služboval je najprej v Lvovu, nato pa še na Dunaju, v Olomoucu in Berchtesgadnu, kjer je tudi pokopan. Njegovo najznamenitejše delo je *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*.

Najstarejši med sinovi, Karel (1809–1886) je na Kranjskem služboval kot odvetnik, bil je član raznih odborov, komisij in tudi poslanec. V letih 1866–1871 je bil na Kranjskem deželni glavar, 1871–1872 pa deželni predsednik.[21] Po odhodu iz politike se je posvečal le še gospodarstvu na svojih posestvih.

16 Vodopivec, *Luka Knafelj*, str. 67.
17 Zahvalo ob smrti »tete« je v *Laibacher Zeitung*-u, 2. 4. 1869 (št. 73, str. 530), objavil v imenu celotne družine Karel pl. Wurzbach.
18 Južnič, Ljubljanski profesor, str. 20.
19 Žigon, Ob Langusovi sliki, str. 39.
20 Cindrič, *Študenti s Kranjske*, str. 66.
21 SBL, 14. zv., str. 726.

RODOVNIK RODBINE WURZBACH

dr. JULIUS
* 1820 Ljubljana
† 1899 Litija
oo Emilija Wolf
* 1824 – † 1892
SIGMUND
* 1822 – † 1823
dr. AVGUST
* 1824 - † 1905
MARIJA
* 1825 – † 1884
oo Viktor JERMAN
* 1823 – † 1906
ANTONIJA
* 1852 – † 1916
oo dr. Maksimilijan Wurzbach-bratranec
* 1844 – † 1920
FRANC
* 1853 – † 1891
Bianka v.Csanady
* 1855 – † 1940
JOŽEF
* 1855 – † 1889
VIKTOR
* 1856 – † 1908
oo Frančiška Rozina
* 1870 – † 1911
OTMAR
* 1858 – † 1858
EMILIJA
* 1858 – † 1858
JULIUS
* 1860 – † 1836
1) Klotilde Bernbacher
* 1850 – † 1918
2) Franciska Troha
* 1876 – † 1974
HEINRICH
* 1890 – † 1954
ARTUR
* 1888 – † 1973
oo Sofia Schwarz
* 1891 – † 1964
ANTONIJA
* 1895 – † 1967
ooStanislav ROGLIČ
* 1892 – † 1944
EMILIJA
* 1897 – † 1917
KLOTILDA
* 1898 – † 1979
August KOVAČIČ
* 1902 – † 1987
FRANČIŠKA
* 1900 – † 1921
JULIUS
* 1900 – † 1901
2) ELISABETA
* 1919 –
1) JULIUS
* 1882 – †1910
1) EUGEN
* 1884 –†1946
Marie Hanisch
* 1890 –†1965
DRAGOTIN (Nino)
* 1922 – † 1969
oo Marija Kurnik
* 1925 – † 1968
ANTONIJA (Dida)
* 1928 – † 1994
FRANČIŠKA (Beba)
*1933 –
oo Jože JERAJ
* 1938 –
Štefan WURZBACH
* 1928 – † 2000
RIHARD
* 1932 – † 1979
oo Viktorija Erker
* 1921 –
BORIS
* 1934 – † 1999
oo Stanka Gorišek
* 1941 –
1) KLARA
*1889 –† 1958
1) EMILIA
* 1894 - ?
STANE
* 1960 -
oo Loredana Cinca
DARJA
* 1957 -
Miro DRMANOVIČ
* 1958 -
IGOR
* 1969 -
MARKO
* 1951 -
oo Darja Stich
* 1951 -
VANJA
* 1965 -
oo Dare MARKOJA
* 1963 -
KATJA
* 1966 -
Matjaž VALENTINČIČ
* 1965 -
RIHARD
* 1961 -
Vida Kočunik
* 1966 -
MATEJ
* 1968 -
oo Mojca Bahovec
* 1971 -
SIMON
* 1974 -
oo Tanja Jeršin
* 1974 -

Maksimilijan pl. Wurzbach (1781–1854) in njegova žena Jožefa Pinter (1789–1881) (last: Bolko v. Wurzbach).

Karel baron Wurzbach (1809–1886) (last: Attila v. Wurzbach).

Vsi trije omenjeni Wurzbachi, oče in sinova, so si plemiške nazive pridobili z delom na raznih področjih in za življenjsko delo – Maksimilijan naziv »plemeniti« s predikatom Tannenberg (Wurzbach Edler von Tannenberg), Karel naziv barona (Freiherr Wurzbach von Tannenberg), Konstantinu pa je bil podeljen naziv viteza (Ritter Wurzbach von Tannenberg). Maksimilijanu je bil podeljen plemiški naziv tik pred smrtjo. Bil je simpatizer Francozov in prostozidar,[22] kar takratni avstrijski oblasti ni bilo pogodu. Menda naj bi nekatere veje Wurzbachov že prej imele plemiške naslove.

V času do druge svetovne vojne so bili Maksimilijanovi sinovi in kasneje njihovi potomci lastniki več gradov v Sloveniji, najdlje gradov Groblje, Grič, Selo (Sela), Črni Potok, Preddvor in Lanšprež.

Osmi Maksimiljanov sin je bil Julius (1820–1899), lastnik gradov Češnjice, Moravče in Lanšprež. Julius je živel z družino v Ljubljani, na gradu Lanšprež in kasneje v Litiji na Ježi. Lanšprež je kupil leta 1864 od deželne vlade za Kranjsko za 25.000 goldinarjev.[23] Deželni vladi pa je bil grad zapustil Peter Pavel Glavar, župnik iz Komende, ki je tam preživel zadnja leta svojega življenja. V kapeli je Glavar tudi pokopan.

Advokaturo je imel Julius v Ljubljani, na Lanšprežu in v Litiji. Odvetniškemu poklicu je bil predan do svoje smrti. Bil je tudi med ustanovitelji Juridičnega društva v Ljubljani: *»Dne 2. aprila 1841*[24]

22 http://www.prostozidarstvo.si/.
23 Smole, *Graščine*, str. 253.
24 Pravilna letnica je 1861, saj je bila družba ustanovljena 23. junija 1861, delovala pa je od leta 1861 do 1868, kar je v besedilu tudi navedeno.

Julius pl. Wurzbach (1820–1899) (last: Attila v. Wurzbach) in njegova žena Emilija Wolf (1824–1892) (last: Bolko v. Wurzbach).

skliče dr. Julij pl. Wurzbach 14 pravnikov iz raznih strok, da se posvetujejo o ustanovitvi pravniške družbe v Ljubljani. Potreba take družbe se soglasno prizna, ter se najpreje izvoli odsek, kateremu naloga bi bila, sestaviti pravila in izposlovati najvišje odobrenje«.[25] V Litiji in okolici je bil zelo priljubljen, saj je bil pokrovitelj in podpornik različnim lokalnim društvom. Poročil se je z Emilijo Wolf (1824–1892), nečakinjo ljubljanskega škofa Antona Alojzija Wolfa (1782–1859). Rodilo se jima je sedem otrok, vendar sta dvojčka ob rojstvu umrla. Tretji izmed Juliusovih otrok je bil Viktor (1856–1908), pozneje oče štirih Wurzbachovih deklet, katerih življenjske zgodbe so nadvse zanimive in jih je vredno zapisati za zanamce.

Ko je bil Julius majhen, so doma govorili slovensko in nemško, ker je bila mati Jožefa Slovenka, oče Maksimilijan pa je bil nemškega porekla. Tudi Julius je s svojimi otroki govoril nemško in slovensko, tako da so vsi lanšpreški otroci dobro znali govoriti oba jezika.

Vsi Juliusovi otroci so se z vaškimi otroki podili po poljih, travnikih in gozdovih lanšpreškega okoliša. Še posebno radi so imeli Viktorja, ki jim je nosil sir in druge dobrote s posestva.

Posestvo je bilo skrito med gričevji in gozdovi Dolenjske. Na poti od Trebnjega proti Mirni si moral zaviti desno in pot te je pripeljala po vzpetini čez gozd do travnikov in polj, od koder si od daleč zagledal grad in cerkev ob njem. Do gradu si šel še mimo hlevov in velikega kozolca. Na travniku pred cerkvijo je bil velik vodnjak, v njem pa vedno dovolj vode. Zemljo so obdelovali hlapci in dekle, pomagali pa so jim tudi okoliški kmetje, za kar so bili vedno plačani. Včasih so za delo poprijeli še grajski otroci, posebno ob žetvi in jeseni, ko je bilo treba pobirati poljske pridelke. Najraje se je kmečkega dela lotil Viktor. Posebno rad je delal s konji, ki so se mu zdeli najplemenitejše živali.

Življenje na gradu je potekalo po ustaljenem redu. Vsak hlapec je imel svojo zadolžitev. Grajski otroci, teh je bilo pet, so se radi smukali okoli dekel in hlapcev, ker jim je bilo zanimivo opazovati kmečko delo, posebno ker so velik del časa živeli v Ljubljani in tam življenje ni bilo tako zanimivo. Posebno veselje so imeli z domačimi živalmi, ki jih je bilo veliko – od kokoši in zajcev do krav in koz, pa seveda konj za delo.

Sicer so Juliusovi otroci obiskovali šolo v Ljubljani, vendar je Viktorja in starejšega brata Franca (1853–1891) vedno bolj vleklo na deželo, na Lanš-

25 Lapajne, Juridična družba, str. 24.

Bratje Wurzbach (od leve): Viktor (1856–1908), Franc (1853–1891) in Jožef (1855–1889) (last: Attila v. Wurzbach).

prež. Ko sta odrasla, sta prevzela posestvo. Viktor, ki je bil nemirnega duha, je rad pohajal naokoli. Zanimala ga je narava in živali v okoliških gozdovih. Najraje je v gozdovih med Lanšprežem in Bogenšperkom lovil divjad. Po lovu se je vedno oglasil pri bratrancu Alfonzu na graščini v Črnem Potoku. Kadar je bil ulov dober, so si zvečer naredili pojedino in veseljačili do jutranjih ur. Naslednji dan je obiskal še Litijo, kjer je vedno kaj kupil. Naneslo je, da je v eni od trgovin srečal Fani Rozina, svojo izvoljenko in pozneje ženo.

Pr' Pilpoh

Babica in teta sta pripovedovali, da se je hiši, v kateri je živela Fani z mamo Katarino (roj. Šuštaršič, 1837–1927) in petimi sestrami (Marija, Terezija, Katarina, Uršula in Karolina) po domače reklo pr' Pilpah,[26] vendar sta obe vedno izgovarjali Pilpoh. Katarinin mož Mihael je zgodaj umrl, zato je morala sama preživljati sebe in šest hčera. Večkrat je pri sorodnikih in sosedih prosjačila za hrano in upala, da bodo hčere kmalu dovolj stare, da se omožijo.

Hiša je stala v Črnem Potoku, ob cesti, ki pelje proti Bogenšperku. Toda to niti ni bila hiša, le mala koča brez dimnika. Streha je bila krita s slamo, ki jo je bilo potrebno znova in znova popravljati in ji dodajati slamo, da ni puščala. Vrata v hišo so bila vedno odprta. Skozi vhod se je valil dim, ki je nastajal na kurišču črne kuhinje na hodniku. Levo so vrata vodila v izbo, kjer se je jedlo in spalo, desno pa so bila vrata v hlev, kjer so bili kravica, prašiček in nekaj kokoši. Hodnik je bil v zimskih dneh edini topel prostor. Tu pa so bila zunanja vrata pogosto odprta in nič kolikokrat se je med dekleti vnel prepir prav zaradi vrat. Odpirala so se in zapirala, da so se večkrat pokvarila. Takrat so dekleta ali pa mati prislonile k vratom stol ali pa zataknile kol, da je držal vrata ponoči zaprta.

Zimski večeri so bili sploh posebnost. Dekleta so sedela v izbi na klopi. Nekatera so se posedla ob kurišču na tla, mati pa je imela posebno mesto ob ognju na zaboju, ki je bil prekrit z oguljeno ovčjo kožo. Največkrat so tekli pogovori o sosedovih fantih, ki so jih dekleta srečala v zimskih dneh v cerkvi, poleti pa na polju ali pa na vaških veselicah in ob raznih procesijah. Dekleta so upala, da se bo katera od njih kmalu omožila in materi olajšala življenje. Druga drugo so spodbujale k poroki. Pri tem so bile starejše tri, Marija, Reza in Katarina še posebno jezikave.

Največkrat je Marija začela hudomušno prigovarjati Rezi, naj se že poroči s tistim čevljarjem. Vse življenje bo obuta v čevlje, ne pa, da hodi pozimi naokoli v lesenih šlapah. Tudi mati bi bila vesela, da si ne bi ob nedeljah za v cerkev sposojala njenih čevljev. Kdo bo pa njej kupil nove?

Reza ji ni ostala dolžna rekoč: »Marija, kaj nisi rekla, da boš s kvačkanjem zaslužila toliko, da mami ne bo potrebno delati »tlake« pri Wurzbachu?«[27]

Katarina oziroma Pilpohova mat', kakor so jo vsi klicali, jih je nekaj časa poslušala, potem pa rekla: »Če bi bile besede plačane, bi imeli pri nas daleč

26 Ta oblika imena je vpisana v »Status animarum« za Šmartno pri Litiji.

27 Pri Alfonzu baronu Wurzbachu (1852–1939), lastniku graščine Črni Potok.

Pilpohova hiša okoli leta 1930 (last: Majda Košak).

naokoli največji grunt.« Ker hiša ni imela dimnika, so jim saje tekle po steni hodnika, dekleta pa so se vedno jezila, da jim obleke in lasje smrdijo po dimu.

Dekleta so večkrat spraševale mater, zakaj jim vsi pravijo Pilpohova dekleta in hiši pr´Pilpoh, vendar mati ni vedela pravega odgovora. Bajti so tako rekli že od nekdaj. Pilpoh naj bi jih imenovali, ker so po gozdovih nabirali smolo.[28] Govorilo pa se je tudi, da jih tako imenujejo, ker je njihova družina imela »smolo« v življenju. Oče Mihael Rozina je bil zaprt zaradi goljufije in žena mu je nosila južino k oknu z rešetkami v grajskem zidu.[29] »Smolo« so imeli tudi z manjšimi požari v hiši, ker so se vnele saje, pozimi se jim je celo zgodilo, da se jim je vdrla streha.

Zimski dnevi so bili za Pilpohova dekleta duhomorni. Raje so imele poletje, ko so sedele pred hišo in dolgo v noč klepetale s sosedovimi fanti. Pogovor in smeh se je od hiše slišal po vasi in vsej dolini. Ravno zaradi takšnih veselih večerov pa so Pilpohova dekleta ob nedeljah po maši slišala marsikatero opazko, tudi tisto, da iz drugih vaških oken visijo rože, iz njihovih pa dekline. Včasih so se na poti domov hihitale in nasmihale drugim dekletom, ki so jim zavidale fante. Dogodilo pa se je tudi, da so se hudo sporekle in posredovati so morali moški, da so umirili razgreta dekleta. V Črnem Potoku in okolici se je vedelo, da so v Pilpohovi hiši čedna dekleta. To je vedela tudi grajska gospoda iz Črnega Potoka, kamor je Viktor Wurzbach zahajal k bratrancu Alfonzu. Grad je bil sprva v lasti Alfonzovega očeta, barona Karla Wurzbacha, ki je po smrti posestvo zapustil svojemu edinemu sinu. Alfonz se je tu zadrževal več kot njegov oče, predvsem ker je rad hodil na lov. Viktor, ki je bil tudi sam velik ljubitelj lova, pa je bil prav zaradi tega reden gost, sploh kasneje, ko je spoznal Fani, ki je stanovala v kajži blizu gradu.

Moja babica Toni je v kasnejših letih pričela pisati svoj življenjepis z naslovom *Moje življenje,* a je s pisanjem prenehala, ker so bili nekateri spomini preveč boleči. Raje nam je utrinke iz svojega življenja in življenja svojih staršev pripovedovala. Dogodke iz rane mladosti je pripovedovala kot pravljice, posebno kadar je govorila o očetu in materi. Tudi njeni sestri Tili se je zdel čas, ko je živela vsa družina skupaj, ena sama pravljica. Bilo bi mi žal, če bi njihov pravljični svet zbledel, zato sem ta čas tudi tako zapisala.

Fani
(zgodba po babičinem pripovedovanju)

Fani je bila prijetno dekle svetlih in iskrivih oči. Mati z njo ni imela nobenega dela. Rada je hodila v šolo. Imela je zelo lepo pisavo, zato jo je litijski trgovec Lebinger vzel v uk. Pri njem se je izučila za trgovski poklic in bila pri njem tudi zaposlena. Vsak dan je

[28] »Pilpoh (Bülbech, smrekova smola; izraz poznajo naši starejši slovarji)«, gl. Stanek, Paberki, str. 57.

[29] Po pripovedovanju Antonije (Toni) Roglič naj bi bil zaprt pri Wurzbachih v Črnem Potoku.

hodila iz Črnega Potoka mimo šmarske cerkve v Litijo v trgovino, kjer je pisala in urejala račune. Tu pa jo je zagledal Viktor. Njena prijaznost in vedrina sta ga premamili in začel je prihajati pogosteje po nakupih. Vabil jo je na sprehode, a Fani njegove besede niso očarale. Bala se je gosposkih ljudi, ni verjela njihovim obljubam, pa tudi zgodbe, ki so krožile o njih, niso bile obetavne. Seveda ji je laskalo, da jo je grajski gospod oblegal in se zanimal zanjo, a o zmenkih ni hotela niti slišati, pa tudi prestar se ji je zdel. Ko je Viktor uvidel, da Fani ne bo prepričal, je počasi obupal in jo nehal obiskovati in vabiti, da se ne bi preveč osmešil, kajti v okolici se je že začelo šušljati, da mu kmečka deklina natika roge.

Mineval je čas in Fani je kmalu pozabila, da se je Viktor smukal okoli nje. Kdaj pa kdaj je pogledala za katerim od fantičev iz bližnje okolice, to je bilo pa tudi vse. O, fantje so jo že zalezovali, a vsi so se ji zdeli otročji in nič kaj primerni njenemu bistremu umu.

V zimskih dneh je znala biti pot od doma do trgovine dolga in naporna. Posebej, kadar je brilo čez Dobravo ali pa je močno naletaval sneg. Takrat je bila vedno vesela, da jo je pobral kateri od sosedov, ki je s konji tovoril robo za litijske tovarne. Še bolj pa se je veselila vprege ob poznih zimskih večerih, ko se je vračala domov. Takrat se ji je pokrajina zdela kot ledena nema pustota, ovita v nevidni peklenski mraz. Ta mraz, ki ji je silil od stopal po nogah navzgor, ji je povzročal drget telesa. Spodnji rob krila je od moče in mraza postal kovinski obroč in ji je občasno rezal meča ali pa se zatikal ob kepe slabo splužene poti.

Nekega zimskega jutra, ko je sonce že pokukalo izza zasneženih gora in obarvalo naravo v bledo kovinsko rumenino, je Fani hitela navkreber čez Dobravo proti Litiji. Bela snežna planjava, prekrita s srenom, se je poigravala s sončnimi žarki in z iskrečo svetlobo nagajivo zastirala Fani pot. Na poti proti vrhu vzpetine se je za trenutek ustavila, da je zajela sapo, ki ji je med potjo pohajala. S pogledom se je na kratko ozrla po poti nazaj in v daljavi zagledala kočijo, ki se ji je hitro približevala. Odločila se je, da počaka, da kočija odpelje mimo, in potem nadaljuje pot. V globokem snegu si je naredila prostor in čakala. Kočija jo je kmalu dohitela. A voz s konji ni oddirjal naprej. Ustavil se je in iz njega je izstopil Viktor.

Fani ga je presenečeno pogledala in rekla: »Bogdaj, gospod.«

Viktor je bil vesel, da je srečal Fani. Radosti ni skrival in ji je z nasmeškom odvrnil: »Bogdaj, Franja. Vesel sem tega srečanja. Moj dan bo lepši, upam, da tudi tvoj. Daj, prisedi, da se malo ogreješ. Do Litije te zapeljem, potem grem na vlak in proti Ljubljani. Če imaš čas, te vzamem s seboj.«

Fani je bilo nerodno, da ji grajski gospod dela uslugo, že zato, ker je pred časom zavrnila njegovo naklonjenost. Prikimala je in se povzpela v kočijo. Tiho je sedela in pogled usmerila v tla. Ko jo je Viktor med potjo opazoval, se mu je zdela še lepša kot kdajkoli prej. Tudi njemu je bilo mučno in neprijetno ob misli, da bi jo zopet vabil in v svoji duši odpiral stare rane, ki jih je čas komaj zacelil. Tišino je motilo le prhanje konj in škripanje koles, ki so utirala gaz na slabo splužen poti. Po mučnem molku je Viktor le zbral pogum in položil svoje dlani na njene roke, ki so bile tesno prekrižane na prsih, držeč v njih plet, ogrnjen okoli ramen.

»Franja,« tako jo je vedno ogovoril, kadar ji je želel z besedami nežno božati dušo in jo vabiti v svoje kraljestvo, »vem, kaj si misliš o grajski gospodi. Ampak meni gradovi ne pomenijo nič. Moj grad si ti. Meni je do tebe več kot do grajskega kamenja. Raje s teboj v čumnati, kot s kako grajsko med debelimi zidovi. V sobanah ni prostora za mojo dušo. Moja duša je v mislih vedno ob tebi.«

Fani ni vedela, kaj naj reče. Besede so se ji zdele rečene od srca. Pogledala je Viktorja, ki jo je še vedno držal za roke, in mu z nasmeškom dejala: »Morda pa zame ni čumnata in zato odlašam. Več se jih smuka okoli mene. Vsi so iz kajž, le eden je na belem konju. V prince je težko verjeti. Poznam jih iz pravljic. Gospod Viktor, meni se ne zdi, da bi bila podobna kateri od princesk.«

V njenih besedah je Viktor začutil skrito hrepenenje in up, da si ga le želi. Opogumil se je in ji odgovoril v podobnem žargonu: »Ne zdi se mi, da ni podobnosti. Vse princese so prelepa in mila bitja. O njihovi lepoti se sliši daleč naokoli. Tudi o tvoji lepoti se sliši daleč, Franja. Imaš princa, ki te že dolgo vabi v svoje dvore, le uslišati ga nočeš.«

Fani se je glasno zasmejala in hudomušno rekla: »Gospod Viktor, že res, da včasih sanjam o princih, a vedno ponoči. Vi pa sanjate o princesah sredi belega dne. Ne vem, komu se sanje uresničijo. Čas pokaže.«

Tudi Viktor se je zasmejal in ji odvrnil: »Moje sanje sedijo tu pred menoj, še kako so resnične, Franja. Pa tudi to ti povem, da imajo vse pravljice srečen konec.«

Vesela je bila odgovora, ki ga je slišala iz Viktorjevih ust. »Tu pri cerkvi bi izstopila. Hvala za vožnjo, gospod, olajšala mi je pot.«

Viktor jo je močneje prijel za roke in ji rekel: »Franja, Viktor mi reci. Jaz nisem noben gospod.«

»Prav,« mu je odvrnila Fani, ko je izstopila iz kočije, »oglasite se kaj v trgovini, Viktor.«

Fani je bila presrečna, da je Viktorju zopet ogrela srce. Šele ko je nehal zahajati v trgovino, je začutila praznino, ki jo je pustil za seboj. Večkrat je mislila nanj. Zdaj pa je v njeno dušo vnesel nemir in komaj je čakala, da ga zopet vidi. Zamišljena je šla proti trgovini in niti opazila ni mimoidočih, ki so ji s kretnjo pomahali v pozdrav, ni se odzvala na njihov »Bogdaj, Fani«. Peklenski jutranji mraz ni bil več kos gorečemu srcu, ki je Fani ogrelo dušo in telo. V mislih se je vračala k besedam, ki jih je Viktor izrekel v kočiji. Upala je, da so resnične in da jo Viktor zopet poišče.

Ko se je zvečer vrnila domov, so sestre opazile v njenih očeh iskrivost, njen obraz je bil drugačen, bolj veder in izraz prijaznejši. Mati, ki je sedela na klopi

pri mizi, jo je pogledala izpod čela in z mirnim glasom vprašala: »Je kaj novega v Litiji?«

Fani ji ni odgovorila, le bežno je dejala, da je zjutraj srečala Viktorja in da jo je peljal v Litijo. Sestre tega niso preslišale in Urša, ki je bila mlajša od Fani, ji je dejala: »Take priložnosti ne boš več imela. Daj, Fani, saj vsi vemo, da že nekaj časa lazi za tabo, mogoče pa misli resno.«

Fani jo je pogledala in ji odvrnila: »No, vidiš, Urša, mogoče pa res misli resno, ampak tega ne veva ne ti ne jaz.«

Katarina, starejša sestra, ki je vlekla na ušesa, se je zasmejala in Fani odrezavo dejala: »Ha ha, ali poznaš katero kmečko deklino, ki jo je vzel ta grajski in se z njo poročil? Jaz ti pravim, da je ni, pa tudi tebe ne bo. Kdo bi pa jemal take reveže v zakon, pa tudi me, Pilpohova dekleta, smo vse prej kot na dobrem glasu. Saj veš tisto o oknih in deklinah, saj veš, kaj mislijo s tem.«

Sestre, ki so slišale Katarinino kritiko, kar je mejilo že na podlo obtoževanje, so planile po njej. Vnel se je prepir in prerivanje, kar se je velikokrat končalo z jokom katere od sester in obtoževanjem, kdo je za to kriv. Pilpohova mat', kakor so mater šestih hčera klicali v dolini in v krajih ob Savi, se je vedno razjezila, ko so hčere kričale in obdolževale druga drugo. Takrat ni izbirala besed. Skoraj vedno jim je dejala: »Poglejte se, niste vredne lepih besed, saj se obnašate kot razuzdanke. Ko sem bila jaz toliko stara kot ve ...«

»... ste za plačilo peš nosili ljubezenska pisma iz Litije v Trst vsaj enkrat na mesec,« so vse sestre v zboru soglasno dopolnile že velikokrat slišani stavek.

Stavek, ki je iz materinih ust zvenel očitajoče, so hčere spremenile v posmehljivo lajnanje, saj so ga slišale vsaj enkrat tedensko. Ob takšnem zborovskem oglašanju in ogovarjanju se je jok pomešal s smehom in napetost med sestrami je popustila in življenje je teklo po starih poteh.

Včasih so hčere mater prosile, naj pove, kako je bilo s temi pismi in komu jih je nosila. Pošiljatelja in naslovnika mati ni nikoli povedala. Rada se je razgovorila o samem potovanju, ki je trajalo kar nekaj dni. Tudi plačilo je bilo dobro. Povedala jim je, da je med potjo vedno srečala katerega od furmanov, ki so vozili blago proti Trstu. Vzeli so jo na voz in če je bilo vreme lepo, se ji je zdelo potovanje prava dogodivščina. Skoraj vedno je prespala v Trstu, v mestu, katerega stavbe so se ji zdele kot veličastne kamnite trdnjave, ceste pa kot mravljišča, polna ljudi in konjskih vpreg, ki so tovorili blago. Tu je bilo tudi morje s pristaniščem, kjer je opazovala natovarjanje ladij ter spremljala vik in krik mornarjev, ki so govorili v jezikih, ki jih ni razumela. Dogodivščine je ob zimskih večerih velikokrat pripovedovala svojim hčeram.

Viktor je vedno pogosteje prihajal na graščino Črni Potok k Alfonzu. Ta po duši sicer ni bil radoveden človek, pa je nekega dne le omenil Viktorju, da se mu zdi, da najbrž ne prihaja tako pogosto k njim zaradi prisrčnih družinskih vezi, ampak mora imeti za bregom kaj bolj zanimivega. Ni mu hotel omeniti, da mu je že prišlo na ušesa njegovo vasovanje. Viktor mu je omenil, da so tod okoli kar prijetna dekleta in da mu je ena še posebej pri srcu. Ker je Alfonz vedel, za katero dekle gre, je Viktorju omenil, da oče Julius zaradi izbire ne bo vesel, zato naj si omisli kakšno žlahtnejše dekle v Ljubljani.

Viktor se ni menil za Alfonzove besede in niti na misel mu ni prišlo, da bi Fani nehal dvoriti zdaj, ko je privolila v srečanja z njim. Prav vseeno mu je bilo, kaj govorijo v okolici, saj ji je sveto obljubil, da se oženi z njo.

Meseci so minevali, večerna srečanja, ko je Viktor čakal Fani pred trgovino, da jo pelje domov, so postala vse bolj nočna.

Moja babica je v fragmentu *Moje življenje* zapisala: *»Ko je moja mama malo odrasla, je imela čedno pisavo, zato je dobila v bližnjem trgu službo v trgovini, kjer je vodila tudi pisne stvari. To je videl moj oče in bila mu je zelo všeč. In ker je bil petnajst let starejši od nje, jo je omamil in posledica – jaz.«*

Tako je 29. oktobra 1895 v kajži blizu Wurzbachove graščine Črni Potok privekala na svet moja

Viktor pl. Wurzbach leta 1907 (last avtorice).

babica. Bila je plod ljubezni, obdane s sovražnostjo plemenitih in manj plemenitih. Edina, ki je takrat trezno razmišljala, je bila Fanina mama – Pilpohova mat'. Ni bila jezna na Fani, ni ji očitala nepremišljenosti. Rekla ji je, da ji niti ni tako slabo z Viktorjem, ker dobro skrbi zanjo in otroka, za kar ji je bila Fani kasneje neizmerno hvaležna.

Drugače pa so dogodek sprejeli Viktorjevi starši. Oče Julius je Viktorju predlagal, da Fani izplačajo in s tem zaključi to zgodbo, izbere pa naj si ženo, vredno svojega stanu. Ko mu je Viktor omenil poroko s Fani, pa mu je oče resno zagrozil, da ga bo v tem primeru razdedinil. Prepir med Viktorjem in očetom je bil oster, zato Viktor kar nekaj časa ni obiskal očeta, zaradi česar sta oba precej trpela.

Viktor Fani ni prikrival pogovora z očetom. Bil se je pripravljen poročiti z njo kljub posledicam, ki bi ga doletele. Tudi Fani si je želela poroke z Viktorjem že zaradi obrekovanj, češ da se ne bo nikoli poročil z njo. Viktorja pa so bolj bolele opazke o pankrtu.

Vendar je zadevo zopet rešila Pilpohova mat', ki je po babičinih besedah nekako takole zaključila: *»Gospod Viktor, vi ste dober človek, vedno ste dobrodošli pri nas. Marnje si ne ženita preveč k srcu, te so vedno krožile, zdaj o enem, zdaj o drugem, tudi o vaju bodo, a se tudi poležejo. Glede pankrta pa takole, gospod: če pogledate po okoliških družinah, je pri vsaki kakšen nezakonski otrok, a se bolj ali manj spretno prikriva. Seveda pa se bo o vaju dlje časa govorilo, saj ste vi gospod plemenitega rodu. Toda tega greha zdaj še župniki ne obešajo na velik zvon, le z glavo odkimavajo in mrmrajo, greh je bil, je, in bo. Če se na silo poročita, vaju bodo ljudje prav tako obrekovali kot zdaj. Nič ne pridobita, le vi gospod boste imeli zaprta vrata k vašim, kar pa bi vas, kolikor vas poznam, zelo prizadelo. Fani, ti ne sprejmi izplačila, če ti ga bodo gospodov oče predlagali. Čas pokaže, kako se stvari obrnejo, in tako naj ostane.«*

Fani in Viktor sta bila vesela, da je mati tako preprosto rešila njun nadvse neprijetni položaj.

Zgodaj spomladi je Viktor pr' Pilpoh na travniku za hišo pripravil pojedino. Zbrali so se prijatelji, lovci, gasilci, pevci in drugi. Bilo jih je veliko, ki so podpirali njuno odločitev. Peklo se je, jedlo in pilo dolgo v noč na zdravje njune hčerke Toni. Ime hčerke je predlagal Viktor, ker ga je spominjalo na sestro Antonijo,[30] ki mu je stala ob strani v temnih trenutkih. S pojedino pa je Viktor želel povedati vsej okolici, da priznava hčerko in da mu ni vseeno za Fani, da jo ima rad in ji bo stal ob strani tudi v bodoče.

Po Toninem rojstvu sta Fani in Viktor živela vsak na svojem koncu – Fani pri mami v Črnem Potoku in Viktor v Litiji. Viktor je bil član raznih društev, ki so tisti čas delovala v Litiji, Šmartnu in okolici. Velikokrat jim je finančno pomagal in ob prireditvah primaknil kak novec, da so organizacije lažje speljale prireditve. Bil je tudi komisar v raznih volilnih odborih in zaradi svoje dobrote zelo priljubljen in poznan v širši okolici.

Tudi pr' Pilpoh so Viktorja sprejeli kot člana družine. Redno je prihajal k Fani in ji nosil stvari, ki jih je potrebovala za vsakdanje življenje. Najverjetneje so si v tem času, ko je Fani živela še doma v Črnem Potoku pr' Pilpoh, uredili tudi del hleva v stanovanjski prostor.

Leta so minevala in Fani je v juniju leta 1897 rodila hčer Emilijo, ki so jo kasneje klicali Mila, decembra leta 1898 pa še hči Klotildo ali Tilo, kot so jo vsi imenovali in smo jo poznali tudi mi otroci. Koliko žensk je v času do odhoda Fani živelo v Pilpohovi hiši, se babica ni spomnila, vsekakor pa se je številka bližala desetici.

Viktor
(zgodba po pripovedovanju babice)

Bil je hladen septembrski dan. Dež je ravno dobra ponehal. Na makadamski cesti, ki je peljala mimo Bogenšperka, so bile še vidne mlake od jutranjega deževja in od dreves so še vedno kapljale debele kaplje, ki so se zbirale ob poti in silile v dolino, tja, kamor je peljala tudi pot. Po njej se je slišal topot konjskih kopit, ki so enakomerno udarjala ob tla. Jezdecu na konju se ni nikamor mudilo. Oblečen je bil v lovski suknjič. Na glavi je imel lovski klobuk s fazanovim peresom, zataknjenim za trak, na nogah pa elegantne škornje, kot se za gospoda spodobi. Košati brki, ki so mu viseli pod nosom, so bili obrnjeni na stran. Vedno je nosil očala, ker je bil brez njih slep, kakor je sam dejal.

Mož je bil Viktor, plemeniti Wurzbach, doma s posestva Lanšprež. Bil je vedrega značaja, toda tokrat te vedrine ni bilo na njegovem obrazu. Obraz je bil bled in zaskrbljen. V sebi je nosil žalostno vest, ki jo je nameraval sporočiti svoji ljubljeni Fani.

To noč je v Litiji, utrujen od dolgotrajne bolezni, legel k večnemu pokoju njegov oče Julius, plemeniti Wurzbach. Pisalo se je leto 1899.

Zadnje njegove besede, ki jih je namenil sinu ob njunem snidenju, so bile: »Viktor, bodi preklet, če vzameš v stan tisto ubogo deklino, ki nima niti prebite pare. Kako bo skrbela za imetje, če ga nikoli ni imela? Daj ji denar za otroke, potem pa pojdi iz teh krajev. Viktor, obljubi mi, da pojdeš. Slišiš! Obljubi!« Juliusov govor ni bil več zbran, bil je hlipav in zmeden od bolezni in misli na smrt, ki ga je že dolgo otipavala in ga tokrat ni želela več izpustiti.

Viktorju je bilo tesno pri srcu. Vedel je, da je oče mislil resno. To ga je morilo in grizlo vso pot. Zlo se je vleklo za njim do doline. Ni ga pustilo naprej. Šele ko je prijezdil v dno doline in zagledal Črni Potok in v daljavi šmarsko cerkev, mu je pomirilo dušo. Ob poti je

[30] Antonija pl. Wurzbach (1852–1916), poročena z bratrancem Maksimilijanom pl. Wurzbachom.

stala kajža, kamor je zahajal k svoji Fani, ki mu je že dolgo grela srce in s katero je bil najsrečnejši človek daleč naokoli.

Razjahal je konja, pobral klobuk, ki mu je padel na tla, ga nadel na glavo, rahlo nagnjenega nazaj kot vedno, da ne bi bilo opaziti njegovega strtega srca. Počasi se je pomikal po poti in za seboj vlekel konja, držeč ga za uzdo. Bil je že dokaj blizu kajže, ko je zaslišal malo Toni, ki si je na gugalnici mrmrala pesmice. Ko je zagledala očeta, je zaklicala: »Mama, mama, tatek gre.« Skočila je na tla in stekla proti očetu. Pričakovala je darilo, katerega je imel oče vedno pripravljenega v enem od številnih žepov na suknjiču. Dvignil jo je k sebi in jo nežno pobožal po dolgih laseh, zadaj spetih s pentljo. Konjsko uzdo je zataknil ob ograjo in s Toni v naročju stopil proti vhodu koče.

Fani, ki Viktorja ni pričakovala, si je hitela spenjati lase in urejati ovratnik bluze. Ogrnila si je plet čez rame, stopila na prag in presenečeno rekla: »Danes te nisem pričakovala, ali si namenjen na grad k Alfonzu?«

Viktor ji je odkimal in ji zamrmral, da ne bi Toni slišala: »Za očeta gre.«

Fani je takoj razumela, da bo novica slaba. Vzela je Toni Viktorju iz naročja in jo peljala k svoji mami, ki je za hišo obirala jabolka. »Mati, Viktor je prišel, za očeta gre.«

Mati je pokimala v znak, da je razumela, in poklicala Toni, naj ji pomaga pobirati jabolka. Fani se je vrnila k Viktorju, ki si je pri vodnjaku umival obraz.

»Nič kaj dobre novice ne morejo biti, da jih prinašaš takole na hitro in sredi dneva. Za očeta vem, da je bolan,« je rekla in zajela še sama vodo iz vedra v kozarec in naredila požirek.

»Očeta ni več, bog mu daj večni pokoj,« je mrmral, da ga je Fani komaj razumela. Toda besed ni dušila očetova smrt. Dušilo jih je očetovo prekletstvo, ki mu je ubijalo radost in ljubezen do Fani.

Fani ga je prijela za roke in mu s pomirjujočim glasom dejala: »Pa saj, Viktor, oče je bil hudo bolan in se je rešil trpljenja. Naj v miru počiva, ti pa pojdi in pripravi vse za pogreb. Ali že veš, kdaj bo in kje?«

Viktor je prikimal Fani in rekel na kratko: »V soboto v Litiji.« Toda ni ji želel reči samo tega. Želel ji je reči, da zdaj lahko izpolni obljubo, s katero jo je vsa ta leta vezal nase in ji obljubljal življenje, za katero je bilo vredno potrpeti. Zbral je pogum, odmislil očetove hude besede in Fani dejal odločno: »Veš, kaj ti obljubljam že vsa ta leta? V četrtek pridem pote, da se poročiva. Do takrat pripravi otroke in sebe, lepo jih obleci, pa tudi ti se uredi, da bomo videti gosposko. Fani, zdaj bo za nas vse drugače. Imeli bomo vsega dovolj. Najini otroci ne bodo več pankrti in ti boš prava gospa.«

Fani, ki je bila razumna ženska, je Viktorju odločno nasprotovala: »Viktor, ne kliči hudiča nad nas, počakaj, da mine čas. Poročiva se kasneje, morda spomladi. Ti nam lahko do takrat urediš nov dom. Nič hudega nam ne bo, saj smo navajeni skromno živeti.«

Viktor je bil svojeglav človek in je večkrat po nepotrebnem brezglavo silil v nesrečo. Ni se pustil prepričati in je Fani odločno rekel: »V četrtek pridem, potem ne več.«

Slišati je bilo kot ultimat, ki ga je Fani dobro poznala. Kadar se je Viktor dokončno odločil o kakšni zadevi, poti nazaj ni bilo več. Trmasto je vztrajal pri stvari ali pa jo odvrgel od sebe kot staro ponošeno obleko, ki konča nekje na gnoju, kjer jo pobere kak obubožanec ali vaški pijanček. Ni se hotel prerekati s Fani, kajti tudi ona je bila včasih trmasta, in vedel je, da bi se tak prepir slabo končal za oba.

Še enkrat je odločno rekel: »Dogovorjeno, v četrtek.«

Na hitro jo je poljubil, pohitel do ograje, zgrabil uzdo in ponosno zajezdil konja. S pogledom jo je ošvrknil in ji dal vedeti, da misli resno. Fani je nemo stala ob poti in gledala za njim, dokler ni izginil med drevjem v gozdu. Srce ji je razbijalo ob misli na poroko, po kateri je toliko let hrepenela. Toda poroka je imela grenak priokus po smrti, s katero je prišla. Prijela se je za ograjo, solze so ji silile v oči. Kaplje, ki so ji polzele po licih, so imele okus medice, prepojene s kašo zmletega pelina. Niso bile več zdravilne, niso oznanjale sreče in radosti. Sreča in radost sta postali brozga, za katero ni vedela, ali naj jo spije ali ne. Grenčina je prepojila njeno telo in ji meglila bistri um.

Počasi je prihajala k sebi. Ni želela, da jo mati vidi objokano. Zatekla se je v vrt, da mine čas grenkobe in si spet prikliče čas pred Viktorjevim obiskom. Sedla je na majavo klop, ki je bila zbita iz desk, preperelih od vlage. Z mislimi je zaplavala v čas, čas brez Viktorja, ko je brezskrbno pohajala po šmarskih in litijskih poteh. Takrat Viktorja še ni poznala. Nihče je ni zalezoval in čakal ob večerih, ko se je vračala domov. Bila je svobodna, le sem in tja ji je s polja zažvižgal kateri od kmečkih fantičev, a jim je v odgovor samo pomahala z roko.

Ko je mati zagledala Fanin bledi objokani obraz, je bilo tudi njej tesno pri srcu. Navajena je bila Fanine odločnosti in vedrine, nikakor pa ne jokavega obraza in zmedenosti, ki jo je tokrat kazala njena bledica. S Toni v naročju je mirno poslušala Fani, ki ji je hitela razlagati o smrti in poroki. Ni ji bilo po godu, da ji Viktor ukazuje in jo sili v zvezo, na katero je že zdavnaj pozabila. Mati jo je mirno opazovala in poslušala vsako njeno izrečeno besedo. Izbruhana jeza ji je olajšala dušo.

Ko je končala, ji je mati rekla: »Nihče te ne sili, da se poročiš, če ti ni po volji. Ne pozabi pa, da imaš z Viktorjem tri otroke in da ni prišel samo zaradi tebe. Prišel je predvsem zaradi otrok, katere ima neizmerno rad.«

Fani niso bile po godu materine ugotovitve in ji je zabrusila: »Vedno vlečete na njegovo stran, kot da bi bil on vaš sin in jaz prišlek.« Mati je opazko preslišala, tako kot je naredila vedno, ko ni bilo kaj odgovoriti. Toni, ki jo je mati še vedno držala v naročju, je Fani vzela k sebi in zadirčno vprašala: »Kdo nam pa sešije obleke v tednu dni?«

Družina Wurzbach (od leve): mama Fani, Fanči, Tila, Toni, oče Viktor, Mila (last: Stanka Kovačič).

»Ne skrbi, Fani, to prepusti meni,« ji je odgovorila mati.

In res, po pogrebu očeta Juliusa je Pilpohova mat' priskrbela Fani vsa oblačila, ki jih je potrebovala za poroko. Vsa vas je stopila skupaj in Fani olajšala priprave na dolgo odlašano poroko.

Teden dni po očetovi smrti, 21. septembra 1899, se je Viktor pripeljal s kočijo pred Pilpohovo kajžo in odpeljal nosečo Fani in tri njune otroke v šmarsko cerkev, kjer sta se poročila. Poročni priči sta bila Savo Svetec in Anton Jeločnik, Viktorjeva prijatelja. V knjigi porok je zabeleženo Viktorjevo prebivališče Litija 18 in prebivališče Fani Črni Potok 2. Ko sta mladoporočenca stopila iz cerkve, je bila zbrana že vsa vas. Ženske so jokale od sreče, saj niso mogle verjeti, da je njuna pravljica, ki se je zdela tako sanjava, končno postala resnična zgodba, sanje mladih deklet pa up, ki se lahko uresniči.

Družina je božič in novo leto 1900 preživela že v novem domu v Šmartnu, v hiši s številko 46. Veselje je bilo nepopisno, otroci so se radostili. Božiček je bil to leto res radodaren. Prinesel jim je nov dom, vsakemu svojo posteljo in otrokom obilico igrač. V februarju je Fani rodila četrto hči Frančiško ali Fanči, kot so jo kasneje klicali. Zdaj ni več hodila delat v trgovino, saj je Viktor dobro skrbel za družino.

Viktor je imel z vpregami in konji večkrat nesrečo. Ena od njih se je zgodila[31] decembra leta 1900. Vračal se je s Polšnika, kjer je bil komisar za volitve v deželni zbor. Pri Podlogu je konjema spodrsnilo na ledu in sta z vozom vred drsela proti Savi. Kočijaž je padel med konja in obležal. Viktor je odskočil in si tako rešil življenje. Kočijaža so vaščani odpeljali do zdravnika. Močno poškodovana konja in voz so ostali v Podlogu, Viktor pa je nadaljeval pot do doma. Fani, ki je bila v visoki nosečnosti, se je popraskanega Viktorja prestrašila. Doživela je pravi šok, saj je mislila, da je voz zgrmel v Savo. Šele ko ji je Viktor razložil, kako je bilo z nesrečo, se je umirila. Vendar posledicam šoka Fani ni ubežala. Kmalu po nesreči je predčasno rodila sina. Pisalo se je 31. decembra 1900. Imenovali so ga Julius Viktor Franc Jožef. Viktor od sreče sploh ni vedel, kako naj proslavi rojstvo sina. Kamorkoli je prišel, so praznovali. Veseljačenje se je vleklo vso zimo.

Toda s pomladjo v hišo ni prišla radost in toplina sončnih dni, prišla je žalost, ki je Viktorju in Fani še dolgo parala srce. Konec aprila jima je umrl sin, ki sta ga toliko let čakala. Ljudje so ugibali, da se je morda uresničilo očetovo prekletstvo. Viktor, ki je prej popival od sreče, je zdaj po gostilnah objokoval mrtvega sina, Fani pa kar nekaj časa sploh ni hotela iz hiše. Ta čas ji je kot vedno stala ob strani mati, ki je tolažila njo in Viktorja in skrbela za štiri hčere, ki niso razumele žalosti staršev, le občutile so jo.

Oba, Viktor in Fani, sta potrebovala kar nekaj časa, da sta ponovno ujela tok življenja. Viktor se je začel intenzivneje ukvarjati s konji in prevozništvom in Fani je urejala novi dom.

Minilo je leto in nekega večera je prišel Viktor domov z novico, da bo kupil Pošto. Tako se je imenovala stavba v Litiji, ki je bila na drugi strani Save. Naselje se je imenovalo Gradec. Zgradba je bila last Ludvika Trea in ta jo je bil pripravljen prodati.

»Pa kaj ti bo tako velika hiša?« se je jezila Fani. »Komaj smo si uredili življenje tu, že bežiš drugam.«

»Franja, vedno sem se želel ukvarjati z gostinstvom in hotelirstvom in zdaj imam priložnost, da to uresničim. Denar, ki ga bom dobil od dediščine, bom vložil v ta namen.«

»Pa saj si rekel, da boš razširil prevozništvo,« je ugovarjala Fani.

»Tudi število vpreg bom povečal. Imeli bomo hotelirstvo in prevozništvo.«

Fani ni vedela, kaj naj reče, in se je le prekrižala. Vse besede, ki bi jih izrekla, bi bile bob ob steno, saj se je Viktor že davno odločil, da bo nekoč hotelir.

31 Potek same nesreče je obširno opisan v *Laibacher Zeitung*, 19. 12. 1900, let. 119, št. 290, str. 2414.

Pošta v Litiji leta 1903 (last: Stanka Kovačič).

Stavba, ki jo je nameraval kupiti, je bila prav primerna za gostinstvo in prenočišča. Stala je med reko Savo in železniško progo, kot nekakšen dolg, enonadstropen vagon. Imela je velik vrt in za hišo sadovnjak, ki se je raztezal vse do Save. V pritličju zgradbe je bila gostilna in pošta, po kateri je imela stavba ime. V prvem nadstropju so bili stanovanjski prostori. Povezoval jih je hodnik, od koder so vodila vrata v posamezne prostore.

Ves kompleks se je zdel Viktorju zelo primeren za gospodarske dejavnosti, ki jih je mislil razširiti in na novo uvesti. Ni čakal in premišljeval, ali naj stavbo kupi ali ne, tudi Fani ni dolgo spraševal, ali se strinja. Njegova odločitev je bila dokončna. Nekaj konj je že imel namenjenih prevozništvu in tudi vinsko klet v Šmartnu. Vse to bi lahko imel zdaj združeno na zemljišču pri Pošti. Fani ga je sicer še skušala pregovoriti, češ da je tam zrak onesnažen zaradi talilnice. A Viktorja to ni zanimalo, pred seboj je videl le Pošto in delo, ki ga je čakalo, da bi uresničil svojo že dolgo tlečo željo. S Fani sta se strinjala le v tem, da bi Viktor tako končno našel smisel in srečo v delu in ne bi pohajkoval naokoli. Sicer pa Viktor ni bil več tako mlad. Svojih petinštirideset let, ki jih je nosil na plečih, je že dodobra občutil. Bil je skrajni čas, da se ustali in hitro izpelje začrtano pot, dokler ga ne prehiti starost. Želel je tudi poskrbeti za svoje hčere, ki so hitro rasle in mu iz dneva v dan vedrile življenje. Na sorodnike ni mogel računati, ker se niso strinjali z načinom življenja, ki si ga je zamislil. Brat in sestra sta že sprejela poroko, da bi se družine obiskovale, to pa ne.

Življenje na Pošti

Zgradba je imela ime po pošti, ki je bila v tej stavbi. Preselitev vanjo je družini spremenila življenje. Viktor je v njej uredil restavracijo in prenočišča za goste. Restavracija je bila velika in prostorna. V njej so prirejali praznična srečanja, dobrodelne prireditve pa tudi lovske in krajevne zabave.

Del stavbe je bil namenjen družini, ostali prostori pa so služili gospodarski dejavnosti. V nadstropju je bil dolg hodnik, od koder so vodile levo in desno sobe za goste in tudi domače.

V hiši je bilo zaposlenih deset hlapcev in dekel, ki so opravljali vsakodnevno delo, ki ga ni nikoli zmanjkalo. Moški so delali kot prevozniki – furmani. Za prevoz je imel Viktor v konjušnici dvajset konj, s katerimi je bilo veliko opravka. Konje je bilo potrebno nahraniti, očistiti hleve in še opraviti prevoze za talilnico in predilnico. Ženske so pomagale v kuhinji, na vrtu in pri pospravljanju.

V vrtu in sadovnjaku, ki sta segala do Save, so pridelovali zelenjavo in sadje za domače in gostilno. Tja se je večkrat zatekala Pilpohova mat'. Zdaj ni bila več primorana delati za mernik žita, kot je to počela pri Wurzbachih v Črnem Potoku. Vsaj dvakrat na teden se je oglasila pri Fani, si ogledala vrt in s katero od žensk, ki so delale v kuhinji, poklepetala. Tu je našla mir, ki si ga je želela po letih garanja. In če so bili otroci preveč nagajivi, jih je začarala s katero od resničnih zgodb, ki jih je doživela.

Babica in teta Tila sta se večkrat v kasnejših letih spominjali dogodkov z vrta, kako jih je Pilpohova

mati učila o življenju rastlin in živali in o čebelah, ki so bile v čebelnjaku na koncu vrta. Vedno sta se smejali in si v šali žugali in ugotavljali, katera od deklet je bila bolj nagajiva. Spominjali sta se tudi njenih svaril, ko je govorila, da ne smejo k vodi, ker v njej prebiva povodni mož, ki steguje roke daleč na obrežje, da bi ulovil katerega od otrok in jih potem požrl. Za dekleta se je vedno bala, da bi katera od njih odšla proti Savi in bi jo reka odnesla.

Baba v Savi
(zgodba po pripovedi tete Tile)

Pomladno sonce, ki s toplimi žarki pobo̊ža naravo, da se prebudi in ponovno zaživi, prebudi v ljudeh tudi od zime prezeblo dušo. Svet postaja prijaznejši, toplejši in vse je videti lepše. Tako je bilo tudi pri Wurzbachovih na Pošti. V gostilni so postavili nekaj miz na prosto, da so si mimoidoči in domačini ob kapljici dobrega vina ogreli kosti.

V vrtu za hišo sta Fani in mati klepetali in ugotavljali, kam bosta letos posadili katero zelenjavo. Bilo je potrebno skrbno premisliti, da je bil kasneje pridelek večji. V tozadevnem znanju je bila Pilpohova mat' skoraj neprekosljiva. Že zgodaj je ugotovila, da se lahko z načrtnim sajenjem pridela več. To znanje je sedaj prenašala na hčer, ki ji je hvaležno prikimavala v vsem, kar si je mati zamislila. Največkrat pa je materi prepustila, da sama opravi vse setvene zamisli, ki so se ji porajale v glavi.

Dekleta so se gugale na leseni gugalnici, ki jo je Viktor pritrdil na staro češnjo. Tilka, ja, ona je pa najraje visela na kakšnem od sadnih dreves, najraje na tistih, od koder je imela pregled po vrtu in na most čez Savo. Tam se je vedno kaj dogajalo. Z drevesa se je videlo tudi velik del reke, čolnarje, ribiče in perice. Pericam je vedno odneslo kak velik kos perila in so ga pod joham, kot so rekli prostoru pod mostom, z lahkoto ujele. Prisluškovala pa je lahko tudi pogovoru sester in Pilpohove matere in opazovala ljudi, ki so prečkali litijski most.

Most v Litiji je bil res nekaj posebnega. Veličastna lesena konstrukcija je kljubovala vsem letnim časom in vodnim muham.

Največkrat je Sava narasla v poznih jesenskih mesecih. Včasih se je zgodilo, da je reka pokazala zobe tudi spomladi. Močni pomladanski nalivi in taleči sneg v gorah so polnili strugo reke in vodostaj je bil takrat zelo visok. Deroča kavna brozga je s seboj prinašala vejevje, tanjše drevje pa tudi večje hlode. Vse to vejevje, predvsem pa hlodovje, se je pod johami ustavilo in postavilo prečno ter upočasnilo tok reke. Deroča voda se je zaganjala v leseno konstrukcijo in tresla ves most. Takrat so »hojcarji« z dolgimi železnimi kavlji preusmerjali velike hlode in jih skupaj vlekli na obrežje. Vse to je opazovala Tilka z drevesa in zraven komentirala in poročala sestram.

»Hojcarji zvlekli en hlod, hojcarji zvlekli še en hlod, še en hlod ...«

Njeno poročanje sicer ni nikogar zanimalo, je pa pritegnilo pozornost pri sestrah. Toni je štela hlode, ki jih je omenila Tila. Včasih jih je bilo deset, včasih manj.

Hlapec Blaž, ki je ravno ta čas prečkal most in prihajal proti Pošti, je slišal Tilkino kričanje in zaklical proti drevesu: »Tilka, Tilili, kaj se dereš kot sraka, raje povej, če je Pilpohova mat' pri vas?«

Tila, ki je bila jezna na hlapca Blaža, ker jo je klical Tilili, kar je pomenilo Tilka leti, saj je bila vedno nekje na drevesu, mu je jezno odgovorila: »Fon Pilpoh ni pri nas, hlapec Blaž.« Pri tem je besedo hlapec še posebej poudarila.

Blaž ji ni ostal dolžan in ji je odgovoril: »Fon Tilili hlapca jezi in pred njim beži.«

Ravno takrat pa Tila z drevesa zavpije: »Ženska v Savi, ženska v Savi!«

Na drugem bregu se je slišalo panično kričanje: »Baba v reki, baba v reki.«

Hojcarji, ki so vlekli hlode iz vode, so vpili: »Baba, drži se hloda!« Hlod z žensko je pod joham odneslo na drugo stran mostu. Moški ob bregu so tekli za njo in s kavlji vlekli hlod z žensko k bregu. Z obrežja so vsi hiteli na most opazovat, kaj se bo zgodilo, kako se bo končalo reševanje. Kar precej spretnosti je bilo potrebno, da so moški zvlekli žensko na obrežje.

Tila, ki je s sestrami hitela na most, je tam zagledala Blaža. Pogledala ga je izpod čela in se potuhnila za Toni. Blaž je zagledal Pilpohovo mat' in ji rekel: »Fon Pilpoh, v Wurzbachovi hiši imajo pa na drevesu sireno, ki daje lažne alarme. Ta trenutek pa se je pravi čas oglasila.«

Pilpohova mat', ki je v vrtu slišala pogovor, je zdaj pokimala Blažu in odgovorila: »Blaž, to je naš vrabček, ki čivka, če je treba ali ne, vsaj vemo, kje je.«

Blaž se ji je nasmehnil in ji odgovoril: »Najbolj všeč mi je tista od fon Pilpoh.«

»Otroci pa res vse pogruntajo,« mu je v smehu odvrnila mati.

Kasneje se je po Litiji in Šmartnu razvedelo o vzdevku fon Pilpoh in so Pilpohovo mat' nekateri domačini klicali fon Pilpoh. Spomnim se, da sta se tudi teta Tila in babica radi šalili in se klicali fon Pilpoh, kar naj bi pomenilo obubožane Wurzbache. Če jima je kdo omenil ali ju vprašal, če sta von Wurzbach, sta radi odgovorili, da ne, ampak fon Pilpoh.

V otroški reviji *Zvonček* je leta 1909 izšla pesem »Tilka«, ki jo je napisal mladinski pisatelj Josip Vandot (1884–1944) v času, ko je služboval kot železniški uradnik na postaji v Litiji. Pesem je napisal Tili tudi v spominsko knjigo:

»Ptička tam samotna poje,
ko večer okrog molči,
skrila se je v vrh visoki:
'Tili, tili, tilili...«[32]

Vandot je rad zahajal k Wurzbachom v gostilno.

32 Kitica iz pesmi »Tilka«, *Zvonček*, 1. 7. 1909, let. 10, št. 7, str. 145.

Bil je tako rekoč hišni prijatelj. Tam je vedno tekel pogovor o lovu in železnici. Vandota so zanimale predvsem lovske veščine in divjad, ki se je potikala v okoliških gozdovih. Ker je bil Viktor izjemen in strasten lovec, so se v gostilni zbirali lovci in pripovedovali Vandotu lovske dogodivščine, ki so jih imel na zalogi nič koliko. Včasih se je Vandot po službi ustavil v gostilni in z domačini klepetal pozno v noč. Fani jih je večkrat podila spat, češ da ima Josip drug dan službo. A moški se niso menili za Fanine besede. Zgodilo se je, da je Vandot kar prespal na Pošti in zjutraj odšel na postajo, ki je bila streljaj od Pošte. Pisatelja se je velikokrat spominjala moja babica. Večkrat je klepetala z njim na železniški postaji.

No, in še o ženski iz Save. Tila se je spomnila govoric, da je prišla ženska s hriba z dvema otrokoma po les, ki ga je naplavljalo ob breg. Nesti ga je želela domov za kurjavo. Otroka naj bi ji pri nošnji pomagala. Ko je s preklo bezala les iz vode, ji je na obrežju spodrsnilo in že je plavala v Savi.

Prireditve na Pošti

Prireditev na Pošti ni manjkalo. Iz pripovedovanja babice in tete bi človek sklepal, da je bil pri Wurzbachih vsak dan praznik. No, vsak dan ne, toda praznovali so že uspešen lov, gasilske vaje, uspešno opravljene prevoze in še in še dogodkov, ki so bili povezani z njimi ali njim bližnjimi. Praznovanja niso bila le na Pošti, zabave so bile tudi pri Pilpoh v Črnem Potoku na travniku za hišo. Največkrat so tam pekli na odprtem ognju jagenjčka ali pa kakšno lovsko trofejo.

»Stari so jedli, pili in pekli ter veseljačili do jutranjih ur. Otroci smo se igrali in lovili po travniku pozno v noč. V posteljo nas je spravila katera od Faninih sester ali pa »Pilpohova mat'«. Tako sta pripovedovali babica in Tila.

Razen veseljačenj, ki so bila povezana z domačimi, pa so v restavraciji organizirali ljudske veselice, dobrodelne prireditve, bralna srečanja in seveda cerkvene praznike. Ob večjih praznikih so ob Pošti postavili šotore, v katerih so se prodajale slaščice in druga domača jedila. Tisti, ki so imeli domačo obrt, so prinesli uporabne ali pa okrasne predmete, ki so jih med letom izdelovali. Tam so jih ponujali in največkrat vse prodali.

Po pripovedovanju babice je bila ena dobrodelnih prireditev kmalu po vselitvi na Pošto. Spomnila se je družine Franca Kolbeta, učitelja z Vač, ki ga je Viktor sprejel na stanovanje, ker jim je pogorel dom.

Ko sem brskala po starih časopisih, sem našla v časopisu *Slovenec* iz septembra 1903 sledeče obvestilo: *»Iz Litije se nam piše: v nedeljo je priredilo tukajšnje bralno društvo v prostorih g. Viktorja pl. Wurzbacha veliko ljudsko veselico za pogorelce na Vačah. Kljub deževnemu vremenu je bila udeležba vendar mnogoštevilna. Prav živo je bilo popoldan okoli šotorov, kjer so se prodajala razna jedila, slaščice itd. Naravnost krasen pa je bil večerni koncert. Prvič je nastopil pod vodstvom g. pristava Nerata mešan zbor, ki je izborno popeval. – Tako lepega, obenem umetnega petja še nismo čuli v Litiji. Litijske dame so nam v igri 'Kofetarce' ponudile dovolj zabave in veselja. Dodale so nam še 'kuhelpolko', kar je vzbujalo mnogo smeha. – Vačani bodo gotovo hvaležni Litijcem, ki so zanje nabrali lepo svoto.«*[33]

Odnos okolice do posestnika Wurzbacha je bil večinoma prijateljski. V gostilno, ki je slovela po odlični hrani, so ljudje radi zahajali. Viktorja so sicer imeli za Nemca, vendar to ni skrhalo dobrih odnosov z domačini. Že res, da mu je kdo kdaj ponagajal, vendar so spore hitro rešili, kot kaže izjava v časopisu *Slovenski narod*: *»IZJAVA: Dne 18. t. m. sem rekel v gostilni g. Wurzbacha, da je njegovo črno vino 'barvano' oziroma 'Pantschwerk', kar tem potom prekličem. Na Savi, dne 24. februarja 1902. M. Berdajs.«*[34]

Takšni mali prepiri niso vplivali na gostoljubje, ki so ga gostom izkazovali domači s Pošte, oziroma kot je Viktor podal izjavo v časopisu *Domoljub*, dne 6. aprila 1905: *»Glede poročila v zadnji številki 'Domoljuba' javljam, da se shod očka Mihatov v nedeljo, dne 5. marca ni vršil v moji gostilni 'na pošti'. Sicer je pa moja gostilna vsakemu odprta. Viktor pl. Wurzbach, restavratér in posestnik gostilne na pošti.«*[35]

Viktor je v družbi rad omenjal, da teče po njegovih žilah tudi slovenska kri, *»saj je bila očetova mati prava Slovenka,«* je vedno ponosno dejal. A vaščani so ga vedno imeli za Nemca. Verjetno je k temu pripomogel tudi bratranec Alfonz iz bližnje graščine Črni Potok, ki pa je dal ljudem vedeti, da je Nemec. Sicer pa je na Viktorja s svojo zavestjo o pripadnosti slovenskemu narodu močno vplivala žena Fani. Večkrat je priredila srečanja slovenskih žena, kjer so klepetale ali pa brale katero od del slovenskih pesnikov in pisateljev.

Da je bila pripadnost domačemu narodu močno prisotna, opisuje tudi članek v časopisu *Slovenski narod* z dne 29. avgusta 1905 z naslovom: »Izlet pevskega društva 'Ljubljane' v Šmartno pri Litiji.«[36] Na začetku članek seznani bralca, katera društva so sodelovala, in nadaljuje: *»Z godbo na čelu so odkorakala vsa društva skozi Litijo, katera se je pa odlikovala s tem, da ni razobesila zastav, ter sploh ni kazala niti najmanjšega zanimanja za to slavnost. Le gosp. pl. Wurzbach, ki je po rodu in mišljenju Nemec, je razobesil slovensko trobojnico in tako pokazal, da simpatizuje z narodnimi društvi bolj, kot narodna Litija.*

33 *Slovenec*, 18. 9. 1903, let. 31, št. 215, str. 3.
34 *Slovenski narod*, 25. 2. 1902, let. 35, št. 46, str. 4.
35 *Domoljub*, 6. 4. 1905, let. 18, št. 7, str. 104.
36 *Slovenski narod*, 29. 8. 1905, let. 38, št. 197, str. 3 (Priloga).

Tudi na hiši gosp. Lajovica je visela zastava. Vsa čast tema gospodoma!« V nadaljevanju članka je opisan potek dogodka, ki se konča: *»Bil je 20. avgust za nas res krasen, užitka poln dan, kojega so priredila v bratski slogi in ljubavi združena narodna društva. Ostal bo izletnikom, kakor domačinom v neizbrisnem spominu. Naj bi se bratska društva večkrat sestala in tako pokazala moč in krasoto slovenske pesmi in slovenske glasbe. Ne želimo si drugega, kakor: na zopetno svidenje.«*

Odnos Viktorja in Fani do hlapcev in dekel, ki so delali na Pošti, je bil več kot korekten, bil je prijateljski. Ljudje v Litiji so vedeli povedati, da pri Wurzbachu na Pošti sedijo hlapci in dekle za isto mizo kot gospodar. Tudi plačilo za dobro opravljeno delo je bilo solidno.

Viktor je bil vesel, da mu posestvo, prevozništvo in gostilna prinašajo dohodke, s katerimi si je končno olajšal življenje. Družina je udobno živela. Hodili so na izlete na Bled in v Preddvor k Viktorjevi sestri Antoniji, ki je bila poročena z bratrancem Maksimilijanom Wurzbachom.

Tila in babica Toni sta obe trdili, da je bil to najlepši čas v njunem življenju. Oče jih je razvajal, velikokrat jih je z vlakom odpeljal v Ljubljano, da so si same izbrale igrače, obleke, glasbene instrumente in razne druge stvari, ki so si jih želele. Ob povratku domov se je njihova mama vedno jezila in Viktorju očitala: *»Raje poskrbi za izobrazbo otrok, da ne bodo ostale tumaste,«* kar naj bi pomenilo neuke.

Tila se je spomnila, da je takrat oče vedno zamahnil z roko in rekel: *»Že pride čas za šolo.«*

Viktorja je kljub srečnemu življenju na Pošti bolelo, da njegov brat in sestra nista prihajala na obiske v Litijo. Sestra Antonija mu je nekoč ob priliki, ko so bili v Preddvoru na obisku, dejala, da naj je ne vabi v Litijo, ker ima on svoj način življenja, da pa lahko pride z družino na obisk v Preddvor, kadar koli želi.

Bolj odrezav pa je bil bratranec Alfonz iz Črnega Potoka, kar je razvidno iz naslednje zgodbe.

S kočijo iz Litije v Črni Potok
(zgodba po pripovedovanju babice)

Vlak iz Ljubljane je pripeljal v Litijo na postajo. Z njim se je pripeljal baron Alfonz, ki je imel posestvo v Črnem Potoku. V času dela na zemlji je bil tu vsaj enkrat tedensko. Že prej se je dogovoril s katerim od svojih hlapcev, da ga je prišel s kočijo iskat, saj je bilo do gradu vsaj uro hoda peš. Včasih se je dogovoril z Viktorjem, da je on poslal hlapca in ga je ta odpeljal na posestvo.

Nekega dne pa se je Viktor odločil, da ga sam zapelje, nazaj grede pa pobere Pilpohovo mat'. Ker je vedel, da se kmalu vrne, je s seboj vzel tudi hčer Toni. Na postaji sta se bratranca pozdravila. Srečanja sta bila oba vesela. Zdaj je Viktor redko zahajal k Alfonzu v grad, imel je preveč dela, zato se nista pogosto videla. Da bi se pa Alfonz kdaj oglasil pri Viktorju na Pošti, kaj takega pa ne. Alfonz je bil preveč ponosen, da bi zahajal v družino, kjer se ni vedelo, kdo je gospodar in kdo hlapec.

Vsi trije so jo mahnili do kočije, ki je bila blizu postaje. Ko so prispeli, je vrgel Alfonz culo na sedež, se povzpel na kočijo in sedel. Toni in Viktor sta se usedla spredaj in Viktor je pognal konjička. Voz je zapeljal že čez litijski most, ko je Toni vprašala očeta: »Zakaj oni gospod nosi culo, če je baron?«

Viktor jo je popravil in ji rekel: »To ni oni gospod, reci mu stric Alfonz,« in nadaljeval, »zakaj ima pa vedno culo pri sebi, tega pa ne vem, ga moram vprašati.«

Obrnil se je nazaj proti Alfonzu in mu v smehu rekel: »Saj res, Alfonz, mene in mojo hčer zanima, zakaj imaš vedno culo pri sebi? Takele cule nosijo samo berači. Tudi po Litiji se delajo ljudje norca iz tvoje bisage. Pri meni hlapci govorijo, da imajo v Črnem Potoku berača, ki ima grad. Mislim, da ti manjka še beraška palica.«

Alfonz je pogledal svojo bisago, ki je ležala poleg njega, in mu temu izzivanju primerno odvrnil: »Že že, morda izgledam kot berač, a ne kot hlapec. Pri beraču nikoli ne veš, kaj se v njem skriva, pri hlapcu ti pa roke povedo, kdo je. Raje povej, kako je s Fani, sem slišal, da je bila hudo bolna.«

Viktor je že hotel nekaj odgovoriti, pa ga je prehitela Toni, rekoč: »Naši mami so izpadli vsi lasje, zdaj so ji pa zrasli novi, skravžlani.«

»Kaj ni imela tifusa?« vpraša Alfonz Viktorja.

»Ja, ja,« vzdihne Viktor, »bilo ji je za umret. Rešila sta jo doktor Premrov in Pilpohova mat', ki je vse noči bedela ob njej. Doktorju sem že veliko dolžan in Pilpohovi materi tudi. To so ljudje, ki jih je vredno spoštovati, oba sta mi v srcu enako draga.«

Voz se je preko Grbine vzpenjal proti pokopališču, ko je Viktor vprašal: »Kako pa kaj tvoji?[37] *Žene že dolgo nisem videl in tvoja otroka sta gotovo že zrasla.«*

»Žena pride prihodnji teden, otroka pa sta res že velika«, na hitro odgovori Alfonz, ker se mu ni zdelo preveč na dolgo razlagati o družinskih rečeh.

Z odgovorom je bil Viktor zadovoljen in je nadaljeval z vprašanji: »Kako pa je s hlapcem Novakom, ali si je opomogel po nesreči?«

Alfonz, ki o nesreči ni želel govoriti, je vprašanje preslišal. Ozrl se je proti pokopališču in predlagal: »Lahko se ustavimo, če želiš, da gremo na grob tvojega očeta.«

Viktor mu je odkimal: »Ne, ne, saj sem bil tu pred kratkim.«

Vožnja do Šmartna je hitro minila. »Lahko te povabim na kosilo, če želiš, samo povej, v katero od gostiln si želiš. Tu jih je kar nekaj. V našo te ne vabim, saj

37 Alfonz je bil poročen s Frančiško Eberhart (1849–1934); imela sta sina Heriberta (1886–1958) in hčer Waltrudo (1888–1925).

si sam rekel, da s hlapci za isto mizo ne misliš sedeti,« se oglasi Viktor.

»Kar domov me pelji, saj v gradu vedo, da pridem, in imajo že pripravljeno južino,« odvrne Alfonz.

Kočija je zapeljala na dvorišče, Alfonz je izstopil in Viktor je že hotel odpeljati, ko je Alfonz zaklical: »Počakajta trenutek, nekaj imam za otroke.«

Toni, ki je bila vso pot tiho, je zdaj vprašala očeta: »Za koga, je rekel, da ima nekaj?«

»Za tebe, Tonči, za Milči, Tilči in Fanči, za vse štiri,« ji je odvrnil oče.

Kmalu zatem se je Alfonz vrnil s culo, jo dal Viktorju in rekel: »Ni vsaka cula cula. Tale je poučna za tvoja dekleta, nauči jih tudi našega jezika.«[38]

Viktor je prijel culo in jo jezen vrgel zadaj v kočijo: »Bogdaj, Alfonz,« in pognal konja proti Pilpohovi hiši.

Toni ni mogla čakati očeta, da ji pove, kaj je v culi. Zlezla je nazaj v kočijo in odvezala stari prt. Zagledala je knjige. »Oče, to so pravljice, samo ne znam prebrati, kaj piše,« je zaklicala vsa vesela.

»Te že naučim, Toni, kar kmalu te naučim,« je s prepričljivim glasom odgovoril oče Viktor.

Moja babica je o tem dogodku večkrat pripovedovala. Včasih si iz njenega govorjenja začutil neko radost, včasih pa jezo njenega očeta.

Kmalu zatem je Viktor najel učitelja, ki je dekleta poučeval nemški jezik. Učiti so se začele tudi klavir in violino. Sicer so dekleta obiskovala šolo v Litiji. Po srečanju z Alfonzom je Viktor odpeljal mojo babico v Ljubljano v internat, da bi nadaljevala šolanje, a je v internatu tako jokala, da jo je pripeljal domov. Babica je rekla, da je takrat prvič slišala, kako sta se oče in mati sprla. Mati je kričala na očeta, da bo on kriv, če bodo ostala dekleta neuka, da mu je Alfonz že prav namignil, kaj si misli o njih in da naj ne bo nič jezen nanj.

Da pa so dekleta nadaljevala s šolanjem, je morala družino prizadeti nesreča.

In še o materini bolezni. Kdaj je bila Fani hudo bolna, sem kasneje razbrala iz kratke notice, objavljene v časopisu *Domoljub* z dne 18. maja 1905, kjer piše: *»Ozdravela je gospa Franja pl. Wurzbach.«*[39] Bolezen sta si dobro zapomnili Tila in babica. Globok vtis nanju je naredila materina glava brez las.

Smrt očeta

Viktor je bil lovec v pravem pomenu besede. Ni samo hodil na lov in streljal divjad. V svojem revirju je pripravljal krmišča za hrano živali v zimskem času. Dogodilo se je, da se je vrnil pozno ponoči in takrat je Fani poslala katerega od hlapcev, da pogleda, ali se je zadržal pri katerem od lovskih prijateljev.

Nekega zimskega dne, bilo naj bi proti koncu zime v začetku leta 1908, Viktorja zopet dolgo v noč ni bilo domov. Fani je hudo skrbelo, da se je kje na poti ponoči izgubil in zmrznil. Hlapca Blaža je poslala, naj naokoli malo pogleda, če se je kje zadržal. Po uri iskanja pripelje Blaž Viktorja vsega potolčenega domov. Našel ga je ležečega ob tirih, kjer ga je zbil vlak. Doktor Premrov, ki je stanoval pri Viktorju, ga je pregledal in ugotovil, da ima rahel pretres možganov, a da verjetno ne bo nič hudega. Fani, ki je bila zelo prestrašena, si je oddahnila. Po okrevanju je Viktorja prepričala, da je šel k nedeljski maši. Pri maši je župnik faranom še malo popridigal in pokomentiral litijske dogodke in med drugim omenil tudi Viktorjevo nesrečo. Dodal je še, naj farani raje hodijo k maši, kot da se pijani valjajo po tirih. Viktorja je to tako razjezilo, da je po maši počakal župnika pred cerkvijo in ga sunil, češ naj se briga zase in pijan ne govori neumnosti s prižnice. Fani, ki je stala poleg, je Viktorja mirila in se križala, češ, Bog odpusti mu, saj je še bolan. Hčere, katerim je bilo že pri maši nerodno zaradi župnikove izjave, so zdaj gledale v tla od sramote in župniku še dolgo niso upale pogledati v oči. Fani je Viktorju doma že drugič očitala, naj ne kliče hudiča v hišo.

Toda hudič je potrkal na njihova vrata.

Minilo je že nekaj časa, a Viktor je še vedno potarnal, da čuti bolečine v prsih, zato ga je doktor Premrov ponovno pregledal. Posumil je na jetiko. Dal ga je temeljiteje pregledati in diagnoza je bila potrjena. Viktor ga je prosil, naj nekaj časa zamolči njegovo bolezen, a se je doktor odločno uprl.

Očetovo umiranje sta hčeri Toni in Tila opisovali zelo tragično: *Soba, v kateri je ležal umirajoči oče, je bila zatemnjena. Okna so bila zastrta z debelimi zavesami, da svetloba ni pronicala skoznje. Pred postelјo so gorele sveče. Ob postelji je stal starinski fotelj, na katerem je noč in dan sedela Pilpohova mat'. Ob postelji so na obeh straneh klečale hčere Tonči, Milči, Tilči in Fanči. Molile so Oče naš in jokale. Najteže je bilo umirajočega očeta gledati Toni. Držala ga je za roke in neprestano govorila: »O, oče, ne zapustite nas, ne umrite.«*

Viktorju, ki je še komaj dihal, so polzele solze po licih, a reči ni mogel ničesar več. Tudi dekletom so debele solze padale po odeji, s katero je bil pokrit oče. Pilpohova mat' je opazovala zdaj Viktorja zdaj hčere in nato dejala: »Viktor, ne skrbite, za hčere bomo vsi skrbeli.«

Viktor je s priprtimi očmi pogledal mater in se ji nasmehnil. Stokrat ji je rekel, naj mu reče Viktor in ne »oni gospod«. In to je zdaj dočakal na smrtni postelji. Pilpohova mat' ni mogla več gledati trpečega Viktorja in je naročila Fani: »Odpelji otroke iz sobe, saj vidiš kako Viktor trpi, saj še umreti ne more.«

38 Do tedaj so dekleta govorila samo slovensko.
39 *Domoljub*, 18. 5. 1905, let. 18, št. 10, str. 152.

Toni pl. Wurzbach (zgoraj) in Stanko Roglič (desno) leta 1916 (last avtorice).

In res je po hudem trpljenju zgodaj popoldne drugega septembra leta 1908 Viktor zaključil svojo življenjsko pot. Pilpohova mat' je z rosnimi očmi zapustila sobo. Viktor ji je bil kot sin in zdaj je le tega izgubila.

Babica in teta Tila sta na koncu pripovedi vedno dodali: »*Oče je bil predober, bil je litijska dobričina.*«

Babica je za očetom še dolgo žalovala. Kako hudo ji je bilo, je opisal tudi Josip Vandot v pesmi »Toni«, objavljeni skupaj z njeno fotografijo v reviji Zvonček, januarja 1909.

»*Kaj brišeš, Toni,*
si z lic solzé?
Zakaj ti plaka
mehkó srce.«[40]

Smrt je družino čustveno močno prizadela. Otroci niso izgubili samo očeta, temveč tudi zaveznika in so bili zdaj prepuščeni sami sebi. Mati je žalovala in se za gostilno ni kaj dosti brigala. Zaposleni so sami skrbeli za posle, na pomoč pa so včasih priskočile tudi Fanine sestre. Viktorjevi prijatelji, ki so vedno prihajali v gostilno, so se je kar nekaj časa izogibali. Bilo jim je mučno se srečevati z žalujočimi, Wurzbachovi pa tako ali tako nikoli niso hodili k njim. Možno je tudi, da je dala Fani v tem času gostilno v zakup.

A z novo pomladjo je tudi k Wurzbachom na Pošto posijalo sonce. Zgodaj poleti leta 1909 je Toni spoznala Stanka Rogliča[41] iz Litije. Tisti čas je obiskoval gimnazijo v Gorici. Ob sobotah se je vračal z vlakom domov in nekoč je naneslo, da sta

40 Kitica iz pesmi »Toni«, *Zvonček*, 1. 1. 1909, let. 10, št. 1, str. 21.

41 Stanislav Roglič (Stanko, 1892–1944), njen kasnejši soprog.

oba slonela na mostu in opazovala čolnarje tam spodaj ob bregu Save, kako so se prepirali. Stanko jo je ogovoril in malo pokomentiral dogajanje pod mostom. Spoštljivo in ne vsiljeno vedenje Stanka je Toni pritegnilo in očaralo. Njega pa je presenetilo, kako dobro je znala strniti misli in povedati svoje mnenje. Predlagal ji je, da se naslednjo soboto ponovno srečata in poklepetata o tem in onem. Predlog je Toni sprejela in...

Toni in Stanko
(zgodba po pripovedovanju tete Tile)

Spet je prišla sobota in Toni je slonela na mostu in čakala Stanka, kot da je edini fant na tem svetu. Kmalu se ji je pridružil. Stala sta tesno drug ob drugem, z mosta strmela v deročo Savo in si nekaj šepetala. V takih trenutkih je Toni pozabila na obveščevalca, ki se je muzal po njihovih drevesih in oznanjal vse dogodke tod naokoli. Tililí, Tila je vse premike opazovala nemo, a ker ni slišala pogovora, je jezno zaklicala proti Toni: »Toooniii, daaaj mi krono, drugače povem mami, da si s Stankom na mostu.«

Toni nekaj časa ni zanimalo vpitje mlajše sestre, a ko ni odnehala, sta s Stankom odšla na drugo stran mosta, tako da sta gledala proti Ponovičam. To Tile niti najmanj ni ustavilo, da ne bi izsiljevala naprej.

Sestre Wurzbach ob materinem pogrebu leta 1911 (od leve): Tila, Toni, Mila, Fanči (last avtorice).

Dvignila je glas in zakričala: »Maaamiii, Toooni je pa ... a daš ali ne daš?«

Mila, ki je sedela v vrtu in pletla venčke iz cvetja, jo je opozorila, naj neha kričati, ker bo nekega dne onemela, a Tila je zopet začela: »Maaami, Toooni ...«

Ko sta se Toni in Stanko tega kričanja naveličala, sta ji dala kak kovanec, ki pa ni imel velike vrednosti. Tila je običajno potem nehala kričati in se je pridružila Mili pri spletanju venčkov.

Minilo je skoraj že leto in Fani je na prigovarjanje rodoljubk iz Litije in Šmartna priredila veselico v korist družbe Cirila in Metoda. Ves dogodek je podrobno opisan v časopisu *Slovenski narod* z dne 21. julija 1909.[42] Dopis se začne takole: *»Iz Litije 18. t. m. priredile so rodoljubke v Litiji sporazumno s Šmartinskimi, na vrtu gospe pl. Wurzbach v Gradcu pri Litiji veselico v korist sv. Cirila in Metoda, da tudi one pristopijo v krog tistih, ki odgovarjajo Rosseggerjevemu predlogu.«* Nadalje članek podrobno opisuje potek prireditve in vse, ki so sodelovali in pomagali na prireditvi, in nadaljuje: *»Saj veselica se je priredila, ne za kako osebo ali Litijo, ampak za obrambo slovenske dece, po kateri stegajo Lahi in Nemci svoje roke, da bi jih pograbili in prelevili...«* Na prireditvi sta nastopala tudi deček Brezon iz Litije in mala Fanči: *»Tudi mala Franja pl. Wurzbachova nam je s spremljevanjem kitare ljubko zapela par pesmic. Tako smo imeli pri tej veselici tudi dva umetnika, ki bi, če bi prišla v dobre šole, postala še slavna slovenska umetnika.«* Članek se konča: *»...imejte sladko zavest, da ste koristili svojemu lepemu, ljubljenemu narodu slovenskemu!«*

Kmalu po veselici se je Fani odločila, da pošlje starejši dve hčeri, Toni in Milo, v nadaljnje šolanje. Izbrala je šolo pri uršulinkah v Škofji Loki. V jeseni leta 1909 sta Toni in Mila odšli v dekliško šolo. Toni je bila vpisana v tretji, Mila pa v prvi razred meščanske šole. Tam sta končali letnik 1909/10, potem sta šolo prekinili zaradi materine smrti.

Ko sta se poleti 1910 vrnili domov v Litijo, je že tako oslabela mati nenadoma zbolela. Doktor Premrov je takoj posumil na jetiko in preiskava je res potrdila njegov sum. Zdaj doma ni bilo nikogar, ki bi imel moč nadzirati delo v gostilni. Pilpohova mat' je bila prestara, da bi vodila in kontrolirala posle, hčere pa premlade in preveč razvajene, da bi poprijele za delo. Kolikor so mogle, so priskočile na pomoč Fanine sestre, vendar so bile tudi one že poročene.

O materini smrti Toni in Tila nikoli nista govorili. Spomnili sta se le matere na smrtni postelji, ko je svoji materi in Juliusu,[43] Viktorjevemu mlajšemu bratu, naročila, naj obljubita pri bogu, da pošljeta hčere v šole.

42 *Slovenski narod*, 21. 7. 1909, let. 42, št. 163, str. 2.
43 Julius pl. Wurzbach (1860–1936), avstro-ogrski častnik.

Sestre Wurzbach v kloštru leta 1916 (od leve): Tila, Toni, Fanči, Mila (last avtorice).

Fani je umrla 8. oktobra leta 1911 v Gradcu pri Litiji.

Babica in teta Tila sta pripovedovali, da je jokala vsa Litija in Šmartno. Jokali so stari in mladi in gledali štiri dekleta, ki so hodile same za materino krsto, dve v beli in dve v črni opravi. Sprevod zadaj za njimi je bil dolg. Vlekel se je preko mostu do cerkve in pokopališča, kjer so krsto s Fani položili v grob poleg Viktorja. Zdaj je bila njuna pravljica končana, a zgodba o sestrah še zdaleč ne.

Klošter

Po materini smrti so hčere še nekaj časa živele v hiši, na kratko imenovani kar Pošta. Za skrbnika je sodišče določilo strica Juliusa, Viktorjevega brata, ki pa je bil večkrat odsoten zaradi službovanja v avstro-ogrski vojski. Tako so za pomočnika izbrali še učitelja Andolška. V hiši zdaj ni bilo več gospodarja in za lastnino sester ni skrbel nihče. Stvari so se odnašale in tega sestre niso mogle preprečiti. Bile so premlade, da bi lahko vplivale na ljudi, ki so bili tam.

Zaradi nastalih razmer je Julius predlagal nečakinjam, da Pošto in ostalo posestvo prodajo, vendar se dekleta s tem niso strinjala. Šele ko jim je omenil, da stavba ne stoji na primernem kraju, ker je zrak zelo onesnažen zaradi bližine topilnice svinca, in bodo tudi one zbolele, so popustile. Spomnil jih je na obljubo, ki jo je dal Fani na smrtni postelji, da pošlje dekleta v šole. Prosil je Pilpohovo mat', da mu jih pomaga prepričati, naj se vpišejo nazaj v šolo. Dekleta so privolila šele potem, ko jim je Julius priskrbel sobo, kamor bi se lahko vračale v Litijo.

Septembra leta 1911 so sestre Wurzbach, Toni, Mila, Tila in Fanči prestopile prag šolskega in vzgojnega zavoda uršulink v Škofji Loki, ki se je nahajal v škofjeloškem gradu, in tam ostale do konca šolanja.

Posestvo s stavbo v Litiji je bilo spomladi leta 1912 prodano na licitaciji za 60.000 kron.[44] V časopisu *Laibacher Zeitung* je bil dne 22. februarja 1912 oglas za licitacijo. Z denarjem, ki je bil naložen v Poštni hranilnici v Gradcu, so si plačevale šolnino v kloštru. Njihov stric Julius je v kloštru naročil, da vsem dekletom sešijejo balo, proti plačilu seveda. Dekleta so prejemala tudi mesečno rento. Denarne transakcije je nadzorovalo litijsko sodišče.[45]

Življenja v kloštru sta se Tila in Toni spominjali z različnimi občutki. Moji babici Toni se je zdel režim prestrog oziroma pretiran, Tila pa se je vdala v usodo in si skušala življenje v zavodu olajšati z glasbo. Najteže je bilo Fanči, ki je pogrešala starše, posebno mamo, pri kateri je po očetovi smrti večkrat spala in pred spanjem z njo klepetala. V kloštru so bile dekleta skupaj v sobi v »turnu«. Imele so vsaka svojo posteljo, a se je Fanči, ki je ponoči večkrat jokala, zmuznila k Toni, da sta skupaj zaspali. Bala se je tudi škorpijonov, ki so občasno lezli po tleh in stenah sobe.

44 *Laibacher Zeitung*, 22. 2. 1912, št. 43, str. 403.
45 Dokumente o mesečnih rentah hrani avtorica.

Tila je bila v zavodu nekaj posebnega. Gojenke so jo klicale »mali Mozart«, ker je vedno nosila note pod pazduho. Igrala je klavir, v sobi pa so imele sestre tudi svojo violino in kitaro. Tako so svoj prosti čas zapolnile z učenjem instrumentov in petjem.

Koncert v kloštru
(zgodba po pripovedovanju tete Tile)

Bilo je med prvo svetovno vojno. Pouk v šoli je bil močno okrnjen, saj so grad zasedli enkrat vojaki, drugič ranjenci. Gojenke so zbirale staniol papir in cinaste tube za vojsko. Zbirale so pa tudi denar. Nekoč so zbrale celo 200 kron. Nekatera dekleta so pletla nogavice in rokavice za vojake na fronti. Ob božiču so jim jih poslale in poleg še kakšno kratko sporočilo s svojimi naslovi. Zgodilo se je, da so prejele odgovor, in med dekleti, ki so ga prejele, je bila tudi Mila. Odgovoril ji je neki Josip s soške fronte.

Prefekta je dekleta pohvalila, da so tako vestno sodelovale, in jim predlagala manjšo zakusko. Tila, ki je bila bolj jezična, pa je predlagala, da priredijo koncert. Tedaj jo je prefekta vprašala: »Kdo bo pa igral na koncertu? Ali tile ranjenci, ki so tu?«

Dekleta so se zasmejala, a Tila se ni dala premotiti in je nadaljevala: »Če nam dovolite vaditi, bom za vse poskrbela sama.«

Prefekta je bila začudena. Za Tilo je vedela, da ji glasba veliko pomeni in da igra razne instrumente, toda orkester? Začudeno jo je pogledala in ji odvrnila: »Glej, da me ne razočarate.«

Tila je bila odobritve vesela. Kmalu so pričele vaditi: Tila klavir, Mila violino, Toni kitaro, Fanči pa je pela. Ob določenem dnevu so bila dekleta pripravljena. Tila je sedla za klavir, sestre pa za druge instrumente. Uspeh je bil popoln. Fančin angelski glas je vse očaral in tudi instrumenti so usklajeno zveneli. Na koncu jim je prefekta čestitala in dejala: »To je pripravil naš mali Mozart.«

Med prazniki in šolskimi počitnicami so dekleta hodila na počitnice v Preddvor k teti Antoniji, Viktorjevi sestri. V gradu so imeli Wurzbachi gostišče, kasneje imenovan Grintavec. Nekoč je prišel po dekleta Antonijin sin Artur in jih odpeljal z avtom v Preddvor. Ob prihodu so bile vse začudene. Arturjevi otroci so s sabljami, ki so jih imeli običajno obešene na zidu v gradu, tekali naokoli in uničevali rastlinje in predmete, ki so se nahajali v bližini. Nakar so se spravili še v grad in tam nadaljevali janičarski pohod. Zunaj je bila razobešena turška zastava. Vse skupaj je izgledalo kot v bitki. Artur jih je opomnil, naj prenehajo s turškimi vpadi, a otroci ga niso slišali. Bitke so se navadno končale v grajskem parku, ko so fantje od utrujenosti popadali po travi. Vse to navdušenje so fantje povzeli po očetu Arturju. Tudi on je bil navdušen nad Turki, prevajal je turške pesmi, večkrat je Turčijo obiskal in se tam celo poročil. V časopisu *Slovenec* z dne 23. junija 1905 je bila kratka notica o poroki: *»Poročil se je v Kadike pri Carigradu pred kratkim preblagorodni g. Artur Wurzbach.«*[46]

No, bojevanje Arturjevih sinov deklet ni niti najmanj prestrašilo. Spomnile so se dni na Pošti, ko so tudi same skakale in se lovile po hodniku, sobah in restavraciji. Tudi njih ni nihče ustavil pri takih igrah.

Domači so mlade dame iz kloštra lepo sprejeli. Povabili so jih na kosilo, dekleta pa so jim iz hvaležnosti kaj zaigrala in zapela. Včasih so ostala nekaj dni ali pa jih je kdo od domačih še isti večer odpeljal nazaj v klošter.

Večkrat je bil na obisku v kloštru tudi doktor Premrov. Vsakokrat, ko jih je vprašal, kam naj jih pelje, so mu odgovorile: »Domov nas odpeljite, v Litijo, doktor.« Končali so v slaščičarni v Škofji Loki.

Nekoč ob obisku je doktor opazil, da ima Fanči modre ustnice. Vprašal jo je, ali težko diha. Odvrnila mu je, da samo, če teče po stopnicah navzgor. Stopnic je bilo v samostanu res veliko in še sobo so imele v stolpu.

Leta 1914 je odšla Toni k stricu Juliusu v avstrijski Gradec na enoletni tečaj korespondence in se leta 1915 vrnila v klošter. Medtem je Mila obiskovala zadnji letnik učiteljišča. Po letu dni, leta 1916, sta šolanje zaključili in se vrnili v Litijo. Tila in Fanči sta ostali še leto dni v Škofji Loki in tam končali šolanje, Tila učiteljišče in Fanči meščansko šolo.

Vrnitev v Litijo

Po šolanju v Škofji Loki sta se Toni in Mila leta 1916 vrnili v Litijo. Sobo sta najeli v hiši, ki je bila last Kokličevih. Hiša, ki še danes stoji, je bila takrat drugačna. Imela je lesen balkon, »gank«, po katerem si prišel do vhoda in nato po lesenih stopnicah v podstrešno sobo, kjer sta živeli Toni in Mila. Toni se je zaposlila na glavarstvu kot korespondentka in prevajalka, Mila pa je čakala septembra na službo v litijski šoli.

V času bivanja v kloštru je Toni prek pisem ohranila stike s Stankom Rogličem. Leta 1914 je bil Stanko mobiliziran v avstro-ogrsko vojsko. Kot oficir je deloval na bojnem polju in v zaledju. Takrat je bilo pisem manj ali pa so prihajala k Toni v klošter po čudnih poteh, tudi prek doktorja Premrova.

Po pripovedovanju moje babice in posedovanja nekaterih dokumentov je bil Stanko nekaj časa na fronti v Galiciji, na soški fronti in v vojaških taboriščih Lebring in Rogatec. Zdravil pa se je tudi v bolnišnici Mladika v Ljubljani. Poleti leta 1916 je bil poslan domov na okrevanje zaradi rane na že-

46 *Slovenec*, 23. 6. 1905, let. 33, št. 142, str. 4.

lodcu. V tem času je pisal dnevnik, iz katerega je razvidno, kakšno je bilo življenje v Litiji v času prve svetovne vojne.

Litija v juliju in avgustu 1916
(zapisi iz dnevnika Stanka Rogliča)[47]

Stanko je stanoval v hiši na Grbini. Hiša še danes stoji in se ni dosti spremenila. Stanko je vsak dan obiskoval Toni. Pot, po kateri je šel, je opisal takole: *»Ob 8.30 se napotim k Toni. Pot vzamem mimo trgovine Rebec, tratna pokopališka pot. Na tej srečam Lajovic Pavlo. Glavo sklonjeno, oči povešene v tla, okoli ramen ima plet, ki ga drži z rokami navzkriž.*

»Na tej poti je še najbolj mirno.«

»Najlepša v Litiji,« reče ona.«

Na poti v Litiji sreča še cerkovnika in Lebingerjeve, z njimi se pozdravi in v nadaljevanju: *»Preprinem se skozi Slančeve vozove, da pridem do Kokličeve hiše. Pozdravim staro gospo Ditrich in mlajšo, ki je nekaj pomivala pri studencu. Stopim, potrkam.*

'Stanko?!'

'Ja!'«

Po navadi sta s Toni odšla na sprehod proti Bedenu in med potjo klepetala o vojni in o razmerah v družini.

V dnevniku opisuje tudi vlake, ki so noč in dan vozili na fronto hrano, seno, živino in drugo robo, ki jo je potrebovala vojska na bojiščih. Takole je med drugim zapisano: *»Včeraj so zopet krave prignali, da jih naprej pošljejo.«*

Ali pa: *»Po železnici se pelje vojaški vlak proti italijanskemu bojišču. Trobentač trobi na rog.«*

In še: *»Po polju naju srečavajo gruče vojakov, ki gredo na izprehod – do Schwarzovega gozda, ob obronku proti »Štalami« – beda delavskih družin, razgled na Litijo in okolico – mimo tovarniške vile ... Mimo vojaških barak, kjer se kuha večerja, pri barakah so tudi ruski ujetniki...«*

Iz dnevnika se da še razbrati, da so se pogovori med ljudmi vrteli večinoma okoli vojne, o sinovih, ki že dolgo niso pisali s fronte, in o življenju, ki je trlo takratne ljudi.

Med drugim je opisano tudi srečanje z baroni Wurzbachi iz Črnega Potoka. Takole piše: *»Pri Rebcu srečam voz iz Črnega Potoka. Na njem sedita dve stari ženski v črnih oblekah in na glavi imata vsaka po en starinski klobuk. Obrazi so kakor razorani, pogledi mrki. Ne ozirata se ne na desno ne na levo. Drže se tako, da bi človek kmalu rekel, da nista živi. Hlapec, ki sedi na kozlu, je nosil prejšnje čase črn trd klobuk in črno obleko, sedaj ima navaden rekelc, drži se ga še kakšno mrvino znamenje, da se suče tudi v hlevu okoli konj. Na glavi ima mehak rjav klobuk, nima več one oblike, ki jo je morda imel pred desetimi leti, ko je bil še nov in je štel še za boljšega. Vidi se, da hlapec nima več spoštovanja do njega, posadil ga je na glavo tako, da mu stoji povprek. Ona stran, ki bi morala biti nad čelom pri ušesih. Konji pa že mrhe. Vidi se, da je vojna tudi v gradove posegla s svojo kruto roko.«*

V dnevniku Stanko opisuje tudi življenje doma pri Rogličevih, mamo kot kuharico, ki je imela za pomoč deklo Mico. Opisuje tudi svoji sestri Elzo in Binco, ki sta hodili v Litiji na promenado. Včasih je šla z njimi tudi mama. Stanku je dekla Micka vsako jutro prinesla vedro vode, da si umije noge. Po tem obredu mu je prinesla še mleko. V postelji je ostal do desete ure in bral Tolstoja – »Vstajenje«, v nemškem jeziku. Okoli desete ure je odšel v kuhinjo na drugi zajtrk. Ob lepem vremenu so vedno obedovali na verandi. Tam so se tudi sicer zadrževali, predvsem papa, ki je vsak dan prebiral časopise.

In kako je bilo pri Kokličevih, kjer sta živeli Toni in Mila? Stanko je hodil vsak večer tja. Mila, ki je vedno brala knjige, se je umaknila na *»gank pušiti cigarete«*, kakor omenja Stanko. Tudi on je kadil. Cigareto je prižgal že zarana in kadil pozno v noč. S Toni in Milo se je največkrat pogovarjal o domačih in življenju v vojaškem taborišču Lebring.

Če sta ostala sama, sta se pogovarjala o Fanči in Tili, ki sta še hodili v šolo v Škofji Loki. Včasih sta pregledovala stare razglednice in pisma. Pogovor je tekel tudi o Wurzbachih. Toni se je spraševala, zakaj ji teta iz Preddvora nič ne piše in kako bi bilo, če bi bilo ... Iz vsebine se da razbrati, da sta bila zelo zaljubljena – »moja Toni«, »dragi Stanko«, so bile večkrat zapisane besede. Septembra je Stanko odšel nazaj na bojišče, Toni in Mila pa sta ostali pri Kokličevih.

Po pripovedovanju tete Tile se je v tem času v Toni zaljubil madžarski oficir, ki je bil tam z ostalimi vojaki. Pošiljal ji je cvetje in sladkarije, a Toni dvorjenja sprva niti ni jemala resno. Toda kmalu ji je začel groziti, da se bo ustrelil, če ga ne usliši. Toni tega sploh ni verjela in je mislila, da se dela norca iz nje. A bila je kruta resnica. Nekega dne jo obišče kapetan polka in ji pove, da se je oficir res ustrelil zaradi nje. Toni ni vedela, kako bi zadrego rešila. Šla je do krste, v kateri je ležal pokojnik. S seboj je vzela škarje in si tam pred vsemi vojaki odrezala kito in jo položila oficirju v krsto.

Milin konec
(zgodba po pripovedovanju babice)

Malo pred pričetkom pouka je Mila omenila Toni: »Ko bi vsaj zbolela, da mi ne bi bilo treba prvi dan spremljati otrok v cerkev k maši.«

Toni jo je začudeno pogledala in vprašala: »Kaj pa bi se lahko zgodilo v cerkvi?«

»Ah, ne v cerkvi. Prav nerodno mi je peljati gručo otrok mimo Lebingerjeve hiše, saj veš, zakaj.«

47 Roglič, *Dnevnik* (rokopis v beležnici, ni štetih strani).

Toni jo je pogledala in jo vprašala: »A zaradi Hinka?«

»Ti tega ne razumeš, Toni. Ti imaš Stanka, ki je na bojišču, in s pisemci vse opraviš,« je jezno odgovorila Mila.

»No, Mila ne pretiravaj, vse mine, pa tudi to bo,« ji pomirjajoče odvrne Toni.

Dan ali dva pred pričetkom pouka je Mila dobila visoko vročino. Toni je bila v skrbeh in je prosila doktorja Premrova, da jo pregleda. Doktor je omenil, da nikakor ne sme v šolo in da bo takoj naredil ponoven pregled in analizo. Ponovna preiskava je potrdila doktorjev sum na tuberkulozo.

Toni v paniki ni vedela, kaj naj naredi, a ji je doktor predlagal, da naj jo odpelje k stricu Juliusu v Gradec, da bo on poskrbel za njo. In res sta Mila in Toni kmalu zatem odpotovali z vlakom v Gradec. Stric Julius je Milo takoj odpeljal v sanatorij pri Gradcu. Tam je ostala vso zimo do zgodnje pomladi, ko je poslala pismo Toni, naj jo pride iskat, ker je ozdravela. Toni se je vsa vesela odpravila z vlakom po Milo. Kupila ji je novo obleko, ker je v pismu omenila, da ji je stara prevelika.

Toni je prispela opoldne v sanatorij in takoj odšla k Mili. Ta je že prek sester naročila šampanjca in prigrizka za vse oddelčne sestre in zdravnike, ki so jo zdravili, da bi se jim zahvalila za uspešno rehabilitacijo. Toni je bila začudena. Mila ni bila videti preveč zdrava, bila pa je vedra in zabavna, kar ni bilo njej podobno. Šla je do doktorjev. Ti so ji povedali resnico, da Mili ni več pomoči. Toni se je sesedla. Na hodniku je sedela kakšno uro, ko je prišla k njej ena od sester z oddelka. Videč Toni vso objokano, ji je rekla: »Pustite Milo umreti v upanju.«

Toni si je obrisala solze in po pol ure odšla k Mili. Zvečer so vsi praznovali Milin odhod. Po polnoči je Mila zaspala in Toni pri njej. Zdravniki so ji odklopili balon, na katerega je bila priklopljena, in Mila je za vedno zaspala.

Pisalo se je leto 1917. Deseti marec. Milo so pokopali v Wurzbachovi grobnici v avstrijskem Gradcu.

Tonina poroka in odhod iz Litije

Po koncu vojne se je Stanko vrnil domov. Toni, ki je še vedno delala na glavarstvu, je zdaj živela sama pri Kokličevih. Nekega dne je prišel Stanko s šopkom rož in ji rekel: »Ti si sama, jaz sem sam, kaj ko bi se poročila?«

Osemnajstega junija leta 1918 sta se Toni in Stanko poročila v frančiškanski cerkvi v Ljubljani. Po poroki sta živela v podstrešni sobici pri Rogličevih v Litiji. Stanko je kmalu odšel na Dunaj študirat elektrotehniko.[48] Šolnino si je plačeval s prodajo Toninega srebrnega jedilnega servisa in drugih stvari, ki so jih dekleta odnesla s Pošte osem let pred tem in jih shranila pri Kokličevih.

Jeseni leta 1918 je k Toni prišla živet bolna Fanči. Imela je oslabljeno srce. Toni, ki je bila noseča, se je veselila sestre in ji je rekla, da ji bo lahko pomagala pri delu. Fanči pa je odgovorila, da z veseljem, če bo le zmogla.

Obiskovati pa ju je začela tudi Pilpohova mat', katere sta bili Fanči in Toni zelo veseli. Po poroki je Toni naročila v trgovini Naglas v Ljubljani pohištvo, na Poštno hranilnico v Gradcu pa pisala, da naj ji pošljejo denar, ki so ga imela dekleta naloženega še od prodaje Pošte. Toda prejela je odgovor, da je banka zaprta in v stečaju. Takrat je nastopil čas revščine.

Februarja leta 1919 je Toni rodila prvega otroka, hčerko Marijo Ano ali Ričko, kot so jo vsi klicali. Po porodu sta ji pomagali Pilpohova mat' in sestra Fanči. Toni si je takrat zaželela kurje juhe. Bilo je že vse dogovorjeno. Micka naj bi zaklala kuro, ki ni več nosila jajc. Toda ravno tistega dne, ko naj bi jo zaklala, je kura zopet znesla eno jajce in s kurjo juhico ni bilo nič.

Na stara leta je Pilpohova mat' rada »šnofala« tobak. Po njuhanju si je nos brisala kar v predpasnik. Pa ne samo to. V tem predpasniku je žvrkljala jajca in jih potem stresla v ponev, da so se spekla. In s tem predpasnikom je brisala nos tudi mali Rički. Toni se je jezila nanjo, da bo otroka okužila, a ni nič pomagalo. Nekega dne je Pilpohova mat' naročila jajčarici, naj Toni odnese trideset jajc. Ko ji je ta prinesla jajca, je vprašala Toni, kam naj jih naloži. Toni pa ji je odvrnila, da kar v otroško kahlico, saj bodo na koncu tam tudi končala.

Toni pl. Wurzbach in Stanko Roglič ob poroki leta 1918 (last avtorice).

48 Leta 1910 je končal realko v Gorici, 1922 pa diplomiral na Tehnični visoki šoli na Dunaju. Bil je svetnik državnih železnic, pisal je strokovne članke (*Spominski almanah*, str. 328).

Toni Roglič s prvorojenko Ričo leta 1919 (last avtorice).

Tudi Tila, ki je dobila službo na Jesenicah v šoli, je Toni večkrat obiskala pri Rogličevih. Nekoč je pri njej kuhala kašo in vse zažgala. Dim se je že valil skozi okno, ko je Tila z dvorišča opazila, da je pozabila na kašo.

Medtem je Stanko na Dunaju pridno študiral. Ko je zvedel za Ričko, je šel s prijatelji Slovenci zapit rojstvo hčerke. Drugi dan pa so vsi odšli kupit otroški voziček.

Naslednje leto, v mesecu maju, je Toni rodila še drugega otroka, sina Stanka.[49] Bilo je leta 1920. Družina je še vedno živela pri Rogličevih. Zdaj so v mali sobi na podstrešju živeli Toni z dvema majhnima otrokoma in Fanči.

Kmalu po rojstvu drugega otroka je Stanko končal študij na Dunaju in dobil službo v Mariboru na železnici. Toni je bila vesela, da se bo rešila bednega življenja, in je komaj čakala, da ji Stanko pošlje obvestilo, da je v Mariboru našel stanovanje. In res je čez čas prišlo obvestilo, da je našel lepo stanovanje v Mariboru na Studencih. Naročil ji je, naj se ona in otroci pripeljejo z vlakom v Maribor, kjer jo bo počakal.

Jeseni tega leta je Toni spakirala kovčke, vzela otroke in bolno Fanči ter odšla na postajo v Litijo. Tila se je pripeljala z vlakom, da ji pomaga potovati do Maribora. Toni so pospremili Pilpohova mat', doktor Premrov in Stankova mati Ana. Slovo je bilo mučno. Tila je držala Ričko, Toni Stanka, Fanči pa je jokala in ni in ni hotela na vlak. V joku je govorila, da je bolna in da Litije ne bo več videla. Pilpohova mat' jo je mirila, doktor Premrov pa ji je moral obljubiti, da jih obišče. Pospremil jo je na vlak in jim zaželel veliko sreče v Mariboru. Vlak se je premaknil. Toni je še enkrat pogledala skozi okno proti Pošti, pomahala v pozdrav in zašepetala: »Zbogom, Litija.«

Epilog

Toni je z družino nekaj časa prebivala v Mariboru. Leta 1925 se je preselila v Ljubljano, natančneje v Šiško, po drugi svetovni vojni pa na Tabor, kjer je do svoje smrti živela s hčerko Dido. Umrla je leta 1967. Z možem Stankom Rogličem se jima je v zakonu rodilo pet otrok (Riča, Stane, Nino, Dida, Beba).

Tila je bila učiteljica in je poučevala na osnovnih šolah širom po Sloveniji. Po upokojitvi je živela v Mariboru, kjer je leta 1979 umrla. Poročena je bila z Avgustom Kovačičem. Imela je tri sinove, Štefana, Riharda, Borisa.

Stanko Roglič je bil svetnik državnih železnic, zaposlen na direkciji v Ljubljani. Med drugo svetovno vojno je bil iz direkcije odpeljan v koncentracijsko taborišče Dachau, kjer je leta 1944 tudi umrl.

Pilpohova mat' – Katarina Šušteršič je dočakala devetdeset let in je vse do smrti leta 1927 živela v Črnem Potoku.

Fanči Wurzbach je umrla v Mariboru leta 1921.

VIRI IN LITERATURA

NEOBJAVLJENI VIRI

Arhiv družine v zasebni lasti Nevenke Prhavc Šipič.
Dokumenti, listine, izpisi iz matičnih knjig, rokopisi, zapiski, zvočni posnetki Marije Ane Prhavc.
Perko, Božo: *Trebnje* (rokopis).
Roglič, Antonija: *Moje življenje* (nedokončan rokopis).
Roglič, Stanko: *Dnevnik* (rokopis).
Wurzbach, Attila von: *Wurzbach Genealogie* (tipkopis).

[49] Stanislav Maksimilijan Roglič (Stane, 1920–2002), ravnatelj, matematik.

USTNI VIRI

Antonija Roglič, roj. pl. Wurzbach (1895–1967), Ljubljana.
Attila v. Wurzbach (1939), Düsseldorf.
Klotilda Kovačič, roj. pl. Wurzbach (1898–1979), Maribor.
Majda Košak, roj. Verček (1947), Ljubljana.
Marija Ana Prhavc, roj. Roglič (1919–2005), Ljubljana.
Marjana Hönigsfeld Adamič (1951), Ljubljana.
Miro Rant (1931), Kranj.
Silva Verček, roj. Rus (1921–2000), Črni Potok.
Stanka Kovačič, roj. Gorišek (1941), Ljubljana.

ČASOPISI

Domoljub, 1905
Laibacher Zeitung, 1869, 1900, 1912
Slovenec, 1903, 1905
Slovenski narod, 1902, 1905, 1909
Zvonček, 1909

LITERATURA

Cindrič, Alojz: *Študenti s Kranjske na dunajski univerzi 1804–1848*. Ljubljana : Univerza, 2010.
Južnič, Stanislav: Ljubljanski profesor Jožef Jakob Maffei, njegovi sorodniki, sodelavci in učenci. *Kronika* 55, 2007, str. 17–28.
Lapajne, Štefan: Juridična družba v Ljubljani : zgodovinske črtice iz leta 1861 do 1868. *Slovenski pravnik*, 1910, let. 26, št. 1.
Slovenski biografski leksikon (SBL), 14. zv., Vode-Zdešar. Ljubljana : SAZU, 1986.
Spominski almanah slovenskih strokovnih pisateljev, publicistov in projektantov. V Ljubljani : Strokovna založba, [1940 ali 1941].
Stanek, Leopold: Paberki iz prevoda Celjske kronike. *Jezik in slovstvo*, 1958, let. 4, št. 2, str. 57.
Rugále, Mariano, Preinfalk, Miha: *Blagoslovljeni in prekleti*, 1. del. Ljubljana : Viharnik, 2010.
Vodopivec, Peter: *Luka Knafelj in štipendisti njegove ustanove*. Ljubljana : Zgodovinsko društvo za Slovenijo, 1971.
Wurzbach, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, 59. Teil, Wurmser-Zhuber. Wien : Druck und Verlag der k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1890.
Žigon, Avgust: Ob Langusovi sliki Julije Primčeve. *Dom in svet*, 1921, let. 34, št. 1–3.

INTERNETNE STRANI

http://www.prostozidarstvo.si/
http://de.wikipedia.org/wiki/Constantin_von_Wurzbach

SUMMARY

I am whispering about you, Litija. The story about the von Wurzbach sisters

The Wurzbach family first appeared in Carniola in the mid-18th century with Austrian officer Samuel Wurzbach. His son Maximilian was a well-known solicitor from Ljubljana who wrote poems in German and edited the newspaper Laibacher Wochenblatt. He pursued quite a successful career (listing Sigmund Zois among his clients) and was granted a noble title shortly before his death. Maximilian was married to Josefa Pinter, daughter of a candle and gingerbread (*lect*) maker from Ljubljana, with whom he had eleven children – ten sons and a daughter Maria. All but two sons (Franz and Sigismund), who died at a tender age, completed their studies at the University in Vienna. Seven later became solicitors (Karl, Maximilian, Josef, Erasmus, Samuel, Julius in August), whereas Konstantin completed his philosophy studies in Lvov.

Most notable among Samuel Wurzbach's sons were the oldest, Baron Karl, who was a provincial governor and provincial president in Carniola, and Knight Konstantin, who was a lexicographer and bibliographer celebrated for his famous work *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*.

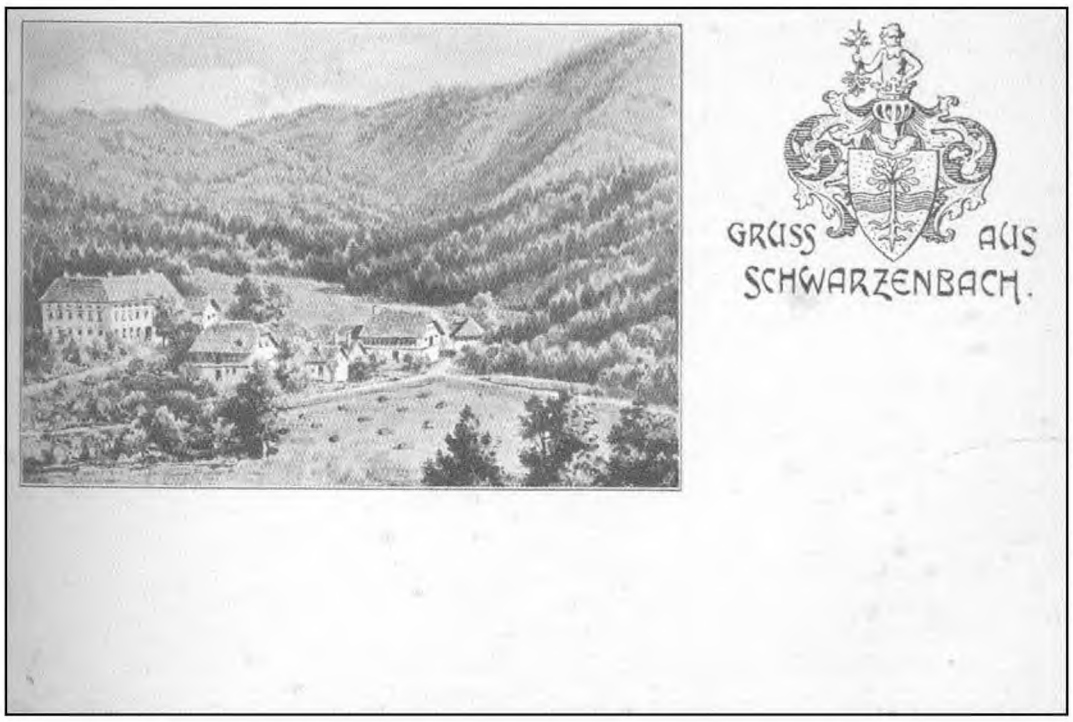
The paper at hand, which mainly draws on memories that have been passed on from one generation to another, focuses on the »Litija« branch of the Wurzbachs. Two brothers, the aforementioned Karl, and Julius, purchased several estates in Litija and its surroundings. Karl owned the manors of Črni Potok, Grič pri Primskovem and Selo. Julius abandoned his estates near Moravče (the Moravče Castle, Češnjice pri Moravčah) and in Lower Carniola (Lanšprež) towards the end of his life and »retired« to Litija, where he opened a new and his last office which he ran until his death. He married Emilia Wolf, niece of Ljubljana Archbishop Anton Alojzij Wolf, with whom he had seven children.

Karl's son, Baron Alfons Wurzbach, was a solicitor as well. He inherited all his father's estates and administered them until the mid-1920s, when he sold some of them. He and his family spent most of their life in Ljubljana, where he had a house in the Congress Square. The building was demolished in the early 1960s. After his death in 1939 his son Heribert, likewise a solicitor, organised a public auction in his house in the Congress Square and sold a large part of the family possessions (furniture, dishware, paintings, etc.). In 1941 he left the occu-

pied Ljubljana with his wife and moved to Germany.

Of the five Julius's children that lived to reach maturity (Antonia, Franz, Josef, Viktor and Julius), the third-born Viktor was the most attached to Litija. He helped his brother Franz with the Lanšprež estate and was a fervent hunter. The passion for hunting also led him to visit his cousin Alfons at his castle Črni Potok pri Litiji. There Viktor fell in love with Frančiška Rozina, daughter of a poor small farmer from Črni Potok, with whom he later had five children. The first three daughters (Antonija, Emilija and Klotilda) were born before their wedding, since his father threatened to disown him, should he marry a girl of lesser social standing. Therefore, he ordered him to pay her out and go. But Viktor refused to yield and a few days after his father's funeral he drove to Frančiška in a carriage and married her. After the wedding the couple had two more children, daughter Frančiška and son Julius; the latter died at a very early age. Viktor bought a house in Litija (the old post office) in which he opened a tavern and a transport business. Unfortunately, the couple died soon afterwards (Viktor in 1908, Frančiška in 1911), leaving behind four minor daughters, who came into the custody of their father's brother, uncle Julius. He enrolled them in school and the Ursuline boarding school in Škofja Loka, sold their belongings at an auction, deposited the proceeds at the Post Office Savings Bank in Graz, and ensured them a monthly rent.

The events took an unexpected turn during First World War, which took its toll at the very end. The Post Office Savings Bank went under and the girls lost their entire possessions. From then on they took their lives into their own hands.

Črni Potok z grbom baronov Wurzbachov na razglednici, natisnjeni okoli leta 1905 (Brilej, Spomin na Litijo, str. 113).

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 27-774(497.4Litija)"19"

Prejeto: 27. 5. 2011

Blaž Otrin

mag. zgodovine, višji arhivist, Nadškofijski arhiv Ljubljana, Krekov trg 1, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: blaz.otrin@rkc.si

Ustanovitev župnije Litija leta 1936

IZVLEČEK

Samostojna župnija Litija je bila razglašena 1. maja 1936 in je obsegala kraje, ki so poprej pripadali trem različnim župnijam: Šmartno pri Litiji, Vače in Sava. Razmeroma pozna ustanovitev samostojne župnije je bila v prvi vrsti posledica bližine starodavnega župnijskega središča Šmartno pri Litiji. Zaradi povečanja števila prebivalcev se je leta 1856 v Litijo stalno naselil upokojeni duhovnik. V začetku 20. stoletja so vzklile prve pobude za ustanovitev nove župnije, ki pa ji dolgoletni šmarski župnik Matej Rihar ni bil naklonjen. Ko ga je leta 1930 zamenjal Anton Gornik, je takoj sprožil proces ustanavljanja nove župnije, ki je najprej privedel do ustanovitve duhovnije leta 1931 z ekspozitom Vinkom Lovšinom. Ta je nato vodil dejavnosti, ki so leta 1936 privedle do ustanovitve samostojne župnije v Litiji.

KLJUČNE BESEDE
župnija Litija, župnija Šmartno pri Litiji, župnija Vače, župnija Sava, Vinko Lovšin

ABSTRACT

THE FOUNDING OF THE PARISH OF LITIJA IN 1936

The independent Parish of Litija, which was declared on 1 May 1936, encompassed towns that had previously belonged to three different parishes: Šmartno pri Litiji, Vače and Sava. A relatively late founding of the independent parish was primarily a result of the vicinity of the ancient parish centre Šmartno pri Litiji. Due to the growing population Litija obtained a resident retired priest in 1856. The early 20th century saw the emergence of the first initiatives for the founding of a new parish, which were opposed by the long-time mayor of Šmarje, Matej Rihar. However, when Anton Gornik took over the mayoral office in 1930, he immediately began the process of founding the new parish, which first resulted in the establishment of a vicariate in 1931 with a non-resident priest Vinko Lovšin, who then administered activities that in 1936 ultimate led to the founding of the independent parish in Litija.

KEY WORDS
Parish of Litija, Parish of Šmartno pri Litiji, Parish of Vače, Parish of Sava, Vinko Lovšin

Območje, ki ga je leta 1936 obsegala novoustanovljena župnija Litija, je bilo sestavljeno iz treh župnij: Šmartno pri Litiji, Vače in Sava. Pretežni del novoustanovljene župnije in njeno središče sta bila prej sestavni del župnije Šmartno, zato je tudi glavni poudarek tega sestavka vezan na župnijo Šmartno pri Litiji, ki je bila vseskozi matična župnija podružnične cerkve sv. Nikolaja v Litiji. Litija je imela svojo cerkev že vsaj leta 1581, kar je zabeležil Pavel Bizancij, ki je v imenu oglejskega patriarha opravil vizitacijo oglejskih župnij na Kranjskem.[1] Da je bil patron cerkve sv. Nikolaj, zavetnik splavarjev, brodarjev in mornarjev, je povsem razumljivo, saj je bilo tu zelo razširjeno brodarstvo.

Za časa jožefinskih preureditev župnij 1782–1785 Litija ni bila nikjer omenjena niti kot predlog za lokalijo ali novo župnijo.[2] Temu je bil gotovo vzrok, da je bila preblizu sedeža župnije v Šmartnu, ki je bil oddaljen le pol ure hoda, sam kraj Litija pa je bil na obrobju župnije in kot tak neprimeren za upravo ostalih krajev, saj so bili nekateri v težko dostopnem gričevju okoli Šmartna. Področje na levem bregu Save, ki je bilo kasneje združeno v župnijo Litija, se je v času jožefinskih reform razdelilo na dve župniji, iz župnije Vače se je namreč izdvojil vikariat Sava, ki je nato leta 1809 postal samostojna župnija. To območje je v Litijo pričelo gravitirati šele po izgradnji mostu sredi 19. stoletja.

Prihod železnice na levi breg Save leta 1849 in izgradnja mostu čez Savo leta 1852 sta močno spremenila tamkajšnje kraje. Prišlo je do dotoka številnih prebivalcev, razvoja industrije in vsesplošne povezave med desnim in levim bregom reke Save.

Prebivalci trga Litija so leta 1856 pridobili upokojenega župnika Antona Kašmana,[3] da se je stalno naselil v Litijo in opravljal nedeljsko in praznično službo božjo. Za ta namen so Litijani preuredili in nadzidali poslopje mežnarije, tako da je duhovnik dobil bivališče v prvem nadstropju, pritličje pa je še naprej ostalo mežnarju.[4] Kašmanu so Litijani za delovanje zagotovili ustrezne dohodke. To so naredili v soglasju s šmarskim župnikom Jožefom Burgerjem in odobritvijo škofijskega ordinariata. Burger, ki je prošnjo posredoval škofijskemu ordinariatu, je zapisal, da v danih okoliščinah podpira zamisel o nastavitvi upokojenega duhovnika v Litiji, saj bo to precej olajšalo obisk službe božje precejšnjemu številu uradnikov okrajnega glavarstva, ki bivajo v Litiji, in železniškim čuvajem, ki bivajo v novih stanovanjih v okolici Litije. Nadejal se je, da bodo s tem odpravili tudi nekaj primerov »prostaških« mož, ki se niso udeleževali službe božje v župnijski cerkvi. Škofijski ordinariat je po predlogu šmarskega župnika določil, da bo upokojeni duhovnik v podružnični cerkvi sv. Nikolaja ob nedeljah in praznikih ob osmi uri opravljal mašo s kratko pridigo in imel popoldne ob treh krščanski nauk z litanijami in blagoslovom za odrasle. Vse medsebojne pravice in dolžnosti med duhovniki iz Šmartna in prebivalci Litije so ostale nespremenjene, krsti, poroke, pogre-

Stavba prvega župnišča v Litiji leta 1938 (NŠAL 107, predalčniki: Litija).

1 Höfler, *Trije popisi cerkva*, str. 33.
2 NŠAL 2, Regulacija župnij 1782–1785, š. 44.
3 Anton Kašman se je rodil leta 1806 v Škofji Loki. V mašnika je bil posvečen leta 1831, službo kaplana in kateheta je opravljal v številnih krajih (Borovnica, Trnovo na Notranjskem, Radovljica, Brezovica, Šmartno pri Litiji, Mengeš), leta 1845 je postal vikar na Črnučah, kjer je zbolel, tako da je leta 1854 stopil v pokoj. Najprej je šel v Škofjo Loko, nato pa je pet let (1856–1861) deloval v Litiji, za tem se je zopet preselil v Škofjo Loko, kjer je leta 1867 umrl. Prim. Novak, *Zgodovina brezoviške župnije*, str. 180, 181.
4 NŠAL 10, Litija, dopis: 24. 7. 1936, št. 3619.

bi in previdevanje bolnikov ter vse pristojbine in dohodki so še vedno ostale pridržane duhovnikom iz Šmartna, prav tako tudi vodenje matičnih knjig.[5]

Kašman je bil tako prvi stalno naseljeni duhovnik v Litiji. V naslednjih letih so mu sledili: Matevž Pogelšek (1861–63), Lovrenc Stupica (1863–73), Jernej Zupančič (1873–1907), nekaj časa, ko je med letoma 1895 in 1897 tam prebival Jakob Rus, sta bila v Litiji celo dva upokojena duhovnika. Ob Zupančičevi smrti je škof Jeglič v svoj dnevnik zabeležil: »Bil je dober duhoven; toda skrajno mehek do vseh, pa se je v Litiji liberalizem lahko in nemoteno razvijal.«[6] Zupančiču sta sledila še Peter Režek (1907–1912) in Frančišek Kralj (1913–1931).[7]

Za časa delovanja Jerneja Zupančiča so v letu 1884 prenovili in dozidali cerkev sv. Nikolaja. Ladjo cerkve so za petino podaljšali, povišali so zvonik, zamenjali kritino in naredili novo fasado.[8]

V letu 1888 se je dekan iz Šmartna pri Litiji Jakob Rus pritoževal, da je njegova župnija ena najtežjih v škofiji, in sicer zaradi števila vernikov, ki jih je bilo že nad 4.800, ter predvsem zaradi težkega hribovitega terena. Kot glavno težavo je omenil predvsem vasi, ki so bile od središča župnije oddaljene več kot uro in pol hoda, in še to le peš, kar je oteževalo pastoralno delo, ki ga trije duhovniki v Šmartnu niso zmogli. Dodal je, da si pri dušnem pastirstvu ni mogel kaj dosti pomagati niti z upokojenim in bolnim duhovnikom Zupančičem, ki je bival v Litiji in tam opravljal le nedeljska opravila.[9]

Versko življenje v Litiji in na levem bregu Save je skozi leta vedno bolj pešalo. Škof Jeglič je ob vizitaciji v juniju 1906 ugotovil, da je poleg številnih uspehov v župniji napredovalo tudi zlo, posebno v Litiji in v Šmartnu. Takratnemu župniku Antonu Žlogarju je zato naročil, naj skupaj z upokojenim duhovnikom Zupančičem »... resno premišljuje, kako bi se v Litiji ustanovila nova župnija, kateri bi se pridružile vasi onstran Save iz župnij Sava in Vače. Litija ima gotovo nekaj dohodkov, morda bi se našli viri za župnijo.«[10] Žlogar je oktobra istega leta zapustil župnijo, namesto njega pa je mesto dekana in župnika zasedel Matej Rihar, ki v nadaljnjem delovanju ni pokazal resnega interesa, da bi Litija postala samostojna župnija, v Šmartnu pa je deloval do leta 1930. Glede potrebe po ustanovitvi samostojne župnije, ga je leta 1917 ob vizitaciji opomnil škof Jeglič.[11]

Litijani so se čedalje bolj distancirali od sedeža župnije v Šmartnu. Leta 1907 se je tako dekan Rihar pritoževal, da so si litijski ključarji prisvojili preveč pravic in želijo sami razpolagati s cerkvenim premoženjem. Litijani pa so sklicali poseben shod, na katerem so zahtevali, da bi bilo premoženje podružnice sv. Nikolaja in imenovanje ključarjev v rokah trškega zastopstva. Poleg tega so že nekaj let imeli polnočno mašo na božično noč, kar je bilo drugače praviloma pridržano župnijski cerkvi, ter več obredov velikega tedna: v četrtek mašo, postavili so božji grob, na veliki petek so imeli slovesno odkritje sv. križa ter izpostavljeno sv. Rešnje telo, v soboto pa blagoslov velikonočne sveče in mašo. Škofijski ordinariat je po Riharjevem posredovanju vse te obrede vseeno dovolil, da ostanejo, le blagoslov sveče na veliko soboto so morali ukiniti.[12]

Pred prvo svetovno vojno je bila politična večina v litijskem občinskem odboru na strani SLS, vendar pa so se ljudje čedalje bolj oddaljevali od Cerkve, kar je še posebej veljalo za uradništvo in delavstvo. Dekan Rihar je ocenil: »... moralno življenje delavstva, zlasti delavk je deloma zelo slabo. /.../ Uradništvo tovarniško je sicer prijazno do duhovščine, cerkvenega življenja pa ne pozna. Organizacija delavstva je težavna vsled oddaljenosti od župnije, vsled hitre

Cerkev v Litiji leta 1938 (NŠAL 107, predalčniki: Litija).

5 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopis: 29. 2. 1856, št. 1348.
6 NŠAL 331, *Jegličev dnevnik*, 26. 3. 1907.
7 NŠAL 572, Šmartno pri Litiji.
8 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopis: 21. 9. 1884, št. 1281.
9 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopis: 13. 3. 1888, št. 498.
10 NŠAL 14, Šmartno pri Litiji, leto 1906, š. 11.
11 NŠAL 14, Šmartno pri Litiji, leto 1917, š. 15.
12 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopisi: 2. 5. 1907, št. 2176; 3. 7. 1907, št. 3445 in 7. 4. 1908, št. 1683.

menjave delavstva ter proticerkvenega in protiverskega ozračja Litijskega.«[13] Župnija Šmartno je imela leta 1908 sv. misijon, ki pa se ga Litijani v večini niso udeležili. Prav tako je župnik ugotovil, da je versko-nravna vzgoja najslabša prav v Litiji in dodal, da se povsod, razen v Litiji, izpolnjujejo sinodalna določila glede plesa in cerkvenih žegnanj. Poizkusili so tudi s »pastoralo delavcev«, ki pa se ni obnesla. Kmalu po ustanovitvi Izobraževalnega društva v Šmartnu pri Litiji leta 1907 so namreč ustanovili še Izobraževalno društvo v Litiji. To je leta 1911 vključevalo 58 moških in 153 žensk ter imelo svojo knjižnico. Motor društva je bil kaplan Frančišek Krische, ki je bil v Šmartnu kaplan med letoma 1908 in 1912. Društvo je po njegovem odhodu kmalu zamrlo, saj, kot je zapisal dekan Rihar »... v Litiji ni za vodstvo sposobnih naših ljudi in ne potrebnih prostorov.«[14] V dvajsetih letih 20. stoletja je dekan Rihar ocenil, da je v Litiji precejšen verski in cerkveni indiferentizem, najslabše pa je na levem bregu Save.[15]

Kljub slabim verskim razmeram se je zaradi čedalje večjega priseljevanja obisk pri maši v litijski cerkvi povečeval. Od leta 1927 je bila zaradi prostorske stiske v cerkvi, ki je sprejela le 600 ljudi, ob nedeljah vpeljana dvojna služba božja (ob sedmih in desetih), saj je bilo v Litiji, Gradcu in okolici že več kot 2.800 prebivalcev.[16] V dvajsetih letih so Litijani pod vodstvom duhovnika Kralja tudi temeljito obnovili cerkev in njeno okolico. Napravili so nove klopi, uredili vrt pred cerkvijo, namestili nove električne luči, pobarvali streho na zvoniku, zamenjali žlebove, napravili nov tlak in prebelili notranjost cerkve.[17] Podporo za ustanovitev nove župnije Litija je pokazala tudi litijska občina, ko je od leta 1924 za vzdrževanje duhovnika letno namenila 6.000 din, organistu 3.600 din in mežnarju 1.800 din.[18]

Župnik Matej Rihar očitno ni bil najbolj navdušen, da bi Litija postala samostojna župnija, razlog za to je bil gotovo tudi v tem, da je gospodarsko močna Litija prispevala veliko sredstev za sedež župnije v Šmartnu. Stvari glede ustanovitve samostojne župnije Litija so se začele resno premikati s prihodom novega dekana – župnika v Šmartnu pri Litiji Antona Gornika,[19] ki je bil umeščen 19. maja 1930.[20]

Nekaj mesecev po nastopu, 4. novembra 1930, je škofijskemu ordinariatu že poslal predlog za ustanovitev samostojne župnije Litija. V predlogu je zapisal, da je Litija postala velik industrijski kraj, kjer ima sedež sresko načelstvo, okrajno sodišče in mnogo drugih uradov, ima šestrazredno osnovno šolo, meščansko šolo, v kraju je veliko tovarn in svinčen rudnik itd., trg Litija pa je cerkvenoupravno razdeljen na tri župnije: Šmartno pri Litiji, Vače in Sava, v trgu je podružnica sv. Nikolaja, ki jo upravlja upokojeni župnik. Ugotovil je, da ljudje in njihovi župnijski duhovniki razen administrativnega v župnijskih pisarnah nimajo skoraj nikakršnega stika in je zato dušnopastirsko delo onemogočeno, delavstvo je v nevarnosti pred komunizmom, drugi ljudje pa postajajo versko indiferentni. Predlagal je samostojno župnijo, v katero bi spadali kraji iz župnije Šmartno: Litija, Št. Jurij, Veliki vrh, Sitarjevec, Grbin (v kolikor spada v občino Litija), Breg in Tenetiše, iz župnije Sava: Gradec in Ponoviče, iz župnije Vače, Dolnji Log (!). Nova župnija bi tako štela od 2.500 do 3.000 prebivalcev.

Vinko Lovšin, ekspozit in prvi župnik v Litiji (NŠAL 107, predalčniki: Vinko Lovšin).

13 NŠAL 14, Šmartno pri Litiji, leto 1911, š. 12.
14 NŠAL 14, Šmartno pri Litiji, leto 1922, š. 16.
15 NŠAL 14, Šmartno pri Litiji, leto 1927, š. 17.
16 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopis: 13. 12. 1929, št. 4851.
17 *Slovenec*, 15. 9. 1929, št. 210 in NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopisa: 12. 4. 1921, št. 1546 in 11. 4. 1928, št. 1313.
18 *Slovenec*, 9. 7. 1933, št. 153. str. 8 in NŠAL 572, Šmartno pri Litiji.
19 Anton Gornik (Gora pri Sodražici, 23. 1. 1893 – Šmartno pri Litiji, 15. 3. 1974), v duhovnika je bil posvečen leta 1917, nato je bil kaplan v Starem trgu pri Ložu, pri Sv. Petru v Ljubljani, v Šmihelu pri Novem mestu in v Radovljici. Leta 1930 je postal župnik v Šmartnu pri Litiji, med vojno je bil najprej izgnan na Hrvaško, nato je upravljal župnijo Gora pri Sodražici. Od leta 1946 do 1967 je bil zopet župnik v Šmartnu pri Litiji. Prim. *Okrožnica*, št. 4/1974, str. 26.
20 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopis: 20. 5. 1930, št. 2107.

Škofijski ordinariat je predlog takoj posredoval župnikoma iz Vač in Save. Vaški župnik Jan Rihar je predlogu pritrdil, vendar s pripombo, da iz župnije Vače prideta v poštev kraja Gornji Log (ne Dolnji) in del Gradca. Ta pripomba je bila kasneje tudi upoštevana, saj se je pri poimenovanju kraja dekan Gornik le zmotil. S predlogom se je strinjal tudi župnik iz Save, vendar ostro nasprotoval, da bi bila novi župniji priključena tudi vas Ponoviče, saj da v vseh ozirih gravitira na Savo. Župnik Andrej Širaj je tudi zagotovil, da se v primeru ustanovitve nove župnije odpoveduje osebni odškodnini, zahteval pa je odškodnino za dotedanjo 8% naklado na vse direktne davke v soseski Gradec v korist organista – mežnarja – na Savi in primeren znesek v primeru večjih popravil pri cerkvenih in nadarbinskih poslopjih, za katere je do tedaj največ prispevala litijska predilnica.[21]

Dekan Gornik se je lotil tudi verske prenove in je posebej za Litijo in okolico v litijski cerkvi organiziral sv. misijon, ki je trajal od 30. novembra do 7. decembra 1930. Misijon je vodil lazarist Ludovik Šavli, obisk in odziv vernikov pa je bil po poročilu časopisa *Slovenec* zelo dober.[22]

Škofijski ordinariat je v januarju 1931 na podlagi odgovorov župnikov iz Vač in Save prosil župnijski urad v Šmartnu, naj poda vse relevantne podatke za sestavo vloge na ministrstvo pravde v Beograd za ustanovitev župnije. Dne 27. februarja 1931 je škofijski ordinariat Kraljevski banski upravi Dravske banovine posredoval uradno prošnjo z obrazložitvijo ter prošnjo, naj jo posreduje v Beogradu, da se nova župnija čim prej ustanovi. V prošnji so bili poleg že omenjenih pastoralnih razlogov, omenjeni tudi zneski, ki jih za štolnino župniku, za bero in ostale prispevke prispevajo ljudje iz krajev, ki naj bi pripadali novi župniji, ter obveznosti občin do obstoječih župnij. V vlogi so med drugim zapisali, da cerkev sv. Nikolaja zadošča potrebam nove župnije in da bo potrebno kupiti le nov krstni kamen, ni pa zagotovljena ustrezna stavba za župnišče, zato se bo morala zgraditi nova oz. kupiti primerna hiša. Stavba, v kateri je stanoval upokojeni duhovnik, je bila namreč v pritličju namenjena za stanovanje organista, gornje stanovanje pa bi zadoščalo le za enega kaplana. Prav tako naj ne bi bilo težav s pokopališčem, ki je bilo do tedaj v lasti trškega odbora in bi se prostorsko kasneje lahko širilo. Predlog je predvideval, da bi v novo župnijo namestili župnika in dva kaplana, službo organista in mežnarja pa bi lahko opravljala ena oseba. Za dva kaplana so prosili zato, ker se je v Litiji ustanavljala meščanska šola. Glede obsega župnije predlog ni več vseboval vasi Ponoviče, namesto Dolnjega Loga, pa je bil pravilno zapisan Gornji Log.[23]

Dne 22. aprila 1931 se je na pobudo litijskega župana Hinka Lebingerja v restavraciji »Na pošti« vršil sestanek o ustanovitvi nove župnije, ki so se ga udeležili predstavniki vseh krajev, tovarnarji, uradniki in tudi dekan Gornik. Slednji je poudaril potrebo po novi župniji in navedel stroške, ki bi bili s tem povezani, in sicer okoli 200.000 din. Udeleženci sestanka, ki jih je bilo okoli 300, so se strinjali, da je ustanovitev fare sicer potrebna, vendar je čas za to neprimeren, saj so se v luči gospodarske krize bali predvsem prispevkov, ki bi jih morali zbrati. Proti priključitvi k novi župniji so se izrekli tudi zastopniki vasi Gornji Log in Breg ter mnogo ljudi iz Gradca. V dopisu, ki so ga poslali škofijskemu ordinariatu, so zapisali, da so proti vsakršnemu »prisilnemu« zbiranju prispevkov na podlagi doklade na davek ali iz javnih sredstev in da mora biti zbiranje za novo župnijo povsem prostovoljno, župnija pa naj se ustanovi šele tedaj, ko bo zbranih dovolj sredstev. Nekateri so celo zagrozili, da bodo v nasprotnem primeru prekinili stik s Cerkvijo oz. celo izstopili iz nje. Vaški župnik je ob tem ugotovil, da izrazi protesta le kažejo, kako je nova župnija res potrebna, saj so ljudje že povsem odtujeni od Cerkve, da pa gre pri ustanavljanju računati z razpoloženjem ljudstva, zato je predlagal novo rešitev. Zaenkrat naj ostanejo župnije po starem, kaplan iz Šmartna pa naj se preseli v Litijo kot ekspozit ter za dele iz župnij Vače in Save kot delegat. Tako naj se v Litiji vrši aktivno župnijsko življenje, četudi formalno še ne bo obstajala, ko pa se bo poživilo cerkveno življenje, bodo ljudje sami zahtevali popolno župnijo.[24]

Predlog je naletel na odobravanje, med ljudmi pa se je pričelo z lobiranji za novega duhovnika, ki bo aktivno deloval v Litiji. Zaokrožilo je ime Pavla Simončiča, kurata v Begunjah, katerega brat je bil ključar v Litiji. To je močno razburilo župnika Gornika, ki je bil v sporu s ključarjem in njegovo družino in je neuradnemu ljudskemu kandidatu ostro nasprotoval, češ da imenovanje Simončiča podpirajo liberalci itd.[25]

Ban Drago Marušič je šele po preteku polovice leta, 20. avgusta 1931, v Beograd skupaj s svojo oceno posredoval prošnjo škofijskega ordinariata za ustanovitev nove župnije z dne 27. februarja 1931. V oceni je poudaril, da se mu zdi ustanovitev nove župnije v času gospodarske krize povsem neutemeljena, in sicer predvsem zaradi visokih finančnih

21 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopisi: 4. 11. 1930, št. 4631; 12. 11. 1930, št. 4783 in 24. 11. 1930, št. 4959.
22 *Slovenec*, 7. 12. 1930, št. 280.
23 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopis: 27. 2. 1931, št. 896.
24 ARS, AS 68, št. 4739/1936, f. 29-2, 1936–38; NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopis: 6. 5. 1931, št. 2055 in *Slovenec*, 26. 4. 1931, št. 94.
25 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopis: 31. 7. 1931, št. 3187.

obremenitev ljudi, ki bi nastale z ustanovitvijo nove župnije.[26]

Kmalu za tem je 31. avgusta 1931 škofijski ordinariat izdal dekret, s katerim je župnega upravitelja iz Mengša, Josipa Klemenčiča, imenoval za kaplana v Šmartnu, šmarskemu kaplanu Vinku Lovšinu[27] pa naročil, »naj se takoj preseli v Litijo in opravlja tam, do ustanovitve samostojne župnije vsa dušnopastirska dela v sporazumu in odvisnosti od župnika v Šmartnu.« Formalno je bil sicer imenovan na mesto kaplana v Polšniku, ki je bilo prosto, saj sta bili v Šmartnu sistemizirani le dve kaplanski mesti, s tem pa so mu zagotovili tudi nekaj dohodkov. Dne 15. septembra je šmarski župnik sporočil, da se je Lovšin že preselil v Litijo.[28]

Še naprej pa se je vršil revolt prebivalcev okoliških vasi zoper vključitev v novo župnijo Litija. Dne 3. junija 1931 so se v škofijski pisarni oglasili trije posestniki iz vasi Breg in izjavili, da cela vas Breg nasprotuje priključitvi k novi župniji. Konec septembra je 37 podpisnikov iz vasi Breg in Tenetiše svoje nasprotovanje naslovilo še na škofa Rožmana. Šmarski župnik je na to pritožbo odgovoril, češ da je brezpredmetna, ker da sta se ključarja podpisala na nepopisan papir, poleg gospodarjev pa so podpisani tudi otroci in žene, da bi bilo podpisnikov več, glavno nasprotovanje pa da izvira iz tega, ker želijo biti pokopani v Šmartnu in želijo še naprej hoditi v cerkev v Šmartno.[29]

Škofijski ordinariat je glede ustanovitve ekspoziture 7. oktobra 1931 posredoval na bansko upravo in 29. oktobra 1931 dobil odgovor, da so prošnjo s priporočilom predložili ministrstvu pravde v Beograd.[30] Minister pravde je 12. novembra 1931 odobril sistemizacijo tretjega kaplana v Šmartnu pri Litiji, eksponiranega v Litiji, vendar le za čas, dokler se v Litiji ne ustanovi samostojna župnija, mesto kaplana na Polšniku pa je bilo zamrznjeno.[31] Litijska cerkev je tako postala duhovnija, Lovšin pa ekspozit v Litiji, s tem pa je bil storjen naslednji pomemben korak k samostojni župniji.

Žig duhovnije Litija (NŠAL 10, Šmartno pri Litiji).

Banska uprava je nato ministrstvo pravde ponovno povprašalo glede ustanovitve samostojne župnije, to pa ji je 29. decembra 1931 vlogo vrnilo z obrazložitvijo, ki jo je sugeriral ban Marušič, da naj se počaka na ugodnejše razmere, saj bi ustanovitev samostojne župnije v Litiji močno finančno obremenila tamkajšnje gmotno slabo stoječe vernike in da sistemizacija novega kaplanskega mesta zaenkrat zadošča potrebam vernikov.[32] S tem je bila ustanovitev župnije začasno zamrznjena.

Redni dohodki za ekspozita so bili zelo nizki. 6.000 din je letno prispevala občina Litija, banska uprava mu je na podlagi zakonov določila letno kongruo v višini 1.820 din in še 400 din starostne doklade,[33] nekaj denarja je dobil še kot katehet v šoli. Poleti 1933 je ravno zaradi dohodkov prišlo do hude zaostritve in celo začasne odprave nedeljske maše in odhoda ekspozita Lovšina iz Litije. Do tega je prišlo, ker župan Franc Lajovic kljub zahtevi občinskega odbora v proračun za leto 1933 ni dal postavke za vzdrževanja litijskega duhovnika, mežnarja in organista, ki so tako ostali tako rekoč brez dohodkov. Šmarski dekan je posredoval na občini za ureditev razmer, a brezuspešno, zato je Lovšin napovedal, da bo zapustil Litijo. Dne 16. junija je bil sklican sestanek trškega odbora, na katerem so hoteli rešiti spor z županstvom. Na ta sestanek, ki se je vršil v Meškovi gostilni, je prišlo tudi mnogo ogorčenih prebivalcev iz Gradca in Litije, ki so zahtevali, da občina zagotovi sredstva. Župan na sestanku ni hotel pristati na odobritev sredstev, zaradi česar je prišlo do vroče debate, v katero so posegali predvsem tisti, ki so zagovarjali, da je sredstva potrebno zagotoviti. Stvar je šla tako daleč, da so morali posredovati celo orožniki in sestanek razpustiti.

V nedeljo, 2. julija 1933, je po opravljeni deseti maši s prižnice dekan Gornik prebral pismo litijskega glavarja Podboja, ki je izrazil željo, da se zaplet razreši, nato pa nadaljeval, da je povsem neprimerno, da bi v Litiji deloval samo upokojeni du-

26 ARS, AS 68, št. 4739/1936, f. 29-2, 1936–38.

27 Vinko Lovšin je bil rojen 7. 1. 1891 v Ribnici. V mašnika je bil posvečen 14. 6. 1919. Od leta 1924 do 1930 je bil kaplan v Metliki, nato je bil imenovan za kaplana v Šmartnu pri Litiji, od 31. 8. 1931 je bil ekspozit v Litiji, 1. 5. 1936 župnijski upravitelj, 31. 3. 1937 pa župnik v Litiji. Med vojno je bil pregnan iz Litije, po vojni je emigriral v tujino, 17. 3. 1953 umrl v Buenos Airesu v Argentini. Prim. NŠAL 99, službene tabele, š. 9 in *Letopis Cerkve na Slovenskem 2000*, str. 447.

28 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopisa: 31. 8. 1931, št. 3637 in 15. 9. 1931, št. 3829.

29 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopisi: 5. 6. (št. 2346); 1. 10. (št. 4067) in 10. 10. (št. 4193) 1931.

30 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopis: 7. 10. 1931, št. 4130 in 29. 10. 1931, št. 4498.

31 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopis: 26. 11. 1931, št. 5017.

32 ARS, AS 68, št. 4739/1936, f. 29-2, 1936–38 in NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopis: 11. 1. 1932, št. 284.

33 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopisa: 1. 2. 1932, št. 578 in 30. 10. 1933, št. 4365.

hovnik, ki bi bil menda cenejši, saj je v Litiji in bližnji okolici z velikim številom prebivalcev preveč dela in je edina rešitev ustanovitev samostojne župnije, ki jo podpira tudi škof. Nato je nadaljeval: »Ker pa peščica neodgovornih ljudi fanatično nasprotuje tej ustanovitvi in ne samo to, ovirajo in nagajajo, kjer le morejo, je moralo cerkveno predstojništvo poseči po najskrajnejšem, da je to nedeljo (2. julija) ukinilo vršenje služb božjih in sploh vseh cerkvenih opravil v litijski podružnici.« Na koncu je šolski zbor pod vodstvom Lovšina za slovo zapel pesem, verniki pa so se ogorčeni razšli. Cerkev so zaklenili, Lovšin pa je zapustil Litijo.[34]

Da bi rešili zaplet, so imeli 20. julija sestanek mešane komisije na sedežu občine Litije. Na sestanku so sklenili, da bo dala občina duhovniku zastonj razsvetljavo, obrtniki pa mu bodo dali nagrado za deseto mašo. Prav tako so sklenili, da bo občina dala zastonj razsvetljavo mežnarju, trški odbor pa še mesečno 150 din, za organista pa so razpisali prosto mesto, ki bo združeno s službo občinskega sluge, do tedaj pa bo službo opravljal Peter Jereb.[35] Po tem dogovoru se je Lovšin zopet vrnil v Litijo.

Kmalu pa je ponovno prišlo do težav. Občina do decembra 1933 glede mesta organista ni storila nobenega koraka, zato so nekateri verniki na pobudo cerkvenega predstojništva posredovali na občini, in ta je le razpisala obljubljeno prosto mesto organista, ki naj bi pričel z delom 1. januarja 1934. Občina je nato sama izbrala organista, čemur je »cerkveno predstojništvo« ostro nasprotovalo in prišlo je do ponovne zaostritve, tako da od 1. januarja 1934 v cerkvi nekaj časa ni bilo orglanja.[36]

V maju 1934 so zaradi nenehnih konfliktov razrešili ključarja Simončiča in na njegovo mesto imenovali ključarja Franca Volka,[37] ta pa je kmalu odstopil in v avgustu 1935 ga je nadomestil Franc Mrak.[38]

Tekom leta 1934 je prišlo do sprave med županstvom in Lovšinom ter ostalimi protagonisti glede ustanovitve župnije, tako da so ustanovili Odbor za ustanovitev župnije Litija, ki ga je kot predsednik vodil župan Lajovic, poleg njega pa so bili v odboru še tajnik in trije odborniki, med njimi ekspozit Lovšin.[39]

Priprave na ustanovitev so se načrtno nadaljevale. V maju 1934 je Lovšin podal na škofijo prošnjo, da bi se v litijski cerkvi kupil krstni kamen in bi se lahko pričelo krščevanje in vodenje matičnih knjig, saj k službi božji prihaja 2.800 ljudi, vendar se s tem predlogom niso strinjali okoliški župniki in predlagali, da se s tem počaka do ustanovitve samostojne župnije. S temi mnenji je soglašal tudi škofijski ordinariat in prošnja je bila zavrnjena.[40]

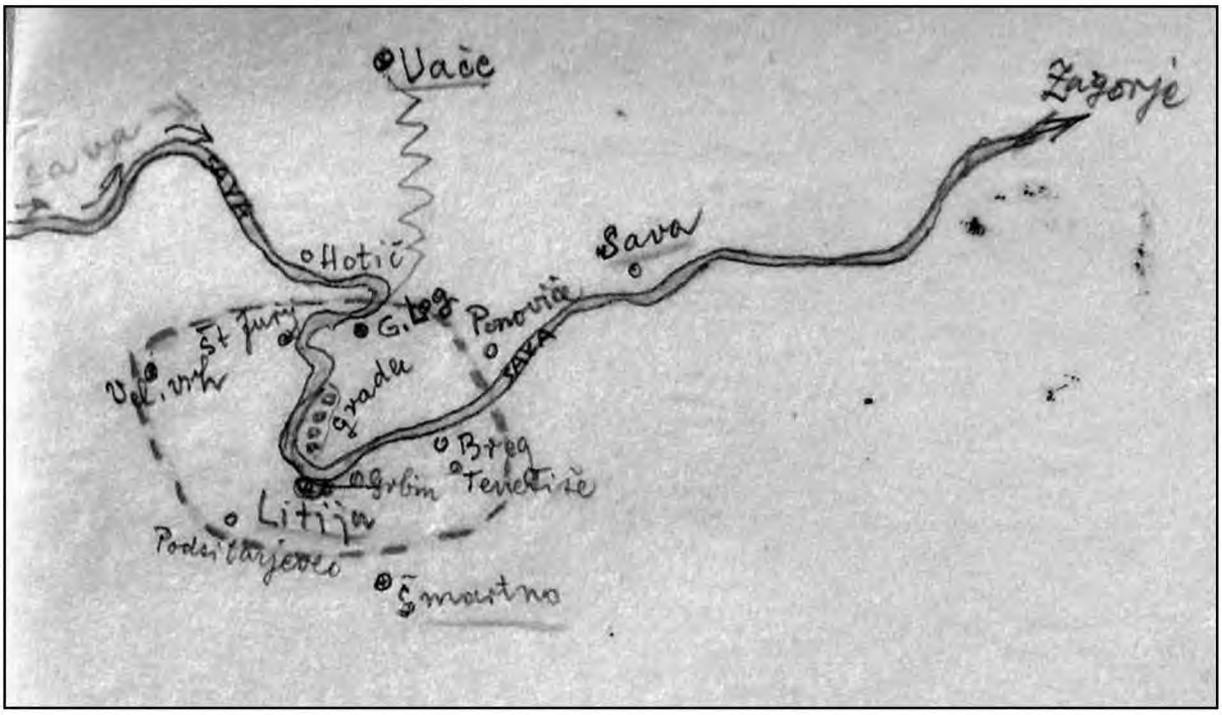
Škofijski ordinariat je 22. avgusta 1934 povprašal novega župnika na Vačah Antona Porento, ki je mesto župnika na Vačah prevzel leta 1933, kaj meni o priključitvi vasi Gornji Log in dela Gradca k novi župniji Litija. Župnik je odgovoril, da se s predlogom načeloma strinja, saj sta kraja zelo blizu Litije in gospodarsko in družabno gravitirata v Litijo. Dodal pa je, da si ljudje ne želijo sprememb, ker si želijo biti pokopani na istem pokopališču kot njihovi predniki, in se bojijo stroškov, ki bi bili povezani z ustanovitvijo nove župnije in odkupom pravic starih župnij. Župnik je po organistu povprašal prebivalce obeh krajev in v Gornjem Logu so bili vsi za župnijo Vače (13 hiš oz. 65 prebivalcev), v Gradcu pa je bilo od 47 družin 15 za Vače, in sicer stari zemljiški posestniki.[41]

Pripombe glede ustanovitve nove župnije v Litiji so podali tudi z občine Šmartno pri Litiji z obrazložitvijo, da bodo v primeru ustanovitve nove župnije velik del finančno najbolje stoječih župljanov izločili iz župnije Šmartno, pri čemer bi bila nato vsa bremena za popravo cerkve in nadarbinskih poslopij naložena povečini le malim kmetom in kočarjem, zato so predlagali od občine Litija letno odškodnino v višini 18.000 din ali pa opustitev projekta ustanavljanja nove župnije.[42]

Odbor za ustanovitev župnije Litija je v letu 1935 še poživil delovanje. Župan Lajovic in ekspozit Lovšin sta iskala soglasje in podporo pri različnih uradih in osebnostih v Litiji in izven nje. Odbor je na škofijo 8. februarja 1935 vložil prošnjo, naj se obnovijo prizadevanja za ustanovitev župnije, sprožena 27. februarja 1931, ter naj pri vlogi popravi oz. doda, da je pri obstoječi cerkvi v Litiji in njeni opravi vse pripravljeno, da je za duhovščino in pisarno poskrbljeno z lastno cerkveno hišo, organist in mežnar sta že sedaj zaposlena in ostaneta v istem razmerju, za morebitne naprave, ki jih bodo potrebovali kasneje, pa se ne bo zahtevalo nikakršnih prisilnih dajatev od župljanov, ampak se bodo vsa sredstva zbirala s prostovoljnimi prispevki.[43]

Občinski odbor v Litiji je na svoji seji 13. marca 1935 soglasno sprejel sklep, da je ustanovitev župnije nujno potrebna, poleg tega pa še dodal, da bo iz občinskih sredstev občina neobvezno po možnostih prispevala za popravila sedanje cerkvene hiše in na-

34 *Slovenec*, 9. 7. 1933, št. 153, str. 8, NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, spisi, ustanovitev župnije Litija, dopis 18. 6. 1933, š. 15, NŠAL 572, Šmartno pri Litiji.
35 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, leto 1933, št. 2971.
36 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, leto 1934, št. 980.
37 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopis: 14. 5. 1934, št. 2087.
38 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopis: 7. 8. 1935, št. 3383.
39 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopis: 8. 2. 1935, št. 857.
40 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, leto 1934, št. 2164, 2165, 2267.
41 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopis: 25. 8. 1934, št. 3659.
42 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopis: 22. 9. 1934, št. 4176.
43 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopisa: 24. 8. 1935, št. 3634 in 8. 2. 1935, št. 857.

Skica meja nove župnije Litija, ki jo je Vinko Lovšin priložil k prošnji banu Marku Natlačenu 24. oktobra 1935 (ARS, AS 68, št. 4739/1936, f. 29-2, 1936–38).

bavo krstnega kamna.[44] Škofijski ordinariat je za ustanovitev župnije 20. aprila 1935 ponovno posredoval pri banski upravi, ki je 13. julija prošnjo s svojo oceno posredovala v Beograd.[45]

V vmesnem času sta sresko načelstvo v Litiji in banska uprava povprašala okoliške občine o njihovem mnenju glede nove župnije. Občine Vače, Št. Lambert in Šmartno pri Litiji so se opredelile proti novi župniji. Sreski načelnik je po poizvedovanju izrazil nasprotovanje novi župniji, ker bi ustanovitev negativno vplivala na gmotni položaj ljudi in ker je obstoječe stanje z ekspozitom v Litiji zadovoljivo. Krajevno starešinstvo Trga Litija je v okviru poizvedovanja na svoji seji 9. maja 1935 sklenilo, da pokopališče v Litiji obdrži v svoji lasti, da pa ga namerava še razširiti in dovoljuje, da se bo uporabljalo za vse župljane nove župnije.[46]

Ban Dinko Puc je nato 13. julija 1935 vlogo za ustanovitev župnije posredoval na ministrstvo pravde v Beograd. V vlogi je med drugim ocenil, da je prošnja povsem neutemeljena, saj da je gospodarski položaj še slabši kot leta 1931, poleg tega pa ustanovitvi nasprotujeta občini Št. Lambert in Vače, občina Šmartno pri Litiji zahteva finančno podporo ljudi, ki bi bili v novi župniji, občina Litija pa nasprotuje vsakemu prisilnemu pobiranju sredstev.[47]

Iz Beograda so 8. avgusta 1935 odgovorili, da se bo postopek ustanovitve lahko nadaljeval, ko bo pri vseh zainteresiranih doseženo vsaj moralno soglasje. Lovšin je za tak odgovor povsem po pravici okrivil banovino, da nalašč noče predložiti ustrezne vloge in zavlačuje ter se naslanja zgolj na nestrinjanje sosednjih občinskih odborov, ki da jih, kot je zapisal Lovšin: »... zadeva prav nič ne briga in ki niso in ne bodo naši farani,« čeprav je 95% vseh bodočih župljanov za novo župnijo.[48]

Sredi leta je prišlo do pomembne politične spremembe, ki je olajšala ustanovitev župnije. Nekdanja SLS je vstopila v vlado in režimsko Jugoslovansko radikalno zajednico. Notranji minister Anton Korošec je za banske svetnike imenoval privržence SLS, za bana pa je bil imenovan Marko Natlačen, s čimer so bili dani pogoji za ugodno vlogo banovine na ministra pravde v Beograd. Škofija je 3. oktobra 1935 ponovno pisala banski upravi, naj vzame v pretres vlogo za ustanovitev župnije Litija.[49] Banovina se je nemudoma odzvala in pospešila sklepni del procesa ustanovitve župnije.

44 ARS, AS 68, št. 4739/1936, f. 29-2, 1936–38; NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopis: 24. 8. 1935, št. 3634.
45 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopisa: 18. 4. 1935, št. 1891 in 8. 8. 1935, št. 3459.
46 ARS, AS 68, št. 4739/1936, dopis sreskega načelstva banovini z dne 18. 6. 1935, in dopis Načelstva trga Litija z dne 24. 5. 1935, f. 29-2, 1936–38.
47 ARS, AS 68, št. 4739/1936, f. 29-2, 1936–38.
48 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopisa: 20. 8. 1935, št. 3459 in 24. 8. 1935, št. 3634.
49 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopis: 3. 10. 1935, št. 3634.

V nadaljevanju je bilo potrebno določiti predvsem še vprašanje odškodnin prvotnim župnijam in dokončen teritorij nove župnije. Cerkev sv. Nikolaja, v kateri so leta 1934 naredili še dodatno spovednico, je bila za ustanovitev povsem pripravljena, potrebovali so le še nov krstni kamen.

Župnik v Vačah je zahteval, da nova župnija Litija plačuje za kaplanovo in mežnarjevo bero ter štolnino župniku. Ekspozit Lovšin je temu nasprotoval, češ da se vse dušnopastirsko delo razen krstov v Zgornjem Logu in delu Gradca, ki pripada župniji Vače, že tako ali tako vrši iz Litije. Dodal je, da bera za kaplana odpade, ker ga v Vačah ni, bera za mežnarja se že tako ali tako daje v Litijo, glede štolnine pa bo župnik res nekoliko prikrajšan, vendar bo razbremenjen tudi dela.[50]

Banovina je na podlagi dopisa z dne 3. oktobra 1935 pozvala prizadete župnijske urade, da ji sporočijo, kdaj bi bilo treba s konkurenco župljanov popraviti cerkvena in nadarbinska poslopja in koliko bi to stalo. Župnijski urad Šmartno je sporočil, da bi bilo potrebno še v tekočem letu izvršiti popravila v višini 21.000 din, v župniji Sava v prihodnjih petih letih za 20.000 din, župni urad v Vačah ni priobčil nobenih popravil, zahteval pa je, da bi od nove župnije dobil letni pavšal v višini 2.000 din. Banska uprava je predlagala, da se prispevki za popravo odložijo na čas po ustanovitvi župnije, škofijski ordinariat pa se je s tem strinjal.[51] Ekspozit Lovšin je 21. oktobra 1935 zadevo glede ustanovitve tudi osebno predstavil banu Natlačenu, tri dni kasneje pa mu je vse razloge za ustanovitev skupaj s skico meja nove župnije poslal tudi pisno.[52]

Glede obsega nove župnije je šmarski župnik v aprilu 1935 predlagal, naj se k novi župniji priključi celotni Gradec, poleg tega pa še dodal, naj se v Litiji sistemizirata dve kaplanski mesti.[53] V februarju 1936 je predlagal, da se vas Podsitarjevec izloči iz predlaganega obsega nove župnije Litija in obdrži v Šmartnu, ker otroci hodijo v šolo v Šmartno.[54]

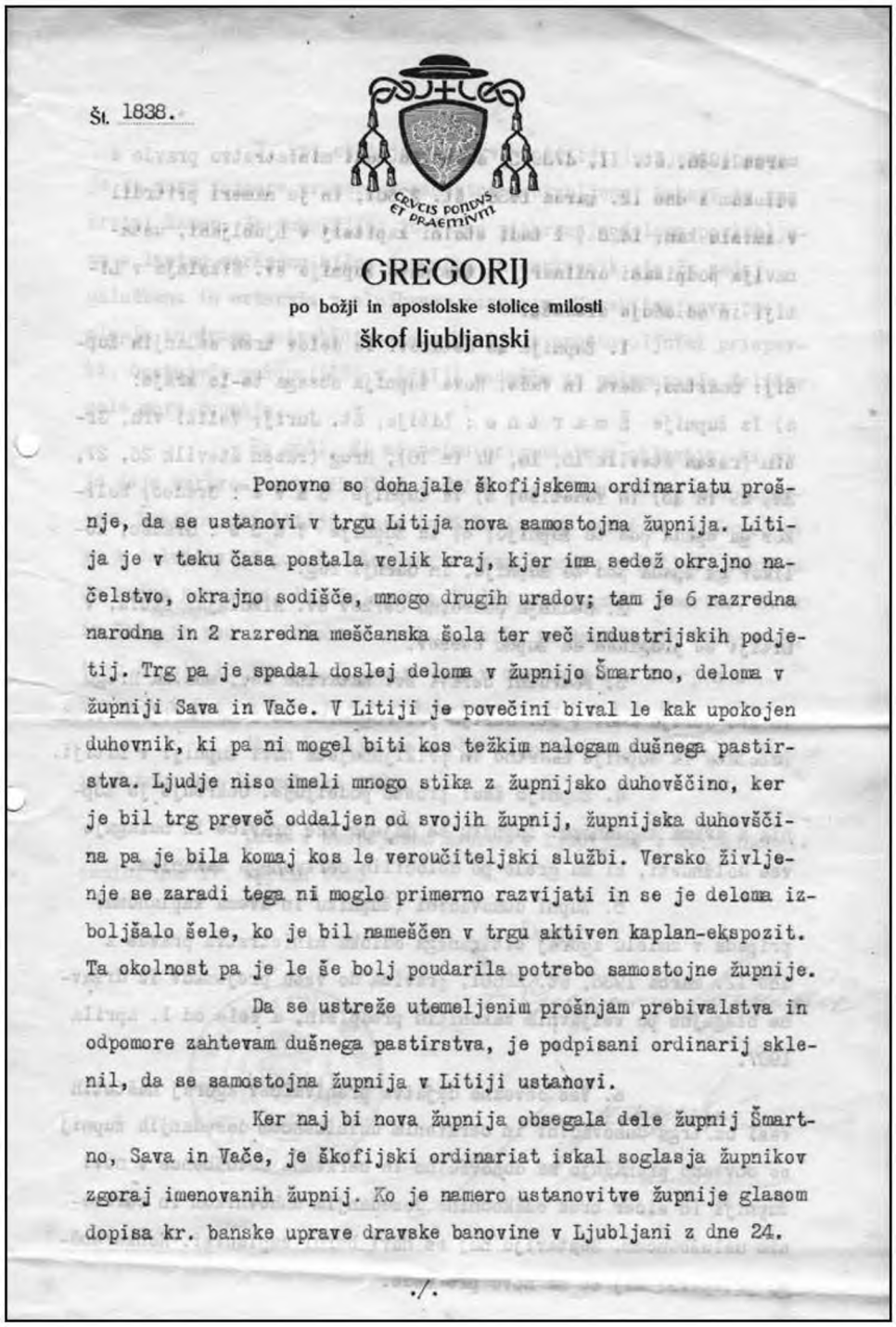
Žig župnije Litija (NŠAL 10, Litija).

Dne 2. marca 1936 je ban Marko Natlačen ministrstvu pravde v Beograd predložil ponovno prošnjo za ustanovitev župnije. V njej je poleg številnih potreb po ustanovitvi župnije ovrgel prejšnja odklonilna stališča svojih predhodnikov, češ da je ustanovitev neprimerna zaradi prevelike finančne obremenitve ljudi. To je utemeljil z dejstvom, da je za domovanje duhovnikov vse zagotovljeno in da bodo njihovo plačo krili državni poračun oz. verski sklad od aprila 1937 dalje, in z zagotovilom škofijskega ordinariata, da od ljudi ne bodo zahtevali nikakršnih prisilnih dajatev. Glede zahtev starih župnij po odškodninah pa je zagotovil, da tudi te ne bodo resneje prizadele ljudi, saj bodo upravna oblastva morebitne zahteve glede popravil reducirala le na neodložljiva in najnujnejša, zahteva po letni podpori 2.000 din župnije Vače pa je označil za neizvedljivo, ker je v nasprotju z veljavnimi načeli.[55]

V Beogradu so prošnjo 12. marca 1936 odobrili, s tem je bila pot za ustanovitev župnije odprta. Odobrili so sistemizacijo mesta župnika in dveh kaplanov ter okvirni obseg župnije, ki pa ga je nato natančno opredelil še ekspozit Lovšin.[56] Za ugodno in hitro rešitev je pri ministru pravde v Beogradu posredoval tudi Marko Krek.[57] V smislu kanona § 1428 je 14. aprila 1936 ustanovitev nove župnije odobril še stolni kapitelj v Ljubljani.[58]

Na podlagi odobritve ministra pravde in stolnega kapitlja je škof Gregorij Rožman 17. aprila 1936 izstavil listino o ustanovitvi nove župnije sv. Nikolaja v Litiji, ki naj bo razglašena na god apostolov Filipa in Jakoba 1. maja 1936. Nova župnija je obsegala kraje iz župnije Šmartno pri Litiji: Litija, Št. Jurij, Veliki vrh, Grbin (razen št. 15, 16, 17, in 18), Breg (razen št. 26–30) in Tenetiše; iz župnije Sava: Gradec, kolikor ga spada v to župnijo, in iz župnije Vače: Gradec, kolikor ga spada v to župnijo, ter Gornji Log. Podružnična cerkev sv. Nikolaja je bila s tem razglašena za župnijsko, podružnici sv. Katarine na Bregu in sv. Jurija pri Poganiku pa za podružnični cerkvi v Litiji. Župnija je bila pridržana škofu za prosto podeljevanje. Vse obvezne dajatve prebivalcev iz krajev nove župnije do prejšnjih duhovnikov oz. cerkvenih uslužbencev so se prenesle na duhovnike in cerkvene uslužbence nove župnije, in sicer brez odškodnine dotedanjemu osebju. Za cerkev v Litiji je bilo naročeno, naj se naredi nov krstni kamen, ostala cerkvena oprava je

50 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopis: 30. 1. 1936, št. 631.
51 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopis: 7. 3. 1936, št. 1319.
52 ARS, ARS, AS 68, št. 4739/1936, dopis Vinka Lovšina banu Natlačenu z dne 24. 10. 1935, f. 29-2, 1936–38.
53 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopis: 18. 4. 1935, št. 1891.
54 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, leto 1936, št. 706.
55 ARS, ARS, AS 68, št. 4739/1936, f. 29-2, 1936–38.
56 ARS, ARS, AS 68, št. 4739/1936, f. 29-2, 1936–38; NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopisa: 24. 3. 1936, št. 1541 in 4. 4. 1936, št. 1638.
57 NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, spisi, ustanovitev župnije Litija, dopis: 21. 3. 1936, š. 15.
58 NŠAL 10, Šmartno pri Litiji, dopis: 14. 4. 1936, št. 1771.

Št. 1838.

CRVCIS PONDVS ET PRAEMIVM

GREGORIJ

po božji in apostolske stolice milosti

škof ljubljanski

Ponovno so dohajale škofijskemu ordinariatu prošnje, da se ustanovi v trgu Litija nova samostojna župnija. Litija je v teku časa postala velik kraj, kjer ima sedež okrajno načelstvo, okrajno sodišče, mnogo drugih uradov; tam je 6 razredna narodna in 2 razredna meščanska šola ter več industrijskih podjetij. Trg pa je spadal doslej deloma v župnijo Šmartno, deloma v župniji Sava in Vače. V Litiji je povečini bival le kak upokojen duhovnik, ki pa ni mogel biti kos težkim nalogam dušnega pastirstva. Ljudje niso imeli mnogo stika z župnijsko duhovščino, ker je bil trg preveč oddaljen od svojih župnij, župnijska duhovščina pa je bila komaj kos le veroučiteljski službi. Versko življenje se zaradi tega ni moglo primerno razvijati in se je deloma izboljšalo šele, ko je bil nameščen v trgu aktiven kaplan-ekspozit. Ta okolnost pa je le še bolj poudarila potrebo samostojne župnije.

Da se ustreže utemeljenim prošnjam prebivalstva in odpomore zahtevam dušnega pastirstva, je podpisani ordinarij sklenil, da se samostojna župnija v Litiji ustanovi.

Ker naj bi nova župnija obsegala dele župnij Šmartno, Sava in Vače, je škofijski ordinariat iskal soglasja župnikov zgoraj imenovanih župnij. Ko je namero ustanovitve župnije glasom dopisa kr. banske uprave dravske banovine v Ljubljani z dne 24.

./.

Prva stran ustanovne listine župnije Litija (NŠAL 10, Litija).

zadostovala, prav tako župnišče, pisarna in pokopališče; organist in cerkovnik pa sta ostala v službenem razmerju. Za morebitna nova poslopja, ki bi se gradila kasneje, je bilo določeno, da se bodo financirala le s prostovoljnimi prispevki.[59]

Za prvega župnijskega upravitelja župnije Litija je bil z dnevom izdaje ustanovne listine imenovan Vinko Lovšin.[60] Dne 22. aprila 1936 je ustanovitev nove župnije na podlagi vseh odobritev razglasila tudi Kraljevska banska uprava Dravske banovine.[61]

59 NŠAL 10, Litija, ustanovna listina, 17. 4. 1936. št. 1838.

60 NŠAL 10, Litija, 17. 4. 1936, št. 1839.

61 ARS, AS 68, št. 4739/1936, f. 29-2, 1936–38.

Takoj ko se je izvedelo za ustanovitev nove župnije in neposredno po svečani razglasitvi, so novi župniji Litija ostro nasprotovali nekateri prebivalci Zgornjega Loga, Brega in Tenetiš ter zagotovili, da ne bodo sprejeli nove župnije ter da bodo »napram njej mrtvi otroci, ali pa suhe veje na njenem drevesu,« vendar ti protesti niso spremenili mej nove župnije.[62]

O ozračju in slovesnostih ob ustanovitvi nove župnije je 1. maja pisal časopis *Slovenec*: »Novi župljani so se prav posebno pripravljali na ta dan, s katerim so tudi v cerkvenem oziru dosegli svojo samostojnost. Pripravljalni odbor za zunanjo proslavo /.../ se je zelo potrudil za okrašenje litijskega trga. Okoliški župljani /.../so navozili v Litijo nad 50 mlajev, katere so vrli litijski fantje postavili po trgu, ki se je spremenil v gozd zelenih smrek. Dekleta /.../ pa so pridno pletle zelene vence in ž njimi prav razkošno okrasile župnijsko cerkev sv. Nikolaja. Pa tudi industrijski Gradec ni zaostal za Litijo. Predilniški delavci so postavili številne mlaje. /.../ Na predvečer cerkvenih slovesnosti so po okoliških gričih in hribih zagoreli kresovi, litijski trg je bil slavnostno razsvetljen, pokali so topiči, z zvonika pa se je razleglo slovesno pritrkavanje /.../« Slovesna razglasitev nove župnije sv. Nikolaja v Litiji je bila pred deseto mašo, ko je dekan Gornik prebral listino o ustanovitvi župnije, sledila pa je slovesna sv. maša, med katero so cerkveni pevci peli Rihovskyovo *Missa Loretta* s spremljavo orkestra.[63]

S tem je bila po petih letih intenzivnih prizadevanj ustanovljena samostojna župnija Litija, ki pa je nemoteno delovala le pet let, nato pa je njeno delovanje nasilno prekinil nemški okupator.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 68 – Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Upravni oddelek, f. 29-2, 1936–38.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
NŠAL 2, Škofijski arhiv Ljubljana 2, š. 44.
NŠAL 10, Škofijski arhiv Ljubljana – župnije, Šmartno pri Litiji, Litija.
NŠAL 14, Vizitacije, š. 11, 12, 15–17.
NŠAL 99, Škofijski arhiv Ljubljana – razno, š. 9.
NŠAL 107, Fotografska zbirka, predalčniki.
NŠAL 331, Zapuščina: Anton Bonaventura Jeglič.
NŠAL 572, Zapuščina: Frančišek Pokorn, Šmartno pri Litiji.
NŠAL, Župnijski arhiv Šmartno pri Litiji, š. 15.

TISKANI VIRI

Okrožnica, 1974, št. 4. Ljubljana : Nadškofijski ordinariat v Ljubljani.

ČASOPISI

Slovenec, 1929–1936.

LITERATURA

Höfler, Janez: *Trije popisi cerkva in kapel na Kranjskem in slovenskem Štajerskem s konca 16. stoletja.* Ljubljana : SAZU, 1982.

Letopis Cerkve na Slovenskem 2000. Ljubljana : Nadškofija Ljubljana, 2000.

Novak, Josip: *Zgodovina brezoviške župnije.* Ljubljana, 1907.

62 NŠAL 10, Litija, dopisa: 26. 4. 1936, št. 2037, in 7. 5. 1936, št. 2313.

63 *Slovenec*, 1. 5. 1936, str. 8.

SUMMARY

The founding of the Parish of Litija in 1936

The independent Parish of Litija was declared on 1 May 1936. It comprised places that had formerly belonged to three different parishes, i.e. Šmartno pri Litiji, Vače and Sava. The relatively late establishment of the independent parish was mainly due to the vicinity of the ancient parish centre in Šmartno pri Litiji. Following the construction of the bridge in 1852 Litija became the gravitational centre of nearby places from either bank of the Sava River. Due to the growing population, Litija obtained a resident retired priest in 1856 who celebrated Sunday and holiday masses at the local church and carried out Sunday religious instruction. In the early 20th century the unfavourable religious conditions gave rise to initiatives to found a new parish, which met with opposition of the long-time mayor of Šmarje, Matej Rihar. However, once Anton Gornik took over the mayoral office in 1930, he immediately launched the process of founding a new parish. At his behest, the diocesan ordinariate sent the first request to the Banovina administration for the founding of an independent parish in Litija on 27 February 1931. At the end of the year the request was denied by the Ministry of Justice in Belgrade on the grounds that it would impose a heavy financial burden for the

poor local population. The first request for the establishment of an independent parish in Litija envisaged the construction of a new parson's house and payment of compensation to old parishes. The idea also met with the opposition of a large majority of people who would belong to the new parish, as they were afraid to shoulder high costs, whereas others wanted to remain in the old parishes for the sake of keeping up with the tradition. Therefore, instead of a parish, Litija established a vicariate in 1931 presided by a non-resident priest from Litija. The latter position was given to Vinko Lovšin, who then organised activities for the establishment of the parish and was later nominated the first parish administrator. In the following years Lovšin succeeded in uniting people and causing them to embrace the idea of an independent parish, so that in the beginning of 1935 the Committee for the Founding of the Parish of Litija sent the diocesan ordinariate a new request, this time with an important addition that the existing church building only sufficed for a new parson's house and that all funds would be collected only from voluntary contributions. However, due the opposition from the surrounding municipalities and especially the negative opinion of Ban Dinko Puc, the authorities in Belgrade denied the request for the same reasons as the one in 1931. In autumn 1935 the leading positions in the Banovina were taken over by former members of the Slovenian People's Party, who made sure that the next request, which was sent to Belgrade in spring 1936, received a positive answer. On the eve of the proclamation of the new parish they also took care of the last details and saw to it that no compensation was to be paid to the old parishes. On 17 April 1936 Archbishop Gregorij Rožman issued a charter of the Parish of Litija, which was solemnly proclaimed on 1 May 1936.

Središče Litije med obema svetovnima vojnama (hrani: Javni zavod za kulturo, Litija).

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 94(497.4Litija)"1939/1945"

Prejeto: 21. 6. 2011

Jože Rozman

prof. sociologije in univ. dipl. politolog (obramboslovec), Spodnje Stranice 40, SI–3206 Stranice
e-pošta: joze.rozman@gmail.com

Partizanski koridor na litijskem območju med drugo svetovno vojno

IZVLEČEK

Druga svetovna vojna je razdelila slovensko ozemlje med nemškega, italijanskega in madžarskega okupatorja. Nad desnim bregom Save so Nemci zgradili demarkacijsko črto oz. mejo med takratno Nemčijo in Italijo. Reka Sava je postala obmejna reka in ravno na litijskem območju so se začele organizirati povezave med odporniškim gibanjem na Gorenjskem, Štajerskem in Dolenjskem. To območje je bilo primerno zaradi naravnih danosti oz. ugodnega terena in podpore lokalnega prebivalstva NOB, zato je ta humanitarni koridor deloval od prvih dni okupacije pa vse do konca vojne.

KLJUČNE BESEDE

druga svetovna vojna, Litija, reka Sava, Kamniško-zasavski odred, narodnoosvobodilni boj, narodnoosvobodilna vojska, partizanski odredi Slovenije, demarkacijska črta

ABSTRACT

THE PARTISAN CORRIDOR IN THE LITIJA AREA DURING WORLD WAR II

World War II divided the Slovenian territory between the German, Italian and Hungarian occupying forces. The Germans drew a demarcation line or border between the then Germany and Italy. The Sava thus became a border river and the Litija area was turned into a site of organised connections between the resistance movement in Gorenjska, Štajerska and Dolenjska. The said area was appropriate due to its natural features, especially the favourable terrain, and the support from the local population for the national liberation struggle. All the above stated enabled the humanitarian corridor to operate from the first days of the occupation to the end of the war.

KEY WORDS

World War II, Litija, the Sava River, Kamniško-zasavski detachment, national liberation struggle, national liberation army, partisan detachments of Slovenia, demarcation line

Zasedba in razdelitev ozemlja

Kmalu po aprilski okupaciji leta 1941 je bilo slovensko ozemlje v tedanji Kraljevini Jugoslaviji razdeljeno med tri okupatorje; Nemci in Italijani so si slovensko ozemlje razdelili skoraj na polovico, medtem ko so Madžarski pripadli samo štirje odstotki etničnega ozemlja.[1] Obravnavano območje je bilo razdeljeno med nemško in italijansko okupacijsko ozemlje, ločeno z razmejitveno črto,[2] ki je hkrati predstavljala tudi državno mejo med okupatorjema. Zaradi strateških interesov obeh okupatorjev je bila demarkacijska črta še nekajkrat popravljena[3] in je tako tekla od Žirov,[4] južno od Črnega vrha, severno od Polhovega Gradca, skozi Šentvid in Ježico, od koder je nadaljevala pot po desnem bregu Save skoraj do sotočja s Kamniško Bistrico in Ljubljanico. Ko je slednjo prečkala, se je povzpela na vrhove[5] južno od Besnice, Trebeljevega, Obolnega, Osredka nad Stično, Debeč, Javorja, Višnjega Grma, Razbor, Ježnega vrha, Nove gore, skozi Vodice pri Gabrovki, kjer je zapustila obravnavano območje. Dalje je tekla skozi Krmelj, vzhodno od Tržišča, zahodno od Bučke, skozi Krakovski gozd, severno od Kostanjevice na Krki in Sv. Križa (Podbočje) na rob Gorjancev pri Gadovi Peči.[6]

Širina pasu med reko Savo in nemško-italijansko mejo na desnem bregu od Podgrada naprej je v zračni črti znašala največ 12 km, tako da je bilo mogoče od Save do meje priti peš v treh do štirih urah. Nemci so predvidevali, da bi bila ta razmejitvena črta vsaj do konca vojne južna meja nemškega rajha oziroma njegov varovalni pas, zato so v njeni bližini in ob njej organizirali obveščevalno in carinsko službo (na železniški postaji Laze in na cestnem prehodu v Podgradu), postavili orožniške postaje in vojaške postojanke, črto močno utrdili ter zgradili železniško povezavo od Laz do Šentvida (gl. prilogo Partizanski koridor).[7] Ti ukrepi okupatorja so bili izrednega strateškega pomena za obe strani.

Že nekaj dni po zasedbi je nemški okupator uvedel vojaško upravo, ki je delovala, dokler se ni na Gorenjskem 30. aprila 1941[8] uvedla civilna uprava. Skupna značilnost vseh treh okupatorjev je bila čimprejšnja priključitev zasedenih slovenskih predelov svoji državi in vključitev v svoj družbeni red. Nemški okupator je nameraval izvesti priključitev že 1. oktobra 1941, vendar jo je zaradi personalnih razlogov[9] dvakrat odložil; na 1. november 1941 in nato še na 1. januar 1942. Zatem je priključitev zaradi razmaha upora slovenskega naroda odložil do konca vojne.

Elementi okupatorjeve prisotnosti – postojanke[10]

Ko so Nemci v mesecu aprilu in maju 1941 prišli v omenjene kraje, so se nastanili največkrat v župnijskih prostorih, šolskih poslopjih in gostilnah; v večjih krajih pa so uporabili tudi prostore bivših banovinskih uradov in institucij.[11] Razmeroma velika

1 *Slovenska novejša zgodovina* 1, str. 575.

2 Razmejitvena črta je bila določena 12. aprila 1941 s Hitlerjevimi navodili o razkosanju Jugoslavije. Določala so, da bo Nemčija dobila Spodnjo Štajersko (meja reka Sava), na jugu povečano z 90 km dolgim in 10 do 15 km širokim pasom, in Gorenjsko. Prekmurje bi dobila Madžarska, vse ostalo pa Italija. Ker meja ni potekala po nobeni zgodovinski, pokrajinski ali upravni, še manj pa po narodnostni meji, sta bili obe strani, tako italijanska kot nemška, nezadovoljni. Italijani bi imeli še premogovni bazen v Zasavju, Nemci pa so kljub navodilom Hitlerja želeli še globlje v notranjost Dolenjske, medtem ko sta bili Madžarska in ustaška vlada zadovoljni z določenimi mejami (Klanjšček, *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945*, str. 50–51).

3 Iz šolske kronike osnovne šole Javorje je razvidno, da meja na obravnavanem območju ni bila stalna in so jo še v juniju 1942 premaknili. Prvotno je potekala od Pustega Javorja po dolini mimo potoka Biča za osnovno šolo in potem dalje po cesti proti Debečam, potem pa se je na »škodo« italijanskega okupatorja pomaknila nekaj sto metrov južneje na rob Gornjega vrha za vasmi Debeče, Planina, Osredek, Obolno in potem dalje proti Trebeljevemu. Nemci so v bližini meje podrli vse stavbe in izsekali gozd, mejo pa so s prisilnim delom utrjevali Slovenci iz različnih krajev (ARS, AS 1827, 865/I/). Podobno je bilo v kraju Štanga (danes Velika in Mala Štanga), kjer se je okupator kar izmenjaval, na koncu pa so ostali le Nemci, Italijani pa so svojo mejo premaknili nekoliko zahodneje (Zupančič, Okupator v Litiji, str. 25–26).

4 Od avstrijske meje do Žirov je meja med okupatorjema potekala po stari jugoslovansko-italijanski meji (*Slovenska novejša zgodovina* 1, str. 574).

5 Nemci so na obravnavanem območju določili potek meje po vrhovih, ki so jim tako omogočili vidni nadzor območja na obeh straneh črte: Debenji vrh (530 m), Babna gora – cestni prelaz Pečar (544 oz. 450 m), Žagarski vrh (626 m), Javorski vrh (641 m), Križatec (622 m), Kališče (647 m), Kucelj (748 m), Zavolovšček (656 m), Osrenca (710 m), Lectov grad (610 m), Pleša (526 m), Grmada (699 m), Zaplaz (713 m), Nova gora – cestni prelaz Javorski Pil (580 m) in Červatec (691 m).

6 ARS, AS 1625, karta Nacistično-fašistična delitev in zasedba Slovenije – Ljubljanska pokrajina 1943; Carta della Provincia di Lubiana 1:100.000, 1943; Deutsche Heereskarte Jugoslawien 1:25.000, 1943.

7 Vidali, *Kamniško-zasavski odred 1943–45*, str. II/10; Ribičič, Partizanski koridor, str. 9–14.

8 Ta se je na Gorenjskem uvedla 14 dni kasneje kot na Štajerskem zaradi določitve meje med Italijani in nemškim rajhom ter posledično razporejanjem njunih enot (Ferenc, Polom raznarodovalnih načrtov, str. 171).

9 Čakali so na prihod novega pokrajinskega vodje NSDAP in državnega namestnika za Koroško, medtem ko so Italijani priključitev izvedli že 3. maja, Madžari pa 16. decembra 1941 (Ferenc, Polom raznarodovalnih načrtov, str. 31).

10 Vire o postojankah na obravnavanem območju za celotno poglavje navajam na tem mestu: ARS, AS 1622 (41//II/2 in 41/III/5), AS 1827 (908/I/1c, 908/I/4d, 908/I/4e, 908/I/4f, 908/I/4g, 908/I/5g, 908/I/5j, 908/I/6, 908/I/7, 908/I/8, 908/I/9 in 908/I/12), AS 1851 (47/1/1, 47/II/1, 52/II/1, 54/I/1, 54/II/1, 54/VII/1, 54/VIII/6, 60/I, 60/II, 60/III/2, 62/II/ii, 62/II, 80/I/1 in 80/IV/3) in AS 1869 (333/I/3, 333/I/4, 333/I/8, 333/II/1, 333/III/17a, 334/I/6 in 334/I/12).

11 ARS, AS 1827, 865/I.

gostota razporeditve teritorialnih postojank, ki so jih Nemci vzpostavili po skoraj vseh večjih krajih, priča o tem, kako strateško in pomembno je bilo obvladovanje tega prostora. Na celotnem obravnavanem območju je bilo kar 27 okupatorjevih teritorialnih postojank: Beričevo, Bogenšperk, Dol pri Ljubljani, Dolsko, Domžale, Ihan, Izlake, Javorje, Jevnica (Senožeti), Kresnice, Laze, Litija, Moravče, Osredek nad Stično, Pečar (Babna gora), Podgrad, Pogonik (Zgornji Log), Polica, Ponoviče, Prežganje, Sava (Mošenik in Renke), Stična, Šentvid pri Stični, Šmartno pri Litiji, Vače, Velika Preska in Velika Goba.[12]

Številčnost postojank in razmeroma ugodne cestne povezave[13] med njimi so omogočale hitro vojaško oz. policijsko posredovanje, prav tako so bile postojanke med sabo povezane s telefonskimi in radijskimi zvezami. Večje sovražnikove garnizije, ki niso bile preveč oddaljene od Zasavja – v Celju, Kranju, Kamniku in na Bledu, so lahko v nekaj urah okrepile postojanke in tako še dodatno povečale vojaško prisotnost na območju.[14]

Posebej pomembne so bile postojanke v (ne)posredni bližini reke Save in razmejitvene črte med obema okupatorjema, saj je poleg reke veliko oviro pri prehajanju območja predstavljala tudi dobro utrjena in zavarovana meja, ki jo je nemški okupator po kapitulaciji Italije obdržal ter še celo dodatno utrdil in številčno okrepil.

Največja in najmočnejša postojanka je bila v Litiji. Velikonočni ponedeljek 1941 je zaznamoval prihod Nemcev v Litijo, ki so jo zasedli brez bojev, saj je jugoslovanska vojska odšla že prej.[15] Iz slike je razvidna nastanitev nemški enot po mestnih poslopjih: Varnostna služba (SD oz. gestapo) se je nastanila v poslopju bivšega sodišča, kjer so imeli tudi zapore; v župnišču so bili nastanjeni policisti SS Regimenta Todt oz. 181. rezervnega policijskega bataljona; vojska (Landeschutz Bataillon 921) je bila nastanjena pri Modicu in Slancu; žandarmerija (orožniki) pa je bila nastanjena v stavbi zraven železniške postaje. Štab je bil v bivši ambulanti. V Litiji so bili tudi t. i. raztrganci in vermani, od leta 1944 naprej pa tudi domobranci. Tukaj so bile od jeseni 1944 tudi enote protiletalske obrambe s protiletalskimi topovi.

Številčno stanje enot v Litiji se je ves čas spreminjalo, tako da je posadka v povprečju štela med 200 in 500 mož, včasih tudi več. Nemci so iz Litije pošiljali patrulje proti Ponovičam in Savi ter Pogoniku in Kresnicam.

Litijo so utrdili s številnimi bunkerji. Stene bunkerjev so bile narejene iz dveh slojev desk, med njimi pa je bil nasut pesek in kamenje (40–50 cm); streha je bila narejena iz lesenih tramov in desk, v pritličju so bila okna zavarovana z zaboji peska in mrežami. Bunkerji so imeli kvadrasto obliko, kjer je stranica merila 6–8 m, višina 2–3 m, vsak pa je imel po dva težka mitraljeza in stalno stražo. Taki bunkerji so bili postavljeni pri Slancu, Modicu, prosvetnem domu in pri vhodu v predilnico.

Postojanka v Šmartnu pri Litiji je bila nastanjena v graščini Grmače, prosvetnem domu in župnišču. Ta postojanka je bila namenjena predvsem nadzorovanju meje in je večkrat dnevno pošiljala patrulje na mejo. Poleg graničarjev iz oddelka Grenzwachunterabschnitt XVIII/F je imela tudi nekaj orožnikov, v februarju leta 1944 pa so bili v Slatni nastanjeni tudi vermani. Številčno stanje postojanke je bilo v povprečju 60–70 mož, včasih tudi krepko prek 100.

Nemci so svoje enote nastanili tudi v gradu Bogenšperk, kjer so bili prav tako graničarji, orožniki in v začetku februarja leta 1944 tudi vermani. Postojanka je v povprečju štela 50–60 mož, včasih tudi več.

Obmejne postojanke, ki so imele nalogo predvsem nadzorovati mejo, so bile tudi v kraju Prežganje, v Veliki Preski in na Javorju (Pečar). Okoli postojanke v Prežganju je bilo na griču 12 bunkerjev, zgrajenih iz brun in peska, obdani so bili z jarki in minirano mrežo. V vsakem bunkerju je bila po ena strojnica, v zvoniku sta bili 2 strojnici, pred župniščem pa je bil še en bunker, ki je bil z jarkom povezan s cerkvijo; utrjena je bila tudi šola. Na cesti proti Trebeljevem so imeli postavljene španske jezdece, k meji pa so pošiljali po dve patrulji na dan. Tukaj so bili predvsem graničarji, v letu 1944 pa tudi raztrganci, domobranci in vermani. Številčno stanje postojanke je bilo v povprečju 80–100 mož, včasih tudi več.

12 V postojankah Polica, Stična in Šentvid pri Stični so bile do kapitulacije Italije posadke kraljeve finančne straže (finančarji), potem pa so v teh postojankah Nemci spomladi 1944 vzpostavili domobranske posadke. Podobno je bilo v bližnji postojanki Višnja Gora (Ferenc, Okupatorjeve in domobranske posadke, str. 55–58). Zelo blizu obravnavanega območja so bile tudi postojanke nemške oz. domobranske postojanke v Polšniku, Pečeh, Šentjakobu. Podatkov o postojankah Osredek nad Stično in Velika Goba ni veliko, omenjeni sta samo v monografiji Milana Gučka *Šercerjeva brigada*, kjer piše, da so ju 5. junija 1943 napadle enote Tomšičeve in Gubčeve brigade.

13 Analiza cestnega omrežja iz nemških vojaških kart (Deutsche Heereskarte, Jugoslawien 1:25.000, 1943, listi 11-4-a, 11-4-d, 12-3-a, 12-3-c) pokaže, da se je na obravnavanem območju od takrat spremenila le kategorija cest in poti (kolovozi in nekatere pešpoti so danes prevozne z avtomobili). Le banovinska cesta iz Ljubljane in Zaloga je takrat ob levem bregu Save vodila samo do naselja Sava; na desnem bregu pa je cesta vodila samo do Pasjeka (nasproti Mošenika). Današnjo »Zasavsko cesto« proti Zagorju in Trbovljam so dogradili v 60-ih letih prejšnjega stoletja (*Ceste v SR Sloveniji 1945–1975*, str. 47).

14 Eden takih primerov je bil 24. decembra 1941 pred borbo na Tisju, ko so nemške motorizirane kolone prispele tja že v eni uri po sporočilu o partizanskih enotah (Poglajen–Kranjc, Zasavski bataljon Alojza Hohkrauta, str. 113).

15 ARS, AS 1827, 856/I; Kresal, *Razvoj predilnice Litija*, str. 99.

Skica postojanke Litija (ARS, AS 1851, 62/II).

Podobno je bila z bunkerji utrjena tudi postojanka v Veliki Preski, kjer so bili večinoma graničarji, v letu 1944 pa prav tako domobranci in vermani. Številčno stanje postojanke je bilo podobno kot v Prežganju.

Decembra 1941 so se graničarji stalno naselili v Javorju, kjer so zasedli župnišče in cerkveno hišo, v septembru 1944 pa so policisti zasedli še šolo in nekaj privatnih hiš. Podatkov o utrjevanju te postojanke ni, vendar je bila najverjetneje podobno utrjena z bunkerji, jarki in miniranimi mrežami kot prej omenjeni postojanki; tudi številčno stanje moštva je bilo podobno.

Poseben pomen sta imeli postojanki v Podgradu in Lazah, saj je bila prva cestni mejni prehod, druga pa železniški mejni prehod z Ljubljansko pokrajino oz. Italijo. Postojanka v Podgradu je štela 35–45 graničarjev, ki so bili nastanjeni v gradu. Okrog postojanke je bilo 6 bunkerjev, med sabo povezanih s strelskimi jarki. Postojanka je bila ograjena z bodečo žico in je bila ponoči osvetljena.

V Lazah je postojanka štela 40–50 mož, od tega je bilo največ vojakov, graničarjev in gestapovcev. Ta postojanka je imela tudi progovne stražarje (Bahnschutzpolizei) in je leta 1943 varovala dograjeno obvozno progo Laze–Črnuče. Vojaki so bili v dveh bunkerjih, v postojanki ob mostu pa so bili trije bunkerji: dva na dolski in eden na lažanski[16] strani. Most je bil ponoči zaradi varnosti osvetljen.

Na drugi strani reke je bila postojanka Dolsko, ki je skupaj s postojanko v Lazah nadzirala železniški most čez Savo, prav tako pa je pošiljala patrulje po cesti proti Dolu pri Ljubljani, kjer je bila tudi nemška teritorialna postojanka. Številčna moč postojanke v Dolskem je bila okoli 30 orožnikov, graničarjev in železniških stražarjev.

Naprej od Laz na desnem bregu Save je bila okupatorjeva postojanka v Jevnici. Nemci so utrdili hišo ob železniški progi in šolo, ki so ju prezidali v pravi utrdbi. Številčno je bila postojanka razmeroma močna, saj je bilo prisotnih okoli 70–80 mož,[17] včasih tudi več. Postojanka je nadzirala železniško progo in prevoze z brodom čez reko do Senožet. Ko so Nemci odkrili, da partizani ponoči uporabljajo sicer zaklenjeni brod, so ga zažgali.

Nasproti Jevnice čez Savo v Senožetih pa so Nemci 1. januarja 1945 ustanovili posebno postojanko, ki naj bi imela poglavitno nalogo preprečevati povezavo Štajerske z Dolenjsko.

Naprej od Jevnice je bila postojanka v Kresnicah, ki je bila utrjena s tremi bunkerji, zgrajenimi iz lesenih sten, polnjenih s peskom. Tu so bili orožniki, železniški stražarji, policisti, v letu 1944 pa tudi vermani. V povprečju je postojanka štela 40–50 mož, njena naloga pa je bila varovanje železniške proge in preprečevanje prehodov čez Savo, ki so bili v neposredni bližini.

16 Laze pri Dolskem – lažanski, Lažani (*Priročni krajevni leksikon Slovenije*, str. 165).

17 Novembra 1944 se je v šoli naselilo 120 Nemcev, ki so ostali do konca vojne.

Postojanka v Jevnici. Slika prikazuje hišo ob železniški progi v Jevnici, ki so jo Nemci prezidali v utrdbo (foto: Jože Rozman, 22. december 2005).

Med Kresnicami in Litijo je bila postojanka v Pogoniku oz. Zgornjem Logu (Logu)[18] (na drugi strani reke), ki je imela nalogo varovati železniški most[19] čez Savo. Posadka, v povprečju 80 mož, je bila nastanjena v gradu, v Logu pa je bila protiletalska baterija (okoli 20–30 vojakov) s tremi protiletalskimi topovi. Na vsaki strani mostu, ki je bil ponoči osvetljen, je bilo stražarsko mesto; most in predora so varovale utrdbe. V dveh izmed njih so bili postavljeni zgoraj omenjeni protiletalski topovi.

Od Litije naprej proti kraju Sava je bila postojanka v Ponovičah. Nemški policisti in orožniki so bili nastanjeni v graščini, kjer so poleg varovanja proge opravljali tudi nalogo varovanja tamkajšnje kmetijske posesti; redili so večje število živali, zato so jo partizani večkrat napadli in živino zaplenili. Številčno stanje postojanke je bilo spremenljivo: 80–120 mož, v času nemških akcij pa tudi preko 200. Dnevno so večkrat patruljirali po progi proti Litiji.

Zadnja postojanka na levem bregu je bila v kraju Sava. V bunkerju[20] ob železniški progi so bili nastanjeni orožniki, v poslopju železniške postaje so bili železniški stražarji (Bahnschutz), v šoli in župnišču pa vojska in policija. Tako kot v vseh postojankah je bilo tudi tu številčno stanje spremenljivo: 70–100 mož. Iz Save so po cesti in tudi po tirih pošiljali patrulje proti Ponovičam; patruljirali pa so tudi proti Mošeniku[21] in Renkam, kjer so bili nemški bunkerji, od koder so nadzorovali progo. Večkrat so postavljali zasede v Tirni in Lešah. V kraju Sava je bil pomemben most čez reko, saj je potem ni bilo več moč prečkati preko mostu vse do Litije.

Podobno kot ostale je bila utrjena tudi postojanka na Vačah. Močno je bila utrjena v šolskem poslopju in župnišču. V zvoniku cerkve je imela težko strojnico, okolica postojanke pa je bila zavarovana z žičnimi preprekami in minskim poljem. Čeprav je bila posadka maloštevilna (30–32 orožnikov in policistov), jo je bilo zaradi omenjene utrditve težje napasti oz. zavzeti.[22] Posadka je v času obstoja večkrat ropala živino in pridelke tamkajšnjim kmetom, postavljala pa je tudi zasede pod hribom Slemšek (677 m).

Kurirske postaje

Kurirske zveze so bile med narodnoosvobodilno vojno (NOB) glavna oblika medsebojnega povezo-

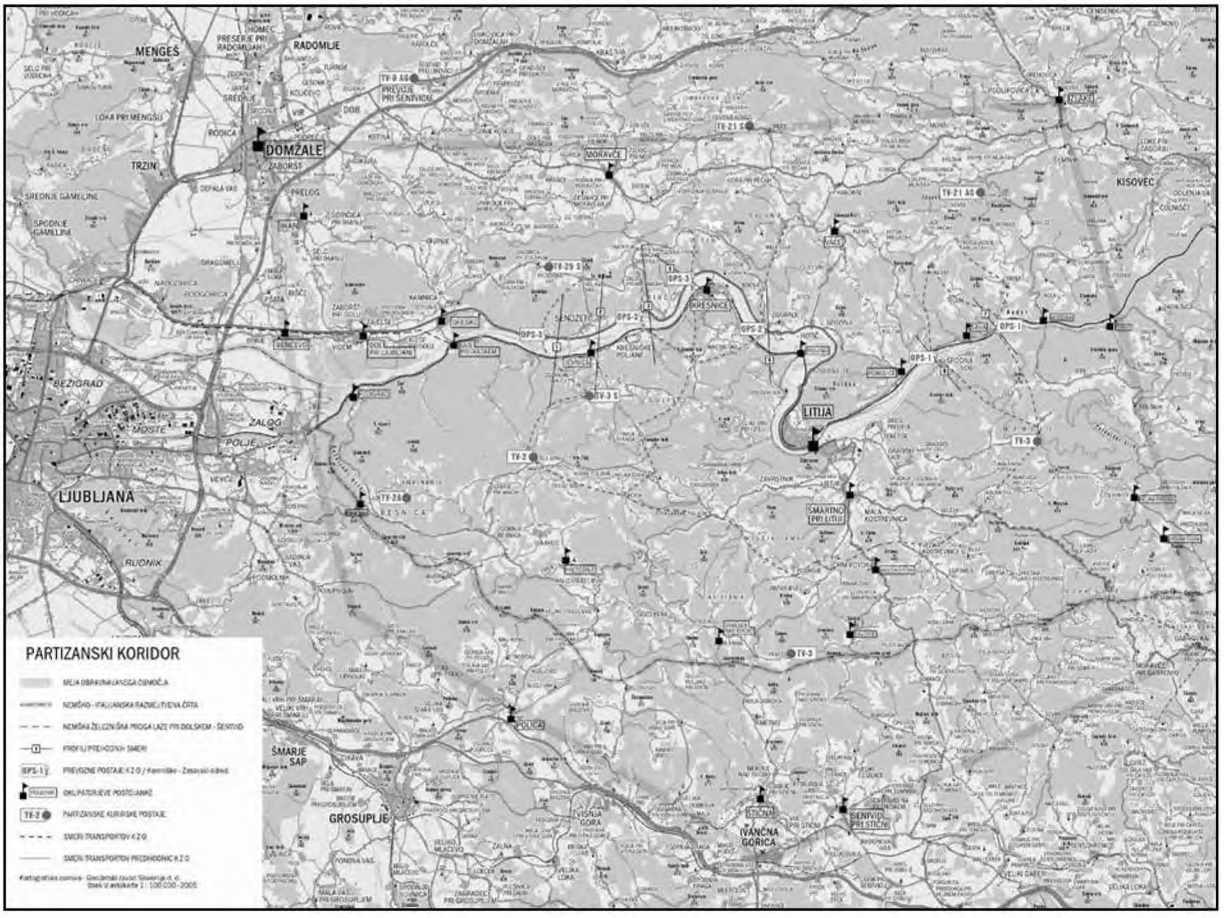
18 V situacijskih poročilih obveščevalnih oddelkov se ta postojanka »Log« včasih omenja posebej, čeprav je bila v sklopu postojanke v gradu Pogonik.

19 Železniški most je bil septembra 1944 v vzajemni akciji zavezniškega letalstva in Kamniško-zasavskega odreda onesposobljen, tako da je bil železniški promet od Litije naprej ustavljen do februarja 1945.

20 V tem bunkerju, ki je bil enonadstropen s posteljami, je bilo stalno nastanjenih 14 orožnikov. Od mostu je bil oddaljen 40 m, od železniške postaje pa 300 m. Nivo bunkerja je bil 6 m pod železniško progo.

21 V Mošeniku so imeli bunker z 11 možmi, ki je varoval železniški nadvoz, v Renkah pa dva lesena in betonski bunker z okoli 35 možmi. Postojanko v Mošeniku je KZO napadel dvakrat: 31. avgusta in 5. septembra 1944.

22 Minerji KZO so 7. julija 1944 v orožniško postajo Vače poslali mino, ki je ubila tri, ranila pa štiri orožnike. Posadka se je nato umaknila z Vač, kjer do 27. septembra 1944 ni bilo več stalne vojaške oz. policijske prisotnosti. Takrat pa je Sava zopet dobila vojaško posadko, le da je bila tokrat močnejša. Dokončno se je posadka umaknila v noči na 8. maj 1945, ko je na pritisk partizanov zapustila kraj in pustila ogromno orožja in streliva.

Partizanski koridor.

vanja partizanskih enot oz. političnih organizacij s svojim vodstvom. Čez litijsko in moravško območje so vzhodno in zahodno od Litije potekale kurirske zveze med Štajersko, Dolenjsko in Ljubljansko pokrajino ter povezovale področna vodstva Osvobodilne fronte (OF) z njenim glavnim odborom in partizanske enote z glavnim poveljstvom. Prve zveze so nastale že takoj po okupaciji leta 1941, v jeseni 1942 pa je vodstvo NOB začelo ustanavljati posebno mrežo kurirskih postaj, t. i. TV[23] relejnih postaj.

Kurirji so bili najbolj izkušeni, zanesljivi in iznajdljivi borci, ki so dobro poznali ozemlje in krajevne razmere v kraju, kjer je delovala kurirska postaja. Poleg običajnih kurirskih nalog so opravljali še obveščevalno in propagandno, aktivistično delo; neredko so napadli tudi sovražnikove patrulje. Zadrževali so se v dobro maskiranih zemljankah, bunkerjih in šotorih; v ugodnih razmerah so bivali tudi na bližnjih kmetijah. Hrano so dobivali pri domačinih, pri zanesljivih ljudeh so imeli organizirane t. i. javke, kjer so pridobivali informacije o varnostnih razmerah, prav tako pa so se tam srečevali s kurirji drugih postaj. Na celotnem obravnavanem območju so med NOB delovale naslednje kurirske postaje: TV 2, TV 3, TV 3 S, TV 21a S, TV 29 S, TV 26 S.[24]

Kamniško-zasavska (terenska) četa

Da kamniško in litijsko območje zaradi premika štaba Šlandrove brigade ne bi ostalo brez partizanske enote, je štab IV. operativne cone ob italijanski kapitulaciji septembra 1943 ustanovil Kamniško-zasavsko terensko četo, ki je kmalu narasla na okoli 100 borcev. Njena naloga je bila mobilizacija novincev, ki jih je z novinci od drugih brigad spravljala do specialne čete na desnem bregu. Prav tako je skrbela za prenašanje orožja in streliva čez Savo in izvajala manjše sabotažne akcije. To četo je 24. februarja 1944 v vasici Oklo nenadoma napadla močna formacije nemške policije, žandarmerije in gestapa. Zaradi neprimerne organizacije zavarovanja je v kratkem boju padlo 57 partizanov, med njimi

23 TV – kratica za terenski vod.

24 Zakonjšek, *Partizanski kurirji*, str. 21–45, 354–368; Petje-Jovan, Kurirske zveze, str. 237–247; Ribič-Muk, Kurirske zveze, kanali in postaje (TV in S) v nekdanjem litijskem območju, str. 93–104.

tudi neoboroženi novinci, 28 je bilo ujetih. Po tem dogodku je začelo nastajati moštvo, iz katerega je bil nato ustanovljen Kamniško-zasavski odred (KZO) z dvema bataljonoma. Eden je bil do poletja na desnem bregu, ko ga je zamenjal ustanovljeni Dolenjski odred; do takrat je nalogo na desnem bregu opravljala specialna četa.[25]

Specialna četa

Leta 1943 in 1944 je bilo narodnoosvobodilno gibanje že v polnem razmahu in ker je fronta zahtevala tudi vedno več žrtev, so se mobiliziranci v vse večjem odstotku odločali za odhod v partizane. Najpomembnejša naloga organizacije OF na tem območju je bila pridobiti čim več fantov in mož za odhod v partizane in ne v nemško vojsko. Nemci so zaradi množične mobilizacije partizanov začeli 14. januarja 1943 v Litiji in okolici seliti družine svojcev. Podobno so nameravali storiti naslednji dan v Jevnici in okolici, vendar so našli prazne domačije, ker so se družine umaknile v bližnje gozdove. Štab IV. operativne cone je za te ubežnike organiziral partizansko civilno taborišče in mu dodelil 6 borcev. To ni bilo samo zavetišče družinam, ki so se umaknile pred Nemci, ampak tudi postojanka za partizane, ki so se tam zdravili ali skrivali. Taborišče je delovalo do septembra 1943, ko je štelo že 20 mož, iz katerih je štab IV. operativne cone 10. septembra 1943 osnoval »specialno četo«, ki je kot predhodnica 1. bataljona novoustanovljenega Kamniško-zasavskega odreda[26] (KZO) sprejemala novince od Kamniško-zasavske (terenske) čete ter ji oddajala orožje na desnem bregu Save; tudi Kamniško-zasavska četa je v februarju 1944 postala jedro 2. bataljona KZO.[27] Ta je poleg prevoza novincev in orožja v obeh smereh skrbel tudi za mobilizacijo fantov in mož v partizane.[28]

Kot že omenjeno, je bila poglavitna naloga »specialne« čete mobilizacija, transport ljudi, orožja in opreme čez reko Savo na Dolenjsko. S tem so razbremenili kurirsko postajo TV 3, ki od ustanovitve čete ni več vodila novincev na Dolenjsko. Četa je bila gibljiva, saj se je stalno premikala med Stično, Jančami, Štango, Dolgo Nogo, Kresniškim Vrhom, Širmanskim hribom in drugod. V času samostojnega delovanja do ustanovitve KZO je sprejemala novince in oddajala orožje na desnem bregu Save na naslednjih prehodih (to nalogo je potem prevzel Dolenjski odred):

- pri Lipi (med Slapnico in Jevnico) in naprej do Male Dolge Noge, Janč (Tuji Grm), Koških poljan, Račice, Štrusovega mlina, Gozd Reke, Osredka nad Stično, kjer so prečkali mejo, dalje do zbirnega taborišča v Stični;
- Zgornje Ribče–Slatnar, naprej do Kresniškega Vrha, Golišča, Male Štange, Velike Štange, Račice, Štrusovega mlina, Gozd Reke, Osredka nad Stično in dalje do Stične;
- Spodnje Ribče–Drčar, do Kresniškega vrha, čez Golišče, Malo Štango, Veliko Štango, do Račice in naprej do Stične;
- Hotič–Presenčev mlin, naprej do Kresniškega Vrha, Golišča, Male in Velike Štange, Račice in naprej do Stične.

Četa je imela dva, včasih tudi tri vode, ki so se izmenjavali pri spremljanju novincev; ko je bil en vod na delu, je drugi počival. Decembra pa se je četa razdelila v dve približno enako močni patrulji, ki sta delovali ločeno vse do ustanovitve KZO, ko je četa postala jedro 1. bataljona KZO.[29]

Kamniško-zasavski odred (KZO)

KZO je bil ustanovljen oziroma obnovljen[30] 15. februarja 1944. Njegova glavna naloga je bila organizirati prehode čez Savo, kanale za transport orožja za vse več mobilizirancev in rušenje železniške proge. S tem so razbremenili kurirske postaje in brigade, katerim so bili novinci v veliko breme. Nov odred je nastal iz Kamniško-zasavske (terenske) čete, minerske čete in specialne čete, sestavljali so ga 3 bataljoni in minerska četa. Odred je deloval na območju med Domžalami, Zidanim Mostom in reko Savinjo: del Ljubljanskega polja, Kamniške ravnine, Moravške doline, Črnega grabna, Tuhinjske doline, doline Črne, Savinjske doline, del Kamniških planin (Velika planina in Menina planina) in Zasavjem. Posebej je pomembno delovanje odreda na desnem bregu Save v letu 1944, ko je deloval vse od razmejitvene črte.[31]

---

25 Stiplovšek, *Šlandrova brigada*, str. 204–205; Vidali, *Kamniško-zasavski odred 1943–1945*, str. II/30; Belec–Beli, Obnovljeni kamniško-zasavski odred, str. 208.

26 KZO je imel ključno vlogo pri zagotavljanju prehodov čez Savo, zato ga bom podrobneje obravnaval v posebnem poglavju.

27 Do ustanovitve obeh čet (terenske in specialne) in nato KZO so novince čez Savo in nazaj, orožje in strelivo vodili kurirji ob spremljavi strojniške desetine (Vidali, *Kamniško-zasavski odred 1943–1945*, str. II/15).

28 Vidali, *Kamniško-zasavski odred 1943–1945*, str. II/12-33; Godec-Tomaž, Partizansko civilno taborišče, str. 182–193; Anton Jerant, ustni vir.

29 Vidali, *Kamniško-zasavski odred 1943–1945*, str. II/ 12-20; Stiplovšek, *Šlandrova brigada*, str. 204–205; Ribič-Muk, Specialna četa, str. 108–111.

30 Predhodnik KZO je bil Kamniško-savinjski odred, ki je bil 14. januarja 1943 ustanovljen na Lesu. Odred je bil sestavljen iz treh bataljonov: Kamniškega, Zasavskega (ali bataljon Alojza Hohkrauta) in Savinjskega (ali bataljon Slavka Šlandra). Z ustanovitvijo Šlandrove oziroma 6. slovenske narodnoosvobodilne (udarne) brigade 6. avgusta 1943 je bil Kamniško-savinjski odred ukinjen (Stergar, *Kamniško-zasavski odred v letu 1944*, str. 15–19; Stiplovšek, *Šlandrova brigada*, str. 27–28, 51–56).

31 Vidali, *Kamniško-zasavski odred 1943–1945*, str. II/33–38, III/2-6, VII/65; Stergar, *Kamniško-zasavski odred v letu 1944*, str. 26–29; ARS, AS 1869, 333/I/8.

Minerska četa

Decembra 1943 se je zaradi nemške aktivnosti štab IV. operativne cone z Šlandrovo brigado pred nemško hajko umaknil v Kamniško-Savinjske Alpe in na Koroško, v Zasavju pa je pustil minerski vod te brigade. V januarju 1944 se je vod preoblikoval v novoustanovljeno minersko četo IV. operativne cone s posebno nalogo rušenja železniške proge in mostov ter telefonskih in telegrafskih naprav ob njej. Dva voda sta izvajala sabotaže na progi Laze–Zidani Most–Celje, eden pa na progi Zidani Most–Brežice. Ob obnovitvi KZO je bila vanj vključena kot samostojna četa.[32]

Odredne prevozne postaje (OPS) in kanali transportov

Ob ustanovitvi je KZO dobil glavno nalogo, da pripravi boljše prehode čez Savo in nemško-italijansko razmejitveno črto, saj je spomladi 1944 dotok novincev iz Štajerske naraščal. Odred je do konca marca oz. začetka aprila 1944 ustanovil 3 odredne prevozne postaje (odredne prevozne stanice – OPS), ki so imele stalno posadko borcev in čolnarjev (približno 10 mož):[33]

- OPS 1 je imela dva prehoda: prehod Mačkovina in most v vasi Sava. Pri Mačkovini je prehod čez Savo potekal s čolni in bredenjem, medtem ko je v Savi prehod potekal kratek čas po lesenem in pokritem mostu, saj je bila od 9. septembra pa do 28. septembra 1944 Sava osvobojena, po mostu pa je bil organiziran prehod vpreg za oskrbo.
- OPS 2 je imela samo en prehod Hotič–Presenčev mlin, ki je zaradi največjega števila čolnov (4–5 čolnov) prevzel vlogo glavnega prehoda. Ob normalnem vodostaju so na tem mestu reko tudi bredli. Ker je bil ta prehod najpomembnejši in najmočnejši, so vezisti KZO med obema bregovoma Save napeljali skrivno telefonsko linijo. Zaradi izdaje je prehod obratoval samo do konca 1944.
- OPS 3 je imela kar tri prehode: pri Lipi (bredenje in čolni), Zgornje Ribče– Slatnar (bredenje in čolni) in Spodnje Ribče–Drčar (pod Kresniškim Vrhom, čoln na žici).

Z ustanovitvijo OPS je postal prehod čez reko Savo precej olajšan, stari prehodi pa razbremenjeni oz. reorganizirani. Dobro organizirana obveščevalna služba in številčnost prehodov sta omogočala, da so kljub nemškim zasedam pri enem ali dveh prehodih oz. kanalih uporabili tretjega in uspešno izvedli nalogo. Tudi če so Nemci ob reki odkrili zamaskirane in zakopane čolne, so organizirane delavnice imele vedno na voljo dovolj rezervnih.[34]

Zaradi vse večjega števila neoboroženih novincev, ki so se zadrževali pri enotah IV. operativne cone, je štab VII. korpusa odločil, da se Dolenjski odred v juniju 1944 pomakne na območje Janč in Mamolja ter skupaj s KZO organizira prehode čez Savo in zavaruje premike čez mejo do garnizije VII. korpusa. Štaba obeh odredov sta se dogovorila, da bo KZO vodil transporte do Save in organiziral prevoze čez njo, Dolenjski odred pa bo na desnem bregu prevzel transporte in jih zavaroval pri premiku do enot VII. korpusa[35].

Pohod transportov s Štajerske na Dolenjsko je bil dolg 70–80 km, zaradi težavnosti poti in s tem velikih naporov novincev je bil razdeljen na tri etape po 20–25 km. Da bi se novinci odpočili in nahranili, so na območju Janč, Mamolja in Sv. Križa (Gabrovka) organizirali baze. Za vodenje odprav na Dolenjsko so izbrali več smeri oz. kanalov:

- z Janč do Sv. Križa (Gabrovka): Janče-Štangarske Poljane (čez cesto)–Podvorje–Sv. Križ (Brezje)–Črni Potok–Bogenšperk–Velika Kostrevnica. Naprej pa sta vodili dve smeri: 1. Velika Kostrevnica–Cerovica, nato po cesti do Javorskega Pila (prečkali mejo) do Sv. Križa (baza) in 2. Velika Kostrevnica, po dolini do Dobrave čez Bernardovec, na mejo pri Ježen vrhu, nato Gobnik–Moravče pri Gabrovki–Sv. Križ;
- z Mamolja do Sv. Križa (Gabrovka): Mamolj–Cerovica–po cesti do Javorskega Pila (meja)–Sv. Križ.

  Od Sv. Križa (Gabrovka) dalje proti Zagradcu, Dvoru in Žužemberku je vodilo več glavnih in rezervnih smeri.

Glavne smeri:

- Sv. Križ–po cesti čez Čatež–Velike Loke–Občine–Knežja Vas–Dobrnič–Dobrava: 1. Dobrava–Žužemberk in 2. Dobrava–Mačkin hrib–Sadinja vas–Dvor;
- Sv. Križ–po cesti čez Čatež–Velike Loke–Občine–Kamenje–Volčje jame–Križ–Valična vas–Zagradec.

Rezervne smeri:

- Čatež–Zagorica–Roje–Škovec–Velika Loka: 1. dalje po glavni smeri in 2. Velika Loka–po cesti do Gornje Nemške vasi (prečkali železnico)–Belšinja vas–Vavpča vas–Dobrnič–dalje po glavnih smereh;

32 Vidali, *Kamniško-zasavski odred 1943–1945*, str. II/ 26–29; Stiplovšek, *Šlandrova brigada*, str. 205; Žužek-Tarzan, Minerci na železniški progi v Zasavju, str. 115–117.

33 Glej prilogo Partizanski koridor in prilogo Prehodi čez Savo.

34 Vidali, *Kamniško-zasavski odred 1943–1945*, str. 16–20; Peskar, *Dolenjski odred*, str. 265–268; *Kamniško-zasavski odred v letu 1944*, str. 34–36; Ribič-Muk, Kamniško-zasavski odred in postaje OPS, str. 114–117; Vili Kos – ustni vir; Anton Jerant – ustni vir.

35 Peskar, *Dolenjski odred*, str. 262–265; Vidali, *Kamniško-zasavski odred 1943–1945*, str. V/13-16; Vili Kos – ustni vir.

- Sv. Križ–Ravne–Vrhovo–Ševnica–Račje selo: 1. Trebnje–Vrhtrebnje–Lokve–Dobrnič in 2. Štefan–Belšinja vas–Grmada–Gorenja vas–Dobrnič.

Ko se je bataljon Dolenjskega odreda za nekaj časa premaknil iz Sv. Križa na območje Trebelnega, je transporte vodila pot čez Rihpovec, med Jezerom in Lukovkom na Ponikve, nato na Gorenji in Dolenji vrh, Svetinje, Artmanjo vas (pri Dobrniču), Korita, Dobravo in Žužemberk.

Najnevarnejša točka je bila pri Dobrniču, saj so se tukaj stikale vse glavne in pomožne smeri. Najbolj so bile izpostavljene glavne smeri, ki so nekaj časa vodile po cesti, kjer jih je okupator tudi napadal, zato so v primerih povečane okupatorjeve prisotnosti izbrali pomožne oz. rezervne smeri.[36]

Organizacija kurirskih povezav[37] ter prehodov čez Savo med Štajersko in Dolenjsko je bila ključna tudi za strateške in taktične premike partizanskih enot med obema pokrajinama. V nadaljevanju bom orisal nekaj primerov prehodov partizanskih enot čez Savo na obravnavanem območju.

16. septembra 1941 je z brodom med Senožeti in Jevnico prečkala Savo Radomeljska četa Kamniškega bataljona (17 borcev), ki je preko Janč in Javora odšla na Molnik.[38]

27. januarja 1943 je prav tako z brodom med Senožeti in Jevnico prečkal Savo Zasavski bataljon Kamniško-savinjskega odreda, ki se je preko Janč in Javora premaknil na Pugled (615 m). Po nekaj akcijah v Dobrunjah in Sostrem se je bataljon 9. februarja 1943 vračal na Moravško preko Velike vasi po isti poti.[39]

Posebej je zanimiv pohod Šlandrove brigade[40] na Dolenjsko od 14. avgusta do 3. septembra 1943. Iz Šipka se je premaknila na Menino planino, od koder je preko Tuhinjske in Moravške doline 16. avgusta 1943 prispela na območje Murovice (743 m) in Ciclja (836 m). Zaradi povečane nemške prisotnosti je bil prehod čez reko pri Senožetih nemogoč, zato so se 17. avgusta umaknili na območje Svete gore, kjer pa so jih Nemci obkolili.[41] Po številnih bojih na območju Murovice, Ciclja in Svete gore se je 20. avgusta z bredenjem Save med Senožeti in Jevnico na Dolenjsko uspelo prebiti Savinjskemu pol-bataljonu,[42] 25. avgusta 1943 je prebil nemški obroč še Zasavski bataljon in prečkal Savo med Zg. Hotičem in Slatnarjem, 3. in 4. septembra pa so med Senožeti in Jevnico prebredle Savo še vse 3 čete Kamniškega bataljona.[43]

Kmalu zatem je glavni štab sklenil, da naj se na Štajersko vrne samo en bataljon brigade in njen štab (okoli 150 mož). Dne 22. septembra 1943 so iz Mokronoga krenili preko Mirne in Trebnjega do Stične, od koder so 24. septembra 1943 poslali patruljo,[44] da organizira prehod čez Savo. Tako so 26. septembra 1943 proti večeru krenili do Save ter jo med Slatnarjem in Zg. Hotičem (kasneje OPS 3) prebredli.[45]

Omeniti je potrebno še neuspešen poizkus XIV. divizije spomladi 1945. Glavni štab NOV in POS je IV. operativni coni 18. februarja 1945 ukazal, naj XIV. divizijo premesti v sestav VII. korpusa, ki je takrat deloval na območju Kočevja in Ljubljane. Tomšičeva brigada je štela 788, Šercerjeva 786 in Trinajsta 706 borcev. Komandant in politični komisar XIV. divizije sta dobila napotke, kam se mora divizija premakniti, medtem ko je Kamniško-zasavski odred dobil nalogo izdelati lesene čolne za prevoz borcev čez Savo. KZO se je takrat nahajal na

36 Peskar, *Dolenjski odred*, str. 262–265; Vidali, *Kamniško-zasavski odred 1943–1945*, str. V/13-16; Vili Kos – ustni vir.

37 Partizanske enote so preko Save in dalje preko razmejitvene črte vodili domačini, ki so bili tudi kurirji.

38 Godec, Poskus kronike 1941–1945, str. 168.

39 Zaradi nemške selitve družin, katerih pripadniki so odšli v partizane, so se nekatere družine umaknile v gozdove. Tako ni bilo nikogar, da bi spravil brod na desni breg, zato so prostovoljci iz bataljona reko preplavali, razbili ključavnico na brodu in ga prepeljali do desnega brega (prav tam, str. 171).

40 Kmalu po ustanovitvi 6. avgusta 1943 na Šipku (nad Blagovico) je Šlandrova brigada dobila ukaz, naj se premakne na Dolenjsko, saj je Glavni štab NOV in POS že slutil kapitulacijo Italije. Podobno je predvideval tudi nemški okupator, ki je v prvi polovici avgusta razmestil svoje enote, da bi takoj vkorakale v Ljubljansko pokrajino in Slovensko Primorje. Povečano prisotnost vojaštva na domžalskem območju pa so Nemci izkoristili tudi za zasledovanje Šlandrove brigade, ki se je takrat nahajala na kamniškem območju (Stiplovšek, *Šlandrova brigada*, str. 57–59).

41 Nemci so pripeljali svoje enote v Moravško dolino, Črni graben; Savo so zastražili od Senožet pa do Zagorja in zasedli položaje ob cesti Trojane–Domžale (prav tam, str. 60).

42 Gre za ločen del moštva bataljona, ki je bil v določeni situaciji zadolžen za neko nalogo.

43 Zaradi sistematičnega nemškega prečesavanja območja se je Šlandrova brigada dekoncentrirala po bataljonih, da bi lažje prebila nemški obroč. Tako se je glavnina brigade prebila na Dolenjsko k štabu XV. divizije, le drugi savinjski pol-bataljon (večinoma novinci) se je po pretrganju veze z ostalim delom bataljona zapletel v boje na Murovici, od koder sta Savo med Senožeti in Jevnico prečkala samo dva borca; 17 jih je padlo, 35 je bilo zajetih, nekaj mobilizirancev je ušlo, nekaj borcev pa se je vrnilo v Savinjsko dolino. Prav na dan kapitulacije Italije so vsi trije bataljoni Šlandrove brigade izpolnili povelje glavnega štaba NOV in POS in se vključili v sestav XV. divizije na območju Trebelnega, kjer so brigado tudi na novo preoblikovali (Stiplovšek, *Šlandrova brigada*, str. 72; Ambrožič-Novljan, *Gubčeva brigada*, str. 298–300; Godec, Poskus kronike 1941–1945, str. 174–175).

44 Patrulja je nad Stično (Osredek nad Stično) prečkala mejo in preko Trebeljevega in Janč krenila do Kresniških Poljan, kjer je pridobila informacije o stanju Save in sovražnikovem udejstvovanju v dolini. Tam pa so izvedeli, da je Sava narasla in da Nemci že najverjetneje vedo za njihovo namero.

45 Iz glavnine Šlandrove brigade so 24. septembra 1943 v Mokronogu ustanovili novo XII. Štajersko narodnoosvobodilno brigado, ki je ostala v sestavu XV. divizije (Stiplovšek, *Šlandrova brigada*, str. 111).

območju Tirne in Vač oz. Slivne. Mizarji, ki so bili večinoma iz Vač, so skupaj s partizanskimi mizarji izdelali 12 čolnov, ki so jih s konjsko vprego pripeljali do osrednje OPS 2 pri Hotiču. Na desnem bregu je štab VII. korpusa iz Suhe krajine na območje Save poklical 12. brigado, posebna navodila pa je dobil tudi Dolenjski odred na območju Gabrovke in Sv. Križa. Med štabi VII. korpusa, 12. brigade in IV. operativne cone je bila vzpostavljena radijska povezava. Posebna skupina borcev iz IV. operativne cone in KZO je zaradi naraslega vodostaja neuspešno poskušala Savo prebresti pri Senožetih, Hotiču in Mačkovini pri Ponovičah. Štabom brigad in XIV. divizije je bilo tako jasno, da borci ob težki oborožitvi ne morejo prebresti ali preplavati reke. Zaradi naraslega vodotoka se tudi novi čolni niso izkazali, saj jih je deroča reka prevračala v vrtincih. Angleško-ameriška misija pri štabu cone je naročila gumijaste čolne, ki so jih zavezniki odvrgli na območju Mlinš. Tako je v noči z 27. na 28. februar divizija poskušala prečkati reko s pomočjo zavezniških gumijastih čolnov, ki pa so bili premajhni za tako deročo vodo. Nato so poskušali čolne med sabo povezati v nekakšen pontonski most, vendar je bila reka neusmiljena in onemogočila prehod več kot dva tisoč partizanov, ki so se umaknili proti Jablani in Čemšeniku, kasneje pa proti Menini in Mozirskim planinam ter Konjiški gori. Ko so marca 1945 Nemci okrepili postojanke v Zasavju, je glavni štab odložil prehod divizije, ki se je nato 3 tedne borila z okupatorjem na območju Šoštanja.[46]

Na lokaciji OPS 2 (Hotič–Presenčev mlin) je v začetku septembra 1944 prečkalo Savo 87 zavezniških vojakov iz Avstralije, Nove Zelandije in Anglije, ki so jih 30. oziroma 31. avgusta 1944 rešili in osvobodili borci 3. bataljona Šercerjeve brigade. Partizanska zaščita je osvobojene vojne ujetnike spremljala preko Pohorja, Zg. Savinjske doline, Moravškega do Save, kjer so jim borci Kamniško-zasavskega odreda ob domiselni diverziji domačinov pomagali s čolni in konji prečkati deročo reko. Pot so nadaljevali preko razmejitvene črte do letališča v Semiču, od koder so se po prehojenih 250 kilometrih vrnili v svoje vojaške baze v Italiji.[47]

Humanitarni vidik koridorja se kaže v tem, da je preko Save in razmejitvene črte na Dolenjsko prebegnilo tudi ogromno civilistov v nekakšnih valovih. V prvih mesecih po zasedbi meja med okupiranimi pokrajinami še ni bila močno zastražena, zato so številne družine iz revirjev in Štajerske bežale na italijansko stran. V Mali Dolgi Nogi pri Manožniku je tako spontano nastala javka za te begunske družine. Drugi val beguncev je nastal zaradi strahu pred okupatorjevim izseljevanjem prebivalstva iz obmejnih občin. Že novembra 1941 so se številni posestniki s Čepelj, Gobe, Preženjskih Njiv, Preske, Jelenja, Kala, Dol, Dobovic, Borovaka, Hudih raven, Brda, Prevalja, Podpeči in Javorja preselili na italijansko stran po Moravški gori, Gabrovki, na Oreškem hribu, pa vse do Mirne in Šentruperta. Tretji val prebežnikov je trajal vse do konca vojne in je nastal predvsem zaradi strahu pred okupatorjevimi represalijami ob odhodu svojcev v partizane ali ob nemških ukrepih po uspešno izvedenih partizanskih akcijah. Ob koncu leta 1941 in začetku leta 1942 so bili že organizirani s pomočjo aktivistov OF in kurirjev.[48]

Točno število transportov in prepeljanih oseb čez reko in potem dalje čez mejo ne bo nikoli natančno znano. Peskar[49] navaja 12.000 do 13.000 prepeljanih ljudi v letu 1944, razdeljenih na približno 120 večjih ali manjših transportov. Še najbolj verodostojno število bi bilo okoli 10.000, ki so ga ugotovili sestavljavci Kronike KZO skupaj z zgodovinarjem Ivanom Vidalijem leta 1989.

Sklep

Nemška razdelitev slovenskega ozemlja, vzpostavitev meje in uvedba civilne uprave so povzročile, da se je na obravnavanem območju vzpostavilo ilegalno mostišče za transportiranje večjih partizanskih enot, novincev in orožja, t. i. partizanski koridor, ki je povezoval vojaško politično vodstvo NOB z njegovimi pokrajinskimi vodstvi.

Bitka na Savi je potekala vsa štiri leta in ni bila enkraten dogodek. Pri organizaciji koridorja so morali partizani premagovati velike ovire. Nemci so celotno območje koridorja močno zavarovali. Vzpostavili so sistem vojaških oz. policijskih postojank, ki so bile dobro utrjene. Ceste na obeh straneh Save so bile redno patruljirane, sistem varovanja reke, mostov, brodov, čolnov, žičnice pri Kresnicah je bil strateškega pomena za okupatorja. Zaradi tega so iz postojank ob progi večkrat dnevno patruljirale enote in oklepni vlak, ki so varovale progo pred diverzijami in sabotažami. Poleg tega so s proge, ki je speljana ob reki, nadzirali tudi območja prehodov.

Velikega pomena so bile naravne danosti območja. Na območju prehodov je v največji meri prisoten destrukcijski tip rečno-denudacijskega reliefa, ki je z grebeni oz. vrhovi na obeh straneh reke omogočal vidni nadzor v dolino; vmesne grape pa so

46 Stiplovšek, *Šlandrova brigada*, str. 642–652; Peskar, *Dolenjski odred*, str. 478–487; Ambrožič-Novljan, *Petnajsta divizija*, str. 481–486; Godec, Poskus kronike 1941–1945, str. 182–183.

47 Churches, *Vranov le v svobodo*, str. 76–87, 115–129; Vili Kos – ustni vir.

48 ARS, AS 1827, 865/I; Vili Kos – ustni vir; Godec, Poskus kronike 1941–1945, str. 166–167; Jerič, Gabrovka med Narodnoosvobodilno borbo, str. 312–314.

49 Peskar, *Dolenjski odred*, str. 269.

omogočale prikrit dostop do bregov reke. Velik vpliv na organizacijo prehodov so imele padavine, temperature in megla. Pomembno so vplivali padavinski viški v juniju in juliju, viški snežnih padavin v decembru in januarju, visoke in nizke temperature ter pojav megle v litijski kotlini.

Vsekakor je bila pomembna naklonjenost lokalnega prebivalstva do NOB, ki je tako dala sposobne brodnike, čolnarje, ki so dobro poznali lastnosti reke. Dobra organizacija kurirske zveze in seveda sposobni kurirji so bili ključni za delovanje koridorja, prav tako kot organiziranje terenske obveščevalne službe, ki je zbirala varnostno obveščevalne podatke o okupatorju. Teritorialne partizanske enote, predvsem Kamniško-zasavski odred in Dolenjski odred, na obeh straneh Save so bile pomembne predvsem z vidika organizacije, varovanja prehodov, postavljanja zased in vzdrževanja stalne zveze čez Savo.

Na koncu je treba posebej poudariti, da je po prerezu obveščevalnih podatkov nemška okupacijska oblast na območju koridorja za varovanje železniške proge, preprečevanje prehodov čez Savo in demarkacijsko črto, angažirala vseskozi okoli 1200 oboroženih mož, ki bi jih še kako potrebovala na drugih bojiščih. Hkrati pa je tolikšna vojaška prisotnost na tem območju zelo oteževala delovanje koridorja.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1622, Nemško orožništvo na zasedenih ozemljih Gorenjske in Slovenske Koroške (41/II /2 – poimenski seznam policistov v okrožju Kamnik, 10. 2. 1942 in 10. 2. 1943; 41/III/5 – poročila žandarmerijskega poveljstva za Gorenjsko na Bledu, 19. 3. 1944).

AS 1625, Pooblaščenec državnega komisarja za utrjevanje nemštva, urad Maribor (Karta Nacistično-fašistična delitev in zasedba Slovenije – Ljubljanska pokrajina 1943; Carta della Provincia di Lubiana 1:100.000, 1943; Deutsche Heereskarte Jugoslawien 1:25.000, 1943).

AS 1827, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorja in njihovih pomagačev (865/I – okolica Ljubljana: šolske kronike osnovnih šol Dol pri Ljubljani, Dolsko, Hotič, Janče, Javorje, Jevnica, Kresnice, Litija, Prežganje, Ribče, Sava, Senožeti, Sv. Križ pri Dolskem, Šmartno pri Litiji, Štanga pri Litiji, Tirna pod Sveto Goro in Vače pri Litiji; 908/I/1c – Skica sovražnikovih ustanov in postojank; 908/I/4d – Seznam okupatorjevih orožnikov na orožniški postaji Litija; 908/I/4e – Seznam nemške vojske Landschutz Bataillon 921 v Litiji; 908/I/4f – Seznam okupatorjevih carinikov in graničarjev v okrožju Litija; 908/I/4g – Seznam moštva SS v Litiji, julij 1944–marec 1945; 908/I/5g – Seznam poveljnikov in policije v Litiji; 908/I/5j – Seznam domobrancev v okraju Litija; 908/I/6 – Seznam okupatorjevih žandarjev v Šmartnem pri Litiji; 908/I/7 – Seznam okupatorjevih žandarjev v Kresnicah; 908/I/8 – Seznam raztrgancev v postojanki Ponoviče; 908/I/9 – Seznam graničarjev na Savi; 908/I/12 – Seznam orožnikov in domobrancev v Vačah).

AS 1851, Glavni štab Slovenije (47/I/1 – Seznam postojank 1943; 47/II/1 – Situacijska poročila obveščevalnega oddelka IV. operativne cone, 21. december 1943; 52/II/1 – Podatki o sovražnih silah, 29. januar 1944; 54/I/1 – Seznam postojank po sektorjih, obveščevalni oddelek GŠS NOV in POS, februar 1944; 54/II/1 – Številčno stanje postojank Dolenjska-Gorenjska 1944, obveščevalni oddelek GŠS NOV in POS; 54/VII/1 - Seznam postojank po sektorjih, obveščevalni oddelek GŠ NOV in POS, 25. julij 1944; 60/II – Postojanka Stična, obveščevalni center štaba 15. SNOUB brigade, 11. avgust 1944; 60/III/2 – Skica postojanke Litija, Skice in načrti iz VII. korpusa; 62/II/ii – Pregledna karta slovenskega ozemlja, april 1944; 60/IV – načrt in skica miniranja mostu Pogonik, Dolenjski odred 1944; 62/II – Skice postojank Litija, Dolsko, Dol in Kresnice; 80/I/1 – Poročilo obveščevalnega oddelka IV. operativne cone Obveščevalnemu oddelku pri GŠ NOV in POS; 80/IV/3 – Situacijska poročila 6. in 11. SNOUB brigade, september 1944).

AS 1869, IV. Operativna cona (Obveščevalni center) (333/I/3 – Statistični pregled sovražnikovih sil na sektorju IV. operativne cone, 1. september 1944; 333/I/4 – Seznam postojank po sektorjih, obveščevalni oddelek GŠ NOV in POS, 15. julij 1944 in 25. julij 1944; 333/I/8 – Skica sektorja KZO z navedbo števila in močjo oboroženih točk z dne 15. april 1945; 333/II/1 – Situacijska poročila obveščevalnega centra IV. operativne cone, junij–november 1944, april in maj 1945; 333/III/17a – Situacijska poročila obveščevalnega oddelka KZO, 4-6. december 1944; 334/I/6 – Situacijska poročila obveščevalnega oddelka KZO, maj, junij 1944; 334/I/12 – Situacijska poročila obveščevalnega oddelka KZO, november, december 1944).

USTNI VIRI

Anton Jerant (1943), Jevnica.

Vili Kos (1927), nekdanji bataljonski izvidnik 3. bataljona KZO, Ljubljana-Šentvid.

KARTOGRAFSKI VIRI

Carta della Provincia di Lubiana 1:100.000. Ljubljana: last Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, september 1941.

Deutsche Heereskarte Jugoslawien 1:25.000, listi 11-4-a, 11-4-b, 11-4-c, 11-4-d (Cilli) in 12-3-a, 12-3-c (Laibach). [S. l.] Chef des Kriegskarten und Vermesungswesen, 1943.

LITERATURA

Ambrožič-Novljan, Lado: *Gubčeva brigada.* Ljubljana : Knjižnica NOV in POS, Založba Borec, 1972.

Ambrožič-Novljan, Lado: *Petnajsta divizija.* Ljubljana : Knjižnica NOV in POS, Založba Borec, 1983.

Belec-Beli, Ivan: Obnovljeni Kamniško-zasavski odred. Strgar, Milica (ur.): *Litijski zbornik NOB,* 1. knjiga. Ljubljana : Skupščina občine Litija, 1969, str. 208–214.

Ceste v SR Slovenije 1945-1975. Ljubljana: Republiška skupnost za ceste, strokovno služba, 1975.

Churches, Ralph: *Vranov let v svobodo.* Ljubljana : Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 2000.

Dežman, Jože : Gorenjski železničarji 1941–1945. *Borec,* št. 548–550, 1996, str. 403–516.

Ferenc, Tone: *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945.* Maribor : Založba obzorja, 1968.

Ferenc, Tone: Okupacijska civilna uprava na Slovenskem in njeno gradivo. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja,* letnik XX, št. 1–2, 1980, str. 31–56.

Ferenc, Tone: Okupatorjeve in domobranske posadke v Grosupljem v drugi svetovni vojni. *Zbornik občin Grosuplje, Ivančna Gorica, Dobrepolje,* št. XIX. Grosuplje: Dolenjski list, 1996, str. 55–88.

Ferenc, Tone: Polom raznarodovalnih načrtov nemškega okupatorja v okrožju Kamnik. Gedrin, Janko in drugi (ur.): *Zbornik občine Domžale.* Domžale : Kulturna skupnost Domžale, 1979, str. 171–221.

Fischer, Jasna in drugi: *Slovenska novejša zgodovina 1.* Ljubljana: Mladinska knjiga Založba d.d., 2005.

Godec, Ciril: Poskus kronike 1941–1945. Ribičič, Mitja in drugi (ur.): *Partizanski koridor.* Tematski zbornik o partizanskih prehodih čez reko Savo, železniško progo in nemško-italijansko mejo v nekdanjem litijskem okrožju osvobodilne fronte slovenskega naroda. Ljubljana : Partizanska knjiga, 1988, str. 166–183.

Godec-Tomaž, Anton: Partizansko civilno taborišče. Strgar, Milica (ur.): *Litijski zbornik NOB,* 1. knjiga. Ljubljana: Skupščina občine Litija, 1969, str. 182–194.

Guček, Milan: *Šercerjeva brigada,* 1. del. Ljubljana : Knjižnica NOV in POS, 1973.

Jerič, Vid: Gabrovka med Narodnoosvobodilno borbo. Strgar, Milica (ur.): *Litijski zbornik NOB,* 1. knjiga. Ljubljana : Skupščina občine Litija, 1969, str. 304–343.

Jerman, Mirko (1969): Nekatere akcije Šlandrove brigade na litijsko-moravškem območju. Strgar, Milica (ur.): *Litijski zbornik NOB,* 1. knjiga. Ljubljana : Skupščina občine Litija, 1969, str. 194–207.

Klanjšček, Zdravko in drugi: *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945.* Ljubljana : Vojaški zgodovinski inštitut Jugoslovanske ljudske armade in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, 1978.

Kovič, Eva: *Pogled nazaj.* Poskus kronike krajevne skupnosti Jevnica. Jevnica : Kulturno-umetniško društvo, 2001.

Kresal, France: *Razvoj predilnice Litija.* Litija : Samozaložba predilnica Litija, 1961.

Peskar, Jože: *Dolenjski odred.* Ljubljana : Knjižnica NOV in POS, 1976.

Petje-Jovan, Janez: Kurirske zveze. Strgar, Milica (ur.): *Litijski zbornik NOB,* 1. knjiga. Ljubljana : Skupščina občine Litija, 1969, str. 237–247.

Poglajen-Kranjc, Franc: Zasavski bataljon Alojza Hohkrauta. Strgar, Milica (ur.): *Litijski zbornik NOB,* 1. knjiga. Ljubljana : Skupščina občine Litija, 1969, str. 110–134.

Praprotnik, Tone: Litija in okolica do druge svetovne vojne. Strgar, Milica (ur.): *Litijski zbornik NOB,* 1. knjiga. Ljubljana: Skupščina občine Litija, 1969, str. 9–22.

Priročni krajevni leksikon Slovenije. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1996.

Ribičič, Mitja: Partizanski koridor čez Savo. Ribičič, Mitja in drugi (ur.): *Partizanski koridor.* Tematski zbornik o partizanskih prehodih čez reko Savo, železniško progo in nemško-italijansko mejo v nekdanjem litijskem okrožju osvobodilne fronte slovenskega naroda, Ljubljana : Partizanska knjiga, 1988, str. 9–14.

Ribič-Muk, Henrik: Kamniško-zasavski odred in postaje OPS. Ribičič, Mitja in drugi (ur.): *Partizanski koridor.* Tematski zbornik o partizanskih prehodih čez reko Savo, železniško progo in nemško-italijansko mejo v nekdanjem litijskem okrožju osvobodilne fronte slovenskega naroda. Ljubljana : Partizanska knjiga, 1988, str. 114–117.

Ribič-Muk, Henrik: Kurirske zveze, kanali in postaje (TV in S) v nekdanjem litijskem območju. Ribičič, Mitja in drugi (ur.): *Partizanski koridor.* Tematski zbornik o partizanskih prehodih čez reko Savo, železniško progo in nemško-italijansko mejo v nekdanjem litijskem okrožju osvobodilne fronte slovenskega naroda.

Ljubljana : Partizanska knjiga, 1988, str. 93–104.
Ribič-Muk, Henrik: Specialna četa. Ribičič, Mitja in drugi (ur.): *Partizanski koridor.* Tematski zbornik o partizanskih prehodih čez reko Savo, železniško progo in nemško-italijansko mejo v nekdanjem litijskem okrožju osvobodilne fronte slovenskega naroda. Ljubljana : Partizanska knjiga, 1988, str. 108–111.
Stergar, Gorazd: *Kamniško-zasavski odred v letu 1944.* Diplomsko delo. Ljubljana: Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, 2001.
Stiplovšek, Miroslav: *Šlandrova brigada.* Ljubljana, Maribor : Knjižnica NOV in POS, 1971
Vidali, Ivan: *Kamniško-zasavski odred 1943–1945.* Rokopis, last Vili Kos, Prušnikova 5, Ljubljana, 1989.
Zakonjšek, Rado: *Partizanski kurirji.* Ljubljana : Odbor IV. brigade VDV kurirjev relejnih postaj Slovenije, 1985.
Župančič, Jože: Okupator v Litiji. Strgar, Milica (ur.): *Litijski zbornik NOB,* 1. knjiga. Ljubljana : Skupščina občine Litija, 1969, str. 22–29.
Žužek-Tarzan, Alojz: Minerci na železniški progi v Zasavju. Strgar, Milica (ur.): *Litijski zbornik NOB,* 1. knjiga. Ljubljana : Skupščina občine Litija, 1969, str. 214–237.

Slika prikazuje reko Savo v območju prehoda pri Lipi.
Slikano z levega brega (foto: Jože Rozman, 22. december 2005).

Slika prikazuje viseči most med Senožeti in Jevnico. Na tem mestu je deloval brod vse do 8. septembra 1959, ko ga je nadomestil most (foto: Jože Rozman, 22. december 2005).

Slika prikazuje območje prehoda med Zgornjimi Ribčami in Slatnarjem. V ozadju je ob cesti in železniški progi vidna domačija Slatnar pod Kresniškim vrhom (foto: Jože Rozman, 22. december 2005).

Fotografija prikazuje območje prehoda med Spodnjimi Ribčami in Drčarjem (foto: Jože Rozman, 22. december 2005).

Slika prikazuje območje prehoda med Hotičem in Presenčevim mlinom. V ozadju je vidna ravnina med reko in gozdom, kjer so bili transporti podnevi še posebej izpostavljeni (foto: Jože Rozman, 22. december 2005).

Slika prikazuje dostop do levega brega Save na območju prehoda Mačkovina. Številni prepusti in podvozi so partizanom olajšali prečkanje dobro nadzirane železniške proge (foto: Jože Rozman, 22. december 2005).

SUMMARY

The partisan corridor in the Litija area during World War II

The period of World War II represented a major milestone in the history of the Slovenian nation. At that time the Slovenian territory was divided among three occupying forces which afforded the Slovenes no future and existence as a nation. The largest portion of the territory belonged to the Germans, who drew a demarcation line or border between Germany and Italy on the right bank of the Sava River. The Sava thus became a border river across which connections soon formed between the resistance movements rapidly spreading in Gorenjska, Štajerska and Dolenjska. Coordination between the leadership of the National Liberation Struggle and the Liberation Front with provincial military and political leaderships, as well as ensuring the flow of information, illegal press, weapons, medicines, personnel and units was crucial for a successful struggle against such a formidable enemy. The organisation of cross-Sava connections in the Litija area was not coincidental: favourable terrain and support from the population facilitated the shortest links between the partisan leadership and the Liberation Front, first from Ljubljana, then from Dolenjska (Kočevski Rog and Bela krajina, respectively), with northern Slovenia, Slovenian Koroška, and the Pomurje region. The crossing of the Sava River and the demarcation line took place from the first days of the occupation until the end of the war. The connection was never interrupted, only brought to a brief standstill in the wake of major operations and offensives of the occupying forces. With every passing month it became more organised and systematic, enabling the crossing and transportation for the ever-growing number of recruits and partisan units.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 94(497.4Litija)"1939/1945"

Prejeto: 19. 5. 2011

Tadeja Tominšek Čehulić

mag. zgod., asistentka z magisterijem, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: tadeja.tominsek-cehulic@inz.si

Litija med drugo svetovno vojno: posledice za ljudi

IZVLEČEK

V Litijo je druga svetovna vojna dobesedno zarezala. Znašla se je na območju interesnih sfer dveh okupatorjev, ki sta svoje meje močno branila. Razkosana je med vojno doživela raznoliko vojno nasilje nemškega in italijanskega okupatorja, ki je sprožilo, da se je del prebivalstva pridružil oboroženemu odporu. Ni se izognila niti revolucionarnemu nasilju in razvoju kolaboracije ter njenim krogom nasilja in tako doživela elemente državljanske vojne. Domače prebivalstvo je zato doživelo totalno vojno, saj je bilo tedaj požganih 414 domov, več deset oseb je vojno nasilje zaznamovalo s trajnimi telesnimi poškodbami in drugimi posledicami, utrpelo pa je tudi 967 smrtnih žrtev ali izgubo dobrih 6% prebivalstva, s čimer se je Litija približala slovenskemu povprečju.

KLJUČNE BESEDE

Litija, druga svetovna vojna, okupacija, okupatorsko nasilje, odpor, revolucija, protirevolucija, smrtne žrtve

ABSTRACT

LITIJA DURING WORLD WAR II: CONSEQUENCES FOR THE POPULATION

World War II literally cut Litija in half, as the town found itself caught between the spheres of interest of two occupying forces fervently defending their border. Dismembered during the war, Litija was subjected to numerous forms of war violence committed by the German and Italian occupiers, which ultimately stirred a part of the population to join the armed resistance. In a similar vein, not even being able to escape the revolutionary terror and the development of collaboration with the pertaining cycle of atrocities, Litija experienced a civil war. The local population therefore found itself in a total war, with 414 homes burnt down, dozens of people suffering permanent physical disability, disfigurement or other consequences, and 967 casualties. This means that the municipality of Litija lost a little over 6% of its population, which was close to Slovenian average.

KEY WORDS

Litija, World War II, occupation, violence of the occupying forces, resistance, revolution, counter-revolution, casualties

»Hladnokrvno bomo storili vse ...«[1] okupacija

Hitlerju je zadnjih dvajset let, od poletja 1940 pa neprestano, rojil po glavi prodor na vzhod, v Sovjetsko zvezo. A zaradi Mussolinijevega samovoljnega in neuspešnega pohoda v Grčijo se je bil prisiljen zavarovati še na Balkanu, zato je 6. aprila 1941 – s pomočjo svojih zaveznic – pravzaprav z lahkoto zasedel še Kraljevino Jugoslavijo in s tem Slovenijo. Ob tem *Blitzkriegu* na Balkanu naj bi dotlej zmagovalni Hitlerjev vojaški stroj doživel le majhno prasko s 151 mrtvimi in 392 ranjenimi.[2] Dotedanji vojni dogodki v Evropi in Hitlerjevo sovraštvo do Slovanov pa so že sami napovedovali, da lahko okupirana Slovenija pričakuje kataklizmo.

Hitler naj bi že konec aprila 1941 v Mariboru z geslom »Napravite mi to deželo zopet nemško« pozval h germanizaciji zasedene dežele, pri čemer se je zaradi maloštevilnih Nemcev na zasedenih ozemljih raje oprl na psevdoznanstveno »vindišarsko« teorijo, ki je na našem prostoru sicer priznavala Slovence, a naj bi jih bila vsaj na Štajerskem večina (manj pa na Gorenjskem) »vindišarjev«, ki jih je treba le še naučiti nemškega jezika.[3] Njegovi zastopniki pa so že sredi aprila 1941 v Mariboru nakazali, na kakšen način bodo uresničili njegove zahteve: »V tej deželi, v kateri bo na firerjevo povelje začrtana nova meja, bodo kmalu samo še ljudje, ki se prosto in veselo priznavajo k firerju in velikonemškemu rajhu. Hladnokrvno bomo storili vse, kar je potrebno, da v tem razvoju ne bo nobenih zaostankov. Kajti o tem, da je ta dežela, ko je firer vanjo poslal svojega poverjenika, za vedno nemška, danes na svetu nihče ne dvomi.«[4] In res so na svojih zasedenih ozemljih, zlasti na Spodnjem Štajerskem, uvedli brezkompromisno okupacijsko politiko, ki je poleg prej omenjene germanizacije predvidela še izgon tretjine domačega prebivalstva in naselitev nemškega prebivalstva na izpraznjeni prostor.[5]

Pred okupacijo naj bi Hitlerja sicer zanimal zlasti mariborski okraj, drugo pa naj bi prepuščal Italiji, a je na koncu zasedel dvakrat več ozemlja kot Italija, ki je bilo obenem industrijsko bolje razvito in bolj obdarjeno z naravnimi viri.[6]

Okupacija Slovenije s strani sosednjih držav, članic sil osi, je aprila 1941 močno zarezala v litijski prostor. Eno od osrednjeslovenskih območij – z Litijo kot nekdanjim upravnim središčem sreza s 15.908 prebivalci leta 1931[7] – je naenkrat postalo obmejni pas in se je do kapitulacije Italije jeseni 1943 znašlo med dvema različnima okupatorjema, a hkrati s tem tako rekoč na »tromeji«, ko je nemški okupator svoje zasedbeno območje kar po stari deželni meji razdelil na dve upravni enoti. Ob naraščajočem vojnem nasilju je tudi ta položaj vplival na življenje ljudi, saj so lahko mejo prečkali le s prepustnicami, v nasprotnem primeru pa so imele mejne straže ukaz, naj z ljudmi ravnajo strogo.[8] Prav tako je meja z administrativnimi postopki še otežila gospodarski pretok.[9]

Od tu naprej bomo skušali orisati medvojno dogajanje na celotnem območju, vendarle nam pri tem omejitve postavlja tako gradivo – ki je najbolj bogato za gorenjski del današnje litijske občine – kot dejstvo, da so nemške zasedbene sile iz Polšnika takoj izselile 90% njegovega prebivalstva,[10] še več pa iz Dol pri Litiji.[11] Na tem prostoru je doma namreč ostalo le 78 družin,[12] izpraznjeni prostor pa so nemške oblasti naselile z nemškim prebivalstvom,[13] zato tudi tamkajšnja nemška orožniška postojanka tako rekoč ni več mogla izvajati drugih raznarodovalnih ukrepov nad Slovenci.[14]

Razkosanje območja je zagotovo vplivalo na razvoj medvojnih dogodkov. Naj zato najprej opozorimo na glavne podobnosti in razlike med obema okupatorjema in njunima zasedbenima politikama, ki so najpomembneje vplivale na tamkajšnje dogajanje.

Glavnina litijskega območja je pripadla nemškemu okupatorju, ki ga je nemudoma podredil dvema različnima šefoma uprav. Večji del z 10.114 prebivalci[15] je podredil Frantzu Kutscheri (pozneje dr. Friderichu Rainerju),[16] ki je z Bleda »upravljal« Gorenjsko, le manjši del z Dolami pri Litiji in Polšnikom ter njuno okolico pa dr. Sigfriedu Übereitherju,[17] ki je iz Maribora vodil Spodnjo Štajersko.

Mussoliniju je, kljub več poskusom »premikanja« meje v korist ene ali druge strani,[18] Hitlerjeva razdelitev odrezala industrijsko zaledje; tako mu je od litijskega konca ostal ruralni prostor na meji med Dolenjsko in Posavskim hribovjem v okolici Gabrovke pri Litiji. Mussolini se je moral taki razdelitvi ukloniti, na svojem zasedenem ozemlju pa so italijanske zasedbene sile začrtale tudi drugačno okupa-

1 Ferenc, *Okupacijski sistemi*, str. 27.
2 Gellately, *Lenin, Stalin and Hitler*, str. 398.
3 Ferenc, *Okupacijski sistemi*, str. 13. Ferenc, *Nacistična raznarodovalna*, str. 731.
4 Ferenc, *Okupacijski sistemi*, str. 27.
5 Prav tam, str. 13–17.
6 Godeša, Tominšek Čehulić, Fašistično nasilje, str. 184.
7 *Krajevni leksikon*, knjiga II, str. 253–256.
8 ARS, AS 1603, šk. 80, I/1, Politični komisar v Litiji, An alle Bürgermeister, 16. 5. 1941; šk. 830, IV, dok. 23.
9 ARS, AS 1603, šk. 80, mapa I/1, Politični komisar v Litiji, An alle Bürgermeister, 7. 7. 1941. AS 1603, šk. 836, Šmartno pri Litiji, 10. 7. 1942.
10 ARS, AS 1827, šk. 56, /1c, dok. a, Litija, 24. 6. 1945.
11 Ferenc, *Nacistična raznarodovalna*, str. 203, 407–409.
12 Prav tam, str. 407–409.
13 Prav tam, str. 673–766.
14 ARS, AS 1827, šk. 56, /1c, dok. b, Litija, 24.6.1945.
15 Gemeinde- und Ortschaftsvertzeichnis, str. 32–42.
16 Ferenc, *Okupacijski sistemi*, str. 10.
17 Prav tam.
18 ARS, AS 1603, šk. 830, I/5, dok. 1005, 2. 6. 1941.

Kresnice leta 1940 (Martin Brilej: Spomin na Litijo, str. 79).

cijsko politiko kot Nemčija. Njihovi načrti so predvidevali poitalijančenje Slovenije na daljši rok, zato so zasedenim ozemljem, ki so jim nadeli ime Ljubljanska pokrajina, podelili omejeno (kulturno) avtonomijo. Z absolutnim nasiljem, ki je bilo podobno tistemu nemškega okupatorja, pa so začeli nekaj pozneje; zlasti od pomladi 1942 po razmahu odporniškega gibanja v Ljubljanski pokrajini.[19] Italija si je, nasprotno kot nemški okupator, zasedena ozemlja že maja 1941 priključila, kar je bilo v nasprotju z mednarodnim pravom,[20] a teh ozemelj kljub temu ni štela za nacionalno ozemlje. Priključila jih je predvsem iz strahu pred širjenjem nemškega vpliva na »pridobljenih iredentističnih ozemljih«[21] v zaledju Gorice in Trsta,[22] še vedno pa je obdržala policijsko in carinsko »rapalsko« mejo.[23] Po drugi strani je agresivnejši nemški okupator brez formalnopravne priključitve zasedena ozemlja administrativno povsem prilagodil bližnjim avstrijskim pokrajinam.[24]

Med drugo svetovno vojno je litijsko območje zaznamovala lega na meji interesnih sfer dveh okupatorjev. Do kapitulacije Italije je bil njen del pod nemškim okupatorjem močno varovan in nadzorovan prostor, tako da so sem le stežka – a vztrajno – prodirali politični tokovi in ideje. Partizansko gibanje se je začelo tam sidrati s spodbudo iz Revirjev od januarja 1942 dalje in se do konca vojne ni prekinilo.[25] Zaradi nasilne nemške zasedbene politike in dejstva, da je bil litijski konec zaradi meje prepreden z nemškimi policijskimi enotami,[26] pa tam ni nastala »avtohtona« partizanska enota. Trd oreh sta meja in Sava pomenili tudi za vojaške načrte Glavnega štaba slovenske partizanske vojske, saj je skušal na tem prostoru večkrat prodirati na Štajersko in obratno, kar mu ni uspelo.[27] Glede na to, da nemške oblasti načeloma niso pristajale na sodelovanje s Slovenci, se niti domače protipartizansko oziroma protirevolucionarno gibanje dolgo ni moglo ukoreniniti. Njegov razvoj je potekal še počasneje kot razvoj partizanskega gibanja in tako so šele od decembra 1944 dalje na Litijskem vzniknile prve postojanke Gorenjskega domobranstva.[28] Južni del občine, ki je pripadel Italiji, pa je doživel podoben razvoj dogodkov, kot jim je bila na splošno priča Ljubljanska pokrajina: odpor dela prebivalstva okupatorju, okupatorsko in revolucionarno nasilje, protirevolucijo in medslovenski spopad.

19 Več o tem: Ferenc, *Fašisti brez krinke.*
20 Ferenc, *Okupacijski sistemi*, str. 9.
21 Burgwyn, *Imperij*, str. 57.
22 Godeša, Tominšek Čehulić, Fašistično nasilje, str. 184.
23 Ferenc, *Okupacijski sistemi*, str. 11.
24 Prav tam.
25 Deželak Barič, Komunistična partija, str. 112–113, 169, 181–182, 266–267.
26 DLRS, knjiga III, dok. 169, str. 420.
27 DLRS, knjiga III, dok. 43, str. 83–84; dok. 133, str. 313.
28 Kokalj Kočevar, *Gorenjski domobranec*, str. 28–29.

Delež žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje (1941–1946) glede na število prebivalstva (po popisu l. 1931) posameznih naselij občine Litija:[29]

Naselje	Število prebivalstva[30] (l. 1931)	Število smrtnih žrtev[31] (1941–1946)	Delež žrtev/prebivalstvo (%)
Dole pri Litiji	1504	51	3,4
Gabrovka	2130	168	7,9
Litija	7131	520	7,3
Šmartno pri Litiji	4141	130	3,1
Vače	1002	98	9,7
Skupaj	**15.908**	**967**	**6,1**

Vrsta nasilnih vojnih dogodkov Litije z okolico ni pustila ob strani, saj je bilo med vojno požganih 414 domov,[32] več deset oseb je vojno nasilje zaznamovalo s trajnimi telesnimi poškodbami in drugimi posledicami,[33] to območje pa je utrpelo tudi dobrih 6% vojnih in povojnih žrtev, s čimer se je približalo slovenskemu povprečju (s 6,4% žrtev).[34]

Vojni status žrtev iz občine Litija:[35]

Vojni status	Število žrtev
Neugotovljen vojni status	100
Aktivist OF	35
Civilist	351
Domobranec	72
Raztrganci (sodelavci nemške policije)	5
Gorenjska samozaščita	45
JA	2
Jugoslovanska kraljeva vojska	1
Jugoslovanski orožnik	1
Nemška vojska	86
NOV in POJ	4
NOV in POS	248
Partizanski dezerter	2
Policija Ljubljanske pokrajine (Hacin)	2
Sodelavec domobrancev	1
Sodelavec partizanskega gibanja	4
Vaški stražar (MVAC)	8
Skupaj	967

»Litija – končno svobodna!«:[36] nemški prebivalci v zasedbeni upravi in njihova vloga pri raznarodovanju

Dnevi pred nemško zasedbo Litije in neposredno po tem so tesno povezani z njenim nemškim prebivalstvom. Po popisu leta 1931 naj bi na Litijskem živelo 117 oseb nemške narodnosti, ki so bile tam pomemben nosilec ekonomske moči.[37]

Nemško prebivalstvo se je od srede tridesetih let združevalo v na videz neškodljivem nemškem kulturnem društvu z imenom Švabsko-nemška kulturna zveza (Schwäbisch-deutsches Kulturbund), ki pa na predvečer druge svetovne vojne ni moglo več prikrivati naklonjenosti nemškim težnjam in je bilo dodobra nacificirano, kar je bilo tudi že zaznati v litijskem javnem življenju. Prav tako ni bilo moč spregledati tujih nemških strokovnjakov v predilnici Litija, ki so tam vodili nemško celico Kulturne zveze.[38] Vsaj ta del litijskega prebivalstva je bil naklonjen nemški zasedbi in jo je pozdravil kot osvoboditev.[39]

Kot drugod po Štajerskem se je del litijskega nemškega prebivalstva po državnem udaru v Beogradu 27. marca 1941 umaknil v Avstrijo, nato pa ob pripravah na okupacijo odigral pomembno vlogo.[40] Verjetno najpomembnejši med njimi je bil direktor litijske predilnice, sicer sudetski Nemec, Joseph Donth, ki je bližnjim naznanil, da se iz Avstrije kmalu vrne v novo nemško Litijo, in res je nato med vojno odigral vidnejšo vlogo v nemški zasedbeni upravi.[41]

Občine so bile na nemškem okupacijskem območju edine upravne enote, ki jih nemške oblasti niso nameravale ukiniti, temveč so jih želele le

29 Smrtne žrtev, INZ.
30 Krajevni leksikon, knjiga II, str. 253–256.
31 Smrtne žrtve, INZ.
32 *Krajevni leksikon Slovenije*, II, str. 252.
33 ARS, AS 1827, šk. 56, I/1a, Seznam vojne škode in žrtev, Litija. Pungerčar, Žrtve, str. 348.
34 Smrtne žrtve, INZ.
35 Prav tam.
36 Župančič, Okupator v Litiji, str. 24.
37 Prav tam.
38 ARS, AS 1827, šk. 56, I/5/č, Seznam Volksdeutscherjev v Litiji, 19. 7. 1945.
39 Prav tam.
40 Ferenc, Nemška okupacija Celja, str. 131.
41 Župančič, Okupator v Litiji, str. 22.

prilagoditi upravi sosednjih avstrijskih pokrajin.[42] V primeru da dotedanjih slovenskih županov ob okupaciji niso odstranili člani Kulturne zveze ali od njih imenovani nemški okrajni glavarji, so to v skladu z nemško zasedbeno politiko do lokalnih skupnosti storili nemški politični komisarji, ki so zatem imenovali nove župane.[43] V Litiji so sprva županstvo podelili upravniku posestva Slatna, ing. Ernestu Puschmannu,[44] po rodu iz Planine pri Rakeku, vendar so ga novembra 1941[45] odnesle tudi v nemških očeh sporne trgovske malverzacije. Sledil mu je že omenjeni direktor Predilnice Litija in vodja tamkajšnje celice Kulturne zveze Joseph Donth.[46]

Po nemški zasedbi Litije je članstvo v Kulturni zvezi naraslo – verjetno tudi iz preračunljivosti – za približno tretjino, in sicer na 62 članov.[47] V nemški zasedbeni upravi je sodeloval le manjši del nemškega prebivalstva Litije, po večini pa naj bi sicer vsaj idejno-politično ali gospodarsko podpirali nemške cilje.[48] Poleg prej omenjenih županov ing. Ernesta Puschmanna in Josepha Dontha ter prvega župana Šmartna pri Litiji Ota Strzelbe,[49] ki so na svojih območjih izvrševali nemške raznarodovalne ukrepe, je Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (KUZOP) neposredno po vojni obtoževala sodelovanja pri raznarodovanju (vključno z nekaj kočevskimi Nemci) še vsaj 3 domačine, vsi pa naj bi se še pred koncem vojne umaknili iz Slovenije.[50] Le eden litijskih *volksdeutscherjev* naj bi se priključil neposredno nemškemu gestapu in bil vojaško aktiven.[51] Kar se tiče medvojnega obračuna z družinami, ki naj bi bile včlanjene v Kulturno zvezo, so partizanske enote ustrelile domačinko, katere oče naj bi bil izrazito pronemško usmerjen in so ga oblasti pozimi leta 1945 izgnale v Avstrijo, zanjo pa v dokumentih ni najti podatka o njeni angažiranosti med vojno.[52]

Nekaj nemških družin pa je podpiralo partizanstvo, kot denimo družina zdravnika Franca Lebingerja, ki je partizane oskrboval s sanitetnim in drugim materialom.[53]

Dokumenti KUZOP iz julija 1945 sicer pričajo, da se je le manjši del nemškega prebivalstva Litije še pred koncem vojne z nemškimi enotami umaknil v Avstrijo. Šlo je za tiste, ki so bodisi sodelovali pri okupatorjevih raznarodovalnih ukrepih ali pa so bili družinski člani slednjih. Za nekaj posameznikov je omenjena komisija vedela, da so se razselili po Sloveniji, nekaj družin ali posameznikov, zlasti tistih, ki so med vojno podpirali partizanstvo, pa je bilo poleti 1945 še doma, le eden pa naj bi bil v tistem trenutku priprt. Vendarle so se člani komisije zavedali, da držijo pristojne oblasti usodo *volksdeutscherjev* v tajnosti,[54] zato ji tudi danes težko sledimo. Na načelni ravni je domače Nemce in pronemško usmerjene Slovence po avnojskih, a tudi v duhu potsdamskih sklepov namreč čakala izselitev iz Slovenije.[55] Del so jih oblasti res izgnale s transportom 20. decembra 1945 prek Podrožce v Avstrijo, pri čemer seznam izgnanih priča, da je šlo zlasti za ženske in otroke,[56] medtem ko je usoda večine njihovih mož in očetov zavita v temo.

»Govorice o bodoči preselitvi se širijo ...«:[57] nasilni ukrepi zasedbene uprave

Nemškemu okupatorju se je očitno zelo mudilo s ponemčenjem svojih zasedenih ozemelj, saj je sam državni komisar za utrjevanje nemštva Heinrich Himmler že aprila 1941 predvidel le petmesečni rok, v katerem naj bi izgnali vsakega tretjega Slovenca, na izpraznjeni prostor pa množično naselili nemško prebivalstvo.[58] Načrt jim sicer tako zaradi različnih pogledov nacističnega vodstva na to vprašanje kot tudi poznejšega razmaha partizanskega gibanja ni uspel v celoti.[59] Poleg Obsotelja je izgon najbolj prizadel Posavje,[60] še posebej njegov štajerski del, v katerega sega tudi litijska občina s Polšnikom in Dolami pri Litiji, kamor je nemški okupator nato strnjeno naselil nemško prebivalstvo.[61] Prvi so bili na udaru intelektualci in duhovščina, nato tisti, ki so jih želeli na ta način hitro ponemčiti, nato pa še sorodniki in podporniki parti-

42 Ferenc, Nemška okupacija Celja, str. 31.
43 Ferenc, Godeša, Slovenci pod nacističnim, str. 187.
44 ARS, AS 1827, šk. 56, I/e, I/11, dok. 5746: Ernest Puschmann, roj. 27. 3. 1902 v Planini pri Rakeku, inženir gozdarstva. Potem ko so ga odstavili kot župana Litije, se je menda umaknil v bližino Ormoža.
45 Prav tam.
46 Litijski zbornik, str. 23, 24. AS 1827, šk. 56, I/č: Joseph Donth, roj. 20. 7. 1895, bival v Gradcu pri Litiji. Ob koncu vojne je pobegnil v Nemčijo.
47 ARS, AS 1827, šk. 56, I/5a, Seznam kulturbundovcev v Litiji, 19. 7. 1945.
48 Prav tam.
49 ARS, AS 1827, šk. 56, I/č, I/11, dok. 3045: Oto Strzelba, roj. 1894, bival v Grbinu.
50 AS 1827, šk. 56, I/1d, Litija, 23. 10. 1945, dok. 0-2273. I/4č, Seznam kulturbundovcev v Litiji. Mobilizacija Gorenjcev, str. 302.
51 ARS, AS 1827, šk. 56, I/4a, Seznam Gestapovcev v Litiji, dok. 3838.
52 ARS, AS 1827, šk. 56, I/5a, Seznam kulturbundovcev v Litiji, 19. 7. 1945.
53 ARS, AS 1827, šk. 56, I/5a, Seznam kulturbundovcev v Litiji, 19. 7. 1945: dr. Franc Lebinger, roj. 22. 11. 1903, bival v Gradcu pri Litiji.
54 ARS, AS 1827, šk. 56, I/5č, Seznam petokolonašev, 16. 7. 1945, dok. 3835, Seznam Volksdeutscherjev, 19. 7. 1945, dok. 5173.
55 Nečak, »Nemci« v Sloveniji, str. 363.
56 ARS, AS 1931, šk. 1062, Izseljeni volksdeutscherji, Ljubljana okolica.
57 ARS, AS 1603, šk. 836, Šmartno pri Litiji, 10. 7. 1942.
58 Ferenc, *Okupacijski sistemi*, str. 13.
59 Ferenc, *Nacistična raznarodovalna*, str. 273, 290–332, 343.
60 Ferenc, *Okupacijski sistemi*, str. 13–14. Jesenšek, Gestapo, str. 81–82.
61 Ferenc, Izgnanci, str. 33.

2.September 1943.

loo/1 Dr.Dj.

An
den Herrn Gemeindekommissar
Pg.D o n t h
in L i t t a i .

Betrifft: Umsiedlung der Angehörigen des L o u s c h e Franz, Littai-Grbin Nr.11.

Nach einer Meldung des Kommandeurs der Sicherheitspolizei und des SD.,Aussenstelle Littai wurden die Geschwister des Obgenannten nach Vigaun überstellt und die Eltern in das Umsiedlungslager- nach Zwischenwässern gebracht. Wegen Fluchtgefahr war die sofortige Festnahme notwendig und konnte die Meldung hieher erst nachträglich erfolgen.

Ich nehme Bezug auf mein Schreiben vom 11.August 1943, Zl.loo/3 Dr.Dj. und bitte Sie , gemäss meinen Weisungen das Vermögen der Umgesiedelten zu übernehmen und zu inventarisieren.-

D e r L a n d r a t :

Dokument o izgonu partizanske družine (ARS, AS 1603, šk. 829, II/1943, Litija, 10. 8. 1943).

zanov.[62] Že junija 1941 pa so nemške oblasti v Hartheimu pri Linzu »evtanazirale« vsaj 6 domačinov, oskrbovancev hiralnic, ki so jih tja izgnali nemudoma po zasedbi s približno 600 drugimi oskrbovanci.[63] Del prebivalstva Litije pa se je prav tako kot drugod na Gorenjskem in Spodnjem Štajerskem pred nemškim nasiljem izselil v Ljubljansko pokrajino.[64]

Vsaj 114 prebivalcev litijske občine je nato do konca vojne umrlo v izgnanstvu in nemških koncentracijskih taboriščih ter za njihovimi posledicami.[65]

Nemške okupacijske oblasti so na Litijskem še poostrile ukrepe nad prebivalstvom, ko so zaznale odporniško vrenje. To se je prvič dogodilo po boju na Tisju s partizani 2. grupe odredov, ki je konec decembra 1941 nemške sile na Litijskem prvič resno vznemiril. S hišnimi preiskavami, aretacijami in streljanjem podpornikov partizanskega gibanja (žrtve trije domačini) ter ostrejšim nadzorom nad prebivalstvom kakor tudi z okrepitvijo vojaških enot so nemudoma zatrli vsakršno možnost razmaha oboroženega odpora. O tem so v Litijo novice že nekaj časa prihajale z druge strani nemško-italijanske meje, od koder je bilo tedaj slišati tudi že streljanje.[66]

Naslednje obdobje zaostrenega nasilja na nemškem zasedbenem območju Litije pa je bilo čutiti spomladi in poleti 1942 za časa velike italijanske ofenzive na drugi strani meje,[67] ko so nemške sile s hišno preiskavo in ubojem gospodarja v Osredku, torej v hiši na meji z italijansko okupacijsko cono, ponovno odkrile in nato z aretacijo še treh njegovih sodelavcev zopet skušale zatreti partizanstvo.[68] Medtem so na Gabrovškem italijanske sile tedaj postrelile vsaj štirinajst civilistov, izganjati pa so jih začele tudi v taborišča, kjer sta umrla vsaj dva.[69]

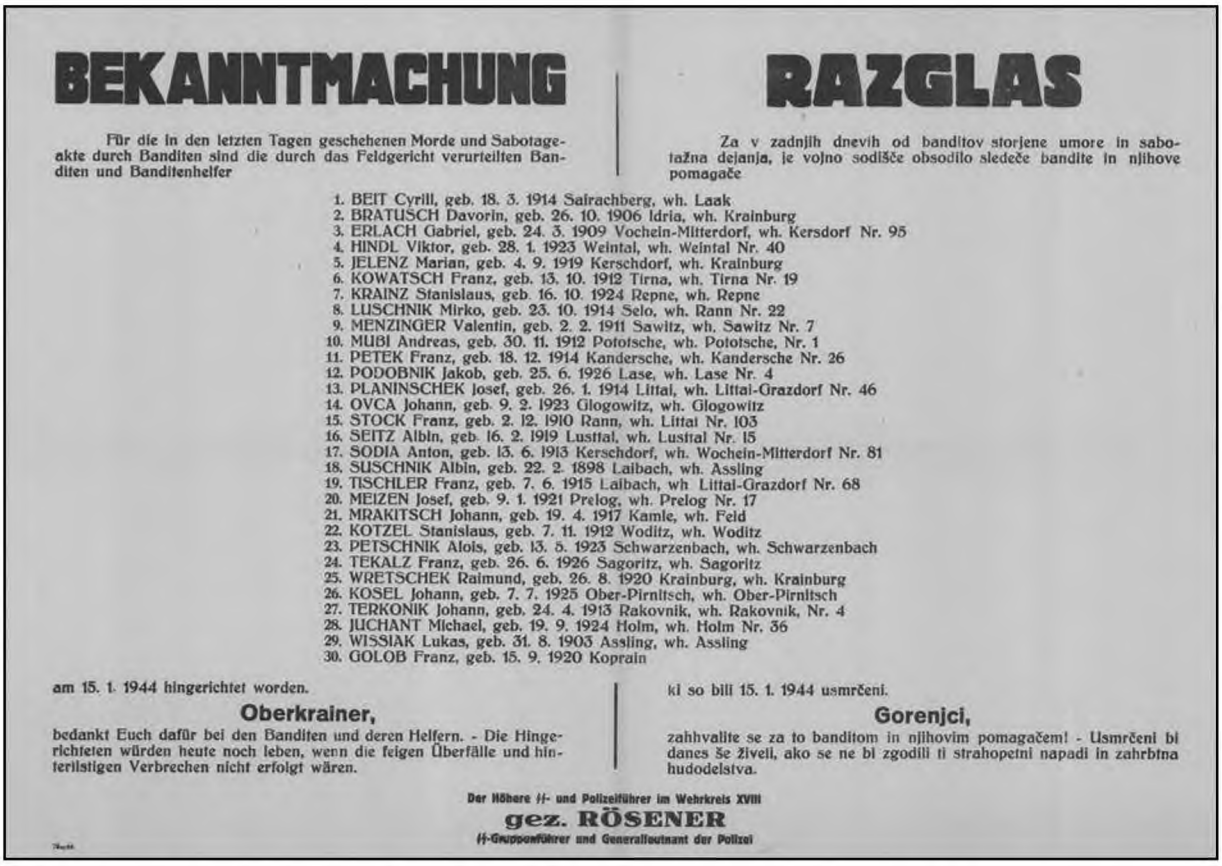
Italijanske zasedbene oblasti so za časa velike ofenzive, ki je na gabrovškem koncu potekala prve dni septembra 1942, civiliste praviloma pustile pri miru in se zanimale zlasti za partizanske enote. Oddelki vaških straž s Primskovega, ki so bili sestavljeni tudi iz domačinov iz Gabrovke in so tisti čas začeli prodirati na gabrovški konec, so bili sprva ravno tako usmerjeni na partizanske enote in njihove podpornike, nato pa so sodelovali pri interniranju domačega prebivalstva v italijanska koncentracijska taborišča.[70]

Na nemškem okupacijskem območju pa je v nemških hajkah, v zaporih in streljanjih življenje izgubilo 48 civilistov, ki so bili doma v gorenjskem delu litijske občine, in 5 iz njenega štajerskega dela.[71]

»Smo bili prepričani, da bo prišla II. grupa odredov na Štajersko ...«:[72] odpor okupatorjem

Nemške sile so torej močno nadzorovale obmejni pas in budno spremljale poročila o dogajanju na italijanski strani predvsem v obdobju italijanske poletne ofenzive leta 1942, ko je bilo veliko možnosti, da bi odpor na nemški strani dobil dodatno vzpodbudo iz Ljubljanske pokrajine.[73] Vodstvo partizanskega gibanja je sicer konec zime 1941 in spomladi 1942 sestavilo ambiciozni ofenzivni načrt, ki je predvideval osvoboditev območja med Savo in Karavankami ter Kamniškimi planinami. Ob tem naj bi se partizanske enote premaknile z Dolenjske na Štajersko prav med Zalogom in Litijo, zasedle prometne poti, ki vodijo od tam na Gorenjsko, in s tem onemogočile prodor nemških sil.[74] In res se je maja 1942 dogodil naslednji večji spopad 2. grupe odredov z nemškimi enotami na Jančah, ki je ostal partizanom v zavesti kot prvi resnejši spopad na tistem koncu, ki pa se je zopet končal z umikom partizanskih enot na italijansko stran in 17 žrtvami, od katerih ni bil nobeden domačin.[75] Tako je še poleti 1942 litijski župan Joseph Donth takole poročal o vzdušju v Litiji: »Medtem ko se domače prebivalstvo v okolici Kamnika, v Tuhinjski dolini, Lukovici, Blagovici, Krašnji in Moravčah ter drugih občinah okrožja ves čas pridružuje partizanom in jih v vsakem pogledu podpira, to ni primer v Litiji in v okoliških občinah. Ugotoviti moramo prav nasprotno, da je doslej domače prebivalstvo prijavilo še vsako partizansko akcijo na tem območju in samo zato je bilo mogoče izvesti učinkovito obrambno akcijo. Pretežni del prebivalstva torej ne goji simpatij do partizanov, zato jih še posebej hudo prizadene poostritev ukrepov.«[76] Kljub temu pa jih je poleti 1942 očitno vznemirilo tudi dejstvo, da so partizani od konca maja 1942 »južno od občinske meje«[77] obvladali širše območje od Sostrega do Mirenske doline,[78] saj je Javorje obiskal sam Rösener, da bi si ogledal obrambna dela v obmejnem pasu.[79] Pomirili so se šele na začetku septembra 1942, ko so

62 Prav tam.
63 Prav tam. Več o tem: Zločin v Novem Celju, Žalec, 1999.
64 ARS, AS 1603, šk. 835, III, Šmartno pri Litiji, 15. 12. 1941.
65 Smrtne žrtve, INZ.
66 AS 1603, šk. 836, II, Litija, 26. 1. 1942. Jesenšek, Gestapo, Litijski zbornik, str. 82.
67 ARS, AS 1603, šk. 836, I, Litija, b, Vsem gospodom županom in orožništvu, nedatirano. DLRS, knjiga II, dok. št. 110, str. 312–313.
68 ARS, AS 1603, šk. 836, II, Šmartno pri Litiji, 17. 7. 1942. Jesenšek, Gestapo, str. 85.
69 Smrtne žrtve, INZ.
70 Jerič, Gabrovka, str. 324.
71 Smrtne žrtve, INZ.
72 DLRS, knjiga 3, dok. 43, str. 83.
73 ARS, AS 1603, šk. 836, II, Litija, 26. 1. 1942.
74 Ferenc, *Ljudska oblast*, I, str. 93–94.
75 Edvard Kocbek, *Tovarišija*, str. 25–26. Poglajen Franc, Gremo na Štajersko, str. 22–23.
76 ARS, AS 1603, šk. 836, I, Litija, 13. 7. 1942.
77 Prav tam.
78 Ferenc, *Ljudska oblast*, I, str. 171–172, 179, 234.
79 ARS, AS 1603, šk. 836 , I, Šmartno pri Litiji, 15. 8. 1942.

BEKANNTMACHUNG

Für die in den letzten Tagen geschehenen Morde und Sabotageakte durch Banditen sind die durch das Feldgericht verurteilten Banditen und Banditenhelfer

RAZGLAS

Za v zadnjih dnevih od banditov storjene umore in sabotažna dejanja, je vojno sodišče obsodilo sledeče bandite in njihove pomagače

1. BEIT Cyrill, geb. 18. 3. 1914 Sairachberg, wh. Laak
2. BRATUŠCH Davorin, geb. 26. 10. 1906 Idria, wh. Krainburg
3. ERLACH Gabriel, geb. 24. 3. 1909 Vochein-Mitterdorf, wh. Kersdorf Nr. 95
4. HINDL Viktor, geb. 28. 1. 1923 Weintal, wh. Weintal Nr. 40
5. JELENZ Marian, geb. 4. 9. 1919 Kerschdorf, wh. Krainburg
6. KOWATSCH Franz, geb. 13. 10. 1912 Tirna, wh. Tirna Nr. 19
7. KRAINZ Stanislaus, geb. 16. 10. 1924 Repne, wh. Repne
8. LUSCHNIK Mirko, geb. 23. 10. 1914 Selo, wh. Rann Nr. 22
9. MENZINGER Valentin, geb. 2. 2. 1911 Sawitz, wh. Sawitz Nr. 7
10. MUBI Andreas, geb. 30. 11. 1912 Pototsche, wh. Pototsche, Nr. 1
11. PETEK Franz, geb. 18. 12. 1914 Kandersche, wh. Kandersche Nr. 26
12. PODOBNIK Jakob, geb. 25. 6. 1926 Lase, wh. Lase Nr. 4
13. PLANINSCHEK Josef, geb. 26. 1. 1914 Littai, wh. Littai-Grazdorf Nr. 46
14. OVCA Johann, geb. 9. 2. 1923 Glogowitz, wh. Glogowitz
15. STOCK Franz, geb. 2. 12. 1910 Rann, wh. Littai Nr. 103
16. SEITZ Albin, geb. 16. 2. 1919 Lusttal, wh. Lusttal Nr. 15
17. SODIA Anton, geb. 13. 6. 1913 Kerschdorf, wh. Wochein-Mitterdorf Nr. 81
18. SUSCHNIK Albin, geb. 22. 2. 1898 Laibach, wh. Assling
19. TISCHLER Franz, geb. 7. 6. 1915 Laibach, wh Littai-Grazdorf Nr. 68
20. MEIZEN Josef, geb. 9. 1. 1921 Prelog, wh. Prelog Nr. 17
21. MRAKITSCH Johann, geb. 19. 4. 1917 Kamle, wh. Feld
22. KOTZEL Stanislaus, geb. 7. 11. 1912 Woditz, wh. Woditz
23. PETSCHNIK Alois, geb. 13. 5. 1923 Schwarzenbach, wh. Schwarzenbach
24. TEKALZ Franz, geb. 26. 6. 1926 Sagoritz, wh. Sagoritz
25. WRETSCHEK Raimund, geb. 26. 8. 1920 Krainburg, wh. Krainburg
26. KOSEL Johann, geb. 7. 7. 1925 Ober-Pirnitsch, wh. Ober-Pirnitsch
27. TERKONIK Johann, geb. 24. 4. 1913 Rakovnik, wh. Rakovnik, Nr. 4
28. JUCHANT Michael, geb. 19. 9. 1924 Holm, wh. Holm Nr. 36
29. WISSIAK Lukas, geb. 31. 8. 1903 Assling, wh. Assling
30. GOLOB Franz, geb. 15. 9. 1920 Koprain

am 15. 1. 1944 hingerichtet worden.

Oberkrainer,

bedankt Euch dafür bei den Banditen und deren Helfern. - Die Hingerichteten würden heute noch leben, wenn die feigen Überfälle und hinterlistigen Verbrechen nicht erfolgt wären.

ki so bili 15. 1. 1944 usmrčeni.

Gorenjci,

zahhvalite se za to banditom in njihovim pomagačem! - Usmrčeni bi danes še živeli, ako se ne bi zgodili ti strahopetni napadi in zahrbtna hudodelstva.

Der Höhere ᛋᛋ- und Polizeiführer im Wehrkreis XVIII
gez. RÖSENER
ᛋᛋ-Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei

Razglas streljanja talcev v Lescah 15. 1. 1944, med katerimi sta tudi dva Litijana (ARS, AS 1890, mapa 2, Razglas, 15. 1. 1944).

italijanske sile ponovno obvladale ozemlje pod partizanskim nadzorom, zajete partizane pa postrelile.[80] Odtlej je vodstvo partizanskega gibanja to območje dodelilo Zapadnodolenjskemu odredu, ki je po prodoru na vzhod pozno jeseni 1942 z eno od enot le vzdrževal stik z Gabrovko pri Litiji.[81]

Prvih 17 domačinov, ki so sodelovali v partizanskih enotah, je padlo leta 1942, pri čemer so življenja izgubili v glavnem drugod po Ljubljanski pokrajini in ne doma, medtem ko so tedaj partizanske enote tudi že obračunale s prvimi petimi lastnimi borci, kasneje pa še s tremi.[82] Do konca vojne so domačini, pridruženi raznim slovenskim partizanskim enotam, prav tako po večini izgubljali življenja drugod po Sloveniji.[83]

»Nasprotja med belimi in rdečimi naraščajo«:[84] revolucija in protirevolucija

Ideološka nasprotja med obema domačima sprtima taboroma, partizanskim in protipartizanskim, so se v Ljubljanski pokrajini do konca zaostrila med omenjeno italijansko ofenzivo poleti 1942, ko so italijanske enote na Notranjskem in Dolenjskem do skrajnosti povečale nasilje nad civilnim prebivalstvom, po pomladanskih in poletnih mesecih partizanskih zmag pa je tam prišlo tudi do porasta revolucionarnega nasilja. Protipartizanski tabor je nato stopil pod okrilje italijanskega okupatorja, ki ga je oborožil in organiziral v vaške straže.[85] To se je dogodilo tudi na južnih mejah litijske občine, ko je spor iz ideološko-propagandnih spopadov, ki so bili na pomlad 1942 že kar ostri,[86] prerasel v oborožen medsebojni obračun.

V Šmartnu pri Litiji je sicer že decembra 1941 odmeval dogodek, ko so partizani v Javoru pri Dobrunjah ustrelili gostilničarja, saj je bila njegova hiša le 500 m oddaljena od nemške meje, toda truplo je ležalo na nemški strani.[87] Do pojava revolucionarnega nasilja na južnih mejah litijske občine, ki je spadala pod Ljubljansko pokrajino, pa vendarle lah-

80 ARS, AS 1603, šk. 836, II, Šmartno pri Litiji, 5. 9. 1942.
81 *Domicili*, str. 290.
82 Smrtne žrtve, INZ.
83 Smrtne žrtve, INZ.
84 ARS, AS 1603, šk. 836, I, Šmartno pri Litiji, 3. 10. 1942.
85 Več o tem: Mlakar, Slovensko domobranstvo. Ferenc, *Ljudska oblast*, I, str. 352–359.
86 ARS, AS 1912, Vesti, šk. 5, a.e. 13, Sv. Križ pri Litiji, dok. II 0243683, II 0243690. 1603, šk. 836, I, Šmartno pri Litiji, 3. 10. 1942.
87 ARS, AS 1603, šk. 835, III, Šmartno pri Litiji, 17. 7. 1942.

Der Bürgermeister
der Marktgemeinde Littai
Kreis Stein - Oberkrain

Littai, am 1.Juni 1943.

Aktz.: .....

Betrifft: Meldung von Bandenüberfälle.

Bezug:

An den

Landrat,

in

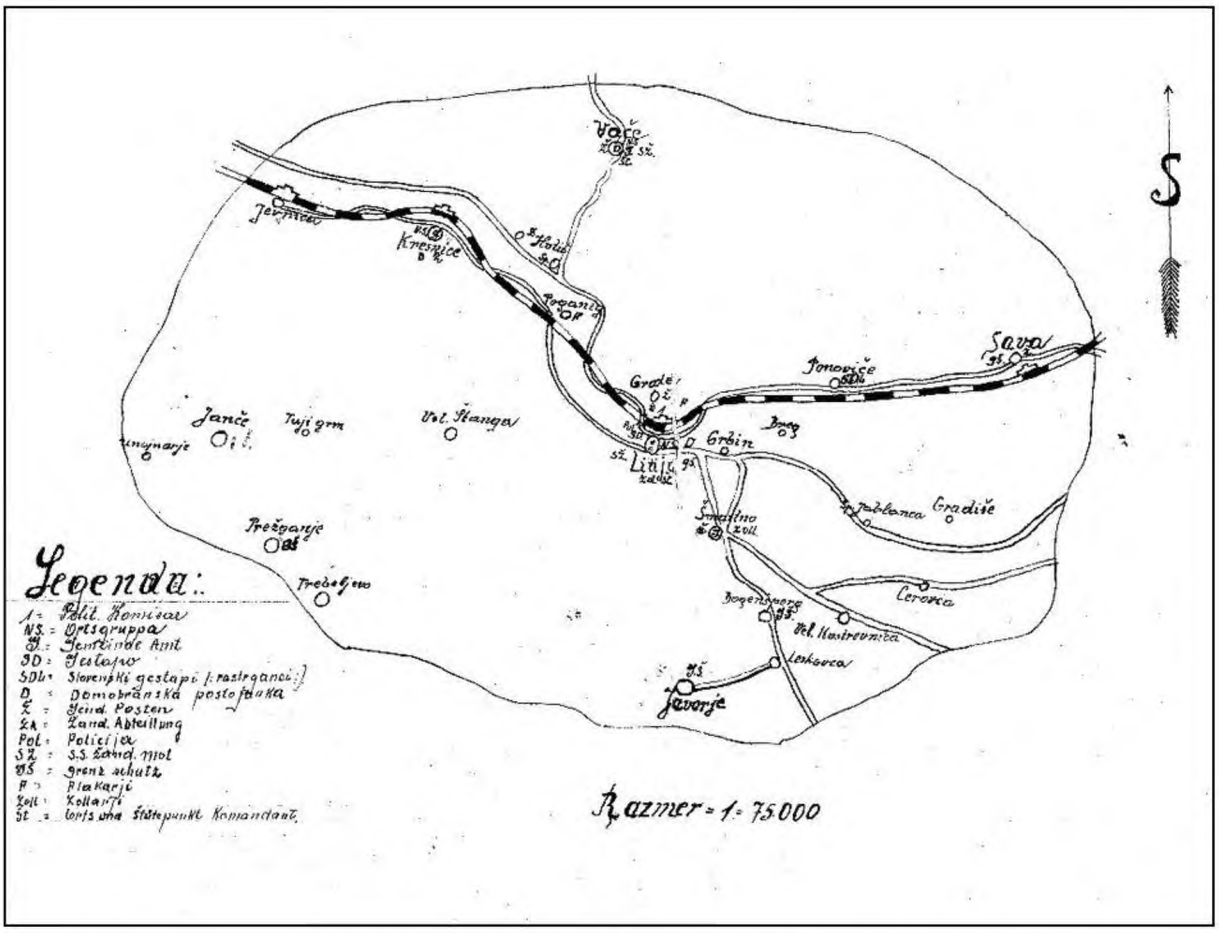
Stein.

Ich melde Ihnen, dass in der Nacht vom Samstag auf Sonntag den 3o./5.1943 folgende Komunistenmorde in Grazdorf bei Littai verübt wurden:

An Wasenmeister Selan Josef und seiner Frau, Grazdorf Nr. 4 und an Praschniker Johann, Grazdorf Nr. 94, Zylindermacher und Betriebsobmann der Littaier Spinnerei und Blockwalter der NSV.

Die Besichtigung der ermordeten, welche in meiner Anwesenheit durch die von mir verständigte Gendarmerie sowie Gestapo vorgenommen wurde ergab in allen drei Fällen Genückschüsse als Todesursache. Die beiden Männer Selan und Praschniker wurden in gefesselten Zustande aufgefunden, während die Frau ungefesselt war.
Die Zeit der Untat bei Selan fällt zwischen 2 und 3 h morgens, während Praschniker um 4 Uhr das Schicksal ereilt haben dürfte.
In beiden Fällen wurde den am Leben belassenen Familienangehörigen unter Androhung der Todesstrafe verboten vor 11 Uhr vormittags Anzeige zu erstatten.
Den Fall Selan erfuhr ich durch Zufall bereits um 7 h früh, während mir der Fall Praschniker tatsächlich erst nach 1o h gemeldet wurde und von mir beide Fälle der angegebene Zeit entsprechend der Gendarmerie und Gestapo weitergeleitet.
Diese Vorfälle haben auf die ganze Bevölkerung einen derart tiefen Eindruck hinterlassen, dass man heute nur schüchterne deutsche Grüsse vernehmen kann und zwar aus Furcht bzw. aus der Erkenntnis der Schutzlosigkeit heraus, den zur Zeit der Überfälle war die hier stationierte Polizei im Einsatz, sodass lediglich die geringe

Dokument o partizanskem napadu na Gradec pri Litiji in njegovih posledicah (ARS, AS 1603, šk. 829, I/1943, Litija, 1. 6. 1943).

Zemljevid nemških in domobranskih postojank v okolici Litije, nedatiran (ARS, AS 1827, šk. 56, I/1č.)

ko govorimo šele zatem, ko so partizani spomladi 1942 zavzeli širša ozemlja ob nemško-italijanski meji, nato pa poleti postavili na območju 2. grupe odredov vse svoje nasprotnike zunaj zakona in jim zagrozili s smrtno kaznijo.[88] Dokler italijanske sile niso na začetku septembra 1942 tja prodrle s svojo veliko ofenzivo in jim teh ozemelj zopet iztrgale iz rok, so partizanske enote vse do pozne jeseni obračunale z vsaj 12 civilisti, dejanskimi ali domnevnimi nasprotniki partizanskega gibanja med domačini.[89]

Konec avgusta 1942 so tudi na nemškem zasedbenem območju Litije občinske oblasti izvedele za zaostrovanje konflikta med Slovenci na italijanski strani in da prihaja na območje Gabrovke pri Litiji protipartizanska formacija iz okolice Novega mesta.[90] Bil je lažni Štajerski bataljon, ki je menda poleti 1942 na gabrovškem območju obračunal s tremi ženskami.[91] Kot smo že omenili v prejšnjem poglavju, so bile vaške straže s Primskovega na Gabrovškem dejavne zlasti septembra 1942, ko so med domačini obračunale z vsaj enim[92] aktivistom partizanskega gibanja. Tik pred tem, ko bi si ti organizirali postojanko v Gabrovki pri Litiji, pa jih je razgnala Gubčeva brigada, a so odtlej tamkaj zadali partizanskim sodelavcem še vsaj tri žrtve.[93]

Čeprav je župan Šmartnega pri Litiji 9. januarja 1943 poročal, da se je dva dni prej na meji pojavila skupina »belogardistov« iz Novega mesta, ki so jim nato obmejni organi dovolili prehod čez mejo, da so se nastanili v Šmartnu pri Litiji,[94] je bil medsebojni konflikt domačih nasprotnih strani, ki je tedaj tlel tudi že na nemški strani,[95] bolj opazen šele po nastopu gorenjskega, natančneje litijskega domobranstva konec leta 1944. Slednjega so organizirali domobranci iz Vodic, a so se mu kmalu priključili tudi domačini; tako je postojanka že dober teden po

88 DLRS, knjiga II, dok. št. 110, str. 312–313.
89 Smrtne žrtve, INZ.
90 ARS, AS 1603, šk. 836, I, Šmartno pri Litiji, 29. 8. 1942.
91 Jerič, Gabrovka, str. 321.
92 Seznam žrtev, INZ.
93 Jerič, Gabrovka, str. 325.
94 ARS, AS 1603, šk. 836, II, Šmartno pri Litiji, 9. 1. 1943.
95 ARS, AS 1603, šk. 835, B, Razna poročila za leto 1942, Šmartno pri Litiji, 19. 3. 1942. AS 1603, šk. 836, II, Kresnice, 15. 1. 1943. AS 1603, šk. 829, I/1943, Litija, 1. 6. 1943.

ustanovitvi štela 82 mož. Januarja 1945 je v Kresnicah in na Vačah organizirala še dve novi postojanki.[96] Dotlej je namreč partizanska stran tamkaj obračunala z vsaj 39 dejanskimi ali domnevnimi nasprotniki med civilisti.[97] Gorenjsko domobranstvo, ki mu nemške vojaške oblasti formalno niso dovoljevale samostojnih akcij, je bilo v sodelovanju z nemškimi enotami dejavno in nasilno zlasti proti partizanskim enotam ter njihovim sodelavcem. Med domačini, ki so sodelovali v partizanskem gibanju, je tako v neposrednem spopadu z gorenjskimi domobranci življenje izgubilo 13 oseb. V omenjenih spopadih ali po zajetju pa je padlo 8 litijskih domobrancev.[98]

Na začetku leta 1944, ko je bila partizanska vojska zaradi koncentriranja nemških sil v Zasavju v defenzivi, po veliki nemški jesenski ofenzivi leta 1943 pa je tudi na litijskem koncu izgubila mnogo borcev, je bilo na Gabrovškem opaziti porast skrivaštva, dezertacij in prestopov v domobranstvo.[99] Odtlej so nemške okupacijske oblasti tudi zaostrovale nasilje nad domačim civilnim prebivalstvom, saj je do konca vojne vsaj 80 civilistov izgubilo življenje v nemških hajkah.[100] Februarja 1945 pa so nemške sile na tem koncu začele še z novo ofenzivo, med katero so partizanske enote zopet poskusile prodreti čez Savo, a so jim med drugim to onemogočale tudi domobranske sile, ki so bile trdno usidrane v Moravčah pri Gabrovki, zato je partizanski Glavni štab aprila 1945 to namero dokončno opustil.[101] V vseh teh konfliktih je v bližnji in daljni okolici litijske občine od domobranske krogle padlo 35 domačih partizanov in 12 sodelavcev partizanskega gibanja, naslednjih 9 partizanov pa, ko so te enote sodelovale v nemških akcijah.[102] Od domačinov, vključenih v domobranske enote, pa je tako rekoč vseh 13 izgubilo življenje v Suhi krajini.[103]

Drugi gabrovški in litijski domobranci so vojno sicer preživeli in se umaknili na avstrijsko Koroško, a so jih britanske vojaške oblasti neposredno po koncu vojne vrnile. V Sloveniji so povojne komunistične oblasti brez sodnega postopka pobile 53 domobrancev z Gabrovškega in 37 litijskih domobrancev kakor tudi 8 civilistov.[104]

96 Kokalj, *Gorenjski domobranec*, str. 25, 31, 35.
97 Seznam žrtev, INZ.
98 Seznam žrtev, INZ.
99 Mikuž, *Pregled zgodovine NOB*, knjiga 3, str. 377, knjiga 5, str. 205–207.
100 Seznam žrtev, INZ.
101 Mikuž, *Pregled zgodovine NOB*, knjiga 5, str. 220–221.
102 Seznam žrtev, INZ.
103 Seznam žrtev, INZ.
104 Seznam žrtev, INZ.

»Sporočite mi število moškega prebivalstva ...«:[105] mobilizacija Slovencev v nemško vojsko

Nemške zasedbene oblasti so leta 1942 začele z mobilizacijo slovenskih mož v redno nemško vojsko in druge uniformirane oddelke, čeprav je bilo to v nasprotju z mednarodnim vojnim pravom.

Na Gorenjskem (s 183.464 prebivalci)[106] so po nekaterih zmernejših ocenah mobilizirali več kot 8000 mož,[107] torej več kot 4% prebivalstva. Tam so sicer mobilizirali zmerneje kot na Spodnjem Štajerskem, kajti niso mobilizirali mož, ki so bili zaposleni v podjetjih, pomembnih za vojno proizvodnjo (niti tistih, zaposlenih na železnici),[108] kar je opaziti tudi na Litijskem.[109]

Župani so od januarja 1942 dalje pripravljali popis in število mož, rojenih med letoma 1897–1925; neodvisno od tega, komu so nemške zasedbene oblasti podelile državljanstvo ali ga včlanile v Koroško ljudsko zvezo.[110] Na Litijskem so za omenjene letnike našteli približno 2000 mož, primernih za nemško vojaško službo.[111] Z naborom naj bi začeli jeseni 1942 z letnikoma 1923 in 1924[112] – v Litiji in okolici denimo novembra 1942 –, leta 1943 pa so ga razširili vse do letnika 1920.[113] Župan Šmartnega pri Litiji je o naboru sicer poročal, da se je nanj odzvalo med 97 in 100% vseh nabornikov letnika 1923 in 1924,[114] avgusta 1943 pa naj bi se v Kresnicah odzvali vsi naborniki letnika 1926.[115] Vseh oseb s seznama seveda niso uspeli vpoklicati, a o tem, koliko so jih, dokumenti molčijo. Vemo le, da so jih del oprostili,[116] del pa se je vpoklicu izognil tudi z odhodom v partizane, kar je storilo vsaj 158 mož z Litijskega,[117] nekateri pa so pobegnili v Ljubljansko pokrajino.[118] Kljub vsemu je bil na Litijskem (podobno kot na Štajerskem) zaradi začetnega okupatorskega terorja umik k partizanom sprva težak, kar je opazilo tudi partizansko gibanje, ko se je tedaj ukvarjalo z vprašanjem lastne mobilizacije.[119]

105 ARS, AS 1603, šk. 842, I/1, Politični komisar Kamnik občinskim komisarjem, 30. 1. 1942.
106 Slovenska novejša zgodovina, str. 792.
107 Dežman, Niso jih uklonili, str. 13.
108 Prav tam.
109 ARS, AS 1603, šk. 842, I/1, Občina Litija, 19. 11. 1942.
110 ARS, AS 1603, šk. 842, I/1, Politični komisar Kamnik občinskim komisarjem, 30. 1. 1942; Amtsvermerk, 7. 2. 1942.
111 ARS, AS 1603, šk. 842, I/1, Litija, 3. 2. 1942.
112 ARS, AS 1603, šk. 842, I/1, Gradec, 8. 10. 1942.
113 ARS, AS 1603, šk. 842, I/2, Litija, 12. 11. 1942; Zustellschein, 11. 11. 1942, Musterungsplan, 5. 1. 1943.
114 ARS, AS 1603, šk. 836, I, Šmartno pri Litiji, 21. 11. 1942.
115 ARS, AS 1603, šk. 836, II, Kresnice, 6. 8. 1943.
116 ARS, AS 1603, šk. 842, I/2, Župan Litije, 11. 1. 1943, 15. 2. 1943.
117 ARS, AS 1603, šk. 814, IV, Prijave dezerterjev v občini Litija 1943–1945; šk. 835, III/2, Prostovoljni prebegi k partizanom v občini Litija, nedatirano.
118 Lončar, Bog z nami, str. 29.
119 DLRS, knjiga 3, dok. 168 in 169.

Skupina Slovencev v 122. diviziji Greif v Kališu; drugi z desne je Anton Ulčar iz Reke-Prežganj, ki je padel 6. aprila 1944 pri Narvi (Mobilizacija Gorenjcev, str. 33.)

Število za vojsko sposobnih mož v Litiji in okolici:

Občina	Število mož 1897–1925*
Litija[120]	991
Šmartno pri Litiji[121]	494
Kresnice[122]	266
Vače*[123]	24*
Trebeljevo*[124]	75*

* Ni dokumenta o tem, temveč obstaja le podatek za letnike 1923–1925.

Prve nabornike so odvedli v Nemčijo na »delovno službo« (Reichsarbeitsdienst), starejše letnike pa pozneje kar neposredno v nemško vojsko.[125] Razporedili so jih po raznih nemških frontah od zahodne do vzhodne in severne Evrope,[126] a če že govorimo o padlih in umrlih med njimi, moramo žal ugotoviti, da je večina od 86 žrtev doslej obveljala za pogrešane, saj je bilo kraj smrti moč ugotoviti le pri dobri tretjini in ta priča, da jih je največ izgubilo življenje na vzhodni fronti.[127] Nekaterim je prav tam uspelo prebegniti k Rdeči armadi, ki je iz njih še v Sovjetski zvezi sestavila 1. jugoslovansko brigado, nekateri pa so se na drugih frontah priključili V. prekomorski brigadi in vsaj 4 možje z Litijskega so kot borci teh enot izgubili življenje na bojišču.[128]

V dokumentih njihovim usodam ni mogoče natančneje slediti, orišejo pa jih pričevanja preživelih, denimo pripadnikov 122. divizije Greif, v kateri so služili tudi možje s širšega Litijskega, pri čemer so vsaj trije padli na vzhodni fronti.[129] Prek »delovne službe« v Nemčiji ali pa neposredno so jih od pomladi 1943 dalje »prestavljali« na fronto; tako jih je pot vodila prek Poljske, kjer so opravili nekaj mesečno urjenje, dobili še zadnji dopust, od koder se le dva nista vrnila, saj sta v času dopusta uspela dobiti zvezo s partizani. Druge so sredi decembra istega leta prestavili na severni odsek rusko-nemške fronte.[130] Kdor jo je preživel, je doživel še fronto v Belorusiji in Estoniji ter Finskem zalivu.[131]

120 ARS, AS 1603, šk. 842, I/1, Litija, 3. 2. 1941.
121 ARS, AS 1603, šk. 842, I/1, Šmartno pri Litiji, 4. 2. 1941.
122 ARS, AS 1603, šk. 842, I/1, Kresnice, 4. 2. 1941.
123 ARS, AS 1603, šk. 842, I/1, Gemeinden des politischen Kreis Stein.
124 Prav tam.
125 Dežman, Niso jih uklonili, str. 13.
126 ARS, AS 1603, Deželni svetnik Kamnik, šk. 842, I/3, Padli in pogrešani.
127 Smrtne žrtve, INZ.
128 Smrtne žrtve, INZ.
129 Lončar, Bog z nami, str. 26, 97–98.
130 Prav tam, str. 35, 44, 46.
131 Prav tam, str. 56.

»Leta 1943 aprila sem bil ponovno klican na Gestapo ...«: litijski raztrganci in pripadniki drugih nemških uniformiranih enot

Nemške zasedbene sile, ki sicer niso bile naklonjene sodelovanju s Slovenci, so kljub vsemu izkoristile domače prebivalstvo za svoje partikularne koristi, zlasti za zatiranje vsakega pojava odpora. Poleg rekrutiranja v redne oddelke nemške vojske so Slovence namreč uporabile tudi kot nekakšno pomožno policijo na orožniških postajah.[132] Obenem pa so v Litiji, Kresnicah, na Vačah in v Šmartnu pri Litiji delovale izpostave kamniškega gestapa, ki se je prav tako skušal opirati na domačine.[133]

Na postaji v Litiji[134] so med drugim služboval nekdanji jugoslovanski orožniki[135] in od teh je med vojno padel le eden, ki je v Litiji služboval kot kriminalist, padel pa je v spopadu s partizani.[136]

Za zasledovanje partizanskih enot je gestapo ustanovil tudi nekaj skupin »protiband« (Gegenbande), nekakšnih lažnih partizanov, poznanih tudi kot »raztrganci«. Prvič pa so jih uporabili avgusta 1942 prav proti 2. grupi odredov na Krvavcu.[137] Zgodbo o litijskih raztrgancih, ki so imeli postojanko v Ponovičah, je težko raziskati na podlagi zgodovinskih dokumentov, saj je šlo za nekakšno »ilegalno« formacijo, zato je treba poseči po maloštevilnih pričevanjih.[138] Ti nam odstirajo, da je litijska žandarmerijska postaja že leta 1942 dala privesti nekaj posameznikov iz Litije in okolice, kjer jim je gestapo strogo zaukazal, naj spremljajo dogajanje v svojih krajih. Vsak posameznik je to nalogo dojemal drugače, a spomladi 1943 so jih na isti postojanki zbrali še enkrat in jim ponudili, naj se priključijo raztrgancem v Ponovičah.[139] Raztrganci na Litijskem niso bili vsi domačini, med njimi namreč najdemo tudi kočevske Nemce.[140] Ti so večkrat sodelovali v nasilnih nemških akcijah proti civilnemu prebivalstvu,[141] z raziskavo pa smo lahko potrdili 4 padle raztrgance, doma z Litijskega, od katerih so trije padli ob partizanskem napadu na Ponoviče, enega pa so maja 1945 ustrelile nemške enote same, ker se z njimi ni hotel umakniti na Koroško. Varnostno obveščevalna služba Osvobodilne fronte (VOS OF) pa je obračunala še s tremi domačini, ki jih je bremenila sodelovanja z gestapom, a iz gradiva ni razvidno, na kakšen način naj bi z njim sodelovali.[142] Zaslediti pa je tudi primer, ko so ponoviškega raztrganca odpustili iz postojanke in ga vpoklicali v redno nemško vojsko. In preživel je tudi to.[143]

Manjši del domačih sodelavcev gestapa, ki niso uspeli pobegniti v tujino, so po vojni vojaške oblasti postavile pred svoja sodišča,[144] a žal dokumenti o tem niso dostopni, zato lahko o njihovi usodi le ugibamo. Del jih najdemo tudi med litijskimi domobranci; tudi tistimi, ki so bili pobiti neposredno po koncu vojne.[145]

Sklepno poglavje v zgodbi o raztrgancih so bili povojni sodni procesi pred civilnimi sodišči in tudi tam je zaslediti koga z obravnavanega območja. Okrožno sodišče v Ljubljani je leta 1949 namreč vodilo postopek proti nekdanjemu, tedaj štiriindvajsetletnemu raztrgancu postojanke na Vranskem, ki je bil po rodu iz Kresnic. Med vojno se je sicer v Ljubljani, kjer je živel, pridružil partizanom, a so ga nemške enote že leta 1943 zajele pri Slovenj Gradcu, zaprle v mariborske zapore, kjer je, da bi si rešil glavo, pristal na sodelovanje z raztrganci. Sam je v pritožbi na smrtno obsodbo zanikal vse obtožbe, češ da je bil tedaj le »vajenec«, ki samoiniciativno ni sodeloval v akcijah proti partizanom, temveč jim je skušal kot nekdanji partizan celo pomagati, vendarle pa je Vrhovno sodišče zavrnilo njegove argumente in ga usmrtilo z obešanjem.[146]

Posledice vojnega nasilja

Razkosana litijska občina je med vojno torej doživela zelo raznolik razvoj dogodkov in prav tako raznoliko vojno nasilje, začenši z okupatorskim, ki je sprožilo, da je del prebivalstva pristopil k oboroženemu odporu, in nato z revolucionarnim nasiljem. Srečala se je tudi z razvojem kolaboracije in njenim krogom nasilja ter s tem doživela elemente državljanske vojne. Ob porušenih in požganih hišah je zaradi vojnega nasilja življenje izgubilo še 967 domačinov, med katerimi jih je 116 umrlo v okupatorskih koncentracijskih taboriščih in v izgnanstvu, 35 jih je padlo kot talcev, več kot 200 jih je življenje izgubilo na bojiščih, kot kolateralnih žrtev pa jih je 28 umrlo v bombardiranjih in 33 za posledicami raznih (z vojno povezanih) nesreč. Za skoraj polo-

132 ARS, AS 1622, šk. 49, a.e. 248, Žandarmerijska postaja Litija, An die Gandarmerieposten Littai, Höflein und Kressnitz, 20. 8. 1941.
133 Jesenšek, Gestapo, str. 84–86. Ferenc, Ilustrirana zgodovina Gestapa, str. 223–224.
134 ARS, AS 1827, šk. 56, I/1d, Litija, dok. 0-1867.
135 *Mobilizacija Gorenjcev*, str. 302.
136 Smrtne žrtve, INZ.
137 Ferenc, Gestapo v Sloveniji, str. 230.
138 Več o tem: *Mobilizacija Gorenjcev*, str. 291, 302.
139 Prav tam.
140 ARS, AS 1827, šk. 56, I/4a, Seznam Gestapovcev v Litiji, dok. 3838.
141 ARS, AS 1827, šk. 56, I/1e, Vače, 13. 9. 1944, Litija, 10. 10. 1944, 0-1857; I/4a, Seznam Gestapa.
142 Smrtne žrtve, INZ. AS 1827, KUZOP, šk. 56, I/8, Litija, dok. 3829, Seznam Gestapovcev v postojanki Ponoviče, od sept. 1942 do okt. 1943.
143 *Mobilizacija Gorenjcev*, pričanje Martina Breznikarja, str. 291.
144 ARS, AS 1827, šk. 56, I/4a, Seznam Gestapovcev v Litiji, dok. 3838.
145 Smrtne žrtve, INZ.
146 ZAL, LJU 85, K 199/49.

Porušena hiša Jožefe Lindner (Litijski zbornik I, str. 348).

vico litijskih žrtev je (ne)posredno odgovoren nemški okupator (459), ki je posedoval več litijske občine in bil obenem nasilnejši od italijanskega. Ta ji je zadal 20 žrtev. Na drugi strani pa sta medvojno revolucionarno nasilje in povojni obračun leta 1945 zahtevala več kot 120 življenj domačinov.[147]

V Litiji smo ugotovili skoraj toliko vojnih žrtev, kot je slovensko povprečje, a je glede na razmerje med skupinami žrtev, ki nakazuje, da je bila skoraj polovica žrtev civilistov, še bolj očitno, da je na Litijskem potekala totalna vojna, ki je prizadela velik delež človeških in gmotnih sil.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 1603, Deželni svetnik Kamnik.
AS 1622, Republiški sekretariat za notranje zadeve – orožništvo.
AS 1827, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev pri predsedstvu SNOS.
AS 1890, Zbirka nemškega, italijanskega in madžarskega tiska na okupiranem slovenskem ozemlju.
AS 1912, Informativni urad, Vesti IV.
AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve.
ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
LJU 85 – Okrožno sodišče Ljubljana.

OBJAVLJENI VIRI

Dokumenti ljudske revolucije Slovenije (DLRS), knjiga 3, avgust 1942 – oktober 1942 (ur. Tone Ferenc). Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1966.

ELEKTRONSKA ZBIRKA PODATKOV

Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju republike Slovenije med 2. svetovno vojno in neposredno po njej 1941-1946. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1997 – 30. 1. 2011. Podatkovna zbirka.

147 Seznam žrtev, INZ.

LITERATURA

Burgwyn, H. James: *Imperij na Jadranu*. Mengeš : Ciceron, 2009.

Deželak Barič, Vida: Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943. Ljubljana : Razpoznavanja-Recognitiones, 2007.

Dežman, Jože: Niso jih uklonili. *Mobilizacija Gorenjcev v nemško vojsko 1943–1945* (ur. Jože Dežman). Kranj : Gorenjski kraji in ljudje XI, 1999, str. 9–25.

Ferenc, Tone: *Fašisti brez krinke*. Maribor : Založba Obzorja, 1987.

Ferenc, Tone: Gestapo v Sloveniji. Butler, Rupert: *Ilustrirana zgodovina gestapa*. Radenci : Style Maxima, 1998, str. 203–243.

Ferenc, Tone: *Ljudska oblast na Slovenskem: 1941–1945*. Država v državi, 1. del. Ljubljana : Borec, Partizanska knjiga, 1987.

Ferenc, Tone: Množično izganjanje Slovencev med drugo svetovno vojno. *Izgnanci* (ur. Franc Šetinc). Ljubljana : Društvo izgnancev Slovenije, 1993, str. 19–107.

Ferenc, Tone: *Okupacijski sistemi med 2. svetovno vojno*. 1, Razkosanje in aneksionizem (ur. Mitja Ferenc). Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006.

Ferenc, Tone: *Okupacijski sistemi na Slovenskem 1941–1945*. Ljubljana : Modrijan, 1997.

Gellately, Robert: *Lenin, Stalin and Hitler*, The Age of Social Catastrophe. New York : Alfred A. Knopf, 2007.

Gemeinde- und Ortschaftsverzeichnis der an den Reichsgau Kärnten angegliederten befreiten Gebiete Oberkrains und Unterkärntens. Wien : Publikationsstelle Wien, 1942.

Godeša, Bojan, Tominšek Čehulić, Tadeja: Fašistično nasilje nad Slovenci v času tuje zasedbe 1941–1945. *Fašizem in Slovenci* (ur. Jože Dežman). Ljubljana : Muzej novejše zgodovine Slovenije, 2009, str. 183–190.

Izbrani zapisniki zaslišanj mobilizirancev in drugi dokumenti iz arhiva Ministrstva za notranje zadeve. *Mobilizacija Gorenjcev v nemško vojsko 1943–1945* (ur. Jože Dežman). Kranj : Gorenjski kraji in ljudje XI, 1999, str. 286–312.

Jerič, Vid: Gabrovka med Narodnoosvobodilno borbo. *Litijski zbornik NOB I* (ur. Milica Strgar et al.). Ljubljana : Skupščina občine Litija, 1969, str. 304–344.

Jesenšek, Albin: Gestapo streže po organizaciji osvobodilne fronte v Šmartnem in okolici. *Litijski zbornik NOB I* (ur. Milica Strgar et al.). Ljubljana : Skupščina občine Litija, 1969, str. 81–90.

Kocbek, Edvard: *Tovarišija*, Dnevniški zapiski od 17. maja 1942 do 1. maja 1943. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 2004.

Krajevni leksikon Slovenije, 2. knjiga (ur. Roman Savnik). Ljubljana : Državna založba Slovenije 1971.

Lončar, Janez: Bog z nami. *Mobilizacija Gorenjcev v nemško vojsko 1943–1945* (ur. Jože Dežman). Kranj : Gorenjski kraji in ljudje XI, 1999, str. 26–103.

Mikuž, Metod: *Pregled zgodovine Narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*, 3. in 5. knjiga. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1973.

Mlakar, Boris: *Slovensko domobranstvo 1943–1945*. Ljubljana : Slovenska matica, 2003.

Nećak, Dušan: »Nemci« v Sloveniji 1938–1948. *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju* (ur. Dušan Nećak et al.). Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2004, str. 349–373.

Pungerčar, Stane: Žrtve in sadovi narodnoosvobodilnega boja. *Litijski zbornik NOB I* (ur. Milica Strgar et al.). Ljubljana : Skupščina občine Litija, 1969, str. 348–357.

Spomini na partizanska leta (ur. Ferdo Godina). Ljubljana : Slovenski knjižni zavod, 1946.

Župančič, Jože: Okupator v Litiji. *Litijski zbornik NOB I* (ur. Milica Strgar et al.). Ljubljana : Skupščina občine Litija, 1969, str. 22–29.

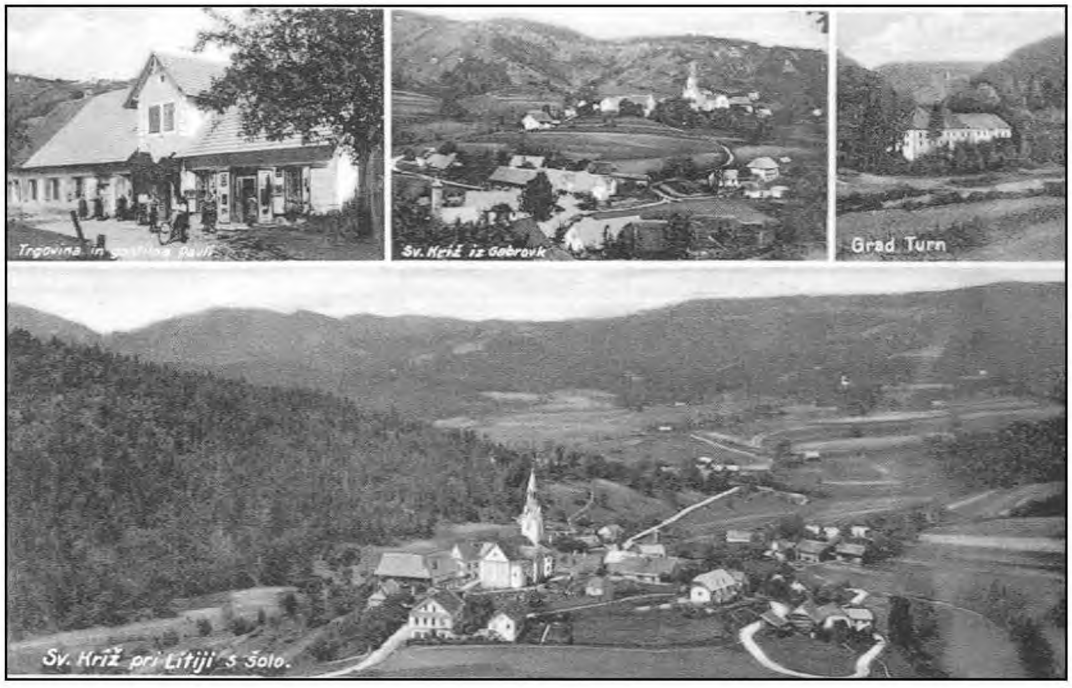
SUMMARY

Litija during World War II: consequences for the population

During World War II the destiny of the Litija area was perhaps most mainly determined by its position on the border of the spheres of interest between two occupying forces – Germany and Italy. Namely, until Italy's capitulation it granted the German part of Litija the character of a well-protected and controlled area, preventing the penetration of any, albeit persistent, political flows and ideas. Due to the violent German occupational policy as well as the fact that the Litija border area was dotted with German police posts, the local inhabitants were neither willing nor able to stick their necks out in order to establish an autochthonous partisan military unit here. The border and (perhaps) the Sava River also posed a formidable challenge to the Headquarters of the Slovenian partisan army, which made several unsuccessful attempts to push through this area from Dolenjska to Štajerska or vice versa. Furthermore, given that the German authorities would not consent to cooperate with Slovenes, the local anti-revolutionary movement was long unable to take root here. Therefore, the first

posts of the Gorenjska Home Guard posts in the Litija area only in December 1944. Slovenian Home Guards operated mainly along its southern borders.

During the war the dismembered Municipality of Litija was a site of an extremely diverse course of developments and numerous forms of war violence, beginning with atrocities committed by the occupying forces, which ultimately stirred a part of the population to join the armed resistance. Two other sources of violence that further plagued the Municipality of Litija during the war were the revolutionary terror and collaboration, which assumed the form of a genuine civil war. The local population therefore found itself in a total war, with 414 homes burnt down, dozens of people suffering permanent physical disability, disfigurement or other consequences, and 967 casualties. This means that the Municipality of Litija lost a little over 6% of its population, which was close to Slovenian average.

Gabrovka na razglednici, natisnjeni okoli leta 1930 (Brilej, Spomin na Litijo, str. 135).

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 677:316.343-058.14(497.4Litija)"1886/1986"

Prejeto: 21. 6. 2011

France Kresal

dr. zgod., znanstveni svetnik v pokoju, Jamova ulica 64, SI–1000 Ljubljana

Sto let razvoja Predilnice Litija 1886–1986

IZVLEČEK

V slovenski tekstilni industriji je litijska predilnica pomenila enega največjih predilskih obratov. Število zaposlenih delavcev je nihalo od 300 do 450 v prvem obdobju obratovanja pod firmo komanditne družbe Schwarz, Zublin & Co. pred prvo svetovno vojno. Ko je bila predilnica v okviru Mautnerjevega tekstilnega koncerna, je bilo v tovarni zaposlenih okrog 650 delavcev do druge svetovne vojne, med vojno se je število zmanjšalo, oktobra 1944 je prenehala obratovati. Ko je bila litijska predilnica v državni lasti, je od 1946 do 1950 v tovarni delalo od 900 do 1200 delavcev, ko je bila tovarna v družbeni lasti, je število zaposlenih znašalo 700 do 800 delavcev, ko pa je bila v osemdesetih letih zgrajena nova tovarna, se je število zaposlenih zvišalo na 1000 do 1200 delavcev.

KLJUČNE BESEDE

Litija, predilnica, kapital, proizvodnja, delavci, življenjske razmere, plače

ABSTRACT

THE HUNDRED-YEAR DEVELOPMENT OF THE LITIJA SPINNING MILL 1886–1986

The Litija Spinning Mill was one of the largest spinning factories in Slovenian textile industry. During the first period of its operations under the limited partnership Schwarz, Zublin & Co. before World War I, the number of workers ranged between 300 and 450. Within the framework of Mautner's Textile Works Incorporation, the spinning mill employed about 650 workers until World War II; their number declined during the war and in October 1944 the factory was put out of operation. During the period 1946–1950, when brought under state ownership, the Litija Spinning Mill employed between 900 and 1200 workers; later, under social ownership, the number of workers ranged between 700 and 800, and following the construction of a new factory in the 1980s it increased to between 1000 and 1200.

KEY WORDS

Litija, spinning mill, capital, production, workers, living conditions, wages

Razvoj litijske predilnice v okviru avstrijske tekstilne industrije do prve svetovne vojne

Tekstilno tovarno v Litiji je zgradila komanditna družba Schwarz, Zublin & Co., ki je bila ustanovljena 19. aprila 1886 in je imela svoj sedež v Litiji. Osnovni kapital je znašal 930.000 kron. To je bil tržaški, a predvsem avstrijski kapital.[1]

Tržaški trgovec Julij Schwarz je 15. januarja 1886 kupil 45 hektarjev veliko posest v Litiji poleg železniške postaje in v bližini nekdanje topilnice svinca. Posest je bila v naselju Gradec v katastrski občini Hotič; obsegala je 33 ha njiv in pašnikov ter 12 ha gozda. Posest je prodal lesni trgovec Franc Hren iz Ljubljane, ki je bil prej posestnik v Gradcu pri Litiji. Za to posest z vsemi gospodarskimi poslopji in stanovanjsko hišo je Julij Schwarz odštel 30.000 florintov ali goldinarjev, kar je po valutni reformi iz leta 1896 znašalo 60.000 avstrijskih kron. Nakup tolikšnega posestva je bil sestavni del podjetniškega programa tržaškega trgovca Julija Schwarza, ki je 19. aprila 1886 podpisal družbeniško pogodbo o ustanovitvi komanditne družbe Schwarz, Zublin & Co. s sedežem v Litiji. Evgen Zublin je bil trgovec z bombažem iz Manchestra. Tako on kot Schwarz sta bila javna družbenika in sta za posle komanditne družbe jamčila z vsem svojim premoženjem. Za svoje delo pri vodenju podjetja sta dobivala po 16.000 kron letne plače; danes bi rekli, da sta bila menedžerja. V družbi je bilo še sedemnajst komanditistov, ki so v podjetje vložili svoj denar v skupnem znesku 465.000 florintov. Pogodba je bila podpisana za deset let. Leta 1896 so jo obnovili in ob tej priliki so trije komanditisti izstopili, dva pa sta svoje vloge zvišala, tako da je nova osnovna glavnica znašala 485.000 goldinarjev oziroma 970.000 kron.

Za potrebe obratnega kapitala je leta 1908 družba pri Ljubljanski kreditni banki najela 600.000 kron posojila. Tako veliko posojilo se komanditni družbi Schwarz, Zublin & Co. iz Litije ni izšlo in leta 1909 jo je odkupila Bombažna predilnica in tkalnica Ritter, Rittmeyer & Co. iz Gorice. Kupoprodajno pogodbo sta 18. januarja 1909 podpisala Julij Schwarz in prokurist dr. Arminio Brunner. Litijska komanditna družba se je razšla, vplačana glavnica se je znižala za 14% in deležniki so bili poplačani z minimalno izgubo, prej pa so bili 20 let udeleženi pri dobičku.

Litijska predilnica je tako postala last komanditne družbe Ritter, Rittmeyer & Co. iz Gorice. Še istega leta je družba prišla pod prisilno upravo, ki jo je uvedlo trgovsko sodišče v Trstu. Zaznamek prisilne uprave je bil že po šestih dneh izbrisan, ker je 18. februarja 1909 novoustanovljena delniška družba Vereinigte österreichische Textilindustrie jamčila

Pogled na tovarniške objekte leta 1929. V ospredju je dimnik topilnice svinca, ki je bil pozneje porušen (Kresal, Predilnica Litija 90 let, str. 21).

1 Kresal, *Razvoj Predilnice Litija*, str. 15–38.

za kredit v znesku 3,740.000 kron. Končno je 15. junija 1912 tekstilni koncern Mautner postal lastnik vsega premoženja firme Ritter, Rittmeyer & Co in s tem tudi predilnice v Litiji. Tako lastniško stanje je bilo do leta 1919, ko je bil na vse premoženje Predilnice Litija vpisan sekvester.[2]

Komanditna družba je bila zelo heterogeno sestavljena. Javna družbenika Julij Schwarz in Evgen Zublin v podjetje nista vložila svojega kapitala. Iz seznama sedemnajstih komanditistov, ki so vložili svoj denar v osnovno glavnico, pa zasledimo močnejšo skupino devetih podjetnikov, ki so imeli tovarne v Salernu in Neaplju; ti so vložili 66% osnovne glavnice. Od teh moramo na prvem mestu omeniti šest članov družine Wenner, ki so vložili 340.000 kron, in dva člana družine Schlaepfer, ki sta vložila 250.000 kron; ostalih devet komanditistov je imelo manjše vloge od 20.000 do 70.000 kron. To so bili trgovci in rentniki iz Genove, Neaplja, Torina, Pordenona. Nobeden od teh komanditistov v poslovanju družbe ni sodeloval, tudi koncern, ki je pozneje prevzel litijsko predilnico, ni povezan s temi imeni. V prvem desetletju poslovanja litijske predilnice sicer nastopa trgovska družba Figli di Jacob Schwarz iz Trsta kot kupec blaga, vendar v manjšem obsegu. Mnogo pomembnejši sta bili tržaški firmi Kufler & Winterstein, ki je bila glavna dobaviteljica bombaža, in Figli di Jacob Brunner, ki je bila glavna odjemalka prediva in tkanin. Ti dve firmi pa sta bili že povezani z dunajskim Creditanstaltom in Mautnerjevim koncernom, ki je pozneje prevzel litijsko predilnico.

Družba Schwarz, Zublin & Co. je imela ob ustanovitvi zelo širokopotezne načrte. V Litiji je nameravala zgraditi tekstilno tovarno s 24.048 vreteni veliko predilnico in tkalnico s 720 tkalskimi stroji, zaposlovala naj bi 1500 delavcev, vendar tega načrta niso izvedli v celoti. Tovarna je začela obratovati s 3250 vreteni in 96 tkalskimi stroji ter je zaposlila 150 delavcev. V prvih desetih letih obratovanja so razvili samo predilnico, ki je imela 24.000 vreten, tkalnice pa ne. Pač pa so leta 1901 v Varaždinu zgradili tkalnico s 160 tkalskimi stroji. V Litiji je bilo odslej zaposlenih okrog 350 do 430 delavcev, v Varaždinu pa 220.[3]

Leta 1909 se je komanditna družba razšla, tekstilna tovarna v Litiji pa je postala last družine Brunner iz Trsta. Ta je litijsko predilnico združila s svojima tovarnama v Gorici in Ronchiju pod firmo Ritter, Rittmayer & Co. Tega leta so litijsko tovarno tehnično preuredili. Predilnico so modernizirali in jo z novimi stroji povečali na 34.000 vreten, tkalnico pa preselili v Gorico. Leta 1912 jo je prevzel Mautnerjev tekstilni koncern.[4]

Šlo je za koncentracijo kapitala pod okriljem velikih bank s sedežem na Dunaju. Tržaški kapital, ki je prej razvijal tekstilno industrijo na Primorskem in segal tudi na Kranjsko, se je zadušil v močnejšem dunajskem kapitalu. Dunajski kapital je prevzemal obstoječa industrijska podjetja in ustanavljal delniške družbe za upravljanje novih podjetij, kjer pa so samo proizvajali; o vsem so odločali na Dunaju. Tekstilni koncern Mautner, ki je bil v lasti dunajskega Creditanstalta, je pred prvo svetovno vojno združil pomemben del tekstilne industrije v Avstriji. Njegov kapital je znašal 44 milijonov kron. Mautnerjeve tekstilne tovarne so imele 858.000 vreten, 8.600 statev in zaposlovale so okrog 17.000 delavcev.

Vse tekstilne tovarne na slovenskem ozemlju (razen tekstilne tovarne v Tržiču na Gorenjskem) je leta 1912 združila delniška družba Vereinigte österreichische Textilindustrie A.G., Wien. Ta družba je združevala tudi mnoge druge tekstilne tovarne v Spodnji Avstriji in na Češkem. Ustanovil jo je Mautner s sodelovanjem dunajskega Bodencreditanstalta. Upravni svetniki so bili: Artur Kuffler, predsednik združenja avstrijskih bombažnih predilnic in tkalnic, predsednik Bodencreditanstalta, upravni svetnik več tržaških podjetij in vseh družb Mautnerjevega tekstilnega koncerna; dr. Armin Brunner, tržaški podjetnik in finančnik, upravni svetnik več tekstilnih družb na slovenskem ozemlju; Alfred Herzfeld, predstavnik Bodencreditanstalta in Mautnerjevega tekstilnega koncerna; Isidor Mautner, predsednik upravnega sveta Mautnerjevega tekstilnega koncerna; Stefan Mautner in Ludwig Schüller sta bila upravna svetnika vseh koncernovih družb; Adolf Brunner, Max Brunner in Richard Brunner so bili upravni svetniki tekstilnih družb na slovenskem ozemlju, ki so prišle v koncern.[5]

Tekstilne tovarne na slovenskem ozemlju, ki so bile združene v Mautnerjevem koncernu, bilo jih je sedem, so imele okrog 158.000 vreten, 650 statev, zaposlovale so okrog 2.750 delavcev in so pomenile majhen delež njihovih proizvodnih kapacitet. Leta 1913 je bilo na Slovenskem izdelanega tekstilnega blaga v vrednosti 15 milijonov kron, za skoraj 43 milijonov kron pa je bilo uvoženega iz Avstrije in zlasti iz Češke.[6]

Tekstilna industrija na slovenskem ozemlju v okviru Avstrije ni veliko pomenila in še locirana je bila daleč stran od tekstilnih središč. Vendar so bile tovarne sodobne, moderno opremljene in tudi ne manjše, kot je bilo avstrijsko povprečje. Vse so obratovale v na novo zgrajenih ali preurejenih tovarniških zgradbah. Predilnica v Litiji se je ponašala z vodnim stolpom, železniškim industrijskim tirom in s primerno visokim dimnikom, kar je pomenilo, da

2 Kobe-Arzenšek, *Tekstilna proizvodnja*, str. 376–381.
3 Kresal, *Razvoj Predilnice Litija*, str. 16–20.
4 *Compass*, 1915, str. 740.
5 *Compass*, 1915, Personenverzeichnis, str. 740.
6 Brezigar, Osnutek, str. 119–121.

je imela urejeno komunalno in prometno infrastrukturo ter lastno energetsko bazo. Za pogonsko moč so naše tekstilne tovarne uporabljale parne stroje, vodne in parne turbine, za razsvetljavo električno energijo iz lastnih elektrarn. Tekstilna tovarna v Preboldu je za razsvetljavo uporabljala plin iz lastne plinarne in ga tudi oddajala za razsvetljavo mesta. Tekstilne tovarne so med prvimi uporabljale električno energijo, najprej za razsvetljavo, potem tudi za pogon strojev. Tovarna sukna Alojz Krenner v Škofji Loki je že leta 1893 dobila prvi električni generator in je od leta 1910 električno energijo oddajala tudi mestu. Tudi Predilnica Litija je že leta 1893 dobila električni generator za pogon vodne črpalke in pozneje tudi za razsvetljavo. Problem tekstilne industrije na Slovenskem ni bil v neustreznih tovarnah ali v njihovi tehnološki zaostalosti, pač pa jih je bilo premalo in prepočasi so se razvijale, ker ni bilo kapitala, za investiranje tujega ni bilo interesa, lastne akumulacije ni bilo dovolj, dobiček pa se je odlival v tujino.[7]

Socialni in materialni položaj delavcev v litijski predilnici do prve svetovne vojne

Delovna sila je v tekstilne tovarne prihajala iz bližnje in daljne okolice, kolikor so pač dopuščale takratne prometne razmere. Preddelavci mojstri in uradniki pa so prišli z Dunaja, iz Sudetov in iz Trsta. Predilnica Litija je za vodilno osebje in za tekstilne strokovnjake zgradila več stanovanj. Tudi za delavce so zgradili večje število stanovanj. Že leta 1898 so začeli graditi delavsko kolonijo, ki se je imenovala Za Savo, delavsko kuhinjo ter enodružinske hiše za mojstre in uradnike; leta 1906 so zgradili tudi zdravstveno ambulanto za potrebe bolniške blagajne. Leta 1907 je 51 delavk stanovalo v tovarniških stanovanjih, večina pa jih je stanovala v Dekliškem domu.[8]

Litija in okoliško prebivalstvo niso takoj sprejeli dela v novi tovarni. Več let je trajalo, da je nastalo dovolj veliko jedro stalne delovne sile za razmeroma veliko tovarno. Občina Litija je leta 1880 štela 1498 prebivalcev, sama Litija pa le 670. Po prihodu Predilnice se je do leta 1910 število Litijanov povečalo na 1382. Vendar v občini Litija takrat ni bila samo Predilnica; bile so še štiri apnenice, dva kamnoloma, ena barvarna in več vrvarjev, trije brodarji, ogljarna, pet opekarn, dva plavža svinca, steklarna, deset strojarn in usnjarn ter enainpetdeset žag. Vodstvo Predilnice Litija se je prvih deset let pritoževalo nad velikim pomanjkanjem ustrezne delovne sile, ki je onemogočala hitrejši razvoj tovarne. Delavce so pripeljali tudi od drugod, iz Hrvaške iz okolice Karlovca, iz Duge Rese in iz Varaždina. Vodstvo se je pritoževalo nad veliko fluktuacijo delovne sile; delavci so odhajali drugam, v predilnico Tržič, na Nemško in v Ameriko. Ko je litijska predilnica začela obratovati, je bil delovni čas že omejen na 11 ur dnevno in obrtni inšpektorati so uspešno nadzirali spoštovanje določil obrtnega reda iz leta 1885. Obrtna oblast je sicer dovoljevala podaljševanje delovnega časa, vendar samo, če so za to bile posebne potrebe.

Leta 1887 so v litijski predilnici zaposlili prvih 145 delavcev. Samo 70 je bilo odraslih, ostali so bili mladoletni, ki naj bi se dela v predilnici šele priučili; bilo je 45 deklet in 35 fantov, starih manj kot 16 let. V tovarni so bili takrat samo štirje mojstri. Pozneje je prišlo še 15 preddelavcev in več drugih tekstilnih strokovnjakov ter 15 uradnikov. Podjetje je vodil Julij Schwarz sam. Ubadal se je z mnogimi težavami in iskal rešitve tudi v nezakonitem poslovanju. Iz poročil obrtnega inšpektorata izvemo, da je leta 1888 plačal kazen 50 goldinarjev, ker je zaposloval otroke pod 14 let starosti in se posluževal nadurnega dela. Izvemo tudi, da je izplačeval nižje mezde, kot so bile običajne v drugih sorodnih podjetjih. Z leti so se razmere uredile in v predilnici je nastal stabilen delovni kolektiv iz Litijanov in okoliških prebivalcev. Pregledali smo plačilne knjige za leta od 1896 do 1907, ki so bile ohranjene v litijski tovarni. Zasledovali smo imena vseh delavcev, ki so bila v plačilnih seznamih teh let, in izračunali, da je znašal osip delavcev od 15 do 20 odstotkov v posameznem letu. Ugotovili pa smo tudi, da ta fluktuacija ni zajemala skupine okrog 200 delavcev; njihova imena so bila v plačilnih seznamih vsa obravnavana leta. V fluktuacijo je bila torej zajeta samo ena tretjina delavstva. Dalje smo ugotovili zelo veliko primerov, ko je bilo v tovarni zaposlenih po več družinskih članov ali pa sorodnikov.

Delavski zaslužki so bili v Litiji nižji kot v podobnih tovarnah v Tržiču, Ljubljani in Preboldu. V tabeli bomo navedli strukturo delavskih mezd v litijski predilnici za leta 1896, 1898, 1904, 1907 in 1913. Delavce smo razdelili v štiri kategorije: mladoletni pomožni delavci, delavke, delavci, preddelavci, in izračunali njihove povprečne mezde.

Tedenske mezde v Litiji (v kronah)

Leto	Mladoletni	Delavke	Delavci	Preddelavci
1896	5	7	9,2	18
1898	5,2	8,6	9,6	18
1904	7,6	9,5	11,0	18
1907	8,2	9,5	12,8	22,3
1913	9,4	11,4	15,4	26,5

7 Kresal, Vloga in pomen, str. 85–91.
8 Kresal, *Razvoj predilnice*, str. 44–45.

»Na Stavbah« je zraslo novo naselje – na sliki šest stanovanjskih blokov leta 1976 (Kresal, Predilnica Litija 90 let, str. 116).

Leta 1907 je bil uveden nov način plačevanja akordnega dela. Vsak delavec je imel določeno garantirano dnevno mezdo. Če je delavec na akord zaslužil več, kot je znašala njegova garantirana dnevna mezda, je prejel akordno mezdo, če pa je na akord zaslužil manj, je prejel dnevno garantirano mezdo; povprečni akordni zaslužki so za 5% presegali garantirane mezde. Ker so po številu prevladovali slabše plačani delavci, je bil življenjski standard večine tekstilnega delavstva v Litiji slab, se je pa izboljševal.[9]

Način izplačevanja mezd je določal zakon o noveli k obrtnemu redu z dne 8. marca 1885. Mezda se je obračunavala in izplačevala vsak teden. Izplačana je morala biti v gotovini. Dopustno je bilo v mezde vračunavati stanovanje, hrano in uporabo zemljišča. Prepovedano pa je bilo namesto gotovine izdajati posebne konsumne znamke (bone). Za prehrano v delavski kuhinji v Litiji so odtrgovali po 4 krone na teden. Od mezd so odtrgovali tudi za deputatni premog, ki so ga delavci lahko nabavljali pri tovarni po njenih režijskih cenah.

Ko je litijska predilnica začela obratovati, je bilo v Avstriji že uvedeno obvezno bolniško in nezgodno zavarovanje. Nezgodno zavarovanje je urejal zakon z dne 28. decembra 1887; bilo je ločeno od bolniškega zavarovanja in tudi organizirano je bilo posebej. Tovarniški delavci so bili zavarovani pri delavskih nezgodnih zavarovalnicah; za Kranjsko in Primorsko je bil sedež v Trstu, za Koroško in Štajersko pa v Gradcu. Vse stroške nezgodnega zavarovanja je moral pokrivati delodajalec. Bolniško zavarovanje je urejal zakon z dne 30. marca 1888. Izvajale so ga bolniške blagajne, ki so bile okrajne, obratne in zadružne. Podjetnik, ki je zaposloval več kot 100 delavcev, je lahko ustanovil svojo bolniško blagajno ali pa je svoje delavce prijavil v okrajno bolniško blagajno.[10] Litijsko podjetje Schwarz, Zublin & Co. je svoje delavce prijavilo pri okrajni bolniški blagajni v Zagorju, ki je štela 840 članov. Leta 1911 je bila v litijski predilnici ustanovljena obratna bolniška blagajna. Za delovanje bolniške blagajne so morali delavci prispevati dve tretjini zneskov, eno tretjino pa delodajalec, vendar prispevek delavcev ni smel presegati 3% njihovih mezd. Zavarovanci so imeli pravico do zdravniške oskrbe, porodniške pomoči, zdravil in ob bolezni denarno podporo v višini 60% zavarovane mezde; boleznina je lahko trajala največ 20 tednov, podpora porodnici pa največ štiri tedne po porodu. Zdravljenje v bolnišnici je bolniška blagajna krila največ štiri tedne. Ob smrti zavarovanca je znašala pogrebnina 20-dnevno povprečno mezdo.[11]

Razvoj tekstilne industrije po razpadu Avstro-Ogrske in nastanku Jugoslavije

Sredi prve svetovne vojne je predilnica v Litiji prenehala obratovati, ker ji je zmanjkalo surovin.

9 Kresal, *Predilnica Litija*, str. 11–16.

10 Kresal, *Zgodovina socialne politike*, str. 21–30.

11 Kobe-Arzenšek, *Tekstilna proizvodnja*, str. 399–402.

Stroje so ustavili 18. marca 1916 in odpustili večino delavcev. Nekaj jih je ostalo za vzdrževalna dela. Stalni delavci, mojstri in uradniki so med vojno prejemali denarne podpore. Tovarna je stala do maja 1920, ko je začela obnavljati svojo proizvodnjo. Leta 1923 je bila izvršena formalna nacionalizacija podjetja in ustanovljena je bila nova delniška družba Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner s sedežem v Ljubljani. Ob ustanovitvi je obsegala predilnico v Litiji in tkalnico v Preboldu.

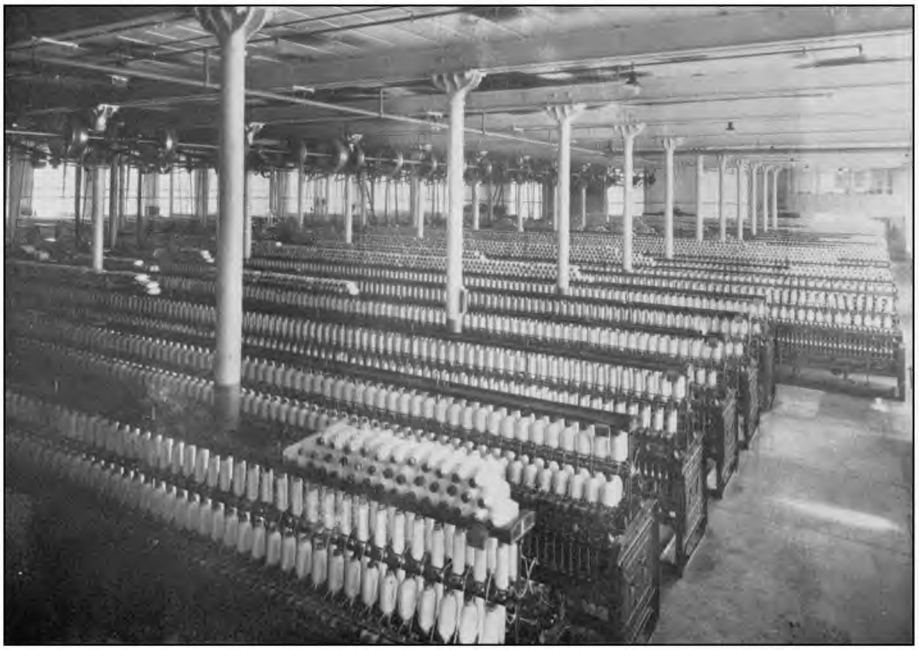
Z nastankom jugoslovanske države leta 1918 se je Slovenija znašla v novem gospodarskem prostoru. Odprlo se ji je veliko tržišče, kar ji je dalo prednost za nadaljnji razvoj. Prometne razmere so bile za razvoj industrije v Sloveniji ugodne. Železniško omrežje je bilo že zgrajeno in je v glavnem ustrezalo prometnim potrebam, prav tako ceste. Poštni in plačilni promet sta bila v glavnem dobro razvita, tudi telefonske in telegrafske zveze so bile razvite in dostopne v vseh večjih krajih. Razvoj industrije je omogočila tudi elektrifikacija Slovenije, ki se je začela že pred prvo svetovno vojno, intenzivno pa se je izvajala po njej. Do let pred drugo svetovno vojno so bila elektrificirana vsa industrijska središča.

V Sloveniji so bile najpomembnejše industrijske panoge: tekstilna, kovinska in metalurška, ki so pomenile polovico vse industrijske proizvodnje. Po vloženem kapitalu in po številu delovnih mest je bila najpomembnejša tekstilna industrija, ki je imela eno četrtino vsega industrijskega kapitala in 27% delovnih mest. Skupna vrednost slovenske industrijske proizvodnje je znašala pred drugo svetovno vojno 4,2 milijarde dinarjev, kar je bilo tedaj približno tretjina vrednosti jugoslovanskega državnega proračuna.

Tekstilna industrija je v Sloveniji doživela največji razvoj v letih od 1922 do 1939. Ob nastanku Jugoslavije so bile v Sloveniji le tekstilne tovarne v Tržiču, Litiji in Preboldu z okrog 1350 delavci. Leta 1939 je bilo pri nas že 67 tovarn, tekstilnih delavcev pa okrog 17.000. Nastali so novi tekstilni centri v Mariboru, Kranju in Celju.

Ob nastanku stare Jugoslavije je bilo na njenem ozemlju 18 tekstilnih tovarn s 109.300 vreteni, 7.170 statvami in 5.250 zaposlenimi delavci. Izdelovale so predvsem bombažno blago, v Srbiji tudi grobo volneno blago. Zahodna državna meja je od Slovenije odrezala dve tretjini tekstilne industrije; ostale so samo tovarne v Tržiču, Litiji in Preboldu. Na jugoslovanskem tržišču je bilo v prvih letih po vojni izredno pomanjkanje vsega tekstilnega blaga. Do razpada habsburške monarhije so bile njene južno slovanske dežele tržišče za močno razvito češko in avstrijsko tekstilno industrijo, srbsko tržišče pa je bilo izredno slabo preskrbljeno. Nove državne meje so ustvarile tudi nov gospodarski prostor. Prej normalni trgovinski odnosi na prejšnjem enotnem tržišču so postali zunanjetrgovinski odnosi z deviznim ali klirinškim poslovanjem, ki so ga ovirale še carinske tarife in zapleteni meddržavni odnosi. Uvoz tekstilnega blaga je bil velik problem nove države in hiter razvoj tekstilne industrije je bil zelo pomemben v industrijskem razvoju Jugoslavije med dvema vojnama. Država ga je pospeševala z visoko carinsko zaščito, s krediti, z zunanjetrgovinsko in devizno politiko ter z raznimi olajšavami, ki jih je dajala tujim in domačim podjetnikom. Omogočala je ustanavljanje podjetij z udeležbo tujega ali pretežno tujega kapitala. Industrialce je oproščala carin na uvoz tekstilnih strojev, tujim podjetnikom pa omogočala prenos celotnih tovarniških naprav. Tako gospodarsko politiko je omogočala tudi predimenzioniranost tekstilne industrije na Češkem in v Avstriji, ki je z razbitjem prejšnje monarhije izgubila širše tržišče za svoje tekstilne izdelke. Jugoslavija je postala za to industrijo izredno pomembno tržišče. Zaradi visoke carinske zaščite ga ni osvajala samo s svojimi izdelki, ampak je vlagala tudi svoj kapital, stroje ter nameščala tekstilne in finančne strokovnjake. Mnoga podjetja so preselila svoje tovarne v Jugoslavijo, investirala kapital, nekateri veliki tuji koncerni so ustanavljali svoje podružnice. Slovenija se je v novih gospodarskih in političnih razmerah zelo dobro znašla.

Slovenija, ki se je prej razvijala v senci močno razvitega gospodarstva v avstrijskih in čeških deželah, se je osvobodila konkurence močno razvite tekstilne industrije zunaj svojega ozemlja. V dvajsetletnem razvoju med dvema vojnama sta postala Maribor in Kranj najpomembnejša tekstilna centra ne samo v Sloveniji, ampak tudi v Jugoslaviji. V Mariboru se je tekstilna industrija razvila najprej in je bila tudi pozneje najbolj razvita. V Kranju se je tekstilna industrija razvila nekaj let pozneje, dala pa mu je popolnoma svoj značaj. Druga mesta so pritegnila tekstilne podjetnike šele pozneje. Nobena lokacija starih treh tovarn (Tržič, Litija, Prebold) pa ni pritegnila podjetnikov, da bi v njeni bližini postavljali nove tekstilne tovarne. Do leta 1941 je bilo v Mariboru zgrajenih 15 večjih tekstilnih tovarn, v Kranju pa 8. V Ljubljani z okolico so bile 4 tovarne, v Celju 3, v Škofji Loki, Kočevju in Laškem po 2, v Tržiču, Grosupljem, Litiji, Preboldu in Majšperku je bila po ena večja tekstilna tovarna. Manjša tekstilna podjetja in pletilstvo so se razvijala v Ljubljani z okolico (10), okrog Domžal in Kamnika (5), Radovljice (4), Kočevja (3), okrog Maribora (12), Celja (6) in v Novem mestu (5); v Žireh in na Bledu se je razvilo industrijsko izdelovanje čipk in vezenin. V Celju, Mariboru, Murski Soboti in v Novem mestu je bilo 5 tovarn perila. V Škofji Loki, Radovljici in Domžalah so bile tovarne klobukov. V Ljubljani, Mariboru, Kranju in v Polzeli je bilo 7 večjih tovarn pletenin in nogavic.

Predilnica I leta 1932. Viden je transmisijski pogon. V ospredju stari prstančni stroji BROKS, ki so bili med vojno izločeni (Kresal, Predilnica Litija 90 let, str. 21).

Za Slovenijo je bila značilna predvsem bombažna tekstilna industrija. Le nekaj tovarn je predelovalo tudi celulozno vlakno, sintetično svilo, volno in lan. Domačih surovin ni bilo. Najprej se je razvila samo tkalska industrija; v tridesetih letih se je močneje razvila tudi predilska industrija, vendar nikoli toliko, da bi lahko pokrivala vse potrebe domačih tkalnic. Zato so poleg surovega bombaža uvažali še velike količine bombažne preje. Tekstilne tovarne v Sloveniji so predelale 75% vsega surovega bombaža in 56% vse bombažne preje v državi. Več kot polovico vse jugoslovanske tekstilne industrije bombaža je bilo v Sloveniji. Vrednost tekstilne proizvodnje je bila največja v Sloveniji in je znašala 37% vse tekstilne industrije v državi, na Hrvaško je prišlo 30% in na vse ostalo ozemlje 33%. Na enega zaposlenega delavca je prišlo v Sloveniji 67.000 din vrednosti tekstilne proizvodnje, na Hrvaškem 54.000, v ostalih predelih pa 28.000 din.

Tekstilna industrija je bila najpomembnejša industrijska veja v slovenskem gospodarstvu med vojnama. Na prvem mestu je bila po vloženem kapitalu, po vrednosti proizvodnje in po številu zaposlenih delavcev. Nanjo je odpadlo 23% vsega osnovnega kapitala, ki je bil investiran v industrijo na Slovenskem do leta 1939, imela je 37% vseh delovnih mest v industriji in dajala je 25,5% vrednosti vse industrijske proizvodnje.[12]

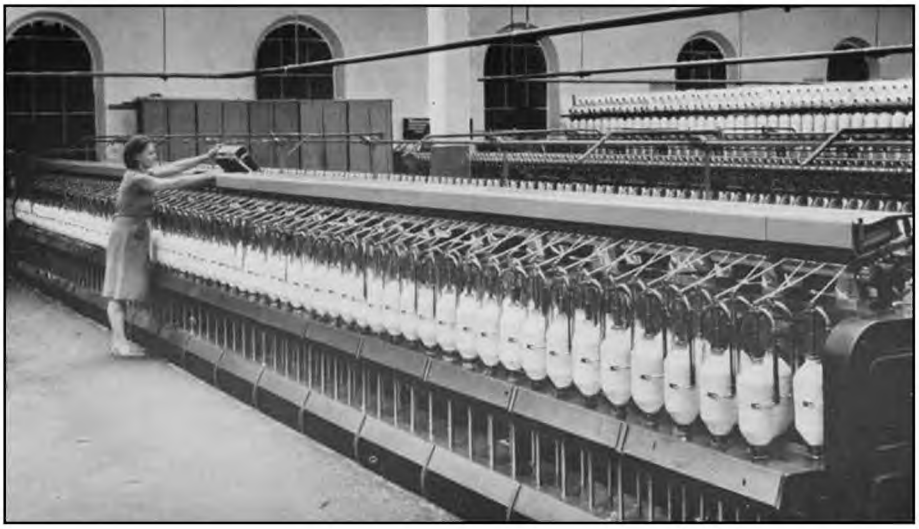
Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner

Po prvi svetovni vojni se je Predilnica Litija še naprej razvijala v okviru Mautnerjevega tekstilnega koncerna. Razvila se je v eno največjih in najmodernejših enovitih predilnic v Jugoslaviji. Tekstilni koncern Mautner se je po razpadu avstro-ogrske monarhije razdelil na avstrijski del s sedežem na Dunaju pod vodstvom Bodencreditanstalta in na češki del s sedežem v Nachodu na Češkem pod vodstvom Živnostenske banke iz Prage; krovno družbo pa je predstavljala firma Vereenigde Textil Maatshappien Mautner N. V. s sedežem v Rotterdamu. Češka skupina je obsegala Mautnerjeve tekstilne tovarne na Češkoslovaškem in v Jugoslaviji, avstrijska skupina pa Mautnerjeve tovarne v Avstriji, na Madžarskem in v Romuniji. Podjetje Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner d.d. s sedežem v Ljubljani je bilo ustanovljeno 28. marca 1923. Nova delniška družba je prevzela v upravljanje tekstilni tovarni v Litiji in v Preboldu. Osnovna glavnica je bila 10 milijonov dinarjev in je bila po valorizaciji leta 1927 dvignjena na 20 milijonov dinarjev. Podjetje je formalno ustanovila Ljubljanska kreditna banka ob sodelovanju Mautnerja, dejansko pa dunajski Creditanstalt in Živnostenska banka iz Prage.[13]

Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner, d.d., so se razvile v eno največjih tekstilnih podjetij v Jugoslaviji. Ob ustanovitvi leta 1923 je imela družba samo tekstilni tovarni v Litiji in v Preboldu z okrog 15 milijoni din investiranega kapitala. Leta 1926 je

12 Kresal, *Tekstilna industrija*, str. 52–103, 103–158.

13 *Compass* 1936, str. 692.

Predica ob novem predilnem stroju leta 1975 (Kresal, Predilnica Litija 90 let, str. 69).

kupila vse delnice Beograjske tekstilne industrije d.d., z 20 milijoni delniške glavnice. Beograjsko tekstilno tovarno je temeljito modernizirala in razširila v kombinat s 4200 vreteni, 650 statvami in 400 pletilnimi stroji, ki je zaposloval 1300 delavcev. Vrednost vseh investicij je narasla na 50 milijonov dinarjev. Zaradi finančne krize je morala leta 1930 prodati vse delnice Beograjske tekstilne industrije d.d.; prodala jih je Jugočeški iz Kranja za 29 milijonov dinarjev. V predilnico v Litiji in v tkalnico v Preboldu je Mautner investiral 68,9 milijona dinarjev kapitala. Predilnica v Litiji je imela 38.432 vreten in je leta 1939 izdelala 2352 ton bombažnega prediva v vrednosti 58,4 milijona dinarjev. V Preboldu je bila tkalnica s 500 statvami, belilnico, barvarno in tiskarno tkanin, ki je izdela 8 milijonov metrov blaga v vrednosti 40,7 milijona dinarjev.[14]

Dodana vrednost v litijski predilnici je bila razmeroma majhna. Delavci so bili v litijski predilnici slabše plačani kot v drugih tovarnah istega podjetja, pa vendar so bili v Litiji stroški dela v dodani vrednosti dvakrat višji kot v čeških tovarnah. To kaže, kako malo so tuji lastniki vlagali v razvoj predilnice v Litiji.

Vrednost proizvodnje je od leta 1928 do 1933 znašala naslednje vsote v milijonih dinarjev: 18,636 din, 17,484 din, 15,093 din, 17,483 din, 16,671 din in 19,092 dinarjev. Čisti dobiček se je spreminjal nekoliko drugače; leta 1930 je znašal 2,432 milijonov dinarjev, leta 1931 se je zmanjšal na 1,678 milijonov dinarjev. Potem se je gibal na tej višini vse do leta 1935, ko se je zopet dvignil na 2,342 milijonov dinarjev. V poznejših letih je dobiček znašal prek 4 milijone dinarjev letno. Gospodarska kriza je bila v tekstilni industriji najhujša v letih 1932 in 1933 in po njej so se okoliščine spremenile. V tem času je bilo že veliko tekstilnih tovarn, več novih pa je nastalo ob začetku nove konjunkture. Začela se je močna notranja konkurenca za prodajo proizvodov, kar je imelo za posledico večje znižanje cen, zlasti surovim proizvodom. Domačih proizvodov pred inozemskimi konkurenti ni mogla več zaščititi uvozna carina, zato so zahtevali zvišanje zaščitnih carin. Proizvodni stroški preje v litijski predilnici so bili v primerjavi s češkimi tovarnami mnogo višji. Struktura lastne cene bombažnega prediva kaže, da so bile razlike predvsem v deležu stroškov dela.

Struktura lastne cene preje v Litiji in Nachodu leta 1935 (v dinarjih za 1 kg)

Strošek	Litija		Nachod	
Mezde in plače	3,787 din	11,2 %	2,150 din	7,2 %
Davki in druge dajatve	1,925 din	5,7 %	1,412 din	4,8 %
Drugi stroški, režija	1,926 din	5,7 %	1,073 din	3,6 %
El. energija, premog	1,489 din	4,4 %	1,156 din	3,9 %
Amortizacija	1,713 din	5,1 %	0,970 din	3,3 %
Bombaž	22,954 din	67,9 %	22,904 din	77,2 %
Skupaj lastna cena	33,794 din	100 %	29,665 din	100 %

14 Kresal, *Predilnica Litija*, str. 18–21.

V Litiji so proizvodni stroški za 1 kg preje znašali 18,89 centov, v Nachodu na Češkem pa 12,97 centov; cena bombaža je bila za obe tovarni enaka in sicer 40,82 centov za kilogram. Tržna cena preje št. 20 je bila 63 centov za kilogram, zaščitna carina je znašala 4,92 centov. Iz tega sledi, da je dobila domača predilnica 63 centov za 1 kg preje, tuja pa le 58,08 centa, ker je morala plačati 4,92 centa uvozne carine. Ker so bili proizvodni stroški litijske predilnice za tretjino višji od češke, je tuja predilnica, ki je izvažala v Jugoslavijo, kljub zaščitni carini zaslužila za 2,48 centa pri kilogramu preje več.[15]

Za predelavo 1 kg bombaža je litijska predilnica plačala 3,79 din mezde; vrednost, ki jo je predelani material pri tem pridobil, pa je znašala 22,01 din. Mezda je torej obsegala 17% te povečane vrednosti.[16]

Predilnica Litija se v okviru Mautnerjevega koncerna ni prebila iz svojega zaostalega povprečja; 30 let je bila v njegovem okviru. Strojno opremo tovarne so sicer večkrat prenavljali, tudi nove stroje so kupovali, osnovni koncept tovarne pa je ostal nespremenjen. Zastareli transmisijski pogon so ohranjali nespremenjen in poganjali so ga s parnim strojem. Parna turbina je sicer poganjala električni generator, a elektriko so uporabljali samo za pogon vodne črpalke in za razsvetljavo. Podi so bili betonski. Zračenje je bilo naravno skozi vrata in okna z veliko prepiha in s stenskimi ventilatorji. Tudi obseg proizvodnje je ostal nespremenjen in je znašal okrog 2.500 ton bombažnega prediva letno nizkih številk. Viskozna vlakna so predelovali samo v letih pred drugo svetovno vojno, ko je primanjkovalo bombaža.

Socialni in materialni položaj delavcev v okviru stare Jugoslavije

V obdobju med dvema vojnama se je v okviru Jugoslavije socialno politični položaj delavstva spremenil. Bolniško in nezgodno zavarovanje je ostalo z enakim obsegom pravic. Pokojninsko zavarovanje za delavce v industriji ni bilo uvedeno; imeli so ga samo rudarji, železničarji in javni uslužbenci. Uvedene so bile javne borze dela, ki so izvajale tudi zavarovanje za primer brezposelnosti. Uvedene so bile delavske zbornice kot interesne predstavnice delavcev. Uvedeni so bili delavski zaupniki kot zaščitniki pravic delavcev v tovarniških obratih, ki so jih redno volili vsi zaposleni. Uveden je bil osemurni delavnik, ki ga je bilo možno podaljšati s pristankom večine zaposlenih, kar so ugotavljali z glasovanjem. Pogoje dela, mezde in plače so urejali s kolektivnimi pogodbami v okviru podjetja, le izjemoma tudi v okviru panoge (gradbena 1935, tekstilna 1936).[17]

Življenjske razmere so se izboljšale, ko so prebrodili vojno in povojno pomanjkanje. Med veliko gospodarsko krizo je delavstvo najhuje prizadela brezposelnost, življenjske razmere pa so bile najslabše v letih 1933 in 1934. Delavska zbornica v Ljubljani je 8. julija 1934 izvedla obširno anketo o delavskih mezdah in življenjskih stroških. Ugotovitve so bile naslednje. Med prvo svetovno vojno in po njej so se realne mezde znižale za polovico. Nominalno so se sicer mezde zaradi povojne inflacije vsako leto podvojile, cene življenjskih potrebščin pa so se v tem času povečale za trikrat. Nominalne mezde so v letih 1923 in 1924 znašale povprečno 1032 din mesečno. Nato so se zniževale do leta 1929, ko so znašale 845 din, se v letih 1930 in 1931 zvišale na 858 din, nato pa močno padale do leta 1934, ko so znašale samo še 509 din. Nato so začele počasi naraščati in so 1939 znašale 654 din mesečno. Leta 1940 pa so že inflacijsko naraščale.

Nihale so tudi cene, vendar ne vse enako. Leta 1921 je tovarniški delavec za dnevno mezdo lahko kupil 4 kg krušne moke, naslednje leto 5,5 kg, v letih 1923 do 1928 od 6 do 7 kg, v letih krize 1929 do 1932 celo 9 kg, v letih 1933 in 1934, ko so bile mezde najnižje, pa le 6 kg moke. Govejega mesa je lahko v letih 1919 do 1920 kupil 1,5 kg, ko je bila mezda najvišja, pa celo 3 kg. Za par delavskih čevljev je bilo treba delati 10 dni.

Bolj objektivno sliko realne vrednosti delavskih mezd prikazuje cena košarice življenjskih potrebščin. Mesečna minimalna potrošnja odrasle osebe je vsebovala po računih Delavske zbornice v Ljubljani leta 1934 naslednje količine: 8 kg pšenične krušne moke, 2 kg koruznega zdroba, 1 kg testenin, 10 kg krompirja, 2 kg fižola, 1 kg riža, 1 kg sladkorja, 3 kg govejega mesa, 1 kg svinjske masti, 0,5 l olja, 0,25 kg surovega masla, 10 l mleka, 15 jajc, 2 kg sadja, 0,7 kg žitne kave in 0,3 kg soli. Ta količina hrane je vsebovala 90.424 kalorij, kar je pomenilo po 3.014 kalorij na dan. Za štiričlansko delavsko družino so računali tri take enote. Za minimum potrošnje obleke odraslega delavca so računali: na vsakih 5 let eno moško suknjo, vsako leto pa po eno obleko, 4 srajce, 4 spodnje hlače, 6 parov nogavic, 2 para čevljev in en klobuk. Za družino so računali pavšalno: za ženo 80% teh sredstev, za 2 otroka tudi 80%. Za stanovanjski minimum so imeli enosobno stanovanje s kuhinjo. Za kurjavo so računali 0,6 t premoga in 3 metre drv na leto, za razsvetljavo pa 3 kWh električne energije mesečno. Pri družini so upoštevali dve taki enoti. Podobne minimalne življenjske stroške je izračunavala tudi inšpekcija dela.

15 Kresal, *Zgodovina Predilnice Litija*, str. 32–38.

16 Za predelavo 1 kg preje v tkanino so plačali 8 do 10 din mezde; vrednost blaga se je s to predelavo povečala za 25 din. Mezde v tkalnicah so znašale 32 do 40% zvišane vrednosti blaga. Da je bila udeležba mezde pri zvišanju vrednosti blaga v predilnicah manjša, so razlagali s tem, da so predilnice zahtevale večje investicije in večje tveganje.

17 Kresal, *Zgodovina socialne politike*, str. 151–196, 283–286.

Mikalniki v novih prostorih po rekonstrukciji leta 1960. Stroji so bili predelani na posamični pogon, betonska tla je zamenjal parket (Kresal, Predilnica Litija 90 let, str. 37).

Življenjski stroški v Sloveniji 1921–1940 (v dinarjih)

Leto	Mesečni zaslužki	Stroški hrane	Eksistenčni minimum
1921	409	205	715
1925	980	325	1137
1930	871	300	950
1935	556	214	619
1940	806	279	799

Po teh podatkih so stroški za hrano naraščali v dobi inflacije do leta 1923, ko so za eno osebo znašali 382 din mesečno; potem so precej enakomerno padali do leta 1932, ko so znašali 239 din, sredi gospodarske krize leta 1933 so narasli na 261 din, bili leta 1935 najnižji (214 din) in potem počasi naraščali do leta 1939, ko so znašali 251 din, leta 1940 pa so se hitro zvišali na 279 din mesečno. Celotni stroški eksistenčnega minimuma so naraščali in upadali v enakem tempu in so znašali leta 1923 1.337 din, leta 1934 620 din in leta 1940 799 din mesečno. Realne mezde so bile najnižje v letih 1918 do 1922 in 1932 do 1934. Med gospodarsko krizo so se mezde znižale za 20%; tekstilna industrija je bila edina panoga, ki je med krizo mezde zvišala.[18]

Večina tekstilnega delavstva je v tridesetih letih prejemalo 520 do 930 din na mesec. V Predilnici Litija so imeli bistveno višje zaslužke. Vpeljan pa je bil popoln akordni sistem plačevanja dela. Časovne mezde so dobivali v glavnem samo mojstri, skladiščniki in stalno zaposleno pomožno osebje.

18 Prav tam, str. 134–137.

Struktura delavskih zaslužkov v Predilnici Litija leta 1936 po kvalifikacijah

Kvalifikacija	Število delavcev	Neto mesečna plača	Eksistenčni minimum
VK	6	1.219 din	622 din
K	269	893 din	622 din
PK	111	711 din	622 din
NK	23	822 din	622 din
Skupaj	409	891 din	622 din

Podatki se nanašajo samo na tiste delavce, ki so bili junija 1936 zaposleni in so dobili izplačan zaslužek. Visoko kvalificirani (VK) so bili mojstri, kvalificirane (K) so bile predice in preddelavci, pol kvalificirane (PK) so bile priučene pomožne delavke, nekvalificirani (NK) so bili stalno zaposleni pomožni delavci. Delavski zaslužki so bili določeni po kolektivni pogodbi, ki je bila sklenjena 26. junija 1935; podpisali sta jo obe delavski sindikalni organizaciji v predilnici, predsednik Delavske zbornice v Ljubljani in vseh osem delavskih zaupnikov predilnice na delojemalski strani in direktor Predilnice ter predsednik uprave na delodajalski strani. Vsi delavci niso bili sindikalno organizirani; organizirana je bila komaj polovica delavstva. Najmočnejši vpliv je imela Splošna delavska strokovna zveza iz socialističnih Ursovih sindikatov. Ker je bila ta strokovna (sindikalna) organizacija na razredni osnovi, so jo imenovali tudi rdeča. Krščansko socialistična Jugoslovanska strokovna zveza je imela v litijski predilnici manj članov. Liberalna Narodna strokovna zveza je imela svoje člane le med mojstri in uradniki. De-

lavske zaupnike so volili vsi zaposleni delavci; volilne liste so vložile vse tri strokovne organizacije. Največ glasov je dobila lista socialistične Delavske strokovne zveze in pet delavskih zaupnikov, dva delavska zaupnika so dobili krščanski socialisti, enega pa narodni socialisti.

Predilnica je zaposlovala razmeroma veliko število delavcev. Mnogi so stanovali v delavski koloniji. Prve hiše in dekliški dom Na stavbah so zgradili še pred prvo vojno. Večji obseg gradnje delavske kolonije pa je bil po letu 1923. Zgrajenih je bilo sedem stanovanjskih hiš in dekliški dom. Dekliški dom je imel osem spalnic in bolniško sobo ter gledališko dvorano. V dekliškem domu je dobilo stanovanje 120 samskih delavk. Delavske hiše so imele po štiri stanovanja in več samskih sob. Večja stanovanja so imela po dve sobi in kuhinjo, manjša stanovanja pa po eno sobo in kuhinjo. Stanovanja so bila opremljena z vodo in elektriko. Vsako stanovanje je imelo tudi večji zelenjavni vrt na 48 ha velikem posestvu, ki je bilo v lasti podjetja. V tovarniških stanovanjih je živelo 458 delavcev z 825 družinskimi člani. Več kot polovica tovarniških delavcev je stanovala v delavski koloniji. V tovarniških stanovanjih je stanovalo tudi 22 uradniških družin, ki so štele 61 ljudi.[19]

V letu pred drugo svetovno vojno je litijska predilnica izdelala 2.500 ton prediva v dveh izmenah s 565 zaposlenimi delavci. Že v začetku septembra 1939 so morali zaradi pomanjkanja bombaža omejiti obratovanje na štiri dni v tednu. V skladiščih so imeli samo še dva tisoč bal ameriškega in 500 bal indijskega bombaža, kar je zadostovalo samo za pol leta obratovanja. Od 1. junija 1940 so v tovarni delali samo še s polovičnim delovnim časom; delali so v izmenah. Vsaka skupina je delale po tri tedne, potem pa je bila tri tedne na dopustu. Za čas dopusta so dobili delavci po 20 din tedenske podpore. Odpustili so 20 delavcev in grozilo je še večje odpuščanje. To je povzročilo med delavci veliko nezadovoljstvo, ki ga je vodstvo podjetja skušalo nevtralizirati tudi s pomočjo kulturbunda. V litijski predilnici je delovala celica kulturbunda, ki so jo sestavljali predvsem tuji tehnični strokovnjaki in nekateri mojstri pod vodstvom tovarniškega ravnatelja Dontha. Ko so ti med delavstvom zaznali politični nemir in nezadovoljstvo v razmerah rastoče draginje, so predlagali zvišanje plač za 10% in novo ureditev plačnih razmerij. Na predlog upravnega svetnika dr. Hansa Friedla, ki je v delniški družbi zastopal nemški kapital, so v začetku leta 1941 pooblastili ravnateljstvo, »da na novo uredi prejemke uradnikov in delavcev, ker je draginja naraščala in se je bilo bati revolucionarnega nastopa delavstva zaradi napetih razmer v svetu«.[20]

19 Kresal, Predilnica Litija, str. 21–35.
20 Kresal, Razvoj Predilnice Litija str. 97.

Litijska predilnica med nemško okupacijo

Začela se je druga svetovna vojna. Po nemški okupaciji je bilo Mautnerjevo podjetje zaplenjeno. Ustanovljeno je bilo novo podjetje, ki je bilo vključeno v plan nacističnega gospodarstva. Nemška vojska je zasedla Litijo 13. aprila 1941. Dne 18. aprila 1941 je bila zadnja seja upravnega sveta delniške družbe Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner. Dr. Hans Friedl je predlagal sklep, da se poveri Emerichu Kislingerju vrhovno vodstvo družbinih poslov, podelili so mu prokuro in mu dali naziv ravnatelja. Sprejeli so tudi sklep, da se nearijskim nameščencem družbe takoj odpove služba in se jih izplača, kot se po zakonu zahteva. Poimensko so našteli pet vodilnih uslužbencev. Odstopili so vsi upravni svetniki. Izredni občni zbor delniške družbe je bil nato 22. julija 1941 na Dunaju; prisotni so bili novi člani upravnega svet in sicer: dr. Hans Friedl in dr. Erich Hulek kot predstavnika Creditanstalta in Friedrich Rädlhammer kot predstavnik šefa civilne uprave. Izredni občni zbor je vodil Hans Friedl, ki je uvodoma ugotovil, da je vseh 100.000 delnic položil Creditanstalt. Spremenili so ime družbe v Littai-Pragwalder Textilwerke in sedež prenesli v Maribor. Proizvodnja se je prepolovila. Ko je zmanjkalo bombaža, so predli celulozno volno, ki so jo uvažali iz Nemčije. Oktobra 1944 je proizvodnja prenehala, ker so bile tovarniške naprave tako poškodovane, da obratovanje ni bilo več možno.[21]

Razvoj tekstilne industrije v Sloveniji po letu 1945

Obnova se je začela takoj po končani vojni in je imela pomen splošne ljudske akcije za čim hitrejšo odpravo vojne škode. Za obnovo so črpali finančna sredstva iz sklada za obnovo države in pomoč opustošenim krajem. Ta sklad je nastal iz sredstev od prodaje Unrinega blaga, iz dohodkov od odbitkov pri zamenjavi denarja in od zaplenjenih vojnih dobičkov ter iz zaplenjenega premoženja. Zelo pomemben prihranek sredstev pri obnovi pa je predstavljalo dobro organizirano udarniško delo. Tekstilna industrija je razmeroma hitro obnovila proizvodnjo in se še hitreje razvijala. Leta 1940 je bilo v slovenski tekstilni industriji zaposlenih okrog 18.000 delavcev, leta 1950 jih je bilo 32.000, do leta 1980 se je to število povečalo na 52.000 delavcev. Večina je bila zaposlena v bazični tekstilni industriji; povečali so se obrati volne, sintetičnih vlaken in svile. Številna manjša tekstilna podjetja so po podržavljenju prenehala obratovati. Tekstilna industrija se je začela razvijati na novih lokacijah, širila se je na Dolenjsko, v Belo krajino, Prekmurje in na Primorsko. Namesto prejšnjih tekstilnih centrov se

21 Prav tam, str. 98–100, 106–107.

Predilnica Litija v primerjavi z vso tekstilno industrijo v Sloveniji leta 1978 po panogah[22]

Tekstilna panoga	Število podjetij	Število delavcev	Prihodek v mil. $	Prihodek na delavca
Predilnica Litija	1	1.160	25,4 mil. $	21.896 $
Tkalnice, predilnice	14	18.244	323,5 mil. $	17.733 $
Dekorativne tkanine	18	9.118	242,4 mil. $	26.585 $
Konfekcija	23	14.648	219,6 mil. $	14.991 $
Pletenine, perilo	12	10.514	142,1 mil. $	13.517 $
Skupaj	67	52.524	927,6 mil. $	17.661 $

je razvijala policentrično in razprostranjena je bila po vsej Sloveniji. Velikost Predilnice Litija v slovenski tekstilni industriji prikazuje zgornja tabela.[23]

Do leta 1978 se je v Sloveniji razvilo 67 večjih tekstilnih podjetij s 155 industrijskimi obrati, ki so zaposlovala 52.524 delavcev. To število je predstavljalo 15,2 odstotkov vseh industrijskih delavcev v Sloveniji. Vrednost tekstilne proizvodnje je predstavljala 10% vrednosti vse industrijske proizvodnje v Sloveniji. Vlogo in pomen tekstilne industrije je opredeljevala stopnja splošnega gospodarskega razvoja Slovenije. V industrijsko nerazvitem obdobju pred drugo svetovno vojno je bila tekstilna industrija s 25,5% vrednosti vse industrijske proizvodnje na prvem mestu tako po številu zaposlenih kot po splošnem pomenu za nacionalno gospodarstvo. V razvitejšem obdobju se je njen pomen zmanjšal. Leta 1975 je bil njen delež 13,4% vrednosti vse industrijske proizvodnje in 7% vrednosti družbenega proizvoda slovenskega gospodarstva, leta 1978 pa le še 10% prvega kazalnika. Drugo mesto slovenske tekstilne industrije leta 1978 je bil realen odraz njene gospodarske moči, ki jo je omogočalo domače tržišče. V osemdesetih letih tak razvoj ni bil več mogoč, zaradi ekonomske neučinkovitosti pa izvozna usmeritev ni bila dovolj uspešna in številna podjetja so začela propadati. V devetdesetih letih se je ta trend samo še poglobil. Število delovnih mest se je zmanjševalo in sredi leta 2009 jih je bilo samo še 18.000. Podobno je šlo tudi v Litiji.

Razvoj Predilnice Litija v državni in družbeni lasti do njene stote obletnice leta 1986

Predilnica ni mogla obnoviti svojega obratovanja takoj po končani vojni. Najprej je bilo treba izvršiti najnujnejša popravila in odstraniti posledice vojne. Transformatorska postaja in črpalka za industrijsko vodo sta bili razstreljeni. Najnujnejše je bilo kmalu popravljeno in 13. junija 1945 je predilnica začela obratovati v eni izmeni s 13.272 vreteni. Popravila so medtem nadaljevali, da bi za obratovanje usposobili še ostala vretena. Hkrati je bilo treba poskrbeti za manjkajočo delovno silo, za tehnično osebje in za predice. Prvo prejo je obnovljena predilnica izdelala še iz starih zalog viskoznega vlakna, ki ga je bilo v tovarniških skladiščih še 95 ton. Prve dobave bombaža so prišle iz Unrine pomoči in iz ruskega uvoza. Predilnica je zopet prešla na proizvodnjo bombažnega prediva. Septembra 1945 je bila vpeljana druga izmena in šele novembra 1946 je začela tovarna obratovati v treh izmenah na 28.120 vretenih. Število zaposlenih se je povečalo na 542 delavcev.[24]

Pogon strojev je bil dolgo časa zelo pereč problem. Najprej je parna turbina poganjala skupinske transmisije po oddelkih. Poganjala je tudi generator izmeničnega toka za potrebe vodne črpalke in dinamo za istosmerni tok, ki je omogočal razsvetljavo tovarniških prostorov. Ko je aprila 1946 turbina popolnoma odpovedala, so spravili v pogon dva zastarela parna stroja, kar je bila začasna rešitev do leta 1947, ko je bila zgrajena nova transformacijska postaja, ki je omogočila priključitve tovarne na elektroenergetski sistem prek daljnovoda iz kalorične centrale Trbovlje. Še naprej je ostal problem posamičnega pogona namesto zastarelega transmisijskega pogona. Ta problem je bil rešen šele leta 1958, ko so začeli premeščati stroje v novozgrajene prostore. Transmisijski pogon so ukinili in vsi stroji so bili predelani na posamični pogon. Zgrajena so bila nova skladišča z industrijskim tirom in spremenjen je bil tudi notranji transport z uvedbo primernih prevoznih sredstev (premična akumulatorska dvigala, pomožni žerjav in drugo). V vseh prostorih tovarne je bil položen parketni pod in urejena je bila nova boljša razsvetljava. Urejene so bile sodobne umivalnice, toaletni prostori in garderobe za delavce.[25]

Litijska predilnica je ves čas izdelovala bombažno prejo. Med drugo svetovno vojno so začeli po istem postopku izdelovati tudi viskozno prejo, leta 1962 še sintetično prejo. Izdelana preja se lahko tudi previja in suka v navadne ali efektne sukance, ki imajo višjo ceno in večjo dodano vrednost. Bombaž, celulozna in sintetična vlakna se predejo vsaka zase

22 Tabela je sestavljena po podatkih publikacije *150 let slovenske tekstilne industrije*, str. 46–71. Dinarske vrednosti, ki so navedene v publikaciji, so preračunane v dolarske vrednosti po podatkih o deviznih kurzih za leto 1978 (*Statistički godišnjak*, str. 149).

23 *150 let slovenske tekstilne industrije*, str. 46–71.

24 Kresal, *Razvoj Predilnice Litija*, str. 112–113.

25 Prav tam, str. 113–117.

Predica pri rekonstruiranem prstančnem stroju SACM leta 1969 (Kresal, Predilnica Litija 90 let, str. 69).

in preja mora biti čista. Po potrebi vlakna lahko tudi mešajo v določenem razmerju, ne smejo pa se med seboj onesnaževati. Zato je postopek čiščenja, rahljanja in predenja potekal v zaprtih sistemih za vsako surovino posebej. Za neprekinjeno proizvodnjo bombažne, viskozne in sintetične linije v več barvah in mešanicah je bila potrebna popolna rekonstrukcija tovarne. Za izvedbo širše in popolne rekonstrukcije tovarne je podjetje v sodelovanju s Tekstilnim inštitutom v Mariboru izdelalo investicijski program in leta 1959 sklenilo pogodbo z Investicijsko banko v Ljubljani o financiranju naložbe. Tehnični razvoj tovarne je potekal več let. Učinek rekonstrukcije in modernizacije tovarne je bil večja količina proizvodnje, boljša kvaliteta in večji dohodek podjetja.

Struktura lastne cene prediva v Litiji 1935–1985 v deležih stroškov, izraženih v odstotkih[26]

Strošek	1935	1960	1965	1970	1975	1980	1985
Surovina	67,9	64,36	69,71	58,37	58,46	59,3	59,1
Drugi mat. stroški	5,7	3,62	3,82	10,03	6,25	7,6	8,5
Premog, elektrika	4,4	3,07	2,23	1,44	1,74	3,8	2,4
Amortizacija	5,1	1,82	2,34	6,73	11,03	5,2	5,0
Davki, prispevki	5,7	17,62	5,48	4,05	6,17	6,1	6,7
Osebni dohodki	11,2	9,51	16,42	19,38	16,35	18,0	18,3
Skupaj	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100%

26 Ta in naslednja tabela sta sestavljeni po podatkih iz monografije *Zgodovina predilnice Litija 1886–1986*, str. 91-165. Za razvoj podjetja od leta 1961 dalje so gradivo zbrali sodelavci Predilnice pod vodstvom avtorja in je bilo leta 1986 shranjeno v podjetju. Tam je bilo tudi vse izvirno gradivo o razvoju delovne organizacije od leta 1961 do 1985. Delo je bilo organizirano tako, da so na osnovi avtorjeve dispozicije zbirali in obdelovali gradivo po posameznih zaokroženih področjih. Ti sodelavci so bili: Martina Kralj (Razvoj delavskega samoupravljanja, Delavci in njihove socialne razmere, Sodelovanje pri upravljanju družbenopolitične skupnosti in samoupravnih interesnih skupnosti); Matic Malenšek (Obveščanje); Stane Črne (Tehnični razvoj Predilnice Litija 1960–1985, Razvoj posameznih oddelkov, Proizvodnja od leta 1960); Andrej Kralj, Darko Primožič (Investicijske naložbe v osnovna sredstva); Andrej Kralj (Poslovna sredstva, Dinamika proizvodnje, Poslovni uspeh); Meta Mlakar, Mirko Dolinšek, Viktor Samec (Preskrba s surovinami, Svetovna situacija bombaža, Prodaja preje); Vera Bric (Delavci in njihove socialne razmere, Razvoj zaposlovanja, Upokojenci, Direktorji 1945–1985); Ani Povše (Nagrajevanje); Jolanda Jakič (Posvetovalnica, Obrat družbene prehrane, Počitniški dom in letovanje delavcev); Andrej Krhlikar, Franc Lesjak (Izobraževanje); Franc Mali (Razvoj SLO); Ivan Markelc (Delo sindikata, Družbenopolitične organizacije v Predilnici Litija).

Struktura lastne cene prediva kaže primerljivost stroškov proizvodnje socialističnega obdobja s stroški predvojnega kapitalističnega obdobja. Stroški surovine so se bistveno zmanjšali leta 1970 zaradi dveh okoliščin: padle so cene bombaža in povečal se je delež cenejših sintetičnih vlaken. Povečali so se drugi materialni stroški (barve, kemikalije). Do leta 1980 so se za polovico zmanjšali stroški za energijo. Pred vojno so bili to stroški premoga za pogon strojev in ogrevanje. Leta 1958 je bil izveden prehod na električno energijo, ki je bila takrat cenejša. V letu 1980 se je ta postavka povečala zaradi uvedbe popolne klimatizacije tovarne, ki je zelo povečala porabo energije, in zaradi podražitve elektrike. Amortizacija osnovnih sredstev je bila prvih 20 let po vojni izredno nizka, ker se je akumulacija pretakala v razvoj bazične industrije. Šele po gospodarski reformi leta 1965 se je iz sredstev amortizacije lahko financirala modernizacije tovarne in je znašala 6,73%, leta 1975 celo 11,03%, po letu 1980 pa okrog 5% tako kot pred vojno. Na davke in prispevke podjetje ni moglo vplivati.

Osebni dohodki so bili prva leta po vojni administrativno določeni in so do gospodarske reforme leta 1965 znašali nekoliko nižji delež proizvodnih stroškov kot pred vojno; pred vojno so plače znašale okrog 11% proizvodnih stroškov, po vojni pa okrog 10%. Po gospodarski reformi so plače znašale okrog 18% proizvodnih stroškov. Ker je bruto proizvod Predilnice naraščal, so naraščale tudi plače zaposlenih in sicer do leta 1980 po stopnji 20% letno, potem pa zaradi visoke inflacije rast osebnih dohodkov v dinarjih ni več primerljiva.

Velik del sredstev je predilnica dajala tudi za reševanje stanovanjskih problemov svojih delavcev. Že pred vojno je veliko delavcev stanovalo v delavski koloniji. Od leta 1961 do 1985 je Predilnica zgradila in odkupila 300 novih stanovanj, prenovila stari predvojni stanovanjski fond in s krediti omogočila svojim delavcem izgradnjo 236 individualnih hiš.

Velik del zaposlenih je bil že drugi ali tretji rod, ki je delal v Predilnici Litija. Vsi so bili stalno zaposleni, za določen čas je bilo le 6% zaposlenih. Večina se jih je zaposlila in upokojila v Predilnici. Niso pa vsi dočakali starostne pokojnine; velik del se jih je upokojil invalidsko. Do leta 1980, ko se je upokojevala predvojna generacija in prva povojna generacija delavcev, je bilo 31% invalidskih upokojitev. Šele v letih 1980 do 1985 se je delež invalidskih upokojitev znižal na 12%.

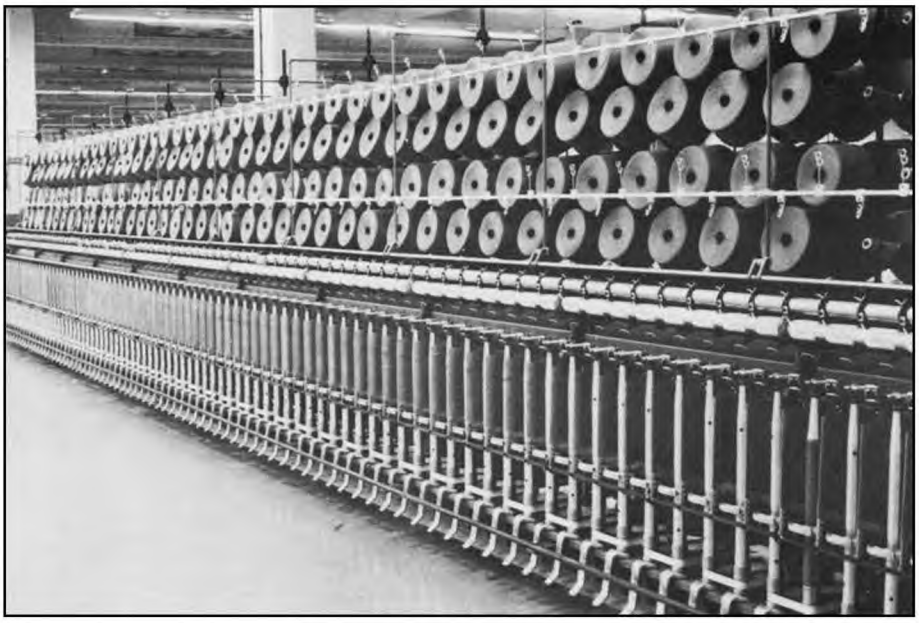
Predilnica Litija je imela organizirano socialno službo, ki je skrbela za socialne in zdravstvene razmere svojih delavcev in je veliko vlagala v to dejavnost. V svojem obratu družbene prehrane so dobivali topel obrok in malice vsi zaposleni. Imeli so velike zmogljivosti v svojih počitniških domovih. Leta 1985 je v počitniških domovih Predilnice Litija letovalo 449 delavcev in 729 njihovih svojcev. Povprečno je letovalo vsako leto več kot ena tretjina delovnega kolektiva. Predilnica Litija je imela naslednje počitniške kapacitete: počitniški dom v Novigradu, kočo na Veliki planini in dom v Gozd Martuljku; počitniške prikolice je imela v Fažani, Runkah, Stupicah in na Krku ter dve sobi v Termah Čatež. Organizirano je imela službo za varstvo pri delu in za zdravstveno varstvo. Za svoje delavce je Predilnica Litija dobro skrbela in v to dejavnost je veliko vlagala.

Tehnični razvoj tovarne je potekal več let. Montaža nove čistilnice bombaža in proizvodne linije za viskozno in sintetično predivo je bila izvedena v letih 1961 do 1962. Do leta 1971 je bila zgrajena nova predilnica sintetike I in II. V letih 1972 do 1974 so izvajali modernizacijo in rekonstrukcijo previjalnice in sukalnice in leta 1975 je začela obratovati nova efektna sukalnica. Sredi 70. let so razvili visoko produktivne brezvretenske predilne stroje, ki so bistveno skrajšali tehnološki postopek predenja; izločen je bil postopek predpredenja na flyerjih. Montažo novih OE predilnih strojev v predpredilnici sintetike so izvedli leta 1980. Montažo novih strojev v predilnici bombaža I in II so končali leta 1985. Razvoj proizvodnje in velikost tovarne v letih 1945 do 1985 prikazuje naslednja tabela.

Število delavcev, vreten in velikost proizvodnje Predilnice Litija od 1945 do 1985

Leto	Število delavcev	Število vreten	Proizvodnja ton	Vrednost proizvodnje v mil. din
1945	542	13.272	683	1.607
1950	959	28.120	3.362	2.569
1955	807	30.644	3.082	2.434
1960	736	36.000	3.843	3.037
1965	809	42.176	4.397	3.677
1970	881	44.876	4.472	4.279
1975	1.158	68.353	6.317	6.113
1980	1.108	65.834	6.528	6.313
1985	1.013	62.602	7.973	7.600

Vrednost proizvodnje je preračunana po cenah iz leta 1985. Svoje izdelke je Predilnica Litija prodajala predvsem v Sloveniji in v republikah bivše skupne države; izvažala je manjši del svoje proizvodnje. Za sintetično prejo in efektne sukance je dosegala dvainpolkrat večji iztržek, zato so proizvodnjo sintetične preje povečevali in do leta 1985 se je količina bombažne in sintetične preje izenačila. Največji finančni uspeh je podjetje dosegalo v letih 1970 do 1980, ko je bila vsa proizvodnja tudi prodana. V 80. letih je finančni uspeh podjetja padal kljub povečani proizvodnji. Leta 1985 je začelo število zaposlenih padati, tudi število vreten se je zmanjšalo.

Nov sukalni stroj Allmat, format 450 mm, leta 1972 (Kresal, Predilnica Litija 90 let, str. 69).

Zaključek

Predilnica Litija je bila največje in najpomembnejše industrijsko podjetje v občini Litija tako glede narodnega dohodka, ki ga je ustvarjala, kot glede števila delavcev, ki so bili zaposleni v njej. Predilnica je predstavljala polovico vseh industrijskih delavcev in skoraj tretjino vseh zaposlenih v občini Litija. Predilnica in njeni zaposleni so bili zato ves čas pomemben dejavnik razvoja vsega gospodarskega, družbenega, političnega in kulturnega življenja občine in so dajali mestu svoj značaj. Litija je bila v bistvu njihovo mesto.

Predilnica Litija je bila pomemben gospodarski obrat prvih 60 let svojega delovanja, ko je bilo podjetje v tuji lasti. Naslednjih 50 let je bilo podjetje v državni in družbeni lasti; medsebojni vpliv lokalne skupnosti, politike in tovarne se je močno povečal. Razvoj mesta in tovarne je bil velik in uspešen. Skoraj 20 let je minilo, odkar je tovarna zopet v privatni lasti. Predilnica Litija, d.d. je v domači lasti, domače je vodstvo, ki izhaja iz Litije, živi v Litiji in tudi dela za Litijo. Podjetje po tranziciji ni propadlo kot večina tekstilne industrije v Sloveniji, je nazadovalo, a še obratuje.

V slovenski tekstilni industriji je litijska predilnica pomenila enega največjih predilskih obratov in edino veliko tekstilno tovarno, ki je bila solopredilnica. Število zaposlenih delavcev je nihalo od 300 do 450 v prvem obdobju obratovanja pod firmo komanditne družbe Schwarz, Zublin pred prvo svetovno vojno. Ko je bila predilnica v okviru Mautnerjevega tekstilnega koncerna, je bilo v tovarni zaposlenih okrog 650 delavcev do druge svetovne vojne, med vojno se je število zmanjšalo, oktobra 1944 je prenehala obratovati. V obeh obdobjih je podjetje imelo v lasti še drugo dopolnilno tekstilno tovarno, in sicer do prve svetovne vojne tkalnico v Varaždinu z 220 zaposlenimi, v drugem obdobju pa tkalnico v Preboldu z okrog 350 zaposlenimi delavci. Ko je bila litijska predilnica v državni lasti, je od leta 1946 do 1950 v tovarni delalo od 900 do 1200 delavcev. Ko je bila tovarna v družbeni lasti, je število zaposlenih znašalo od 700 do 800 delavcev, ko pa je bila v osemdesetih letih zgrajena nova tovarna, se je število zaposlenih zvišalo na 1000 do 1200 delavcev. Po tranziciji in preoblikovanju družbenega podjetja v delniško družbo je število zaposlenih delavcev padlo na okrog 650 in tudi proizvodnja se je zmanjšala za več kot 42%. Po tranziciji v devetdesetih letih se je število zaposlenih delavcev zopet prepolovilo in leta 2005 je bilo v predilnici zaposlenih samo še 385 delavcev. Tudi obseg proizvodnje se je zmanjšal. Del tovarne je ostal prazen.

LITERATURA

150 let slovenske tekstilne industrije. Ljubljana : Center za sodobno oblačenje in opremo Ljubljana, 1978.

Brezigar, Milko*: Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva.* Celje : Omladina v Ljubljani, 1918.

Compass: Finanzielles Jahrbuch 1936. Rumänien-Jugoslavien. Wien : Compassverlag, 1936.

Compass: Finanzielles Jahrbuch für Österreich- Ungarn, Band 2. Wien : Compassverlag, 1915.

Jugoslavija 1918–1988, Statistički godišnjak. Beograd : Savezni zavod za statistiku, 1989.

Kobe-Arzenšek, Katarina: *Tekstilna proizvodnja in njena industrializacija na Slovenskem od začetka 19. stoletja do leta 1918*, I. del. Ljubljana, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 1979 (doktorska disertacija).

Kresal, France: *Predilnica Litija v Litiji 1886–1976. Predilnica Litija 90 let.* Litija : Predilnica Litija, 1976.

Kresal, France: *Razvoj predilnice Litija, ob 75 letnici.* Litija : Predilnica Litija, 1961.

Kresal, France: *Tekstilna industrija v Sloveniji.* Ljubljana : Založba Borec, 1976.

Kresal, France: Vloga in pomen tekstilne industrije v industrializaciji 19. stoletja na Slovenskem. *Kronika* 17, 1970, str. 85–91.

Kresal, France: *Zgodovina predilnice Litija 1886–1986, Predilnica Litija 100 let.* Litija : Predilnica Litija, 1986.

Kresal, France: *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne.* Ljubljana : Cankarjeva založba, 1997.

SUMMARY

The hundred-year development of the Litija Spinning Mill 1886–1986

The Litija Spinning Mill was founded in 1886 under the name Schwaz, Zublin & Co. The factory commenced its operation with 3250 spindles and 96 weaving machines, employing 150 workers. During the first decade of operation the enterprise only set up a spinning mill with the capacity of 24,000 spindles, but no weaving factory. The latter was built in Varaždin in 1901 with the capacity of 160 spindles. Thenceforth, Litija employed between 350 and 450 workers and Varaždin 220.

After the limited partnership was terminated in 1909, the textile factory in Litija passed into the ownership of the Brunner family in Trieste. The Brunners merged the Litija Spinning Mill with its own factories in Gorizia and Rhonchi under the Ritter, Rittmayer & Co. That same year the establishment in Litija underwent a technical modification. The spinning mill was modernised and expanded with new machinery to the capacity of 34,000 spindles, and the weaving factory was moved to Gorizia. In 1912 the Litija Spinning Mill was taken over by the Mautner Textile Works Incorporation, within the framework of which the spinning mill employed around 650 workers until World War II; during the war the number of workers declined and the spinning mill was put out of operation in October 1944. During both periods the company also owned another auxiliary textile factory, the weaving facility in Varaždin with 220 workers until World War I and later the weaving facility in Prebold with around 350 workers. During the period 1946–1950, when the Litija Spinning Mill was brought under state ownership, it employed between 900 and 1200 workers; later, under social ownership, the number of workers ranged between 700 and 800, and following the construction of a new factory in the 1980s it increased to between 1000 and 1200. After the period of transition in which the Litija Spinning Mill underwent the transformation from a socially-owned enterprise to a public limited company, the number of its workers dropped to about 650 and its production decreased.

The Litija Spinning Mill was one of the largest spinning factories in Slovenian textile industry. Ever since its establishment it produced cotton yarn, but during World War II it expanded its activities with the production of viscose yarn as well as synthetic yarn from 1962 onwards. Its production was mainly intended for the domestic market and only a small share for exports. The spinning mill built a large number of apartments in Litija for its workers and by granting favourable loans also ensured the construction of a large number of residential houses.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 677-057.22(497.4Litija)"1945/1990"

Prejeto: 16. 5. 2011

Nina Vodopivec

dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: NinaV@inz.si

Predilnica Litija in njeni ljudje

IZVLEČEK

Avtorica se v prispevku ukvarja z vprašanji, kako je Predilnica zaznamovala različne generacije delavcev in Litijo ter njeno okolico, kdo so bili ljudje, ki so delali v Predilnici ter kako so jo doživljali. Sklicuje se na intervjuje z upokojenimi in še zaposlenimi delavkami, uslužbenkami, vzdrževalci, upravitelji, in na terensko delo v proizvodnji Predilnice Litija. Poudarek prispevka je na spominih na socializem, torej na pretekli socialistični dobi, na več mestih pa se avtorica sklicuje na sodobnost. Kot opozarja, se spomini oblikujejo v sodobnih družbenih kontekstih, za njihovo razumevanje je zato relevantno ugotavljati sodobne okoliščine in njihove (simbolne) pomene. V prispevku ne gre za kronološki prikaz dogodkov, temveč za različne interpretacije sogovornic in sogovornikov, za njihova doživljanja in izkušnje.

KLJUČNE BESEDE
Predilnica, Litija, socializem, norma, predilniške delavke, delo

ABSTRACT

THE LITIJA SPINNING MILL AND ITS PEOPLE

The authoress makes an inquiry into the ways in which the Litija Spinning Mill marked various generations of workers as well as Litija itself and its surroundings, and deals with the identity of the people who worked in the factory and how they perceived it. In doing so, she draws on interviews conducted with retired and still active textile female workers, employees, repairmen, administrators, etc., and on the fieldwork carried out in the production plant of the Litija Spinning Mill. Even though the main emphasis is placed on the memories of socialism, i.e. the past socialist period, there are also occasional references to the present. Memories, as the authoress points out, are formed within contemporary social contexts; therefore, in order to understand them, one must first establish the present-day circumstances and their (symbolic) meanings. The paper does not provide a chronological overview of the events; rather, it aims to present various interpretations of respondents, as well as their perceptions and experiences.

KEY WORDS
Spinning mill, Litija, socialism, norm, female textile workers, work

Majskega jutra leta 2004 se je v Predilnici Litija vzdrževalec proizvodnje pritožil nad spreminjanjem industrijske krajine v Litiji ter njeni okolici: *»Imamo bencinske črpalke, pa trgovine. Industrije pa ni. Da bi se še kaj ven kadil iz raufenka, to se pa samo pri nas. Povsod so same trgovine, pa trgovke. Saj je prav, da so trgovke, ampak če drugih firm ne bo, tudi v trgovine ne boš mogel iti.«*[1] Njegovo razmišljanje kaže na strah pred negotovo prihodnostjo ter sprašuje o pomenu industrijskega delavca v preoblikovanem političnem prostoru. Po drugi strani misel opominja tudi na pomen dimnikov, tovarn in industrijskih delavcev v lokalnem ter širšem družbenem prostoru pretekle (socialistične) dobe. S postsocialistično deindustrializacijo so dimnike in industrijska poslopja po večini zamenjala servisna podjetja, moderne poslovne stavbe s pisarnami in trgovski centri. Predilnica Litija je ena redkih (tekstilnih) tovarn, ki še deluje. S specializacijo za posebna vlakna, ki jih izdelujejo za potrebe medicine, pohištvene in avtomobilske industrije, je specializirala proizvodnjo, redefinirala podjetniško usmerjenost in reorganizirala delovno organizacijo.

Dimnik Predilnice Litija (foto: Nina Vodopivec).

Dimnik, ki kot simbol klasične industrije in socialistične ideologije uteleša produkcijsko moč v materialnem in simbolnem smislu, je zaznamoval več generacij Litijanov ter njihove okolice. Nekdanji direktor Predilnice je v intervjuju poudaril, da je, ko se je pred skoraj 50 leti zaposlil v tovarni, najprej poskušal *»utrditi pripadnost delavcev do tovarne«*. Tovarniški dimnik je postavil za simbol (takšne) pripadnosti: *»Šem večkrat povedal na sestankih, na zborih delavcev, da tale naš raufenk morate gledati, pa ga imeti radi, ta nam daje kruh, in če bomo znali, bomo tudi uspeli, bomo zadovoljni in srečni.«*[2]

V prispevku ugotavljam, kako je predilnica z dimnikom zaznamovala različne generacije delavcev in Litijo ter njeno okolico, kdo so bili ljudje, ki so delali v Predilnici ter kako so jo doživljali. Sklicujem se na intervjuje z upokojenimi in še zaposlenimi delavkami, uslužbenkami, vzdrževalci, upravitelji med letoma 2000 in 2006 in na terensko delo v proizvodnji Predilnice Litija leta 2004.[3] Poudarek prispevka je na spominih na socializem, torej na pretekli socialistični dobi, na več mestih pa se sklicujem tudi na sodobnost. Spomini se namreč oblikujejo v sodobnih družbenih kontekstih, za njihovo razumevanje je zato relevantno ugotavljati tudi sodobne okoliščine in njihove (simbolne) pomene. V prispevku ne gre za kronološki prikaz dogodkov, temveč za različne interpretacije mojih sogovornic in sogovornikov, za njihova doživljanja in izkušnje.[4]

Tovarniški prostor

Predilnica Litija je bila zgrajena leta 1886. Načrt za predilnico je pripravil inženir Edmund Zublin iz Neaplja. Ustanovitelja predilnice Julius Schwartz, tehnik iz Trsta, in Eugen Zublin, trgovec iz Manchestra, sta načrte tako po številu zaposlenih kot številu vreten zastavila zelo širokopotezno. Stavba je bila predvidena za predilnico in tkalnico in je tudi grajena tako, podobna naj bi bila tržiškemu podjetju Glanzmann, Gassner in Co. Po analizi arhitektke

1 Pogovor z vzdrževalcem, Predilnica Litija, maj 2004.

2 Direktor v pokoju, intervju, Litija, maj 2005.

3 Gradivo sem zbirala za doktorsko disertacijo z naslovom *Antropološka konstrukcija preteklosti in pripadnosti: primer Predilnica Litija* (2006). V raziskavi sem se sklicevala na ustno gradivo (poleg Predilnice Litija intervjuji med letoma 1999 in 2005 z upokojenimi, odpuščenimi in še zaposlenimi v drugih tovarnah po Sloveniji), na analize prispevkov o tekstilnih industriji in posameznih tovarnah v dnevnem ter tedenskem časopisju v socializmu in postsocializmu, na ne kategorizirano arhivsko gradivo Predilnice Litija, ki se je leta 2004 nahajalo v kleteh Predilnice, na filmski arhiv RTV Slovenije in literaturo.

4 V prispevku ne posvetim večje pozornosti procesom konstruiranja socialnih spominov, poudarjam pa, da jih opredeljujem kot situacijsko in relacijsko spremenljive socialno konstruirane konstrukcije, ki v medsebojni soodvisnosti združujejo več zamišljenih časovnih okvirov, sedanjost, preteklost in slutnjo o prihodnosti.

industrijske dediščine Sonje Ifko je bilo oblikovanje objektov že v prvih načrtih izrazito racionalno in funkcionalno, okrasje fasade pa minimalno. Zahodni del objekta je bil namenjen predilnici, vzhodni pa tkalnici,[5] med njima je bil vezni trakt za skladišča.[6] V tem veznem delu je bil tudi vodni stolp. Na južni strani sta se nanj navezovali čistilnica in kotlovnica z nekoliko odmaknjenim dimnikom. Po oceni arhitektke je zasnova tovarne značilna za gradnjo tekstilnih obratov. Predilniški del je v treh etažah. Na stebre so nameščeni nosilci za transmisijski pogon. Na vseh odprtih straneh so velika okna. Tovarno so dograjevali postopoma: leta 1892 so zgradili skladišča za predilnico in pripeljali železniški tir v tovarno, leta 1893 pa so zgradili črpalno postajo za vodo, ki je bila najprej na parni, nato na električni pogon. Tovarna se je v dvajsetih letih 20. stoletja razširila; objekt so povišali za eno nadstropje. V načrtih so projektanti in inženirji po navodilih lastnika sledili uspešnim tujim podjetjem; sami so zrisali in kasneje, v dvajsetih letih, zgradili celotno infrastrukturo z delavskimi naselji.[7] Leta 1905 so bili pripravljeni tudi načrti za zdravstveno ambulanto, ki pa so bili realizirani šele po vojni.

Po drugi svetovni vojni je Predilnica z večanjem števila zaposlenih in širjenjem prostorov uresničevala parole o (socialistični) tehnološki modernizaciji in napredku. V spominu starejših predstavlja dograditev novih prostorov mejnik v preteklosti, ljudje na primer govorijo o času stare in času nove sukalnice. V sodobnem času se je tovarna skrčila tako v številu zaposlenih kot v prostoru; dele tovarniškega poslopja Predilnica oddaja v najem drugim podjetjem.

Proizvodnja predilnice je razdeljena na tri oddelke: predpredilnico, predilnico in sukalnico. V proizvodnji delajo poleg delavk in delavcev transportni delavci, ki skrbijo za prevoze, in vzdrževalci, ki popravljajo oz. vzdržujejo stroje. Vsak oddelek ima vodjo oddelka, po formalni hierarhični lestvici so nižje od njih vodje posameznih izmen. Vodja izmene usklajuje in koordinira organizacijo v proizvodnji. Zaposleni v proizvodnji jim pravijo *majstri*, pogosto pa jih kličejo kar po imenu (njihov formalni naziv je – *neposredni vodja izmene*).

Delavke, delavci, vodja izmene in njegov pomočnik (preddelavec) delajo v štirih izmenah. Starejši imenujejo izmeno *posada*. V socialistični preteklosti so bile tri izmene, ko pa je bilo dela več, so vsaj začasno, včasih tudi samo za en oddelek uvedli dodatno izmeno. Izmena je dolga osem ur, začetek in konec delovnega časa pa sta se v preteklosti pogosto spreminjala.

Zaposleni na vodstvenih položajih, ki svoje delo opravljajo v pisarnah, le redko vstopijo v proizvodnjo. Delavci v proizvodnji jih ne vidijo pogosto in jih le redko naslavljajo s priimki, še redkeje z imeni. Tudi vodstvo je hierarhično razdeljeno in za delavce tako obstajajo *šefi* in *še večji šefi*, to so upravitelji tovarne. V tovarni je ključna razdelitev na proizvodnjo in pisarne.

Razlika med pisarnami in proizvodnjo je tudi v časovni disciplinarnosti, ki jo diktira način dela s stroji v proizvodnji, o čemer bo več govora v nadaljevanju. Na tem mestu sicer govorim o sodobnih razmerjih, enake delitve pa so obstajale že v pretekli socialistični dobi. Na to kažejo intervjuji s starejšimi upokojenimi delavkami in uslužbenci kot tudi raziskave organizacije in delitve dela v socializmu.[8]

Socialni odnos do avtoritet pa se je skozi čas (vendarle) spreminjal. Poleg generacijskega vidika je treba mikro razmerja brati tudi v širših družbeno političnih kontekstih. V raziskavi, ki pa ni zajela samo Predilnice, temveč tudi druge tekstilne tovarne v Sloveniji,[9] sem ugotavljala, kako se je spreminjala delitev na vodstvo in delavce ter s tem odnos do avtoritet in pripadnost tovarni.

V splošnem so tekstilne delavke in delavci čas socializma označili kot čas *»večje povezanosti in socialne skrbi tovarne za zaposlene«*. V pripovedih o socialistični preteklosti se delavci sklicujejo na »našo tovarno«, kar kaže na občutke pripadnosti. Sodobni čas se – ravno nasprotno – izriše kot čas razpada in korupcije. Pripadnosti tovarni ni več, kar se v pripovedih kaže tudi v razdelitvi med tovarno, ki jo po interpretacijah delavcev v novem preoblikovanem sistemu predstavlja vodstvo, ter delavce. Nekdanje idealizacije o življenju v tovarni (in izven nje) moramo brati tudi v luči sodobnih razmer: v okviru spremenjenega pomena tovarne in industrijskih delavcev v širšem socialnem prostoru.[10] Ob tem pa ne pozabiti na vlogo javnega diskurza o pomenu industrijskega dela, ki je v preteklem političnem režimu utemeljeval ključno mesto delavke ali delavca in njunega dela. Po analizi pripovedi ugotavljam, kako močno je vplival na njuno doživljanje delovnega okolja, na odnose v tovarni in do tovarne ter na občutenja pripadnosti.

5 V prvih letih delovanja so razvijali predvsem predilnico, leta 1901 so v Varaždinu zgradili tkalnico. Več gl. v Kresal, *Zgodovina Predilnice...90 let*, str. 7.
6 Ifko, Predilnica, str. 153.
7 Prav tam, str. 156.
8 Vodopivec, *Antropološka konstrukcija.*
9 Že omenjena raziskava za doktorsko disertacijo je v predelani obliki izšla v monografiji *Labirinti postsocializma: socialni spomin tekstilnih delavk in delavcev*.
10 Industrijski delavci, ki so bili v preteklem sistemu portretirani kot nosilci revolucije, so v sodobnem času tisti, ki v javnem diskurzu kot relikti socialističnega ekspanzivnega zaposlovanja v industriji odplačujejo napake socialističnega režima. V takem diskurzu sta industrijska delavka in delavec vpisana v drugačno mrežo politike in moči, kot sta bila v socialistični preteklosti.

Vhod v Predilnico Litija (foto: Nina Vodopivec).

V raziskavi sem poudarila, da Predilnica Litija od številnih drugih primerov odstopa predvsem v tem, da gre za tovarno, ki še deluje, tudi vodstvo je v večini (vsaj v času raziskave pred šestimi leti) ostalo lokalno, kar pozitivno vpliva na to, kako ga percepirajo zaposleni v proizvodnji. Direktor je domačin, v tovarni zaposlen že več let, v Predilnici so bili zaposleni že njegovi predniki, v vodenje pa ga je uvajal nekdanji direktor. Pogovori z upokojenimi in zaposlenimi kažejo, da prav vse to pomembno sooblikuje pričakovanja in načine, kako zaposleni domačini vidijo njegovo vlogo.

Med po vojni rojenimi generacijami, ki so se v tovarni zaposlovale v sedemdesetih in osemdesetih letih, in starejšimi, ki so se rodili pred drugo svetovno vojno, se kažejo razlike tudi pri doživljanju prostora, dela in odnosov. »*Mami je rekla, kako pogreša* [tovarno]. *Mama je ostala zvesta Predilnici. Njena generacija je bila bolj na Predilnico navezana kot moja*«.[11] Mlajša upokojena uslužbenka je tesnejšo navezanost upokojenk in upokojencev na tovarno pripisala starejši, po drugi svetovni vojni zaposleni generaciji.

Pripovedovalci govorijo o Predilnici kot o *fabriki*, kar je povezano z določenimi predstavami v spominu ljudi. Nihče mi ni mogel natančno povedati, zakaj je Predilnica *fabrika*, druge tovarne v Litiji pa ne, večinoma pa so delavke rekle, da je bilo znano, kako težko je delo v Predilnici in da se v Predilnici dela tudi ponoči.

Uslužbenka, ki je še danes zaposlena v Predilnici Litija in je imela v Predilnici zaposleno tudi staro mamo in mamo, je rekla: »*Predilnica je predstavljala mit v Litiji, mislim, da je imela zelo velik ugled in za tiste, ki so v Predilnici dobili službo, je bila to v bistvu prioriteta za delavce. Danes pa sploh ne, se je pa ta mit zelo spremenil.*«[12]

Pomen Predilnice v socialnem prostoru se je spreminjal tudi v socialistični preteklosti in sčasoma so jo starši uporabljali za grožnjo: »*Če se ne boš učil, boš šel pa v fabriko delat.*«[13]

Uslužbenka Predilnice se je spominjala, da je to večkrat slišala, ko je odraščala v Litiji.

Zaposlovanje v tovarni v socializmu (kot tudi v času pred drugo svetovno vojno) je potekalo po sorodstvenih linijah okoliškega prebivalstva. Pomembno vlogo pri oblikovanju spomina na tovarno so odigrali prav družinski spomini. V tovarni so imeli delavke, delavci, uslužbenci, vzdrževalci ali upravitelji zaposlene že babice, tete, mame, v redkejših

11 Upokojena uslužbenka Predilnice Litja, intervju, Litija, april 2004.

12 Uslužbenka Predilnice, intervju, Predilnica Litija, november 2003.

13 Isto.

primerih tudi očete, strice in može. Pripovedi razkrivajo, da je vodstvo tovarne ves čas spodbujalo zaposlovanje prek sorodnikov in na ta način krepilo oz. soustvarjalo intenziven spomin na *predilniško tradicijo*. Pogovor z ljudmi kaže, kako pomembno je dejstvo, da tovarna deluje že 120 let, saj na eni strani predstavlja dolgoleten vir preživetja, na drugi pa ima simbolen pomen: za zaposlene je tovarna namreč prostor in vir identifikacije. Tovarna je prostor, ki na prav poseben način neprestano povezuje preteklost s sedanjostjo, saj vzpostavlja občutke trajanja.

Pomen Predilnice v lokalnem prostoru

V spominu ljudi socialistična Predilnica ni bila le delovni prostor, temveč prostor, kjer so se ljudje zabavali, se med seboj poročali, si pridobivali izkušnje in se seznanjali z drugačnim načinom življenja. K spoznavanju drugačnega življenja so prispevali tudi sindikalni izleti; nekateri so prvič v življenju odpotovali v tujino, se šolali v Vzhodni Nemčiji, Švici ali na Švedskem ali pa so prvič poleteli z letalom v druge jugoslovanske republike. Potovanja in izleti so se ljudem močno vtisnili v spomin.

Predilnica je zgradila stanovanjske bloke, organizirala izlete, družabne dogodke, s počitniškimi domovi na morju in v hribih pa ni organizirala le prostega časa zaposlenih, temveč tudi njihovih družin.

Stanovanjsko infrastrukturo so oblikovali že lastniki Predilnice med obema vojnama. Leta 1927 je v tovarniških stanovanjih stanovalo 62% zaposlenih ljudi. Veliko je bilo samskih sob in skupinskih sob v dekliškem domu. Po vojni je predilnica gradila družinska stanovanja, po letu 1960 pa kreditirala individualne gradnje.[14] Za marsikoga je bila, po pripovedovanju kadrovske uslužbenke Predilnica Litija, tovarna mamljiva tudi oz. predvsem zaradi reševanja stanovanjskega vprašanja. Kar pa ne pomeni, da stanovanjskih problemov ni bilo več. Po raziskovalni nalogi uslužbenke Predilnica Litija je bilo v šestdesetih letih še vedno veliko nerešenih stanovanjskih prošenj oz. delavk, ki so živele pri starših ali v neprimernih razmerah.[15]

Delovno mesto v tovarni je odigralo pomembno vlogo pri oblikovanju družbenih mrež, v družinskem življenju in pri integraciji v skupnost. Življenje v Litiji je bilo skoncentrirano okoli tovarne; ko so politični funkcionarji prihajali v kraj, so obiskali tovarno, kar je dajalo vtis nekega pomena in teže. Predilnica je zgradila sindikalno dvorano, ki je bila še v osemdesetih letih pomemben prostor, kjer so potekale tudi lokalne proslave. Tovarna je imela svojo igralno in pevsko godbo, ki je skrbela za družabno življenje v kraju in je podpirala športno nogometno društvo.

Predilnica Litija je imela v osemdesetih letih zaposlenih 1200 ljudi.[16] Ko so zaposleni prihajali v tovarno, so napolnili bližnje ulice in ceste. Po drugi svetovni vojni je začetek in konec dela naznanila sirena, ki se jo je po pripovedovanju starejših Litijanov slišalo po celem kraju. Za marsikaterega domačina je bila prav sirena Predilnice tista, po kateri se je orientiral.[17] Predilnica je zaznamovala življenje v Litiji tudi drugače: ko je prišlo v tovarni do reklamacije,[18] se je v samem kraju po cestah takoj videlo, kdo je delal v Predilnici. Kot se spominjajo nekateri, so po cesti »*vsi hodili enako oblečeni*«, »*v kara vzorcu*«, »*skoraj kot v uniformi*«. In to ne samo zaposleni, temveč cele družine. »*To je bilo veliko otrok fabriških, če je bilo 1200 zaposlenih, se spomnim, enkrat so eno reklamacijo dobili in so vsi dobili en kup blaga, so vsi tisto reklamacijo nosili. Takrat sem bil vesel, da nisem bil v fabriki,*« se otroških let spominja pripovedovalec, ki v tovarni ni imel zaposlenih staršev.

Menza s toplim obrokom je bila »*Amerika*«, kot se je izrazila ena od sogovornic, predvsem za tiste, ki doma niso imele mater, da bi jim kuhale. Topla malica je bila zastonj,[19] kosilo pa je bilo treba plačati, vendar cena po pripovedovanju ljudi ni bila visoka. Po pripovedovanju naj bi zaposleni v kanglicah jemali hrano tudi za otroke oz. skupno kosilo: »*Pa smo imeli vsi štirje dosti, ko so bili še otroci majhni, pa sem prišla domov, pa ni bilo treba takoj kuhati.*« Ponoči so delavke in delavci dobili mleko, ki ga dobijo še danes. Starejše upokojene delavke so se razgovorile ob ponudbi prehrane: »*Zjutraj govejo juho, pa velik kos mesa, pražen krompir, solato, žgance, zelje, ribe, dunajske zrezke, razne ajmohte, segedin, golaž, makaronflajš, to je bila malica. To so kuhali, prava menza je bila!*«[20]

Tovarna je bila v socializmu zamišljena kot pomemben center socialne in kulturne modernizacije. V takšnih načrtih in idejah naj bi bila modernizacijski motor za osveščanje okoliškega, ponavadi pretežno ruralnega prebivalstva. Kljub ideološko političnim načrtom pa vendar ti procesi niso zajeli (le) politične propagande, predvsem pa niso bili s strani lokalnega prebivalstva percipirani kot takšni. V takšnih okvirih je Predilnica kot številne druge tovarne postopoma kreirala infrastrukturo kraja. Leta 1962 je ustanovila zdravstveno posvetovalnico, leta 1963 pa zobno ambulanto. Zdravstvena in socialna oskrba je zajela tudi preventive dejavnosti.

14 Kresal, *Zgodovina predilnice ...100 let*, str. 142.
15 Rappl, *Problematika zaposlenih mater*, str. 17–19.
16 Septembra 2005 je bilo v Predilnici zaposlenih 385 ljudi.
17 Prim. Kresal, *Zgodovina predilnice ...90 let*, str. 103.
18 Če je prišlo do napake v preji in je to ugotovil naročnik pri stkanem blagu, je Predilnici vrnil blago.
19 Kresal, *Zgodovina predilnice ...100 let*, str. 146.
20 Upokojena delavka Predilnice Litija, intervju, Litija, junij 2002.

Izobraževanje o higieni in preventivni ginekološki pregledi pa so med drugim rušili tabuje na podeželju. Starejša upokojena uslužbenka je pripovedovala, kako težko je bilo ženske prepričati, da so odšle na ginekološke preglede. Pa vendar je bilo lažje, če so se takšne dejavnosti širile iz že znanih tovarniških prostorov in od že poznanih ljudi. Nekdanje delavke in uslužbenke Predilnice se še danes spominjajo, kako je tovarna širila prve akcije ginekoloških pregledov med ženskami na podeželju.

V šestdesetih letih je uslužbenka v Predilnici opravila raziskovalno nalogo, da bi pokazala potrebo po zaposlitvi socialne delavke v tovarni. Upokojena uslužbenka je v nalogi opozorila na preobremenjenost mater, problem varstva otrok, nerešena stanovanjska vprašanja, telesna obolenja delavk, ipd. V sedemdesetih letih so v Predilnici na podlagi njene raziskovalne naloge zaposlili socialno delavko.[21]

Upokojene uslužbenke so večkrat portretirale pretekli pomen tekstilne tovarne tudi v emancipatorni vlogi; predvsem delavkam naj bi tovarna omogočala boljše življenje in jih osamosvojila od patriarhalnih očetov na podeželju ali patriarhalnih mož. Upokojena uslužbenka je pripovedovala: »*Jaz kot otrok samohranilke sem videla, da je bila tovarna tista, ki je otroke pomagala gor spraviti. Fabrika je dala zatočišče otrokom fabričanov, ko otroci niso delali šole, so mame prišle k direktorju, nesrečne in jih je direktor vzel na delo. Koliko je fabrika takih izgubljenih otrok vzela pod okrilje in jih tako rešila. Kasneje jih je štipendirala, veliko so jih na prakso vzeli ali pa med počitnicami, teh otrok je bilo med počitnicami kot mravelj.*«[22] Kot ugotavljam v širši raziskavi, niso zgolj mediji direktorje portretirali kot očete, ki so poskrbeli tudi za blagostanje otrok zaposlenih, temveč tudi starejše upokojene delavke in uslužbenke. V smislu socialističnega paternalizama je brati pretekli odnos med direktorji, delavkami in tovarno. Socialistični paternalizem pa ni deloval represivno, ljudje so ga razumeli kot skrb tovarne za delavce.

Poleg že opisanega organiziranega industrijskega dela in neformalnih družbenih mrež ljudi so pomen industrijskih delavcev kot tudi občutke pripadnosti sooblikovale konkretne politične organizacijske oblike in njihovi ideološki koncepti, npr. sindikati in delavski sveti. Ljudje, s katerimi sem se pogovarjala, političnih institucij samoupravljanja in delavskih svetov večinoma niso izpostavljali, o njih so govorile predvsem starejše upokojene delavke, ki so se zaposlile po vojni, sindikalisti ali nekdanji direktor. Nekatere starejše delavke so prepričane, da je bilo v preteklosti zaradi takšnih institucij »*vse javno in so lahko vse povedale.*« Spet druge, predvsem po vojni rojene generacije, pa so zagotavljale, da je bilo vse prikrito in se nič ni vedelo, predvsem pa ničemur nisi smel ugovarjati, pa ne zaradi politične represije, temveč hierarhije in organizacije v tovarni.[23]

Predilnica je izdajala tudi tovarniško glasilo.[24] V glasilu so za to delo posebej določeni uslužbenci pisali o življenju delavcev v tovarni, preživljanju počitnic v tovarniških počitniških domovih ob morju ali v hribih, spremljali so odhajanje nekdanjih delavcev v pokoj, poročali o modernizaciji tovarne ter tehnoloških novitetah in dosežkih. Tovarna je izdala tri monografije (ob 75., 90. in 100. obletnici obstoja).[25] Vsaka delavka oz. delavec ima doma vsaj eno teh knjig. Ko sem jih obiskala na domu, me je knjiga pogosto čakala že na kuhinjski mizi. S ponosom so delavke in delavci listali po njej in mi kazali fotografije, na katerih so prepoznali sebe, svoje prijatelje in svoje *majstre*. Med intervjujem so fotografije pripovedovalce povezale s konkretnimi preteklimi dogodki, prostori ali ljudmi in jih spodbujale k pripovedovanju.

Predilniške delavke in norma

V socialističnih tekstilnih tovarnah so bile v večini zaposlene ženske. Čeprav so bile med tovarnami razlike,[26] so v proizvodnji Predilnice za stroji prevladovale ženske. Moški so zasedli mesta vodij in njihovih pomočnikov, električarjev, ključavničarjev, kurjačev, vzdrževalcev, mizarjev, čistilcev ali transportnih delavcev.[27]

Podobo tekstilne delavke v socializmu zaznamujejo natančnost, potrpežljivost, delovne navade, pogosto revno okolje in podeželsko ozadje. S tem nikakor ne trdim, da so bile vse delavke takšne, med njimi so obstajale velike razlike (predvsem med različnimi generacijami). Splošne obrise ideala, ki ga lahko izberemo iz preteklih dnevnih časopisov, intervjujev in pogovorov z ljudmi, pa vendar ni moč zgrešiti.

21 V devetdesetih letih se je njeno delovno mesto preoblikovalo. Socialna delavka je postala kadrovska uslužbenka, kar pomeni, da socialne delavke danes v tovarni ni več.

22 Upokojena uslužbenka Predilnice Litija, intervju, Litija, april 2004.

23 Vprašanje je, kako *politično* razumevajo različne generacije in ljudje različnih položajev. Starejše delavke ali delavci ne vključujejo samoupravljanja in delovanja delavskih svetov v sfero političnega.

24 Glasilo z naslovom *Tovarniški obveščevalec* je izhajalo v obdobju 1960–1971 le občasno, po letu 1971 se je preimenovalo v *Litijski predilec* in je izhajalo vsak mesec, po letu 1980 pa celo na 14 dni.

25 Kresal, *Razvoj predilnice Litija*; Kresal, *Zgodovina predilnice...90 let*; Kresal, *Zgodovina predilnice... 100 let.*

26 V predilnicah, barvilnicah in v usnjarstvu je bilo zaposlenih več moških kot v tkalnicah ter v manufakturi.

27 O spolnih dimenzijah delitve dela sem pisala v prispevku Industrijska dediščina in tekstilne delavke (v tisku).

Proizvodnja Predilnice (foto: Nina Vodopivec).

Potrpežljivost in pridnost nakazujejo pripovedovalci že s samo potjo, ki so jo v prvih letih po drugi svetovni vojni prehodile predvsem starejše generacije delavk. »*Mi imamo primere delavke iz Vač, ki je celo življenje hodila peš, to je deset do dvanajst kilometrov, nikoli zamudila, nikoli v bolniško šla. To je nekaj neverjetnega.*«[28] S tem, da niso šli nikoli na bolniško, so se pohvalili številni upokojenci in upokojenke. Delavke in delavci, ki so bili pogosto na bolniški, v Predilnici niso bili priljubljeni. Z govoricami, ki so delovale kot socialna kontrola, so delavke in delavci omejevali takšna ravnanja. V intervjujih so se delavke in delavci pohvalili, da so v tovarni že dvajset ali trideset let in pri tem niso bili skoraj nikoli na bolniški. Po takšnih kriterijih ocenjujejo tudi svoje sodelavce. Delavka, ki so jo zaradi viškov delovne sile leta 1990 začasno odpustili, je krivdo in razloge za odpust iskala pri sebi. Ni mogla razumeti, da so jo odpustili, saj, kot je zatrdila, nikoli ni bila veliko na bolniški in je vedno pridno delala.

Po pripovedovanju nekdanjega direktorja so bili ljudje v preteklosti »*navajeni trdega dela, tudi malo potrpeti, bili so pripravljeni prijeti za delo*«, predvsem ženske naj bi bile v preteklosti trpežnejše: »*Mi smo ogromno delali, vse praznike, nedelje, v nadurah, tri izmene, vse skupaj in še danes tudi v težkih razmerah, ljudje doživljajo veliko starost. Danes je še vedno veliko upokojenk, ki so čez osemdeset do devetdeset let stare ali pa še več. To so tudi ženske, ki so trpežnejše, to je neverjetno.*«[29]

Trpežne in vztrajne naj bi bile predvsem tiste, ki so delale tudi na kmetiji. Delo za strojem v popoldanskem ali dopoldanskem času so kombinirale z delom na polju. Med ljudmi v Predilnici je veljalo, da je bil dober kmet dober delavec.

Socialistična ideologija je spodbujala tekmovanja med izmenami in predvsem pomembno je bilo, da je izmena dosegla normo. Pa vendar so bili v preteklosti normirani tako posamezniki kot tudi izmena in zaradi norme je v izmeni prihajalo do konfliktov, napetosti in tekmovanj.

V spominu delavcev ima norma pomembno mesto; nekateri normo povezujejo z živčnostjo in strahom, drugi pa v pogovorih poudarjajo, kako je norma zagotavljala večjo pravičnost, saj si bil z normiranim delom plačan glede na to, koliko si naredil. Pri tem so zgodbe o normi v preteklosti kot tudi o obstoju in normi v sedanjosti protislovne. Upokojene delavke so pripovedovale, kako včasih nekatere niti med malico niso hotele zapustiti delovnega mesta, zato da bi naredile čim več. Pa vendar takšna zagnanost med delavci ni bila priljubljena. Po drugi strani so upokojeni naštevali primere tistih, ki se »*za*

28 Direktor Predilnice v pokoju, intervju, Litija, maj 2005.

29 Isto.

to niso trudile dovolj« in so še potem na stara leta *odplačevale*, saj so dobivale zaradi nedoseganja norme manjše pokojnine.

Akordni sistem plačevanja, ki je bil v predilnici kot tudi drugod pred drugo svetovno vojno v veljavi, ni omogočal izvedbe tekmovanja in udarništva, ki sta imela v planskem gospodarstvu osrednjo vlogo, saj pri akordnem delu čas za izdelavo ni predviden, medtem ko pri normiranem je. Z uredbo o delovnih normah leta 1948 je bila uvedena norma pri vseh tistih delih, »*kjer se je dalo učinkovitost dela kakorkoli izmeriti*«.[30] Meritve in visoke številke delovnih ur so se neprestano pojavljale v preteklem časopisju, skupaj z več mestnimi številkami ton pridelane preje.

»*To si moral tako hiteti, da si naredil normo. Si nisi mogel pomagati med seboj, ker tako visoke norme, saj se vidi* [sogovornica je pri tem pokazala na fotografije v Kresalovi monografiji], *pri vsaki mašini je ena sama, ne gre nobena k nobeni, potem bo imela pa ona prazen, prazno mašino pa ne smeš imet, niti teči v garderobo spiti kavo. Ko si prišel nazaj, si moral pa ustaviti mašino, da si vsaj napolnil, ker so včasih nekatere takole šmuglale, tudi jesti niso šle, so navijale, samo da bo imela večjo normo, da bo več zaslužila. Potem je pa prišel majster, pa je takole ustavil. Tako, red mora biti. Potem so se pa rekle, 'joj, ta ima tako plačo, ta ima tako plačo', pri plači se je pa poznalo. Včasih so kar tekle cel dopoldan do dveh ali pa do desetih ali pa do šestih zjutraj. Samo da je imela večjo normo. Potem se je pa v penzionu poznalo. Si imel normo, si presegel normo, si imel potem toliko več plače, toliko več točk, si imel večji penzion.*«[31]

Čeprav so marsikatere delavke še danes jezne, da so bile norme v preteklosti previsoke, so vendar same razlagale, da sodelavke niso dosegle norme, ker so bile premalo pridne ali pa nesposobne. Norma je razmejevala ljudi, predvsem zaposlene v proizvodnji (razen vzdrževalcev) od vodij oddelkov in uslužbencev drugih služb v tovarni. Norma je onemogočala mobilnost delavk in delavcev po prostoru in zapuščanje delovnih prostorov.

Pri takšnem načinu plačevanja je pomembno vlog odigrala navidezna samostojnost normiranega dela; delavci so namreč za neuspeh krivili sebe.[32] Po drugi strani pa sta ravno zaradi navidezne samostojnosti normiranega dela delavka in delavec imela občutek, da lahko sama organizirata in nadzorujeta delo. Norme so določale normirke ali normirci, ki so preračunavali, kakšna naj bi bila pridelana kilaža glede na vrsto preje (različna norma za različne preje). Na podlagi takšnih normativnih predpostavk so se izračunavale urne postavke, ki jih delavke niso poznale in prihajalo je do govoric o goljufijah.

»*Nisi niti vedel, to so bile njihove postavke, to je bilo vse strogo. Jaz kot delavka niti ne bi vedela. Prvič niti ni časa, jaz sem bila na normi, jaz na kaj drugega niti nisem imela čas misliti kot pa delat. In ti nisi niti vedel, kako oni obračunavajo. Ker vsaka preja je bila za sebe.*«[33]

Hitrost pri delu in neprekinjen delovni proces sta bila ključna. Pogosto so delavke in delavci, predvsem da bi bili hitrejši, uporabljali svoje načine dela, na katere so me opozorili že v intervjujih in mi jih kasneje za strojem tudi pokazali. »*Ta je pa takšna delavska*«, mi je rekla sodelavka, a me hkrati opozorila, da me »*ne smejo videti šefi*«. V takšnih primerih so *šefi* predvsem uslužbenci in upravitelji iz pisarn. Majstri namreč vedo za takšne načine dela in jih pogosto tudi tolerirajo, številni pa so bili pred napredovanjem delavci in jih poznajo že od prej.

Delo za stroji

»*Vsak se spozna na svojo stvar*«, mi je v intervjuju razlagala delavka; »*če majster reče za spremembe, on že ve, kako bi bolje potekali kakšni postopki, ampak kar se pa mašine tiče, pa jaz vem, ker sem osem ur zraven.*«[34] Vzdrževalci so se najprej, ko se je stroj pokvaril, pogovorili z delavci, čeprav so bili oni tisti, ki so po predpisih stroj popravili: »*Včasih je bolje posluževalca vprašati, daj raje mi ti povej, kaj je narobe, posluževalec ga poslužuje, on točno ve, kaj je narobe.*«[35]

Delovanje stroja ne zajema le tehničnih znanj in tudi med vzdrževalci velja, da se ne »*obnašajo*« vsi stroji vedno enako in da je »*stroj treba poznati*«. O strojih tako eni kot drugi govorijo kot o živem bitju. »*Ima vsaka* [mašina] *tiste svoje, malo, čeprav je isti flajer, ista raztezalka, ampak vsaka mašina ima malo tiste svoje, da jo moraš malo poznati, lažje delaš tam, kjer delaš dalj časa.*«[36]

Delo za strojem kaže na specifična znanja in spretnosti. Delo za strojem je imelo in še vedno ima v proizvodnji velik pomen. Delavke oz. delavce deli na tiste, ki upravljajo svoje stroje, in tiste, ki jih ne. Upokojena delavka se mi je v intervjuju najprej pohvalila: »*Jaz sem po dveh urah dobila svoj stroj. To je že en ponos, če si mašino imel. To je tako, ali imaš mašino ali pa pisarno, to je ponos, imam svojo mašino. Pa na svojem delam, pa svoje vse, nihče nič ne reče, le majster, če nekaj ni prav*«.[37] Proizvodno delo v tovarni je bilo konkretizirano prav v stiku med ljudmi in stroji. Po eni strani so ga nadzirali, hkrati so bili

30 Jeraj, *Slovenski sindikati*, str. 103.
31 Upokojena delavka, intervju, Litija, junij 2003.
32 Burawoy, *The Politics of Production*, str. 171.
33 Nekdanja delavka Predilnice Litija, intervju, Litija, marec 2002.
34 Delavka Predilnice Litija, intervju, Litija, april 2004.
35 Vzdrževalec Predilnice Litija, intervju, Predilnica Litija, november 2004.
36 Delavka Predilnice Litija, intervju, Litija, april 2004.
37 Upokojena delavka Predilnice Litija, intervju, Litija, junij 2002.

Proizvodnja Predilnice (foto: Nina Vodopivec).

od njega tudi odvisni, saj so števci na stroju določili normo. *»Jaz sem imela stroj vedno tako rada kot rožico«,* je rekla upokojenka; *»ti mi daješ kruh, sem rekla, ti mi lepo laufaš, da se ni kaj naredilo, da me ni kdaj prijelo. Jaz sem vedno tako imela z njim, kot da se pogovarjam.«*[38]

Tudi z večjo avtomatizacijo strojev ni prišlo do popolne odtujitve med ljudmi in stroji. Stroj v odnosu sodelovanja v procesu produkcije objekta pooseblja afiniteto med človekom in materialnim svetom. Takšno razmerje se neprestano preoblikuje v povezavi s spreminjajočo se tehnologijo.

Izkušnje dela na stroju ostajajo ključno merilo vrednotenja v proizvodnji in tega se zavedajo tudi vodilni in tehniki v proizvodnji. Čeprav so ponekod v preteklosti potekale nekajtedenske oz. mesečne delavnice, so se v več primerih delavke in delavci dela za stroji priučili z opazovanjem in posnemanjem. Precej samouško učenje je zajelo utelešeno znanje in ne verbalizirane komunikacije.

Ko sem se pogovarjala z upokojenimi delavkami v njihovih kuhinjah o delovnih postopkih in delu v proizvodnji, so večinoma razlagale z rokami. Njihove pripovedi so bile polne besed; »takole«,« tja«, »sem«, »tam«, ipd. Upokojena proizvodna delavka mi je v intervjuju razložila, kako se naredi vozel, ob tem pa je z roko po zraku demonstrirala postopek. Šele ko sem sama vstopila v proizvodnjo, sem razumela, kaj je dejansko mislila. Delovni postopek je dobesedno vpisan v telesa delavk. Marsikatera od upokojenih delavk je v pogovoru zatrdila, da lahko še danes sredi noči naredi vozel in je v dokaz z rokami takoj v zrak zarisala kretnjo. Ob tem pa ponosno poudarila, da se je teh vozlov naučila sama.

Učenje s telesnim posnemanjem je bilo problematično in marsikatera se je pritožila, da ji dolgo časa ni nihče povedal, da ne dela pravilno. Novinka je bila ponavadi dodeljena bolj izkušeni oz. starejši delavki. Od njih so bile popolnoma odvisne, če jih te niso popravile, so se lahko procesa naučile narobe. Zato so bile pri delu počasnejše in s tem niso dosegle norme ali pa so ga opravile narobe. Delavke niso bile le tiste, ki so pritiskale na gumbe. Poznavanje stroja, upravljanje v pravem pomenu besede, je imelo v proizvodnji določeno moč in jo je do neke mere ohranilo še danes.

Utrujena generacija

Kot enega najhujših problemov so delavke različnih tovarn navedle nočno izmeno. Delo ponoči so povezale s kronično utrujenostjo in z občutkom zanemarjanja otrok. *»Iz nočnega šihta sem prišla domov, sem lepo otroke zrihtala, šla v Šmarten na njivo, potem skuhala, zvečer pa na šiht. Dostikrat tudi po cel*

[38] Isto.

teden nič nisem spala, le tako po dve tri ure. Zvečer, ko sem odšla, sem se stuširala, pa umila, pol sem si pa kave skuhala. Pa še ponoči je v fabrki kakšna kavo vedno skuhala. Tista, ki je imela čas (ji je to dopustil stroj), je gor dala lonček, druga je letela zakuhat. Ko je bilo skuhano, je katera samo tako naredila [naredi znak z roko], *pa smo že vedle, kava je že na mizi, pa smo hiter spile. Smo se tudi ob kavici pogovarjale, če je lepo laufal stroj, pa si kakšni rekel, daj, malo poglej, pa si se lahko tudi za pet, deset minut usedel, če ti je lepo laufal, samo da nisi imel prazno mašino.*«[39]

Problem je predstavljalo tudi varstvo otrok. Največkrat naj bi pomagal t. i. babica servis (med različnimi sogovornicami zelo priljubljen izraz) ali šihtanje, pri varstvu sta se menjavala oba partnerja, zaposlena sta morala biti v različnih izmenah. Po že omenjeni raziskavi kadrovske delavke v Predilnici leta 1969 so pri več kot četrtini mater otroke čuvali stari starši oz. drugi sorodniki. Pri skoraj četrtini pa so bili otroci sami. Vrtcev je bilo premalo, organiziranega varstva ni bilo popoldan in ponoči, delavke pa so bile vezane na triizmenski delovni čas.

Preobremenjenost, psihično in fizično izčrpanost delavke povezujejo s starostjo. Med telesne deformacije starejših upokojenk prištevajo predvsem hrbtenična obolenja in naglušnost. »*Smo štopelce nosile*«, je povedala starejša upokojenka. »*Čez stroj si kaj rekla, kaj z rokami si naredil, recimo pojdi v garderobo. Smo imeli kar znak, pa je šla. Drugače si šel pa do nje, pa si ji na ušesa kaj povedal. Ker drugače si pa oglušel. Saj jaz imam to. Je doktorica rekla, da sem na en ušes gluha. Ker na začetku nismo toliko štopelcev nosile, pa jaz priznam, da nisem skoz štopelce nosila. Ker včasih me je kar nekaj nerviralo. Zdaj pa bolj naglas govorim. Zdaj, kot pravijo, ta fabrške pa bolj na glas govorijo. Zdaj tako, tam si bil navajen, v fabrki si moral vpit. Potem si pa domov prišel, potem je pa meni včasih hčerka rekla, mama, daj, govori bolj potiho.*« Ob tem je starejša upokojenka Predilnice tiho nadaljevala: »*In še zdaj se bojim, si velikokrat rečem, ne smem tako na glas govoriti.*«[40]

Upokojena uslužbenka, ki je imela v Predilnici kot delavko zaposleno svojo mater, je starejšo upokojeno generacijo poimenovala *utrujena generacija*. Ponosno je povedala, kako se ji je zdelo pomembno, ko so tekstilnim delavkam odobrili beneficirano dobo: »*Kot da bi spomenik našim delavkam postavila, predilniškim, med katerimi je bila tudi moja mama.*«[41] Beneficirana doba je bila v Predilnici priznana julija 1990.[42]

Za zaključek

Predilnica ni z dimnikom le simbolno (v simbolnem smislu) zaznamovala Litije, temveč je z oblikovanjem infrastrukture strukturirala življenje zaposlenih, njihovih družin in vsakdanji ritem skupnosti. Tovarna z dimnikom še danes na prav poseben način povezuje preteklost s sedanjostjo, saj opozarja na kontinuiteto.

S spomini na socialistično preteklost upokojeni in še zaposleni sicer poudarjajo dramatično spremembo prehoda iz socializma v postsocializem, po drugi strani pa vendar njihove pripovedi kažejo, da odnos do preteklosti ni popolnoma prelomen. In to sem poskusila prikazati tudi v prispevku.

Čeprav se je pomen Predilnice v lokalnem in širšem družbenem prostoru spremenil, kot tudi položaj industrijskih delavcev v družbi, vendar sogovorniki v svojih življenjih niso zaznali le prelomov in sprememb. Po eni strani se spomin oblikuje v razliki do preteklega časa, po drugi pa je moč spomina v kontinuumu, ta pa si svoj obstoj zagotavlja skozi sodobne vsakdanje prakse. Še danes se upokojeni delavci in uslužbenci na cesti v Litiji srečujejo z nekdanjim direktorjem, poklepetajo z nekdanjimi *majstri*, ko čakajo v vrsti v trgovini, in povprašajo po novicah, ko srečujejo nekdanje sodelavke v čakalnici zdravstvenega doma. V takšni komunikaciji se neprestano oblikujejo specifične razlage preteklosti. Tudi v Predilnici se kljub spremenjeni lastniški strukturi in podjetniški usmerjenosti, reorganizaciji dela in redefiniciji posameznih položajev v proizvodnji kažejo kontinuitete. Nove strategije namreč ne nastajajo v vakuumu, temveč v okviru preteklih praks in spominov, tako delavk in delavcev kot tudi upraviteljev. Pomembno je tudi dejstvo, da so upravitelji in direktor domačini. Kot je v pogovoru zatrdil vzdrževalec v proizvodnji 2004, »*predilnice ne vodi tujec, ki bi mu bilo vseeno, kaj se dogaja s tovarno.*« Po takšnem razmišljanju naj bi to bili ljudje, ki so v tovarni že dolgo časa, tam pa so bili tudi že njihovi predniki.

Zaposlovanje po sorodstveni liniji je vsekakor močno zaznamovalo številne generacije iste družine, delavke in delavci so se tovarne oz. proizvodnje spominjali že iz otroških let ali iz pripovedi svojih mater, tet ali celo dedov. Številni so živeli v isti skupnosti, soseski ali celo bloku. To je soustvarjalo in krepilo pripadnost ter dodatno utrjevalo pomen tovarne v lokalni skupnosti.

---

39 Upokojena delavka Predilnice Litija, intervju, Litija, junij 2002.

40 Isto.

41 Upokojena uslužbenka Predilnice Litja, intervju, Litija, april 2004.

42 Zakon o pokojninskem in invalidskem zavarovanju (ZPIZ-1), ki je začel veljati leta 2000, ukinja zavarovalno dobo s povečanjem oz. beneficirane poklice v Sloveniji in uvaja obvezno dodatno pokojninsko zavarovanje pri Kapitalski družbi pokojninskega in invalidskega zavarovanja. V beneficirani skupini pa še vedno ostajajo tisti, ki so imeli leta 2000 najmanj 25 let (moški) ali 23 let (ženske) pokojninske dobe (Böhm, *Priročnik o pokojninskem*, str. 169–177).

Kot že rečeno, se je delo za stroji dobesedno vr(p)isalo v telesa delavk. Takšen spomin povezuje številne generacije in različne delavke med seboj. Pri tem ne gre le za telesne deformacije, čeprav le te nikakor niso zanemarljive in bi morali o njih več govoriti. Kljub naslovu zadnjega razdelka »Utrujena generacija«, še enkrat poudarjam, da so številne delavke o svojem delu govorile s ponosom in ob tem zavzeto s kretnjami po zraku orisovale delovne postopke. Ne pa vse. Marsikatera upokojena delavka se o temi ni hotela pogovarjati.

Ne glede na različna doživljanja sta življenja ljudi (močno) zaznamovala socialistični diskurz o kolektivnem delavskem subjektu in pomen tovarne v družbenem ter lokalnem prostoru. Kot sem pokazala v članku, kronike Litija ni mogoče misliti brez Predilnice in njenih ljudi.

LITERATURA

Böhm, Lučka: *Priročnik o pokojninskem in invalidskem zavarovanju po novem.* Ljubljana : Nova Delavska enotnost, 2000.

Burawoy, Michael: *The Politics of Production: Factory Regimes under Capitalism and Socialism.* London : Verso, 1985.

Ifko, Sonja: Predilnica Litija. *Zgodnja industrijska arhitektura na Slovenskem* (ur. B. Mihelič). Ljubljana : Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2002, str. 153–157.

Jeraj, Mateja: *Slovenski sindikati in socialna politika 1945–1950.* Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 1995.

Kresal France: *Razvoj predilnice Litija, ob 75 letnici.* Litija : Predilnica Litija, 1961.

Kresal France: *Zgodovina predilnice Litija 1886–1976, Predilnica Litija 90 let.* Litija : Predilnica Litija; 1976.

Kresal France: *Zgodovina predilnice Litija 1886–1986, Predilnica Litija 100 let.* Litija : Predilnica Litija, 1986.

Rappl, Lea: *Problematika zaposlenih mater v Predilnici Litija, ki delajo na vseh treh posadah, tj. tudi ponoči* (diplomska naloga). Kranj : Višja šola za organizacijo dela, 1967.

Vodopivec, Nina: *Antropološka konstrukcija preteklosti in pripadnosti: primer Predilnica Litija* (doktorska disertacija). Ljubljana : ISH, 2006.

Vodopivec, Nina: *Labirinti postsocializma: socialni spomin tekstilnih delavk in delavcev.* Ljubljana : ISH Dokumenta, 2007.

Vodopivec, Nina: Industrijska dediščina in tekstilne delavke. *11. vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo: Kulturna dediščina industrijskih panog.* Ljubljana, Knjižnica glasnika slovenskega etnološkega društva (v tisku).

Prepise vseh citiranih intervjujev in pogovorov hrani avtorica v svoji knjižnici.

SUMMARY

The Litija Spinning Mill and its people

The authoress makes an inquiry into the ways in which the Litija Spinning Mill marked various generations of workers as well as Litija itself and its surroundings, and deals with the identity of the people who worked in the factory and how they perceived it. The relationship of different generations towards the spinning mill and its importance for the local environment is placed within a broader context of the socialist times, as are the relationships within the factory and attitudes towards social authorities. In doing so, the authoress also investigates the changes in popular conceptions of the spinning mill.

The authoress points out that an important role in dealing with such questions was played by the attitude towards production work as well as the significance of operating machinery. The norm occupies a special place in the memory of female workers. Some associate it with nervousness and fear, while others believe that the norm guaranteed greater fairness.

In most instances female textile workers learned to operate machinery through observation and imitation. A predominantly self-teaching approach encompassed bodily knowledge and non-verbal communication skills. Specific manner of learning and production labour made working procedures literally inscribed in the women's bodies. Operating machinery had a specific meaning in the production. As shown in the paper at hand, female textile workers did much more than just press buttons. Knowing the machine and operating it in the true sense of the word constituted a powerful factor in production.

The paper points out that, irrespective of different perceptions, the lives of the local inhabitants were (strongly) influenced by the socialist discourse on the collective worker and the significance of the factory in social and local environment. Employment down the family line affected different generations of the same family; male and female workers remembered the factory and its production from early childhood or stories of their mothers, aunts or grandparents. Many have lived in the same community, neighbourhood or even building. The latter co-created and strengthened the ties to the com-

munity as well as enhanced the importance of the factory for the local community.

As evident from interviews with people, it is important to note that the factory has been in operation for 120 years, thus constituting a lasting source of income as well as an important symbol by constituting a place and source of identification for its employees. Although the significance of the spinning mill in the local and broader social environment has changed along with the position of industrial workers in society, the factory still provides continuity by standing as a unique link between the present and the past.

Zaščitni znak predilnice Litija iz leta 1899 (Brilej, Spomin na Litijo, str. 65).

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 021(497.4Litija)(091)

Prejeto: 21. 6. 2011

Erna Jurič

bibliotekarka, Knjižnica Litija, Parmova 9, SI–1270 Litija
e-pošta: erna.juric@gmail.com

Slovensko bralno društvo Litija – tradicija in poslanstvo

IZVLEČEK

Prispevek opisuje razvoj knjižničarstva v občini Litija od obdobja čitalništva do današnjih dni. Na pobudo Luke Svetca je bila leta 1885 ustanovljena podružnica Družbe sv. Cirila in Metoda v Litiji. V njenem okviru je bilo ustanovljeno Slovensko bralno društvo Litija, ki je svoja prva pravila dobilo leta 1897. Knjižnico bralnega društva je nasledila knjižnica sokolskega društva. Pred 2. svetovno vojno je bila knjižničarska dejavnost organizirana v okviru litijske Svobode, od 1936 do 1941 pa v okviru Delavsko kulturnega društva Vzajemnost. Po vojni je delo v novo ustanovljeni Ljudski knjižnici potekalo amatersko. Šest let po sprejetju prvega Zakona o knjižničarstvu leta 1961 se prične organiziran razvoj knjižničarstva v litijski občini. Ljudska knjižnica se je leta 1966 preimenovala v Matično knjižnico Litija in s tem prevzela naloge za nadaljnji razvoj knjižničarstva v celotni občini. Knjižnica Litija od leta 2004 deluje kot samostojni javni zavod.

KLJUČNE BESEDE

čitalnice, Narodna čitalnica Šmartno pri Litiji, Bralno društvo Litija, Ljudska knjižnica Litija, Knjižnica Litija

ABSTRACT

THE SLOVENIAN READING SOCIETY IN LITIJA – TRADITION AND MISSION

The paper describes the development of librarianship in the Municipality of Litija from the age of the Reading Society Movement to the present day. At the initiative of Luka Svetec a branch office of the St. Cyril and Methodius Society was founded in Litija in 1885 and within its framework the Slovenian Reading Society Litija, which obtained its first set of rules in 1897. The reading society's library was succeeded by the library of the Sokol Society. Prior to World War II library activities were organised within the framework of Litija's Svoboda, and in the period 1936–1941 within the framework of the workers' Cultural Society Vzajemnost. After the war, the work in the newly established People's Library was performed by non-professionals. However, six years following the adoption of the first Librarianship Act in 1961 Litija saw the beginning of an organised development of librarianship. In 1966 the People's Library was renamed Principal Litija Library and took over the pertaining tasks for the purposes of further development of librarianship in the entire municipality. Since 2004 the Litija Library has been operating as an independent public institution.

KEY WORDS

Reading rooms, National Reading Room Šmartno pri Litiji, Reading Society Litija, People's Litija Library, Litija Library

Uvod

Knjižnica Litija kot samostojni zavod deluje od leta 2004. Kot splošna knjižnica je hkrati osrednja knjižnica za območje svojega delovanja – torej občin Litija in Šmartno pri Litiji. Kljub »kratki zgodovini« v samostojnem zavodu pa ima knjižnična dejavnost v naših krajih častitljivo preteklost, iz katere črpamo modrost, tradicijo in poslanstvo delovati kulturno v najširšem možnem smislu, predvsem pa skrbeti za kar najširšo bralno kulturo. Namen tega prispevka je preleteti pestro dogajanje na področju organizirane »bralne« dejavnosti, ki je pripeljala do ustanovitve splošne knjižnice.

Slovensko narodno gibanje v 19. stoletju[1]

Nastop ustavne dobe in uvedba parlamentarizma v letih 1860/1861 sta Slovence na političnem področju, zlasti na Kranjskem, našla nepripravljene in neorganizirane, saj narodna zavest še ni bila dovolj utrjena. Tako izid prvih volitev v deželne zbore leta 1861 za Slovence ni bil ugoden, večino so dobili nemško usmerjeni poslanci. Politične zahteve Slovencev v tem obdobju so se v glavnem nanašale le na uvedbo slovenščine v urade, šole in sodišča ter na enakopravnost narodov v okviru monarhije. Ideja Zedinjene Slovenije se je pojavljala le redko, saj je naletela na silovit odpor nemške strani z očitkom separatizma in izdajstva. Slovenski politični tabor, kjer je imel vodilno vlogo v narodnem gibanju Janez Bleiweis s svojim krogom (Lovro Toman, Henrik Costa), je vodil previdno politiko, ki je bila zaradi strahu pred ekstremnimi stališči nagnjena h kompromisom. Že volitve v deželne zbore leta 1867 pa so prinesle spremembe. Do tega leta se je slovensko narodno gibanje okrepilo in razmahnilo ne samo med izobražence in zavedne meščane, ampak tudi med kmečko prebivalstvo. Slovenci so prvič nastopili organizirano in dosegli večino v vseh deželnih zborih, v katere so volili. Od leta 1868 do 1871 je slovensko narodnostno ozemlje zajelo taborsko gibanje, ki je razgibalo kulturno in politično življenje Slovencev. Tabori, ki so zajeli širok krog prebivalstva, so poleg uvedbe slovenskega jezika v urade in šole zahtevali tudi Zedinjeno Slovenijo, dvigovali so narodno zavest ter navdajali ljudi s slovenskim ponosom.[2]

Čitalniško gibanje[3]

Na začetku ustavne dobe se je politično in kulturno življenje Slovencev osredotočalo predvsem na čitalnice. Prve čitalnice so nastajale na območjih s slovensko večino in so bile predvsem zbirališče slovenskih izobražencev, meščanstva pa tudi duhovščine. Prva čitalnica je bila ustanovljena leta 1861 v Trstu, še istega leta v Mariboru, Celju in Ljubljani. Nastajale so predvsem v mestih in trgih, prva vaška pa je bila ustanovljena leta 1866 v Šentvidu pri Ljubljani. Število čitalnic je naglo naraščalo po letu 1867, tako da jih je bilo leta 1869 že 57 z okoli 4.000 člani.[4] Osrednjo vlogo pri razvoju slovenske kulture je imela Ljubljanska čitalnica, ki je bila vzor vsem čitalnicam. Čitalnice so nastajale tudi v kasnejšem obdobju, vendar so zlasti v manjših krajih nekatere prenehale s svojim delovanjem. Čitalnice so prirejale »besede«, različne prireditve z gledališkimi igrami, koncerti, govori in predavanji, ki so se po navadi zaključile s plesom in veselico. Na teh prireditvah so nastopali večinoma domači amaterji, pa tudi nekateri uglednejši gostje. Marsikatera čitalnica je imela svoj pevski zbor, pevsko šolo in godbo, v svojih prostorih so imele domače in tuje časopise ter tudi prave knjižnice. V mestih in trgih so bile središče družabnega življenja slovenskega višjega sloja, ki je kot pogovorni jezik še vedno uporabljal večinoma nemščino, s čitalniškimi prireditvami pa se je slovenski jezik vse bolj uvajal v javnosti kot pogovorni jezik srednjega sloja.[5]

O razvoju čitalništva na območju občin Litija in Šmartno pri Litiji ni veliko pisnih virov, saj so Nemci med 2. svetovno vojno požgali vso šolsko dokumentacijo, dokumentacijo šolske knjižnice in številnih društev. Ohranila so se pravila Narodne čitalnice v Šmartnu pri Litiji in pravila Slovenskega bralnega društva Litija, ki so shranjena v Arhivu Republike Slovenije.[6] Knjižnica Litija hrani njuni fotokopiji, ki ju je leta 1985 ob pripravi na izdajo knjižice Sto let knjižničarstva v Litiji pridobila takratna direktorica Jožа Konjar.

Šmartno je bilo vse do izgradnje Južne železnice 1849 močno upravno, gospodarsko, kulturno in šolsko središče za širše območje, s preselitvijo državnih organov leta 1850 v Litijo pa se je razvoj upočasnil. Kljub temu se je v naslednjih desetletjih (tudi pod vplivom naprednih idej in s porastom narodne zavesti) pri Šmarčanih porodila ideja o ustanovitvi čitalnice. Glavni pobudnik je bil učitelj, skladatelj, organist in zborovodja Fran Serafin Adamič. Na njegovo pobudo so bila 4. maja 1872 v Šmartnu

1 O slovenskem narodnem gibanju glej tudi: Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 46–94.
2 Pernišek, *Zgodovina*, str. 19.
3 O čitalništvu in čitalnicah glej tudi: Sinobad, *Branje, bralna društva*.
4 Gestrin, Melik, *Slovenska zgodovina*, str. 142.
5 Pernišek, *Zgodovina*, str. 16.
6 ARS, AS 33, reg. fasc. 16–7.

pri Litiji sprejeta pravila Narodne čitalnice, v katerih je bilo najprej napisano, da je namen čitalnice *»čitanje ali branje časopisov in knjig, pisanih v slovenskem jeziku, pa tudi nekaterih dobrih nemških časnikov«*.[7] Čitalnica je imela čitalniško sobo v Jakličevi hiši, za veselice pa so imeli večjo dvorano v Zavrstniku v rudarski hiši, ki je bila tudi Jakličeva last. Člani čitalnice so bili iz Šmartna, Ustja in Litije, med podporniki je bil verjetno tudi Luka Svetec, deželni in državnozborski poslanec in velik rodoljub. Fran Serafin Adamič je umrl decembra 1877.[8] Kako je čitalnica delovala v naslednjih letih, ni znano. V časopisu *Slovenski narod* z dne 10. julija 1911 se ob dvajsetletnici pevskega društva Zvon omenja Slovensko bralno društvo Šmartno, kdaj pa se je čitalnica preimenovala, ni znano.

Družba sv. Cirila in Metoda v Litiji in ustanovitev Slovenskega bralnega društva[9]

Osemdeseta leta 19. stoletja so zaostrila nacionalna nasprotja med Slovenci in Nemci. Raznarodovalnemu pritisku nemških in italijanskih društev Deutscher Schulverein, Pro Patria in Lege Nazionale, ki so ustanavljala šole in vrtce na popolnoma slovenskem ozemlju, se je po robu postavila leta 1885 ustanovljena Družba sv. Cirila in Metoda. To je bila narodnoobrambna, šolska organizacija, ki je ustanavljala vrtce in osnovne šole na območju Kranjske, Primorja, Koroške in Štajerske in je odločilno prispevala h krepitvi narodne zavesti. Med pobudniki za osnovanje Družbe sv. Cirila in Metoda je bil Luka Svetec, notar v Litiji, deželni in državni poslanec na Dunaju. Imel je eno glavnih vlog pri ustanovitvi Ciril-Metodove družbe v Ljubljani in njene podružnice v Litiji, v sklopu katere je bilo ustanovljeno tudi Slovensko bralno društvo Litija.[10]

Aprila 1885 je bila ustanovljena podružnica Ciril-Metodove družbe v Litiji, kot navaja časopis *Slovenec* z dne 5. maja 1885. Uradno pa je Odlok deželne vlade v Ljubljani potrdil Podružnico društva sv. Cirila in Metoda v Litiji 1. novembra 1886.[11] Predsednik društva je bil Luka Svetec, ki ga je vodil vse do leta 1918. Svetec je v okviru društva ustanovil pevsko društvo (predhodnik pevskega društva Lipa) in Slovensko bralno društvo, ki sta se povezovali in delovali v istih prostorih. Bralno društvo je leta 1918 prenehalo z delovanjem.[12]

Pravila Slovenskega bralnega društva v Litiji[13]

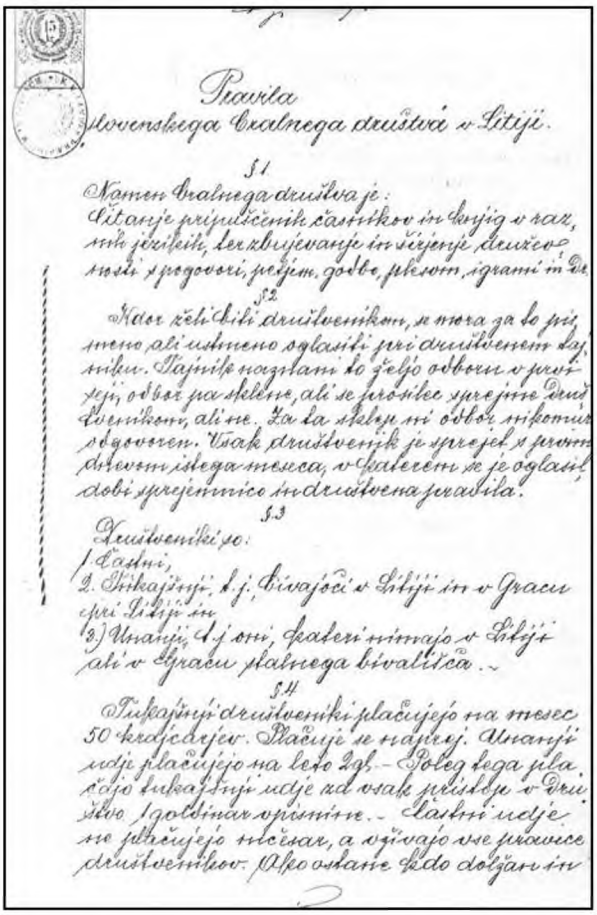
Rokopisna pravila Slovenskega bralnega društva v Litiji so datirana s 15. aprilom 1897. Namen društva je bilo *»čitanje pripuščenih časnikov in knjig v raznih jezikih, ter zbujevanje in širjenje druževnosti s pogovori, petjem, godbo, plesom, igrami in dr.«*. Kdor je želel postati »društvenik«, se je moral pisno ali osebno oglasiti pri tajniku društva, ki je nato prošnjo na prvi naslednji seji posredoval odboru, ki jo je odobril ali zavrnil. Novi član je dobil sprejemnico in društvena pravila.

Društveniki so bili opredeljeni kot 1) častni, 2) tukajšnji, tj. bivajoči v Litiji in v Gradcu pri Litiji, in 3) vnanji, tj. *»oni, kateri nimajo v Litiji ali v Gradcu stalnega bivališča«*. Vsi člani društva so bili dolžni spoštovati društvena pravila. Vpisnina je znašala 1 goldinar, na mesec pa so za članstvo plačevali 50 krajcarjev. »Vnanji« člani so plačevali na leto 2 goldinarja, medtem ko častni člani niso plačevali nič, imeli pa so enake pravice kot vsi člani društva. V primeru, da po »prijaznem dvakratnem opominu« član ni plačal članarine, so ga iz društva izbrisali, dolg pa so izterjali. Kdor je iz društva želel izstopiti, je moral to storiti pisno vsaj en mesec vnaprej. Če se član ni *»vedel tako, kakor se v javnem društvenem življenji omikanemu človeku spodobi«*, ga je odbor izključil iz društva.

Člani čitalnice so imeli pravico, da so v čitalniški sobi prebirali časnike in knjige, da so si knjige lahko izposodili domov in da so se lahko z družino udeleževali društvenih veselic. Želje, nasvete in pritožbe so lahko vpisovali v posebno knjigo. Prav tako so se člani lahko udeleževali občnih zborov, tam govorili, glasovali, volili ali bili izvoljeni. V čitalnico so lahko pripeljali tudi »vnanjo« osebo, ki ni bivala v Litiji. Gost se je moral predstaviti enemu od odbornikov društva in se vpisati v določeno knjigo, potem pa je lahko štirinajst dni prebiral časopise in knjige ter se udeleževal društvenih veselic. Časopisi so se lahko prebirali le v čitalnici, nihče tudi ni smel vzeti po več časopisov naenkrat.

Člani društva so na občnem zboru za eno leto izvolili predsednika, blagajnika, pet odbornikov in dva namestnika, izmed petih odbornikov so potem izvolili podpredsednika, tajnika in knjižničarja. Predsednik je kot zastopnik društva skliceval občne zbore in seje odbora, vodil razprave, podpisoval društvene papirje. Tajnik je podpiral predsednika v vseh zadevah, pisal zapisnike vseh sej in podpisoval skupaj s predsednikom vsa društvena pisma. Blagajnik je skrbel za denarne prihodke in odhodke in bil odgovoren za društveno premoženje. Vsake tri mesece je moral predložiti račun odboru, da ga je

7 Fotokopije pravil Narodne čitalnice Šmartno pri Litiji v Knjižnici Litija.
8 SBL I, str. 2.
9 O Družbi sv. Cirila in Metoda glej tudi: Vovko, *Mal položi dar...*
10 Konjar, *Sto let*, str. 8.
11 ARS, AS 33, reg. fasc. 16–7, št. 10929.
12 Konjar, *Sto let*, str. 8.
13 Fotokopije pravil Slovenskega bralnega društva v Litiji v Knjižnici Litija.

Pravila
slovenskega bralnega društva v Litiji.

§ 1
Namen bralnega društva je:
Čitanje prijupščenih časnikov in knjig v raz, nih jezikih, lepo zbujevanje in širjenje dru[illegible] nosti s pogovori, petjem, godbo, plesom, igrami in [illegible]

§ 2
Kdor želi biti društvenikom, se mora za to pri, meno ali ustmeno oglasiti pri društvenem taj, niku. Tajnik naznani to željo odboru v prvi seji, odbor pa sklene, ali se prosilec sprejme društvenikom, ali ne. Za ta sklep ni odbor nikomur odgovoren. Vsak društvenik je sprejet s prvim dnevom islega meseca, v katerem se je oglasil dobi sprejemnico in društvena pravila.

§ 3
Društveniki so:
1. Častni,
2. Stikajoči; t. j. bivajoči v Litiji in v Gracu pri Litiji in
3. Unanji, t. j. oni, kateri nimajo v Litiji ali v Gracu stalnega bivališča.

§ 4
Stikajoči društveniki plačujejo na mesec 50 kraljcarjev. Plačuje se naprej. Unanji udje plačujejo na leto 2 gl. – Poleg tega pla čajo stikajoči udje ob vsaki prilužbi v Dru štvo 1 goldinar vpisnine. – Častni udje ne plačujejo nič cesar, a uživajo vse pravice društvenikov. Ako ostane kdo dolžan in

Pravila Slovenskega bralnega društva Litija iz leta 1897.

pregledal in potrdil. Knjižničar je skrbel za časopise in društveno knjižnico ter vodil društveni inventar. Odbor je imel tudi pravico najemati društvene sluge, jih odpuščati, jim določati plačo, najemati društveno stanovanje. Vsa dela v odboru so opravljali brezplačno.

Odbor se je sestajal enkrat mesečno, če je bilo treba, tudi večkrat. Za sklepčnost na sejah so morali biti prisotni vsaj štirje odborniki. Vsako leto so v decembru sklicali občni zbor, na katerem je tajnik poročal o delu društva skozi leto, blagajnik je predložil letni račun, ki so ga nato trije izvoljeni odborniki, ki niso bili člani odbora, pregledali, popravili, če je bilo potrebno, in ga na koncu potrdili, knjižničar pa je poročal o stanju v knjižnici. Na občnih zborih so tudi lahko spreminjali pravila. Občni zbor je bil sklepčen, če je bila prisotna najmanj polovica članov, v nasprotnem primeru so morali v osmih dneh sklicati nov zbor, da so sprejeli sklepe ne glede na število prisotnih članov. Poleg rednih občnih zborov so lahko sklicali tudi izredne občne zbore v primeru, če bi to pisno zahtevala tretjina članov ali štirje odborniki. Društvo je lahko prenehalo z delovanjem, če sta se tako na občnem zboru odločili dve tretjini navzočih članov. V primeru razpustitve društva je vse imetje društva pripadalo Družbi sv. Cirila in Metoda v Ljubljani.

O Bralnem društvu pred 2. svetovno vojno

Leta 1909 je bilo ustanovljeno Društvo Sokol za litijski in šmarski okraj. Člani so imeli svoje prostore v sokolskem domu, kamor se je v začetku leta 1911 skupaj s pevskim zborom preselilo tudi bralno društvo. Knjižnica s čitalnico je v teh prostorih ostala do začetka 2. svetovne vojne. Knjižnico Slovenskega bralnega društva je nasledila knjižnica sokolskega društva, kjer so si knjige izposojali med tednom, čitalnica pa je bila odprta ob nedeljah dopoldne.[14] V *Letopisu slovenske matice* za leto 1901 se v imeniku društvenikov omenja tudi Okrajna učiteljska knjižnica Litija.

Leta 1923 je bila ustanovljena litijska Svoboda, podružnica prosvetne organizacije slovenskega delavstva. Njen dolgoletni član Viktor Vuk je v spominih o delovanju Svobode zapisal: »... Leta 1924 je že razvila svoj prapor. Štela je 150 članov. Imela je tamburaški, telovadni, dramski, šahovski in kolesarski odsek. Po vse delavskem zletu Svobod v Celju so bila vsa društva razpuščena ... Tudi svojo knjižnico smo imeli in sicer na dvorišču pok. Pavle Meškove. Lokal je bil bolj podoben kaki drvarnici, kot pa knjižnici, kljub temu pa je bila dobro obiskana. Vodil jo je še sedaj živeči Kralj Edo, delavec na žagi pri Kunstlerju v Litiji. Ker nismo imeli dovolj svojih knjig, smo si pomagali na ta način, da smo si knjige mesečno izposojali iz 'Delavske zbornice' v Ljub-

Sokolski dom v Litiji leta 1915 (iz zbirke Martina Brileja).

14 Konjar, *Sto let*, str. 10.

ljani, od koder nam jih je nosil takratni predsednik Svobode tovariš Žužek Franc, ki je bil zaposlen v Ljubljani...«.[15]

Knjige so si lahko izposojali tudi nečlani društva, izposojal jih je Anton Logar. Po pripovedovanju Martina Kosa je Pavla Mešek prostor za delovanje Svobode oddajala brezplačno. Od leta 1936 je delo nadaljevalo Delavsko kulturno društvo Vzajemnost, ki je prenehalo delovati leta 1941.[16]

Razvoj knjižničarstva v Litiji po 2. svetovni vojni

Takoj po vojni so ljubitelji knjig začeli zbirati porazgubljene in poskrite knjige. Gostilničar Franc Pleničar je za novo knjižnico podaril večino svojih knjig, hranila jih je Silva Knol na svojem domu. Nekdanja knjižnica Svoboda takoj po vojni ni zaživela. Po vojni so po delovnih organizacijah ustanavljali sindikalne knjižnice, ustanovljena je bila tudi Ljudska knjižnica OF, ki se je kasneje preimenovala v Ljudsko knjižnico. Prostore je imela v prvem nadstropju dekliškega doma Na Stavbah. Prvi bralec je bil v imenik izposojevalcev vpisan 10. decembra 1946, konec leta 1947 pa je knjižnica štela 127 članov. Ljudska knjižnica je delovala amatersko, v njej so izposojali Vida Lanc, Jože Vizler in Viktor Vuk. Leta 1953 je ponovno začelo delovati litijsko društvo Svoboda, kamor se je vključila tudi knjižnica. V tem času se je knjižnica poimenovala Svoboda ali Ljudska knjižnica. V maju 1960 je knjižničarska dela prevzela Anica Brovč, ki je popisala vse knjige. Knjižnica je bila urejena po inventarnih številkah in signaturah, odprta je bila ob torkih in petkih. Ljudske knjižnice so delovale še v naslednjih krajih v občini: Ribče, Hotič, Sava, Kostrevnica, Šmartno, Kresnice, Polšnik, Gabrovka in pri Delavski univerzi Litija.[17]

Leta 1961 je Slovenija dobila prvi zakon o knjižničarstvu, ki je določal, da mora vsaka občinska matična knjižnica izpolnjevati naslednje pogoje: strokovno urejenost gradiva, kadre in zadostno število gradiva. Leta 1964 je revija Knjižnica o stanju knjižničarstva v litijski občini objavila naslednje poročilo: »Občina nima svoje knjižnične ustanove, največja za matično službo predvidena knjižnica je last Svobode in ima v sedanjem položaju le majhno možnost za razvoj ... Ima 3.825 zvezkov in je v letu 1963 nabavila samo 172 novih knjig; nima stalnega strokovnega kadra, honorarna moč pa komaj zmore svoje delo. Z nastavitvijo strokovne moči bi se položaj izboljšal in bi knjižnica imela vsaj delne pogoje za prevzem matične službe. Prostore ima neustrezne, zasilno urejene. Potrebovala bi popolnoma nove prostore, za kar finančna sredstva v višini 500.000 din, ki jih je dobila od občine, ne zadoščajo. Krajevne knjižnice niso urejene in potrebujejo pomoč.«[18] Leta 1966 je bila knjižnica preseljena v Knavsovo hišo na Parmovi ulici.

S sklepom (št. 61-20/66) Sveta za šolstvo, kulturo in telesno kulturo pri skupščini občine Litija so v istem letu Ljudsko knjižnico Litija priključili k Delavski univerzi Litija. Preimenovala se je v Matično knjižnico Litija. V knjižnici se je redno zaposlil Bogdan Bučar, ki je leta 1967 knjižnico prevzel od Ane Brovč in bil v njej zaposlen do upokojitve leta 1982. Strokovno pomoč, predvsem pri inventarizaciji, katalogizaciji in klasifikaciji knjižnega gradiva, je nudila Narodna in univerzitetna knjižnica. Knjige so bile na voljo v prostem pristopu po načelu univerzalne decimalne klasifikacije. Leta 1971 je vodenje matične knjižnice prevzela višja knjižničarka Jože Ocepek. Knjižnica se je po letu 1971 še naprej strokovno urejala in dopolnjevala, rasle pa so tudi knjižna zaloga in druge dejavnosti v knjižnici (prireditve, razstave, ure pravljic...).[19]

V naslednjih desetletjih se je vzpostavila knjižnična mreža, katere namen je bil, da se bralna kultura prenese tudi v manjše in oddaljene kraje v občini. Najprej so bila odprta izposojevališča v Šmartnu pri Litiji, Gabrovki, Jevnici, na Dolah, Vačah, Vintarjevcu, v 80. letih pa še na Primskovem, Štangarskih Poljanah, na Savi, Polšniku, za ostarele v Domu Tisje, v 90. letih pa še v Kostrevnici in Konjšici. Širjenje knjižnične mreže, rast izposoje gradiva, število članov in drugih dejavnosti – vse to je poleg novih zaposlitev zahtevalo tudi nove prostore. Ko se je leta 1972 knjižnica zaradi gradnje nadvoza preselila v Farbarjev grad na Valvazorjevem trgu, je pridobila tri prostore v izmeri 50 m^2. V desetih letih se je knjižna zaloga povečala na 18.000 enot, zato je bilo delo v knjižnici oteženo. Za knjižne police so bili izkoriščeni vsi možni kotički, nazadnje so knjige končale tudi v kartonastih škatlah. Začasna in dokončna prostorska rešitev je bila ponovna preselitev knjižnice v stavbo nekdanjega okrajnega glavarstva leta 1982, kjer deluje še danes. Knjižnica je v pritličju stavbe pridobila 100 m^2, kjer je uredila v prvem prostoru izposojo in mladinske knjige, v drugem je bila čitalnica s priročno knjižnico, v tretjem leposlovje in strokovne knjige za odrasle, v četrtem prostoru pa delovni prostor. Knjižnica si je vseskozi prizadevala, da bi dosegala normative in pogoje za matičnost. Od leta 1982 do 1990 se je v stavbi delno selila trikrat, normativov pa še ni dosegala. Leta 1991 je občina celotno stavbo na Parmovi 9 namenila knjižnici, v naslednjih letih do leta 2002 je sledila obnova. Knjižnica je pridobila 660 m^2 in dosegla

15 Vuk, *O delu*, str. 3–4.
16 Prav tam, str. 3.
17 Ocepek, *Moja knjižnica*, str. 10.
18 Prav tam, str. 10.
19 Konjar, *Sto let*, str. 20–21.

Na prvih urah pravljic leta 1973 (hrani: Arhiv Knjižnice Litija).

Knjižnica Litija domuje v prenovljeni stavbi nekdanjega okrajnega glavarstva (hrani: Arhiv Knjižnice Litija).

pogoje za matičnost. V desetletju prenove je knjižnica ves čas delovala.

V letu 2004 je knjižnica v skladu z novim zakonom o knjižničarstvu postala samostojni javni zavod, ki na območju občin Litija in Šmartno pri Litiji uresničuje javni interes za izvajanje knjižnične javne službe. V letu 2010 smo skupaj s Prostovoljnim gasilskim društvom Litija in pevskim društvom Lipa na slavnostni akademiji obeležili 125-letnico ustanovitve Ciril-Metodove družbe v Litiji, kjer imamo vse tri institucije korenine svojega delovanja.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 33, Fond Deželna vlada v Ljubljani, 1861–1927, reg. fasc. 16–7.
Pravila Narodne čitalnice v Šmartnem pri Litiji (Fotokopije hrani Knjižnica Litija).
Pravila Slovenskega bralnega društva v Litiji (Fotokopije hrani Knjižnica Litija).

ČASOPISNI VIRI

Slovenski narod, 1911.

LITERATURA

Gestrin, Ferdo; Melik, Vasilij: *Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1966.
Konjar, Jože: *Sto let knjižničarstva v Litiji*. Litija : Zavod za izobraževanje in kulturo Litija – Matična knjižnica, 1985.
Letopis slovenske matice za leto 1901 (ur. Evgen Lah). V Ljubljani : Slovenska matica, 1901.
Ocepek, Jože: Knjižnica Litija, 40 let matičnosti. *Moja knjižnica : zbornik ob 40-letnici matičnosti 1967–2007* (ur. Andreja Štuhec). Litija : Knjižnica Litija, 2007, str. 9–31.
Pernišek, France: *Zgodovina slovenskega Orla*. Buenos Aires : Slovenska kulturna akcija, 1989.
Sinobad, Jure: Branje, bralna društva, čitalnice in knjižnice od sredine 19. stoletja do 2. svetovne vojne. *Med Jelovico in Karavankami* (ur. Jože Dežman). Radovljica : Občina, 2000, str. 234–247.
Slovenski biografski leksikon (SBL), 1. knjiga. V Ljubljani : Zadružna gospodarska banka, 1925–1932.
Vodopivec, Peter: *Od Pohlinove slovnice do samostojne države : slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana : Modrijan, 2006.
Vovko, Andrej: *Mal položi dar... : portret slovenske narodnoobrambne šolske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda 1885–1918*. V Ljubljani : Slovenska matica, 1994.
Vuk, Viktor: *O delu litijske Svobode* (tipkopis hrani Knjižnica Litija).

SUMMARY

The Slovenian Reading Society in Litija – tradition and mission

The centennial tradition of librarianship in the Litija area goes back to the establishment of the National Reading Room in Šmartno pri Litiji in 1872 and later to the founding of the Slovenian Reading Society as part of the branch office of the St. Cyril and Methodius Society in Litija. The preserved manuscripts of the rules of 1897 defined the operations of the reading society and the reading room, as well as determined membership, book loans and membership fee. The library of the Slovenian Reading Society was succeeded by the library of the Sokol Society.

In the period prior to World War II the Litija educational organisation of Slovenian workers Svoboda and the workers' cultural society Vzajemnost had a library, which remained in operation until 1941. During wartime libraries ceased their operations. The years immediately after the war saw the setting up of trade union libraries and the People's Library of the Liberation Front, later renamed the People's Library, which combined the entire holdings of former Litija's libraries. The library was initially run by non-professionals. Due to the continuous rise in the number of visitors and book loans the premises in the girls' hall of residence in Stavbe became too small. Inappropriate housing conditions were also the reason for the library to move several times during the course of the following years. In 1982 the library obtained new premises in the building of the former district administration, where it is still based today after a thorough renovation in 1992–2002. The organised development of librarianship in Litija began in 1961, when the Librarianship Act entered into force. The latter laid down that every municipality in Slovenia should have a principal library, which should see to the development of librarianship in its area. However, despite the adopted legislation, the development of librarianship in Litija remained slow and sluggish. In 1966 the library was renamed the Principal Litija Library. Materials were pro-

fessionally organised with the assistance of the National University Library and a municipal library network was set up to bring reading culture to remote towns and villages. Today the Litija Library is an independent public institution; as a central library it covers the municipalities of Litija and Šmartno pri Litiji. The traditional role of the library as an institution that holds and loans books became a matter of the past. The Litija Library strives to fulfil its role by serving as a local cultural, information, educational and social centre. In cooperation with other institutions and associations it likewise endeavours to ensure the most effective possible dissemination of culture.

Litija s Svetičevo hišo (desno) in Elsnerjevim hotelom (desno) na razglednici, natisnjeni leta 1906 (Brilej, Spomin na Litijo, str. 69).

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 061.2:78.087.6(497.4Litija)(091)

Prejeto: 21. 6. 2011

Helena Hauptman

prof. razr. pouka, kustodinja, predsednica Pevskega društva Lipa Litija, Javni zavod za kulturo Litija – OE Muzej,
Trg na Stavbah 8a, SI–1270 Litija
e-pošta: helena.hauptman@siol.net

Pevsko društvo Lipa Litija skozi zgodovino

IZVLEČEK

Članek obravnava zgodovinski razvoj in društveno življenje Pevskega društva Lipa Litija, drugega najstarejšega pevskega društva v Sloveniji, od ustanovitve do danes. Z nastankom in delovanjem društva sta neločljivo povezana politik ter narodni buditelj Luka Svetec Podgorski in slovenski skladatelj Peter Jereb, kateremu je tudi posvečen del prispevka.

KLJUČNE BESEDE
Pevsko društvo Lipa Litija, Peter Jereb, Luka Svetec Podgorski, društveno življenje

ABSTRACT

LITIJA'S CHORAL SOCIETY LIPA THROUGHOUT HISTORY

The article deals with the historical and social evolution of the Choral Society Lipa, the second oldest choral society in Slovenia. Its foundations and accomplishments are intricately linked with politician and patriot Luka Svetec Podgorski as well as Slovenian composer Peter Jereb, to whom a segment of this article is dedicated.

KEY WORDS
Litija's Choral Society Lipa, Peter Jereb, Luka Svetec Podgorski, choral tradition, societies' activities

Uvod

V 19. stoletju so imeli Slovenci hude boje za svoj gospodarski in narodni obstoj. Nemci so za širjenje in obrambo nemškega jezika že leta 1880 ustanovili Schulverein (šolsko društvo za ponemčevanje slovenske mladine). Nekaj let pozneje so ustanovili še društvo Südmark (Južna dežela), ki je kupovalo posestva od slovenskih kmetov na dražbah in tja naseljevalo Nemce. Najpogosteje se je to dogajalo na slovenskem Štajerskem in Koroškem.[1]

Leta 1885 je ves slovanski svet praznoval tisočletnico smrti slovanskega blagovestnika Metoda. V Velehradu na Češkem so v tem letu organizirali vseslovanski shod v počastitev bratov Cirila in Metoda. Slovenci so istega leta ustanovili Družbo sv. Cirila in Metoda, ki je širila in vzdrževala šole v jezikovno ogroženih krajih. Zlasti na podeželju je družba odpirala svoje podružnice, ki so organizirale in ustanavljale, kjer je bilo to le mogoče, šole, nadalje čitalnice, izobraževalna in pevska društva pod geslom »Biti slovenske krvi, bodi Slovencu v ponos!« Narodno zavedni slovenski izobraženci so namreč spoznali, da brez organiziranega odpora ne bodo dolgo vzdržali v neenakem boju s potujčevalci. V 80. letih 19. stoletja so tako pričela kot gobe po dežju nastajati delavska, pevska, bralna in druga različna izobraževalna društva. Zlasti pevska kultura je narekovala skrb za vzgojo, slovenski jezik in kulturno emancipacijo, predvsem pa je budila in krepila slovensko narodno in razredno zavest.

Leto 1885 je bilo leto vsesplošnega prebujanja Slovencev in tudi Litija ni stala ob strani. Vodilno vlogo je tedaj prevzel Luka Svetec, litijski notar, publicist in poslanec v kranjskem deželnem zboru. Postal je vodja pripravljalnega odbora za ustanovitev šolske Družbe Sv. Cirila in Metoda 1884/85, ki sta jo kot obrambo pred napadalno nemško šolsko politiko ob 1000-letnici smrti sv. Metoda priporočala narodno liberalna duhovnika Božidar Raič in Ivan Vrhovnik. Svetec ni napisal le odločnega vabila za pristop k društvu, kateremu je sestavil tudi pravila, temveč je bil njegov podpredsednik in slednjič tudi njegov častni član. V Litiji je ustanovil podružnico Družbe sv. Cirila in Metoda ter bil pobudnik ustanovitve pevskega in bralnega društva.

Litija je bila tedaj sedež okrajnega glavarstva in je obsegala območje Kresnic, Vač, Zagorja, do Janč in Kuma ter celo na Dolenjsko do Šentvida pri Stični in do reke Krke. V drugi polovici 19. stoletja je imela podobo nemškega naselja, saj je bil tudi uradni jezik na glavarstvu, sodišču in davčni upravi nemščina. Slovenski jezik so uporabljali le redki narodnjaki.

Leta 1887 je Litija spadala pod župnijo Šmartno, kjer je bil tudi sedež dekanije. Litijani so imeli doma le prva dva razreda ljudske šole, višje razrede so morali obiskovati v Šmartnu, kjer so poučevali tudi v nemškem jeziku. V tistih časih je bilo Šmartno večji in pomembnejši kraj kot Litija. Prvo šolo, enorazrednico, je Šmartno dobilo že leta 1665, samostojno župnijo pa leta 1135, ko se je odcepila od prafare Šentvid pri Stični. Cerkveni pevski zbor je bil v tem kraju prva organizirana pevska skupina, kar je pomenilo tudi osnovo za začetek razvoja ljudskega petja.

Še leta 1883 je *Slovenski narod* zapisal: »*Drugače je iz mnogih ozirov življenje v Litiji skoro bi rekel dolgočasno. Ni je videti take zaupnosti, tacega neposiljenega družabnega življenja, kot je to sploh drugod navada. Iz tega najbrže izvira, da tu še dozdaj ni duha o kakem pravem društvenem življenji. Niti najmanjega društva nemamo v Litiji, akoravno imamo prav veliko razumnikov in odličnih osob. In dandanes je tako družabno življenje prvi in glavni pogoj prijetnemu socijalnemu bivanju in napredku. Skoro v najbolj skromni pogorski vasici se dobi dandanes že kako primerno društvo; ali naj bo tedaj naša Litija vedno še v zadnjej vrsti, ali naj jo res one male hribovške vasice prekose? Urno združite se! Vsaki naj nekoliko stori in se potrudi v prid občnemu blagru in kmalu bode drugače. Ne glede na prijetnosti, ki je vsekakor podaje društveno življenje, prirejali bi si tukaj lehko izredno prijazne in mično kratkočasne zabavne večere, kajti gotovo se zamore Litija ponašati, da ima v svoji sredini izrednih močij, ki bi se pri prvej priliki, ko bi se Litija prerodila v tem smislu, veselim srcem posvetile družabnemu življenju.*«[2]

Ustanovitev pevskega društva in njegovo delovanje do druge svetovne vojne

S prihodom Luke Svetca v Litijo se je v kraju pričel preporod političnega in družabnega življenja. Tako lahko 16. maja 1885 v *Slovenskem narodu* preberemo: »*V* Slovenskem narodu *bilo je 1. maja naznanjeno, da se priredi v Litiji veselica, pevski večer, v blag namen. Čakal sem, da se oglasi spretnejši dopisnik in poroča o izidu imenovane veselice, a zaman. Ker vse molči, drznem se jaz prav površno opisati večerno zabavo s tretjega maja. Kakor že poprej naznanjeno, pričela se je veselica ob 8. uri s pesmijo Naprej, katero je pel moški zbor jako precizno. Na to pozdravi g. poverjenik šol. Društva odlične goste, kojih je bila prepolna vsa velika dvorana g. Oblaka, ter tudi omenja, da se bode dohodek uporabil v izdajo knjig šolo ostavši mladini itd. Vse druge točke te veselice zvršile so se tako povoljno, da je bilo od mnogih stranij čuti, zakaj se večkrat ne napravi kaj jednacega v Litiji, kjer vendar ne manjka spretnih močij. Slava vsem vrlim sotrudnikom! Posebno uneto je naše prebivalstvo za petje; pa, kakor čujemo, ustreglo se bodi kmalu tudi tej želji, ker*

[1] Zorn, Nemško nacionalno društvo, str. 38–41.

[2] Dopisi, Iz Litijskega okraja, *Slovenski narod*, št. 151, 1883, str. 2.

Pevsko društvo v Litiji leta 1886: stojijo (od leve): Hinko Badjura, Anton Štefančič, Feliks Koklič, Franc Hribar, Gustav Černe; sedijo (od leve): Avguštin Černe, Martin Jeretin, Josip Capuder (zborovodja), Perušek, Alojzij Simončič; sedita na tleh: Gašper Gela (levo), Pavel Černe (desno) (hrani: Knjižnica Litija).

se ravnokar snujejo priprave, za ustanovitev pevskega društva.«[3]

Litijani so ustanovili pevsko društvo, ker so se takrat sicer maloštevilni narodnjaki dobro zavedali, kakšno pomembno orožje bo slovenska zborovska pesem proti ponemčevanju. Litija je imela do tega obdobja podobo majhnega podeželskega trga, kjer je prevladoval nemški duh. Pobudnik in eden ustanovnih članov Pevskega društva v Litiji je bil Luka Svetec. Društvo je svoje delo začelo v okviru podružnice Ciril Metodove družbe v Litiji, a v zelo težavnih razmerah. Zbor je prvotno štel 16 pevcev.[4] Vodenje je prevzel nadučitelj Josip Capuder,[5] leta 1892 pa ga je zamenjal občinski tajnik in organist Peter Jereb.[6]

Registracija društva je bila odobrena 14. junija 1885 pod številko 5657. Originalna pravila društva hrani Arhiv Republike Slovenije[7] in v njih lahko preberemo:

»Namen Litijskega pevskega društva je gojiti krasno petje. Sredstva po katerih društvo spolnjuje svoj namen so pevski večeri, mesečni shodi in izleti.

Član pevskega društva more postati pevec, ki je zmožen, da spolnjuje društveni namen in plačuje 20 kr. na mesec in kdor brez ozira na pevsko zmožnost plačuje 2 gl. na leto.

Dolžnosti pevcev so pevske vaje redno obiskovati, sodelovati povsod, kjer pevski zbor nastopi, zvesto ravnati se po pravilih pevskega zbora.

Iz pevskega društva izstopi, kdor odboru vrne pristopnico ali izstop pismeno naznani, kdor brez dovoljenja ali neopravičen neredno k vajam dohaja in se na pismeni odborov opomin ne opraviči, kdor brez opravičevalnega vzroka pri kakem društvenem nastopu ne sodeluje.

Izobčiti se ima, kdor dela pevskemu društvu nečast ali kvar njegovim namenom.«

Zbor je izkoristil vsako priložnost, predvsem ob sobotah in nedeljah, da je organiziral izlet v kakšno izmed okoliških vasi in brezplačno priredil koncert za vaščane. Pevci so prepevali predvsem domoljubne in narodne pesmi. Litijani so že leta 1889 nastopili v Ljubljani ob odkritju spomenika Valentinu Vodniku,[8] ko so združeni slovenski zbori izvedli Ipavčevo kantato *Vodniku*. Sodelovali so še zbori Ljubljanske čitalnice, Glasbene matice, Slavca, iz Šiške, Kamnika, Šoštanja, Pilštajna, Ptuja, Celja, Postojne, Vrhnike in Dolenjsko pevsko društvo. Dogodek je doživel velik uspeh, saj je taka združitev pevcev vsega slovenskega ozemlja imela ne le glasbeni, marveč tudi velik nacionalni in politični pomen.

Čeprav se v nobeni znani društveni publikaciji pred letom 1920 ne omenja ženski ali mešani zbor, je moč iz nekaterih člankov, objavljenih v *Slovenskem narodu*, razbrati, da so v društvu delovale tudi

3 Iz Litije (14. maja), *Priloga »Slovenskemu narodu«*, št. 110, 16. maja 1885.

4 Število in imena članov so razvidna iz prve društvene fotografije iz leta 1886.

5 V nekaterih virih se priimek zapisuje tudi kot Cepuder.

6 *Moški pevski zbor »Lipa« 1885–1975*, str. 12.

7 ARS, AS 68, serija društvenih pravil, št. 10059.

8 *Priloga Slovenskemu narodu*, št. 142, leto 1889.

Pevsko društvo Lipa leta 1914 ob mobilizaciji (hrani: Knjižnica Litija).

pevke. Članek iz leta 1888 poroča o izletu ljubljanskega Sokola in Čitalnice v Litijo, kjer so ob tej priložnosti pripravili pravi ljudski praznik in goste sprejeli z vsemi častmi.[9] Omenjena sta zbor Pevskega društva v Litiji kot izjemno kvaliteten zbor in pozdrav ge. Koblarjeve v imenu pevk in pevcev. V članku iz leta 1892 je opisan eden od društvenih koncertov, ki se ga je udeležil tudi skladatelj Viktor Parma in posebej za to priložnost zložil nov četverospev ter ga poklonil društvu.[10]

Pevsko društvo v Litiji naj bi v letu 1908 štelo že blizu 30 članov.[11] Predsednik društva je postal Bernard Andoljšek, kot zborovodja je še vedno vztrajal Peter Jereb, njegov namestnik pa je bil Maks Lajovic. Društvo je tedaj že prirejalo prave koncerte s celovečernim sporedom, v katerem je bila močno zastopana tudi slovenska umetnostna pesem.

Vse do občnega zbora leta 1910 je bilo društvo registrirano kot Pevsko društvo v Litiji. Na omenjenem zboru je brivski mojster Tine Tič predlagal ime Lipa, ki je bilo soglasno sprejeto. Občne zbore so takrat množično obiskovali tudi podporni člani, ki so imeli pasivno in aktivno volilno pravico. Ni bilo nujno, da so bili funkcionarji voljeni le med aktivnimi pevci, ti so bili lahko tudi iz vrst podpornega članstva. Za te člane je bilo vabljivo tudi to, da jim je pevski zbor na pogrebu zapel žalostinke v slovo. Svoj sklep o petju na pogrebih je društvo vestno izpolnjevalo.[12]

V začetku leta 1911 se je društvo preselilo v Sokolski dom. Sobo so delili z bralnim društvom ter skupaj z njimi skrbeli za kurjavo, »svečavo«[13] in čiščenje. Društvena dejavnost je tedaj zaživela kot prerojena. Pevske vaje so potekale redno dvakrat tedensko in zasedba glasov je bila zelo dobra.

Društvo je letno priredilo najmanj dva večja nastopa. Pozimi so koncert izvedli v sokolski telovadnici, poleti pa kot vrtno veselico s petjem. Vsako leto so organizirali vsaj en celodnevni izlet z vlakom ali vozovi v razne slovenske kraje.[14] Zadnji izlet pred 1. svetovno vojno je bil 29. junija 1914 na Bled in v Bohinj. V obeh krajih so zapeli nekaj pesmi in ob njihovem nastopu se je v zelo kratkem času nabralo lepo število poslušalcev, predvsem letoviščarjev. Mesec dni za tem nastopom je Avstrija razglasila splošno mobilizacijo in veliko število pevcev je odšlo na fronto. Preden se je zbor razšel, so se zadnjič skupaj fotografirali.

S pričetkom 1. svetovne vojne se je zaključilo prvih 29 let uspešnega delovanja Pevskega društva Lipa pod vodstvom Petra Jereba in predsednika Bernarda Andoljška. Vojna je vzela dva pevca, Damjana Feliksa in Tineta Tiča, sedem pevcev pa je bilo lažje ali težje ranjenih.

Novembra 1918 sta kapitulirali Nemčija in Avstrija in vojne je bilo konec. Ob vsesplošnem navdušenju nad novo rojeno Jugoslavijo je Lipa nastopila prav na vsaki javni prireditvi. Nekdanji pevci so se postopoma vračali, pridruževali so se tudi

9 Izlet v Litijo, *Slovenski narod*, št. 132, leto 1888, str. 2–3.
10 Iz Litije, *Slovenski narod*, št. 5, leto 1892, str. 2.
11 *Lipa 1885–1985*, str. 5.
12 V predvojnem časopisju je moč pogosto zaslediti poročila o pogrebih znanih in pomembnejših Litijanov, na katerih je vedno sodelovalo tudi Pevsko društvo Lipa Litija.
13 Izraz, ki so ga nekoč uporabljali za razsvetljavo prostorov (originalni zapisniki društva iz let 1932–1938, hrani arhiv PD Lipa).
14 Vabila na izlete je društvo redno objavljalo v tedanjih časnikih, predvsem v *Slovenskem narodu*.

novinci, zlasti ženske. Vaje so imeli domala vsak večer. Zbor je kmalu narasel na 60 pevk in pevcev. Že 1. decembra 1918 so nastopili v sokolski telovadnici s precej obsežnim sporedom za ženski, moški in mešani zbor. Koncert je zaključil ženski zbor s pesmijo *Slovenske mladenke, le pojte veselo.*

Po končani vojni se je družabno in društveno življenje v Litiji zelo razmahnilo in čeprav je spomladi 1919 nekaj mlajših pevcev odšlo začasno na Koroško v boj za severno mejo, je bilo število članov več kot zadovoljivo. Za pevovodjo Petra Jereba je bila to velika vzpodbuda, saj tako močnega zbora do tedaj še ni imel priložnost voditi. Leta 1921 so na predlog večine ženskega članstva organizirali izlet na Sušak in Trsat nad Reko v zahvalo za srečno vrnitev svojcev in prijateljev iz vojne. Udeležba je bila polnoštevilna, izleta pa so se udeležili tudi nekateri sorodniki pevcev. Zbor se je za ta izlet pevsko izredno dobro pripravil, a zaradi velike vročine in utrujenosti z nastopom na Sušaku ni bilo nič.[15]

Društveni odborniki so imeli svoje redne mesečne seje, na katerih so obravnavali tekoče zadeve in načrtovali nove naloge za prihodnost. Skrbeli so, da so imeli vsi zbori vedno zanimiv spored. Ker je med 2. svetovno vojno izginilo precej društvenega arhiva, ni mogoče ugotoviti, kdo je bil glavni pobudnik zamisli, da bi društvo nabavilo svoj prapor. Znano je le, da naj bi ga izdelala litijska dekleta, predvsem članice društva. Prapor je društvo slovesno razvilo poleti 1925 ob svoji 40-letnici.[16] Njegova botra je bila Jerebova soproga Anči, rojena Lajovic, ki je k praporu pripela tudi spominski trak. Trak so podarila tudi litijska dekleta, darovalcev spominskih žebljičkov pa so našteli kar 71. Prvi praporščak je bil Tinko Kunstler. Ker je razvitju prisostvovalo več pevskih zborov iz Zasavja in Ljubljane, se je prireditev razvila v pravo pevsko manifestacijo, navzoče pa je v imenu Jugoslovanskega pevskega saveza in Ljubljanskega zvona pozdravil Zorko Prelovec. Društvo je vsem pevkam in pevcem kupilo društvene značke, ki so jih nosili ob javnih nastopih. To je bila belo emajlirana okrogla kovinska značka s premerom 22 mm, z zlato liro in napisom LIPA LITIJA.[17] Prvi društveni prapor je ohranjen in se uporablja le občasno, ker je že precej dotrajan in ga bo potrebno restavrirati.

Društvena značka iz leta 1925 (Knjižnica Litija).

Dne 17. avgusta 1931 je v dnevniku *Slovenski narod* izšel članek o praznovanju 45-letnice društva: »*Pevsko društvo Lipa v Litiji je v nedeljo praznovalo 45-letnico svojega obstoja. Prijazna Litija se je že v petek odela v praznično obleko. Raz vseh hiš so vihrale državne zastave, zvečer pa sta društveni odbor in domača godba priredila lepo podoknico kumici Lipine zastave g. Jerebovi, sestri bratov Lajovicev in soprogi skladatelja Jereba. V soboto dopoldne je bila maša, na kolodvoru pri popoldanskih vlakih pa sprejem gostov. V sprevodu, ki je krenil proti veseličnemu prostoru, so bile na čelu 4 zastave: 'Slavca', 'Ljubljanskega Zvona«, 'Lipe' in šmartinskega 'Zvona', nato pa so se zvrstili predstavniki zborov iz Ljubljane, Trbovelj, Zagorja, Šmartna, Ježice in Most. Povorko je Litija navdušeno pozdravljala. Takoj po prihodu pevcev na veselični prostor, je vse zbrane s toplimi besedami pozdravil predsednik Lipe g. davčni upravitelj Jagodic, nakar je g. šolski nadzornik Bezeljak v daljšem, zanositem govoru očrtal delo zbora v 45 letih. Omenjal je zasluge zlasti prvega pevovodje g. Cepudra, dalje Petra Jereba, ki je čolnič Lipe krmaril skoro 40 let in sedanjega pevovodje učitelja g. Pertota, ki je zbor reorganiziral, zbral v njem poleg starih nove moči in ga v dobi enega leta spravil na lepo višino koncertnega izvajanja. V imenu Hubadove župe J.P.S. je društvu k jubileju čestital pevovodja g. Zorko Prelovec. Poudarjal je, da zadnje čase naša pevska reč »živo klije«. Vsepovsod pevski zbori po zaslugi svojih pevovodij vztrajno vadijo in se posvečajo resnemu koncertnemu delu. Lipi je želel, da tudi po 45-letnici naprej zvesto služi jugoslovanski pesmi, da stremi po čim popolnejšemu petju.*«[18]

Po odmevnem praznovanju 45-letnice delovanja je društvo očitno imelo nekaj težav, predvsem s pomanjkanjem zborovodij. V zapisniku 7. redne seje upravnega odbora društva dne 24. avgusta 1932 lahko preberemo naslednji zapis: »*G. Pertot izjavlja, da z današnjim dnem odloži mesto pevovodje pevskega zbora. Svojo demisijo motivira s tem, da s tako nedisciplineranim zborom ne more več delati. Pevci nimajo nobenega smisla za red in točnost. Na predlog odbora, da bo vse slabe člane izključil ter da naj še dalje vodi zbor, izjavlja, da pri tako zdecimiranemu zboru*

15 *Lipa 1885–1985*, str. 7–8.
16 Jubilej 40-letnice Pevskega društva »Lipa« v Litiji, *Slovenski narod*, št. 140, leto 1925.
17 Originalno značko hrani Knjižnica Litija.
18 Pevski praznik v Litiji, *Slovenski narod*, št. 184, leto 1931, str. 2.

nima več veselja delati.«[19] Iz enega od naslednjih zapisnikov zvemo, da so ga vendarle pregovorili, da je z delom nadaljeval.[20] Leta 1934 lahko v poročilu o delu občinskega odbora Litija preberemo,[21] da so »Lipi« dodelili podporo v višini 500 din, a le pod pogojem, da bo društvo delovalo. Ravno tako leta 1935 niso obeležili 50-letnice društva, marveč so to storili šele leta 1937. Iz članka v *Jutru*[22] lahko razberemo, da se je društvo z novim pevovodjem, sicer ravnateljem meščanske šole v Litiji, Vladom Rojcem, ponovno postavilo na noge.

V letih tik pred 2. svetovno vojno je velika glasbena družina »Lipe« štela 47 pevk in pevcev, ki so bili vključeni v moški in ženski zbor, poleg njih pa je v društvu pod vodstvom litijskega učitelja Milana Pertota deloval še 14 članski orkester in kar preko 150 podpornih članov.[23] Dne 3. novembra 1937 je v okviru društva pričela delovati tudi prva glasbena šola v Litiji.[24] 39 učencev se je vpisalo k pouku instrumenta, 27 pa k pouku teorije. Vodja Glasbene šole je bil Milan Pertot, blagajniške posle je prevzel Peter Jereb, učiteljski zbor pa so sestavljali Milan Pertot, Karlo Pretnar, Ivo Rotar in Vlado Rojc.

Leta 1940 je Jugoslovanski pevski savez odlikoval dva člana litijske »Lipe«, in sicer dolgoletnega pevovodjo in skladatelja Petra Jereba in enega ustanovnih članov Srečka Kokliča.[25] Odlikovanje (zlato medaljo in diplomo) jima je v Ljubljani med priložnostnim koncertom Ljubljanskega Zvona izročil predsednik ljubljanske Hubadove župe v spremstvu glavnega tajnika Jugoslovanskega pevskega saveza Djura Kačanskega. Zadnji javni nastop »Lipe« pred pričetkom 2. svetovne vojne je bil 2. aprila 1941, ko so v Litiji pripravili proslavo ob nastopu vladanja kralja Petra II.[26]

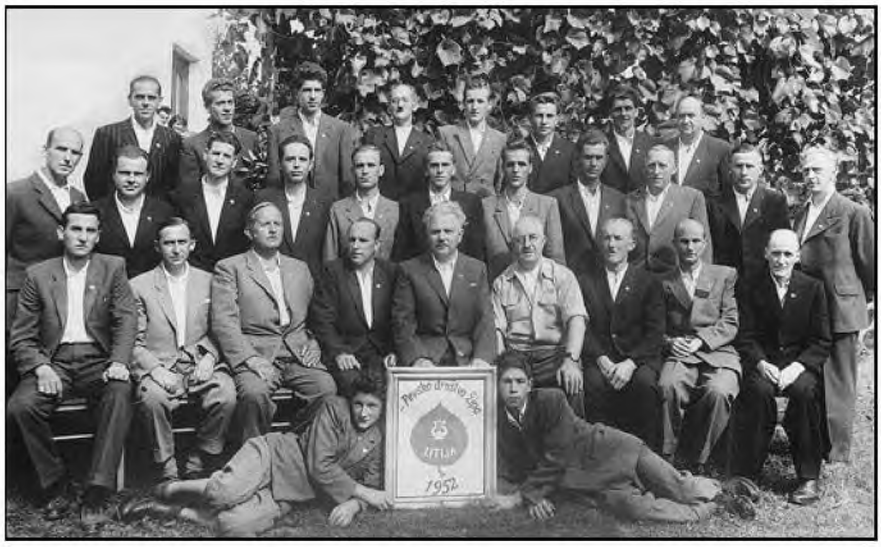
Pevsko društvo Lipa po letu 1945

Med 2. svetovno vojno je društvo mirovalo in spoštovalo splošni kulturni molk. Po koncu vojne je vsesplošno navdušenje nad zmago in novo prihodnostjo vplivalo tudi na delo društva, ki je takoj ponovno strnilo svoje vrste in zbralo nekdanje članstvo. Že v oktobru 1945 je vodenje »Lipe« ponovno prevzel profesor Vladimir Rojc in jo vodil do naslednjega leta. Nato je leta 1946 mesto glavnega društvenega zborovodje prevzel Jože Cajhen in zanimanje za zborovsko petje je ponovno izredno naraslo. Na novo sta zaživela tako moški kot ženski zbor. Jože Cajhen, rojen 25. februarja 1901, se je septembra leta 1946 zaposlil v Predilnici Litija. Večino svojega življenja je posvetil predvsem zborovstvu (različne zbore je vodil od leta 1919 dalje, torej več kot 50 let), čeprav je končal tudi 3-letno orglarsko šolo Cecilijinega društva v Ljubljani. Kot vsestranski glasbenik je deloval na Bledu (organist in zborovodja mešanega pevskega zbora Katoliškega prosvetnega društva, vodja Tamburaškega orkestra), v Dolu pri Ljubljani (organist in zborovodja mešanega, ženskega in moškega zbora Katoliškega prosvetnega društva, vodja Tamburaškega orkestra), v Beogradu (član Muzike kraljeve garde), v Šmartnu pri Litiji (organist in zborovodja mešanega, ženskega in moškega zbora, dirigent Tamburaškega orkestra), v Kraljevu v Srbiji (zborovodja moškega okteta slovenskih izseljencev), po končani 2. svetovni vojni v Ljubljani (zborovodja sindikalnih zborov pri »Navodu«, kjer je bil zaposlen, zborovodja moškega zbora Lipa iz Most) ter v Litiji in zopet v Šmartnu pri Litiji, kjer je do leta 1963 poučeval glasbo na osnovni šoli ter vodil odrasle, mladinske in otroške zbore. Kar 19 let (od 1946 do 1961 in od 1967 do 1970) je vztrajal kot zborovodja MoPZ Lipa ter z njim naštudiral preko 100 različnih zborovskih skladb in sodeloval pri številnih dramskih spevoigrah.[27]

V letu 1947 je bilo društvo zelo delavno. Prenovili so društvena pravila, njen predsednik pa je postal Cvetko Kolbe. Pod njegovim vodstvom je odbor pripravil jubilejni koncert ob 60-letnici Lipe in 80-letnici skladatelja in dolgoletnega zborovodje Petra Jereba. V programu so nastopajoči (sodelovalo je 7 zborov) predstavili velik del Jerebovih zborovskih in instrumentalnih skladb. Po koncertu je sledil velik pevski miting z vsemi sodelujočimi zbori in občinstvom. Ob tej priložnosti je društvo poklonilo jubilantu portret, ki ga je izdelal Polde Kernc[28] iz Litije. Pevci in pevke so soglasno sklenili, da bodo okrajnemu odboru za prosveto in kulturo Ljubljana predlagali, naj Petra Jereba zaradi njegovega dolgoletnega plodovitega dela na kulturnem področju proglasi za ljudskega skladatelja. Prezidij skupščine LR Slovenije je Petru Jerebu leta 1949 s sklepom uradno podelil naziv ljudskega skladatelja in mu odobril dodatek k pokojnini.[29]

V naslednjih letih so zbori PD Lipa prepevali na raznih prireditvah, pripravljali pa so tudi samostojne koncerte Jerebovih skladb. Ob prvi in drugi obletnici Jerebove smrti leta 1952[30] in 1953 so pevci

19 V arhivu PD Lipa je ohranjena knjiga zapisnikov rednih sej in občnih zborov društva od 4. 8. 1932 do 11. 3. 1938.
20 Zapisnik 9. redne seje, z dne 19. 10. 1932 (arhiv PD Lipa).
21 Seja litijskega občinskega odbora, *Slovenski narod*, št. 286, leto 1934, str. 2.
22 Proslava zlatega jubileja Lipe, *Jutro*, št. 212, leto 1937, str. 3.
23 Iz zapisnikov upravnega odbora društva med letoma 1933 in 1938 (arhiv PD Lipa).
24 Zapisnik 5. redne seje upravnega odbora, z dne 2. novembra 1937 (arhiv PD Lipa).
25 Počastitev dveh zaslužnih pevcev, *Slovenski narod*, št. 88, leto 1940, str. 2.
26 Litija, *Slovenec*, št. 76, leto 1941, str. 3.
27 Jože Cajhen: Historiat udejstvovanja na glasbenem področju, dne 12. 3. 1971 (zasebni arhiv Anton Krafogel).
28 Portret hrani Knjižnica Litija, podaril ji ga je Peter Jereb ml.
29 Ustni vir: skladateljev sin Peter Jereb ml., Litija.
30 Koncertni list in vabilo, dne 17. 2. 1952 (arhiv PD Lipa).

PD Lipa Litija leta 1952 (arhiv JZK Litija).

pripravili v Litiji koncert njegovih skladb, z istim programom so se leta 1953 predstavili še v Jaršah pri Domžalah. Sredstva od teh prireditev so namenili za spominsko ploščo pokojnemu zborovodji, ki so jo leta 1955 vzidali na Farbarjev Turn,[31] kjer je Peter Jereb preživel zadnja leta svojega življenja. Na svečanosti ob odkritju spominske plošče in 70-letnici delovanja društva so poleg zborov PD Lipa sodelovali še pevski zbor Zvon iz sosednjega Šmartna, pevska zbora iz Jevnice in Gabrovke ter litijska godba na pihala. Združene zbore je vodil Jože Čajhen, slavnostni govor pa je imel član in pevec PD Lipa Marijan Kolšek.[32] V letih po 2. svetovni vojni se je za društvo že uveljavilo skrajšano ime »Lipa«, ki se največ uporablja še danes.

Leta 1953 je Pevsko društvo Lipa Litija prenehalo samostojno obstajati, zbor so kot sekcijo priključili Delavsko-prosvetnemu društvu Svoboda Litija. Naslednja leta so pevci marljivo delali, se pripravljali na nastope kot mešani, moški in ženski zbor ter tako še naprej gojili ljubezen do slovenske pesmi. Skromno so praznovali tudi svojo 70-letnico. Približno do leta 1959 sta v društvu še delovala mešani in ženski zbor, nato je članstvo upadlo in od leta 1960 dalje je »Lipa« nastopala le še kot moški zbor (MoPZ Lipa Litija).[33]

Leta 1965, ko naj bi društvo praznovalo 80-letnico, je bil zbor zopet v hudih težavah, zato jubileja ni počastil z nastopom, dve leti kasneje pa so vendarle pripravili samostojen koncert. To je bilo jeseni 1967, ko so se v Litiji in v Cerknem spominjali stoletnice rojstva skladatelja Petra Jereba. Takrat je MoPZ Lipa sodeloval na treh svečanostih: pred Jerebovo rojstno hišo v Cerknem pri Idriji, kjer so mu domačini odkrili spominsko ploščo, pred Farbarjevim Turnom na Valvazorjevem trgu v Litiji in na koncertu Jerebovih skladb z drugimi zbori v dvorani Na Stavbah – prav tako v Litiji. Vse prireditve so tedaj podprli tudi predstavniki tedanjih občinskih oblasti v Idriji in Litiji, spominsko ploščo na skladateljevi rojstni hiši pa je odkril skladatelj Makso Pirnik.[34]

Pevci »Lipe« so z istim programom nastopili še v Gabrovki, Kresnicah, na Dolah in Vačah. Njihovo delo je bilo tesno povezano tudi z dramsko skupino v Litiji, saj je zbor sodeloval pri izvedbi raznih operet in spevoiger, med njimi *Hmeljska princesa*, *Rokovnjači*, *Al' me boš kaj rada imela* in druge. Že leta 1968 je zbor nastopil na koncertu v Trbovljah, izvedel samostojni nastop v Goriških Brdih, gostoval pa je še v nekaterih krajih domače občine.

Posebno tesne vezi je MoPZ Lipa spletel z MoPZ Loški glas iz Kisovca pri Zagorju. Oba zbora sta se 23. februarja 1969 najprej predstavila na celovečernem koncertu v Litiji, nato pa še na Lokah – Kisovcu pri Zagorju. Koncert v Litiji so posvetili 120. obletnici smrti Franceta Prešerna, kot gost pa je na koncertu sodeloval tudi zagorski rojak in dolgoletni član Loškega glasa, basist ljubljanske Opere Ladko Korošec.[35]

Ves čas po drugi svetovni vojni se je društvo borilo za stalne društvene prostore.[36] Neprestano so

31 Graščina v starem mestnem jedru Litije, najstarejša zgradba na današnjem Valvasorjevem trgu. Po 2. svetovni vojni je bila nacionalizirana in je postala last Občine Litija. Leta 1994 vmjena predvojnim lastnikom oz. njihovemu dediču Mitji Preglju.

32 Marijan Kolšek: Slavnostni govor ob priliki odkritja spominske plošče pokojnemu Petru Jerebu in 70-letnici obstoja in delovanja »Lipe«, dne 3. 7. 1955 (arhiv PD Lipa).

33 Ustni vir: nekdanji dolgoletni pevec Mato Savšek, Litija.

34 Župančič, Proslave, str. 81–84.

35 Koncertni list in vabilo (zasebni arhiv Anton Krafogel).

36 Zapisnik občnega zbora PD Lipa Litija, dne 22. 3. 1978 (zasebni arhiv Anton Krafogel).

se selili, kar je oteževalo njihovo redno delo, vendar pevci niso obupali in so kljub težavam redno obiskovali pevske vaje. Prostor za vaje so imeli nekaj časa v Sokolskem domu, domu TVD Partizan, nato v obeh šolah, po obnovi kulturne dvorane v Litiji leta 1979 pa so se dokončno preselili nazaj v prostore, ki jim jih je Predilnica Litija dodelila že leta 1937.[37] Ko je dolgoletni povojni zborovodja Jože Cajhen odšel v pokoj, je zaradi utrujenosti za nekaj časa prenehal tudi z delom v zboru. V kritičnem času ga je najprej zamenjal njegov namestnik Marijan Kolšek, pozneje pa Tone Koprivnikar, ki sta s trdno voljo ohranjala zbor pri življenju.

Po koncu vojne se je do leta 1970 zvrstilo v zboru nad 90 pevcev, vendar se je njihovo število vztrajno manjšalo. Nekaj let številčen in zelo močan zbor se je v najhujši krizi skrčil na komaj 10 pevcev, ki pa so vztrajali in znova privabili nove, da so se jim pridružili in tako nadaljevali društveno tradicijo. Kljub vsem naštetim težavam je navadno pelo v zboru povprečno 28 članov.[38] Njihovo število se je ustalilo šele v sedemdesetih letih.

Trdno odločitev, da kljub številnim težavam nadaljujejo z društveno tradicijo, so pevci »Lipe« dokazali s slovesno proslavo ob 85-letnici delovanja, ki so jo priredili 15. maja 1971 v dvorani Na Stavbah.[39] Njena vsebina je bila zelo bogata.[40] Po pozdravu gostov je prof. dr. Anton Slodnjak obiskovalcem predstavil čitalniško dobo in Luko Svetca, ustanovitelja Pevskega društva Lipa in litijskega bralnega društva. Za njim je zbor pod vodstvom zborovodje Marijana Kolška zapel šest skladb, med njimi kar tri Jerebove (*Pelin roža, Pisemce, Sebi*). Prvi del koncerta je sklenil dr. Ladislav Lajovic, ki je spregovoril o dolgoletnem zborovodji in skladatelju Petru Jerebu.[41] Pred začetkom drugega dela je predstavnik Zveze kulturnih organizacij Slovenije podelil pevcem zlate in srebrne Gallusove značke. Zlata odličja – za sodelovanje v zboru nad 25 let – so prejeli: Avgust Bric, Ivan Brilej, Jože Cajhen, Janko Dovjak, Mirko Groznik, Rudolf Jelnikar, Leopold Knol, Franc Kokalj, Marijan Kolšek, Anton Krafogel, Avgust Kunstler, Franc Lajovic, Andrej Smrdelj in Franc Zapušek. Srebrna odličja – za petje pri Lipi od 15 do 25 let – pa: Jože Boštjančič, Andrej Cokan, Rado Krhlikar, Boris Okorn, Karel Podkrajšek, Franc Remec, Mato Savšek, Bruno Videmšek in Janez Vrtačnik.

Program so nadaljevali gostje, najprej moški zbor Loški glas iz Lok pri Zagorju pod vodstvom Mirka Prašnikarja, moški zbor Zvon iz Šmartna z zborovodjem Jankom Slimškom, nato pa še velik prijatelj litijske Lipe, basist Ladko Korošec, ki je zapel nekaj narodnih pesmi in opernih arij iz svojega »železnega repertoarja«. Koncert ob 85-letnici so vsi nastopajoči zaključili s skladbo Emila Adamiča *Zdravica*.

Ob tem jubileju je Lipa izdala tudi spominsko brošuro, za katero je gradivo zbral dr. Ladislav Lajovic, uredila pa Anton Janežič in strokovna služba Zveze kulturno-prosvetnih organizacij Slovenije. Natisnila jo je Tiskarna Jože Moškrič v nakladi 1000 izvodov.[42]

V okviru praznovanj nekdanjega občinskega praznika, ki ga je občina Litija včasih[43] praznovala v spomin na 24. december 1941, ko se je 2. štajerski bataljon pod vodstvom Franca Rozmana – Staneta spopadel z Nemci na Tisju pri Litiji, je društvo 20. decembra 1975 priredilo jubilejni koncert ob 90. obletnici. V dvorani Na Stavbah, ki so jo ljubitelji zborovskega petja napolnili do zadnjega kotička, so jubilanti pod vodstvom zborovodje Mitje Gobca zapeli 13 pesmi. V prvem delu so se zvrstile skladbe *Lipa* (D. Jenko), *Ob večerni uri* (V. Vodopivec), *Na trgu* (V. Mirk), *Se že svita, bo den* (U. Krek), *Iz rosnega mraka* (A. Srebotnjak), *Rasti, rožmarin* (E. Adamič), krstno izvedbo pa je doživela skladba Marijana Gabrijelčiča *Kličem vas*. Nato je Kulturna skupnost Litija podelila šestim pevcem posebna priznanja za njihovo dolgoletno sodelovanje v zboru. Prejeli so jih Avgust Bric, Franc Kokalj, Marijan Kolšek, Anton Krafogel, Karel Podkrajšek in Andrej Smrdelj. Predstavnik Zveze kulturnih organizacij Slovenije pa je 14 pevcem izročil Gallusove značke. Zlato odličje so prejeli Andrej Cokan, Rado Krhlikar, Boris Okorn, Franc Remec, Mato Savšek in Bruno Videmšek, srebrno Janez Jelnikar, bronasto pa Edo Izlakar, Marjan Jug, Pavel Koprivnikar, Karel Malis, Janez Prašnikar, Stane Stuhec in Avgust Vrhovec. Nato so, kot je v navadi na takšnih slovesnostih, sledile čestitke predstavnikov Zasavske pevske skupnosti, predstavnikov vseh kulturnih društev v litijski občini in zastopnikov družbenopolitičnih organizacij.

Drugi del koncerta je MoPZ Lipa v celoti posvetil svojemu dolgoletnemu zborovodji Petru Jerebu. Predstavil je šest njegovih skladb: *Sebi, Planinam, Moj deklič, Pisemce, Noč na vasi* in *O kresu*. Vzdušje na koncertu, ki ga je povezoval gledališki

37 Zapisnik 3. redne seje upravnega odbora društva, dne 16. 9. 1937 (arhiv PD Lipa).
38 Jože Cajhen: Historiat glasbenega udejstvovanja, dne 12. 3. 1971 (zasebni arhiv Anton Krafogel).
39 Kulturno dvorano v delavskem naselju Stavbe v Litiji je okoli leta 1925 zgradilo vodstvo Predilnice Litija za potrebe kulturnega udejstvovanja svojih delavcev.
40 Zapisnik o svečani proslavi in kratki zgodovini društva, dne 15. 5. 1971 (arhiv PD Lipa).
41 Dr. Ladislav Lajovic: govor ob 85-letnici društva (arhiv PD Lipa).
42 Brošura se nahaja v društvenem arhivu.
43 Od leta 2008 praznuje Občina Litija svoj praznik 16. junija. Na ta dan, leta 1981, so v Spodnji Slivni člani koordinacijskega odbora na podlagi strokovne izmere, ki jo je opravil tedanji Geodetski zavod RS, sprejeli celoten elaborat projekta Geometričnega središča Slovenije (GEOSS), vključno z natančno izračunanimi podatki središča Slovenije.

igralec Danilo Benedičič, je še polepšala novica, da je zbor ob visokem jubileju prejel občinsko priznanje za področje kulture. Tudi tokrat so izdali spominsko brošuro.[44]

Zborovodja Mitja Gobec je ob jubileju dejal: »*Zbor, kot je Lipa, ima kot amatersko izvajalsko telo nalogo, da obuja starejšo pozabljeno zborovsko literaturo in jo predstavi poslušalcem v sveži obliki. Prav tako mora slediti snovanju nove glasbe s poustvarjanjem kratkih skladb sodobnikov. Naša letošnja izbira skladb prvega dela koncerta je prerez skozi pesmi, ki jih je zbor že prepeval in skladbe novejših datumov, ki so obenem preizkušnja zmogljivosti zbora. Čeprav se je izmenjalo mnogo zborovodij in so zagnani pevci prepevali tudi brez pravega pevovodje, daje osrednji pečat društvu in zboru skladatelj Peter Jereb, ki je vodil zbor neprekinjeno skoraj 50 let, zato poklanjamo ves drugi del koncerta njegovemu spominu.*«[45]

Takratni predsednik občinske skupnosti Litija Jože Dernovšek je zapisal: »*Visok jubilej delovanja Lipe sovpada s 30-letnico osvoboditve. Že sredi prejšnjega stoletja, ko je Prešernova pesem spodbujala misel za krepitev nacionalne zavesti, se je v naših razmerah čedalje bolj utrjevalo spoznanje, da je za narodnostni obstoj v prvi vrsti potrebna lastna moč naroda. Prebujanje ni obšlo Litije. Ustanovitev pevskega društva je delo takratnih zavednih Slovencev. S to svojo dejavnostjo so budili narodno zavest, ljubezen do domovine in slovanstva. Izbrali so si tudi ime – simbol slovenstva – Lipa.*«[46]

Praznovanje 90-letnice Lipe je sklenil *Ljubljanski dnevnik* s posebnim člankom: »*Ob jubilejih postanejo besede, ki jih izgovarjamo, proti volji svečane, doseženi uspehi pomembni in zasluge daljnosežne. Vso dolgoletno dejavnost osvetli luč praznika in jo poveliča za nazaj ter spodbudi za naprej. Tako je bilo tudi ob 90-letnici ustanovitve pevskega društva Lipa iz Litije, ki je za kamniško Liro drugi najstarejši zbor pri nas.*«[47]
Od leta 1970 dalje se je pri Lipi izmenjalo več zborovodij. Ko je zbolel dolgoletni pevec in nekaj let tudi zborovodja Marijan Kolšek, je v začetku maja 1973 prevzel mesto zborovodje Mitja Gobec. Z zborom je pripravil jubilejni koncert ob 90-letnici, tri leta pozneje pa je zbor zapustil. Kar poldrugo leto MoPZ Lipa ni dobil primernega nadomestila, zato je nastopal le še na pogrebih in proslavah, ne pa na samostojnih koncertih. Šele novembra 1977 je zbor prvič zapel pod vodstvom profesorja Janeza Žnidarja. Kazalo je že, da so pevci ta problem uspešno rešili, toda že čez dobro leto in pol so spet ostali brez strokovnega vodje. Iz poročila takratnega predsednika društva Antona Krafogla razberemo, da se je zbor boril s prostorskimi težavami in pomanjkanjem strokovnega vodstva. Prošnje za pomoč so naslovili na vse občinske forume kot tudi Kulturno skupnost in Zvezo kulturnih organizacij.[48] Takrat jim je priskočila na pomoč Zasavska pevska skupnost in zbor je v oktobru 1979 prevzel mladi Dimitrij Beuermann, sin znanega zasavskega zborovodje Riharda Beuermanna. Že dober mesec po prevzemu se je MoPZ Lipa z novim zborovodjem prvič predstavil na proslavi ob dnevu republike. Dolgoletnega predsednika zbora Antona Krafogla je skoraj istočasno zamenjal novi predsednik društva Lojze Vidic. Oba sta takoj začela s pripravami na jubilejni koncert ob 95-letnici Lipe, ki so ga izvedli 28. marca 1980 v litijski kulturni dvorani. Poleg ljubiteljev petja, znancev in prijateljev so se na jubilejnem nastopu zbrali tudi predstavniki vseh zasavskih zborov od Jevnice do Radeč, ki so pevcem zaželeli uspešne priprave na njihov naslednji jubilej – 100-letnico delovanja. Čeprav tudi po tem koncertu težav ni manjkalo, zlasti kar zadeva število pevcev, zasedbo posameznih glasov in obiskov na vajah, je Lipa dočakala svojo stoletnico pod istim strokovnim in organizacijskim vodstvom kot ob 95-letnici.

100-letnico obstoja društva je pospremila vrsta različnih prireditev, ki so se vrstile teden dni pred slavnostnim koncertom:

- 13. maj 1985 – otvoritev spominske razstave »Pod Lipo« v dvorani Na Stavbah,
- 14. maj 1985 – glasbeni večer z Ladkom Koroščem v OŠ Gabrovka,
- 15. maj 1985 – »Mladina pleše«, srečanje mladinskih plesnih skupin,
- 16. maj 1985 – koncert Sindikalnega pihalnega orkestra Litija pred Farbarjevim Turnom v Litiji,
- 17. maj 1985 – krajša spominska slovesnost na litijskem pokopališču ob grobu Petra Jereba,
- 18. maj 1985 – slavnostni koncert ob 100-letnici PD Lipa Litija.[49]

Po slovesnem praznovanju 100. obletnice delovanja, ko je bila zadnjič izdana tudi brošura o zgodovini društva, je zbor ponovno zašel v krizo, kot je to običajno po velikih dogodkih, ko nastopi praznina zaradi iztrošenosti in vse silne energije, ki je bila vložena v tak dogodek. MoPZ Lipa je po praznovanju stoletnice ponovno ostal brez strokovnega vodstva. Leta 1990 je vodenje prevzel Ivan Kolar ter že 22. marca 1991 pripravil samostojni koncert ob 105-letnici društva, 7. aprila 1995 pa še praznovanje 110-letnice obstoja.[50] MoPZ Lipa se je tega leta s slavnostnim koncertom pridružil tudi praznovanju 850-letnice prve pisne omembe Litije in 50-letnici zmage nad fašizmom.

44 Brošura se nahaja v društvenem arhivu.
45 *Lipa 1885–1985*, str. 18.
46 Prav tam, str. 19.
47 Jubilej pevskega zbora, *Ljubljanski dnevnik*, 20. 12. 1975.
48 Poročilo predsednika MoPZ Lipa Litija, dne 10. 3. 1978 (zasebni arhiv Anton Krafogel).
49 Zapisnik o praznovanju 100-letnice (arhiv PD Lipa).
50 Vabila in koncertni listi (arhiv PD Lipa).

PD Lipa ob 120-letnici (arhiv PD Lipa Litija).

Leta 2003 je vodenje zbora prevzela študentka Akademije za glasbo domačinka Manca Černe. Kljub vsem težavam je MoPZ Lipa z izdatno pomočjo prijateljev in podpornikov le pričel s pripravami na slovesno obeležitev 120-letnice delovanja. V ta namen je bil imenovan pripravljalni odbor, ki ga je vodil Jože Mirtič, dolgoletni direktor litijske Predilnice, najzvestejšega podpornika društva. Litijska Predilnica je že leta 1937[51] odstopila društvu prostor za delovanje v kulturni dvorani na Stavbah[52] in do današnjih dni ostala njen sponzor in donator. V priprave so se vključile domala vse institucije v občini, ki delujejo na kulturnem področju, zbor pa je za to priložnost okrepil tudi Oktet Valvasor iz Litije. Starostna struktura in osip pevcev sta že nakazovala, da prihajajo časi, ko bo obstoj stoletnega društva postavljen pod vprašaj. Leto 2005 je bilo v Litiji z vrsto kulturnih dogodkov v celoti posvečeno praznovanju 120-letnice delovanja PD Lipa, ko so tudi druga društva in skupine svoje koncerte in druge prireditve posvetila temu jubileju. Zvrstili so se slavnostni koncert ob 120-letnici (15. aprila 2005), koncert Pihalnega orkestra Litija, retrospektivna razstava o zgodovini društva v avli občine, ki jo je pripravil Kulturni center Litija, območna pevska revija v Litiji v organizaciji JSKD, Območna izpostava Litija, nastop MoPZ Lipa pred spominsko ploščo Petra Jereba na Valvasorjevem trgu v Litiji, koncert duhovne glasbe »Imagines sacri« Zbora sv. Nikolaja iz Litije kot čestitka društvu ob njegovem jubileju in nastop MoPZ Lipa na slovesnosti ob odkritju spominske plošče na rojstni hiši Rudolfa in Metoda Badjure v Litiji.

Leta 2008 je zborovodkinja Manca Černe napovedala, da zaradi selitve v drug kraj ne bo več zmogla voditi zbora, zato bo potrebno poiskati novo strokovno vodstvo. Zbor se je poleg tega ubadal tudi z osipom pevcev, leta in različne bolezni so naredili svoje in skupina se je zopet skrčila na zgolj 15 pevcev. Tedanji predsednik društva Franc Majcen in pevec Janez Prašnikar sta si zelo prizadevala, da bi našla rešitev za usihajoči zbor. S pomočjo Javnega zavoda za kulturo Litija, kjer so se dobro zavedali pomena ohranjanja častitljive tradicije drugega najstarejšega pevskega društva v Sloveniji, se je tega leta društvu kot samostojna sekcija pridružila skupina 11 mladih fantov iz Litije in okolice. Proti koncu leta 2008 je skupina starejših pevcev sprejela presenetljiv sklep, da družno prenehajo peti in društveni prapor tudi uradno predajo mladi generaciji z željo, da dostojno in častno nadaljuje tradicijo litijske »Lipe«. Za današnji čas, ko so stare vrednote obrnjene na glavo in ko na vseh področjih prevladuje osebni interes, je ta poteza zagotovo izjemna redkost oz. precedens v naši družbi. Starejši pevci, ki so bili leta in leta z dušo in telesom predani društvu, so se zagotovo s težkim srcem odločili za »pevsko upokojitev«, premogli pa so toliko modrosti in nesebičnosti, da so razmišljali le o eni stvari – zagotoviti nadaljevanje tradicije in prihodnost društva.

Leta 2010 je PD Lipa zelo odmevno praznovalo 125-letnico obstoja društva. Na slavnostnem koncertu se je mladim »Lipašem«[53] kot gost pridružil

51 Iz originalnih zapisnikov upravnega odbora društva (arhiv PD Lipa).

52 Predilnica Litija je bila do leta 1976 lastnik kulturne dvorane Na Stavbah, nato je lastništvo ter skrb zanjo prevzela Občina Litija.

53 Beseda oz. ime, ki ga pevci in drugi v zadnjih desetletjih uporabljajo kot oznako za člana PD Lipa Litija.

PD Lipa leta 2008 ob menjavi generacij (arhiv PD Lipa Litija).

Slovenski oktet. Ob povezovanju Jureta Seška je društvo iz rok podpredsednika Zveze kulturnih društev Slovenije Francija Pivca prejelo spominski trak za društveni prapor, direktor Javnega sklada za kulturno dejavnost Slovenije Igor Teršar pa mu je podelil jubilejno priznanje za izjemno dolgoletno in uspešno delo ter prispevek k razvijanju ljubiteljskih kulturnih dejavnosti. Ob občinskem prazniku istega leta je PD Lipa na predlog Zveze kulturnih društev Litija prejelo še zlato plaketo občine Litija za 125 let ohranjanja slovenske zborovske pesmi.

Danes v društvu delujeta ženska in moška vokalna skupina, ki se redno uvrščata na regijska tekmovanja malih pevskih skupin in za nastope dobivata odlične strokovne ocene. Umetniški vodji obeh skupin sta Anita Medvešek in Darko Vidic, oba študenta Akademije za glasbo v Ljubljani. Društvo oz. obe vokalni skupini sta zelo dejavni, saj redno prirejata samostojne letne koncerte z različnimi gosti ter na leto opravita od 20 do 25 javnih nastopov v domači občini in drugje po Sloveniji. Od leta 2006 je rešena tudi težava glede stalnega prostora, saj je društvo pod svoje okrilje vzel Javni zavod za kulturo Litija, ki poleg zagotavljanja stalnega prostora za vadbo skrbi tudi za društveni arhiv ter nudi organizacijsko in tehnično pomoč pri izvedbi koncertov in drugih dogodkov.

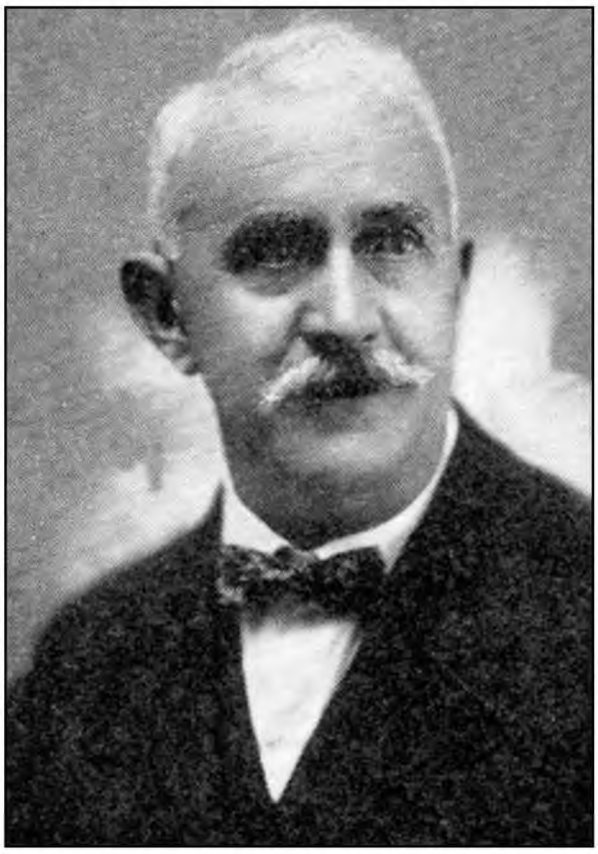
Peter Jereb (1. julij 1867 – 3. oktober 1951)

Ni mogoče pisati o »Lipi« in glasbeni dejavnosti v Litiji, ne da bi omenili življenje in delo skladatelja Petra Jereba. Rodil se je 1. julija 1867 v Cerknem blizu Idrije. Njegov oče Anton je imel v lasti nekaj zemljišč, kjer so pridelovali poljščine za domače potrebe. Kot mlad šolar je v skromni domači šoli pridobival le najbolj osnovna znanja v branju, pisanju in računanju. V tistem času so v Cerknem že imeli izobraževalno društvo Čitalnico, ki je imela tudi glasbeni odsek. Z mladim cerkljanskim naraščajem je pričel vaditi kapelnik Moškon. Za Lužarjevega Petra, kot se je po domače reklo pri Jerebovih, je bil najpomembnejši in odločilen dan, ko mu je oče z nekega potovanja prinesel violino. Peter, ki je imel izreden posluh in lep glas, se je pri Moškonu pričel učiti igranja na ta instrument. To so bili njegovi prvi koraki v svet glasbe, ki ji je ostal zvest do konca življenja.

Petrovega idiličnega življenja z vrstniki v rodnem kraju je bilo kmalu konec. Ker sta mu zgodaj umrla starša, je sicer podedoval domačo hišo, a ni bilo nikogar, ki bi skrbel zanj. K sebi ga je vzel stric, ki je kot župnik služboval v Tunjicah pri Kamniku. Hitro je opazil Petrovo glasbeno nadarjenost, zato ga je, ko mu je bilo sedemnajst let, poslal v orglarsko šolo v Ljubljano. Sprva ga je hudo mučilo domotožje, ko pa se je srečal z Miho Ličarjem, sošolcem in prijateljem iz otroštva, se je kmalu privadil novemu okolju. V treh letih se je naučil igranja na orgle ter se usposobil za občinskega tajnika.[54] Leta 1887 je dobil službo na občini v Litiji, kjer je ostal do svoje smrti, celih 64 let. Ker tedanja občinska administracija še ni bila tako razširjena kot danes in služba tajnika mlademu človeku ni zagotavljala zadostnega zaslužka za preživetje, so jo povezali s službo cerkvenega organista.

Kmalu po ustanovitvi »Lipe« v Litiji je zaživel tudi zbor »Zvon« v Šmartnu pri Litiji. Oba zbora sta bila vedno v prijateljskih stikih, kar je bila precejšnja

[54] Fotokopija spričevala št. 3, z dne 14. 7. 1887 (original hrani Slovenski šolski muzej).

Skladatelj in pevovodja Peter Jereb (arhiv JZK Litija).

zasluga Petra Jereba, ki je dajal svoje skladbe za koncertne nastope na razpolago tudi sosednjim pevcem.

Peter Jereb je bil poleg občinskega tajnika in organista tudi tajnik trškega odbora, tajnik in blagajnik gasilcev, pevovodja »Lipe«, vodja orkestra, kjer je sodelovalo veliko pevcev zbora, skratka bil je res vsestransko dejaven. Po upokojitvi leta 1938, po 50 letih službovanja, se je še bolj posvetil najljubšemu konjičku – petju in komponiranju.

Dr. Ladislav Lajovic je ob 85-letnici društva zapisal: »*Dejstvo, da je Jereb v vseh raznolikih političnih spremembah toliko let obdržal isti službeni položaj, dokazuje, da je bil enkratno urejena in izjemno poštena osebnost, sicer si te stabilnosti ni moč drugače razložiti. Službo občinskega tajnika je opravljal s prekinitvijo služenja triletne vojaščine skupno skoro 50 let, ves čas za isto mizo. Oblast se je pogosto menjala, saj je služil dvema habsburškima cesarjema Francu Jožefu in Karlu, kralju Petru in Aleksandru, kraljevim namestnikom in nato Petru II. Neštetokrat so se menjali župani ob vseh političnih peripetijah v Beogradu, Peter Jereb pa je ostal na svojem mestu in nikdar ni bilo debate o kaki menjavi, ker je bil vedno na mestu mož, pošten, izredno delaven, uslužen, iznajdljiv pa vsestransko priljubljen ravno zaradi svojega dela izven službenih obveznosti. Bil je duša dejavnosti pri pevcih, gasilcih, igralskih nastopih, veselicah, sploh pri vseh javnih prireditvah.*«[55]

Na prostoru, kjer danes stoji nova zgradba občinske skupščine, je bilo prvo šolsko poslopje v Litiji. Ko se je leta 1912 šola preselila v novo stavbo na Cesti komandanta Staneta, se je leta 1913 v staro šolo iz Vrbanovčeve (Simončičeve) hiše preselila občinska pisarna. Tu je dobil Peter Jereb tudi službeno stanovanje.[56] V tej hiši je skladatelj preživel svoja najlepša leta in zložil največ svojih skladb, zato je komisija, ki je določala imena za litijske ulice, sklenila, da ulico, ki vodi od Valvazorjevega trga proti nekdanji občini, poimenuje po Petru Jerebu.

Pozneje je skladatelj živel v Farbarjevem Turnu na Valvazorjevem trgu. Leta 1945 mu je umrla druga žena Anči, sestra skladatelja Antona Lajovica. Njena smrt ga je zelo potrla. Utehe je iskal v komponiranju in kljub osmim križem zložil še nekaj skladb za moške in mešane zbore.

Njegova duševna prisebnost je vidno plahnela, čeprav je bil telesno krepak do zadnjih dni. Že precej bolan je uničil (sežgal) kopico svojih skladb, ki jih je hranil doma v rokopisu in še niso bile objavljene ter s tem nevede povzročil nepopravljivo kulturno škodo. Izdihnil je 3. oktobra 1951 na svojem domu.

Največja odlika Petra Jereba je bila v njegovem smislu za komponiranje. Šele med zapuščino so našli skladbo *Sebi*, ki jo je na besedilo Luke Svetca uglasbil že leta 1887 kot 20-letni fant. Krstno izvedbo je doživela na koncertu ob 85-letnici »Lipe«. Jereb je imel absolutni posluh, posluh za ritem besedila, občutek za melodično linijo, ki jo vsebuje tekst, in za harmonično nadgradnjo. Ta nadarjenost mu je ob skromni izobrazbi omogočila, da je ustvaril vrsto priljubljenih in močno odmevnih skladb. Najtežje mu je bilo, kot je sam večkrat dejal, dobiti ustrezno besedilo, zato je najraje segal po pesmih Cvetka Golarja, s katerim sta se na pobudo učitelja in publicista Jožeta Župančiča srečala v Litiji.

Jereb je ustvarjal hitro in brez težav. Imel je izrazito lep rokopis za besedilo in tudi notni zapisi so bili zgledni.[57] Uglasbil je nad 90 pesmi za moški, ženski in mešani zbor, če pa prištejemo še orkestralna dela in cerkvene skladbe, se njihovo število povzpne nad 200. Njegova prva glasbena zbirka je izšla leta 1924 pod naslovom Deset moških in mešanih zborov. Hubadova župa v Ljubljani je leta 1937 ob skladateljevi 70-letnici izdala zbirko osmih zborovskih skladb, leta 1978 pa je izšla v založbi Zveze kulturnih organizacij Slovenije zbirka Moški zbori, v kateri je 18 skladb.

Kot je bil skromen in pošten v življenju, tak je bil tudi v izražanju notranjih čustev pri kompo-

55 Dr. Ladislav Lajovic: Govor ob 85-letnici društva (arhiv PD Lipa).
56 Litija, *Domoljub*, št. 43, leto 1913, str. 691.
57 Nekaj notnega gradiva s pisateljevim rokopisom hrani društveni arhiv.

niranju. Če je imel srečno roko, da sta se mu glasba in besedilo zlila v ubrano celoto, je nastala skladba, ob katere poslušanju postane človeku toplo pri srcu. Mednje sodijo njegovi biseri *O kresu*, *Pisemce*, *Pelin roža*, *Moj deklič*, *Na vrtu*, *Planinam* in druge. O komponiranju je vodil skrbne zapiske. Zadnjo pesem z naslovom *Gozdič je že zelen* je poklonil slovenskemu narodu 10. novembra 1948.

Med društvenim arhivom se je našel tudi naslednji zanimiv zapis iz leta 1929, ki dokazuje, da je sicer resni in skrajno odgovorni Jereb imel tudi iskriv smisel za humor: »*Kdor po mestu rezonira, kdor podnevi tarokira, kdor kot dama se maskira, kdor čez davke kritizira, kdor dekletom le hofira, kdor kar s tremi hkrati šmira, kdor neznosno afektira, se takoj naj aretira.*«[58]

Kolikšna je bila njegova priljubljenost med pevci in Litijani, dokazujejo njegovi življenjski jubileji – 60, 70, 80-letnica – ki so jih vedno praznovali hkrati z jubileji »Lipe«. Za Litijo so bili to pravi ljudski prazniki, kjer je redno sodelovala vrsta pevskih društev iz Zasavja in Ljubljane. Posebno slovesno je bilo 6. aprila 1947 ob Jerebovi 80-letnici. Poleg »Lipe«, ki jo je vodil Jože Cajhen, so sodelovali še Pevsko društvo Jevnica (Jože Cajhen), Poštarski zbor Ljubljana (Slavko Mihelčič), Delavsko prosvetno društvo Zarja iz Trbovelj, Glasbeni odsek Bežigrad-Šiška (Albin Lajovic), Godbeni odsek Lipe (Drago Bitenc) in združeni pevski zbori pod vodstvom skladatelja Radovana Gobca.

Peter Jereb je za svoje dolgoletno glasbeno udejstvovanje prejel nešteto priznanj. Leta 1930 so mu podelili zvezno medaljo Jugoslovanske pevske zveze, leta 1940[59] pa diplomo in zlato medaljo iste zveze za skladateljsko delo. Leta 1948 je dobil na natečaju Glasbene matice ljubljanske prvo nagrado in častno diplomo, leta 1949 pa mu je prezidij ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije podelil naslov »ljudskega skladatelja«.[60] Med mnogimi darili, ki jih je prejel ob raznih nastopih, jubilejih in drugih svečanostih, je kot zanimivost vredno omeniti srebrno dirigentsko palico, ki so mu jo poklonili hvaležni pevci »Lipe« že leta 1914 in nanjo vgravirali spremno besedilo.[61]

Ime Petra Jereba je tesno povezano z litijsko »Lipo«. Kot komaj dvajsetletni mladenič je leta 1887 prevzel vodenje zbora in bogate izkušnje, ki si jih je z vztrajnim delom pridobil v času glasbenega izobraževanja, so mu bile neizčrpen vir in vodič pri odgovornem delu. Takratni pevci so v njem videli neusahljiv vrelec napredka in znanja ter so mu vestno in vztrajno sledili. Uspehi zato niso izostali in sloves zbora je nenehno naraščal. Na koncertu Zveze slovenskih pevskih zborov v Ljubljani leta 1924 je zbor dobil laskavo oceno: »*Lipa iz Litije. Pevovodja g. Peter Jereb. 30 pevcev. Glasovi dobro izravnani. Izvajanje zelo hvalno. Crescendi, akcentuiranje, intonacija in deklamacija malodane vzorna. Inteligentnost zbora in pevovodje se je pokazala zlasti v izrazitem motivičnem izdelku.*«[62]

Skoraj 50 let je nesebično vodil in vzgajal pevke in pevce, da bi s slovensko pesmijo širili in sejali kulturo med svoj narod. Vse svoje proste ure je posvetil glasbi ter žrtvoval nešteto večerov za napredek zbora. Ob odkritju njegove spominske plošče leta 1955 na Farbarjevem Turnu v Litiji, kjer je nazadnje živel, so litijski pevci zapisali: »*Naj bo ta plošča trajen spomin in dokaz, kako globoko so se njegove, v dušo segajoče pesmi, vkoreninile v naša pevska srca, naj bo dokaz, naše skromne zahvale za ves trud, ki ga je v času svojega bivanja in ustvarjanja posvetil slovenski pesmi, v kateri je našel uteho in notranji mir, naj bo dokaz, da ga nismo pozabili, da živi s svojimi deli med nami in da bomo bisere njegovega dela ohranjali prihodnjim rodovom. Ponosni smo, da je živel in ustvarjal med nami.*«[63]

Zaključek

Napisati celovito in verodostojno, z viri podprto zgodovino drugega najstarejšega pevskega društva v Sloveniji je izredno težka naloga, saj pisec zaradi neurejenega in pomanjkljivega društvenega arhiva naleti na skoraj nepremostljivo oviro. Delno nejasno in nepoznano je predvsem obdobje od ustanovitve do 1. svetovne vojne, ker naj bi po navedbah starejših članov in zapiskov v društveni dokumentaciji med 2. svetovno vojno Nemci uničili celoten arhiv in odnesli tudi ves inventar. Iz tega obdobja tako ostajajo edina verodostojna poročila o delu društva v tedanjem časopisju (*Slovenec*, *Slovenski narod*). K sreči se je ohranil zvezek zapisnikov upravnega odbora društva med letoma 1932 in 1938, ki predstavlja dragocen vir podatkov o dogodkih in aktivnostih v društvu. Določen del gradiva, zlasti iz povojnega obdobja, je še vedno raztresen po zasebnih arhivih oz. pri nekdanjih pevcih in njihovih potomcih. Sedanje vodstvo društva si prizadeva obnoviti društveni arhiv in zbrati vse obstoječe gradivo o delovanju društva: arhivsko gradivo, koncertne liste, vabila, plakate in letake, objave v tiskanih medijih, zapisnike in poročila, fotografije ipd. Dobršen del tega je ponovno vzpostavljen ob nastajanju pričujočega prispevka o zgodovini društva, velik del pa še čaka na evidentiranje in obdelavo.

Stoletnico Jerebovega rojstva leta 1967 so skupaj pripravili predstavniki tedanjih t. i. družbeno-poli-

58 Dokument s pisateljevim rokopisom (arhiv PD Lipa).
59 Počastitev dveh zaslužnih pevcev, *Slovenski narod*, št. 88, leto 1940, str. 2.
60 Ustni vir: skladateljev sin Peter Jereb ml., Litija.
61 Dirigentsko palico hrani Knjižnica Litija.
62 Glasbeni vestnik – Koncert Zveze slovenskih pevskih zborov, *Slovenski narod*, št. 81, leto 1924, str. 2–3.
63 Odlomek iz govora Marijana Kolška ob odkritju spominske plošče Petru Jerebu, dne 3. 7. 1955 (arhiv PD Lipa).

tičnih organizacij Litije in Idrije ter v obeh krajih pripravili slovesnosti. Na njegovo rojstno hišo so ob tej priložnosti vzidali spominsko ploščo, ki jo je odkril Jerebov primorski rojak in skladatelj Makso Pirnik. Zanimivo je, da je tudi prof. Pirnik prva leta služboval v Litiji. V tedanjih zapisih o dogajanjih ob stoletnici smrti Petra Jereba lahko preberemo tudi nekaj očitkov o neuresničenih obljubah in dogovorih, ki mu jih Cerkljani in Litijani še dolgujejo. Omenjena je ureditev Jerebovega kotička v Idrijskem muzeju, odprtje spominske sobe v Litiji, izdaja publikacije o njegovem življenju in delu ter ponovna oživitev sodelovanja med idrijskimi in litijskimi kulturnimi društvi.

Očitki sicer ostajajo neizpolnjeni še danes, a so še vedno močno aktualni. Kultura v Litiji žal nikoli ni imela tiste veljave in ni bila deležna tistega odgovornega pristopa, kot bi se za enega temeljev narodnega obstoja spodobilo, predvsem pa ne tistega dolžnega in iskrenega spoštovanja do ljudi, ki so s svojim delom zaznamovali domače okolje in ki jim je bila kultura ne samo kratkočasna dejavnost, temveč tudi način življenja.

Zlasti v današnjih časih je težko pričakovati spremembe v mišljenju in delovanju lokalnih oblasti, saj se izgovor o gospodarski krizi kar sam ponuja, ko je potrebno krčiti sredstva za lokalne kulturne programe. »Kulturniki« so bili vedno zadovoljni z drobtinicami, zavedanje, da ustvarjajo skupno dobro za današnje in prihodnje rodove, je poganjalo kolesje dalje. Tukaj nikoli ni bilo prostora za ozke interese skupin in posameznikov, še manj za pehanje po moči in oblasti. V PD Lipa Litija so zato že sedaj z mislimi pri obeležitvi 130-letnice društva, ko bo ponovno potrebno poudariti pomen društvene pevske tradicije ter novo pridobljene in preverjene podatke o njeni zgodovini izdati v ustrezni publikaciji.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Arhiv PD Lipa Litija.
ARS – Arhiv Republike Slovenije.
AS 68, Banska uprava Dravske banovine.
Domoznanska zbirka Knjižnice Litija.
Zasebni arhiv nekdanjega predsednika Pevskega društva Lipa Antona Krafogla.

ČASOPISI

Domoljub, 1913
Jutro, 1937
Ljubljanski dnevnik, 1975
Slovenec, 1941
Slovenski narod, 1883, 1885, 1888, 1889, 1892, 1924, 1925, 1931, 1934, 1940

USTNI VIRI

Martin Brilej (1940–2011), Litija.
Peter Jereb ml. (1925), Litija.
Mato Savšek (1930), Litija.

LITERATURA

Pevsko društvo Lipa, 1885–1970 (zbral dr. Ladislav Lajovic). Litija : Predilnica Litija, 1970.
Lipa, 1885–1985. Litija : Občinska Kulturna skupnost Litija in Občinska konferenca SZDL Litija, 1985.
Zorn, Tone: Nemško nacionalno društvo »Südmark« na avstrijskem Koroškem v prvem desetletju prve avstrijske republike. *Kronika* 23, 1975, str. 38–41.
Župančič, Jože: Proslave ob 100-letnici rojstva skladatelja Petra Jereba. *Idrijski razgledi*, št. 4, 1967, str. 81–84.

SUMMARY

Litija's Choral Society Lipa throughout history

The article describes the 125-year history of Litija's Choral Society Lipa, which makes it the second oldest choral society in Slovenia. Societies' activities had a much greater impact on the lives of townsmen in the past than they do today, given that societies and membership therein constituted the driving force of the entire social and cultural progress in most Slovenian places. Throughout its history, Litija's Choral Society Lipa has faithfully preserved Slovenian folk songs and compositions and consistently served as the bulwark of Slovenian national consciousness and language, whether it be during the Slovenian Spring in the second half of the 19th century, the time of the Hapsburg rule, the glorification of Slavism and the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes, or during the formation of a new Yugoslav state in the turbulent postwar era up to the present day of Slovenian independence.

The final part of the article is dedicated to composer and long-time conductor Peter Jereb, who left an indelible imprint on the centennial era and placed a firm musical foundation for generations to come. Peter Jereb elevated the Lipa choir to a new professional level; he tremendously enriched the Slovenian musical treasury with his opus, as well as set the groundwork for superb musical activity in Litija, which continues to be the source of its pride today.

Po razstavah

Litijski muzej

»Videli smo, da muzej, pa čeprav majhen, ne nastane prek noči. Potrebno je mnogo truda, upornega dela in požrtvovalnosti. Tudi ne zraste kot sad dela nekaterih posameznikov, marveč se širi in raste šele takrat, kadar se pokaže živ interes sodelovanja širokega kroga prebivalstva, kadar delovni človek spozna, da tudi muzej ni sam sebi namen.«
(citat iz članka Koprski muzej raste v pomembno kulturno ustanovo, *Slovenski Jadran*, 12. februar 1954)

Besedo muzej v zvezi z Litijo prvič zasledimo davnega leta 1952, ko se je v neki publikaciji pojavila vest: »V Litiji so pričeli ustanavljati mestni muzej. V ta namen so zbrali že veliko predmetov ...«. In potem vse tiho je bilo ... do leta 2004, ko smo v enoti Kulturni center pri tedanjem Zavodu za izobraževanje in kulturo pričeli z zbiranjem gradiva in oblikovanjem treh muzejskih zbirk ter pripravo prostora zanje. Seveda smo, kot je to v navadi pri utiranju novih poti, naleteli na vse mogoče ovire, od nerazumevanja vodstva zavoda, brezbrižnosti lokalnih uradnikov, nezaupljivosti domačinov, pomanjkanja strokovnega kadra, ustreznih prostorov in seveda financ. Po dolgih prizadevanjih in mukotrpnem reševanju vseh naštetih problemov smo s podporo tedanjega župana Mirka Kaplje za silo uredili prazno pododrje gledališke dvorane. Prostori sicer ne ustrezajo niti povprečnim standardom za muzejske prostore, a tedaj nam je bilo vodilo »bolje obisk enega razreda šolskih otrok na leto kot nobeden«. Približno 110 m^2 grobo obdelanih kleti brez ustrezne električne napeljave smo očistili, pregradili, uredili spodobno razsvetljavo in pričeli z urejanjem zbirk. Leta 2006 se je enota Kulturni center osamosvojila in ustanovljen je bil Javni zavod za kulturo (JZK) Litija, ki je razdeljen na dve notranji enoti: OE Prireditve in OE Muzej.

Vsak začetek je težak, a začetek muzejske dejavnosti v Litiji je še posebej naporen. Predvsem gre tu najprej za kadrovske težave, saj je edini kustos kar direktorica zavoda, ki se mora poleg nalog vodenja ukvarjati še z vsem ostalim delom v muzeju, od dokumentiranja, dela na terenu, zbiranja gradiva, arhiviranja, priprave razstav, posodabljanja obstoječih zbirk, pedagoško dejavnostjo ter vodenjem obiskovalcev po muzeju v katerem koli terminu, saj je Litijski muzej možno po predhodni najavi obiskati v katerem koli času. Ostale težave, kot je pomanjkanje finančnih sredstev in ustreznih prostorov, pri tem skoraj zbledijo. Nenazadnje je velika ovira tudi nepoznavanje muzejskega dela in njegovega pomena, kar v lokalnem okolju, kakršno je litijsko, zbuja nezaupanje, nenaklonjenost, brezbrižnost in celo nasprotovanje vsemu, kar je novo in drugačno.

Kljub vsemu smo za začetek pristopili k oblikovanju treh muzejskih zbirk, ki prikazujejo dejavnosti, ki so v preteklosti najmočneje zaznamovale Litijo in njeno okolico. Poleg samih muzejskih zbirk je gradivo razdeljeno še na:
- depo: različni predmeti, ki ne sodijo neposredno med trenutno predstavljene zbirke, a so pomembni za ostala področja lokalne zgodovine,
- fototeko: stare fotografije, predvsem v zvezi z lokalno zgodovino,
- arhivsko gradivo: različni dokumenti, zemljevidi, članki iz starega časopisja, letaki in plakati itd.,
- zbirke starih razglednic: zbirka razglednic Litije in drugih okoliških krajev, velikonočne in božično-novoletne voščilnice, dopisnice in priložnostne oz. spominske razglednice,
- knjižno gradivo: knjige starejših letnic, gradivo o lokalni zgodovini, publikacije muzejev in drugih znanstvenih institucij, druga strokovna literatura, objavljeni članki itd.

Urejanje prostorov za muzejske zbirke (arhiv JZK Litija).

Zbirka »Rečni promet«

Rečni promet je imel v preteklosti izjemen pomen zaradi velike zmogljivosti in majhnih stroškov pri transportu. Od kopenskega prometa je bil daleč cenejši, zmogljivejši, hitrejši in v vseh pogledih bolj ekonomičen.

Prvi zgodovinski vir o plovbi po Savi je vsekakor bajka o Argonavtih. Jazon naj bi s svojo ladjo Argo plul po Savi do Ljubljane in nato do Vrhnike. Tudi Rimljani so znali s pridom izkoriščati plovnost rek, o čemer pričajo ostanki rimskih plovil na Ljubljanskem barju. Po navedbah nekaterih starejših zgodovinarjev naj bi v Litiji imeli pristanišče, ki je po vsej verjetnosti služilo transportu rude, saj so Rimljani že pričeli izkoriščati rudno bogastvo v Šitarjevcu. Razvoj trgovine je že v srednjem veku narekoval boljšo organizacijo in ureditev plovbe po slovenskih rekah. Nastale so posebne čolnarske zadruge in čolnarski cehi. Brodarstvo je postalo donosen posel. Tudi Litija je bila že v srednjem veku močno čolnarsko središče, saj je imela poleg čolnarskega urada in mitnice tudi dve ladjedelnici, tesarske delavnice in vrvarne. V bistvu je celoten kraj vse do sredine 19. stoletja živel od čolnarjenja. V Litiji je nastala vrsta gostišč, okoliški kmetje so redili vlečno živino, večina lastnikov savskih ladij je bila domačinov.

Vleka ladje po toku navzgor je bila sila zamudno in težavno delo. V začetku so za vleko ladij uporabljali kaznjence, od srede 19. stoletja dalje pa so jih zamenjali z volovskimi ali konjskimi vpregami. Smer so uravnavali z dolgimi drogovi, s katerimi so bili ladjo zaradi vlečne sile prisiljeni odrivati od brega. Tipi plovil so bili prilagojeni značaju reke in pred regulacijo Save v 18. stoletju so večinoma uporabljali manjše in okretnejše čolne, s katerimi so krmarili čez številne savske brzice. Po regulaciji savske struge so se v 19. stoletju na Savi pojavile večje ladje, med njimi t. i. »tombasi«, ki so merili v dolžino okoli 50 m. Prihod Južne železnice skozi savsko dolino je v kratkem času povzročil zaton rečnega prometa na Savi. Zadnjo ladjo so proti Zalogu vlekli leta 1865. Po tem letu so v uporabi ostali le posamezni brodovi za prevoz potnikov in tovora preko reke, kjer ni bilo mostov.

Za oblikovanje muzejske zbirke o rečnem prometu je bilo potrebno pregledati dokaj obsežno gradivo po različnih virih, saj v Sloveniji ne premoremo celovite obravnave tega področja in so podatki raztreseni po vsem možnem dokumentarnem gradivu in tiskanih izdajah od 15. oz. 16. stoletja dalje. Materialnih ostankov o tej močno razširjeni in donosni dejavnosti praktično ni, zato je bilo potrebno za osnovno predstavitev plovbe izdelati modele najznačilnejših plovil. V zbirki so prikazani štirje modeli plovil, in sicer najbolj razširjena oblika savskega čolna, strehar, peskar in tombas. Savski čoln je bil tako rekoč osnovna oprema vsake kmetije ob reki Savi in marsikje ga imajo še danes, zato makete ni bilo težko izdelati. Modela streharja in peskarja sta izdelana po različnih grafičnih predlogah iz 17. in 18. stoletja. Model tombasa pa je bil izdelan na podlagi Hepperjevih in Gruberjevih načrtov čolnov za plovbo po Savi iz leta 1771. Ker so čolne in ladje izdelovali predvsem ročno, še marsikje hranijo staro orodje za izdelovanje čolnov. Komplet orodja, ki vsebuje 8 različnih kosov, je muzeju podaril Gvido Kres st. z Zgornjega Loga pri Litiji ter prispeval nekaj dragocenih podatkov o uporabi savskih čolnov. Poleg tega smo skušali zbrati čim več različnih prikazov plovbe po reki Savi in Ljubljanici, od Valvasorjevih grafik dalje, pri čemer so nam izdatno pomagali v Narodnem muzeju Slovenije. Kot začetni prikaz plovbe po rekah smo predstavili tudi »rimski pontonium«, domnevno iz 1. stoletja pr. n. št., najden leta 1890 pri Lipah na Ljubljanskem barju, ki ga sicer niso uporabljali za daljše plovbe po Savi, a vendar predstavlja tip in način transporta v antiki, namenjen logističnim potrebam rimske vojske.

Za popestritev in nazornejši prikaz zgodovine plovbe po reki Savi in kot dopolnilo ogledu muzejskih zbirk smo z lokalno televizijo ATV Signal pripravili polurni dokumentarni film, pri katerem smo k sodelovanju povabili nekatere priznane slovenske raziskovalce, kot so Boris Muževič (mitologija), dr. Andrej Gaspari (arheologija), dr. Ema Umek (arhivski viri) in dr. Stanislav Južnič.

Zbirka »Rudarstvo«

Litija spada med najstarejše rudarske kraje na Slovenskem, saj začetki rudarjenja v Litiji in okolici segajo v prazgodovino, natančneje v železno dobo (približno 800–600 pr. n. št.). Neposredno nad mestom, na vrhu hriba Sitarjevec, so v devetdesetih letih arheologi odkrili ostanke železnodobne naselbine, bližnje Vače pa so bile v prazgodovini eden največjih kovinarskih centrov v Sloveniji.

Delavci v separaciji rudnika Sitarjevec okoli leta 1950 (arhiv JZK Litija).

Jože Pastor, dolgoletni vodja rudnika Sitarjevec (arhiv JZK Litija).

Prvi pisni viri omenjajo rudnik Sitarjevec v 16. stoletju, ko so zabeležili močan priliv protestantskih rudarjev z Bavarske in Saške. Iz tega časa je v cerkvi v Šmartnem pri Litiji ohranjen kamnit nagrobnik. Z nastopom protireformacije v 17. stoletju je tudi rudarska dejavnost začasno usahnila. Z večjimi ali manjšimi prekinitvami je rudnik Sitarjevec obratoval vse do leta 1965, ko so dela v njem za vedno opustili. Največji razcvet proizvodnje so v litijskem rudniku doživljali v drugi polovici 19. stoletja tja do 1. svetovne vojne, ko je sodil med največje rudnike svinca v Evropi. V Sitarjevcu so pridobivali večinoma svinec, poleg tega pa še živo srebro, barit in nekaj cinka. Za potrebe rudnika so leta 1880 na levem bregu Save zgradili novo topilnico in jo z žičnico preko reke Save povezali z rudnikom. V njej so talili rudo iz številnih evropskih rudnikov ter celo iz Tunisa, Maroka in Alžira. V spomin na prvo pridobljeno srebro v litijski topilnici so leta 1886 v dunajski kovnici skovali spominske kovance, t. i. »litijske srebrnike«, ki veljajo za ene najlepših tovrstnih izdelkov pri nas. Nekaj originalnih primerkov srebrnika še hranijo zasebniki, za zbirko pa smo pridobili repliko, ki jo je izdelalo Zlatarstvo Trbovlje. Topilnica je prenehala delovati kmalu po letu 1930, predvsem zaradi močnega nasprotovanja okoliških čebelarjev, ki so leta 1925 tovarno celo tožili zaradi zastrupljanja čebel. Uspešna tožba velja za prvo »ekološko pravdo« v Sloveniji. V litijski topilnici so konec 19. stoletja prvič izvedli tudi poskus pogona strojev na elektriko. Območje rudnika Sitarjevec še danes velja za izjemno bogato nahajališče mineralov ne samo v slovenskem, temveč tudi v evropskem merilu. V muzeju je urejena vitrina z najznačilnejšimi primerki sitarjevških mineralov.

Tudi s področja rudarske dejavnosti je ohranjeno zelo malo materialnega gradiva, saj maloštevilni še živeči rudarji hranijo doma bore malo rudarske opreme. Zanimivo je dejstvo, da se po opustitvi rudnika Sitarjevec leta 1965 o rudarjenju v Litiji skoraj ni govorilo, kot da ta večstoletna dejavnost ni nikoli obstajala. Morda so temu vzrok izredno težki delovni pogoji, slab zaslužek ali pa pljučna bolezen, ki je zaradi škodljivih vplivov svinca prizadela mnoge rudarje. Osnove zbirke so postavili že v nekdanjem Zavodu za izobraževanje in kulturo Litija, ki je bil predhodnik Javnega zavoda za kulturo Litija. Zbrani predmeti so donacije in prispevek nekaterih podpornikov muzeja iz Litije in Zasavja. Še posebej je potrebno izpostaviti zametek arheološke zbirke, ki ga predstavlja pet predmetov, najdenih na litijskem območju. Gre za dve repliki (bronasta zapestnica in fibula očalarka) ter trije originali, za katerih popis in ustrezno konservacijo so poskrbeli v Narodnem muzeju Slovenije (rimski novec, železna sulična ost, bronasta fibula). Na širšem litijskem območju so znana bogata arheološka najdišča, a do danes v kraju ni ostalo ničesar od teh številnih predmetov, saj so romali v najrazličnejše svetovne in slovenske muzeje. S pridobitvijo prvih arheoloških predmetov iz domačega okolja želimo predvsem mladim vzbuditi zavedanje o pomenu in vrednosti lastne zgodovine, ki ima v Litiji večtisočletno tradicijo.

Pri oblikovanju muzejske zbirke so pomagali nekateri posamezniki iz Litije in Zasavja, ki so darovali predmete rudarske opreme in dokumentacijo. Pisnih virov o rudarjenju v Litiji in okolici ni veliko, čeprav tovrstna dejavnost, kot že omenjeno, sega v prazgodovino, o čemer pričajo številni ostanki ter sledovi in velja rudnik Sitarjevec za enega najstarejših slovenskih rudnikov.

Del muzejske zbirke je posvečen dolgoletnemu direktorju rudnika in enemu najbolj zaslužnih za razvoj in delovanje Sitarjevca v 20. stoletju Jožetu Pastorju. Obsežen osebni arhiv je muzeju podarila Pastorjeva hči Vanda Muzga iz Litije.

Poseben del zbirke je namenjen današnjemu stanju rudnika Sitarjevec. Poleg manjše zbirke glavnih vrst mineralov, ki jih je moč najti v opuščenih rovih, je njihovo stanje prikazano na fotografijah Blaža Zarnika. Obiskovalca navadno opomnimo na fotografije edinstvenih limonitnih kapnikov, ki so poleg velike množice najrazličnejših mineralov ena od glavnih posebnosti podzemnega sveta v Sitarjevcu, hkrati pa opozorimo na številne nezavarovane rud-

niške jaške in odprtine, ki so dokaj gosto posejane po hribu, ki je sicer priljubljena rekreacijska točka Litijanov.

Zbirka »Železnica«

Noben dogodek v zgodovini Litije ni bil tako prelomen kot prihod Južne železnice leta 1849. Kraj je pred tem živel od čolnarjenja, ki je s prihodom železnice naglo izgubilo svoj pomen in do leta 1865 popolnoma zamrlo. Železnica je krajem, skozi katere je tekla, prinesla razvoj, vzpon industrije, predvsem pa hitrejši pretok ljudi in tovora.

Litijsko postajno poslopje je ostalo še do danes dokaj nespremenjeno. V zgodovini železniške proge Ljubljana–Zidani Most je pomembno vlogo odigral most v Pogoniku. Prvotnega lesenega je leta 1898 zamenjala železna konstrukcija. Med 2. svetovno vojno je bil strateškega pomena za okupacijske sile, saj so po tej progi prepeljali večino težke oborožitve in vojaških sil. Pomena železniškega mostu v Pogoniku so se zavedali tudi v NOV, zato so septembra 1944 skupaj z zavezniki izvedli uspešno akcijo, ki je za daljši čas prekinila železniški promet na tej trasi.

Posebnost zbirke je zagotovo podatek, da so vsi zbrani predmeti pripadali železniški postaji v Litiji, žal pa so jih precej tudi odvrgli na odpad. Zanimiv eksponat predstavlja ostanek tramu in nekaj železnih žebljev, ki so pripadali zadnji vodni črpalki »pumpenhausu« na slovenski trasi Južne železnice. Objekt so pri prenovi železniške postaje leta 1999 podrli in odstranili, kar je zagotovo velika in nepopravljiva škoda, a zgolj kaže na nezadostno razvito zavest lokalne skupnosti o pomenu ohranjanja kulturne dediščine.

Maketa rudniškega rova (izdelal Franci Lesjak).

Za Litijo je s prihodom železnice nastopila zlata doba gospodarskega, političnega in kulturnega razvoja, ki je kraj v času med obema vojnama poleg naštetega povzdignil tudi v upravno središče sreza Dravske banovine.

Za vse muzejske zbirke je restavrator JZK Litija Franci Lesjak izdelal tudi nekaj maket, ki ob splošnem pomanjkanju originalnih predmetov predstavljajo, zlasti za mlajše generacije, nazornejši prikaz in popestritev:

- maketa rudniškega rova,
- maketa vlečne steze z ladijskim vlakom volov,
- maketa nekdanje Topilnice Litija,
- stenska slika rečnih pristanišč v Ljubljani, Zalogu in Litiji v prvi polovici 19. stoletja (izdelana po grafičnih predlogah iz tistega časa).

Sklep

Litijski muzej na leto obišče od 600 do 700 obiskovalcev, kar zagotovo upravičuje in potrjuje cilj ter namen ureditve in postavitve muzejskih zbirk, čeprav se v bližnji prihodnosti novih, ustreznih prostorov ne nadejamo. Delo bo zato bolj usmerjeno k zbiranju gradiva, njegovemu občasnemu prezentiranju ter informiranju javnosti o delu in novih spoznanjih iz lokalne zgodovine.

Nestor svetovnega muzealstva Kenneth Hudson je dejal: »Rad sam sebe vprašam, kaj se naučim iz predmeta, ki je razstavljen v muzeju. Ta predmet spodbudi mojo domišljijo, tako da pred mano oživi. To mi pomaga, da bolje razumem svet, v katerem živim, in še bolje razumem zgodovino.«

Ljudje se učimo vse življenje in konec koncev lahko zatrdimo, da so tudi muzeji del vseživljenjskega izobraževanja. Litijski muzej še čaka, da ga okolje sprejme za svojega in končno spozna, da ni sam sebi namen.

Helena Hauptman

In memoriam

Martin Brilej (1940–2011)

Mnogi ljudje živijo pred svojim časom ali kot rečemo v ljudskem jeziku, prezgodaj »kikirikajo«. Zaradi preozke miselnosti, pomanjkanja znanja, strpnosti in splošne kulture ne uspejo v celoti uveljaviti svojih naprednih in koristnih idej, zlasti takrat, ko gre za skupno dobro in ne za ozke zasebne interese (dandanes je lažje uveljaviti zasebni interes kot splošno-družbenega). Martin Brilej iz Litije je bil tak človek. Športni delavec, publicist, kulturnik, lokalni politik, zbiratelj, ljubitelj zgodovine, vnet zagovornik ohranjanja kulturne dediščine in še kaj bi se našlo. V kakšni bolj razviti urbani sredini bi nedvomno dosegel veliko več, a je kljub številnim oviram in nasprotovanju ostal vse življenje zvest svoji Litiji.

Litija bi bila brez Tineta še bolj anonimna, njena zgodovina še bolj pozabljena, družabno življenje še bolj dolgočasno. Kot ljubiteljski zgodovinar, zbiralec starin in gradiva o preteklosti Litije je dolgo časa sanjaril in verjel, da bo Litija kmalu dobila pravi mestni muzej. Žal tega ni dočakal... V svojih knjigah *Litija na starih razglednicah, 150 let železnice: od Celja do Ljubljane* in *Litijski obrazi* je zapustil neprecenljivo dediščino o preteklosti svojega domačega kraja, katerega prebivalci še do danes niso zmogli vzpostaviti pravilnega in srčnega odnosa do lastne zgodovine. Zato bodo Tinetovo delo znali ceniti šele prihodnji rodovi, če jih bomo seveda uspeli pravilno vzgojiti.

Martin Brilej, rojen leta 1940, je vse svoje življenje prebival v Litiji. Po končani osnovni šoli je obiskoval Industrijsko kovinarsko šolo v Kranju, nato pa leta 1977 diplomiral na Visoki šoli za organizacijo dela v Kranju. Prvo službo je dobil na Osnovni šoli Šmartno pri Litiji. Kot navdušen športnik je že zgodaj pričel z aktivnim delom na tem področju. Bil je ustanovitelj Rokometnega kluba Usnjar iz Šmartna pri Litiji in je leta 1965 pridobil tudi diplomo rokometnega trenerja. Od leta 1977 do 1980 je bil predsednik Rokometne zveze Slovenije, do leta 1982 pa tudi član predsedstva Rukometnog saveza Jugoslavije. Čeprav je bil rokomet njegova prva ljubezen, je nekaj časa aktivno deloval tudi kot igralec in tajnik Nogometnega kluba Litija ter bil tudi član upravnega odbora Košarkarskega kluba Litija. Poleg tega je dalj časa vodil Telesnokulturno skupnost v Litiji in kasneje Zvezo telesnokulturnih organizacij v občini Litija. Za njegovo vsestransko in požrtvovalno delo na športnem področju mu je Telesno-kulturna skupnost SR Slovenije leta 1980 podelila plaketo Stanka Bloudka kot najvišje slovensko priznanje za delo in dosežke na področju športa.

Od leta 1971 pa vse do upokojitve leta 1997 je bil zaposlen na občini Litija, zadnja leta kot svetovalec za ekologijo.

Tine ni nikoli miroval, venomer je snoval nove ideje, jih v razgovorih s prijatelji in znanci preizkušal, iskal druga mnenja in poti za njihovo ures-

ničitev – vse s ciljem dvigniti splošno družbeno raven rodne Litije. V litijski sredini je bil prisoten in aktiven na domala vseh področjih kot občinski svetnik, član in predsednik Mestne skupnosti Litija, ustanovni član Villa Litta kluba – fundacije Litija, ustanovni član Lions kluba v Litiji, prvi urednik lokalnega časopisa Občan, član različnih občinskih odborov in komisij, zadnja dva mandata član in podpredsednik sveta Javnega zavoda za kulturo Litija... Dodali bi lahko še član Slovenske filatelistične akademije, aktiven član društva Transplant in urednik njihovega časopisa, navdušen rekreativec in zagovornik ohranjanja naravnega okolja.

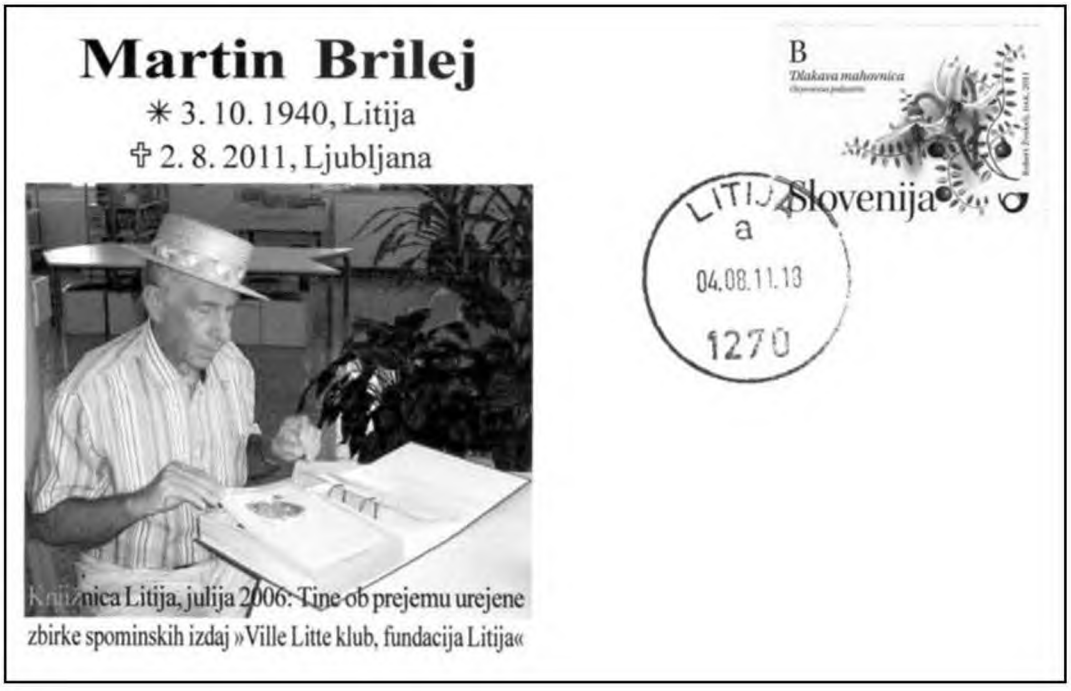
V Javnem zavodu za kulturo Litija, kjer si že nekaj let prizadevamo vzpostaviti primerne pogoje za naše muzejske zbirke in za muzejsko dejavnost, ki trenutno dela v povsem nemogočih razmerah, je bila njegova pomoč in podpora neprecenljiva. Kot živa enciklopedija litijske zgodovine je poznal domala vse podatke o ljudeh, dogodkih in stavbah nekdanje Litije. Njegovo znanje je bilo nepogrešljivo pri pripravi različnih projektov s področja muzejske dejavnosti, od člankov, publikacij, dokumentarnih televizijskih oddaj, razstav ipd. Njegova zadnja knjiga *Litijski obrazi* je odstrla obširen, domala nepoznan del litijske preteklosti, saj je v njej opisal 49 znanih in pomembnih osebnosti, ki so živele v Litiji in kraju s svojim delom vtisnile svojevrsten pečat. Tudi v primeru Martina Brileja lahko brez pomislekov uporabimo ljudski rek: »Takšnih ne delajo več!«

Villa Litta klub – fondacija Litija, katere ustanovni član je bil, je bila ustanovljena z namenom spodbujanja hitrejšega in naprednejšega razvoja na kulturnem, športnem, socialnem, prirodnem in drugih področjih. V sodelovanju s Pošto Slovenije in Slovensko filatelistično akademijo je fondacija periodično izdala serijo spominskih kuvert znanih Slovencev, ki so bili kakorkoli povezani z Litijo. Izdajanje teh spominskih filatelističnih obeležij se je zaključilo s kuverto št. 47, posvečeno Martinu Brileju. Dnevni žig pošte 1270 Litija je bil odtisnjen na dan žalne seje, dne 4. avgusta 2011, ki je bila v Kulturnem centru Litija.

Janko Štampfl, prvi zaslužni filatelist in član Slovenske filatelistične akademije, je ob tem dogodku zapisal: »Vse življenje se je Tine držal visoko etičnega načela, da ni pomembno, da tvoje delo ljudje odobravajo, temveč je pomembno, da je tisto, kar delaš, dobro!«

In Martin Brilej je za Litijo naredil veliko dobrega, zato ga bomo neizmerno pogrešali.

Helena Hauptman

Knjižnica Litija, julija 2006: Tine ob prejemu urejene zbirke spominskih izdaj »Ville Litte klub, fundacija Litija«

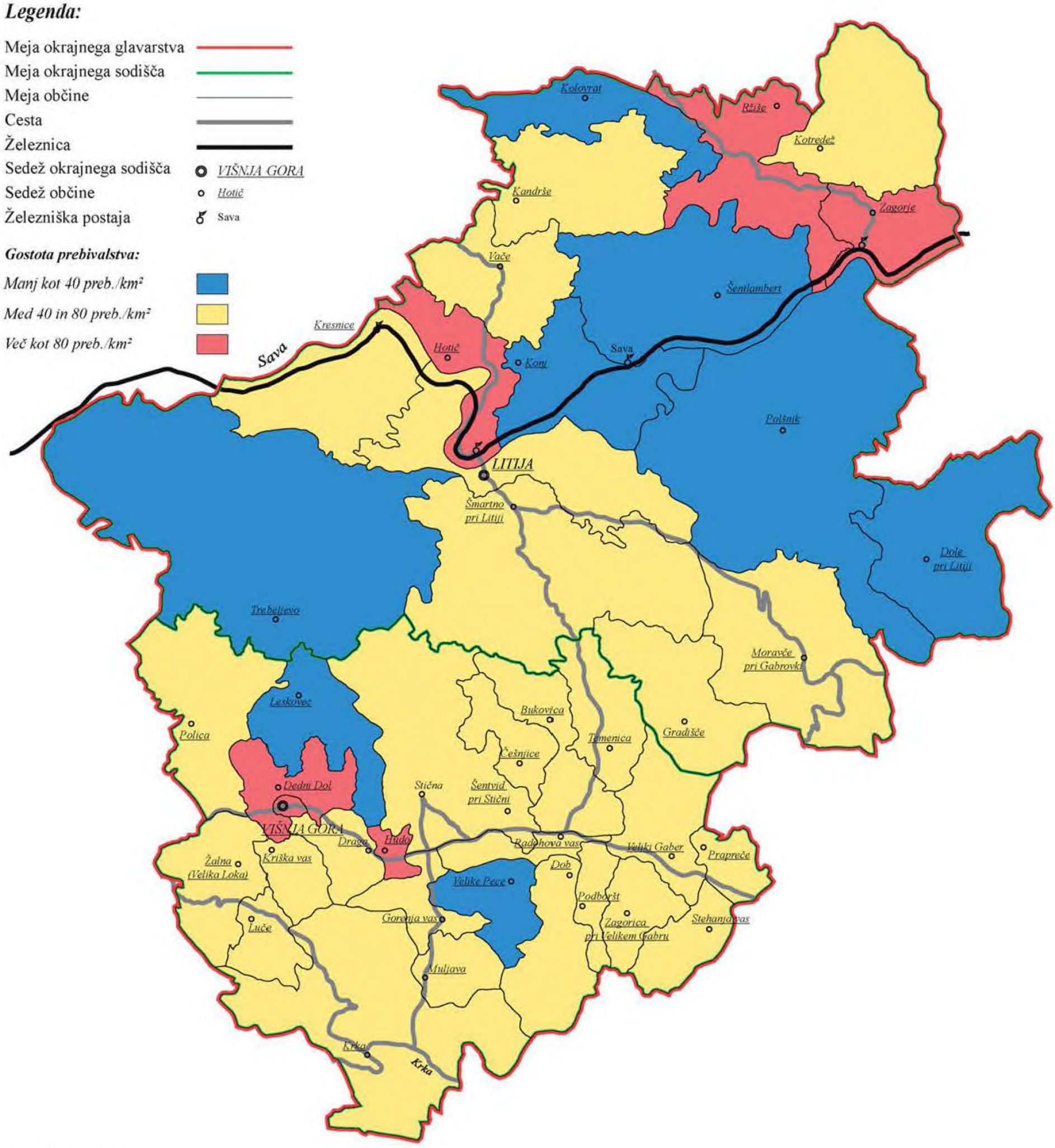

Del katastrske mape franciscejskega katastra s Klenikom in mlinom na Vidrnici (SI ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, L327, k. o. Vače).

Območje Litije na franciscejskem katastru (SI ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, k. o. Litija N 142).

Prometne povezave in gostota prebivalstva okrajnega glavarstva Litija okoli leta 1900

Avtor: Miha Seručnik

Opomba:

Zemljevid je sestavljen na podlagi *Pregledne karte katastrskih občin in okrajev Kranjske 1890 = Uibersichts- Karte der Katastral- Gemeinden und Bezirke von Krain 1890*, ki jo hrani Arhiv Republike Slovenije; SI AS 176 Franciscejski kataster za Kranjsko, S – legenda in pregledne karte, zemljevid 5, listi A01–A04.

Na karti je prikazana upravna razdelitev po stanju iz leta 1901, po premestitvi okrajnega sodišča iz Stične v Višnjo Goro (1901) in pred prenosom katastrske občine Ilova Gora k okrajnemu glavarstvu Ljubljana (1903). Za podrobnosti glej članek Mihe Seručnika *Prebivalstvo, kmetijstvo in vinogradništvo okrajnega glavarstva Litija na začetku 20. stoletja*. Gostota prebivalstva je prikazana na podlagi podatkov objavljenih v *Gemeindelexikon von Krain.* Za podrobnosti glej navedeni članek Mihe Seručnika.

Proge dolenjske železnice, ki v času nastanka paredloge še ni bila dograjena, nismo dorisali, saj usklajevanje sodobnih zemljevidov z ne preveč natančnim zemljevidom s konca 19. stoletja ni dalo dobrih rezultatov. Trasa manjkajoče proge teče bolj ali manj vzporedno z vrisano deželno cesto mimo Višnje Gore, Hudega, Ivančne Gorice, Radohove vasi in Velikega Gabra.

Vinogradniške površine v okrajnem glavarstvu Litija

Legenda:

Meja okrajnega glavarstva
Meja okrajnega sodišča
Meja občine
Cesta
Železnica
Sedež okrajnega sodišča — VIŠNJA GORA
Sedež občine — Hotič
Katastrska občina — Kresniški Vrh
Železniška postaja — Sava
Vinogradi

Avtor: Miha Seručnik
Opomba:

Zemljevid je sestavljen na podlagi *Pregledne karte katastrskih občin in okrajev Kranjske 1890 = Uibersichts- Karte der Katastral- Gemeinden und Bezirke von Krain 1890*, ki jo hrani Arhiv Republike Slovenije; SI AS 176 Franciscejski kataster za Kranjsko, S – legenda in pregledne karte, zemljevid 5, listi A01–A04.

Vinogradniške površine so izrisane na podlagi kart franciscejskega katastra in torej prikazujejo stanje iz sredine prve polovice 19. stoletja. Za podrobnosti glej članek Mihe Seručnika *Prebivalstvo, kmetijstvo in vinogradništvo okrajnega glavarstva Litija na začetku 20. stoletja*.